

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 16 (1960)

ΚΕΙΜΕΝΟΝ

ΑΘΗΝΑΙ, 1962

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 16 (1960)

ΚΕΙΜΕΝΟΝ

ΑΘΗΝΑΙ, 1962

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

1. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον, 16 (1960)
2. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον, 17 (1961-62), ὑπὸ ἐκτύπωσιν

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

1. Μ. Ἀνδρονίκου, Χ. Μακαρόνα, Ν. Μουτσοπούλου, Γ. Μπακαλάκη, Τὸ Ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας, Ἀθῆναι, 1961
2. Κάντως Χ. Φατούρου, Πατμιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, Ὁ Ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, Ἀθῆναι, 1962

Διὰ πᾶσαν παραγγελίαν ἢ ἀνταλλαγὴν :

Καν ΑΘΗΝΑΝ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ἐπιμελήτριαν Δημοσιευμάτων, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, Τοσίτσα 1, Ἀθῆναι (147)

Ἡ ἐπανεκδόσις τοῦ «Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου» ἐπιβάλλει λογικῶς σύντομον ἀναδρομὴν εἰς τὴν ἱστορίαν του· ἄλλως δὲ τοῦτο ἐπιτάσσει εἰς τοὺς ὑπευθύνους διὰ τὴν ἐπανεκδόσιν ἢ συναίσθησις τοῦ ὅτι δι' αὐτῆς συνεχίζεται ἀπλῶς ἡ πλουσία εἰς καρποὺς διηνεκῆς προσπάθεια πολλῶν γενεῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων «καλῶς ἀθλησάντων».

Μὲ τὸν τίτλον «ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, Τόμος 1» ἐξεδόθη τὸ 1915 τὸ παρὸν περιοδικὸν δημοσίευμα, τὸ ὁποῖον ἔμελλε νὰ εἶναι «τρόπον τινὰ συνέχεια τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου τῆς Γενικῆς Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων, ὅπερ πρὸ εἰκοσιπενταετίας (1888-1892) τοσαύτας παρέσχεν ὠφελείας εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην». Περιττεύει νὰ ἐπαναληφθοῦν ἐδῶ ὅσα εἰς τοὺς προλόγους τοῦ παλαιοῦ Δελτίου τῆς Γενικῆς Ἐφορείας καὶ τοῦ νεωτέρου τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ἐξετέθησαν περὶ τῆς ἀνάγκης, τὴν ὁποίαν ἡ ἐκδοσις τούτων ἐπλήρυνεν, ἄλλως τε καὶ διότι τὸ περιεχόμενον τῶν ἐκδοθέντων τόμων ἀποτελεῖ πλήρη δικαίωσιν τῆς ἐκάστοτε ἀναληφθείσης προσπάθειας. Τοῦ νεωτέρου τούτου Δελτίου ἐξεδόθησαν, μὲ ὅχι πάντοτε κανονικὸν ρυθμὸν, οἱ τόμοι 1 (1915) - 15 (1933-35, ἐκδοθεῖς τὸ 1938). Ὁ 16ος τόμος ἤρχισε μὲν ἐκτυπούμενος, διεκόπη ὁμως ἀτυχῶς μετὰ τὴν ἐκτύπωσιν τῆς μελέτης τῶν Κ. Κουρουνιώτη — I. Τραυλοῦ, περὶ ἧς κατωτέρω, διὰ δὲ τὰ ἐπακολουθήσαντα πολεμικὰ καὶ μεταπολεμικὰ γεγονότα ἡ διακοπὴ κατέστη ὀριστική.

Ἡ δὴ πρὸ δεκαετίας περίπου εἶχε ληφθῇ ὑπὸ τοῦ τότε ἐπὶ κεφαλῆς τῆς Διευθύνσεως τῶν Ἀρχαιοτήτων Καθηγητοῦ κ. Ἀ. Ὁρλάνδου ἀπόφασις περὶ ἐπανεκδόσεως τοῦ Δελτίου, διότι μετὰ τὸν πόλεμον αἱ ἐργασίαι τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων καὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι ξένων ἀρχαιολογικῶν Ἰδρυμάτων ἠδξήθησαν πολλαπλασίως, τὰ δὲ δημοσιεύματα τῆς πολυτιμῆτος Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἥτοι ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, τὰ Πρακτικὰ καὶ τὸ Ἔργον ἀφ' ἑνὸς περιορίζοντο κατ' ἀνάγκην εἰς τὰ ὑπ' αὐτῆς ταύτης ἀναλαμβανόμενα ἔργα, ἀφ' ἑτέρου δὲ δὲν ἐπῆρκουν διὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν ἐπιστημονικῶν μελετῶν τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Ὅθεν πρὸς θεραπείαν τῆς πλέον ἢ αἰσθητῆς, ἰδίᾳ μεταξὺ τῶν νεωτέρων, ἀνάγκης ταύτης, ἀπεφασίσθη καὶ πραγματοποιεῖται σήμερον ὑπὸ τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπάγεται ἀπὸ τοῦ 1960 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τοῦ Κράτους, ἡ ἐπανεκδόσις τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου.

Θὰ διαιρῇται καὶ τοῦτο, ὅπως καὶ τὸ παλαιότερον, εἰς δύο μέρη, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον θὰ περιλαμβάνῃ ἐπιστημονικὰς μελέτας Ἑλλήνων καὶ ξένων ἀρχαιολόγων, εἰς δὲ τὸ

δεύτερον, ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Χρονικά», θὰ καταβληθῇ προσπάθεια νὰ δίδεται πλήρης κατὰ τὸ δυνατόν εἰκὼν τῶν πάσης φύσεως ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν ἐν Ἑλλάδι, τόσον τῶν ἐλληνικῶν ὅσον καὶ τῶν ξένων, διὰ τῆς δημοσιεύσεως συντομωτέρων ἐκθέσεων περὶ τῶν ἐκαστοῦ καὶ ἐκασταχοῦ πεπραγμένων.

Ὁ παρὼν τόμος ἀριθμεῖται ὡς ὁ 16ος τῆς ὅλης σειρᾶς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, τόσον χάριν τοῦ τονισμοῦ τῆς συνεχείας ὅσον καὶ πρὸς ἀποφυγὴν παρατίτλων, ὅπως «Νέα Περίοδος», «Νέα Σειρὰ» κτλ., δυσχεραίνοντων τὰς παραπομπάς. Ἐπομένως ὁ παλαιότερος 16ος τόμος, τοῦ ὁποίου ἔναρξις ἐγένετο διὰ τῆς μόνης ἐκτυπωθείσης μελέτης τῶν Κ. Κουρουνιώτη — Ἰ. Τραυλοῦ «Συμβολὴ εἰς τὴν Οἰκοδομικὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἑλευσινιακοῦ Τελεστηρίου» ἀκυρώνεται ἐν τῇ συνεχείᾳ τῆς ἀριθμήσεως. Οἱ μεταχειριζόμενοι ἀνάπτυπα τῆς μελέτης ταύτης, τῆς ὁποίας ἄλλως τὸ περιεχόμενον ἐπανελήφθη ἢ συνεπληρώθη εἰς νεώτερα δημοσιεύματα τοῦ κ. Ἰ. Τραυλοῦ, παρακαλοῦνται νὰ παραπέμπουν εἰς αὐτὴν μὲ τὸν τίτλον τῆς καὶ μὲ τὴν προσθήκην: Α.Δ. 1935 - 6 (1939) σ. 1 - 42.

Εἰ δ ο π ο λ ῆ σ ι ς. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ παρόντος τόμου ὁ παρένθετος πίναξ 28Α, ἀναφερόμενος εἰς τὴν μελέτην τῆς κ. Σ. Καρούζου, συμπληρῶναι τὸν ἀνεπαρκῆ Πίνακα 30. Εἰς τὸ δεύτερον μέρος οἱ Πίνακες 8Α καὶ 8Β, οἱ συνοδεύοντες τὴν ἔκθεσιν τοῦ κ. Μαν. Χατζηδάκη περὶ τοῦ Μουσείου Μπενάκη, τῶν ὁποίων αἱ φωτογραφίαι ἐλήφθησαν ἀργά, παρενεβλήθησαν κατ' ἀνάγκην μεταξὺ τῶν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον ἀναφερομένων Πινάκων 8 καὶ 9.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ Α΄ ΜΕΡΟΥΣ

J. D. BEAZLEY, A signature of Euergides (Πίν. 1)	σελ. 1-3
Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗ, Τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης (Πίν. 2 - 13)	» 4-40
ΣΠΥΡ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, Λίθινα ἐργαλεῖα ἐκ Κεφαλληνίας (Πίν. 14 - 18).....	» 41-45
ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ, Horror vacui ἢ ὁ καλλιτεχνικὸς λόγος (Πίν. 19 - 24)	» 46-59
ΣΕΜΝΗΣ Χ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Χάλκινος ἀρχαϊκὸς ζωστήρ (Πίν. 25 - 34).....	» 60-71
ΧΑΡ. ΜΑΚΑΡΟΝΑ, Ἀνασκαφαὶ Πέλλης 1957-1960 (Πίν. 35 - 90)	» 72-83
ΣΕΡ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗ, Ὁ Μυκηναῖος ἀγγειογράφος τῶν Παπύρων (Πίν. 91).....	» 84-90
ΣΕΡ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗ, Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Τῆλο (Πίν. 92).....	» 91-93
ΣΕΡ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗ, Δυὸ νέαι τηλιακαὶ ἐπιγραφαί: α. Συμμαχία Τηλίων καὶ Ροδίων, β. Κατά- λογος Πυθαϊστῶν (Πίν. 92, 93)	» 94-100
Περιλήψεις μελετῶν	» 101-108

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ Β΄ ΜΕΡΟΥΣ (ΧΡΟΝΙΚΩΝ)

Ἐκθεσὶς τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας	σελ. 3-6
Μουσεῖα Ἀθηνῶν:	
Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικόν: α) Νομισματικὴ Συλλογὴ (Πίν. 1 - 3).....	» 7-9
β) Ἐπιγραφικὴ Συλλογὴ (Πίν. 4 - 5).....	» 9-11
Βυζαντινὸν Μουσεῖον (Πίν. 6 - 9)	» 11-13
Μουσεῖον Μπενάκη (Πίν. 8 Α - 8 Β)	» 13-15
Ἐρευναι, ἀνασκαφαί, μουσειακαὶ ἐργασίαι, τυχαῖα εὐρήματα, ἀναστηλώσεις κλπ.:	
Ἀθῆναι-Ἀττικὴ (Πίν. 10 - 58)	» 15-79
Ἀργολιδοκορινθία (Πίν. 59 - 80)	» 79-101
Λακωνία-Ἀρκαδία (Πίν. 81 - 84)	» 101-107
Μεσσηνία (Πίν. 85 - 103)	» 107-125
Ἡλεία-Ἀχαΐα (Πίν. 104 - 124)	» 125-147
Βοιωτία-Εὐβοία (Πίν. 125 - 141)	» 147-158
Φθιώτις-Φωκίς (Πίν. 142 - 150)	» 158-167
Θεσσαλία (Πίν. 151 - 165)	» 167-195
Αἰτωλοακαρνανία (Πίν. 166 - 170)	» 195-200
Ἡπειρος (Πίν. 171 - 175)	» 201-208
Ἰόνιοι Νῆσοι (Πίν. 176 - 179)	» 209-211
Μακεδονία (Πίν. 180 - 203)	» 211-231
Σαμοθράκη (Πίν. 204, 205).....	» 231-235
Νῆσοι Αἰγαίου (Πίν. 206 - 214).....	» 235-244
Κυκλάδες (Πίν. 215 - 220)	» 244-253
Κρήτη (Πίν. 221 - 235)	» 254-275
Δωδεκάνησα (Πίν. 236 - 238).....	» 275-277

A SIGNATURE OF EUERGIDES

The signature of the potter Euergides is preserved, more or less fully, on eleven red-figured cups. Where the predicate remains, it is a part of the verb ποιεῖν. The eleven cups were all decorated by a single artist, whom we call the Euergides Painter. Many unsigned cups can be assigned to him on stylistic grounds: including fragments, we have nearly a hundred and fifty cups by him altogether¹.

A cup-fragment recently added to the collection in the National Museum, Athens, and reproduced in pl. 1 by kind invitation of Drs. Christos Karouzos and Semni Karouzou, for which I am most grateful², adds a twelfth signed piece which differs from the eleven in several respects. First, in the type of cup (Fig. 1): Type A, of which the signed Exekias in Munich is an early example, is a great favourite in later black-figure and in early red-figure, but has not been represented hitherto among the vases with the signature of Euergides or those ascribed to the Euergides Painter. In Type A the massive single-curved bowl is marked off from the stem by a thick fillet; the stem is short, broad, and thick; the reserved foot-profile is concave and flares downward. Proportions vary: a glance at the many examples figured by Hansjörg Bloesch in his excellent study³ shows that the new vase takes its place among those many eye-cups which are decorated either bilingually (black-figure inside, red-figure outside) or wholly in red-figure. Apart from proportions, there are two respects in which cups of Type A differ among themselves. The first is the treatment of the foot on its underside: we distinguish Type AZ from Type AY. In cups AZ, the older type, the underfoot is broad and nearly flat, meets the inside of the stem at an angle, and is reserved. In cups AY the resting-surface is a mere strip, and is set off from the other part of the underside, which curves gradually up towards the bottom of the bowl; the thin resting-surface is reserved, the other part black. Our cup is AZ.

The second and minor point of difference is in the treatment of the stout fillet between bowl and stem. It may be either fully rounded, or flattened: our fillet retains the full torus profile.

We now turn to the decoration of our cup. Inside, a black-figure picture (Fig. 2), the greater part of which remains. The missing border was probably a simple line, but

1. ARV.¹ pp. 59 - 65 and 950; ARV.² pp. 87 - 97 and addenda.

2. My thanks are also due to Dr Barbara Philippaki who examined the fragment for me and answered several questions. The drawing of the shape is by Mr Alexander Contopoulos, the photographs by Mr C. Constantopoulos: to these also my thanks. Height as preserved 4 cm; of the foot to the top of the fillet 3.5 cm; width of the fillet 3 mm; greatest breadth of the foot-plate 8.9 cm.

3. *Formen attischer Schalen* pp. 1 - 39 with pls. 1 - 5 and 8 - 11.

one cannot be positive. A youth or man runs, naked except for a cloak doubled and worn over both shoulders. The right hand is empty; the left, which is missing, may have held something—a drinking-vessel perhaps, kylix or skyphos. Neat incised lines render the details of body and cloak, and the cloak has a border in red. We

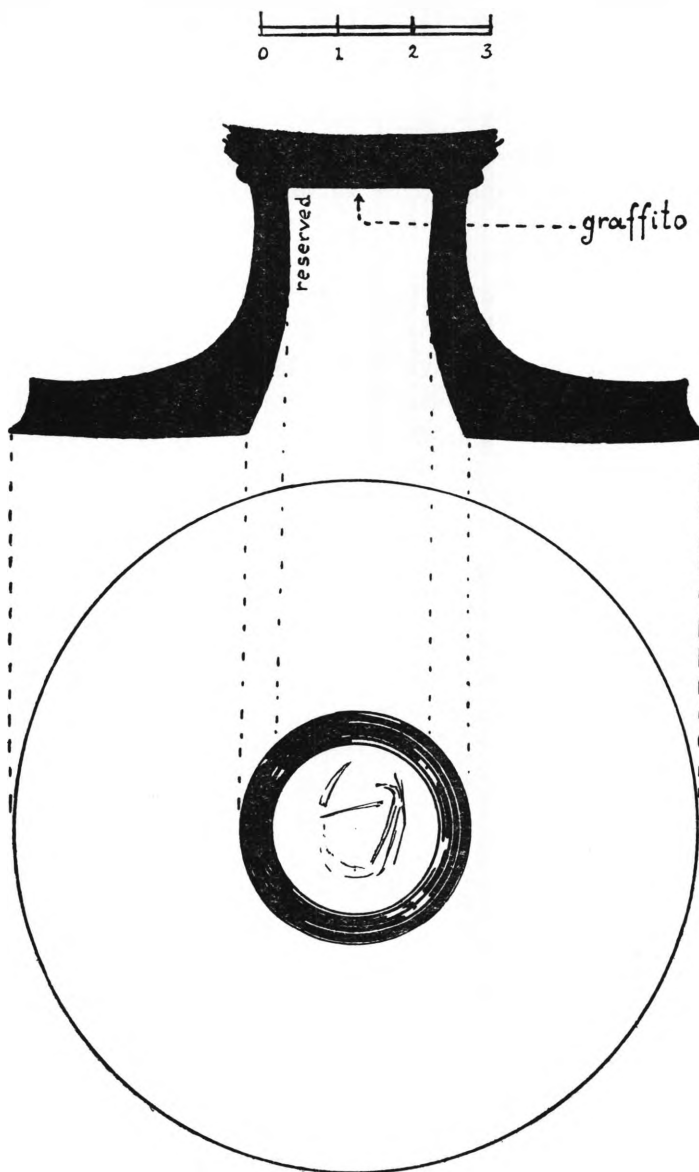

Fig. 1

should like to know whether the outside of the cup was decorated in black-figure like the inside, or, as is more likely, in red-figure.

We now ask whether the black-figure picture is by the same hand as the red-figure work of the other signed Euergides cups and those that have the same style

of drawing as they: in other words, if it is by the Euergides Painter. So far as I can see, it is not. We have indeed no black-figure by him to compare (like other red-figure painters he uses silhouette for details, especially charges on shields; these might have offered points for comparison, but they do not). But if the picture were by the Euergides Painter, we should expect his style to be recognisable in spite of the different technique; and it is not recognisable. Nor can I point to any other work by the same hand.

This may be disappointing, and it is fruitless to speculate whether the lost exterior was decorated by the Euergides Painter or by another. That collaboration, however,

Fig. 2

was familiar to the artist is known from his eye-cup in the Louvre, the outside of which is seen to be by the Euergides Painter, the inside by Epiktetos⁴.

We pass to the signature. Ours is the only cup of Type A that has a signature on the underside of the foot; but there are a few examples in black-figured cups of other types. Fragments of two 'Droop' cups bear the signature of the potter Nikosthenes on the underside of the foot; and two others, that of the potter Antidoros. A potter-signature in a similar position occurs on a few vases of other shapes: fragments of several small skyphoi, of Corinthian type, show the name of Nikosthenes; three phialai, and a fragment from a vase of uncertain shape, the same name; and a fragment of 'a small beaker-like vessel', the more honourable name of Amasis⁵. In all these the writing, as here, runs circlewise.

The last four letters of the signature are crowded, as if the writer wished to keep them well away from the initial, so that the reader would know at once where to begin. Laudable intention, execution imperfect. Why was it not sufficient to write ΕΠΟΙΕ or ΕΠΟΙΕΙ as in other signatures of Euergides?

After the final *N* there is a second *N* in very light brown — remains of a previous draft?

There is what looks like a sort of graffito, made while the clay was still moist, on the underside of the fillet, but it is probably without significance.

J. D. BEAZLEY

4. *CV*. b pl. 11, 2—3 and 6; *ARV*.² p. 94 no. 94.

5. *ABV*. p. 233 nos. 21 - 22; pp. 159 - 60; pp. 233 - 5; p. 157, foot.

ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΤΗΣ ΔΩΔΩΝΗΣ

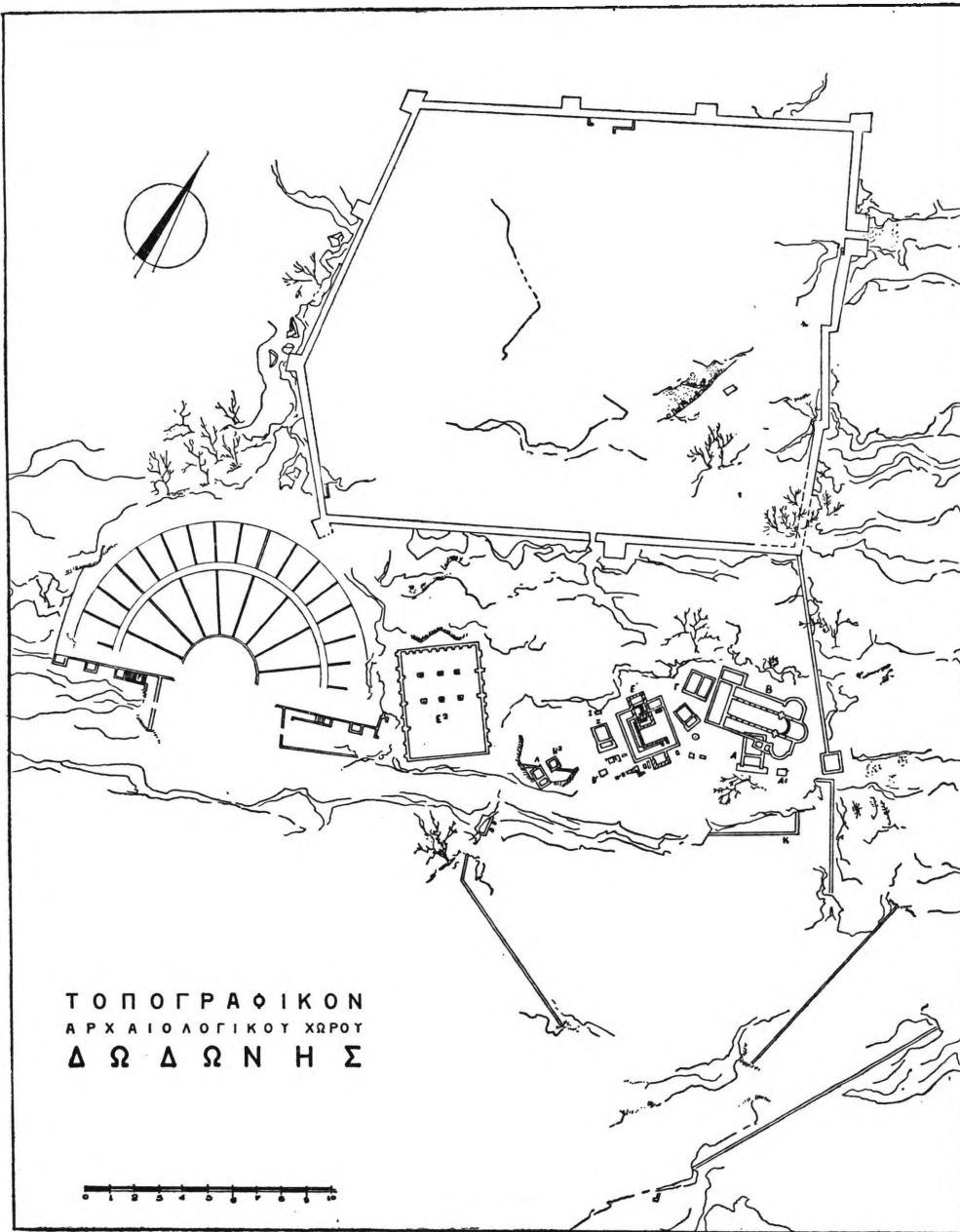
Κατά τὰ ἔτη 1959 - 1960 ἐπανήρχισαν με ἐντονώτερον ρυθμὸν αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ αἱ λοιπαὶ ἐργασίαι ἐξωραΐσμοῦ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Δωδώνης, κατόπιν γενναίας χρηματικῆς χορηγίας ἐκ μέρους τῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων, με συνολικὴν δαπάνην 996.000 δραχμῶν. Μετεφέρθη ὕδωρ εἰς τὸν χώρον τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ πηγὴν τοῦ Τομάρου, ἐξ ἀποστάσεως 2 χιλιομέτρων περίπου, εἰς δὲ τὴν ἀκρόπολιν κατεσκευάσθη ὕδατοδεξαμενὴ πρὸς ὕδρευσιν τοῦ χώρου. Ἀπεμακρύνθησαν ὅλα τὰ χώματα τῶν παλαιοτέρων ἀνασκαφῶν ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον (Πίν. 2 α, β), ἐκαθαρίσθη τὸ γιγαντιαῖον κοῖλον τοῦ θεάτρου ἀπὸ τὰ συντρίμματα καὶ τὰς ἐπιχώσεις (Πίν. 4 α, β), ἀπεκαλύφθη ἡ ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου με τὴν σκηνὴν καὶ τὴν πρὸς νότον στοὰν (Πίν. 6 β, 7) καὶ ἠλευθερώθησαν οἱ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι με τοὺς ἐπιβλητικοὺς πύργους τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου (Πίν. 5 α, β). Κατὰ τὴν ἐργασίαν αὐτὴν διεπιστώθη ὅτι εἰς μεταγενεστέραν οἰκοδομικὴν περίοδον, ἥτοι περὶ τὰ τέλη τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος, κατεσκευάσθη με τεχνητὰς ἐπιχώσεις, πρὸ τοῦ δυτικοῦ ἀναλήμματος τοῦ θεάτρου, κεκλιμένον ἐπίπεδον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐτοποθετήθησαν 23 σειραὶ ἐδωλίων, ἀνήκουσαι εἰς τὸ στάδιον, τὸ ὁποῖον ἔχει κατεύθυνσιν Α - Δ¹.

Ὑπὸ τοῦ γράφοντος ἐπερατώθη ἡ μελέτη περὶ τοῦ κυριωτέρου οἰκοδομήματος τοῦ ἱεροῦ Ε¹, τῆς Ἰε ρ ᾱ ς Ο ἰ κ ῖ α ς (Πολύβ. IV 67,3), ἡ ὁποία δημοσιεύεται ἐντὸς ὀλίγου ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα τοῦ 1959. Εἰς τὴν μελέτην αὐτὴν περιλαμβάνονται τὰ πορίσματα τῆς σκαφικῆς ἐρεῦνης κατὰ τὴν περίοδον 1953 - 1954 τοῦ οἰκοδομήματος Ε¹, τὴν ὁποίαν ἐνήργησαν ἀπὸ κοινοῦ ὁ διευθύ-

1. Εἰς τὴν Ἑταιρείαν Ἡπειρ. Μελετῶν, ἡ ὁποία πολλαπλῶς ἤλθεν ἐπίκουρος εἰς τὰς ἐργασίας αὐτάς, καὶ εἰς τὸν Πρόεδρόν της, βουλευτὴν κ. Κωνστ. Φρόντζον, ἐκφράζονται θερμαὶ εὐχαριστίαι. Πολλαὶ εὐχαριστίαι ὀφείλονται ἐπίσης εἰς τὴν Νομαρχίαν Ἰωαννίνων, εἰς τὴν VIII Μεραρχίαν Στρατοῦ, ἡ ὁποία ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μας ἐκσκαφέα καὶ μεταφορικὰ μέσα, πρὸς ἀπομάκρυνσιν ὑπὲρ τὰς 8.000 κυβ. μέτρα χωμάτων, καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Κοινότητα Νέου Μαντείου - Δωδώνης καὶ τὸν Πρόεδρόν της κ. Εὐάγγ. Ἰσκον, διότι διὰ προσωπικῆς ἐργασίας τῶν κατοίκων καὶ διὰ δανείου τῆς Κοινότητος ἐκ τοῦ Προγράμματος «Πρόνοια - Ἔργασία» κατέστησαν δυνατὰ ἡ κατασκευὴ ὕδατοδεξαμενῆς ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Δωδώνης καὶ ἄλλης μικροτέρας πρὸς ὑδρομάστευσιν, ὅπως καὶ ἡ διάνοιξις τάφρου 2 χιλιομέτρων πρὸς τοποθέτησιν τοῦ ὕδραγωγοῦ. Ἐκφράζονται ἐπίσης εὐχαριστίαι εἰς τὴν Ἑταιρείαν Ὀδοποιΐας Τσουβαλίδη - Καλογερίδη, ἡ ὁποία ἀνέλαβε τὴν ἐκσκαφὴν καὶ ἀπομάκρυνσιν τῶν χωμάτων τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ θεάτρου με τιμὴν κατὰ 30 % χαμηλοτέραν τῆς ἐπισήμως καθωρισμένης καὶ μάλιστα κατὰ τὴν θερινὴν περίοδον, ὅτε ἡ διάθεσις μηχανικῶν μέσων δὲν εἶναι εὐχερής.

Ὑπὸ τοῦ ΕΟΤ ἀνεγείρεται δυτικῶς τοῦ θεάτρου μικρὸν περίπτερον κατὰ σχέδιον τοῦ Ἡπειρώτου ἀρχιτέκτονος κ. Βασ. Χαρίση, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλονται καὶ ὅλα τὰ δημοσιευόμενα ἐδῶ σχέδια τοῦ ἱεροῦ, πλὴν τοῦ θεάτρου. Τέλος, ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας ἀπαλλοτριονδῶνται οἱ ἐντὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἰδιωτικοὶ ἀγροί, ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος περιεφράχθη ὑπὸ τῆς αὐτῆς Ὑπηρεσίας. Τοιοῦτοτρόπως διὰ τῶν γενομένων καὶ προβλεπομένων ἐργασιῶν τὸ ἱερὸν τῆς Δωδώνης ἀποβαίνει εἰς τῶν ἀξιολογωτέρων ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς Ἑλλάδος.

νων τήν ἀνασκαφήν ἀείμνηστος καθηγητής Δημ. Εὐαγγελίδης καὶ ὁ γράφων τὰς γραμμὰς αὐτὰς².

Σχέδιον 1. Κάτωψις τοῦ ἱεροῦ

2. Τὸ κύριον ἀνασκαφικὸν ἔργον τοῦ ἀποθανόντος κατὰ μῆνα Νοέμβριον 1960 ἀειμνήστου καθηγητοῦ Δημ. Εὐαγγελίδη ὑπῆρξεν ἡ Δωδώνη. Τούτου τὰ κυριώτερα δημοσιεύματα περιέχονται εἰς ΠΑΕ 1929 σ. 104 - 129, 1930 σ. 52 - 62, σ. 65 - 68, 1931 σ. 83 - 91, 1932 σ. 47 - 52, 1952 σ. 279 ἐξ., 1953 σ. 159 ἐξ., 1954 σ. 279 ἐξ., 1955 σ. 169 ἐξ., 1956, σ. 154 κ. ἐ. Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐργασίας αὐτῆς καὶ ἡ περιγραφή τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ ἱεροῦ ἐκτίθενται εἰς γενικὰς γραμμὰς ἐνταῦθα³.

Ἡ Ἱερὰ Οἰκία Ε¹. Α' οἰκοδομικὴ περίοδος τοῦ Ἱεροῦ (σχέδ. 1 Ε¹ καὶ σχέδ. 2). Ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν 1953 - 1954 διεπιστώθη ὅτι τὸ ἀρχαιότερον οἰκοδόμημα τοῦ ἱεροῦ εἶναι ὁ ναῖσκος, τῶν περὶ τὸ 400 π. Χ. χρόνων, περικλειόμενος ἐντὸς τοῦ τετραγώνου οἰκοδομήματος Ε¹, τὸ ὁποῖον δυνάμεθα μὲ βεβαιότητα νὰ ταυτίσωμεν μὲ τὴν Ἱερὰν Οἰκίαν τοῦ Πολυβίου. Ὁ ναῖσκος, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 6.45 X 4.20 μ., μὲ κατεύθυνσιν ἐκ Β πρὸς Ν, ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὸν πρόναον, κλειστὸν εἰς τὴν πρόσοψιν, καὶ ἀπὸ τὸν σηκόν. Τὸ τύμπανον τοῦ ἀετώματος, μήκους 3.11 μ., ὕψους 0.45 μ., χρησιμοποιηθὲν βραδύτερον εἰς τὸ κρηπίδωμα τοῦ μεταγενεστέρου προστύλου τετραστύλου ναοῦ, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μονοκόμματα τεμάχια⁴. Πρὸς νότον τοῦ ναῖσκου προσετέθη βραδύτερον, περὶ τὸ τρίτον τέταρτον τοῦ 4ου αἰῶνος, ἰσοδομικὸς περίβολος (σχέδ. 2 Α1, Α5, Α6, Α7, Α8, Α9 καὶ σχέδ. 3), πλάτους 11.80 μ., μήκους 13 μ. περίπου, ἔχων κατεύθυνσιν ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς, καὶ εἰσοδὸν ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς.

Β' Οἰκοδομικὴ περίοδος. Ἦδη ὁ Μ. Ἀλέξανδρος, κατ' εἰσήγησιν βεβαίως τῆς Μολοσσίδος μητρὸς τοῦ Ὀλυμπιάδος, ἐκ τῆς βασιλικῆς δυναστείας τῶν Αἰακιδῶν, εἶχε συμπεριλάβει εἰς τὸ πρόγραμμα κατασκευῆς πολυτελῶν ναῶν εἰς ἑξ ἱερὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ ἱερὸν τῆς Δωδώνης, προτιθέμενος νὰ διαθέσῃ τὸ ὑπέρογκον ποσὸν τῶν 1.500 ταλάντων δι' ἕκαστον ναὸν⁵. Ἀλλὰ τὸ σχέδιον αὐτό, ποῦ ὑπῆρξε καὶ ἐπιδίωξις τῶν Μολοσσῶν Αἰακιδῶν, συνυφασμένη μὲ πολιτικούς σκοπούς, καὶ παρέμεινεν ἀνεκτέλεστον, ἔνεκα τοῦ προώρου θανάτου τοῦ μεγάλου δορικτήτορος, ἐπραγματοποίησεν ὁ βασιλεὺς Πύρρος. Τὸ ἀπλοῦν ἱερὸν μὲ τὸν ναῖσκον καὶ τὸν ἰσοδομικὸν περίβολον προσέλαβε περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰῶνος, κατὰ τὴν περίοδον δηλαδὴ τοῦ Μολοσσοῦ βασιλέως Πύρρου (297 - 272), μνημειακὸν χαρακτῆρα, διὰ τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου μὲ ἄλλον εὐρυχωρότερον, διαστάσεων 20.80 X 19.20 μ., μὲ ἐσωτερικὰς κιονοστοιχίας ἐξ ἰωνικῶν κίωνων, εἰς διάταξιν σχήματος Π, (σχέδ. 2 Β1, Β2, Β3, Β4, β1-β4, σχέδ. 4 καὶ Πίν. 2) καὶ μὲ μικρὰν πρόστασιν πρὸ τῆς εἰσόδου, ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς προσόψεως (Β1 - Β2). Ὅπως καὶ εἰς τὸ ἀπλοῦν τέμενος, οὕτω καὶ εἰς τὸ στωικόν, αἱ ἐσωτερικαὶ τρεῖς κιονοστοιχίαι ἔχουν κατεύθυνσιν ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς· καὶ ἡ μὲν δυτικὴ περιελάμβανεν ἑννέα κίονας μὲ ὀκτὼ μετακίονια, ἡ νοτία ἑννέα κίονας μὲ ἑννέα μετακίονια, τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐπέχοντος θέσιν δεκάτου κίονος, τέλος δέ, ἡ βόρειος στοά, διακοπτομένη ἀπὸ τὸν πρόναον τοῦ ναῖσκου εἰς δύο ἄνισα τμήματα, περιελάμβανε δύο

1954 - 1959, Ἡπειρ. Χρον. 10 (1935) σ. 192 - 260, ΑΕ 1953 - 1954 Α, σ. 99 - 103, 1956 σ. 1 - 13, Ἑλληνικά 15 (1957) σ. 247 ἑξ. Διὰ τὰς παλαιότερας ἀνασκαφὰς βλ. C. Carapanos, Dodone et ses ruines, Paris 1878 (τόμ. 2). Γ. Σωτηριάδην, REG, 1921, σ. 383 ἑξ. ΠΑΕ 1920, σ. 11-12.

3. Σύντομον ἀνασκόπησιν τῶν τελευταίων ἀνασκαφικῶν πορισμάτων παρέχει ἄρθρον τοῦ γράφοντος εἰς τὴν Μεγάλῃν Ἑλλήν. Ἐγκυκλοπαιδεῖαν, ἐκδ. Β' Πυρσοῦ (Συμπλήρωμα), 1960 σ. 756 - 760 (εἰς λ. Δωδώνη). Βλ. καὶ ΑΙΑ 65 (1961) σ. 301 - 302, BCH 84 (1959) σ. 746 - 750. H.P. Drögemüller, Gymnasium 68 (1961) σ. 222 - 226. P. Franke, Die Antiken Münzen von Epirus, Band I, 1961 (Wiesbaden) σ. 27-30. Ὁ ὑπὸ τοῦ Ε. Dyggve, Dodonaeiske Problemer, εἰς Arkæologiske og Kunsthistoriske Afhandlinger, tilegnede F. Poulsen, Kopenhagen 1941, σ. 95 ἑξ., παραλληλισμὸς τοῦ Ε¹ πρὸς τὸ Ἡρῶν τῆς Καλυδῶνος ἀποδεικνύεται ἀβάσιμος.

4. Τὰ τύμπανα δὲν προέρχονται ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἀετώματος, ἀλλὰ ἐξ ἀμφοτέρων. Ἀνεγνωρίσθησαν ὡς τύμπανα παρὰ τοῦ ἀρχιτέκτονος τῆς ἀναστηλώσεως Μπούρα.

5. Διόδ. Σικ. XVIII 4, 4 - 5.

καὶ τέσσαρας κίονας ἐκατέρωθεν. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ὑπαίθρου αὐλῆς, τοῦ ἀβάτου, παρέμεινε ἐλευθέρη, διότι ἐκεῖ ὑποῖτο ἡ ὑψίκομος δρῦς, ἡ κατοικία τοῦ Δωδωναίου Διός, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἡσιόδειον ἐκφρασιν (Fragm. 134, Στράβ. VII 7,10), *ναίει δ' ἐν πυθμένι φηγοῦ*. Πράγματι εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἀνευρέθη ἐντὸς τοῦ ἡμιβραχῶδους ἐδάφους βαθυτάτη ὀπή (T - T¹), ἡ ὁποία διεισδύει ὑπὸ τὴν θεμελίωσιν τοῦ ἐγγὺς ἀνατολικοῦ τοίχου, εἶναι δὲ προφανῶς ἡ θέσις τὴν ὁποίαν κατεῖχεν ὁ κορμὸς τῆς ἱερᾶς φηγοῦ.

Κατὰ τὴν αὐτὴν οἰκοδομικὴν περίοδον τῶν ἀρχῶν τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος ἀνοικοδομήθησαν ἐπίσης τὰ ἐξῆς λατρευτικὰ κτήρια⁶. Ὁ δωρικός, πρόστυλος τετράστυλος ναὸς Α (σχέδ. 1Α), τὸν ὁποῖον δυνάμεθα μὲ ἀρκετὴν βεβαιότητα νὰ ταυτίσωμεν μὲ τὸν ναὸν τοῦ Ἡρακλέους⁷. Τούτου ἡ βόρειος στενὴ πλευρὰ εἰσχωρεῖ ὑπὸ τὸ θεμέλιον τῆς τρικόγχου χριστιανικῆς βασιλικῆς Β. Ὁ τετράστυλος πρόστυλος ἰωνικός ναὸς Γ, ἔχων τὸ ἥμισυ ἀκριβῶς τοῦ πλάτους τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας, ἤτοι 9.65 μ., καὶ μήκος 9.40 μ., (Πίν. 6α, σχέδ. 1Γ), ἔναντι τῶν διαστάσεων 20.80 X 19.20 μ. ἐκείνης⁸. Ἡ ὑπεράνω τοῦ σωζομένου λιθίνου τοίχου, τοῦ λιθολογήματος, ἀνωδομία ἦτο κατεσκευασμένη μὲ ὦμάς πλίνθους, στρώμα τῶν ὁποίων, ἐν μέρει ἐρυθρῶν ἀπὸ τὴν ὀπτησιν κατὰ τὴν πυρπόλησιν τοῦ ναοῦ ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν (219 π.Χ.), διεπιστώθη ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ⁹.

Εἰς τὸ βάθος τοῦ σηκοῦ διατηροῦνται λείψανα πιθανοῦ βάρου διὰ τὸ ἄγαλμα τῆς θεότητος. Ἐπειδὴ ὑπὸ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως ἀναφέρεται ἤδη κατὰ τὸ δεῦτερον ἥμισυ

6. Ἡ διατυπωθεῖσα ἀποψις περὶ θησαυρῶν (Δ. Εὐαγγελίδης, Ἡπειρ. Χρον. ἔ.ἀ. σ. 215, Dyggve ἔ.ἀ.) πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθῇ, ὅχι μόνον διότι μᾶς εἶναι ἀγνωστοί ἐξ ἄλλων ἱερῶν θησαυροὶ τοῦ 3^{ου} αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ διότι τρία ἐκ τῶν οἰκοδομημάτων τούτων (Α, Γ, Θ) εἶναι ἀσφαλῶς ναοί· οἱ μὲν ναῖσκοι Γ καὶ Θ διατηροῦν λείψανα βάρου λατρευτικοῦ ἀγάλματος ἐντὸς τοῦ σηκοῦ, ὁ δὲ Α, ὁ ὁποῖος ἔχει βωμόν πρὸς ἀνατολὰς, εἶναι ἀσφαλῶς ναὸς τοῦ Ἡρακλέους (βλ. ἐπομένην ὑποσημείωσιν).

7. Ἀνεσκάφη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Γ. Σωτηριάδου, REG, ἔ.ἀ., σ. 383 ἐξ. βραδύτερον δὲ ὑπὸ τοῦ Δ. Εὐαγγελίδου, ΠΑΕ 1929 σ. 104 - 108. Ἠρευνήθη ἐκ νέου κατὰ τὸ ἔτος 1955, ΠΑΕ 1955 σ. 168. Τὸ Ἔργον 1955, σ. 55 (ὁ εἰκονιζόμενος ἐνταῦθα ναῖσκος, εἰκ. 21, εἶναι ὁ Α, δυτικῶς τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας, καὶ ὅχι ὁ ναὸς Α). Ἐκ τοῦ ναοῦ τούτου προέρχεται ἀνάγλυφος ἀσβεστολιθικὴ πλάξ (ΠΑΕ 1929 σ. 111 - 112, εἰκ. 4), τὴν ὁποίαν ἀναγνωρίζω ἀσφαλῶς ὡς μετόπην τοῦ δωρικοῦ ναοῦ Α, μὲ παράστασιν τοῦ Ἡρακλέους, ποὺ καταβάλλει τὴν Λερναίαν ὕδραν, καὶ τοῦ Ἰολάου, τοῦ ὁποῖου διακρίνεται πρὸς τὰ δεξιὰ ὁ δεξιὸς μηρός, ἔργον τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος (βλ. καὶ κατωτέρω). Διὰ τῆς λατρείας αὐτῆς, ἡ ὁποία εἰσῆχθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Πύρρου (σχετικῶς περισσότερα εἰς τὴν μελέτην μου, Περὶ τῶν γενεαλογικῶν μύθων τῶν Μολοσσῶν), ἐξηγεῖται ἡ παρουσία μερικῶν ἀρχαῖστικῶν ἀναγλύφων ἐπὶ χαλκῶν ἐλασμάτων (πτέρυγες θώρακος) μὲ παράστασιν τὴν ἑρὶν Ἡρακλέους καὶ Ἀπόλλωνος περὶ τοῦ τρίποδος (ΠΑΕ 1930 σ. 67, εἰκ. 10. E. Kunze, Schildbänder, Beil. 9, 2 σ. 116 - 117), καὶ τοῦ Ἡρακλέους μὲ τὸν ταῦρον (Capapanos, Dodone, πίν. XVI, 1. U. Hausmann, Hellenistische Reliefbecher 1959, σ. 133 - 135, πίν. 53, 1). Περὶ τῆς χρονολογήσεως τῆς πτέρυγος Καραπάνου εἰς τὴν πρῶτον ἐποχὴν τοῦ Αὐγούστου, τῶν δὲ λοιπῶν μὲ τὴν παράστασιν τῆς ἐριδος εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Φλαβίων ἢ τοῦ Νέρωνος, βλ. U. Hausmann, αὐτ. σ. 134 - 135. Ἀλλὰ τὴν παρουσίαν τούτων ἀφιερωμάτων, τῶν αὐτῶν περίπου χρόνων, ἐξηγεῖ εὐχερέστερον ἡ χρονολόγησις των κατὰ τὸν 3^{ον} π.Χ. αἰ., ὅτε καθιερώθη εἰς Δωδώνην ἡ λατρεία τοῦ ἥρωος. Ἐπίσης χαλκοὺν ἀγάλματιον τοῦ Ἡρακλέους ἐκ Δωδώνης (ῥψους περίπου 0.20 μ.), προκεχωρημένων ἐλληνιστικῶν χρόνων, πρὸ διετίας ἐμφανισθὲν εἰς τὸ ἐμπόριον, περιγράφει ὁ P. Franke, Die Münzen, σ. 155, ὑποσ. 81. Τμήμα χαλκοῦ ἐλάσματος ἐκ Δωδώνης, μὲ ἐκτυπὸν κεφαλὴν, ἔργον τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. παριστᾷ ἐπίσης τὸν ἥρωα τοῦτον).

8. Τὸ Ἔργον 1958, σ. 90, BCH 83 (1959) σ. 669, JHS 79 (1959) (Archaeology) σ. 12. Ἀνεσκάφη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Δ. Εὐαγγελίδου, ΠΑΕ 1930 σ. 52.

9. Τὸ Ἔργον ἔ.ἀ. σ. 91, BCH, ἔ.ἀ. σ. 669. Ὁ Δ. Εὐαγγελίδης δὲν ἀναφέρει τὰ ἴχνη πυρός, ἀλλὰ ταῦτα ἦσαν ἐμφανῆ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ δαπέδου.

του 4^{ου} αἰ. ἔδος τῆς Διώνης¹⁰, τῆς συνεύνου τοῦ Διός, καὶ ἐπειδὴ ὁ ναὸς οὗτος εὗρίσκειται εἰς ἄμεσον γειτνίασιν πρὸς τὴν Ἱερὰν Οἰκίαν, μετὰ τὴν ὁποίαν συνδέεται καὶ λόγῳ τῶν διαστάσεων τῶν δύο λατρευτικῶν οἰκοδομημάτων, δυνάμεθα νὰ συσχετίσωμεν τὸν ναῖσκον τοῦτον μετὰ τὸ ἱερὸν τῆς Διώνης. Κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους ἄλλωστε διαπιστώνεται ἐπιγραφικῶς ἡ λατρεία καὶ ἄλλων θεοτήτων, ὡς τῆς Δήμητρος καὶ τοῦ Διονύσου¹¹, παραλλήλως πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Ἡρακλέους καὶ τῆς Ἀφροδίτης.

Διὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀμφοτέρων τῶν ναῶν τούτων ἐχρησιμοποιήθη ἐγγῶριος φλύσχης (ψαμμιτόλιθος), χρώματος φαιοπρασίνου, εὐχερῶς ὑποκείμενος εἰς τὴν ἐπήρειαν τῶν καιρικῶν μεταβολῶν, ἔνεκα τούτου δὲ ἐγκατελείφθη κατὰ τὴν ἐπομένην οἰκοδομικὴν φάσιν τοῦ τέλους τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ., προτιμηθέντος τοῦ ἐγγχωρίου ἀσβεστολίθου καλῆς ποιότητος. Τρίγλυφοι, γείσον καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εὗρίσκονται ἐντειχισμένα εἰς τὸν τοῖχον τοῦ σηκοῦ καὶ τοῦ προνάου τοῦ δωρικοῦ ναοῦ Α, ὁ ὁποῖος ἀνοικοδομήθη ἐκ νέου περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} αἰῶνος. Εἰς τὴν περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Πύρρου πιθανῶς ἀνήκει καὶ ὁ πρόστυλος τετράστυλος ἰωνικὸς ναὸς Ζ (σχέδ. 1Ζ, Πίν. 2 καὶ 3β)¹², ἔνεκα τῆς χρησιμοποίησεως καὶ ἐνταῦθα παρομοίου ὕλικου, ψαμμιτικοῦ σχιστολίθου, δυνάμενος ἴσως νὰ σχετισθῇ μετὰ τὸν ναὸν τῆς Ἀφροδίτης, τῆς ὁποίας ἡ λατρεία εἰς Δωδώνην εἶναι εὐλόγος καὶ ἐπιγραφικῶς μαρτυρημένη¹³.

Κατὰ τὴν αὐτὴν οἰκοδομικὴν περίοδον τέλος κατεσκευάσθη τὸ μέγα θέατρον (κατωτέρω σ. 17 ἐξ.) καὶ πιθανώτατα τὸ τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως μετὰ τὴν ἰσοδομικὴν τραπεζίωσιν μονοτοιχοδομίαν, ἡ ὁποία ἐνθυμίζει τὰ ἀναλήμματα καὶ τοὺς πύργους τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου. Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ἀκροπόλεως διατηρεῖται εἰς πολὺ καλὴν κατάστασιν ἡ κυρία πύλη, μετὰ δύο ὀρθογώνιους πύργους ἐκατέρωθεν¹⁴, ἄλλαι δὲ δύο πύλαι μετὰ ἓνα ἢ δύο πύργους, περὶ τὸ μέσον καὶ κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὡ-

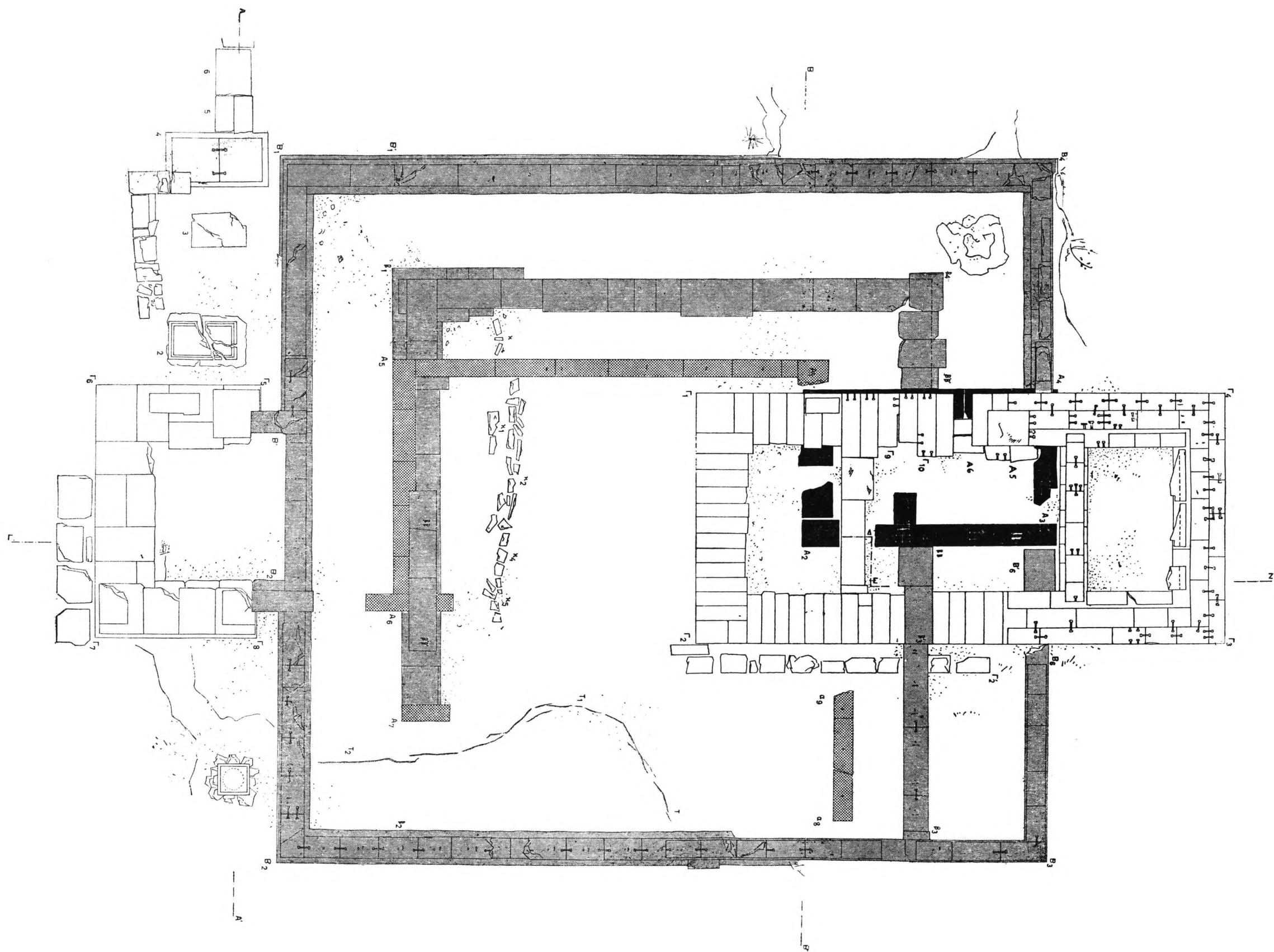
10. Ὑπερείδου, Ὑπὲρ Εὐξενίππου 24 - 25, πρβλ. καὶ Δημοσθ. Κατὰ Μειδίου 53.

11. ΠΑΕ 1929, σ. 127, 10, BCH 53, (1929) σ. 506. P. Franke, Die Münzen, σ. 28, ὑποσ. 9. Εἰς ἐπιγραφὴν χρηστηρίαν ἐπὶ μολυβδίνου ἐλάσματος ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ναοῦ Α ἀναφέρεται ἀορίστως Δαμάτριον παρὰ τὸ λιμνίον (Τὸ Ἔργον 1955, σ. 57, ΠΑΕ 1955, σ. 172, 62). Ἐκ τῆς αὐτῆς περιοχῆς ἐπίσης προέρχεται ἀνάγλυφος μικρὰ κεφαλὴ Διονύσου ἐπὶ χαλκοῦ ἐλάσματος (Τὸ Ἔργον, ἔ.ἀ., σ. 58) JHS 76 (1956) (Archaeology) σ. 18. Τὴν λατρείαν περισσοτέρων θεοτήτων πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος βεβαιώνει ἡ μαρτυρία τοῦ Πολυβίου, ἀναφερομένη εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἱεροῦ ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν κατὰ τὸ ἔτος 219 π.Χ., καὶ τοὺς ἐν Δωδώνῃ ναοὺς καὶ τὰ τεμένη τῶν θεῶν (Πολύβ. IX 56). Τέλος ἡ ἀνεύρεσις ἐντὸς τοῦ στρώματος πέριξ τοῦ ναΐσκου Α πολλῶν πηλίνων εἰδωλίων, ποὺ παριστάνουν γυναικεῖαν θεότητα μετὰ περιστερὰν (Τὸ Ἔργον 1955, σ. 57, ΠΑΕ 1955 σ. 172), σχετίζεται μετὰ τὴν λατρείαν γυναικεῖας θεότητος.

12. ΠΑΕ 1930 σ. 54 - 55, εἰκ. 3, 1931 σ. 84, Ἡπειρ. Χρον., ἔ.ἀ., πίν. 1Ζ.

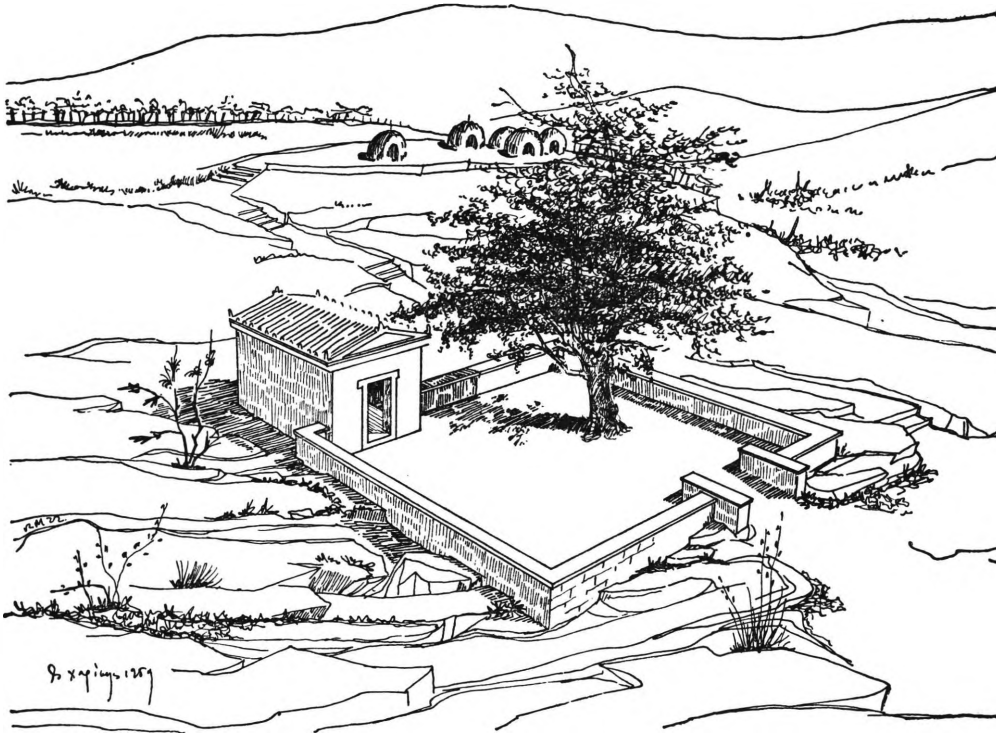
13. Ἀλλὰ ἡ τεχνικὴ τῶν λίθων τῶν ἀναβαθμῶν τοῦ προνάου μετὰ τὴν κατὰ μέτρα ἐργασίαν (ὁ ὅρος ἀπαντᾷ εἰς ἐπιγραφὴν ἐκ Δήλου IE II 2²(1), 1670, στ. 18), τὴν γραμμωτὴν χάραξιν δηλαδὴ τῆς περιτενείας, εἶναι γνωστὴ εἰς τὴν Δωδώνην περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος (ναΐσκος Θ). Εἰς τὸν 3^{ον} αἰῶνα χρονολογεῖται μικρὸν ἀνάθημα ἐκ χαλκοῦ μετὰ ἀφιερωματικὴν ἐπιγραφὴν, Ὡφελίων Ἀφροδίται ἀνέθηκε, C. Carapanos, Dodone, πίν. XXVI. I. Collitz - Bechtel, SGDI 1372. Τὴν λατρείαν τῆς Ἀφροδίτης ἀμφισβητεῖ ὁ Nilsson, G.Gr. Rel. I², σ. 522, ἀλλὰ ἡ καθιέρωσις εἰς τὴν Δωδώνην κατὰ τὸν 3^{ον} αἰῶνα λατρείας καὶ ἄλλων θεοτήτων (ὑποσ. 11), καθιστᾷ καὶ τὴν λατρείαν αὐτῆς πιθανωτάτην. Ἀλλωστε ἡ Ἀφροδίτη εἶναι θυγάτηρ τῆς Διώνης (Ὁμ. Ἰλ. Ε 370, Εὐρ. Ἑλένη, 1098). Σχετικῶς βλ. καὶ P. Franke, Die Münzen, σ. 28, ὑποσ. 9, σ. 57 καὶ ὑποσ. 28 καὶ σ. 65. Περὶ τῆς λίαν πιθανῆς εἰσαγωγῆς τῆς λατρείας αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Πύρρου ἐκ Σικελίας εἰς τὴν Ἀμβρακίαν, Δωδώνην κ.ἀ. γίνεται ἐκτενέστερος λόγος εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην μου περὶ τῶν γενεαλογικῶν μύθων.

14. Τὸ Ἔργον 1955, σ. 58, ΠΑΕ 1955 σ. 173 Δ, πίν. 59, JHS 76 (1956) (Archaeology) σ. 19.

Σχέδ. 2. Κάτωπις τῆς Ἑρᾶς Οἰκίας ΕΙ.

δήγουν ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ ἱερὸν (σχέδ. 6)¹⁵, τὸ ὁποῖον παρέμεινε μέχρι τέλους τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος ἀτείχιστον. Ὅταν λοιπὸν οἱ ὑπὸ τὸν Δωρίμαχον Αἰτωλοὶ εἰσέβαλον εἰς τοὺς ἄνω τόπους τῆς Ἑπείρου (Πολύβ. IV 67,3), κατέλαβον αἰφνιδιαστικῶς τὸ ἀφύλακτον ἱερὸν καὶ προέβησαν εἰς λεηλασίας (219 π.Χ.). Κατὰ τὸν Πολύβιον οἱ Αἰτωλοὶ κατέκαυσαν τοὺς ναοὺς τῶν θεῶν καὶ τὰς στοάς, τὴν δὲ Ἱερὰν Οἰκίαν κατέσκαψαν. Ἡ κατασκα-

Σχέδ. 3. Ἀναπαράστασις τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ.

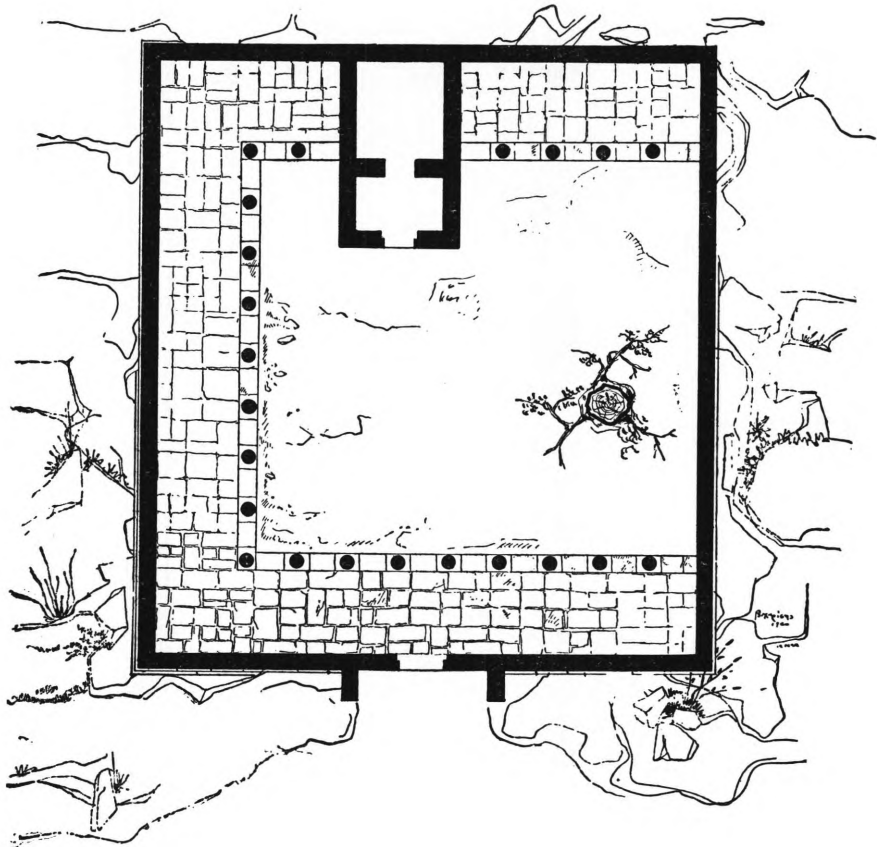
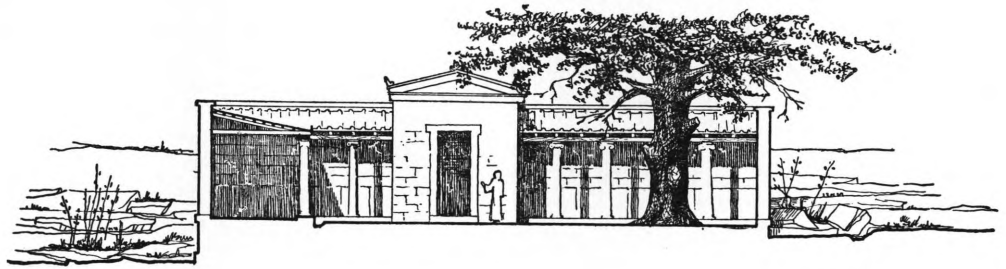
φή τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας (E¹) εἶναι εὐνόητος, διότι ἡ διὰ πυρὸς καταστροφή της συνεπήγετο καὶ τὴν ἐξαφάνισιν τῆς ἐντὸς τῆς αὐλῆς Ἱερᾶς φηγοῦ καὶ τοῦ ναῖσκου¹⁶.

Γ' Οἰκοδομικὴ περίοδος. Μετ' ὀλίγον ὁ Φίλιππος Ε' καὶ οἱ σύμμαχοί του Ἑπειρῶται ἀνοικοδόμησαν τὸ ἱερὸν ἀπὸ τὰ λάφυρα ποὺ ἀπεκόμισαν ἀπὸ τὴν λεηλασίαν τοῦ Θέρ-

15. Τὸ Ἔργον, ἔ.ἀ., σ. 58, ΠΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 173 Δ. Ἡ νοτιοδυτικὴ πύλη δὲν σημειώνεται εἰς τὸ σχέδιον 1, ὡς ἀποκαλυφθεῖσα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1962, ἀλλὰ μόνον εἰς τὸ σχέδιον 6. Ἡ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν πύλη προστατεύεται ὑπὸ δύο ὀρθογωνίων πύργων.

16. Κατὰ τὸν Διόδ. Σικελ., Fragm. XXVI 7, ὁ Δωρίμαχος τὸ γὰρ περὶ τὴν Δωδώνην μαντεῖον συλῆσας ἐνέπρησε τὸ ἱερὸν πλὴν τοῦ σηκοῦ. Ἡ ἐξαίρεσις τοῦ σηκοῦ (σχέδ. 2 A1 - A4) τοῦ οἰκοδομήματος E¹, τὴν ὁποίαν ὁ Πολύβιος δὲν ἀναφέρει, μᾶς εἶναι πλέον εὐνόητος καὶ ἐξηγεῖ τὴν διὰ τῆς κατασκαφῆς καταστροφὴν του. Προσέτι ἐκ τοῦ Πολυβίου (IV 67,3) προκύπτει ὅτι ἐντὸς τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας ἐφυλάσσοντο τὰ δημόσια ψηφίσματα, τὰ ὁποῖα κατέστρεψαν οἱ Αἰτωλοὶ. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν διεπιστώθη πραγματικῶς ὅτι ἡ Ἱερὰ Οἰκία ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ὡς ἀρχεῖον, διότι ἐντὸς αὐτῆς καὶ περὶ αὐτὴν ἀνευρέθησαν τὰ πλεῖστα λίθινα δημόσια ψηφίσματα.

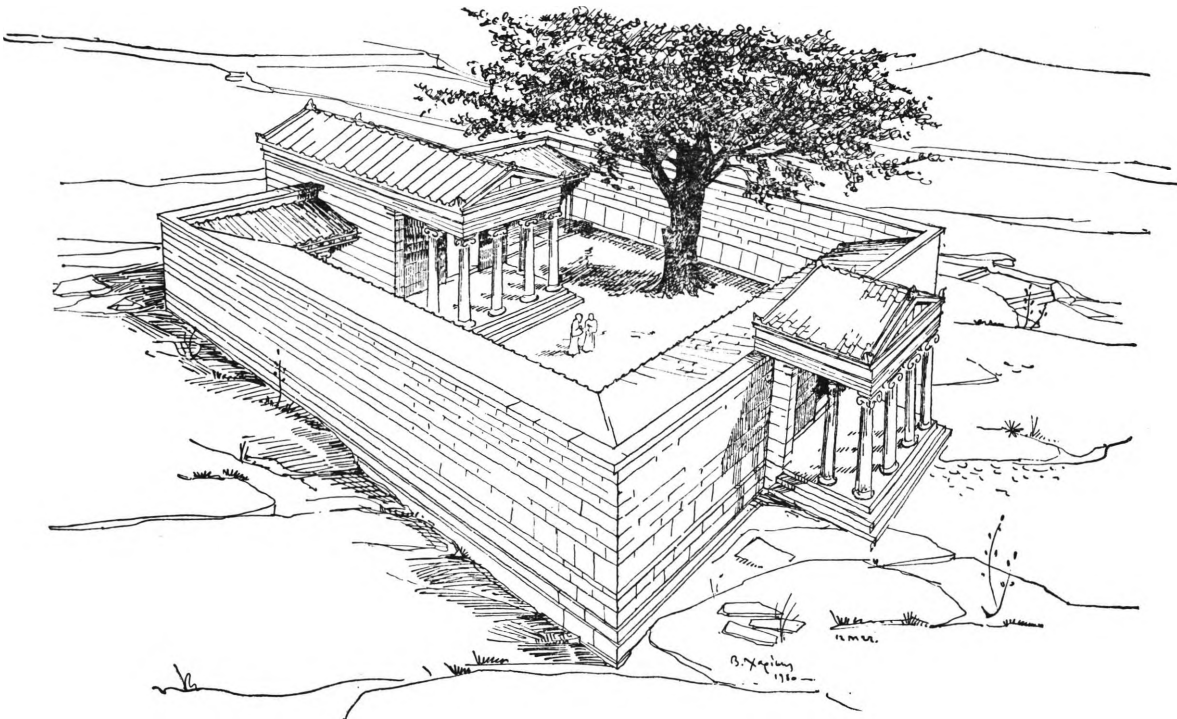
μου¹⁷. Κατὰ τὰς εἰς εὐρείαν κλίμακα γενομένης ἐργασίας κατεσκευάσθη ὁ νέος ναὸς τῆς

Σχέδ. 4. Ἀναπαράστασις κατόψεως καὶ προσόψεως τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας (3ος π.Χ. αἰ.)

17. Περί τῶν γεγονότων τοῦ Θέρμου, Πολύβ. V 9,5, πρβλ. καὶ F. Walbank, Philip V of Macedonia 1940, σ. 54 - 55· τοῦ αὐτοῦ, A historical Commentary on Polybius σ. 522, σ. 543 ἐξ. Τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ τοῦ Φιλίππου Ε΄, τοῦ ὁποίου ἡ σύζυγος Φθία προήρχετο ἐκ τῆς βασιλικῆς δυναστείας τῶν Μολοσσῶν Αἰακιδῶν, ὑπεστήριξε πρῶτος ὁ Α. Mamroth, Z. Num. 42 (1935) σ. 226 - 227, πίν. VI, 4, με βάσιν τὰ χαλκᾶ νομίσματα, τὰ ὅποια ἔκοψεν εἰς τὴν Μακεδονίαν ὁ βασιλεὺς περὶ τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ., με παρὰστασιν ἐπὶ τῆς α' ὄψεως τοῦ Δωδωναίου Διός, στεφανωμένου με στέφανον δρυός, πρβλ. A. Gaebler, Die antiken Münzen Griechenlands, Maked. III2, σ. 191, 7.

Διώνης Θ, νοτίως τοῦ ἐγκαταλειφθέντος παλαιοῦ ναοῦ Γ, πλησίον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας (σχέδ. 1Θ, Πίν. 2 καὶ 3α), ἰωνικός, πρόστυλος, τετράστυλος ναῖσκος με πρόναον καὶ σηκόν¹⁸. Εἰς τὸ βάθος τούτου διατηρεῖται ὁλόκληρος ἡ θεμελίωσις τῆς ἐπιμήκουσ βάσεως τοῦ λιθίνου βάθρου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ ἴστατο τὸ ἔδος τῆς Διώνης. Τοῦ ναοῦ τούτου οἱ κίονες ἔχουν λαξευθῇ ἀπὸ κροκαλοπαγῇ ἐγχώριον λίθον ποῦ ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τὴν περίοδον αὐτήν. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους, ἀνοικοδομήθη ἐκ νέου καὶ ἡ καταστραφεῖσα Ἱερὰ Οἰκία (σχέδ. 2, Πίν. 2). Τὴν θέσιν τοῦ ἀρχαίου ναῖσκου κατέλαβε τώρα ναὸς μεγαλύτερος, ὁ τετράστυλος ἰωνικός, με πρόναον, σηκὸν καὶ ἄδυτον Γ1 - Γ4, προέχον πρὸς βορρᾶν, τὴν δὲ παλαιὰν πρόστασιν ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀντικατέστησε τετράστυλον πρόπυλον με ἰωνικοὺς κίονας καὶ δύο ἀναβαθοὺς (Γ5 - Γ8).

Σχέδ. 5. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας (τέλος 3ου π.Χ. αἰ.)

Πρὸς θεμελίωσιν τοῦ νέου ναοῦ ἐχρησιμοποιήθη δομικὸν ὑλικὸν τοῦ ἀρχαιοτέρου ναῖσκου, κυρίως δὲ ὀρθογώνιοι λίθοι, προερχόμενοι ἐκ τῶν ἰσοδομικῶν στρώσεων τῶν τοίχων. Αἱ κατασκαφεῖσαι στοαὶ ἀνοικοδομήθησαν ἐκ νέου με μεγαλύτερας φυσικὰ ἀναλογίας, ὅπως ἀπῆται ὁ μεγαλύτερος πρόστυλος ναός, οἱ δὲ κίονες κατεσκευάσθησαν ἀπὸ ἀσβεστόλιθον καλῆς ποιότητος, ὅμοιον με τῶν ἡμικίωνων τῶν παρόδων τοῦ θεάτρου, ἀλλὰ ἡ διάταξις τῶν στοῶν εἰς σχῆμα Π, με τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἐλευθέραν κίωνων ἔνεκα τῆς ἱερᾶς φηγοῦ (σχέδ. 5) διετηρήθη ἀπαράλλακτος.

Δυτικώτερον, πρὸς ἀνατολὰς τοῦ θεάτρου, κατεσκευάσθη κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον

18. Ἦπ. Χρον. ἔ., ἀ., σ. 215 - 218, εἰκ. 4, πίν. 1Θ καὶ 11β. ΠΑΕ 1954 σ. 189 - 190.

πιθανώτατα ή μεγάλη υπόστυλος αίθουσα E^2 (σχέδ. 1 E^2), έχουσα εις τὸ βορειότερον τμήμα δύο σειρὰς ἐκ τριῶν ἰωνικῶν κίωνων ἐκ τοῦ αὐτοῦ κροκαλοπαγοῦς λίθου, ἐκ τοῦ ὁποίου κατεσκευάσθησαν καὶ οἱ κίονες τοῦ ναῖσκου Θ, ἐπὶ διαφόρου ἐπιπέδου τοποθετημένας. Τὸ μέγαλον τοῦτο οἰκοδόμημα, τοῦ ὁποίου τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους ἐνισχύουν κατ' ἀποστάσεις λίθιναι ἀντηρίδες, ἡρευνήθη δοκιμαστικῶς μόνον ἀπὸ τὸν Καραπάνον καὶ τὸν Δ. Εὐαγγελίδην¹⁹.

Πρὸ τῶν λατρευτικῶν οἰκοδομημάτων σειρὰ ἀφιερωματικῶν βάθρων, τὰ ὅποια ἔφερόν ποτε ἀναθήματα, καταλήγει εἰς ἀμβλείαν γωνίαν ἔμπροσθεν τοῦ κυρίως ἱεροῦ τῆς λατρείας, τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας²⁰. Ἡ πρώτη, δυτικῶς τοῦ προπύλου ταύτης, ἐπιμήκης ὀρθογώνιος βάσις στέφεται ὑπὸ κυματίου. Ἐπὶ τῆς προσθίας πλευρᾶς διακρίνονται ἀμυδρῶς ἴχνη ἀφιερωματικῆς ἐπιγραφῆς, [Δ ι ι Ν α (ι)] ω ι καὶ Δ ι ὡ ν α ι²¹. Τὸ βάθρον, θεμελιωθὲν αἰσθητῶς χαμηλότερον τοῦ προπύλου (τέλος 3^{ου} π.Χ. αἰ.), εἶναι ἀρχαιότερον τούτου καὶ πρέπει ἐπομένως νὰ χρονολογηθῇ ἐνωρίτερον, πάντως ἐντὸς τοῦ 3^{ου} αἰῶνος, ἔνεκα τῆς μορφῆς τοῦ κυματίου τοῦ βάθρου καὶ τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς²².

Δυτικῶς τοῦ ναῖσκου Ζ ἀπεκαλύφθη κατὰ τὸ ἔτος 1955 τὸ ναόσχημον οἰκοδόμημα Λ, ἀποτελούμενον ἀπὸ πρόδομον καὶ σηκὸν (σχέδ. 1Λ). Τούτου ἡ ἀμελής κατασκευὴ καὶ ἡ στρωματογραφία μαρτυροῦν τελευταίους ἑλληνιστικοὺς χρόνους ἂν μὴ καὶ ἐτι μεταγενεστέρους²³.

Πρὸς νότον τῶν οἰκοδομημάτων τούτων κατεσκευάσθη βαθμιδωτὸς ἀναλημματικὸς τοίχος Κ, διήκων καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ἱεροῦ, διὰ τῶν ἀναβαθμῶν τοῦ ὁποίου ἀνήρχετο κανεῖς εἰς τὸ ἄνδρον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὐρίσκοντο διατεταγμένα ἀμφιθεατρικῶς τὰ οἰκοδομήματα τῆς λατρείας. Τὸ ὅλον ἀρχιτεκτονικὸν συγκρότημα, τὸ ὅποιον σημειωτέον δὲν ἔχει εἰσέτι πλήρως ἀποκαλυφθῇ, περιεβλήθη κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον μὲ εὐρύχωρον ἰσοδομικὸν περίβολον, μὲ τὸν κύριον ἄξονα προσηρμοσμένον εἰς τὸν μέγαλον ἐκ Β πρὸς Ν ἄξονα τῆς κοιλάδος.

Εἰς τὸ γενικὸν σχεδιογράφημα τοῦ ἱεροῦ (σχέδ. 6) ἐπεδιώξαμεν δοκιμαστικῶς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς κατόψεως τοῦ ἱεροῦ περὶ τὰ τέλη τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος καὶ ἐξῆς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν δεδομένων καὶ τοῦ γενικοῦ σχεδίου κατόψεως κατὰ Καραπάνον²⁴. Παρὰ τοῦ τελευταίου παρελήφθη μόνον ὁ ἐξωτερικὸς περίβολος τοῦ ἱεροῦ, ὁ ὁποῖος σήμερον εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀφανής, ἐπιχωσθεὶς ἐκ τῆς καλλιεργείας τῶν ἀγρῶν καὶ ἐκ τῶν προσχώσεων. Ἐνεκα τῆς παρουσίας δύο πύργων ἐκατέρωθεν τοῦ προπύλου κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ περιβόλου καὶ τῆς γενικῆς διατάξεως τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ

19. Dodone, σ. 20 - 21, πίν. III 5 bis. ΠΑΕ 1929 σ. 110 - 11, 1953 σ. 161 - 62. Ἡ βάσις τοῦ ἰωνικοῦ κίονος (αὐτ. εἰκ. 2) προσομοιάζει μὲ ἰωνικὴν βάσιν τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας καὶ τῶν προπύλων τοῦ θεάτρου τοῦ τέλους τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος.

20. Μερικὰ τοιαῦτα βάθρα περιγράφει ὁ Εὐαγγελίδης: Ἡπ. Χρον., ἔ.α., σ. 214 - 215, πίν. I, 1 - 5.

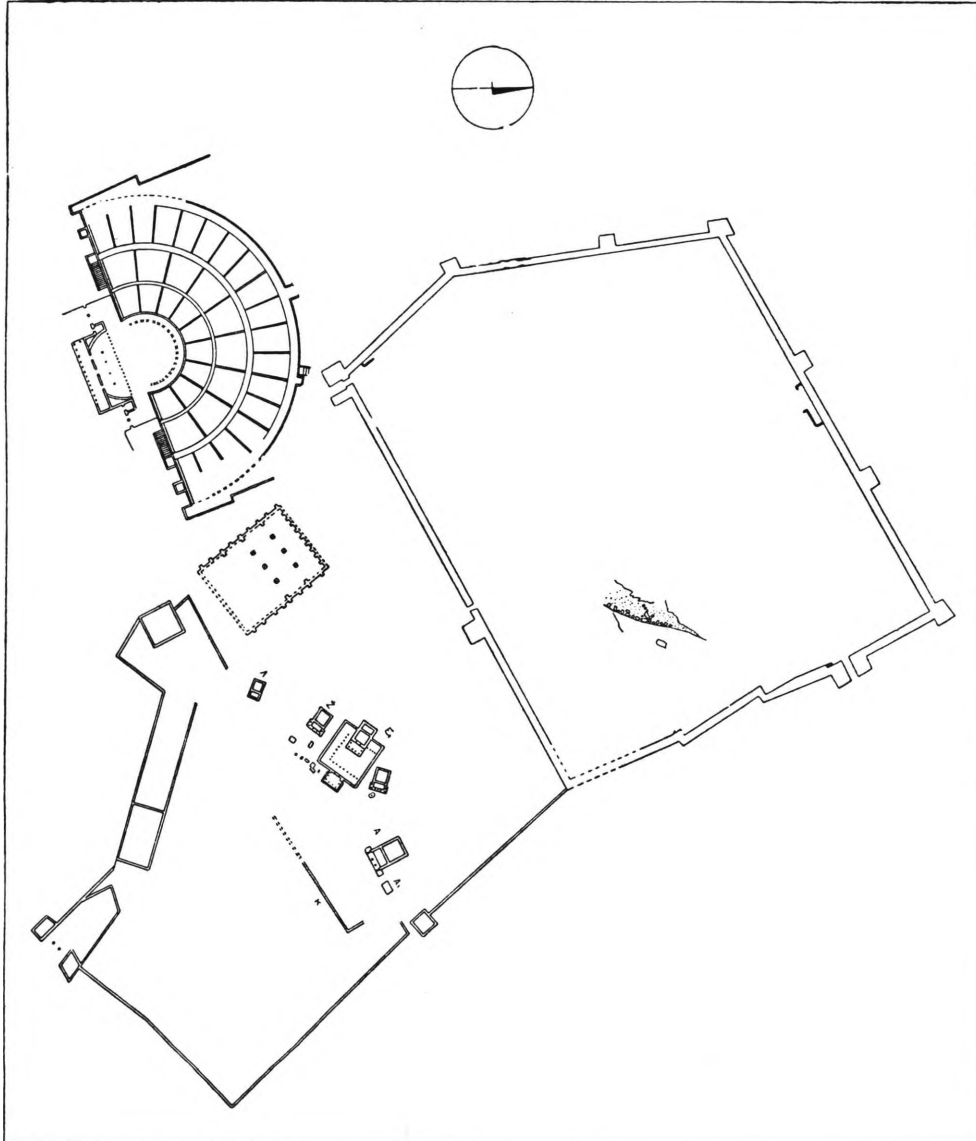
21. Ταύτην πρῶτος παρετήρησεν ὁ P. Franke (BCH 86 (1957) σ. 585· τοῦ αὐτοῦ, Die Münzen, σ. 27, ὑποσ. 3) ἀναγνῶσας τὴν λ. Ν Α Ω Ι. Περιγραφὴν τοῦ βάθρου βλ. Δ. Εὐαγγελίδην, Ἡπ. Χρον. ἔ.α., σ. 214.

22. Ὁ Διευθυντὴς τοῦ Γερμ. Ἀρχαιολ. Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, κ. Ε. Kunze, εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μὲ πληροφορήσῃ ὅτι ἡ μορφή τοῦ κυματίου τῆς βάσεως αὐτῆς ἀπαντᾷ εἰς Ὀλυμπίαν ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4^{ου} αἰ., κατόπιν τῆς διαπιστωθείσης σχέσεως μερικῶν τοιούτων βάθρων μὲ τὸ ἀποκαλυφθὲν Στάδιον.

23. ΠΑΕ 1955, σ. 172, πίν. 58γ (ὁ ναὸς ἐνταῦθα χαρακτηρίζεται μὲ τὸ γράμμα Ξ). Τὸ Ἔργον 1955 σ. 57 (βλ. καὶ ὑποσ. 7).

24. Dodone, πίν. III.

ιεροῦ, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐνταῦθα εὐρίσκετο ἡ κυρία εἴσοδος αὐτοῦ, τοποθετημένη ἐπὶ τοῦ ἄξονος τῆς πρὸς νότον κοιλάδος, ἡ ὁποία ἀπετέλει καὶ τὴν κυρίαν ὁδὸν ἐπικοινωνίας μετὰ τοὺς ἐκ τῆς νοτίας Ἑλλάδος προσερχομένους προσκυνητάς.

Σχέδ. 6. Κάτοπις τοῦ Ἱεροῦ περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ.

Ὁ περίβολος οὗτος, ἐνούμενος πρὸς βορρᾶν μετὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως καὶ πρὸς ΒΔ πιθανῶς μετὰ τὸ δυτικὸν ἀνάλημμα τοῦ θεάτρου, παρουσιάζει δύο ἀκόμη πύλας, τὴν ἀνατολικῶς τοῦ ναῖσκου Α, μετὰ δύο πύργους ἐκατέρωθεν, καὶ τὴν δυτικὴν, πρὸ τοῦ δυτικοῦ ἀναλήμματος τοῦ θεάτρου. Δύο ἄλλαι πύλαι μετὰ ἓνα ἢ δύο πύργους διεπιστώθησαν, ὡς εἴπομεν, ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς ἀκροπόλεως. Οὕτω τὰ οἰκοδομήματα τῆς λατρείας καὶ τὸ θέατρον περιεκλείσθησαν περὶ τὰ τέλη τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος

ἐντὸς ἐνιαίου περιβόλου μὲ πέντε εἰσόδους, ἀναγκαίου εἰς ἱερὰ εὐρισκόμενα πλησίον οἰκισμοῦ²⁵.

Ἡ διάταξις τῶν λατρευτικῶν οἰκοδομημάτων ἐντὸς τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου, τῆς ἀκροπόλεως, τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, προδίδει σαφῶς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ μνημειώδους γειτονικοῦ θεάτρου· διότι ἡ τοξοειδὴς διάταξις τῶν ναῶν, μὲ ἐπίκεντρον τὴν ἱερὰν φηγὸν ἐντὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς (E¹), αἱ δύο ἐκατέρωθεν πύλαι, ἡ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου καὶ ἡ πρὸς νότον τοῦ θεάτρου, ὁ πρὸς νότον ἐγκάρσιος ἀναλημματικὸς τοῖχος K καὶ τὸ πρὸς βορρᾶν εὐθύγραμμον καὶ οὐδέτερον βάθος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως — ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς λοιπὰς τρεῖς πλευρὰς τοῦ τείχους μὲ τὰς γωνιώδεις θλάσεις καὶ τοὺς ἐννέα πύργους — ἀποτελοῦν σχηματικὴν ἐπανάληψιν τῶν γενικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τοῦ θεάτρου, μὲ τὸ ἀμφιθεατρικὸν κοῖλον, τὰς δύο ἐκατέρωθεν παρόδους, τὴν σκηνὴν μὲ τὸ προσκηνίον καὶ τὸ σκηνικὸν βάθος. Παραπλησίαν ἀρχιτεκτονικὴν διάταξιν δυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν, ὅπως νομίζω, εἰς τὴν ἄνω ἀκρόπολιν τοῦ Περγάμου.

Προοικοδομικὴ περίοδος. Περί τῆς παλαιότερας τοῦ ἀρχαίου ναῖσκου μορφῆς τοῦ ἱεροῦ οὐδὲν ἀρχιτεκτονικὸν στοιχεῖον προέκυψεν ἀπὸ τὰς ἀνασκαφάς. Ἡ φύσις τῆς λατρείας, ἡ ὁποία εἶχε διαμορφωθῇ κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, πέριξ τῆς ἱερᾶς φηγοῦ (δενδρολατρείας), δὲν ἀπῆτει βεβαίως ἰδίαν ἀρχιτεκτονικὴν κατασκευὴν. Δυνάμεθα ἐπομένως νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι, κατ' ἀναλογίαν πρὸς ἄλλα ἑλληνικὰ ἱερὰ ὑπαίθρου λατρείας, περίβολος πρόχειρος περιέφρασσε καὶ ἐπροστάτευε παλαιότερον τὸν ἱερὸν χώρον τῆς λατρείας, ἀντικατασταθεὶς κατὰ τὸ δεῦτερον ἡμισυ τοῦ 4^{ου} αἰῶνος ἀπὸ τὸν ἰσοδομικὸν περίβολον (σχέδ. 3).

Μὲ βάσιν τὴν ἀρχαίαν γραπτὴν παράδοσιν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος, ὅπως μᾶς διεσώθη ἀπὸ τὴν μεταγενεστέραν γραμματείαν²⁶, καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὰς ἀνασκαφὰς δυνάμεθα νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὴν πρὸ τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος μορφήν τοῦ ὑπαίθρου ἱεροῦ τῆς λατρείας.

Κατὰ τὸν ἀτθιδογράφον Δήμων²⁷, συγγράψαντα περὶ τὰ μέσα τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., ὁ ναὸς τοῦ Διὸς εἰς τὴν Δωδώνην δὲν ἦτο λίθινος, ἀλλὰ περιεβάλλετο *κύκλῳ* ὑπὸ πολλῶν χαλκῶν τριπόδων μὲ λέβητας, οἱ ὅποιοι ἐφήπτοντο μεταξύ των. Ὅσάκις ὁ εἰσερχόμενος ἔκρουε ἓνα τῶν λεβήτων τούτων, ὁ ἦχος τοῦ χαλκοῦ, ἔνεκα τῆς ἐπαφῆς καὶ τῆς συμπαθείας τοῦ μετάλλου, μετεδίδετο εἰς ὅλους τοὺς λέβητας ἀκαταπαύστως καὶ δὲν ἔληγε, ἐκτὸς ἐὰν κανεὶς ἤγγιζεν ἓνα τῶν λεβήτων. Ἐκ τοῦ φαινομένου τούτου παρέμεινε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα παροιμιώδης φράσις, *Δωδωναῖον χαλκεῖον, ἐπὶ τῶν ἀκαταπαύστως καὶ πολλὰ λαλούντων*²⁸. Ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅμως, ποὺ συνέγραψε κατὰ τὴν περίοδον 335 -323 π.Χ., τὸν ἀτθιδογράφον Φιλόχορον (τέλος 4^{ου} αἰ.), τὸν Πολέμων²⁹ (2^{ου} π.Χ. αἰ.) καὶ ἄλλους, ἐλέγχεται ἡ εἰδησις τοῦ Δήμωνος ἀνακριβής, διότι κατ' αὐτοὺς δὲν ὑπῆρχον πολ-

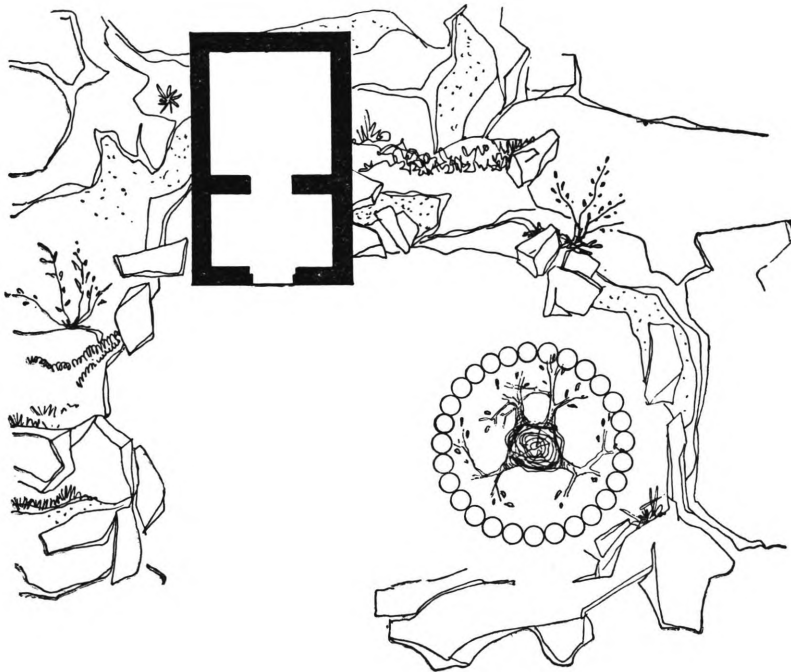
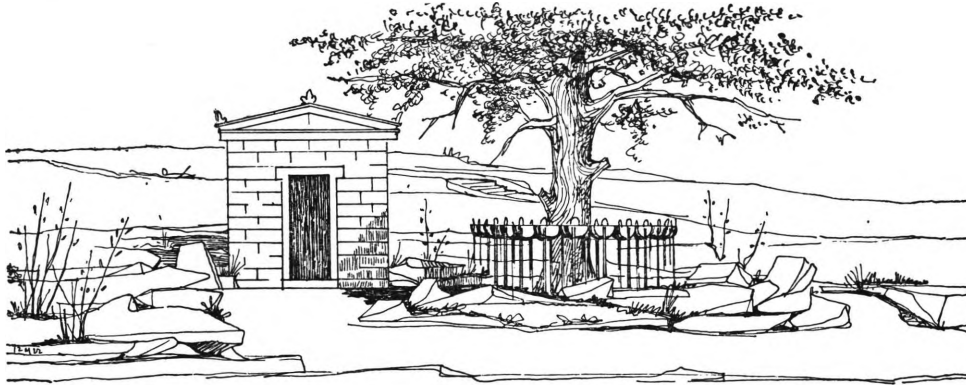
25. Περί τῆς ἀνάγκης περιφράξεως τῶν ἱερῶν πλησίον κατῳκημένων χώρων βλ. Ἰ. Κοντήν, Τὸ Ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ π.Χ. αἰῶνα, 1958 σ. 57 κ. ἑ.

26. Δήμων, Ἀριστοτέλης, Φιλόχορος, Μένανδρος, Καλλίμαχος, Πολέμων, παρὰ Στεφ. Βυζ. ἐν λ. *Δωδώνη*, Σουίδ. ἐν λ. *Δωδωναῖον χαλκεῖον*, Serv. εἰς Verg. Aen. III 466, Εὐστ. εἰς Ὅμηρ. Ὀδύσσ. ξ 327, Νόννος εἰς Γρηγ. Ναζ. V 32, Patrol. Graec. Migne, XXXVI, 1045 A, Ἀποστόλ. VI 43, Στράβ. VII, Fr. 3, Φιλόστρ. Εἰκ. II 33, Καλλιμ., Ὕμνος εἰς Δῆλ. 286, Μένανδρ. ἐν Ἀρρηφ. ἢ Αὐλητρίδι.

27. Serv. ξ.ά., Ἀποστόλ. ξ.ά., Στ. Βυζ. ξ.ά., Σουίδ. ξ.ά., Εὐστ. ξ.ά.

28. Ἀποστόλ. ξ.ά., Στέφ. Βυζ. ξ.ά.

λοιὶ λέβητες εἰς τὸ ἱερόν, ἀλλὰ κάποια συσκευή, ἀφιέρωμα τῶν Κερκυραίων, ἀποτελουμένη ἀπὸ δύο κίονας ²⁹. Ἐπὶ τοῦ ἐνὸς ἵστατο χαλκοῦς ἀνδριάς παιδός, πού ἐκράτει μάστιγα μετρεῖς ἀλύσσους ἐκ χαλκῶν ἀστραγάλων, ἐπὶ δὲ τοῦ ἄλλου κίονος λέβης χαλκοῦς.

Σχέδ. 7. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ προσόψεως τοῦ ναΐσκου κατὰ τὸ α' ἡμισυ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

29. Στράβ. ξ.ά. Στέφ. Βυζ. αὐτ. Σουίδ. ξ.ά.

Πνέοντος τοῦ ἀνέμου, αἱ αἰωρούμεναι ἄλυστοι ἔκρουν τὸν λέβητα, παράγουσαι ἤχον συνεχῆ καὶ ἑναρμόνιον. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὰς ἀρχαίας εἰδήσεις ἡ πνοή τοῦ ἀνέμου ἦτο ἀδιάλειπτος εἰς τὴν Δωδώνην³⁰, ἐπεκράτησε παροιμιώδης φράσις, *μάστιξ Κορκυραίων*, ταυτόσημος πρὸς τὸ *Δωδωναῖον χαλκεῖον*.

Ἦδη πρὸ 60 ἐτῶν ὁ Α.Β. Cook συνήγαγε, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω μαρτυριῶν, πολῦτιμα συμπεράσματα³¹. Κατ' αὐτὸν μεταξὺ τῶν χρόνων τῆς συγγραφῆς τοῦ Δήμωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἦτοι κατὰ τὸ τρίτον τέταρτον τοῦ 4^{ου} αἰ., ἐπῆλθε σοβαρὰ μεταβολὴ εἰς τὴν μορφήν τοῦ ἱεροῦ διὰ τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ ἐκ τριπόδων καὶ λεβήτων περιβόλου μὲ λιθίνην κατασκευήν.

Ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν πράγματι προέκυψεν ὅτι περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 4^{ου} αἰ. κατεσκευάσθη ὁ μικρὸς ναῖσκος πρὸς στέγασιν τῶν πολυτίμων ἀφιερωμάτων καὶ ἐνδεχομένως τὸ ἄγαλμα τοῦ Διὸς καὶ τῆς Διώνης, βραδύτερον δέ, πάντως ἐντὸς τοῦ 4^{ου} αἰ., προσετέθη πρὸς νότον τοῦ ναῖσκου ὁ ἰσοδομικὸς περίβολος (σχέδ. 3). Προφανῶς ὁ τελευταῖος ἀντικατέστησε τὸν παλαιότατον περίβολον τῶν τριπόδων καὶ λεβήτων, τῶν ὁποίων ὅμως ἡ μαντικὴ σημασία διετηρήθη εἰς τὸ κερκυραϊκὸν ἀνάθημα. Βεβαίως ἡ ἀρχικὴ σημασία τῶν τριπόδων καὶ τῶν λεβήτων δὲν ὑπῆρξε μαντικὴ, ἀλλὰ φυλακτικὴ καὶ ἀποτρόπαιος, διότι ὁ τρίπους καὶ ἰδίως ὁ ἤχος τοῦ χαλκοῦ ἐθεωρεῖτο προφυλακτικὸς, *ἀπελαστικὸς τῶν μiasμάτων*³². Τῶν ἀντιλήψεων τούτων ἐπιβιώσεις διετηρήθησαν μέχρι σήμερον (κροῦσις κώδωνος τῶν ἐκκλησιῶν, οἱ κώδωνες τῶν ζώων, τῶν ἀμφίων τῶν ἱερέων κ.λ.π.). Ἐπειδὴ ἱκανὸς ἀριθμὸς τοιούτων τριπόδων ἀνευρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ Καραπάνου καὶ τοῦ Δ. Εὐαγγελίδου, τῶν ὁποίων τὰ ἀρχαιότερα δείγματα ἀνέρχονται μέχρι τοῦ τέλους τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀρχαιολογικῶς ἡ μαρτυρία τοῦ Δήμωνος.

Δυνάμεθα λοιπὸν ὡς ἐξῆς νὰ φαντασθῶμεν τὴν μορφήν τοῦ ἱεροῦ πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου. Περὶ τὸ τέλος τοῦ 8^{ου} π.Χ. αἰῶνος, ὁ περὶ τὴν φηγὸν ἄβατος χῶρος, εἰς τὰς ρίζας τῆς ὁποίας ἐπιστεῦετο ὅτι ἐνῴκει ὁ Ζεὺς³³, ἐπροστατεύθη διὰ χαλκῶν τριπόδων μὲ λέβητας, τῶν ὁποίων ἡ σημασία ἦτο φυλακτικὴ καὶ ἀποτρόπαιος. Ἡ ἀρχαϊκὴ μορφή τοῦ ἐκ τριπόδων περιβόλου διετηρήθη καὶ μετὰ τὴν κατασκευὴν περὶ τὸ τέλος τοῦ 5^{ου} ἢ ἀρχὰς τοῦ 4^{ου} αἰῶνος τοῦ μικροῦ ναῖσκου, ἐκσυγχρονισθεῖσα τελικῶς διὰ τοῦ λιθίνου ἰσοδομικοῦ περιβόλου περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ β' ἡμῖσεος τοῦ 4^{ου} αἰῶνος (σχέδ. 3).

Ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ὁ ἀρχέγονος πυρὴν τοῦ ἐκ τριπόδων πέριξ τῆς ἱερᾶς δρυὸς ἱεροῦ διετηρήθη βασικῶς καὶ μετὰ τὴν προσθήκην τοῦ ναῖσκου περὶ τὸ 400 π.Χ., ὅπως ἐπίσης καὶ μετὰ τὴν ἀντικατάστασιν τῶν τριπόδων μὲ τὸν ἀπλοῦν ἰσοδομικὸν περίβολον καὶ βραδύτερον κατὰ τὸν 3^{ον} π.Χ. αἰῶνα μὲ τὸν ὑψηλὸν περίβολον καὶ τὰς τρεῖς ἰωνικάς στοὰς ἐσωτερικῶς.

Περὶ τῆς μορφῆς τοῦ ἱεροῦ πρὸ τοῦ 8^{ου} π.Χ. αἰῶνος οὐδεμίαν ἐνδειξιν παρέσχον αἱ ἀνασκαφαί. Ἀσφαλῶς ὅμως αὕτη δὲν θὰ ἦτο πολὺ διάφορος τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασσικῶν χρόνων.

30. Στέφ. Βυζ. ἔ.ἀ.

31. The gong at Dodona, JHS 21 (1902) σ. 5 - 28· τοῦ αὐτοῦ, Zeus II, σ. 826.

32. Σχόλ. εἰς Θεόκρ. II 35.

33. *Ναίει δ' ἐν πυθμένι φηγοῦ*, Ἡσίοδ. Fr. 134. Πρβλ. καὶ Στραβ. VII 7,10.

Τ Ο Θ Ε Α Τ Ρ Ο Ν

Τὸ θέρος τοῦ ἔτους 1959 ἐπεχειρήθη ὑπὸ τοῦ γράφοντος ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ κοίλου καὶ τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου, ὃ δὲ καθηγητὴς Δ. Εὐαγγελίδης, ὃ ὁποῖος ἦλθε διὰ τελευταίαν φορὰν εἰς τὴν Δωδώνην πολὺ βραδύτερον, ἔνεκα τῆς μακρᾶς ἀσθενείας του, εἰς τὴν ὁποίαν τελικῶς ὑπέκυψε, προέβη εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν πρὸ τῶν ἀναλημμάτων τοῦ κοίλου ἐπιχώσεων δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας³⁴. Ἡ πλήρης ἀποχωμάτωσις τούτων ἐπερατώθη τὸ φθινόπωρον τοῦ 1959³⁵, κατὰ δὲ τὸ θέρος τοῦ ἐπομένου ἔτους συνετελέσθη, κατόπιν ἐντολῆς τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας, ἡ προσωρινὴ τοποθέτησις τῶν ἐδωλίων εἰς τὰ δύο κατώτερα διαζώματα καὶ τῶν ἀναβαθμῶν 10 κλιμάκων (Πίν. 4 καὶ 6). Οὕτω κατέστη δυνατὴ ἡ ὀργάνωσις ἐορτῶν εἰς Δωδώνην κατὰ τὴν 5ην καὶ 6ην Αὐγούστου 1960 μετὰ πρωτοβουλίαν τῆς Ἑταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, κατὰ τὰς ὁποίας ἐδιδάχθησαν ἡ «Ἡλέκτρα» τοῦ Σοφοκλέους καὶ αἱ «Χοηφόροι» τοῦ Αἰσχύλου, ἐνώπιον ἀκροατηρίου ἐξ 7.000 περίπου θεατῶν κατὰ τὴν πρώτην παράστασιν καὶ 10.000 κατὰ τὴν δευτέραν.

Μετὰ τὴν βοήθειαν τοῦ γλύπτου κ. Στέλιου Τριάντη συνεκολλήθησαν τὰ ὑπάρχοντα τεμάχια τῶν ἰωνικῶν ἡμικιονίων τῶν εἰσόδων τῶν δύο παρόδων καὶ τῶν ἡμικιονίων τοῦ λιθίνου προσκηνίου καὶ συνεπληρώθη μετὰ τρεῖς νέους θολίτας ἡ κορυφὴ τῆς τοξωτῆς πύλης τῆς σκηνῆς (Πίν. 4 καὶ 8 α). Ἄν καὶ ἡ μελέτη τοῦ μνημειώδους θεάτρου καὶ ἡ σύνταξις τῶν ὀριστικῶν σχεδίων δὲν ἔχουν ἀκόμη συμπληρωθῇ, ἐκρίθη σκόπιμον νὰ δοθῶν ἐδῶ σύντομος περιγραφὴ του καὶ μερικαὶ κατόψεις τῶν διαφόρων οἰκοδομικῶν φάσεων, ἕως ὅτου συντελεσθῇ ἡ μελέτη καὶ καταστῇ δυνατὴ ἡ πλήρης καὶ ἀκριβὴς σύνταξις τῶν σχεδίων³⁶.

Τὸ κοῖλον τοῦ θεάτρου εἶναι λαξευμένον ἐντὸς τοῦ νοτιοδυτικοῦ ἄκρου γηλοφοσειρᾶς, βραχίονος τῆς ἀνατολικῆς ὀροσειρᾶς τῆς Μανωλιάσσας - Ἀγ. Νικολάου. Ἡ γηλοφοσειρὰ αὕτη, ἡ ὁποία ἀπετέλει διαχωριστικὴν γραμμὴν μεταξὺ τῶν δύο κυριωτέρων Ἡπειρωτικῶν φύλων, τῶν Μολοσσῶν καὶ τῶν Θεσπρωτῶν, μέχρι τῶν περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνων³⁷, καταλήγει ἥρεμα παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Τομάρου, διατέμνουσα τὴν κοιλάδα εἰς δύο τμήματα. Τὸ βόρειον, πετρώδες καὶ ἄγονον, καλύπτεται ἀπὸ πρίνους καὶ δρύς, τὸ δὲ νότιον, πεδινὸν καὶ εὐφορον, ἐπικοινωνεῖ μετὰ τὴν πρὸς νότον κοιλάδα τοῦ ποταμοῦ Λού-

34. Δοκιμαστικὴν ἔρευναν τοῦ θεάτρου ἐνήργησε πρῶτος ὁ Καραπάνος, Dodone, σ. 13 - 16, κατὰ δὲ τὸ ἔτος 1955 ἠνοιξάμεν μετὰ τὸν καθηγ. Δ. Εὐαγγελίδην τάφρον ἀπὸ τοῦ τοίχου τῆς ἀρένας μέχρι περίπου τοῦ νοτίου τοίχου τῆς στοᾶς, ὅτε διεπιστώθη ἡ μετατροπὴ τοῦ θεάτρου εἰς ἀρέναν, ΠΑΕ 1955 σ. 172 - 3, πίν. 59α. Τὸ Ἔργον 1955, σ. 58. Σύντομος περιγραφὴ τούτου περιλαμβάνεται εἰς τὸ ἄρθρον τοῦ γράφοντος εἰς Μεγ. Ἑλλ. Ἑγκ., ἔ.ἀ., σ. 758, ἐπίσης εἰς BCH 84 (1959) σ. 746 - 750, AJA 64 (1960) σ. 270, πίν. 74, εἰκ. 19 καὶ JHS (Archaeology) 1960 σ. 14, Gymnasium 68 (1961) σ. 225 - 226.

35. Εἰς τὰς ἐργασίας αὐτὰς συμμετέσχε καὶ ἡ πτυχιούχος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ τμήματος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν δ. Πέπη Κρυστάλλη.

36. Τὰ σχέδια τοῦ θεάτρου ἐξεπόνησε μετὰ πολλὴν ἐπιμέλειαν ὁ τριτοετὴς τότε σπουδαστὴς τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς τοῦ Πολυτεχνείου Ἀθηνῶν Κωνστ. Κυριακόπουλος. Εἰς τὰ σχέδια 8, 9, 12 Γ καὶ 15 ἐπηνέχθησαν μερικαὶ ἀναγκαῖαι προσθήκαι μετὰ τὴν βοήθειαν τῆς σπουδαστρίας τοῦ αὐτοῦ Πολυτεχνείου, δ. Λεοντίνης Τσανάκα, μετὰ βάσιν τὰ σχέδια Κυριακοπούλου. Τὰ σχέδια 10, 11 καὶ 12 ἐξετέλεσεν ὁ ἀρχιτέκτων Β. Χαρίσης, ὃ ὁποῖος ἀνέλαβε καὶ τὴν μελέτην στερεώσεως τῶν γιγαντιαίων ἀναλημμάτων τοῦ θεάτρου.

37. Περὶ τῆς διαχωριστικῆς αὐτῆς γραμμῆς τῶν δύο κυριωτέρων γειτονικῶν φύλων, βλ. Σωτ. Ἰ. Δάκαρη, Ἀρχαιολογικὴς ἔρευνες, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον 1954 (εἰς μνήμην Χρ. Σούλη) σ. 58 - 62.

ρου και από εκεί με τον Ἀμβρακικόν διὰ φυσικῆς καὶ ἀνέτου διαβάσεως (Πίν. 4 α). Ἡ διάβασις αὕτη ἀπετέλει κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὴν κυρίαν ἀρτηρίαν ἐπικοινωνίας τοῦ ἱεροῦ μετὰ τὴν νοτίαν Ἑλλάδα. Διὰ τὴν ἀποκτήσῃ τὸ κοῖλον τὸ ἀναγκαῖον ὕψος ἐβαθύνθη σημαντικῶς τὸ δάπεδον τῆς βάσεως, ἔνεκα τούτου δὲ ἡ ὀρχήστρα εὐρίσκεται πολὺ χαμηλότερον τῆς ἀρχαίας ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Ἀλλὰ καὶ ὀπισθεν τοῦ στηθαίου τοῦ ἀνωτάτου διαζώματος κατεσκευάσθη μετὰ ἀργούς λίθους καὶ λατύπην τεχνητὸν ἔξαρμα, τὸ ὁποῖον περιβάλλει ἐξωτερικῶς τὴν κορυφὴν τοῦ κοίλου καὶ ἀποτελεῖ τὸν μεταβατικὸν σύνδεσμον ἀρχιτεκτονήματος καὶ φύσεως (σχέδ. 11) ³⁸.

Ἡ ὅλη εἰκὼν τοῦ θεάτρου, τὸ ὁποῖον ἀπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ κοίλου θεώμενον φαίνεται νὰ κλείνῃ τὴν γραφικὴν κοιλάδα ὡς γιγαντιαία ἀψὶς βυζαντινοῦ ναοῦ, πρὸ τῶν τελευταίων ἐργασιῶν ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν βιαίας καταστροφῆς ἀπὸ φοβερὸν σεισμόν ἢ ἀπὸ ἐπέμβασιν ἀνθρωπίνων χειρῶν (Πίν. 4 α). Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Καραπάνου ἡ κατάστασις τοῦ κοίλου δὲν φαίνεται ὅτι ἦτο διαφορετικὴ, διότι καὶ τότε τὰ ἐδῶλια κατὰ μέγα μέρος ἦσαν μετακινημένα καὶ ἐσχημάτιζον μᾶζαν συγκεχυμένην ³⁹. Ἦτο δὲ ἡ καταστροφὴ τοῦ κοίλου τοιαύτη, ὥστε ὁ Καραπάνος δὲν ἠδυνήθη νὰ ὑπολογίσῃ παρὰ 49 μόνον σειρὰς ἐδωλίων, ἔναντι 57, καὶ ἓνα ἐνδιάμεσον διάδρομον ἀντὶ δύο. «Τὰ ἐδῶλια», σημειώνει ὁ Δ. Εὐαγγελίδης, «ἔχουν κατολισθήσει (ἐκτὸς τμήματος μικροῦ τῆς Δ. πλευρᾶς) ἐκ τῆς ἀρχικῆς τῶν θέσεως καὶ ἔχει ἀποσαθρῶθῇ τὸ ὑπόβαθρον αὐτῶν ἐξ ἀσβεστολίθου κατεσκευασμένον» ⁴⁰. Ἡ φθορὰ τῆς βάσεως τῶν ἐδωλίων ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν ποιότητα τοῦ ἀσβεστολίθου, ὁ ὁποῖος ὑπόκειται εἰς ἀποσάθρωσιν, προσβαλλόμενος εὐχερῶς ἀπὸ τὴν ὑγρασίαν τοῦ ἐδάφους καὶ τὸν πάγον κατὰ τὸν χειμῶνα. Ἐνεκα τούτου τὸ ἀνώτερον δυτικὸν ἡμισυ τμήμα τοῦ κοίλου, τὸ ἐστραμμένον πρὸς ἀνατολὰς καὶ μεσημβρίαν, καὶ ὡς ἐκ τούτου προφυλασσόμενον περισσότερον ἀπὸ τὴν ὑγρασίαν, διατηρεῖται καλύτερα, ἂν καὶ τὰ ἐδῶλια ἔχουν μετακινηθῇ καὶ ἐδῶ. Τὸ γεγονὸς ἄλλωστε ὅτι αἱ τέσσαρες κατώτεραι σειραὶ, ὑπεράνω τοῦ τοίχου τῆς ἀρένας, αἱ ὁποῖαι ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὴν πρόσφατον ἀνασκαφήν, διετηροῦντο εἰς πολὺ καλυτέραν κατάστασιν, ἀποκλείει τὴν βιαίαν καταστροφὴν τοῦ κοίλου.

Ἐπειδὴ ἡ ἀποσάθρωσις τῆς βάσεως τῶν ἐδωλίων ἐπέφερε τὴν μείωσιν τοῦ ἀρχικοῦ τῶν ὕψους (0.38 μ.) κατὰ 0.10 - 0.15 μ., τὸ ἀπολεσθὲν ὕψος συνεπληρώθη διὰ τῆς προσωρινῆς τοποθετήσεως ὑπὸ τὰ ἐδῶλια ἀργῶν λίθων (Πίν. 6 β, 8 α).

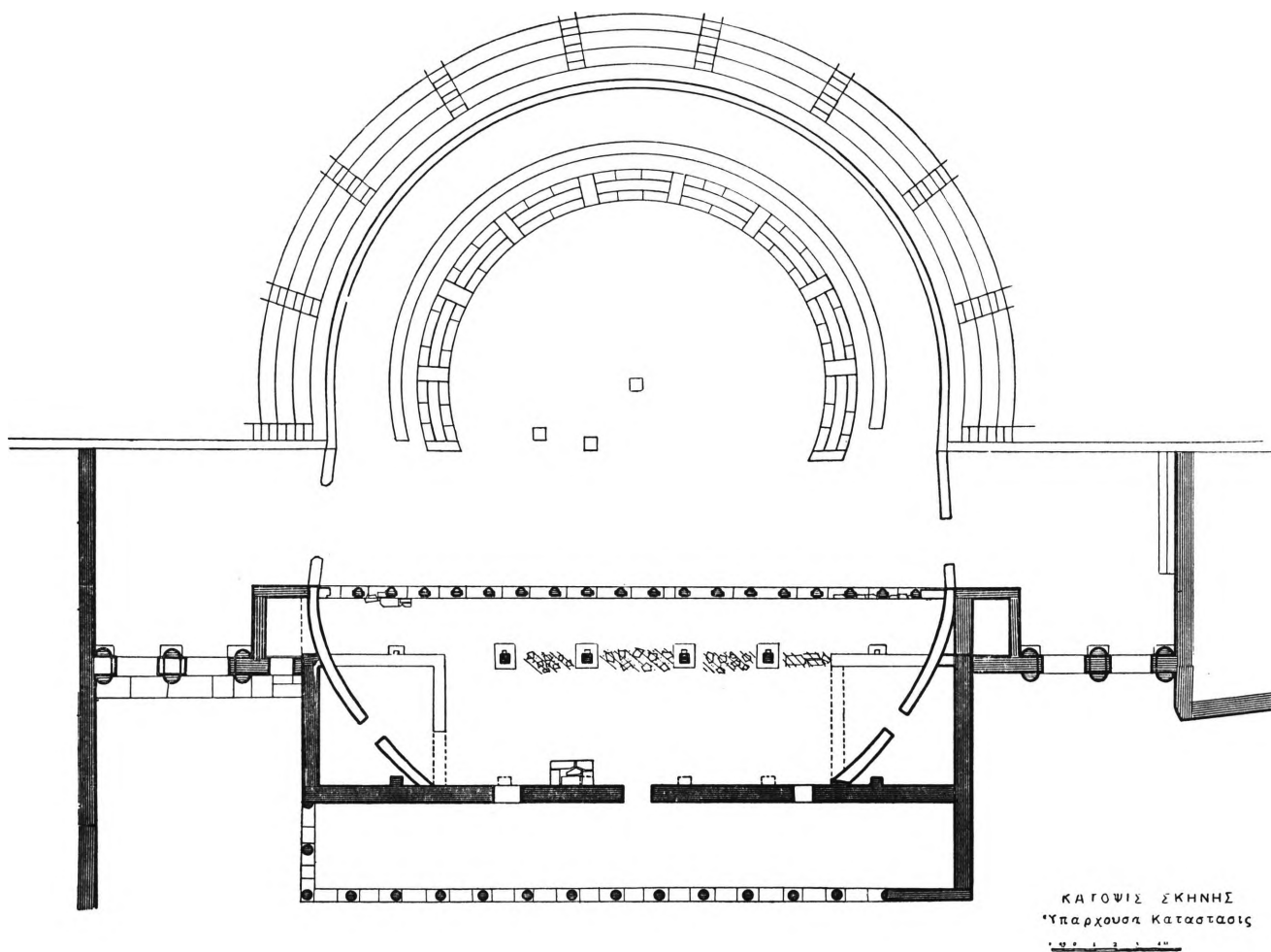
Ἀπὸ τὴν μέχρι σήμερον ἔρευναν προέκυψεν ὅτι ἡ ἀρχικὴ κατασκευὴ τοῦ θεάτρου ἀνέρχεται εἰς τοὺς χρόνους τοῦ βασιλέως Πύρρου (297 - 272 π.Χ.), εἰς τὴν περίοδον δηλαδὴ τῆς πρώτης μεγάλης οἰκοδομικῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἱεροῦ, εἶναι δὲ σύγχρονος μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως πιθανώτατα, τῶν τετραστύλων προστύλων ναῶν Α, Γ, καὶ τοῦ Ζ πιθανώτατα, καὶ μετὰ τὴν μνημειακὴν διαμόρφωσιν τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας Ε', διὰ τῆς προσθήκης πέριξ τοῦ κλειστοῦ ναῖσκου τοῦ στωικοῦ περιβλήματος, εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ παλαιότερου ἰσοδομικοῦ τεμένους. Αἱ διάφοροι οἰκοδομικαὶ φάσεις τοῦ θεάτρου περιγράφονται μετὰ συντομίαν ἐδῶ.

Πρώτη περίοδος (297 - 272 π.Χ.). Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν κατεσκευάσθησαν τὸ κοῖλον τοῦ θεάτρου μετὰ τὰ πυργοειδῆ ἀναλήμματα (Πίν. 5), ἡ ὀρχήστρα εἰς σχῆμα κατὰ τὴν

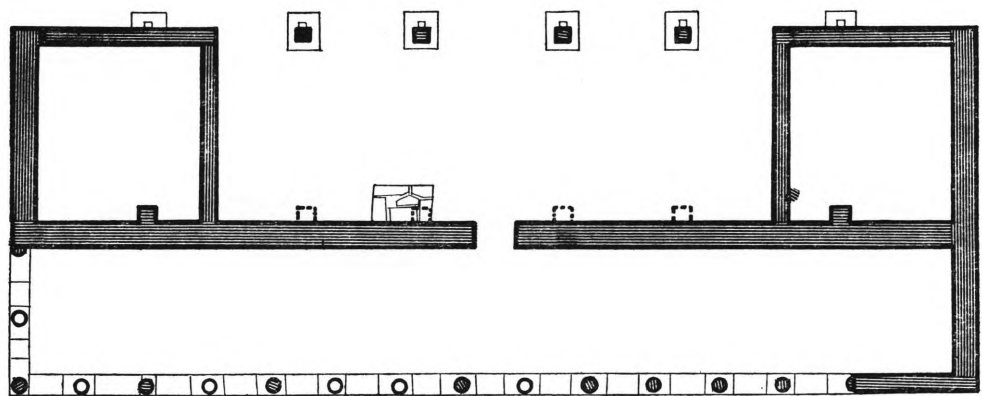
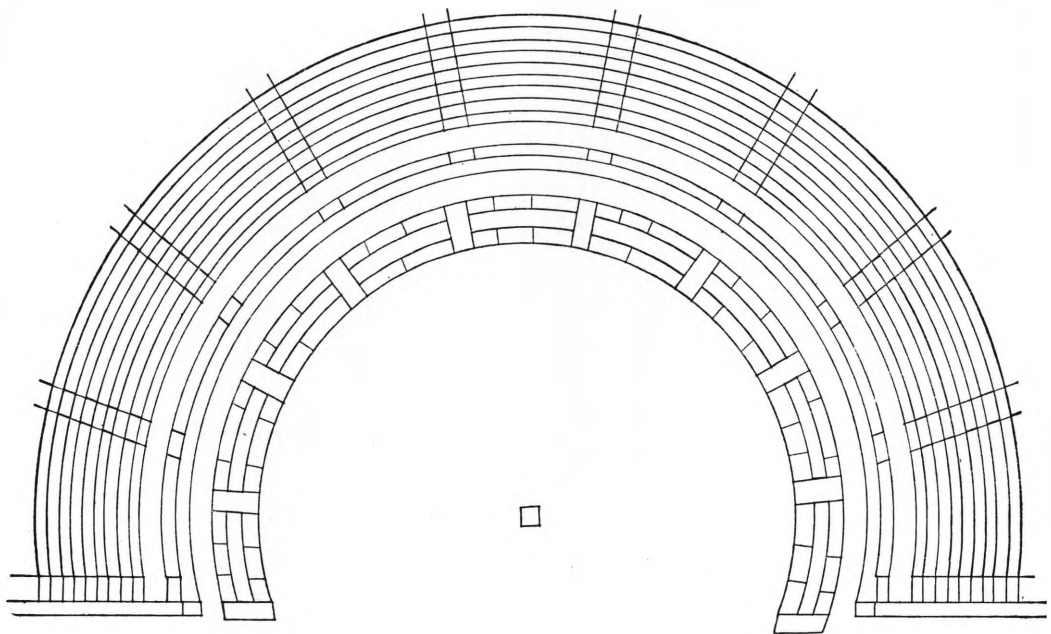
38. Ἀντιθέτως εἰς τὰ ρωμαϊκὰ θεάτρα ὁ θεσμός οὗτος καταργεῖται, μετὰ τὴν προσθήκην ἐπὶ τοῦ ἄνω διαζώματος στοᾶς. Βλ. W. Zschietzschmann, *Hellas und Rom* 1959 σ. XIX.

39. Dodone, σ. 13.

40. ΠΑΕ 1955 σ. 173.

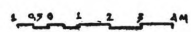

Σχέδ. 8. Κάτοπις θεάτρου (ὑπάρχουσα κατάσταση)

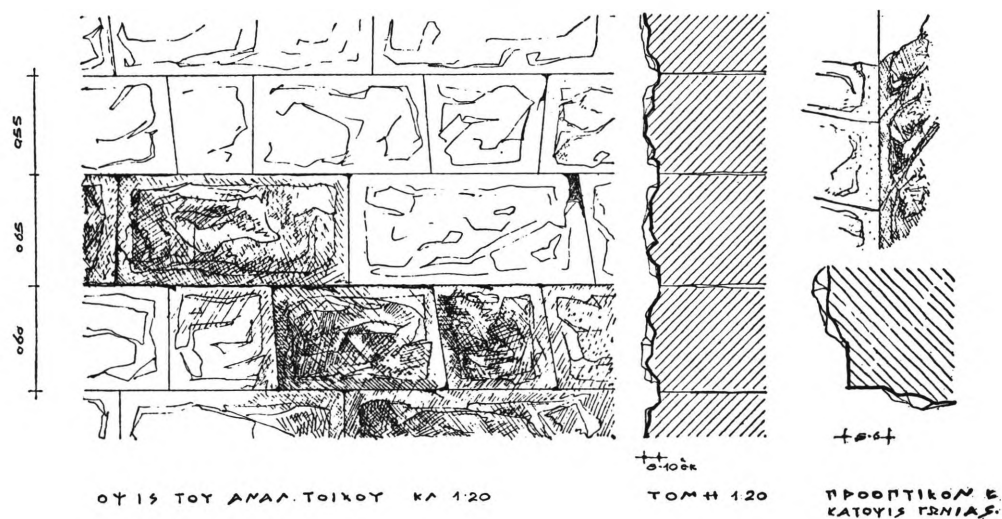
ΚΑΤΟΨΙΣ ΣΚΗΝΗΣ

1η ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Σχέδ. 9. 'Αναπαράστασις κατόψεως τοῦ θεάτρου τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

πλέον τοῦ ἡμικυκλίου (Πίν. 4, 6β), ἡ λιθίνη σκηνὴ μετὴν πρὸς νότον συνεχομένην στοᾶν καὶ τὸ ξύλινον προσκηνίον (σχέδ. 8-9, Πίν. 4β, 7, 8α)⁴¹. Οἱ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι τοῦ κοίλου ἔχουν κατασκευασθῇ κατ' ἰσοδομικὰς στρώσεις, ὕψους 0.50 - 0.65 μ., μετὴν διαφορὰν ὅτι συχνὰ ἡ μία ἢ καὶ αἱ δύο στεναὶ πλευραὶ τῶν δόμων δὲν εἶναι κάθετοι ἀλλὰ λοξαί, σχηματίζουσαι μετὰς ὁριζοντίας σχῆμα τραπεζίου μετ' ἰσχυρὰν ἔντασιν τῆς ἐπιφανείας καὶ ἀπότομον μείωσιν εἰς τὴν περὶ τοὺς ἄρμους χώραν (Πίν. 5, 11β καὶ σχέδ. 10). Πρὸ τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων τῶν δύο νοτίων περάτων τοῦ κοίλου καὶ ἐξωτερικῶς τῶν ὕψηλων ἀναλημματικῶν τοίχων ἔχουν κατασκευασθῇ συμμετρικῶς ἀνὰ δύο ὀρθογώνιοι πύργοι καὶ ἀνὰ ἓν μέγανον κλιμακοστάσιον (Πίν. 5), ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἀνθεκτικότητος τῶν τοίχων, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς ἀποφυγὴν τῆς μονοτονίας τῶν μεγάλων ἀναλημματικῶν ἐπιφανειῶν τῆς προσόψεως τοῦ κοίλου.

Σχέδ. 10

Ἐπὶ τοῦ βασικοῦ κύκλου τοῦ θεάτρου, διαμέτρου ἐσωτερικῆς 21.90 μ., ἐξωτερικῆς 22.90 μ., ἔβαινεν ἡ τιμητικὴ σειρὰ τῶν ἐδωλίων, ἡ προεδρία, συγκειμένη ἀπὸ ἀπλᾶ ἐδώλια μετ' κοίλην κατατομὴν (σχέδ. 12 Α). Ὁ βασικὸς κύκλος διαγράφει τόξον κατὰ 1/16 μεγαλύτερον τοῦ ἡμικυκλίου, ἥτοι κατὰ τὸ τόξον μιᾶς κερκίδος, διότι ἡ διάμετρος τούτου διέρχεται διὰ τοῦ μέσου τῶν δύο ἀκραίων κερκίδων⁴². Ἡ προέκτασις τοῦ κύκλου τέμνει τὴν πρόσοψιν τοῦ μεταγενεστέρου λιθίνου προσκηνίου εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς τῶν 6ου - 7ου καὶ 12ου - 13ου μεταξονίων, ἥτοι ἡ χορδὴ τοῦ τέμνοντος τὴν πρόσοψιν τόξου ἴσoustαι πρὸς 6 μεταξόνια καὶ ἐπομένως πρὸς τὸ 1/3 τοῦ ὅλου πλάτους τοῦ προσκηνίου.

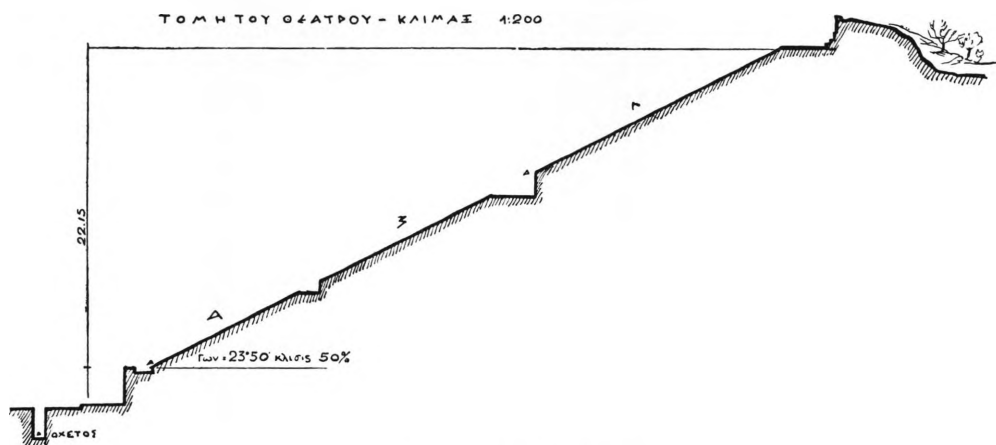
Τὸ τεράστιον κοῖλον (μεγίστη διάμετρος 129 μ., ὕψος ἀπὸ τοῦ βασικοῦ κύκλου μέχρι τοῦ ἀνωτάτου διαζώματος 24.50 μ., γωνία κλίσεως κοίλου $23^{\circ}50'$)⁴³ διαιρεῖται διὰ δύο

41. Εἰς τὸ σχέδ. 8 τὰ μετὰ βαθύτερον τόνον δηλούμενα τμήματα.

42. Δὲν ἐβεβαιώθη εἰσέτι κατὰ πόσον ὁ βασικὸς κύκλος ἔχει σχῆμα U, κατασκευασθεὶς μετὰ περισσώτερα τοῦ ἐνὸς κέντρα, ὅπως π.χ. ὁ βασικὸς κύκλος τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου, ἡ ἀποτελεῖ τμήμα κύκλου, ἀποψὶς πιθανωτέρα.

43. Συμφώνως πρὸς τὰς μετρήσεις τοῦ ἀρχιτέκτονος Β. Χαρίσις ἡ κλίσις τοῦ κοίλου ἀπὸ τοῦ βασικοῦ κύκλου μέχρι τῆς κορυφῆς εἶναι ἐνιαία, ἴση πρὸς 50 % (γωνία = $23^{\circ}50'$).

διαζωμάτων εἰς τρεῖς ζώνας μὲ 21, 16 καὶ 19 ἢ 20 σειρὰς ἐδωλίων ἑκαστον, ἥτοι ἐν συνόλῳ 56 - 57 (Πίν. 6 β, 8)⁴⁴. Ἡ βάσις τοῦ κοίλου ὀπισθεν τῆς προεδρίας (ἰδὲ κατωτέρω) καὶ ἡ κορυφή περιβάλλονται ἐπίσης μὲ δύο διαδρόμους. Ὑψος ἐδωλίων 0.38 μ., πλάτος μετὰ τοῦ ὀπισθεν διαδρόμου, ὁ ὁποῖος εἰσέχει ἐλαφρῶς, 0.76 μ., ὑποτείνουσα 0.85 μ. Δέκα κλίμακες ὑπὲρ τὰ δύο κατώτερα διαζώματα καὶ 19 εἰς τὸ ἄνω διαιροῦν ἀκτινοειδῶς τὸ κοῖλον ἀντιστοίχως εἰς 9 καὶ 18 κερκίδας, οὕτως ὥστε ἡ μεσαία κερκὶς νὰ εὐρίσκεται ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τοῦ κοίλου⁴⁵. Οἱ ἄξονες τῶν 10 κυρίων κλιμάκων δὲν συγκλί-

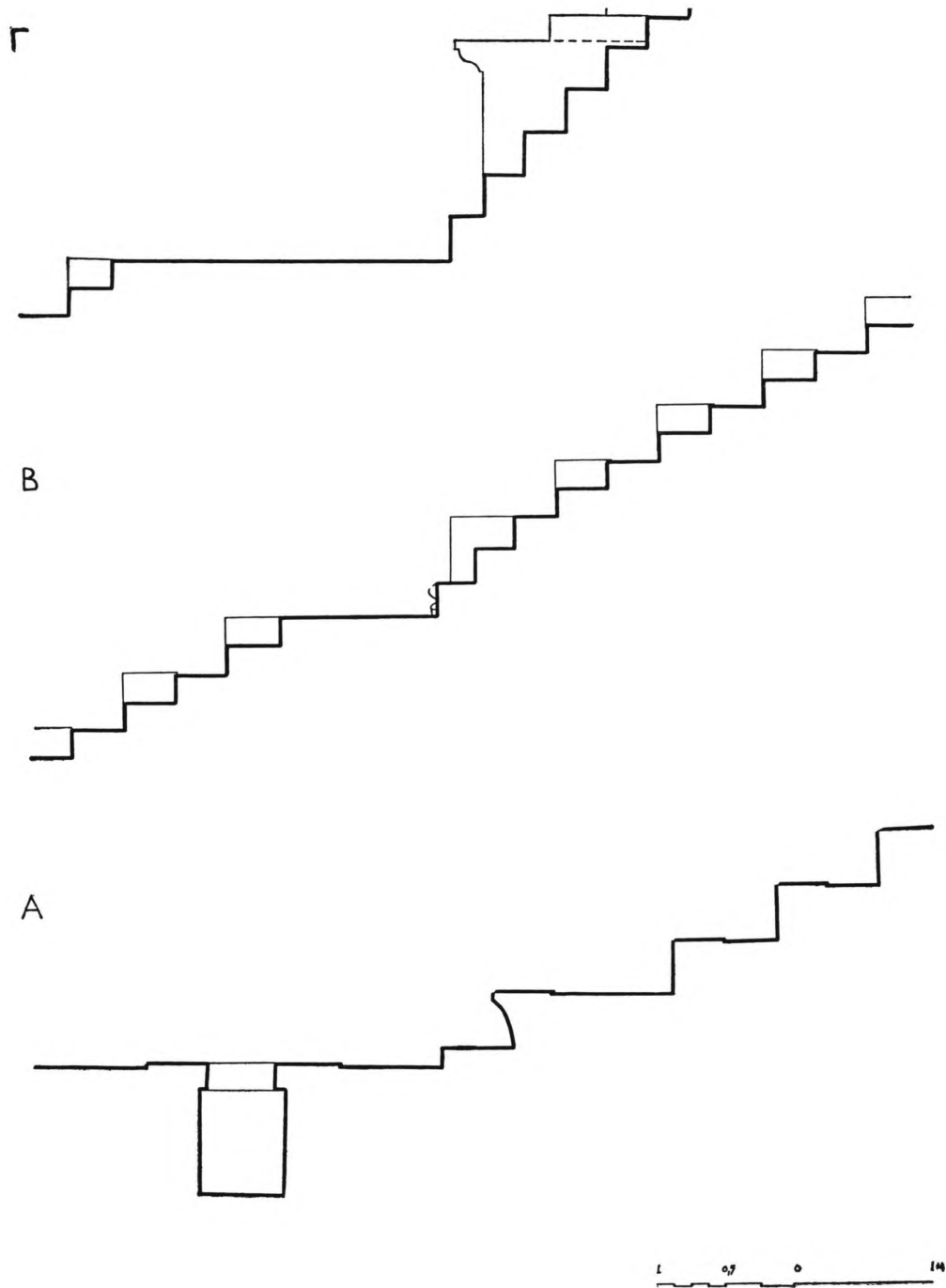
Σχέδ. 11. Τομή τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου

νουν εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον τῆς ὀρχήστρας, ἀλλὰ οἱ μὲν τῶν δύο μεσαίων κλιμάκων, ἑκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς κερκίδος, διέρχονται διὰ τοῦ κέντρου τῆς ὀρχήστρας, ἐνθα διατηρεῖται τὸ θεμέλιον τοῦ βωμοῦ (θυμέλης), οἱ δὲ τῶν τεσσάρων ἑκατέρωθεν ἄξονες συναντῶνται εἰς ἀπόστασιν 1.30 μ. περίπου νοτίως τοῦ κέντρου τῆς ὀρχήστρας· τέλος τὰ σημεῖα συναντήσεως τῶν ἄξόνων τῆς 2ας καὶ 8ης, 1ης καὶ 9ης κλίμακος εὐρίσκονται ἀντιστοίχως κατὰ 0.45 καὶ 0.80 μ. νοτιώτερον.

Ὅπισθεν τῆς προεδρίας ὑπῆρχε στενὸς διάδρομος, πλάτους 0.75μ. περίπου, πρὸς κυκλοφορίαν τῶν θεατῶν εἰς τὸ πρῶτον διάζωμα, ὁ ὁποῖος ὁμοῦς κατηργήθη κατὰ τὴν μετατροπὴν τοῦ θεάτρου εἰς ἀρέναν (σχέδ. 8). Τοῦ διαδρόμου τούτου αἱ πλάκες ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸς κατασκευὴν τῶν τοίχων τῆς ἀρένας (Πίν. 4, 6 β, 7, 8). Τὴν θέσιν τῶν πλακῶν τοῦ διαδρόμου μαρτυρεῖ ἡ ἰσοπέδωσις τοῦ βράχου ὀπισθεν τῶν ἐδωλίων τῆς προεδρίας (Πίν. 8β). Αἱ πλάκες, αἱ ὁποῖαι ἀσφαλῶς ἀνήκουν εἰς τὸ ξονκύκλου, ἔχουν τραχεῖαν ἐπιφάνειαν κατὰ τὰ δύο ἄκρα, τὰ ἑκατέρωθεν τῆς προεδρίας καὶ τοῦ πρώτου ἐδωλίου, τὴν δὲ μεταξὺ τούτων ζώνην, πλάτους 0.70-0.75 μ., λείαν, ἕνεκα τῆς τριβῆς ἐκ τῆς πολυχρονίου χρησιμοποίησεως τοῦ διαδρόμου. Προσέτι τὸ ὀρθογώνιον τρίγωνον α β γ, ἐνθα τὸ α εἶναι τὸ σημεῖον τῆς κατακορύφου ἐπὶ τοῦ βασικοῦ κύκλου τῆς προσθίας ἀκμῆς τοῦ πρώτου ἐδω-

44. Ἀρχικῶς εἶχα ὑπολογίσαι εἰς τὴν ἄνω ζώνην τοῦ κοίλου 21 σειρὰς ἐδωλίων, ἀντὶ τῶν 20, ὡς φαίνεται, ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν εἶναι βέβαιον, διότι δὲν διευκρινήθη ἀκόμη ἡ θέσις τοῦ πρώτου ἐδωλίου ὑπερᾶνω τοῦ δευτέρου διαζώματος (σχέδ. 12Γ).

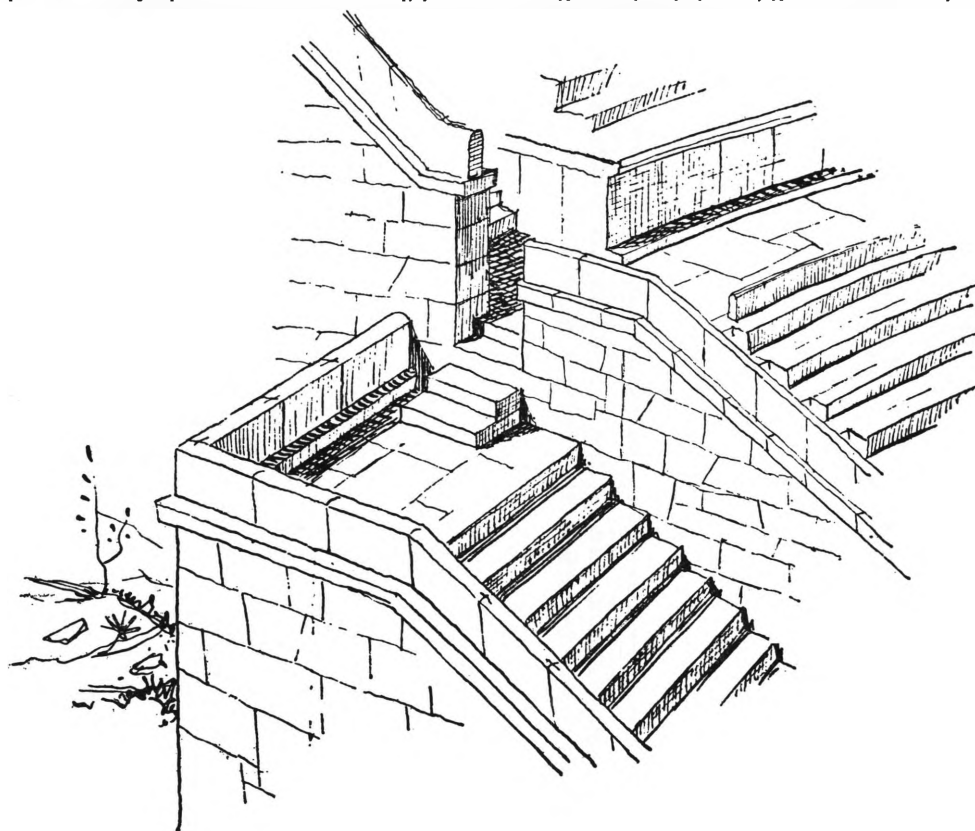
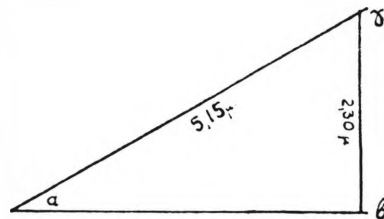
45. Ἡ περίπτωσις μὲ τὴν κλίμακα ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος (θέατρον Ἐπιδαύρου) εἶναι σπανιωτέρα (θέατρον Κορίνθου, R. Stillwell, Corinth II (1952) πίν. III).

Σχέδ. 12. Τομὰι τῶν Α, Β, Γ διαζωμάτων τοῦ κοίλου

λίου (προεδρίας) και γ ή άνω προσθία άκμή του σωζομένου εκτου έδωλίου, έχει ύποτεινουν-
σαν (α γ) ίσην προς 5,15 μ., ύψος δέ (β γ) ίσον προς 2.30 μ., όσον δηλαδή τó ύψος των
έξ πρώτων έδωλίων⁴⁶. Έπομένως $(α β)^2 = 5,15^2 - 2,30^2$
 $= 26,522 - 5,290 = 21,232$ και $α β = \sqrt{21,232} = 4.60$ μ.

Άνευ όμως του ύποτιθεμένου διαδρόμου όπισθεν
της προεδρίας τó μήκος της αβ θά έπρεπε νά είναι
3.80μ., όσον δηλαδή τó άθροισμα του πλάτους των
πέντε έδωλίων (0,76 Χ 5), έπομένως ή προκύπτουσα
διαφορά 0.80 μ. όφείλεται εις τόν διάδρομον, του
όποιου την ύπαρξιν διεπιστώσαμεν και έξ άλλων λόγων⁴⁷. Η άνοδος εις την πρώτην ζώνην
του κοίλου έγινετο από την όρχήστραν μέ την βοήθειαν των 10 κλιμάκων, εις δέ τās άνω-
τέρας δύο δι' ιδιαιτέρων λιθίνων κλιμάκων από τās παρόδους, έξωτερικώς των αναλημμά-
των του κοίλου. Έπί τη βάσει των άνευρεθέντων αρχιτεκτονικών μελών και των παρατη-
ρηθέντων λαξευμάτων επί των αναλημματικών τοίχων, προέβη ό αρχιτέκτων Β. Χαρίσης

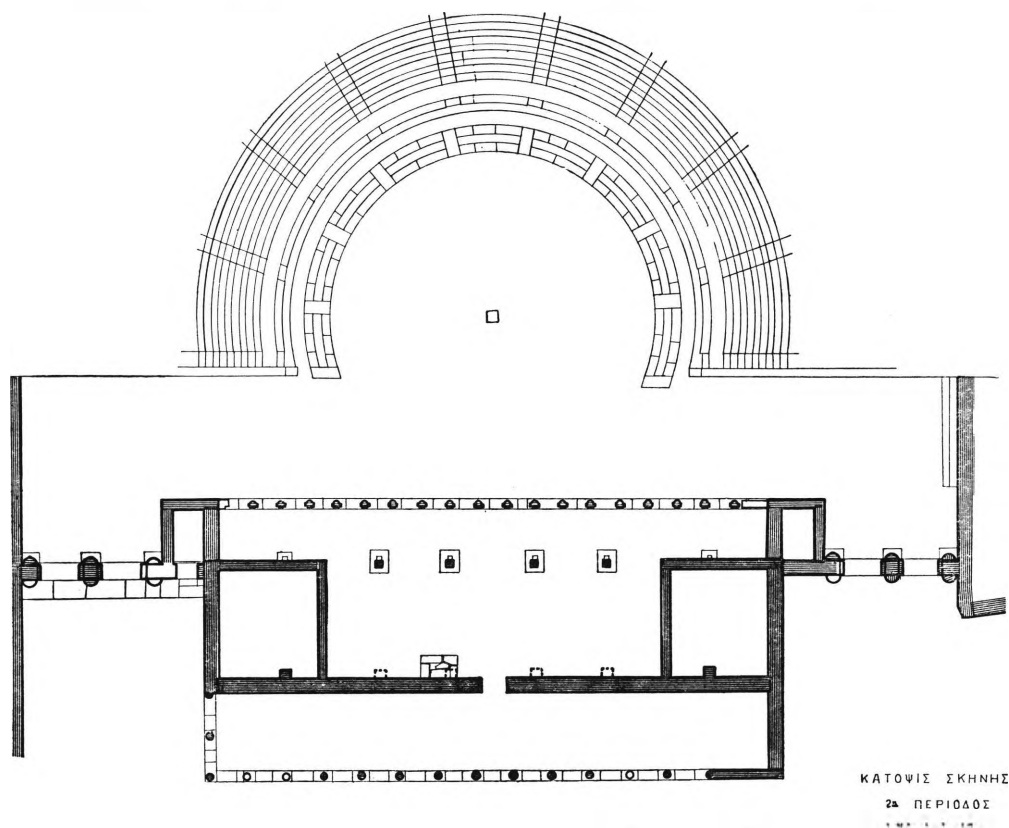
Σχέδ. 13. Απόπειρα άναπαραστάσεως της δυτικής έξωτερικής κλίμακος του κοίλου

46. Η κατακόρυφος βγ, μετρηθείσα εις διάφορα σημεία διά χωροβάτου (άφάδι), απέδωσεν ύψος 2.35 - 2.43 μ.

47. Είναι άλλωστε εδνόητος ή χρησιμοποίησις κατά την κατασκευήν του τοίχου της άρένας του προχείρου δομικού ύλικού, που προήρχετο από την απομάκρυνσιν της προεδρίας, των έδωλίων και του διαδρόμου. Έκ του ύλικού τούτου έχει κατασκευασθή ό περι τó κοίλον ρωμαϊκός τοίχος.

εἰς τὴν γραφικὴν ἀναπαράστασιν τῶν δύο τούτων ἰδιομόρφων λιθίνων κλιμάκων, αἱ ὁποῖαι ὠδήγουν εἰς τὸ μεσαῖον καὶ ἀνώτερον τμήμα τοῦ κοίλου. Τὸ προοπτικὸν σκαρίφημα (σχέδ. 13) ἀναπαριστᾷ τὸν πιθανὸν τρόπον κυκλοφορίας τῶν θεατῶν διὰ τῆς δυτικῆς ἐξωτερικῆς κλίμακος εἰς τὸ δεύτερον διάζωμα καὶ δι' αὐτοῦ εἰς τὸ ἀνώτερον τμήμα τοῦ κοίλου, ἂν καὶ ἡ λύσις αὕτη παρέχει σοβαρὰς δυσχερείας.

Ὑπεράνω τοῦ πρώτου διαζώματος, πλάτους μετὰ τοῦ συνεχομένου ἐδωλίου 1.55μ., ὑψοῦνται ὀρθοστάται, ὕψους 0.48 μ., βαίνοντες ἐπὶ ποδίου μὲ κυμάτιον ἄνω, ὕψους 0.20 - 21 μ. (σχέδ. 12B, Πίν. 8 α), ὑπεράνω δὲ τοῦ μεσαίου, πλάτους 2.80 μ., ὀρθοστάται ὕψους 1μ., βαίνοντες ἐπὶ ἀπλοῦ ποδίου, ὕψους 0.30-0.31μ., φέροντες ὑπεράνω ἰδίαν ἐπίστε-

Σχέδ. 14. Ἀναπαράστασις κατόψεως θεάτρου τοῦ τέλους τοῦ 3ου π.Χ. αἱ.

ψιν μὲ κυμάτιον, ὕψους 0.20-0.21μ. (σχέδ. 12Γ). Εἰς τὸ ὕψος τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ α' διαζώματος (0.48μ.) ἀντιστοιχοῦν δύο ἀναβαθμοὶ τῶν κλιμάκων, ὕψους 0.24μ., ἔναντι τοῦ συνήθους 0.18μ.-0.20μ., καὶ βάθους κανονικοῦ, 0.38μ. περίπου, εἰς δὲ τὸ ὕψος τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ β' διαζώματος (1μ.), ἀντιστοιχοῦν τέσσαρες ἀναβαθμοὶ ὕψους 0.25μ., ἀλλὰ μὲ μικρότερον βάθος (0.30μ.). Ὁ ὑπεράνω ἀναβαθμὸς περιορίζεται εἰς 0.22μ. ὕψος, οἱ δὲ ἀνώτεροι ἐπανερχονται εἰς τὸ κανονικόν των ὕψος, 0.18-0.20μ. Τὸ τελευταῖον ὑπὲρ τὸ κοῖλον διάζωμα, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸ ἀνώτερον πέρασ τοῦτου, πλάτους 3.30μ., ἐκλείετο ἐξωτερικῶς μὲ παρομοίους ὑψηλοὺς ὀρθοστάτας, ὕψους 1.30μ., βαίνοντας ἐπὶ τριβάθμου βάσεως ὕψους 1.10μ. περίπου, καὶ μὲ ἐπίστεψιν μὲ κυμάτιον, συνολικοῦ ὕψους περὶ τὰ 2.60 μέ-

τρα. Τὸ ὀπισθεν τοῦ τριβάθμου ποδίου καὶ τῶν ὀρθοστατῶν ἔξαρχα τοῦ ἐδάφους ἐσχηματίσθη, ὡς εἶπομεν, μὲ τεχνητὴν ἐπίχωσιν μικρῶν λίθων ἀργῶν καὶ λατύπης, ἀναγκαίαν πρὸς στήριξιν τῶν ὀρθοστατῶν καὶ τῆς κορωνίδος (σχέδ. 11). Πρὸς ἀνατολὰς τοῦ κυρίου ἄξονος τοῦ κοίλου ἀπεκαλύφθη ἐσχάτως πλατεῖα εἰσοδος, πλακόστρωτος, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι παρέμεινεν ἡμιτελής, προοριζομένη διὰ τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν θεατῶν ἐκ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου μὲ τὸ τρίτον διάζωμα καὶ τὴν ἄνω ζώνην τῶν ἐδωλίων (σχέδ. 6).

Ἡ ὀρχήστρα (σχέδ. 8-9, Πίν. 4 β καὶ 6 β), διαμέτρου (ἐσωτερικῆς) 18.70μ. καὶ ἐξωτερικῆς 19.70μ., διαγράφει ἐπίσης τόξον ὁμόκεντρον, ὡς φαίνεται, πρὸς τὸν βασικὸν κύκλον, κατὰ 1/6 ἐπίσης μεγαλύτερον τοῦ ἡμικυκλίου, περιβάλλεται δὲ διὰ λιθίνου πλαίσιου, πλάτους 0.50μ. περίπου, καὶ ἐξωτερικῶς διὰ στενοῦ καὶ βαθέος ὀχετοῦ (σχέδ. 12Α, Πίν. 3 β καὶ 5 β), βάθους 0.92μ., πλάτους ἄνω εἰς τὸ στόμιον 0,48-0.50μ., χαμηλότερον 0.60μ. Κατ' ἀποστάσεις, οὐχὶ ἀπολύτως συμμετρικάς, αἱ ὁποῖαι κυμαίνονται μεταξὺ 3.00 ἕως 3.60μ., γεφυρώνεται τὸ ἄνοιγμα τοῦ ὀχετοῦ μὲ ὀκτὼ λιθίνας πλάκας, πλάτους 0,65-0,75μ., διὰ νὰ διευκολύνεται ἡ διάβασις τῶν θεατῶν. Τὰ μεταξὺ τῶν πλακῶν τούτων ἀνοίγματα τοῦ ὀχετοῦ ἴσως ἐκαλύπτοντο διὰ κινητῶν σανιδωμάτων κατὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ θεάτρου⁴⁸. Τὸ λοιπὸν πρὸς τὸ προσκηνίον τμήμα τοῦ ὀχετοῦ εἶναι ὑπόγειον, καλυπτόμενον ὑπὸ μεγάλων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν⁴⁹. Ὑπ' αὐτάς, ὡς καὶ εἰς τὸ σημεῖον συναντήσεως μὲ τὸ θεμέλιον τοῦ προσκηνίου, ἐσχηματίσθησαν μικροὶ σταλακτίται, μήκους 0,20-0,25μ. (Πίν. 9 α) εἰς διάστημα 22 περίπου αἰώνων. Ὁ ὀχετὸς συνέλεγε τὰ ὕδρια ὕδατα τοῦ κοίλου καὶ τῆς ὀρχήστρας, διὰ δὲ τοῦ ὑπονόμου, ὁ ὁποῖος διήρχετο ὑπὸ τὸ προσκηνίον καὶ τὴν σκηνήν, ὀλίγον δυτικώτερον τῆς τοξωτῆς πύλης, ἀπαχετεύοντο ἐκτὸς τοῦ θεάτρου. Ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τὸ ὑπὸ τὴν ὀρχήστραν, τὴν σκηνήν, τὴν στοάν καὶ τὰς παρόδους βραχῶδες δάπεδον ἀπεδείχθη ὅτι εἶναι σπηλαιῶδες, προκύπτει ὅτι πιθανώτατα τὰ ἀποχετεύόμενα ὕδατα ἐξηφανίζοντο ἐκεῖ πλησίον ἐντὸς τῶν καρστικῶν ρωγμῶν καὶ τῶν κοιλοτήτων τῶν ἀσβεστολιθικῶν στρωμάτων.

Μεταξὺ τοῦ ὀχετοῦ καὶ τῆς προεδρίας παρεμβάλλονται τὸ λίθινον πλαίσιον τοῦ ὀχετοῦ, πλάτους 0.50μ., καὶ στενὸς διάδρομος, πλάτους 0.65μ., ὀπισθεν δὲ τοῦ βασικοῦ κύκλου καὶ τῆς προεδρίας, ὡς εἶπομεν, διάδρομος πλάτ. 0.75μ. περίπου, πρὸς κυκλοφορίαν τῶν θεατῶν διὰ τοῦ α' διαζώματος (σχέδ. 9, Πίν. 6 β καὶ 8 β).

Εἰς τὸ κέντρον τῆς ὀρχήστρας διατηρεῖται τὸ θεμέλιον τῆς θυμέλης, διαστάσεων 0.60X0.60μ., ἡ ὁποία ἐξηφανίσθη κατὰ τὴν μετατροπὴν τῆς ὀρχήστρας εἰς ἀρέναν.

Τὴν ἀρχικὴν σκηνήν (σχέδ. 9, Πίν. 4 β καὶ 6) ἀπετέλει ὀρθογώνιος αἶθουσα μὲ θαυμασίαν ἰσοδομικὴν τοιχοδομίαν (Πίν. 8 α), μήκους 31.20μ., πλάτους 9.10μ., ἔχουσα εἰς τὸ μέσον τῆς νοτίας μακρᾶς πλευρᾶς τοξωτὴν θύραν (Πίν. 7, 8 α, καὶ 9 β), ἐσωτερικῶς δὲ κατὰ τὸ Α καὶ Δ ἄκρον δύο τετράγωνα διαμερίσματα. Εἰς τὸ μεταξὺ τούτων τμήμα τῆς πρὸς τὸ κοῖλον προσόψεως ὑπῆρχον ἀντὶ τοίχου τέσσαρες τετράγωνοι πεσσοί, διαστάσεων 0,45μ., ἀπολήγοντες ἄνω εἰς ἐπικρανὸν μὲ ἄβακα καὶ ἐχῖνον (σχέδ. 15)⁵⁰. Οἱ πεσσοὶ οὗτοι, τῶν ὁποίων τμήματα ἢ καὶ τὰ ἴχνη ἐδράσεως διασφύζονται ἐπὶ ἰδιαιτέρας βάσεως

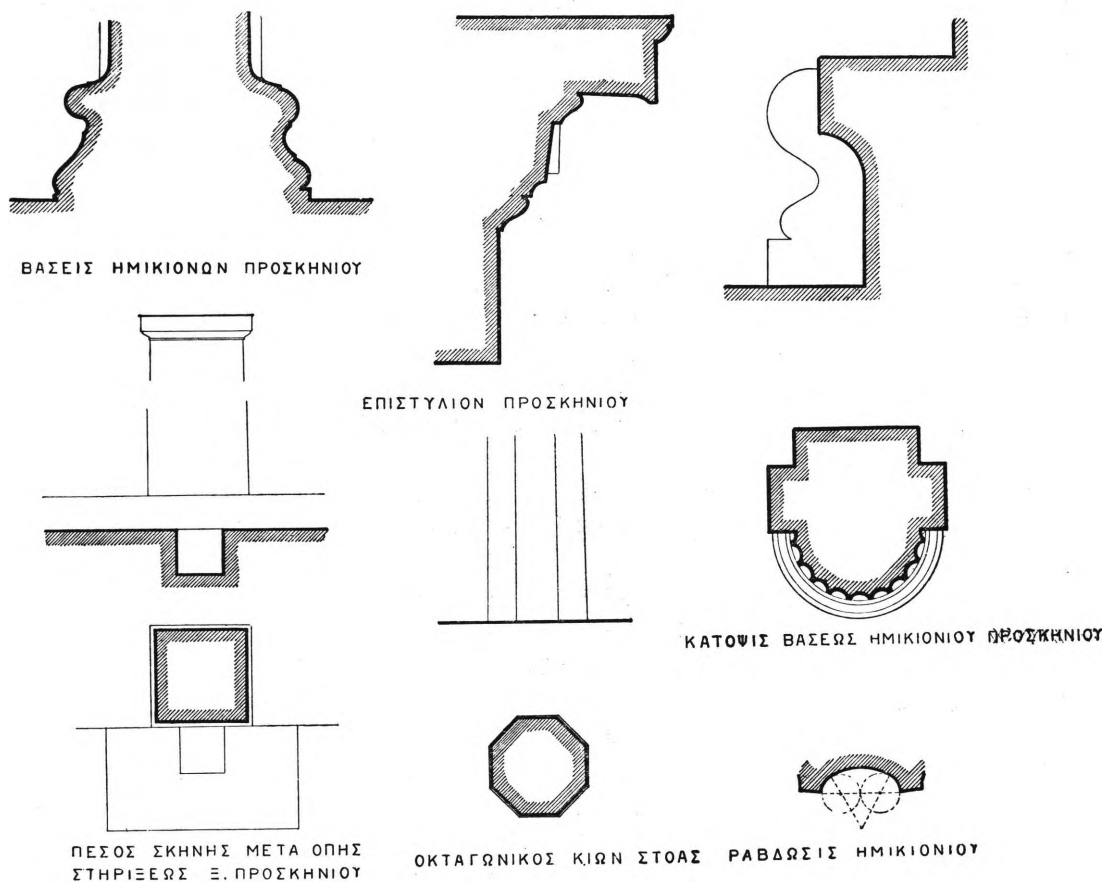
48. Μερικοὶ τόρμοι μὲ λείψανα ἐμπολίων καὶ μολυβδοχοήσεως ἐνίοτε, ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ ὀχετοῦ πλακῶν, ἐχρησίμευον πιθανῶς πρὸς στερέωσιν τῶν σανιδωμάτων τούτων.

49. Μερικαὶ τούτων κατεστραμμέναι ἀντικατεστάθησαν μὲ ὀπλισμένας σιμεντόπλακας.

50. Τέσσαρες παρόμοιοι πεσσοί, διαστ. 0.49 X 0.43 μ., ὑπῆρχον εἰς τὴν πρόσοψιν τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου τῶν Οἰνιαδῶν: E. Fiechter, *Antike griechische Theaterbauten*, Heft 2 (Die Theater von Oiniadai und Neu Pleuron) 1931 σ. 9, εἰκ. 1, πίν. 1.

ἐξ ὀρθογωνίου λίθου, διαστάσεων 1.15-1.25X0.85-0.90 μ., (Πίν. 7 καὶ 9 γ), ἐβάσταζον μαζί με τοὺς τοίχους τῶν δύο διαμερισμάτων τὴν στέγην τῆς σκηνῆς, ἡ ὁποία εἶχε καὶ δεύτερον ὄροφον.

Πρὸ τῶν πεσσῶν τῆς προσόψεως ὑπάρχουν ἐπὶ τῆς ὀρθογωνίου βάσεως ἰσάριθμοι τετράγωνοι ὀπαί, διαστάσεων 0.20X0.20 μ., βάθους 0.35 μ., (σχέδ. 15 καὶ Πίν. 10 γ) χρησιμεύου-

Σχέδ. 15

σαι εἰς τὴν πᾶκτωσιν τῶν καθέτων ξυλίνων δοκῶν τοῦ πατώματος τοῦ προσκηνίου. Δύο ἄλλαι παρόμοιαι ὀπαὶ διακρίνονται ἔτι περαιτέρω, πρὸ τῶν προσθίων τοίχων τῶν δύο διαμερισμάτων τῆς σκηνῆς. Ἐπειδὴ ἡ ὀρθογώνιος βάσις τῶν πεσσῶν κατασκευάσθη ἐπιμήκης, ὥστε νὰ ἐπαρκῇ ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἔδρασιν τῶν λιθίνων πεσσῶν τῆς σκηνῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν κατασκευὴν πρὸ αὐτῶν τῶν τετραγώνων ὀπῶν, προκύπτει ἀναμφισβητήτως ὅτι ἤδη κατὰ τὴν ἀρχικὴν κατασκευὴν τοῦ θεάτρου εἶχε προβλεφθῇ κατασκευὴ ξυλίνου προσκηνίου, τὸ ὅποῖον ἐτοποθετεῖτο, ὡσάκις τὸ ἀπῆτει ἡ διδασκαλία τοῦ δράματος⁵¹.

Ἀντιστοίχως πρὸς τὰς ὀπάς αὐτὰς τοῦ προσκηνίου διακρίνονται ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐ-

51. Ἡ ἐμφάνισις τοῦ ξυλίνου προσκηνίου ὑπγορεύθη ἐκ τῶν μεταβολῶν τὰς ὁποίας ἐπέφερεν ἡ ἐμφάνισις τῆς νέας Κωμφιδίας περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος. Περὶ τούτου, ὅπως καὶ περὶ τῆς μονιμοποιήσεώς του διὰ λιθίνης κατασκευῆς ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος καὶ ἐξῆς, βλ. W. Dinsmoor, *The Architecture of ancient Greece*, ἐκδ. Γ, 1950, σ. 298 - 302.

πιφανείας τοῦ νοτίου τοίχου τῆς σκηνῆς μεταξύ τῶν δύο διαμερισμάτων ἴχνη τεσσάρων ἀντηρίδων, αἱ ὁποῖαι ἀφηρέθησαν μὲ τὴν κατασκευὴν τῆς ἀρένας. Ἄλλαι δύο διετηρήθησαν σχεδὸν ἄθικτοι ἐντὸς τῶν τριγωνικῶν διαμερισμάτων μεταξύ τοῦ τοίχου τῆς ἀρένας καὶ τῆς σκηνῆς (σχέδ. 8 καὶ 9). Προφανῶς ἐπὶ τῶν ἀντηρίδων τούτων καὶ τῶν ἀπέναντι τεσσάρων πεσσῶν καὶ τῶν τοίχων τῶν διαμερισμάτων, εἰς τὰ σημεῖα ἀκριβῶς τῶν ὀπῶν τοῦ προσκηνίου, ἐστηρίζοντο αἱ ἑξ ἐγκάρσιοι δοκοὶ τοῦ πατώματος τῆς σκηνῆς. Ἡ διατήρησις τῶν δύο τούτων ἀντηρίδων εἰς ὕψος 2.20 μ. προϋποθέτει ὅτι τὸ ὕψος τοῦ πατώματος τῆς σκηνῆς καὶ ἐπομένως καὶ τοῦ προσκηνίου ὑπερβαίνει τὰ δύο μέτρα. Τὸ ὕψος τοῦ πατώματος δυνάμεθα ἀκριβέστερον νὰ ὑπολογίσωμεν ὑπὲρ τὰ 3 μέτρα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τοξωτῆς πύλης τῆς σκηνῆς, ὕψους 3.00μ.⁵², διότι τοῦτο ἀναγκαίως ἐστηρίζετο ὑψηλότερον τοῦ τόξου τῆς θύρας⁵³. Δυτικῶς αὐτῆς ὑπάρχει λίθινον θεμέλιον, σχήματος ὀρθογωνίου, διαστάσεων 1.25X2.00μ., τὸ ὅποῖον ἐχρησίμευε πιθανῶς ὡς κλιμακοστάσιον τῆς κλίμακος ἀνόδου εἰς τὸ ὑπεράνω πάτωμα τῆς σκηνῆς.

Πρὸς νότον ταύτης συνέχεται σύγχρονος στοὰ ἰσομήκης (σχέδ. 9, Πίν. 7 καὶ 8 α), πλάτους 4.60μ.⁵⁴, μὲ 13 ὀκταέδρους στύλους εἰς τὴν μακρὰν πλευρὰν καὶ δύο εἰς τὴν δυτικὴν, τομῆς ὀκταπλεύρου, ἐγγεγραμμένου εἰς τετράγωνον (σχέδ. 15), οἱ ὁποῖοι ἀντικρύζουν ἐπὶ τοῦ ἀπέναντι τοίχου παραστάδα ἡμιοκταπλεύρου κίονος⁵⁵. Ἡ ἀντίστοιχος ἀνατολικὴ στενὴ πλευρά, ὅπως καὶ τὸ ἀνατολικώτερον τμήμα τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἐκλείοντο διὰ ἰσοδομικοῦ τοίχου.

Δευτέρα περίοδος, τέλος 3^{ου} π.Χ. αἰ. (σχέδ. 8 καὶ 14). Τὴν ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν πυρπόλησιν τῶν ἱερῶν οἰκοδομημάτων καὶ τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου (219 π.Χ.) ἐπηκολούθησεν, ὡς εἴπομεν, ἡ ἀνοικοδόμησις τούτων. Ὅπως ὑποστηρίζομεν εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην μας περὶ τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας, εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἱεροῦ συνέβαλεν ὁ Φίλιππος Ε΄ ὁ Μακεδὼν μὲ τὰ λάφυρα ἐκ Θέρμου (218 π.Χ.)⁵⁶. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ θεάτρου δὲν διεπιστώθησαν ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀσφαλῆ ἴχνη τῆς πυρπολήσεως αὐτῆς, ἴσως διότι τὰ λείψανα τῆς καταστροφῆς ἀπεμακρύνθησαν κατὰ τὰς μεταγενεστέρας ἐργασίας ἀνοικοδομήσεως, περὶ τῶν ὁποίων ἀμέσως κατωτέρω.

Ἡ σκηνὴ καὶ ἡ πρὸς νότον στοὰ παρέμειναν ἀμετάβλητοι, εἰς τὰ ἄκρα ὁμῶς τῆς πρὸς τὸ κοῖλον πλευρᾶς προσετέθησαν δύο μικρά, σχήματος τετραγωνικοῦ, λίθινα παρασκήνια, προέχοντα πρὸς τὸ μέρος τῆς σκηνῆς (Πίν. 7, 9 α καὶ 9 β). Τούτων τὸ μὲν δυτικὸν ἔχει πλάτος 3,16 μ. καὶ βάθος 3,30 μ., τὸ δὲ ἀνατολικὸν ἀντιστοίχως 3,15 μ. καὶ 3,05 μ. Ἐκ τοῦ δυτικοῦ, τὸ ὅποῖον ἔχει εἴσοδον ἐπὶ τῆς νοτίας στενῆς πλευρᾶς καὶ ἓνα ἀναβαθμὸν (σχέδ. 15, Πίν. 10 α), ἐγίνετο πιθανώτατα ἡ ἀνοδος εἰς τὸ προσκηνιον διὰ ξυλίνης

52. Ὑψος ἀνοίγματος πύλης 2.50 μ.

53. Κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους τὸ μὲν βάθος τοῦ προσκηνίου ὑπολογίζεται κατὰ κανόνα ἴσον πρὸς τὰ 3/10 περίπου (0.2929 μ.) τῆς ἀκτίνος τῆς ὀρχήστρας ἢ τοῦ βασικοῦ κύκλου (Dinsmoor, ἔ.ἀ., σ. 301 - 302). Τὸ ὕψος τοῦ θεάτρου τῶν Οἰνιαδῶν ὑπολογίζεται εἰς 2.70 - 2.80 μ., (E. Fiechter, ἔ.ἀ., σ. 12), τοῦ Ὠρωποῦ εἰς 2.46μ. (E. Fiechter, Das Theater in Oropos, σ. 16), τῆς Ἐρετριάς εἰς 3.05 - 3.25μ. (τοῦ αὐτοῦ, Das Theater in Eretria, σ. 38). Συνοπτικῶς περὶ τοῦ διαφόρου ὕψους τῶν προσκηνίων, τὸ ὅποῖον κυμαίνεται μεταξύ 2.70 - 4.20 μ. περίπου, βλ. Dinsmoor, ἔ.ἀ., σ. 303.

54. Τὸ πλάτος δηλ. εἶναι ἴσον πρὸς τὸ ἥμισυ τοῦ πλάτους τῆς σκηνῆς (9.15 μ.).

55. Μὲ παρομοίαν στοὰν ἐκ 13 κίωνων εἶναι ἐφωδιασμένη ἐπίσης ἡ σκηνὴ τοῦ θεάτρου τῆς Σικυῶνος, τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος, βλ. E. Fiechter, Das Theater in Sicyon 1931 πίν. 1 - 2 καὶ 4. Διὰ τὴν χρονολόγησιν αὐτ. σ. 31 - 32.

56. Βλ. ἀνωτ. σ. 10 - 11 καὶ ὑποσ. 17.

ἡ λιθίνης κλίμακος⁵⁷. Τούτων ὁμως τὰ ἴχνη ἐξηφανίσθησαν μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ παρασκηνίου πρὸς κατασκευὴν τοῦ τοίχου τῆς ἀρένας. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων παρασκηνίων, ὡς πλαισίων, κατεσκευάσθη τὸ λίθινον προσκήνιον, μήκους ἴσου πρὸς τὴν σκηνὴν (31.20 μ.), πλάτους 3.15 μ., μετὰ 18 ἰωνικά ἡμικίονια ἐπὶ τῆς προσόψεως ἐκ καλῆς ποιότητος ἀσβεστολίθου (Πίν. 7)⁵⁸. Τῶν ἡμικιονίων σώζονται κατὰ τὸ πλεῖστον αἱ χωρισταὶ ἰωνικαὶ βάσεις, διαμέτρου 0.37 μ., συμφυεῖς μετὰ τὴν γένεσιν τοῦ κορμοῦ των, διαμέτρου 0.295 μ., συμφυοῦς ἐπίσης ὀπισθεν μετὰ ὀρθογώνιον πεσσόν, διαστάσεων 0.40X0.235 μ. (σχέδ. 15). Τῶν πεσσῶν τούτων ἡ ὀπισθία ἔδρα φέρει κατὰ μῆκος τῶν δύο ἀκμῶν ἀνὰ μίαν ἐγκοπὴν, πρὸς τοποθέτησιν τῶν παρενθέτων ζωγραφικῶν πινάκων, τοὺς ὁποίους ἀπῆτει κάθε φορὰ ἡ διδασκαλία τῆς τραγωδίας⁵⁹. Πρὸς καλυτέραν μάλιστα στερέωσιν τῶν πινάκων ὑπάρχουν ἐπὶ τῶν τετμημένων πλευρῶν τῶν πεσσῶν ὀρθογώνιοι τόρμοι (Πίν. 10 γ). Ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου τοῦ μεσαίου μεταξονίου διακρίνονται δύο ἐγκοπαὶ εἰς σχῆμα Γ, διὰ τὸ θύρωμα τοῦ προσκηνίου. Τὰ ἡμικίονια ἔχουν ἐννέα πλήρεις ἰωνικὰς ραβδώσεις καὶ δύο ἡμισείας ἐκατέρωθεν, εἰς τὸ σημεῖον μεταβάσεως πρὸς τὸν πεσσόν. Τὸ τόξον τῶν ραβδώσεων ἔχει κατασκευασθῆ μετὰ δύο διαφορετικὰς ἀκτῖνας καὶ τρία κέντρα (σχέδ. 15). Αἱ βάσεις ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὴν σκοτίαν μεταξὺ δύο σπειρῶν μετὰ ἀπόθεσιν, τῶν ὁποίων ἡ ἔντασις ἀντιστοιχεῖ μετὰ τὸ μέσον τοῦ τόξου⁶⁰. Ἡ κάτω σπεῖρα ἐνίοτε παραλλάσσει (σχέδ. 15).

Τὰ ἡμικίονια τοῦ προσκηνίου ἔστεφον ἡμίτομα ἰωνικῶν κιονοκράνων, ὕψους 0.155 μ., μετὰ κοιλόκυρτον ἐχίνον καὶ εὐθὺ ἐπίθημα, ἀπολήγον εἰς δύο ἐκατέρωθεν σπεῖρας διαμέτρου 0.115 μ., μετὰ 2 1/2 ἑλικας καὶ χαμηλὸν ὀφθαλμὸν εἰς τὸ μέσον (Πίν. 11 α). Ἡ πλαγία ὄψις τῶν σπειρῶν ἔχει διαμορφωθῆ εἰς σαλπιγγοειδῆς ἄνθος, τοῦ ὁποίου ὁ μίσχος, ὡς σχοινίον, διέρχεται ὑπὸ τὸν ἐχίνον, ἐνούμενος μετὰ τὸν κάλυκα τοῦ ἄνθους τῆς ἀντιστοίχου σαλπιγγοειδοῦς σπεῖρας.

Τὴν τραχεῖαν ἐπιφάνειαν τοῦ λίθου ἐκάλυπτεν ἀρχικῶς προστατευτικὸν στρώμα λεπτοῦ ἐπιχρίσματος, ὅπως μαρτυροῦν τὰ ἐπ' αὐτῆς διατηρούμενα ἐλάχιστα ἴχνη μαρμαροκονίας. Παρόμοιον ἐπίχρισμα ἐπομένως θὰ ἐκάλυπτε καὶ τοὺς ἡμικίονας τοῦ προσκηνίου καὶ τῶν εἰσόδων τῶν ἐκατέρωθεν παρόδων, ἐκ τοῦ αὐτοῦ λίθου κατεσκευασμένου.

Δυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν τὰ φυτόμορφα κιονόκρανα τοῦ προσκηνίου, τῶν ὁποίων ἡ συχνὴ χρῆσις εἰς τὴν Ἑπειρον βεβαιώνεται ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Κασσώπης, τῆς Ἀπολλωνίας καὶ τῆς Φοινίκης, εἰς τὸν προκεχωρημένον 3^{ον} π.Χ. αἰῶνα ἢ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐπομένου⁶¹.

57. Τὴν ἀποψιν αὐτὴν πρῶτος ἐξέφρασεν ὁ Γεν. Διευθυντὴς τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀνασκηφῶν, κ. Ἰω. Παπαδημητρίου.

58. Δέκα ὀκτὼ ἡμικίονες, ἀλλὰ μετὰ διαφορετικὴν διάταξιν, ὑπῆρχον ἐπίσης εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου τῶν Οἰνιαδῶν κατὰ τὴν β' φάσιν του (τέλος 3^{ου} π.Χ. αἰ.), μετὰ ξόνιον 1.52 μ., ἔναντι 1.533 τῆς Δωδώνης, βλ. E. Fiechter, ἔ.α., σ. 11.

59. Ὅμοιοι ἀκριβῶς πεσσοὶ μετὰ συμφυεῖς ἡμικίονας προέρχονται ἀπὸ τὸ προσκήνιον τοῦ θεάτρου τῶν Οἰνιαδῶν, τοὺς ὁποίους ὁ Fiechter ἔ.α., σ. 11, χαρακτηρίζει δωρικοὺς, χωρὶς νὰ ἀποκλείῃ καὶ τὸν ἰωνικὸν ρυθμὸν, ἐφ' ὅσον αἱ αὐλακώσεις θὰ ἐκαλύπτοντο μετὰ μαρμαροκονίαν. Ὅτι ὁμως καὶ ἔκει ἦσαν ἰωνικοὺς ρυθμοὺς μαρτυροῦν τὸ ἰωνικὸν γείσον τοῦ θεάτρου τῶν Οἰνιαδῶν (βλ. καὶ ὑποσ. 50), καὶ οἱ πανομοιότυποι ἰωνικοὶ ἡμικίονες τοῦ θεάτρου τῆς Δωδώνης.

60. Ὅμοιαν ἀκριβῶς κατατομὴν παρουσιάζει ἡ ἰωνικὴ βάση τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας, ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἀσβεστολίθου κατεσκευασμένης, τῶν χρόνων τοῦ Φιλίππου Ε' (σχετικῶς εἰς τὴν ὑπὸ ἑκδοσιν μελέτην περὶ τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας), καὶ τῆς ὑποστύλου αἰθούσης Ε² (ἀνωτ. ὑποσ. 19).

61. L. Rey, Albania I (1925) σ. 16, εἰκ. 11 καὶ II (1927) σ. 19, εἰκ. 11 - 13 καὶ σ. 23. E. Dyg-

Ἵπεράνω τῶν ἡμικιονίων τούτων ἔβαινε λίθινον ἐπιστύλιον μέ γεισθήποδας καὶ κυμάτιον (σχέδ. 15). Ἐν τοιοῦτον ἐπιστύλιον διατηρεῖται ἀκέραιον, μήκους 1.54 μ., ὅσον δηλαδὴ καὶ τὸ μεταξόνιον τοῦ προσκηνίου (1.533 μ.). Ἡ κατατομή του εἶναι παρομοία πρὸς τὸ γείσον τῶν προπύλων τῆς ἀνατολικῆς παρόδου (πρβλ. σχέδ. 16), ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ πλουσίαν ἐναλλαγὴν λοξῶν εὐθυγράμμων ταινιῶν καὶ κοιλοκύρτων κυματίων⁶². Εἰς τὰ ἄκρα τῆς ἄνω ἐπιφανείας ὀπισθεν ὑπάρχουν δύο ὀρθογώνιοι τόρμοι, διαστάσεων 22 X 10 ἐκ., πρὸς πάκτωσιν τῶν ξυλοδοκῶν τοῦ ξυλίνου πατώματος⁶³. Ἰσάριθμοι ἐπομένως πρὸς τὰ ἡμικιόνια ἐγκάρσιοι δοκοί, διαστάσεων 20 X 20 ἐκ. περίπου, ἐστήριζον τὸ πάτωμα τοῦ προσκηνίου.

Μεταβολὴ σοβαρὰ ἐπίσης ἐπῆλθε καὶ εἰς τὰς λιθίνας κλίμακας ἀνόδου εἰς τὸ κοῖλον, ἐξωτερικῶς τῶν πυργοειδῶν ἀναλημμάτων, πρὸ τῶν ὁποίων κατεσκευάσθησαν χαμηλότεροι ἰσοδομικοὶ τοῖχοι (σχέδ. 8), βασιτάζοντες ἀνωφερικὸν ἀνδῆρον (Πίν. 5 καὶ 10 α ἀριστερά). Ἡ ἀνοδος εἰς τὸ β' διάζωμα κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν δὲν ἐγένετο πλέον ἀπὸ τὰς παρόδους, ἀλλὰ διὰ τοῦ ἀνδῆρου, αἱ δὲ κλίμακες, αἱ ὁποῖαι ὠδήγουν ἀπὸ τὰς παρόδους εἰς αὐτό, κατηργήθησαν. Ἡ προσπέλασις εἰς τὸ γ' διάζωμα ἐγένετο ἐπίσης διὰ τοῦ ἀνδῆρου καὶ ὑψηλότερον διὰ τῶν δύο κλιμάκων τῶν ἀναλημμάτων, ὅπως περίπου δεικνύει ἡ προοπτικὴ ἀναπαράστασις τοῦ σχέδ. 13. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἀνδῆρου (Πίν. 5 α), κατασκευασθέντος διὰ τεχνητῶν ἐπιχώσεων, ἐτοποθετήθησαν συγχρόνως (βλ. κατωτ. σ. 39-40) εἰκοσιτρεῖς σειραὶ ἐδωλίων ἐκ τῆς αὐτῆς ποιότητος λίθου, ἐκ τῆς ὁποίας εἶχον κατασκευασθῆ καὶ οἱ ἰσοδομικοὶ τοῖχοι τῶν ἀνδῆρων, μέ κατεύθυνσιν ἀπὸ Α-Δ, διακοπτόμεναι ὑπὸ κλίμακος. Ὅτι τὰ ἐδῶλια ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὸ Στάδιον, ἔχον κατεύθυνσιν ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμᾶς, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία· τούτου δὲ τὴν ὕπαρξιν περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐπομένου προϋποθέτουν αἱ ἀναγραφαὶ εἰς ἐπιγραφὰς νικητῶν κατὰ τοὺς γυμνικοὺς ἀγῶνας τῶν Ναίων⁶⁴. Εἰς τὸν Πίνακα 11 β διακρίνεται σαφῶς ἡ τεχνητὴ ἐπίχω-

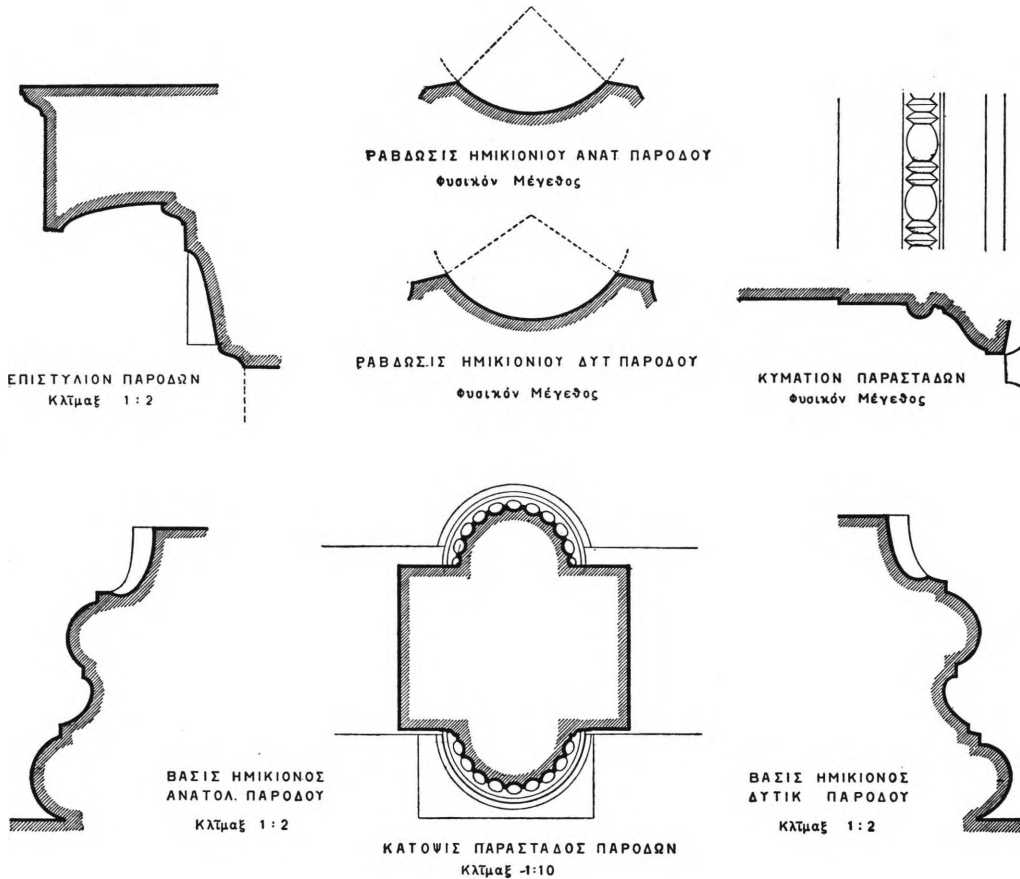
ge - Fr. Poulsen - K. Rhomaios, *Das Heroon von Kalydon* (1934), σ. 331 ἐξ. Ἔτερον ἐκ Φοινίκης παρὰ L. Ugolini, *Albania Antica II* (1932) σ. 172, εἰκ. 104, ἕτερον δὲ ἐξ Ἀπολλωνίας παρὰ L. Heuzey - H. Daumet, *Mission de Macédoine*, Paris 1876, σ. 398, πίν. 32, 2. Σ. Ἰ. Δάκαρης ΠΑΕ 1952 σ. 356, εἰκ. 40· 1954, σ. 205 εἰκ. 4 (Κασσώπης). Περὶ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ τύπου Dyggve - Poulsen - Rhomaios, ἔ. ἀ., σ. 400 ἐξ. Τὸ εἰκονιζόμενον τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου τῆς Δωδώνης εἶναι ἀσφαλῶς ἀρχαιότερον τοῦ Ἡρώου τῆς Καλυδῶνος τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰ. (αὐτ. σ. 331-332, εἰκ. 35 καὶ πίν. IV, I), νεώτερον δὲ τοῦ κιονοκράνου τῆς Φιλιππείου στοᾶς τῆς Ὀλυμπίας, οἰκοδομηθείσης εὐθὺς μετὰ τὸ 338 π.Χ. (Olympia II, πίν. 81, I), σύγχρονον δὲ τῆς Παλαίστρας τῆς Ὀλυμπίας (Olympia II, πίν. 74, 6 καὶ 13. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia (1940/41) σ. 19, εἰκ. 6) καὶ τῆς Κασσώπης.

62. Παραπλήσιον εἶναι τὸ γείσον τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου τῶν Οἰνιαδῶν, βλ. E. Fiechter, ἔ. ἀ. σ. 9, πίν. 2 PG 4.

63. Ἀντίστοιχοι τόρμοι θὰ ὑπῆρχον καὶ ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ ἐπιστυλίου. Ἐπομένως οἱ τόρμοι θὰ εἶχον τετράγωνον σχῆμα, διαστάσεων 22 - 20 ἐκ., ὅσον δηλαδὴ τὸ πάχος τῶν δοκῶν τοῦ πατώματος καὶ τῶν καθέτων δοκῶν τοῦ προσκηνίου (20 X 20 ἐκ.).

64. Κατὰ τὴν ἀνοιξιν τοῦ ἔτους 1962 ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὴν ἀπέναντι πλευρᾷ, τὴν νοτίαν, σειραὶ ἐδωλίων, ἐδραζόμεναι ἐπὶ ἀναλημματικοῦ τοίχου, πρὸς τὸ μέρος δὲ τοῦ θεάτρου τὸ ἡμικυκλικὸν πέρας τοῦ Σταδίου (σφενδόνης). Ἡ κατασκευὴ τοῦ γιγαντιαίου θεάτρου κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πύρρου ὑποθέτει τὴν καθιέρωσιν ἢ τὴν ἀνακαίνισιν τῆς πεντετηρικῆς ἑορτῆς τῶν Ναίων εἰς Δωδώνην (πρβλ. καὶ W. Tarn, *Ant. Gonatas*, σ. 59). Περὶ τῆς ἀνανεώσεως τῶν ἱερῶν καὶ τῶν ἑορτῶν κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους γενικώτερον, βλ. M. Nilsson, *G. Gr. Rel. II*, σ. 78 ἐξ. καὶ T. Klee, *Zur Geschichte der Gymn. Agonen*, σ. 114, 119. Εἰς ἐπιγραφὰς ἐκ Δωδώνης, ὅχι ἀρχαιοτέρας τοῦ 3^{ου} αἰῶνος, SGDI 1348, 1370 - 71. Ἡπ. Χρ., ἔ. ἀ., σ. 248, 3, ἀναφέρονται καὶ ἄρχοντες κατὰ τὰ Νάια, ἀγωνοθέ-

σις, ἡ ὁποία ἐκάλυψε τὴν χαμηλοτέραν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀναλήμματος καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ πύργου. Ἐντὸς τῶν ἐπιχώσεων τούτων ἀνευρέθη χαλκοῦν νόμισμα τῆς Ἀμβρακίας, χρησιμον διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς τοποθετήσεως τῶν ἐδωλίων τοῦ σταδίου (βλ. κατωτέρω σ. 39).

Σχέδ. 16. Κάτωσις καὶ τομή ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῶν δύο εἰσόδων τῶν παρόδων (τέλος 3ου π.Χ. αἰ.)

Οἱ μεταξύ τῶν ἀνδρήρων καὶ τῆς σκηνῆς χώροι πρὸ τῶν παρόδων ἐκοσμήθησαν τώρα μὲ διπλὴν εἴσοδον, ἡ ὁποία ἔχει τὴν μορφήν συνεπτυγμένου ἰωνικοῦ προπύλου (σχέδ. 14). Αἱ τρεῖς παραστάδες ἐκάστου προπύλου κοσμοῦνται ἀμφιπλευρῶς μὲ ἰωνικά ἡμικίονια (Πίν. 10 α καὶ 11 γ, δ), περιβάλλονται δὲ εἰς τὸ ἐξωτερικόν των ἄκρον μὲ κυμάτιον καὶ ἀστράγαλον, λεπτῆς ἐργασίας (σχέδ. 16, Πίν. 12 α). Ἡ διάμετρος τῶν ἡμικιονίων καὶ

τῆς, ναῖαρχος, ναῖκοί, εὐθνοί. Εἰς ἐπιγραφὴν ἐκ Πριήνης (Inscr. von Priene 234), Σικυῶνος (IG, IV, 428), Τεγέας (IG, V, 2, 118) Ἀθηνῶν καὶ Δήλου (βλ. ὑποσ. 72), τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. ἡ τέλους τοῦ 3ου, ἀναφέρονται νικηταὶ κατὰ τοὺς γυμνικοὺς ἀγῶνας τῶν Ναίων. Ἀγωνοθέτης ἀναφέρεται ἐπίσης περὶ τὰ μέσα τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. εἰς λιθίνην ἐπιγραφὴν, τὴν ὁποίαν διασώζει ὁ Κυριακὸς ἐξ Ἀγκῶνος καὶ τῆς ὁποίας μῆμα ἀνεῦρον τὸ 1959 εἰς τὸ πλακόστρωτον οἰκίας τοῦ Κάστρου Ἰωαννίνων, βλ. BCH 84 (1960) σ. 744 - 45. JHS (1960) σ. 14. P. Franke, Die Münzen σ. 30 καὶ ὑποσ. 1, πίν. 58, 4.

αί σπεῖραι τῶν βάσεων τῶν δύο προπύλων, αἱ ὁποῖαι, σημειωτέον, φέρουν ἵχνη ἡμιτελοῦς ἐπεξεργασίας, διαφέρουν εἰς μέγεθος καὶ εἰς λεπτομερείας τῆς μορφῆς. Αἱ βάσεις ἀποτελοῦνται ἀπὸ μίαν σκοτίαν μεταξὺ δύο σπειρῶν, μὲ ἀπλὴν ἢ καὶ διπλὴν ἀπόθεσιν. Τὸ τόξον τῶν σπειρῶν εἶναι τμήμα κύκλου μὲ τὴν μεγαλυτέραν ἔντασιν εἰς τὸ μέσον. Μεγαλυτέρων διαστάσεων εἶναι οἱ ἡμικίονες τῆς δυτικῆς παρόδου μὲ ἑννέα ἀκεραίας ραβδώσεις καὶ δύο ἡμισείας κατὰ τὰ ἄκρα, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τόξον κύκλου μὲ μίαν ἀκτίνα (σχέδ. 16). Τυπολογικῶς ὁμοιάζουν στενότατα αἱ βάσεις αὐταί, ὅπως καὶ αἱ ἰωνικαὶ βάσεις τοῦ προσκηνίου, μὲ τὰς ἰωνικὰς βάσεις τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας (E¹), τῶν χρόνων τοῦ Φιλίππου Ε' ⁶⁵.

Τμήμα τοῦ προέχοντος γείσου τοῦ προπύλου μὲ ἐπίστεψιν κυματίου καὶ γεισήποδας ὑπ' αὐτό, ὁμοίου πρὸς τὸ τοῦ προσκηνίου, προέρχεται ἐκ τῆς ἀνατολικῆς εἰσόδου (σχέδ. 16). Πρὸ τοῦ δυτικοῦ προπύλου καὶ παρὰ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ ἀνδῆρου χαίνει βαθεῖα ρωγμή, διευρυνομένη βαθύτερον ἐν εἵδει φρέατος. Τοῦτο τὸ φυσικὸν σπήλαιον, ἐξέλαβεν ἴσως ὁ Καραπάνος ὡς τεχνητὴν κατασκευὴν, ὑποθέσας ὅτι σχετίζεται μὲ τὰς δραματικὰς παραστάσεις ἢ μὲ φρέαρ ἀποχετεύσεως ⁶⁶.

Ἄν καὶ δὲν ἐμελετήθη ἀκόμη ὀριστικῶς ὁ τρόπος τῆς στεγάσεως τῆς σκηνῆς, ἡ ὁποία εἶχε καὶ δεῦτερον ὄροφον, ἢ διάταξις τῶν φερόντων τὴν στέγην ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, δηλ. τοῦ ὀπισθοῦ τοίχου τῆς σκηνῆς μὲ τοὺς ἐκατέρωθεν κίονας τῆς προσόψεως καὶ τῆς στοᾶς, καθορίζει τὴν μορφήν στέγης ἀμφικλινοῦς μὲ κλίσιν πρὸς τὸ κοῖλον καὶ τὴν στοάν, καὶ μὲ κορυφὴν περὶ τὸ μέσον τῆς σκηνῆς. Ἡ στέγη ἐκαλύπτετο μὲ πηλίνους κεράμους, μερικοὶ τῶν ὁποίων φέρουν ἔντυπον σφραγίδα μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΔΙΟΣ ΝΑΟΥ (=Διὸς Νάου = Ναῖου) τῶν περὶ τὸ 200 π.Χ. χρόνων (Πίν. 12) ⁶⁷, ἀλλὰ οἱ ἡγεμόνες καλυπτῆρες ἦσαν λίθινοι, ἀπολήγοντες ἔμπροσθεν εἰς φυτόμορφον ἀνθέμιον μὲ 6 φύλλα, ἐκατέρωθεν τοῦ μεσαίου, μεγαλυτέρου φύλλου (Πίν. 12 δ καὶ ε). Τούτων ἡ μορφή χρονολογικῶς εὐρίσκεται πλησιέστερον μᾶλλον πρὸς τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος παρὰ περὶ τὰς ἀρχάς. Τὸ ἀνθέμιον τοῦ λιθίνου ἡγεμόνος καλυπτῆρος τοῦ Πίν. 12 δ, χρονολογούμενον ἴσως ὀλίγον βραδύτερον, εἰς τὸν 2^{ον} π.Χ. αἰ., προέρχεται φαίνεται ἐκ μεταγενεστέρης ἐπισκευῆς ⁶⁸. Παρομοία στέγη ἐκάλυπτεν ἐπίσης καὶ τὴν ἀρχαιότεραν σκηνὴν τῶν ἀρχῶν τοῦ 3^{ου} αἰῶνος.

Τρίτη περίοδος (168 π.Χ. μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου). Ἡ νέα μορφή τοῦ θεάτρου δὲν διετηρήθη ἐπὶ πολὺ, διότι μετὰ ἀπαροδὸν ἡμίσεος περίπου αἰῶνος τὸ θέατρον φαίνεται ὅτι ὑπέστη καταστροφὴν μὲ τὴν κατάληψιν τῆς Ἡπείρου ὑπὸ τῶν Ρωμαίων τοῦ Αἰμίλιου Παύλου (168 π.Χ.). Κατ' ἀπόφασιν τῆς Ρωμαϊκῆς Συγκλήτου 70 πόλεις καὶ φρούρια τῆς Ἡπείρου κατεστράφησαν, 150.000 δὲ ἄνθρωποι ἐπωλήθησαν ὡς δοῦλοι. Τὴν καταστροφὴν ἰδίως ὑπέστησαν οἱ Μολοσσοί, οἱ συμμαχήσαντες μὲ τὸν Περσέα τῆς Μακεδονίας ἐναντίον τῆς Ρώμης ⁶⁹. Αἱ ἀνασκαφαὶ εἰς τὸν χώρον τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὴν περίοδον 1952-1959, περιορισθεῖσαι κυρίως εἰς ἑκτασιν, ποὺ εἶχεν ἐπανειλημμένως ἐρευνηθῇ καὶ παλαιότερον ἀπὸ τὸν Καραπάνον, Σωτηριάδην καὶ Εὐαγγελίδην, δὲν ἔφεραν εἰς φῶς σαφεῖ ἵχνη

65. Βλ. ὑποσ. 60.

66. Dodone, σ. 16.

67. Βλ. καὶ P. Franke, Die Münzen, σ. 312 (5a), πίν. 61, 1a. b.

68. Σχετικῶς, βλ. καὶ εἰς τὴν μελέτην περὶ τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας.

69. Πολύβ. XXX 15,5. Στράβ. VII 7,3 (322). Liv. XLV 34. Πλούτ. Αἰμ. Παῦλ. 29. Πρβλ. καὶ Cross, Epirus, A Study in Greek constitutional development, 1932 σ. 98 - 99. Holleaux, CAH, VIII, 272 - 73. Scullard, JRS 35 (1945) σ. 58 ἐξ. Βλ. καὶ ὑποσ. 71.

τῆς ρωμαϊκῆς καταστροφῆς. Ἀλλὰ ὡς θρησκευτικὸν κέντρον τῶν Μολοσσῶν ἢ Δωδώνη, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος, ἐπόμενον ἦτο νὰ μὴ παρέμεινεν ἀνέπαφος. Τοῦτο φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ θεάτρου. Εἰς τὸ δάπεδον τῆς σκηνῆς καὶ τῆς νοτίας στοᾶς μέχρι τῆς δυτικῆς παρόδου διεπιστάθη συνεχὲς καὶ εὐκρινὲς στρώμα πυρπολήσεως, τὸ ὁποῖον δυνάμεθα νὰ συνδέσωμεν μὲ τὴν καταστροφὴν τοῦ Αἰμιλίου Παύλου, διότι πέριξ τῆς ΝΔ γωνίας τῆς στοᾶς ἀνευρέθησαν, διεσκορπισμένα ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ ἐντὸς τοῦ λεπτοῦ στρώματος τῆς καταστροφῆς 22 χαλκᾶ νομίσματα ἀποκλειστικῶς ἀμβρακικὰ τῶν χρόνων τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν (234-168 π.Χ.)⁷⁰.

70. Θησαυρὸς ἐξ 175 χαλκῶν νομισμάτων (71 τοῦ κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν, καὶ 104 τῆς Ἀμβρακίας), τὰ ὁποῖα ὁ P. Franke χρονολογεῖ εἰς τοὺς μετὰ τὸ 148 π.Χ. χρόνους (Die Münzen, σ. 323-327, πίν. 67), ἔφθασεν ἐσχάτως εἰς τὴν Συλλογὴν τῆς Ν. Ὑόρκης, Coin Galleries. Εἰς τὰ ἀμβρακικὰ νομίσματα ἀπαντοῦν τρεῖς τύποι:

1) Κεφαλὴ Ἀπόλλωνος δεξιᾷ, κάτωθι Λ/βαίτυλος Ἀπόλλωνος Ἀγυιέως, ἐπιγραφή, Α-Μ-Β-Ρ, ἐντὸς κοτίνου στεφάνου (3 νομίσματα).

2) Κεφαλὴ Ἀπόλλωνος ἀριστερᾷ/τρίπους καὶ ἐπιγραφή Α-Μ, ἐντὸς στεφάνου κοτίνου (1 νόμισμα).

3) Κεφαλὴ Διώνης δεξιᾷ/βαίτυλος Ἀπόλλωνος Ἀγυιέως, ἐπιγραφή Α-Μ-Β-Ρ-, μὲ διάφορον διάταξιν ἐντὸς στεφάνου κοτίνου (100 νομίσματα).

Εἰς τὰ νομίσματα νοτίως τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου ἀπαντοῦν ἐντελῶς διάφοροι τύποι: α) Κεφαλὴ Ἀπόλλωνος δεξιᾷ ἀκτινοστεφῆς/Ἀπόλλων γυμνὸς μὲ τόξον βαδίζων, ἐπιγραφή Α-Μ-Β-Ρ, ἐνίοτε μονόγραμμα ἢ καὶ τὰ ἀρχικὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντος (MNA, TAN, T), πρβλ. Σβορώνον - Head, Ἱστορ. Νομισμάτων σ. 401 ἐξ., BMC. XVIII, 4 (νομίσματα 10). β) Κεφαλὴ Ἀπόλλωνος δαφνοστεφῆς (εἰς ἓν νόμισμα ὁπισθεν τῆς κεφαλῆς τὸ ὄνομα ΚΑΛΛΩΝ) Ζεὺς βάλλων τὸν κεραυνόν, ἐπιγραφή Α-Μ-Β-Ρ καὶ μονόγραμμα ΑΡ (νομίσματα 9). γ) Κεφαλὴ Ἡρακλέους δεξιᾷ μὲ λεοντήν/Ἀπόλλων κατήμενος, κρατῶν τόξον, ἐκατέρωθεν Α-Μ-Β-Ρ, κάτω Α ἢ ΑΡ. (νομίσματα 2). δ) Ἐν νόμισμα ὡς τὸ ὑπ' ἀριθ. 3 τῆς συλλογῆς Coin Galleries, ἀλλὰ ἀριστερὰ τῆς Διώνης τὰ γράμματα ΙΩ.

Τὴν ἀρχαιοτέραν κοπὴν τῶν νομισμάτων τούτων μαρτυροῦν οἱ διαφορετικοὶ νομισματικοὶ τύποι (α, β, γ), ἡ ἐπιμελὴς ἐργασία, ὅπως καὶ ἡ δῆλσις τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντος καὶ τὸ μονόγραμμα, τὰ ὁποῖα λείπουν χαρακτηριστικῶς ἀπὸ τὰ νομίσματα τοῦ θησαυροῦ (Περὶ τῆς δηλώσεως τοῦ μονογράμματος τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντος εἰς τὰ νομίσματα τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν τῶν χρόνων 234 - 168 βλ. P. Franke, ἔ.α., σ. 31, ἰδίως 326 - 327, περὶ δὲ τοῦ Κοινοῦ μετὰ τὸ 148 π.Χ., αὐτ. σ. 218 - 219).

Εἰς ἄλλην θέσιν, νοτίως τῆς σκηνῆς ἐπίσης, ἐκ πέντε νομισμάτων χαλκῶν τὰ τέσσαρα εἶναι ὅμοια πρὸς τὰ α, β, γ, ἐν δὲ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν (234 - 168 π.Χ.), κεφαλὴ Ἀρτέμιδος, Σ Ω/Ἐπιδορατίς, ΑΠΕΙ-ΡΩΤΑΝ ἐντὸς στεφάνου κοτίνου (πρβλ. P. Franke, αὐτ. σ. 209, Gruppe VII 12a = πίν. 42 V 381 - 388).

Τέλος εἰς τὸ δυτικὸν δωμάτιον τῆς σκηνῆς ἀνευρέθησαν ὀκτὼ ἄλλα συγκεντρωμένα χαλκᾶ νομίσματα ἐντὸς λεπτοῦ στρώματος πυρκαϊᾶς, ὑπεράνω τοῦ βραχέδους ἐδάφους. Ἐπὶ τῶν ἑξῆς πρώτων τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν (234 - 168 π.Χ.), μὲ ἰσχυρῶς βεβλαμμένην τὴν ἐπιφάνειαν ἕνεκα τῆς ἐπιδωρατίδος τοῦ πυρός, εἰκονίζεται κεφαλὴ Ἀρτέμιδος ἀριστερὰ, ἀρχικὰ ὀνόματος Δ Ε ἢ Α Ι - Β Ο (;) ἐπιδορατίς κάθετος, ἐπιγραφή Α Π Ε Ι - Ρ Ω Τ Α Ν, ἐντὸς στεφάνου κοτίνου (πρβλ. P. Franke, ἔ.α., σ. 149, Gruppe VII 2 b, c, d = πίν. 38 V 291 - πίν. 39 V 309, Gruppe VII 6 b = πίν. 41 V 359 - 361, Gruppe VII 7 b = πίν. 41 V 365 - 374).

Ἐκ τῶν λοιπῶν νομισμάτων, τῶν ὁποίων ἡ βλάβη τοῦ πυρός δὲν εἶναι τόσον σαφής, τὸ ἓν ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν 3 τῆς συλλογῆς Coin Galleries, τὸ δὲ ἕτερον δὲν δύναται νὰ ἀναγνωρίσῃ ὡς Ἑπειρωτικόν.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ἀσφαλῶς ὅτι τὰ νομίσματα τοῦ θεάτρου ἐκόπησαν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν (234 - 168 π.Χ.), τὸ δὲ στρώμα πυρκαϊᾶς συνδέεται ἀσφαλῶς μὲ τὴν Ῥωμαϊκὴν καταστροφὴν. Εἰς τοῦτο συμφωνεῖ καὶ ὁ P. Franke, ὁ ὁποῖος εἶδε τὰ νομίσματα. Προσέτι τὰ νομίσματα τοῦ Κοινοῦ μὲ τὴν Ἀρτεμιν, τὴν ἐπιδορατίδα καὶ τὰ ὀνόματα ἀρχόντων, Δ Ε, Α Ι - Β Ο (;) ἦσαν ἐν χρήσει μέχρι τοῦ ἔτους 168/7 π.Χ. (ἄλλως παρὰ P. Franke, σ. 146, 3). Κατὰ πόσον ὁμοῦς τὰ ἀμβρακικὰ νομίσματα μὲ τὴν κεφαλὴν Διώνης καὶ τὸν βαίτυλον (κατηγορία 3 τῆς Coin Galleries) εἶναι

Ὁ ἐκ τῆς τρομακτικῆς καταστροφῆς ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἀντίκτυπος εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Δωδώνης ἦτο ἀκόμη αἰσθητὸς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Στράβωνος (VII, 7, 10), ὁ ὁποῖος ὡς ἐξῆς περιγράφει τὴν κατάστασιν τοῦ ἱεροῦ· ἐκλέλοιπε δὲ πῶς καὶ τὸ μαντεῖον τὸ ἐν Δωδώνῃ, καθάπερ τάλλα, περὶ δὲ τῆς Ἡπείρου σημειώνει· ὁμως ἐδάνδρει ἦτε Ἡπειρος πᾶσα καὶ ἡ Ἰλλυρίς· νῦν δὲ τὰ πολλὰ μὲν ἐρημία κατέχει, τὰ δ' οἰκούμενα κωμηδὸν καὶ ἐν ἐρειπίοις λείπεται (VII 7,9)⁷¹.

Μερικαὶ ἐν τούτοις πρόχειροι ἐπισκευαὶ τοῦ προσκηνίου καὶ τῆς σκηνῆς εἶχον συντελεσθῆ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ γεωγράφου, διότι εἰς τὴν πρόσοψιν τῆς σκηνῆς καὶ τοῦ προσκηνίου διεπιστώθησαν λείψανα τοίχου ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ ἀργούς λίθους καὶ ἄσβεστον, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε τοὺς καταστραφέντας ἡμικίονας καὶ πεσσούς (Πίν. 7, σχ.δ. 8). Δεδομένου δέ, ὅτι εὐθὺς μετὰ τὸν Στράβωνα, περὶ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου, μετετράπη τὸ θέατρον εἰς ἀρέναν, τὸ δὲ προσκηνίον καὶ ἡ πρόσοψις τῆς σκηνῆς ἀφῆρθησαν, προκύπτει τὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα, ὅτι αἱ πρόχειροι αὐταὶ ἐπισκευαὶ ἀνάγονται εἰς τοὺς πρὸ τοῦ Αὐγούστου καὶ μέχρι τῆς Ρωμαϊκῆς κατακτήσεως χρόνους. Ἐπειδὴ δὲ καὶ εἰς ἐπιγραφὴν ἐκ Δήλου τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν, τῶν χρόνων 150-130 π.Χ.⁷² γίνεται λόγος περὶ γυμνικῶν ἀγώνων εἰς τὴν Δωδώνην κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν Ναίων, δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι μὲ τὴν ἀναβίωσιν τῆς πεντετηρικῆς αὐτῆς ἐορτῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐτελοῦντο γυμνικοί, δραματικοί, ἐνδεχομένως δὲ καὶ μουσικοὶ ἀγῶνες, ἔγιναν αἱ ἀνωτέρω πρόχειροι ἐπισκευαὶ τῆς σκηνῆς καὶ τοῦ προσκηνίου, περὶ τὰ μέσα τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰῶνος. Ἡ ἀναβίωσις τῶν ἐορτῶν καὶ ἡ κατὰ κάποιον τρόπον ἀποκατάστασις τοῦ ἱεροῦ μαρτυροῦν περὶ νέας ἀκμῆς τοῦ ἱεροῦ. Διὰ νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς ἀνάγκας τῶν προσκυνητῶν τὸ ἱερὸν τῆς Δωδώνης ἔκοψε, κατὰ τὴν περίοδον 168-148 π.Χ. πιθανῶς, χαλκοῦν νόμισμα μὲ τὴν προτομὴν τοῦ Ναίου Διὸς καὶ ἀετοῦ ἢ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΙΕΡΕΥΣ ΜΕΝΕΔΗΜΟΣ ΑΡΓΕΑΔΗΣ⁷³. Τὴν λειτουργίαν νομισματοκοπέου εἰς τὸ ἱερὸν περὶ τοὺς χρόνους τούτους ἀπέδειξεν ἐσχάτως χαλκοῦν τεμάχιον μὲ δύο συνεχόμενα ἀσφράγιστα πέταλα νομίσματος, τὸ ὁποῖον ἀνευρέθη κατὰ τὸ ἔτος 1958 ὑψηλότερον τοῦ στρώματος τῆς καταστροφῆς (219 π.Χ.) εἰς τὸν παλαιὸν ναὸν τῆς Διώνης Γ⁷⁴.

Στρώσιν μὲ ἴχνη καταστροφῆς ὑπεράνω τοῦ ἀρχαιότερου ρωμαϊκοῦ στρώματος, ἡ ὁποία ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται νὰ χρονολογῆται ἐντὸς τοῦ 1^{ου} π.Χ. αἰῶνος⁷⁵, δυνάμεθα ἴσως

τῶν χρόνων τοῦ Κοινοῦ, μετὰ τὸ 148 π.Χ., (πρβλ. P. Franke, αὐτ. σ. 324 - 327) χρήζει περαιτέρω ἐρεύνης. Βέβαιον εἶναι πάντως ὅτι καὶ πρὸ τοῦ 168 π.Χ., ἴσως δὲ μετὰ τὸ 187 (P. Franke, αὐτ. σ. 325 - 327), ἡ Ἀμβρακία ἐξέδιδεν ἴδιον νόμισμα (τύποι α, β, γ, δ), μὲ εὐρεῖαν κυκλοφορίαν, ὥστε εἰς τὴν Δωδώνην νὰ ὑπερισχῇ τοῦ νομίσματος τοῦ Κοινοῦ.

71. Τὴν οἰκονομικὴν καὶ πολιτικὴν κατάστασιν τῆς Ἡπείρου μετὰ τὴν καταστροφὴν ἐκφράζει τὸ γεγονός, ὅτι ἔκτοτε καὶ ἐπὶ μακρὸν διάστημα δύο μόνον πόλεις τῆς Ἡπείρου ἔκοψαν ἰδικὸν τῶν χαλκοῦν νόμισμα μικρᾶς κυκλοφορίας, ἡ Πανδοσία καὶ ἡ Φοινίκη (P. Franke, Die Münzen, σ. 31 καὶ 218 ἐξ.). Ἀλλὰ ἡ ἀποψις ὅτι οἱ Θεσπρωτοί, ὡς σύμμαχοι τῶν Ρωμαίων κατὰ τὸν τρίτον Μακεδονικὸν πόλεμον, δὲν ὑπέστησαν καταστροφὴν (Liv. XLIII 21. 4, St. Oost, Roman Policy in Epirus and Acarnania in the Age of the Roman Conquest of Greece, 1954, σ. 79, 131, ὑποσ. 68. P. Franke, ἐ.ἀ., σ. 218) ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν τοῦ Νεκρομαντείου τῆς Ἐφύρας ἀμφίβολος, διότι ἀσφαλῶς τὸ ἡπειρωτικὸν τοῦτο ἱερὸν κατεστράφη ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τοῦ Αἰμιλίου Παύλου (Τὸ Ἔργον 1961 σ. 124-125).

72. IG II 3, 1319, IG V2, 113, 21 ἐξ. St. Dow Hesperia 4 (1935) σ. 89, 2.

73. P. Franke, ἐ.ἀ.σ. 31-34· πρβλ. καὶ 308-311, πίν. 2-3. Ὁ Franke εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μὲ πληροφόρησιν βραδύτερον ὅτι τὰ νομίσματα αὐτὰ ἐκόπησαν πιθανώτερον κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου.

74. Αὐτ. σ. 223 - 3, πίν. 52, 1.

75. Ἡ στρώσις αὐτὴ φαίνεται ἀρχαιότερα τῶν χρόνων τῆς ἀρένας.

νὰ συνδέσωμεν μὲ τὴν ἐπιδρομὴν εἰς τὸ ἱερὸν τῶν Θρακῶν τοῦ Μιθριδάτου (87 π.Χ.).

Τετάρτη περίοδος (χρόνοι Αὐγούστου, σχέδ. 8). Τὴν τύχην πολλῶν ἑλληνικῶν θεάτρων ὑπέστη καὶ τὸ θέατρον τῆς Δωδώνης, μὲ τὴν μετατροπὴν του εἰς ἀρέναν. Ὁ ἄνεμος τοῦ βαρβαρικοῦ συρμοῦ τῶν ρωμαϊκῶν θηριομαχιῶν, ἐνδεχομένως δὲ καὶ μονομαχιῶν, ἔπνευσεν ἕως ἐδῶ καὶ παρέσυρε τὸ ἄβρον ἄνθος τῆς ἀρχαίας τραγῳδίας.

Αἱ τέσσαρες κατώτεραι σειραὶ ἐδωλίων μετὰ τῆς προεδρίας καὶ τοῦ ὀπισθεν διαδρόμου ἀπεσπᾶσθησαν καὶ πρὸ τῆς πέμπτης σειρᾶς ἀνυψώθη τοῖχος προστατευτικός, ὕψους 2.80μ., (Πίν. 4 β, 6 β, 7 καὶ 8), κατεσκευασμένος ἐξ ὕλικου τοῦ κοίλου καὶ τῆς σκηνῆς, ἐπιχρισμένος μὲ ἀσβεστοκονίαν, ὃ ὁποῖος ἀπέκοψε περαιτέρω τὸ προσκηνίον καὶ τὴν πρόσοψιν τῆς σκηνῆς, ἐνωθεὶς μὲ τὸν ὀπισθεν τοῖχον αὐτῆς. Εἰς τὰ μετὰ τοῦ τοίχου τῆς ἀρένας καὶ τῶν ἀρχαίων τοίχων τῆς σκηνῆς δημιουργηθέντα τριγωνικὰ διαμερίσματα (σχέδ. 8, Πίν. 4 α, καὶ β), ἐφυλάσσοντο τὰ ζῷα διὰ τὰς θηριομαχίας, κυρίως δὲ ταῦροι καὶ ἀγριόχοιροι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἀνευρεθέντα ἐντὸς αὐτῶν ὀστᾶ, σχετιζόμενα μὲ τὴν λατρείαν τῆς Δωδώνης⁷⁶. Τὰ ζῷα εἰσῆρχοντο εἰς τὴν κονίστραν διὰ τῶν δύο πυλῶν τῶν τριγωνικῶν διαμερισμάτων (σχέδ. 8, Πίν. 4, 7 β, καὶ 13 γ). Ἑτέρα θύρα, εἰς τὴν ὁποίαν κατέφευγον οἱ ἀγωνιζόμενοι ἐν ὥρᾳ κινδύνου, κατεσκευάσθη ἐπίσης εἰς τὸν τοῖχον πρὸ τῆς μεσαίας κερκίδος (Πίν. 6 β καὶ 8 β). Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς σκηνῆς ἠνοίχθησαν μικρὰ παράθυρα, ὁπόθεν ἴσως παρείχετο εἰς τὰ ζῷα τροφή. Δύο ἄλλα μεγαλύτερα ἀνοίγματα εἰς τὸν τοῖχον τῆς σκηνῆς, ἐκατέρωθεν τῆς τοξωτῆς πύλης (Πίν. 8 α), ὀφείλονται πιθανῶς εἰς τὴν μετατροπὴν αὐτὴν τοῦ θεάτρου. Τὸ δάπεδον τῆς ἀρχαίας ὀρχήστρας ἐκακαλύφθη μὲ ἐπιχώσεις, ὕψους περίπου 0.50 μ., αἱ ὁποῖαι ἐπέχωσαν βεβαίως τὸν ὀχετόν, τὴν βάσιν τῆς θυμέλης καὶ τοὺς στυλοβάτας τοῦ προσκηνίου καὶ τῆς σκηνῆς μὲ τὰ ὑπολειφθέντα τμήματα τῶν ἡμικιονίων, τῶν πεσσῶν καὶ τῶν λειψάνων τῶν ρωμ. τοίχων.

Τοιοιουτρόπως ἐσχηματίσθη εὐρύχωρος κονίστρα σχήματος περίπου ἐλλείψεως, διαμέτρου 33.10 καὶ 28.15 μ. Εἰς τοὺς Πίν. 8 α καὶ 9 β, οἱ ὁποῖοι εἰκονίζουσι τὴν τοξωτὴν θύραν τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς σκηνῆς καὶ τὴν θύραν τοῦ δυτικοῦ τριγωνικοῦ διαμερίσματος, εἶναι εὐδιάκριτον τὸ ὕψος τῆς δημιουργηθείσης ἐπιχώσεως τῆς κονίστρας. Ἐντὸς τοῦ ἐπιχωσθέντος ὀχετοῦ ἀνευρέθησαν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. κυρίως δὲ λίθινοι ἀνθεμωτοὶ ἀκροκέραμοι καὶ ρωμαϊκὰ νομίσματα. Ἐπειδὴ τὰ ἐντὸς τούτου νομίσματα εἶναι τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου, ὑπεράνω δέ, ἐκτὸς τούτων, ὑπῆρχον καὶ ἄλλα μεταγενέστερα νομίσματα, φαίνεται μᾶλλον βέβαιον, ὅτι ἡ μετατροπὴ τῆς ὀρχήστρας εἰς κονίστραν ἐπῆλθε κατὰ

76. Ἡ σχέσις τοῦ κάπρου μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Διὸς τῆς Δωδώνης προκύπτει ἀπὸ ἐλλιπεῖς χωρίον τοῦ Πausanίου (IX 8,1), κατὰ τὸ ὁποῖον εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Δήμητρος τῶν Ποτνιῶν τῆς Βοιωτίας *ἐς τὰ μέγαλα καλούμενα ἀφιᾶσιν ὅς τῶν νεογνῶν*, δηλαδὴ χοιρίδια νεογέννητα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν περιγητὴν ἐνεφανίζοντο τὸ ἐπόμενον ἔτος εἰς τὴν Δωδώνην. Ἡ ρῖσις λοιπὸν νεαρῶν κάπρων (πιθανῶς ἐνιαυσίων, διότι τὸ ἐπόμενον ἔτος ἐνεφανίζοντο εἰς τὴν Δωδώνην) ἐντὸς τοῦ μεγάρου (βόθρου) τοῦ ἱεροῦ εἶναι φιλολογικῶς μαρτυρημένη.

Προσέτι μετὰ τῶν ἀγορασθέντων παρὰ τοῦ Καραπάνου εὐρημάτων ἐκ Δωδώνης φυλάσσονται εἰς τὸ Ἑθνικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν (αἵθουσα Καραπάνου) δύο ἀλτήρες μολύβδινοι, ἔχοντες τὸ σχῆμα κάπρου (Πίν. 13 α, βάρος ἀριστεροῦ 1.660 γραμμάρια, δεξιοῦ 1.760). Εἰς τὸ μέσον τῶν ἀλτήρων ὑπάρχουν σαφὴ ἴχνη σιδηροῦ ἡλου πρὸς ἀνάρτησιν. Προφανῶς οἱ ἀλτήρες ἀνετέθησαν εἰς τὸν Νάϊον Δία ἀπὸ κάποιον ἀθλητὴν, νικητὴν τοῦ ἄλματος κατὰ τὰ Νάϊα. Ἡ χρῆσις ἐπομένως κατὰ τοὺς ἀγῶνας ἀλτήρων — ὁμιομαμάτων κάπρου — καὶ ἡ ἀνάθεσις τῶν εἰς τὸν Νάϊον Δία ἐξηγοῦν τὴν σχέσιν τοῦ ζῴου μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Διὸς, τῆς ὁποίας ὁ χθόνιος χαρακτὴρ εἶναι ἐντονος (περισσότερα εἰς τὴν περὶ τῆς Ἰερᾶς Οἰκίας μελέτην).

τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου. Εἶναι γνωστὸν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ αὐτοκράτορος διὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθεῖσαν πόλιν παρὰ τὸν Ἀμβρακικόν, τὴν Νικόπολιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐγκατέστησε τοὺς παλαιμάχους Ρωμαίους στρατιώτας⁷⁷. Ἀλλ' ὅτι καὶ ἡ Δωδώνη εἰλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ αὐτοκράτορος προκύπτει καὶ ἀπὸ ἀνέκδοτον ἐπιγραφὴν, ἀμυδρότατα διακρινομένην, ἐπὶ βάσεως ἀφιερωματικῆς, ἡ ὁποία ἀνευρέθη πρὸ τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας, μὲ ψήφισμα τιμητικὸν ὑπὲρ τῆς Λιβίας, τῆς συζύγου τοῦ Ὀκταβίου⁷⁸, ἐνθα ἀνέγνωσα: ἀγωνοθετο[ῦντος---] / του. μ. Μο[λ]οσ [σοῦ], / τὸ Κοινὸν τ ᾧ ν--- / Λιβίαν τ ἡ ν [- -] / Καίσαρος σε[βαστοῦ].

Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 2^{ου} μ.Χ. αἰῶνος τὸ ἱερὸν πάντως εἶδεν ἡμέρας ἀκμῆς, διότι ὁ Πausanias (I 17,5) χαρακτηρίζει τοῦτο ὡς *ἄξιον θεάς*⁷⁹. Τὸ γεγονὸς ἐξ ἄλλου, ὅτι τὸ 132 μ.Χ. ὁ Ἀδριανὸς ἐπεσκέφθη τὴν Δωδώνην, μαρτυρεῖ περὶ τῆς νέας ἀκμῆς τοῦ ἱεροῦ⁸⁰. Περὶ τὰ μέσα τοῦ 3^{ου} μ.Χ. αἰῶνος ἐτελοῦντο ἀκόμη τὰ Νάϊα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ τὸ μνημονευθὲν τμήμα τιμητικοῦ ψηφίσματος ἐπὶ λίθου, τὸ ὁποῖον εὐρέθη ἐσχάτως εἰς τὸ Κάστρον τῶν Ἰωαννίνων, καὶ ὁλόκληρον διασφύζει ὁ Κυριακὸς ἐξ Ἀγκῶνος, ἐπισκεφθεὶς τὴν πόλιν τὸν χειμῶνα τοῦ ἔτους 1434-5⁸¹. Πάντως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀποστάτου τὸ ἀρχαῖον ἱερὸν ὑφίστατο ἀκόμη, διότι παρ' αὐτοῦ ἐξήτησε χρησμόν ὁ αὐτοκράτωρ, ὀλίγον πρὸ τῆς ἐκστρατείας του ἐναντίον τῶν Περσῶν (362 μ.Χ.)⁸². Ἡ ἱερὰ δρῦς πρέπει νὰ εἶχε ἀποκοπῇ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Συμμάχου, ὑπάτου κατὰ τὸ ἔτος 391 μ.Χ.⁸³. Ὁ χρόνος τῆς ὀριστικῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ θεάτρου θὰ καθορισθῇ ἴσως μετὰ τὴν μελέτην τῶν ἐδρημάτων τοῦ ὑπεράνω, τρίτου κατὰ σειρὰν, στρώματος καταστροφῆς, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς ὀφείλεται εἰς τοὺς Χριστιανούς· διότι αἱ ὑπεράνω ἐπιχώσεις, ὕψους 3-3.50 μ., εἶναι πλέον καθααί, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐνδείξεως ζωῆς. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ παχεῖαν ἀργιλοῦχον ἰλύν, χρώματος ὠχροτέφρου καὶ ἐνίοτε ἀπὸ στρώσεις ἀμμώδεις, προφανῶς ἐναποθέσεις τῶν ὑδάτων, τὰ ὁποῖα κατέκλυζον ἐπὶ αἰῶνας τὴν χαμηλὴν ἐπιφάνειαν τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ πέριξ χώρου, κατερχόμενα ἐκ τοῦ Τομάρου καὶ ἐκ τῆς κατωφεροῦς κοιλάδος.

Ἀλλὰ καὶ ἡ νέα χριστιανικὴ λατρεῖα δὲν ἐπέζησεν ἐπὶ πολὺ⁸⁴, διότι κατὰ τὴν διάρκειαν

77. Π. Φουρίκης, Ἡπειρ. Χρον. 3 Hesperia (1928) σ. 118-119. Ἡ μετατροπὴ τοῦ θεάτρου εἰς ἀρέναν ὑποθέτει τὴν ἐγκατάστασιν εἰς τὴν περιοχὴν Ρωμαίων ἐποίκων (τὴν παρατήρησιν ὀφείλω εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Scheffold). Ὁ Στράβων, VII 324, ἀναφέρει ἐπίσης τὸ Βουθρωτόν. . . ἐποίκους ἔχον Ρωμαίους.

78. Εἰς τὸ ἱερὸν ἐπίσης εἶναι αἰσθητὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν νομισμάτων τοῦ Αὐγούστου. Βλ. Εἰρ. Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου, ΠΑΕ 1955 σ. 180. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐπίσης ἐκόπησαν ἴσως τὰ χαλκᾶ νομίσματα μὲ τὴν ἐπιγραφὴν Ἱερεὺς Μενέδημος Ἀργεάδης (βλ. ἀνωτ. ὑποσ. 73).

79. Γῆς δὲ τῆς Θεσπρωτίδος ἔστι μὲν πον καὶ ἄλλα θεάς ἄξια ἱερὸν τε Λιδὸς ἐν Δωδώνῃ καὶ ἱερὰ τοῦ θεοῦ φηγός.

80. Βλ. σχετικὰς παραπομπὰς εἰς RE I, στ. 512 (Ziehen). P. Franke, Die Münzen, σ. 30.

81. Βλ. ὑποσ. 64.

82. Θεοδώρ. Ἐκκλ. Ἱστορ. III 21.

83. Serv. Σχόλ. Verg. Aeg. III 466. P. Franke, ἔ. ἄ. σ. 30.

84. Τῆς περιόδου τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ τεκμήριον ἀποτελοῦν αἱ δύο χριστ. βασιλικαί, ἡ μεταγενεστέρα τρίκογχος (ΠΑΕ 1929 σ. 109 - 110, 1930 σ. 55-62) καὶ ἡ ὑπ' αὐτὴν μὲ ἐγκάρσιον κλίτος ἀρχαιοτέρα. Τὸ Ἔργον 1957 σ. 42-46, εἰκ. 44). Ἡ Δωδώνη εἶχε καταστῇ κατὰ τὸν 5^{ον} μ.Χ. αἰῶνα ἔδρα Ἐπισκοπῆς καὶ ὡς τοιαύτη ὑφίστατο μέχρι τῶν μέσων τοῦ 6^{ου} αἰῶνος: Honigsmann, Byzant. 16, 1942/3 σ. 56 ἐξ., ὅτε ἡρμώθη ὀριστικῶς ἐξ αἰτίας τῆς περὶ τὸ 550 ἐπιδρομῆς τῶν Γότθων (Προκόπιος, Γοτθ. Πόλ. IV. 22), τῶν κατοίκων συνοικισθέντων πιθανῶς εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ περὶ τὸ 530 μ.Χ. οἰκοδομηθεῖσαν Νέαν Εὐροίαν, ὅπου ἡ πόλις τῶν Ἰωαννίνων (Σ.Ι. Δάκαρης, Ἰωάννινα, ἡ νεώτερη Εὐροία, Ἡπειρ. Ἑστία, 1952, τευχ. 6, σ. 537-554. ΠΑΕ 1951, σ. 174 ὑποσ. 2.

τοῦ 6^{ου} μ.Χ. αἰῶνος ὁ χῶρος τῆς Δωδώνης, ἡ ὁποία εἶχε καταστή καὶ ἔδρα Ἐπισκοπῆς, φαίνεται νὰ ἐγκαταλείπεται ὀριστικῶς ἐξ αἰτίας τῶν συχνῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν. Τὰ τελευταῖα εὐρήματα εἰς τὸ ἱερόν εἶναι μερικὰ χαλκᾶ νομίσματα βανδαλικά τοῦ 5-6^{ου} μ.Χ. αἰῶνος⁸⁵.

Περὶ τῶν διαφόρων κινητῶν εὐρημάτων θὰ γίνῃ λόγος εἰς τὴν τελικὴν δημοσίευσιν τοῦ θεάτρου. Ἀρκούμεθα ἐδῶ νὰ μνημονεύσωμεν μόνον τὰ πολυάριθμα πήλινα ἀντικείμενα εἰς σχῆμα καρδίας καὶ κυκλοτεροῦς σφηνὸς (Πίν. 13 β) μετὰ βάσιν πεπλατυσμένην (διαμέτρων 3-6X2,5-5 ἐκ.), τὰ ὁποῖα ἀνευρέθησαν διεσκορπισμένα εἰς τὸ δάπεδον τῆς δυτικῆς παρόδου μέχρι τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ στυλοβάτου τῆς νοτίας στοᾶς. Παρόμοια εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὸ ἱερόν τῶν Δελφῶν⁸⁶. Ἡ ἀνεύρεσις μεγάλου ἀριθμοῦ τοιούτων ἀντικειμένων εἰς τὴν δυτικὴν εἴσοδον τοῦ θεάτρου ὑποβάλλει τὴν ἰδέαν ὅτι πρόκειται περὶ εἰσιτηρίων θεάτρου καὶ οὕτω πρέπει νὰ ἐρμηνεύσωμεν καὶ τὰ παρόμοια ἀντικείμενα τῶν Δελφῶν, τῶν ὁποίων ἡ χρῆσις δὲν ἔχει ἐρμηνευθῇ.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ θεάτρου. Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Ἡπείρου ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων (168 π.Χ.) ἡ σκηνὴ τοῦ θεάτρου κατεστράφη, ὡς εἵπομεν (σ. 33-34), διὰ πυρός. Ἐπειδὴ ἔκτοτε καὶ μέχρι τῶν χρόνων τῆς μετατροπῆς τοῦ εἰς ἄρenan παρουσιάζεται μία μόνον ἐντελὴς πρόχειρος ἐπισκευὴ τῆς σκηνῆς, ἔπεται ὅτι αἱ δύο προγενέστεραι οἰκοδομικαὶ φάσεις (α καὶ β) εἶναι ἀρχαιότεραι τοῦ ἔτους 168 π.Χ. Ἡ κατὰ τὴν περίοδον 168 π.Χ. μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου χρονολόγησις τῆς δευτέρας φάσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν προσετέθησαν εἰς τὴν ἀρχικὴν σκηνὴν τὸ λίθινον προσκήνιον, τὰ παρασκήνια καὶ τὰ δύο ἐκατέρωθεν πρόπυλα μετὰ τῶν συνεχομένων ἀναλημμάτων τῶν ἀνδρῶν πρὸ τοῦ κοίλου (σχέδ. 14), ὡς καὶ τὸ λίθινον στάδιον, εἶναι καὶ δι' ἄλλους λόγους ἀδύνατος, ἕνεκα τῆς ἀθλίας καταστάσεως τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς μεγάλης παρακμῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Δωδώνης μετὰ τὸ τρομακτικὸν πλῆγμα, τὸ ὁποῖον ὑπέστη ἡ χώρα ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων (ἀνωτ. σ. 32 κ. ἐξ.). Τὴν καταστροφὴν αὐτὴν ἐπηκολούθησαν ἐρήμωσις καὶ ἐρείπωσις, τὸ δὲ δωδωναῖον μαντεῖον εἶχε σχεδὸν ἐγκαταλειφθῇ (Στραβ. VII 7,9-10).

Προσέτι τὸ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νομισμάτων τῆς Ἀμβρακίας χρονολογούμενον ἀσφαλῶς κατώτερον στῶμα πυρπολήσεως (ἀνωτ. σ. 33 καὶ ὑποσ. 70) ἐξικνεῖτο μέχρι τῆς εἰσόδου τῆς δυτικῆς παρόδου, ἡ ὁποία ἀποδεικνύεται οὕτω ἀρχαιότερα τῆς Ῥωμαϊκῆς καταστροφῆς. Ἡ δευτέρα ἐπομένως οἰκοδομικὴ περίοδος τοῦ θεάτρου πρέπει νὰ συσχετισθῇ μετὰ τὴν μεγάλην ἀνοικοδόμησιν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἱεροῦ περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος, ὀφειλομένης εἰς τὸν Μακεδόνα βασιλέα Φίλιππον Ε'. Εἰς τοῦτο συμφωνοῦν ἀπολύτως ἡ ἐξαιρετικῶς ἐπιμελὴς ἐργασία τῶν γενομένων προσθηκῶν, ἰδίως δὲ ἡ μορφή τῶν βάσεων τῶν ἰωνικῶν ἡμικιονίων τοῦ προσκηνίου καὶ τῶν δύο προπύλων, τὰ κιονόκρανα τοῦ προσκηνίου, ὡς καὶ ἡ χρῆσις ἀσβεστολίθου τῆς αὐτῆς ποιότητος μετὰ τοὺς κίονας τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας τῶν χρόνων τοῦ Φιλίππου Ε'. Εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν ἐπίσης ἀνάγονται τὰ ἀνθεμωτὰ μέτωπα τῶν λιθίνων ἡγεμόνων καλυπτέρων (Πίν. 12 ε) καὶ οἱ πήλινοι κέραμοι μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν *Διὸς Νάου* (Πίν. 12 β, καὶ γ, ἀνωτ. σ. 32).

Τὸ θέατρον, ὡς διεμορφώθη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Φιλίππου Ε', παρουσιάζει ἀπαραγνώριστον ὁμοιότητα μετὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν τοῦ θεάτρου τῶν Οἰνιαδῶν, κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν του, μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τούτου καὶ τὴν προσθήκην τοῦ λιθίνου

85. Εἰρ. Βαρούχα, ΠΑΕ 1955 σ. 179, πίν. 60.

86. FdD V (texte) σ. 199, εἰκ. 889.

προσκηνίου ὑπὸ τοῦ Φιλίππου Ε΄ περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος⁸⁷. Αἱ ὁμοιότητες εἶναι τόσον πολλαὶ καὶ ἄμεσοι, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ παραβλεφθῇ ἡ μεταξὺ των συσχέτισις⁸⁸. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ πρώτη οἰκοδομικὴ περίοδος τοῦ θεάτρου τῆς Δωδώνης πρέπει νὰ συνδεθῇ μὲ τὴν πρώτην μνημειακὴν μορφήν τοῦ ἱεροῦ, ὀφειλομένην εἰς τὸν βασιλέα Πύρρον (ἀνωτ. σ. 6).

Οἱ μεταξὺ τοῦ βασιλέως τούτου καὶ τοῦ Φιλίππου Ε΄ χρόνοι εἶναι περίοδος πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν διὰ τὴν Ἥπειρον, ἄνευ σημαντικῶν ἱστορικῶν περιστατικῶν, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν κατάργησιν τῆς βασιλείας διὰ τῆς βιαιᾶς ἐξώσεως τῶν τελευταίων ἀπογόνων τῆς βασιλικῆς δυναστείας τῶν Αἰακιδῶν καὶ τὴν ἀνακήρυξιν τῆς Δημοκρατίας (234 - 168 π.Χ.)⁸⁹. Ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἄλλωστε οὐδεμία οἰκοδομικὴ ἐργασία περетьρηθῇ εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Δωδώνης κατὰ τὴν πεντηκονταετίαν πού μεσολαβεῖ ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Πύρρου (272 π.Χ.) μέχρι καὶ τῶν γεγονότων τοῦ Θέρμου (218 π.Χ.). Τὸ ἐκπολιτιστικὸν καὶ θρησκευτικὸν-πολιτικὸν ἔργον τοῦ μεγάλου τούτου ἡγεμόνος θὰ τονίσωμεν ἀλλαγῶν⁹⁰. Ἐδῶ περιοριζόμεθα νὰ ὑπομνήσωμεν τὴν ἀνέγερσιν εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Δωδώνης δύο ἢ τριῶν μέχρι σήμερον γνωστῶν ἱερῶν (Α.Γ.Ζ.), τὴν μνημειακὴν διαμόρφωσιν τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας, τὴν εἰσαγωγὴν τῆς λατρείας τοῦ Ἡρακλέους, πιθανῶς καὶ ἄλλων θεοτήτων, καὶ τὴν καθιέρωσιν ἢ τὸν μεγαλοπρεπέστερον ἑορτασμὸν τῆς πεντετηρικῆς ἑορτῆς τῶν Ναίων. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἐπίσης ἡ ἀνέγερσις ὑπὸ τοῦ Πύρρου δύο θεάτρων εἰς τὴν Ἀμβρακίαν, τὴν νέαν πρωτεύουσιν τοῦ κράτους του⁹¹, ὡς καὶ ἱερῶν τοῦ Ἡρακλέους, τῆς Αἰνείαςδος Ἀφροδίτης καὶ ἡρώου τοῦ Αἰνείου. Τέλος ἡ ἐπιμελεστάτη ἐργασία καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν τοίχων τῆς σκηνῆς (Πίν. 8α καὶ 9β), ὅπως καὶ τῶν πυργοειδῶν ἀναλημμάτων τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου (Πίν. 5 καὶ 11 β), ὁμοίων πρὸς τὸ τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως, ἀρμόζουν εἰς τὴν μεγάλην αὐτὴν περίοδον τῆς πολιτικῆς ἀκμῆς τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς οἰκοδομικῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἱεροῦ τῆς Δωδώνης⁹².

Ἡ *χρονολόγησις τοῦ Σταδίου*. Ἄν καὶ εἶναι ἀκόμη πρόωρον νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τοῦ χρόνου τῆς κατασκευῆς τοῦ Σταδίου πρὸ τῆς πλήρους διερευνησέως του, σκόπιμον εἶναι νὰ σημειωθοῦν ἐδῶ τὰ μέχρι σήμερον προκύψαντα χρονολογικὰ δεδομένα. Τὸ Στάδιον εἶναι

87. Τὴν ἄποψιν αὐτὴν διετύπωσε πρῶτος ὁ Bulle, ὑποστηρίζει δὲ καὶ ὁ E. Fiechter, ἔ. ἀ. σ. 18.

88. Ὑπάρχουν πολλαὶ ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν δύο ἀρχικῶν θεάτρων, τῶν Οἰνιαδῶν (4^{ος} αἰὼν) καὶ τῆς Δωδώνης (ἀρχαὶ 3^{ου}), ὅπως ἡ σκηνὴ μὲ 4 τετραγώνους πεσσούς τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων, 0.49X0.43μ., ἔναντι 0.45X0.45 τῆς Δωδώνης· ἡ ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου τῶν Οἰνιαδῶν ἔχει ἀκτῖνα 7.40μ., ἥτοι τὰ 4/5 τῆς Δωδώνης (9.35μ.), τὸ πλάτος πλαισίου ὀρχήστρας (0.46μ.), πλάτος ὀχετοῦ (0.60μ.), ὕψ. ἐδωλίων 0.41μ., πλάτ. 0.75μ. Ἀμεσώτεροι ὅμως εἶναι αἱ ὁμοιότητες κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν (τέλος 3^{ου} αἰ.), μὲ τὴν προσθήκην εἰς ἀμφοτέρω τὰ θέατρα λιθίνου προσκηνίου (μορφὴ ἡμικιονίων, μὲ συμφυεῖς πεσσούς, μεταξόνιον προσκηνίου, ἀριθμὸς ἡμικιονίων, γεῖσον, ὕψος προσκηνίου κ.λ.π.), ἡ ὁποία εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις συνδέεται μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ Μακεδόνο βασιλέως Φιλίππου Ε΄.

89. Τὸ βραδύτερον κατὰ τὰ ἔτη 234/33 εἶχεν ἐπέλθει ἡ ἐξέσις τῆς βασιλικῆς δυναστείας τῶν Μολοσσῶν Αἰακιδῶν. Τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ P. Franke, *Die Münzen*, σ. 281 καὶ ὑποσ. 38.

90. Σχετικῶς εἰς τοὺς γενεαλογικοὺς μύθους τῶν Μολοσσῶν.

91. Τὸ γεγονός τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ ἀφορμὴ νέας ἀκμῆς τῆς πόλεως (Πολύβ. XXI 29,9, Στράβ. VII 7,6). Περὶ τῶν μνημείων τῆς πόλεως βλ. Πολύβ. XXI 27,2, XX 30,9, T. Liv. XXXVIII 5,2, Διον. Ἀλικ. I 50,4. Πολύαιν. VIII 52, Καλλίμ. 29, Plin. NH XXXV 36. Πρβλ. καὶ Hirschfeld REI, στ. 1805-1807, M. Leake, *Travels in Northern Greece I*, σ. 206-213. P. Levêque, *Pyrrhos* 1957, σ. 228-252, D. Kienast, RE *ἐν Pyrrhos* (ἀνάτυπον σ. 18).

92. Ἡ συχνότης τῶν νομισμάτων εἰς τὸ ἱερὸν σημειώνει ἐπίσης ὡς μεγαλυτέραν ἀκμὴν τούτου τὸν 4 - 3^{ον} π.Χ. αἰῶνα· βλ. Εἰρ. Βαρούχα, ΠΑΕ 1955 σ. 180.

άσφαλῶς μεταγενέστερον τοῦ ἔτους τῆς καταστροφῆς τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ θεάτρου ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν (219 π.Χ.), σύγχρονον δὲ ἢ καὶ νεώτερον τῆς ἐπὶ Φιλίππου Ε΄ ἀνοικοδομήσεως τοῦ ἱεροῦ περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} αἰ. καὶ τοῦ θεάτρου, μὲ τὴν προσθήκην τῶν παρασκηνίων, τοῦ προσκηνίου, τῶν ἐκατέρωθεν προπύλων καὶ τῶν ἀναλημμάτων τῶν ἀνδῆρων πρὸ τῶν πυργοειδῶν ἀναλημμάτων τοῦ κοίλου, διότι τὰ ἐδῶλια τοῦ Σταδίου ἐδράζονται ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἀνδῆρου, τοῦ ὁποῖου ἡ κατασκευὴ περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. ἐπέφερε τὴν μεταβολὴν τῶν λιθίνων κλιμάκων ἐξωτερικῶς τῶν ἀναλημμάτων. Ἐντὸς τῶν τεχνητῶν ἐπιχώσεων τούτων, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ λατύπην, ἀνευρέθη τὸ μνημονευθὲν (ἀνωτ. σ. 31) χαλκοῦν νόμισμα τῆς Ἀμβρακίας μὲ παράστασιν ἐπὶ τῆς προσθίας ὤψεως κεφαλῆς Διώνης δεξιᾶ, ἐπὶ δὲ τῆς ὀπισθίας βαιτύλου-Ἀπόλλωνος Ἀγυίως ἐντὸς στεφάνου κοτίνου καὶ ἐπιγραφὴν Α-Μ-Β-Ρ. Τὸν τύπον τούτου τοῦ νομίσματος κατατάσσει ὁ Franke εἰς τοὺς χρόνους μετὰ τὸ 148 π.Χ.⁹³, ὅτε ἡ Ἑπειρος κατέστη τμήμα τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας καὶ τὸ Κοινὸν τῶν Ἑπειρωτῶν ἤρχισε νὰ ἐκδίδῃ ἐκ νέου ἴδιον νόμισμα⁹⁴. Ὁ Franke εἰς τὴν σπουδαιοτάτην ἐργασίαν του περὶ τῶν νομισμάτων τῆς Ἑπειρου ἀποκλείει τὴν δυνατότητα κοπῆς νομίσματος ὑπὸ τῆς Ἀμβρακίας ἀπὸ τοῦ ἔτους 230 π.Χ., ὁπότε προσεχώρησεν εἰς τὸ Κοινὸν τῶν Αἰτωλῶν, μέχρι τοῦ 189, ὁπότε ἡ πόλις ὑπήχθη ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους⁹⁵. Ἐπειδὴ δὲ μετὰ τῶν ἀμβρακικῶν νομισμάτων τῆς Συλλογῆς Coin Galleries ὑπῆρχον καὶ 71 νομίσματα τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν, τὰ ὁποῖα οὗτος χρονολογεῖ εἰς τοὺς μετὰ τὸ 148 π.Χ. χρόνους, συμπεραίνει ὅτι καὶ τὰ ἀμβρακικὰ ἐκόπησαν μετὰ τὸ ἔτος τοῦτο⁹⁶.

Ἀνωτέρω ὅμως ἀνεύρομεν, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ θεάτρου, νέα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ Ἀμβρακία προέβη εἰς τὴν κοπὴν νομισμάτων διαφόρων τύπων καὶ πρὸ τοῦ 168 π.Χ. (ἀνωτ. σ. 33, ὑποσ. 70), ὁ δὲ ἀρχικὸς τύπος τῆς Διώνης-βαιτύλου εἶναι ἀρχαιότερος τῆς Ρωμαϊκῆς κατακτήσεως⁹⁷. Ὡστε καὶ τὸ ἐντὸς τῶν τεχνητῶν ἐπιχώσεων ὑπὸ τὰ ἐδῶλια τοῦ Σταδίου ἀνευρεθὲν νόμισμα τῆς Ἀμβρακίας δὲν ἀποκλείει τὴν πρὸ τοῦ 168 κατασκευὴν τοῦ Σταδίου, τὸ ὁποῖον ἐπομένως δυνάμεθα νὰ ἐντάξωμεν εἰς τὴν περίοδον τῆς μεγάλης ἀνοικοδομήσεως καὶ ἀναπτύξεως τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ θεάτρου περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος. Τὴν ὑπαρξίν τοῦ Σταδίου πρὸ τοῦ 168 π.Χ. ὑποθέτουν ἐπίσης καὶ μερικαὶ ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαὶ νικητῶν κατὰ τοὺς γυμνικοὺς ἀγῶνας τῶν Ναίων, αἱ ὁποῖαι χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 3^{ου} ἢ ἀρχῶν τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰ. καὶ ἐξῆς⁹⁸. Τόσον δαπανηρὸν καὶ μεγαλοπρεπὲς ἔργον, ὅσον ἡ κατασκευὴ τοῦ Σταδίου, ἀρμόζει εἰς τὴν μεγάλην οἰκοδομικὴν περίοδον τῶν χρόνων τοῦ Φιλίππου Ε΄, εὐρίσκεται δὲ εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὸν πρόχειρον χαρακτῆρα τῶν ἐργασιῶν κατὰ τὴν τρίτην περίοδον τοῦ θεάτρου περὶ τὰ μέσα τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰ., κατὰ τοὺς χρόνους δηλαδὴ τῆς Ρωμαϊοκρατίας, ὅπως καὶ μὲ τὰς πληροφορίας τοῦ Στράβωνος (VII 7,10., ἀνωτ. σ. 34), αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζουν τὸ ἱερὸν σχεδὸν ἐγκαταλελειμμένον ὀλίγον πρὸ τῆς μετατροπῆς του εἰς ἀρέναν.

Τέλος, πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ ποιότης τῶν λίθων εἶναι ἡ αὐτὴ μὲ τοὺς ἀναλημματικούς τοίχους τῶν δύο ἀνδῆρων πρὸ τοῦ κοίλου, ἡ ἐργασία ἐπιμελής, οἱ δὲ ὀρθοστάται ἐπὶ

93. Ἐ. ἀ. σ. 323-327, πίν. 67 V 10-V 51.

94. Περὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Κοινοῦ μετὰ τὸ 148 π.Χ. αὐτ. σ. 218-237.

95. Αὐτ. σ. 325-326.

96. Εἰς τὰ νομίσματα αὐτὰ τοῦ Κοινοῦ λείπει τὸ μονόγραμμα τοῦ ἄρχοντος (αὐτ. σ. 327).

97. Φυσικὰ δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐπανάκδοσις τοῦ νομίσματος τούτου καὶ μετὰ τὸ 148 π.Χ.

98. Βλ. ἀνωτ. ὑποσ. 64.

τῶν ὁποίων βαίνουν τὰ ἐδῶλια τοῦ Σταδίου, συνδέονται ὀργανικῶς μὲ τὸ ἰσοδομικὸν ἀνάλημμα τοῦ ἀνδῆρου τῶν χρόνων τοῦ Φιλίππου Ε΄. Διὰ τοὺς λόγους τούτους ἡ κατασκευὴ τοῦ Σταδίου, σύγχρονος τῆς δευτέρας οἰκοδομικῆς φάσεως τοῦ θεάτρου, πρέπει νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν προτελευταίαν δεκαετίαν τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος, εἰς τοὺς χρόνους δηλαδὴ τῆς βασιλείας τοῦ Φιλίππου Ε΄.

Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

ΛΙΘΙΝΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΕΚ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Τὰ ἐνταῦθα δημοσιεύόμενα δείγματα λιθίνων ἐργαλείων, κυριώτατα ἐκ πυρίτου (ἐλάχιστα ἐξ ὀψιανοῦ), ἀποτελοῦν δείγματα ἐν κυριολεξίᾳ. Προέρχονται ἐκ Κεφαλληνίας, συνελέγησαν πάντα ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους καὶ ἀνήκουν εἰς ἀκμαίαν βιομηχανίαν, ἡ ὁποία εἶναι ἡ μεγίστη μέχρι σήμερον γνωστὴ ἐπὶ ἐλληνικοῦ ἐδάφους. Ὀνομάζονται ἐνταῦθα λίθινα, ἀλλ' οὐχὶ καὶ λιθικά, διότι ἡ χρονολογία τῶν εἶναι εἰσέτι ἄγνωστος. Τὸ ἱστορικὸν ἔχει ὡς ἑξῆς:

Κατὰ τὸ 1960, κατ' ἐντολὴν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, διεξήγαγον μικρὰν ἔρευναν ἐντὸς τῆς νήσου Κεφαλληνίας. Ἡ ἔρευνα περιορίσθη εἰς τὰ χωρία Μεταξᾶτα καὶ Σκάλαν. Εἰς τὰ Μεταξᾶτα εἶχεν εὑρεθῆ τυχαίως Μυκηναϊκὸς θαλαμωτὸς τάφος πλησίον τῶν παλαιότερον ἀνασκαφέντων¹. Ἀνεσκάφη καὶ οὗτος καὶ εἰς ἄλλος πλησίον εὑρεθείς. Ἀμφότεροι παρουσιάζουν μέγα ἐνδιαφέρον ὡς πρὸς τὴν σύνδεσιν Μυκηναϊκῆς καὶ Ἑλληνικῆς παραδόσεως, διότι περιεῖχον ὁ εἰς Γεωμετρικὰ καὶ ὁ ἕτερος Κορινθιακὰ καὶ ἀρχαῖα ἀγγεῖα προερχόμενα ἐκ μεταμυκηναϊκῆς χρησιμοποίησεως τῶν νεκρικῶν θαλάμων. Ἐλπίζεται, ὅτι ταχέως θὰ σταλῇ ὁ αἰτηθεὶς συγκολλητῆς εἰς Ἀργοστόλιον, ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ταχεῖα δημοσίευσίς τῶν εὑρημάτων.

Εἰς τὴν Σκάλαν, ἥτις καταστραφεῖσα τελείως ὑπὸ τῶν σεισμῶν τοῦ 1953 ἀνεκτίσθη κατὰ τὸ ΝΑ ἄκρον τῆς νήσου παρὰ τὴν παραλίαν, ἀνεσκάφη σχεδὸν πλήρως ὁ ἐκεῖ ἐπισημανθεὶς ναὸς, οὗτινος περιεσώθη λίαν ἀρχαῖκόν κιονόκρανον². Ἀμα τῇ μεταβάσει μου ἐκεῖ τὴν Κυριακὴν 31 Ἰουλίου 1960, ἐξηκρίβωσα τὴν ἐκπληκτικὴν ἀφθονίαν λιθίνων ἐργαλείων ἐκ πυρίτου καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τῆς παραλίας ἀπὸ Σκάλας μέχρι θέσεως Γραδοῦ ἐνθα τὸ παρεκκλήσιον Ἀγίου Γεωργίου, ἐκτισμένον διὰ τῶν λίθων τοῦ ἀρχαίου ναοῦ. Ἡ σχετικὴ παράγραφος ἐκ τοῦ ἡμερολογίου τῶν ἀνασκαφῶν (Κυρ. 31 Ἰουλ. 1960) ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Ἐξέδραμον εἰς Σκάλαν. . . τὸ κυριώτερον ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἡ εἰς μεγάλην ἑκτασιν ἐξακρίβωσις τῆς λεγομένης Μεσολιθικῆς περιόδου. Ἑκατοντάδες ὅπλων καὶ ἀποκρουσμάτων λευκοῦ καὶ ξανθοῦ πυρίτου καλύπτουν ἑκτασιν ἄνω τῶν 2 χλμ. ἀπὸ Μούντας μέχρι Γραδοῦς εἰς τὸν αὐτόθι ναόν. Τὰ ἐργαλεῖα εἶναι μικροὶ ὀπτεῖς, κοπεῖς, ξύστραι τῶν συνήθων σχημάτων καὶ φθάνουν μέχρι τριγωνικῶν ἐργαλείων 9 καὶ 10 ἐκ. μήκους. Ὑπάρχει καὶ εἰς πυρὴν λεπίδων πυρίτου. Τὸ ζήτημα ὅμως εἶναι, ὅτι ὁμοῦ ἀνευρίσκεται καὶ ὀψιανὸς ἀραιός... Ὁ ὀψιανὸς οὗτος ἤρχετο βεβαίως ἐκ Μήλου. Ἄν λοιπὸν εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰ ἐκ πυρίτου ἐργαλεῖα, εἶναι δυνατόν ταῦτα νὰ εἶναι μεσολιθικά; »

Αἱ ἀπορίαι τῆς πρώτης ἐντυπώσεως ἐνισχύθησαν ἔκτοτε. Λόγῳ τῶν ἀνακαλύψεων τοῦ καθ. κ. Milojević ἐν Θεσσαλίᾳ (χωρὶς νὰ ἀναφέρωμεν τὰς παλαιότερας ἐρεῦνας τοῦ Markowitz καὶ τοῦ Stampfuss), ἐν εἶδος παλαιολιθικοῦ ἐνθουσιασμοῦ ἀνεπτύχθη ἀνὰ τὴν Ἑλλά-

1. Α.Ε. 1933 68 ἐξ.

2. Ἐπιστημ. Ἐπετηρὶς τῆς Φίλος. Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Ἀθηνῶν 1958/59 356 ἐξ.

δα. Ὁ κ. Jean Servais ἐδημοσίευσεν ὀλίγα δείγματα πυρίτου ἐξ Ἡλιδος, ἅτινα ἐχαρακτηρίσθησαν ὡς παλαιολιθικά³. Ὀλίγον βραδύτερον εἶδε τὸ φῶς δεύτερον δημοσίευμα, τὸ ὁποῖον περιγράφει ὡς παλαιολιθικὸν (Levalloiso-Mustertian), ἐν μικρὸν ἐργαλεῖον ἐκ πυρίτου, εὗρεθὲν εἰς τὴν Ἀργολίδα⁴. Εἶναι καὶ τοῦτο εὕρημα ἐπιφανείας, περισυλλεγὲν ἐξ ἀγροῦ τῆς μικρᾶς κοιλάδος Ρίνιζα, 13 χλμ. πρὸς Β. τῆς Ἑρμιόνης. Ἐπειδὴ ἀσφαλῶς καὶ ἄλλα ὅμοια εὗρηματα θὰ σημειωθοῦν καὶ ἴσως θὰ δημοσιευθοῦν ὡς παλαιολιθικά, ἔκρινον ὅτι ὀφείλω νὰ καταστήσω γνωστὰ τὰ ἐκ Κεφαλληνίας εὗρηματα, προτοῦ συμπληρώσω ἐντελῶς τὴν περὶ αὐτῶν μελέτην μου.

Μεγάλην συλλογὴν ἐκ τῶν πυριτῶν Σκάλας (μετ' ἄλλων ἀρχαίων ἀναμειξ.) εἶχεν ἤδη καταρτίσει ὁ ἐντόπιος ἀρχαιόφιλος κ. Διονύσιος Κορκός, ἀπόστρατος ἀξιωματικός. Ἐθεσεν εὐγενέστατα εἰς τὴν διάθεσίν μου καὶ ταύτην καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς πλουσίας πείρας του. Ἐπὶ πλέον, ἅμα τῇ ἐπιστροφῇ μου εἰς Ἀργοστόλιον, ὁ αὐτόθι πρόεδρος τῆς Τοπ. Ἐπιτρ. Τουρισμοῦ Κεφαλληνίας κ. Μαρῖνος Κοσμετᾶτος μοῦ ὑπέδειξε τὸ Δελτίον Ἑλλ. Σπηλαιολογικῆς Ἑταιρίας (Τόμος V, τεύχος 2-3, Ἀπρίλ.-Σεπτ. 1959). Τοῦτο περιέχει τὴν μελέτην «Σπηλαιολογικαὶ ἔρευναι εἰς Κεφαλληνίαν», ὑπὸ Ἰ. Πετροχείλου, ἐνθα (σ. 49-54) περιγράφονται καὶ ἀπεικονίζονται (ἰχνογραφικῶς) πληθεὺς ἐργαλείων πυρίτου 1) Ἐκ «περιοχῆς Σκάλας», 2) Ἐκ θέσεως Σπήλιος, κοινότης Χαλιωτάτων, 3) Ἐκ θέσεως Μονῆς Ἀγ. Νικολάου Σάμης («καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν ἀπὸ Σάμης μέχρι τῆς μονῆς, ἐντὸς τοῦ δάσους, εὗρέθησαν τεμάχια πελεκυμένου (sic) πυριτολίθου ὅμοια μὲ τὰ εὗρεθέντα εἰς τὰς ἄλλας περιοχάς», 4) Ἐκ περιοχῆς χερσονήσου Ἀργοστολίου («ἐλάχιστα τεμάχια κατειργασμένου πυριτολίθου»), 5) Τέλος, ἐκ περιοχῆς Ἀγ. Θεοδώρων Πουλάτων, ἐνθα «ἐντὸς τοῦ δάσους, παρὰ τὸ βαραθρῶδες σπήλαιον τῶν Ἀγ. Θεοδώρων καὶ τὰς λοιπὰς σπηλαιολογικὰς μορφὰς τῆς αὐτῆς περιοχῆς, εὗρέθη τόσον μεγάλη ἀφθονία κατειργασμένων τεμαχίων πυριτολίθου, ὅσον εἰς οὐδὲν ἄλλο μέρος τῆς νήσου».

Οὕτως, ἡ πρώτη ὁμαδικὴ παρατήρησις καὶ περισυλλογὴ δειγμάτων τῶν ἐκ πυρίτου ἐργαλείων τῆς Κεφαλληνίας ἀνήκει εἰς τὸν Πετρόχειλον, ἂν ἐξακρίβωσω αὐτοπροσώπως τὰ ὑπὸ τοῦ Πετροχείλου ἀναφερόμενα. Ἐκ τῶν ἰχνογραφημάτων του καθίσταται φανερόν, ὅτι πανταχοῦ πρόκειται περὶ ἐργαλείων τοῦ ἰδίου τύπου καὶ τῶν αὐτῶν διαστάσεων, ἥτοι αἰχμῶν καὶ λεπίδων. Δέον τέλος νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ ἐσημειώθησαν καὶ εἰς τὰ Μεταξῆα, πλησίον τῶν ἀνασκαπτομένων τάφων, ὅμοια εὗρηματα ἐπιφανείας. Πρακτικῶς λοιπὸν πανταχοῦ τῆς νήσου ἡσκεῖτο ἡ βιομηχανία τοῦ πυρίτου. Κυρίως ὅμως ἤκμαζεν αὕτη εἰς ἐκείνας τὰς τοποθεσίας, ἐνθα ὁ πυρίτης ἀπαντᾷ αὐτοφυῆς. Μία ἐξ αὐτῶν εἶναι καὶ ἡ Σκάλα. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ὑπάρχουν ἐν ἀφθονίᾳ πυρῆνες ὑπολεύκου, ξανθοῦ ἢ καστανοῦ πυρίτου, μεγέθους ἀπὸ καρύου καὶ ὡοῦ ὀρνίθου (Πίν. 16 ἄνω) μέχρι καὶ πεπονίου μετρίων διαστάσεων. Ἐνθουσιασθέντες οἱ κάτοικοι τῆς Σκάλας ἐκ τῆς προσοχῆς ἣν ἐπεδείξαμεν, ὠρμήθησαν σχεδὸν πάντες εἰς μίμησιν τοῦ παραδείγματος τοῦ κ. Κορκοῦ καὶ εἰς

3. Outils Paléolithiques d'Élide, BCH 85 (1961) 1-9, εἰκὼν 5. Πρόκειται περὶ τεσσάρων μικρῶν ἐργαλείων ἐκ πυρίτου, ὧν τὰ δύο αἰχμαὶ βελῶν πρωτογόνων. Δέον ὅμως νὰ σημειώσω, ὅτι ὁ κ. Servais, εὐθὺς μετὰ τὸ δημοσίευμα, περὶ οὗ συνωμιλήσαμεν, μοὶ ἐτόνισε τὸν προσωρινὸν χαρακτήρα τῶν παρατηρήσεων καὶ τῆς χρονολογίας προκειμένου περὶ τῶν ἐργαλείων ἐκείνων.

4. P. Bialor καὶ Michael Jameson, Palaeolithic in the Argolid, AJA 66 (1962) 181-2 καὶ πίν. 49, 1-4.

5. BSA 32. 222: «An obsidian factory. . . this is a rather interesting find in a flint country».

πολλὰς οἰκίας δύναται τις ἤδη νὰ ἴδῃ «συλλογὰς». Ἰδιαιτέρως ἐπιμελὴς καὶ πλουσία ἐγένετο ἡ συλλογὴ τοῦ κ. Διονυσίου Σολομοῦ, ὅστις καὶ κατέχει τὸ μοναδικὸν μέχρι τοῦδε εὐρεθὲν βέλος (Πίν. 17). Ἦδη προβαίνομεν εἰς περιγραφὴν τῶν εἰκονιζομένων ἐνταῦθα ἐργαλείων, ἅτινα ἀντιπροσωπεύουν πρακτικῶς πάντας τοὺς ὑπάρχοντας τύπους.

Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῶν ἐκ πυρίτου ἐργαλείων τῆς Κεφαλληνίας εἶναι, ὅτι παρήχθησαν διὰ κρούσεως ἐκ πυρήνων εἴτε κυλινδροειδοῦς εἴτε κωνικῆς μορφῆς. (Δύο τοιοῦτοι πυρῆνες Πίν. 16 καὶ 18 ἄνω). Μέγα πλῆθος τῶν ἐργαλείων, ὡς ἐκ τούτου, εἶναι λεπίδες, ὧν ἡ μία ὄψις φέρει δύο ἢ τρεῖς ἐπιφανείας (Πίν. 14 ἄνω), ἡ δὲ ἄλλη εἶναι ἐπίπεδος, πλὴν τυχαίων ἀπολεπίσεων (Πίν. 14, κάτω). Τοιαῦται λεπίδες εἶναι πολλάκις ὁμοιόταται πρὸς τὰς ἐξ ὀψιανοῦ (λ.χ. ἐπὶ τῶν Πίν. 16 κάτω καὶ 17-18 ἄνω. Αἱ τοῦ Πίν. 17 ἐκ τῆς συλλογῆς Σολομοῦ). Σπάνιαι σχετικῶς εἶναι αἱ ὀδοντώσεις πρὸς χρῆσιν τῆς λεπίδος ὡς πρίονος.

Δι' ὁμοίας κρούσεως ἔχουν παραχθῆ καὶ αἱ «αἰχμαὶ βελῶν», αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν ἴσως τὴν πολυαριθμοτέραν κατηγορίαν τῶν ἐργαλείων πυρίτου (Πίν. 15, 16 καὶ 17 κυρίως). Ἐν πράγματι πρόκειται περὶ αἰχμῶν βελῶν εἶναι ἄγνωστον. Συνήθως αἱ αἰχμαὶ αὗται εἶναι μεγάλαι (μέσον μήκος 5 ἐκ. ἢ καὶ περισσότερον), ἐπειδὴ δὲ παρήχθησαν διὰ κρούσεως, ἀνευ ἄλλης κατεργασίας, ἔχουσι τὴν μίαν ἐπιφάνειαν μὲ διπλᾶς ἢ πολλαπλᾶς ἀκμὰς καὶ τὴν ἑτέραν ἐπίπεδον. Τοιαῦτα βέλη ὅμως θὰ ἦσαν πολὺ βαρέα καὶ θὰ ἐστεροῦντο εὐθυβολίας. Πιθανῶς τὰ ἐργαλεῖα εἶναι νοητότερα ὡς αἰχμαὶ μικρῶν ἀκοντίων ἢ ἐγχειριδίων ἐκ ξύλου. Ὁ τρόπος τῆς φθορᾶς των φαίνεται νὰ δεικνύη, ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ ὡς τρύπανα.

Μία ἄλλη κατηγορία εἶναι μεγάλα ἐργαλεῖα, μήκους 10 ἐκ. καὶ σπανίως μεγαλύτερα, τῶν ὁποίων ἡ τομὴ εἶναι ἰσοσκελὲς σχεδὸν τρίγωνον (Πίν. 17 ἄνω ἀριστ. ἄκρον). Παρήχθησαν καὶ ταῦτα διὰ κρούσεως. Ἐφοδιαζόμενα διὰ χονδροειδοῦς ξυλίνης λαβῆς, ἐχρησίμευον ὡς ἐγχειρίδια (stiletto), ὡς δεικνύουν ὁμοίαι χρησιμοποιήσεις ἐργαλείων πυρίτου εἰς τὰ διάφορα ἐθνολογικὰ μουσεῖα⁶.

Τινὰ ἐργαλεῖα εἶναι ἐγχειρίδια συνήθους σχήματος, ἥτοι πεπλατυσμένα (Πίν. 15, πρῶτον καὶ τρίτον τῆς ἄνω εἰκόνης, τὸ τελευταῖον μήκους 10,2 ἐκ.) ἕτερα δὲ πλατέα δύνανται νὰ ὀνομασθῶσι ξύστρα (Πίν. 14, πρῶτον καὶ δεύτερον, ἰδίως Πίν. 15 δεύτερον τῆς ἄνω εἰκόνης, ὅπερ εἶναι ὡραῖον παράδειγμα μήκους 9,5 καὶ πλάτους μεγίστου 5,5 ἐκ.).

Γενικὸν χαρακτηριστικὸν πάντων τῶν ἐργαλείων εἶναι, ὅτι δὲν φέρουσι μικρὰς ἀπολεπίσεις διὰ πίεσεως (retouche) πρὸς μόρφωσιν τελειοτέρων σχημάτων. Χρησιμοποιοῦνται μόνον ὡς τέμνοντα καὶ νύσσοντα ἐργαλεῖα, ὅπως παρήχθησαν ἐκ τῆς κρούσεως. Εἰς σπανιωτάτας μόνον περιπτώσεις ἢ κόψις τῶν «αἰχμῶν βελῶν» ἔχει ὑποστῆ ἐπεξεργασίαν διὰ μικρῶν ἀπολεπίσεων (ἐν τοιοῦτον ἐργαλεῖον εἰς τὴν συλλογὴν Σολομοῦ). Μοναδικὴ ἐξαίρεσις εἶναι τὸ βέλος τοῦ Πίν. 17, εὐρισκόμενον εἰς τὴν συλλογὴν Σολομοῦ. Ἐχει μήκος 0,044 καὶ μέγιστον πλάτος 0,017⁷.

Ἀραιὸς σχετικῶς εὐρίσκεται ὁ ὀψιανός, κυρίως εἰς τὸ νότιον ἄκρον τῆς παραλίας. Τοῦτο παρατήρησεν ἤδη πρὸ πολλοῦ ἡ δ. Sylvia Benton⁸. Καθ' ὅλας τὰς ἐνδείξεις εἶναι ὀψιανός τῆς Μήλου. Ὅτι μετεφέρετο μέχρι Κεφαλληνίας εἰς κατάστασιν χαλίκων καὶ ἡ κατεργασία ἐγένετο ἐπὶ τόπου, ἀποδεικνύουν οἱ πυρῆνες οἱ ὁποῖοι ἀνευρίσκονται ὁμοῦ ἐπὶ τῶν λεπίδων (Πίν. 18 κάτω). Εἰς τὴν συλλογὴν Δ. Κορκοῦ εὐρίσκεται ἐν τούτοις ὡσειδῆς

6. Ἐσημείωσα τοιαῦτα ἐργαλεῖα εἰς τὸ Museo L. Pigorini τῆς Ρώμης.

7. Εἶναι τοῦ τύπου Τσουντα, Διμήνιον κλπ. Πίν. 42,6 (σ. 325, ἡ αἰχμὴ εἶναι ἐξ ὀψιανοῦ)· εὐρέθῃ ἐν Διμηνίῳ. Ὁ τύπος εἶναι «τέλος τοῦ λιθικοῦ αἰῶνος, ἀλλ' ἡ χρῆσις των ἐξηκολούθησε καὶ κατόπιν».

8. BSA ἔ.ἀ. 222.

χάλιξ, μεγέθους καὶ σχήματος ἰνδικοῦ καρύου, ὁ ὁποῖος ἐξωτερικῶς παρουσιάζει τὸν αὐτὸν φαιὸν φλοιόν, τὸν ὁποῖον δεικνύουν καὶ οἱ χάλικες τοῦ ἐντοπίου πυρίτου. Ἐφόσον ἔτυχε νὰ γνωρίζω ἐξ αὐτοψίας, οἱ Μηλιακοὶ χάλικες ὁψιανοῦ εἶναι ἄλλου σχήματος καὶ χρώματος. Ὁ χάλιξ τῆς συλλογῆς Κορκοῦ περισυνελέγη φυσικῶς τῷ λόγῳ ἐπὶ τόπου. Θραυσθεῖς εἰς δύο ὑπὸ τοῦ ἰδιοκτήτου, παρουσιάζει ἐσωτερικῶς ἐπιφάνειαν ἀκάθαρτον μέλαιναν ἄνευ στιλβηδόνης, καθὼς καὶ φλεβώσεις λευκοῦ πετρώματος. Δυστυχῶς τίποτε σχεδὸν δὲν γνωρίζομεν περὶ προελεύσεως τῶν ὁψιανῶν, ὁ δὲ ἐν λόγῳ χάλιξ πιθανὸν νὰ εἶναι ἄλλης προελεύσεως, οὐχὶ Μηλιακῆς.

Γεννᾶται τώρα τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας. Ὁ τρόπος τῆς κατεργασίας τῶν Κεφαλληνιακῶν ἐργαλείων, ὡς ἀνωτέρω περιεγράφη, τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνευρίσκονται ταῦτα ὁμοῦ μετὰ ὁψιανοῦ, τὸ γεγονὸς ὅτι οὐδὲ εἰς νεολιθικὸς πέλεκυς εὑρέθη μέχρι τῆς στιγμῆς, τέλος ἢ ἔλλειψις κεραμεικῆς, ἀποδεικνύουν ὅτι: πρῶτον, τὰ εὐρήματα ταῦτα δὲν προέρχονται ἐκ συνοικισμῶν, ἀλλ' ἐκ κατεργασίας τοῦ πρώτου ὕλικου ἐπὶ τόπου. Δεύτερον, ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲν δύνανται τὰ ἐργαλεῖα ταῦτα νὰ χρονολογηθοῦν οὐδὲ κἂν εἰς τὴν Νεολιθικὴν, ἀλλ' εἰς τὴν χαλκὴν καὶ τὸ πολὺ τὴν λιθοχαλκὴν ἐποχὴν ἐν μέρει. Μεταξὺ τῶν χιλιάδων τοιούτων ἐργαλείων, περισυλλεγομένων ἐκ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους (ἐπομένως ἄνευ στρωματογραφικῶν παρατηρήσεων), ἂν μερικὰ τυχὸν παρουσιάζουν παλαιολιθικά σχήματα, τοῦτο δέον νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν τύχην. Τὸ ἐργαλεῖον ἐξ Ἀργολίδος⁹ ὁμοιάζει βεβαίως πρὸς παλαιολιθικὰ ἀνάλογα, ἀλλὰ δύνανται νὰ ἀπαντᾷ, μεμονωμένον ὅπως εἶναι, καὶ εἰς τὴν Νεολιθικὴν καὶ εἰς τὴν Χαλκὴν ἐποχὴν¹⁰. Ὡς πρὸς τὰ ἐξ Ἡλίδος τέσσαρα ἐργαλεῖα¹¹ ταῦτα παρουσιάζουν τόσην ἀναλογίαν καὶ τεχνικῆς καὶ σχημάτων πρὸς τὰ Κεφαλληνιακά, ὥστε δύνανται νὰ θεωρηθῇ σχεδὸν βεβαία ἡ Κεφαλληνιακὴ προέλευσίς των.

Ἐργαλεῖα ὅμοια πρὸς τὰ τῆς Κεφαλληνίας εἶναι γνωστὰ καὶ ἐκ παλαιότερων ἀνασκαφῶν, ὁπόθεν δυνάμεθα νὰ ἀρυσθῶμεν καὶ χρησίμους χρονολογικὰς ἐνδείξεις. Ἐκ τῶν Θεσσαλικῶν ἀνασκαφῶν Διμηνίου καὶ Σέσκλου δημοσιεύει ὁ Τσουντας μερικὰς «αἰχμάς» καὶ λεπίδας ἐκ πυρίτου¹². Αἱ αἰχμαί, ἐπιμελεστεράς ἐργασίας ἢ αἱ Κεφαλληνιακαί, χρονολογούνται εἰς τὴν νεωτέραν Νεολιθικὴν περίοδον μετὰ δυνατότητος μέχρι καὶ τοῦ χαλκοῦ αἰῶνος¹³. Πολὺ περισσότερα ὅμως εἶναι τὰ ἐργαλεῖα, τὰ προερχόμενα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Dörpfeld εἰς τὴν Λευκάδα. Εἶναι «αἰχμαὶ βελῶν» καὶ λεπίδες, ἡ δὲ ἀναλογία των εἶναι τοιαύτη πρὸς τὰ Κεφαλληνιακά ἐργαλεῖα καὶ ὡς ὕλικόν καὶ ὡς τρόπος κατασκευῆς, ὥστε νὰ εἶναι λίαν πιθανὴ ἡ Κεφαλληνιακὴ τούτων προέλευσις. Αἱ λεπίδες (μέχρι 15 ἐκ. μήκους) προέρχονται ἐκ τῆς πεδιάδος τοῦ Νιδρίου καὶ ἐκ τῶν «Ἀχαικῶν» τάφων. Ἐπομένως

9. AJA 66 (1962) Πίν. 49 1-4.

10. Παράβαλε, ἐπὶ παραδείγματι, τὴν εἰκόνα τοῦ ἐργαλείου τῆς Ἀργολίδος πρὸς τὰ παλαιολιθικά ἐκ Ρουμανίας: *Materiale si Cercetări Archeologice VII* (1959) σ. 17 εἰκ. 1, 3 καὶ 4, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ Νεολιθικὸν σελ. 85, εἰκ. 7, 10 καὶ πρὸς τὰ Κεφαλληνιακά τῶν πινάκων 15 κάτω ἢ 17 ἄνω, κυρίως ὅμως πρὸς ἓν ἐργαλεῖον (ὁψιανοῦ) ἐκ Piano Conte τῆς Λιπάρας, ὅπερ ἀνήκει εἰς τὴν αὐτόθι Νεολιθικὴν περίοδον: Bernabò - Brea καὶ Cavalier, *Staz. preist. delle isole Eolie*, Bull. Palein. Italiana N.S. XI, vol. 66 (1957) 35 εἰκ. 13d. Ἐὰν τὸ ἐργαλεῖον τῆς Ἀργολίδος μᾶς ἦτο γνωστὸν ἀπὸ πρὶν, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀναζητηθοῦν ἀκριβέστερα παράλληλα μετὰ τοῦ πλήθους τῶν Κεφαλληνιακῶν ἐργαλείων.

11. BCH 85 (1961) Πίν. τῆς εἰκ. 5 ἐν σελ. 7.

12. Διμήνι κλπ. Πίν. 42, κυρίως ἀρ. 14 καὶ 18, τριγωνικαὶ αἰχμαὶ καὶ 19-28, λεπίδες, πρίονες καὶ ξύστρα.

13. Ἐ. ἀ. σ. 326-27. Τῶν λεπίδων ἡ χρονολογία ἀφήνεται ἀνοικτὴ, βεβαιούται μόνον ὅτι ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὴν περίοδον τοῦ γραπτοῦ ρυθμοῦ Σέσκλου.

ή χρονολόγησιν των εἰς τὴν Β' χιλιετηρίδα εἶναι ἀσφαλῆς¹⁴. Αἱ ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν ὀνομαζόμεναι «αἰχμαὶ βελῶν» (Feuersteinspitzen) εὐρέθησαν ἐντὸς κιβωτοσχήμου τάφου (R 26A) ἀποδιδόμενου εἰς παῖδα ἡλικίας 14 περίπου ἐτῶν, ὁμοῦ μετὰ χαλκῆς σμίλης. Ἦσαν 48 τεμάχια ἐκ λευκοῦ, κιτρίνου, ἐρυθροῦ καὶ μέλανος πυρίτου (Hornstein), μήκους 3 μέχρι 5 ἐκ. καὶ μεγίστου πλάτους 25 μέχρις 29 χιλιοστών¹⁵. Ἡ περιγραφή τῆς τεχνικῆς καὶ τοῦ ὕλικου ὡς καὶ αἱ διδόμεναι εἰκόνες τῶν ἐργαλείων τούτων, οὐδεμίαν καταλείπουν ἀμφιβολίαν, ὅτι εἶναι τῆς αὐτῆς οἰκογενείας πρὸς τὰ Κεφαλληνιακά.

Τέλος ἐκ Χοιροσπηλιάς δημοσιεύεται ἄλλη ὁμὰς λεπίδων καὶ αἰχμῶν, ὑπὲρ τὰ 200 τεμάχια, εὐρεθέντα ὁμοῦ μετὰ νεολιθικῶν πελέκεων. Αἱ λεπίδες περιγράφονται καὶ φαίνονται εἰς τὰς ἀπεικονίσεις καθ' ὅλα ὅμοιαι πρὸς τὰς Κεφαλληνιακάς, ἀκόμη καὶ εἰς τὰς διαστάσεις¹⁶. Αἱ αἰχμαὶ εἶναι ἐνίοτε πανόμοιαι πρὸς τὰ ἐκ Κεφαλληνίας παραδείγματα¹⁷.

Τὰ συμπεράσματα, κατὰ ταῦτα, προκύπτουν σαφῆ: Τὰ λίθινα ἐργαλεῖα τῆς Κεφαλληνίας *δύναται* νὰ εἶναι ἐν μέρει ὑστερώτερα νεολιθικά, φαίνεται ὅμως ὅτι κατὰ μεγάλην πλειονότητα πρέπει νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ χαλκοῦ. Ὅμοίως πρέπει νὰ χρονολογηθῶσι καὶ τὰ παραδείγματα ἐξ Ἡλιδος καὶ ἐξ Ἀργολίδος.

Αἱ τοιαῦται βιομηχαναὶ διαρκοῦν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας καὶ παραμένουν πρακτικῶς ἀμετάβλητοι. Δὲν ἀποκλείεται, ἐπομένως, ἡ λιθίνη βιομηχανία τῆς Κεφαλληνίας νὰ καλύπτῃ περίοδον πολλῶν αἰώνων. Ἄν μάλιστα ληφθῇ ὑπ' ὄψιν καὶ ὁ συντηρητικὸς χαρακτήρ τοῦ πολιτισμοῦ ἀνὰ τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα, δὲν ἀποκλείεται μέρος τῶν ἐργαλείων νὰ φθάσῃ μέχρι καὶ τῆς ἐσχάτης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον διατηρεῖται καὶ ἡ χειροποίητος κεραμικὴ μέχρι τῆς ὑπομυκηναϊκῆς περιόδου.

Ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχει καὶ ἡ τοπικὴ ἔκτασις τῆς βιομηχανίας τοῦ πυρίτου, ἐκτεινόμενη (πρὸς τὸ παρὸν) ἐφ' ὅλοκλήρου τοῦ κυρίου κορμοῦ τῆς νήσου ἀπὸ τῆς Σάμης καὶ κάτω, μέχρι τοῦ νοτιωτάτου ἀκρωτηρίου τῆς Μούντας. Τὴν αἰτίαν πρέπει βεβαίως νὰ ἀναζητήσωμεν εἰς τὴν ἀφθονίαν τοῦ πυρίτου ἐπὶ τῆς νήσου. Γνωρίζω δ' ἐξ ἀτομικῆς πείρας, ὅτι χάλικες πυρίτου ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὴν ἐπαρχίαν Λιβαθοῦς καί, ἰδιαιτέρως ἀφθονοὶ μάλιστα, εἰς τὴν ἐπαρχίαν Πάλης, οὐ μακρὰν τῶν θέσεων, ἐνθα πρὸ πολλοῦ ἐσημειώθη καὶ ἡ παρουσία Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ¹⁸. Ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ἀφθονία τῶν καταλοίπων τῆς βιομηχανίας ταύτης, τὰ ἐργαλεῖα παρσκευάζοντο πρὸς ἐξαγωγήν, διότι κατὰ ποσὸν ὑπερβαίνουν πέραν παντὸς μέτρου τὰς ἐντοπίας ἀνάγκας. Ἴσως νὰ ἐτροφοδότηι ἡ Κεφαλληνία μακροχρόνως ἐπαρχίας μέχρι τῶν Αἰολίων νήσων καὶ τῆς Ἀνατ. Θεσσαλίας, διότι καὶ ὁ Brea καὶ ὁ Τσουντας ἀναφέρουν ρητῶς, ὅτι τὰ ἐκ πυρίτου ἐργαλεῖα τῆς Λιπάρας καὶ τοῦ Διμηνίου-Σέσκλου ἦσαν εἰσηγμένα ἄλλοθεν. Ὑπολείπεται, διὰ μελλουσῶν ἀνασκαφῶν, νὰ εὐρεθοῦν τυχὸν κέντρα κατεργασίας τοῦ Κεφαλληνιακοῦ πυρίτου, ὅποτε θὰ καταστῇ ἴσως δυνατὴ καὶ ἡ ἀκριβεστέρα αὐτῶν χρονολογία διὰ στρωματογραφικῶν παρατηρήσεων¹⁹.

Ἀθῆναι, Μάιος 1962.

Σ. Π. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

14. W. Dörpfeld, *Altithaka* σ. 285, 297. Beil. 56, 1 59c. 63c. Τὰ ἐργαλεῖα τοῦ πυρίτου (ὁ πυρίτης εἶναι κυρίως λευκός, κηλιδωτὸς ἐλαφρῶς, κίτρινος καὶ ἐρυθρὸς) εὐρίσκοντο ὁμοῦ μετ' ἄλλων ἐξ ὀψιανοῦ.

15. Ἔ.ἁ. σ. 296-298, Beil. 80.

16. Ἔ.ἁ. 332: Klingen unten glatt, oben durch Vertikalschläge in 2-3 Längsfassetten gegliedert. . . Länge bis zu 0,12-0,15.

17. Ἔ.ἁ. Beil. 81b καὶ 82b.

18. A.E. 1932, 11 ἐξ. 1933, 71 ἐξ.

19. L. Bernabò - Brea ἔ.ἁ. 16. Τσουντας ἔ.ἁ. 327-8. Ὁ ὀψιανὸς τοῦναντίον εἶναι ἀφθονώτατος εἰς τὴν Λιπάραν. Μήπως καὶ ὁ Κεφαλληνιακὸς εἶναι ἐν μέρει ἐκεῖθεν;

HORROR VACUI

ἢ

Ο ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ*

Εἶναι γνωστὸς ὁ τύπος τῆς ἀττικῆς ἐπιτύμβιας στήλης τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων: ἐπάνω σὲ μιὰ βάση ὑψώνεται ἡ στενὴ καὶ ὑψηλὴ πλάκα — ἡ κυρίως στήλη — ποὺ καταλήγει στὴν ἐπίστεψη, ἐπίκρανο μὲ σφίγγα ἀρχικά, ἀνθέμιο στὸ τέλος τῆς περιόδου¹ (Πίν. 19 α). Στὴν πλάκα τῆς στήλης εἰκονίζεται ὁ νεκρὸς σὲ πλάγια ὄψη (κατατομή) εἴτε γυμνὸς² εἴτε μὲ πανοπλία³ εἴτε κάποτε μὲ τὸ ἔνδυμα τῆς καθημερινῆς του ζωῆς⁴. Ἡ μορφή τοῦ νεκροῦ, στίς περισσότερες περιπτώσεις⁵, πατᾶ ἐπάνω σ' ἓνα μικρὸν κανόνα, ποὺ ἐξέχει ὅσο χρειάζεται γιὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη στήλη ἢ — σὲ περιπτώσεις γραπτῆς στήλης — ποὺ δηλώνεται μὲ χρῶμα. Ὁ κανόνας αὐτὸς δὲν τοποθετεῖται στὸ κατώτατο ἄκρο τῆς στήλης ἢ πολὺ κοντὰ σ' αὐτό, ἀλλὰ σὲ ἀρκετὸ ὕψος ἀπὸ τὴν βάση. Ἔτσι κάτω ἀπὸ τὸν κανόνα ἀπομένει ἓνα μικρὸ ὀρθογώνιο⁶ πεδίο (predella), ὅπου συχνὰ ὑπάρχει κάποια παράσταση, ἀνάγλυφη ἢ γραπτή.

Ἀπὸ τίς στήλες ποὺ σώζονται τὸ κάτω τμήμα τους λίγες μονάχα διατηροῦν τὴ δεύτερη αὐτῇ παράσταση· πολλὲς ἄλλες παρουσιάζουν, στὴ σημερινή τους κατάσταση, τὸ ὀρθογώνιο αὐτὸ πεδίο γυμνόν. Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανόν, ὅτι καὶ στίς περιπτώσεις αὐτὲς ὑπῆρχε παράσταση γραπτῇ, ποὺ ἔσβησε μὲ τὸν καιρό⁷.

Σὲ δύο θαυράσματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ κάτω ἄκρο τέτοιων στηλῶν ἢ συμπληρωματικὴ αὐτῇ μορφή εἶναι ἱππέας. Τὸ ἓνα ἀπ' αὐτά, τοῦ Μουσείου Barracco⁸, διατηρεῖ ἀκέραια τὴ μορφή τοῦ ἱππέα καὶ τὰ πέλματα τῆς κύριας μορφῆς τοῦ νεκροῦ (Πίν. 19 γ). Καὶ ἡ μία

* Τὸν Διευθυντὴ τοῦ Ἑθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου, ἀγαπητὸ φίλο κ. Χρ. Καρούζο, ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ διαβάσῃ τὸ χειρόγραφο καὶ νὰ μοῦ κάνῃ πολλὰς χρήσιμες ὑποδείξεις εὐχαριστῶ θερμότατα.

1. G. M. A. Richter, *Archaic Attic Gravestones* (= AAG), 1944, σ. 127 κ.έ. τῆς ἰδίας, *The Archaic Gravestones of Attica* (= AGA), 1961, σ. 3.

2. Ὅπως π.χ. στὴ στήλῃ τοῦ «δορυφόρου» τοῦ Ἑθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου Ἀθηνῶν ἀρ. 2687. AM, 32 (1907) Πίν. XXI· Richter AAG, εἰκ. 61· AGA, εἰκ. 83-85, ἢ στὴ μεγάλη στήλῃ τῆς Νέας Ὑόρκης, AAG, εἰκ. 73-79· AGA, εἰκ. 96-109.

3. Ὅπως στὴ γνωστὴ στήλῃ τοῦ Ἀριστίωνα τοῦ Ἑθν. Μουσείου Ἀθηνῶν ἀρ. 29. Richter AAG, εἰκ. 93· AGA εἰκ. 155-158.

4. Ὅπως στὴ στήλῃ τοῦ Λυσέα τοῦ Ἑθν. Ἀρχ. Μουσείου Ἀθηνῶν ἀρ. 30. Richter AAG, εἰκ. 94· AGA εἰκ. 159-160.

5. Σὲ ὅσες βέβαια σώζεται ἀρκετὰ τὸ κάτω ἄκρο, ὥστε νὰ μπορούμε νὰ κρίνουμε.

6. Γιὰ νὰ εἰμαστε πιὸ ἀκριβολόγοι θὰ ἔπρεπε νὰ ποῦμε πὼς τὸ σχῆμα του εἶναι τραπέζιο, ἀφοῦ ἡ στήλη ἔχει μείωση πρὸς τὰ ἐπάνω.

7. Ἡ Richter θεωροῦσε ἄλλοτε τοῦτο βέβαιο γιὰ τὴ στήλῃ τοῦ Ἀριστίωνα π.χ. (AAG σ. 100). Τὴν πιθανότητα αὐτὴ δέχεται καὶ γιὰ τὴ μεγάλη στήλῃ τῆς Νέας Ὑόρκης (*Catalogue of Greek Sculptures in the Metr. Museum of Art*, σ. 12. Πρβλ. καὶ AGA σ. 28).

8. Conze, ἀρ. 14, Πίν. IX, 1. Richter AAG, εἰκ. 100· AGA, εἰκ. 154. Fr. Gerke, *Griechische Plastik*, Πίν. 81.

καὶ ἡ ἄλλη ἀποδίδονται μὲ ἀνάγλυφο. Τὸ δεύτερο κομμάτι, τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολ. Μουσείου Ἀθηνῶν⁹, εἶναι χαλασμένο στὸ ἐπάνω καὶ κάτω μέρος του καὶ ἔχει ζωγραφιστὴ τὴν παράσταση τοῦ ἵππεα ἀπ' αὐτὴν ὅμως λείπουν τὸ κεφάλι καὶ τοῦ ἀλόγου καὶ τοῦ καβαλάρη καὶ τὰ ἄκρα τῶν ποδιῶν τοῦ ζώου (Πίν. 19 β).

Παράσταση ἵππεα ὑπάρχει καὶ στὸ ὀρθογώνιο στενὸ πεδίο κάτω ἀπὸ τὴν κύρια μορφή τῆς γραπτῆς στήλης τοῦ Λυσέα¹⁰. Ὅμως σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση ὁ ἵππεας δὲν κάθεται ἐπάνω στὸ ἥσυχο ζῶο, ἀλλὰ καλπάζει. Μάλιστα μποροῦμε νὰ διακρίνουμε πὼς ὁ ἵππεας εἶναι ἓνα μικρὸ παιδί, δηλαδὴ ἓνας «παῖς κελητίζων» (Πίν. 20 α).

Μιὰ τέταρτη συμπληρωματικὴ παράσταση, χαρακτὴ αὐτὴ, βρίσκουμε στὸ πεδίο ποὺ ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὴ μορφή ὀπλίτη σὲ μιὰ στήλη τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης¹¹. Σ' αὐτὴν εἰκονίζεται τέθριππο, στὸ ὁποῖο ἀνεβαίνει ἓνας ὀπλίτης, ἐνῶ ὁ ἡνίοχος κρατᾷ τὰ ἡνία τεντωμένα καὶ ἀκίνητῃ τὸ ἄρμα (Πίν. 20 γ).

Καὶ στίς τέσσερις αὐτὲς περιπτώσεις στὸ μικρὸ πεδίο κάτω ἀπὸ τὴν κύρια μορφή ὑπάρχει ἡ παράσταση ἀνθρώπινης ἢ ἀνθρώπινων μορφῶν καὶ ἀλόγου. Ὅμοια παράσταση βρίσκουμε καὶ στὸ γνωστὸ ἐπίκρανο τῶν Λαμπτρῶν¹², ποὺ πρέπει ν' ἀνῆκε σ' ἐπιτύμβια στήλη τοῦ 2ου τετάρτου τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνα (Πίν. 20 β). Στὴν κύρια ὄψη τοῦ ἐπικράνου εἰκονίζεται ἵππεας μὲ χλαμύδα, πέλτη καὶ δεύτερη κυκλικὴ ἀσπίδα. Δίπλα στὸ δικό του ἄλογο ὑπάρχει καὶ ἓνα δεύτερο, χωρὶς καβαλάρη αὐτό. Στους κροτάφους τοῦ ἐπικράνου εἰκονίζονται θρηνοῦσες μορφές, ποὺ θυμίζουν τίς ἀντίστοιχές τους σὲ μελανόμορφες λουτροφόρους ἢ στοὺς μελανόμορφους πίνακες μὲ νεκρικὲς σκηνὲς ἀπὸ ταφικὰ μνημεῖα τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων¹³. Δὲν μπορεῖ νὰ γεννηθῇ καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴν ταυτότητα τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν ποὺ θρηνοῦν· εἶναι συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ καὶ θρηνοῦν γιὰ τὸν θάνατο τοῦ ἀγαπημένου ποὺ ἔχασαν. Ὁ καβαλάρης μὲ τὴ θρακικὴ (;) χλαμύδα καὶ τὴν πέλτη¹⁴ εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς παριστάνει τὸν «ἵπποκόμο» τοῦ νεκροῦ. Τὸ δεύτερο ἄλογο ποὺ εἰκονίζεται χωρὶς ἀναβάτη καὶ ἡ δεύτερη ἀσπίδα, ἡ κυκλική, τοῦ ἵππεα – «ἵπποκόμου», φαίνεται πὼς ἀνήκουν στὸν νεκρό. Ἔτσι βεβαιωνόμαστε πὼς καὶ οἱ συμπληρωματικὲς τοῦτες παραστάσεις στὸ ἐπίκρανο τῶν Λαμπτρῶν ἀναφέρονται, ἅμεσα μάλιστα, στὸν νεκρό, ποὺ θὰ εἰκονιζόταν ὀρθος στὴ στήλη τῇ στημένη ἐπάνω στὸν τάφο του.

Τὸ θέμα (ἢ τὰ θέματα) στὸ ἐπίκρανο τῶν Λαμπτρῶν δὲν παρουσιάζουν κανένα πρόβλημα. Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ ποῦμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τίς ἄλλες συμπληρωματικὲς παραστάσεις. Ἰδιαίτερα μάλιστα γιὰ τὴ συμπληρωματικὴ παράσταση τῆς στήλης τοῦ Λυσέα καὶ πολὺ περισσότερο τῆς στήλης τοῦ ὀπλίτη τῆς Νέας Ὑόρκης. Στὴ στήλη τοῦ Λυσέα ὁ « κελητίζων » δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ εἰκονίζῃ τὸν νεκρό. Καὶ στὴ στήλη τῆς Νέας Ὑόρκης ὁ ὀπλίτης ποὺ ἐτοιμάζεται ν' ἀνέβῃ στὸ ἄρμα ὅχι μόνο τὸν νεκρό δὲν μπορεῖ νὰ παριστάνῃ, ἀλλὰ οὔτε κὰν μιὰ σκηνὴ τῆς ἐποχῆς στὴν ὁποία χρονολογοῦμε τὴ στήλη (530-20 π.Χ.), γιὰτὶ τότε πιά δὲν χρησιμοποιοῦσαν πολεμικὰ ἄρματα.

9. Ἀρ. 31, Conze, ἀρ. 15, Πίν. IX, 2. Richter AAG, εἰκ. 101· AGA, εἰκ. 163. Rumpf, MuZ, Πίν. 16, 10. Βλ. σημ. 4.

11. Richter AAG, εἰκ. 66· AGA, εἰκ. 126-128· Catalogue ἀρ. 16, Πίν. XIX-XX.

12. Ἑθν. Ἀρχ. Μουσείον Ἀθηνῶν ἀρ. 41. Conze, ἀρ. 19, Πίν. XI. Richter AAG, Πίν. 43, 46-47· AGA εἰκ. 66-68.

13. Βλ. Zschietzschmann, AM, 53 (1928) σ. 17 κ.έ.

14. Πρβλ. K. Friis Johansen, The Attic Grave-Reliefs of the Classical Period, 1951, σ. 97 σημ. 2, καὶ Richter AAG σ. 34 σημ. 11.

Τὸ πρόβλημα περιπλέκεται ἀκόμα περισσότερο μὲ τὴ στήλη τοῦ «δορυφόρου» τοῦ Ἑθν. Μουσείου Ἀθηνῶν (τῶν μέσων τοῦ βου π.Χ. αἰώνα)¹⁵ καὶ μ' ἓνα πρόσφατο ἀπόκτημα τοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης, ποὺ ὁ ν. Bothmer τὸ χρονολογεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ βου αἰώνα¹⁶.

Στὴ στήλη τοῦ «δορυφόρου» στὸ χῶρο κάτω ἀπὸ τὴν κύρια μορφὴ εἰκονίζεται Γοργὼ μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ ἀρχαϊκὸ σχῆμα τῆς μορφῆς ποὺ τρέχει — γονατισμένο τὸ δεξιὸ πόδι στὸ ἔδαφος καὶ λυγισμένα τὰ χέρια («καμψίπους») (Πίν. 21 α). Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς θέμα, τῆς Γοργοῦς ποὺ τρέχει, τὸ βρίσκουμε καὶ στὸ νέο κομμάτι τῆς Νέας Ὑόρκης, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὰ Σπάτα τῆς Ἀττικῆς («said to have been found at Spata, in Attica»)¹⁷.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ ἀττικὲς ἐπιτύμβιες στήλες τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, λαμπρὰ δείγματα τῆς πλαστικῆς δημιουργίας τῶν χρόνων ἐκείνων, στάθηκαν τὸ πρότυπο καὶ στίς ἰωνικὲς περιοχές, ὅπου παλαιότερα ἢ ἐπιτύμβια στήλη δὲν εἶχε ἀνάγλυφη παράσταση¹⁸. Ὁταν μάλιστα σταμάτησε στὴν ἴδια τὴν Ἀττικὴ ἡ δημιουργία τέτοιων στηλῶν στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα, οἱ περιοχές αὐτές, κρατώντας τὴν παλιὰ παράδοση, ἐξακολουθοῦν νὰ κατασκευάζουν λαμπρὲς ὑψηλὲς στήλες, πολλὰς ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς. Σὲ μιὰν ἀπὸ τίς παλαιότερες (χρονολογημένη περὶ τὸ 500 π.Χ.), ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Σύμη καὶ βρίσκεται τώρα στὸ Μουσεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹⁹, εἰκονίζεται ὁ νεκρὸς μὲ δόρυ στὸ ἀριστερὸ χεῖρ καὶ μὲ τὸ δεξιὸ ν' ἀνασηκῶν τὸ ἱμάτιο. Στὸ μικρὸ παραλληλόγραμμο πεδίο κάτω ἀπὸ τὴ μορφὴ τοῦ νεκροῦ ὑπάρχει ἀνάγλυφη πάλι παράσταση, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι κάπρος μὲ σκυμμένο τὸ κεφάλι, ἔτοιμος νὰ ἐπιτεθῇ.

Ἦταν εὐλόγο ν' ἀναζητήσουν οἱ ἀρχαιολόγοι κάποια ἐρμηνεία γιὰ τίς συμπληρωματικές, δευτερεύουσες αὐτὲς παραστάσεις. Ὁ Conze²⁰, ἀντικρούοντας τὴν ἄποψιν ποὺ εἶχαν διατυπώσει ὁ Milchhoefer²¹, ὁ Furtwaengler²² καὶ ὁ Loeschke²³, ὅτι ἡ παράσταση τοῦτῃ ἐκ-

15. Βλ. σημ. 2 καὶ Johansen, εἰκ. 44.

16. M.M. Bulletin, 1958, σ. 187 εἰκ. σ. 188. Εἶναι περίεργο ὅτι ἡ Richter δὲν ἀναφέρει τὸ μνημεῖο αὐτὸ στὴ νέα της ἐκδόσει τῶν ἀρχαϊκῶν στηλῶν τῆς Ἀττικῆς. Τὴ γνώση τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὀφείλω στὸν κ. Χρ. Καρούζο, ποὺ μοῦ ἐπεσήμανε τὴ σημασία του καὶ τὸ χαρακτῆρα του πολὺ προτοῦ δημοσιευθῇ ἡ μελέτη του γιὰ τὸν Ἀριστόδικο (βλ. καὶ σημ. 17).

17. Ὁ ν. Bothmer, ποὺ ἀνακοινῶναι τὸ ἀπόκτημα τοῦτο τοῦ Μητρ. Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης, γράφει: «The form is unusual in that it is not a long slender shaft but rather short and square. . . In the absense of comparable parallels for the shape of the gravestone the dating is tentative, perhaps the late sixth or the very early fifth century B.C.». Νομίζω πὼς δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ μνημείου. Στὴ σημερινή του κατάστασι σώζει μονάχα τὴν «predella» τοῦ κάτω τμήματος τῆς στήλης, ἡ ὁποία θὰ ἦταν στενὴ καὶ ὑψηλὴ, ὅπως ὅλες οἱ σύγχρονές της. Ὅσο γιὰ τὴ χρονολόγησίν της, εἶναι ἀδύνατο, νομίζω, νὰ φτάνη στὰ τέλη τοῦ βου π.Χ. αἰώνα. Ὅσο μπορεῖ νὰ κρίνῃ κανεὶς ἀπὸ τὴ φωτογραφία, πρέπει νὰ χρονολογηθῇ στίς ἀρχὲς τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ αἰώνα ἢ καὶ στὰ τέλη τοῦ τρίτου. Τὴ χρονολόγησι αὐτὴ ἐνισχύει τώρα ἡ γνώμη τοῦ Χρ. Καρούζο, ποὺ ἀναφέρεται στὴ δημοσίευσιν τοῦ Ἀριστόδικου (Ἀριστόδικος, Ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν τῆς ἀττικῆς πλαστικῆς τῶν ὑστεροαρχαϊκῶν χρόνων καὶ τοῦ ἐπιτυμβίου ἀγάλματος, Ἀθῆναι 1961, σ. 99 σημ. 76: «Τὸ μνημεῖο μοιάζει σὰν «predella» ἐπιτύμβιας στήλης, ψηλῆς στήν ἀρχή, ὅχι νεώτερο ἀπὸ τὸ 3ο τέταρτο τοῦ βου αἰώνα».

18. Johansen, σ. 75.

19. G. Mendel, Catalogue des sculptures I, ἀρ. 14. BCH, 18 (1894) Πίν. 8. Rodenwaldt, Das Relief bei den Griechen, εἰκ. 1. KiB, 212, 6. Johansen, σ. 76 εἰκ. 33.

20. Attische Grabreliefs, κείμενο σ. 4.

21. AM, 4 (1879) σ. 167.

22. Sammlung Sabouroff Εἰσαγωγή σ. 36.

23. JdI, 2 (1887) σ. 277.

φράζει τὸν ἀφηρωισμό τοῦ νεκροῦ ποὺ ἐπέρχεται μὲ τὸ θάνατό του, γράφει: «Wir sehen in den Rossen das Zeichen von Stand und Reichtum der Familie des Verstorbenen, der so als ἵπποτρόφος erscheint. Keinesfalls dürfte in dem jugendlichen Reiter eine wiederholte Darstellung des Toten selbst in früherem Lebensalter gemeint sein». Ὁ Deneken²⁴, ὁ Brueckner²⁵ καὶ ὁ Helbig²⁶ ὑποστήριξαν ὅτι ἡ παράσταση αὐτὴ ὑποδηλώνει τὴν κοινωνικὴ τάξη τοῦ νεκροῦ, σημαίνει δηλαδή ὅτι αὐτὸς ἀνήκει στὴν τάξη τῶν πεντακοσιομεδίμων ἢ τῶν «ἱππέων» (χαρακτηριστικὴ εἶναι μάλιστα ἡ διάκριση τοῦ Helbig ὅτι ὅταν ὑπάρχει καὶ δεύτερο ἄλλογο ὁ νεκρὸς πρέπει ν' ἀνῆκε στοὺς πεντακοσιομεδίμους, ἐνῶ ὅταν παριστάνεται μόνον ἓνας ἱππίας σημαίνει ὅτι ἦταν «ἱππεύς»). Ὁ Malten²⁷, στὴ γνωστὴ του μελέτη γιὰ τὴ σημασίαν τοῦ ἀλόγου στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, ἐπιστρέφει στὴν παλαιότερη ἐρμηνεία τοῦ ἀφηρωισμοῦ καὶ ὑποστηρίζει ὅτι «es ist der Tote, der reitet... der Tote, generell genommen, sitzt auf dem Pferde», ἀναλύοντας τὴ σημασίαν τοῦ ἵππου ὡς νεκρικοῦ συμβόλου γενικὰ καὶ παραπέμποντας στίς γνώμες τοῦ Loeschcke, Wolters, Von Fritze, Rohde, Pfuhl, Weicker, Wilamowitz καὶ Eitrem²⁸. Τὴ γνώμη ὅμως αὐτὴ δὲν τὴν παραδέχτηκαν οἱ νεώτεροι ἐρευνητὲς καὶ ἔτσι ξαναγυρίσαμε στὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ παράσταση τοῦ ἱππία δηλώνει τὴν κοινωνικὴ θέσιν τοῦ νεκροῦ. Τὴν ἄποψη αὐτὴ συνόψισε πρόσφατα ὁ Johansen²⁹ ὡς ἑξῆς: «Πολὺ συχνὰ ἡ τάξη καὶ ἡ κοινωνικὴ θέσιν τοῦ νεκροῦ ἀποδίδονται παραστατικὰ μὲ τὶς δευτερεύουσες παραστάσεις στοὺς ὑποταγμένους χώρους ἐπάνω ἢ κάτω ἀπὸ τὸ «πορτραῖτο» τοῦ πεθαμένου». Εἰδικότερα γιὰ τὸ ἐπικράνο τῶν Λαμπτρῶν ὑποθέτει ὅτι ὁ ἱππίας μὲ τὰ θρακικὰ στοιχεῖα ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε πῶς ὁ νεκρὸς γιὰ τὸν ὅποιον ἐγινε ἡ στήλη ἀνῆκε σὲ μιὰ πλούσια ἀθηναϊκὴ οἰκογένεια, ἀπ' αὐτὲς ποὺ εἶχαν κτήματα στὰ θρακικὰ παράλια. Γιὰ τὰ δύο ἄλλα κομμάτια, τοῦ Μουσείου Baccaro καὶ τοῦ Ἑθν. Μουσείου Ἀθηνῶν, δέχεται ὅτι εἰκονίζουν τοὺς «ἱπποκόμους» τοῦ νεκροῦ³⁰. Γιὰ τὸν «κελητίζοντα» τῆς στήλης τοῦ Λυσία, ὅτι ἀποτελεῖ «intimation that the hobby of the deceased was horse racing»³¹. Καὶ συγκεφαλαιώνοντας ὅλα τὰ προηγούμενα καταλήγει: «Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ συνηθισμένους εἰκονογραφικοὺς τύπους, πολὺ γνωστοὺς ἀπὸ τὶς ἀναπαραστάσεις τῶν ἀγώνων καὶ τῆς στρατιωτικῆς ζωῆς στίς σύγχρονες ἀγγειογραφίες. Βέβαια δὲν ἀποχτοῦν στίς στήλες καινούργιο ταφικὸ νόημα, ὅπως ὑποστηρίχθηκε συχνὰ· σκοπὸ ἔχουν νὰ πληροφορήσουν μονάχα τὸν θεατὴ, ὅτι ὁ νεκρὸς ἀνῆκε στοὺς ἀριστοκρατικοὺς κύκλους, ποὺ ἐνδιαφέρονταν κυρίως γιὰ τοὺς ἀθλητικοὺς ἀγῶνες καὶ τὸν πόλεμο».

Δυσκολίες σ' αὐτὴν τὴν πειστικὴ γενικὰ ἐρμηνεία προκαλεῖ ἡ παράσταση τοῦ ἄρματος στὸ κάτω μέρος τῆς στήλης τοῦ ὀπλίτη τῆς Νέας Ὑόρκης. Τὶς δυσκολίες αὐτὲς ὁ Johansen ἐπιχειρεῖ νὰ τὶς ξεπεράσῃ μὲ μιὰ διατύπωση ποὺ ἀποτελεῖ καλὸ φραστικὸ εἶρημα: «...is seen a hoplite mounting his chariot on which the charioteer is ready, in order

24. Roschers, ML, I 2584.

25. AM, 18 (1893) σ. 152. JdI, 17 (1902) σ. 42.

26. Les ἱππεῖς Athéniens σ. 49 κ.έ., ἰδίως σ. 54.

27. JdI, 29 (1914) σ. 222.

28. ὁ.π. σ. 223.

29. ὁ.π. σ. 110.

30. H Richter, AAG, σ. 105, γράφει: Several other panels with horsemen have been preserved and evidently also belong to monuments of well-born men.

31. H Richter, AAG, σ. 104 καὶ AGA, σ. 48, γράφει: Below the principal figure is a panel with a galloping horseman. Lyseas was evidently of knightly rank.

to set out for battle like Homeric hero—a glorifying anachronism, as the hoplites in the sixth century no more took the field by chariot but on horseback». Πώς και γιατί όμως ο τεχνίτης έφτασε σ' αυτόν τον αναχρονισμό; 'Η Richter με περισσότερη ειλικρίνεια διαπιστώνει³² πώς δέν βρίσκεται καμιά ικανοποιητική απάντηση και, ενώ παραθέτει διάφορες πιθανές έρμηνείες, δέν επιμένει σέ καμιάν απ' αυτές. Είναι δυνατόν, γράφει, νά υποθέσουμε πώς ο νεκρός παρομοιάζεται με κάποιον μυθικό ήρωα· ή πώς τὸ ἄρμα μαρτυρεῖ τὴν ἀριστοκρατική καταγωγή του· ή ὅτι ἡ ἀρματοδρομία με πάνοπλο ἀναβάτη ἐπέζησε σέ παρελάσεις καὶ πομπές· ή εἶναι ἐνδεχόμενο νά ἔχουμε παράσταση ἀποβάτη, μολονότι ἀποβατικός ἀγὼν δέν εἶναι γνωστός πρὶν ἀπὸ τὸν 5ον αἰῶνα π.Χ. Τίς δύο τελευταῖες ὑποθέσεις τίς ὑπέδειξε ὁ Sir John Beazley. 'Ο ἴδιος, με τὴ γνωστή του σαφήνεια καὶ προσεκτική διατύπωση, πρόσθεσε: «(the scene) should be analogous to those on the hockey base, where, whatever the meaning, the side-scenes can hardly be taken from myth, seeing that the scene on the front is certainly taken from everyday life». 'Ολες αὐτὲς οἱ ἐξηγήσεις περιορίζονται στίς παραστάσεις τῶν ἱππέων. 'Η παράσταση ὁμως τῆς Γοργόυς, στή στήλη τοῦ «δορυφόρου» τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου 'Αθηνῶν καὶ στὸ νέο ἀπόκτημα τοῦ Μουσείου τῆς Νέας 'Υόρκης, ἀπαιτεῖ ἐντελῶς διαφορετική ἐρμηνεία. 'Εκεῖ δέν ὑπάρχει καμιά σχέση τῆς δευτερεύουσας παράστασης με τὸν ἴδιο τὸν νεκρό, τὴ ζωὴ του, τὴ θέση του στὴν κοινωνία ή τίς ἀγαπημένες του ἀσχολίες. 'Η μορφή τῆς Γοργόυς, με τὴ δαιμονική καὶ ἀποτρόπαια ὑπόσταση—ὄχι ἀποκλειστικά ταφική— δηλώνει τὴν ἱερότητα τῆς στήλης καὶ τὴν προστατεύει ἀπὸ τίς δυνάμεις τοῦ κακοῦ³³.

Μένει τελικά ἀνερμήνευτη ή παράσταση τοῦ κάπρου στή στήλη τῆς Σύμης. Με τὴ ρεαλιστική ἀντίληψη ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν ἐρμηνεία τῶν ἄλλων παραστάσεων θά μπορούσε νά θεωρηθῇ ὑπαινιγμός γιὰ τὴν ἀγάπη τοῦ νεκροῦ στὸ κυνήγι ή ἀκόμα πιὸ συγκεκριμένα νά ὑποθέσει κανεῖς ὅτι ὁ νεκρὸς τῆς στήλης σκοτώθηκε σέ κυνήγι κάπρου.

'Ολες αὐτὲς οἱ ἐρμηνείες, λιγότερο ή περισσότερο πειστικές, δέν ικανοποιοῦν ἀπολύτως καὶ μᾶς ἀφήνουν ἀκόμα σέ ἀπορία· ή ἀδυναμία τους θά γινόταν μάλιστα ἀκόμα πιὸ ἐκδηλη, νομίζω, ἂν εἶχαμε τὴν τύχη νά σωθοῦν περισσότερα μνημεῖα τῆς κατηγορίας αὐτῆς. Τοῦτο γίνεται φανερό στὴν περίπτωση τοῦ ἄρματος τῆς στήλης τῆς Νέας 'Υόρκης, γιὰ τὴν ὁποία καμιά ἐξήγηση δέν εἶναι ἐντελῶς πειστική. 'Αλλὰ καὶ ἂν ἀκόμα φτάναμε σέ περισσότερο πιθανὲς ἐρμηνείες γιὰ τὴν καθεμιά παράσταση χωριστά, πάλι θά ἔμενε χωρίς ἀπάντηση τὸ ἐρώτημα: γιατί σέ ὀρισμένες περιπτώσεις οἱ τεχνίτες εἰκονίζουν θέματα σχετικά με τὴ ζωὴ τοῦ νεκροῦ καὶ σέ ἄλλες ἐνδιαφέρονται νά τοποθετήσουν μιὰ μορφή, σὰν τῆς Γοργόυς, με δαιμονικὸ χαρακτήρα; Μήπως μπορεῖ νά γεννηθῇ ἀμφιβολία γιὰ τὴν κοινωνική θέση τοῦ «δορυφόρου», ὅταν σκεφτοῦμε πὼς οἱ δικοὶ του τοῦ στήνουν μιὰ στήλη ὑψηλὴ 2,395 μ.—στὴν κατάσταση ποὺ βρίσκεται σήμερα—με λαμπρὴ πλαστική διακόσμηση; Εἶναι δυνατόν νά μὴν ἀνῆκε σέ οἰκογένεια πλούσια, στὴν τάξη τῶν ἱππέων τουλάχιστον, ἕνας ἄνθρωπος με τέτοιο λαμπρὸ ἐπιτύμβιο σῆμα; Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά γιατί δέν ἐνδιαφέρονται νά εἰκονίσουν τὴν ἀποτρόπαιη καὶ ἱερὴ κατὰ κάποιον τρόπο μορφή τῆς Γοργόυς ή ὁποιασδήποτε ἄλλης δαιμονικῆς ὄντοτητας σέ ὅλες τίς στήλες, ὥστε νά τίς προστατέψουν ἀπὸ τίς δυνάμεις τοῦ κακοῦ; Ποιὰ ἦταν ή σκέψη ποὺ

32. AAG σ. 60-61· πρβλ. AGA σ. 33.

33. Johansen σ. 107-108. 'Ο Malten, δ.π.σ. 222, ἀκριβῶς στὴν παράσταση αὐτὴ τῆς Γοργόυς τῆς στήλης τοῦ «δορυφόρου» ζήτησε νά βρῇ στήριγμα γιὰ νά ὑποστηρίξῃ ὅτι καὶ οἱ παραστάσεις τῶν «ἱππέων» στίς ὑπόλοιπες στήλες δέν μποροῦν νά σχετίζονται με τὴν καθημερινὴ ζωὴ.

τούς ὁδηγοῦσε τὴ μιά φορά σὲ τούτη καὶ τὴν ἄλλη φορά σὲ διαφορετικὴ παράσταση; Ὑπάρχει ἄραγε πίσω ἀπὸ τὴν πολλαπλότητα τῶν ἐκφράσεων αὐτῶν μιὰ ἐνιαία αἰτία ποὺ προσδιορίζει κάθε φορά τὸ διαφορετικὸ θέμα ἢ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὅλα ὀφείλονται σὲ ἀσυνάρτητες—μὲ τὴν κυριολεξία τῆς λέξης—καὶ ἀνεξάρτητες παρορμήσεις, ποὺ ἐξηγοῦν μὲ διαφορετικὸ τρόπο τὴν κάθε παράσταση;

Ἡ πληθώρα καὶ ἡ διαφορὰ τῶν θεμάτων μαρτυρεῖ ἀναμφίλεκτα, ὅτι δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἐξωτερικὴ καθοριστικὴ αἰτία ποὺ ὑποχρέωνε τοὺς γλύπτες νὰ εἰκονίσουν μιὰ ὀρισμένη μορφή. Ἡ παρουσία πάλι θεμάτων, ποὺ ἔχει τὸ καθένα ἐντελῶς διαφορετικὸ πνευματικὸ περιεχόμενο, ὅπως εἶναι ἡ Γοργώ, οἱ ἱππεῖς καὶ ὁ κάπρος, δείχνει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἐμπνέωνται πάντοτε οἱ τεχνίτες ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ θέση καὶ τὶς προσωπικὲς ἀσχολίες τοῦ νεκροῦ οὔτε ἀπὸ τὸν θρησκευτικὸ κόσμον ποὺ σχετίζεται κατὰ ἕναν ὅποιονδήποτε τρόπο μὲ τὸν τάφο καὶ τὸν νεκρό. Ἡ περίπτωση μάλιστα τῆς στήλης τῆς Νέας Ὑόρκης, μὲ τὴν παράσταση τοῦ ἄρματος καὶ τοῦ ὀπλίτη ποὺ ἐτοιμάζεται ν' ἀνέβῃ σ' αὐτό, πρέπει νὰ μᾶς κἀνὴ νὰ σκεφτοῦμε ὅτι οἱ δευτερεύουσες αὐτὲς παραστάσεις μπορούσαν νὰ μὴ σχετίζονται οὔτε μὲ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ νεκροῦ οὔτε ν' ἀνήκουν σὲ κύκλον θρησκευτικῶν ἢ ὁποιονδήποτε συμβολικῶν μορφῶν³⁴. Στὸ σημεῖο αὐτὸ μπορούμε νὰ θυμηθοῦμε τὴ «βάση τῶν κερητιζόντων»³⁵ τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχ. Μουσείου Ἀθηνῶν, ὅπου συναντοῦμε, δυὸ φορὲς μάλιστα, τὴ σκηνὴ τοῦ ἄρματος καὶ τῶν πάνοπλων ὀπλιτῶν. Ἡ σκηνὴ αὐτὴ, κατὰ τὸν Beazley³⁶, πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογη μὲ τῆς στήλης τῆς Νέας Ὑόρκης, ἀφοῦ ἄλλωστε καὶ ἡ βάση στήριζε πιθανότατα ἐπιτύμβιο μνημεῖο. Ἡ σκηνὴ τῆς παλαιστρας, στὴν κύρια ὄψη τῆς βάσης, εἰκονίζει ἐφήβους ποὺ παίζουν τὸ περίεργον παιχνίδι ποὺ θυμίζει τὸ σημερινὸ hockey. Ἄν ἡ κεντρικὴ αὐτὴ σκηνὴ σχετίζεται μὲ τὸν νεκρό, ὅπως εἶναι πολὺ πιθανό, τότε οἱ ἄλλες δύο παραστάσεις εἶναι δύσκολο νὰ ἀπεικονίσουν μιὰ διαφορετικὴ στιγμή τῆς ζωῆς του. Ὅχι μονάχα γιατί τὸ ἄρμα ἔπαψε νὰ ὑπάρχει στοὺς στρατιωτικοὺς σχηματισμοὺς τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνα, ἀλλὰ προπάντων γιατί οἱ ὀπλίτες ποὺ ἐτοιμάζονται ν' ἀνεβοῦν σ' αὐτὸ εἶναι καὶ στίς δύο ὄψεις πωγωνοφόροι, πράγμα ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς ἐφηβικῆς ἀθλητικῆς ἐνασχόλησης στὴν πρώτη παράσταση.

Ἐνα ἀκόμη ταφικὸ μνημεῖο, ποὺ προκάλεσε πολλὰ συζητήσεις καὶ ἔφερε σὲ ἀμηχανία τοὺς ἀρχαιολόγους μὲ τὸ περίεργον θέμα του καὶ τὴν ἀσυνήθιστη μορφή του, ἡ «Στήλη τοῦ Ὀπλιτοδρόμου», ἴσως μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσῃ στὴ λύση τοῦ προβλήματος ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ³⁷. Ἡ στήλη αὐτὴ εἶναι ἀσυνήθιστα κοντὴ καὶ σχετικὰ πλατιά. Ὁ Schuchhardt νομίζει ὅτι «die breite niedere Form ist offenkundig durch das Thema veranlasst»³⁸. Ἀλλὰ τὸ θέμα εἶναι περισσότερο δυσερμηνευτὸ ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς στήλης καὶ τόσο ἀσυνήθιστο ὅσο καὶ ἐκεῖνο. Ὅλες οἱ ἀρχαϊκὲς ἐπιτύμβιες στήλες τῆς Ἀττικῆς παρουσιάζουν

34. Ἡ ἀναγωγή τοῦ ἄρματος στὴν εὐγενὴ καταγωγή τοῦ νεκροῦ καὶ ὁ συσχετισμὸς του μὲ παλαιούς προγόνους εἶναι ἀπὸ τίς πιὸ ἀπελπισμένους προσπάθειες ἐρμηνείας.

35. Ἀρχ. Δελτίον 6 (1920/21) σ. 1 κ. ἐ (Α. Φιλαδελφεύς) καὶ 56-59 (Γ. Οἰκονόμος). S. Papaspyridi (Karouzou), Guide du Musée National, σ. 40-41, εἰκ. 4. Fr. Gerke, Griechische Plastik, εἰκ. 86-87. Lippold, HdA, Πῖν. 28, 3. K. Schefold, Griechische Plastik I, Πῖν. 82/83.

36. Richter AAG, σ. 61.

37. Βλ. Μαν. Ἀνδρόνικου, Περὶ τῆς στήλης τοῦ «Ὀπλιτοδρόμου» AE, 1953-54 (1957), Εἰς μνήμην Γ. Π. Οἰκονόμου, II, σ. 317-326, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

38. Archaische Plastik der Griechen, 1957, σ. 10.

ζουν τὸν νεκρό, ἀθλητή, ὀπλίτη ἢ ἀστό, ὄρθιο· μιὰ μορφή πού ἐκφράζει τὴν οὐσιαστική ὑπόστασή του, ποτὲ μιὰ στιγμιαία καὶ συμπτωματική εἰκόνα τῆς ὑπαρξῆς του. Ὁ «ὀπλιτοδρόμος», γυμνὸς ἀλλὰ μὲ κράνος, εἰκονίζεται νὰ τρέχει· ἐμφανίζεται ἀκριβῶς σὲ μιὰ μοναδική στιγμή ἐνέργειας, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ σημαίνει τὸν χαρακτήρα τῆς ἰδίας του τῆς ζωῆς (ὅτι δηλαδή ὁ νεκρὸς ἦταν δρομεύς). Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια προσπάθησα νὰ ἐρμηνεύσω τὶς ἰδιομορφίες αὐτῆς τῆς στήλης καὶ νὰ δείξω ὅτι ἡ περίεργη μορφή της ὀφείλεται στὴ λειτουργία της³⁹. Ὑποστήριξα δηλαδή τὴν ἄποψη ὅτι δὲν ἀποτελεῖ αὐθυπόστατη ἐπιτάφια στήλη, ἀλλὰ ἀνήκει σὲ μαρμάρινη ἐπένδυση ἐνὸς ὑπέργειου ταφικοῦ κτίσματος καὶ ὅτι τὸ πλατὺ καὶ κοντὸ σχῆμα της καθορίζεται ἀπὸ τὸ σχῆμα καὶ τὶς διαστάσεις τῆς στενῆς πλευρᾶς τοῦ μνημείου στὸ ὁποῖο ἀνῆκε. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ θέμα τοῦ ἀναγλύφου, πού ἀποτελεῖ τμήμα μιᾶς μεγαλύτερης σύνθεσης, πού κοσμοῦσε ὅλες τὶς πλάκες τοῦ κτίσματος. Τὸ θέμα δηλαδή προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς στήλης καὶ ὄχι τὸ ἀντίστροφο.

Ἄν ἀντικρίσουμε τώρα πιά τὸ πρόβλημα τῆς δευτερεύουσας παράστασης στὶς ἀρχαϊκὲς ἐπιτύμβιες στήλες τῆς Ἀττικῆς μὲ αὐτὴ τὴν προετοιμασία, γίνεται, νομίζω, φανερὸ πὼς μπορούμε νὰ φτάσουμε σὲ μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἐρμηνεία. Πρέπει πρῶτα-πρῶτα νὰ τοις ἀποδοθῇ ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἐπιτύμβιας στήλης μᾶς βεβαιώνει πὼς τὸ πρωταρχικὸ καὶ ἀπαραίτητο εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ στήλη· ἡ ἀνάγλυφη ἢ ζωγραφιστὴ παράσταση ἀποτελεῖ ἕνα πρόσθετο στοιχεῖο, πού ἀποχτᾷ μὲ τὸν καιρὸ οὐσιαστικὴ σημασία, ἀλλὰ πού δὲν παίρνει ποτὲ τὴ θέση τῆς ἰδίας τῆς στήλης. Ἡ στήλη εἶναι τὸ «σῆμα» καὶ τὸ ἐπιτάφιο μνημεῖο βασικὰ ἐκπληρώνει πάντοτε τὴ λειτουργία τοῦ σήματος. Ἡ πιὸ πειστικὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἀλήθεια αὐτῆς τῆς γνώμης εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι σ' ὅλες τὶς ἐποχές, ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ὡς τὴν ὕστατη ρωμαϊκὴ περίοδο, ὑπάρχουν ἀναρίθμητα σήματα-στήλες ἀπλές, φτωχικὲς, χωρὶς καμιὰ γλυπτὴ παράσταση. Στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ἰδιαίτερα, μάλιστα στὴν Ἀττικὴ, γίνεται πρόδηλη ἡ προσπάθεια τῶν ἀνθρώπων νὰ στήσουν ἐπάνω στὸν τάφο τοῦ ἀγαπημένου τους νεκροῦ μνημεῖο «τηλεφανές», πού σημαίνει μνημεῖο ξεχωριστό, τέτοιο πού νὰ τὸ προσέξουν οἱ ἄλλοι ἀμέσως καὶ ἀπὸ μεγάλη ἀπόσταση. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο οἱ ἀρχαϊκὲς ἐπιτύμβιες στήλες εἶναι γενικὰ ὑψηλές, κάποτε μάλιστα ἐξαιρετικὰ ὑψηλές, ὅπως βεβαιωνόμαστε ἀπὸ τὴν περίφημη στήλη τῆς Νέας Ὑόρκης, πού φτάνει τὰ 4.234 μ. ἢ τὴ στήλη τοῦ Θήρωνος, πού εἶχε ὕψος 3,66 μ., σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ Vuilliamy⁴⁰. Ὅλες σχεδὸν οἱ ἐπιτύμβιες στήλες τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς μαρτυροῦν ὅτι οἱ διαστάσεις τους ὑπολογίστηκαν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ μορφή πού ὑπάρχει σ' αὐτές. Οἱ στήλες ἔχουν πλάτος 0,40 - 0,50 μ. μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις πού τὸ ξεπερνοῦν καὶ φτάνουν τὰ 0,52 - 0,54 μ. Μοναδικὴ περίπτωση μὲ πλάτος 0,665 μ. ἀποτελεῖ τὸ ἀπότμημα μὲ τὴν κεφαλὴ τοῦ πολεμιστῆ, πού βρέθηκε στὸ Θεμιστόκλειο τεῖχος⁴¹. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ πλάτος τῆς ἀρχαϊκῆς στήλης καθορίζεται ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὸ πλάτος τοῦ τάφου. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι τὸ πλάτος τοῦ τάφου δὲν μπορεῖ νὰ ξεπερνᾷ τὸ 1 - 1,30 μ., τότε ἡ βάση τοῦ ἐπιτάφιου μνημείου θὰ πρέπει νὰ ἔχη διαστάσεις ἀνάλογες. Πραγματικὰ ὁρισμένες βάσεις πού σώθηκαν ἔχουν αὐτὸ περίπου τὸ πλάτος. Π.χ. Βάση Φίλης (;) Φαιδίου (τὸ ἐνεπίγραφο βᾶθρο): 0,85 μ. Μεγάλης στήλης Νέας Ὑόρκης:

39. Βλ. σημ. 37.

40. Richter AAG, σ. 93· AGA, σ. 43.

41. Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀρ. 34. Noack, AM, 32 (1907) σ. 554 κ. ἐ. εἰκ. 34. Richter AAG, σ. 62, εἰκ. 10· AGA, σ. 33-34 ἀρ. 47.

0,86 μ. Ἀριστίωνος: 0,725 μ. Λυσέα: 0,705 μ. Βάσεις Πουλοπούλου (Ἐθν. Μουσείου Ἀθηνῶν 3476 - 3477): 0,81 καὶ 0,82 μ.⁴².

Αὐτὴ ἡ διαπίστωση μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δεχτοῦμε πὼς γιὰ τὸν ἀρχαῖο τεχνίτη τὸ πλάτος τῆς στήλης δὲν μποροῦσε νὰ ξεπεράσῃ ὀρισμένα ὅρια. Ἀντίθετα κανένας ἐξωτερικὸς λόγος δὲν περιορίζε τὸ ὕψος τῆς στήλης· ἴσια-ἴσια ἢ διάθεση νὰ γίνῃ τὸ μνημεῖο «τηλεφανὲς» ὁδηγοῦσε κάποτε σὲ μιὰ ὑπέρμετρη αὐξηση τοῦ ὕψους τῆς. Οἱ στήλες ποὺ ἔχουν σωθῇ ἀποδείχνουν πὼς οἱ διαστάσεις τους δὲν ἐπηρεάζονται καθόλου ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση. Τὸ ὕψος φαίνεται ὅτι τὸ καθόριζε ἐκεῖνος ποὺ ἔστηνε τὴ στήλη, ἀνάλογα μὲ τὰ οἰκονομικά του μέσα καὶ τὴ διάθεσή του γιὰ κοινωνικὴ προβολή⁴³. Γιατὶ μόνον ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ καμιὰ περίπτωση δὲ συμφωνεῖ τὸ ὕψος τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης μὲ τὸ ὕψος τῆς μορφῆς.

Στὴ στήλη λοιπὸν μὲ τὸ ὑποχρεωτικὸ πλάτος τῶν 0,50 μ. περίπου καὶ τὸ ὕψος ποὺ ἔφτανε κατὰ κανόνα τὰ 2 ἔως 2,50 μ., καὶ πολὺ συχνὰ τὰ ξεπερνοῦσε, ἔπρεπε νὰ εἰκονίση ὁ τεχνίτης ὄρθιον τὸν νεκρὸν, σὲ πλάγια ὄψη. Τὸ πλάτος τοῦ διαθέσιμου χώρου τοῦ ἔδινε τὴ δυνατότητα ν' ἀποδώσῃ τὴν πλάγια ὄψη μιᾶς ὥριμης ἀνθρώπινης μορφῆς σὲ φυσικὲς σχεδὸν διαστάσεις· ἀνάλογο συνεπῶς ὀφείλε νὰ εἶναι καὶ τὸ ὕψος τῆς μορφῆς. Δὲν μποροῦσε μὲ κανένα τρόπο νὰ ξεπερνᾷ πολὺ τὰ ὅρια τοῦ κανονικοῦ ὕψους τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ κυμαίνεται γύρω στὸ 1,70 - 1,80 μ. Σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, ὅταν μποροῦσε ὁ τεχνίτης νὰ κερδίσῃ χώρο γιὰ τὸ πλάτος τῆς μορφῆς, κατόρθωνε νὰ μεγαλώσῃ κάπως καὶ τὸ ὕψος τῆς. Ἀλλὰ πάντοτε ἦταν ἀναπότρεπτα δεσμευμένος καὶ καθηλωμένος μέσα σὲ αὐστηρὰ καθορισμένα ὅρια.

Λίγες εἶναι οἱ περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες οἱ στήλες σώζονται στὸ μεγαλύτερο τμήμα τους καὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐπικυρώσουμε τὶς παρατηρήσεις αὐτές⁴⁴. Ἡ μόνη ἀκέραια ἀττική στήλη εἶναι ἡ μεγάλη στήλη τῆς Νέας Ὑόρκης μὲ τὰ «δύο ἀδέλφια». Τὸ συνολικὸ ὕψος τῆς, ἀπὸ τὴ βάση ὡς τὴν κορυφὴ τῆς σφίγγας, φτάνει τὰ 4,234 μ. Τὸ ὕψος τῆς

42. Πολλὲς ἀκόμα βάσεις ἐπιβεβαιώνουν μὲ τὸ πλάτος τους τὴν ἀκρίβεια τῆς κρίσης αὐτῆς: Ξενοκλέους: 0,99. Ξενοφάντου: 0,55 (ἀλλὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες βαθμίδες· ἡ ἀμέσως παρακάτω 0,70). Φρασικλείας: 0,55 (ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες παρακάτω). Νειλωνίδου: 0,715. Αἰσχρου: 0,66. Τύμνεω: 0,43 (πρέπει νὰ προστεθοῦν 0,10-0,15 μ.). Ἀριστοδίκου: 0,53. Ναυσιστράτου: 0,72. Ἐπιστήμονος: 0,60. Ἀντιστάσιος: 0,71. Δέρμιος-Κιτύλου: 0,53. Τετ(τ)ίχου: 0,70. Ἀντιφάνους: 0,432. Ἀντιγένους: 0,635. Ἀλέξου: 0,753. Ἀντιδότου: 0,69. Θράσωνος: 0,795. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς ἴσως εἶχαν καὶ κατώτερα ἢ κατώτερα μέρη τοῦ βάθρου· οἱ διαστάσεις ὅμως παραμένουν μέσα στὰ ὅρια ποὺ ὑπολογίσαμε στὸ κείμενο.

43. Ὅτι στὶς ἐκδηλώσεις τοῦ πένθους ὑπάρχει καὶ ἡ ματαιόδοξη διάθεση κοινωνικῆς προβολῆς, ἃς εἶναι καὶ σὲ λανθάνουσα μορφή, τὸ θεωρῶ βέβαιο. Ὅτι τοῦτο εἶχε γίνῃ φανερό ἀπὸ πολὺ πρῶμα χρόνια τὸ δείχνουν οἱ περιοριστικὲς διατάξεις ὅλων τῶν ἐποχῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος (Σόλων, Κλεισθένης, Δημητρίου Φαληρέα), ποὺ σχετίζονται μὲ κοινωνικὲς, δημοκρατικὲς μεταρρυθμίσεις (τοῦ Δημητρίου Φαληρέα βέβαια εἶχαν μονάχα δημοκοπικὸ χαρακτῆρα). Ἀμεσα καὶ μὲ τὴν ὀξύτατη γλώσσα του τὸ ἔχει διατυπώσει ὁ Εὐριπίδης στὶς «Τρῳάδες» του (στ. 1246-1250).

χωρεῖτε, θάπτει' ἀθλίῳ τύμβῳ νεκρὸν·
ἔχει γὰρ οἷα δεῖ γε νερτέρων στέφη.
δοκῶ δὲ τοῖς θανοῦσι διαφέρειν βραχύ,
εἰ πλουσίαν τις τεύξεται κτερισμάτων·
κενὸν δὲ γὰρῳμ' ἐστὶ τῶν ζώντων τόδε.

44. Διαστάσεις: Στήλης Νέας Ὑόρκης: Richter, Catalogue of Greek Sculptures in the Metropolitan Museum of Art, 1954, ἀρ. 15, σ. 15· AGA, σ. 27. Στήλης «Δορυφόρου»: Noack, AM, 32 (1907) σ. 514, 517 καὶ Richter AAG, σ. 134. Στήλης Ἀριστίωνος: Richter AAG, σ. 134 καὶ μέτρησέ δική μου.

ίδιας τῆς στήλης —τῆς πλάκας δηλαδή—εἶναι 2,562 μ. Ὁ νέος πού εἰκονίζεται ἔχει ὕψος 1,75 μ. Ἡ στήλη τοῦ «δορυφόρου» δὲ σώζει τὴ βάση της οὔτε τὴν ἐπίστεψη, καὶ ἀπὸ τὸν κορμό της ἔχει σπάσει τὸ ἐπάνω μέρος, ἀπὸ τὴν κορυφή σχεδὸν τῆς κεφαλῆς τοῦ «δορυφόρου». Τὸ ὕψος τῆς στήλης στὴ σημερινή της κατάσταση φτάνει τὰ 2,395 μ., ἐνῶ ἡ μορφή τοῦ δορυφόρου ἔχει ὕψος 1,69 μ. (στὸ ὕψος τῆς μορφῆς πρέπει νὰ προσθέσουμε λίγα ἑκατοστά, ὅχι πάντως περισσότερα ἀπὸ 4 - 5, ὅσα δηλαδή λείπουν ἀπὸ τὴν κορυφή τοῦ κρανίου πού ἔχει ἀποσπασθῇ). Ἡ στήλη τοῦ Ἀριστίωνος ἔχει ὕψος 2,40 μ., ἡ πλάκα 2 μ. καὶ ἡ μορφή, πού διατηρεῖ ἀκέραιο σχεδὸν τὸ ἀρχικὸ της ὕψος, φτάνει τὸ 1,785 μ.

Ἀπὸ τίς διαστάσεις πού παραθέσαμε βλέπουμε πὼς σὲ καμιά περίπτωση τὸ ὕψος τῆς μορφῆς δὲν καλύπτει τὸ ὕψος τῆς πλάκας τῆς στήλης. Ἡ διαφορὰ πού ὑπάρχει δὲν εἶναι πάντοτε ἡ ἴδια, ἀλλὰ ἐξαρτᾶται βασικὰ ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς στήλης καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἀπὸ τὸ πλάτος της, πού καθορίζει τὸ πλάτος τῆς μορφῆς καί, σὰν ἐπακόλουθο, τὸ ὕψος της.

Ὁ τεχνίτης λοιπὸν εἶχε τὴν εὐχέρεια νὰ τοποθετήσῃ τὴ μορφή τοῦ νεκροῦ σ' ἓνα ὀρισμένο ὕψος καὶ ὅχι νὰ τὴν παραστήσῃ νὰ πατᾷ ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ τὴν βάση. Ἀτυχῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεγάλη στήλη τῆς Νέας Ὑόρκης, τὴν τεμαχισμένη στήλη τῆς Boston (πού ὅμως δὲν εἶναι ἀττική)⁴⁵, τὴ χαρακτηριστὴ στήλη τοῦ Λούβρου⁴⁶, τὸ ἀπὸτμημα τοῦ Ἑθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου Ἀθηνῶν ἀρ. 2825⁴⁷, καὶ τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου⁴⁸, καμιά ἄλλη δὲ σώζει τὸ ἐπάνω της μῆμα. Ἀπ' αὐτὲς ὅμως τίς λίγες βεβαιωνόμαστε πὼς ἡ μορφή δὲν ἔφτανε ὡς τὸ ἐπάνω πέρασ τῆς στήλης, ἀλλὰ ἄφηνε ἕναν ὀρισμένο χῶρο κενό. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά διαπιστώνουμε ὅτι ὁ τεχνίτης ἄφηνε κανονικὰ κενὸ χῶρο ἀνάμεσα στὴν βάση καὶ στὸν κανόνα, ἐπάνω στὸν ὁποῖον στήριζε τὴ μορφή τοῦ νεκροῦ. Εἶχε, μὲ ἄλλα λόγια, τὴ δυνατότητα νὰ τοποθετήσῃ τὴ μορφή αὐτὴ ὑψηλότερα ἢ χαμηλότερα ἐπάνω στὴ στήλη. Τὴν ἐκλογὴ τῆς θέσης τούτης πρέπει νὰ τὴν ἐπηρέαζε, νομίζω, τὸ ὕψος τοῦ ὅλου μνημείου (βάση-στήλη-ἐπίστεψη), οἱ καλαισθητικὲς προτιμήσεις τῆς ἐποχῆς, ἡ θέση ὅπου στήνονταν τὸ μνημεῖο καὶ ἡ προσωπικὴ εὐαισθησία τοῦ τεχνίτη. Ἡ ἀπόφασί του ὅμως σὲ τοῦτο τὸ πρόβλημα δὲ δεσμευόταν ἀπὸ τὸν κενὸ χῶρο πού μπορούσε νὰ μείνῃ ἐπάνω ἢ κάτω ἀπὸ τὴ μορφή⁴⁹. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ στήλη ἡ μόνη του ἐγνοία ἦταν ἡ ἀποτύπωση τῆς μορφῆς τοῦ νεκροῦ. Ὅταν πιά ἐκτελοῦσε τὸ ἔργο του καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, τὸ μνημεῖο ἦταν οὐσιαστικὰ ἐτοιμο. Λέγοντας οὐσιαστικὰ, ἐννοῶ πὼς ὑπῆρχε ὅ,τι χρειαζόταν γιὰ τὸν σκοπὸ, γιὰ τὸν ὁποῖον εἶχε παραγγελθῇ: ἓνα μνημεῖο δηλ. «τηλεφανὲς» μὲ τὴ μορφή τοῦ νεκροῦ.

45. L. D. Caskey, *AJA*, 15 (1911) σ. 293 κ. ἐ. τοῦ ἴδιου, *Catalogue of Greek and Roman Sculpture, Boston Museum of Fine Arts*, 1925, ἀρ. 11. Richter *AAG*, σ. 47 καὶ εἰκ. 8 καὶ 56· *AGA*, σ. 22, ἀρ. 28 καὶ εἰκ. 80-81. Johansen, σ. 118, εἰκ. 58. *JdI*, 1936, σ. 150, εἰκ. 13. F.R. Grace, *Archaic Sculpture in Boeotia*, σ. 63 κ.ἐ.

46. *Mon. Piot*, 37 (1940) σ. 46 κ.ἐ. (Charbonneaux). Richter *AAG*, σ. 109, εἰκ. 105-108· *AGA*, σ. 41, εἰκ. 138-140. Johansen, σ. 101, εἰκ. 51. Rumpf, *MuZ*, Πίν. 22, 1.

47. Noack, *AM*, 32 (1907) σ. 541 κ.ἐ. Richter *AGA*, σ. 23, εἰκ. 87, 89.

48. Blümel, *Katal*, A2. Richter *AAG*, σ. 41, εἰκ. 58· *AGA*, σ. 21, εἰκ. 79.

49. Αὐτὸ βεβαιώνεται ἀπὸ τίς διαστάσεις τῆς κενῆς ἐπιφάνειας κάτω ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ νεκροῦ, πού εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὲς σὲ κάθε στήλη. Ἄν τὸ θεωροῦσε ὑποχρέωσή του ὁ τεχνίτης, θὰ μπορούσε νὰ δημιουργήσῃ ἓνα πεδίο ἴσων διαστάσεων ἢ τουλάχιστον ὁμοίων στὶς ἀναλογίες τους (τετράγωνο, ὀρθογώνιο 2:1 ἢ 3:1 κ.ο.κ.).

Ἄλλα ἂν εἶχε ὀλοκληρωθῇ λειτουργικά, δὲν εἶχε τελειώσει καλλιτεχνικά. Τὸ κενὸ ποὺ εἶχε ἀπομείνει κάτω ἀπὸ τὸν κανόνα προκαλοῦσε τὸν δημιουργό, γιατί ἀσφαλῶς θεωροῦσε ἀπαράδεκτο αὐτὸ τὸ χάσμα. Ἄν καί, ὅπως ἐπιγραμματικά ἔχει παρατηρήσει ὁ Payne⁵⁰, ἡ ἀφόρητα χρησιμοποιομένη ἔκφραση «*horror vacui*» δὲν ἀποτελεῖ οὔτε καὶ στὴν περίπτωση αὐτῇ σωστὴ περιγραφή (καταγραφή καλύτερα) τῆς ψυχικῆς στάσης τοῦ καλλιτέχνη μπροστὰ στὸ πρόβλημα ποὺ ἀντιμετωπίζει, ὥστόσο μπορούμε νὰ τὴν ἐπαναλάβουμε καὶ νὰ σημειώσουμε πὼς προσφέρει τὸ γενικὸ σχῆμα γιὰ νὰ καταλάβουμε τὸ ἐπόμενο βῆμα τοῦ δημιουργοῦ τῆς στήλης. Ὁ ἀρχαῖκός τεχνίτης, ὅχι βέβαια ἀπὸ τρόπο μπροστὰ στὸ κενό, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ πάθος τῆς «διακόσμησης» (ἴσον τῆς ἐμψύχωσης) μιᾶς ἐπιφάνειας, ποὺ διαφορετικά — μένοντας δηλαδὴ γυμνὴ — ἀδρανεῖ καὶ μὲ τὸ νεκρὸ τῆς στοιχεῖο ἀφαιρεῖ δύναμη ἀπὸ τὶς παρακείμενες μορφές, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ζωντανέψῃ τὸν νεκρὸ χῶρο. Καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ ἓναν μονάχα τρόπο: μὲ τὴ δημιουργία μιᾶς καλλιτεχνικῆς πειστικῆς μέσα στὸ χῶρο μορφῆς⁵¹.

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπαίτηση τοῦ καλλιτεχνικοῦ λόγου. Τὸ πρωταρχικὸ στὴν περίπτωση αὐτῇ εἶναι ἡ ἀνάγκη μιᾶς μορφῆς ποὺ θὰ ἐναρμονίζεται μὲ τὸν κενὸ χῶρο. Πρὶν ἀπὸ τὴ μορφή ὑπάρχει ὁ χῶρος μὲ τὸ ὀρισμένο σχῆμα, ποὺ ἀπαιτεῖ τὴν πλήρωση. Στὴν ἐπιλογὴ τοῦ θέματος ὁ τεχνίτης ἔχει ἀρκετὴ ἐλευθερία, ὅπως δείχνουν τὰ μνημεῖα ποὺ σώθηκαν. Ἄν τὰ θέματα αὐτὰ ἔχουν ἄμεση ἢ ἔμμεση σχέση μὲ τὸν νεκρὸ εἶναι ζήτημα ποὺ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ τὸ ἀντιμετωπίσουμε μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση. Ἐκεῖνο ποὺ μπορούμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι ἀνάμεσα στὰ διάφορα θέματα ποὺ ἔχει στὴ διάθεσή του ὁ τεχνίτης, θέματα ποὺ τοῦ προσφέρουν ἢ παράδοση, οἱ θρησκευτικὲς ἰδέες, ἡ κοινωνικὴ θέση τοῦ νεκροῦ ἢ οἱ ἰδιαίτερες ἀσχολίες του, διαλέγει ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ ἐνταχθῇ καλύτερα στὸν διαθέσιμο χῶρο. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ ἀποφασιστικὸς παράγων στὴν τελικὴ κρίση τοῦ δημιουργοῦ εἶναι ἡ συσχέτιση τοῦ σχήματος τοῦ χώρου ποὺ ἔχει νὰ καλύψῃ καὶ τοῦ σχήματος τῆς μορφῆς μὲ τὴν ὁποία θὰ τὸν καλύψῃ. Ἀκόμη καλύτερα θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς ὁ παράγοντας αὐτὸς δὲν ἐπιρεάζει ἀπλὰ τὴν τελικὴ ἐπιλογὴ, ἀλλὰ προκαλεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴν ἐμπνευση τοῦ τεχνίτη.

Ὁ τεχνίτης π.χ. τῆς στήλης τοῦ Λυσέα, ὅταν βρέθηκε μπροστὰ στὴ στενόμακρη ἐπιφάνεια ποὺ ἀπόμεινε κάτω ἀπὸ τὴν κύρια μορφή, ἦταν ὑποχρεωμένος σχεδὸν νὰ συλ-

50. Protokorinthische Vasenmalerei, σ. 11: «Griechische geometrische Dekoration kann in der Tat als Illustration des gröblich verbrauchten Ausdrucks *horror vacui* angesehen werden (obwohl selbst hier dieser Ausdruck keine gemässe Bezeichnung für den seelischen Zustand des Künstlers ist).

51. Δὲν εἶναι σπάνιες οἱ περιπτώσεις, ὅπου ἀντιμετωπίζει ὁ καλλιτέχνης, μάλιστα ὁ ἀρχαῖος — ἰδιαίτερα ὁ ἀρχαῖκός — Ἕλληνας ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἓνα τέτοιο πρόβλημα. Τὸ πιὸ πρόχειρο, ἴσως, παράδειγμα τὸ προσφέρουν τὰ *tondi* στὶς λακωνικὲς κύλικες, ὅπου τὸ τμήμα τοῦ κύκλου ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴ χορδή, ποὺ εἰκονίζει τὸ ἔδαφος, καὶ τὴν περιφέρεια τοῦ κύκλου καὶ ποὺ μένει νεκρὸ καὶ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ κύριο πεδίο, καλύπτεται μὲ μορφές ποὺ δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τὴν κύρια παράσταση τοῦ *tondo*. Εἶναι, νομίζω, περιττὸ νὰ σημειώσῃ κανεὶς συγκεκριμένα παραδείγματα. Ἀρκεῖ νὰ ρίξῃ μιὰ ματιὰ στοὺς πίνακες τῆς γνωστῆς μελέτης τοῦ A. Lane στὸ BSA, 34 (1933/34), γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὸ γεγονός. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προσθέσῃ παραδείγματα καὶ ἀπὸ ροδιακὰ πιάτα, ὅπου ἡ δευτερεύουσα τοῦτῃ ζώνη καλύπτεται μὲ θέματα ἐντελῶς γεωμετρικὰ ἢ, ὅπως ἄλλωθις συνηθίσαμε νὰ τὰ ὀνομάζουμε, διακοσμητικά. Ἐξοχο παράδειγμα τὸ γνωστὸ «πιάτο» τοῦ Εὐφόρβου, Rumpf, MuZ, Πίν. 7, 4. Buschor, Gr. Vasen σ. 53, εἰκ. 53. Lane, Greek Pottery, Πίν. 20A. — Τὸ πρόβλημα τῆς σύνθεσης μέσα σ' ἓναν ὀρισμένον χῶρο στάθηκε καίριο στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη (ἄετωμα, μετόπη, *tondo*, κ.λ.π.). Ἐνδιαφέρουσα σχετικὴ μελέτη εἶναι τοῦ T. B.L. Webster, *Tondo Composition in Archaic and Classical Greek Art*, JHS, 59 (1939) σ. 103-123, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἐξαντλεῖ τὸ θέμα.

λάβη τη μορφή του αλόγου που καλπάζει. Γιατί αυτή η μορφή γέμιζε με αναγκαιότητα και πειστικότητα το χώρο⁵². Θά ήταν δηλαδή αδύνατο να διανοηθῇ πώς μπορεί σ' έναν τέτοιο χώρο να σχεδιάσῃ τὴν τρέχουσα Γοργώ. Ἡ Γοργώ προσφέρει ἓνα σχῆμα ὀρθογώνιο, τετράγωνο σχεδόν, με ὑψηλότερο τὸν κάθετο ἄξονα καὶ προσφέρεται ὡς θέμα γιὰ ἓναν τέτοιον χώρο. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ βρίσκεται στὴ στήλη τοῦ δορυφόρου καὶ στὸ καινούργιο κομμάτι τοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης⁵³.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ νομίζω ὅτι μιὰ σύγκριση τῶν δύο ὁμοίων μορφῶν — τῆς Γοργοῦς τῆς στήλης τοῦ «δορυφόρου» καὶ τῆς predella τῆς Νέας Ὑόρκης (Πίν. 21 β) — καὶ παραβολή τους πρὸς ἄλλες ὁμοίες θὰ ἐνισχύσῃ ἀκόμη περισσότερο τὴν ἄποψη αὐτὴ καὶ θὰ δείξῃ πόση σημασία ἔχει γιὰ τὸν καλλιτέχνη τὸ σχῆμα τοῦ χώρου ποὺ εἶναι ἀναγκασμένος νὰ καλύψῃ. Ἡ παραβολὴ πρὸς ἄλλες ὁμοίες μορφές θὰ περιορισθῇ σὲ λίγες μονάχα χαρακτηριστικὲς παραστάσεις τοῦ ἴδιου ἀκριβῶς θέματος (Γοργώ) καὶ δὲ θὰ ἀπλωθῇ σὲ μιὰ ὁλοκληρωμένη ἱστορικὴ-μορφολογικὴ ἔρευνα ὅλου τοῦ θέματος, πρᾶμα ποὺ ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τῆς μελέτης αὐτῆς.

Θὰ σταθοῦμε στὴν πῆλινη πλάκα τῶν Συρακουσῶν⁵⁴, στὸ ἀέτωμα τῆς Κερκύρας⁵⁵, στὴ μετόπη με τὸν ἀποκεφαλισμὸ τῆς Μέδουσας τοῦ ναοῦ C τοῦ Σελινούντος⁵⁶ καὶ σὲ μιὰ μικρὴ μήτρα ἀπὸ τὸν Ἀκράγαντα⁵⁷ καὶ μ' αὐτὲς θὰ συγκρίνουμε τίς δύο παραστάσεις τῶν ἀττικῶν στηλῶν. Τὸ πρῶτο σημεῖο ποὺ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε εἶναι ὅτι τὸ γενικὸ σχῆμα τῆς τρέχουσας μορφῆς τῆς Γοργοῦς δὲν καθορίζεται ἀπὸ χρονολογικὰ κριτήρια. Τὸ ἄπλωμα δηλαδὴ τῶν χειρῶν καὶ τὸ ἄνοιγμα τῶν σκελῶν δὲν ἀκολουθεῖ μιὰ ὀρισμένη χρονικὴ πορεία, ὅπως ἴσως θὰ περίμενε ἢ θὰ ὑπέθετε κανεὶς.

Ἡ πλάκα τῶν Συρακουσῶν ἔχει χρονολογηθῇ κατὰ καιροὺς⁵⁸ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου ὡς τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα π.Χ. Νομίζω πὺς μπορούμε νὰ ποῦμε πὺς καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἀπέχῃ χρονικὰ ἀπὸ τὸ ἀέτωμα τῆς Κερκύρας τόσο ὅσο πίστευε ὁ Payne, ὥστόσο δὲν μπορούμε νὰ τὴ θεωρήσουμε ἐντελῶς σύγχρονη μ' αὐτό. Τὴ μήτρα τοῦ Ἀκράγαντος τὴ χρονολογεῖ ὁ Marconi στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰῶνα, συγκρίνοντάς τὴν με τὴ μετόπη τοῦ ναοῦ C τοῦ Σελινούντος. Ἡ σύγκριση ὅμως αὐτὴ μᾶς ἀναγκάζει νὰ χρονολογήσου-

52. Ἐννοῶ: αὐτὴ ἡ μορφή, ὡς μιὰ ἀπὸ ὅσες μπορούσαν νὰ ἔρθουν στὴ συνειδήσή του σὲ συσχετισμὸ με μιὰ ἐπιτύμβια στήλη.

53. Διαλέγω αὐτὰ τὰ δύο παραδείγματα («κελητίζων» — Γοργώ), γιατί με τὴ χαρακτηριστικὴ σχηματικὴ τους ἀντίθεση κάνουν πρόδηλὴ τὴν ἐρμηνεῖα ποὺ ἐπιχειρῶ νὰ διατυπώσω. Φυσικὰ σὲ περιπτώσεις, ὅπου τὸ σχῆμα τοῦ κενοῦ χώρου εἶναι λιγότερο χαρακτηριστικὸ, ἢ ἐπιλογὴ τοῦ θέματος ἀκολουθεῖ πιὸ συνηθισμένα σχήματα, ὅπως λ.χ. τὸ σχῆμα τοῦ ἵππῆα τῆς στήλης Barracco.

54. Βλ. τελευταῖα S. Benton, BSR, 22 (1954) σ. 132-137, Πίν. XIX. Πρβ. E. Douglas van Buren, *Archaic Fictile Revetments in Sicily and Magna Grecia*, σ. 158-59. H. Payne, *Necrocorinthia*, σ. 79-80, εἰκ. 23 E.

55. G. Rodenwaldt, *Altdorische Bildwerke in Korfu*, Εἰκ. 10-11. Gerke, *Gr. Plastik*, Πίν. 6. Fr. Matz, *Geschichte Gr. Kunst*, Πίν. 134. Lippold, *HdA*, Πίν. 7, 1. R. Lullies - M. Hirmer, *Gr. Plastik*, Πίν. 15. J. Dörig - O. Gigon, *Der Kampf der Götter und Titanen*, 1961, Πίν. 16.

56. O. Benndorf, *Die Metopen von Selinunt*, σ. 44, Πίν. 1. Heinz Kähler, *Das Griechische Metopenbild*, Πίν. 27. Lippold, *HdA*, Πίν. 29, 1.

57. Pirro Marconi, *Agrigento, Topografia ed arte*, 1929, σ. 192-194, εἰκ. 133.

58. Van Buren: «middle VI century». R. Hampe (AM, 60/61 (1935/36) σ. 297 ἄρ. 31): «...ist die Gorgo von Syrakus. . . mindestens so forgeschritten wie die von Korfu». Als Entstehungszeit möchte ich das erste Viertel des 6. Jhdts annehmen». Ὁ Payne (δ.π. σ. 81) νομίζει ὅτι ἀνήκει στὸ «transitional style» (640-625). Ἡ S. Benton (δ. π.) τέλος πιστεύει ὅτι εἶναι «παλαιότερη ἀπὸ τίς μετόπες τοῦ Θέρμου» καὶ τὴν τοποθετεῖ στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ.

με καὶ τὴ μήτρα στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰώνα, στὴν προτελευταία ἴσως δεκαετία του. Ἔτσι σὲ μιὰ χρονικὴ κατάταξη θὰ εἴχαμε τὴν ἀκόλουθη σειρά:

1. Γοργὼ τῶν Συρακουσῶν (Πίν. 22 α).
2. Γοργὼ τοῦ ἀετώματος τῆς Κερκύρας (Πίν. 22 β).
3. Γοργὼ τῆς στήλης τοῦ «δορυφόρου» (Πίν. 23 α).
4. Γοργὼ τῆς predella τῆς Νέας Ὑόρκης (Πίν. 21 β).
5. Γοργὼ τῆς μήτρας τοῦ Ἀκράγαντος (Πίν. 24)
6. Γοργὼ τῆς μετόπης τοῦ ναοῦ C τοῦ Σελινοῦντος (Πίν. 23 β).

Εἶναι ἐκδηλὴ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ Γοργὼ τῶν Συρακουσῶν καὶ τῆς Κερκύρας. Ἡ πρώτη δημιουργεῖ ἓνα τετράγωνο σχεδὸν σχῆμα, ἔτσι ὥστε τὸ ὕψος τῆς μορφῆς εἶναι ἴσο περίπου μὲ τὸ ἀνοιγμα τῶν χειρῶν, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ὑπέρμετρη συνίζηση τοῦ σώματος, ποὺ συμπιέζεται φοβερὰ ἀνάμεσα στὴν πελώρια «γοργονεία» κεφαλὴ καὶ στὰ πόδια. Διαφορετικὴ ἐντελῶς εἶναι ἡ διάπλαση τῆς κερκυραϊκῆς, μὲ τὸ μικρότερο κεφάλι, τὴν εὐλύγιστη ἀνάπτυξη τοῦ κορμοῦ καὶ τὴ σύμμετρη διάθεση τῶν μελῶν. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ κάμψη τοῦ ἀριστεροῦ χειριοῦ, οἱ κινήσεις τῆς Γοργοῦς τῶν Συρακουσῶν εἶναι περισσότερο κλειστές, ἔλκονται ὅλες πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ κορμοῦ. Ἀντίθετα στὴν κερκυραϊκὴ κυριαρχεῖ, θὰ λέγαμε, μιὰ φυγόκεντρη δύναμη, ποὺ ἐκτινάσσει ὅλα τὰ μέλη πέρα ἀπὸ τὸ κέντρο τῶν συμπλεκόμενων φιδιῶν καὶ καθορίζει ἔτσι τὶς ἀμβλείες (ἀνοιχτὲς) γωνίες χειρῶν καὶ ποδιῶν.

Ἄν παραβάλουμε τὴ Γοργὼ τῆς Κερκύρας μὲ τὴ Γοργὼ τῆς «στήλης τοῦ δορυφόρου», βλέπουμε πόσο πιὸ ἀνετη εἶναι ἡ κίνηση τῆς πρώτης. Τὸ ἀνοιγμα τῶν σκελῶν εἶναι πολὺ μεγαλύτερο καὶ περισσότερο ἐντονο, ἡ ἀριστερὴ κνήμη προβάλλεται πρὸς τὰ ἔξω σχηματίζοντας μὲ τὸν μηρὸ ἀμβλεία γωνία, ὁ δεξιὸς μηρὸς τινάζεται πρὸς τὰ πίσω. Τὸ ἴδιο χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διάθεση τῶν χειρῶν ποὺ ἐκτείνονται ἀριστερά - δεξιὰ πέρα ἀπὸ τὴν κάθετο ποὺ ἀνεβαίνει ἀπὸ τὸ ἄκρο τῶν πελμάτων. Ἀντίθετα στὴ στήλῃ τοῦ «δορυφόρου» ἡ ἀριστερὴ κνήμη τῆς Γοργοῦς μαζεῦεται πρὸς τὰ μέσα καὶ ὁ δεξιὸς μηρὸς σχηματίζει ἄξονα κάθετο πρὸς τὸ ἔδαφος, ἐνῶ τὰ χέρια τῆς ἔχουν συσταλῇ ὅσο γίνεται περισσότερο, ὥστε μόλις διατηροῦν τὸ τυπικὸ σχῆμα τῶν χειρῶν τῆς «τρέχουσας»⁵⁹ μορφῆς τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων. Ἡ συστολὴ αὐτὴ ἐπιτείνεται ἀκόμα περισσότερο στὴ μήτρα τοῦ Ἀκράγαντος καὶ φτάνει τὸ ἀκρότατο ὄριο στὴ μετόπη τοῦ Σελινοῦντος. Στὰ δύο τελευταῖα παραδείγματα τὸ χαρακτηριστικὸ «knielaufschema»⁶⁰ ἔχει ἀτροφῆσει τελείως καὶ διατηρεῖ μονάχα τὰ ἐντελῶς ἐξωτερικά, τυπικὰ του γνωρίσματα.

Οἱ συγκρίσεις αὐτὲς ἔκαναν, νομίζω, φανερό ὅτι ἡ μεταβολὴ τοῦ σχήματος δὲν ὀφείλεται σὲ λόγους χρονολογικῆς διαφορᾶς. Κατὰ περιέργη μάλιστα σύμπτωση τὰ νεώτερα παραδείγματα παρουσιάζονται σὰν πιὸ ἁτολμα στὴν ἔκφραση τῆς κίνησης καὶ δι-

59. Χρησιμοποιοῦμε τὴ συμβατικὴ αὐτὴ ἔκφραση — «τρέχουσα» — χωρὶς νὰ ἐξετάζουμε τὴν οὐσία τοῦ προβλήματος, ἂν δηλαδὴ πραγματικὰ ἡ Γοργὼ παριστάνεται πάντοτε τρέχουσα. Βλέπε γιὰ τὸ ζήτημα τοῦτο τὶς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις τοῦ E. Lapalus, *La représentation médiane dans la décoration des frontons majeurs*, BCH, 70 (1946) σ. 299-311.

60. Βλ. Eduard Schmidt, *Der Knielauf und die Darstellung des Laufens und Fliegens in der älteren Griechischen Kunst*, Münchener Archäologischen Studien, Dem Andenken A. Furtwänglers gewidmet, München 1909, σ. 251-397.

νουν την έντύπωση πώς είναι περισσότερο συντηρητικά. Μονάχα το απότμημα της Νέας Ύορκης ξαναβρίσκει την όρμη της κερκυραϊκής Γοργούς⁶¹.

Ποιός είναι λοιπόν ο λόγος που προκαλεί τις διαφορές αυτές; Πιστεύω πως δεν είναι δυνατόν να υπάρχει άλλος από τον καλλιτεχνικό, την απαίτηση δηλαδή που υποχρεώνει τον τεχνίτη να καλύψει πειστικά τον χώρο που διαθέτει. Τουτό γίνεται ιδιαίτερα φανερό στη μήτρα του Ἀκράγαντος, όπου η μορφή της Γοργούς έχει μοναδική και ασυνήθιστη ανάπτυξη σε ύψος, ενώ το ανάμυγμά της σε πλάτος έχει περιοριστή στο ελάχιστο δυνατό. Ἀντίθετη ἀκριβώς είναι η κατασκευή της Γοργούς των Συρακουσών, με την υπερβολική συμπίεση του ύψους, που εξισώνεται με το πλάτος, δίνοντας έτσι στη μορφή μιὰ βασανιστικά κοντόχρονη μορφή. Ἐν εἶναι σωστή⁶² ἡ ἔρμηνεία της Benton⁶³, ὅτι τόσο ἡ πλάκα των Συρακουσών ὥσο καὶ ἡ μήτρα του Ἀκράγαντος ἀποτελοῦν μέρος τῆς διακόσμησης βωμῶν καὶ δὲν εἶναι αὐθόπαρκες διακοσμητικὲς ἢ ἀναθηματικὲς πλάκες, τότε καταλαβαίνουμε ὅτι ὁ τεχνίτης που ἔπλασε τὴ μορφή τῆς Γοργούς ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ὑποταχτῇ στὸ σχῆμα τοῦ βωμοῦ καὶ δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιβάλλῃ αὐτὸς τὸ σχῆμα που θεωροῦσε ἀναγκαῖο γιὰ τὴ μορφή.

Ὁ ἴδιος λόγος ἐπιβάλλει τὴ σύμπτυξη τοῦ πλάτους τῆς Γοργούς στὴ μετόπη τοῦ Σελινοῦντος, ὅπου πρέπει νὰ χωρέσουν οἱ μορφές που ἀπαιτεῖ ὁ μῦθος στὶς καθορισμένες ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαστάσεις. Ἀντίθετα ἡ κεντρικὴ μορφή τῆς Γοργούς τῆς Κερκύρας στὸ τύμπανο τοῦ αἵετώματος ὄχι μονάχα ἐπιτρέπει τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξή της, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιβάλλει, καὶ γιὰ νὰ πληρωθῇ ὁ τεράστιος αὐτὸς χώρος, ἀλλὰ προπάντων γιὰ νὰ κατευθυνθῇ ἡ κίνηση πρὸς τὶς δύο πτέρυγες τοῦ αἵετώματος. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὶς predelle των ἀρχαϊκῶν στηλῶν. Ἡ Γοργὼ τοῦ «δορυφόρου» μετὴν αὐστηρή, ἀλλὰ εὐρυθμὴ καὶ ζυγισμένη διαμόρφωσή της «διακοσμεῖ» (= ἐμψυχώνει) μετὰ καλλιτεχνικὴ νομοτέλεια τὸν ὀρισμένο ὀρθογώνιο (σχεδόν) χώρο, που ἔχει στὴ διάθεσή της. Ἀπὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα κινημένος καὶ ὁ τεχνίτης τῆς predella τῆς Νέας Ύορκης, ἀλλὰ μετὰ καλλιτεχνικὲς ἀντιλήψεις τῆς ὕστερης ἀρχαϊκῆς περιόδου βρίσκει τὴ δική του λύση στὸ ἴδιο πρόβλημα⁶⁴.

Μποροῦμε, νομίζω, νὰ συνοψίσουμε τώρα τὶς σκέψεις μας. Ἐπάνω στοὺς ἀρχαίκοις τάφους στήνεται ἡ στήλη, που ἀποτελεῖ τὸ «σῆμα» τοῦ τάφου καὶ τοῦ νεκροῦ. Ἡ στήλη αὐτὴ καθ' αὐτὴν ἀποτελεῖ τὸ οὐσιαστικόν, τὸ κύριο ἐπιτύμβιο μνημεῖο. Ἐπάνω στὴν πλάκα

61. Ἀποφύγαμε τὶς συγκρίσεις μετὰ παραστάσεις ἀγγείων, ἂν καὶ εἶναι πολυάριθμες, γιὰτὶ διαφορετικὴ ἡ ὕψις τῆς καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης μποροῦσε νὰ θεωρηθῇ τὸ αἷτιο ὁποιασδήποτε διαφορᾶς. Ὡστόσο τὰ σύγχρονα παραδείγματα τῆς ἀγγειογραφίας ἐνισχύουν ὁπωςδήποτε τὴ σειρά των συλλογισμῶν που ἀναπτύχθηκαν ἐδῶ. Πρόχειρα βλ. E. Schmidt, ὁ. π.

62. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι ὁπωςδήποτε ἡ πιὸ πιθανή.

63. ὁ. π. 133-35.

64. Δὲν εἶναι σκοπὸς μας νὰ προχωρήσουμε σὲ λεπτομερέστερη ἀνάλυση των δύο ἔργων. Ἀλλὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ τεχνίτης τοῦ «δορυφόρου» που εἶχε στὴ διάθεσή του ὑψηλότερο ἀκόμα χώρο, κατόρθωσε μετὰ τὴν ἐξοχὴ εὐαισθησία του νὰ ξεπεράσῃ τὶς δυσκολίες, ἀφήνοντας κενὴ μιὰ μικρὴ ζώνη στὸ κατώτατο ἄκρο τῆς στήλης καὶ δημιουργώντας τὴν ταινία μετὰ τὸν μαῖανδρο στὴ βάση τῆς «predella» μετὰ τὴ Γοργῶν. Ὁ τεχνίτης τοῦ ἔργου τῆς Νέας Ύορκης ἀντιμετώπισε τὸ ἴδιο ἀκριβὲς πρόβλημα, ἀλλὰ ἔδωσε λύση εὐκολώτερη ἀλλὰ καὶ λιγότερο πειστικὴ—γιὰ νὰ μὴν ποῦμε ἱκανοποιητικὴ: ἄφησε τὴ Γοργῶν νὰ πετᾷ μετὰ τὴν ἐξοχὴ στὸ κενόν, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μερικῶς μόνον ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή. Ἡ μικρὴ χρονικὴ ἀπόσταση των δύο ἔχει κίόλας ἀπομακρύνει τὸν τεχνίτη ἀπὸ τὸ κλίμα τῆς αὐστηρότητας που συγκρατεῖ μέσα σὲ πυκνὰ σχήματα τὴν τέχνη.

τῆς στήλης εἰκονίζεται ἡ μορφή τοῦ νεκροῦ σὲ πλάγια ὄψη. Τὸ ὁρισμένο πλάτος τῆς στήλης καθορίζει καὶ τὸ πλάτος τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς, πράμα ποὺ σημαίνει ὅτι τελικὰ καθορίζει καὶ τὸ ὕψος τῆς (τῆς μορφῆς). Ἀλλὰ τὸ ὕψος τῆς στήλης εἶναι κάτω πρωταρχικὸ καὶ δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ τὶς διαστάσεις τῆς μορφῆς. Τοῦτο σημαίνει ὅτι πολὺ συχνὰ ἡ μορφή δὲν καλύπτει ὅλο τὸ ὕψος τῆς στήλης· στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ τεχνίτης εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀφήσῃ κενὸ χῶρο εἴτε κάτω εἴτε ἐπάνω ἀπὸ τὴ μορφή. Συνηθέστερη καὶ πιὸ ἱκανοποιητικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ κάτω κενοῦ χώρου. Τότε ὅμως ἡ ἀνάγκη ποὺ ὀνομάστηκε «*horror vacui*», ποὺ εἶναι ὅμως στὴν πραγματικότητα πολὺ πιὸ βαθιὰ καὶ οὐσιαστικὴ ἀπαίτηση καὶ συνείδηση καλλιτεχνικὴ, ἕνας ἀληθινὸς καλλιτεχνικὸς λόγος, ὁδηγεῖ τὸν τεχνίτη στὴν πλήρωση τοῦ ἀδρανοῦς καὶ νεκροῦ αὐτοῦ χώρου μὲ κάποια μορφή πλαστικὴ ἢ γραπτὴ ποὺ θὰ τὸν ἐμψυχώσῃ. Εἶναι φυσικὸ ὁ τεχνίτης νὰ κινηθῇ μέσα στὸν κόσμο, ποὺ ἡ καλλιτεχνικὴ, πνευματικὴ, κοινωνικὴ καὶ θρησκευτικὴ παράδοση τὸν ἔχουν συνδέσει κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τὸν νεκρό. Ὁ ἱππίας, τὸ ἄρμα, ἡ Γοργὼ ἀποτελοῦν παραστάσεις ποὺ ἔχουν πάντα κάποια σχέση μὲ τὸν νεκρό. Ἡ τελικὴ ἐκλογή θὰ γίνῃ ἀπὸ τὸν τεχνίτη. Καὶ τὴν ἐκλογή αὐτὴ τὴν ἐπηρεάζει ἀποφασιστικά, νομίζουμε, τὸ σχῆμα τοῦ χώρου ποὺ ἀπόμεινε κενός. Ὅχι μὲ λογικὴ καὶ ψυχρὴ ἐπιλογή, ἀλλὰ μὲ τὴν ἄλογη ἐκείνη παρόρμηση ποὺ ὑπάρχει πίσω ἀπὸ κάθε καλλιτεχνικὴ, ἴσως καὶ ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀνθρώπινη δημιουργία, φτάνει στὴν τελικὴ του ἀπόφαση ὁ τεχνίτης. Ἡ μορφή τοῦ σχήματος προκαλεῖ τὴν ἐμπνευσή του καὶ ὁδηγεῖ στὴν ἐνστικτὴ σύλληψη τῆς παράστασης, ποὺ ἁρμονικὰ ἐντάσσεται μέσα σ' αὐτὸ μὲ πειστικότητα καλλιτεχνικὴ καὶ δένεται ἀναπότρεπτα μαζί του.

Τὸ συμπέρασμα ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ βγάλουμε εἶναι ὅτι, ὅταν ἐπιχειροῦμε νὰ ἐρμηνεύσουμε μιὰ μορφή, ἕνα θέμα, μιὰ παράσταση στὰ ἔργα τῆς τέχνης — καὶ στὴν περίπτωση τῆ δικῆς μας στόχος εἶναι τὰ ἀρχαῖα ἔργα τέχνης — δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὁποιοιοσδήποτε ἄλλους θρησκευτικούς, πνευματικούς ἢ ἱστορικούς λόγους, ὑπάρχει καὶ ὁ βαθύς, κρυμμένος ἴσως καὶ ἀστάθμητος, ἀλλὰ ὅχι λιγότερο ἰσχυρὸς καλλιτεχνικὸς λόγος, ποὺ πολὺ συχνὰ καθορίζει ὅχι μονάχα αὐτὸ ποὺ ἀποκαλοῦμε καλλιτεχνικὴ μορφή (Form), ἀλλὰ ἀκόμα καὶ τὴν ἐξωτερικὴ εἰκόνα τῆς μορφῆς αὐτῆς, ὅ,τι δηλαδὴ ὀνομάζουμε θέμα.

ΧΑΛΚΙΝΟΣ ΑΡΧΑΪΚΟΣ ΖΩΣΤΗΡ

Μεταξύ του πλήθους των χαλκῶν ἐλασμάτων με σφυρηλάτους μορφᾶς πιθανώτατον εἶναι ὅτι ἄρκετὰ εἶχον χρησιμοποιηθῇ ὡς ζῶναι. Ζῶναι πολεμιστῶν, «ζωστήρες», ὡς οἱ περιγραφόμενοι εἰς τὴν Ἰλιάδα καὶ μάλιστα πεποικιλμένοι, «παναίοιοι», ὅπως ὁ ζωστήρ τοῦ Νέστορος (X, 77), τοῦ Ἀγαμέμνονος (XI, 236) ἢ «δαιδαλέοι», «ἀρηρότες», ὅπως τοῦ Μενελάου (IV, 134 - 5, 186).

Ἐπειδὴ ὁ ποιητὴς δὲν δίδει τὰ ἐπίθετα ταῦτα εἰς τοὺς ζωστήρας ἄλλων κοινοτέρων θνητῶν (V, 539, 615, XXII, 519) δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι πεποικιλμένους φαντάζεται μόνον τοὺς ζωστήρας τῶν βασιλέων καὶ ἡρώων, τοὺς δὲ ἄλλους ἄπλοῦς, ἀδιακοσμήτους. Ἡ ἀνταλλαγή τοῦ λαμπροῦ ἀναμφιβόλως ξίφους τοῦ Ἑκτορος πρὸς τὸν ζωστήρα τοῦ Αἴαντος δικαιολογεῖται μόνον διότι ὁ τελευταῖος εἶναι «φοῖνικι φαεινός» (Ἰλ. VII, 303 - 5. Πρβλ. καὶ Παλ. Ἀνθολ. VII, 151 - 152).

Ἡ ἀσφαλὴς ταῦτις χαλκῶν ἐλασμάτων ὡς ζωστήρων θὰ ἦτο δυνατὴ ἐὰν διετηροῦντο μετ' αὐτῶν καὶ οἱ πρὸς πόρπωσιν «ὀχῆες» (Ἰλ. IV, 132, XX, 415). Τοῦτο ὅμως δὲν συμβαίνει διότι τὰ σφυρήλατα ἐλάσματα, ἐκ τῶν πλέον ὑποκειμένων εἰς φθορὰν χαλκῶν ἀντικειμένων, σῶζονται κατὰ κανόνα ἀτελέστατα. Ὅθεν ὑποχρεούμεθα κυρίως νὰ στηριχθῶμεν εἰς τοὺς ζωστήρας οἵτινες παρεστάθησαν ἐπὶ τῶν χαλκῶν ἀγαλματίων, τῶν περισσοτέρων τῆς ὑστερογεωμετρικῆς, ἰδίως ὅμως τῆς δαιδαλικῆς ἐποχῆς, ὅταν ἡ ἀνάγκη τεκτονικοῦ τονισμοῦ τῆς ὀσφύος ἐπέβαλε τὴν ἀνάδειξιν καὶ τοῦ ζωστήρος, κυρίου συντελεστοῦ τῆς τοιαύτης ἐντυπώσεως.

Οὐδενὸς χαλκοῦ ἀγαλματίου ὁ ζωστήρ, οὔτε καὶ τοῦ δαιδαλικοῦ Κούρου τῶν Δελφῶν, δύναται νὰ συγκριθῇ μετ' αὐτὸν ἐράσιμον, πεποικιλμένον τοῦ τελευταῖον εὐρεθέντος εἰς Σάμον ἀγαλματίου ἐξ ἐλεφαντοστοῦ, ὅπου εἶναι φανεροὶ καὶ οἱ συνδετικοὶ ὀχῆες¹.

Πιθανώτατον εἶναι ὅτι ἄρκετοὶ ζωστήρες ἢ ἐλάσματα προερχόμενα ἐξ ὁμοίων εὐρίσκονται εἰς τὰς οἰκείας συλλογὰς Μουσείων, ἔνεκα ὅμως τῆς ἀτελοῦς διατηρήσεως τῆς σφυρηλάτου διακοσμήσεως, ἢ δὲν ἐκρίθη ἀναγκαῖον ὅπως δημοσιευθοῦν ἢ δὲν δύναται νὰ βεβαιωθῇ ἡ ἀρχικὴ χρῆσις των. Πλήρη ἔλλειψιν ἐλληνικῶν πολεμικῶν ζωνῶν ἐβεβαίωσε τὸ 1871 ὁ Friederichs, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀνεύρεσιν ἄρκετῶν εἰς

1. Πιθανῶς χρυσοῖ, ὅπως οἱ ὀχῆες τοῦ ζωστήρος τοῦ Πολυδώρου, Ἰλ. XX, 414. Ἀγαλμάτιον Σάμου: Buschor, *Alts. St.* IV πίν. 238 - 248. AM 74 (1959) 42, ἐξ., Beil. 87 - 93 (H. Walter). Πρβλ. καὶ σ. 49 Beil. 87 - 93 (D. Ohly). Χάλκινα ἀγαλμάτια με ζωστήρας: Ὀλυμπίας, ἐκ τοῦ Ἡραίου, AM 31 (1906) πίν. 18. Matz, *Gr. Kunst I* πίν. 69. IV Bericht πίν. 42. Πολεμισταὶ ἐκεῖ πίν. 38 - 39, 43 - 46, σ. 105 ἐξ. Matz, πίν. 67 - 68 α. Πρβλ. καὶ τὸ τελευταῖον ἔξοχον εἶδημα, τὸ γεωμετρικὸν ἀγαλμάτιον Ἰππότου: VII Ber. πίν. 60 - 61, 146 ἐξ. Δαιδαλικὸς Κούρος Δελφῶν: BCH 1897, 173 (Perdrizet). F.d.D. 5, πίν. 3. Matz πίν. 81. Charbonneaux, *Br. Gr.* 65, πίν. 6, 1.

Περὶ τοῦ ζωστήρος: Studniczka, *Beiträge zur Geschichte der altgr. Tracht* 65 ἐξ. D.A. εἰς λ. *Cingulum*. Lorimer, *Homer and the Monuments*, 245 ἐξ. Ὁ Ἄρης με ζωστήρα ἐπὶ τοῦ ναξιακοῦ ἀμφορέως JdI 52 (1937) 186 ἐξ. (Καροῦζος). Matz ἔ.ἀ. πίν. 174. Buschor, *Gr. V.* εἰκ. 65.

ιταλιωτικούς τάφους. Ὅμοίως ἀργότερον ὁ Perdrizet ἐτόνιζε τὴν ἔλλειψιν ἐλληνικῶν ζωστήρων πλὴν τῶν ἐξ Εὐβοίας δημοσιευθέντων ὑπὸ τοῦ Brönsted².

Ἐκτοτε τὸ εἶρημα τοῦ Noicataro, ὁ γνωστὸς ζωστήρ τοῦ Μουσείου τοῦ Bari μὲ τὴν τορευτὴν ἀρματοδρομίαν, ἦλθε νὰ ἐνισχύσῃ τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Friederichs, ὅχι μόνον διότι προέρχεται ἐκ τῆς Νοτ. Ἰταλίας, ἀλλὰ καὶ διότι εἶναι πιθανώτατα ἔργον Ταραντίνου τεχνίτου³.

Εἰς ἐκ τῶν ὀλίγων πλήρως σωθέντων ζωστήρων εὐρέθη εἰς τὴν συλλογὴν χαλκῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, μὲ τὴν πολύτιμον συνδρομὴν τῆς Ἐπιμελητρίας Κας Ἑβης Στασινοπούλου - Τουλούπα. Κάλυπτος διατηρούμενος δὲν εἶναι ἐν τούτοις γνωστὸς, ἐκρίθη διὰ τοῦτο χρήσιμος νὰ δημοσιευθῇ ἐδῶ (Πίν. 25 - 28)⁴.

Αἱ ἀρκετὰ πυκναὶ ὀπαὶ ἐπὶ τῶν χειλέων καὶ κατὰ μῆκος τῆς περιφερείας, ἄνω καὶ κάτω, μαρτυροῦν ὅτι ὁ ζωστήρ εἶχεν ἐνσφηνωθῇ ἐπὶ ζώνης ἐκ δέρματος, ἣτις περιέβαλε τὸν χιτῶνα. Ἡ περίμετρος 0,90, ἄνευ τῶν ὀχῶν, συμβιβάζεται μὲ τὴν ὀσφὺν «εὐζώνου» ἀνδρὸς, γυμνὴν ἢ καλυπτομένην ὑπὸ τοῦ χιτῶνος μᾶλλον ἢ τοῦ θώρακος. Οἱ ὀχῆες ἔχουν σχῆμα ἀπλοῦ στελέχους, μήκους 0,46, λήγοντος εἰς ἀπλοῦν τρίγωνον, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ ἐκφύονται τὰ ἄγκιστρα. Εἰς τὰ σημεῖα τῆς προσαρμογῆς τῶν ἐπὶ τοῦ ἐλάσματος καλύπτονται ὑπὸ τορευτοῦ, ἐπιθέτου πτηνοῦ, σχηματικῶς δηλωθέντος, μὲ χαρακτὰς λεπτότητος πτέρυγας ἐπὶ ἐλίκων. Ἀνὰ δύο ἦλοι, τῶν ὁποίων αἱ κεφαλαὶ εἶναι ὁραταὶ εἰς τὰ ἄκρα τῶν περυγῶν, στηρίζουν ἐπὶ τοῦ ἐλάσματος τοὺς ὀχῆας καὶ τὰ πτηνά.

Στερουμένη τορευτῆς διακοσμήσεως καὶ λεῖα ἢ ἐπιφάνεια τοῦ ἐλάσματος φέρει ἔμπροσθεν, ἐκατέρωθεν τῶν ὀχῶν, ἀφ' ἑνὸς πλησίον αὐτῶν βούκρανον βλέπον πρὸς τὰ ἄνω, ἐκ χωριστοῦ ἐπιθέτου ἐλάσματος· διὰ διατρήτου ἀποφύσεως ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ διέρχεται κρίκος σωθεις ἡμιτελῶς. Ἀφ' ἑτέρου, δεξιᾶ, εἶναι δύο ἐπάλληλα βούκρανα, πλαγίως τοποθετημένα, τύπου ὀλίγον διαφορετικοῦ, μὲ στενὸν τὸ ρύγχος, μὲ ἀδρομερῇ τὴν πλαστικὴν διαμόρφωσιν.

Ὑπεράνω τοῦ μετώπου τῶν ἐσχηματίζετο, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ σωθὲν ὑπόλοιπον, κύκλος, ὅστις θὰ περιέβαλλε πιθανῶς τὴν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὀπὴν, θὰ ἐχρησίμευον δὲ καὶ οἱ δύο πρὸς ὑποδοχὴν τῶν ὀχῶν. Καὶ τὰ τρία βούκρανα ἔχουν προσηλωθῇ δι' ἥλων, τῶν ὁποίων τὰ ἄκρα ἐσώθησαν καλῶς ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ἐπιφανείας.

Τὸ παρ' αὐτά, μεταξὺ τῶν δύο ἄλλων καθέτων ὀπῶν, σωθὲν ὑπόλοιπον ἐπιθέτου ἐλάσματος, συνδυαζόμενον μὲ τὰ παρὰ τὰς ὀπὰς ἵχνη, υποβάλλει τὴν εἰκασίαν ὅτι τὸ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἔλασμα εἶχε σχῆμα ὅφως ἐλισσομένου πλησίον τῶν ἀνοιγμάτων καὶ προσηρμοσμένου ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας διὰ τριῶν ἥλων (Πίναξ 27 β - 28).

Περαιτέρω, εἰς τινὰ ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν ἐπαλλήλων βουκράνων καὶ ὀλίγον κατωτέρω τοῦ χεῖλους, βούκρανον κατ' ἀντίθετον κατεύθυνσιν μὲ τὸ ρύγχος πρὸς τὰ κάτω εἶναι καὶ τοῦτο ἐσφηνωμένον ἐπὶ τοῦ ἐλάσματος δι' ἥλων διακρινομένων εἰς τὴν ὀπισθίαν ὀψιν.

Ἀπὸ μικρᾶς ἀποφύσεως ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ βουκράνου ἐξαρτᾶται κρίκος, ἀναγκαῖος προφανῶς πρὸς σύνδεσιν τοῦ ζωστήρος μετὰ τοῦ θώρακος. Ἀξιοπρόσεκτον, ὅχι ὁμῶς

2. Friederichs, *Kleinere Kunst und Industrie im Altertum* 230 ἐξ. BCH 21 (1897) 172 ἐξ. (Perdrizet). Brönsted, *Bronzes of Siris*, πίν. VII, 41 (βλ. κατωτέρω σημ. 9).

3. Gervasio, *Bronzi di Bari* πίν. 18. Payne, NC 225. Jantzen, *Bronzwerkst.* 26 πίν. 10, εἰκ. 41.

4. Ἀρ. εὐρ. 8602. Ἐκ Βοιωτίας. De Ridder, *Bronzes du Polyt.* ἀρ. 487.

καὶ ἀνεξήγητον εἶναι ὅτι τὰ δύο μεμονωμένα βούκρανα τὰ φέροντα κρίκον ἔχουν ἀντίθετον κατεύθυνσιν, τὸ ἐν βλέπει πρὸς τὰ ἄνω, τὸ ἄλλο πρὸς τὰ κάτω. Αἰτία τοῦτου εἶναι προφανῶς ὅτι ὁ κρίκος συνδεέτο δι' ἱμάντος πρὸς ἄλλον εὐρισκόμενον ἐσωτερικῶς εἰς τι σημεῖον τοῦ θώρακος, ἐνῶ ὁ κάτω κρίκος τοῦ ἐλάσματος θὰ εἶχεν ἴσως ἀντίστοιχον ἐξαρτώμενον ἐξ ὑψηλῆς χαλκίνης περιμηρίδος, ἥτις θὰ ἐκάλυπτε καὶ τὸ γόνυ, κατὰ τὸν τύπον πιθανῶς τῆς γνωστῆς τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου⁵.

Πολυπλοκώτερον εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ ἐργαστηρίου ὅπου κατεσκευάσθη ὁ ζωστήρ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου. Μὲ τὴν πρώτην ἐντύπωσιν ὅτι εἶναι βοιωτικὸς — κυρίως διότι δὲν εἶναι ἐξαιρετικῆς ποιότητος — συμφωνεῖ κατ' ἀρχὴν ἡ προέλευσίς του. Ὁ De Ridder (ξ. ἀ., σημ. 4) δίδει ὡς τόπον εὐρέσεως τὰς Πλαταιάς. Τὸ χειρόγραφον εὐρετήριοι χαλκῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, εἰς τὸ ὁποῖον παραπέμπει, προσφέρει μόνον τὴν πληροφορίαν: «Βοιωτία, ἠγοράσθη παρὰ Παλαιολόγου». Ἄν καὶ εἶναι δυνατόν νὰ εἶχε πληροφορηθῇ τότε περισσότερα ὁ De Ridder οὐδὲν συγκεκριμένον στοιχεῖον ὑπάρχει περὶ τῶν συνθηκῶν τῆς ἀνευρέσεως, πλὴν τῆς πληροφορίας τῆς δοθείσης παρὰ τοῦ ἀρχαιοπώλου.

Δὲν μένει ἄλλο ἢ νὰ ζητήσωμεν ὅσα προσφέρει τὸ ἴδιον τὸ ἐλάσμα τεχνολογικά, ὀλίγα, ὅχι ὅμως καὶ ἄχρηστα, τὸ κυριώτερον τῶν ὁποίων εἶναι ὁ τύπος τῶν πτηνῶν.

Παρόμοια δὲν συναντῶμεν εἰς βοιωτικὰ οὔτε εἰς πελοποννησιακά, ἀλλὰ μόνον εἰς ἐξωελληνικὰ μνημεῖα: ἐπὶ τῶν λαβῶν χαλκοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου, μὲ ἐλικοειδεῖς λαβάς, θεωρουμένου ὡς ἐτρουσκικοῦ⁶. Συμβατικώτερα ἐπαναλαμβάνονται ἐπὶ τῶν λαβῶν ἀμφορέως ὁμοίου τύπου ἐκ Comacchio⁷, ἐνῶ καταφανῇ ὁμοιότητα μὲ τὰ ἀνθέμια τοῦ ζωστήρος τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου ἔχουν τὰ ἐπὶ τῶν ὀχῶν ἄλλου ἐξ Ἀπουλίας. Δὲν φέρει διαφορετικὰ ἀνθέμια ὁ ζωστήρ τῆς Καρλσρούης, ἐκ Κανόσα τῆς Νοτίου Ἰταλίας, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Schumacher: οἱ λεπτοὶ ὀχῆες λήγουν ἀφ' ἐνὸς εἰς ἀνθέμια, ἀφ' ἐτέρου εἰς ἀγκιστροειδεῖς κεφαλὰς ζώων⁸. Ἰταλιωτικῆς ἢ ἐτρουσκικῆς προελεύσεως πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ ζωστήρ εἰς τὸ Πολεμικὸν Μουσεῖον, τὴν Armeria τοῦ Τουρίνου, μὲ ὅμοιον τύπον καὶ διάταξιν τῶν πτηνῶν⁹.

Κάτι τὸ ἀπροσδιόριστον καὶ θολὸν χαρακτηρίζει τὰ διακοσμητικὰ σχήματα τοῦ ἐλά-

5. Richter, Handb. Greek art 198, εἰκ. 297.

6. De Ridder, Br. ant. du Louvre II, πίν. 96, 2635. Reinach, RS II, 19, 2. Giglioli, Arte etrusca, πίν. 224 καὶ σ. 41.

7. N. Sc. 1924 πίν. 25,3. Aurigemma, Museo di Spina², πίν. 67.

8. Beschreibungen der Sammlungen ant. Bronzen in Karlsruhe ἀρ. 715 - 722.

9. D.A. εἰς λ. *Cingulum*, σ. 1177, εἰκ. 1481. Ἐκ Βορείου Ἰταλίας προέρχεται ὁμοῖος ζωστήρ εἰς τὸ Μητροπολιτικὸν Μουσεῖον τῆς Ν. Ὑόρκης, μὲ ὑπερβολικὰ ἐσχηματοποιημένους τοὺς ἀνθεμωτοὺς ὀχῆας. G. Richter, Greek, etruscan and roman bronzes, ἀρ. 1580. Γεωμετρικὴν ἀπλὴν διακόσμησιν φέρει ὁ ἐξ Aderno τῆς Σικελίας ζωστήρ, ἀναγόμενος πιθανῶς εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν καὶ μᾶλλον ἀσχετος πρὸς τοὺς ἀνωτέρω μνημονευθέντας: *Ausonia* 8 (1913) 55, εἰκ. 4 (P. Orsi).

Διὰ τὸν ζωστήρα, πιθανώτερον μίτραν, ἐξ Εὐβοίας, εἰς τὸ Cabinet des Médailles, φέροντα ὁμοίους κύκλους καὶ γραμμάς μένει νὰ ἐξακριβωθῇ ἂν εἶναι πράγματι ἐλληνικὸν καὶ ὅχι ἰταλιωτικὸν ἔργον: Brönsted, ξ.ἀ. 19, πίν. 7. Babelon - Blanchet 662, ἀρ. 2029. D.A. ξ.ἀ. εἰκ. 1480. Πρβλ. καὶ τὸν ἐκ Populonia, N. Sc. 1921, 199, εἰκ. 3. Μὲ «palmette incisée» περιγράφεται ὁ ἐκ Σαλέρνο ζωστήρ, N. Sc. 1952, 68. Ἄλλοι ἰταλιωτικοὶ ζωστήρες ἀναφέρονται εἰς τὸ ἄρθρον *Cinturone* τῆς *Enciclopedia dell'arte antica*. Εἰς τοὺς πρώιμους ἰταλιωτικοὺς ζωστήρας ἐστηρίχθη καὶ ἡ Lorimer θέλουσα νὰ ἀναπαράσκη τοὺς ὁμηρικούς, ξ.ἀ. 245 ἐξ.

σματος, σὰν μία ἑλαφρὰ πάχνη νὰ ἐμποδίζῃ τὴν καθαρὰν διαγραφὴν των, λείπει ὁ «θυμός», ὅστις ἐμπνέει τοὺς ἐλλαδικοὺς τεχνίτας εἰς τὴν κατασκευὴν ἔργων πνοῆς.

Χωρίζεται πρὸ πάντων ὁ ζωστήρ οὗτος ἀπὸ τῶν ἐλλαδικῶν διὰ τῆς μᾶλλον πρωτογόνου τεχνικῆς του. Ἀντὶ τῆς σφυρηλατήσεως ὅλου τοῦ ἐλάσματος ἐπὶ μήτρας, ἡ κατασκευὴ τῆς ὁποίας θὰ ἀπῆτει ἐμπειρον καὶ ἱκανὸν τεχνίτην, περιωρίσθη ὁ κατασκευάσας τὸν ἰταλιωτικὸν εἰς παρασκευὴν χωριστῶν μικρῶν μητρῶν δι' ἕκαστον κόσμημα, τὰ πτηνά, τὰ βούκρανα, τὸν ὄφιν καὶ εἰς τὴν προσήλωσιν τούτων ἐπὶ τῆς λεΐας ἐπιφανείας. Δὲν στεροῦνται ἐν τούτοις πλαστικῆς διαμορφώσεως τὰ δύο ἄκρινά βούκρανα, ἀξίζει δὲ κάθε ἔπαινον ἢ ἀπόδοσιν τῶν πτερῶν μὲ τόσῃν χαρακτηριστικὴν εὐαισθησίαν.

Ὑποχρεούμεθα οὕτω, ἔνεκα τῆς φανερᾶς συγγενείας τοῦ ζωστήρος 8602 μὲ τοὺς ἀνωτέρω μνημονευθέντας, καθὼς καὶ ἔνεκα τῆς τέχνης του νὰ κατατάξωμεν καὶ τοῦτον εἰς τοὺς ἰταλιωτικοὺς παρ' ὅλην τὴν ἔνδειξιν περὶ βοιωτικῆς καταγωγῆς του. Οὐδὲν σημεῖον ἐπαφῆς ὑπάρχει μεταξὺ τούτων καὶ τῶν δυστυχῶς ἀτελέστατα γνωστῶν βοιωτικῶν ἐλασμάτων, ἅτινα διακρίνονται διὰ τὴν ποιότητα τοῦ χαλκοῦ καὶ τὴν τορευτικὴν των τελειότητα¹⁰.

Ἀφ' ἐτέρου ὁ τύπος καὶ ἡ ἐργασία, ἡ μᾶλλον βαρβαρική, τοῦ ζωστήρος 8602 τὸν ἀνάγουν εἰς ἐπαρχιακὸν καὶ μάλιστα ἐξελληνικὸν ἐργαστήριον.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν ὑποχρεούμεθα νὰ κατέλθωμεν ἄρκετὰ χαμηλὰ ἀφοῦ ὁ τύπος τῶν πτερύγων, ἰσχυρῶς ἐσηματοποιημένος, δὲν εἶναι νοητὸς πρὸ τοῦ τέλους τοῦ βου αἰῶνος π.Χ., τὰ δὲ βούκρανα μόνον ὡς ὠχρὰ κατάλοιπα τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης δύνανται νὰ θεωρηθοῦν. Τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 5ου αἰῶνος φαίνεται ὡς τὸ πιθανὸν κατώτατον ὄριον τῆς κατασκευῆς τοῦ ζωστήρος 8602.

Ἄν πράγματι εὐρέθῃ οὗτος εἰς τὰς Πλαταιάς, προβάλλει δελεαστικὴ ἢ ὑπόθεσις ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἀπετέλεσε μέρος τῆς πανοπλίας πολεμιστοῦ, λαβόντος μέρος εἰς τὴν μάχην, ὅχι ὑποχρεωτικῶς ἰταλιώτου νέου, ἀφοῦ οὐδεμία, ὅσον γνωρίζω, ὑπάρχει πληροφορία περὶ συμμετοχῆς Ἑλλήνων ἐκ τῆς μακρυνῆς ταύτης περιοχῆς¹¹. Ἐξ ἄλλου εἶναι πολλαὶ αἱ ὁδοὶ διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἔφθανεν ὁ ζωστήρ, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα, ὅχι πολλὰ, χάλκινα ἔργα — ἐτρουσκικῆς τέχνης ταῦτα — ἅτινα εὐρέθησαν ἐπὶ ἐλληνικοῦ ἐδάφους¹², οὔτε εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ ἀποκλείσωμεν χρονολόγησιν τοῦ ζωστήρος εἰς τὰς μετὰ τὴν μάχην τῶν Πλαταιῶν δεκαετίαις.

Ἄλλη πιθανότης εἶναι ὅτι ἡ ζώνη ἀφιέρωθῃ εἰς τι τῶν Πλαταϊκῶν ἱερῶν ὑπὸ Ἑλληνος τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος ἢ τῆς Σικελίας, ὅπως τὸ χάλκινον κράνος τὸ ἀφιερωθὲν εἰς τὴν Ὀλυμπίαν ὑπὸ τοῦ Ἱέρωνος τῶν Συρακουσῶν (Br. Mus. Br. ἀρ. 250, Karo ἔ. ἀ. σ. 320 σημ. 1).

Εἰς τὴν ἀνωτέρω τονισθεῖσαν σπάνιν ἐλληνικῶν ζωστήρων ὑπῆρξε λίαν εὐπρόσδεκτος ἡ κατάθεσις εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον δύο τεμαχίων χαλκοῦ ἐλάσματος ἐξαιρετικῆς τέχνης. Τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ὅλου ὡς ζωστήρος στηρίζουν τὰ τρία ἀνοίγματα ἐπὶ τοῦ ἄκρου τοῦ ἐνὸς τμήματος (Πίν. 29 - 33), ἅτινα ἐχρησίμευον ἀναμφιβόλως πρὸς ὑποδοχὴν καὶ στερέωσιν τῶν ἐπὶ τοῦ ἀντιστοίχου ἄκρου προσηρμοσμέ-

10. Furtwängler, Kl. Schr. 442 ἐξ., πίν. 14. De Ridder, Br. de la Soc. Arch. ἀρ. 799. Wolters, AE 1892, 213 ἐξ.

11. Μάχη Πλαταιῶν: Ἡρόδ. IX, 50 ἐξ. RE εἰς λ. *Plataiai* (Kirsten).

12. Περὶ τούτων ἐπραγματεύθησαν ὁ Karo, AE 1937, I, 316 ἐξ. καὶ ὁ Kunze, Robinson Studies 1736 ἐξ.

νων ὀχλήων¹³. Αἱ μικραὶ ὁπαὶ κατὰ μήκος τῶν ἐλασμάτων, καλύτερον διατηρηθεῖσαι εἰς τὸ μικρότερον, ἠνοίχθησαν προφανῶς πρὸς σφήνωσιν ἐπὶ τοῦ δερματίνου ζωστήρος, ὅστις θὰ συνεκράτει ὀπισθεν τὸν μετάλλινον.

Τὴν ἐξαίρετον τορευτικὴν τέχνην ἀναδεικνύει καλύτερον ἢ λάμπουσα ἐπιφάνεια, τῆς ὁποίας ἡ ἀνοικτὴ πρασίνη πάτινα, παρομοία, ἂν ὅχι καλυτέρα τῆς ἐπὶ τῶν ἐκ Δωδώνης χαλκῶν, ἔχει σπανίαν χρωματικὴν θέρμην.

Ἡ ὀπισθία ὄψις τῶν ἐλασμάτων, ὅπου εἶναι φανεραὶ αἱ κοιλότητες τῶν μορφῶν (Πίν. 29, 33) διδάσκει πόσον ἀπλῶς θὰ διεγράφοντο αἱ τελευταῖαι ἐπὶ τῆς μήτρας, εἰδῶλα ἄνευ ζῶης, καὶ ὅτι μόνον μετὰ τὸ πέρας τῆς σφυρηλατήσεως θὰ ἀνελάμβανεν ὁ χαρακτήρ τὸ ἔργον τῆς ἀναδείξεως τῶν περιγραμμάτων καὶ τῶν λεπτομερειῶν. Διὰ τῆς ἐπιμόνου καὶ λεπτῆς ταύτης ἐπεξεργασίας ἐδίδετο φῶς εἰς τὰ ἀκαθόριστα σχήματα, πνοὴ εἰς τὰ μέλη τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων, γραμμικὴ εὐλυγισία εἰς τὰς κινήσεις των.

Στηριζόμενοι εἰς τὸ ἐξαίρετον σχέδιον τοῦ κ. Ἀλεξ. Κοντοπούλου δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν ἀκόπως τὴν σφυρήλατον παράστασιν (Πίν. 30).

Ἀριστερὰ ἀρχίζει αὕτη μὲ ἄρμα μόνιππον, πρὸς δεξιὰ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου βαίνει πολεμιστὴς φέρων βοιωτικὴν ἀσπίδα φθάνουσιν ἄρκετὰ ἄνωθεν τῶν γονάτων. Ὁ πολεμιστὴς ἴσταιται ἐπὶ τοῦ ἄρματος μὲ τὰ γόνατα ἐλαφρῶς λυγισμένα, knieweich. Ἀποτελεῖ τοῦτο συμμετοχὴν τοῦ κάτω σώματος εἰς τὴν ἐλαφρὰν πρὸς τὰ ἔμπροσθεν κλίσιν τοῦ ἄνω, διοχετευθεῖσαν καὶ ἐπὶ τοῦ ὄγκου τῆς ἀσπίδος. Ἐκπληκτικὸν φαίνεται ὅτι τὰ σκέλη τοῦ πολεμιστοῦ παρεστάθησαν ἔξω τοῦ δίφρου, προφανῶς ἐκ τῆς ἀνάγκης σαφηνείας ἥτις χαρακτηρίζει πᾶσαν πρῶτον τέχνην.

Ὁλιγώτερον ἀπλοῖκοι οἱ ζωγράφοι τῶν ἀττικῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων, ἀρχαιοτέρων κατὰ ἓνα τοῦλάχιστον αἰῶνα τοῦ ζωστήρος, συνείθιζον νὰ παριστάνουν τοὺς ἡνιόχους ἐπὶ τοῦ δίφρου ἢ ἐντὸς αὐτοῦ, ὥστε νὰ κρύπτονται οἱ ἄκροι πόδες των. Ὑπερβάλλον τοὺς ἄλλους κατάρθωσεν ὁ ζωγράφος τοῦ Διπύλου νὰ παραστήσῃ τύπον ἡνιόχου μὲ στάσιν τεταμένην ἀλλὰ καὶ ἄνετον, ἡγεμονικὴν, κυρίαρχον ἐπὶ τοῦ ἵππου καὶ ἐπὶ τοῦ ἄρματος¹⁴.

Ἐπεκτείνοντες τὴν ἀφοριστικὴν διαπίστωσιν τοῦ Payne ὅτι ἡ «κωπηλασία εἶναι ἀναμφιβόλως τὸ κατ' ἐξοχὴν γεωμετρικὸν εἶδος σωματικῆς ἀσκήσεως»¹⁵, θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν, στηριζόμενοι κυρίως ἐπὶ τῶν ἡνιόχων τοῦ Διπύλου, ὅτι ἐξ ἴσου ἐκφραστικὴ τῆς γεωμετρικῆς αἰσθήσεως εἶναι καὶ ἡ ἄρματοδρομία, ἡ ἀπαιτοῦσα ἔντασιν ὅλου τοῦ σώματος: προβολὴν τῶν ἀγκῶνων, ἐλαστικότητα τῶν σκελῶν.

13. Ἄρ. εὐρ. 16514. Παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Γεωργ. Θεοδ. Μπαρδαβίλια τὴν 27-9-55, μὲ τὴν πληροφορίαν ὅτι εὐρέθη «περίπου πρὸ ἐνὸς ἔτους» εἰς τὸ Κεραστάρι Τριπόλεως, δυτικῶς τῆς Ἀσέας, «ἐνῶ κατεσκευάζετο κοινοτικὴ δεξαμενὴ εἰς τὸ ἄκρον τῆς αὐλῆς τοῦ Παντελῆ Α. Ἀδαμοπούλου». Ὀλικὸν μήκος 0,42. Μῆκος τοῦ ἐλάσματος Α: 0,19. Μέγιστον ὕψος: 0,085. Τοῦ Β. μήκος 0,23. Ὑψος 0,085.

14. Helbig, *Hom. Epos*³, 139 ἐξ. JdI 58 (1943) 1 ἐξ. (G. Nottbohm). CV Louvre 11 πίν. 1, σ. 3 ἐξ. Mon. Piot 49 (1957) 22 ἐξ., εἰκ. 8 - 10 (F. Villard). R.A. 23 (1945) 55 ἐξ. (Chamoux). BSA 44 (1949) 104 ἐξ. (S. Kirk). Mél. Picard II, 1949, 1070 ἐξ. (F. Villard). Sweitzer, *Beiträge* 54 ἐξ. πίν. 8 καὶ AE 1953 - 54, A πίν. 2, 2, πίν. 3, 2 καὶ πίν. 5, 2 (Kunze). Robertson, *Gr. Paint.* 39, 41.

Enciclopedia dell' arte antica (Arte Geometrica) 825, εἰκ. 1025. Οἶνοχόη Ἀγορᾶς: *Hesperia* 5 (1936) 26 - 27, εἰκ. 23 - 24. J. Davison, *Geom. Workshops* 67, εἰκ. 77 καὶ σ. 138 (ὅπου ἡ βιβλιογραφία). Πρβλ. καὶ τοὺς δίφρους τοῦ ὕστερογεωμετρικοῦ ἀμφορέως τοῦ Λονδίνου, ἐκεῖ σ. 136. Arias - Hirmer, *Tausend Jahre*, πίν. 10.

15. Pr. V. σ. 10.

Ὀλιγώτερον ἔλκυστικοί εἶναι οἱ πρώτην φοράν ἐπὶ τῶν νεωτέρων γεωμετρικῶν ἀγγείων παρουσιαζόμενοι ἡνίοχοι οἱ φέροντες μακρὸν χιτῶνα, μὲ φανεράν ὑποχώρησιν τοῦ καθαρῶς γεωμετρικοῦ σχήματος¹⁶.

Τὸ ἐπὶ τοῦ ἐλάσματος ἄρμα, διὰ τὰ ἐπανέλθωμεν εἰς αὐτό, ἔχει διαλελυμένα τὰ στοιχεῖα τοῦ δίφρου, ὥστε νὰ παρουσιάζονται κατενώπιον, παρατεταγμένα ἐπὶ τοῦ ἰδίου ἐπιπέδου· ἰδιαίτερος φανερόν εἶναι τοῦτο εἰς τὸ πεταλοειδές, κεκαμμένον ἐξάρτημα, τὴν ἄ ν τ υ γ α, ὅπου ἔχει προσδεθῇ ὁ ζ υ γ ό ς.

Ὅτι οἱ ζωγράφοι τοῦ 7ου αἰῶνος ἐφρόντιζον νὰ παρουσιάζουν κανονικώτερον τὸν τύπον τοῦ ἄρματος τὸ διδασκόμεθα ἐκ τῆς πρωτοκορινθιακῆς οἶνοχόης Chigi. Ἐδῶ εἶναι φανερόν πῶς θὰ ὤφειλε νὰ παραστήσῃ ὁ τορευτὴς τοῦ ἐλάσματος τὸν δίφρον τοῦ ἄρματος, ἂν δὲν κατείχετο ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας νὰ τὸν ἴδῃ ἀνεπτυγμένον ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας, εἰς παρατακτικὴν ἔκθεσιν.

Τὸ ἀπὸ τοῦ κάτω τμήματος τοῦ δίφρου ἐξέχον μακρὸ ξύλον, ὁ ρ υ μ ό ς, διερχόμενον σχεδὸν παραλλήλως πρὸς τὴν χαίτην τοῦ ἵππου, θὰ κατέληγε πιθανῶς ἄνω εἰς τὸν χ η ν ί σ κ ο ν, τὸν ἔχοντα συνήθως σχῆμα κεφαλῆς πτηνοῦ¹⁷.

Ὅλα τὰ μέλη τοῦ δίφρου δηλοῦνται μετὰ σαφηνείας ἤδη ἐπὶ τῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 8ου αἰῶνος. Τὸ ἄρμα τοῦ Σχ. 1, παρασταθὲν ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ ἀμφορέως ἐξ Ἐρετρίας εἶναι ἀπήχησις παραστάσεων ἐπὶ συγχρόνων ἀττικῶν ἀγγείων¹⁸.

Δὲν εἶναι φανερόν ἐπὶ τοῦ χαλκοῦ ζωστήρος, ἂν ὁ ρυμὸς συνδέεται μὲ τὸ διὰ χαράγματος δηλωθὲν περὶ τὸν λαιμὸν τοῦ ἵππου λ έ π α δ ν ο ν ἢ μὲ τὸν ἐπιμελέστερον ἐπὶ τῆς κοιλίας του χαραχθέντα μ α σ χ α λ ι σ τ ῆ ρ α¹⁹. Τὰ ὑπὸ τοῦ ἡνίοχου διὰ τῆς δεξιᾶς κρατούμενα ἡνία διακρίνονται μεταξὺ τοῦ ρύγχους καὶ τοῦ λαιμοῦ, τὸ ἄρμα εἶναι τετράκνημον, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ νησιωτικά, τὰ ὀκτάκνημα²⁰. Ἡ ἐπὶ τοῦ κέντρου τοῦ κύκλου διακρινομένη στιγμή προδίδει τὴν χρῆσιν διαβήτου πρὸς χάραξιν τοῦ διπλοῦ κύκλου τοῦ μοναδικοῦ τροχοῦ.

Ὡς πρὸς τὴν στάσιν τοῦ ἵππου, μὲ μετέωρα καὶ βραχύτερα τὰ δύο ἐμπρόσθια σκέλη, θὰ ἔλεγε τις ὅτι δηλώνει κίνησιν, ἂν καί, ἔνεκα τῆς ὑπάρξεως τῶν δύο πεζῶν πρὸ αὐτοῦ, εἶναι προτιμώτερον νὰ τὸν φαντασθῶμεν εἰς στάσιν ἀνησύχου ἀναμονῆς.

Ὅλον τὸ ἄνω σῶμα τῶν δύο ἀντιμετώπων πολεμιστῶν καλύπτεται ὑπὸ τῆς βραχείας βοιωτικῆς ἀσπίδος. Ἀνερμήνευτον εἶναι τὸ ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου τοῦ ἐνὸς τούτων ἐκφυόμενον ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον δὲν δυνάμεθα νὰ ἐρμηνεύσωμεν ἄλλως ἢ ὡς βραχίονα κραδαίνοντα τὸ δόρυ ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς. Ἀσύνηθες εἶναι ἐν τούτοις τὸ πάχος καὶ ἡ κατεύθυνσις αὐτοῦ.

Ὁ πολεμιστὴς οὗτος εἶναι ὁ μόνος ἐξ ὅλων τῶν ἐπὶ τοῦ ἄρματος παρασταθέντων, τοῦ ὁποῖου ἐσώθη καὶ ἡ κεφαλὴ. Τὸ καλύπτον ταύτην κρᾶνος θὰ ἐκορυφοῦτο ὑπὸ λό-

16. Κρατὴρ Βρεταν. Μουσείου: JHS 19 (1899) πίν. 8. Matz, Gr. Kunst I πίν. 14β. Γυμνὸς ὁ ἡνίοχος κατ' ἐξαίρεσιν ἐπὶ τῶν ὑστερογεωμετρ. κρατήρων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. J. Davison. ἔ.ἀ. εἰκ. 33 καὶ τοῦ Cleveland, ἐκεῖ εἰκ. 34.

17. Πολυδεύκης I, 142 ἐξ. JdI 1937 σ. 177, εἰκ. 12 (X. Καροῦζος).

18. Ἀμφορεὺς Ἐρετρίας: Ἐθν. Μουσείου ἀρ. 14763. AE 1903, 44, εἰκ. 7 (Κουρουνιώτης). Γεωμετρικὴ κεραμεικὴ Ἐρετρίας BSA 1952, 1 ἐξ. 1954, 2 ἐξ. 14 ἐξ. (J. Boardmann).

19. Mercklin, Rennwagen 67. Gervasio, Bronzi di Bari 236. AM 1916, 341 ἐξ. (Wrede). Καροῦζος, ἔ.ἀ. σ. 187.

20. AM 23 (1898) 38 ἐξ. (R. Zahn). Καροῦζος, ἔ.ἀ. σ. 186 κ.ἐ.

φου, ὡς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῆς ὀπισθεν τοῦ τραχήλου χαρακτῆς γραμμῆς, ἥτις δηλώνει πιθανώτατα τὸ ἄκρον τοῦ λόφου.

Ὡς πρὸς τὸν τύπον τοῦ κράνους δυνάμεθα ἐκ τῶν διακρινομένων χαραγμάτων νὰ συμπεράνωμεν τοῦτο τοῦλάχιστον, ὅτι τὸν ἐφαντάσθη ὁ τεχνίτης καλύπτοντα μὲν καὶ τὸ πρόσωπον, ἀλλὰ πρωΐμου, ἀδιαμορφώτου εἰσέτι κορινθιακοῦ σχήματος²¹. Διὰ τοὺς μὴ σωθέντας λόφους ἐπὶ τῶν χαλκίων κρανῶν προσφέρει τὸ ἔλασμα μικρὰν συμβολὴν πρὸς ἀναπαράστασιν τοῦλάχιστον τοῦ μήκους των.

Ὡς πρὸς τὸν δεύτερον πολεμιστὴν ἀριστερά, τὸν ἱστάμενον ἐλαφρῶς ὑψηλότερον τοῦ

Σχέδ. 1. Ἴππεὺς ἐπὶ γεωμετρικοῦ ἀμφορέως τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου

πρώτου, δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ἐὰν ἐπρόβαλλε τὴν χεῖρα ἢ ἂν ὁ τεχνίτης παρητήθη τῆς δηλώσεώς της, περιορισθεὶς εἰς τὴν περιληπτικὴν ὅλων ἁσπίδα.

Διασκεδαστικὸν εἶναι ὅτι τὸ ὀπίσθιον σκέλος ἐκάστου τῶν πολεμιστῶν παρουσιάζεται μὲ μετέωρον τὸ πέλμα, κατὰ σχῆμα προηγούμενον πλέον τῶν δύο αἰώνων τοῦ πολυκλειτείου εὐρήματος. Πιθανῶς ἠθέλησε νὰ δώσῃ διὰ τοῦ τρόπου τούτου ὁ τεχνίτης ὁρμὴν πρὸς τὰ ἔμπροσθεν εἰς τοὺς μονομάχους, νὰ ὑποδηλώσῃ τὸν «θυμόν», τὸ πολεμικὸν μένος· ἀξιοθαύμαστος εἶναι πάντως ἡ ἀπόδοσις τῆς ὀργανικῆς συστάσεως τῶν σωμάτων, καθὼς καὶ τῆς κινήσεως.

21. I Ol. Ber. πίν. 7, II καὶ VI Ber. πίν. 34 - 35. VII Ber. πίν. 13 ἐξ. σ. 59 ἐξ. («Helm mit Buschbahn»). Matz, ἔ.δ. πίν. 266 - 67.

Διὰ τὸ ἐπόμενον ἄρμα, τὸ βαῖνον πρὸς τὴν ἰδίαν κατεύθυνσιν μὲ τὸ πρῶτον, ἀντιθέτως πρὸς τὸν παρ' αὐτὸ πολεμιστὴν, δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ἀνήκη εἰς τοῦτον ἢ εἰς τὸν ἄλλον, τὸν πρὸ τοῦ ἵππου. Μόνιππον καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖται ἐκ τῶν ἰδίων στοιχείων, ὅπως καὶ τὸ προηγούμενον, παρασταθέντων κατὰ τὸν αὐτὸν προσθετικὸν τρόπον, κατενώπιον, ἄνευ τῆς ἐπιβαλλομένης ὀψews τῆς ἄντυγος ἐκ τοῦ πλαγίου.

Ἡ μόνη διαφορὰ σχετικῶς μὲ τὸ προηγούμενον ἄρμα εἶναι ὅτι ὁ ρυμὸς ἀπέχει περισσότερον τῆς ράχεως τοῦ ἵππου, διότι ἡ κάμψις τοῦ ἀρχίζει χαμηλότερον, ἵνα ἀπολήξῃ ἄνω εἰς τὸν μὴ σωθέντα χηνίσκον.

Ἀδιαφορῶν ὁ τεχνίτης διὰ τὴν πιστὴν ἀπόδοσιν τῶν λεπτομερειῶν δὲν ἐφρόντισε νὰ καταστήσῃ φανερόν εἰς ποῖον σημεῖον συνδέεται ὁ ρυμὸς πρὸς τὸν ὑπὸ τὸν ὦμον τοῦ ἵππου σαφῶς διακρινόμενον μασχαλιστήρα. Τὸ ἄκρον τοῦ ζυγοῦ θὰ προσηρμόζετο διὰ τοῦ ρυμοῦ ὑπὸ τὸν χηνίσκον, ὅπως εἰς τὸ ἄρμα τοῦ γεωμετρικοῦ ἀγγείου (Σχ. 1).

Ἐπὶ τοῦ ἐλάσματος παρεστάθη καὶ ὁ δεύτερος ἡνίοχος ἔξω τοῦ δίφρου, χωρὶς νὰ κρατῇ τὴν ἀσπίδα: Γυμνός, θὰ ἔφερε πιθανῶς μόνον τὸν ὑποτυπωδῶς δηλωθέντα ζωστήρα, ἂν δὲν εἶναι τυχαία αἱ ἐπὶ τῆς λεπτῆς ὀσφύος του χαρακταὶ γραμμαί. Παρασταθεὶς μὲ τὸ στῆθος κατενώπιον «κρατεῖ» εἰς τὴν δεξιάν, παραδόξως ὑπεράνω τῆς παλάμης, δύο δόρατα εἰς ὀριζοντίαν διάταξιν, διὰ τῆς ἄλλης τὰ ἡνία.

Θὰ ἔλεγέ τις συμβατικὴν τὴν ἀπόδοσιν τῆς στάσεώς του, ἀφοῦ μόνον εἰς τὸ ἄνω σῶμα συγκεντροῦται διὰ τῆς κλίσεως πρὸς τὰ ἔμπρὸς ἢ ὑπηρεσία τοῦ ἡνίοχου, ἐνῶ τὸ κάτω παρουσιάζεται ἀμέτοχον, ἀπαθές. Ὑπάρχει ἐν τούτοις τόση ἔκφρασις σφυζούσης ζωῆς εἰς τὸ σχῆμα τοῦτο, ὥστε ὁ ἡνίοχος εἶναι ἡ θελκτικώτερα μορφή τῆς παραστάσεως.

Θυμοειδῇ ἠθέλησε καὶ τὸν δεύτερον ἵππον ὁ τεχνίτης, ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ ἀνυψουμένου καὶ ἀνεπαισθήτως καμπτομένου ἐμπροσθίου σκέλους.

Ἡ ἀτελέστατα σωθεῖσα ὑπολειπομένη σκηνὴ ἀπετέλει τὸ κέντρον τῆς ἀφηγήσεως. Ἄν καὶ ἡ ἀνδρική μορφή δὲν φέρει θώρακα εἶναι ἐν τούτοις ἀναμφιβόλως πολεμιστής, ὅστις θὰ ἐκράτει πιθανῶς καὶ τὸ δόρυ. Ὁ δεύτερος, ἀντιμέτωπος, τοῦ ὁποῖου ἐσώθη καὶ ὁ ἄκρος πούς, ἀπέχει κάπως ἀπὸ τοῦ πρώτου· τὸ μεταξὺ των πτηνόν, βαῖνον ἐπὶ ὑψηλῶν ποδῶν, φαίνεται ὕδροχαρές. Ὅριζόντια χαράγματα δηλώνουν τὸ πτερόν· οὔτε ἡ τριγωνικὴ οὐρὰ εἶναι γυμνὴ διακοσμήσεως²².

Ἐπὶ τοῦ ἐλλείποντος τμήματος τοῦ ζωστήρος θὰ ἐπανελαμβάνετο ἀναμφιβόλως τὸ θέμα τῶν ἀρμάτων, ἐναλλασσόμενον μὲ ζεύγος μονομάχων. Τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ πτηνὸν κατέχει τὸ κέντρον τοῦ ζωστήρος τὴν στηρίζει ἡ περίμετρος τοῦ τελευταίου, ἥτις θὰ ἔφθανε μέχρι 0,84, ἀφοῦ τὸ μήκος τῶν σωζομένων ἐλασμάτων εἶναι 0,42. Καὶ ἂν ἀκόμη παρενεβάλλετο ὁ χιτὼν μεταξὺ τοῦ σώματος καὶ τοῦ ζωστήρος εἶναι ἡ περίμετρος αὐτῇ ἡ κανονικὴ διὰ τὴν ὀσφὺν «εὐζώνου» πολεμιστοῦ, δὲν ἀπέχει δὲ τῆς περιμέτρου τοῦ ἀνωτέρω δημοσιευθέντος ἰταλιωτικοῦ ζωστήρος.

Τῶν ἐλλειπόντων ἀρμάτων τὴν κατεύθυνσιν πρέπει νὰ φαντασθῶμεν ἀντίθετον, βλέπουσαν πρὸς τὸ κέντρον· ἡ ὅλη σύνθεσις θὰ εἶχε διάταξιν συμμετρικὴν. Ἀναπόφευκτον ἦτο ὅτι ἡ ἐκκίνησις τῶν δύο ἀκραίων ἀρμάτων θὰ ἐγίνετο ἀπὸ τῶν ὀχῶν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ζωστήρος καὶ ὄχι ἀντιθέτως· οὕτω ἡ κεντρικὴ σκηνὴ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ πτηνοῦ μονομάχων θὰ εὕρισκετο ἀκριβῶς κάτωθεν τῆς ράχεως τοῦ πολεμιστοῦ²³.

22. Πτηνὸν εἰς σκηνὴν μονομαχίας: Ἀσπίδες Τίρυνθος, BSA 42 (1947) 137, πίν. 18 α - c.

23. Ἐναλλαγὴ ἀρμάτων μὲ ζεύγος ὀπλιτῶν φερόντων τὴν βοιωτικὴν, μακρὰν ὅμως ἀσπίδα, εἶναι

Χρήσις χαράγματος ἔγινε διὰ τὰ περιγράμματα τῶν μορφῶν, τῶν ἵππων, τοῦ ἄρματος καὶ τῶν ἐξαρτημάτων των. Αἱ οὐραὶ τῶν ἵππων τονίζονται ἐσωτερικῶς, ὅμοια χαράγματα ἐξαιρετικῆς λεπτότητος δηλώνουν τὴν χαίτην τῶν ἵππων, τὸ λέπαδνον, τὸν μασχαλιστήρα, ὅλα τὰ μέλη τοῦ σώματος.

Τριπλῇ χαρακτὴ γραμμῇ ἀποδίδει τὸν λόφον τοῦ κράνους, διπλῇ τὰ περιγράμματα τῶν ἀσπίδων. Ἐξαιρετικῶς διὰ τὸ ἄνω περίγραμμα τῆς ἀσπίδος τοῦ πολεμιστοῦ, ὅστις εἶναι ἀντιμέτωπος τοῦ φέροντος τὸ κράνος, ἔγινε χρήσις μονῆς γραμμῆς.

Ἀξιοθαύμαστος εἶναι ἡ σταθερότης τῶν χαραγμάτων, ἰδίως ὅπου συνδυάζονται μὲ τὴν λυγρότητα τῶν καμπυλῶν. Τὸ προσδίδον ὅμως ἀντικατοπτρισμὸν εἰς τὴν λάμπουσαν ἐπιφάνειαν εἶναι ἡ διάφορος πλαστικὴ ἔξαρσις τῶν μορφῶν, ἀντίστοιχος πρὸς τὸν πραγματικὸν ὄγκον των. Ἀπὸ τῶν ἀμυδρῶς διαγραφομένων σφυρῶν ἀναπτύσσεται, βαθμιαίως ἀνερχομένη, ἡ πλαστικότης τῶν κνημῶν καὶ τῶν σωμάτων τῶν πολεμιστῶν, ἐνῶ ἀπὸ τῶν λεπτῶν σκελῶν τῶν ἵππων ἐκφύονται, ἀποτόμως στρογγυλούμεναι, αἱ ὀπλαὶ των. Περισσότερον ὅλων προβάλλονται τὰ σώματα τῶν ἵππων, οἵτινες ἐναργέστεροι οὕτω, δεσπόζουν τῶν ἄλλων ἀποτελοῦντες τὸ κυρίαρχον θέμα τῆς ὅλης εἰκόνης. Δὲν συναντῶμεν ὁμοίας πλαστικὰς ἐναλλαγὰς εἰς ἄλλα χάλκινα τορευτὰ ἔργα, οὔτε κἂν εἰς τὸ ὀλίγον νεώτερον, ἐκ τῶν πλέον θαυμαστῶν τῆς Ὀλυμπίας: τὸ ἔλασμα μὲ τὸν Καινέα, ἔργον πιθανώτατα Ἰωνος τορευτοῦ²⁴.

Τὴν φροντίδα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιδεξιότητα τοῦ κατασκευαστοῦ τῆς μήτρας πρὸς διαφοροποίησιν τῶν ἐπιπέδων, πρὸς ἀποχωρισμὸν τῶν μελῶν ἀπ' ἀλλήλων ἀπολαμβάνομεν κυρίως εἰς τὰς ὀπισθίας, τὰς ἀρνητικὰς ὅψεις τῶν ἐλασμάτων (Πίν. 29, 33), ἐνῶ πρὸ τῆς ἄλλης, τῆς κυρίας, γοητεύεται ὁ ὀφθαλμὸς κυρίως ὑπὸ τῆς δεξιοτεχνίας τοῦ χαράκτου.

Ἐργαστήριον καὶ χρονολογία. Δύο εἶναι τὰ κύρια στοιχεῖα ἅτινα βοηθοῦν τὴν ἀκριβεστέραν τοποθέτησιν τοῦ ἐλάσματος: ὁ τύπος τῶν ἵππων καὶ τὸ ἰδανικὸν τοῦ τεχνίτου διὰ τὸ ἀνθρώπινον σῶμα, ἔκδηλον κυρίως εἰς τὸν γυμνὸν ἠνίοχον τοῦ δευτέρου ἄρματος. Ἐχει ὀργανικὴν συγκρότησιν μὲ κέντρον τὴν στενὴν ὀσφὺν ἀπὸ τῆς ὁποίας ὑψοῦται βραχὺ τὸ σῶμα ἄνω, κάτω ἀναπτύσσονται οἱ μηροὶ καὶ αἱ ἐλαστικάί, ὄχι ὅμως ραδιναὶ κνήμαι.

Ἀντίθεσιν πρὸς τὰ συγκεκριημένα σώματα τῶν πολεμιστῶν ἀποτελοῦν οἱ ἵπποι. Ὁ λεπτὸς τράχηλος, τὰ ἐλαφρῶς βαίνοντα σκέλη, ἡ λεπτὴ κοιλία, τὸ στενόμακρον πρόσωπον προσδίδουν εἰς τὸν πληρέστερον διατηρηθέντα ἵππον τὴν ὑπεργηϊνὴν ἐλαφρότητα τοῦ μυθικοῦ Πηγάσου.

Τὴν μοναδικότητα τῶν ἵππων τοῦ ἐλάσματος βεβαιώνει ἡ σύγκρισις μὲ ζωγραφιστοὺς ἐπὶ τῶν πρωτοκορινθιακῶν καὶ πρωίμων κορινθιακῶν ἀγγείων²⁵. Παρ' ὅλην τὴν παλαιϊκότητά των δὲν ὑψοῦνται οὗτοι ὑπὲρ ἄνω τῆς συμβατικότητος ἐνὸς κληροδοτηθέντος σχήματος, τὸν τράχηλόν των βαρύνει ἡ παχεῖα χαίτη. Διὰ τῆς προτιμήσεως τῆς

ἐπὶ τῆς μεσαίας ζώνης τοῦ ἄνωτέρου μνημονευθέντος γεωμετρικοῦ ἀμφορέως τοῦ Βρετ. Μουσείου, J. Davison ἔ.ἀ. 100, εἰκ. 136.

24. I. Ol. Ber. 87 ἔξ., πίν. 30 - 31. Matz ἔ.ἀ. 283 β. Kunze, Neue Meisterwerke 17, εἰκ. 36. Richter, Arch. Art 60 εἰκ. 89. Bull. van de Vereeniging 14 (1939) 8, εἰκ. 6 (Beazley). Schuchhardt, Gr. Kunst 76 ἔξ. εἰκ. 55.

25. Payne NC. πίν. 21, 11 καὶ πίν. 32,4. Prot V. πίν. 22,1.

ὀρθίας, λεπτοτρίχου χαίτης εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ τεχνίτης τοῦ ἐλάσματος ἠθέλησε νὰ παραστήσῃ χαρίεντα, εὐκίνητον πῶλον, βέβαιον εἶναι ὅτι κατῶρθωσε νὰ τοῦ ἐμφυσήσῃ καὶ μένος ἐπικόν.

Μονομαχίαν τοῦ ἔπους ἀφηγεῖται, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν βασίμως, καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ ζωστήρος παρασταθεῖσα. Αἱ μορφαὶ τῶν ἡρώων θὰ προσέδιδον ἀπόκρυφον δύναμιν εἰς τὸν περιβαλλόμενον τὸν ζωστήρα, παρακινούντες αὐτὸν εἰς κλέα ἀντάξια τῶν παλαιῶν ἐκείνων ἡρώων. Καθὼς εἶναι ἀνεξερευνήτοι αἱ συνθήκαι τῆς εὐρέσεως δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ὁ ζωστήρ ἀνετέθη τελικῶς εἰς ἱερὸν ἢ συνώδευσε μέχρι τοῦ τάφου τὸν πολεμιστήν, ὅπως ἡ ὡραία γεωμετρικὴ πανοπλία τοῦ Ἄργους²⁶.

Οὕτε ὅμως τὸ ἐργαστήριον εἰς τὸ ὁποῖον ἐσφυρηλατήθη εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ προσδιορίσωμεν μετὰ βεβαιότητος. «Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πρωΐμου χαλκοπλαστικῆς ἴστανται αἱ τοπογραφικαὶ ἀποδόσεις ἀναμφιβόλως ἐπὶ ἀσθενεστέρων βάσεων ἢ λόγου χάριν, ὁ χρονολογικὸς προσδιορισμός, διὰ τὸν ὁποῖον ἡ καλῦτερον γνωστὴ ἐξέλιξις τῆς ἀγγειογραφίας δίδει ἓν τινι μέτρῳ ἀξιόπιστον στήριγμα» βεβαιώνει ἄριστος γνώστης τῆς πελοποννησιακῆς χαλκουργικῆς τέχνης²⁷.

Στηριζόμενος εἰς τὴν βεβαίαν συμμετοχὴν Ἀργείων τεχνιτῶν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ μεταμόρφωσιν ἀνατολικῶν θεμάτων συμπεραίνει ἄλλοις ὁ ἴδιος ὅτι εἰς ἀργεῖα ἐργαστήρια θὰ ἠδύναντο νὰ ἀποδοθοῦν τινὰ τῶν ἐξ Ὀλυμπίας χαλκῶν ἐλασμάτων²⁸.

Πρὸς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἄργους φερόμεθα πράγματι ὑπὸ τῆς διαπλάσεως τῶν σωμάτων, τῶν ὁποίων ἐτονίσαμεν ἀνωτέρω τὴν σύνταξιν, ἄγουσαν εἰς τὰ κοντά, τετράγωνα σώματα τῶν ἀργείων ἔργων τοῦ 5ου αἰῶνος²⁹.

Ἐκ τῶν ἀρχαϊκῶν μνημείων οὐδὲν ἄλλο προσφέρεται ἐκ πρώτης ὄψεως τόσον πρὸς σύγκρισιν ὅσον τὸ γνωστὸν ἐλάσμα τοῦ Ἀργείου Ἡραίου³⁰. Παρ' ὅλην τὴν σχετικὴν ἐλαφρότητα, τὴν ὁποίαν προσδίδει ἡ στενὴ ὁσφὺς εἰς τὸν γυμνὸν ἠνίοχον τοῦ ζωστήρος δὲν διαφέρουν αἱ ἀναλογίαι τοῦ σώματος ἀπὸ τοῦ «Ὁρέστου» τοῦ ἐλάσματος ἐκείνου. Διὰ τοῦ ἀργείου μορφικοῦ ἰδανικοῦ εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ τὸ μόνον σωζόμενον πρόσωπον τοῦ ἠνίοχου, διὰ τὸ ὁποῖον ὀφείλομεν νὰ παραδεχθῶμεν χαμηλὸν μέτωπον.

Ἀσυμβίβαστα πρὸς τὴν δωρικότητα τῶν ἀργείων ἔργων παρουσιάζονται τὰ σώματα τῶν ἵππων μετὰ τοὺς εὐγενεῖς λαιμούς, ἅτινα ὀδηγοῦν εἰς ἀναζήτησιν κορινθιακῶν μνημείων. Μετὰ τὴν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀνακάλυψιν ἀγγείων ἐκ τάφων τοῦ Ἄργους, ἅτινα ἤλθον νὰ βεβαιώσουν τὴν ὑψηλὴν στάθμην τοῦ ἀργείου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ,

26. BCH 81 (1957) πίν. I - IV, 322, ἐξ. (P. Courbin). Buschor, Pl², σελ. 9. — Τὴν προέλευσιν ἐξ ἱεροῦ ἐνισχύει ἡ μικρὰ πληροφορία τοῦ παραδῶσαντος τὸ εὑρημα ὅτι «ἐκεῖ πλησίον ἐντὸς ὁπῆς εἶχον εὐρεθῇ, πρὸ τριακονταετίας περίπου, πῆλινα εἰδῶλια, μεταξύ τῶν ὁποίων μία γυναῖκα με σταμνὶ στὸ κεφάλιν». Τὴν προκύπτουσαν πιθανότητα ὅτι ἡ ζώνη κατεσκευάσθη μόνον διὰ νὰ ἀνατεθῇ, τὴν ἀποκλείει ἓν τούτοις ἡ κατὰ συμπερασμὸν περίμετρός της. Ἀπλῇ ἀναθηματικῇ ζώνῃ θὰ ἦτο μικρότερα.

27. Kunze, VII Ol. Ber. 155.

28. Olymp. Forsch. II, 229.

29. Langlotz, F.B. 57 ἐξ. Buschor, Frühgr. Jünglinge 35 ἐξ.

30. AJA 43 (1939) 415 ἐξ. εἰκ. 6. Hampe, Sagenbilder πίν. 41. Matz ἔ.ἀ. εἰκ. 292 β. Richter, Arch. Art εἰκ. 33. Kunze, Olymp. Forsch. II, 229.

γνωρίμων ὄχι τόσον ἐκ τῶν γεωμετρικῶν τάφων τῆς Τίρυνθος, ὅσον τῶν Μυκηνῶν, θὰ ἔλεγέ τις ἐν τούτοις ὅτι ἐκ τῆς παραδόσεως ταύτης κατάγεται ἡ καλλιγραμμία καὶ ἡ λυγρότης τῶν ἵππων τοῦ ζωστήρος³¹.

Ὁ ἐδῶ εἰκονιζόμενος σκύφος, παλαιὸν κτῆμα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου³², προέρχεται ἐκ Μήλου καὶ ἐθεωρεῖτο διὰ τοῦτο ἔργον κυκλαδικόν (Πίν. 34). Ὁ μακαρίτης Δημ. Εὐαγγελίδης ἀπομονώσας αὐτὸν τῶν ἄλλων, τῶν εὐρεθέντων εἰς τὴν Ἀργολίδα, ἐτόνισε «τὴν μείζονα αὐστηρότητα καὶ λεπτότητα ἐν τοῖς μηλίοις ἀγγείοις ὅτινα ἡδύνατο νὰ ἐκλάβῃ τις ἀργολικά»³³. Ἐπικρατεστέρα, σχεδὸν ὑποχρεωτική, εἶναι σήμερον ἡ γνώμη τοῦ Buschor, ὅστις τὸν θεωρεῖ ἀργεῖον³⁴.

Ἡ δωρική τεκτονικότης τῆς συνθέσεως, τὰ θέματα καὶ ἡ τεχνοτροπία, ἡ κεραμεικὴ καὶ γραφικὴ τελειότης ἄγουν πράγματι εἰς τὰ γεωμετρικά ἀγγεῖα τοῦ Ἄργους καὶ τῶν Μυκηνῶν. Ὅσον σημαντικὸν καὶ ἂν εἶναι τὸ χρονικὸν κενόν, τὸ μεσολαβοῦν μεταξὺ τοῦ ἀγγείου καὶ τῆς τορευτῆς ζώνης, θὰ ἐκκλινέ τις νὰ θεωρήσῃ τοὺς γραπτοὺς ἵππους ὥς προγόνους τῶν τορευτῶν τοῦ ἐλάσματος, ἂν μάλιστα ἀναλογισθῇ ὅτι μεταξὺ τῶν δύο ἔργων παρενεβλήθη ἡ ἀνανέωσις τοῦ μορφικοῦ ἰδανικοῦ κατὰ τὴν πρῶμον ἀνατολίζουσαν ἐποχὴν.

Ἄλλην δυνατότητα συγκρίσεως προσφέρει τὸ ἐξ Ἀμυκλαίου ἱππάριον, τὸ ὁποῖον, ἂν καὶ σημαντικῶς νεώτερον τοῦ ἐλάσματος, διακρίνεται διὰ συγγενῇ διάπλασιν καὶ ζωικὴν ὁρμήν³⁵.

Ἀφοῦ, ἀναζητοῦντες ἔργα, κατέλθομεν μέχρι τοῦ βου αἰῶνος θὰ ἦτο παράλειψις ἂν ἀντιπαρερχόμεθα τὸ ὅτι τὰ σώματα τῶν πολεμιστῶν ἐπὶ τοῦ ἐλάσματος, ἰδίως τοῦ ἡνιόχου, ἀνακαλοῦν τὸν χαριέστατον χάλκινον Ἀπόλλωνα τοῦ τέλους τοῦ βου αἰῶνος, ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Σπάρτης³⁶, ἀλλὰ καὶ ἄλλα παλαιότερα λακωνικά ἔργα.

Τὰ ὑπὸ τοῦ δημοσιεύσαντος τὸ ἀγαλμάτιον τονισθέντα ὅτι «ἡ κοντόχονδρη σύστασις καὶ ἡ μυϊκὴ πληρότης δὲν εἶναι ἀνήκουστα διὰ τὰ λακωνικά ἐργαστήρια» συμφωνοῦν πρὸς τὴν πρὸ τῶν μέσων τοῦ βου αἰῶνος προτίμησιν εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦτο διὰ βαρέα, τετράγωνα σώματα³⁷, ἰδιότητες αἵτινες διακρίνουν τὰς ἐπὶ τοῦ ἐλάσματος μορφάς.

Τὸ ἐξαγόμενον συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ ὁμοιότης μετὰ τὰ δημιουργήματα ἀργείων τεχνιτῶν δὲν εἶναι τόση, ὥστε νὰ ἀποκλείῃ διὰ τὸ ἔλασμα τὴν λακωνικὴν προέλευσιν, ἡ ἀβεβαιότης δὲ αὕτη γίνεται περισσότερον θεμιτὴ εἰς τὴν πρῶμον ἐποχὴν του.

Παρ' ὅλην τὴν ἔνδειξιν τὴν ὁποῖαν προσφέρει ὁ τύπος τῆς εὐρέσεως δὲν ἐστράφημεν πρὸς τὴν Ἀρκαδίαν, ὅπου ἐν τούτοις ἐπιχωριάζει ὁ τύπος τῆς ἀσπίδος τοῦ πολεμιστοῦ³⁸. Ὅσα ἀρκαδικὰ χάλκινα ἔργα ἐσώθησαν, μὴ στερούμενα ἀγροτικῆς γοητείας, ἀποχω-

31. Γεωμετρικά Τίρυνθος: Tiryns I πίν. 15, ἀρ. 1,13. Νεκροπόλεως Μυκηνῶν: AE 1912, 134, εἰκ. 7-8 (Δ. Εὐαγγελίδης). Pfuhl Muz 63, εἰκ. 21-22.

32. Κατὰ σχέδιον Ἀλεξ. Κοντοπούλου. Ἀρ. εὐρ. 877 (C.C. 226). JdI 1899, 34, εἰκ. 12. Perrot VII, 166, εἰκ. 48. Pfuhl ἑ.ἀ. εἰκ. 21.

33. Ἑ.ἀ. σ. 132.

34. AM 54 (1929) 161.

35. Θεωρία W. Schuchhardt, 246, εἰκ. 8-10.

36. Χάριτες E. Langlotz, 33 ἑξ. πίν. 5-6 (Χρ. Καρούζος).

37. Ἑ.ἀ. 37.

38. Lorimer H. and M. 159.

ρίζονται τῶν προερχομένων ἐκ τῶν μεγάλων πελοποννησιακῶν κέντρων διὰ τῆς καταφανοῦς ἐπαρχιακότητος, συνυφασμένης μὲ ἐξάρτησιν ἐξ ἀργείων ἰδίως προτύπων, δὲν εἶναι δὲ ἄγνωστος ἡ ἑλλειψίς ἀρχαϊκῶν καὶ κλασσικῶν τορευτῶν τοιαύτης ποιότητος ἐκ τῆς ἀρκαδικῆς περιοχῆς³⁹.

Ἀπομένει νὰ ἀσχοληθῶμεν συντόμως καὶ μὲ τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν τοῦ ζωστήρος. Πρῶτον στηρικτικὸν σημεῖον εἶναι οἱ ἵπποι, τῶν ὁποίων ἐτονίσαμεν τὴν ὑστερογεωμετρικὴν σύστασιν. Περιορισμὸν πρὸς τὰ κάτω ἀποτελοῦν ἀφ' ἑτέρου τὰ σώματα τῶν πολεμιστῶν καὶ τῶν ἡνιόχων, τὰ ὁποῖα προσιωνίζονται τὴν δαιδαλικὴν σταθερότητα, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ εἶναι ἀντιπροσωπευτικά της. Λεῖπει εἰσέτι ὁ τεκτονικὸς δαμασμός, ἡ ὑποταγὴ εἰς σχῆμα ὅχι στερούμενον ζωῆς, ἀλλὰ κλεῖνον ταύτην ἔντονον, σφύζουσαν καὶ πλαστικῶς.

Τὸ μόνον σωζόμενον πρόσωπον τοῦ πολεμιστοῦ ἔχει, εἶδομεν, διαμόρφωσιν προδαιδαλικήν. Ὀλίγον νεώτερα ἔργα, ὅπως αἱ «μετόπαι» τῶν Μυκηνῶν, ὁ χάλκινος Κοῦρος τοῦ Μουσείου τῶν Δελφῶν, ἡ θεὰ τῆς Αὐχεργε καὶ ἐκ τῆς μικροτεχνίας, αἱ πλαστικαὶ κεφαλαὶ τῶν πρωτοκορινθιακῶν ἀγγείων μαρτυροῦν ποίαν ἑκτασιν ἔλαβεν ἐντὸς τοῦ δωρικοῦ χώρου ἡ νέα τεχνοτροπία ἣτις ἀνενέωσε τὴν παλαιὰν γεωμετρικὴν κληρονομίαν μὲ νέον, λανθάνοντα δυναμισμόν καὶ μὲ μέσα ἐκφραστικὰ ἀπλοῦ μεγαλείου⁴⁰.

Προτείνομεν οὕτω ὡς πιθανωτέραν χρονολόγησιν διὰ τὸ χάλκινον ἔλασμα τὸ β' τέταρτον τοῦ 7ου αἰῶνος π.Χ.

ΣΕΜΝΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

39. Ἀρκαδικὰ χάλκινα: AE 1904, 178 ἐξ. (Κ. Κουρουνιώτης). Lamb, Greek - Roman Br. 91 ἐξ. πίν. 29 - 31 καὶ πίν. 57. BSA 27, 33 ἐξ. (W. Lamb). Langlotz F. B. πίν. 28 καὶ σ. 55 (ἀπόδοσις εἰς τὸ ἀργεῖον ἐργαστήριον).

40. Jenkins, *Dedalka* XI ἐξ. Payne NC 233 ἐξ. Bonner Jb 135 (1930) 74 ἐξ. (Rumpf). Buschor, Pl.² 17 ἐξ. Matz ἔ.ἀ. 168 ἐξ. Lippold, Gr. Pl. 17 ἐξ.

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΠΕΛΛΗΣ 1957-1960

Εὐθὺς μετὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους ἡ Πέλλα εἶχε προσελκύσει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης. Ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Γεώργιος Π. Οἰκονόμος, τοποθετηθεὶς μετὰ τοὺς ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνας ὡς Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας μὲ ἔδραν τὴν Θεσσαλονίκην, ἦτο ὁ πρῶτος ἀρχαιολόγος ὁ ὁποῖος ἐνήργησε συστηματικὰς ἀνασκαφὰς εἰς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ μακεδονικοῦ κράτους. Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Οἰκονόμου, χρηματοδοτηθεῖσαι ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, εἶχον προγραμματισθῇ μὲ ἀνάλογον εὐρύτητα καὶ μακροπρόθεσμον διάρκειαν. Αἱ ἐργασίαι ἤρξαντο τὸ 1914 καὶ ἐσυνεχίσθησαν τὸ 1915, διεκόπησαν ὁμως ἀποτόμως λόγῳ τῆς κηρυχθείσης τότε γενικῆς ἐπιστρατεύσεως, χωρὶς ἔκτοτε, μέχρι τοῦ 1957, νὰ ἐπαναληφθοῦν.

Αἱ ἀνασκαφαὶ Οἰκονόμου, ἐνεργηθεῖσαι εἰς περιοχὴν δεξιὰ τῆς δημοσίας ὁδοῦ Θεσσαλονίκης -Ἐδέσσης, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν καὶ δυτικῶς τοῦ κυρίου τομέως Ι τῶν τωρινῶν ἀνασκαφῶν (βλ. κατωτέρω), ἔφεραν εἰς φῶς ἐρείπια δύο οἰκιῶν, εἰς τὴν ἐτέραν τῶν ὁποίων ἀνευρέθη ἐπίσης καὶ διηρευνήθη ὑπογεία κρηναία κατασκευή. Τὰ πορίσματα τῶν πρώτων τούτων ἐρευνῶν ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1914, σ. 127-148 καὶ 1915, σ. 237-244 (πρβλ. Ἀρχαιολ. Δελτίον 4 (1918) σ. 1-29 καὶ Athenische Mitteilungen 51 (1926) σ. 75-97).

Ἀφορμὴ διὰ τὰς νέας ἀνασκαφὰς Πέλλης ὑπῆρξεν ἡ τυχαία ἀνεύρεσις κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1957 σφονδύλου ἰωνικοῦ κίονος εἰς τὸ ὑπόγειον τῆς οἰκίας τοῦ Βασ. Στεργιούλα πλησίον τοῦ χωρίου Παλαιὰ Πέλλα, παρὰ τὸ 38ον χιλιόμετρον τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης-Ἐδέσσης. Τὴν ἀνεύρεσιν ταύτην ἠκολούθησε δοκιμαστικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία ἐβεβαίωσεν ὅτι ἡ οἰκία Στεργιούλα εἶχε κτισθῇ ἐπάνω εἰς ἰωνικὸν περιστύλιον, σχήματος ὀρθογωνίου τετραγώνου, ἐκάστη πλευρὰ τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀνὰ ἑξ κίονας¹ (βλ. Σχέδ. 1 καὶ Πίν. 35, 48).

Κατόπιν τούτου ἐλήφθη ἀπόφασις παρὰ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας περὶ ἐνεργείας συστηματικῶν ἀνασκαφῶν ἐν Πέλλῃ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Ἐφόρου κ. Φ. Πέτσα². Αἱ ἀνασκαφαὶ αὗται συνεχίζονται μέχρι τοῦδε, διατιθεμένων κατ'

1. Ἡ δοκιμαστικὴ σκαφικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία ἤρχισε τὴν 11ην Ἀπριλίου καὶ ἔληξε τὴν 25ην Μαΐου 1957, εἶχεν ἀνατεθῇ, κατόπιν προτάσεώς μου, εἰς τὸν Ἐφορον κ. Φ. Πέτσαν, προσωρινῶς τότε ἀπεσπασμένον παρὰ τῇ Ἐφορείᾳ Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης (ὀριστικῶς τοποθετηθέντα τὴν 4ην Ὀκτωβρίου 1957 εἰς Βέροιαν), ἐδαπανήθη δὲ δι' αὐτὴν κονδύλιον δραχ. 1.500, διατεθὲν παρὰ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ συμπληρωθὲν διὰ μικρὰς ἐνισχύσεως τῆς Νομαρχίας Πέλλης.

2. Αἱ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου συστηματικαὶ ἀνασκαφαὶ ἤρξαντο τὴν 27ην Μαΐου καὶ ἐσυνεχίσθησαν μέχρι τῶν μέσων τοῦ Νοεμβρίου 1957, δαπανηθέντος κονδυλίου δραχ. 575.000. Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην ἀνασκαφικὴν περιόδον, ἐκτὸς τοῦ κ. Πέτσα, συνειργάσθη εἰς ἓνα τῶν τομέων καὶ ὁ Καθηγητὴς κ. Μ. Ἀνδρόνικος, τότε ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης.

Χάρις εἰς γενναίας πιστώσεις, ὀφειλομένας εἰς τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον τοῦ κ. Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως, αἱ ἀνασκαφαὶ ἐσυνεχίσθησαν μὲ ἐντατικὸν ρυθμὸν καὶ κατὰ τὰς ἐπομένους ἀνασκαφικὰς περιόδους τῶν ἐτῶν 1958-1960, μὲ διάρκειαν ἐργασίας ἐκάστης περιόδου 4-5 μηνῶν.

Ὁ κ. Πέτσας συνειργάσθη καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1958 ἐπὶ ἓνα καὶ ἡμισυ μῆνα, ὡς καὶ κατὰ τὸ 1960 ἐπὶ δι-

ἔτος ἐπαρκῶν πιστώσεων καὶ διὰ τὸ ἀνασκαφικὸν ἔργον καὶ διὰ τὴν στερέωσιν - ἀναστήλωσιν τῶν ἀποκαλυπτομένων μνημείων.

Κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῶν ἀνασκαφῶν (1957) ἀπεκαλύφθη σημαντικὸν τμήμα τοῦ κτηρίου εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκει τὸ περιστύλιον, διεπιστώθη δὲ ὅτι πρόκειται περὶ μεγάλης ἰδιωτικῆς οἰκίας³, περὶ τὰς τρεῖς πλευρὰς τῆς ὁποίας (βορείαν, ἀνατολικὴν καὶ δυτικὴν) ἐβεβαιώθησαν καὶ ἐν μέρει ἀνεσκάφησαν τότε αἱ ἀντίστοιχοι ὁδοί, ὡς καὶ αἱ σωληνώσεις τοῦ ὑδραγωγείου, ὑπὸ τὸ κατάστρωμα τῶν ὁδῶν. Ἡ οἰκία αὕτη δὲν ἦτο μεμονωμένη, ἀλλὰ ἀνῆκεν εἰς μέγα οἰκοδομικὸν τετράγωνον, ὅπερ ἐκλήθη « τετράγωνον 1 » (βλ. Σχέδ. 1 καὶ Πίν. 35, 36).

Νοτίως τῆς οἰκίας ταύτης ἀπεκαλύφθη, ἐν μέρει ἐπίσης, δευτέρα τοιαύτη, (βλ. Πίν. 37 καὶ 38), ἔχουσα μεγαλυτέραν αὐλήν, ἐκ τοῦ περιστυλίου τῆς ὁποίας ὅμως δὲν εὐρέθησαν κίονες, ἀλλὰ μόνον τὰ θεμέλια τοῦ στυλοβάτου.

Ἡ ἀτυχία αὕτη — ὀφειλομένη προφανῶς εἰς τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ λιθίνου ὑλικοῦ διὰ μεταγενεστέρas οἰκοδομικὰς ἀνάγκας — ἀντεσταθμίσθη ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψιν θαυμασίων ψηφιδωτῶν, γνωστῶν ἤδη ἀπὸ μεμονωμένας δημοσιεύσεις, τὰ ὁποῖα ἐπεκάλυπτον τὰ δάπεδα δύο μεγάλων αἰθουσῶν τῆς οἰκίας.

Ἐκατέρα τῶν αἰθουσῶν τούτων (ἀμφότεραι κεῖνται κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς οἰκίας) ἐπεκοινῶνει μετὰ τῆς περὶ τὴν αὐλήν στοᾶς διὰ προθαλάμου (προστάδος). Καὶ αἱ δύο προστάδες ἦσαν ἐπεστρωμέναι διὰ χαλικοστρώτων δαπέδων, μὲ διακόσμησιν γεωμετρικῶν σχημάτων.

Αἱ δύο κύριαι αἰθουσαι, αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζονται ὡς αἰθουσαι ὑποδοχῆς ἢ « ἀνδρῶνες », φέρουν ἐπὶ ἐλαφρῶς ἐξηρμένον πλαίσιον, ἐφ' οὗ θὰ ἐτοποθετοῦντο κλίνοι.

Τὰ δάπεδα μεταξὺ τῶν ἐξηρμένων τούτων πλαισίων καὶ τῶν ψηφιδωτῶν παραστάσεων εἶναι ἐπικεκαλυμμένα διὰ χαλίκων ὑπολεύκων μετ' ἀκανονίστως διασπάρτων κυανοφαίων.

Ἡ μία τῶν αἰθουσῶν τούτων — ἡ μικροτέρα — ἐμβαδοῦ 72 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων, φέρει εἰς τὸ κέντρον ψηφιδωτὴν διακόσμησιν διαστάσεων 2,70 X 2 μ., εἰς τὴν ὁποίαν παριστάνεται ὁ Διόνυσος ὡς γυμνὸς ἔφηβος καθήμενος ἐπὶ πάνθηρος. Διὰ τῆς δεξιᾶς ὁ θεὸς περιβάλλει τὸν τράχηλον τοῦ ἱεροῦ ζώου, ἐνῶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ πανηγυρικὸν θύρσον μετ' ἀνεμιζομένης ταινίας. Τὸ πρόσωπον τοῦ θεοῦ, ἤρεμον, ἄβρὸν, σχεδὸν γυναικεῖον, ἀτενίζει πρὸς τὰ ἀριστερὰ ὅπου κατευθύνεται ὁ πάνθηρ. Τὸ θηρίον, παρ' ὅλην τὴν φυσικὴν του ἀγριότητα, εἰκονίζεται γαλήνιον καὶ σοβαρόν, ὥσάν νὰ ἔχη συνείδησιν τῆς ἀποστολῆς του (Πίν. 40 - 42).

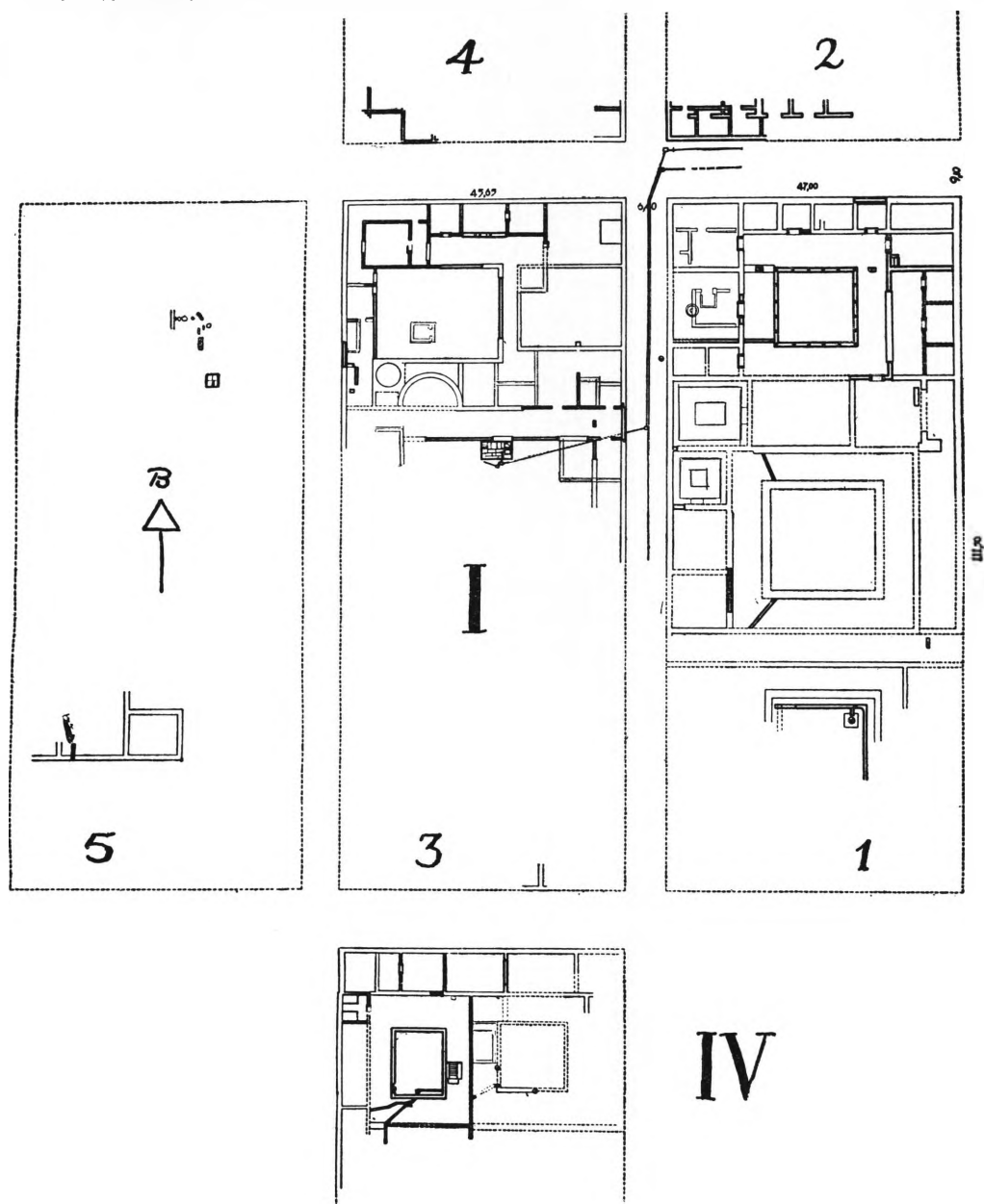
Ἡ αἶθουσα αὕτη φέρει μόνον μίαν θύραν πρὸς τὴν προστάδα (προθάλαμον), ἡ ὁποία ἔχει ἐμβαδὸν 90 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων.

Ἐμπροσθεν τοῦ καταφλίου τῆς θύρας ἄλλη ψηφιδωτὴ παράστασις εἰκονίζει ἓν προσφιλὲς εἰς τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους θέμα, τοῦ γρυπὸς σπαράσσοντος ἔλαφον (Πίν. 47 β).

μηνον περίπου. Εἰς τὴν Πέλλαν συνειργάσθησαν ἐπίσης ὡς ἑκτακοὶ τότε βοηθοὶ αἱ ἤδη ἐπιμελήτριαι ἀρχαιοτήτων δεσποινίδες Εὐγενία Λεβεντοπούλου καὶ Αἰκατερίνη Ρωμιοπούλου, ἡ πρώτη καθ' ὅλας περιόδους, ἡ δευτέρα κατὰ τὰ ἔτη 1957 καὶ 1958.

3. Τὸ γραφὲν ὅτι πρόκειται περὶ δημοσίου ἢ ἐπισήμου κτηρίου (Balcan Studies I (1960), 127. Archaeology 1958, II, 254), δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ἰδίως τὰ τῶν μετὰ τὸ 1957 περιόδων.

Ἡ ἄλλη αἴθουσα ὑποδοχῆς εἶναι μεγαλύτερα καὶ σημαντικώτερα, καλύπτουσα ἐπιφάνειαν 120 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων. Πολὺ μεγαλύτεραν ἔκτασιν καλύπτει ἢ πρὸ αὐτῆς προστάς (150 περίπου τετραγ. μέτρων), ἡ ὁποία ἐπεκοινώνει μετὰ τῆς βορείας στοᾶς τῆς αὐλῆς διὰ πεσσοστοιχίας (Πίν. 37 β).

Σχέδ. 1. Κάτοψις τῶν τομέων I καὶ IV

Ἡ εἰς τὸ κέντρον τῆς δευτέρας ταύτης αἰθούσης ψηφιδωτὴ διακόσμησις ἔχει διαστάσεις 4,90 X 3,20 μ. Ἡ κυρία παράστασις — κυνήγιον λέοντος — περιβάλλεται ἀπὸ πλατὺ

πλαίσιον πεπληρωμένον ἀπὸ κοσμήματα εἰλημμένα ἐκ τοῦ φυτικοῦ κόσμου. Εἰς τὸ κέντρον τῆς εἰκόνης παριστάνεται ὁ λέων ἄγριος, μὲ ἀνωρθωμένον τὸ σῶμα καὶ ἀνυψωμένην τὴν οὐράν. Ἐκατέρωθεν αὐτοῦ εἰκονίζονται δύο νέοι, φέροντες μόνον βραχείας χλαμύδας (Πίν. 43 - 46). Ὁ πρῶτος πρὸς τὰ ἀριστερά, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν κεφαλὴν κεκαλυμμένην διὰ τῆς γνωστῆς μακεδονικῆς « καυσίας », κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ ξίφος ἀπὸ τοῦ κολεοῦ, ἐνῶ μὲ τὸ δόρυ τὸ ὁποῖον κρατεῖ εἰς τὴν δεξιὰν εἶναι ἔτοιμος νὰ πλήξῃ τὸ ζῶον. Ὁ ἄλλος, ἐκ δεξιῶν, ὁρμᾷ κατὰ τοῦ λέοντος μὲ μίαν ζωηράν κίνησιν τῆς ὥπλισμένης διὰ ξίφους ἀριστερᾶς χειρός. Τὸ θηρίον φαίνεται ὡς ἂν ἦτο ἔτοιμον νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τοῦ πρὸς ἀριστερὰ νέου ἀλλὰ ἀναχαιτισθὲν ὑπὸ τοῦ ἄλλου ἐκ δεξιῶν στρέφει πρὸς αὐτὸν τὴν κεφαλὴν εἰς τὴν κρίσιμον στιγμήν, καθ' ἣν τὸ διπλοῦν πλῆγμα προμηνύεται πλέον ἀποφασιστικὸν καὶ ἀναπόφευκτον⁴.

Τέταρτον ψηφιδωτὸν εὐρέθη ἔμπροσθεν τοῦ κατωφλίου τῆς θύρας τῆς ἀνωτέρω μεγάλης αἰθούσης. Εἰς τοῦτο εἰκονίζεται ζευγὸς ἀντωπῶν κενταύρων, ἄρρενος καὶ θηλείας. Ὁ ἄρρην κένταυρος, δεξιὰ, ἐτοιμάζεται νὰ πῖν οἶνον ἐκ τινος φιάλης τὴν ὁποίαν κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν (Πίν. 47 α).

Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Πέλλης εἶναι κατεσκευασμένα μὲ πολὺ μικρὰ χαλίκια ποτάμια, ὡς τὰ τῆς Σικυῶνος, τῆς Κορίνθου καὶ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Βεργίνας. Αἱ μορφαὶ δηλοῦνται διὰ ψηφίδων λευκοφαίων εἰς ποικίλας διαβαθμίσεις, πρὸς χαρακτηρισμὸν τῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν καὶ τῶν φωτοσκιάσεων. Τὸ βάθος εἶναι πάντοτε κυανόμαυρον, οὕτως ὥστε τὸ σύνολον νὰ διδῇ τὴν ἐντύπωσιν ἐρυθρομόρφου ἀγγειογραφίας. Πρὸς τούτοις ἔχουν χρησιμοποιηθῇ ψηφίδες κίτριναι καὶ ἐρυθραὶ διαφόρων ἀποχρώσεων, εἰς περιορισμένην ὁμῶς ἑκτασιν. Εἰς ἑτινας περιπτώσεις, πρὸς δῆλωσιν λεπτομερειῶν ἢ περιγραμμάτων, ἔχει γίνεи χρῆσις λεπτῶν τεμαχίων ὀπτοῦ πηλοῦ. Ἐξ ἄλλου εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Διονύσου τὰ περιγράμματα τοῦ προσώπου, τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν εἶναι δεδηλωμένα διὰ λεπτῶν μολυβδίνων ἐλασμάτων, τοῦθ' ὅπερ πρῶτην φορὰν, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἀπαντᾷται ἐνταῦθα (Πίν. 41 - 42).

Ἡ ἐξέτασις τῶν λεπτομερειῶν δεικνύει ὅτι ὅλα τὰ ψηφιδωτὰ τῆς οἰκίας ταύτης δὲν ἦσαν ἔργα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου. Εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Διονύσου π.χ. παρατηρεῖται κλασσικιστικὴ τις διάθεσις καὶ ἀποφυγὴ τρίτης διαστάσεως (βάθους). Ὁ πάνθηρ καὶ ὁ ἐπ' αὐτοῦ Διόνυσος, περιβαλλόμενοι πανταχόθεν ὑπὸ μελανοῦ πεδίου, φαίνονται ὡς νὰ μετεωρίζωνται εἰς μίαν συμβατικὴν περιοχὴν. Ἀντιθέτως, εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ κυνηγίου, τὸ ἔδαφος ἐνθα πατοῦν αἱ μορφαὶ δηλοῦται σαφῶς διὰ πολυχρῶμων ψηφίδων, μεγαλυτέρων εἰς μέγεθος. Ἐδῶ γίνεται χρῆσις καὶ τρίτης διαστάσεως, διακριτικῶς δηλουμένης διὰ πλειόνων φωτοσκιάσεων, μεταβατικῶν τόνων κ.λ.π.

Οἱ τεχνῖται τῶν μωσαϊκῶν τῆς Πέλλης ἀσφαλῶς θὰ εἶχον ὑπ' ὄψει τῶν παλαιότερα πρότυπα. Ἦδη εἰς στάσεις καὶ κινήσεις τῶν νέων τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ κυνηγίου διακρίνεται τις φευγαλέας ἀναμνήσεις ἀπὸ παλαιότερα ἔργα, ὡς π.χ. ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα τῶν τυραννοκτόνων. Ἐξ ἄλλου εἶναι ἀδύνατον ἔργα τοῦ Ζεύξιδος εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ Ἀρχελαοῦ νὰ ἔμειναν ἀνεπανάληπτα ἢ νὰ μὴ ἐπηρέασαν τοὺς μεταγενεστέρους τεχνίτας, ἔστω καὶ μετὰ ἓνα αἶδνα.

4. Εἶναι πιθανὸν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ γνωστοῦ κυνηγίου τοῦ Ἀλεξάνδρου μετὰ τοῦ Κρατεροῦ, ὅπου ὁ Ἀλέξανδρος προκινδυνεύσας, ἐσώθη ὑπὸ τοῦ φίλου του. Ἡ πιθανὴ αὕτη ἐρμηνεία ὀφείλεται εἰς τὸν καθηγητὴν κ. H. Möbius (Βλ. ἐφημ. «Τὸ Βῆμα» 15.6.1958 σ. 5. Πρβλ. Balcan Studies I (1960), σ. 128).

Περαιτέρω, πρὸς νότον, ἤρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἄλλη ὑπαιθρία αὐλή, ἀνήκουσα εἰς τρίτην οἰκίαν, ἡ ὁποία ὅμως διακόπτεται ὑπὸ τῆς δημοσίας ὁδοῦ.

Οὕτε ἐδῶ εὐρέθησαν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ περιστυλίου. Ἀπεκαλύφθη ὅμως λιθίνη αὐλαξ, ὡς εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Βεργίνας, παραθέουσα τὸν στυλοβάτην, οὗτινος σώζονται μόνον αἱ θεμελιώσεις, καὶ χρησιμεύουσα διὰ τὴν συλλογὴν τῶν ὑδάτων τῶν πέριξ στοῶν (Πίν. 49 β).

Ὅλαι αἱ ἐνδείξεις, αἱ προσφερόμεναι ἀπὸ τὸ ἀρχιτεκτονικὸν ὕλικόν, τὰς κεραμώσεις καὶ τὴν τεχνοτροπίαν τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων συγκλίνουν πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν ὡς ἄνω οἰκιῶν εἰς τοὺς πρώτους ἐλληνιστικοὺς χρόνους.

Πρὸς βορρᾶν τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου 1 ἐβεβαιώθη ἄλλο τετράγωνον (2), ἐπὶ τοῦ ὁποίου μερικαὶ δοκιμαστικαὶ σκαφαὶ ἀπεκάλυψαν τοίχους δωματίων, σωζομένους ἐνιαχοῦ εἰς ὕψος μεγαλύτερον τοῦ 1 μ., καὶ πλῆθος εὐρημάτων, ἀγγείων, πηλίνων εἰδωλίων, νομισμάτων κλπ.

Πρὸς δυσμὰς τοῦ τετραγώνου 1, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς τοῦ Γ. Οἰκονόμου, δύο δοκιμαστικαὶ τομαὶ ἀπεκάλυψαν δωρικοὺς κίονας, μεγάλης σχετικῶς διαμέτρου, ἀνήκοντας εἰς περιστύλιον αὐτῆς ἄλλης οἰκίας.

Παραλλήλως πρὸς τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ κυρίου τούτου τομέως (ἐκλήθη τομεὺς I) ἐγένοντο καὶ ἄλλαι σκαφικαὶ ἔρευναι δοκιμαστικοῦ χαρακτῆρος εἰς διάφορα σημεῖα τῆς ἀρχαίας πόλεως. Οὕτω ἐπὶ τοῦ δυτικῶς τοῦ χωρίου Παλαιᾶς Πέλλης ὑψώματος (τομεὺς II) ἐσημειώθησαν διάφοροι τοῖχοι ἀδιαγνώστου προορισμοῦ, πάντως ὅμως μὴ ἀνήκοντες εἰς οἰκίαν. Ὑπογραμμίζεται ἡ ἀποκάλυψις ἐδῶ ἰσχυροῦ τοίχου, πάχους 2,20 μ., με πελωρίους ὀρθοστάτας, θεμελιώσεων κτίσματος τετραπλεύρου καὶ περαιτέρω (πρὸς νότον) ἀψιδωτῆς κατασκευῆς (Πίν. 57 γ - 58). Ἄλλοι τοῖχοι ἐσημειώθησαν εἰς δοκιμαστικὰς τάφρους κατὰ τὸν τομέα III ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ὑψώματος, δυτικῶς τοῦ τομέως II, χωρὶς ὅμως νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἐρμηνεία αὐτῶν (Πίν. 61).

Ὑπετέθη καὶ ἐγράφη μάλιστα εἰς διαφόρους δημοσιεύσεις ὅτι τὰ ἀποκαλυφθέντα ἐρείπια ἐδῶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνήκον εἰς τὰ ἀνάκτορα τοῦ Ἀρχελαοῦ⁵. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές. Διότι ἐκτὸς ἐνὸς μεγάλου κιονοκράνου δωρικοῦ κλασσικῶν χρόνων, τὸ ὅποιον ἐνδέχεται νὰ προέρχεται ἄλλοθεν, οὐδὲν ἄλλο εὑρημα δύναται νὰ χρονολογηθῇ πρὶν ἀπὸ τοὺς πρώτους ἐλληνιστικοὺς χρόνους⁶.

Δοκιμαστικαὶ σκαφαὶ ἐνηργήθησαν πρὸς νότον καὶ εἰς σημαντικὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς δημοσίας ὁδοῦ, ἐπὶ ταπεινοῦ ὑψώματος, ὅπερ παλαιότερα ἀπὸ τὸν Struck εἶχε ταυτισθῇ πρὸς τὴν παραδεδομένην «ἐν Φάκῳ γάζαν»⁷. Ἐδῶ ἐπεσημάνθησαν ἱχνὴ περιβόλου ὀχυρωματικοῦ, λείψανα ἀπροσδιορίστων κτισμάτων, καὶ εἰς τὰ βαθύτερα στρώματα ὄστρακα προϊστορικῶν ἀγγείων, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἐκεῖ ἦτο ἡ παλαιότερα Βούνομος. Διότι προϊστορικὰ ὄστρακα ἐπεσημάνθησαν καὶ εἰς τὸ ὕψωμα, ὅπου τώρα τὸ χωρίον Παλαιὰ Πέλλα⁸, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν περιοχὴν, ἡ ὁποία εἶναι γνω-

5. Βλ. π.χ. Illustrated London News Aug. 2, 1958 σ. 157.

6. Ἀλλὰ καὶ εἰς τινὰς τῶν ἀποκαλυφθεισῶν θεμελιώσεων φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιήθη ἀρχιτεκτονικὸν ὕλικόν ἐκ παλαιότερων μὲν κτισμάτων, ἀλλὰ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον μεταγενεστέρων τῶν τοῦ Ἀρχελαοῦ χρόνων.

7. A. Struck, Makedonische Niederlande, εἰκ. σ. 59.

8. Προϊστορικὸν ἀγγεῖον ἀνευρέθη τυχαίως τὸ 1959 καὶ παρὰ τὸ δημοτικὸν σχολεῖον Παλαιᾶς Πέλλης, κατὰ τὴν νοτιὰν παρυφὴν τοῦ χωρίου, ἐντὸς τῆς κοίτης τοῦ ἐκεῖθεν διερχομένου ρεῖματος. Τοῦτο

στη ὥς «λουτρά τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου», δύο περίπου χιλιόμετρα δυτικῶς τοῦ τομέως I τῶν ἀνασκαφῶν⁹.

Διάφοροι ἄλλαι μικραὶ δοκιμαστικαὶ τάφροι, με σκοπὸν κυρίως τὴν διερεύνησιν τοπογραφικῶν ζητημάτων, ἠνοίχθησαν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο εἰς διαφόρους ἀγρούς, αἱ ὁποῖαι ἐπεχώσθησαν ἐκ νέου.

Τὸ ἐπόμενον ἔτος 1958 ἡ ἀνασκαφὴ ἐσυνεχίσθη εἰς τὸ οἰκοδομικὸν τετράγωνον I τοῦ τομέως I, ὅπου ἀπεκαλύφθη ἡ τρίτη (πρὸς νότον) οἰκία τῆς δημοσίας ὁδοῦ, ἡ ὁποία ὁδὸς καλύπτει σημαντικὸν τμήμα τῆς οἰκίας ταύτης.

Μετ' ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἠρευνήθη τὸ ἐσωτερικὸν τῆς αὐλῆς, ὑπὸ τὸ δάπεδον αὐτῆς, κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν τῆς ὁποίας εὗρέθη φρέαρ, ἐσωτερικῶς κεκονιαμένον (Πίν. 50 α). Τοῦτο ἔχει βάθος 9 περίπου μέτρων, φέρει δὲ εἰς τὰ τοιχώματα ἀνωτὰ κοιλώματα, χρησιμεύοντα διὰ τὴν κάθοδον πρὸς καθαρισμὸν κλπ. Ὀλίγον ἄνωθι τοῦ πυθμένος ἀνευρέθη ἀνοιγμα, ὁδηγοῦν εἰς πλαγίαν σύριγγα τοξωτὴν, ὕψους 2,50 περίπου μ., ἥτις μετ' οὐ πολὺ διακλαδίζεται εἰς δύο σκέλη. Τὸ μὲν κατευθύνεται πρὸς τὰ νοτιοανατολικά μέχρις ἀποστάσεως 11 μ. Τὸ ἕτερον ὁδεύει πρὸς τὰ νοτιοδυτικά, κάμπτεται πρὸς ἀνατολάς, εἶτα στρέφει πρὸς νότον, ὑπὸ τὴν δημοσίαν ὁδὸν Θεσσαλονίκης - Ἐδέσσης, καὶ μετὰ διαδρομὴν 23 περίπου μέτρων ἀπολήγει πιθανῶς εἰς στόμιον ἄλλου φρέατος ἢ εἰς ὑπογείαν κρήνην.

Τὰ ἐπιμελῆ καὶ ἰσχυρὰ ὑδραυλικά κονιάματα τῶν παρειῶν καὶ τῶν πυθμένων τοῦ τε φρέατος καὶ τῶν συρίγγων ὑποδεικνύουν σαφῶς τὸν σκοπὸν τῶν κατασκευῶν τούτων. Ἐχομεν δηλαδὴ ἐδῶ ὑπόγειον συγκρότημα, τοῦ ὁποίου προορισμὸς ἦτο ἡ περισυλλογὴ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων χάριν τῆς ὑδρεύσεως τῶν πέριξ οἰκημάτων. Αἱ κατασκευαὶ αὗται ἦσαν ἀναγκαῖαι, λόγῳ τῆς ἐλλείψεως ἐπαρκoῦς ὕδατος ἐν Πέλλῃ.

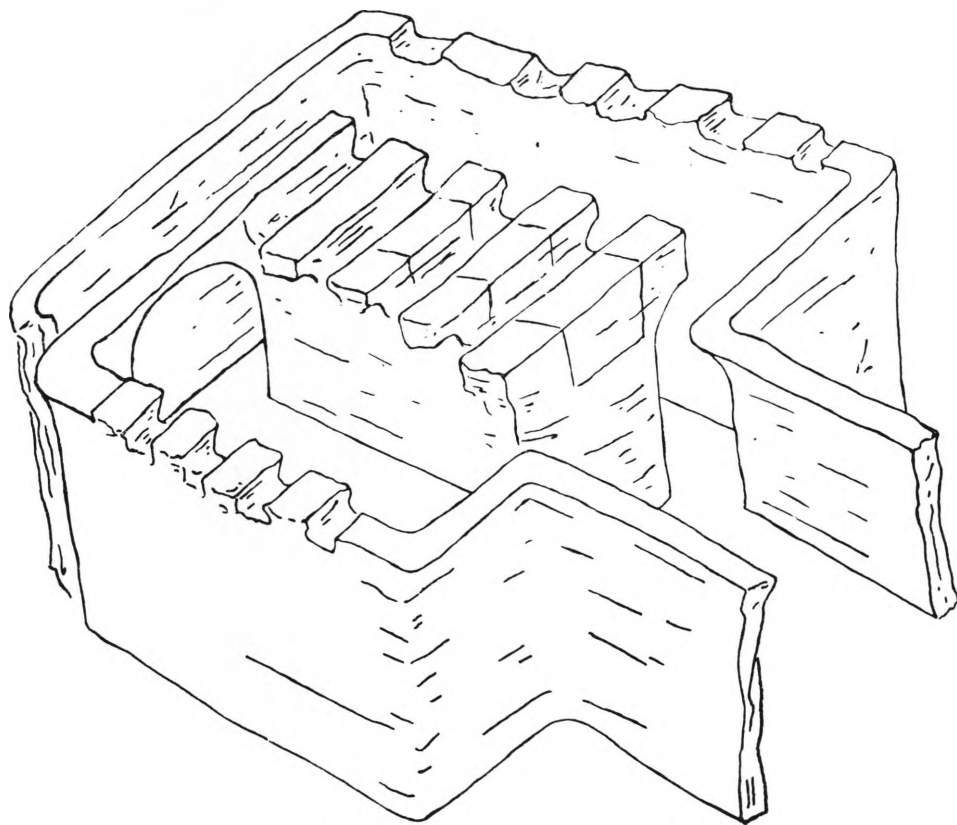
Ἐξ ἄλλου, ἐντὸς τῆς αὐλῆς τοῦ αὐτοῦ περιστυλίου, ὑπὸ τὸ δάπεδον, καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ στομίου τοῦ φρέατος ἀπεκαλύφθη ἄλλο ἐνδιαφέρον κατασκευάσμα. Πρόκειται περὶ κεραμικοῦ κλιβάνου, ἀποτελουμένου ἐκ δύο συριγγοειδῶν καμίνων,

φαίνεται ὅτι παρεσύρθη ὑπὸ τῶν ὑδάτων κατόπιν ραγδαίας βροχῆς ἐκ τοῦ πρὸς βορρᾶν ὑψώματος (βλέπε Πίν. 87 α). Πρόκειται περὶ χειροποίητου κυπέλλου με δύο πεπλατυσμένας λαβάς, ὕψους 0,077 μ., ἀναγομένου εἰς τὴν πρῶμον ἐποχὴν τοῦ χαλκοῦ, ὁμοία τοῦ ὁποίου ἔχουν εὗρεθῇ εἰς τὴν κεντρικὴν καὶ τὴν δυτικὴν Μακεδονίαν (πρβλ. W. Heurtley, Prehistoric Macedonia ἀριθ. καταλ. 257, 270, 286 - 290, 342 κλπ.).

9. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν, ὅπου ὑπάρχει τῶρα δεξαμενὴ, πρὸς ἣν διοχετεύεται ἄφθονον ὕδωρ (ἐκεῖθεν ὑδρεύονται αἱ κοινότητες Νέας καὶ Παλαιᾶς Πέλλης), ἐστρατοπέδευσεν ὁ Αἰμίλιος Παῦλος καὶ ὅτι ἐντεῦθεν ἐδημιουργήθη οἰκισμὸς, (βλ. Balcan Studies I (1960) σ. 123), κατὰ τὸ δεύτερον τοῦλάχιστον σκέλος τῆς δὲν ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ τῶν πραγμάτων. Διότι: 1) Εἰς τὴν βάσιν τῆς δεξαμενῆς ὑπάρχουν ὁρατοὶ ἀκόμη τοῖχοι κρηναίου οἰκοδομήματος, ἐλληνιστικῶν ἢ καὶ παλαιότερων χρόνων. Ἐκεῖ πλησίον εὗρέθη καὶ τεμάχιον σφονδύλου δωρικοῦ κίονος, προερχομένου πιθανώτατα ἐκ τῆς παλαιᾶς ταύτης κρήνης (βλ. Πίν. 89 α). 2) Εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων δεκάδων μέτρων βορειοδυτικῶς τῆς δεξαμενῆς ἔχουν ἐπισημανθῇ ἐντὸς ἀγροῦ λείψανα οἰκισμοῦ ἐλληνιστικῶν χρόνων. 3) Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τῆς δεξαμενῆς (1958) εὗρέθησαν νομίσματα ὅχι μόνον ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς (καὶ εἰς τοῦτο ἐβασίσθη ἡ ἀνωτέρω ὑπόθεσις), ἀλλὰ πολλὰ καὶ παλαιότερα, ἀναγόμενα μέχρι τοῦ Ἀμύντου τοῦ Γ'. Καὶ λογικῶς ὅμως δὲν εὐσταθεῖ ἡ εἰκασία. Διότι μία τοιαύτη μοναδικὴ εἰς τὴν περιοχὴν θέσις, πεπρoικισμένη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀρχαίαν Πέλλαν, με ἀφθονίαν ὑδάτων, εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῇ τις ὅτι ἦτο ἀκατοίκητος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἄς προστεθῇ ὅτι καὶ ἐπιφανειακὰ ὁστρακα ἀγγείων προϊστορικῶν παρετηρήθησαν ἐπὶ τοῦ ἀμέσως πρὸς βορρᾶν τῆς δεξαμενῆς πευκοφύτου νῦν ὑψώματος.

εἰσόδου καὶ ἐσχάρας, ἀπασῶν ἐκτισμένων δι' ὠμῶν πλίνθων (Σχέδ. 2, Πίν. 50 β). Οὗτος, ἐμφανίζων πολλὰς ὁμοιότητας πρὸς τοὺς γνωστοὺς κεραμικοὺς κλιβάνους, τοὺς εὗρεθέντας κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Ὀλυμπίας, ἔχει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς κεραμευτικῆς τεχνικῆς¹⁰.

Ἡ ἀποχωμάτωσις τῆς αὐλῆς μέχρι τοῦ παρθένου ἐδάφους ἀπεκάλυψε ἴχνη πολλῶν πυρῶν, ὡς καὶ λάκκους εἰς τὸ ἡμίσκελον λεπτόκοκκον χῶμα. Προφανῶς οἱ λάκκοι οὗτοι εἶχον δημιουργηθῆ ἔκ τῆς ἐξορύξεως χώματος χάριν τῆς λειτουργίας κεραμευτικοῦ ἐργαστηρίου. Τοιοῦτοι λάκκοι εὗρέθησαν καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῶς τοῦ τετραγώνου Ι ὁδοῦ, ὑπὸ τὸ κατάστρωμα αὐτῆς.

Σχέδ. 2. Προοπτικὸν σκαρίφημα τοῦ κεραμικοῦ κλιβάνου τοῦ Πίν. 50 β

Τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ τομέως Ι εὗρέθησαν τρεῖς ἀκόμη κλιβανοὶ (ἐξ ὧν οἱ δύο κεραμευτικοὶ καὶ ὁ ἕτερος μεταλλευτικὸς) ὑποδηλοῖ ὅτι ὑπῆρχον ἐκεῖ ἐργαστήρια διάφορα, τὰ ὅποια, χάριν τῆς ἐπεκτάσεως τῆς πόλεως πρὸς νότον (ἐπεκτάσεως γενομένης κατὰ τοὺς πρώιμους ἐλληνιστικοὺς χρόνους μὲ προδιαγεγραμμένον ἵπποδάμειον πολεοδομικὸν σύστημα), κατεστράφησαν καὶ ἐπεχώσθησαν. Ἴδου διατί εἰς λάκ-

10. Πρβλ. Ἄ. Ὁρλάνδου. Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων Ι, 88 κ.έ.

κους τινάς, διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον ἰσοπεδωθέντας, εὐρέθησαν παλαιότερα ὄστρακα ἀγγείων κ.ἄ. ἀντικείμενα, ἀνερχόμενα μέχρι τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 4 αἰ. π.Χ.

Συγχρόνως, κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος (1958) ἡ ἀνασκαφὴ ἐξετάθη καὶ εἰς ἄλλον τομέα, νοτίως τῆς δημοσίας ὁδοῦ (καὶ τοῦ τομέως I), ὅπου ἀρχικῶς ἀπεκαλύφθησαν τὰ δάπεδα δύο δωματίων ἄλλης οἰκίας, ἕκαστον 50 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων ἐμβαδοῦ, ἐπεστρωμένα διὰ μικρῶν τεμαχίων μαρμάρου μετὰ συνεκτικοῦ κονιάματος ἐρυθροῦ (Πίν. 62 α).

Διὰ τῆς προόδου τῶν ἐργασιῶν πρὸς νότον ἀπεκαλύφθησαν κατὰ μέγα μέρος δύο ὑπαίθριαι αὐλαὶ (Πίν. 62 γ, 64 α). Ἡ μία, κατὰ τὴν δυτικὴν περιοχὴν τῆς οἰκίας, περιορίζεται διὰ περιστυλίου μετὰ στοῶν. Τὸ περιστύλιον ἀντὶ κιόνων ἔφερε πεσσούς κτιστοὺς τετραγώνου τομῆς, μετ' ἐνδιαμέσων κτιστῶν ἐπίσης στηθαίων. Εἰς τὸ κέντρον περίπου τῆς αὐλῆς, ἥτις ἦτο ἐπεστρωμένη διὰ θραυσμάτων κεράμων ὀρθίως διατεταγμένων, εὐρέθησαν δύο τετράγωνοι λίθοι, ἀνήκοντες πιθανώτατα εἰς βωμόν.

Πέραν τῆς βορείας στοῆς ἀπεκαλύφθησαν λείψανα στυλοβάτου, ἐφ' οὗ ἔβαινον δύο κίονες ἰωνικοὶ μετὰ παραστάδων ἐκατέρωθεν. Ὁ στυλοβάτης οὗτος ἀνῆκεν εἰς προστάδα ἢ εἰς τὸ πρόθυρον τῆς οἰκίας. Τὰ ἀρίστης τέχνης κιονόκρανα καὶ ἐπικράνα τῶν παραστάδων εἶναι λίαν ἐνδιαφέροντα καὶ παρουσιάζουν ἰδιαιτέρας μορφολογικὰς ἰδιορρυθμίας (Πίν. 66).

Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν στοῶν εὐρέθη κλιμαξ ἄγουσα εἰς ὑπόγειον χώρον, ὡς εἰς τὴν οἰκίαν τὴν ἀνασκαφεῖσαν ἐν Πέλλῃ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Γ. Οἰκονόμου κατὰ τὸ ἔτος 1915. Ἡ διατάραξις τῶν πλαγίων τοίχων τῆς κλίμακος ταύτης, ὡς καὶ τῶν μεγάλων ὀγκολίθων τῶν στεγαζόντων τὴν κάθοδον δὲν ἐπέτρεψαν τὴν πλήρη ἐξερεύνησιν τοῦ ὑπογείου (Πίν. 63 α). Πάντως φαίνεται ὅτι τοῦτο εἶναι συναφὲς πρὸς τὸ πρόβλημα ὑδρεύσεως καὶ ὅτι σχετίζεται πρὸς δύο φρέατα, ἀνευρεθέντα δυτικῶς καὶ νοτίως τῆς ἄλλης αὐλῆς, ὡς καὶ πρὸς τὸ πολύπλοκον σύστημα τῶν λιθίνων ἀγωγῶν οἱ ὅποιοι ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὴν οἰκίαν ταύτην (Πίν. 63 β).

Ἡ δευτέρα αὐλὴ, μεγαλυτέρα τῆς πρώτης, ἐπεστρωμένη καὶ αὕτῃ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ὀρίζεται πρὸς βορρᾶν μὲν ὑπὸ πεσσοστοιχίας πρὸς νότον δὲ ὑπὸ στυλοβάτου, (Πίν. 64 α).

Οἱ περίξ τῶν αὐλῶν χώροι δὲν εἶναι σαφεῖς. Λόγῳ τῆς χαμηλῆς ἐπιχώσεως οἱ τοῖχοι ἦσαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον κατεστραμμένοι.

Ἡ ὑπαρξίς δευτέρας αὐλῆς ἐν τῇ αὐτῇ οἰκίᾳ ἀποτελεῖ ἀξιοσημείωτον παράδειγμα, σπάνιον εἰς τὰς ἑλληνικὰς καὶ ἑλληνιστικὰς οἰκίας — ἐκτὸς ἐὰν καὶ ἐδῶ πρόκειται περὶ δύο οἰκιῶν.

Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1959 περιορίσθησαν ἐπίσης εἰς τὴν περιοχὴν τῆς κάτω πόλεως.

Εἰς τὸν τομέα I ἐσυνεχίσθη ἡ ἀποκάλυψις τοῦ βορειοανατολικοῦ τμήματος τοῦ τετραγώνου 1 καὶ ἡ ἀποχωμάτωσις τῶν βορείως καὶ ἀνατολικῶς αὐτοῦ ὁδῶν (Πίν. 51).

Περαιτέρω πρὸς βορρᾶν ἀνεσκάφη τμήμα ἀπὸ τὴν νοτίαν περιοχὴν τοῦ ἐπομένου οἰκοδομικοῦ τετραγώνου, χαρακτηρισθέντος μὲ τὸν ἀριθμὸν 2 (Πίν. 39). Ἐπίσης ἤρξατο ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἀνατολικῆς παρυφῆς τοῦ ἐπομένου πρὸς δυσμὰς τετραγώνου, ὅπου παλαιότεραι ἐγκαταστάσεις ἐργαστηρίων ἐσημειώθησαν ὑπὸ τὰ δάπεδα (πρβ. σελ. 78).

Εἰς τὸν τομέα IV (νοτίως τῆς δημοσίας ὁδοῦ Θεσσαλονίκης - Ἐδέσσης) ἐσυνεχίσθη ἡ ἀποκάλυψις τῆς οἰκίας, ἥς ἡ ἀνασκαφὴ εἶχεν ἀρχίσει κατὰ τὴν περίοδον 1958. Ἡδη

ήλθεν εἰς φῶς ἡ ἀνατολικὴ πτέρυξ τῆς οἰκίας, ἀποτελουμένη ἐκ σειρᾶς δωματίων, ἐν τῶν ὁποίων εἶχε λατρευτικὸν χαρακτηῖρα (Πίν. 62 β, 64 β). Τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ μικροῦ προδόμου (4,10 X 1,46 μ.) καὶ τοῦ κυρίως λατρευτικοῦ θαλάμου (4,10 X 2,40). Ἐντὸς τοῦ τελευταίου εὐρέθη εἰς τεμάχια κυκλικὴ πλάξ τραπέζης ἐκ μελανοφαίου σχι στολίου, διαμέτρου 1,25 μ., ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας εἶναι διακοσμημένη μὲ ἐγχαράκτους μαιάνδρους, σπειρομαϊάνδρους καὶ ἄλλα θέματα ἐκ τοῦ φυτικοῦ κόσμου (Πίν. 65 β)

Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς θύρας τοῦ προδόμου εὐρέθη χαλκοῦν ἀγαλμάτιον Ποσειδῶνος, ὕψους μετὰ τῆς (λιθίνης) βάσεως 0,51 μ. Πρόκειται περὶ ἑλληνιστικῆς ἐπαναλήψεως τοῦ γνωστοῦ Ποσειδῶνος τοῦ Λατερανοῦ (Πίν. 65 α).

Δυτικῶς τοῦ τομέως IV ἤρξατο ἀνασκαπτομένη ἄλλη οἰκία, ἀνήκουσα εἰς τὸ ἀμέσως ἐπόμενον οἰκοδομικὸν τετράγωνον (τομεὺς V), εἰς ἓνα χῶρον τῆς ὁποίας παρατηρήθησαν ὑπολείμματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἐκ φυσικῶν χαλίκων. Ἀλλὰ λόγῳ τῆς μεγάλης καταστροφῆς τὴν ὁποίαν ἔχει ὑποστῇ ἡ οἰκία αὕτη, ἡ ἀνασκαφὴ διεκόπη. Τὸ μόνον σημαντικὸν εὑρημα ἐνταῦθα ἦτο χρυσοῦς στατήρ Φιλίππου τοῦ 5ου (Πίν. 83).

Συγχρόνως ἐνηργήθησαν δοκιμαστικαὶ ἀνασκαφαὶ καὶ εἰς ἄλλα σημεία τῆς κάτω πόλεως πρὸς ἐξακρίβωσιν τῆς διαρθρώσεως αὐτῆς.

Ἐκ τῶν τυχαίων εὐρημάτων τοῦ 1959 τὸ πλέον ἀξιόλογον ὑπῆρξε χαλκοῦν εἰδῶλιον, ἀτυχῶς ἐλλιπές, ἀναγόμενον πιθανώτατα εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 6^{ου} αἰ. π.Χ. (Πίν. 82). Τοῦτο εὐρέθη εἰς τὸ ὕψωμα τοῦ γνωστοῦ ἐκ τῆς παραδόσεως Φάκου, ὅπου κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῶν ἀνασκαφῶν (1957) εἶχον ἐπισημανθῇ ἀνασκαφικῶς λείψανα προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ (βλ. σελ. 76).

Κατὰ τὸ 1960 ἐσυνεχίσθησαν αἱ ἀνασκαφαὶ εἰς τὸν κύριον τομέα I. Εἰς τὸ οἰκοδομικὸν τετράγωνον I, καθαιρεθείσης τῆς οἰκίας Στεργιούλα (βλ. σελ. 72), ἀπεκαλύφθη πλήρως τὸ μνημειῶδες ἰωνικὸν περιστύλιον τῆς βορείας οἰκίας καὶ περαιτέρω οἱ πρὸς βορρᾶν καὶ ἀνατολὰς τοῦ περιστυλίου χῶροι, ἐκτὸς τμήματος κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν, καλυπτομένου ὑπὸ ἄλλης οἰκίας (Καραφυλῖα) (βλ. Πίν. 36).

Διαπιστοῦται ἤδη ὅτι ἡ βορείως τοῦ περιστυλίου πτέρυξ ἦτο διώροφος. Τοῦ δευτέρου ὀρόφου ἀνευρέθησαν κατερριμμένα τὰ ἑξ ἰωνικὰ ἡμικίονια¹¹ καὶ αἱ δύο παραστάδες τῆς ἐσωτερικῆς (πρὸς τὸ περιστύλιον) προσόψεως¹² (Πίν. 49 α).

Ὁ δεύτερος ὀροφος ἐστεγάζετο δι' ἀμφικλινοῦς στέγης, ἀποληγούσης ἔνθεν καὶ ἔνθεν εἰς αἰτώματα. Τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος πῆλιναι γραπταὶ σίμαι κορινθιακοῦ τύπου εὐρέθησαν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ὁδοῦ¹³.

Ἐξ ἄλλου ἀπεκαλύφθη ἡ λιθίνη βάσις τῆς ξυλίνης κλίμακος, τῆς ἀγούσης εἰς τὸν δεῦτερον ὀροφον.

11. Κυρίως εἰπεῖν δὲν πρόκειται περὶ ἡμικιονίων, ἀλλὰ περὶ πεσσῶν, φερόντων εἰς τὰ μέτωπα συμφρεῖς ἰωνικοὺς ἡμικιονίσκους.

12. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ περιστυλίου εὐρέθησαν ἀνὰ εἰς κίων, ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἄξονος, χάριν τῆς καλυτέρας ὑποστηρίξεως τοῦ δευτέρου ὀρόφου. Οὕτω ἡ βορεία στοᾷ, μὲ τοὺς ὀκτὼ ἀντὶ τῶν ἑξ κίωνας, εἶχε κάποιαν αὐτονομίαν καὶ ἀναμφισβητήτως μνημειακώτερον χαρακτηῖρα.

13. Σίμαι κορινθιακῶν κεραμώσεων γραπταὶ εὐρέθησαν τὸ 1957 καὶ κατὰ τὴν ἀντίστοιχον δυτικὴν πλευρὰν.

Προστίθεται ὅτι ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὁδοῦ εὐρέθησαν καὶ ὀλίγα τεμάχια, ἀνήκοντα εἰς πηλίνας σίμας μὲ σπανίαν ἀνάγλυφον διακόσμησιν βλαστῶν, ἀνθέων κλπ. (βλ. Πίν. 70 α, β).

Ἡ ἀνασκαφὴ συγχρόνως ἐπεξετάθη ἐπὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς οἰκοδομικοῦ τετραγώνου 3, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνατολικὴ παρυφὴ εἶχεν ἐν μέρει ἀνασκαφῇ κατὰ τὴν περίοδον τοῦ 1959, (βλ. σελ. 79). Ἦδη ἀπεκαλύφθη οἰκοδομημένη ἑκτασις 1500 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων, περιλαμβάνουσα δύο τοῦλάχιστον ἰδιωτικὰς οἰκίας (βλ. Σχέδ. 1 καὶ Πίν. 52 - 57). Ἐπεσημάνθησαν δύο περιστύλια αὐλῶν ὑπαιθρίων, τὰ ὅποια ἔφερον δωρικοὺς κίονας. Εἰς μίαν τῶν οἰκίῶν τούτων, τὴν νοτίαν, ἀπεκαλύφθησαν ἡμικιόνια ἰωνικὰ ἀρράβδωτα καὶ παραστάδες, προερχόμεναι ἀπὸ δεύτερον ὄροφον. Ἐδῶ ἐπίσης ἀπεκαλύφθη κρήνη τετραγώνου κατόψεως, ὡς καὶ αἱ ὑπόγειαι σωληνώσεις παροχετεύσεως εἰς αὐτὴν ὕδατος ἐκ τῶν κεντρικῶν ὕδαταγωγῶν, τῶν διερχομένων ὑπὸ τὰ κράσπεδα τῶν ἐνθεν καὶ ἔνθεν ὁδῶν (Πίν. 55 α).

Ἐκ τῶν εὐρημάτων, μάλιστα δὲ ἐκ τῶν ὀξυπυθμένων ἀμφορέων κλπ. ἀγγείων, τεκμαίρεται ὅτι αἱ οἰκίαι τοῦ τετραγώνου τούτου κατῴκοντο καὶ κατὰ τὸν 1ον π.Χ. αἰῶνα, ἤτοι καὶ μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Μακεδονίας ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων.

Εἰς τὸν τομέα IV συνεπληρώθη ἡ ἀποκάλυψις τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς οἰκίας, ἥς ἡ ἀνασκαφὴ ἤρξατο τὸ 1958. Ἐπεκταθείσης τῆς ἐρεῦνης πρὸς ἀνατολὰς καὶ νότον, ἐβεβαιώθη καταστροφὴ ἐκ θεμελίων τῶν ὑπολοίπων τμημάτων αὐτῆς.

Εἰς τὸν τομέα II (ἀκροπόλεως), ὅπου κατὰ τὸ 1957 εἶχον ἐνεργηθῇ μόνον δοκιμαστικαὶ ἐρευναι, ἤρχισαν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο συστηματικαὶ ἀνασκαφαί, καθ' ἃς ἀπεκαλύφθη ἑκτασις περίπου 1000 τετραγωνικῶν μέτρων, ὅπου ἤλθον εἰς φῶς πολὺπλοκοι θεμελιώσεις χώρων (εἰς ἑξ αὐτῶν κλείεται μὲ ἡμικυκλικὴν κόγχην), δυσερμηνεύτων ἐπὶ τοῦ παρόντος, προφανῶς ὅμως ἀνηκόντων εἰς πλείονα λαμπρὰ κτήρια ἑλληνιστικῶν χρόνων (Πίν. 58, 59 α). Λίαν ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ἀνευρεθὲν ἀρχιτεκτονικὸν ὕλικόν, ἤτοι μεγάλα δωρικά κιονόκρανα, τμήματα βάσεων εὐμεγέθων ἰωνικῶν κιόνων, ἡμικιόνια ἰωνικὰ δύο τύπων, παραστάδες, γείσα διάφορα κλπ., ἅπαντα χρονολογούμενα ἀπὸ τῶν πρωίμων ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ ἐντεῦθεν (Πίν. 59 β).

Ἰδιαιτέρως ἀξιοσημεῖωτα εἶναι τεμάχια ἐκ κυανοφαίου λίθου, ἀνήκοντα εἰς τρεῖς διαφοροὺς βάσεις ἀναθηματικῶν τριπόδων, εἰργασμένας μὲ μεγάλῃ ἐπιμέλειαν καὶ προδιδούσας τὴν ὑπαρξὶν ἐνταῦθα ἱεροῦ τινος (Πίν. 60). Θὰ ἦτο μάλιστα δυνατόν τὸ ἀναζητούμενον ἱερὸν νὰ σχετισθῇ πρὸς τὸ τετράγωνον κτήριο, τὸ ἀποκαλυφθὲν ἀμέσως πρὸς νότον τοῦ ὁγκώδους τοίχου (πάχους 2,20 μ.) μὲ τοὺς ὀρθοστάτας, παρὰ τὴν ἀντένδειξιν τῆς ἀπουσίας συναφῶν ἀναθημάτων (Πίν. 58 β). Διότι καὶ ἡ ἀντένδειξις αὕτη θὰ ἦτο δυνατόν νὰ παρακαμφθῇ, δεδομένου ὅτι ἡ περιοχὴ κατῴκηθη καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς φαίνεται ἀπὸ ἓνα ἐπιμήκη μεταγενέστερον τοῖχον, κτισθέντα προχείρως καὶ ἄνευ συνεκτικοῦ κονιάματος μὲ παλαιότερον ὕλικόν (Πίν. 58 α) καὶ ἀπὸ ἀρκετὰ δστρακα ἀγγείων τοῦ 14ου αἰῶνος μ.Χ.

Πάντως τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τοῦ τομέως τούτου εἶναι σαφῆ, ὥστε νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἐνδέχεται τὰ ἀποκαλυφθέντα ἐδῶ ἐρείπια νὰ ἀνήκουν εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ Ἀρχελάου. Συνεπῶς ἄλλοῦ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ τοῦτο (πρβλ. σελ. 76).

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὰς οἰκίας τῆς κάτω πόλεως διὰ νὰ ἐπισημάνωμεν ὀρισμένας διαπιστώσεις, αἱ ὁποῖαι προέκυψαν ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα.

Ὡς πρὸς τὴν τοιχοδομίαν ἐβεβαιώθη ὅτι μέχρις ὀρισμένου ὕψους, ποικίλλοντος κατὰ περιπτώσεις, εἶχε χρησιμοποιηθῇ ἐντόπιος ἀσβεστόλιθος, εἰργασμένος εἰς κανονικὰς πλίνθους ἢ καὶ εἰς ἀκανονίστους, ἰδίως κατὰ τοὺς μεσοτοίχους. Περαιτέρω ὅμως εἶχε

γίνει γενικῶς χρήσις ὡμῶν πλίνθων, ὥς εἰς τὴν Ὑλυνθον καὶ τὸ ἀνάκτορον τῆς Βεργίνας.

Τὰ κονιάματα ἦσαν κατὰ κανόνα λευκά, ἐρυθρὰ πομπηϊανά, κίτρινα καὶ τεφρόχροα. Ἀνευρέθησαν ὁμῶς τεμάχια καὶ μὲ ἐγχάρακτον διακόσμησιν. Εἰς ἓνα δὲ χώρον τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου 3 ἀπεκαλύφθησαν καὶ κονιάματα μὲ γραπτὴν διακόσμησιν κυματίων, γιρλανδῶν κλπ.

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἦσαν ἐπικεχρισμένα μὲ λεπτὸν κονίαμα λευκόν. Εἰς τινὰς περὶπτώσεις παρατηρήθησαν καὶ ἴχνη ἐγχρώμου διακοσμῆσεως αὐτῶν.

Ἀφθονα θραύσματα κορινθιακῶν κεραμίδων διαφόρων τύπων εὐρέθησαν εἰς τὸ τετράγωνον I, ἀραιὰ δὲ εἰς τὰ λοιπὰ τετράγωνα (Πίν. 67-69).

Ὁ καλῦτερος τύπος, ὁ ὁποῖος ἦτο καὶ ὁ τῶν πρώτων κεραμώσεων, ἀντιπροσωπεύεται μὲ ὥραϊα δείγματα ἡγεμόνων στρωτήρων καὶ καλυπτῆρων, ὥς καὶ σιμῶν. Φαίνεται ὅτι τὸ ὕλικόν τοῦτο ἦτο ἐπέισακτον, ὥς καὶ εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Βεργίνας. Ὑπογραμμίζεται τὸ γεγονός ὅτι τὸ αὐτὸ σφράγισμα ἐπὶ στρωτήρων εὐρέθη καὶ εἰς Πέλλαν καὶ εἰς Βεργίαν.

Αἱ ἀνακεραμώσεις αἱ ὁποῖαι θὰ εἶχον γίνει κατὰ περιόδους ἦσαν, αἱ τελευταῖαι τοῦλάχιστον, λακωνικοῦ τύπου, ἀσφαλῶς ἐγχωρίας κατασκευῆς (Πίν. 70 γ). Ἀφθονα σφραγίσματα εὐρέθησαν ἐπ' αὐτῶν μὲ ἐπιγραφάς: *Πέλλης, Δημοσία, Βασιλικός, Βασιλικά, Βα(σιλέως) Ἀντι(γόνου), Βα(σιλέως) Φι(λίππου)* (= τοῦ Ε') ὥς καὶ ὀνόματα: *Λυσιμάχου, Σωσία, Ἀλεξιμάχου, Ἀριστόνου, Νικολάου, Εὐάργου, Ἀμύντα, Μεγαλοκλέους, Εὐκρατίδου, Ἀντιγόνου, Ἀριστοκράτου* κ. ἄ. Τὰ ὀνόματα πάντοτε συνοδεύονται ὑπὸ συμπλέγματος γραμμάτων Α καὶ Β ἢ Β καὶ Α = βασιλικός (Πίν. 71-73).

Τὰ κινητὰ εὐρήματα, ἥτοι ἀγγεῖα, πῆλινα εἰδῶλια — καὶ μῆτραι εἰδωλίων — νομίσματα, μετάλλινα, πῆλινα καὶ ὀστρίνα ἀντικείμενα καθημερινῆς οἰκιακῆς χρήσεως εὐρέθησαν πολλὰ καὶ ποικίλα, χρονολογικῶς καλύπτοντα ὅλην τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον μέχρι τῶν πρώτων ρωμαϊκῶν χρόνων (Πίν. 74-78, 81, 84-88).

Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ἐνσφραγίστων λαβῶν ὀξυπυθμένων ἀμφορέων (Πίν. 79, 80). Μέχρι τέλους τοῦ 1960 εὐρέθησαν 1057 τοιαῦται ἐνσφράγιστοι λαβαί, κατανεμόμεναι ὥς ἑξῆς¹⁴:

Θασίων	255	Κῶων	15
Ῥοδίων	208	Χίων	14
Ὁμάδος «Παρμενίσκου»	149	Κερκυραίων	1
Κνιδίων	90	Τανάγρας	1
Ὁμάδος «Brindisi»	23	Μελιβοιέων ¹⁵	1
«Βοσπόρου»	16	Σφραγίσματα μὲ μονογράμματα κλπ.	79
		Σφραγίσματα ἀπροσδιόριστα	206

Τὸ πρόβλημα τῆς στεγάσεως τῶν εὐρημάτων ἀντεμετωπίσθη διὰ προσωρινῶν λύσεων παρὰ τὸν τομέα I τῶν ἀνασκαφῶν, ὅπου ἐξηγοράσθησαν δύο οἰκήματα, ἐν καφενεῖον καὶ μία ἀποθήκη. Τὸ καφενεῖον, διὰ καταλλήλων μετατροπῶν καὶ συμπληρώ-

14. Ἡ ταξινόμησις ὀφείλεται εἰς τὴν κ. Μαρίαν Σαββατιανοῦ - Πετροπουλάκου καὶ τὴν δεσποινίδα Ἀλίκην Τσίκουλα.

15. Τῆς θεσσαλικῆς πόλεως Μελιβοίας σφράγισμα ἐπὶ ἀμφορέως δὲν εἶναι ἄλλοθεν γνωστὸν (πληροφορία τῆς δεσπ. Virginia Grace).

σεων, διεσκευάσθη εἰς μικρὸν μὲν ἄλλ' εὐπρόσωπον Μουσεῖον ὅπου ἐκτίθενται τὰ κυριώτερα εὐρήματα (Πίν. 89 β). Ἡ ἀποθήκη διεργυθίσθη εἰς ἐργαστήρια συγκολλήσεως κλπ. Τὸ πλῆθος ὅμως τῶν εὐρημάτων ἐδημιούργησε, προϊόντος τοῦ χρόνου, τὴν ἀνάγκην κατασκευῆς καὶ ἄλλων προχείρων ἀποθηκῶν προσωρινοῦ χαρακτήρος, ἐν ᾧ οὐκ ὀριστικωτέρας τακτοποιήσεως τοῦ ζητήματος διὰ τῆς οἰκοδομήσεως εἰδικοῦ μουσειακοῦ κτηρίου, τὸ ὅποion θὰ διαθέτῃ καὶ ἀναψυκτήριον διὰ τοὺς ἐπισκέπτας. Ἐλπίζεται ὅτι ἡ οἰκοδόμησις αὐτοῦ θὰ περατωθῇ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 1962.

Παραλλήλως πρὸς τὸ ἀνασκαφικὸν ἔργον ἐξετελέσθησαν μέχρι τέλους τοῦ 1960 εὐρείας ἐκτάσεως συντηρητικαί, στερεωτικαὶ καὶ ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι.

Ἐν πρώτοις ἀπεσπάρσθησαν τὰ ψηφιδωτὰ τὰ ἀποκαλυφθέντα κατὰ τὸ 1957 εἰς τὸ οἰκοδομικὸν τετράγωνον 1, μόλις διασωθέντα ἀπὸ τὴν ἀποσυνθετικὴν δρᾶσιν τοῦ ἐνσκήψαντος κατὰ τὸ πρῶτον δεκαήμερον τοῦ Δεκεμβρίου 1957 παγετοῦ. Ἡ ἀπόσπασις ἐγένετο ἐπιτυχῶς ὑπὸ τοῦ εἰδικοῦ τεχνίτου κ. Δημ. Σκόρδου, ἀποσταλέντος ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως.

Συγχρόνως ἐστερεώθησαν καὶ τὰ λοιπὰ δάπεδα τῶν δύο αἰθουσῶν, εἰς ἃς εὐρέθησαν τὰ ψηφιδωτὰ, ὡς καὶ τῶν ἀντιστοίχων προστάδων (Πίν. 37). Ἡ στερέωσις ἐγένετο δι' ἀποσπάσεως τῶν χαλικοστρώτων δαπέδων καὶ ἐπανατοποθετήσεως αὐτῶν ἐπὶ ἀνθεκτικοῦ ὑποστρώματος ἐκ μείγματος τσιμέντου.

Τὸ πρόβλημα ὅμως τῆς διατηρήσεως ἐν γένει τῶν οἰκίων τοῦ τετραγώνου 1 ἦτο δυσχερέστερον. Τὸ γεγονός ὅτι παλαιόθεν οἱ χωρικοί, γνωρίζοντες τὴν ὕπαρξιν ἐνταῦθα ἀρχαίων ἐρειπίων, καὶ ἐντεῦθεν προσφόρου ὕλικου διὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν οἰκίων των, ἐνήργουν ἐκσκαφὰς καὶ ἀέσπων τοὺς λίθους τῶν τοίχων — ἰδίᾳ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, οἱ ὅποιοι ἦσαν ἐκτισμένοι μὲ καλῶς ἐπεξεργασμένας πλίνθους — ἔσχεν ὡς συνέπειαν τὰ μὲν δάπεδα νὰ ἀποκαλυφθῶσιν εἰς καλὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον κατάστασιν, οἱ δὲ περὶ αὐτὰ τοῖχοι νὰ εἶναι κατεστραμμένοι μέχρι τῶν θεμελίων, ἥτοι μέχρι βάθους ἑνὸς καὶ πλέον μέτρου ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῶν δαπέδων. Ὅθεν ὁ κίνδυνος καταρρέυσεως καὶ διαλύσεως τῶν δαπέδων, ἔστω καὶ στερεωθέντων, ἦτο προφανές. Δι' ὃ ἐκρίθη ἀναγκαῖον νὰ ἀναστηλωθῶσιν οἱ τοῖχοι οὗτοι μέχρις ὕψους κατὰ τι μεγαλυτέρου τοῦ ὕψους τῶν δαπέδων. Ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος ἐντεῦθεν προσέλαβεν ὅψιν κάπως νεωτερικὴν. Ἀλλὰ τὸ κακὸν ἦτο ἀναγκαῖον (Πίν. 37).

Ἐκτὸς τοῦ τομέως I, παρόμοιαι στερεωτικαὶ ἐργασίαι, εἰς περιορισμένην ὅμως κλίμακα, ἐξετελέσθησαν καὶ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ τομέως IV, ὅπου κυρίως ἀνεστηλώθησαν οἱ τοῖχοι τῶν δύο μεγάλων δωματίων, τῶν ἐπεστρωμένων διὰ μαρμαροθετημάτων (πρβλ. σελ. 79).

Ἰδιαιτέρα μέριμνα ἐλήφθη διὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ἰωνικοῦ περιστυλίου τῆς βορείας οἰκίας τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου 1.

Πλούσιον ὑπῆρξεν τὸ ὕλικόν τὸ ἐκ τοῦ περιστυλίου τούτου ἀποκαλυφθέν, ἥτοι βάσεις, σφόνδυλοι καὶ κιονόκρανα. Μολονότι δὲ μέρος τοῦ ὕλικου τούτου εἶναι σαθρόν, μερικὴ τοῦλάχιστον ἀναστήλωσις εἶναι δυνατή. Κατόπιν σχετικῆς μελέτης τοῦ θέματος ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως κ. Χαρ. Μπούρα, αἱ ἐργασίαι ἤρξαντο κατὰ τὸ ἔτος 1960, ὅτε ἀνεστηλώθη πλήρως εἰς κίων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιστυλίου (Πίν. 90) μὲ πρόγραμμα ὁλοκληρώσεως τῶν ἐργασιῶν μέχρι τοῦ 1962.

X. I. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ

Ο ΜΥΚΗΝΑΙΟΣ ΑΓΓΕΙΟΓΡΑΦΟΣ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΩΝ

Τὸ δημοσιευόμενον (Πίν. 91 α καὶ Σχέδ. 1) τεμάχιον τοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου¹ περιήλθεν εἰς αὐτό, δι' ἀγορᾶς, ἐκ τῆς Συλλογῆς Σκιαθίτη, ἐκπροσωποῦσης τὰ ὑπολείμματα παλαιοῦ ἀρχαιοπωλείου ἐν Ρόδῳ.

Τὸ τεμάχιον περιλαμβάνει μέρος τοῦ λαιμοῦ καὶ τῶν τοιχωμάτων ἀγγείου. Πηλὸς κεραμόχρους, ἐπιφάνεια μελοκάστανος, ὀλίγον στιλπνή, εἰς τινὰ μέρη βεβλαμμένη. Διακόσμησις διὰ στιλπνοῦ καστανομέλανος, ἐν μέρει ἀπολεπισμένου, μὲ λευκάζοντα ἵχνη ξένης οὐσίας. Παράστασις, ἥς σφύζεται τὸ μείζον μέρος ταύρου δεξιὰ βαίνοντος μὲ τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς τὰ ὀπίσω, ὅπισθεν δὲ τούτου δύο πάπυροι (τοῦ ἐτέρου μικρὸν μόνον μέρος κάτω). Τὰ διάκενα πληροῦνται διὰ στηλῶν γραμμιδίων καὶ συστάδος ἐναλλήλων γωνιῶν.

Σχέδ. 1

Μέγιστον ὕψος 0.135, μέγ. πλάτος 0.20 περίπου, πάχος τοιχωμάτων 0.007 - 0.0095 (μείζον κατὰ τὴν πρὸς τὸ χεῖλος κάμψιν τῶν τοιχωμάτων).

Τὸ τεμάχιον ἀνήκει εἰς κρατῆρα μετὰ λαιμοῦ, ὡς τεκμαίρεται ἐκ τῆς ἐλλείψεως χρωματισμοῦ ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ (ἐξωτερικῶς χρωματισμένου) χείλους, τὸ ὅποιον ἄλλωστε εἶναι πολὺ εὐρὺ, διὰ τὴν θεωρηθῆναι ὡς προερχόμενον ἐξ ἀνοικτοῦ κρατῆ-

1. Ἀριθμὸς βιβλίου εἰσερχομένων ἀρχαίων τοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου 471.— Θερμῶς εὐχαριστῶ τὸν τότε Ἐφορον τῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Δωδεκανήσου κ. Ἰ. Δ. Κοντὴν διὰ τὴν παραχώρησιν τῆς δημοσιεύσεως.

ρος. Τὸ σχῆμα² εἶναι ἰδιαίτερος συχνὸν εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ μάλιστα τὴν Κύπρον, ὅμοιοι δὲ κρατῆρες κοσμοῦνται συχνὰ διὰ παραστάσεων, ὅχι μόνον διότι προσφέρεται κατάλληλος ἐπιφάνεια καὶ ἡ χρῆσις τῶν καθίστα τούτους ἀντικείμενον ἐπιδείξεως, ἀλλ' ἴσως καὶ διότι τὰ ἀγγεῖα ταῦτα προωρίζοντο διὰ λατρευτικὴν ἢ ταφικὴν χρῆσιν, πρὸς ἣν φαίνονται συνδεόμεναι καὶ αἱ παραστάσεις (πρβλ. κατωτέρω).

Ἡ ὅλη παράστασις, σφζομένη σχεδὸν πλήρης με ἀσημάντους ἐλλείψεις, ἔχει μεγίστην ὁμοιότητα πρὸς τὴν ἐπὶ ὁμοίου κρατῆρος μετὰ λαιμοῦ τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου εἰκονιζομένου κατὰ τὴν αὐτὴν πάντοτε, τὴν καὶ ἀρτιώτερον σφζομένην, ὅψιν (ἐν R. Dussaud, *Les civilisations préhelléniques*, Paris 1914, 242 - 243 εἰκ. 174 καὶ J. Charbonneaux, *L'art égéen*, Paris 1942 πίν. 63,3³, ἐνταῦθα δὲ Πίν. 91 β, γ).

Ἐνῷ αἱ μεταξὺ τῶν δύο παραστάσεων διαφοραὶ περιορίζονται εἰς λεπτομερείας μαρτυρούσας ἀπλῶς ὅτι δὲν ἐπεζητήθη ἡ ἀκριβὴς ἐπανάληψις, ἡ ὁμοιότης διαπιστοῦται ὅχι μόνον ἐκ τῆς ταυτότητος τοῦ θέματος (βοῦς εἰς τοπίον παπύρων) ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ τρόπου χρησιμοποίησεως καὶ ἐκτελέσεως τῶν καθ' ἕκαστα στοιχείων του. Οὕτω ὁμοιοτρόπως πληροῦται καὶ σχεδιάζεται τὸ σῶμα τοῦ βοός· ἰδιαίτερος χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ γραμμὴ ἐπεκτάσεως ἀμφοτέρων τῶν μηρῶν, ὡς καὶ τὸ σχέδιον τῆς κεφαλῆς, τῶν κεράτων, τῶν ποδῶν καὶ αὐτῆς τῆς οὐρᾶς μετὰ τὴν τριπλὴν ἀπόληξιν, ὡς καὶ τοῦ ὅλου περιγράμματος τοῦ σώματος. Σημαντικὴ προσέτι εἶναι ἡ ὁμοιότης ὅχι μόνον τοῦ σχεδίου ἀλλὰ καὶ τῆς θέσεως τῶν παπύρων· ἡ εἰς δεῦτερον πεδῖον τοποθέτησις τῶν ἀποσαφηνίζεται διὰ τῆς ὀπισθεν τοῦ σώματος τοῦ ζώου σχεδιάσεώς των μετὰ τὸ στέλεχος διακοπτόμενον κατὰ τὸ ὑπὸ τοῦ σώματος τῶν βοῶν καλυπτόμενον τμήμα, τὸ ὑποτιθέμενον ἀόρατον εἰς τὸν θεατὴν.

Τὸ πρᾶγμα φαίνεται αὐτονόητον εἰς ἡμᾶς, οἵτινες εἴμεθα εἰθισμένοι εἰς τὴν νατουραλιστικὴν ἀπόδοσιν τῆς προοπτικῆς. Ἐν τούτοις αὕτη εἶναι ἡ μοναδικὴ περίπτωσις ἐν ὅλῃ τῇ μυκηναϊκῇ ἀγγειογραφίᾳ, καθ' ἣν καθορίζεται σαφῶς ἡ εἰς δεῦτερον πεδῖον τοποθέτησις ἀντικειμένων διὰ τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ ἀντιστοίχου τμήματός των ὀπισθεν τῶν ἐπὶ τοῦ πρώτου πεδίου εἰκονιζομένων⁴. Εἰς παρεμφερεῖς περιπτώσεις ἀποφεύγεται ἡ ἀντιμετώπισις τοῦ προβλήματος διὰ τῆς τοποθετήσεως τῶν παπυροειδῶν εἰς σημεῖα (ἐκατέρωθι τοῦ σώματος τῶν ζώων) μὴ παρακωλύοντα τὴν ὅλικήν των ἀπεικόνισιν (βλ. ἐπὶ παραδείγματι, CV BM I, 7, 4, 6 καὶ 8, 11). Ὑπεράνω δὲ τοῦ σώματος τῶν ζώων καὶ ὑπ' αὐτὸ τίθενται μόνον μικρὰ σχηματικὰ κοσμήματα (αὐτ. 8, 12). Ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρον τὸ φυτόν, καμπτομένου τοῦ στελέχους του, δύναται νὰ τεθῇ ὑπὸ τὸ σῶμα τοῦ ζώου (πιτηνοῦ, αὐτ. 8, 11). Συνδυασμὸς ἀμφοτέρων τῶν λύσεων εἶναι ἐπίσης γνωστὸς (βλ. F. H. Stubbings, *Mycenaean Pottery from the Levant*, Cambridge 1951, πίν. 11, 20 καὶ μάλιστα ἐπὶ τῆς ἐτέρας ὄψεως τοῦ ἐξ Ἑγκώμης κρατῆρος, C. F. A. Schaeffer, *Enkomi-Alasia II*, Paris 1952, 117 - 122 εἰκ. 51 πίν. 17 καὶ 18). Ἡ σημασία τῆς ἐν ἀν-

2. Τύπος ὑπ' ἀριθ. 52 - 55 κατὰ τὴν κατάταξιν τοῦ A. Furumark, *The Mycenaean Pottery, Analysis and Classification*, Stockholm 1941, εἰκ. 4.

3. Ὑπὸ μὲν τοῦ πρώτου τοῦ ἀγγείου σημειοῦται ὡς προερχόμενον ἐκ Κύπρου ὑπὸ δὲ τοῦ δευτέρου ὡς εὑρεθὲν ἐν Ρόδῳ. Τὸ Μοῦσεῖον τοῦ Λούβρου βεβαίῳ τὴν ἐκ Ρόδου προέλευσιν, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀποκλείει τὴν δυνατότητα νὰ κατέλθῃ ἐκ Κύπρου εἰς τὸ ἐμπόριον ἀρχαίων τῆς Ρόδου.

Διὰ τὰς ἐνταῦθα δημοσιευομένας φωτογραφίας εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν φίλον κ. P. Devambez.

4. Βλ. Furumark ἑ.ἀ. 440 σημειοῦντα ὡς μοναδικὴν κατὰ τὴν θέσιν τῶν φυτῶν ἐξαίρεσιν τὸν κρατῆρα τοῦ Λούβρου.

τιθέσει πρὸς πάσας τὰς λοιπὰς γνωστὰς κοινῆς τεχνικῆς τῶν δύο τούτων παραστάσεως θὰ καταδειχθῇ κατωτέρω καὶ ἐξ ἄλλης πλευρᾶς.

Ἐκ τῆς πλήρως σφριζομένης παραστάσεως τοῦ Λούβρου δυνάμεθα μετ' ἀσφαλείας νὰ ἀνασυστήσωμεν καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου τεμαχίου, ἐφ' οὗ σφίζεται ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ ταῦρος, στρέφων καὶ ἐδῶ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω, ὡς ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ὄψεων τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου. Ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ θέσις τοῦ ἐπὶ τοῦ τεμαχίου τῆς Ρόδου βεβαιούται καὶ ἀπὸ τὴν γειτνίασιν τοῦ περιγράμματος τῆς λαβῆς. Ἀλλὰ πρὸς τὰ δεξιὰ βαίνει ἐπίσης ὁ ἕτερος, ἀριστερά, ταῦρος, δρομαίως σχεδὸν ὁρμῶν πρὸς τὰ ἐμπρὸς μὲ ἀνωρθωμένην τὴν κεφαλὴν. Ἐνῶ δὲ διὰ πρῶτην ἴσως φορὰν συναντᾶται στροφὴ τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ ὀπίσω χωρὶς ἀντιμετωπικὴν ἀπόδοσιν⁵, ἡ ὁρμὴ τοῦ ὀπισθεν ἐρχομένου ζώου καὶ ἡ πρὸς αὐτὸ στροφὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἑτέρου μαρτυροῦν ὅτι πρόκειται περὶ πραγματικῆς παραστάσεως, εἰς ἣν ὑποκρύπτεται ἴσως συμβολικῆς πιθανῶς σημασίας (ἱερὸς) γάμος ταύρου καὶ ἀγελάδος. (Ἡ σφηνοειδὴς ἀπόληξις, ἡ ἐξηρημένη ἐκ τῆς κοιλίας τοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ ζώου ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν παραστάσεων ἀποδίδει σαφῶς τὸν μαστὸν τῆς ἀγελάδος).

Ὅτι παρομοία παράστασις δὲν εἶναι πρωτοφανὴς εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἀγγειογραφίαν δεικνύει τὸ παράλληλον τοῦ «γάμου τοῦ πολυπόδου», ὡς ἐπιτυχῶς ἐταύτισεν τὴν παράστασιν κρατῆρος ἐξ Ἑγκώμης ὁ J. Wiesner (ἐν JdI 74 (1959) 35 - 51).

Ἀφοῦ ἀπεμονώθη οὕτω ὁ ζωγράφος μας, ὃν θ' ἀποκαλέσωμεν ζωγράφον τῶν παπύρων, μένει ν' ἀναλύσωμεν τὰ δύο ταυτισθέντα ἔργα τοῦ πρὸς διακρίβωσιν τῶν μεταξύ των μερικωτέρων διαφορῶν.

Ἡ κυριωτέρα διαφορὰ ἀφορᾷ αὐτοὺς τούτους τοὺς παπύρους, οἵτινες εἶναι δύο ἐπὶ τοῦ τεμαχίου τῆς Ρόδου, ἀντὶ ἑνὸς τοῦ Λούβρου. Ὁ δεῦτερος δὲ οὗτος πάπυρος ἔχει πράγματι προστεθῇ, διότι ὁ πρῶτος παραμένει εἰς τὴν αὐτὴν πάντοτε θέσιν, περὶ τὸ μέσον τοῦ σώματος καὶ μάλιστα ὀλίγον πρὸς τὰ ὀπίσω. Ἡ προσθήκη ἀκριβῶς αὕτη, δεῖγμα, θὰ ἔλεγον, μείζονος ὠριμότητος τοῦ καλλιτέχνου, πολλαπλασιάζοντος τὴν χρῆσιν τοῦ εἰρήματος τῆς «προοπτικῆς» ἀπεικονίσεως τῶν φυτῶν, συνάπτεται στενῶς καὶ πρὸς τὰς ἄλλας παρατηρουμένας διαφοράς, ἀμεσώτερον δὲ πρὸς τὴν καταβίβασιν τῆς οὐρᾶς, διὰ τὴν πρὸς τὰ ἄνω κύρτωσιν τῆς ὁποίας δὲν ἀπέμενεν ἐπαρκὴς χώρος μετὰ τὴν προσθήκην καὶ δευτέρου παπύρου παρὰ τὰ νῶτα.

Ὁ λόγος ὅμως δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀπλῶς τεχνικός, ἀλλὰ προδίδει λιτοτέραν αἰσθητικὴν ἀντίληψιν καὶ κάποιαν ὠριμότεραν αἴσθησιν ἰσορροπίας, ἐξ ἧς ἀποφεύγεται ἡ ἀντιπαράθεσις δύο τόσον ἀνίσων στοιχείων, ὡς εἶναι ἡ οὐρὰ καὶ ἡ πρὸς τὰ ὀπίσω στρεφόμενη κεφαλὴ. Ἡ λιτότης δὲ αὕτη ἐκδηλοῦται σαφέστερον εἰς τὸν περιορισμὸν τῶν

5. Στροφὴ τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ ὀπίσω παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ ἄλλων μυκηναϊκῶν ἀγγειογραφιῶν, συνήθως ὅμως εἰς ἀντιθετικὴν (ἐραλδικὴν) διάταξιν. Βλ. Schaeffer ἔ.ἀ. (ἡ ἐτέρα ὄψις). H. B. Walters, British Museum, Catalogue of Vases I, II, London 1912, C 399. CV ἔ.ἀ. BM I, 6, 16. Walters ἔ.ἀ. C 409 εἰκ. 142. Murray κ.ἀ. Excavations in Cyprus, 49, εἰκ. 76. AJA 60 (1956) 140 - 141 πίν. 54 εἰκ. 13 - 14 καὶ AJA 65 (1961) 344,5 πίν. 108 εἰκ. 37. Walters ἔ.ἀ. C 410. CV ἔ.ἀ. 9, I, καὶ F. H. Stubbings, Mycenaean Pottery from the Levant, Cambridge 1951, πίν. 9,9. Essays in Aegean Archaeology presented to Sir A. J. Evans, 27 - 30 πίν. 2 (Stubbings ἔ. ἀ. 34 εἰκ. 6). Swedish Cyprus Expedition I, πίν. 118, 7, ἐξ οὗ (σχέδιον) E. Sjoqvist, Problems of the Late Cypriote Bronze Age, Stockholm 1940 εἰκ. 21, 4 καὶ BSA 46 (1951) 174 εἰκ. 2 καὶ τέλος ἐπὶ τῶν ἰσχυρότατα ἐσχηματοποιημένων ζώων, Stubbings ἔ.ἀ. πίν. 11,1.

παραπληρωματικῶν, περιοριζομένων εἰς τὴν χρῆσιν ἑνὸς μόνου, καὶ μάλιστα τοῦ ἀπλουστεύου, ἐκ τῶν τριῶν κοσμημάτων τῶν χρησιμοποιουμένων ἐπὶ τοῦ κρατήρος τοῦ Λούβρου, ἤτοι τῶν στηλῶν γραμμιδίων, παραλειπομένων τῶν ἐντὸς διγράμμων γωνιῶν συστάδων τεταρτοκυκλίων καὶ τῶν συστάδων ἐναλλήλων γωνιῶν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο κόσμημα χρησιμοποιεῖται ἅπαξ μόνον ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τοῦ βοός· ἀντιθέτως, ἐπὶ τοῦ κρατήρος τοῦ Λούβρου ἔχουν τεθῆ δύο συστάδες — καθέτων ἢ μία, ὀριζοντίων ἢ ἄλλη — γραμμιδίων, ὥστεροῦσαι καταφανῶς πολὺ κατὰ τὴν εἰς τὸν διαθέσιμον χῶρον προσαρμογὴν ἔναντι τῶν φυσικώτατα πληρουσῶν τὸ πεδῖον ἐναλλήλων γωνιῶν τοῦ τεμαχίου τῆς Ρόδου. Ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀπλοῦ κοσμήματος τῶν στηλῶν γραμμιδίων ἡ χρῆσις εἶναι λιτὴ καὶ ἐπιτυχὴς ἀκολουθοῦσα τὴν κίνησιν τῶν γειτονικῶν περιγραμμάτων (πρόσωπον τοῦ ζῶου, στέλεχος τοῦ παπύρου, ὀπίσθιοι πόδες).

Ἐδείχθη λοιπὸν ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ τεμαχίου τῆς Ρόδου παράστασις μαρτυρεῖ μείζονα καλλιτεχνικὴν ὠριμότητα ἐκδηλουμένην εἰς τὴν λιτοτέραν καὶ εὐρυθμοτέραν σύνθεσιν τῆς διακοσμῆσεως καὶ ἀντιστοιχεῖ, συνεπῶς, εἰς ὀλίγον νεώτερον ἔργον τοῦ ἀγγειογράφου⁶. Πέραν ὅμως τῶν δύο τούτων ἀγγείων δὲν δυνάμεθα ν' ἀναγνωρίσωμεν τὴν χεῖρα τοῦ ζωγράφου μας ἐπὶ ἄλλης δημοσιευμένης μυκηναϊκῆς παραστάσεως. Ἡ ταῦτις δὲ δὲν θὰ ἦτο δυσχερὴς, διότι ἡ σταθερότης καὶ ἀπλότης τοῦ σχεδίου του, ἡ ζωντανὴ κίνησις τῶν μορφῶν ἐν συναρτήσει πρὸς τὸ ἀπαλὸν περίγραμμα καὶ ἡ — καταφανεστέρα εἰς τὸ δεῦτερον ἔργον του — ἰσορροπία τῆς παραστάσεως δὲν ἔχουν ἴσως ἰσοδύναμον παράλληλον ἐν τῇ μυκηναϊκῇ ἀγγειογραφίᾳ⁷. Θὰ πρέπει ν' ἀνατρέξωμεν εἰς τὴν μεγάλην τέχνην τῆς ἐποχῆς, ἵνα ἀνεύρωμεν ἀνάλογον ἔργον.

Πράγματι, ὡς ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ⁸, αἱ ἐπὶ μυκηναϊκῶν ἀγγείων παραστάσεις ἐνθυμίζουν συχνὰ τὴν ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν γνωστὴν τέχνην. Ἡ διαπίστωσις αὕτη ἰσχύει μάλιστα δι' ἀμφότερα τὰ ἔργα τοῦ τεχνίτου μας. Ἡ πλήρωσις τοῦ σώματος τοῦ βοός, ἐπὶ παραδείγματι, γίνεται καθ' ὃν τρόπον καὶ εἰς τὰ σώματα κυνῶν ἐπὶ σκηνῆς κυνηγίου τοῦ ἀνακτόρου τῆς Τίρυνθος⁹, ἐνθα καὶ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ σώματος τῶν ζῶων παρα-

6. Ἡ ἐξέλιξις αὕτη τοῦ καλλιτέχνου μας βαίνει ἄλλωστε παραλλήλως πρὸς τὴν ὅλην ἐξέλιξιν τῆς μυκηναϊκῆς ἀγγειογραφίας, εἰς ἣν, καὶ εἰδικώτερον ἐπὶ τῶν παραστάσεων, παρατηρεῖται ἀφθονωτέρα χρῆσις παραπληρωματικῶν εἰς τὰς ἀρχαιοτέρας ἐξ αὐτῶν· βλ. Furumark ἔ.ἀ. 435. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἐν εἰσέτι στοιχείον ὥστερωτέρας χρονολογήσεως τοῦ τεμαχίου τῆς Ρόδου.

7. Πρβλ. ἐπὶ παραδείγματι τὰς ὑπὸ τοῦ Stubbings ἐν BSA 46 (1951) 168 - 176 πίν. 18 - 19 διακριθείσας ὁμάδας ἀγγειογραφιῶν, ἀκόμη καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Benson, ἐν AJA 65 (1961) 337 - 347 πίν. 101 - 109, ἀποδοθέντα εἰς ὠρισμένους καλλιτέχνους ἔργα. Βλ. καὶ AJA 60 (1956) 137 - 141 πίν. 52 - 55 καὶ 139 - 149 πίν. 56 - 57.

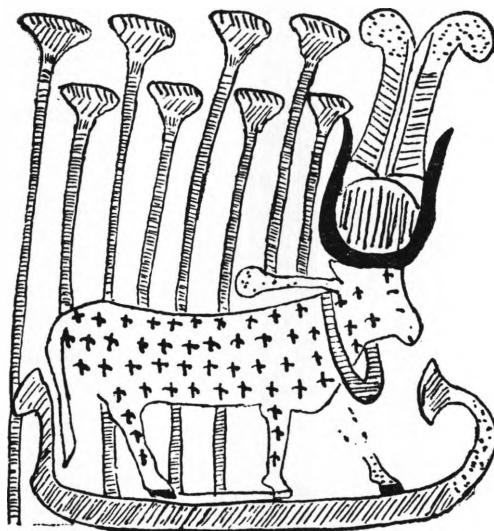
Ἡ σύγκρισις πάντως πρὸς ὥστερῶτερα ἔργα, ὡς τοῦ ζωγράφου τῶν ἀσπιδοφόρων (H. Schliemann, Tiryns πίν. 14. AE 1957, 102 εἰκ. 2. Opuscula Atheniensia 1 (1953) 1 - 28 καὶ AJA 65 (1961) 344 - 346 πίν. 10) εἶναι ἐπισηφελὴς ἰδίᾳ λόγῳ τῆς ἰσχυρῶς ἐπιταθείσης σχηματοποιήσεως, εἰς τὰ προκεχωρημένα στάδια τῆς ὁποίας καὶ τῶν φυσικῶν ὄντων ἡ παράστασις ὑπέκει εἰς τὴν κοσμητικὴν βούλησιν τοῦ καλλιτέχνου (βλ. σχετικῶς AE ἔ.ἀ. 105).

8. Pottier ἐν BCH 31 (1907) 245 - 246. G. Rodenwaldt, Tiryns II, 153 - 154. P. Demargne, La Crète dédalique, Paris 1947, 167 - 168. J. Charbonneaux ἔ.ἀ. 5. S. A. Immerwahr ἐν AJA 49 (1945) 540 - 544 καὶ 60 (1955) 148 σημ. 11, τέλος δὲ A. Furumark ἔ. ἀ. 436 καὶ 440, ἀναφερόμενον εἰς τὸ ἀγγεῖον τοῦ Λούβρου καὶ δὴ καὶ τὴν «προοπτικὴν» ἀπεικόνισιν τῶν φυτῶν.

9. Rodenwaldt ἔ.ἀ. πίν. 13 καὶ 18, συχνότατα ἀπεικονισθεῖσα καὶ εἰς γενικωτέρου ἐνδιαφέροντος βιβλία, ὡς F. Matz, Kreta, Mykenae, Troia, Stuttgart 1956 πίν. 102.

τηρείται αξιοσημείωτος όμοιότης, ό δέ περιβάλλων χώρος δηλοϋται πάλιν διά τής τοποθετήσεως δένδρων εις δεύτερον πεδίον¹⁰.

Τό τελευταίον δέ τοϋτο θέμα τής προοπτικής παραστάσεως φυτών — τόσον σημαντικών διά τά έργα τοϋ τεχνίτου μας έν τή διαφοροποιήσει των άπό τοϋ συνόλου τής μυκηναϊκής άγγειογραφίας — μάς προσεγγίζει και πρός άλλας έκφάνσεις τής μεγάλης τέχνης τής έποχής και δή και πρός τά χρυσά ποτήρια τοϋ Βαφειοϋ¹¹, ένθα έκτός τής ταυτότητος των είκονιζόμενων ζώων επανευρίσκεται, επί ένός εξ αυτών, και ή πρός τά όπίσω στροφή τής κεφαλής, ώς και ή εις δεύτερον πεδίον άπεικόνισις δένδρου.

Σχέδ. 2

Γίνεται λοιπόν προφανές ότι ό τεχνίτης των παπύρων ήτο οίκειος πρός τήν μεγάλην τέχνην τής έποχής του. Δέν παρεσύρθη όμως έκ τής ισχυράς της έλξεως αλλά προσήρμοσε τās παραστάσεις του πρός τήν ιδιάζουσαν εις τήν άγγειογραφίαν νομοτέλειαν και τά κοσμητικά στοιχεία (πάπυροι, συστάδες έναλλήλων γωνιών ή τεταρτοκυκλίαν, στήλαι γραμμιδίων) άτινα μετεχειρίσθη έλήφθησαν άποκλειστικώς έκ τής διακοσμήσεως των άγγείων.

10. Ός πρός τό θέμα των εις δεύτερον πεδίον φυτών πρβλ. και τήν άρματοδρομίαν Tiryns II πίν. 12.

11. AE 1889, 159 - 163 πίν. 9,2. JdI 30 (1915) 325 - 331 πίν. 9 - 11. Έκ των εις γενικωτέρου ένδιαφέροντος βιβλία άπεικονίσεων βλ. Matz ξ.ά. πίν. 46 - 47. Σ. Μαρινάτος, Κρήτη και Μυκηναϊκή Έλλάς, Άθήναι 1959, εικ. 178 και G. Hafner, Geschichte der Griechischen Kunst, Zürich 1961, 20 - 24 εικ. 1 - 6· βλ. ειδικώς σ. 24 - 25 διά τήν άνετον άπόδοσιν τής έπαλληλότητος των είκονιζόμενων, πράγμα πιστοϋν τήν μινωικήν προέλευσιν των ποτηρίων (πρβλ. και F. Matz, Die Antike 11 (1935) 195).

Τήν έντονον τάσιν πρός άποφυγήν τής διασπάσεως των παριστωμένων διά λόγους προοπτικής δεικνύει χαρακτηριστικώς ό έκ τοϋ βασιλικοϋ τάφου IV των Μυκηνών χρυσός δακτύλιος με παράστασιν κυνηγίου έλάφου (G. Karo, Die Schachtgräber von Mykenai, München (1930/33) 73 - 74 άρ. 240 πίν. 24· νέα εις μεγέθυνσιν φωτογραφία παρά G. Hafner ξ.ά. 32 εικ. 36), όπου τό στέλεχος τοϋ δένδρου, έκκινονϋν υπό τοϋς όπισθίους και πρός τά όπίσω τεταμένους πόδας τής συνωρίδος, έπιμηκύνεται ύπερμέ-

Πέραν ὅμως τῶν σημειωθέντων μυκηναϊκῶν παραλλήλων καὶ ἐπαφῶν ἡ δημοσιευομένη παράστασις παρουσιάζει κτυπητὰς ἀναλογίας μὲ τὴν ἐπὶ ἀναθηματικοῦ ὑφάσματος τῆς 11ης αἰγυπτιακῆς δυναστείας (Σχέδ. 2)¹², εἰκονίζοντος ἀγελάδα ἐπὶ ἱερᾷ λέμβου, δεξιὰ βαίνουσας, καὶ παπύρους εἰς τὸ δεύτερον πεδῖον (μὲ τὴν αὐτὴν προοπτικὴν ἀπόδοσιν). Τὸ σῶμα τῆς ἀγελάδος πληροῦται σταυροειδῶν, ἐκ τῶν ὁποίων, εἶναι πιθανή, ὡς ὑποθέτει ὁ Evans¹³, ἡ καταγωγή τῶν ἐπὶ τοῦ σώματος τῶν μυκηναϊκῶν βοῶν τριφυλλοσχῆμων διὰ τῆς εἰς τὸ περίγραμμα τοποθετήσεώς των καὶ τῆς κατ' ἀκολουθίαν συντμήσεώς των.

Τὸ ἀνάθημα τοῦτο ἀπηγεῖ τὸ ὑπὸ τοῦ Τουθμόσιος τοῦ Γ' εἰς τὸν αὐτὸν ἐν Deir-el-Bahari ναὸν ἰδρυθὲν ἄγαλμα τῆς οὐρανίας ἀγελάδος, τῆς Ἀγελάδος-Ἀθύρ¹⁴. Καὶ ἐκ τοῦ ἀγάλματος δὲν ἀπουσιάζουν οἱ πάπυροι, καὶ τοῦτο διότι ἡ παρουσία των δὲν εἶναι τυχαία ἢ ἀπλῶς κοσμητική, ἐφ' ὅσον εἶναι δεκτὸν ὅτι οἱ πάπυροι δηλοῦν τὸν Νεῖλον¹⁵, δι' ὃ καὶ ἡ ἀγελάς ἴσταται ἐπὶ λέμβου, ἵνα παρασταθῇ οὕτω ἡ εἰς τὴν χώραν κατάβασις τῆς θεᾶς.

Τὸ ζήτημα τοῦ ὑπὸ τοῦ μυκηναίου ἀγγειογράφου δανεισμοῦ, ὁμοῦ μετὰ τῶν εἰκονογραφικῶν στοιχείων, καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς αἰγυπτιακῆς παραστάσεως, δὲν εἶναι εὐχερὲς νὰ διεκρινισθῇ χωρὶς τὴν ἐπικουρίαν καὶ ἄλλων στοιχείων. Τὸ θέμα πάντως τῶν παπύρων, ἐπανερχόμενον σταθερῶς εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἔργα τοῦ τεχνίτου μας, μὲ τὸν αὐτόν, μοναδικὸν εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἀγγειογραφίαν, τρόπον προοπτικῆς τοποθετήσεώς των, πείθει ὅτι οὗτος εἶχεν ὑπ' ὄψει του (ἐμμέσως μᾶλλον) ἀνάλογα, ἂν ὄχι τὰ αὐτά, αἰγυπτιακὰ πρότυπα, πρὸς τὰ ὁποῖα ἔμεινε πιστὸς εἰς τὰ βασικά των σημεία. Δὲν δυνάμεθα ἐν τούτοις ν' ἀποφανθῶμεν, ἂν ἡ παράλειψις στοιχείων ἀκατανοήτων ἢ ἀσυμβιβάστων πρὸς τὰς γνώσεις του καὶ τὰς λατρευτικὰς του ἀντιλήψεις (ἡ λέμβος, τὸ περιδέραιον καὶ ὁ μεταξὺ τῶν κεράτων δίσκος) συνετελέσθη βαθμιαίως ἢ ἐγένετο διὰ μιᾶς εἴτε ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ ἀγγειογράφου εἴτε ὑπὸ τινος τῶν προκατόχων του¹⁶. Ὅπως δὲ-

τρως κατὰ μήκος τοῦ περιγράμματος, ἀπολήγον εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον ὅπου, πρὸ (καὶ ὑπεράνω) τῶν πρὸς τὰ ἐμπρὸς τεταμένων προσθίων ποδῶν τῶν ἵππων, παρίσταται τὸ φύλλωμα τοῦ δένδρου.

12. Naville κ.ἄ. The XI Dynasty Temple at Deir-el-Bahari III (=The Egypt Exploration Fund 32) πίν. 30, 2. Πρβλ. καὶ πίν. 2, ἐξ οὗ Evans, Palace of Minos I, 513 εἰκ. 370A καὶ JdI 43 (1928) 94 εἰκ. 3.

13. Ἐ.ἄ. 514.

14. Naville ἔ.ἄ. πίν. I, 27 καὶ 29 - 31 καὶ Gazette des Beaux-Arts 38, 265. Evans ἔ.ἄ. εἰκ. 370 B, JdI ἔ.ἄ. εἰκ. 4 καὶ Hopfner ἐν Denkschriften der Kais. Akad. d. Wissensch. in Wien 57 (1915) 170, I 18 (μετὰ βιβλιογραφίας καὶ ἀπαριθμήσεως ὁμοίων παραστάσεων).

Ἡ λατρεία τῆς ἀγελάδος-Ἀθύρ ἦτο διαδεδομένη καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἀνω κυρίως Αἰγύπτου μάλιστα κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τῆς 18ης δυναστείας, ἥτοι ἐπὶ Τουθμόσιος τοῦ Γ'. Περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς λατρείας τῆς βλ. Hopfner ἔ.ἄ. 68.

15. Ἡ ἀγελάς ὡς σύμβολον τῆς γονιμότητος (ἐξ οὗ καὶ ἡ εὐστοχος πρὸς τὴν Ἀφροδίτην ταυτίσις τῆς ὑπὸ τῶν ἀρχαίων) ἐκπροσωπεῖ καὶ τὰς εὐτυχεῖς πλημμύρας τοῦ Νεῖλου (πρβλ. καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰωσήφ ἑρμηνείαν τοῦ ὄνειρου τῶν ἰσχνῶν καὶ παχειῶν ἀγελάδων, βλ. Hopfner ἔ.ἄ. 68+++).

Ἀνάλογος καὶ ἡ ὑπὸ μορφὴν (προτομῆς) ταύρου παράστασις τῶν ποταμίων θεῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, βλ. Malten (κατωτ. σημ. 17).

16. Ἐκατονταετία καὶ πλέον εἶχε παρέλθει ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθύρ.

Περὶ τοῦ πιθανοῦ ἐνδιαμέσου τοιχογραφιῶν πρβλ. ἀνωτέρω.

ποτε τὰ ἐκ τῶν αἰγυπτιακῶν παραστάσεων εἰλημμένα στοιχεῖα προσηρμόσθησαν πρὸς τὴν ἐν Κύπρῳ διαπιστουμένην λατρείαν τοῦ ταύρου¹⁷, συχνὰ μάλιστα συγχεομένου πρὸς τὴν ἀγελάδα Ἀθὺρ¹⁸ καὶ μάλιστα εἰς παράστασιν, — τὴν πιθανὴν σημασίαν τῆς ὁποίας, ὡς ἱεροῦ γάμου, ἐδηλώσαμεν ἀνωτέρω, — τελείως ξένην πρὸς τὰς αἰγυπτιακὰς ἀντιλήψεις.

Σ. Ι. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ

17. Βλ. R. Dussaud, *Kinyras ἐν Syria* 27 (1950) 57 - 81 (εἰδικώτερον 72 - 75) καὶ P. Dikaios, *Les Cultes préhistoriques de l'île de Chypre*, Syria 13 (1932) 345 - 354. Γενικώτερον δὲ βλ. A. B. Cook, *Zeus I*, Cambridge 1914, 444 - 447 (περὶ τῆς ἀγελάδος) καὶ 543 - 549 (περὶ τοῦ ταύρου). L. Malten, *Der Stier im Kult und mythischem Bild*, JdI 43 (1928) 90 - 139. Πρβλ. ὁμοίως καὶ M. Nilsson, *Minoan - Mycenaean Religion*, Lund 1950, 229 καὶ 372, θεωροῦντα τὸν ταῦρον ὡς στερούμενον καθ'αυτὸ λατρευτικῆς σημασίας καὶ ἀποδίδοντα τὴν ἰδιάζουσαν θέσιν του εἰς τὴν εἰς τὰς θυσίας χρησιμοποίησίν του. Βλ. καὶ T. B. L. Webster, *From Mycenae to Homer*, London 1958, 43 (αἱ τελευταῖαι ὁμοίως ἀπόψεις ἀφοροῦν τὸν κυρίως μυκηναϊκὸν κόσμον καὶ οὐχὶ τὴν Κύπρον).

18. Περὶ τῆς συγχύσεως ἀγελάδος - Ἀθὺρ καὶ ταύρου βλ. Dikaios ἔ.ἀ. 345 σημ. 1.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΗΛΟ

Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο σὲ στήλη ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο, σπασμένη σ' ὅλο τὸ πάνω μέρος της καὶ λίγο στὴν ἄκρη τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς, ψηλά. Ἡ στήλη¹ (ποὺ δὲν ξέρουμε πῶς τελείωνε στὴν κορυφή) εἶναι ἀπλή, χωρὶς κανένα πλαίσιο στὸ πλάι καὶ πατᾶ μόνο σὲ μιὰ πλατιὰ ταινία, ποὺ ἔξέχει στὸ κάτω της μέρος, ὅπου καὶ ἡ δίστιχη ἐπιγραφή² (ὕψος γραμμάτων 0.025 μ.):

[Ἀ]γαθόκλεα

[Ἀ]πολλωνίου

Τὸ ἀνάγλυφο (Πίν. 92 α) παριστάνει δυὸ γυναῖκες ἀγκαλιασμένες. Κι ἀπὸ τὶς δυὸ λείπει τὸ πάνω μέρος, ὅσο λείπει καὶ ἀπὸ τῆς στήλης. Περισσότερο σώζεται ἡ μορφή ποῦναι ἀριστερά — τῆς λείπει μόνο ὁ λαιμὸς καὶ τὸ κεφάλι — ἐνῶ ἡ ἄλλη, δεξιά, εἶναι ἀκόμα πιὸ λειψή, γιατί ἐδῶ, ὅπως σημειώσαμε, ἔχουμε καὶ τὶς μεγαλύτερες ζημιές στὴν πέτρα. Καὶ οἱ δύο μορφὲς φοροῦν χιτῶνα μακρὺν ὥς τοὺς ἀστράγαλους καὶ ἀπὸ πάνω του ἱμάτιο, ποὺ ἀφήνει νὰ διαγράφονται ἀπὸ κάτω του οἱ πτυχές τοῦ χιτῶνα.

Ἔτσι ποὺ μᾶς παρουσιάζονται οἱ μορφές, βλέπουμε μονάχα τὸ ἕνα — τὸ λυγισμένο — σκέλος τῆς καθεμιᾶς (τὸ δεξιὸ τῆς μιᾶς καὶ τὸ ἀριστερὸ τῆς ἄλλης). Κ' ἐνῶ στοὺς μηρούς οἱ μορφὲς κατεβαίνουν παράλληλα καὶ κοντὰ-κοντὰ συνεχίζοντας, κι ἀνεπαίσθητα μόνο χαλαρώνοντας, τὸ σφίξιμο τῶν κορμιῶν τους, ἀπὸ τὸ γόνατο καὶ κάτω οἱ κνήμες ἀπομακρύνονται πρὸς τὰ ἔξω, πλάϊ, (φεύγοντας κιόλας πρὸς τὸ βάθος), σ' ἕνα διακοσμητικὸ, κ' ἐκφραστικὸ συγχρόνωσ, ἀντιζύγισμα.

Τὸ τρίγωνο ποὺ σχηματίζουν ἔτσι οἱ δυὸ κνήμες γεμίζει, σὲ βαθύτερο πεδίο, ἀπὸ τὶς πτυχώσεις τοῦ χιτῶνα· ἀπὸ αὐτές, ἐκεῖνες ποὺ κατεβαίνουν ἀπὸ τὸ λυγισμένο γόνατο τῆς γυναίκας ἀριστερά, πυκνώνονται σὲ μιὰ βαριὰ ράβδωση, ποὺ κατεβαίνει κατακόρυφα στὸ μέρος ἀκριβῶς ὅπου θὰ περιμέναμε νὰ διαγραφεῖ κάπως τὸ κρυμμένο ἀπὸ τὸ θεατὴ δεξιὸ πόδι τῆς ἄλλης. Τονίζεται ἔτσι ἀκόμα πιὸ πολὺ ἡ προβολὴ τῆς μορφῆς ποῦναι ἀριστερά. Στραμμένη καθὼς εἶναι λοξὰ πρὸς τὰ δεξιὰ μᾶς παρουσιάζεται σὲ πολὺ περισσότερη ἔκταση μὲ τὴν σὲ 3/4 ὄψη της (ἀπὸ πίσω), ποὺ σκεπάζει ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἄλλης μορφῆς, σ' ὅλο της τὸ ὕψος. Αὐτὸ τὸ ἄνισο παρουσίασμα δὲν εἶναι τυχαῖο καὶ δὲν περιορίζεται στὴ στατικὴν ὄψη ἀλλὰ ἐμφανίζεται, ἀντίστοιχα, καὶ στὴν κίνηση τῶν δυὸ μορφῶν. Ἡ πρώτη σκύβει ζωηρὰ ἀγκαλιάζοντας μὲ δύναμη τὴν ἄλλη,

1. Ἡ στήλη, μὲ τὴν ἀνάγλυφον ἐπιφάνειαν πρὸς τὰ πάνω, χρησίμευε γιὰ ἀνάφλι στὸ ξωκκλήσι τοῦ Ἀη-Βασίλη, στίς πλαγιές τοῦ Προφήτη Ἡλία, ἀνατολικά τοῦ Μεγάλου Χωριοῦ (ποὺ βρίσκεται ἀκριβῶς στὴ θέση τῆς ἀρχαίας πόλης). Ἀπὸ ἐκεῖ τὴν ἐβγαλα καὶ τὴν μετέφερα στὸ χωριὸ μὲ τὴν πρόθυμη βοήθεια τῶν κατοίκων, ποὺ μὲ δυσκολία δέχτηκαν κατόπιν ν' ἀφήσουν νὰ μεταφερθεῖ στὸ Μουσεῖο τῆς Ρόδου, ὅπου καὶ βρίσκεται (ἀριθ. BE 189). Ἡ στήλη ἔχει μέγιστο ὕψος 1.00 μ., πλάτος 0.475 μ. καὶ πᾶχος 0.10, στὴν ταινία 0.18 μ.

2. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή περισσότερα παρακάτω.

πού στέκει ὀρθία, λυγίζοντας μόνο ἀνάλαφρα τὸ γόνατό της. Δὲν ξέρουμε ὅμως ποιά θᾶταν ἡ θέση τῶν χειρῶν καὶ τοῦ κεφαλιοῦ, γιὰ νὰ ὁλοκληρώσουμε τὴν εἰκόνα³.

Ἡ σχέση αὐτὴ τῶν δύο μορφῶν ἀντιστρέφεται στὴν πτύχωση τοῦ ρούχου. Ἔτσι, ἡ μεγαλύτερη ἡρεμία πού διακρίνει τὴ δευτέρη γυναίκα, δεξιὰ, ἀντισταθμίζεται στὴν πυκνότερη κ' ἐντονότερη πτύχωση τοῦ ἱματίου. Ἀντίθετα, στὴν πρώτη μορφή, μὲ τὶς πλατιεὲς ἐπιφάνειες, ἡ πτύχωση ἀναπτύσσεται ἄνετα. Πάνω ἀπὸ τὶς ἀπαλὲς κατακόρυφες πτυχὲς τοῦ χιτῶνα οἱ λεπτὲς δίπλες τοῦ ἱματίου, ξεκινώντας περίπου ἀπὸ τὴ μέση, κατεβαίνουν ἀκτινωτὰ καὶ ὁμόλογα πρὸς τὸ λύγισμα τῆς κνήμης. Ἀντίρροπη, λοξὴ πρὸς τὰ ἔξω — πού ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀντίδρομη κίνηση τῶν ποδιῶν — κατεύθυνση ἔχουν οἱ πυκνὲς πτυχὲς στῆς ἄλλης γυναίκας τὸ ἱμάτιο, πού φθάνει ἐδῶ μονάχα στὰ μισὰ τοῦ μηροῦ καὶ ἀπὸ κεῖ μιὰ ἄκρη του πέφτει κατακόρυφα σὲ μιὰ στενόμακρη πτύχωση μὲ πυκνὲς δίπλες, πού καταλήγει, ἀκουμπώντας στὸ πέλμα, λοξὰ πρὸς τὰ ἔξω. Ὅλη αὐτὴ ἡ οὐρὰ μαρτυρᾷ ἕναν ἀρχαϊσμὸ ἀφανέρωτο σχεδὸν στὸ ὑπόλοιπο ἀνάγλυφο· ἀνάλογη διαμόρφωση, πού θυμίζει ἐπίσης ἀρχαϊστικὰ σχήματα, φαίνεται πὼς εἶχαν καὶ οἱ πτυχὲς πού κατεβαίνουν, μὲ τεθλασμένες, ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ της παλάμη, ἡ φθορὰ ὅμως τῆς πέτρας στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἐπιτρέπει νὰ μιλήσουμε μὲ βεβαιότητα.

Τὸ σχετικὸ ἀρχαϊσμὸ τοῦ ἀναγλύφου μᾶς βοηθεῖ νὰ ξεσκεπάσουμε καὶ ἡ ἐπιγραφή, (πού κι ἄλλα μυστικά, ὅπως θὰ δοῦμε, μᾶς ἀποκαλύπτει), γιατί δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ πολὺ νωρίτερα ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. π.Χ. Ἡ ἐπιγραφή μᾶς δίνει τὸ ὄνομα τῆς νεκρῆς — Ἀγαθόκλεια (νησιώτικος τύπος⁴, ἀντὶ γιὰ τὸ κανονικώτερο Ἀγαθόκλεια⁵) καὶ τοῦ πατέρα της — Ἀπολλώνιος· πρόκειται ἀσφαλῶς γι' ἀνύπαντρη κοπέλλα, γιατί ἄλλιως, μπρὸς ἀπὸ τὸ ἀντρικὸ ὄνομα, θὰ ἔμπαινε ἡ λέξη γυνή (παράδειγμα κοντινὸ ἢ διπλανὴ ἐπιγραφή, πού θὰ τὴν δοῦμε ἀμέσως παρακάτω).

Οἱ δύο στίχοι δὲν πιάνουν τὴν ταινία σ' ὅλο της τὸ πλάτος κι οὔτε εἶναι χαραγμένοι συμμετρικὰ στὴ μέση, ἀλλὰ ἀρχίζουν κοντὰ στὴν ἀριστερὴν ἄκρη ἀφήνοντας ἄρκετὸ κενὸ δεξιὰ — ἀσυμμετρία ἀσυνήθιστη γιὰ τὴν ἐποχὴ, πού δὲ θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ θεωρηθεῖ τυχαία. Μὲ τὴν ἐτερόβαρη αὐτὴ τοποθέτηση προσδιορίζεται, ἀσφαλῶς, ἡ νεκρὴ πού, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι θὰ περιμέναμε, εἶναι ἡ πιὸ ταραγμένη μορφή, ἀριστερά. Αὐτὸ εἶναι κάτι τὸ ἀσυνήθιστο, ἀλλὰ ἀκόμα πιὸ πρωτάκουστο εἶναι νὰ παριστάνονται πρόσωπα ἀγκαλιασμένα σὲ ἀρχαῖα ἐπιτύμβια. Τὸ ἔντονο αὐτὸ πάθος ἔχει κάτι τὸ ἀνατολίτικο, πού βρίσκει κατάλληλο κλίμα στὴ Ρόδο. Ἔτσι ἀπὸ τὸν 5ο κιόλας αἰ. τὸ βρίσκουμε στὴν πασίγνωστη στήλη τῆς Κριτῶς καὶ Τιμαρίστας⁶. Ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἔχουμε ἄλλα τρία παράλληλα, καὶ τὰ τρία ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς ἴδιας τῆς Ρόδου.

Ἡ μιὰ ἔχει δημοσιευθεῖ στὸ Clara Rhodos 9 (1938) σ. 100 - 102 εἰκ. 67⁷, ἡ ἄλλη στὴν ΑΕ 1958, 213 πίν. 27 καὶ ἡ τρίτη εἰκονίζεται στὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τοῦ 1961, 220 - 221 εἰκ. 233.

3. Ποιά ἦταν ἡ πιθανὴ θέση τῶν χειρῶν καὶ τοῦ κεφαλιοῦ μπορούμε νὰ δοῦμε στὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ ροδίτικα ἀνάγλυφα, πού σημειώνονται πιὸ κάτω (ΑΕ 1958, 208 - 216 πίν. 27).

4. Πρβλ. Ἀριστόκλεια σὲ σύγχρονο ἐπιτύμβιο ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Χάλκη, IG XII, 3, Suppl. 652.

5. Καὶ τὰ δύο ὀνόματα, συνηθισμένα στὰ νησιά, τὰ βρίσκουμε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ τηλιακὴ ἐπιγραφή.

6. Clara Rhodos 5, 1 (1931) 31 - 35 πίν. 4 καὶ 4 (1931) 37 - 42, πίν. 1. Ἀναγραφή τῆς κατοπινῆς βιβλιογραφίας στὴν ΑΕ 1958, 208, σημ. 1.

7. Καὶ ΑΕ 1958, 212 πίν. 27 ἀριστερά.

Στήν πρώτη και στήν τρίτη τ' ἀγκάλιασμα περιορίζεται στοῦ ἐπάνω μέρος τοῦ κορμοῦ, ἐνῶ στήν τηλιακή στήλη τὰ δυὸ κορμιά δὲν ξεχωρίζουν παρὰ μόνο σχεδὸν ἀπὸ τὸ γόνατο καὶ κάτω, καὶ σ' αὐτὸ συγγενεύει μὲ τὸ δεύτερο ροδίτικο ἀνάγλυφο. Ἡ στήλη αὐτή, ποὺ σώζεται μονάχα στοῦ πάνω μέρος της, ἔχει ἀσφαλῶς κοινὸ πρότυπο⁸ μὲ τὴ δική μας, μὲ μιὰ διαφορὰ, ὅτι εἰκονίζονται ἄντρας καὶ γυναῖκα, ἐνῶ ἐδῶ, καὶ στήν τρίτη στήλη, ὅπως παλιότερα καὶ στοῦ ἐπιτύμβιο τῆς Κριτῶς καὶ Τιμαρίστας, καὶ οἱ δύο μορφές εἶναι γυναικεῖες.

Στὸ χῶρο δεξιά στήν ταινία, ποὺ εἶτε τυχαῖα εἶτε σκόπιμα ἔμεινε κενὸς μετὰ τὴ χάραξη τῶν ὀνομάτων, μιὰ δεύτερη ἐπιγραφὴ σκαλίστηκε μὲ μικρότερα (ὕψος 0.013) καὶ πιὸ ἄβαθα γράμματα, ὅταν ἡ στήλη ξαναχρησιμοποιήθηκε, πάλι γιὰ ἐπιτύμβιο, κατὰ τὸν 2ο ἕως 3ο μεταχριστιανικὸν αἰῶνα, ποὺ διαβάζεται ἔτσι:

Μενεστράτ[η]
Μενεστράτο[υ]
Κνιδία
4 γυναῖκα δὲ
Διονυσί[ου]

Τὸ ὄνομα τῆς νεκρῆς τὸ συμπλήρωσα στήν ὀνομαστική, κι ἄς ἀκολουθεῖ (στ. 4) τὸ «γυναῖκα», γιατί δὲν ὑπάρχει περίπτωση, σὲ ἐπιτύμβια, ποὺ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ νὰ ἐκφέρεται στήν αἰτιατική. Εὐκόλο εἶναι νὰ παραδεχτοῦμε πῶς ἀπὸ ἐκείνη κιόλας τὴν ἐποχὴ εἶχε σχηματιστεῖ ὁ τύπος γυναῖκα.

Ἄλλη μιὰ Κνιδία ποὺ θάφτηκε στήν Τήλο εἶναι γνωστή, τὸ *Ἐρωτάριον* τῆς IG XII, 3,69.

Σ. Ι. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ

8. Βλ. Γ. Δοντᾶ, ΑΕ 1958, 213 - 214. Στὸ ἴδιο ἄρθρο ἐξέταση τοῦ θέματος μὲ τὰ γνωστά, ὡς τότε ἀνάγλυφα αὐτοῦ τοῦ τύπου.

ΔΥΟ ΝΕΑΙ ΤΗΛΙΑΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Α. ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΤΗΛΙΩΝ ΚΑΙ ΡΟΔΙΩΝ

Πλάξ ἐκ τεφροῦ ἀσβεστολίθου, ἥς σφύζεται μόνον τμήμα ἐκ τριῶν τεμαχίων (Πίν. 92 β) περιλαμβάνον τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν. Μέγιστον ὕψος 0,83, μεγ. πλάτος 0.87, πάχος 0.15. Ἐξήχθη ἐκ τοῦ πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ, ἐπὶ τοῦ κάστρου τοῦ Μεγάλου Χωριοῦ, ταυτιζομένου πρὸς τὴν ἀκρόπολιν τῆς ἀρχαίας πόλεως¹, ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν πλακοστρώτου τὸν Μάρτιον τοῦ 1948.

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι κεχαραγμένη προσεκτικὰ μὲ ὠραῖα γράμματα, ὅχι ἀκριβῶς στοιχηδόν· μεῖζον τοῦ συνήθους πλάτος καταλαμβάνουν ἰδίως τὸ Ο (καὶ Θ) καὶ τὸ Α. Μικρὸν μόνον περιθώριον ἔχει ἀφεθῇ ἄνω, ἐλάχιστον δὲ πλαγίως.

Τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει ἐν μεταγραφῇ ὥς ἐξῆς:

	Ἔδοξε τοῖς συνέδροις ἀπαγγεῖ-
	λαι πρυτάνεσ[σι Ροδίων συμμ-]
	αχίαν ἤμεν [ἀλλάλοις καὶ το-]
4	ὕς αὐτοὺς φίλο[υς ἤμεν Τηλίοι-]
	ς, οἱ κα καὶ Ροδί[οις καὶ εἴ τις]
	ἐπὶ τὰς χώραν τὰν Τηλίων στρατε-]
	ύηι βοασεῖν Ροδί[οις κατὰ τὸ]
8	δυνατὸν καὶ εἴ τις ἐπὶ τὰς χώ-
	ραν τὰν Ροδίω[ν στρατεύηι βο-]
	[α]θεῖν Τηλίους Ρ[οδίοις κατὰ τὸ]
	[δ]υνατόν, εἰ δὲ κα[ταλύηι τις τὸν]
12	[δῆμ]ον, πολεμέω[ν Τηλίοι μετὰ πά-]
	ντων] συμμάχων [ca. 11 - 13]
	[ca. 3 Ρο]δίους τοῦ ἐν [ca. 10 - 12]
	[ca. 5 π]άσαις χ [ca. 12 - 14]
16	[. . συμμα]χίας [ca. 13 - 15]

Στ. 12. πολεμέων. Συνεπλήρωσα οὕτω πρὸς σχηματισμὸν προστακτικῆς κατ' ἀναλογίαν τοῦ ἐπιτελέων ἐν στ. 5 τῆς μετὰ τῶν Ἱεραπυρνίων συνθήκης, περὶ ἧς κατωτέρω.

Στ. 13 - 16. Ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου ἡ ἐπιγραφή ἀποκλίνει τοῦ παραλλήλου της, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ μεγαλύτερα κενά, καθιστᾷ ἐπισφαλῆ τὴν συμπλήρωσιν.

1. Βλ. Dawkins καὶ A. Wace, Notes from the Sporades ἐν BSA 12 (1905/6) 159 - 165 καὶ Gerola, I monumenti medioevali delle tredici Sporade, Ann. 2 (1916) 13 - 19.

Ἡ ἐπιχειρηθεῖσα συμπλήρωσις ἐβασίσθη εἰς τὸ κείμενον τῆς ὑστερωτέρας ἀλλ' ἀναλόγου συνθήκης μεταξὺ Ροδίων καὶ Ἱεραπυτνίων², δὲν ἠκολούθησεν ὁμως τὴν ἐκτενεστέραν διατύπωσιν ταύτης. Τοῦτο κωλύει συρροή λόγων καὶ πρῶτον ἡ διαφορὰ τῆς ὀρολογίας ἐν στ. 5 - 7, ἔνθα ἔχομεν

[καὶ εἴ τις] ἐπὶ τὰ γ χώραν τὰν Τηλίων στρατεῖν

ἀντὶ τῆς ἀντιστοίχου φράσεως

καὶ εἴ τις ἐπὶ τὰν πόλιν ἢ χώραν στρατεύεται τὰν Ροδίων

Εἰς τὰ πλαίσια τῆς συντομωτέρας ταύτης διατυπώσεως φαίνεται προσέτι ἐλλείπουσα ἢ ἀναλυτικὴ παράθεσις ὅλων τῶν περιπτώσεων ἐσωτερικῆς ἀναταραχῆς, καθ' ἃς δέον ὡσαύτως νὰ παρέχεται ἀμοιβαία βοήθεια, τῆς σχετικῆς διατυπώσεως περιοριζομένης μόνον εἰς τὴν γενικωτέραν ἔκφρασιν (στ. 11 - 12): εἰ δὲ καταλύη τις τὸν δῆμον.

Ἄλλ' ὁ ἀποφασιστικώτερος λόγος εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ χώρου διὰ τὴν ἐκτενεστέραν διατύπωσιν ἀναλογοῦν 35 γράμματα κατὰ στίχον ἀπαιτοῦντα πλάτος 2 μέτρων τοῦλάχιστον, πρᾶγμα ὅλως ἄηθες δι' οἰανδήποτε ἐνεπίγραφον στήλην. Ἦδη καὶ μὲ τὴν προτεινομένην συμπλήρωσιν 23 - 25 γραμμάτων κατὰ στίχον, ἡ στήλη ἔπρεπε νὰ εἴχε πλάτος 1.30 μ. περίπου, ἥτοι ἐκ τῶν μεγαλυτέρων γνωστῶν.

Ἡ περὶ τὴν διατύπωσιν παρατηρουμένη διαφορὰ αὕτη ἴσως νὰ μὴ ὀφείλεται τόσον εἰς τὴν χρονικὴν διαφορὰν (περὶ ἧς κατωτέρω) καὶ τὴν εἰδικωτέραν φύσιν τῆς μετὰ τῶν Ἱεραπυτνίων συμμαχίας προβλεπούσης καὶ περὶ διώξεως τῆς πειρατείας (ἄλλωστε δὲν γνωρίζομεν ἂν καὶ εἰς τὴν παροῦσαν συνθήκην δὲν εἴχε τεθῇ σχετικὸς ὅρος) καὶ τοῦ ὑφισταμένου πρὸς τοὺς Κνωσίους πολέμου (στ. 51 - 58 καὶ 75 - 77), ὅσον εἰς τὴν διαφορὰν τῶν ὡς ἐπισήμων ἐγγράφων: ἡ μὲν ἀποτελεῖ ἐπικύρωσιν συναφθείσης ἤδη συμμαχίας (στ. 4 - 5 καὶ 7 - 9), ἡ δὲ ἐμφανίζεται ὡς ἀπόφασις τοῦ συνεδρίου τῶν Τηλίων, ὅπως ζητηθῇ ἢ μᾶλλον ἐγκριθῇ προταθεῖσα ἤδη σύναψις συμμαχίας.

Ἡ τελευταία αὕτη δυνατότης φαίνεται καὶ ἡ πιθανώτερα ὡς ἐκ τῆς οὐσιαστικῆς ἀνισότητος τῶν συμβαλλομένων μερῶν. Ὅτι δὲ ἡ ἀνισότης αὕτη, παρὰ πᾶσαν ἐπίφασιν, ἀναγνωρίζεται καὶ ἐπισήμως, μαρτυρεῖ ἡ μονομέρεια τοῦ ἐν στ. 3 - 5 τιθεμένου ὅρου:

καὶ τοὺς αὐτοὺς φίλους ἤμεν Τηλίοις, οἳ καὶ Ροδίοις

παραμένοντος χωρὶς ἀνταπόκρισιν.

Ἡ ἀνισότης αὕτη διακρίνει ἀκόμη καὶ τὴν προαναφερθεῖσαν μετὰ τῶν Ἱεραπυτνίων συμμαχίαν³, ἡ ὁποία ὁμως διαφέρει κατὰ τὴν ἀναλυτικωτέραν καὶ μᾶλλον συγκεκριμένους ὅρους θέτουσαν διατύπωσιν. Χρονολογεῖται δὲ αὕτη εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 2ου

2. C. Michel, Recueil d'inscriptions grecques, Bruxelles 1900, ἀριθ. 2. E. Schwyzler, Dialectorum graecorum, ex. epigraphica, Lipsiae 1923, ἀρ. 288. P. Caer, Delectus Inscriptionum 1879¹ ἀρ. 44, 1883² καὶ M. Guarducci, Inscriptiones Creticae III 631 - 38 ἀρ. 3A (βλ. εἰδικῶς τοὺς στίχους 12 - 15 ἀντιστοιχοῦντας πρὸς τοὺς στίχους 5 - 12 τῆς δημοσιευομένης).

Ὁ τύπος οὗτος συνάψεως συμμαχίας διεμορφώθη πιθανώτατα ὡς πρὸς τὰς προβλεπομένας περιπτώσεις ἀμοιβαίας βοηθείας κατὰ τὴν δευτέραν ἀττικήν συμμαχίαν. Βλ. μάλιστα τὴν πρὸς τοὺς Κερκυραίους συνθήκην τοῦ 375/4 (IG II² 97) καὶ πρβλ. καὶ τὴν ὑστερωτέραν (341/0) συνθήκην μετὰ τῶν Ἑρετριέων (IG II² 230). Ἄλλ' αἱ ἐπὶ μέρους ἐκφράσεις δυνατόν ν' ἀνάγωνται καὶ εἰς ἀρχαιοτέρους χρόνους. Πρβλ. π.χ. Θουκυδίδην I 86, 3 διὰ τὴν ἔκφρασιν παντὶ σθένει.

3. Inscr. Cret. ἔ.ἀ.

π.Χ. αἰ. τόσον ὑπὸ τοῦ Hiller v. Gaertringen ἐν RE Suppl. V (ἄρθρον Rhodos) στ. 789, ὅσον καὶ ὑπὸ τῆς M. Guarducci, Inscr. Cret. III σ. 36. Ἡ καθαρῶς ἐπιγραφικὴ χρονολόγησις τῆς Τηλιακῆς συνθήκης δύναται νῦν νὰ στηριχθῇ εἰς τὰς μετ' ἀρίστων φωτογραφίων τῶν ἐκτύπων δημοσιευθείσας ἐπιγραφὰς τῆς Λίνδου (Chr. Blinkenberg, Lindos II, Inscriptions, Copenhagen 1941) καὶ εἰδικῶς εἰς τοὺς μεθ' ἱκανῆς βεβαιότητος χρονολογουμένους καταλόγους τῶν ἱερέων τῆς Ἀθηνᾶς.

Τὰ δύο ἀρχαιότερα τεμάχια τούτων Α καὶ Β (αὐτ. I σ. 63 εἰκ. 1 καὶ 3) εἶναι καὶ τὰ μᾶλλον ὅμοια κατὰ τὸν τύπον τῶν γραμμάτων πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν μας. Ἦδη τὸ ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. τεμάχιον C (αὐτ. σ. 66 εἰκ. 4) ἐμφανίζει σημεῖα ὑστερωτέρας γραφῆς πρόδηλα μάλιστα εἰς τὸ Μ καὶ τὸ Σ ἔχοντα σχεδὸν παράλληλα τὰ σκέλη των. Ἡ διαπίστωσις ἐπιβεβαιοῦται διὰ τοῦ τεμαχίου D (αὐτ. σ. 67 εἰκ. 5), τῶν ἐτῶν 270 - 247 περίπου π.Χ., εἰς ὃ παρακολουθοῦμεν τὸ βαθμιαῖον κλείσιμον τῶν σκελῶν τοῦ Σ τεινόντων πρὸς τὴν πλήρη παραλληλότητα⁴.

Ὡστε ἡ ἐκ Τήλου ἐπιγραφὴ δὲν δύναται νὰ εἶναι ὑστερωτέρα τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ἀποτελοῦσα τὴν πρώτην ἴσως ἐφαρμογὴν προγραμματισμένης ἐξαπλώσεως τοῦ περιφερειακοῦ ἐλέγχου τῆς Ρόδου διὰ τῆς συνάψεως ἑτεροβαρῶν, ὡς εἶδομεν, συνθηκῶν πρὸς γειτονικὰς πόλεις διατηρούσας τὴν ὀνομαστικὴν των αὐτοτέλειαν — ἐξαπλώσεως ἡ ὁποία ἀρχομένη ἀπὸ τὴν πλησιεστάτην Τῆλον καταλήγει μετὰ ἓνα ἀκριβῶς αἰῶνα εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτην.

Πιστεύω ὅτι ὁ εὐθετώτερος χρόνος διὰ παρομοίαν πολιτικὴν ἦσαν τὰ ἀμέσως μετὰ τὸ 300 π.Χ. ἔτη, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀπόκρουσιν τῆς πολιορκίας τοῦ Δημητρίου (305/4) καὶ τὴν παγίωσασαν τὴν ἀσφάλειαν τῆς νήσου νίκην τοῦ Σελεύκου καὶ τοῦ Λυσιμάχου ἐπὶ τοῦ Ἀντιόχου καὶ τοῦ Δημητρίου παρὰ τὴν Ἰψὸν (301), ὁπότε καὶ ἡ Ρόδος δεικνύει τάσεις ἐπεκτάσεως καὶ πρὸς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν⁵. Ἐνισχύεται οὕτω ἡ γνώμη τοῦ Beloch (Griechische Geschichte IV 2² 339) δεχομένου ὅτι ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἡ Τῆλος, ὁμοῦ μετὰ τῆς Σύμης, Χάλκης καὶ Καρπάθου, ὑπήγετο εἰς τὴν Ρόδον. Ἀντιθέτως ὁ Hiller (ἐ.ἀ. 754) κλίνει ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ὑστερώτερον μόνον καὶ πιθανώτερον κατὰ τὸν Β' Μακεδονικὸν πόλεμον (200 - 197 π.Χ.) περιήλθεν ἡ νῆσος εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν Ροδίων προσκεκολλημένη οὖσα πρότερον εἰς τὴν Κῶν⁶. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην στηρίζει εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Herzog (Abhandlungen Akad. Berlin 1928, 6, 45) ἀναφερομένην ἐπιγραφὴν τοῦ Ἀσκληπιδίου τῆς Κῶ, καθ' ἣν Κῶοι διαιτηταὶ ἐρρῶθμιζον τὰς ἐκ τῆς ἀποφάσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου περὶ καθόδου τῶν φυγάδων προκυπτούσας δυσχερείας. Τοῦτο ὅμως δὲν προϋποθέτει ἐξάρτησιν τῆς νήσου ἐκ τῆς Κῶ, διότι ὡς διαιτηταὶ ἐλαμβάνοντο οἱ ἐκ πόλεων φιλικῶν μὲν ἀλλ' ὅχι ἀναγκαίως καὶ ἄλλως πρὸς τὴν ἐνδιαφερομένην συνδεομένων· ἄλλωστε καὶ τὸ γεγονὸς τῆς προσκλήσεως διαιτητῶν ὑποδηλοῖ ἀνεξαρτησίαν τινὰ τῆς νήσου. Ὅπωςδὴποτε δὲ τὸ μεσολαβοῦν διάστημα μιᾶς γενεᾶς δὲν ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν ἀδιστακτῶς ὅτι αἱ αὐταὶ συνθῆκαι ἐπεκράτουν εἰς περίοδον πολλαπλῶν μεταστροφῶν πολιτικῆς καὶ ἐπιρροῶν καὶ μάλιστα εἰς τὸ νοτιανατολικὸν Αἰγαῖον.

4. Τὸ Ξ ἐπὶ πάντων τῶν λινδιακῶν τεμαχίων γράφεται μὲ κάθετον σκέλος· ἴσως πρόκειται περὶ ἰδιαίτερας ἐπιτοπίου ἐπιβιώσεως.

5. Χαρακτηριστικὸς ἐν προκειμένῳ εἶναι ὁ εἰς τὴν Πριήνην δανεισμὸς χρημάτων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 300 - 297 (Hiller ἐ.ἀ. 782).

6. Ποιὰν τινὰ συνάφειαν πρὸς τὴν Κῶ συνάγει ἐκ τῶν νομισμάτων καὶ ὁ L. Robert (κατωτ. 46 - 47).

Ἄκριβέστερα φαίνονται τὰ συμπεράσματα τοῦ L. Robert (Revue de Philologie 3me serie 8 (1934) 43 - 48), ὅστις διορθῶν εὐστόχως τὸ Τήϊους τοῦ χωρίου τοῦ Διοδώρου XIV, 84, 3 - 4 εἰς Τηλίους καὶ ὑπὸ τῶν ἐπιγραφῶν καὶ νομισμάτων βοηθούμενος δέχεται ἀνεξάρτητον τὴν νῆσον ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου μέχρι τῶν μέσων τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος. Οἱ Fraser καὶ Bean, τέλος, εἰς τὴν μελέτην των The Rhodian Peraea and Islands, Oxford-London 1954, 164, ὑποθέτουν ὅτι ἡ Τήλος ἦτο ἀνεξάρτητος μέχρι τῆς συνάψεως τῆς παρούσης συμμαχίας, τὴν ὁποίαν ὁμως χρονολογοῦν εἰς τὰ μέσα ἢ τὰ τέλη τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ἀναγνωρίζοντες ὁμως καὶ οὗτοι τὴν σημασίαν της ὡς οὐσιαστικῆς ὑποταγῆς εἰς τὴν Ρόδον.

Ἐκ τῆς ἀναλύσεως ὁμως τῆς ἐπιγραφῆς οὐδεμία βάσιμος ἀμφιβολία ἀπομένει ὅτι περὶ τὸ 300 ἢ ἀμέσως ἔπειτα ἡ Τήλος, προκληθεῖσα, δέχεται τὴν μετὰ τῆς Ρόδου σύναψιν συνθήκης, δι' ἧς συνδέει πρὸς ταύτην τὰς τύχας της διατηροῦσα, τυπικῶς, τὴν ἰδίαν αὐτονομίαν.

Β. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΥΘΑΙΣΤΩΝ¹

Ἀπλῇ στήλῃ ἀσβεστολίθου ἑλλιπῆς κάτω καὶ βεβλαμμένη ἐν μέρει ἄνω. Μέγιστον ὕψος 0.37, πλάτος 0.19, πάχος 0.09 μ. εὑρεθεῖσα εἰς θέσιν Λακκιά παρὰ τὸ Μεγάλο Χωριὸ τῆς Τήλου.

Ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει ἐν μεταγραφῇ ὡς ἐξῆς:

Πυθάρχας
 Ἀριστόφιλος Ἀριστο[- -]
 Πάρεδρος Ἀριστογεί[των]
 4 Ἀριστοφίλου τοῦ Ἀριστο[- -]
 καὶ πυθασταὶ τοῖ πυθάξαν[τες
 ἐ]πὶ δαμιοργοῦ Δαμοφέλεω[ς]
 Ξενότιμος Ἀριστοδόκου
 8 Ἀγησικλῆς Ἀριστοδόκου
 Ἑρμόδοκος Ἑρμοδόκου
 Ἀριστομένης Ἑρμοδόκου
 Εὐανδρίδας Εὐανδρίδα
 12 Καλλιάναξ Ἀλεξιμάχου
 Ἑρμανδρίδας Ἀλεξιμάχου
 Ξενοφῶν Τιμοκρῶν[ος]
 Σωφάνης Δαμοκλεῦς
 16 Σωσίφιλος Ἀριστοκλείδα
 Ἀριστίων Ἀριστοτίμου
 Κλέων Σιμίωνος
 Σωσίδικος [- -]

1. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν φίλον συνάδελφον κ. Γρ. Κωνσταντινόπουλον διὰ τὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ εὑρήματος καὶ τὴν προσφορὰν τῆς δημοσιεύσεως, καθὼς καὶ διὰ τὰς ἀποσταλείσας φωτογραφίας.

Οὗτος εἶναι ὁ τρίτος κατάλογος πυθαϊστῶν ἐκ Τήλου, ὅστις γίνεται γνωστός. Οἱ δύο προηγούμενοι κατεχωρίσθησαν εἰς τὰς IG XII,3 ἀρ. 34 καὶ 35. Καὶ οἱ τρεῖς κατάλογοι περιλαμβάνουν πολλὰ κοινὰ ὀνόματα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον, ἐκτὸς τῆς χρονικῆς συναφείας, μαρτυρεῖ τὴν εἰς τὴν πυθαῖδα συμμετοχὴν περιορισμένου κύκλου οἰκογενειῶν ἐκ τῶν εὐπορωτέρων καὶ μάλιστα τῶν ἀριστοκρατικῶν γενῶν, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ μορφή τῶν πλείστων ὀνομάτων ἐπιβεβαιοῖ.

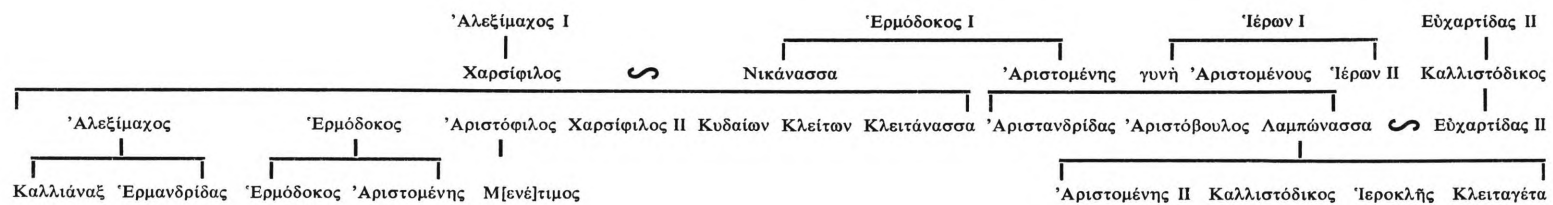
Στ. 2. Ἰχνη γωνίας μετὰ τὸ ο τοῦ Ἀριστο--- καθιστοῦν πιθανωτέραν τὴν συμπλήρωσιν Ἀριστοδόκου παρὰ Ἀριστοφίλου· ὅπωςδὴποτε ἢ συμπλήρωσις Ἀριστογείτονος ἀποκλείεται δι' ἔλλειψιν χώρου. Ἄν ἡ προτεινομένη συμπλήρωσις γίνῃ δεκτὴ, τότε καὶ ὁ Ἀριστόφιλος οὗτος ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν μεγάλην οἰκογένειαν μὲ τοὺς υἱοὺς τοῦ Ἑρμοδόκου Ἑρμόδοκον καὶ Ἀριστομένη (στ. 9 - 10) καθὼς καὶ τοὺς δύο υἱοὺς τοῦ Ἀλεξιμάχου Καλλιάνακτα καὶ Ἑρμανδρίδαν (στ. 12 - 13), περὶ τῆς ὁποίας βλ. κατωτέρω.

Στ. 3 - 4. Δὲν εἶναι σαφές, διατί, κατ' ἐξαίρεσιν τῶν λοιπῶν ὀνομάτων τοῦ καταλόγου (ἀκόμη καὶ αὐτοῦ τοῦ Πυθάρχου) ἀναγράφεται ἐπιπροσθέτως καὶ τὸ πατρωνυμικὸν τοῦ πατρὸς τοῦ παρέδρου Ἀριστογείτονος. Τὸ πρᾶγμα φαίνεται ὀφειλόμενον μᾶλλον εἰς τεχνικὸν λόγον, ἥτοι τὴν ἀνάγκην πληρώσεως τοῦ στίχου 4, τὸν ὁποῖον ἄλλως θὰ κατελάμβανεν ἓν μόνον ὄνομα, καὶ ὅχι τόσον εἰς τὴν ἀνάγκην διαχωρισμοῦ τοῦ ἀπὸ ἄλλων συνωνύμων του, ἀφοῦ μάλιστα τοιοῦτος διαφορισμὸς εἶναι ἐξ ἴσου πιθανὸν ὅτι θὰ ἐπεβάλλετο καὶ δι' ἄλλα μέλη τῆς πυθαίδος (πρβλ. κατωτέρω τὴν ἀβεβαιότητα ὡς πρὸς τὴν σειρὰν τῆς γενεᾶς τῶν υἱῶν τοῦ Ἑρμοδόκου καὶ τοῦ Ἀλεξιμάχου). Ἀτυχῶς, παρὰ τὸ ὅπωςδὴποτε παρεχόμενον πρόσθετον στοιχεῖον, τὸ δεύτερον συνθετικὸν τοῦ ὀνόματος τοῦ πάππου τοῦ παρέδρου Ἀριστο- παραμένει ἄγνωστον, λόγῳ τῆς εἰς τὸ ἀντίστοιχον σημεῖον βλάβης τοῦ λίθου.

Στ. 5. Πυθάξαντες. Ἐδῶ πρώτην φορὰν παραδίδεται πλήρως τὸ ἄλλως ἀμάρτυρον τοῦτο ρῆμα, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν ἕτερον τῶν δύο ὁμοίων καταλόγων (IG XII, 3,34 στ. 2), ὅπου ὁμως, ἐλλιπές, συνεπληρώθη λανθασμένως εἰς [πρ]ο[ξ]αντε[s].

Στ. 7 - 8. Τὸ ὄνομα Ἀριστόδοκος ἀπαντᾷ δις καὶ εἰς ἄλλον κατάλογον πυθαϊστῶν (IG XII, 3,34 στ. 23 καὶ 30), καθὼς καὶ εἰς ἄλλην Τηλιακὴν ἐπιγραφὴν (IG XII, 3,31 στ. 22) εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι καὶ οὗτος ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν μὲ τὸν Ἑρμόδοκον οἰκογένειαν (βλ. κατωτ. εἰς στ. 9 - 10), ἀλλὰ ἡ ἀκριβὴς αὐτοῦ τοποθέτησις εἶναι προβληματική.

Στ. 9 - 10, 12 - 13. Τήλιοι μὲ τὸ ὄνομα Ἑρμόδοκος καὶ Ἀλεξιμάχος εἶναι ἤδη γνωστοὶ ἐκ τῆς IG XII, 3,40. Ἐκ τοῦ γάμου τῆς θυγατρὸς τοῦ πρώτου Νικάνασσας μὲ τὸν υἱὸν τοῦ δευτέρου Χαρσίφιλον ἐγεννήθησαν ἑπτὰ τέκνα, ἀναγραφόμενα εἰς τὴν σημειωθεῖσαν ἐπιγραφὴν (βλ. τὸ παρατιθέμενον ἐκεῖ stemma). Τὸ ζήτημα εἶναι ἂν οἱ πυθαῖσται τοῦ παρόντος καταλόγου ἀνήκουν εἰς τὴν δευτέραν ἢ τὴν τετάρτην, ἀπὸ τῶν ἀνωτέρω, γενεᾶν. Ἐπιγαμίαν πρὸς τὴν οἰκογένειαν τῆς Νικάνασσας φαίνεται προϋποθέτον τὸ ὄνομα Καλλιάναξ (στ. 12), ὥστε οἱ μὲν Ἑρμόδοκος καὶ Ἀριστομένης θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν υἱοὶ τοῦ Ἑρμοδόκου II, ἐγγονοῦ τοῦ πρώτου, οἱ δὲ Καλλιάναξ καὶ Εὐανδρίδας υἱοὶ τοῦ ἀδελφοῦ τούτου Ἀλεξιμάχου II.

Με τὰ ἐκ τοῦ καταλόγου μας παρεχόμενα νέα στοιχεῖα, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν ΑΕ 1922, 46 ἀρ. 22 καὶ τὴν ἐκεῖ ὑπὸ τοῦ Χαβιαρᾶ παρεχομένην νέαν ἀνάγνωσιν τῆς IG XII, 3,45, τὸ *stemma* τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἑρμοδόκου καὶ τῶν πρὸς αὐτὴν δι' ἐπιγαμιῶν συνδεθεισῶν οἰκογενειῶν τῶν Ἀλεξιμάχου, Ἰέρωνος καὶ Εὐχαρτίδα δύναται νῦν ν' ἀποτελεσθῇ ὡς εἰς σελ. 99.

Μεμονωμένα τὰ ὀνόματα εἶναι γνωστὰ καὶ ἐξ ἄλλων Τηλιακῶν ἐπιγραφῶν. Οὕτω ὁ Ἑρμόδοκος ἀπαντᾷ εἰς τὰς IG XII 3,31 στ. 12 καὶ 17, ὡς καὶ τὸν κατάλογον τῶν πυθαϊστῶν IG XII, 3,35 στ. 7, Ἀριστομένης εἰς IG XII, 3,30, 43, 45 στ. 3 καὶ τὸν κατάλογον IG XII, 3,34 στ. 3, Καλλιάναξ εἰς IG XII, 3,33 στ. 18² (πρβλ. καὶ Νικάναξ, ΑΕ 1922, 47 ἀρ. 31) καὶ τέλος Ἑρμανδρίδας εἰς τὸν καὶ ἄλλα κοινὰ πρὸς τὸν δημοσιευόμενον περιέχοντα ὀνόματα κατάλογον (εἰσφορῶν;) ΑΕ 1922, 44 - 45 ἀρ. 17 στ. 17.

Στ. 11. Εὐανδρίδας καὶ εἰς ΑΕ ἔ.ἀ. στ. 2.

Στ. 14. Ξενοφῶν Τιμοκρῶντος καὶ εἰς ἕτερον κατάλογον πυθαϊστῶν, ὁμοῦ μετὰ τοῦ υἱοῦ του (ἢ πατρός του;) Τιμοκρῶντος (IG XII, 3,34 στ. 24 - 25).

Στ. 15. Σωφάνης Δαμοκλεῦς, ἄγνωστος ἀλλαχόθεν.

Στ. 16. Τὸ ὄνομα Ἀριστοκλείδας γνωστὸν ἐκ τῆς IG XII, 3,31 στ. 18.

Στ. 17. Ὁ αὐτὸς προφανῶς πρὸς τὸν Ἀριστίωνα Ἀριστοτίμου τοῦ καταλόγου IG XII, 3,34 στ. 13. [Ἀριστότιμος] Ἀριστίωνος θὰ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ συμπληρωθῇ εἰς ΑΕ 1922, 45 στ. 8. Τὸ ὄνομα Ἀριστότιμος ἀπαντᾷ καὶ εἰς IG XII, 3, 34 στ. 13, καὶ 32 στ. 28.

Στ. 19. Σωσίδικος ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν κατάλογον IG XII, 3, 35 στ. 15.

Ἡ συχνὴ διασταύρωσις τῶν αὐτῶν ἢ συγγενῶν προσώπων καὶ εἰς τοὺς τρεῖς καταλόγους πυθαϊστῶν σημαίνει ἀσφαλῶς, ὡς καὶ ἐν ἀρχῇ ἐδηλώθη, χρονικὴν συνάφειαν τῶν ἀντιστοιχῶν πυθαϊδῶν. Οἱ πρότερον δημοσιευθέντες κατάλογοι ἔχουν χρονολογηθῇ εἰς τὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Εἰς τοὺς αὐτοὺς ἢ καὶ κατὰ τι παλαιότερους χρόνους ἀγόμεθα καὶ ἐκ τοῦ χαρακτηῖρος τῶν γραμμάτων τῆς παρούσης ἐπιγραφῆς μὴ ἀπέχοντος πολὺ τῶν ἐπιγραφῶν Lindos II ἀρ. 69 (χρονολογουμένης μεταξὺ 300 - 290 π.Χ.) καὶ Anuario 27 - 29 (1949 - 51) 234 - 235 ἀρ. 105 (4ου αἰ.) καὶ τῶν ἐπὶ τῶν βωμῶν, αὐτ. ἀρ. 135 - 143 σ. 250 - 253 (3ου;).

Σ. Ι. ΧΑΡΙΤΩΝΙΑΔΗΣ

2. Πρβλ. καὶ τὸ ὄνομα Νικάναξ, ΑΕ 1922, 45 στ. 10 καὶ 47 ἀρ. 31, καθὼς καὶ τὴν Νικάνασσαν, περὶ ἧς ἀνωτέρω.

Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Ε Ι Σ Μ Ε Λ Ε Τ Ω Ν

LE SANCTUAIRE DE DODONE

Avec la reprise des fouilles du sanctuaire de Dodone de 1952 à 1959 par le Professeur Evangélidis et l'Ephore des Antiquités d'Epire S.I. Dakaris — lequel, en 1959 - 1960 a dégagé le théâtre — a été explorée à nouveau la région qu'avait anciennement reconnue, de 1929 à 1935, D. Evangélidis. Cette recherche nouvelle a donné les résultats suivants :

Jusqu'au tournant du Ve et du IVe siècle, le culte était pratiqué en plein air, autour du chêne sacré, demeure de Zeus (ναίει δ' ἐν πυθμένι φηγοῦ, Hésiode, fgt 134 = Strabon VII, 328). Depuis la fin de l'époque géométrique, le chêne était entouré par un péribole de trépieds de bronze portant des chaudrons qui avaient une valeur protectrice et apotropaïque. Vers 400 av. J.C. fut construit au N.O. de l'arbre un naiskos (6,45 x 4,20 m; Plans: 1, E1, et 2 A1-A4), et un peu plus tard, dans le troisième quart du IVe siècle, l'enceinte des trépieds fut remplacée par un péribole de pierre d'appareil isodome, de 11,80 sur 13 m environ, avec une entrée au Nord (Plan 2 A1, A5, A6, A7, A8, A9). Le nouveau péribole enferma le terrain sacré avec le chêne à l'Est, en un point où a été repérée une profonde excavation dans le sol à demi-rocheux.

Au début du III s. le roi des Molosses Pyrrhus (297 - 271 av. J.C.) entreprit de réaliser le projet qu'Alexandre le Grand avait conçu pour la rénovation du sanctuaire (Diod. de Sicile, XVIII, 4, 4 - 5). Le péribole isodome fut remplacé par une haute et large enceinte (20,80 x 19,20 m) qui contenait le chêne et le temple, avec trois rangées de colonnes intérieures au Nord, au Sud et à l'Ouest, et un côté libre à l'Est où se dressait l'arbre sacré (Plan 2 B1, B2, B3, B4, B'6, β1, β2, β3, β6).

A la même époque fut construit le temple d'Héraclès (A), dorique prostyle à quatre colonnes, le vieux temple de Dioné (Γ), ionique prostyle à quatre colonnes, selon toute probabilité le naiskos Z, qui est peut-être à mettre en rapport avec le culte d'Aphrodite, lui aussi ionique prostyle à quatre colonnes, le théâtre de pierre avec ses gradins, la scène à quatre piliers en façade et le proskénion de bois, et l'acropole à la cîme de la colline. A cette époque peut-être furent inaugurées les Naia, fêtes pentétériques, avec des concours gymniques, dramatiques et vraisemblablement musicaux. Après la destruction du sanctuaire par les Etoliens (219 av. J.C.), Philippe V de Macédoine et les Epirotes le reconstruisirent avec le butin pris à Thermos (218 av. J.C.). C'est alors que le naiskos ancien fut remplacé par un temple plus grand, avec porche prostyle à quatre colonnes, cella et adyton (Plan 2, Γ1 - Γ4) et que fut reconstruit le péribole à colonnade. En façade fut ajouté un propylée avec quatre colonnes frontales et deux colonnes latérales.

Le temple d'Héraclès (A) fut reconstruit, l'ancien temple de Dioné (Γ) fut abandonné et on construisit un peu plus au Sud le nouveau temple de Dioné (Θ), ionique prostyle à quatre colonnes lui aussi. A l'Ouest, près du théâtre, on édifia un grand bâtiment rectangulaire E2, qui avait été simplement reconnu par des sondages de Karapanos et d'Evangélidis. Ce bâtiment comporte dans sa partie Nord deux rangées de colonnes ioniques, placées sur un niveau différent. A la fin de l'époque hellénistique ou à l'époque romaine fut construit le naiskos Λ, de médiocre appareil.

Au Sud des bâtiments de culte fut construit un mur de soutènement à gradins en pierre K, qui supportait la terrasse où se trouvent les bâtiments qui furent inclus avec le théâtre dans une vaste enceinte extérieure à trois entrées.

A la même époque, vers la fin du IIIe S. av. J.C., fut également reconstruit le théâtre. On édifia le proskénion de pierre avec 18 demi-colonnes ioniques, deux entrées monumentales dans les parodoi et les paraskénia. Devant l'analemma Ouest du théâtre ont été découverts 21 gradins, orientés Est-Ouest, qui appartiennent certainement au stade.

Le théâtre, et sans doute aussi le sanctuaire furent détruits par les Romains (168 av. J.C.), mais vers le milieu du 2e siècle av. J.C., ils furent sommairement réparés, pour être à nouveau détruits vraisemblablement par l'incursion des Thraces (81 av. J.C.). Cependant, à l'époque d'Auguste, l'orchestra du théâtre fut transformée en arène. Pour assurer la protection des spectateurs fut construit un mur élevé (2,80 m) qui enfermait, avec la région de l'orchestra, les cinq rangées de gradins les plus basses, le proskénion et la façade de la scène, et qui rejoignait le mur de fond de la scène.

La destruction finale du sanctuaire et du théâtre intervint à la fin du IVe s. ap. J. C. et fut due aux Chrétiens. Du triomphe du Christianisme témoignent deux basiliques paléochrétiennes superposées (B). L'abandon définitif de Dodone, vers le milieu du VIe s. ap. J. C. fut provoqué par différentes invasions barbares. Dès lors, le sanctuaire fut progressivement enseveli par l'apport naturel des terres, jusqu'en 1876, date à laquelle Karapanos entreprit la première fouille.

SOT. DACARIS

STONE IMPLEMENTS FROM KEPHALLENIA

Traces of man dating from before the Neolithic period in Greece, even after the discoveries claimed to have been made by Markowitz in Megara and by Stampfuss in the Seidi-cave in Copais, were rather doubtful. Only after the revolutionary observations of Prof. Milojević in Thessaly was the Palaeolithic age established for this region. Since then, more discoveries have been announced; in particular four stone implements from Elis were published as Palaeolithic and one single piece from Argolis has recently been published as belonging to the «Levalloisian type». This last implement was found by Jameson in Riniza, not far from Ermione and

published by him and by P. Bialor in AJA 66 (1962) p.p. 181 - 182, with figures and further bibliography.

The question of the date of such flint or obsidian implements found on the surface of the soil, without stratigraphical evidence, still remains problematic. Typological examination is no definite guidance. In order to help establish a more accurate date, some implements from Kephallenia are published here for the first time, though their study is not yet ready. They are a characteristic series of flint implements and flakes (a few of obsidian), together with a flint arrow head. They were collected on the surface of the soil near Skala, on the South East coast of Kephallenia. The site is nearly two miles long and the implements are numerous. As flint is native in Kephallenia, there is no doubt that the implements were fabricated on the spot. There are several such places on other points of the Island and it seems that near Chaliotata (district of Same) the number of flint implements is still greater than at Skala.

There are mainly four chief types: a long dagger of «stiletto» section (10 cm or even longer); broad and flat scrapers (sometimes almost 10 cm. long); triangular, very irregular «arrowheads»; and long or short flakes of triangular or trapezoid section.

A characteristic of all these implements is that they are made by perpendicular percussion and that they show no further finishing by side-percussion on the edges. Only in rare examples and in the unique flint arrow-head have we the minute splitting to give the form desired.

These facts as well as the absence of any Neolithic celt among the Kephallenian finds seem to indicate that the flint and obsidian implements in question are, at least partly, late and indeed very late. They may belong to an advanced stage of the bronze-period; they may have been reproduced owing to conservatism in these remote Western districts, just as the hand-made plain pottery contemporaneous with the late Mycenaean ware. Similar flint and obsidian implements are known from other districts, particularly from Leucas. These last specimens, as far as found in the Choroispeia-cave, may be partly Neolithic, but the greater bulk was found in the Nidri-plain and in the Achaen tombs and surely belong to the 2nd millenary.

It is certain that the Kephallenian flint-industry exceeded local needs and that export was made, for instance to Leucas or to Elis. It may be, that this industry went as far as Lipari and that the obsidian found in Kephallenia was from Lipari rather than from Melos; but further search is needed before we can say anything more precise about this.

Prof. SP. MARINATOS

HORROR VACUI ou LA RAISON ARTISTIQUE

Comme il est bien connu, la stèle funéraire attique de l'époque archaïque est faite d'une plaque étroite et haute, dressée sur une base, se terminant en haut, dans les débuts, par un chapiteau surmonté d'un sphinx, plus tard, par un motif floral. Sur le champ de la stèle est habituellement représenté le mort, de profil. Au-dessous

de cette figure principale, on trouve assez souvent, dans la prédelle inférieure, une deuxième représentation. Sur les stèles qui conservent la représentation de la prédelle, nous rencontrons les thèmes du cavalier, du char et de la Gorgone. Dans son étude récente, Johansen admet que l'image du cavalier indique la classe sociale du mort. G. Richter se range à cette opinion. Mais il n'existe pas d'interprétation satisfaisante pour le char, et la présence du thème de la Gorgone montre que cette deuxième représentation ne se rapportait pas toujours à la situation sociale du mort. D'ailleurs la stèle de Symé, avec l'image du sanglier nous confirme dans l'idée que les thèmes utilisés par les artistes étaient bien plus nombreux et variés.

Cette étude est un essai pour saisir la raison la plus profonde qui détermine l'artiste à choisir tel ou tel thème. Pour son auteur, l'élément essentiel du monument funéraire est la stèle en elle-même. C'est elle qui est le «séma», et à elle seule elle suffit à remplir son rôle. La hauteur de la stèle est fixée par le parent qui la commande, et elle est en rapport avec ses moyens économiques, son goût du prestige social et sa volonté d'honorer le mort. S'il n'y a pas cependant de nécessité contraignante pour la hauteur de la stèle, il n'en est pas de même pour sa largeur, qui, à ce qu'il semble, est déterminée par la largeur de la tombe. C'est pour cette raison que la plupart des stèles ont une largeur de 0,50 à 0,60 m. Lorsque donc le mort est représenté sur la stèle, sa silhouette aura nécessairement la largeur de la stèle, et par conséquent sa hauteur sera en rapport avec cette largeur. La largeur des stèles qui sont conservées autorise une représentation du mort à peu près en grandeur naturelle (1,70 à 1,80 m.) Cependant, dans les cas où la stèle dépasse cette hauteur, il reste un espace vide assez grand soit au-dessus, soit au-dessous de la silhouette (généralement au-dessous). Cet espace vide, mort et inerte, gêne la sensibilité de l'artiste et la provoque. La nécessité de remplir cet espace se présente avec un caractère absolument impératif. L'artiste a à sa disposition certains thèmes qui sont en rapport avec le mort ou qui s'accordent avec la stèle funéraire. Le choix est fait, non par l'instinct logique, mais par l'instinct artistique, qui retient en chaque cas la figure qui s'accorde au schéma de l'espace vide. Le rectangle allongé de la stèle de Lyséas par exemple exige une figure telle que le cavalier, tandis que la forme presque carrée du vide dans la stèle du Doryphore exige un motif comme celui de la Gorgone.

Dans une dernière digression sont confrontées les figures de la Gorgone sur six monuments, où il est manifesté que le motif a été déterminé en fonction de l'espace dont disposait l'artiste.

La conclusion de cette étude est celle-ci: qui entreprend d'interpréter une figure dans une oeuvre d'art ne doit pas oublier que, à côté des raisons religieuses, intellectuelles, historiques ou autres, il existe aussi une raison, impondérable certes mais profonde et puissante, la raison artistique, qui parfois détermine non seulement les modalités de la forme, mais aussi le choix du thème lui-même.

Prof. MAN. ANDRONICOS

ΖΩΣΤΗΡ ΑΡΧΑΪΚΗ

Parmi les bandes de bronze à décor martelé en relief, dispersées dans les Musées, certaines sont de ces ceintures de guerre (ζωστήρες) que l'on voit qualifiées dans l'Iliade de παναίοιοι, et qui furent considérées comme élément indispensable de l'équipement des héros. Mais il est rare que nous puissions les identifier comme telles. Dans la Chalcothèque du Musée National à Athènes est conservée une ceinture de ce type en bronze, en très bon état, que l'on daterait du début de l'époque classique, ou plutôt de la fin de l'archaïsme. Sa fonction est rendue certaine par l'existence de perforations et des agrafes qui s'y accrochent. Cette pièce aurait été trouvée — mais le renseignement fourni est sujet à caution — à Platées. Cependant, la comparaison avec des documents semblables qui se trouvent à l'Armeria de Turin, au Musée de Carlsruhe, et avec d'autres pièces dispersées dans les musées d'Italie du Sud, permettrait d'arriver à la conclusion, étayée surtout par l'examen du décor de palmettes et de bucrânes, que le ζωστήρ du Musée National provient d'un atelier italique ou étrusque.

L'absence de ζωστήρες purement grecs rend plus précieuses les deux autres bandes décrites ici, fragments sans doute d'une même ceinture de bronze du début de l'époque archaïque, qui est, elle, de fabrication grecque. Ces fragments, présentés au Musée National en 1956, auraient été trouvés en Arcadie, près du village de Kérastari, non loin d'Aséa. Le décor comporte des chars et des scènes de combats singuliers, probablement des duels de héros épiques. L'étude de la composition permet d'aboutir à la conclusion que les deux fragments ensemble formaient la moitié du ζωστήρ qui aurait la longueur de 0,42 m., normale pour ceindre la taille d'un εὐζωνος ἀνὴρ. Les deux bandes de bronze ont été d'abord martelées sur une ou plusieurs matrices habilement travaillées; l'artisan a ensuite souligné les contours par des incisions, pour donner vie aux images encore imprécises des chars, des chevaux, des armes, aux silhouettes des combattants. Il est difficile de préciser de quel atelier provient le ζωστήρ; son origine péloponnésienne est seulement assurée. Le type des chevaux rappelle celui de Laconie; le corps plutôt trapu des guerriers ferait songer à Argos, plutôt qu'à Corinthe. Les survivances géométriques (corps des chevaux, type du casque) et l'aspect prédédalique de l'ensemble conduisent à indiquer le deuxième quart du VIIe siècle comme la date la plus vraisemblable. Cette pièce, d'un art si fin, doit aussi son charme à une patine chaude, vert clair, qui rappelle celle des meilleurs bronzes de Dodone. N'a-t-on pas d'ailleurs pas considéré justement comme laconiens quelques-uns des plus beaux bronzes trouvés dans le sanctuaire d'Épire?

SEMNI KAROUZOU

FOUILLES DE PELLA (1957 - 1960)

Les premières fouilles systématiques à Pella ont été exécutées pendant les années 1914 et 1915 par feu le Professeur G.P. Oekonomos lorsqu'il était éphore des Antiquités en Macédoine. La première guerre mondiale avait interrompu son activité archéologique.

Assez près de l'endroit fouillé par lui, on a trouvé en 1957 fortuitement, pendant des travaux de déblaiement, dans le sous-sol d'une maison appartenant à B. Sterjoulas et près du 38e kilomètre de la route Thessalonique - Edessa, le tambour d'une colonne ionique avec sa base, *in situ*. Cette colonne appartenait à un peristyle dont chaque côté comportait six colonnes. Cela a été constaté par la suite de la fouille. La découverte a marqué le commencement de la nouvelle période des fouilles à Pella, qui se poursuivent chaque année sur une étendue considérable. Le présent rapport résume les résultats des fouilles de quatre années, de 1957 à 1960.

Pendant la première période, une partie importante de l'édifice auquel appartenait le peristyle a été dégagée. Il s'agit d'une maison privée faisant partie d'un grand carré urbain (Section I, carré 1). Au sud de la maison, une autre encore a été fouillée complètement. Une troisième qui se trouvait sous la voie publique qui traverse le terrain des fouilles (voir plan 1) n'a pas pu être dégagée qu'en partie. Les pavements de la deuxième maison sont décorés de mosaïques. Deux de ces mosaïques, au centre des salles d'apparat (ἄνδρῶνες), représentent une chasse au lion et Dionysus nu sur une panthère. Sur deux plus petites mosaïques devant l'entrée de ces salles, figurent deux centaures affrontés et un griffon attaquant un cerf (Pl. 47).

Au nord du carré I des maisons, une série de salles a été découverte. Ces salles font partie d'un autre carré (No 2). A l'ouest de ce dernier carré, une grande partie du carré 3 a été dégagée. Ce carré comporte deux maisons. Au sud du carré 3, on a fouillé en partie une maison qui appartient à un autre carré (Section IV).

Les matériaux architectoniques, les mosaïques et les trouvailles s'accordent pour placer les maisons dans les premiers temps de l'époque hellénistique. On peut supposer que sur la région fouillée, il y a eu extension de la ville antique selon le système d'Hippodamos, car on a trouvé trois fours à céramique, et d'autres ateliers, notamment un des bronziers, sous les pavements des maisons.

Au nord, sur une colline à 1 km de distance, des sondages ont donné des fondations et des murs de destination inconnue. Un de ces murs épais de 2,20 m. est construit avec orthostates de dimensions considérables. Par la suite, on a découvert les fondations d'un bâtiment carré et plus loin, au sud, celles d'un bâtiment en abside. Trois socles de trépieds en pierre, trouvés sur place, indiquent la destination sacrée du bâtiment. Il faut complètement exclure l'hypothèse publiée dans les journaux qu'il s'agit du palais d'Archélaos.

Au sud, sur une petite colline à une grande distance de la voie publique, on a fait aussi des sondages. L'endroit a été identifié par Struck avec l'« ἐν Φάκῳ γάζαν ». Ici il y avait des traces d'une enceinte de défense, des restes de bâtiments anciens et, dans les couches les plus profondes, des tessons préhistoriques. On a

trouvé aussi des tessons préhistoriques sur la colline où se trouve actuellement le village «Paléa Pella» et à l'endroit connu sous le nom «Bains d'Alexandre le Grand» à une distance de 2 km au sud. On a effectué des sondages à différents points dans les champs des environs.

La plupart de petits objets (dont quelques-uns sont illustrés, Planches : 65, 82, 84, 85) ont été trouvés pendant les fouilles des maisons, et se rapportent à la vie de la famille. Une de plus importantes est la statuette en bronze de Poseidon du type dit de Lateran (Pl. 65 a). La statuette a été découverte dans la maison de la Section IV, près d'une chambre de la partie sud. Cette chambre était, semble-t-il, destinée au culte.

CHARALAMBOS MACARONAS

THE MYCENAEAN PAPYRUS-PAINTER

A fragment of a mycenaean crater bearing the representation of a bull in a landscape with papyrus is shown to have been painted by the same hand as a crater in the Louvre.

The subject of the representation derives from the cult of the statue of the Athur-cow, thus explaining the appearance of the papyri (as an element of Nilotic landscape) in this Levanto-Mycenaean creation.

S. CHARITONIDES

FUNERARY RELIEF FROM TELOS

In March, 1948, a sculptured stele was removed from a small church at the island of Telos, where it was used as a lintel.

The stele, bearing the inscription with the name of the dead [Ἀ]γαθόκλεα [Ἀ]πολλωνίου (as well as a second, longer, inscription engraved for a later re-use) is peculiar for its representation, consisting of two female figures embracing each other.

The origin of this motif, confined almost to Rhodos, can be traced back to the stele of Krito and Timarista (bibliography see: 'Αρχ. Έφ. 1958, 208 note 1; see also pp. 210-216 for a discussion of this motif).

The relief, dated to the early roman period, is characterized by a slight archaism in the treatment of some details, but its descendance from an earlier, obviously hellenistic, original can be fairly well assumed.

S. CHARITONIDES

TWO NEW INSCRIPTIONS FROM TELOS

A. TREATY BETWEEN TELOS AND RHODOS

A fragmentary stele found on the acropolis of Telos bears the beginning of a decree of the *synedroi* of Telos making a treaty with Rhodos.

The terms of this treaty (as far as they are preserved) are very close to those of the one between Rhodos and Hierapytna (Inscr. Cret. III p. 31 - 38) but of a shorter form. From a combined examination of the letter type with the historical circumstances the inscription is dated very soon after 300 B.C.

Despite the fact that this is apparently a treaty between two equal states, it is obvious that by accepting its terms Telos is being entering under the immediate supervision of Rhodos accepting to follow the same attitude with the then prospering state in world affairs.

B. CATALOGUE OF PYTHIASTAI

This is the third catalogue of its kind to be found on the island of Telos sharing several names with the two others previously known (IG XII 3,34 and 35).

This is an evidence that all three catalogues are closely interrelated in time, but, still more, that this office was held by members of a restricted number of families, whose social status is made obvious by the construction of a large number of the names of its members, beginning by Ἀριστο- (and in one case by Τιμο-).

In a small closed society like the one was Telos it is natural that all the well established families were tightly knitted together by marriage between their members. Thus from the names known by those three catalogues and some more telian inscriptions (IG XII 3,33, 40 and 45 and Ἀρχ. Ἐφ. 1922, 46) we were able to reconstruct the *stemma* of three interrelated families.

Line 5 of the inscription provides us for the first time with the complete form πυθάρξαντες, which is met with also in IG XII, 3, 34 (line 2), where (poorly preserved) it has been wrongly restituted to [πρ]οά[ξαντες].

S. CHARITONIDES

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΜΕΡΟΣ Β'

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΧΡΟΝΙΚΑ

Τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν κατὰ τὰ τελευταῖα
μέχρι καὶ τοῦ 1960 ἔτη

ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ

Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην ἐκθεσιν πεπραγμένων χρήσιμον εἶναι νὰ σημειωθοῦν τὰ κάτωθι σχετικῶς πρὸς τὴν περίοδον τὴν πρὸ τοῦ 1960, ἐπειδὴ περὶ τοῦ τελευταίου θὰ γίνῃ κυρίως λόγος ἐνταῦθα.

Ἀπὸ τοῦ Μαρτίου τοῦ 1949, ὅτε παρητήθη τῆς θέσεως τοῦ ὡς Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων ὁ ὁμότιμος Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἀντώνιος Κεραμόπουλος, εἰς ἡλικίαν 79 ἐτῶν, ὑπηρετήσας εἰς ταύτην ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1941, ἡ Διεύθυνσις ἀνετέθη προσωρινῶς εἰς προϊσταμένους ἄλλων διευθύνσεων τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων. Συγκεκριμένως ἀπὸ τοῦ Μαρτίου τοῦ 1949 μέχρι τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1952, τὴν θέσιν ταύτην κατέλαβεν ὁ Διευθυντὴς Ἀναστηλώσεως καὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου κ. Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Διευθυντὴς Καλῶν Τεχνῶν ζωγράφος Κ. Πάγκαλος, παραμείνας εἰς τὴν θέσιν μέχρι τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1954, μετὰ δὲ ταῦτα ὁ Διευθυντὴς τῶν Τεχνικῶν Ὑπηρεσιῶν τοῦ Ὑπουργείου κ. Γ. Πάντζαρης, παραμείνας εἰς τὴν θέσιν μέχρι τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1955, ὅτε διωρίσθη Διευθυντὴς Ἀρχαιοτήτων ὁ Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Σ. Μαρινάτος. Παραιτηθέντος τοῦ κ. Μαρινάτου τῆς θέσεως κατὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1958, ἥσκησε προσωρινῶς τὰ καθήκοντα τοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων ὁ Καθηγητὴς κ. Ὁρλάνδος, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ἔτους τούτου καταληφθεὶς ὑπὸ τοῦ ὀρίου ἡλικίας παρητήθη καὶ τῆς θέσεώς του ὡς Διευθυντοῦ Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου.

Ἐν τῷ μεταξύ κατενοήθη ἀρμοδίως ὅτι Ὑπηρεσία τῆς σπουδαιότητος τῆς Ἀρχαιολογικῆς, τῆς ὁποίας μάλιστα τὸ ἔργον μεταπολεμικῶς ἐποπλαπασιάσθη, ἔπρεπε νὰ διευθύνηται οὐχὶ παρέρ-

γως ὑπὸ ἐπιστημόνων ἐχόντων ἄλλα κύρια καθήκοντα. Ὡς ἐκ τούτου εἰς τὴν Διεύθυνσιν Ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τῆς 22ας Αὐγούστου 1958 ἐτοποθετήθη ὁ κ. Ἰ. Παπαδημητρίου, ἕως τότε Ἐφορος τῆς Β' Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Ἀττικῆς καὶ Εὐβοίας).

Εὐθὺς ὡς ἀνέλαβε τὰ καθήκοντά του ὁ κ. Παπαδημητρίου, κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Ὑπουργοῦ Ἐθν. Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, συνεκλήθησαν εἰς Ἀθήνας ἅπαντες οἱ Ἐφοροὶ τῆς Ἐπικρατείας διὰ νὰ διατυπώσουν τὴν γνώμην των περὶ τῶν μέτρων τῶν ἐπιβαλλομένων πρὸς ἀναζωογόνησιν τῆς Ὑπηρεσίας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πολυετοῦς πείρας των, εἰς τρόπον ὥστε ἡ Ὑπηρεσία νὰ καταστῇ συγχρονισμένον ὄργανον δυνάμενον νὰ ἐκτελέσῃ ἀποτελεσματικῶς τὸν προορισμὸν του. Οὗτοι εἰς ἐπανειλημμένας συσκέψεις διεπίστωσαν ὁμοφώνως τὴν οὐχὶ εὐχάριστον ἀπὸ πάσης ἀπόψεως κατάστασιν τῆς Ὑπηρεσίας, τὴν ὀφειλομένην κυρίως εἰς τὴν ἐπικρατήσασαν μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης ἀρρυθμίαν καὶ εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν βασικῶν θεμάτων ὑπὸ τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας. Ἰδιαιτέρως κατηγορηματικὴ ὑπῆρξεν, ὡσαύτως, ἡ διαπίστωσις τῆς πλήρους ἀποτυχίας τῆς ἀπὸ εἰκοσαετίας περίπου λειτουργίας τῆς Ὑπηρεσίας Διαχειρίσεως Ἀρχαιολογικῶν Πόρων, ἡ ὁποία κατὰ τὸ πλεῖστον κατήντησε παθητικὴ. Συγχρόνως οἱ Ἐφοροὶ Ἀρχαιοτήτων προέβησαν εἰς ὑποδείξεις μέτρων ἀναμορφώσεως τῆς Κεντρικῆς καὶ Περιφερειακῆς Ὑπηρεσίας, ὡς ἐπίσης καὶ ἄλλων ἀποσκοποῦντων εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν μέτρων προστασίας τῶν μνημείων καὶ τῆς ἐν γένει ποιότητος τῶν ἐργῶν τῶν ἐκτελουμένων ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς καταστάσεως τοῦ προσωπικοῦ ἐξεφράσθη ἡ εὐχὴ βελτιώσεως ὁλῶν τῶν ὑπαλληλικῶν κλάδων τῆς Ὑπηρεσίας.

Ἐν συνεχείᾳ ἡ Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων, λαβοῦσα ὑπ' ὄψιν καὶ τὰς ὑποδείξεις τῶν Ἐφόρων, προέβη εἰς τὴν σύνταξιν πλήρους προγράμματος βελτιώσεως τῆς Ὑπηρεσίας, διατυπώσασα τοῦτο ὑπὸ μορφήν νομοσχεδίων, τὰ ὅποια ὑπέβαλεν εἰς τὸν Ὑπουργὸν τῆς Παιδείας ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1958. Κατὰ τὸ διαρρεῦσαν χρονικὸν διάστημα μέχρι τοῦ 1960, ἡ νομοθετικὴ αὕτη προεργασία δὲν κατέστη δυνατόν νὰ προχωρήσῃ εἰς τὰ ἐπόμενα στάδια τὰ ἀπαιτούμενα διὰ τὴν κατάθεσιν εἰς τὴν Βουλὴν. Ἐνεκα τοῦτου ἡ Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων προσεπάθησε νὰ ἐπιφέρῃ τὰς ὑπὸ τῆς κειμένης ἀτελοῦς νομοθεσίας ἐπιτρεπομένης βελτιώσεις τῆς Ὑπηρεσίας, μεριμνήσασα κυρίως διὰ τὴν πλήρωσιν τῶν ἀπὸ μακροῦ χρόνου παραμενουσῶν κενῶν ὀργανικῶν θέσεων ὄλων τῶν κλάδων καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ φυλακτικοῦ.

Ὡσαύτως ἐμερίμνησε διὰ τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν ἐπαύξιν τῶν ἀρχαιολογικῶν πόρων, ἐκ τῶν ὁποίων σημαντικὰ ποσὰ, παραμείναντα προηγουμένως ἀχρησιμοποίητα, διετέθησαν διὰ τὴν πραγματοποίησιν εὐρειῶν ἀπαλλοτριώσεων, διὰ τὴν διαμόρφωσιν καὶ περίφραξιν τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων, διὰ τὴν ἀγορὰν ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων, πρὸς χρῆσιν τῶν Ἐφορειῶν κ.τ.λ. Παρὰλλήλως ἐγένετο ἐνέργεια πρὸς ἐπαύξιν τῶν ἐκ τῶν κρατικῶν ἐπενδύσεων διατιθεμένων διὰ τὰ ἀρχαία χρηματικῶν κονδυλίων καὶ ἰδίᾳ τῶν προοριζομένων διὰ τὰς κτηριακὰς ἀνάγκας τῶν μουσείων καὶ τὴν ἐπανεκθεσιν τῶν ἀρχαίων, εἰς τὴν ὁποίαν ἐδόθη ταχύτερος ρυθμός.

Ὡτῶ, κατὰ τὸ 1960, κατέστη δυνατόν νὰ διατεθοῦν τὰ κάτωθι χρηματικὰ ποσὰ διὰ τὰς κυριώτερας ἐργασίας τῆς Ὑπηρεσίας:

Α' Ἐκ τοῦ Κρατικοῦ Προϋπολογισμοῦ:

α) Διὰ κτηριακὰ ἔργα μουσείων 3.887.281 δρχ.

β) Δι' ἀνασκαφὰς 483.470 δρχ.

γ) Δι' ἀποζημιώσεις κατόχων ἀρχαίων 120.000 δρχ.

δ) Δι' ἐργασίας ἀναστήλωσεως καὶ συντηρήσεως μνημείων 3.866.930 δρχ.

Β' Ἐκ τοῦ Ταμείου Ἀρχαιολογικῶν Ἀπαλλοτριώσεων, τοῦ ὁποίου κατὰ τὸ ἐν λόγῳ ἔτος τὰ ἔσοδα ἀνῆλθον εἰς 9.465.505 δρχ., ἔναντι τῶν 4.630.918 δρχ. τοῦ ἔτους 1958, διετέθησαν κατὰ τὸ 1960:

α) Δι' ἀπαλλοτριώσεις 5.999.982 δρχ.

β) Διὰ διαμόρφωσιν καὶ περίφραξιν ἀρχαιολογικῶν χώρων ὡς ἐπίσης καὶ διὰ συντήρησιν μνημείων 6.159.367 δρχ.

γ) Διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς φυλάξεως τῶν μουσείων καὶ ἀρχαιολογικῶν χώρων 512.228 δρχ.

δ) Διὰ τὴν πληρωμὴν κατόχων ἀρχαίων 87.650 δρχ.

ε) Διὰ τὴν ἀγορὰν ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων τῶν ἀρχαιολογικῶν ὑπηρεσιῶν 190.000 δρχ.

στ) Διὰ τὴν ἀγορὰν ἐπίπλων καὶ ὀργάνων τῶν ἀρχαιολογικῶν ὑπηρεσιῶν 235.110 δρχ.

Γ' Ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ Κρατικῶν Ἐπενδύσεων διετέθησαν κατὰ τὸ 1960 :

α) Διὰ κτηριακὰ ἔργα μουσείων 4.850.000 δρχ.

β) Δι' ἐπανεκθέσεις μουσείων 5.411.000 δρχ.

γ) Δι' ἀναστήλωσεις καὶ συντηρήσεις ἀρχαίων 8.555.000 δρχ.

δ) Διὰ μελέτας ἐκτελεστοῦ προγράμματος 268.000 δρχ.

Ὡσαύτως κατὰ τὸ 1960, ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας διετέθησαν ὑπὲρ τῶν μνημείων, κυρίως διὰ τῶν ὑπαλλήλων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, δραχμαὶ 800.000 δρχ. διὰ τὴν ἐκτέλεσιν ἀνασκαφῶν καὶ ἑτεραι 800.000 δι' ἔργα ἀναστήλωσεως.

Παράλληλως, ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν ἐπιτυχόντων εἰς τὸν διαγωνισμόν Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων, ὁ ὁποῖος διεξήχθη τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1959, διωρίσθησαν ὡς Ἐπιμεληταὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων ἐντὸς τοῦ 1960: 1) ἡ δ. Φ. Παπαδοπούλου, 2) ἡ δ. Θ. Καραγιώργα, 3) ἡ δ. Π. Στασινοπούλου, 4) ὁ κ. Χρ. Ντούμας, 5) ὁ κ. Γ. Παπαθανασόπουλος, 6) ὁ κ. Κ. Δαβάρας, 7) ἡ δ. Εὐγ. Λεβεντοπούλου καὶ 8) ὁ κ. Ε. Λιάγκουρας. Ὡς Ἐπιμεληταὶ δὲ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων: 1) ἡ δ. Μ. Ἀχειμάστου, 2) ἡ δ. Φ. Κουτσοκόστα, 3) ὁ κ. Μ. Μιχαηλίδης καὶ 4) ἡ δ. Σ. Παπαδάκη.

Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος προήχθησαν εἰς Ἐφόρους Ἀρχαιοτήτων οἱ κ.κ. 1) Ἐμμανουὴλ Ἀνδρόνικος, τοποθετηθεὶς εἰς τὴν ΙΔ' Ἀρχαιολογικὴν Περιφέρειαν (Κομοτηνῆς) καὶ 2) Στυλιανὸς Ἀλεξίου, τοποθετηθεὶς εἰς τὴν ΙΣΤ' Ἀρχαιολογικὴν Περιφέρειαν (Χανίων).

Ὑπότροφοι κατὰ τὸ 1960 παρέμειναν: 1) μέχρι τοῦ Ἰουνίου ὁ Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων κ. Δ. Θεοχάρης ἐν Γερμανίᾳ, 2) μέχρι τοῦ Ὀκτωβρίου ἡ Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων κ. Εὐαγγελία Πρωτονοταρίου, ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ 3) καθ' ὅλον τὸ ἔτος ἡ Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων δ. Κάντω Φατούρου ἐν Γερμανίᾳ.

Κατὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1960 διεπιστώθη ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως, ὅτι ἡ ἐπιβαλλομένη ἀναδιοργάνωσις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, πρὸς ἄνετον καὶ ἀπρόσκοπτον ἐκτέλεσιν τοῦ σημαντικωτάτου διὰ τὸ ἔθνος προορισμοῦ τῆς, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συντελεσθῇ εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας διότι τὸ Ὑπουργεῖον τοῦτο, βαβαρυμένον

διὰ πλήθους άλλων σπουδαίων επίσης θεμάτων, ἔθετεν ἀναγκαστικῶς εἰς δευτέραν μοῖραν τὰ ζητήματα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ὡς ἀπεδείχθη καὶ ἐκ τῆς μακροχρονίου ἀναβολῆς τῆς ἀποφασισθείσης καὶ μελετηθείσης ἤδη ἀναδιοργανώσεως τῆς Ὑπηρεσίας ταύτης. Κατόπιν τούτου ἀπεφασίσθη ἡ μεταφορὰ τῆς Ὑπηρεσίας εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἡ διαμόρφωσίς της εἰς ἀνεξάρτητον, ἐνιαίαν ὑπηρεσιακὴν μονάδα. Ἡ ὑπαγωγή αὕτη συνετελέσθη ἐπὶ τῇ βάσει ἐξουσιοδοτήσεως παρεχομένης πρὸς τοῦτο ὑπὸ τοῦ Νόμου 3925/1959 «Περὶ Ὑπουργείων καὶ τῶν Ὁργανισμῶν τῶν Δημοσίων Πολιτικῶν Ὑπηρεσιῶν», κατόπιν τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 632/1960 Β. Διατάγματος (Φ.Ε.Κ. 141/17.9.1960) «Περὶ μεταβίβασεως ἀρμοδιοτήτων καὶ μεταφορᾶς τῶν παρὰ τῷ Ὑπουργεῖῳ Ἐθν. Παιδείας καὶ Ὁρησκευμάτων Διευθύνσεων: α) Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων καὶ β) Ἀναστηλώσεως Ἀρχαίων Μνημείων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Ἀρχαιοτήτων εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως.

Διὰ τοῦ αὐτοῦ Διατάγματος ἀπεχωρίσθη ἡ ἀρμοδιότης τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, παραμείναισα εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Ἐθν. Παιδείας καὶ Ὁρησκευμάτων. Τοῦτο ἐθεωρήθη ἐπιβεβλημένον, διότι ἡ ἀπασχόλησις τοῦ ἀνεπαρκούς, ἄλλως τε, τεχνικοῦ προσωπικοῦ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως δι' ἔργων ἐξερχομένων τοῦ κυρίου προορισμοῦ της (δύο μόνον ἀρχιτέκτονες ὑπηρετοῦν εἰς τὴν Διεύθυνσιν ταύτην), ἐγίνετο ἀναγκαστικῶς εἰς βάρος τῆς συντηρήσεως καὶ τῆς ἀναστηλώσεως τῶν ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων, χωρὶς τοῦλάχιστον νὰ ὑπάρχῃ δυνατότης ἐπαρκούς ἱκανοποιητικῆς ἐκτελέσεως τοῦ προσθέτου ἔργου τῆς κατευθύνσεως καὶ ἐπιβλέψεως τῆς συγχρόνου ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Συγχρόνως ἐδημοσιεύθη τὸ ὑπ' ἀριθμ. 634 Β. Διάταγμα (Φ.Ε.Κ. 143/17.9.1960) «Περὶ ὁργανώσεως παρὰ τῷ Ὑπουργεῖῳ Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως». Διὰ τοῦ Διατάγματος τούτου, ἐκ τοῦ ὑφισταμένου γενικωτέρου προγράμματος, ἐπηνέχθησαν εἰς τὴν Ὑπηρεσίαν μόνον ὅσαι βελτιώσεις ἦτο δυνατόν νὰ γίνονιν διὰ διατάγματος ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ μνημονευθέντος Νόμου.

Συγκεκριμένως, συνετελέσθη ἐνοποίησις τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ τεχνικῆς ὑπηρεσίας διὰ τῆς δημιουργίας ἀνωτέρας διοικητικῆς μονάδος, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπῆχθησαν αἱ δύο τέως ἀνεξάρτητοι διευθύνσεις, Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως. Τοῦτο ἐκρίθη ἀπαραίτητον, διότι, ὡς γνωστόν, ὁ ἀπὸ τῶν τελευταίων προπολεμικῶν ἐτῶν ὑφι-

στάμενος ἀφύσικος διαχωρισμὸς κρατικῶν ὀργάνων, ἀσχολουμένων ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος, ἐδημιούργει πλείστας ἀνωμαλίας, ὠφείλετο δὲ ἁπλῶς εἰς τὴν θεωρητικὴν δυσχέρειαν τοῦ νὰ ὑπάγεται ὁ διευθύνων τότε τὴν Ἀναστηλώσιν Καθηγητὴς κ. Ἀ. Ὁρλάνδος ὑπὸ νεωτέρους ἐπιστήμονας, κατέχοντας τὴν θέσιν τοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων.

Οὕτω, τὸ σχῆμα τὸ ὁποῖον προσέλαβε κατὰ τὴν νέαν διάρθρωσιν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία εἶναι τὸ ἑξῆς:

Ὑπηρεσία Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως
Α' Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων:

- α) Τμῆμα Ἀρχαιολογικῶν Χώρων
- β) Τμῆμα Μουσείων
- γ) Τμῆμα Ἀπαλλοτριώσεων

Β' Διεύθυνσις Ἀναστηλώσεως:

- α) Τμῆμα Μελετῶν
- β) Τμῆμα ἐκτελέσεως

Γ' Τμῆμα Διοικητικῶν

Αἱ περιφερειακαὶ Ὑπηρεσίαι παρέμειναν προσωρινῶς ὑπὸ τὴν αὐτὴν ὡς καὶ προηγουμένως διάρθρωσιν.

Βασικὴν μεταβολὴν ἐπιτευχθεῖσαν διὰ τοῦ ἐν λόγῳ διατάγματος ἀπετέλεσεν ἡ κατάργησις τῶν προηγουμένως ὑφισταμένων διατάξεων καταλήψεως ἀνωτέρων ἀρχαιολογικῶν θέσεων, ὡς ἡ τοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων ἢ τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἀναστηλώσεως ἢ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ὑπὸ πανεπιστημιακῶν Καθηγητῶν. Ἡ τοιαύτη κατ' ἐξαίρεσιν τοῦ γενικοῦ διοικητικοῦ κανόνος χρησιμοποίησις ἐξωυπηρεσιακῶν προσώπων ἦτο ἀφ' ἐνός μειωτικὴ διὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ὑπηρεσίαν, τὴν ἔχουσαν μακροχρόνιον παράδοσιν ἐπιστημονικῆς δράσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπέβαινε ἀναγκαστικῶς εἰς βάρος τοῦ κυρίου ἔργου τῶν πανεπιστημιακῶν διδασκάλων, ἄνευ τῆς ὑπάρξεως δυνατότητος ἐπαρκούς τοῦλάχιστον ἀσκήσεως τῶν προσθέτων ὑπηρεσιακῶν καθηκόντων των. Περισσότερον ἀνώμαλος ἦτο ἡ ὑφισταμένη δυνατότης τοποθετήσεως εἰς τὰς ὡς ἄνω ἀρχαιολογικάς θέσεις ὁμοτίμων καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου, δηλαδὴ ἐπιστημόνων ὑπερβάντων τὸ ἐβδόμηκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας των, καὶ δυνάμενων νὰ παραμείνουν εἰς τὰς ὡς ἄνω θέσεις τῶν διευθυντῶν ἄνευ ἑτέρου ὁρίου ἡλικίας.

Διὰ τοῦ θεσπισθέντος νέου ὀργανισμοῦ ὠρίσθη ὅτι ἀπάσας τὰς θέσεις τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως καταλαμβάνουν Ἐκφοροὶ Ἀρχαιοτήτων ἢ ἀνώτεροι τεχνικοὶ ἐν ἐνεργείᾳ, ἔχοντες τὰ εἰδικῶς ἀπαιτούμενα δι' ἐκάστην θέσιν προσόντα καὶ δυνάμενοι νὰ ἀφοσιωθοῦν ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ ἔργον των.

Ἐτέραν οὐσιώδη, ὡσαύτως, μεταβολὴν ἀπετέλεσεν ἡ ἐκ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου ἔξοδος προσώπων, μὴ δυναμένων ὥς ἐκ τῆς θέσεως καὶ τῆς ιδιότητός των νὰ ἔχουν ἔγκυρον γνώμην ἐπὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων. Οὕτω τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον ἀπετελέσθη:

- α) ἐκ τοῦ Προϊσταμένου τῆς Ὑπηρεσίας ὡς Προέδρου,
- β) ἐξ ἐνὸς Καθηγητοῦ τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας ἢ Βυζαντινῆς Τέχνης Πανεπιστημίου, διατελέσαντος Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων,
- γ) ἐκ τοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων,
- δ) ἐκ τοῦ Διευθυντοῦ Ἀνασθηλώσεως,
- ε) ἐκ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου,
- στ) ἐκ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου καὶ
- ζ) ἐκ τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἀκροπόλεως.

Ἐπίσης καθορίσθησαν ἐπακριβῶς αἱ ἀρμοδιότητες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου καὶ ἀνετέθη εἰς τὰ μέλη αὐτοῦ ἡ ἐπιθεώρησις τῶν περιφερειακῶν ὑπηρεσιῶν.

Εἰς ἐκτέλεσιν τῶν θεσπισθέντων διὰ τοῦ ἐν λόγῳ Διατάγματος ἐτοποθετήθη εἰς τὴν θέσιν τοῦ Προϊσταμένου τῆς Ὑπηρεσίας ὁ προηγουμένως κατέχων τὴν θέσιν τοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων κ. Ἰω. Παπαδημητρίου, τὴν δὲ θέσιν τοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων κατέλαβεν ὁ κ. Ἰω. Κοντῆς, προηγουμένως κατέχων τὴν θέσιν τοῦ Ἐφόρου τῆς Β' Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Ἀττικῆς

καὶ Εὐβοίας). Εἰς τὴν θέσιν τοῦ Διευθυντοῦ Ἀνασθηλώσεως παρέμεινεν ὁ κ. Εὐστ. Στίκας.

Τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον ἀπετελέσθη ἐκ τῶν ὡς ἄνω ὑπαλλήλων τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας, τοῦ Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης κ. Γ. Μπακαλάκη, ἀναπληρουμένου ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ τοῦ αὐτοῦ Πανεπιστημίου κ. Λ. Πολίτη, τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Χρ. Καρούζου, τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου κ. Ἐ. Χατζηδάκη καὶ τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἀκροπόλεως κ. Ἰω. Μηλιάδη.

Ὡς ἀναπληρώτρια τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου καὶ τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἀκροπόλεως ὠρίσθη ἡ Διευθύντρια τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς κ. Εἰρήνη Βαρούχα.

Συγχρόνως πρὸς τὴν κατάρτισιν τῶν ὡς ἄνω διαταγμάτων, ἡ Κεντρικὴ Ὑπηρεσία ἐπεξεργάσθη καὶ Σχέδιον Νόμου συμπληροῦντος τὸν ὀργανισμόν τῆς Ὑπηρεσίας, τοῦ ὁποίου ὁμοῦς ἡ κατάθεσις εἰς τὴν Βουλὴν ἀνεβλήθη διὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος.

Λήγοντος τοῦ ἔτους 1960, ἡ Ὑπηρεσία μετὰ λύπης ἐστερήθη τοῦ παλαιοῦ καὶ πεπειραμένου αὐτῆς στελέχους κ. Ἰω. Μηλιάδη, Διευθυντοῦ τῆς Ἀκροπόλεως, καταληφθέντος ὑπὸ τοῦ ὀρίου ἡλικίας. Εἰς τοῦτον, διατηρήσαντα τὸν τίτλον τοῦ ἐπιτίμου Διευθυντοῦ τῆς Ἀκροπόλεως, ἀπενεμήθη κατὰ τὴν ἀποχώρησίν του βασιλικὴ εὐαρέσκεια.

ΑΘΗΝΑΙ - ΑΤΤΙΚΗ

ΕΘΝΙΚΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ

Α. Νομισματική Συλλογή

Ἡ Νομισματικὴ Συλλογὴ — ὅπως μετωνομάσθη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1943 τὸ Ἑθνικὸν Νομισματικὸν Μουσεῖον, ὑπαχθὲν διὰ τοῦ Ν. Α. 1521/42, ἄρθρον 2, εἰς τὸ Ἑθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον ὡς Συλλογὴ αὐτοῦ — μετεφέρθη κατὰ τὸ ἔτος 1946, ἐκ τοῦ Μεγάρου τῆς Ἀκαδημίας ὅπου ἦτο ἐγκαταστημένον, εἰς τὸ διαμέρισμα τοῦ ἄνω ὁρόφου τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τὸ δι' αὐτὴν προορισθέν. Τὰ σημαντικώτερα ὅμως νομίσματα τοῦ Μουσείου, τὰ ὅποια κατὰ τὴν ἑναρξιν τοῦ πολέμου συσκευασθέντα εἰς 70 μεγάλα κιβώτια εἶχον παραδοθῇ πρὸς διασφάλισιν εἰς τὰ θησαυροφυλάκια τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, μετεφέρθησαν τμηματικῶς βραδύτερον, καθ' ἣν ἔκτασιν ἐπέτρεπον ἐκάστοτε ἡ πρόοδος τῶν εἰς τὸ νέον κτήριο γενομένων ἀπαραιτήτων διαρρυθμίσεων, συμπληρώσεων καὶ βελτιώσεων.

Κατὰ τὴν νέαν ἐγκατάστασιν εἰς τὸ κτήριο τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, παρέστη ἀνάγκη ἐπισκευῆς τῶν χώρων, οἱ ὅποιοι εἶχον χρησιμοποιοῦνται προηγουμένως ποικιλοτρόπως καὶ παρουσίαζον φθοράς. Ἐγένοντο ἐπίσης διάφοροι μεταρρυθμίσεις, ἐπισκευαὶ εἰς τὰς δυσχερῶς δυναμένας νὰ ἀντικατασταθοῦν παλαιὰς προθήκας καὶ τὰ ἐρμάρια ἐντὸς τῶν ὁποίων φυλάσσεται ὁ κύριος ὄγκος τῶν νομισμάτων, ὥστε νὰ προσαρμοζῶνται κατὰ κάποιον τρόπον εἰς τοὺς τελείως διαφόρους, ἀπὸ πάσης πλευρᾶς, νέους χώρους.

Προσετέθησαν νέαι βάσεις εἰς τὰς προθήκας μετὰ σταθμία (πρβλ. Πίν. 1, α) καὶ κατεσκευάσθησαν νέαι βιβλιοθήκαι καὶ ἐρμάρια εἰς ἀναπλήρωσιν τῶν ἀντιστοιχούντων μονίμως ἐντειχισμένων εἰς τὸ μέγαρον τῆς Ἀκαδημίας.

Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1950 τὰ νομίσματα ἦσαν προσιτά πρὸς μελέτην εἰς τοὺς εἰδικούς ἐπιστήμονας. Ἀπὸ δὲ τοῦ 1956 οἱ χώροι τῆς ἐκθέσεως εἶναι προσιτοὶ εἰς τὸ κοινόν.

Τὸ σύστημα κατὰ τὴν ἐπανεκθέσιν δὲν μετεβλήθη ἀκόμη ἀπὸ τὸ προϋπάρχον εἰς τὴν Ἀκαδημίαν, διὰ λόγους τεχνικούς, ὅπως ἐπίσης διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους ἡ πλήρης ἐπανεκθέσις πρὸς τὸ παρὸν περιωρίσθη εἰς τὰς δύο αἰθούσας τῆς μεσημβρινῆς πτέρυγος (Πίν. 1) περιλαμβανούσας νομίσματα, μέχρι καὶ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, σταθμία (Πίν. 1α) καὶ δακτυλιόλιθους· ἐξετέθησαν δὲ μόνον ἐπιπροσθέτως ἐπιλογὴ τῆς νεοαποκτηθείσης Συλ-

λογῆς Ἑμπεδοκλέους καὶ μικρὰ ἐπιλογὴ ἐξ ἄλλων προσφάτως ἀποκτηθέντων.

Ὁ ἐμπλουτισμὸς τοῦ Μουσείου εἰς νομίσματα καὶ συναφῇ ἀντικείμενα ἐσυνεχίσθη ἀνελλιπῶς καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῶν ἀπὸ τοῦ πολέμου καὶ ἐντεῦθεν δύο τελευταίων δεκαετιῶν. Συνολικῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀποκτηθέντων νομισμάτων ἀνῆλθεν εἰς 50 χιλιάδας περίπου — ἐκτὸς τῆς Συλλογῆς Ἑμπεδοκλέους — ἐκ τῶν ὁποίων 376 χρυσᾶ καὶ ἀπὸ ἡλεκτρον, 5374 ἀργυρᾶ, 38446 χαλκᾶ, 5641 ἐκ κράματος, 22 μολύβδινα, τὰ δὲ λοιπὰ ἐκ διαφόρων μετάλλων.

Τὰ προσκτήματα ταῦτα προέρχονται ἐκ δωρεῶν, ἐξ ἀνασκαφῶν καὶ ἀπὸ ἀγορᾶς διὰ χρημάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας καὶ τοῦ κληροδοτήματος Ἀλεξάνδρου Σούτσου.

Περὶ τῶν προσκτημάτων τούτων, πλὴν τῆς Συλλογῆς Γ. Ἑμπεδοκλέους, ἐγένοντο ἀνελλιπῶς ἀντίστοιχοι δημοσιεύσεις εἰς τὸ γαλλικὸν περιοδικὸν Bulletin de Correspondance Hellénique, μετὰ πινάκων — συνεχιζομένης οὕτω τῆς προηγηθείσης παραδόσεως¹.

Κατὰ τὰ ἔτη:

— 1947/8 LXXI - LXXII σ. 39 κ.έ. (διὰ τὰ προσκτήματα ἀπὸ τοῦ ἔτους 1940).

— 1949, LXXIII σ. 520 κ.έ.

— 1950, LXXIV, σ. 292

— 1951, LXXV σ. 104

— 1952, LXXVI σ. 205 κ.έ.

— 1953, LXXVII σ. 193 κ.έ.

— 1954, LXXVIII σ. 98 κ.έ.

— 1955, LXXIX σ. 210 κ.έ.

— 1956, LXXX σ. 227 κ.έ.

— 1957, LXXXI σ. 497 κ.έ.

— 1958, LXXXII σ. 651 κ.έ.

— 1960, LXXXIV σ. 485 κ.έ.

Μεταξὺ τῶν νομισμάτων τῶν ἀποκτηθέντων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην καὶ παρεχόντων ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ χρυσοῦν νόμισμα τῶν Θασίων (BCH 1960 Πίν. VII I). Πρβλ. NC 1959 σ. 27, 7². Τὸ ἀργυροῦν ἀθηναϊκὸν τριώβολον, δωρηθὲν ὑπὸ τοῦ τ. Διευθυντοῦ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν κ. G. Stevens (πρβλ. Archaeology 1951 σ. 104 κ.έ.), δύο νομίσματα προερχόμενα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Σάμου (πρβλ. BCH 1958, πίν. L/13, 14) καὶ πολλὰ εὐρήματα ἑλληνι-

1. Ὁ διευθυντὴς Κ. Κωνσταντόπουλος ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ περιοδικόν τοῦτο ἀπὸ τοῦ 1929 μέχρι τοῦ 1939.

2. Διὰ τὴν γνησιότητα 10 περίπου τοῦ αὐτοῦ τύπου, ἐμφανισθέντων πρό τινων ἐτῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν διεθνῇ ἀγοράν, ἠγέρθησαν ἀμφιβολίαι βλ. BCH Ε.Α. σ. 485.

κά, ρωμαϊκά, βυζαντινά, μεσαιωνικά και νεώτερα.

Κατὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν εὐρημάτων τούτων, περιγραφομένων ἐν συντομίᾳ, ἐγένετο προσπάθεια νὰ ἀξιοποιηθοῦν ταῦτα ἐπιστημονικῶς ἀπὸ νομισματικῆς καὶ ἱστορικῆς πλευρᾶς.

Οὕτω π.χ. μεταξὺ ἄλλων εὐρημάτων με ἀθηναϊκά τετράδραχμα τῆς ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων (πρβλ. BCH 1958 σ. 65 κ.έ., 1960 σ. 485 κ.έ.) καὶ χαλκᾶ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς (BCH 1950 σ. 292) θὰ συμβάλουν ἐνδεχομένως εἰς χρονολόγησιν των, μὴ ἐπιδεχομένην ἀμφισβήτησιν.

Διότι βεβαίως τὸ ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ἀρτιώτατον ἔργον τῆς M. Thompson, «The New Style Silver Coinage of Athens, 1961» θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ τελειωτικὸς σταθμὸς εἰς τὴν μελέτην τῶν νομισμάτων τῆς περιόδου ταύτης.

Ἐν τούτοις ὅμως τὰ ἐν συνεχείᾳ ἐμφανιζόμενα εὐρήματα, ἰδίως τὰ ἔχοντα ὡς τελευταῖα νομίσματα τὰ με τοὺς ἄρχοντας ΞΕΝΟΚΛΗΝ — ΑΡΜΟΞΕΝΟΝ, ἴσως βοηθήσουν τοὺς ἀσχολομένους με τὸ θέμα καὶ ἔχοντας ἀμφιβολίας διὰ τὴν ὀρθότητα τῆς νέας χρονολογήσεως ἐν σχέσει με τὴν ἑναρξιν καὶ τὸ τέλος τῆς κοπῆς τῶν νομισμάτων τούτων.

Εὐρήματα ὅπως τῆς Ναυπάκτου (BCH 1956 σ. 227), Ζαχάρως Ἡλείας (BCH 1958 σ. 653), Μούλκι Κορινθίας (BCH 1950 σ. 488) κ.ά. βοηθοῦν εἰς τὴν χρονολόγησιν νομισμάτων.

Εὐρημα χαλκῶν βυζαντινῶν νομισμάτων (BCH 1953 σ. 194) δεικνύει, ὅτι τὸ ἀνωθεν τῆς τοποθεσίας Καστρί τῆς Ἀττικῆς φρούριον, ὑπάρχον ἤδη καὶ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τὸ 1203 μ.Χ. πιθανώτατα κατὰ τὴν ἐπίθεσιν τοῦ Λέοντος Σγουροῦ κατὰ τῶν Ἀθηνῶν.

Μεσαιωνικὰ εὐρήματα τοῦ 13ου μ.Χ. αἰ., προστιθέμενα εἰς τὰ ἄλλα γνωστὰ ὅμοια, συμπληρῶνουν τὴν εἰκόνα τῆς κυκλοφορίας τῶν νομισμάτων τούτων εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Φραγκοκρατίας (πρβλ. P. M. Metcalf, Annual BSA, τόμος 55 σ. 38 κ.έ.).

Τὸ σημαντικώτερον ἀπόκτημα τοῦ Μουσείου κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσαετίαν εἶναι ἡ Συλλογὴ τοῦ Γρηγορίου Ἐμπεδοκλέους, δωρηθεῖσα κατὰ τὸ ἔτος 1956 ὑπὸ τῶν κληρονόμων του — τῶν δύο υἱῶν του καὶ τῶν θυγατέρων του, κυριῶν Ε. Παπατσώνη καὶ Σ. Βαφειοδάκη — μετὰ τῶν νομισματοθηκῶν τῆς καὶ ἱκανοῦ ἀριθμοῦ νομισματικῶν βιβλίων.

Ἡ Συλλογὴ αὕτη συμφώνως πρὸς τὸ συνταχθὲν πρωτόκολλον περιέχει ἐν τῷ συνόλῳ 7400 περίπου τεμάχια ἐκ τῶν ὁποίων 3486 εἶναι ἀργυρᾶ, κυρίως ἀρχαῖα ἑλληνικά, 3530 χαλκᾶ, 49 χρυσᾶ καὶ ἐκ

κράματος — ἑλληνικά καὶ βυζαντινά —, 18 δακτυλίοι καὶ ὀλίγα νεώτερα³.

Κατὰ τὴν μελέτην τῶν νομισμάτων τούτων διεπιστώθη, ὅτι ἀρκετὰ ἐκ τῶν ἀργυρῶν εἶναι ἤδη γνωστὰ ἀπὸ ξένας δημοσιεύσεις, εἴτε διότι ἠγοράσθησαν εἰς τὴν διεθνή ἀγορὰν τοῦ ἐξωτερικοῦ εἴτε διότι ἐπεδείχθησαν εἰς ξένους ἐπιστήμονας. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἀνέκδοτα, ὅπως π.χ. τετράδραχμον τοῦ Φιλίππου Ε⁴ (Πίν. 2,12).

Ἐν τῷ συνόλῳ, διὰ τῆς πολυτιμοτάτης ταύτης Συλλογῆς — τῆς ὅποιος ἐπιλογὴ ἀπὸ ὀλίγα ἐνδιαφέροντα νομίσματα ἀπεικονίζεται⁵ εἰς τοὺς Πίνακας 2 καὶ 3 — πλουτίζονται σημαντικῶς σειραὶ νομισματικαὶ ἰδίως τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος (πρβλ. Πίν. 2 ἀριθ. 1, 2, 5, 6 τετράδραχμα τοῦ Ρηγίου), τῆς Σικελίας, Συρακουσῶν, Νάξου (Πίν. 2, 4, 8 δραχμῇ), Ἀβδήρων (Πίν. 2, 9, 14 τετράδραχμον με ἐπιγραφὴν ΕΠ' ΕΡΜΟΚΡΑΤΙΔΕΩ), Αἴνου (Πίν. 2, 10-11, 15-16), τετράδραχμον Θάσου (Πίν. 2, 12 καὶ 17 τετράδραχμον), Μένδης⁶ (Πίν. 2, 13 καὶ 18 τετράδραχμον), Ἀμφιπόλεως (Πίν. 2, 22-23, τετράδραχμον), Κορίνθου καὶ ἀποικίων, Μήλου, Σίφνου (Πίν. 3, 24 καὶ 29, 26 καὶ 31), Σκύρου⁷ (Πίν. 2, 24 καὶ 25 καὶ τὰ κάτω), τῶν Διαδόχων καὶ πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ νομίσματα τῆς Συλλογῆς εἶναι σπάνια π.χ. τετράδραχμον Σταγείρων⁸, (Πίν. 2, 19-20), ἡμίδραχμον Δελφῶν⁹ (Πίν. 2, 24-25 καὶ τὰ κάτω), δίδραχμον Θηβῶν (Πίν. 2, 27-28), τετράδραχμον Σικυῶνος (Πίν. 3, 25 καὶ 30), δραχμῇ τῆς νήσου Ἴου¹⁰, (Πίν. 3, 23 καὶ 28).

Τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος. . . . ΣΙΧΟΣ ἐπὶ τοῦ τετραδράχμου τῆς Κῶ (Πίν. 3, 27 καὶ 32) πρώτην φορὰν ἀπαντᾷ ἐπὶ νομισμάτων.

Ἀπὸ τὰς σειρὰς τῶν Ἀθηναϊκῶν νομισμάτων, ἀπεικονίζονται κατὰ χρονολογικὴν κατὰ προσέγγισιν σειρὰν τὰ κάτωθι:

Τετράδραχμα καὶ δραχμῇ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ

3. Τὰ ἀνωτέρω νομίσματα ἔνεκα λόγων ἀνωτέρας βίας ἐφυλάσσοντο ἀπὸ τοῦ 1941 ἀναμεμιγμένα ἐντὸς σακκιδίων. Κίβδηλα εἶναι σχετικῶς ὀλίγα.

4. Περὶ τῆς γνησιότητος τούτου θὰ ἡδύνατο νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία.

5. Τὰ νομίσματα ἀποδίδονται εἰς τὸ πραγματικὸν μέγεθος, λεπτομερῆς περιγραφὴ δὲν ἐθεωρήθη ἐνταῦθα σκόπιμος.

6. Ἀπὸ τὸ γνωστὸν εὐρημα τῆς Μένδης. Πρβλ. S. Noe, NNM ἀρ. 27.

7. Τὸ νόμισμα τοῦτο δὲν εἶχεν ἀγορασθῇ ὑπὸ τοῦ Σβορώνου ἐλλείψει χρημάτων. Πρβλ. ΔΕΝΑ 1911 σ. 128, Πίν. 1,14.

8. Πρβλ. H. Cahn, Antike Kunst, 1958, σ. 37 - 40.

9. Πρβλ. NC 1950 σ. 21.

10. Δύο ὅμοια περιέχονται εἰς διασκορπισθὲν εὐρημα γενόμενον εἰς τὴν νήσον Ἴον κατὰ τὴν περίοδον τῆς Κατοχῆς.

Ἰππίου, μέχρι τοῦ 500 π.Χ. περίπου (Πίν. 3, 1 καὶ 5, 2 καὶ 6, 3 καὶ 7).

Τετράδραχμα ἀπὸ τοῦ 490 - 480¹¹ (Πίν. 3, 4 καὶ 8, 5 καὶ 10, 6 καὶ 11). Τετράδραχμον μετὰ (;) τὴν μάχην τῆς Σαλαμῖνος. Ἐπὶ τοῦ κράνους διακρίνονται σαφῶς φύλλα ἐλαίας καὶ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως πλὴν τοῦ κλαδίσκου ἐλαίας καὶ μηνίσκος (Πίν. 3, 11 καὶ 16).

Διδραχμον καὶ τετράδραχμον περὶ τὸ 470 - 460 (Πίν. 3, 12 καὶ 17, 13 καὶ 18).

Τὰ δύο ἀθηναϊκὰ τετράδραχμα τῆς ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπὸ μὴ γνωστὰς¹² σφραγίδας (Πίν. 3, 19 καὶ 20, 21 καὶ 22).

Μικρὰ ἐπιλογή τῆς Συλλογῆς ἔχει ἐκτεθῆ εἰς τρεῖς προθήκας τῆς δευτέρας αἰθούσης τοῦ Μουσείου.

Σημαντικῶς ἐπλουτίσθη κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα ἡ βιβλιοθήκη διὰ βιβλίων προερχομένων ἐκ δωρεῶν:

1) Ἡ American Numismatic Society συνέχισε τὴν ἀποστολὴν τῶν ἐκδόσεών της: Numismatic Notes and Monographs, Museum Notes, Numismatic Studies, ἀριθ. 10, Centennial Publication κ.τ.λ.

2) Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἐδῶρθε 500 περίπου τόμους διαφόρου νομισματικοῦ περιεχομένου, συμπληροῦντας κενὰ τῆς βιβλιοθήκης τῆς Συλλογῆς ἐκ τῆς βιβλιοθήκης Μ. Βλαστοῦ.

3) Ὁ κ. Ἰωάννης Πασσᾶς ἐδῶρθεσεν ὀλόκληρον τὴν μέχρι τῆς ἐποχῆς δημοσιευομένην σειρὰν τῆς Sylloge Nummorum Graecorum.

4) Ὁ Εὐθύμιος Κυριάκης ἐδῶρθε μετὰ ἄλλων καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Furtwängler: Die Antiken Gemmen.

5) Οἱ κληρονόμοι τοῦ Γρηγορίου Ἐμπεδοκλέους, μετὰ τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς, ἐδῶρθαν καὶ τὴν βιβλιοθήκην του περιέχουσαν ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ τὴν σειρὰν τῶν καταλόγων τοῦ British Museum.

6) Ἐπίσης βιβλία ἐδῶρθαν ἡ American Numismatic Association διὰ τοῦ προέδρου της Ο.Η. Dodson, ὁ καθηγητὴς Louis Robert καὶ ἡ δ. Πηνελόπη Φωτιάδου.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία διέθεσε, τέλος, σημαντικὴν πίστωσιν διὰ τῆς ὁποίας συνεπληρώθησαν κυρίως κενὰ τῶν νομισματικῶν περιοδικῶν.

ΕΙΡΗΝΗ ΒΑΡΟΥΧΑ

Β. Ἑπιγραφικὴ Συλλογὴ

Μὲ τὴν ἀνασυγκρότησιν τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου μετὰ τὸν Β' παγκόσμιον πόλεμον συνδέεται στενῶς καὶ ἡ ἀνακαίνισις τῆς Ἑπιγραφικῆς Συλλογῆς, ἀφοῦ στεγάζονται εἰς τὸ ἴδιον κτήριο. Εἰδικῶς διὰ τὴν Συλλογὴν προέκυψαν ὀρισμέναι δυσχέρειαι· διότι τὸ περιεχόμενον τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου εἶχεν ἀποκρυβῆ κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ πολέμου καὶ παραμένει εἰς τὰ καταφύγια κατὰ τὴν διάρκειάν του· συνεπῶς οἱ ἐργολάβοι ἠδύναντο νὰ κινηθῶσιν κατ' ἀρχὰς τοῦλάχιστον ἐλευθέρως εἰς τὸ μεγαλύτερον τμήμα του. Ἀντιθέτως, οἱ ἐνεπίγραφοι λίθοι εἶχον παραμείνει εἰς τὴν θέσιν των καί, ὅταν γειτνιάζον τμήμα τοῦ Μουσείου ἐπεσκευάζετο, εἰδικῶς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν αὐλὴν τῆς Συλλογῆς, ἔπρεπε νὰ ἀποκομισθῶσιν ἐν τάχει αἱ ἐπιγραφαὶ ἐκεῖθεν. Τὸ πρόβλημα ὅμως ἦτο, ποῦ νὰ μεταφερθοῦν; Διότι, δὲν ὑπῆρχον διαθέσιμοι χώροι ἐπαρκεῖς διὰ τὸσον πολὺ καὶ τὸσον μεγάλων διαστάσεων ὕλικόν. Παρέστη ἐπανειλημμένως ἀνάγκη, ὅπως τμήματα τοῦ ὕλικου τῆς αὐλῆς ἢ τῶν αἰθουσῶν μεταφερθῶσιν εἰς διάφορα καὶ ἀπέχοντα ἀλλήλων σημεῖα, ἵνα μετακινηθῶσι καὶ ἐκεῖθεν ἐκ νέου. Τοῦτο εἶχεν ὡς συνέπειαν, πλὴν ἄλλων, νὰ ἀποσβεσθῶσιν οἱ ἀριθμοὶ εὐρετηρίου τῶν λίθων, — ἀνανεούμενοι πρότερον καθ' ἕκαστον ἔτος — καὶ νὰ χρειασθῇ πολὺς χρόνος καὶ κόπος μετὰ ταῦτα διὰ τὴν ταῦτισιν τῶν μικρῶν ἐνεπιγράφων τεμαχίων.

Ἡ μέχρι τοῦ χρόνου τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀνακαίνισεως τῆς Συλλογῆς μορφή της ἦτο περίπου ἡ ἐξῆς: Αἱ ἐπιγραφαὶ ἦσαν ἐκτεθειμέναι εἰς μίαν μεγάλην ἐσωτερικὴν ὑπαίθριον αὐλὴν καὶ 5 ἡμι-ὑπογείους αἰθούσας περὶ αὐτήν. Ὑπῆρχον ἀκόμη πολλαὶ ἐπιγραφαὶ, κατὰ μέγα μέρος κιονίσκοι, εἰς μίαν ἄλλην ἐξωτερικὴν αὐλὴν βορείως τοῦ κτηρίου, κατὰ τὴν ὁδὸν Βασιλέως Ἡρακλείου.

Ὅταν πρὸ ἐτῶν εἶχε γίνῃ ἡ τακτοποίησις τῶν ἐπιγραφῶν, αἱ ὁποῖαι μετεφέρθησαν ἐκ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ὅπου ἄλλοι ἀνὰ τὴν Ἀττικὴν κυρίως εὐρέθησαν, ὁ μελετητὴς θὰ ἐκινεῖτο ἐλευθέρως εἰς τὸ Ἑπιγραφικὸν καὶ θὰ εὕρισκεν εὐκόλως τὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα ἐχρειάζετο πρὸς σπουδὴν, ἀλλὰ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἡ παλαιὰ κατ' ἀριθμητικὴν σειρὰν διάταξις τῶν λίθων εἶχε διαταραχθῇ, διότι τὸ ὕλικόν ἠϋξήθη κατὰ ποσότητα δυσανάλογον πρὸς τοὺς ὑπάρχοντας χώρους καὶ οἱ λίθοι ἐτοποθετοῦντο ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχεν εἰσέτι ὀλίγος διαθέσιμος χώρος. Ἐπρεπε, λοιπόν, μὲ τὴν ἀνακαίνισιν νὰ ἐξοικονομηθοῦν χώροι διὰ τὴν ἀνεωτέραν τοποθέτησιν τῶν 13.337 ἐνεπιγράφων λίθων. Τοῦτο δὲν ἐπετεύχθη πλήρως, διότι δύο εἰσέτι αἰθουσαι χρειάζονται.

11. Σύμφωνα μὲ τὰς νέας χρονολογήσεις τοῦ C.M. Kraay, NC 1956 σ. 43 κ.ε.

12. Πρβλ. M. Thompson, The new style coinage of Athens, ἀριθ. 37β καὶ 98d.

Οἱ προστεθέντες νέοι χώροι εἶναι:

Ἐν πρώτοις ἀφηρέθησαν οἱ κατὰ μήκος τῆς προσόψεως καὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Τοσίτσα ὄγκοι χωμάτων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὑπῆρχε κηπάριον. Ἡ θέσις αὕτη διεμορφώθη εἰς τρόπον ὥστε, κατὰ τὸ μέσον καὶ ἐκατέρωθεν ἐστεγασμένου προπύλου, νὰ παραμείνῃ ὑπαίθριος αὐλὴ ἐμβαδοῦ 420 μ² (Πίν. 4 α). Εἰς ταύτην ἐτοποθετήθησαν ἀρκεταὶ ἐπιγραφαί, κυρίως ἐνεπίγραφοι στήλαι, ἐρειδόμεναι ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ κτηρίου. Κατὰ τὰ ἄκρα τῆς αὐλῆς ὑψώθη ἀνὰ μία τετράγωνος αἶθουσα, ἐμβαδοῦ 175 μ². Εἰς ταύτας, ἐτοποθετήσαμεν, εἰς μὲν τὴν ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ (ὑπ' ἀριθ. 11) (Πίν. 4 β) ἐπιγραφὰς ἐκ τῆς ἀρχαϊκῆς μόνον ἐποχῆς, εἰς δὲ τὴν δεξιὰ (ὑπ' ἀριθ. 9) σειρὰν ἐκ τῶν σημαντικωτέρων καὶ πλεον ἀντιπροσωπευτικῶν διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς γραφῆς, ἀπὸ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων. Αἱ δύο αὗται αἶθουσαι προορίζονται διὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ κοινοῦ, αἱ ἄλλαι εἶναι κυρίως αἶθουσαι μελέτης.

Πλὴν τῶν δύο κατὰ τὴν πρόσοψιν νέων αἰθουσῶν προστετέθησαν τρεῖς ἀκόμη ἀρκετὰ εὐρύχωροι (Πίν. 4 γ) ὑπὸ τὰς αἰθούσας τοῦ Ἑθνικοῦ καὶ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τῆς αὐλῆς (ὑπ' ἀριθ. 7, 8, 10) εἰς θέσιν, ἣτις ἄλλοτε ἐπληροῦτο χωμάτων. Ἐκεῖ μετεφέραμεν τὸ πλεῖστον τῶν κιονίσκων καὶ βάθρων ἀπὸ τὴν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἡρακλείου αὐλὴν.

Ἡ ὑπαίθριος αὐλὴ περιωρίσθη καὶ τμήμα τῆς, κατὰ τὸ βόρειον, ἀνατολικόν, ὥς καὶ τὸ δυτικόν, ἐχωρίσθη διὰ τοίχου καὶ ἐσχηματίσθησαν ἐκεῖ εὐρεῖς (πλάτ. 8 μ.) καὶ φωτεινοὶ διάδρομοι ἐστεγασμένοι, λίαν χρήσιμοι διὰ τὴν ἐναπόθεσιν βάθρων, ὥς καὶ τὴν στήριξιν ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν ὑψηλῶν ἐπιγραφῶν. Κατὰ τὸ μέσον τῶν διαδρόμων, μεγάλοι ἐπάλληλοι ρυμοὶ ἐπὶ μεταλλικοῦ σκελετοῦ ἐδέχθησαν πλῆθος μικροτέρων ἐπιγραφῶν.

Ἀπὸ τὴν οὕτως διαμορφωθείσαν αὐλὴν, δύο μαρμάριναι κλίμακες ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς ὁδηγοῦν εἰς ὑπερώον, τὴν στέγην δηλαδὴ τῶν προαναφερθέντων διαδρόμων. Ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ὑποῦται ἡ 6η τῶν προστεθεισῶν νέων αἰθουσῶν. Αὕτη διαιρεῖται εἰς δύο μέρη, εἰς τὸ μικρότερον τῶν ὁποίων ἐστεγάσθησαν αἱ μὴ ἀττικά ἐπιγραφαί. Ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως τῆς ἐρείδονται ἐρμαῖκαί στήλαι, αἱ ὁποῖαι ἄλλοτε ἔφερον κεφαλὰς κοσμητῶν.

Εἰς τὸν ὑπόλοιπον ἐκεῖ ὑπαίθριον χώρον ἔχει στηθῇ σημαντικὸς ἀριθμὸς ἐπιγραφῶν, κεχαργμένων μεγάλαις γράμμασι, ἐπὶ δὲ τῶν σχηματιζομένων οἰονεὶ μετοπῶν μεταξὺ τῶν παραθύρων τοῦ κτηρίου, ἀνθέμια ἐπιτυμβίων στηλῶν (Πίν. 5 α).

Εἰς τὰς 5 παλαιὰς αἰθούσας δὲν ἔγιναν σημαντικαὶ μεταβολαί· ἀφηρέθη ὅμως τὸ πλακόστρωτον δάπεδόν των καὶ ἀντικατεστάθη διὰ μωσαϊκοῦ, ἔγιναν νέα ἐπιχρίσματα, ἐπὶ δὲ τῶν τοίχων, ὥς καὶ κατὰ τὸ μέσον, κατεσκευάσθησαν ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροκονιάματος ρυμοὶ μετὰ ξυλίνης ἐπενδύσεως. Ὁ τελευταῖος κάτω ἔγινεν ὑψηλότερος, διὰ τὴν ὑποδοχὴν τῶν ὀγκωδεστέρων λίθων (Πίν. 5 β).

Κατὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ ὕλικου ἐλήφθη φροντίς, ὥστε εἰς τὰς παλαιὰς αἰθούσας 1, 2 καὶ 5 νὰ παραμείνωσι, κατὰ τὸ δυνατόν, αἱ ἐπιγραφαί, αἱ ὁποῖαι καὶ πρότερον ἦσαν ἐκεῖ, διὰ τὴν διευκόλυνσιν τῶν μελετητῶν, πρὸ παντὸς δέ, νὰ διατηρηθῇ ἡ κατ' ἀριθμητικὴν σειρὰν τοποθέτησις τῶν λίθων. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐπεδιώξαμεν καὶ εἰς τὰς ἄλλας αἰθούσας. Ἐξαίρεσιν ἀπετέλεσαν οἱ ὑπαίθριοι χώροι, εἰς οὓς ἔπρεπε νὰ προσαρμοσθῶσιν αἱ διαστάσεις τῶν λίθων πρὸς τὸν οἰκοδομικὸς διαμορφωθέντα χώρον.

Κατὰ τὴν ἐπανεκθεσιν, ἐκάστη τῶν ἐπιγραφῶν τυγχάνει εἰδικῆς ἐπεξεργασίας. Πλὴν τοῦ καθαρισμοῦ τῆς, ἐφ' ὅσον εἶναι συγκεκολλημένη μετὰ ἄλλην, ἀποκολλῶνται τὰ τεμάχια. Τοῦτο, διότι εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν ὥς μεταλλῶν συγκρατήσεως τῶν ἐνεπιγράφων τεμαχίων ἐχρησιμοποιεῖτο ὁ σίδηρος, καὶ ὅχι ὁ ὀρείχαλκος ὥς σήμερον. Συνεπεία τούτου πολλοὶ συγκεκολλημένοι λίθοι ἔπαθον ὀξειδώσεις, ἐνίοτε δὲ καὶ διερράγησαν. Χιλιάδες ἄλλαι ἐξ αὐτῶν διελύθησαν καὶ συνεκολλήθησαν ἐκ νέου. Ἐκ παραλλήλου ἀντικατεστάθη ὁ γύψος, μετὸν ὁποῖον συνεπληροῦντο τὰ κενά, ὅστις εἶχε φθαρῇ ἢ ἀμαυρωθῇ ἀπὸ τὴν κατασκευὴν ἐκτύπων. Ἐπὶ τοῦ νέου γύψου στρώμα χρώματος τὸν προφυλάσσει καὶ συγχρόνως προβάλλει καλύτερον τὰ τεμάχια μαρμάρου. Εἰς μερικὰς ἑκατοντάδας ἀνέρχονται καὶ τὰ ἐνεπίγραφα τεμάχια, τὰ ὁποῖα συνεκολλήθησαν διὰ πρῶτην φοράν.

Αἱ ἐργασίαι συνεχίζονται. Ἀπομένουν κυρίως συγκολλήσεις λίθων, ὥς καὶ ἡ ἀνίδρυσις, ἐπὶ τοιχαρίου εἰς τὴν βάσιν τῶν τοίχων τῶν διαδρόμων, τῶν μεγάλων στηλῶν μετὰ τὰ ὀνόματα ἐφήβων. Αὐταὶ σύγκεινται ἐκ πολλῶν μικρῶν τεμαχίων τοποθετημένων ἐντὸς ξυλίνων πλαισίων. Ἐπειδὴ ὁ συνέχων ταῦτα γύψος ἔχει διαλυθῇ, εἶναι ἀπαραίτητον νὰ γίνῃ νέα συναρμολόγησις τῶν τεμαχίων, ἐργασία, ἣτις ἀπαιτεῖ χρόνον καὶ δαπάναν (εὐρεῖα χρησιμοποίησις ράβδων ὀρειχάλκου, γύψου, συνδετικῆς κόλλας καὶ ὑγροῦ, τιμέντου διὰ τὰς βάσεις). Τοῦ συνεργείου διὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην προΐσταται ὁ ἔμπειρος, ἄλλοτε τεχνίτης ἐν τῷ Μουσείῳ, Ν. Φράγκος. Ἄλλο συνεργεῖον διὰ τὰς μεταφοράς τῶν λίθων ἀσχολεῖται καὶ μετὸν

χρωματισμόν τοῦ γύψου, ὅστις ρυπαίνεται εὐκόλως.

Ἐκ παραλλήλου προχωρεῖ ἡ σύνταξις τοῦ νέου Εὐρετηρίου παρὰ τῆς Κας Πέππα - Δελμούζου, ἡ ταξινομήσις τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου καὶ ὁ ἐμπλουτισμός τῆς βιβλιοθήκης, ἡ ὁποία χάρις εἰς χορηγηθείσας ὑπὸ τοῦ ΤΑΠ ἐπαρκεῖς δι' ἀγορὰν βιβλίων πιστώσεις ἔχει γίνει ἀξιόλογος. Ἦγοράσθη σειρά τῶν σπουδαιότερων κλασσικῶν, πολλὰ σώματα ἐπιγραφῶν (Δελφικαί, Κρήτης κ.λ.π.) τόμοι ἀπαραιτήτων περιοδικῶν συγγραμμάτων, ὡς S. E. G., R. E. G., Hellenica, δώδεκα τόμοι τοῦ Handbuch der Altertumswissenschaft, τὸ Syll³. κλπ.

ΜΑΡΚΕΛΛΟΣ ΜΙΤΣΟΣ

*

BYZANTINON ΜΟΥΣΕΙΟΝ (1946 - 1959)

Αἱ Συλλογαὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἐξετέθησαν μετὰ τὸν πόλεμον εἰς τὸ Μέγαρον τῆς Δουκίσσης τῆς Πλακεντίας, ὅπου ἐστεγάζοντο καὶ πρότερον.

Αἱ πάσης φύσεως ἐργασίαι τῆς ἀνακαινίσεως καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἀνασυγκροτήσεως τοῦ Μουσείου, ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως μέχρι τοῦ θέρους τοῦ 1960, ἐγένοντο πᾶσαι ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν καὶ τῇ ἀμέσῳ προσωπικῇ συμμετοχῇ τοῦ Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου κ. Γ. Σωτηρίου, Διευθυντοῦ τότε τοῦ Μουσείου, βοηθουμένου ὑπὸ τῆς κ. Μαρίας Γ. Σωτηρίου καὶ τῆς Ἐπιμελητρίας τοῦ Μουσείου κ. Ἄννας Χατζηνικολάου.

Εἰς τὸ ὑπάρχον συγκρότημα κτηρίων προσετέθη (1951), εἰς τὴν ἀνατολικὴν πτέρυγα τοῦ Μουσείου, μεγάλη αἴθουσα φωτιζομένη ἐκ τῆς ὀροφῆς, κατὰ τὴν νέαν ἀντίληψιν περὶ φωτισμοῦ τῶν Μουσείων. Ἡ μελέτη τῆς νέας αἰθούσης ἐγένετο ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Δούρα, τῶν Τεχνικῶν Ὑπηρεσιῶν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας. Ἡ αἴθουσα αὕτη δὲν ἠλλοίωσεν τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν τῶν κτηρίων τοῦ Μουσείου. Ἐκτοτε δὲν ἐγένοντο νέαι κτηριακαὶ ἐγκαταστάσεις, ἀλλὰ μόνον συντήρησις καὶ μεταρρυθμίσεις τῶν ἐσωτερικῶν χώρων.

Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1953, χάρις εἰς τὰ κονδύλια ἐπανεκθέσεων τῶν Μουσείων, ἀντικατεστάθησαν αἱ προβλεπόμεναι διὰ νέων εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς αἰθούσας, ἐγένετο ἀνανέωσις καὶ πλουτισμός τῆς ἐπιπλώσεως τῶν γραφείων καὶ τῆς βιβλιοθήκης, διαρρυθμίσεις διὰ τὴν καλυτέραν λειτουργίαν τοῦ ἐκδοτηρίου εἰσιτηρίων κ.λ.π.

Ἐγένοντο ἐπίσης αἱ κάτωθι ἐργασίαι:

α. Συντήρησις τῶν ἀντικειμένων καὶ ἰδιαίτερος δεκάδων ἀξιολόγων εἰκόνων ὑπὸ τῶν εἰδικῶν συντηρητῶν (Πίν. 6 καὶ 7) κ. Φ. Ζαχαρίου, Τ. Μαργαριτῶφ καὶ Ε. Νουκάκη.

β. Καταγραφή, κατάταξις καὶ ἐκθεσις γλυπτῶν (περὶ τὰ 1600 τεμάχια).

γ. Φωτογράφησις καὶ δελτιογράφησις εἰκόνων (περὶ τὰ 3000 τεμάχια).

δ. Ἀνακατάταξις μερικῇ τῶν ἐκθεμάτων εἰς τὰς αἰθούσας καὶ ἰδιαίτερος τῶν ἀντικειμένων μικροτεχνίας.

Εἰς τὰς ἐργασίας αὐτὰς εἰργάσθησαν αἱ δίδες Ἀναστ. Δημητριάδου, Φανή Κουτσοκώστα, Λέλα Κουνουπιώτου καὶ ἡ κ. Χριστίνα Πάσχου.

Τὰ κυριώτερα ἐκ τῶν εἰσελθόντων εἰς τὸ Μουσεῖον ἀντικειμένων μετὰ τὸν πόλεμον ἕως τὸ 1960 εἶναι τὰ ἑξῆς:

Α'. Ἐκ δωρεῶν:

1. Συλλογὴ Χ. Λαμπίκη (εἰκόνες 109, χειρόγραφα 2, ξυλόγλυπτα εἰκονίδια 4).
2. Δωρεὰ Ἑλληνικῆς Κοινότητος Νεαπόλεως Ἰταλίας (10 εἰκόνες).
3. Συλλογὴ Κατσαρᾶ (75 εἰκόνες).
4. Συλλογὴ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας (εἰκόνες 30).
5. Συλλογὴ Γ. Μακκᾶ (9 εἰκόνες).
6. Δωρεὰ Ἀ. Χατζηαργύρη (5 εἰκόνες).
7. Δωρεὰ Κ.Π. Κριεζῆ (3 εἰκόνες καὶ 2 χαλκογραφίαι).
8. Δωρεὰ G. Gade (ἑξ ἀνάγλυφοι πλάκες κοπτικῆς τέχνης).
9. Κληρονομία Μελισσίδου (25 εἰκόνες).
10. Δύο μετάλλιναι παλαιοχριστιανικαὶ εὐλογίαι.
11. Εἰκὼν Χριστοῦ μεγάλῃ, τοῦ 1577.
12. Νόμισμα χρυσοῦν.
13. Εἰκὼν Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ (14ου αἰ., τέχνης Κωνσταντινουπόλεως)¹.

Β'. Ἐξ ἀγορᾶς:

1. Εἰκὼν τοῦ Ἀκαθίστου (17ου αἰ.).
2. Δύο βημόθυρα (16ου αἰ.).
3. Εἰκὼν Ἀγίας Αἰκατερίνης (17ου αἰ.).

Γ' Ἐξ ἀνασκαφῶν:

1. Εἴκοσι τέσσαρα πηλῖνα καὶ ὑάλινα ἀγγεῖα (24) ἀπὸ ἀνασκαφῆν τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ καὶ δέκα παρόμοια ἀπὸ τάφον παρὰ τὴν ὁδὸν Βοῦρβαχη.

1. Βλ. Μ. Σωτηρίου, Παλαιολόγειος εἰκὼν τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ, Δελτίον Χ.Α.Ε. Ἀθῆναι 1960, σελ. 80 - 86.

2. Δακτύλιος χρυσοῦς ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Ὁρεῶν Εὐβοίας.

Δ' Ἐκ περισυλλογῆς:

Τρεῖς μεγάλοι τοιχογραφία ἀποτελίσθαι ἐκ κατεστραμμένου ναοῦ τοῦ Ὁρωποῦ² καὶ μία τοιχογραφία ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ νεκροταφείου Τανάγρας.

ΜΑΝ. ΚΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

*

BYZANTINON ΜΟΥΣΕΙΟΝ (1960)

Ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1960, τὴν διεύθυνσιν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀνέλαβεν ὁ κ. Ἑμμ. Χατζηδάκης, μέχρι τοῦδε Ἐφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Α' Περιφέρειας, τοῦ ἰδρυτοῦ καὶ ἐπὶ μακρὰ ἔτη διατελέσαντος Διευθυντοῦ αὐτοῦ, κ. Γ. Σωτηρίου, ἀποσυρθέντος καὶ διατηροῦντος τὸν τίτλον τοῦ Ἐπιτίμου Διευθυντοῦ.

Κατὰ τὸ ἔτος 1960, τὸ Μοῦσεῖον ἐπλουτίσθη διὰ τῶν κάτωθι ἀντικειμένων:

Α' Ἐκ περισυλλογῆς (Πίν. 8):

1. Δύο τεμάχια θωρακίων (0,67 × 0,55 καὶ 0,68 × 0,42) μετ' ἑλκυστῶν διάκοσμον ἐκ τῆς περιοχῆς Διονύσου Ἀττικῆς (B.M. 3124 - 3125).
2. Τμήμα ἐπιστυλίου (0,28 × 0,30 × 0,22 ἐκ.) μετὰ κουφικῶν διακοσμήσεων ἐκ τοῦ λόφου Φιλοπάππου (B.M. 3128).
3. Ἐκ τῆς Ἀγορᾶς, τμήμα περιθωρώματος (0,225 × 0,21) συμπλήρωμα ὑπάρχοντος ἐν τῷ Μουσείῳ περιθωρώματος, κατὰ διαπίστωσιν τῆς δ. Α. Frantz (B.M. 3127).

Β' Ἐκ δωρεᾶς:

- α) Εἰκὼν ἀμφιπρόσωπος, μεσαῖον φύλλον τριπύχου, καλῆς ἰταλιζούσης τέχνης 17ου αἰ. Δωρεὰ τοῦ Ἐπιτίμου Διευθυντοῦ κ. Γ. Σωτηρίου (B.M. 3129).

Γ' Ἐξ ἀγορᾶς:

Τὸ Μοῦσεῖον ἀπέκτησεν τὰ ἐξῆς ἀξιόλογα ἀντικείμενα καὶ ἔργα τέχνης:

- α) Χειρόγραφον χαρτῶδον κώδικα περιέχοντα τὸ Ψαλτήριον μετ' ἐπίτιτλα καὶ κεφαλαῖα γράμματα ἑγχρωμα καὶ χρυσᾶ. Φέρει ὑπογραφὴν τοῦ γνωστοῦ γραφέως τοῦ 17ου αἰ.

Ἐπισκόπου Οὐγγροβλαχίας, μαθητοῦ τοῦ Ματθαίου Μυρέων (B.M. 3126).

- β) Εἰκόνα Ἀρχαγγέλου 15ου αἰ. (διαστ. 0,44 × 0,35). Χωρικωτέρας τέχνης Στερεᾶς Ἑλλάδος (B.M. 3131).

- γ) Εἰκόνα τῆς Ἀγίας Ματρώνας, μέσων 16ου αἰ., Κρητικῆς Σχολῆς (0,38 × 0,30), (B.M. 3130).

- δ) Φύλλον τριπύχου ἀμφιπρόσωπου, Κρητικῆς ἐπίσης Σχολῆς (0,175 × 0,13), (B.M. 3133).

- ε) Εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ ἔτους 1624, τέχνης χαρακτηριστικῆς τῆς Β.Δ. Ἑλλάδος, (1,06 × 0,63) μετ' ἐπιγραφὴν: Δ Ε Η Σ Ι Σ Τ Ο Υ Δ Ο Υ Λ Ο Υ Τ Ο Υ Θ Ε Ο Υ Φ Λ Ο Υ Ρ Ο Κ Α Ι Τ Ω Ν Τ Ε Κ Ν Ω Ν Τ Ο Υ Ξ Τ Ο Υ Σ, Ζ Ρ Λ Β' = 7132 = 1624 (B.M. 3132), (Πίν. 9α).

- στ) Εἰκόνα Γενεσίου τῆς Θεοτόκου, μικρασιατικοῦ χαρακτῆρος, μετ' ἐπιγραφὴν: Χ Ε Ι Ρ Θ Ε Ο Φ Ι Λ Ο Υ Φ Υ Τ Υ Α Ν Ο Υ, π ρ ω τ ο σ υ γ κ έ λ ο υ Χ α λ δ ί α ς, α ψ π α' (= 1781), (B.M. 3135).

- ζ) Σταυρὸν μετάλλινον, λειψανοθήκην, μετ' ἐκτύπων παραστάσεων τοῦ Χριστοῦ μετ' ἐκτεταμέναις τὰς χεῖρας καὶ ἐκατέρωθεν τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἰωάννου ἐν προτομῇ 10ου - 11ου αἰ. (B.M. 3134).

Εἰς τὸ ἐργαστήριον συντηρήσεως τοῦ Μουσείου ἔγιναν ἐργασίαι καθαρισμοῦ καὶ στερεώσεως βυζαντινῶν εἰκόνων διὰ τοῦ συντηρητοῦ κ. Ἀ. Μαργαριτῶφ καὶ τοῦ ὑπαλλήλου τοῦ Μουσείου κ. Ἑμμ. Νουκάκη. Ἐκ τούτων σημειοῦμεν:

- α) Εἰκόνα Θεοτόκου Ὁδηγητρίας τοῦ 14ου αἰ. (ἀριθ. 100), (Πίν. 9β).

- β) Εἰκόνα Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ, ἀρίστης Κρητικῆς τέχνης, μέσων τοῦ 16ου αἰῶνος (ἀριθ. 90)¹.

- γ) Σταύρωσιν τῆς αὐτῆς τέχνης (ἀριθ. 1550)².

- δ) Εἰκόνα τῆς Ἀγίας Μαρίνης, (ἀριθ. 85).

- ε) Γέννησιν, ἔργον Ἡλιοῦ Μόσκου, τοῦ 1680 (ἀριθ. 1511).

Ἐπίσης ἔγιναν ἐργασίαι συντηρήσεως ἐπὶ ἐτέρων εἴκοσι πέντε ἐκτεθειμένων εἰκόνων τοῦ Μουσείου.

Πλὴν βελτιώσεων εἰς ἐγκαταστάσεις τοῦ Μουσείου, διεργουμένη ἐκ νέου, μετὰ τὰ ἀποστραγγιστικά ἔργα, ἡ αἶθουσα λαογραφικῶν παραστάσεων καὶ ἡ τῆς συλλογῆς Κατσαρά. Ἐπίσης διεργουμένη

2. Μ. Χατζηδάκη, Βυζαντινὲς τοιχογραφίαι στὸν Ὁρωπό, Δελτίον Χ.Α.Ε. Ἀθῆναι 1960, σελ. 87 - 107.

1. Βλ. ἑγχρωμον πίνακα ἐν Μ. Χατζηδάκη, Δώδεκα Βυζαντινὲς εἰκόνες (Ἀθῆναι 1961) ἀρ. 3.

2. Βλ. αὐτόθι ἀριθ. 4.

σθη επί διαφορετικής αρχής ή διάταξης της πρώτης αΐθουσας εικόνων, ήτις περιέλαβε τὰς ἐκ τοῦ Ὁρωποῦ ἀποτετρισθείσας τοιχογραφίας τοῦ 13ου αἰῶνος καὶ τὰς εἰς τὴν πρὸ τοῦ 1453 περίοδον ἀναγομένας φορητὰς εἰκόνας, καθὼς καὶ τὰς προθήκας μὲ τὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα. Ἐπίσης ἐξετέθησαν ἐπὶ εἰδικῶν ὀκριβάντων αἱ βυζαντινὰ ἀμφιπρόσωποι εἰκόνες. Οὕτω ἀπετελέσθη αἶθουσα μὲ ἔργα ἀποκλειστικῶς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Εἰς ἄλλας αἰθούσας ἔγιναν μικροτέρας σημασίας διαρρυθμίσεις.

Ἐσυνεχίσθη κατὰ τὸ 1960, ἡ συμπλήρωσις τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου τοῦ Μουσείου, ἡ καταλογογράφησις τῶν γλυπτῶν, ἤρχισε δὲ καὶ ἡ καταλογογράφησις τῶν κεραμικῶν συλλογῶν αὐτοῦ. Αἱ ἐργασίαι αὗται ἐγένοντο ὑπὸ τῶν δίδων Φ. Κουτσοκώστα, Λ. Κουνουπιώτη, Μαρίας Ροδοπούλου καὶ Εὐαγγ. Ζεάκη, ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς Ἐπιμελητρίας τοῦ Μουσείου κ. Ἄννας Χατζηνικολάου.

Κίνησις τοῦ Μουσείου: Ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ ἐφιλοξενήθησαν κατὰ παλαιὰν παράδοσιν αἱ κατ' ἔτος ὀργανούμεναι ὑπὸ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας διαλέξεις.

Ἐπίσης ἐξεδόθη ἀγγλιστὶ Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου, συνταχθεὶς καὶ ἐκδοθεὶς ὑπὸ τοῦ ἐπιτίμου Διευθυντοῦ κ. Γ. Σωτηρίου.

ΜΑΝ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

*

ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΜΠΕΝΑΚΗ

Τὸ Μουσεῖον Μπενάκη ἰδρῦθη διὰ τοῦ Νόμου 4599 τοῦ 1930 διὰ δωρεᾶς τοῦ Ἀντωνίου Ἐ. Μπενάκη, ὁ ὅποιος διετέλεσε καὶ Πρόεδρος τοῦ Διοικ. Συμβουλίου τοῦ Μουσείου μέχρι τοῦ θανάτου του (1954).

Ἀπὸ τοῦ 1954, ἡ σύνθεσις τοῦ Διοικ. Συμβουλίου τοῦ Μουσείου ἔχει ὡς ἑξῆς:

Πρόεδρος: Κωνσταντῖνος Ἀ. Μπενάκης, Ἀντιπρόεδρος: Ἀριστείδης Κυριακίδης, Σύμβουλος Ταμίας: Εἰρήνη Π. Καλλιγᾶ, Σύμβουλοι: Γεώργιος Χαρμπούρης, Σύμβουλος Ἐπικρατείας, Λάμπρος Εὐταξίας, πρῶν Ὑπουργός, Μανώλης Μπενάκης, Μαρῖνος Καλλιγᾶς, Διευθυντὴς Ἑθνικῆς Πινακοθήκης.

Διευθυντὴς τοῦ Μουσείου: Ἐμμανουὴλ Χατζηδάκης (ἀπὸ τοῦ 1941). Ἐπιμελητὴς τοῦ Μουσείου: Εὐγενία Ἐ. Χατζηδάκη (ἀπὸ τοῦ 1951).

Τὸ Μουσεῖον ἐπιχορηγεῖται ὑπὸ τοῦ Δημοσίου διὰ τὰς τακτικὰς δαπάνας του (Ν.Δ. 317/1947).

Πλουτισμὸς τοῦ Μουσείου. Τὸ

Μουσεῖον δὲν ἔπαυσε νὰ πλουτίζεται διὰ νέων δωρεῶν ὑπὸ τοῦ ἰδρυτοῦ του μέχρι τοῦ θανάτου του. Μετὰ τὴν χρονολογίαν αὐτὴν ὁ πλουτισμὸς δι' ἀγορῶν ὑπῆρξε μέτριος, ἐνῶ δὲν ἔπαυσαν νὰ γίνωνται σημαντικαὶ δωρεαί.

Οὕτω ἀπεκτήθησαν:

Α' Δι' ἀγορᾶς:

Εἰκόνες 2, Πίνακες 2, Βυζαντινὰ (κοσμήματα, ἄμφια κλπ.) 16, Ἀρχαῖα κοσμήματα καὶ μετάλλια 7, Κεραμικὰ 3, Ἀραβικῆς τέχνης 9, Λαϊκῆς τέχνης (συμπεριλαμβανομένων 3 πλήρων ἐνδυμασιῶν) 66, Ἐγγραφα Ἀρχαίων 411, ἱστορικὰ κειμήλια 5, Λιθογραφίαι - ὕδατογραφίαι 54.

Β' Διὰ δωρεῶν:

α) Δωρεὰ Δαμιανοῦ Κυριαζῆ. Ὁ ἀείμνηστος Δαμιανὸς Κυριαζῆς κατέλιπεν εἰς τὸ Μουσεῖον διὰ τῆς διαθήκης του τὰς Συλλογὰς του, συνισταμένας ἐκ:

950 ἔργων ζωγραφικῆς (ἐλαιογραφῶν, ὕδατογραφῶν, σχεδίων, λιθογραφῶν), 32 κεντημάτων Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης, 47 κεραμικῶν Μ. Ἀσίας (λεγομένων Ρόδου), 2 εἰκόνων, ὧν ἡ μία ὑπογεγραμμένη ὑπὸ τοῦ Ἐμμ. Τζάνε, 1657 (βλ. Ν. Δρανδάκη, Ὁ ζωγράφος Ε. Τζάνε, Ἀθῆναι 1962, σ. 121, σημ. 1), 18 χειρογράφων κωδίκων, 514 βιβλίων, τοῦ Ἀρχείου Ἀλ. Μαυροκορδάτου καὶ ἄλλων μικροτέρων ἀρχαίων.

Κατόπιν διαπραγματεύσεων μετὰ τῶν κληρονόμων τοῦ ἀειμνήστου Δαμιανοῦ Κυριαζῆ, ἐπετεύχθη ἡ ἄμεσος παραλαβὴ καὶ ἡ διὰ κληροδοτηθέντος ποσοῦ 10.000 Λ. Ἀγγλίας ἀνέγερσις νέας Αἰθούσης ἐν τῷ Μουσείῳ, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξετέθη τὸ μέγιστον μέρος τῶν ὡς ἄνω Συλλογῶν. Τὰ ἐγκαίνια τῆς νέας Αἰθούσης, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν: ΑΙΘΟΥΣΑ ΔΑΜΙΑΝΟΥ ΚΥΡΙΑΖΗ, ἐτελέσθησαν, παρουσίᾳ τοῦ Ὑπουργοῦ Παιδείας Γ. Βογιατζῆ, τὴν 13/7/1959. Ἡ ἐπίπλωσις τῆς νέας αἰθούσης ἐγένετο δι' ἐνισχύσεως τῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων Ὑπουργείου Παιδείας, ἐκ τοῦ κονδυλίου ἐπανεκθέσεως.

β) Δωρεὰ Ἐλένης Σταθάτου. Ἡ Κα Ἐλένη Σταθάτου, εἰς συμπλήρωσιν παλαιότερων δωρεῶν τῆς, προσέφερε εἰς τὸ Μουσεῖον: 16 χρυσὰ κοσμήματα, Ἑλληνικὰ καὶ Ἑγγὺς Ἀνατολῆς (16-18ου αἰῶνος), 1 σπερβέρι-κέντημα Ρόδου (18ου αἰ.), 1 κύαθον Κιουταχείας μὲ ἀρμενικὴν ἐπιγραφὴν, (18ου αἰ.), 1 χρυσοῦν ἐσμαλτωμένον περιδέραιον Πάτμου (18ου αἰ.). Ἐπίσης ἡ Κα Ἐλένη Σταθάτου διὰ συμβολαιογραφικῆς πράξεως ἐδῶρην εἰς τὸ Μουσεῖον τὸ σύνολον ξυλίνης ἐπενδύσεως αἰθούσης ὑποδοχῆς ἐνὸς ἀρχοντικοῦ τῆς Κοζάνης, μὲ γλυπτὸν διάκοσμον

18ου αιώνος. Περί τῶν κοσμημάτων καὶ τῆς ξυλίνης ἐπενδύσεως βλ. Collection H. Stathatos, τ. II, σ. 65 - 78, 109 - 113, πίν. VII - XIII, XLVI - LIV (M. Chatzidakis). Ἡ ξυλίνη ἐπένδυσις θὰ τοποθετηθῇ εἰς εἰδικῶς ἀνεγερθησομένην αἴθουσαν τοῦ Μουσείου, μὲ διατεθεῖσαν πίστωσιν τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως.

γ) Δωρεὰ Ἰδρύματος Ἐλευθερίου Βενιζέλου. Τὸ Ἴδρυμα Ἐλευθερίου Βενιζέλου μετεβίβασε εἰς τὸ Μουσεῖον τὴν περιουσίαν αὐτοῦ, προελθοῦσαν ἐξ ἐράνων διὰ τὴν ἀνέγερσιν μνημείου εἰς τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον, ἐκ δρχ. 240.000, διὰ τὰ ἀνεγερθῇ εἰδικὴ αἴθουσα ἐν τῷ Μουσείῳ πρὸς ἐκθεσιν καμνηλίων τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρός καὶ στέγασιν τοῦ Ἀρχείου του. Ὁ κ. Σοφοκλῆς Ἐλ. Βενιζέλος προσέφερε τὸ Ἀρχεῖον τοῦ πατρός του καὶ 120.000 δρχ. διὰ τὸν ἄνω σκοπὸν. Ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν δωρεάν Δ. Κυριαζῆ ἀνηγέρθη ἡ αἴθουσα εἰς νέαν πτέρυγα τοῦ κτηρίου τοῦ Μουσείου.

δ) Δωρεὰ Δημ. Σισιλιάνου. Ὁ τέως Πρέσβυς κ. Δημ. Σισιλιάνος ἐδῶρθησεν εἰκόνα παριστῶσαν τὸν Εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν ζωγραφίζοντα τὴν Παναγίαν, καὶ φέρουσαν τὴν ὑπογραφὴν ΧΕΙΡ ΔΟΜΗΝΙΚΟΥ. Ἡ διεύθυνσις τοῦ Μουσείου ὑπεστήριξε ὅτι πρόκειται περὶ νεανικοῦ ἔργου τοῦ Δομηνίκου Θεοτοκοπούλου (βλ. Μ. Χατζηδάκη, περ. Ζυγός, Ἰούλιος 1956). Ἀντίθετον γνώμην ἐξέφερεν ὁ H.D. Wethey (El Greco and his School, Princeton N. Jersey 1962, τ. Α', σ. 30). Ἐπίσης ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ δωρητοῦ προσεφέρθησαν 29 ἐξαίρετα κεντήματα Λαϊκῆς Τέχνης.

ε) Λοιπαὶ Δωρεαί. Πολλοὶ ἰδιῶται προσέφεραν εἰς τὸ Μουσεῖον σημαντικὸν ἀριθμὸν ἀντικειμένων, ἥτοι:

Εἰκόνες 7, Πίνακες 57 (ἐλαιογραφίαι, λιθογραφίαι, ὕδατογραφίαι), Μετάλλια διάφορα 54, Νομίσματα 101, Κοσμήματα 1, Ὑφάσματα Ἐκκλησιαστικά 2, Βυζαντινὰ 3, Ἀντικείμενα Λαϊκῆς Τέχνης 288, Ἀραβικῆς τέχνης 235, Ὅπλα 14, Ἱστορικὰ ἀντικείμενα 46, Εἶδη Κεραμουργίας Ρόδου καὶ Κινεζικῆς 6, Χρυσοῦφανα ἐνδυμασίαι Ἀνατολῆς 3, Ἀρχαῖα (κεραμικὰ κλπ.) 3, Ἐγγραφα Ἱστορικοῦ Ἀρχείου 11.705.

Κίνησις τοῦ Μουσείου:

1. Διαλέξεις. Ἀπὸ τοῦ 1954 τὸ Μουσεῖον ὀργανώνει κατ' ἔτος σειρὰν 12 διαλέξεων ἢ περιπατητικῶν ὁμιλιῶν εἰς τὰς Συλλογὰς, μὲ εἰδικούς ὁμιλητὰς καὶ θέματα σχετιζόμενα μὲ τὰς Συλλογὰς τοῦ Μουσείου.

Ἐπίσης κατ' ἔτος τὴν 31ην Μαΐου ὀργανοῦται συγκέντρωσις εἰς μὴνῃν τοῦ Ἰδρυτοῦ τοῦ Ἀν-

τωνίου Μπενάκη, ὅποτε γίνεται ὁ ἀπολογισμὸς τοῦ ἔτους παρὰ τοῦ Προέδρου, ἀνάπτυξις μιᾶς πλευρᾶς τῆς πολυσχιδοῦς δράσεως τοῦ Ἀντωνίου Μπενάκη παρ' εἰδικῶν ὁμιλητῶν καὶ ἀνάπτυξις θέματος σχετιζομένου μὲ τὰς Συλλογὰς τοῦ Μουσείου παρὰ τοῦ Διευθυντοῦ.

2. Νέαι αἰθουσai. Πλὴν τῆς νέας αἰθούσης ΔαμIANO Κυριαζῆ, περὶ ἧς ἀνωτέρω, διεμορφώθη ἐν τῷ ὑπογείῳ νέα αἴθουσα Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης (ΔΔ).

3. Τεχνικὰ μέσα. Ἀνενέωθη ὁλόκληρον τὸ φωτιστικὸν δίκτυον τοῦ Μουσείου καὶ ἐβελτιώθη ὁ φωτισμὸς τῶν προθηκῶν.

4. Ἐκθέσεις. Τὸ Μουσεῖον συμμετέσχε εἰς τὰς ἀκολουθοῦσας ἐκθέσεις:

α. Ἐκθεσιν Ἑλληνικῆς Μόδας εἰς Ἀμερικὴν καὶ Εὐρώπην μὲ 4 Ἐθνικὰς Ἐνδυμασίας (1950), β. Ἐκθεσιν Περσικῆς Τέχνης εἰς Ρώμην (1956), μὲ 3 περσικὰ ὑφάσματα, χρυσοῦφανα 16ου αἰῶνος, 1 καλαμάρι 18ου αἰῶνος, 1 κύαθον 17ου αἰῶνος, γ. Ἐκθεσιν Ἰρανικῆς τέχνης εἰς Παρίσιους 1961-62 (3 μῆνες) μὲ 4 περσικὰ ὑφάσματα, δ. Ἐκθεσιν Ἀποδήμου Ἑλληνισμοῦ εἰς τὸ Ζάππειον Μέγαρον, μὲ 3 ἐνδυμασίας, 2 πιστόλια, 1 πάλαν, 1 καρποφύλλι, 2 λιθογραφίας.

Ὁργάνωσε ἐν συνεργασίᾳ μὲ τὸ Smithsonian Ἰνστιτούτον τῆς Οὐάσιγκτων Ἐκθεσιν εἰς διαφόρους πόλεις τῆς Ἀμερικῆς ἐπὶ 2 ἔτη (ἀπὸ τοῦ 1959 - 1960) Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης μὲ 20 ἐνδυμασίας καὶ 240 διάφορα τεμάχια Λαϊκῆς Τέχνης, ἡ ὁποία εἶχε μεγάλην ἐπιτυχίαν.

5. Ἰδρυσις Σωματείου «Οἱ Φίλοι τοῦ Μουσείου Μπενάκη».

Κατὰ τὸ 1957, πρωτοβουλία ἐνθέρμων φίλων τοῦ Μουσείου, ἰδρύθη Σωματεῖον ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Φίλοι τοῦ Μουσείου Μπενάκη», μὲ σκοπὸν τὴν ἠθικὴν καὶ ὕλικὴν ἐνίσχυσιν καὶ συμπαραστάσιν τοῦ Μουσείου. Τὸ Σωματεῖον ἀριθμεῖ ἤδη περὶ τὰ 350 μέλη, τὰ ὅποια παρακολουθοῦν τακτικῶς διαλέξεις ὀργανουμένας ὑπὸ τοῦ Συλλόγου ἐν τῷ Μουσείῳ, ὁμιλίας παρ' εἰδικῶν εἰς ἰδιωτικὰς Συλλογὰς, ἐπισκέψεις εἰς ἀξιόλογα Βυζαντινὰ Μνημεῖα κλπ. Ἐπίσης τὸ Σωματεῖον προβαίνει εἰς ἀξιολόγους δωρεὰς πρὸς τὸ Μουσεῖον (ὄργανα προβολῆς καὶ μικροφῶνων, πολύτιμα ἐκθέματα, ὡς π.χ. σειρὰν ἐπτά ὕδατογραφιῶν μὲ ἑλληνικά τοπία τοῦ ἀγγλοῦ J. Cartwright, τρεῖς μεταβυζαντινὰς εἰκόνας, κασέλαν Σκύρου, κλπ.).

Κατὰ τὰ τελευταῖα δύο ἔτη, τέλος, διωργάνωσε καὶ εἰδικούς Διαγωνισμοὺς μεταξὺ τῶν Σχολείων Ἀθηνῶν καὶ περιχώρων μὲ θέματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὰς Συλλογὰς τοῦ Μουσείου καὶ ἀπένευμε ἀξιόλογα βραβεῖα εἰς τοὺς βραβευθέντας μαθητὰς.

Οικία Καλαμών. Οί κληρονόμοι του Ἀντωνίου Ἐ. Μπενάκη διὰ συμβολαιογραφικῆς πράξεως παρεχώρησαν εἰς τὴν Ὑπηρεσίαν Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως τὴν μεγάλην ἀρχοντικὴν οἰκίαν Μπενάκη εἰς Καλάμας, ἡ ὁποία καταλλήλως διαρρυθμιζομένη θὰ μετατραπῇ εἰς Μουσεῖον καὶ θὰ στεγάσῃ ἐκτὸς τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς περιοχῆς καὶ τμῆμα τῶν λαογραφικῶν συλλογῶν τοῦ Μουσείου Μπενάκη.

Ἐκδόσεις τοῦ Μουσείου. Ἐν συνεχείᾳ παλαιότερων ἐκδόσεων, τὸ Μουσεῖον ἐξέδωσε τὰ κάτωθι δημοσιεύματα:

1) Λεύκωμα Ἑλληνικῶν Ἐνδυμασιῶν εἰς 2 τόμους (1948 - 1954) μεγάλου σχήματος μὲ κείμενον τῆς Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη εἰς τρεῖς γλώσσας καὶ 112 πίνακες ἐγχρώμους.

2) Ἀν. Ἀποστολάκη, Μιθραϊκὴ πομπή, 1951.

3) Ἀν. Ἀποστολάκη, Μάλλινα κεντήματα, 1956.

4) Εὐγ. Βέη-Χατζηδάκη, Ἐκκλησιαστικὰ κεντήματα, Κατάλογος, 1953.

5) Εὐγ. Βέη-Χατζηδάκη, Ἑλληνικὲς ἐπιγραφές τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τοῦ Πόντου, 1959.

6) Σύντομος Ὁδηγὸς Μουσείου (Ἑλληνικὸς 2α ἐκδοσις, Ἀγγλικὸς 3η ἐκδοσις, Γαλλικὸς, Γερμανικὸς).

7) B. Segall, Κατάλογος Κοσμημάτων (ἀνατύπωσις 1960 γερμ.)

Ἐξέδωσαν ἐπίσης 20 τύπους ἐγχρώμων δελταρίων καὶ 24 τύπους ἐγχρώμων εὐχετηρίων.

Παρασκευάζεται ἡ νέα ἐκδοσις Καταλόγου τῶν Εἰκόνων, Καταλόγου Βυζαντινῆς Μικροτεχνίας, Καταλόγου Χειρογράφων, Καταλόγου Ἀρχαίων κλπ.

MAN. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΑΤΤΙΚΗΣ

ΕΡΕΥΝΑ ΝΟΤΙΩΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1960

Ἐγένετο ἡ τελευταία συμπληρωματικὴ ἔρευνα τοῦ χώρου μεταξὺ τῆς προσόψεως τοῦ Ὠδείου Ἡρώδου Ἀττικοῦ καὶ τῆς νέας λεωφόρου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου. Εἰς ἀπόστασιν 40μ ἀπὸ τῆς δυτικῆς ἄκρας τοῦ Ὠδείου πρὸς νότον, ἀπεκαλύφθησαν δύο δωμάτια (3.40 X 2.80μ.) μῆς ὕστεροαρχαϊκῆς οἰκίας. Τὰ δάπεδα εἶναι ἀπὸ πεπατημέ-

νην γῆν, οἱ δὲ τοῖχοι ἐσωτερικῶς φέρουν ἐπάλειψιν ἐκ πηλοῦ, σώζονται δὲ εἰς ὕψος ἑνὸς περὶπου μέτρου, ἀλλὰ ἐκαλύφθησαν πάλιν.

Τὸ νοτιοανατολικὸν τμῆμα τῆς οἰκίας ταύτης κατεστράφη κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν, ὅταν ἠνοίχθη βαθὺ φρεάτιον μὲ τὸν σκοπὸν νὰ σκαλισθῇ εἰς τὴν "κιμιλιά" ἡ κοίτη ἑνὸς μεγάλου ὕδραγωγείου τὸ ὁποῖον φέρεται ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς καὶ βαίνει παραλλήλως σχεδὸν πρὸς τὸ ὕδραγωγεῖον τοῦ Πεισιστράτου, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀνακαλυφθῇ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, ἂν καὶ αὐτὸ εὕρισκετο, βαθύτερον τοῦ ἐλληνιστικοῦ. Ὁ πῆλινος ὕδραγωγός, πού εἶχε τοποθετηθῇ εἰς τὴν κοίτην τῆς κιμιλιάς, εἶναι σύνθετος. Τὸ κάτω μέρος του ἔχει σχῆμα ἀνεστραμμένου πῖ, τὸ δὲ ἄνω μέρος ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κοῖλα μεγάλα κεραμίδια, ὄρθια καὶ ἀντικρυστά, τὰ ὁποῖα πλησιάζοντα ἄλληλα σχηματίζουν ὀξείαν γωνίαν κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ γοθικοῦ τόξου. Ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ τόξου, μέχρι τῆς βάσεως, τὸ ὕψος τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι 2.50μ., τὸ δὲ πλάτος 1.10 μέτρα. Οἱ πῆλινοι αὐτοὶ καλυπτῆρες τοῦ ὕδραγωγείου φέρουν ἐνδιαφέροντα χαραγμένα γράμματα, χρῆσιμα διὰ τὴν κατάλληλον τοποθέτησίν των.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ ὕδραγωγοῦ τούτου ὁμοιάζει πολὺ μὲ ἓνα εὐρεθέντα ὑπὸ τὴν Στοὰν τοῦ Ἀττάλου ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν. Ὡς πρὸς τὴν πορείαν του, ὑπάρχει πιθανότης ὅτι ἔβαινε πρὸς τὴν Πνύκα καὶ τὴν "Ἐννεάκρουνον" τοῦ Dörpfeld, ἂν καὶ πρὸς τὰ ἐκεῖ ἡ κατασκευὴ του εἶναι ἐκ κορολίθων. Ὑπεράνω τῶν ἐφετεινῶν εὐρημάτων ἦσαν κτισμέναι βυζαντιναὶ οἰκίαι, τῶν ὁποίων ἐκαθαρίσθησαν τὰ θεμέλια. Τέλος, μερικοὶ τάφοι τοῦ Δ' πρὸς τὸν Ε' αἰῶνα μ.Χ. ἀνεσκάφησαν ἔμπροσθεν τῆς προσόψεως τῆς δυτικῆς πτέρυγος τοῦ Ὠδείου Ἡρώδου Ἀττικοῦ.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν, κατὰ τὸ 1960 ἐσυνεχίσθη μικρὰ ἔρευνα ἀρξαμένη τὰ δύο προηγούμενα ἔτη ἀμέσως πρὸς νότον τοῦ βράχου τῆς Ἀκροπόλεως εἰς τὸν χαμηλὸν χώρον εὐθὺς μετὰ τὴν νέαν εἴσοδον καὶ δεξιὰ τοῦ εἰσερχομένου. Ἐκεῖ εὐρέθησαν πολλὰ τεμάχια ἐρυθρομόρφων λουτροφόρων καὶ ἄλλων ἀγγείων, τμήματα πηλίνων εἰδωλίων Ἀφροδίτης καὶ Ἐρώτων, προσωπεῖα γυναικείας θεότητος κλπ. (Πίν. 10 α, β καὶ 11 α). Σημαντικώτερον ὅλων ὑπῆρξεν ὄστρακον μελαμβαφοῦς πινακίου, ἐφ' οὗ ὑπῆρχε χάραγμα ΑΦΡΟΔΙΤΗ (Πίν. 12 β). Ὅλα αὐτὰ ἐφαίνοντο νὰ ἔχουν κυλῆσει ὁμοῦ μὲ βράχους συνεπείᾳ φυσικοῦ φαινομένου ἐκ τῆς ὑψηλοτέρας πρὸς Δ. κειμένης περιοχῆς, ὅπου τοποθετεῖται συνήθως τὸ Ἡρῶν τοῦ Αἰγέαντος.

Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ κ. Δοντά, μελετήσαντος τὰ εἰς τὸν ἐπίπεδον ἐκεῖνον χώρον λαξεύματα,

ὕψιρον πιθανῶς, ὁ εἰς παρὰ τὸν ἄλλον, δύο ση-
κοί, ἐξ ὧν ὁ ἀνατολικὸς ἦτο τῆς Ἀφροδίτης Παν-
δήμου ἢ ἐφ' Ἰππολύτῳ (ὁ Αἰγεὺς εἶχεν ἀπλῶς βω-
μόν, τὸ ἥρῳον τοῦ ἦτο ἄλλοθ'), ἐνῶ ὁ δυτικώτε-
ρος τῆς Γῆς Κουροτρόφου καὶ Δήμητρος Χλόης.

Γ. ΔΟΝΤΑΣ

★

ACTIVITIES IN THE ATHENIAN AGORA (1946-60)¹

Beginning in 1931 the American School of Classical Studies had excavated for ten seasons in the Athenian Agora before the outbreak of World War II. After an interval of five years field work was resumed in 1946 and was continued in annual campaigns through 1961.

The pre-War excavations had opened up the whole area, had fixed the limits of the Agora proper to east, west and south, and had revealed the location of the principal buildings. Only the buildings on the west side of the square, however, had been explored in a definitive way and published. Elsewhere scattered masses of earth and thousands of loose-lying blocks impeded circulation and prevented a proper understanding of the site. A sizeable area at the north foot of the Areopagus, moreover, was still overlaid by the headquarters of the expedition which had been installed in a group of six 19th century houses.

Since World War II the area has been lowered throughout to the level of classical antiquity, and extensive soundings have been carried down to bedrock to permit the examination of the earlier stratification. Virtually all the ancient buildings have been subjected to definitive exploration. Ancient blocks that could be assigned to specific buildings have been placed within the limits of those buildings; unidentified blocks have been stacked in inconspicuous places or built into retaining walls. The ancient monuments have been labelled. Paths have been laid out in such a way as to make the whole region readily accessible. Some thousands of trees and shrubs have been planted throughout the area, and park benches have been placed for the convenience of visitors.

After the plan for erecting a modern museum building had proven impractical, a decision

was taken to reconstruct the Stoa of Attalos II (159-138 B.C.) to serve as a permanent museum. The reconstruction was carried out in the years 1953-56 by the American School of Classical Studies under the general oversight of the Department of Restorations in the Ministry of Education. The building now houses all the finds, some 70,000 in number, from the recent excavations in the Agora. A representative selection of the finds have been placed on public display in galleries within the building. The Stoa also accommodates the offices, work-rooms and studies required by the excavation staff, as well as offices for the use of the Ephor of the lower city of Athens. The reconstruction, moreover, has assisted the visitor in his understanding of the civic architecture of ancient Greece. The building was visited by about 150,000 persons in the year 1961-62.

Concurrently with the reconstruction of the Stoa of Attalos the 11th century church of the Holy Apostles at the southeast corner of the Agora was stripped of modern accretions and restored to its original form.

The maintenance and guarding of the park and of the public parts of the Stoa of Attalos have been assumed by the Greek Archaeological Service. The American School of Classical Studies continues to maintain working facilities within the building.

Attention is now being concentrated on the publication of the results of the excavation. Special studies continue to appear in the journal *Hesperia*. A series of approximately twenty five monographs has been planned for the definitive publication of the material by categories. Eight of these volumes have already appeared². Some of the more characteristic results of the excavations are being presented

2. The Athenian Agora:

Vol. I Portrait Sculpture by E. Harisson, 1953.

Vol. II Coins (from the Roman - Venetian period) by M. Thompson, 1954.

Vol. III Literary and epigraphical Testimonia by R. E. Wycherley, 1957.

Vol. IV Greek Lamps and their Survivals by R. H. Howland, 1958.

Vol. V Pottery of the Roman period - Chronology by H. S. Robinson, 1959.

Vol. VI Terracottas and Plastic lamps of the Roman period by Cl. Grandjouan, 1961.

Vol. VII Lamps of the Roman period 1st to 7th cent. after Christ by J. Pearlzweig, 1961.

Vol. VIII Late Geometric and Protoattic Pottery mid 8th to late 7th cent. B.C. by Eva Brann, 1962.

1. Plates, 12, 13, 14.

in a more popular form in a series of picture books of which seven have thus far been published³.

With the completion of excavation in the original concession it has become apparent that for a full understanding of the development of the ancient civic centre additional areas must be opened up: one to the north to permit the clearance of the north side of the main square of the Agora, a second to the east to establish the connection between the original square and the great additions of the Roman period, viz. the Market of Caesar and Augustus and the Library of Hadrian. Ways and means are now being explored by the American School of Classical Studies for achieving this final objective in collaboration with the Greek Archaeological Service.

HOMER A. THOMPSON
Field Director
Agora Excavations
March 22, 1962

★

EXCAVATION IN THE ATHENIAN AGORA : 1960

The program for the definitive exploration of the buildings along the south side of the Agora was pursued during the months of July and August, 1960. Attention was concentrated especially on the large structure near the southwest corner of the Agora which had been tentatively identified on the basis of the preliminary excavation as the Heliaia. The work of the past season has gone far to confirm the identification, and has also illuminated the history of the building (Plan I, p. 18).

The building occupied one of the most con-

spicuous sites in the Agora. It lay close to one of the principal entrances to the square and, standing as it did on rising ground at the foot of the Arcopagus, it dominated the early Agora.

Four principal periods can now be distinguished in the history of the building.

1. Ca. 570 B.C. a number of private houses were demolished to permit the construction of a stepped retaining wall of Kara limestone 32.30 m. long; there were four steps. This construction closely resembles the earliest auditorium on the Pnyx, and it may be assumed that the gently sloping terrace above and behind the retaining wall was used for public meetings.
2. Early in the 5th century (ca. 490 B.C. ?) the area behind the stepped retaining wall was enclosed by a free-standing wall of Aigine-tan poros, and an entrance in the north side was adorned with a propylon. The enclosure measured ca. 28 × 32.50 m. There is no trace as yet of interior supports or of roofing.
3. In the latter part of the 4th century B.C. a peristyle was inserted in the eastern part of the enclosure and the remaining area on the west was converted into four rooms which faced on the peristyle. The peristyle enclosed an open central court with six columns on each of its four sides.
4. In the great building program that transformed the Agora in the 2nd and 3rd quarters of the 2nd century B.C. the old building was incorporated as an organic part of the new square that was created by the erection of the Middle Stoa, the East Stoa and South Stoa II. The hypothesis that this square was a commercial Agora must now be abandoned because of the failure to find confirmatory evidence. The new square, it now seems, was related in function to the old building.

The Heliaia, like all the buildings on the south side of the Agora, suffered severely in the Roman siege of 87/86 B.C.; a number of catapult balls were found in its ruins.

In the 1st and early 2nd centuries after Christ the area of the old building was occupied by various industries: marble-working, metal-working and pottery-making. Subsequently, probably in the time of Hadrian, a stop was put to the industrial activity, the area was cleaned up and the building was reconstru-

3. I. Pots and Pans of Classical Athens by L. Talcott and B. Sparkes (1958), (2nd printing 1961).

II. The Stoa of Attalos II in Athens by H. Thompson (1959), (2nd printing 1962).

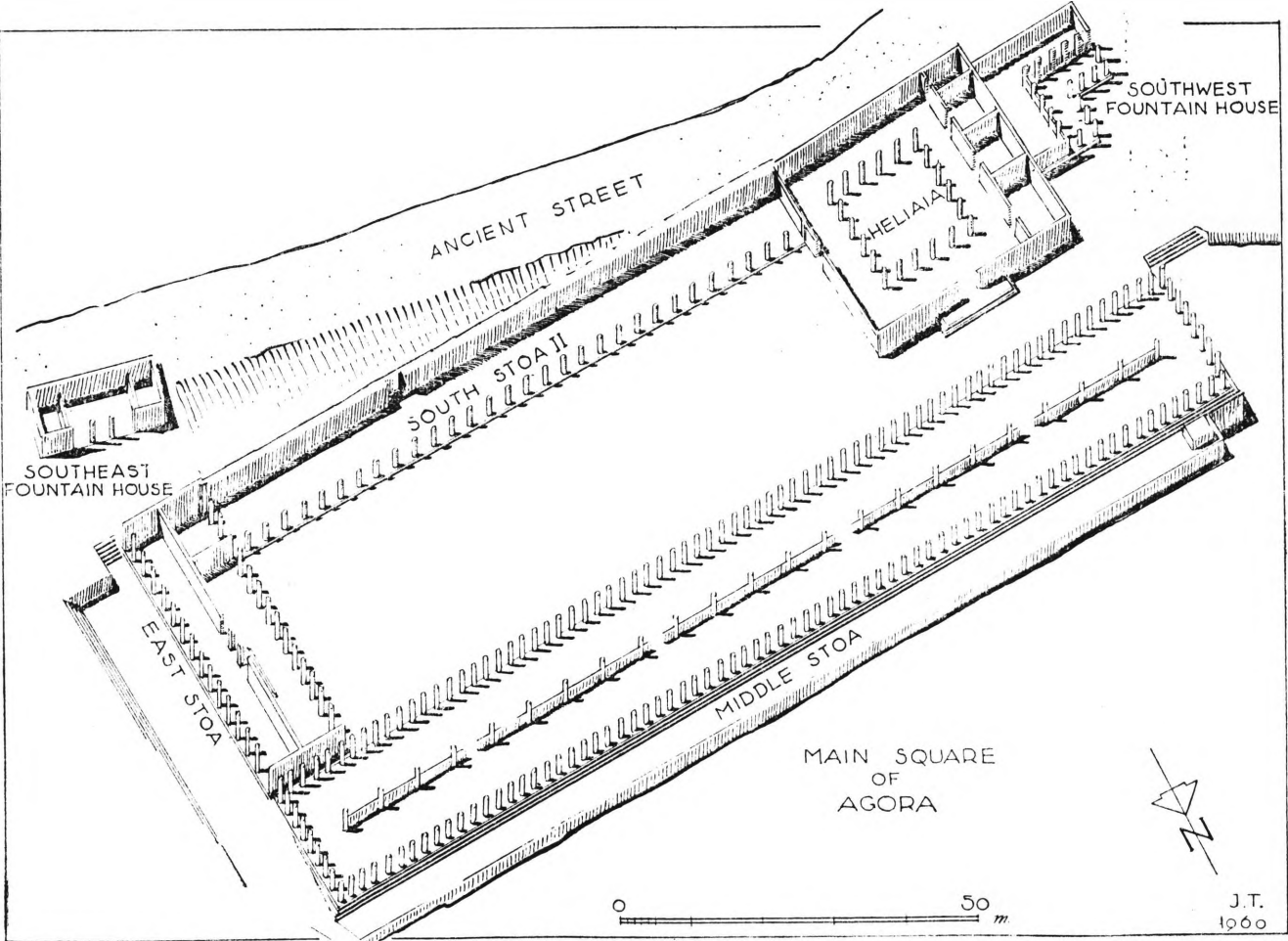
III. Miniature Sculpture from the Athenian Agora by D. Burr - Thompson (1959).

IV. The Athenian Citizen by M. Lang (1960).

V. Ancients Portraits from the Athenian Agora by E. Harrison (1960).

VI. Amphoras and the Ancient Wine Trade by V. Grace, (1961).

VII. The Middle Ages in the Athenian Agora by A. Frantz (1961).

Plan 1. The main square of Agora

cted. The final destruction was due to the Heruli in 267 A.D. Thereafter the area was reoccupied by industrialists, chiefly metal-workers, who flourished for a short time before the desolation of the Dark Ages.

Various lines of reasoning tend to confirm the identification of the building as the Heliæia, the seat of the oldest and principal law-court of Athens. In the first place it may be taken as certain that a building of this size and prominence with such a long history served some major civic purpose. Since the Council (*Boule*) was provided for on the west side of the square and the Assembly (*Ekklesia*), at least from the early 5th century B.C., on the Pnyx, the judicial branch of government, i.e. the lawcourts, becomes the most likely candidate. Secondly, the structural history of the Heliæia is now seen to run parallel to, and at times to be interlocked with the development of a group of buildings of the 5th and 4th centuries B.C. at the northeast corner of the Agora; these buildings have been identified as lawcourts through the discovery among their ruins of numerous bronze ballots and other equipment used by the courts. When the buildings at the northeast corner were demolished to make way for the Stoa of Attalos in the middle of the 2nd century B.C., their functions were apparently transferred to the new square which was constructed as part of that same program in immediate relation to the venerable old building at the southwest corner of the Agora. Finally, the absence of a roof in the early history of the building conforms with the literary tradition according to which the Heliæia met under the open sky, whereas the insertion of a peristyle in the 4th century is in keeping with the growing desire for greater comfort in the conduct of civic affairs that is illustrated by repeated references in the authors and inscriptions of the 4th century to lawcourts meeting in stoas.

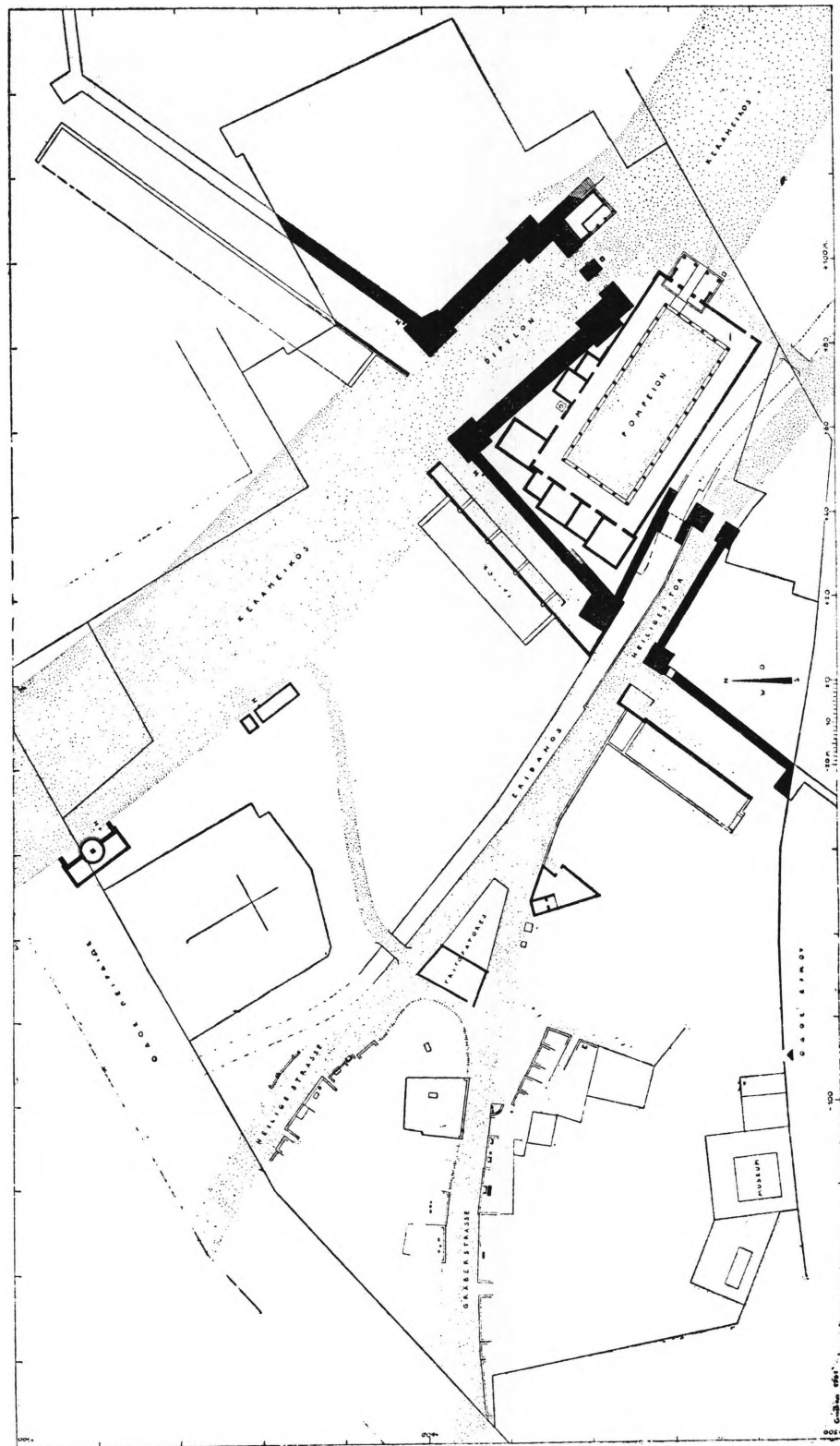
HOMER A. THOMPSON
Field Director
Aug. 17.1961

*

ATHEN: KERAMEIKOS-GRABUNG (1960)

Grabung des Deutschen Archäologischen Instituts. Leitung: Dr. D. Ohly.— Das Schwergewicht der Tätigkeit im Kerameikos im Jahr

1960 lag auf einer Restaurierung zahlreicher ausgewählter Funde und ihrer Neuauftellung im Kerameikoseum unter Mitarbeit von Dr. K. Vierneisel und Fräulein E. Karydis. Es handelte sich hierbei in der Masse um Fundstücke aus älteren Grabungen, vor allem aus den Grabungen von K. Kübler. Die Liberalität und wiederholte Ratschläge des Herrn Ephoros J. Miliadis haben diese Arbeit in dankenswerter Weise gefördert. Für die Vasenrestaurierungen war Tassos Pantasopoulos verpflichtet. Als der der Öffentlichkeit zugängliche Teil des Museumsgebäudes sind die Räume um den ersten Hof und der Hof selbst vorgesehen, während der tieferliegende Teil des Gebäudes vorläufig bis zur geplanten Erweiterung der Ausstellung der Fundmagazinierung vorbehalten bleiben sollte. Die Ausstellungsräume einschliesslich der Dächer und der Einrichtungsgegenstände sind einer durchgreifenden Erneuerung unterzogen worden. Der erste Saal birgt wie bisher archaische und klassische Grabdenkmäler: Grabstelen, Grabplastik und Basen mit Grabinschriften. Es wurde eine Umstellung und veränderte Auslese der Denkmäler getroffen. Die neuen Sockel sind mit mattfarbigen (unpolierten) Marmorplatten verkleidet. Dank der Genehmigung der Direktion des Nationalmuseums konnte das 1932 im Wegraum der Heiligen Strasse gefundene klassische Grabrelief der Ampharete in das Kerameikoseum zurückgeführt und öffentlich ausgestellt werden. Das Prunkstück des Saals und zugleich der grösste Anziehungspunkt des Grabungsmuseums ist die 1943 beim Heiligen Tor gefundene archaische Sphinx, die bereits 1958 restauriert, mit dem zugehörigen Stelenkapitell verbunden und z. T. ergänzt worden war. Die Sphinx erhielt jetzt ihren endgültigen würdigen Standplatz im Einklang mit den sie umgebenden archaischen Grabmonumenten (Taf. 15: im Vordergrund die archaische Stele mit dem in Spuren erhaltenen Bild eines Kranzträgers). Die auszustellenden Vasen und Kleinfunde in den übrigen drei Räumen mussten grösstenteils Stück für Stück einer erneuten Restaurierung und Ergänzung unterzogen werden, das sie während einer früheren Verlagerung in Mitleidenschaft gezogen und nachträglich unzulänglich zusammengesetzt worden waren (Taf. 16 a: neu zusammengesetzte und ergänzte frühattische Grabamphora des «Piräus-Malers» mit zwei Rei-

Plan 1. Kerameikos - grabung

tern und Sirene im Hauptbild und Kentaurenfries auf dem Hals). Die Auswahl der Ausstellungsstücke wurde dahin getroffen, dem Besucher beim Durchschreiten der Räume einen Querschnitt von den frühesten bis zu den spätesten Bodenfunden der Grabung zu vermitteln (2. Jahrtausend v. Chr. bis Spätantike) und zugleich den reichen Grabgruppen des 12. bis 5. Jahrhundert v. Chr. den Vorrang zu geben. Die Ausstellungsarbeiten werden 1961 fortgesetzt und abgeschlossen sein.—Im Hof sind unter anderen kleine unverzierte klassische Grabsteine ausgestellt, sodann zwei Grenzsteine der beiden Ausfallstrassen des Kerameikos: ein Horos der grossen Kerameikosstrasse vor dem Dipylon und der einzige bisher bekannte Horos der Heiligen Strasse. Im Zusammenhang mit der Sichtung der Magazine beim Dipylon wurde ein Fragment des Katalogs der gefallenen Argiver und Kleonäer aus der Schlacht von Tanagra (Ergebnisse Band III 29a) in das Epigraphische Museum und ein unpubliziertes, von K. Kübler entdecktes Bruchstück mit den Flügeln der Sphinx (Ath. Mitt. 1907 Tafel 21) in das Nationalmuseum überführt. Durch die Anpassung der Flügel konnte diese im Nationalmuseum ausgestellte archaische Grabsphinx aus dem Kerameikos in erfreulicher Weise weiter vervollständigt werden (Taf. 16 b mit freundlicher Genehmigung des Ausgräbers: Rückseite der ergänzten Sphinx mit den Spuren einer reichen Bemalung. Weitere Abbildung bereits auch bei G. Richter, *Archaic Gravestones* Abb. 54ff.).

Die Ausgrabungen im Wegraum der « Piräustrasse » (sog. Gräberstrasse) und im Kern der Stadtmauer südlich des Heiligen Tors waren bereits 1959 abgeschlossen, während die im gleichen Jahr begonnene Grabung vor der Eingangsfront des Pompeion (Plan 1) unterbrochen wurde, um erst 1961 wiederaufgenommen zu werden. Im Jahr 1960 wurde allein eine Grabung im sog. Querweg (Brueckner, Friedhof am Eridanos, Plan) durchgeführt. Im Zusammenhang mit Erdarbeiten, die mit Rücksicht auf die Grabbauten des 4. Jahrhunderts v. Chr. eine Wiederherstellung des Niveaus des Querwegs zum Ziel hatten, hat K. Vierneisel ein älteres Gräberfeld des 5. Jahrhunderts teilweise aufgedeckt. In der Breite des Weges und auf neun Meter seiner Länge wurden vor dem Grabbau der Demetria und Pamphile (Brueckner a. O. Bezirk

XII) 63 Gräber freigelegt, von denen 52 der Zeit zwischen 500 und 450 v. Chr. angehören. Die übrigen Gräber stammen aus frühhellenistischer Zeit, als der Wegraum bereits aufgegeben und für neuerliche Begräbnisse verwendet wurde. Die ältesten der Gräber des 5. Jahrhunderts sind 25 am tiefsten liegende Bestattungen von Erwachsenen. Zeitlich folgen zwischen etwa 490 und 450 v. Chr. 37 Gräber von in Gebrauchsamphoren oder in Tonwannen beigesetzten, meist im Säuglingsalter verstorbenen Kindern. Den Toten waren teils zahlreiche, durchwegs einfache Gefässe (vor allem schwarzfigurige Lekythen und Schwarzfirniskeramik; in Kindergräbern auch Miniaturgefässe) beigegeben. Das reichste Grab einer Frau enthielt 18 schwarzfig. Lekythen. In den 11 frühhellenistischen ziegelgedeckten Gräbern (spätes 4. und frühes 3. Jahrhundert) fanden sich als Beigaben nur Unguentaria.

Die Grabung von 1960 wie eine ältere des Jahres 1932 in der Nachbarschaft (Arch. Anzeiger 1932, 197 ff.) lassen erkennen, dass das ganze Gelände östlich der jüngeren Grabbautenreihe (Bezirk XII-XIII) von ca. 490 v. Chr. bis zur Jahrhundertmitte der Kinderbestattung vorbehalten war. (Taf. 17 : a. Aufgedecktes Tonwannengrab, um 480, b. singuläres Doppelamphorengrab, um 490, mit zwei abgeschlagenen und ineinandergeschobenen Gebrauchsamphoren als Grabbehälter). Für die Geschichte des Querwegs ergab sich, dass dieser nur 150 Jahre, von 450 v. Chr. bis in das späte 4. Jahrhundert, bestanden hat. Seine Anlage erfolgte erst im Zusammenhang mit der architektonischen Ausgestaltung des Bestattungsgeländes südlich des Eridanos seit dem ausgehenden 5. Jahrhundert. Seine Aufgabe im späten 4. Jahrhundert fällt mit dem endgültigen Abbruch der monumentalen Grabgesinnung zusammen.

D. OHLY

*

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ (1959-1960)

(Τυχαῖα εὐρήματα ἐντὸς τῶν Ἀθηνῶν)

Εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἑρμοῦ 31 οἰκόπεδον τῶν Δ. καὶ Α. Γιαννακοπούλου, κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς θεμελιώσεως τῆς σημερινῆς οἰκοδομῆς, ἀπεκαλύφθησαν εἰς βάθος περίπου τριῶν μέτρων ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς οἰκοδομικῆς του γραμμῆς 13 περίπου μέτρα

τρεις δεξαμεναι συνδεόμεναι μεταξύ των δι' άγωγοῦ. Ἐκ τούτων ἡ μία, σχήματος άπιδίου, σχετικῶς καλῶς σωζομένη εἶχε διαστάσεις: ὕψος 2,50 μ. καὶ διάμετρον κατὰ τὸν πυθμένα της 3 μέτρα. Ἐντὸς αὐτῆς καὶ εἰς τὴν ἐκ χωμάτων, λίθων καὶ κεράμων ἐπίχωσιν της εὐρέθησαν αἱ ἐνταῦθα εἰκονιζόμεναι πέντε μικρῶν διαστάσεων κεφαλαί¹, προτομαί, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ δύο, ὑπ' ἀριθ. 493 καὶ 494 καταλόγου εἰσαγωγῆς τῆς Ἐφορείας, κατεστραμμένοι ἀρκετὰ εἰς τὸ πρόσωπον. Αἱ ἄλλαι τρεῖς σώζονται καλῶς, μία δὲ ἐξ αὐτῶν, ἡ ὑπ' ἀριθ. 491 (Πίν. 18 α) παριστᾷ τὸν Σωκράτη. Μεταξὺ αὐτῶν ἀκόμη εὐρέθη καὶ τὸ ἐν τῷ Πίν. 21 παριστανόμενον ἀγαλμάτιον Ἀντινόου, ὕψους 0,60 μ. καθὼς καὶ ἄλλα μικροαντικείμενα, ὡς λύχνοι καὶ δσπρακα χρονολογούμενα εἰς τὸν 3ον μ.Χ. αἱ.

Τῶν εὐρημάτων τούτων σύντομος μνεία ἔγινε καὶ εἰς τὴν Chronique des Fouilles τοῦ BCH τοῦ ἔτους 1960 ὑπὸ τοῦ G. Daux (βλ. σελ. 613).

Τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1960, κατὰ τὰς ὑπὸ τῆς Υ.Δ.Ρ.Ε.Ξ. γενομένης ἐργασίας διὰ τὴν τοποθέτησιν ἀποστραγγιστικοῦ ἀγωγοῦ περὶ τῆς Πύλης τοῦ Ἀδριανοῦ ἀνευρέθη, δεξιὰ τῆς Πύλης ταύτης, ἀρχαῖον φρέαρ. Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τούτου ἀνεσύρθησαν δύο μαρμάρινα κεφαλαί, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ καλύτερον διατηρουμένη εἰκονίζεται εἰς τὸν Πίν. 20 α². Πρόκειται περὶ εἰκονιστικῶν κεφαλῶν τῶν χρόνων ἴσως τοῦ Ἀδριανοῦ (βλ. βραχεῖαν μνείαν αὐτῶν εἰς BCH 1959 σελ. 637).

I. ΘΡΕΨΙΑΔΗΣ

*

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΟΙΚΟΠΕΔΟΥ Ο.Δ.Ε.Π.

(Ὁδὸς Βουλῆς καὶ Μητροπόλεως)

Εἰς τὸ οἰκόπεδον τοῦ Ο.Δ.Ε.Π., τὸ ὀριζόμενον ὑπὸ τῶν ὁδῶν Μητροπόλεως πρὸς Βορρᾶν, Βουλῆς πρὸς Ἀνατολὰς, Ἀπόλλωνος πρὸς Νότον καὶ Πεντέλης πρὸς Δυσμὰς, μετὰ τὴν κατεδάφισιν τῶν παλαιῶν οἰκῶν πρὸς ἀνέγερσιν πολυκατοικίας, εὐρέθησαν κατὰ μῆνα Μάϊον τοῦ 1959 διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως ἀρράβδωτοι κίονες, Ἰωνικὰ ἐπιστύλια, τεμάχια γείσου κτλ. παλαιο-

1. Αἱ διαστάσεις τῶν μικρῶν αὐτῶν προτομῶν ἔχουν οὕτω: ὑπ' ἀριθ. 490 ὕψος 0.275μ., ὑπ' ἀριθ. 491 ὕψος 0.295μ., ὑπ' ἀριθ. 492 ὕψος 0.24μ., ὑπ' ἀριθ. 493 ὕψος 0.285μ., καὶ ὑπ' ἀριθ. 494 ὕψος 0.23μ. (Πίν. 18, 19, 20 β).

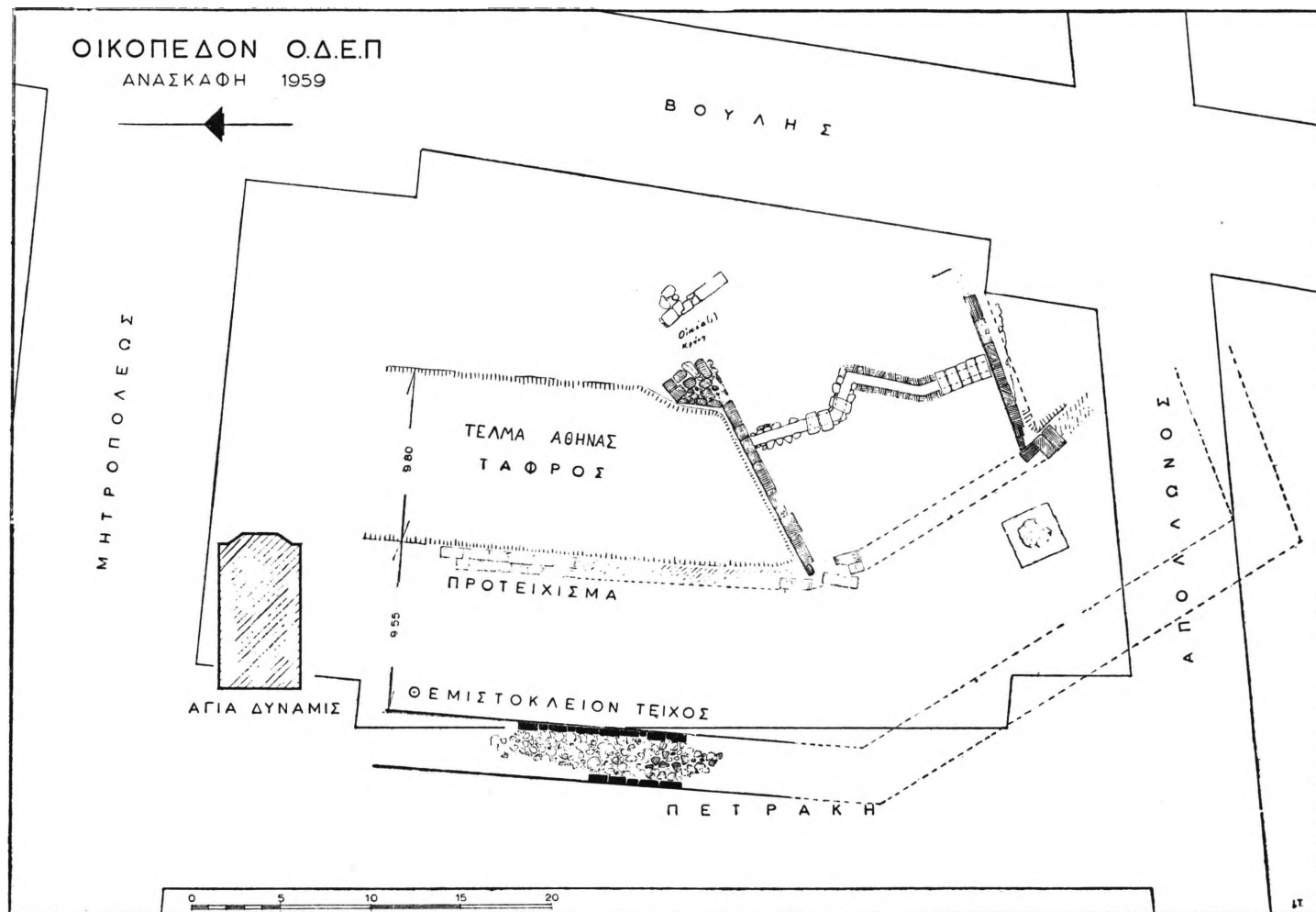
2. Αἱ διαστάσεις τῶν προτομῶν αὐτῶν ἔχουν οὕτω: τῆς καλύτερον διατηρουμένης, ὑπ' ἀριθ. 458 ὕψος 0.32 μ., τῆς δ' ἐφθαρμένης κατὰ τὸ πρόσωπον ὑπ' ἀριθ. 459 ὕψος 0.38μ.

χριστιανικῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ χρόνων ἀνήκοντα εἰς ναόν, διάδοχος τοῦ ὁποίου εἶναι ἴσως ἡ σημερινὴ Ἀγία Δύναμις τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω εὐρημάτων ἔγιναν δαπάναις τοῦ Ο.Δ.Ε.Π. ἀνασκαφαί. Κατ' αὐτὰς ἀπεκαλύφθη τμήμα τῶν κλασσικῶν τειχῶν τῆς πόλεως, τοῦ προτειχίσματος αὐτῶν μετὰ τῆς πρὸ αὐτοῦ τάφρου, τμήμα τοίχου κτηρίου ὡς καὶ ἄλλα λείψανα κτισμάτων (βλ. σχεδιογράφημα I. Τραυλοῦ, σελ. 23 καὶ Πίν. 22).

α) *Τείχος*: Σχεδὸν παραλλήλως πρὸς τὴν ὁδὸν Πεντέλης καὶ εἰς βάθος 1 μ. ὑπὸ τὴν οἰκοδομικὴν γραμμὴν εὐρέθη τμήμα τοῦ Θεμιστοκλείου τείχους (βλ. Πίν. 22 β) τῆς πόλεως. Τοῦτο ἀποτελεῖτο ἐκ δύο τοίχων πάχους 0,43 μ. καὶ σωζομένου μήκους 10 μ. Ἡ ἀπόστασις τῆς ἐξωτερικῆς ὀψέως τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὴν τοῦ ἐτέρου, ἥτοι τὸ πάχος τοῦ τείχους ἦτο 3 μ. Μεταξὺ τῶν τοίχων ὑπῆρχεν ἀδιατάρακτον στρώμα ἐκ λίθων, πάχους 0,60 μ. περίπου, ἐδραζόμενον ἐπὶ τοῦ ἡμιβράχου. Τοῦτο ἀνῆκεν εἰς τὸ ἀρχικὸν γέμισμα τοῦ Θεμιστοκλείου τείχους. Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθη κορμὸς κούρου (βλ. Πίν. 23 α) καὶ λάκκος ἐντὸς τοῦ ἡμιβράχου βάθους 0.26 μ. καὶ πλάτους 0.44 μ. περιέχων ταφὴν γεωμετρικῶν χρόνων.

Ἐκ τῶν δύο τοίχων τοῦ τείχους διεσώθη μόνον ὁ κατώτατος δόμος πλὴν ἐνὸς σημείου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ὅπου διατηροῦνται δύο ὀγκόλιθοι ὑμηττίου λίθου τοῦ ὑπερκειμένου δόμου. Οἱ πλεῖστοι τῶν ὀγκολίθων εἶναι πῶρινοι καὶ ἀποτελοῦν μέρος τῆς ὑπὸ τοῦ Θεμιστοκλέους κατασκευῆς τοῦ τείχους, προερχόμενοι ἐκ παλαιότερων κτισμάτων, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς καλῆς λαξεύσεως τῆς ἐσωτερικῆς ὀψέως τῶν. Εἷς ἐξ αὐτῶν φέρει τὸρμον διὰ στήλην, ἄλλος δὲ προέρχεται ἐκ τοιχοβάτου. Ἡ ἐσωτερικὴ ὀψις τῶν ὀγκολίθων ὑμηττίου λίθου εἶναι ἐντελῶς ἀκατέργαστος. Οἱ ὀγκόλιθοι εἶχον διαστάσεις περίπου 1 μ. ὕψος, 0,40 μ., πλάτος καὶ 0,60 μ. μήκος. Ἡδράζοντο δὲ ἐπὶ τοῦ ἡμιβράχου καὶ ἠκολούθουν τὴν καταφύρειαν αὐτοῦ, διατεταγμένοι κλιμακῶδως (Πίν. 22 β καὶ 23).

β) *Προτείχισμα*: Εἰς ἀπόστασιν 9,55 μ. πρὸς Α τοῦ τείχους καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτό, εὐρέθησαν λείψανα τοῦ προτειχίσματος ἀποκαλυφθέντος εἰς μῆκος 7,30 μ. Κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον του διατηρεῖ τοῦτο 4 δόμους, κατὰ δὲ τὸ λοιπὸν μῆκος του δύο. Ἐκ τῶν τελευταίων ὁ ἀνώτερος ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς σειρᾶς παρίνων ὀγκολίθων, ἐναλλάξ δύο μεγαλύτερων, μήκους 1,25 μ., καὶ ἐνὸς μικροτέρου, μήκους 0,50 μ., ἐχόντων πλάτος 0,45 - 0,60 μ. Πρὸς τὴν δυτικὴν ἢ ἐσωτερικὴν ὀψιν τῆς πλευρᾶς ταύτης τοῦ ἀνωτέρου δόμου προσάπτονται λείψανα τριῶν ἀντηρίδων (;), αἱ ὁποῖαι προεξέχουν

κατά 0,60 - 0,70 μ., τὰ δὲ μεταξύ των διαστήματα εἶναι περίπου 2 μ. Ὁ κατώτερος δόμος ἔχει πλάτος 1,30 μ. (Πίν. 24 β).

Ἀνατολικῶς τοῦ προτειχίσματος καὶ εὐθὺς μετ' αὐτὸ ἀρχίζει ἡ τάφος, πλάτους 9,80 μ. (Πίν. 24 α), ἡ ὁποία συμπληρῶναι τὸ ὅλον ὀχυρωματικὸν σύστημα τῆς ἀρχαίας πόλεως, ὡς διεσώθη τοῦτο εἰς πλείστα σημεία αὐτῆς, ὅπως π.χ. εἰς τὸν Κεραμεικόν, εἰς τὴν ὁδὸν Δραγατσανίου ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Ὁθωνος Λέφα - Τετνέ, εἰς τὰς κατὰ τὴν ὁδὸν Βούρβαχη ἐρεῦνας μας καὶ ἀλλαχοῦ.

Εἰς ἀπόστασιν 11 μ. νοτίως τοῦ τμήματος τοῦ-του τοῦ προτειχίσματος εὐρέθη ἡ συνέχεια αὐτοῦ, δηλ. δύο δόμοι πωρίνων καὶ κροκαλοπαγῶν ὀγκολίθων ἐδραζόμενοι ἐπὶ τοῦ ἡμιβράχου (βλ. Σχεδιογράφημα). Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὑπάρχει τοῖχος μὲ κατεῦθυσιν πρὸς ἀνατολὰς. Οὗτος εἶναι ἰσοδομικός, διατηρῶν 6 δόμους. Τὸ μήκος του εἶναι 10,70 μ. Οἱ 4 κατώτεροι δόμοι ἀποτελοῦνται ἐξ ἀκατεργάστων κροκαλοπαγῶν καὶ τινων πωρίνων ὀγκολίθων (βλ. Σχεδ. καὶ Πίν. 25 α-β). Εἰς τῶν τελευταίων φέρει τόρμον στήλης (:). Οἱ δύο ἀνώτεροι δόμοι εἶναι, πλην ἑνὸς κροκαλοπαγοῦς ὀγκολίθου, ἐκ πώρου. Ἐπὶ τῶν ὀγκολίθων τῆς βορείας ὕψεως οἱ κατασκευασταὶ ἤρχισαν λαξεύοντες ἄπεργον ἐπίπεδον, ἄφησαν ὅμως τοῦτο ἡμιτελές, οὐδέποτε ἀποπερατώσαντες τὴν λάξευσιν τῆς περιβαλλούσης τὸ ἄπεργον ταινίας.

γ) *Πυργοειδὲς κτίσμα*: Πρὸς τὴν ἀνατολικὴν ἄκρην τοῦ λοξοῦ τούτου τμήματος τοῦ τοίχου συνάπτεται γωνιώδης ἰσοδομικὸν κτίσμα (βλ. Σχεδιογράφημα). Εἰς τὸ σημεῖον ἐπαφῆς του μετὰ τοῦ προτειχίσματος σώζει τοῦτο τρεῖς δόμους, περαιτέρω δὲ δύο. Εἶναι ἐκτισμένον διὰ λίθου πώρου, κροκαλοπαγοῦς καὶ ὑμηττίου. Εἰς τῶν ὀγκολίθων του ἀντικατεστάθη διὰ πολλῶν μικρῶν ὀρθογωνίων λίθων. Τὸ τμήμα του τὸ συναπτόμενον πρὸς τὸν λοξὸν τοῖχον βαίνει πρὸς ΒΑ καὶ ἔχει μήκος 2,30 μ., ἔπειτα δὲ κάμπτεται κατ' ἀμβλείαν γωνίαν πρὸς ΒΔ. Τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ ἔχει ἰσχυρότατον ὑπόβαθρον ἐξ ἀκτινοειδῶς διατεταγμένων ὀγκολίθων, ὡς καὶ ἄλλων μικροτέρων ἐπ' αὐτῶν.

δ) *Οἰκία*: Τὸ ἀνατολικὸν ἡμισυ τοῦ πυργοειδοῦς κτίσματος δὲν ἀνευρέθη, διότι ἐπ' αὐτοῦ ἐκτίσθη κατὰ τὴν κλασσικὴν ἤδη ἐποχὴν οἰκία. Ταύτης ἀπεκαλύφθη τὸ κατώφλιον μήκους 1,95 μ., βαῖνον ἐκ ΒΔ πρὸς ΝΑ, ὡς καὶ συναπτόμενα εὐθύγραμμα λείψανα τοίχων, μήκους μετὰ τοῦ κατωφλίου 4,80 μ. Τὰ θεμέλια ἔχουν ὕψος 0,70 μ., ἀποτελοῦνται ἐξ ἀργῶν λίθων καὶ πατοῦν ἐπὶ τοῦ ἡμιβράχου. Ἐκ τῶν ἐγκοπῶν τοῦ κατωφλίου συνάγεται ὅτι ἡ οἰκία ἔκειτο πρὸς τὰ ΒΑ αὐτοῦ. Συναπτόμενον

πρὸς τὴν ΝΔ ἡ ἐξωτερικὴν του ὀψιν, καὶ 0,34 μ. βαθύτερον, εὐρέθη δάπεδον ἐκ πεπατημένης γῆς, ἀνήκον ἴσως εἰς τὴν αὐλήν. Τὸ κατώφλιον τοῦτο ἐφράχθη εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν καὶ ἀμέσως μετ' αὐτὸ πρὸς τὰ ΒΔ ἠνοίχθη ἄλλη εἰσοδος. Ἐξῶθεν τῆς νέας εἰσοδοῦ ἔκειτο μέγας ὑπερύψωτος λίθος, λελειασμένος κατὰ τὴν ἄνω του ἐπιφάνειαν ἐκ τῆς μακρᾶς χρήσεως. Ἡ εἰσοδος αὕτη σχετίζεται προφανῶς πρὸς τοῖχον βαίνοντα καθέτως πρὸς τὴν ΒΑ ἡ ἐσωτερικὴν ὀψιν τοῦ παλαιοῦ κατωφλίου. Τοῦ τοίχου τούτου σώζονται τὰ θεμέλια εἰς ὕψος 0,60 μ.

ε) *Τμήμα τοίχου*: Εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ οἰκοπέδου καὶ 3,50 μ. βαθύτερον τῆς παρακειμένης ὁδοῦ Ἀπόλλωνος ἀπεκαλύφθη ἰσοδομικὸς τοῖχος βλέπων πρὸς βορρᾶν, μήκους 8,30 μ., ὕψους 2 μ. περίπου καὶ κατασκευασμένος ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς. Ἐκ τῶν τριῶν δόμων του οἱ δύο κατώτεροι εἶναι ἐκ κροκαλοπαγοῦς λίθου καὶ ἀκατέργαστοι, ὁ δὲ ἀνώτερος ἐκ πώρου. Οὗτος ἔχει πλάτος 0,60 μ., προεξέχει τῶν λοιπῶν κατὰ 0,07 μ. καὶ φέρει ἐπὶ τοῦ βορείου τμήματος τῆς ἄνω ὀψεὸς του εὐθὺ κυμάτιον ἄριστης ἐργασίας. Ἡ νοτία ὀψις τοῦ δόμου τούτου εἶναι ἀκατέργαστος. Ἐδῶ συνάπτεται εἰς δξείαν γωνίαν ἄλλος τοῖχος ἐξ ἀργῶν λίθων, πάχους 0,76 μ., προφανῶς μεταγενέστερος, ὑδραγωγὸς δὲ διέρχεται ὑπὸ τοὺς τοίχους αὐτοῦς. Πρὸς δυσμὰς εὐρέθη ἐπίσης λείψανον τοίχου ἐκ τριῶν κροκαλοπαγῶν ὀγκολίθων ἀνίσου μήκους.

στ) *Τετράγωνον κτίσμα*: Δυτικῶς τῶν ἀνωτέρω εὐρέθη τετράγωνον κτίσμα (2,65 × 2,80 μ.), ἀποτελούμενον ἐκ μιᾶς στρώσεως ὀγκολίθων ἐκ πώρου. Ἡ ἄνω του ὀψις καλύπτεται ἐν μέρει ὑπὸ κονιάματος, πρόκειται δὲ περὶ τμήματος πυθμένος δεξαμενῆς.

ζ) *Υδραγωγός*: Ὑπὸ τὸν τοῖχον τὸν φέροντα κυμάτιον καὶ καθέτως πρὸς αὐτὸν διέρχεται μέγας ὑδραγωγός, βραχίων τοῦ Ἡριδανοῦ. Τετράγωνον ἄνοιγμα 1,05 μ. ὕψους καὶ 0,85 μ. πλάτους, ἰσοῦνός πρὸς τὸν κατώτατον δόμον τοῦ τοίχου, πλαισιῶναι πῆλινον ὑδραγωγόν, πεταλοειδοῦς διατομῆς, ὕψους 0,62 μ. ἐρχόμενον ἐκ ΝΑ. Ὑπεράνω καὶ πέριξ τούτου εἶναι ἐκτισμένον τοιχάριον ἐξ ἀργῶν λίθων φράσσον τὸ ὑπόλοιπον τμήμα τοῦ τετραγώνου ἀνοίγματος. Μεταξὺ τῶν λίθων ἦτο ἐκτισμένον τὸ ἡμισυ μαρμαρίνης λεκάνης. Τὸ τοιχάριον τοῦτο εἶναι προφανῶς σύγχρονον πρὸς τὸν ἐξ ἀργῶν λίθων τοῖχον. Ἴσως τότε ἐγένετο καὶ ὁ τμηματικὸς καθαρισμὸς καὶ ἡ ἀποχωμάτωσις τοῦ ἀγωγοῦ, ἡ ὁποία ἐφθανε μέχρι τοῦ δευτέρου ἀπὸ νότου ἐγκαρσίου ὀγκολίθου. Καθέτως πρὸς τὰ χεῖλη τοῦ ἀνοίγματος συνάπτονται δύο παράλληλοι ἰσοδομικοὶ τοῖχοι, ὕψους 1,05 μ., πάχους 0,90 μ.

καὶ μήκους 3,10 μ., ἐκ δύο δόμων κροκαλοπαγῶν ὀγκολίθων. Τὸν οὕτω δημιουργούμενον ἀγωγὸν καλύπτουν πέντε ἐγκάρσιοι ὀγκολίθοι, ἐπίσης κροκαλοπαγεῖς, ὕψους 0,47 μ., μήκους 1,30 μ. καὶ πλάτους 0,60 μ. - 0,70 μ., στηριζόμενοι ἐπὶ τῶν δύο παραλλήλων τοίχων. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ εἰς βάθος 0,38 μ. ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας του εὐρέθη τετράγωνον ἀνοιγμα (0,55 × 0,86 μ.), ἴσως πλευρικός ἀγωγός. Ἄλλος πλευρικός ἀγωγός βαίνει καθέτως πρὸς τὸν μέγαν ἀγωγὸν κατὰ τὴν ἀνατολικὴν ἄκραν τοῦ βορείου ἐγκαρσίου ὀγκολίθου. Εἶναι σαμαρωτὸς ἀποτελούμενος ἐκ δύο πηλίνων πλακῶν μετ' ἐλαφρᾶς καμπυλώσεως πρὸς τὰ ἔξω. Ἐπὶ τοῦ ἄρμου τῶν ἐτέθησαν τεμάχια κεράμων. Αἱ πλάκες αὐταὶ ἐχρησίμευον ὡς προστατευτικὸν σκέπαστρον εἰς δύο πηλίνους κυλινδρικοὺς σωλήνας. Ὁ δεξιὸς τούτων φαίνεται ἐρχόμενος ἐξ Α, ἐνῶ ὁ ἀριστερὸς ἐκ ΒΑ. Τὰ ὕδατα τῶν μικρῶν τούτων ἀγωγῶν, οἱ ὅποιοι δὲν σημειοῦνται ἐπὶ τοῦ σχεδίου, συλλέγονται ἐντὸς τοῦ μεγάλου. Εἰς τὴν βορείαν ἄκραν τοῦ τελευταίου διανοίγεται στοὰ λαξευμένη ἐντὸς τοῦ ἐδάφους, τομῆς πεταλοειδοῦς. Τὸ ὕψος της εἶναι περίπου 1,20 μ., τὸ δὲ μήκος της 3,50 μ. Τὸ ὕδωρ εἰσέρχεται ἐν συνεχείᾳ εἰς στενότερον ἀγωγόν, πλάτους 0,45 μ. καὶ ὕψους περίπου 1,20 μ. Ὁ ἀγωγὸς εἰς τὸ σημεῖον ἐπαφῆς του μετὰ τῆς στοᾶς κάμπτεται ἐλαφρῶς πρὸς Δ. Τὸ τμήμα τοῦτο εἶναι ἐκτισμένον ἐπιμελῶς διὰ τετραγώνων ἢ ὀρθογωνίων λίθων. Ἐν συνεχείᾳ κατευθύνεται καθέτως πρὸς τὸν λοξὸν τοῖχον. Τὸ τελευταῖον τοῦτο τμήμα ἔχει πλευρὰς ἐξ ἄργων λίθων καὶ καλύπτεται ὑπὸ λιθίνων πλακῶν. Εἰς ἓν σημεῖον ἀντὶ πλακὸς ἐτέθη τεμάχιον κατωφλίου.

Τὸ ὕδωρ διερχόμενον δι' ὅπῃς ὑπὸ τὸν λοξὸν τοῖχον (Πίν. 26 β) ἐχύνετο ἐντὸς τῆς πρὸ αὐτοῦ τάφρου, ἢ ὅποια ἐκτὸς τοῦ μεγάλου της πλάτους ἔχει καὶ βάθος ὑπερβαίνον τὰ 10 μ.

η) *Εὐρήματα:*

1) Κορμὸς Κούρου. Ἐντὸς τοῦ ἐκ λίθων γεμίματος τοῦ Θεμιστοκλείου τείχους εὐρέθη κορμὸς κούρου ἐκ πεντελησίου μαρμάρου ἀρίστης ἐργασίας. Εἶναι μεγέθους μικροτέρου τοῦ φυσικοῦ. Τὸ ἀπὸ τοῦ μέσου σχεδὸν τῶν πλευρῶν μέχρι ὑποκάτω τῶν γονάτων σωζόμενον τμήμα του ἔχει ὕψος 0,45 μ. Ἡ ἐμπροσθία ὄψις τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ καὶ τμήμα τῆς κοιλίας εἶναι ἀποκεκομμένα, σώζεται ὅμως ἡ ἀριστερὰ χεὶρ ἄνευ τοῦ βραχίονος (Πίν. 26 α).

2) Κορμὸς ἱματιοφόρου ἀνδρός. Ὅχι μακρὰν τοῦ τετραγώνου κτίσματος εὐρέθη μαρμάρινος κορμὸς ἱματιοφόρου ἀνδρός ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Εἰκονίζεται εὐτραφῆς ἀνὴρ, τοῦ ὁποῖου ὁ ἀριστερός

βραχίον φέρεται ὀριζοντίως πρὸ τῆς κοιλίας. Ἡ χεὶρ καμπτομένη κάπως πρὸς τὰ κάτω συγκρατεῖ τὸ βαθύπτυχον ἱμάτιον. Τὸ δεξιὸν ἥμισυ τοῦ στήθους εἶναι γυμνόν. Ὁ κορμὸς ἐλαξεύθη μεταγενεστέρως, διὰ τὴν χρησιμεύσιν ὡς ὕλικόν δομῆς.

3) Ἐπιτύμβιος κιονίσκος. Ἐπὶ τοῦ οἰκοπέδου εὐρέθη ἐπιτύμβιος κιονίσκος ἐξ ὑποφαίου λίθου, ὕψους 0,56 μ. καὶ διαμέτρου 0,24 μ. Φέρει τετράστιχον ἐπιγραφήν. Ὑψος γραμμάτων 0,15 - 0,02. Δ η μ ο [σ] τ ρ ά τ η Ἀ ρ χ ί ο υ [Λ α] μ π τ ρ έ [ω ς] θ υ γ ά τ η ρ.

4) Τεμάχιον ἐπιτυμβίου κιονίσκου, ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ὕψους 0,30 μ.

Δύο στίχοι ὑπεράνω τῆς στεφάνης (ὕψος γραμμάτων 0,03 - 0,4 μ.): Ἀ ρ [ε] ι σ τ ο ν ι κ ῆ Ἀ φ ρ ο δ ι σ ί ο υ Ἐ ρ α καὶ 3 στίχοι ὑπὸ τὴν στεφάνην (ὕψος γραμμάτων 0,03 - 0,035). Ἡ ρ α κ λ έ ω ν / Πα ρ α ν ό μ ο υ / Μ [ε] ι λ ή σ ι ο ς.

Γενικά Συμπεράσματα

Εἰς τὸ οἰκόπεδον τοῦ Ο.Δ.Ε.Π. ἐπιστοποιήθη ἡ ἀσφαλὴς ὑπαρξίς τοῦ κατὰ τὴν ὁδὸν Πεντέλης κειμένου τείχους τῆς πόλεως μετὰ τοῦ πρὸ αὐτοῦ προτειχίσματος καὶ τῆς πρὸ τοῦ προτειχίσματος τάφρου (βλ. Σχεδ.), ἡ δὲ ἀνεύρεσις ἐντὸς τοῦ τείχους τοῦ κούρου, ὁ ὅποιος ἐχρησιμοποιήθη ὡς γέμισμα αὐτοῦ, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη καὶ εἰς τμήμα τοῦ τείχους τῶν Πειραϊκῶν Πυλῶν (βλ. Ἱ. Θρεψιάδης, Ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Ἀθήναις, Πρακτικά ΑΕ 1953 σελ. 61-71), καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ εἰς δευτέραν χρῆσιν ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικόν χρησιμοποιηθέντες ὠρισμένοι λίθοι τούτου δίδουν μὲ ἀσφάλειαν καὶ τὴν χρονολογικὴν του τοποθέτησιν. Ἡ γεωμετρικὴ ἐξ ἄλλου χρόνων ἐντὸς τοῦ ἐρευνηθέντος γεμίματος τοῦ τείχους ταφή, ὑποδηλώνει ὅτι εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν δὲν εἶναι ἀπίθανος ἡ ὑπαρξίς νεκροταφείου τῆς Γεωμετρικῆς περιόδου, ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀνεύρεσις τάφων ἀπὸ τῶν Γεωμετρικῶν μέχρι τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων βορειότερον καὶ ἀνατολικώτερον τῆς θέσεως ταύτης, ἥτοι πρὸς τὴν ὁδὸν Καραγεώργη τῆς Σεβίας, Ἀπόλλωνος καὶ πέραν αὐτῶν κατὰ τὴν ὁδὸν Ὁθωνος καὶ τὴν πλατεῖαν Συντάγματος, δεικνύει ὅτι ἡ περιοχὴ ὑπῆρξε πάντοτε τόπος ταφῶν.

Ἡ ἀνεύρεσις τοῦ τμήματος τούτου τοῦ τείχους καθορίζει πλέον ἀσφαλῶς τὴν πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖον κατευθύνσιν του καὶ οὕτω συμπληρώνεται καὶ διορθώνεται ἡ μέχρι τοῦδε παραδεκτὴ γραμμὴ τοῦ Θεμιστοκλείου τείχους.

Ὁ Judeich (Topographie von Athen, σ. 142, σχεδ. I) ἄλλως δέχεται τὴν κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν τῆς πόλεως κατεύθυνσιν τοῦ τείχους τῶν κλασσικῶν χρόνων. Ὁ Τραυλὸς ὅμως (Πολεοδο-

μικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, σ. 51 εἰκ. 20, πίναξ XII καὶ σ. 56) στηριζόμενος εἰς τὰς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως ἐρεῦνας μας, καθὼς καὶ εἰς τὰς τοῦ Ἐφόρου τῆς Ἀκροπόλεως εἰς τὴν ὁδὸν Βουλῆς, ἐσημείωσε μὲ μεγαλυτέραν ἀκρίβειαν τὴν ἀπὸ τοῦ οἰκοπέδου τοῦ Ο.Δ.Ε.Π. πρὸς τὴν ὁδὸν Καραγεώργη τῆς Σερβίας φορὰν τοῦ τείχους, ἐνῶ διὰ τὴν πρὸς νότον κατεύθυνσιν αὐτοῦ, ἦτοι τὴν πρὸς τὰς ὁδοὺς Ἀπόλλωνος, Νίκης καὶ πέραν αὐτῶν, πρέπει νὰ στηριχθῶμεν εἰς τὰ δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς μας.

Ὅπως βλέπομεν εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Τραυλοῦ, ἂν προεκτείνωμεν νοερῶς πρὸς νότον τὸ σωζόμενον τμήμα τοῦ προτεινόμενου μέχρι τοῦ λοξοῦ τοίχου, θὰ συναντήσωμεν εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον αὐτοῦ μερικὸς ὀγκολίθους, οἱ ὅποιοι εὐρίσκονται εἰς τὴν θέσιν τῶν. Ἄν δὲ δεχθῶμεν αὐτοὺς ὑπολείμματα τοῦ ἐκεῖθεν διερχομένου προτεινόμενου, τότε ἔχομεν τὴν συνέχειαν αὐτοῦ καί, φυσικά, καὶ τοῦ τείχους. Προεκτείνοντες ἀκόμη πρὸς νότον τὸ οὕτω νοερῶς ἀποκατασταθὲν προτείνισμα καὶ ἐπεκτείνοντες πρὸς δυσμὰς τὸν παράλληλον πρὸς τὸν λοξὸν τοῖχον τὸν κατὰ τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Ἀπόλλωνος καὶ Νίκης εὐρεθέντα, μέχρι περιπυ τοῦ σημείου ὅπου τὸ τετράγωνον κατασκευάσμα τῆς δεξαμενῆς, ἀποκαθιστῶμεν πλήρως τὸ προτείνισμα καὶ συγχρόνως τὸ τείχος, ἂν προεκτείνωμεν καὶ τὸ τελευταῖον τοῦτο καθ' ὃν τρόπον καὶ τὸ προτείνισμα. Τὸ οὕτω δὲ προεκτεινόμενον τείχος θὰ πρέπει νὰ εὐρίσκεται ὑπὸ τὰς οἰκίας τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ Ἀπόλλωνος. Περαιτέρω δυστυχῶς δὲν γνωρίζομεν τὴν συνέχειάν του, δυνάμεθα ὁμῶς νὰ τὴν φαντασθῶμεν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σχεδίου τοῦ Τραυλοῦ, ἂν καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ δεδομένη κατεύθυνσις καθὼς καὶ ἡ θέσις τῶν Διοχάρους Πυλῶν δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλῆς (βλ. εἰς τὸ ἀναφερθὲν βιβλίον του, σ. 51 εἰκ. 20 πίν. XII).

Διὰ τὰ ὑπόλοιπα ἐρεῖπια τῆς ἀνασκαφῆς, ἥτοι τὸν ὀχετὸν τὸν μεταξὺ τῶν δύο τοίχων, τὸν ἀποκατασταθέντα λοξὸν ἐν σχέσει πρὸς τὸ προτείνισμα τοῖχον, τὴν κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τοῦ ἄκρον πυργοειδῆ ἀπόληξιν καὶ τὸ παρ' αὐτὴν κτίσμα τῶν κλασσικῶν χρόνων δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν μὲ πιθανότητα τὰ ἑξῆς:

Ὁ λοξὸς τοῖχος εἶναι προφανῶς ἀναλημματικὸς συγκρατῶν τὴν ἐντὸς τῆς τάφρου ἐπίχωσιν. Τοῦτο μαρτυρεῖ ἡ πρὸς βορρᾶν μόνον κατεργασμένη ὄψις του καθὼς καὶ ἡ πρὸς βορρᾶν ἐπίσης ἐντονὸς κλίσις του. Συγχρόνως θὰ ἐχρησίμευε καὶ πρὸς περιορισμὸν τοῦ κατὰ τὴν βορείαν ὄψιν καὶ εἰς ἀρκετὴν ἐκτασιν συρρέοντος ἐκεῖ λιμνάζοντος ὕδατος τοῦ διοχετευομένου ὑπὸ τοῦ

ἀγωγοῦ, ὁ ὁποῖος διέρχεται ὑπ' αὐτὸν τὸν τοῖχον καὶ παρὰ τὸ ἀνατολικὸν τοῦ ἄκρον (βλ. Πίν. 26 β καὶ σχεδιογράφημα). Ἐχρειάσθη δηλαδὴ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τῆς τάφρου ἕνεκα τῆς διαρροῆς τῶν πολλῶν ὑδάτων, ἂφ' ἐνὸς μὲν νὰ κατασκευασθῇ ὁ ἀγωγός, ἂφ' ἑτέρου δὲ νὰ κτισθῇ ὁ λοξὸς αὐτὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος, ὁ ὁποῖος συγκρατεῖ τὰ πρὸς νότον αὐτοῦ χώματα καὶ περιορίζει τὰ πρὸς βορρᾶν αὐτοῦ λιμνάζοντα ὕδατα. Ὁ ἀγωγὸς δὲ ἐκ τῆς στερεᾶς κατασκευῆς του καὶ τῆς σαφοῦς πρὸς νότον κατευθύνσεώς του ὑποδηλοῖ, ὅτι δὲν συλλέγει ἀπλῶς ὕδατα τῆς περιοχῆς, ἀλλὰ καὶ διοχετεύει ἀπὸ μακρὰν ταῦτα πρὸς ἐν ὀρισμένον σημεῖον. Ἐχομεν δηλαδὴ ἐδῶ μελετημένην διευθέτησιν ὑδάτων.

Τὰ ἄφθονα δὲ αὐτὰ ὕδατα εἶναι προφανῶς ὁ παλαιότερον, ἥδη ὑπὸ τοῦ Dörpfeld (Der Eridanos, Ath. Mitt. 1888 σελ. 211-220), σημειωθείς κλάδος τοῦ ἐκ τῶν ὑπορείων τοῦ Λυκαβητοῦ καὶ τοῦ Λυκείου πηγάζοντος Ἡριδανοῦ, ὁ δὲ παραλαμβάνων αὐτὰ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς πόλεως ἀγωγὸς τὰ φέρει πρὸς τὸ πρὸ τοῦ λοξοῦ τοίχου τμήμα τῆς τάφρου, τὸ ὁποῖον πιθανώτατα εἶναι τὸ φιλολογικῶς παραδεδομένον *Τέλημα τῆς Ἀθηνᾶς*. Τέλος τὸ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ λοξοῦ τοίχου κτίσμα, ἀνωτέρω ὥς οἰκία τῶν κλασσικῶν χρόνων χαρακτηρισθῆν, μὲ τὴν παρ' αὐτὸ πυργοειδῆ ἀπόληξιν τοῦ τοίχου, πολὺ πιθανὸν νὰ εἶναι λείψανον τῆς *Κρήνης τοῦ Πάνοπος*, τῆς κειμένης παρὰ τὰς Διοχάρους Πύλας καὶ ἀκριβέστερον παρὰ τὴν ἐκεῖ πλησίον ὑπάρχουσαν πυλίδα.

Τὸ πρὸ τοῦ λοξοῦ ὁμῶς τοῖχου «τέλημα» δὲν ἐδημιουργεῖτο μόνον ἀπὸ τὰ ὑπὸ τοῦ ἀγωγοῦ πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖον μεταφερόμενα ὕδατα τοῦ Ἡριδανοῦ ποταμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πηγᾶς, αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουν ἐδῶ, ὡς διεπιστώθη ἥδη ἀπὸ τὰς ἀνασκαφᾶς, καὶ μάλιστα καθαροῦ καὶ ποσίου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὕδατος.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπιβεβαιῶνται καὶ ἡ σχετικὴ πληροφορία τοῦ Στράβωνος (Θ 397), *εἰσὶ μὲν νῦν αἱ πηγαὶ καθαροῦ καὶ ποτίμου ὕδατος, ὥς φασιν, ἐκτὸς τῶν Διοχάρους καλουμένων πυλῶν πλησίον Λυκείου - πρότερον δὲ καὶ κρήνην κατεσκεύαστό τις πλησίον πολλοῦ καὶ καλοῦ ὕδατος*, καὶ τὸ χωρίον τοῦ Πλάτωνος (Λύσις 203 α), ὅπου ὁ Σωκράτης πορευόμενος ἐξ Ἀκαδημίας εὐθὺς Λυκαίῳ τὴν ἔξω τοῦ τείχους ὑπ' αὐτὸ τὸ τείχος ἐγένετο κατὰ τὴν πυλίδα ἢ ἢ Πάνοπος Κρήνη. Τὰ δύο αὐτὰ χωρία, καθὼς καὶ ἡ πληροφορία τῆς ἐπιγραφῆς (I.G. II 1056 στίχ. 6) *Ἀθηνᾶς τέλημα πρὸς ταῖς [Πύλαις] ταῖς παρὰ τὸ Διοχάρους Βαλανεῖον*, τὰ θίγοντα τὸ τοπογραφικὸν πρόβλημα τῶν εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τῆς πό-

λεως πυλών του τείχους, διευκρινίζονται ήδη επί τη βάσει των δεδομένων των ανασκαφών μας κατά τρόπον σχεδόν βέβαιον.

Συμφώνως λοιπόν προς τās φιλολογικὰς πηγὰς αἱ Διοχάρους πύλαι εὐρίσκονται πλησίον τοῦ «Τέλματος τῆς Ἀθηνᾶς», ὅπου ἡ «Πάνοπος Κρήνη», ἡ παρ' αὐτὴν Πυλὶς καὶ τὸ παρὰ τὰς πύλας «Βαλανεῖον».

Αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως καθάρισαν ἤδη, ὡς ἐλέχθη, τὸ «Τέλεσμα τῆς Ἀθηνᾶς» καὶ τὴν «Κρήνην τοῦ Πάνοπος», αἱ δὲ παλαιότεραι ἀνασκαφαὶ μας, κατὰ τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Ἀπόλλωνος καὶ Νίκης (βλ. Ἰ. Θρεψιάδης: Ρωμαϊκὴ ἔπαυλις ἐν Ἀθῆναις, Πολέμων τόμ. Ε. σελ. 126 - 141), ἀπεκάλυψαν νυμφαῖον, τὸ ὁποῖον κάλλιστα δύναται ν' ἀποδοθῇ εἰς τὸ Διοχάρους Βαλανεῖον, θεμέλια τοῦ ὁποῖου εὐρέθησαν καὶ κατὰ τὴν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως θεμελιώσιν τῆς οἰκίας Καλλιγᾶ. Καὶ εἶναι μὲν τὸ Βαλανεῖον τοῦτο ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀλλ' ἡ εἰς αὐτὸ χρησιμοποίησις ὡς οἰκοδομικοῦ ὕλικου παλαιότερων ἀρχιτεκτονικῶν τεμαχίων ὑποδηλοῖ πιθανῶς ὑπαρξιν ἐδῶ ἀρχαιότερου Βαλανείου, ὑπόθεσις ὑπὲρ τῆς ὁποίας συνηγορεῖ καὶ ἡ πρὸς τὸν Ἡριδανὸν καὶ τὴν Κρήνην γειτνίασις τοῦ τόπου.

Ἐπὶ τῇ βάσει λοιπόν τῶν ἀνωτέρω δυνάμεθα μετὰ πιθανότητος πλέον νὰ τοποθετήσωμεν τὰς «Διοχάρους Πύλας» ἐκεῖ που κατὰ τὴν σημερινὴν ὁδὸν Ἀπόλλωνος, ἡ ὁποία διαδεχθεῖσα τὴν παλαιὰν τουρκικῶν χρόνων ὁδὸν τὴν ὁδηγοῦσαν εἰς τὴν «Μεσογειτικὴν Πόρταν» (βλ. Κ. Μπίρη, Τὰ πρῶτα Σχέδια τῶν Ἀθηνῶν σελ. 4 - 5) ἀκολουθεῖ προφανῶς τὰ ἱχνη τῆς ἐκ τῶν Διοχάρους Πυλῶν ἐκκινούσης ἀρχαίας ὁδοῦ τῆς ἀγούσης πρὸς τὸ Λύκειον.

Ι. ΘΡΕΨΙΑΔΗΣ

*

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΛΕΩΦΟΡΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Κατὰ τὴν διάνοξιν τάφων πρὸς κατασκευὴν ὑπονόμων εἰς τὴν λεωφόρον Πανεπιστημίου ὑπὸ τῆς ΥΔΡΕΞ ἀνευρέθη πλῆθος κλασσικῶν καὶ ρωμαϊκῶν τάφων (ὑπὲρ τοὺς 50) μετὰ πολλῶν ἀγγείων, λείψανα ὑπονόμων καὶ διαφόρων κτισμάτων, ἐν οἷς ὑπόκαυστον, δεξαμενὴ καὶ ψηφιδωτὸν δάπεδον ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ὡς καὶ δύο ἐπιτύμβιοι κιονίσκοι.

Αἱ δύο τάφοι ἠνοίχθησαν ἐκατέρωθεν τοῦ καταστρώματος τῆς λεωφόρου καὶ εἰς ἀπόστασιν 0,20 μ. ἀπὸ τῶν πεζοδρομίων αὐτῆς. Ἐκάστη τούτων εἶχε πλάτος μέχρι 0,90 μ. καὶ βάθος μέχρι

5 μ., ἐξετείνετο δὲ καθ' ὅλον τὸ μήκος τῆς λεωφόρου. Τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν τάφων εὐρέθη εἰς τὴν νοτίαν τάφρον εἰς τὸ μεταξὺ τῆς ὁδοῦ Κοραῆ καὶ τῆς ὁδοῦ Βουκουρεστίου τμήμα αὐτῆς. Διεπιστώθη οὕτω ἡ ὑπαρξὶς ἐκτεταμένου νεκροταφείου πρὸ τοῦ ΒΑ τμήματος τῶν τειχῶν τῆς πόλεως.

α) Τάφοι

Εὐρέθησαν ὑπερπεντήκοντα τάφοι, ἐξ ὧν τρεῖς μόνον εἰς τὴν βορείαν τάφρον. Τὸ βάθος ἀπὸ τῆς ἀσφάλτου ποικίλλει ἀπὸ 2 - 5 μ. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως εἰς ὑψομετρικὰς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα διαφορὰς τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους καὶ ὄχι εἰς χρονολογικὴν διαφοράν. Οἱ πλεῖστοι τῶν τάφων ἦσαν αὐστηρῶς προσανατολισμένοι. Οὕτω 24 ἐξ αὐτῶν ἔβαινον ἐξ Α πρὸς Δ καὶ 20 ἐκ Β πρὸς Ν. Τὸ τμήμα τῆς Ν. τάφρου, τὸ μεταξὺ τῶν ὁδῶν Ὁμήρου καὶ Βουκουρεστίου, ἀπέδωκε τάφους καὶ διεσκορπισμένα ὀστρακα, τόσον τῆς κλασσικῆς ὥσον καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἐνῶ τὸ τμήμα τὸ μεταξὺ Ὁμήρου καὶ Κοραῆ τάφους ρωμαϊκοὺς.

1. *Κλασσικοὶ τάφοι*: Οὗτοι ἦσαν ἢ πηλῖνοι, ἀποτελούμενοι ἐκ δύο σκαφοειδῶν ἡμίσεων (3 τάφοι) ἢ λίθινοι. Εἰς μίαν περίπτωσιν, ἐπὶ τῶν πηλίνων τοιχωμάτων μὲ χεῖλη καμπτόμενα ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἔξω, ἐπεκάθητο πλάξ ἐκ πάρου. Οἱ λίθινοι τάφοι, κιβωτιόσχημοι, μὴ υπερβαίνοντες τὰ 2 μ. κατὰ μήκος, ἦσαν εἰς ἐκ πάρου, ἄλλος ἐκ κογχυλιάτου, τρεῖς μὲ πάρινα τοιχώματα καὶ στέγην ἐκ κογχυλιάτου καὶ εἰς ἐξ ὑμηττίου λίθου. Ἐνδιαφέρον εἶδημα ἦτο μία θηκὴ ἐξ ὑμηττίου λίθου, 0,58 μ. ὕψους, σχήματος κυλίνδρου μετὰ πώματος τομῆς ἡμιελλειψοειδοῦς. Ἐντὸς τῆς θήκης εὐρέθη τεφοροδόχος πηλίνη κάλπις, μελαμβαφῆς, λαμπρῶς διατηρηθεῖσα, φέρουσα λευκὸν κλάδον ἐλαίας πέριξ τοῦ ὧμου (βλ. Πίν. 27 α). Ἡ κάλπις περιεῖχε πλὴν τῶν κεκαυμένων ὀστέων καὶ 2 ἀτρακτοειδῆ ληκύθια.

2. *Κτερίσματα κλασσικῶν τάφων* (οἱ ἀριθμοὶ ἀναφέρονται εἰς τὸν κατάλογον τῆς Ἐφορείας): Οἱ τάφοι ἦσαν πλούσιοι εἰς κτερίσματα, ἀποδώσαντες πλῆθος ἀκεραίων ἀγγείων, (μελανομόρφους καὶ ἐρυθρομόρφους ληκύθους, πυξίδας, μικροσκοπικὰ ληκύθια, σκύφους, ἀλάβαστρα, κ.ἄ.). Ἀριθ. 15 - λήκυθος ἐρυθρόμορφος. Εἰκονίζεται καθημένη γυνὴ τείνουσα πυξίδα (Πίν. 27 β). Ἀριθ. 79 - χαλκοῦν ἔλασμα ἐνεπίγραφον:

Α [Ρ] Χ Ε Δ Η Μ Ο Σ
[Δ] [=] Π Ε Ρ Ι Θ Ι

Ἀριθ. 134 - λήκυθος ἐρυθρόμορφος. Εἰκονίζεται ἀνὴρ ξιφῆρης φέρων χλαμύδα, ὕψηλὰ ὑποδή-

ματα καὶ πέτασον, βαίνων ὀρμητικῶς πρὸς τὰ δεξιά (Πίν. 27 γ).

Ἀριθ. 137 - λήκυθος ἐρυθρόμορφος. Εἰκονίζεται ὀρθία γυνὴ φέρουσα κεκρύφαλον καὶ τείνουσα λεκανίδα (Πίν. 27 γ).

Ἀριθ. 140 - ἀμοφορίσκος ἀτρακτοειδὴς μετὰ μελανῶν ὀριζοντίων ζωνῶν (Πίν. 27 γ).

Ἀριθ. 141 - πυξίς μόνωτος ἐρυθροβαφῆς (Πίν. 27 γ).

Ἀριθ. 143 - μικρὰ ὄλπη πορφυρόχρους (Πίν. 28 α).

Ἀριθ. 144 - ἡθμός μελαμβαφῆς (Πίν. 28 α).

Ἀριθ. 146 - σκύφος πολύχρωμος (Πίν. 28 α).

Ἀριθ. 150 - λήκυθος. Ἐπὶ τοῦ λευκοῦ βάθους εἰκονίζεται διὰ μελανοῦ χρώματος πάλιν λέοντος καὶ κάπρου (Πίν. 28 α).

Ἀριθ. 164 - τριφυλλόσχημος πρόχους μελαμβαφῆς. Ἐντὸς πλαισίου εἰκονίζεται μελανόμορφος Σάτυρος ὀρχούμενος ἐνώπιον κατόπτρου (;) (Πίν. 28 β).

Ἀριθ. 170 - πυξίς μελαμβαφῆς. Ἡ λαβὴ τοῦ πάματος φέρει τροχίλον.

Ἀριθ. 184 - λήκυθος ἀρυβαλλοειδῆς, μελαμβαφῆς μετὰ ραβδώσεων.

Ἀριθ. 195 - καὶ 196 - δύο λευκὰ πήλινα ἀλάβαστρα (Πίν. 28 γ).

Ἀριθ. 222 - λευκὴ λήκυθος. Εἰκονίζεται νέος περιβαλλόμενος ἱμάτιον.

Πλησίον τῶν τάφων εὐρέθη ὀξυπύθμενος ἀμοφορεὺς οἶνος (ἀριθ. 197) τύπου Χίου (500 - 425 π.Χ.).

3. *Ρωμαϊκοὶ τάφοι*: Οἱ πλεῖστοι τούτων ἦσαν σαμαρωτοί, παρουσιάζοντες ὁμῶς μεγάλην ποικιλίαν εἰς τὴν κατασκευὴν. Ὁ μεγαλύτερος εἶχε μήκος 1,93 μ. καὶ ὁ μικρότερος 0,96 μ., τῶν περισσοτέρων ὁμῶς τὸ μήκος ποικίλλει μεταξὺ 1,60 μ. καὶ 1,80 μ. καὶ τὸ πλάτος μεταξὺ 0,30 καὶ 0,50 μ., τὸ δὲ πάχος τῶν πλακῶν ἀπὸ 0,02 μ. μέχρι 0,045 μ. Ἄλλοι 15 τάφοι εἶχον καὶ στενὰς πλευράς, εἴτε ἐξ ὀρθίων πηλίνων πλακῶν εἴτε ἐκτισμέναις μετ' ἀσβέστου διὰ πλίνθων ἢ διὰ λιθαρίων καὶ πλίνθων· ἐξ αὐτῶν οἱ τρεῖς εἶχον καὶ πυθμένα ἐστρωμένον διὰ πλίνθων, εἰς μίαν δὲ περίπτωσιν ὁ πυθμὴν ἦτο ἐπίσης σαμαρωτός. Εἰς τοὺς πλέον ἐπιμελῶς ἐκτισμένους τοῦ τύπου τούτου, ὡς οἱ ἀνωτέρω 14 τάφοι, εἶχον τεθῆ ἐπὶ τῆς σαμαρωτῆς στέγης καὶ κυρίως ἐπὶ τῆς ἀκμῆς αὐτῆς τεμάχια πλίνθων καὶ πηλίνων πλακῶν πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς στεγανότητος (8 τάφοι). Πλὴν τῶν σαμαρωτῶν εὐρέθησαν καὶ τάφοι κιβωτιόσχημοι, ὧν ἡ στέγη ἀπετελεῖτο ἐκ μιᾶς ἢ δύο ἐπιπέδων πηλίνων πλακῶν με ἐξωγκωμένα χεῖλη, αἱ δὲ πλευραὶ ἀπετελοῦντο εἴτε ἐκ τεσσάρων πηλίνων πλακῶν (4 τάφοι), εἴτε ἦσαν κτισταὶ μετ' ἀσβέστου ἐκ πλίνθων

καὶ λίθων ἢ μόνον ἐκ πλίνθων (2 τάφοι). Ἐνὸς ἡ στέγη εἶχε σχῆμα καμάρας. Ὅστ' εὐρέθησαν καὶ ἐντὸς ἀμοφορέως οἶνου, φέροντος ἐσωτερικῶς ἐπάλειψιν ἀσβεστοκονιάματος. Τῆς αὐτῆς ἐποχῆς εἶναι καὶ ταφικὸν σύμπλεγμα ἐκ τριῶν παραλλήλων τάφων, ἐκ λίθων μετ' ἀσβέστου κατεσκευασμένων καὶ με ἐσωτερικὴν ἐπίχρισιν ἐξ ἀσβεστοκονιάματος. Τὸ σχῆμα τῶν ἡτο ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον ἀπολήγον ἄνω εἰς καμάραν. Αἱ καμάραι δὲν ἦσαν ὁραταὶ ἐξωτερικῶς, διότι τὸ ἀνώτερον τμήμα τῶν ἐσχημάτιζε μίαν ἐνιαίαν ἐπιπέδον ἐπιφάνειαν διήκουσαν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ταφικοῦ συμπλέγματος. Ὁ κεντρικὸς τάφος ἦτο ἐλαφρῶς ὑψηλότερος (1,10 μ.), μακρότερος (2,15 μ.) καὶ πλατύτερος (0,58 μ.) τῶν ἄλλων δύο, περιέχων τρεῖς νεκρούς. Ἡ ἀνατολικὴ στενὴ πλευρὰ ἐνὸς τῶν ἀκραίων τάφων ἀπετελεῖτο ἐκ πηλίνης πλακὸς (εἰσόδου;) φεροῦσης ἀποτυπώματα ποδὸς γαλῆς. Τὰ κτερίσματα τῶν ρωμαϊκῶν τάφων ἦσαν πτωχὰ (ἐν τῇ δύο ἀγγεῖα ἢ καὶ οὐδέν). Εὐρέθησαν ἀρκετὰ ἀκέραια ἀγγεῖα, ὅπως λεκανίδες, πρόχοι, ὑάλινοι δακρυδόχοι κτλ. (Πίν. 28 δ).

β) Ψηφιδωτὸν δάπεδον

Εἰς τὴν βορείαν τάφρον, κατὰ τὴν διασταύρωσιν μετὰ τῆς ὁδοῦ Βουκουρεστίου, ἀπεκαλύφθη ψηφιδωτὸν δάπεδον εἰς βάθος 2,20 μ. ἀπὸ τῆς ἀσφάλτου, ἀρίστης διατηρήσεως, χρονολογούμενον εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν (Πίν. 29β). Ἀπετελεῖτο ἐκ μελανῶν καὶ ὑποκιτρίνων ψηφίδων (πλευρὰς 0,005 - 0,01 μ.) τεταγμένων εἰς ἐυθύγραμμα σχήματα. Ἐν τετράγωνον (πλευρὰς 0,185 μ.) σχηματιζόμενον ὑπὸ τεσσάρων μικρῶν τριγῶνων ἐναλλάξ μελανῶν καὶ ὑποκιτρίνων, περικλείεται ἐντὸς μεγαλυτέρου τετραγώνου (πλευρὰς 0,57 μ.), σχηματιζομένου ὑπὸ τεσσάρων τραπεζίων ἐναλλάξ μελανῶν καὶ ὑποκιτρίνων ψηφίδων. Ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως εὐρέθησαν καὶ τεμάχια κονιάματος τοίχου, ἐρυθρὰ με ὑπολεύκους φυτικὰς παραστάσεις, ἐρυθρὰ με γραμμὰς μελανὰς, ἢ ὑπομέλανα με «νερά» ἀπομιμούμενα ὀρθομαρμάρωσιν. Τὸ ἐντὸς τῆς τάφρου τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ εἶχε μήκος περὶ τὰ 6,50 μ., ἡ συνολικὴ του ὁμῶς ἔκτασις παραμένει ἄγνωστος. Δοκιμαστικὴ τάφος ἀνοίγεισα εἰς τὸ πεζοδρόμιον ἔδειξεν ὅτι τὸ ψηφιδωτὸν συνεχίζεται πρὸς τὰ ἐκεῖ.

γ) Ὑπόκαυστον

Διαγωνίως πρὸς τὸ ψηφιδωτὸν, ἐντὸς τῆς νοτίας τάφρου, εἰς βάθος 3,20 μ. καὶ ἔναντι τοῦ κινηματογράφου «Ἀθηναία» εὐρέθησαν λείψανα ὑποκαύστου. Πήλινοι δίσκοι, πάχους 0,04 μ. καὶ διαμέτρου 0,25 μ., τεταγμένοι κιονηδόν, ἐσχημάτιζον

κιονίσκους. Ευρέθησαν 7, τεταγμένοι εις σειράς και απέχοντες ἀλλήλων 0,40 - 0,50 μ. Τὸ μεταξύ των ἔδαφος ἦτο ἐστρωμένον διὰ λίθων και ἔβριθε ἀνθράκων.

δ) Δεξαμενὴ

Εἰς τὴν νοτίαν τάφρον, εἰς βάθος 3 μ. και ἔναντι τοῦ ζαχαροπλαστείου «Ζόναρς» ἀπεκαλύφθησαν λείψανα δεξαμενῆς, φερούσης ἐπίστρωσιν ὑδραυλικοῦ κονιάματος ἐπὶ πυθμένος ἐκ μικρῶν λίθων ἐκτισμένων δι' ἀσβέστου. Ἡ δεξαμενὴ ἐξετείνεται καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς τάφρου και εἰς μῆκος 2,10 μ. Εἰς τὴν ἄκραν ἐσώζοντο εἰς ὕψος 0,30 μ. λείψανα τοίχου ἐκτισμένου ὡς ὁ πυθμὴν και βαίνοντος ἐκ Β πρὸς Ν. Τὸ κονίαμα ἠκολούθει τὴν ἐσωτερικὴν ὀψιν τοῦ τοίχου συνεχιζόμενον πρὸς τὰ ἄνω δι' ἐλαφρᾶς καμπυλώσεως ἢ και ἀμβλείας γωνίας.

ε) Ὑδραγωγοί

1) Ἐντὸς τῆς νοτίας τάφρου, ἔναντι τοῦ καταστήματος Πετρίδης, εὐρέθη μέγας ὑδραγωγὸς βαίνων ἐκ Β πρὸς Ν (;). Ἀπετελεῖτο ἐκ πηλίνων ἡμιτυμπάνων τομῆς ἡμιελλειψοειδοῦς (ἐσωτ. ὕψους 0,30 μ. και ἐσωτ. πλάτους 0,45 μ., πάχους δὲ 0,35 μ.), τὰ ὁποῖα ἔβαινον ἐπὶ τοιχαρίου ἐκ πλίνθων, ὕψους 0,30 μ. και πάχους 0,08 μ., ἐπεστρωμένου ἐσωτερικῶς δι' ὑδραυλικοῦ κονιάματος και φέροντος ἄνω πατοῦραν ἐφ' ἧς ἐστηρίζοντο τὰ ἡμιτύμπανα. Τὸ τοιχαρίον εἶχε κτισθῇ ἐπὶ παρομοίων ἡμιτυμπάνων ἀνεστραμμένων. 2) Ν.Α. τοῦ ὑποκαύστου, ἔναντι τοῦ καταστήματος Καλοκαιρινοῦ, εὐρέθη δεύτερος ἀγωγὸς πῆλινος βαίνων ἐκ Β πρὸς Ν, τομῆς ἀνεστραμμένου Π (ἐσωτ. ὕψους 0,125 μ. πλάτος 0,153 και πάχος 0,025 μ.), καλυπτόμενος ὑπὸ πηλίνης πλακὸς μήκους 0,29 μ. και πάχους 0,04 μ. 3) Εἰς τὴν βορείαν τάφρον, ἔναντι τῆς οἰκοδομῆς τῆς ἐπὶ τῆς λεωφόρου Πανεπιστημίου 6, ἐφάνη τρίτος ὑδραγωγὸς μὲ κατεύθυνσιν ἐκ Δ πρὸς Α, τομῆς τετραγώνου, σχεδὸν ὁμοῖος πρὸς τὸν ὑπ' ἀριθ. 2 (ἐσωτ. ὕψος 0,11 μ., ἐσωτ. πλάτος 0,125 μ., πάχος 0,02 μ. Μῆκος πλακὸς 0,29 μ. και πάχος 0,035 μ.).

ζ) Ἄλλα εὐρήματα

Εἰς τὴν βορείαν τάφρον, μεταξύ τῶν ὁδῶν Βουκουρεστίου και Βασιλίσσης Σοφίας, εὐρέθησαν πλὴν τῶν ἄλλων και τὰ ἑξῆς :

Ἀριθ. 2 - κεφαλὴ ἀνδρὸς γενειοφόρου ἐκ μαρμάρου, ὕψους 0,25 μ. Ἐλλείπει τὸ δεξιὸν ἦμισυ. Ἐχει μακρὰν κόμην πίπτουσαν εἰς ἐλαφροτάτους κυματισμοὺς και σχηματίζουσαν μικρὰν κυκλικὴν ἐκβάθυνσιν πρὸς ἐναπόθεσιν στεφάνου (;). Ὑπὸ

τὸν ὄμον διακρίνονται ἱχνὴ τὸρμου. Προφανῶς εἶναι μικρὰ Ἑρμαϊκὴ στήλη. Ἀρίστη ἐργασία τοῦ τέλους τοῦ βου π.Χ. αἰ. (Πίν. 29 α).

Ἀριθ. 172. Ἀκροκέραμος μὲ ἀνάγλυφον μορφήν φέρουσιν μακρὸν πώγωνα και ἀνθεμοειδῇ κόμην.

Ἀριθ. 241. Ἐπιτύμβιος κιονίσκος ἐξ ὑμηττίου λίθου, ὕψους 0,57 μ. και διαμέτρου 0,20 μ. Φέρει ἐπιγραφὴν: Φιλωτέρα / Θεογένου / Μιλησία. Ὑψος γραμμάτων 0,024 μ.

Ἀριθ. 242. Ὁμοίως ἐπιτύμβιος ἐνεπίγραφος κιονίσκος. Σωζόμενον ὕψος 0,28 μ. Ὑψος γραμμάτων 0,022 μ: Θράσωρος / Χολαργεύς.

Οἱ ἀνωτέρω σημειωθέντες τάφοι, καθὼς και οἱ κατὰ καιροῦς, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1935 και ἑξῆς, εἰς τὴν ἰδίαν περιοχὴν ὅφ' ἡμῶν ἀνασκαφέντες, ὅπως π.χ. ἡ συστάς τάφων ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων, ἢ ὑπὸ τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Κοραῆ ἀριθ. 4 κτήριον, δύο-τρεῖς τάφοι ὑπὸ τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου (Πανεπιστημίου) ἀριθ. 22 κτήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀρκετοὶ ἄλλοι ὑπὸ τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ὀμήρου ἀριθ. 4 και 6 κτήριον και ἀλλαχοῦ, ἀποτελοῦν συνέχειαν τοῦ ἐκτεταμένου νεκροταφείου τοῦ ὑπὸ τὸ κτήριον τοῦ Μετοχικοῦ Ταμεῖου Στρατοῦ πρὸ ἑτῶν ὑπὸ τῶν Ν. Κυπαρίσση και Σ. Καρούζου ἀνασκαφέντος (βλ. Ν. Κυπαρίσση, Αἱ ἀνασκαφαὶ τῶν Βασιλικῶν Σταύλων, Α.Δ. IX (1924-1925) Παράρτημα σ. 68-72· Σ. Καρούσου, BCH LXXI - LXXII (1947-1948) σ. 385-391). Τοῦ ἰδίου νεκροταφείου συνέχειαν ἀποτελοῦν και οἱ ὑπὸ τοῦ Σεραφεῖμ Χαριτωνίδης ὑπὸ τὴν ἐπὶ τῶν ὁδῶν Καραγεώργη τῆς Σερβίας ἀριθ. 4 και Σταδίου ἀριθ. 3 οἰκοδομὴν τῆς οἰκογενείας Καλλιγᾶ ἀνασκαφέντες τάφοι (βλ. Σ. Ι. Χαριτωνίδης: Ἀνασκαφὴ κλασσικῶν τάφων παρὰ τὴν Πλατεῖαν Συντάγματος, Α.Ε. 1958 σ. 1-145), καθὼς και οἱ ὅφ' ἡμῶν εἰς τὴν ἰδίαν ἀκριβῶς περιοχὴν ἐρευνηθέντες τάφοι.

Ι. ΘΡΕΨΙΑΛΗΣ

*

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΙΣ ΤΟ ΟΙΚΟΠΕΔΟΝ ΤΗΣ ΟΔΟΥ ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ 6

(Οἰκοδομὴ Ὁθωνος Κ. Λέφα - Τετανέ)

Ὅρια : Τὸ οἰκόπεδον συνορεύει Δυτικῶς μετὰ τὴν ὁδὸν Ἀριστείδου και τὴν πολυκατοικίαν Μπίτσου, Νοτίως μετὰ τὴν Τράπεζαν Χίου, Βορείως μετὰ τὴν πολυκατοικίαν Ν. Δημητριάδου και Ἀνατολικῶς μετὰ τὴν ἰδιοκτησίαν Μπένση και τὸ Ταμεῖον Συντάξεων Προσωπικοῦ Τραπεζῆς Ἑλλάδος.

α) *Ενδρήματα*

Κατά την έκσκαφην πρὸς στερέωσιν τῶν πεδίων τῆς ὑπὸ ἀνέγερσιν πολυκατοικίας καὶ ἐν συνεχείᾳ, κατὰ τὴν ἀπὸ 28-2-59 συστηματικὴν ἀρχαιολογικὴν ἀνασκαφὴν, ἀπεκαλύφθησαν τὰ θεμέλια καὶ τὰ δάπεδα μεγάλης οἰκίας κλασσικῆς ἐποχῆς. Βορειότερον εὐρέθη μέγας ὑδραγωγὸς καὶ ἄλλος μικρότερος.

β) *Μέτρησις βάθους*

Τὸ ὑψηλότερον διατηρούμενον σημεῖον τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς οἰκίας εὐρίσκεται κατὰ 0,20 μ. χαμηλότερον τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ Ἀριστείδου. Ἐκ τοῦ σημείου τούτου ὑπολογίζεται τὸ βάθος, εἰς τὸ ὁποῖον κεῖνται τὰ διάφορα ἀρχαῖα λείψανα.

γ) *Ὑδραγωγός*

Οὗτος ἄρχεται ἀπὸ τῆς ὁπῆς ἀγωγοῦ ὑπαρχούσης εἰς τὸ τεῖχος τῆς πόλεως τοῦ Δ' π.Χ. αἰ. ἡ ἐσωτερικὴ ὄψις τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ καὶ τὸ ΒΑ ὄριον τοῦ οἰκοπέδου. Ὁ ὑδραγωγὸς ἔχει κατεύθυνσιν ἐκ ΒΑ πρὸς ΝΑ. Εἶναι κατεσκευασμένος ἐξ ὀπτοπλίνθων σχήματος πετάλου τεθειμένων κατὰ τὴν διάστασιν τοῦ πλάτους τῶν. Οἱ ἄρμοι τῶν πεταλοσχημῶν ὀπτοπλίνθων ἢ κεράμων καλύπτονται πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς στεγανότητός τῶν δι' ἄλλων τεμαχίων ὀπτοπλίνθων ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἁρμοῦ τῶν, κατὰ τὸ ἄκρον, οἱ κέραμοι φέρουν ἀρχιτεκτονικὰ γράμματα. Οἱ αὐτοὶ συνδυασμοὶ γραμμάτων (ΧΡ, ΟΛ, ΟΥ) ὑπάρχουν εἰς τὸν ἄνω καὶ κάτω κέραμον τοῦ αὐτοῦ τυμπάνου (ζεύγους), ὥστε κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀγωγοῦ νὰ ἐπιτυγχάνεται τελεία συναρμογὴ τῶν τυμπάνων διὰ τῆς συνάψεως τοῦ ἄνω κέραμου μετὰ τοῦ ἀντιστοίχου τοῦ κάτω. Οἱ ἄρμοι οἱ φέροντες τὰ γράμματα ἐβλεπον πρὸς ΒΑ.

Αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι : ὕψος 0,86μ. πλάτος 0,40μ., πᾶχος 0,40μ. Πλησίον τοῦ ἀγωγοῦ καὶ ὑπ' αὐτὸν εὐρέθησαν ἐρυθρόμορφα ὄστρακα. Ἐξ αὐτῶν καὶ ἐκ τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων ἢ κατασκευῇ τοῦ ἀγωγοῦ χρονολογεῖται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ' αἰ. Ὁ ἀγωγὸς ἦτο πλήρης χώματος καὶ ἄμμου. Ἐντὸς αὐτῆς τῆς ἐπιχώσεως εὐρέθησαν ὑστερορρωμαϊκὸς λύχνος καὶ ὑάλινον φιαλίδιον ἀκαθορίστων μᾶλλον χρόνων, ἀντικείμενα δίδοντα τὸν χρόνον τῆς ἀχρηστεύσεως τοῦ ἀγωγοῦ. Ὁ ἀγωγὸς κεῖται 0,20 μ. βαθύτερον τοῦ δυτικοῦ τοίχου (Πίν. 30 β).

δ) *Μικρὸς Ὑδραγωγός*

Ἐπὶ τοῦ βορείου ὁρίου τοῦ οἰκοπέδου καὶ εἰς τὸ αὐτὸ πρὸς τὸν μέγαν ὑδραγωγὸν ὕψος, ἦτοι 0,20μ.

βαθύτερον τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὑπάρχει ἄλλος μικρότερος, ἀποτελούμενος ἀπὸ σωλῆνα πήλινον, τομῆς ὀρθογωνικῆς. Ἄνω καλύπτεται ὑπὸ λιθίνης πλακός, ὅσον τοῦλάχιστον φαίνεται, διότι ὁ ἀγωγὸς προχωρεῖ ὑπὸ τὴν μεσοτοιχίαν τῆς ἰδιοκτητοῦ πολυκατοικίας Ν. Δημητριάδου. Αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις τούτου εἶναι : 0,15 X 0,20 μ. κατὰ τὰ χεῖλη του καὶ 0,17μ. κατὰ τὴν βάσιν. Πᾶχος κατὰ τὰ χεῖλη 0,02μ. καὶ κατὰ τὴν βάσιν 0,025. Ἡ πλάξ ἔχει ὕψος 0,03 καὶ μήκος 0,30 μ.

ε) *Οἰκία*

Τῆς μεγάλης αὐτῆς οἰκίας (Σχεδ. Τραυλοῦ, σ. 31 καὶ Πίν. 30 α, γ καὶ 31 α) μόνον τὸ δυτικὸν τμήμα κεῖται ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου, ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸν καὶ μέρος ἴσως τοῦ νοτίου εὐρίσκεται ὑπὸ τὰς πρὸς ἀνατολὰς καὶ νότον κειμένας γειτονικὰς πολυκατοικίας. Τὸ ἀποκαλυφθὲν αὐτῆς τμήμα ἀποτελεῖται ἐξ ἐνὸς βορείου δωματίου μετὰ δαπέδου ψηφιδωτοῦ ἐκ πολυχρῶμων χαλίκων, ἐνὸς κεντρικοῦ δωματίου ἢ πιθανώτερον αὐλῆς περιστύλου μετὰ δαπέδου ἐκ κονιάματος μετ' ἐνθέτων μικρῶν τεμαχίων μαρμάρου, ἐντὸς τῆς ὁποίας εὐρέθησαν κίων καὶ φρέαρ, καὶ τέλος ἐξ ἐνός, τοῦ νοτιώτατος ἀποκαλυφθέντος, τμήματος διαμερίσματος, ὅπου πέριξ φρέατος εὐρέθησαν μικρὰ τμήματα θεμελίων τοίχων, τρεῖς ὑδραγωγοὶ καὶ μικρὸν τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Τὸ δυτικὸν ὄριον ὧν τῶν τμημάτων τῆς οἰκίας ἦτο μέγας πολυγωνικὸς τοίχος.

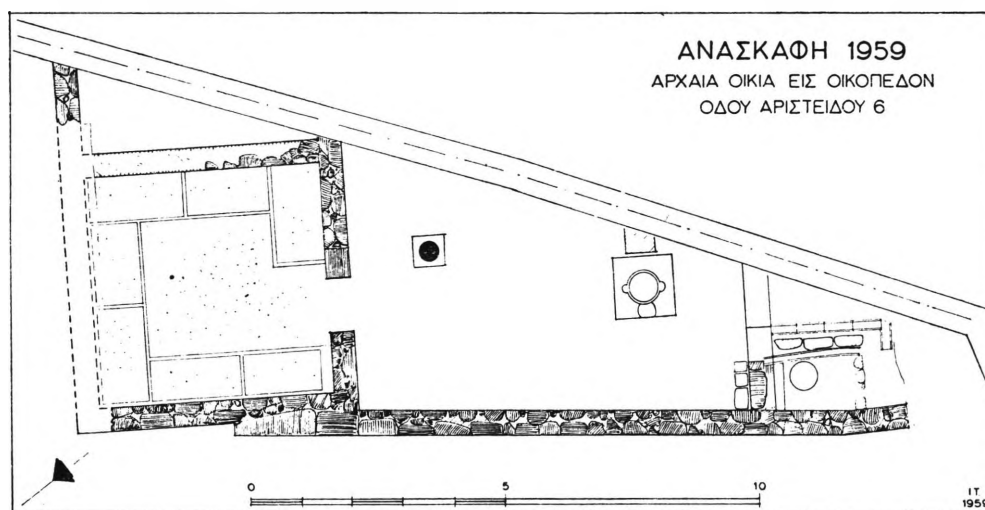
ζ) *Τοίχος*

Ὁ καλύτερον τῶν ἄλλων σωζόμενος δυτικὸς τοίχος τῆς οἰκίας διατηρεῖται εἰς συνολικὸν ὕψος περίπου 1,90 μ. Τὰ θεμέλιά του, μέσου ὕψους 0,50 μ., ἐξ ἀργῶν λίθων, πατοῦν ἐπὶ τοῦ μαλακοῦ ἡμιβράχου (κιμιλιάς) καὶ ἐξέχουν ὀλίγον (0,04μ.) τοῦ ἐπ' αὐτῶν ἐρειδομένου τοίχου δίκην εὐθυντηρίας. Ἡ ἄνω ὁμῶς ἐπιφάνειά τῶν εἶναι ἀρκετὰ ἀνώμαλος· ἴσως διότι τὰ θεμέλια καὶ ὠρισμένα κατώτατα τμήματα τοῦ τοίχου θὰ ἐκαλύπτοντο ὑπὸ τοῦ χώματος τῆς ἐκείθεν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, διερχομένης ὁδοῦ (Πίν. 30 α, 31 α-β).

Ὁ τοίχος εἶναι ἐκτισμένος δι' ἀσβεστολίθων καὶ ἡ ἀνωτάτη σωζομένη σειρὰ (ὕψους 0,48 μ.) ἀποτελεῖται ἀπὸ λίθους μεγάλων διαστάσεων. Ὑπ' αὐτὴν ὁ τοίχος εἶναι πολυγωνικὸς ἢ μᾶλλον μίμησις πολυγωνικοῦ, διάφορα δὲ κενὰ, σχηματιζόμενα μεταξὺ τῶν μεγαλυτέρων λίθων, πληροῦνται ὑπὸ μικροτέρων στενῶν καὶ ἐπιμήκων, τεθέντων εἰς ὀριζοντίαις στρώσεις στενουμένας πρὸς τὰ κάτω. Τὸ κτίσιμον ἐγινε μὲ ἐξαιρετικὴν ἐπιμέλειαν. Ὁ τοίχος ἀπέχει 25 μ. τῆς ὁδοῦ Ἀριστείδου. Ἡ νοτιὰ ἄκρη του ἔχει ὑποστῇ μετα-

σκευήν, προφανώς εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν (Πίν. 31 β). Τὸ στρώμα δυτικῶς τοῦ τοίχου, κατὰ τὴν γενομένην τομήν, πλάτους 1 μ., βάθους περίπου 1,80 μ. καὶ μήκους ἴσου πρὸς τὸ μήκος τοῦ τοίχου, ἀπέδωσεν ὁστρακα μελανόμορφα (τὸ χαρακτηριστικώτερον τῶν ὁποίων ἦτο τεμάχιον κρατήρος τῶν ἀρχῶν τοῦ βου αἰ. μὲ παράστασιν γέρον-

κες τῶν ὀρθογωνίων εἶναι μικρότεροι τῶν τοῦ τετραγώνου. Δυτικώτερον τοῦ κέντρου τοῦ νοτίου τοίχου ὑπάρχει ἀνοιγμα (πλ. 1,10 μ.) φραχθὲν βραδύτερον διὰ λίθων καὶ πλίνθων. Ἐκεῖ ἦτο ἴσως ἡ θύρα. Αἱ παραστάδες ἦσαν καλῶς εἰργασμένοι καὶ εἰς τὸ κάτω τμήμα των, εἰς τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου τοῦ κεντρικοῦ δωματίου φέρουν ἐγ-

Ἀρχαία οἰκία εἰς οἰκόπεδον τῆς ὁδοῦ Ἀριστείδου (Σχεδιογρ. Ι. Τραυλοῦ)

τος καὶ νεανίου ἀντωπῶν, εὐρεθὲν εἰς βάθος ἑνὸς μέτρου) μελαμβαφῇ, ἀβαφα καὶ ἄλλα μὲ ἐρυθρὰν γεωμετρικὴν διακόσμησιν.

η) Βόρειον Δωμάτιον

Τὸ δάπεδόν του ἀποτελεῖται ἐκ κονιάματος (πάχους 0,04 μ.) μετ' ἐνθέτων χαλίκων πολυχρῶμων. Ἐκ τῶν τοίχων τοῦ δωματίου διετηρήθησαν ὁ δυτικὸς καὶ ὁ νότιος εἰς ὕψος περίπου 0,80 μ. Εἰς τὴν ὀρθὴν γωνίαν, ὅπου οὗτοι συναντῶνται ὑπάρχει ὀπὴ ἐκροῆς τῶν ὑδάτων. Εἰς τὸ σημεῖον ἐδράσεως τῶν τοίχων τὸ κονίαμα συνεχίζεται πρὸς τὰ ἄνω, εἰς δὲ τὸν δυτικὸν τοῖχον διατηρεῖται εἰς μέσον ὕψος 0,10 μ. καὶ μέγιστον 0,28 μ. Ὡς ἐκ τούτου ὑπῆρχεν ἀρχικῶς ἡ γνώμη ὅτι πρόκειται περὶ δεξαμενῆς. Εἰς ἀποστάσιν 0,5 μ. ἀπὸ τῶν τοίχων ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ δαπέδου μία κανονικὴ χαραγὴ πλάτους 0,065 μ., ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τοὺς τοίχους καὶ περιβάλλει τὸ δάπεδον. Τὸ λοιπὸν δάπεδον διὰ στενότερων καὶ ἀβαθεστέρων χαραγῶν χωρίζεται εἰς κεντρικὸν τετράγωνον περιβαλλόμενον ὑπὸ ἑπτὰ ὀρθογωνίων, ὅπου ἐτοποθετοῦντο ἴσως αἱ κλῖναι, ἐὰν τὸ βόρειον δωμάτιον ἦτο τράπεζα. Οἱ χάλι-

κοπὰς καθ' ὅλον τὸ πλάτος των, πρὸς ὑπόδοχὴν τοῦ κατωφλίου, τὸ ὅποιον δὲν ἀνευρέθη. Φαίνεται ὅτι ἀφηρέθη, ὅταν ἐφράσσετο ἡ θύρα καὶ ἀντικατεστάθη ὑπὸ δύο μεγάλων λίθων μὲ πολὺ ἀνώμαλον τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐκτίσθησαν οἱ φράξαντες τὸ ἀνοιγμα λίθοι καὶ πλίνθοι.

θ) Κεντρικὸν Δωμάτιον

Τὸ δάπεδον τούτου ἦτο ἐκ κονιάματος μετ' ἐνθέτων τεμαχίων μαρμάρου. Εἰς ἓν σημεῖον εἶχε μεταγενεστέραν ἐπισκευὴν ἐκ πλακιδίων μαρμάρου. Εὐρέθη εἰς τὴν θέσιν του κίων ἀρράβδωτος ἐκ κογχυλίου λίθου μὲ ἐπίστρωμα κονιάματος πάχους 0,08 μ., τεθραυσμένος ἄνω. Διατηρούμενον ὕψος 1,57 μ. Κάτω διάμετρος 0,34 μ., καὶ ἄνω 0,32 μ. Τὸ κονίαμα φέρει ἴχνη πυρκαϊᾶς. Ὁ κίων εἰς τὸ ἄνω μέρος του ἔχει δύο ἐγκοπὰς, ἡ μεγαλύτερα τῶν ὁποίων ἔχει μήκος 0,23 μ., καὶ πλάτος 0,10 μ. ἡ μικρότερα 0,09 μ. καὶ 0,05 μ. κοινὸν δὲ βάθος καὶ αἱ δύο 0,08 μ. Ὁ κίων πατεῖ ἐπὶ βάσεως παρίνης τετραγώνου μὲ στρογγυλεμένας τὰς γωνίας, καὶ μὲ ἐπίκεντρον τὸν ὅμον ἐγκαθίσσεως τοῦ κίονος, βάθους 0,06 μ. Ἡ

βάσις ἐκρύπτετο ὑπὸ τὸ δάπεδον (Πίν. 31 α). Δὲν εὐρέθησαν ἄλλαι βάσεις κιόνων, διὰ τὰ ἑξακτιβωθῇ ἂν ἐπρόκειτο περὶ αὐτῆς περιστύλου.

Νοτιώτερον τοῦ κίονος τὸ ἐλλείπον δάπεδον ἀντικαθίσταται εἰς ἓν σημεῖον ὑπὸ ἀνωμάλως πως ἐστρωμένων πλίνθων. Ἐπ' αὐτῶν ἀνευρέθη ἐνεπίγραφος στήλη. Εἰς τὸ νότιον τμήμα τοῦ δωματίου ἀπεκαλύφθη φρέαρ ἐκτισμένον δι' ἀργῶν λίθων βάθους 8 μ. περίπου. Τὸ προστομιαῖον του εἶναι πωρὶνὴ πλάξ ὀρθογώνιος (1,20 X 1,15 μ.) συνολικοῦ ὕψους 0,20 μ., τῆς ὁποίας ἡ ἄνω ἐπιφάνεια εὐρίσκεται εἰς ὕψος 0,095 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Τὸ στόμιον ἔχει διάμετρον 0,57 μ. Πέριξ αὐτοῦ ὑπάρχουν διάφοροι ἐγκοπαί, εἰς μίαν τῶν ὁποίων εὐρέθη μολύβδινον ἔλασμα. Ἡ ἐρυθρὰ βαφὴ ἢ πλαισιώνουσα τὰ ἄκρα τοῦ δαπέδου παρὰ τοὺς τοίχους (πλ. περίπου 0,19 μ.) ὑπάρχει καὶ ἐπὶ τοῦ δαπέδου πέριξ τοῦ προστομιαίου.

Εἰς ὑστερωτέραν ἐποχὴν τὸ δωμάτιον ἐχωρίσθη δι' ἀμελῶς ἐκτισμένου ἐκ λίθων καὶ πλίνθων τοίχου, διήκοντος ἀπὸ Α πρὸς Δ, εἰς ἓν μεγαλύτερον βόρειον καὶ ἓν μικρότερον νότιον δωμάτιον. Ὁ διαχωριστικὸς αὐτὸς τοῖχος κατὰ τὸ σημεῖον ἐπαφῆς του μετὰ τοῦ δυτικοῦ ἀπέιχε 3,80 μ. τοῦ βορείου τοίχου. Τὸ κεντρικὸν δωμάτιον εἶχεν ἐπιχωσθῇ διὰ χώματος βριθόντος ὑστερορωμαϊκῶν ὀστράκων. Εὐρέθησαν λύχνοι τοῦ Δ μ.Χ. αἰ., εἰς διάφορα σημεῖα τέφρα μετ' ὀστέων, τὸ ἥμισυ πηλίνης κεφαλῆς κριοῦ (0,03 x 0,05 μ.) καὶ παρὰ τὸν νότιον τοῖχον ἀτρακτοειδὲς ληκύθιον.

ι) Ἐπιγραφή

Μαρμαρινὴ ἐνεπίγραφος στήλη (ὕψους 0,75 πλάτους 0,49 καὶ πάχους 0,11 μ.). Ἡ ὀπισθία ὡς καὶ ἡ ἄνω αὐτῆς ἐπιφάνεια εἶναι ἀκατέργαστοι. Ὑπὸ τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν εἶχε στερεωθῇ σιδηροῦς ἥλος, ἡ διαστολὴ τοῦ ὁποίου προεκάλεσε τὴν ἀπόσπασιν τεμαχίου τοῦ μαρμάρου (Ἀριθ. καταλόγου Ἐφορείας 734).

Ἐμπροσθία πλευρά. Ἐν Ε ὕψους 0,1 μ., ὑπὸ τοῦτο ἀπεζεσμένα γράμματα εἰς 3-4 στίχους. Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων 0,06-0,08 μ.

Εἰς τὸ κέντρον: CCC

CTI. .]POC ἦτοι Σταῦρος

Ἀριστερά πλευρά :

AP]ΠΩΚΡΑΤΗ[C

ΚΑΡΟΣ

ΣΠΟΡΟΣ

CΠO

C Ω

ια) Περιοχὴ νοτίου φρέατος

Τὸ ἐντὸς τοῦ νοτιωτάτου διαμερίσματος τῆς οἰκίας ἀποκαλυφθὲν φρέαρ ἀνήκει εἰς τὸν Δ' π.Χ. αἰ. καὶ τοὺς μετ' αὐτὸν χρόνους. Εἶναι ἐκτισμένον διὰ πηλίνων δακτυλίων, ἀποτελουμένων ἐκ τριῶν μερῶν, ὕψους περίπου 0,60 μ. Ἡ διάμετρος τοῦ φρέατος εἶναι 0,66 μ. καὶ τοῦ προστομιαίου αὐτοῦ, τὸ ὅποιον εἶναι τεθραυσμένον εἰς διάφορα σημεῖα, 0,60 μ. Πέριξ τοῦ φρέατος ἐσώθησαν χαμηλὰ τμήματα θεμελίων τοίχων. Ἰσως ἀνήκον εἰς μικρὸν δωμάτιον, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα λουτρόν. Παρὰ τὸ φρέαρ, πρὸς Β. αὐτοῦ, ἐσώθη μικρὸν τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἐκ πολυχρῶμων χαλίκων. Ἀνατολικῶς τοῦ φρέατος εὐρέθησαν δύο ἀγωγοὶ μετ' κλίσιν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ἐκβάλλοντες εἰς ἄλλον μεγαλύτερον, ὁ ὁποῖος βαίνει ἐξ Α. πρὸς Δ., ἔπειτα ἐκ Β. πρὸς Ν. (1 μ.) καὶ ἐν συνεχείᾳ πάλιν ἐξ Α. πρὸς Δ., διερχόμενος διὰ μεγάλης ὁπῆς ὑπὸ τὴν κακοκτισμένην συνέχειαν τοῦ μεγάλου δυτικοῦ τοίχου τῆς οἰκίας.

ιβ) Διαστάσεις τῶν τριῶν ἀγωγῶν:

Πλάτος τοῦ δυτικοῦ ἀγωγοῦ 0,14 μ.

» » ἀνατολικοῦ » 0,15 μ.

» » νοτίου » 0,21 μ.

Βάθος » ἀνατολικοῦ » 0,18 μ.

» » νοτίου » 0,21 μ.

» » δυτικοῦ » 0,14 μ.

Οὐδεμία σχέσις τῶν ἀγωγῶν μετὰ τοῦ φρέατος διεπιστώθη. Ἡ κεραμεικὴ εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ κεντρικοῦ δωματίου. Εὐρέθη μέγας κέραμος στρωτήρ, κορινθιακοῦ τύπου.

Γενικαὶ παρατηρήσεις

Ἡ ἐν μέρει μόνον δυστυχῶς ἀποκαλυφθεῖσα αὐτὴ οἰκία τῆς κλασσικῆς περιόδου εἶναι τυπικὸν δείγμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν χρόνων ἐκείνων, ἡ χρῆσις ὅμως αὐτῆς φθάνει μέχρι καὶ τῶν τελευταίων ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀφοῦ, ἐννοεῖται, κατὰ τὴν μακρὰν αὐτῆς ζωὴν ὑπέστη διαφόρους μεταβολάς. Ἡ δὲ θέσις τῆς εἰς τὸ τμήμα τοῦτο τῆς πόλεως τὸ εὐρισκόμενον τόσον πλησίον τοῦ περιβόλου τῆς, ὅπως καὶ τῆς ἄλλης, τῆς πρὸ ἐτῶν ἀνασκαφείσης (AJA, 1957 σ. 281-282, I. Τραυλοῦ, ἔ. ἀ. σ. 116 σημ. 1), δεικνύει ὅχι μόνον τὴν πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ἑκτασιν τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ τὴν πυκνὴν κατοίκησιν αὐτῆς, ἀφοῦ τόσον ὠραῖαι καὶ ἀρχιτεκτονικῶς ἐνδιαφέρουσαι οἰκίαι ἐκτίζοντο πλησιέστατα πρὸς τὰ τεῖχη.

I. ΘΡΕΨΙΑΔΗΣ

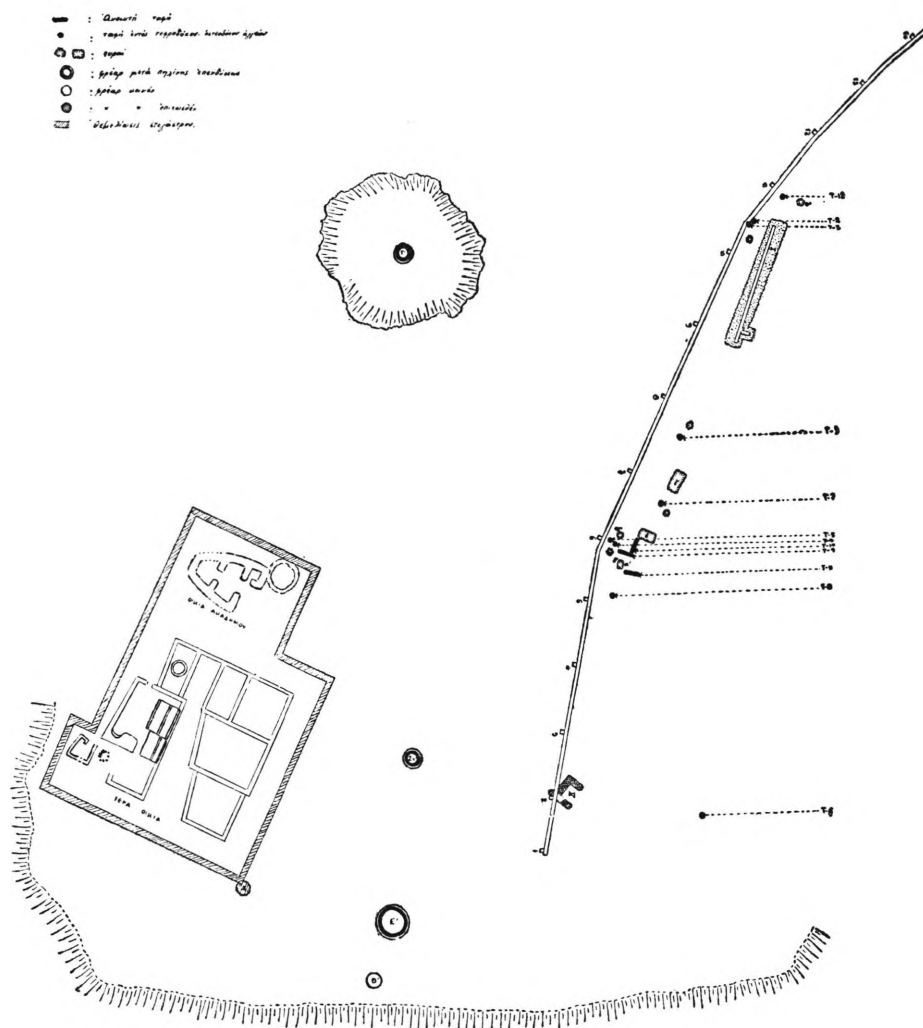
ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΕΙΑΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Μετά μακρόν διάλειμμα, διαρκέσαν από τοῦ 1939, ὁπότε διεκόπησαν αἱ ὑπὸ τοῦ Π. Ἀριστό-

κτημα καὶ εἰς τινὰς ξένας ἰδιοκτησίας γειτνια-
ζούσας πρὸς αὐτὸ καὶ εὐγενῶς παραχωρηθεῖσας
εἰς ἡμᾶς πρὸς ἐξερεύνησιν.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀπὸ τοῦ 1955 μέχρι τῆς
σήμερον διεξαχθεισῶν ἐρευνῶν εἶναι ἐν βραχυ-
τάτοις τὰ ἑξῆς:

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΑΔΗΜΕΙΑΣ

Σχεδιογράφημα ἀνασκαφῆς Ἀκαδημείας Πλάτωνος

φρονος διεξαχθεῖσαι ἀνασκαφαὶ διὰ τὴν ἀνακά-
λυψιν τῆς ἀρχαίας Ἀκαδημείας, μέχρι τοῦ 1955,
ἐπανελήφθησαν αἱ ἐργασίαι εἰς τὴν ἐν λόγῳ πε-
ριοχὴν μὲ σκοπὸν τὴν ἐξερεύνησιν ἀγροκτήμα-
τος τῆς περιοχῆς κληροδοτηθέντος ὑπὸ τοῦ Π.
Ἀριστόφρονος εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν καὶ
ἐκεῖθεν περιελθόντος εἰς τὸ Δημόσιον.

Αἱ ἐρευναι ἐνετοπίσθησαν εἰς τὸ ἐν λόγῳ ἀγρό-

τὴν γειτνιάζουσα πρὸς τὸ ἀγρόκτημα τοῦ Δημο-
σίου «χωματερή» Π. Μπουτζέγια ἐρευνηθεῖσα
κατὰ τὸ 1955 διὰ δοκιμαστικῶν τάφων ἀπεδείχθη
χῶρος χρησιμοποιοῦν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα
ἀπὸ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς μέχρι καὶ τῆς Ἑλ-
ληνιστικῆς, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκ τῶν
τάφων συλλεγέντων νεολιθικῶν, πρωτοελλα-
δικῶν καὶ μεσοελλαδικῶν ὀστράκων, ἀφ' ἑτέρου

δὲ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκ τῶν τεσσάρων φρεάτων, ἅτινα ἀνεσκάφησαν εἰς τὸν ἴδιον χώρον, συλλεγόντων μελανομόρφων, ἐρυθρομόρφων καὶ μελαμβοφῶν ἐλληνιστικῶν ὀστράκων καθὼς καὶ ἄλλων χαρακτηριστικῶν μικροαντικειμένων. Περὶ τούτων ἐκτενέστερον καθὼς καὶ περὶ τοῦ φρέατος Δ τῆς «χωματερῆς», τοῦ πρώτου μετὰ πληλύνης ἐπενδύσεως ἀποκαλυφθέντος φρέατος τῆς περιοχῆς βλ. Π.Α.Ε. 1955. Αὕτη ἦτο ἡ πρώτη πληροφορία περὶ τῆς χρήσεως τοῦ χώρου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Τὸ κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος ἀνασκαφὴν καὶ μέχρι τοῦδε ἔτι ἀνασκαπτόμενον ἀγρότητα τοῦ Δημοσίου ἀπέδωκεν ἔτι ἀξιολογώτερα κινητὰ καὶ μὴ εἰρησώματα πληροφοροῦντα ἡμᾶς διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ χώρου (βλ. Σχ.δ. καὶ Πίν. 32).

Ἡ ἔρευνα τοῦ ἀγροκλήματος ἤρχισε μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Δ. πρὸς Α. καὶ ἀρχικῶς ἠρευνήθη διὰ τεσσάρων τάφων τὸ δυτικὸν τμήμα τούτου. Τὰ ἐκ τῶν τάφων τούτων συλλεγόμενα ἦσαν λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ προϊστορικά θραύσματα χειροποιήτων χονδροειδῶν ἀγγείων μὲ ἀποτετριμμένην ἐπιφάνειαν, ἐκ πληθὺ ἀκαθάρτου, τεφροῦ συνήθως.

Περὶ τὸ μέσον τοῦ εἰρημένου ἀγροκλήματος καὶ εἰς βάθος 6-6,50 μ. ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς φυσικοῦ γηλόφου χρησιμοποιοῦντος κατὰ τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν διὰ ταφάς, ὧν ἀρκεταί, κατὰ τὸ πλεῖστον παιδικαί, ἠρευνήθησαν κατὰ τὴν δυτικὴν κλιτὺν τοῦ γηλόφου.

Εἰς τὸ Β.Δ. ἄκρον τοῦ γηλόφου καὶ ὑπὸ τὰς ὡς ἄνω ταφάς ἀπεκαλύφθησαν λείψανα πρωτοελλαδικῆς οἰκίας. Αὕτη, διαστάσεων 4,50 × 8,50 μ., κατευθύνεται ἐξ Α. πρὸς Δ. καὶ ἀποτελεῖται ἐκ προδόμου, θαλάμου καὶ ἐνὸς παρὰ τὴν εἰσοδὸν κειμένου βοηθητικοῦ χώρου, ἔχει θεμελίωσιν ἐκ ποταμίων λιθαρίων, καὶ ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ λειψάνων πλίνθου κατὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν, ἐσυνεχίζετο διὰ πλινθοδομῆς εἰς τὰ ὑψηλότερα μέρη. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα ἀνήκει εἰς τὰ ἡμιελλειψοειδῆ προϊστορικά οἰκήματα, εἶναι δὲ ἐκ τῶν καλύτερον σωζομένων παραδειγμάτων, μὲ ἐλάχιστα ἑλ-λιπῆ τὴν θεμελίωσιν κατὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν, ὅπου αὕτη εἶχε καταστραφῇ ὑπὸ μεταγενεστέρου αὐτῆς λακκοειδοῦς ὀρύγματος. Τὸ ἐν λόγῳ ὄρυγμα καθὼς καὶ ὁ ἐξῶθεν τῆς οἰκίας εὐρεθεὶς βόθρος ἀπορριμμάτων ἠρευνήθησαν ἐπίσης ἀποδῶσαντα ἀγγεῖα καὶ ὀστρακα ἀξιόλογα καὶ κατατοπιστικά ἀπὸ χρονολογικῆς ἀπόψεως (βλ. Π.Α.Ε. 1956). Τὸ ἔτος 1958 μᾶς ἐπεφύλαξεν τὴν ἀποκάλυψιν ἐνὸς ὅλως ἰδιαιτέρως ἀξιολόγου κτίσματος, τῆς ἐξ ὁμοπλίνθων κατεσκευασμένης Ἱερᾶς οἰκίας γεωμετρικῶν χρόνων, κειμένης πλησιέστερα καὶ

νοτίως τῆς Πρωτοελλαδικῆς, ἀξιολόγου τόσον ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως, διὰ τὸ σχέδιον, τὴν δομικὴν κατασκευὴν καὶ τὴν ἀρίστην διατήρησιν αὐτῆς, παρὰ τὸ εὐτελὲς τοῦ ὕλικου, ὅσον καὶ ἀπὸ λατρευτικῆς ἀπόψεως, ὡς χώρος συνεχοῦς καὶ ἐντατικῆς λατρείας τῆς πρωϊμωτάτης ἐλληνικῆς περιόδου. Ἡ Ἱερὰ οἰκία ἀποτελεῖται ἐξ ἐπτὰ (7) δωματίων κειμένων ἐκατέρωθεν ἐπιμήκους διαδρόμου, ἔχει διαστάσεις 15,30 X 14,60 μ., κατεῦθυσιν ἐκ Ν. πρὸς Β., ἦτο δὲ κατάμεστος θυσιῶν ἐντὸς καὶ κατὰ τὸν περίξ χώρον (βλ. Ἔργον Α.Ε. 1958).

Ἡ τόσον ἐκτεταμένη λατεῖα καὶ ἡ ἄμεσος γειτνίασις αὐτῆς πρὸς τὴν Πρωτοελλαδικὴν οἰκίαν ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὸν ἀνασκάπτοντα νὰ συσχετίσῃ τὰ δύο οἰκήματα καὶ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ μὲν Πρωτοελλαδικὴ οἰκία, τυχαίως ἴσως ἀνακαλυφθεῖσα ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, ἐθεωρήθη ὑπ' αὐτῶν ὡς ἡ οἰκία τοῦ πρώτου οἰκιστοῦ καὶ ἥρως τῆς περιοχῆς Ἀκαδήμου, ἡ δὲ Ἱερὰ οἰκία κατεσκευάσθη ὑπ' αὐτῶν πλησίον αὐτῆς, ἵνα ἐπισημοποιηθῇ ἡ εἰς αὐτὸν ἀποδιδόμενη ἐπιτοπία δημοσίου λατρείας, περὶ ἧς ὁμιλεῖ ὁ Πλούταρχος εἰς τὸν Βίον τοῦ Θησέως.

Δυστυχῶς τὸ ὡς ἄνω κτίσμα ἦτο τὸ περισσότερον πληγὴν κατὰ νεροποντὴν τοῦ παρελθόντος χειμῶνος, ἀλλὰ ὁ καθαρισμός, ὅστις ἐπεχειρήθη διαρκούντος τοῦ μηνὸς Μαΐου 1962, ἀπέδειξε ὅτι αἱ ζημίαι δὲν ἦσαν τόσον τρομεραί, ὅσον ἐφάνησαν πρὸς στιγμὴν, ἐπὶ πλέον δὲ ἔδωκεν ἀφορμὴν καὶ εἰς νέας παρατηρήσεις, περὶ ὧν μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς ἐρεῦνης θὰ ὑπάρξῃ εἰδικὴ δημοσίευσις.

Ἀκολουθοῦσα ἡ ἔρευνα τὴν ἐκ Δ. πρὸς Α. κατεῦθυσιν συνήνητησεν κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 1958 τὸ τρίτον ἀξιόλογον κτίσμα τοῦ ἀγροκλήματος: ἔν ἀρκετὰ ἐκτεταμένον τμήμα τοῦ Ἱπάρχου τειχίου. Τὸ τεῖχιον, πολυγωνικῆς δομῆς ἀρχικῶς καὶ μὲ πολλὰς προχειροὺς μεταγενεστέρας ἐπισκευὰς ἐκ ποταμίων λιθαρίων, προχείρου ὕλικου τῆς περιοχῆς, εὐρέθῃ εἰς βάθος 2 μ., ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας, εἶναι πάχους 0,60 μ., σφάζεται εἰς ὕψος 0,50 μ. μόνον, φέρει ἐξωτερικῶς ἀντηρίδας ἀνὰ 6 1)2 μ. περίπου, τέλος δὲ βαίνει καμπτόμενον συνεχῶς πρὸς Β-Β.Α. (Ἔργον Α.Ε. 1958).

Τὸ σύνηθες φαινόμενον τῶν παρὰ τὰ τεῖχη ταφῶν συναντᾶται καὶ ἐνταῦθα τόσον ἐσωτερικῶς ὅσον καὶ ἐξωτερικῶς τοῦ τευχίου. Πλήρως ἠρευνήθη μέχρι στιγμῆς ἡ ἐσωτερικῶς τοῦ τευχίου λωρίς, ὅπου κατὰ τὰ ἔτη 1959, 1960, 1961 ἠρευνήθησαν 12 τὸν ἀριθμὸν ταφαὶ ὧν αἱ τρεῖς ἀνοικταί, αἱ δὲ λοιπαὶ ἐντὸς τεφροδόχων ἀγγείων, εἶναι δὲ γεω-

μετρικών και αρχαϊκών χρόνων, ὅπερ ἀποδεικνύει τὴν καὶ πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ τειχίου χρησιμοποίησιν τοῦ χώρου διὰ ταφάς. Ἐκ τῶν ἐκ τῆς διαλύσεως τῶν ταφῶν συλλεγέντων ταφικῶν καὶ κτερισματικῶν ἀγγείων ἀρκετὰ παρουσιάζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως διακοσμήσεως.

Πλὴν τῶν ταφῶν εἰς τὴν ἰδίαν λωρίδα συνηντήθησαν ἐπίσης καὶ πυραὶ θυσιῶν καὶ καύσεως νεκρῶν ἐπίσης δὲ τὰ λείψανα δύο κτισμάτων, ἐνὸς γεωμετρικοῦ (V), κατὰ τὸ Ν. ἄκρον τοῦ τειχίου, οὗ τοῖχος διέρχεται ὑπὸ τὸ τείχιον, ἐτέρου δὲ (I) βορειότερον μεταξύ 9ης καὶ 11ης ἀντηρίδος παρὰ τὸ Β ἄκρον τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθη τὸ ἀξιολογότερον ἴσως κινητὸν εὑρημα τῆς περιοχῆς: πλάκες σχιστολιθικαὶ ἐνεπίγραφοι μὲ ὅπην πρὸς ἀνάρτησιν καὶ ἰδιομορφίαν γραφῆς ἀξίαν ἰδιαίτερας μελέτης (βλ. Ἔργον Α.Ε. 1958).

Τέλος, ἀξία λόγου εὐρήματα τῆς ἀνασκαφείσης περιοχῆς τοῦ ἀγροκλήματος εἶναι τὰ ἀποκαλυφθέντα φρέατα.

Ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ ἀγροκλήματος συνηντήθησαν 6 φρέατα, ὧν τὰ δύο — Γ' καὶ ΣΤ' — μετὰ πηλίνης ἐπενδύσεως ἀρίστης διατηρήσεως. Τοῦ —Γ'— ἡ πηλίνη ἐπένδυσις σφύζεται εἰς βάθος 10 δακτυλίων, τοῦ δὲ —ΣΤ'— ἀνασκαπτομένου ἀκόμη ἔχουν ἀποκαλυφθῆ 11 δακτύλιοι μέχρι στιγμῆς.

Εἰς τοὺς ἐκτὸς τοῦ ἀγροκλήματος χώρους πλὴν τῶν ἤδη ἀναφερθέντων τῆς «χωματερῆς» Μπουτζέγια, ἀνεσκάφησαν φρέατα καὶ εἰς ἕτερον βορείως αὐτῆς κείμενον ἀγρόκτημα 3 τὸν ἀριθμόν, ὧν τὰ δύο κοινά, τὸ δὲ τρίτον εἶναι τὸ ἀξιολογότερον ἐξ ὧν τῶν μετὰ πηλίνης ἐπενδύσεως φρεάτων λόγῳ τοῦ μεγέθους τῆς διαμέτρου του (2.30 μ.). Τοῦτο διελύθη καὶ ἀπεκατεστάθη ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ Δημοσίου πρὸς ἀποφυγὴν ἀπαλλοτριώσεων, κεῖται δὲ νῦν μεταξύ τοῦ τειχίου καὶ τῶν λειψάνων τῶν δύο οἰκίδων (Φρέαρ Ε').

Ἡ ὕπαρξις τῶν φρεάτων εἰς ἀποστάσεις σχετικῶς μικρὰς μεταξύ τῶν καὶ ἡ ἀρίστη κατασκευὴ τῶν τεσσάρων ἐξ αὐτῶν, μετὰ πηλίνης ἐπενδύσεως, ἐπιτρέπει νὰ ὑποστηριχθῇ ἡ ἄποψις ὅτι θὰ πρέπει νὰ εὐρισκόμεθα εἰς τὸν χώρον τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Ἀκαδημείας, ὅπου δεόν νὰ ἀναζητηθῇ καὶ ἡ Πλατωνικὴ Σχολή.

Ἦδη παρέμεινεν ἀνεξερευνήτος ἡ πρὸς Β.Α. ἐσοχὴ τοῦ ἀγροκλήματος, ἡ ἐξωτερικῶς τοῦ τειχείου λωρίς καὶ λωρίς παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ ἀγροκλήματος, ἀφεθείσα ἄσκαφος ὡς πρόσβασις εἰς τὸν ἄλυσον.

ΦΟΙΒΟΣ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΡΕΥΝΑΙ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΤΤΙΚΗΣ

Εἰσαγωγικά: Κατὰ τὸ 1960 τὴν Β' Ἀρχαιολογικὴν Περιφέρειαν διηύθυνεν ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Ἰ. Δ. Κοντῆς μέχρι τοῦ Ὀκτωβρίου ὅτε ἀνέλαβε τὴν Διεύθυνσιν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως.

Ὡς Ἐπιμεληταὶ Ἀρχαιοτήτων ὑπηρετήσαν εἰς τὴν Περιφέρειαν ὁ Εὐθύμιος Μαστροκώστας μέχρι τοῦ θέρους, Βασίλειος Πετράκος καὶ Ἀγγελικὴ Ἀνδρειωμένου εἰς τὴν Χαλκίδα.

Ὡς ἑκτακτοὶ ἀρχαιολογικοὶ ὑπάλληλοι εἰργάσθησαν ὁ πτυχιούχος τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Παναγ. Παρθένης καὶ ἡ φοιτήτρια τοῦ αὐτοῦ τμήματος Μαρία Γεωργουλοπούλου.

Ὡσαύτως ἡσκήθησαν παρὰ τῇ Περιφερείᾳ οἱ νεοδιορισθέντες ἐπιμεληταὶ Ἀρχαιοτήτων Κωνσταντῖνος Δαβάρας καὶ Χρῖστος Ντούμας.

Πρὸ τῆς ἀναγραφῆς τῶν κατὰ τὸ 1960 πεπραγμένων εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Περιφέρειας, χρήσιμον εἶναι νὰ σημειωθοῦν τὰ κάτωθι ἐκ τῶν κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη ἐκτελεσθέντων:

Ἀλυκὴ Γλυφάδος

Ἀνεσκάφη Μυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον ὑπὸ τοῦ Ἰ. Παπαδημητρίου εἰς Ἀλυκὴν Γλυφάδος (ΠΑΕ 1954, 72-88· 1955, 78-99· Ἔργ. τῆς Ἀρχ. Ἐταιρ. 1957, 14-17).

Ἀμφιάρειον Ὠρωπὸς

Διὰ τοῦ Ἐφόρου τῆς Ἐπιγραφικῆς Συλλογῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολ. Μουσείου Μ. Μιτσοῦ ἐγένετο μερικὸς καθαρισμὸς τοῦ ἱεροῦ (ΠΑΕ 1951, 128· 1952, 152· 1953, 119). Πολλοὶ ἀνέκδοτοι ἐπιγραφαί, εὐρήματα τοῦ Βασιλείου Λεονάρδου, ἐξεδόθησαν ὑπ' αὐτοῦ ἐν ΑΕ 1952, 167-203 καὶ 1953-54 Β', 158-161). Ἐγένοντο ἐπίσης ἐν Ἀμφιάρειῳ ἐργασίαι καθαρισμοῦ καὶ τακτοποιήσεως τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ τοῦ τότε Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἰ. Παπαδημητρίου. Νέον Μοῦσεῖον ὠκοδομήθη κατεδαφισθέντος τοῦ πρὸ τῶν βάρων παλαιοῦ ἡρειπωμένου (Ἔργ. τῆς Ἀρχ. Ἐταιρ. 1957, 103-106· 1958, 181-182).

Ἀραφῆ ν

Ἐν Ἀραφῇ ὁ Ἐπιμελητὴς Δ. Θεοχάρης ἀνεσκάψε Πρωτοελλαδικὸν συνοικισμόν καὶ χαλκουργικὸν ἐργαστήριον, εἰς δὲ τὴν θέσιν Ἀσκηταριὸ Πρωτοελλαδικὴν ἀκρόπολιν (ΠΑΕ 1951, 77-92· 1952, 129-151· 1953, 105-118· 1954, 104-113· 1955, 109-117).

Βραυρὼν

Ἡ σημαντικωτέρα ἀνασκαφὴ τῆς παρελθούσης δεκαετίας ἐν τῇ Ἀττικῇ ὑπῆρξεν ἡ ἀποκαλύψασα

τὸ ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Βραυρῶνι ὑπὸ τοῦ Ἰ. Παπαδημητρίου. Ἀρξαμένη ἐξ ὑπηρεσιακῶν λόγων ἐξετάθη καὶ ἀπεκάλυψε μέχρι τοῦδε τὸ κυρίως ἱερὸν. Ὁ πλοῦτος τῶν γλυπτῶν, ἀγγείων καὶ ἐπιγραφῶν ὑπερέβη ὅ,τι ἡδύνατό τις νὰ προσδοκᾷ καὶ ἐξ ἀττικοῦ ἱεροῦ ἀκόμη (ΠΑΕ 1955, 118-120· 1956, 73-87· Ἔργ. τῆς Ἀρχ. Ἐταιρ. 1957, 20-25· 1958, 30-39· 1959, 13-20).

Ἐρέρια

Τὰς ἀπὸ μακροῦ χρόνου διακοπείσας ἀνασκαφὰς ἐν τῇ ναφ τοῦ Δαφνηφόρου Ἀπόλλωνος συνέχισεν ἡ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Ἰ. Κωνσταντίνου. Αἱ ἔρευναι τῆς ἀπεσκόπουσαν κυρίως εἰς τὴν διασάφησιν προβλημάτων τοῦ ναοῦ. Πλησίον αὐτοῦ ἀνεσκάφη καὶ κεραμεικὸν ἐργαστήριον. Ἐκαθάρισθη ὡσαύτως ἡ ἐναντι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος κειμένη κρήνη (ΠΑΕ 1952, 153-163· 1955, 125-131· 1956, 105-109). Καθαρισμὸν τοῦ θεάτρου καὶ μικρὰν ἀνασκαφὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ὡς καὶ περίφραξιν τοῦ δευτέρου ἐξετέλεσεν ὁ τότε Ἐφορος Ἰ. Παπαδημητρίου κατὰ τὸ ἔτος 1958.

Λούτσα

Ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Ἰ. Παπαδημητρίου ἀπεκαλύφθη ὁ ναὸς τῆς Ταυροπόλου Ἀρτέμιδος εἰς τὴν Λούτσαν, μεταξὺ Ραφήνας καὶ Βραυρῶνος (ΠΑΕ 1956, 87-89· Ἔργ. τῆς Ἀρχ. Ἐταιρ. 1957, 20-25).

Μαραθὼν (θολωτὸς τάφος).

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Σωτηριάδου ἀνασκαφέντα θολωτὸν τάφον τοῦ Μαραθῶνος ἐγένετο πλήρης ἀνασκαφὴ τοῦ δρόμου τοῦ τάφου ὑπὸ Ἰ. Παπαδημητρίου. (Ἔργ. τῆς Ἀρχ. Ἐταιρ. 1958, 23-27).

Μαραθῶν (Σήλαιον Πανός)

Τὸ ὑπὸ τοῦ Πausanίου (Α', 32, 7) περιγραφόμενον σήλαιον τοῦ Πανός ἐν Μαραθῶνι ἀπεκαλύφθη καὶ ἀνεσκάφη μερικῶς ὑπὸ Ἰ. Παπαδημητρίου. Ἡ ἔρευνα ἀπέδειξεν ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο ἀπὸ τῶν νεολιθικῶν μέχρι καὶ τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων (Ἔργ. τῆς Ἀρχ. Ἐταιρ. 1958, 15-22).

Μέγαρα

Εἰς τὰ Μέγαρα, ὑπαγόμενα εἰς τὴν Β' Ἀρχαιολογικὴν Περιφέρειαν μέχρι τῆς 24-5-57, ἀνεσκάφη κατὰ τὰ ἔτη 1957-1958 ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Ἰ. Παπαδημητρίου ἡ Κρήνη τοῦ Θεαγένους. Μικρὰ ἀνασκαφὴ εἰς αὐτὴν εἶχε γίνεαι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος (R. Delbrueck καὶ K. G. Vollmoeller ἐν AM 1900, 23-33 πίν. VII, VIII).

Νέα Μάκρη

Πλησίον τοῦ πεδίου τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Δ. Θεοχάρη νεολιθικὸς συνοικισμὸς (ΠΑΕ 1954, 114-122).

Μερέντα

Ἐκτεταμένον νεκροταφεῖον γεωμετρικῶν καὶ κλασσικῶν χρόνων ἀνασκάπτεται ὑπὸ τοῦ Ἰ. Παπαδημητρίου (Ἔργ. τῆς Ἀρχ. Ἐταιρ. 1960, 30-37).

Πειραιεὺς

Καθαρισμὸς καὶ περίφραξις τῶν Πυλῶν καὶ τοῦ Θεάτρου τοῦ Πειραιῶς ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Εὐθ. Μαστροκώστα κατὰ τὸ 1959 (βλ. Πίν. 33 β).

Τὸ σημαντικώτερον ὁμῶς ἀπόκτημα διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας τέχνης ἦτο ἡ ἀνεύρεσις τῶν χαλκῶν ἀγαλμάτων ὧν ὁ Ἀπόλλων ἐκτίθεται ἤδη εἰς τὸ Ἑθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον (Ἔργ. τῆς Ἀρχ. Ἐταιρ. 1959, 161-169).

Περατὴ

Ὑπὸ τοῦ Σ. Ἰακωβίδου ἀνασκάπτεται μυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον (ΠΑΕ 1953, 88-202· 1954, 89-103· 1955, 100-108· Ἔργ. τῆς Ἀρχ. Ἐταιρ. 1956, 21-25· 1957, 17-19· 1958, 27-30· 1959, 9-12· 1960, 16-21).

Ραμνοὺς

Ἀνασκαφὴ τάφων πλησίον τῆς θαλάσσης ἐγένετο ἐν Ραμνοῦντι ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Εὐθ. Μαστροκώστα (Ἔργ. τῆς Ἀρχ. Ἐταιρ. 1958, 39-41).

Μουσεῖον Ἐλευσίνος

Εἰς τὸ Μουσεῖον Ἐλευσίνος, ὑπαγόμενον εἰς τὴν Β' Ἀρχαιολογικὴν Περιφέρειαν μέχρι τῆς 24-5-57, ἐγένετο ἡ ἐπανεκθεσις τῶν ἀρχαιοτήτων ὑπὸ τοῦ Ἰ. Παπαδημητρίου (G. Mylonas, Eleusis σελ. 187 σημ. 1 καὶ σελ. 187-205).

Μουσεῖον Ἐρετρίας

Εἰς ἀντικατάστασιν παλαιᾶς ἡρειπωμένης ἀποθήκης, ἐκτίσθη νέον Μουσεῖον ἐν Ἐρετρίᾳ κατὰ τὸ 1959, ὅπου ἐξετέθησαν γλυπτὰ καὶ σημαντικὰ ἐπιτύμβιοι στήλαι καὶ ἐπιγραφαί.

Μουσεῖον Πειραιῶς

Ἐν ἐκ τῶν πρώτων Μουσείων τὰ ὁποῖα ἀνεσυγκροτήθησαν μετὰ τὸν πόλεμον ὑπῆρξε τὸ τοῦ Πειραιῶς. Ἡ ἐπανεκθεσις αὐτοῦ ἐγένετο ὑπὸ τῶν Κοτζιά, Σταυροπούλλου, Κοντοπούλου καὶ Περραντινοῦ.

Μουσεῖον Χαλκίδος

Ὑπὸ τῆς Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἰωάννης Κωνσταντίνου ἐγένετο ἡ νέα τακτοποίησις τοῦ Μουσείου Χαλκίδος καὶ ἐξετέθησαν τὰ σημαντικώτερα αὐτοῦ γλυπτὰ (ΑΕ 1953-54 Β').

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΓΕΝΟΜΕΝΑΙ ΚΑΤΑ ΤΟ 1960

(Σχεδ. 1)

Α'

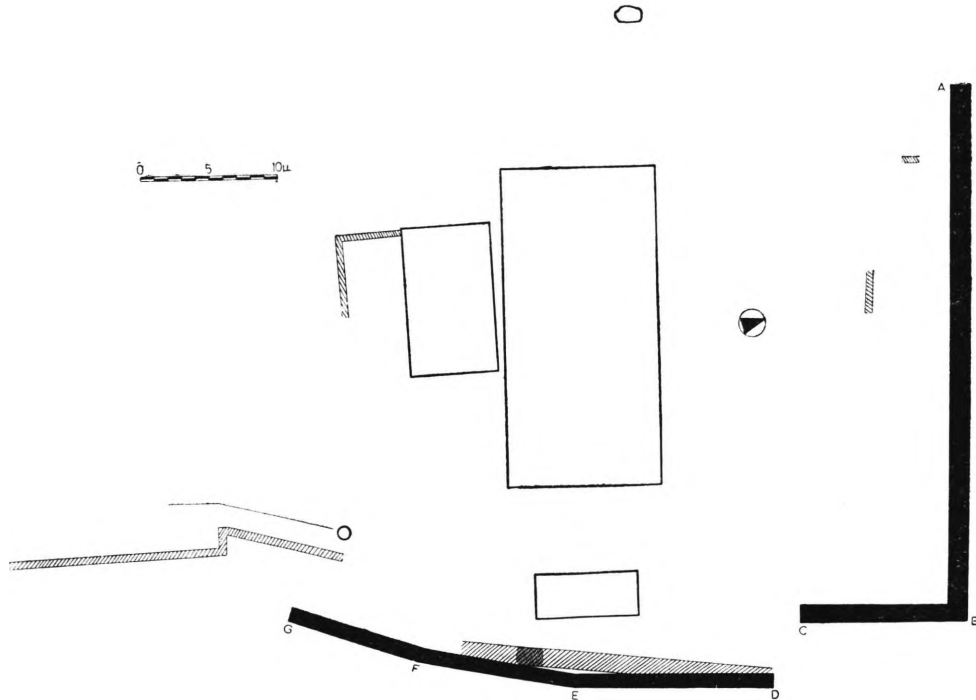
Εἰς τὸν Ραμνοῦντα κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων, ἐπωφεληθεῖσα τῆς

ἐπιτευχθείσης ἐπαυξήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν πόρων καὶ τῆς εὐχεροῦς διαθέσεώς των ὑπὸ τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας προκειμένου περὶ τακτοποιήσεως καὶ προστασίας τῶν μνημείων, προέβη εἰς τὴν κτηματογράφειν τοῦ ὅλου χώρου πρὸς ρύθμισιν τῶν ἐκκρεμουσῶν σχετικῶν κτηματολογικῶν ὑποθέσεων. Ἐπίσης προέβη εἰς τὴν περιφραξιν τοῦ χώρου διὰ δικτυωτοῦ συρματοπλέ-

τῶν λειψάνων, περιορισθεῖσα κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο εἰς τὸ ἱερόν.

Πρὸς τοῦτο, ὑπὸ τὴν κατεύθυνσιν τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, εἰργάσθησαν ὁ Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων Βασίλειος Πετράκος μετὰ τοῦ γλύπτου Στυλιανοῦ Τριάντη.

Ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἱερόν ὑπενθυμίζεται ὅτι μετὰ τὴν πρώτην του μελέτην ὑπὸ τῶν Dilettanti (Di-

Σχεδιογράφημα Ἱεροῦ Ραμνούντος

γματος ἡ ὁποία κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο συνετελέσθη κατὰ τὰ 4/5. Πρὸς πλήρη ἐξασφάλισιν τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς ἀκροπόλεως ἐντὸς τῆς περιφράξεως περιελήφθη ἑκτασις πρὸς Α τοῦ ἱεροῦ 1000 μ., πρὸς Δ 1000 μ. πρὸς Ν. 400 μ. Πρὸς Β ὄριον εἶναι ἡ θάλασσα.

Κατόπιν τοῦ διορισμοῦ φύλακος τοῦ χώρου καθρέθη τὸ παλαιὸν ἡρεικωμένον φυλακεῖον τὸ ὁποῖον εὗρίσκετο ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ (βλ. Wrede, Attika εἰκ. 14) καὶ κατεσκευάσθη νέον πλησίον αὐτοῦ. Πρὸς τὸ φυλακεῖον συνεδυσάσθη καὶ μικρὸν κατάλυμα διὰ τοὺς ἐπιστημονικοὺς ὑπαλλήλους τῆς Ὑπηρεσίας.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται κυρίως εἰς τὴν προστασίαν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ἤρχισεν ἡ ἐν γένει τακτοποιήσις

lettanti Society, The Unedited Antiquities of Attica, London, 1817 σ. 41-52) καὶ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ Βαλερίου Στάη, αἱ ὁποῖαι περιορίσθησαν κυρίως παρὰ τοὺς δύο ναοὺς (ΠΑΕ 1890 27-30· ΠΑΕ 1904 12· ΑΕ 1891, σ. 45), ὁ καθηγητὴς Α. Ὁρλάνδος κατήρτισε τὸ πρῶτον συνολικὸν σχέδιόν του μετὰ συναφοῦς ὑπομνηματισμοῦ, αὐτὰ δὲ ἀποτελοῦν μέχρι τοῦδε τὸ κύριον βοήθημα διὰ τὴν κατανόησιν τῶν κτισμάτων καὶ τῆς ἀλληλουχίας των (ΒCH 1924, 305-320 πίν. VIII-X). Τὴν σχετικὴν γενικὴν βιβλιογραφίαν βλ. ἐν Dinsmoor, Hesperia 1961, 179.

Κατὰ τὰς γενομένας ἐργασίας ἐπεχειρήθη ἡ ἀπαλλαγὴ τοῦ χώρου ἀπὸ τῶν σωρῶν τῶν χωμάτων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν, οἵτινες ἀπὸ ἀνατολῶν κυρίως ἀλλὰ καὶ ἀπὸ δυσμῶν ἐσχημάτιζον

δγκους οἱ ὅποιοι εἶχον λάβει τὴν μορφήν ἐδαφικῶν ἐξάρσεων. Οὗτοι δυσμενεῖς διὰ τὸν περιβάλλοντα τὸ ἱερὸν χώρον παρημποδίζον καὶ τὴν θέαν ἀπὸ τῶν ναῶν (3-4). Ἡ ἐργασία αὕτη ἀπεδείχθη χρήσιμος καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς περισυλλογῆς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, γλυπτῶν καὶ λοιπῶν εὐρημάτων τὰ ὅποια εἶχον ἀπορριφθῇ μετὰ τῶν χωμάτων. Τοιαῦτα εὐρήματα ἀνευρέθησαν καὶ κατὰ τὸν καθαρισμὸν τῆς ὑστεροελληνικῆς πιθανώτατα δεξαμενῆς, ὅπισθεν τοῦ μεγάλου ναοῦ, ὡς καὶ κατὰ τὸν καθαρισμὸν νεωτέρου φρέατος (πρβλ. Ὁρλάνδον BCH 1924, 310). Παραλλήλως περισυνελέγησαν γλυπτὰ προερχόμενα ἐκ τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων διὰ τῶν ὁποίων ἐπλαισιοῦντο αἱ ἀπὸ Β. καὶ Ν. ἄγουσαι εἰς τὸ ἱερὸν ὁδοὶ (Β. Στάης ΠΑΕ 1892 29). Αἱ ἐργασίαι τοῦ παρόντος ἔτους ἀπέδωκαν εὐρήματα ὑπερβαίνοντα εἰς ἀριθμὸν καὶ σημασίαν τοὺς συνήθεις καρποὺς πολυετῶν ἀνασκαφῶν.

Συγχρόνως περισυνελέγησαν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐγκατεσπαρμένα ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ καὶ παρ' αὐτὸ τὰ ὅποια συγκολληθέντα συνεκρότησαν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον πλήρη μέλη.

Διὰ τὴν κατανόησιν πλήρως ἡ σημασία τῆς τελευταίας ταύτης ἐργασίας, σημειοῦται ὅτι μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐργασιῶν τοῦ 1960 οἱ σπόνδυλοι τοῦ μεγάλου ναοῦ ἀπὸ δώδεκα ηὐξήθησαν εἰς τριάκοντα ἐννέα πλήρεις καὶ εἴκοσιν ὀκτὼ ἐλλειπείς.

Τὰ ἐν λόγῳ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη παραμένουν παρὰ τὸν ναὸν ἐπὶ τῇ προόψει ἀνευρέσεως καὶ ἄλλων κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν ἀπαραιτήτων ἐρευνῶν ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως.

Ὅλος ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχει ἡ ἐκ τῶν χωμάτων περισυλλογὴ νέων τεμαχίων ἀνηκόντων εἰς τὸν γλυπτὸν διάκοσμον τῆς βάσεως τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως τοῦ Ἀγορακρίτου, τὸ ὁποῖον περιγραφόμενον ὑπὸ τοῦ Πausanίου (Α, 33,3) ἀποδίδεται εἰς τὸν Φειδίαν (πρβλ. τελευταίως Schefold, Agorakritos als Erbe des Pheidias, ἐν Robert Boehringer, Eine Frendesgabe, 543-572). Ταῦτα εἶναι: ἀρίστης διατηρήσεως κεφαλὴ Διοσκούρου, τρεῖς κορμοὶ ἀνδρικοὶ ἐφθαρμένοι, ἀριστερὸν πρόσθιον ἵππου, πολλὰ τεμάχια ἐκ τοῦ σώματος ἵππου, τὸ κάτω ἥμισυ κεφαλῆς ἀνδρικής, πτυχαὶ φορεμάτων, μέλη σωματῶν ὡς πόδες, χεῖρες κτλ. (Πίν. 33 α).

Σπουδαῖον εὐρημα ὑπῆρξεν ἐπιγραφὴ ἀναφερομένη εἰς γεγονότα τοῦ Χρῆμωνιδείου πολέμου. Εἰς αὐτὴν μνημονεύονται διάφορα κτήρια εὐρισκόμενα εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνούντος (πρβλ. ΑΕ 1953-54 Γ', 332 σημ. 1).

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἐργα-

σιῶν ἐγένοντο ὠρισμένοι παρατηρήσεις ἐν σχέσει πρὸς τὴν μορφήν τοῦ ἱεροῦ αἱ ὁποῖαι εἶναι χρήσιμον νὰ σημειωθοῦν ἐνταῦθα (Σχεδ. 1).

Ἐν πρώτοις θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπογραμμισθῇ ἡ αὐξηθεῖσα ἤδη σημασία τοῦ ἐπιπέδου τοῦ πρὸς νότον τοῦ μικροῦ ναοῦ κατὰ μῆκος τοῦ παροδίου ἀναλήμματος χώρου, ὃ ὁποῖος ἀσφαλῶς περιελαμβάνετο εἰς τὸ ἱερὸν.

Εἰς τὸν χώρον τοῦτον θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ἀναζητηθοῦν τὰ λείψανα ἄλλων οἰκοδομημάτων, τῶν ὁποίων ἡ ὑπαρξὶς μαρτυρεῖται ἐκ τῶν γενομένων τυχαίων εὐρημάτων, ὡς εἶναι ἐπὶ παραδείγματι, τὰ τεμάχια παρίνου οἰκοδομήματος ἢ πηλίνων ἀκροκεράμων χρονολογουμένων περὶ τὸ τέλος τοῦ Ε' αἰῶνος.

Ἡ συσχέτισις τῶν τεμαχίων αὐτῶν πρὸς τὴν μᾶλλον ἀπιθάνως ὑποθεθεῖσαν ὡς στωικὸν οἰκοδόμημα πρόχειρον κατασκευὴν (BCH 1924, 310) παρὰ τὸ βόρειον ἀνάλημμα οὐδόλως φαίνεται πιθανή. Ἀφ' ἑτέρου θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὰ ὀρίνα τεμάχια προέρχονται ἐξ οἰκοδομήματος ἀρχικῶς εἰς τὴν θέσιν τὴν καταληφθεῖσαν ὑπὸ τοῦ μεγάλου ναοῦ, διότι ὡς ἀνευρέθησαν ἐρριμμένα ἐντὸς τῶν χωμάτων τῶν προερχομένων ἐκ τῶν ἐπιχώσεων τοῦ ἱεροῦ, φαίνεται ὅτι προήρχοντο ἐξ οἰκοδομήματος διατηρουμένου ἐν χρήσει μέχρι πέρατος τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ. Λίαν ἐνδιαφέρον εἶναι ἐπίσης νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι κατὰ τὸ πρόσθιον μέρος τοῦ ἱεροῦ ἡ διαδοχὴ τῶν παλαιότερων ἀναλημμάτων δὲν εἶναι οἷα ἐμφανίζεται εἰς τὸ σχέδιον τοῦ καθηγητοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου (BCH 1924, 207 πίν. VIII) εἰς τὸ ὅποιον σημειοῦνται δύο χαρακτηρισθέντες ὡς διαδοχικοὶ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι. Συγκεκριμένως παρατηρεῖται ὅτι εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ ἐσωτέρου τοίχου διασφύζεται σαφὲς τμήμα, ἀρχαϊκοῦ πιθανῶς ἀναλήμματος, συγκείμενον ἐκ μεγάλων λίθων. Ἡ ὕψισταμένη συνέχισις τοῦ ἀρχαϊκοῦ τοίχου διὰ μικρῶν ἀκανονίστου σχήματος λίθων προέρχεται πιθανῶς ἐξ ἀνανεώσεως τούτου εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν. Ὁ πρὸς δυσμὰς τοίχος, ὑπὸ τὰ στοιχεῖα K-L-C- ἐν τῷ σχεδίῳ τοῦ καθηγητοῦ Ὁρλάνδου, εἶναι τόσο προχείρως κατεσκευασμένος ὥστε κρίνεται ὅλως ἀπιθάνον ὅτι παρενετίθετο μετὰ τῶν δύο ἀρίστης ποιότητος παροδίων ἀναλημμάτων. Ἐὰν δὲν κατεσκευάσθῃ προχείρως ὑπὸ τινος τῶν ἀνασκαφῶν πρὸς συγκράτησιν τῶν χωμάτων, ἐχρησίμευσεν πιθανῶς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, καὶ ἴσως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς κατασκευῆς τοῦ μεγάλου τοίχου.

Ἄλλωστε, εἰς τὸ μεταξὺ τῶν σημείων C καὶ D διάστημα, θὰ ὑπῆρχεν ἀσφαλῶς πρόσβασις πρὸς τὸ ἀνδρὸν τοῦ ἱεροῦ διὰ τοὺς ἐκ Ραμνούντος

άνερχομένους. Σχετικῶς σημειοῦται, ὅτι ἡ παράδοξος ἄλλωστε πορεία τοῦ τοίχου DEFG ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν εὐθύγραμμον τῶν λοιπῶν ἀναλημμάτων δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ἀφ' ἐνὸς ἐκ τῆς ἀνάγκης καθορισμοῦ συγκεκριμένου πλάτους τῆς βορείας καὶ τῆς νοτίας εἰσόδου ἐξασφαλίζοντος τὴν προσπέλασιν τῶν ἐπισκεπτῶν καθ' ὅρισμένον τρόπον, ἀγομένων εἰς προκαθορισμένην γραμμὴν πορείας εἰς τὸ ἱερὸν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπομακρύνσεως τοῦ ἀναλήμματος ἐκ τοῦ βωμοῦ. Ὡς γνωστόν, ἀνάλογον σκοπὸν καθορισμοῦ τῆς ὀπτικής γωνίας τῆς πρώτης ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἐνατενίσεως ἐξυπηρετοῦν τὰ ἴδια πρότυπα ἀπὸ τῆς ὑστερᾶς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς.

Ἡ ἄποψις ὅτι ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης, τὸ ἱερὸν δὲν ἦτο προσιτόν, ἀλλὰ ὅτι ὑπῆρχεν μία μόνον εἰσοδος κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν προήλθε κυρίως ἐκ τοῦ ἀνακριβοῦς χαρακτηρισμοῦ τῶν ἁπλῶν ἀναλημμάτων τὰ ὅποια ἐχρησίμευον διὰ τὴν συγκράτησιν τῶν χωμάτων (5) καὶ διὰ τὸν κανονικὸν σχηματισμὸν τοῦ παρὰ τὰ κτίσματα χώρου, ὡς περιβόλου προϋποθέτοντος μίαν ἢ καὶ περισσοτέρας εἰσόδους. Τὸ ἱερὸν ὅμως τῆς Νεμέσεως, ὡς ἀνήκον εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μακρὰν οἰκισμῶν ἱερῶν, δὲν εἶχεν ἀνάγκην περιφράξεως καὶ ἦτο προσιτόν ἀπὸ παντὸς δυνατοῦ σημείου. Εἰδικώτερον μάλιστα ἡ ἀπὸ Β πρόσβασις παρείχε διὰ τὸν προσεγγίζοντα τοὺς ναοὺς, ἄποψιν τοῦ κυρίως ναοῦ πλεονεκτοῦσαν τῆς ἀντιστοίχου ἀπὸ Ν. προσπελάσεως ἐφ' ὅσον θὰ ἐνεφανίζετο μόνος ὁ μέγας ναὸς καὶ μάλιστα εἰς θαυμασίαν διαγώνιον ὧσιν ἄνευ συγχύσεως τῆς εἰκόνης ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ μικροῦ ναοῦ. Τὸ πλεονέκτημα τοῦτο δὲν φαίνεται πολὺ πιθανὸν ὅτι οἱ διαμορφώσαντες τὸ ἱερὸν κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα δὲν θὰ τὸ ἐλάμβανον ὑπ' ὧσιν τῶν καί, ἀντὶ τῆς φυσικῆς προσβάσεως ἢ ὅποια ἐδίδετο μεταξὺ τῶν ἀναλημμάτων Β-С καὶ D-G ἐν τῷ σχεδίῳ τοῦ καθηγητοῦ Ὁρλάνδου ἦτοι τὴν εἰσοδὸν C-D, θὰ περιωρίζοντο εἰς τὴν μειονεκτοῦσαν καὶ ἀπὸ πρακτικῆς ἀπόψεως, διὰ τοὺς ἐκ τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ραμνοῦντος ἀνερχομένους, νοτίαν εἰσοδὸν.

Β' Ἀνάβυσσος

Καλλιέργεια διὰ μηχανικοῦ ἀρότρου εἰς τὸ κτῆμα τῶν ἀδελφῶν Ἀπίκου ὀλίγον ἐνδότερον τῆς παραλίας τῆς Παλαιᾶς Φωκαίας, κατὰ τὴν Ἀνάβυσσον ἀπεκάλυψε σαρκοφάγον συγκειμένην ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν. Τὸ γεγονός ἐγένετο ἀντιληπτὸν ὑπὸ τῶν ἀστυνομικῶν ἀρχῶν αἱ ὁποῖαι καὶ διέσωσαν τὰ εὐρήματα ἀποκείμενα σήμερον εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Ταῦτα ἦσαν ἐξ λευκαὶ λήκυθοι, αἱ ὑπ' ἀρ. 19353-19358 τοῦ καταλόγου τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, καὶ τέσσα-

ρες μελανόγραφοι, αἱ ὑπ' ἀρ. 19359-19362 — ἐκτεθειμέναι ἤδη εἰς τὴν ἐκθεσιν τῶν ἀγγείων. Ἡ ὑπ' ἀριθμ. 13353 ἀνήκει εἰς τὸν ζωγράφον τοῦ Ἀχιλλέως (Πίν. 36 α, β).

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι παλαιότερον εἶχον εὑρεθῇ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἄλλαι σαρκοφάγοι μὲ λευκὰς ληκύθους αἱ ὁποῖαι ἐκτίθενται ὡσαύτως εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον.

Ἡ διατήρησις τῶν εἶναι θαυμασία. Μόνον ἡ 19353 ἐξήχθη τεθραυσμένη καὶ ἐλλιπὴς ἐκ τῆς πώσεως τοῦ καλύμματος τῆς σαρκοφάγου. Μικρὰ ἀνασκαφὴ εἰς τὸν πέριξ χώρον ἀπέδωκε τὰ ἐλλείποντα τεμάχια τοῦ ἀγγείου χωρὶς νὰ ἀποκαλυφθῇ ἄλλος τάφος (βλ. AJA (1961) 300 πίν. 98 εἰκ. 3).

Γ' Βάρκιζα

Ἡ πτώσις τῆς θόλου θαλαμοειδοῦς τάφου ἐν Βαρκίτζῃ, ἐν τῇ θέσει «Καμίνι», ἐγένετο ἡ αἰτία μικρᾶς ἀνασκαφῆς ἐν τῷ κτήματι τοῦ Παν. Σωτ. Δήμα κατ' Ὀκτώβριον. Κατ' αὐτὴν ἀπεκαλύφθησαν ὀκτὼ τάφοι ὧν δύο θαλαμοειδεῖς, οἱ 1 καὶ 6, οἱ δὲ λοιποὶ λακκοειδεῖς ὧν ὁ 7 ἐντὸς τοῦ δρόμου τοῦ τάφου 1, ὁ δὲ 8 ἐντὸς τοῦ θαλάμου τοῦ αὐτοῦ τάφου.

Πλὴν τῶν τάφων 1, 6, 7 καὶ 8, οἱ ὁποῖοι ἀνεσκάφησαν κανονικῶς, οἱ λοιποὶ ἦσαν σχεδὸν κατεστραμμένοι ὑπὸ τοῦ μηχανικοῦ ἀρότρου καὶ μόνον γενικὴ ἰδέα περὶ αὐτῶν ἦτο δυνατόν νὰ σχηματισθῇ.

Ὁ σπουδαιότερος ἐξ αὐτῶν εἶναι ὁ τάφος 1 ὁ καὶ πλουσιώτερος. Ἦτο πλήρης ὁστῶν ἐξ ἀνακομιδῆς καὶ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους συστάδες ἀγγείων ἐν συνόλῳ 54. Ὁ τάφος 2 περιεῖχε 2 ἀγγεῖα, ὁ 3 πέντε ἀγγεῖα, ὁ 4 δύο ἀγγεῖα, ὁ 5 ἑνδεκα καὶ δύο εἰδῶλια, ἐν τύπου Φ καὶ ἐν τύπου Ψ. Ὁ τάφος 6 ἐξ ἀγγείων, ὁ 7 τέσσαρα ἀγγεῖα, ὁ 8 τρία ἀγγεῖα καὶ ἐν εἰδῶλιον τύπου Φ.

Τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων εἶναι τὰ συνήθη τῆς ΥΕ III β-с ἐποχῆς: κύλικες, ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, πρόχοι, ἀλαβάστρα, σκύφοι (Πίν. 35 α, β) περιγραφέντα ὑπὸ Stubbings ἐν BSA 1947, 1-75.

Ἐκτὸς τῶν ἀγγείων, ἐντὸς τοῦ τάφου 1 εὑρέθησαν ἐν χαλκοῦν ἐγχειρίδιον, μάχαιρα καὶ ξυρὸς. Ἐπίσης ψηφίδες περιδεραίου, ὁστεῖνη καρφίς καὶ σφονδύλια ἐκ στεατίτου.

Καὶ εἰς τοὺς τάφους 3, 5, 6, 7 καὶ 8 εὑρέθησαν ἐπίσης ψηφίδες περιδεραίου, σφονδύλιοι καὶ καρφίδες ὁστῆναι.

Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ χώρου εὑρέσεως τῶν τάφων πρὸς Ν. κεῖται ἑκτασις ἀνήκουσα εἰς τὴν Ὑπηρεσίαν Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως, ἐξαιρεθεῖσα τῆς διανομῆς εἰς ἀκτμήμονας κατὰ τὸ 1959. Ἐκεῖ εἶχον ἀνασκάψει παλαιότερον οἱ

Ἐφοροι Ἀρχαιοτήτων Ν. Κοτζιάς, Ἰ. Παπαδημητρίου καὶ Δ. Θεοχάρης. Περί τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν βλ. JHS (1954) 148· BCH (1954) 110· ἐσχάτως ἐν *Antiquity* 1960, 266-269.

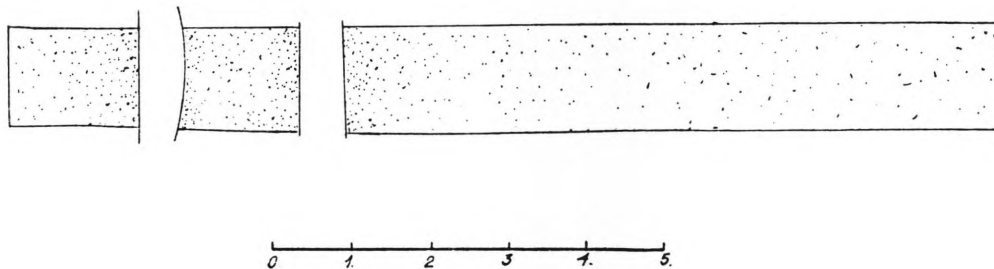
Ἡ ἀνωτέρω μικρὰ ἀνασκαφή, γενομένη ἐκ τοῦ φόβου διαρπαγῆς τῶν τάφων ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων, δὲν ἐξήντηλσε τὸ θέμα. Ἀπαιτεῖται συστηματικὴ ἀνασκαφή τοῦ ἐκτεταμένου νεκροταφείου διότι βαθμηδὸν ἡ Βάρκιζα ἐπεκτείνεται οἰκοδομικῶς πρὸς τὴν περιοχὴν αὐτήν.

I. KONTHES - B. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

*

ΚΡΗΝΗ ΕΝ Τῷ ΙΕΡῶ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΕΝ ΖΩΣΤΗΡΙ

Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τῶν θεμελίων τοῦ πρὸς Δυσμᾶς τοῖχου τῆς πρασιᾶς παρὰ τὸ θυρωρεῖον

Σχεδ. Κρήνη Ἱεροῦ Ἀπόλλωνος ἐν Ζωστήρι

τῶν τουριστικῶν Λουτρῶν, ἐπὶ τοῦ Λαιμοῦ, ἀπεκαλύφθη ἐν μέρει καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀνεσκάφη ὑπόγειος ὀρθογώνιος δεξαμενὴ ποσίου ὕδατος ἀναβλύζοντος ἐπὶ τόπου ὑπὸ τὴν στάθμην τῆς θαλάσσης (μῆκους 12,61 μ., πλάτους 1,18-1,23 μ. βάθους μὴ ἐξηκριβωμένου, ὑπερβαίνοντος ὁμῶς τὰ 2,50 μ. (Πίν. 37 α-γ, Σχεδ.). Τὰ κατακλύζοντα τὴν δεξαμενὴν ὕδατα δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἀνασκαφὴν μέχρι τοῦ πυθμένος καὶ τὴν περισυλλογὴν ὀστράκων χρησίμων διὰ τὴν χρονολόγησιν. Φαίνεται, ὁμῶς, ὅτι εἶναι σύγχρονος πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος Ζωστηρίου, διότι ἡ τοιχοδομία εἶναι ὁμοία πρὸς περισωθὲν ἐκ τῆς παλαιότερας οἰκοδομῆς τμήμα τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ἀποτελεῖται δηλ. ἐξ ἐγχωρίων ὑπερύθρων τραπεζιοσχημῶν ἢ πολυγωνικῶν τιτανολίθων (Πίν. 37 γ) τῶν ὁποίων τὰ μεταξὺ τῶν καμπύλων ἐνιαχοῦ ἀρμῶν κενὰ φράσσονται δι' ἐπαλλήλων τραπεζιοσχημῶν συνήθως λιθαρίων (Ἀρχ. Δελτίον 1927/8, Παράρτημα σ. 16/7 εἰκ. 9 καὶ 44). Οἱ λίθοι δὲν εἶναι ἰσομεγέθεις, ὥστε οὐδεὶς δόμος εἶναι ἰσοῦψης — ὁ ἀνώτερος αὐτῶν ἔχει ἐπι-

σκευασθῇ. Πιθανὸν δὲ ἡ κρήνη ἦτο ἐστεγασμένη διὰ ξύλων καὶ κεράμων, διότι εἰς ἀπόστασιν 1,66 μ. καὶ 3,70 μ. ἀπὸ τοῦ τοῖχου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς εἶναι τοποθετημένοι ἐγκαρσίως δύο λίθινοι δοκοί, ὁ πρῶτος τῶν ὁποίων κείμενος πλαγίως ἔχει καμπύλην τὴν ἀνω ἐπιφάνειαν.

Ἡ κρήνη ἀποκλίνει ἐλαφρῶς πρὸς Βορρᾶν ἀπὸ τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ναοῦ ἀπέχουσα 27,50 μ. κατὰ τὸ ἀνατολικὸν καὶ 25,60 μ. κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς νοτίας αὐτῆς πλευρᾶς. Νῦν ἔχει καλυφθῇ ἐκ νέου.

Ἐκ τῆς πηγῆς ταύτης ὕδρευόντο οἱ κάτοικοι τῆς προϊστορικῆς ἀκροπόλεως ἐπὶ τοῦ πρώτου λοφίσκου τῆς χερσονησιζούσης ἄκρας τοῦ Μεγάλου Καβουριοῦ, ὡς καὶ οἱ κάτοικοι μικροῦ συνοικισμού ἱστορικῶν χρόνων παρὰ τὸν τεχνητὸν λιμενίσκον ἔνθα προσορμίζονται οἱ κέρκουροι (κότερα). Τὰ ἐρεῖπια τῶν οἰκίων τοῦ δήμου τῶν

Ἀλαιοῦ τῶν Αἰζωνικῶν εἶναι ἐμφανέστατα ἐπὶ λοφίσκου πρὸς Νότον τῆς ὀριζομένης ὡς Ἀλαιοῦ Αἰζωνίδες θέσεως ἐπὶ χάρτου τῆς Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Στρατοῦ (Ἀρχ. Δελτίον ἐ.ἀ. εἰκ. 2).

ΕΥΘ. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ

*

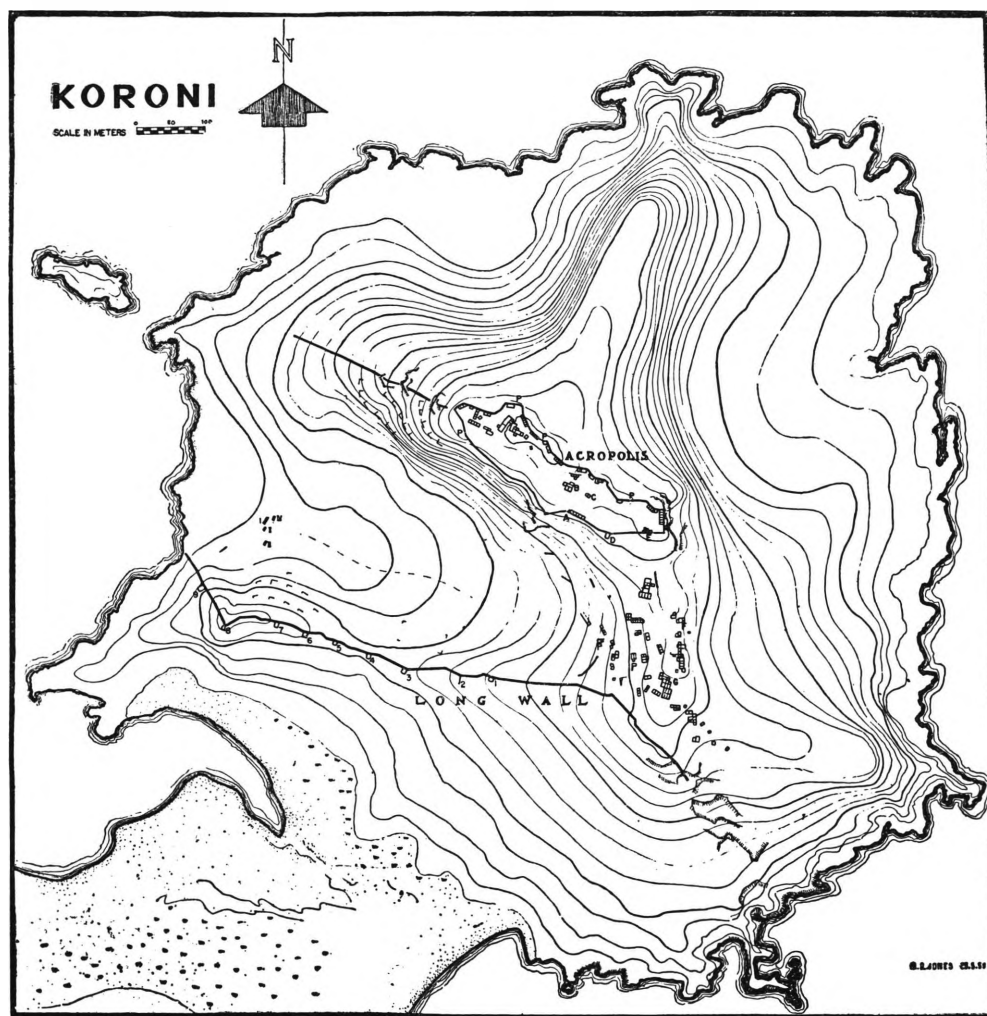
EXCAVATIONS AT KORONI (PORTO RAPHTI), ATTICA, 1960

The peninsula of Koroni is a bold headland that closes the south side of the spacious bay of Porto Rapti on the east coast of Attica. It rises to a height of about 120 m. above sea level and is connected with the mainland by a low sandy isthmus (Plate 38 a). Remains of an ancient fort and of houses inside it have always been visible on the peninsula and were first described by H. C. Lolling (AM 4 (1879) 351-365). There was no clue as to their exact nature or date, however.

In July 1960 excavations were carried on for

a period of three weeks by the American School of Classical Studies at Athens under the direction of Eugene Vanderpool with the assistance of James R. McCredie and Arthur Steinberg and with the Epimelete Costas Davaras as representative of the Antiquities Service. The

of small unworked stones, roughly laid without mortar. The acropolis wall is preserved in some places almost to its original height of about 2.50m. (Plate 38 b). It has six gates, all small and some mere posterns. The long wall is strengthened by nine towers placed where the ridge is lowest and

Plan. Excavations at Koroni (Porto - Raphti, 1960)

aim of the expedition was to survey the remains on the peninsula and to obtain evidence as to their date and purpose and their relation, if any, to the deme of Prasiae which is known to have been located somewhere in the area.

The fortifications consist of a circuit wall around the acropolis and a long wall that runs for 950 meters along a ridge on the landward side of the promontory. These walls are built

most vulnerable. There are no gates in this wall, showing that the garrison of the fort expected an attack from the land, and must have been supplied by sea (see Plan).

The houses are built in the roughest way imaginable of small unworked stones loosely laid. The walls have no proper faces and vary considerably in thickness. The corners are seldom right angles. It is evident that they were

not built deliberately by professional masons but in a hurry by soldiers.

Near the center of the acropolis is a small house (7.50 m. x 6.00 m.) consisting of a main room and an ante-room (Plate 38c). Inside this house, whose walls stand to a height of over a meter, was a thick layer of fallen roof tiles, and under them, on the floor, some vases and other objects that had evidently formed part of the furnishings of the house. Among the vases were several black-glazed kantharoi of the early third century B.C. (Plate 39a). Two coins of Ptolemy II were also found. This house may have belonged to the commander of the garrison.

Inside one of the gates of the acropolis is a building consisting of nine rooms. Two of these rooms were excavated. One proved to be a guard room for the sentry at the gate, the other a store room. In the latter were found three storage amphorae and a coin of Ptolemy II.

On a broad ridge outside the acropolis but within the long wall is a large building of highly irregular plan with about 20 rooms. Four rooms were excavated but only one was at all well preserved. It had low stone couches around the walls which suggests that the building was a barrack. Four coins of Ptolemy II were found in the building.

In the valley between the long wall and the acropolis there were also remains of buildings but these had been badly damaged by plowing.

The small finds, vases, sherds, coins, etc., gathered from all parts of the promontory belong to a single period, the first half of the third century B.C. There is nothing earlier and nothing later. The fort was evidently built hurriedly at this time to meet a special emergency, was occupied briefly and then abandoned. There is no evidence of a deme site which might be expected to show remains from all periods of classical antiquity.

The coins enable us to identify with certainty the army that occupied the fort. Out of 32 coins no less than 24 are Ptolemaic (the others are 5 Athenian, 2 Megarian, 1 Aeginetan). One of these is a silver coin of Ptolemy I, very much worn; the others are bronze coins of a type assigned to Ptolemy II and dated after 274 B.C. (Pl. 39b,c). The fort must therefore have been built during the Chremonidean war (265-261 B.C.) when Athens made an alliance with Ptolemy II and Sparta in an attempt to drive out the Macedonians. Ptolemy, who controlled the sea

and the islands of the Aegean, sent his admiral Patroklos to aid Athens. We know from a passing reference in Pausanias (I, 1, 1) that Patroklos fortified the island off Sounion that later bore his name, and traces of the small fort he built are still to be seen. The excavations at Koroni show that Patroklos also fortified this promontory on the mainland, and the extensive remains suggest that it was one of his main bases.

EUGENE VANDERPOOL

★

DEMA HOUSE EXCAVATION

In connection with their survey of the Aigaleos-Parnes (Dema) military wall about 10 km. north-west of Athens (see BSA 52 (1957) p. 152 f.), E. Jones and H. Sackett with J. Graham excavated an isolated Classical building, evidently a farmhouse, lying a few metres in front of the wall immediately north where it is cut by the Athens-Eleusis railway (ibid., p. 171 f. fig 6).

The house was rectangular in plan, about 21 m. long and 16 m. wide, with rooms arranged round three sides of a large open courtyard (see Pl. 39 d looking NNE). The central block of five rooms opening south into the courtyard may have been screened by a colonnade. The main entrance was in the south-east corner of the house. The floors were of earth, the walls being built of mud-brick above stone socles, and the roofs covered with Laconian and Corinthian tiles.

At the SE corner beyond the main entrance was a small projecting room, and behind it what may have been a back door led into an open passage (in the foreground in Pl. 39 d), running along the east side of the house and defined by a rough stone wall.

An aqueduct, in places cut deep into the rock, had served to bring water to the house from a stream bed which is now dry throughout the summer months.

Abundant fragments of pottery suggest that the house was occupied intensively, but only for a short time, during the second half of the fifth century B.C., that is to say the period of the Peloponnesian War. There were also signs of a re-occupation of the site during the second half of the fourth century B.C., when there may have been a temporary re-building of the ruined house at the time the Dema wall was constructed.

E. JONES, H. SACKETT, J. GRAHAM

ΕΛΕΥΣΙΣ

(1950 - 1960)

Μετά μακράν διακοπήν τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἐλευσίνος λόγῳ τοῦ πολέμου, κυρίως δὲ ἐξ αἰτίας τοῦ θανάτου τοῦ Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη, ὅστις ἀπὸ τοῦ 1917 διήρθουνεν αὐτάς, ἐπανελήφθησαν αἱ σχετικαὶ ἐργασίαι τὸ 1950 ὑπὸ τοῦ γράφοντος ἐντολῇ καὶ δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἔργον τῆς ὁποίας εἶναι αἱ ἀρξάμεναι ἀπὸ τοῦ 1882 καὶ συνεχιζόμεναι μέχρι σήμερον ἀνασκαφαί.

Διὰ τῶν νέων μου ἐργασιῶν ἀποβλέπω εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῶν ἀνασκαφῶν καὶ κυρίως εἰς τὴν ἐπίλυσιν ὀρισμένων δυσκόλων προβλημάτων σχετικῶν μὲ τὴν τοπογραφίαν τοῦ Ἱεροῦ. Ἐκ παραλλήλου ἀσχολοῦμαι μὲ τὴν μελέτην τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν διαφόρων μνημείων του, μὲ σκοπὸν τὴν δημοσίευσιν μιᾶς γενικῆς περὶ Ἐλευσίνος μελέτης εἰς τὴν ὁποίαν κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν θὰ ἐξετάζεται ἡ μορφή τοῦ Ἱεροῦ καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας τῆς ἀρχαιότητος, ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς του κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους μέχρι τῆς ἐγκαταλείψεώς του καὶ τῆς καταστροφῆς του κατὰ τὸν 5ον μ.Χ. αἰῶνα. Ἀποτελεῖ δὲ τὸ Ἱερόν τῆς Ἐλευσίνος τὸν μοναδικὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν ὁποῖον διετηρήθησαν ἐρείπια ὅλων τῶν περιόδων τῆς μακρᾶς ἱστορίας του καὶ μάλιστα εἰς τὸσον καλὴν κατάστασιν, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπὶ τοῦ χάρτου ἀναπαράστασις τῆς ἐκάστοτε μορφῆς του καὶ ἡ παρακολούθησις ἄνευ διακοπῆς τῆς ἐξελιξέως αὐτοῦ.

Πρὸς συμπλήρωσιν ὁμως τῶν ἐρευνῶν εἶναι ἀνάγκη, ὥς ὑπέδειξα καὶ παλαιότερον εἰς σχετικὴν μου μελέτην καὶ ἐδικαιώθην ἐκ τῆς προόδου τῶν ἐργασιῶν, νὰ γίνουν ἀκόμη μεγάλης κλίμακος ἀνασκαφαί, δεδομένου ὅτι ὁ παραμένων ἄσκαπτος ἐκτεταμένους χώρος, πρὸς δυσμὰς τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, καὶ θεωρούμενος ἄλλοτε ὡς ἀποτελῶν τμήμα τῆς πόλεως Ἐλευσίνος, ἀπεδείχθη ὅτι εἶναι ὄχι μόνον συνέχεια τοῦ Ἱεροῦ ἀλλὰ καὶ ἀναπόσπαστον τμήμα αὐτοῦ.

Οὕτω, μόνον διὰ τῆς συμπληρώσεως τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῆς ἀποκαλύψεως ὁλοκλήρου τῆς ἐκτάσεως τοῦ Ἱεροῦ εἶναι δυνατόν νὰ συλλάβωμεν τὴν πραγματικὴν εἰκόνα αὐτοῦ καὶ νὰ διατυπώσωμεν τὰ ὀριστικά μας συμπεράσματα ἐπὶ τῆς μορφῆς του καὶ τοῦ προορισμοῦ τῶν διαφόρων οἰκοδομημάτων του, προϋποθέσεων ἀπαραιτῶν πρὸς κατανόησιν τὸσον ἀπὸ ἀπόψεως λειτουργίας ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως λατρείας τοῦ τὸσον ἐνδιαφέροντος, λόγῳ τῶν ἐν αὐτῷ τελουμένων Μυστηρίων, Ἱεροῦ τούτου χώρου.

Εὐτυχῶς εἰς τὴν νέαν μου ταύτην προσπάθειαν, τῆς τετάρτης κατὰ σειρὰν ἐν Ἐλευσίνι μεγάλης ἀνασκαφικῆς περιόδου, πλὴν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἐνθουσιώδης συμπαράστατης ἀλλὰ καὶ γενναῖος χορηγὸς εἶναι καὶ ἡ Ὑπηρεσία Ἀρχαιοτήτων, ἡ ὁποία ἐξεδήλωσε τὸ ἐνδιαφέρον της πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἐλευσίνος, παρέχουσα τὰ ἀναγκαῖα ποσὰ διὰ τὴν ἀπαλλοτρίωσιν μεγάλων ἐκτάσεων, διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Μουσείου, τὴν ἐπισκευὴν τῶν ἀποθηκῶν καὶ τὴν περίφραξιν ὁλοκλήρου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Τελευταίως μάλιστα διὰ τῆς ἀποφάσεως τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου ὅπως ἀνατεθῇ εἰς ἐμὲ ἡ ἀναστήλωσις, συντήρησις καὶ γενικῶς ἡ ἀνάδειξις ὁλοκλήρου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Ἐλευσίνος, μοὶ παρέχεται ἡ μοναδικὴ εὐκαιρία τῆς συμπληρώσεως τῶν μελετῶν καὶ ἐρευνῶν μου εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς¹.

Ἐκθέσεις τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἐλευσίνος ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὰ Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τοῦ 1950 κ.έ. ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐκδόσεώς του τὸ 1953². Ἐνταῦθα παρουσιάζω

1. Τόσον πρὸς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ὅσον καὶ πρὸς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐκφράζω καὶ ἐνταῦθα τὰς εὐχαριστίας μου διὰ τὴν ὑποστήριξίν των, ἠθικὴν καὶ ὀλικήν, τὴν ὁποίαν μοὶ παρέχουν πρὸς ὁλοκλήρωσιν τῶν ἐν Ἐλευσίνι ἐργασιῶν μου. Ὅλος ὁμως ἰδιαιτέρως ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω τὸν ἐφορον Ἀρχαιοτήτων Ἐλευσίνος καὶ συνεργάτην κ. Γ. Θρῆψιάδην, ὅστις μὲ ἰδιαίτερον πάντοτε ἐνδιαφέρον παρακολουθεῖ τὰς ἐργασίας μου παρέχων εἰς ἐμὲ κάθε δυνατὴν βοήθειαν πρὸς διευκόλυνσιν τῶν μελετῶν μου.

Εὐχαριστίας ἐπίσης ὀφείλω εἰς τὴν ἀρχαιολόγον κ. Μ. Ἀναγνωστοπούλου, ἡ ὁποία ἐπιφορτισμένη μὲ τὴν συνεχεῖ παρακολούθησιν τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐν Ἐλευσίνι ἐκτελουμένων ἐργασιῶν, ἀπεδείχθη πολὺτιμος συνεργάτις.

2. Ἀνασκαφαὶ ἐνεργηθεῖσαι ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν περίοδον 1950-1960:

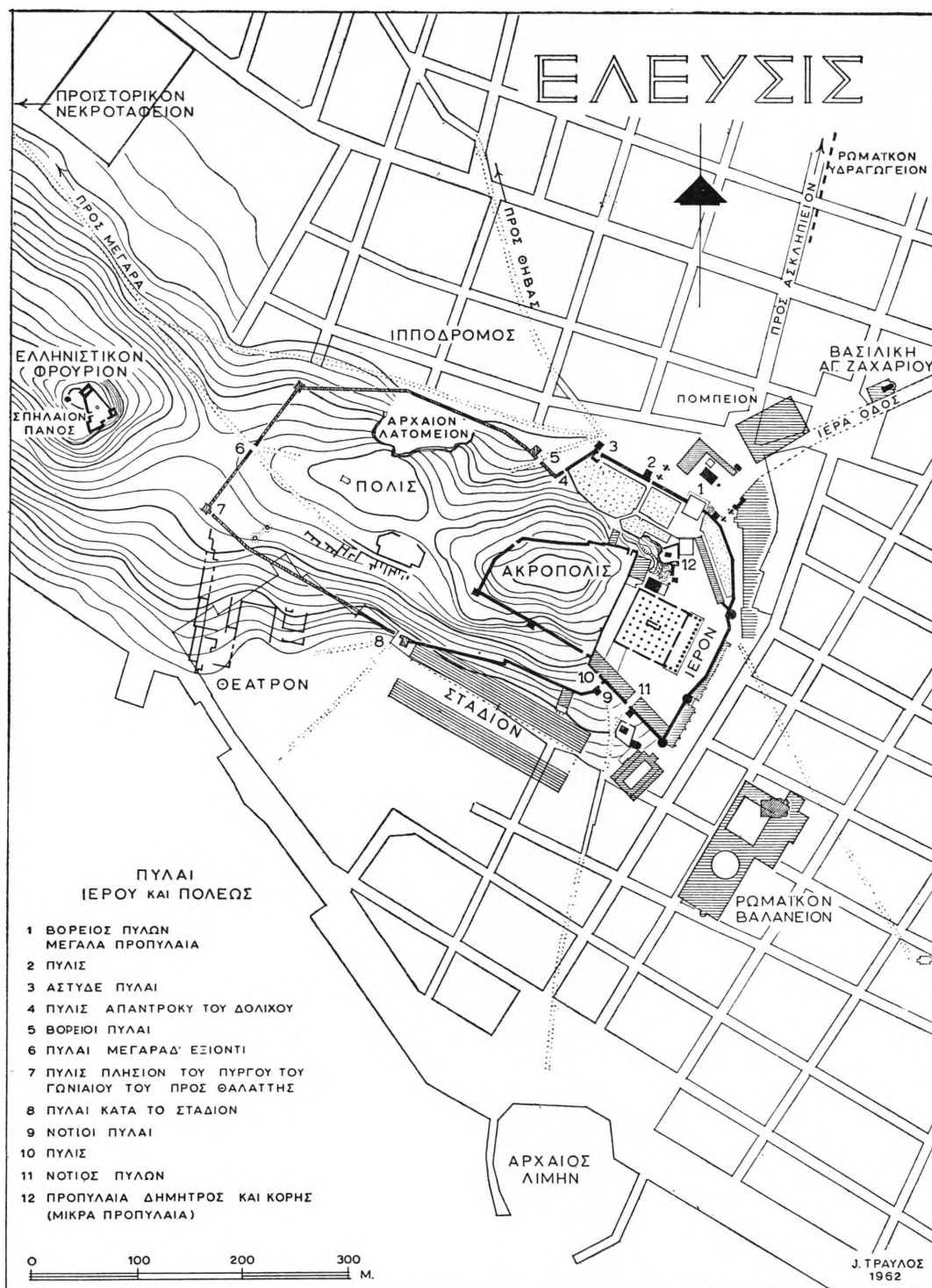
α) Ἀνασκαφὴ γεφύρας ἐπὶ τοῦ Ἐλευσινιακοῦ Κηφισοῦ. ΠΑΕ, 1950, 122-127.

β) Μικρά ἀνασκαφικὴ ἐρευνα ἐντὸς τοῦ Τελεστηρίου πρὸς ἐξακρίβωσιν τῆς μορφῆς τοῦ Ἀνακτόρου. ΠΑΕ, 1950, 122 καὶ ΑΕ, 1950-1951, 1-16.

γ) Ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ κ. Μυλωνᾶ, ἀνασκαφὴ προϊστορικῶν οἰκημάτων κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τῆς Φιλωνείου Στοᾶς. ΠΑΕ, 1952, 53-58.

δ) Ἀνασκαφὴ προϊστορικοῦ νεκροταφείου πρὸς δυσμὰς τοῦ Ἱεροῦ κατὰ μῆκος τῆς βάσεως τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ λόφου τῆς Ἐλευσίνος. ΠΑΕ, 1950, 127-137. Ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ κ. Μυλωνᾶ, ΠΑΕ 1952, 58-72. Ἀπὸ τοῦ 1953 τὴν περαιτέρω ἐρευναν καὶ ἀνασκαφὴν τοῦ νεκροταφείου ἀνέλαβε μόνος ὁ κ. Μυλωνᾶς, ΠΑΕ, 1953, 77-87, 1954, 50-65, 1955, 67-77, 1956, 57-62.

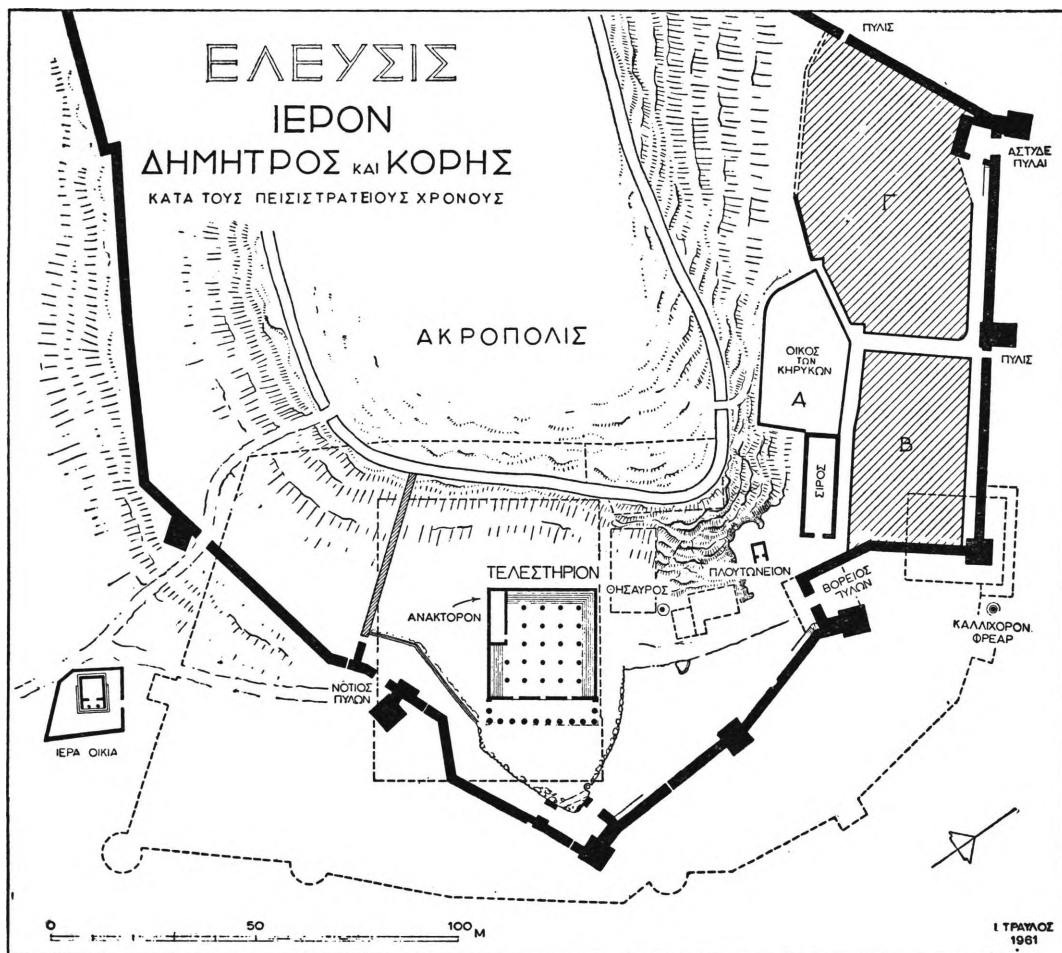
ε) Ἐκτεταμέναι ἀνασκαφαὶ πρὸς ἀποκάλυψιν τοῦ προσδιορισθέντος νέου τμήματος τοῦ Ἱεροῦ πρὸς δυσμὰς τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. ΠΑΕ, 1953, 72-76, 1954, 66-71, 1955

Σχ. 1. Γενικόν τοπογραφικόν διάγραμμα του αρχαιολογικού χώρου Ἐλευσίνος ἐν σχέσει πρὸς τὴν σημερινὴν πόλιν

ὁρισμένα γενικώτερα συμπεράσματα ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν μου, συγχρόνως δὲ τὰ ἀποτελέσματα ἐκ τῶν σχετικῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν μου αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο δαπάναις τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων.

ἐπὶ τεσσαρακονταετίαν ἐντατικὴ λατόμησις εἰς τὴν περιοχὴν συνεπέα τῆς ὁποίας ἐξηφανίσθη παντελῶς ὁ δυτικὸς τοῦ Ἱεροῦ ὑψούμενος ἄλλοτε λόφος καὶ ἐπὶ πλέον ἢ ἀνέγερσις ἐντὸς καὶ πέριξ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου συγχρόνων οἰκῶν καὶ μεγάλων

Σχ. 2. Τὸ Ἱερόν τῆς Ἐλευσίνας κατὰ τοὺς Πεισιστρατεῖους χρόνους

1. ΙΕΡΟΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΣ ΕΛΕΥΣΙΣ

Εἶναι πολὺ δύσκολον εἰς τὸν ἐπισκεπτόμενον σήμερον τὴν Ἐλευσίνα νὰ σχηματίσῃ σαφὴ εἰκόνα τῆς ἐκτάσεως καὶ τῆς μορφῆς τοῦ φρουρίου τῆς Ἐλευσίνας, ἐντὸς τοῦ ὁποίου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα περιλαμβάνοντο τὸ Ἱερόν καὶ ἡ πόλις. Ἡ

62-64, 1956, 55-56, Ἔργον 1957, 12-14, 1960 13-16 καὶ 1961, 9-13.

Συμπεράσματα ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀνασκαφῶν συμπεριελήφθησαν εἰς τὸ περὶ Ἐλευσίνας βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ κ. Γ. Μυλωνᾶ, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton, N.J. 1961.

λων ἐργοστασιῶν ἡλλοίωσαν εἰς τοιοῦτον βαθμὸν τὴν μορφήν τοῦ τοπίου ὥστε νὰ δημιουργηταὶ πράγματι σύγχυσις εἰς τὸν σημερινὸν ἐπισκέπτην.

Εἰς μελέτην μου δημοσιευθεῖσαν τὸ 1949 διὰ τὴν τοπογραφίαν τῆς Ἐλευσίνας ἔδωσα, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σωζομένων ἀκόμη τότε στοιχείων ὡς καὶ παλαιότερων παρατηρήσεών μου, διὰ πρώτην φοράν μίαν ὁλοκληρωμένην κάπως μορφήν τοῦ φρουρίου τῆς Ἐλευσίνας³. Ἐκτοτε, διὰ συνεχῶς φροντίδος πρὸς συγκέντρωσιν καὶ ἄλλων στοι-

3. J. Travlos, *The Topography of Eleusis*, *Hesperia*, XVIII (1949) 138-147.

χείων καὶ δι' ἐκτελέσεως εἰδικῶν μικρῶν ἀνασκαφῶν, πρὸ τῆς λατομήσεως τοῦ λόφου, προσεπάθησα νὰ συμπληρώσω τὴν μελέτην μου ἐκείνην, τὰ ἀποτελέσματα δὲ τῶν νέων μου τούτων παρατηρήσεων μεθ' ἐνὸς νέου τοπογραφικοῦ διαγράμματος ὁλοκλήρου τῆς περιοχῆς παρουσιάζω ἐνταῦθα (Σχεδ. 1).

Μέχρι τοῦ 1953 ὅτε ἐνετάθη ἡ λατομίασις καὶ ἐξηφανίσθη ὁ δυτικὸς λόφος, ὁ διασχίζων τὴν Ἑλευσινιακὴν πεδιάδα ἢ ὁ διαπλέων τὸν Ἑλευσινιακὸν κόλπον ἐβλεπεν ἀκόμη μίαν μετρίως ὕψηλὴν λοφοσειράν, ἡ ὁποία μετὰ διευθύνσιν ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς ἐξετείνετο εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς παραλίας (Πίν. 40)⁴. Ἐκ τῆς σειρᾶς ταύτης τῶν ὕψωμάτων ἐξήρουντο δύο χωριστοὶ λόφοι. Ὁ εἰς κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον, μετὰ ὁμαλωτέραν τὴν κορυφὴν, εὐρισκόμενος εἰς μεγαλυτέραν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς θαλάσσης, ἄφινεν μεγάλην ἐπίπεδον ἑκτασιν καταλήγουσαν εἰς τὸν σημερινὸν λιμένα τῆς Ἑλευσίνος, ὅστις ἀκριβῶς κατέχει τὴν θέσιν τοῦ ἀρχαίου τοιούτου, ἐνῶ ὁ ἄλλος πρὸς δυσμὰς, ὕψηλότερος, πλέον ἀπότομος καὶ μετὰ σχεδὸν κωνικὴν κορυφὴν, ἤρχιζεν ἀκριβῶς ἀπὸ τῆς παραλίας, ἀποκλείων τρόπον τινὰ τὴν ἐξοδὸν πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην τῆς ἐπιπέδου πεδιάδος τῆς σχηματιζομένης, ὡς εἶδομεν, μετὰ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῶν λόφων καὶ τῆς θαλάσσης.

Ἐπὶ τοῦ σχεδὸν αἰχμηροῦ καὶ δυτικωτέρου τῶν δύο λόφων δὲν εὐρέθησαν σημεῖα κατοικήσεως ἐκ παλαιωτέρων χρόνων, εἰμὴ μόνον λείψανα οἰκοδομῆς τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων, στρατιωτικῆς πιθανῶς χρήσεως καὶ ἐρείπια ὕψηλοῦ πύργου ἀνεγερθέντος ἐπὶ Φραγκοκρατίας εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν. Πάντα ταῦτα σήμερον ἔχουσιν ἐξαφανισθῆ.

Ἡ Ἑλευσίς, ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, ἐγκατεστάθη ἐπὶ τοῦ ἀνατολικωτέρου λόφου, ἐκτεινομένη ἤδη κατὰ τοὺς Μεσοελλαδικοὺς χρόνους κατὰ τὴν νοτίαν, ἀνατολικήν, ὡς τελευταίως δὲ διεπίστωσα καὶ κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν αὐτοῦ. Ὑψηλὰ εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου ἦτο ἀνέκαθεν ἡ ἀκρόπολις τῆς Ἑλευσίνος, προστατευομένη, τοῦλάχιστον ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, δι' ἰδιαιτέρου τείχους. Χαμηλότερον καὶ ἐκτὸς τοῦ τείχους τούτου κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ λόφου, ἰδρύθη πρὸς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς τὸ ἱερὸν τῆς Δήμητρος, τὸ ὁποῖον μνημονεύει ὁ Ὅμηρικὸς ὕμνος

εἰς Δήμητραν καὶ τοῦ ὁποίου τὰ ἐρείπια ἀπεκάλυψεν ὁ Κουρουνιώτης ἀνασκάψας τὸ Τελεστήριον.

Αἱ ἰδιωτικαὶ κατοικίαι ἤρχισαν ἤδη ἀπὸ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων νὰ ἐξαφανίζονται, τὴν θέσιν δὲ τούτων καταλαμβάνει μεγεθυνόμενος ὁ χώρος τοῦ ἱεροῦ, ὁ ὁποῖος εἰς τὸν 6ον π.Χ. αἰῶνα ἐξετείνετο μέχρι καὶ πέραν τῆς βάσεως τοῦ λόφου (Σχεδ. 2). Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ κυρίως κατὰ τοὺς Πεισιστρατεῖους χρόνους τὸ ἱερὸν περιεβλήθη δι' ἰσχυροτάτου τείχους, περικλείοντος καὶ τὴν πόλιν, πρὸς ἐξυπηρέτησιν πλέον τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν σκοπῶν τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους, διότι διὰ τοῦ ὄχυροῦ αὐτοῦ φρουρίου ἐπεδιώκετο ἡ ἐξασφάλισις σπουδαιοτάτου διὰ τὴν ἄμυναν τῶν Ἀθηνῶν κόμβου ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξηρτάτο ἡ κυριαρχία ἐπὶ τῶν ὁδῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξυπηρέτουν τὴν συγκοινωνίαν μετὰ τὴν Πελοπόννησον, τὰς Θήβας καὶ ὅλην τὴν βόρειον Ἑλλάδα. Τὸ ἱερὸν τῆς Ἑλευσίνος ἐξηκολούθησε καὶ μετὰ ταῦτα μεγεθυνόμενον, κατὰ τὰ μέσα δὲ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ἔλαβε τὴν μεγίστην ἑκτασίν του, ἐνῶ ἐκ παραλλήλου ἡ πόλις ἐπεξετάθη πρὸς δυσμὰς μέχρι σχεδὸν τοῦ δυτικοῦ λόφου εἰς ἀπόστασιν 500 περίπου μέτρων ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τοῦ ἱεροῦ.

Ὁ ἱερὸς χώρος, ἂν καὶ ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς πόλεως, περιλαμβανόμενος ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους, ἐν τούτοις ἀπὸ τῶν παναρχαίων χρόνων ἐχωρίζετο ἀπὸ τὴν πόλιν διὰ δευτερεύοντος τείχους. Εἰς τοῦτον διακρίνονται δύο μέρη, τὸ καθ' αὐτὸ ἱερὸν, περικλείον τὴν ἱερὰν αὐλὴν εἰς τὸ μέσον τῆς ὁποίας ἐκυριάρχει ὁ ναὸς τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης (τὸ Τελεστήριον) καὶ ὁ βοηθητικὸς χώρος, εἰς τὸν ὁποῖον εὐρίσκοντο αἱ κατοικίαι τῶν ἱερέων καὶ τὰ κτήρια τῆς διοικήσεως τοῦ ἱεροῦ. Τὰ δύο ταῦτα διακεκριμένα τμήματα τοῦ ἱεροῦ ἐχωρίζοντο μετὰ τῶν μετὰ ἄλλο τείχος, τὸ διατείχισμα, ὅπως τὸ ὀνομάζουν αἱ ἐπιγραφαί, ἐπεκοινωνῶν δὲ δι' ἰδιαίτερας εἰσόδου εὐρισκομένης ἐκεῖ ὅπου σήμερον τὰ Μικρὰ Προπύλαια (Σχεδιογρ. 3 καὶ 4).

Ἡ ἑκτασις τοῦ κυρίως ἱεροῦ ἔχει ἐπαρκῶς καθορισθῆ, ἐγεννᾶτο ὁμως ζήτημα ποία ἦτο ἡ ἑκτασις τοῦ βοηθητικοῦ χώρου, ἰδίως δὲ ποῦ εὐρίσκετο τὸ πρὸς δυσμὰς τέρμα αὐτοῦ, τὸ πρὸς τὴν πόλιν.

Γενικῶς πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν μου ἐπιστεύετο ὅτι τὸ ἱερὸν πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην ἐτεματίζετο πλησίον τοῦ σπηλαίου τοῦ Πλούτωνος καὶ τῆς γραμμῆς ὅπου ἀργότερον ἐκτίσθη τὸ ἰσχυρὸν ὑστερορρωμαϊκὸν τείχος⁵. Μετὰ τὴν βοήθειαν τῆς

4. Πολυτίμους καὶ μοναδικὰ πράγματι ἀπόψεις τῆς Ἑλευσίνος πρὸ τῆς οἰκοδομῆς τῶν ἐργοστασίων καὶ τῆς λατομήσεως τοῦ λόφου μᾶς παρέχουν αἱ πρὸ ἑκατὸν περίπου ἐτῶν φιλοτεχνηθεῖσαι ὑπὸ καλλιτεχνῶν τῆς φιλαρχαίου ἐταιρείας τῶν Dilettanti καὶ ἀναδημοσιευόμεναι ἐνταῦθα χαλκογραφαί, *The Antiquities of Attica*, London 1817.

5. F. Noack, *Eleusis: Die baugeschichtliche Entwicklung des Heiligtums*, Berlin 1927, 210, πίν. 15. Σχετικῶς βλ. καὶ Ἔργον 1961, 11.

σπουδαιότητας επιγραφής της Ἐλευσίνος, της λογοδοσίας των ἐπιστατῶν τοῦ 329/8 π.Χ., ἀπεδείξαμεν ὅτι τὸ Ἱερὸν ἐξετείνεται πρὸς δυσμὰς τῶν Μεγάλων Προπυλαίων μέχρι τῆς πυλίδος τῆς εὐρισκομένης εἰς ἀπόστασιν 50 μέτρων ἀπ' αὐτῶν (2 ἐπὶ τοῦ σχεδιογραφήματος 1) τὴν ὁποίαν καὶ ἐταυτίσαμεν μὲ τὴν πυλίδα τὴν ἀπαντροκὸν τοῦ δολίχου τῆς ἐπιγραφῆς⁶. Διὰ τῆς προόδου ὅμως τῶν ἀνασκαφῶν ἀπεδείχθη ὅτι τὸ τέρμα τοῦ Ἱεροῦ πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην πρέπει νὰ ζητηθῇ ἀκόμη δυτικώτερον φθάνον μέχρι τοῦ τείχους τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου καὶ τῶν εὐρισκομένων ἐκεῖ Ἀστυδε πυλῶν. Τοῦ δὲ διατειχίσματος τῆς ἐπιγραφῆς, τοῦ ἀρχομένου ἀπὸ τοῦ οἴκου τῶν Κηρύκων καὶ φθάνοντος μέχρι τῆς πυλίδος τῆς ἀπαντροκὸν τοῦ Δολίχου, νομίζομεν ὅτι ἀνεύρομεν τμήμα τῆς ἀρχῆς του. Τὸ τέρμα του πρὸς δυσμὰς κρύπτεται ἀκόμα κάτωθεν τοῦ ἀσκάπτου μέρους, διὰ τῆς προόδου ὅμως τῶν ἀνασκαφῶν ἐλπίζομεν ὅτι θὰ ἀνευρεθῇ καὶ ἡ συνέχειά του μέχρι τοῦ ἐξωτερικοῦ δυτικοῦ τείχους ἐπὶ τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ζητηθῇ καὶ ἡ πυλὶς καὶ ἐξ αὐτῆς πάλιν πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην ὁ Δολίχος⁷.

Ὁ προσδιορισθεὶς νέος χώρος τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἰδιαιτέρας σημασίας. Ἐχει ἑκτασιν 120 X 50 μ. περίπου καὶ ἀποτελεῖ τὸ ἀρχαιότερον τμήμα τοῦ βοηθητικοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ, περιλαμβανόμενον ὑπὸ τοῦ Πεισιστρατείου τείχους, δεδομένου ὅτι τὸ ἕτερον τμήμα τοῦ βοηθητικοῦ χώρου, τὸ πρὸς ἀνατολὰς εὐρισκόμενον, περιελήφθη εἰς τὸ Ἱερὸν βραδύτερον καὶ συγκεκριμένως μετὰ τὰ Περσικὰ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κίμωνος (Σχεδ. 3).

Ὁ νέος πρὸς δυσμὰς προσδιορισθεὶς βοηθητικὸς χώρος ἀποτελεῖτο ἐκ τριῶν μεγάλων οἰκοδομικῶν τετραγώνων Α, Β καὶ Γ (Σχεδ. 2). Τὸ οἰκοδομικὸν τετράγωνον Α εὐρισκόμενον ἀκριβῶς εἰς τὴν βάσιν τοῦ λόφου τῆς Ἀκροπόλεως καὶ πλησίον τοῦ σπηλαίου τοῦ Πλούτωνος, περιελάμβανε πρὸς δυσμὰς μὲν, πρὸ τῆς μεγάλης κατατομῆς τοῦ βράχου, τὸν οἶκον τῶν Κηρύκων, πρὸς ἀνατολὰς δὲ τὸ ἐπίμηκες ὀρθογωνικὸν οἰκοδόμημα τὸ ὁποῖον ἔχομεν ταυτίσει μὲ τὸν Πεισιστράτειον σιρὸν τῆς Ἐλευσίνος. Ὅτι δὲ ὁλόκληρος ὁ χώρος Α ἀποτελεῖ τμήμα τοῦ Ἱεροῦ νομίζομεν ὅτι οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει, λόγῳ τῆς ἀνευρεθείσης εἰς τὴν ἀρχικὴν τῆς θέσιν ἐνεπιγράφου στήλης ΗΟΡΟΣ ΙΕΡΟ⁸. Τὸ τετράγωνον Β ἦτο ἀρ-

χικῶν διαστάσεων 50 X 30 μ. Κατὰ τὴν οἰκοδομὴν τῶν Μεγάλων Προπυλαίων καὶ τὴν κατασκευὴν τῆς μικρᾶς αὐλῆς μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν Μικρῶν Προπυλαίων ἀπεκόπη τμήμα πρὸς ἀνατολὰς καὶ τὸ μήκος αὐτοῦ περιορίσθη εἰς 28 μ. (Σχεδ. 4). Ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων ἐντὸς αὐτοῦ οἰκημάτων μόνον τὸ ἀνασκαφὲν κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν οἰκοδόμημα ἐταυτίσαμεν μὲ σχετικὴν βεβαιότητα μὲ τὸ Πρυτανεῖον τῆς Ἐλευσίνος, ἐνῶ τὸ παραπλεύρως αὐτοῦ ὀρθογωνικὸν δωμάτιον μὲ τὴν μεγάλην πρὸς δυσμὰς εἴσοδον πιστεύομεν ὅτι ἐχρησίμευεν πρὸς στάθμευσιν καὶ φύλαξιν τῶν ἱερῶν ἀμαξῶν διὰ τῶν ὁποίων τὰ ἱερά ἐκομίζοντο εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς τῶν Μυστηρίων⁹. Τέλος, τὸ τετράγωνον Γ, διαστάσεων περίπου 70 X 50 μ., εἶναι τὸ μεγαλύτερον δὲν ἀνεσκάφη ὅμως εἰσέτι δεδομένου ὅτι μέγα τμήμα αὐτοῦ κατέχει ἡ οἰκία τοῦ φύλακος, ὁ ὑπόλοιπος δὲ χώρος, ἀποτελῶν ξένην ἰδιοκτησίαν, μόλις ἀπηλλοτριώθη.

Ὅπως ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ὁδός, ἥτις ἀρχομένη ἀπὸ τῶν Ἀστυδε πυλῶν καταλήγει εἰς τὸ Ἱερὸν πλησίον τοῦ Σπηλαίου τοῦ Πλούτωνος. Διὰ τῆς ὁδοῦ ταύτης καθορίζονται τὰ πρὸς βορρᾶν καὶ ἀνατολὰς ὅρια τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου Γ, ἐνῶ τὸ πρὸς νότον ὅριον αὐτοῦ πρὸς τὴν πόλιν ἀποτελεῖ τὸ διατειχισμα, τὸ ὁποῖον ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω.

Δὲν εἶναι δυνατόν ἀκόμη, πρὸ τῆς συμπληρώσεως τῶν ἀνασκαφῶν, νὰ προσδιορίσωμεν τὸν ἀκριβῆ προορισμὸν τῶν ἀνευρεθέντων οἰκοδομμάτων. Μόνον μετὰ τὸ πέρας τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τὴν ἀποκάλυψιν καὶ μελέτην ὅλων τῶν κτηρίων θὰ εἶναι ἴσως δυνατὴ ἡ ταῦτις αὐτῶν πρὸς τὰ εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν ἐπιγραφὴν τῆς λογοδοσίας τῶν ἐπιστατῶν ἀναφερόμενα οἰκοδομήματα: *Τὸν οἶκον τῶν Κηρύκων, τὸ Ἐπιστάσιον, τὸ Νεωκόριον, τὸ Ὀπτάνιον, τὴν Ἱματιοθήκην, τὴν Οἰκίαν τῆς ἱερείας, τὸν Οἶκον τοῦ Λαδοῦχου* καὶ τὰς ἄλλας ἱεράς οἰκίας. Ἐξ αὐτῶν ἔχομεν προσδιορίσει τὸν Οἶκον τῶν Κηρύκων. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ Πρυτανεῖον εἶναι δυνατόν εἰς τὴν ἐπιγραφὴν νὰ ἀναφέρεται μὲ ἄλλην ὀνομασίαν, πιθανῶς δὲ νὰ πρόκειται περὶ τοῦ Ἐπιστασίου.

Τὰ βοηθητικὰ ταῦτα κτίσματα, συνεχῶς ἐπισκευαζόμενα καὶ ἀνανεούμενα, διετηροῦντο τοῦλάχιστον μέχρι τῶν μέσων τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος, ὅτε φαίνεται ὅτι ἐγκατελείφθη ὁλόκληρος ἡ πρὸς δυσμὰς τῶν Μεγάλων Προπυλαίων περιοχὴ τοῦ

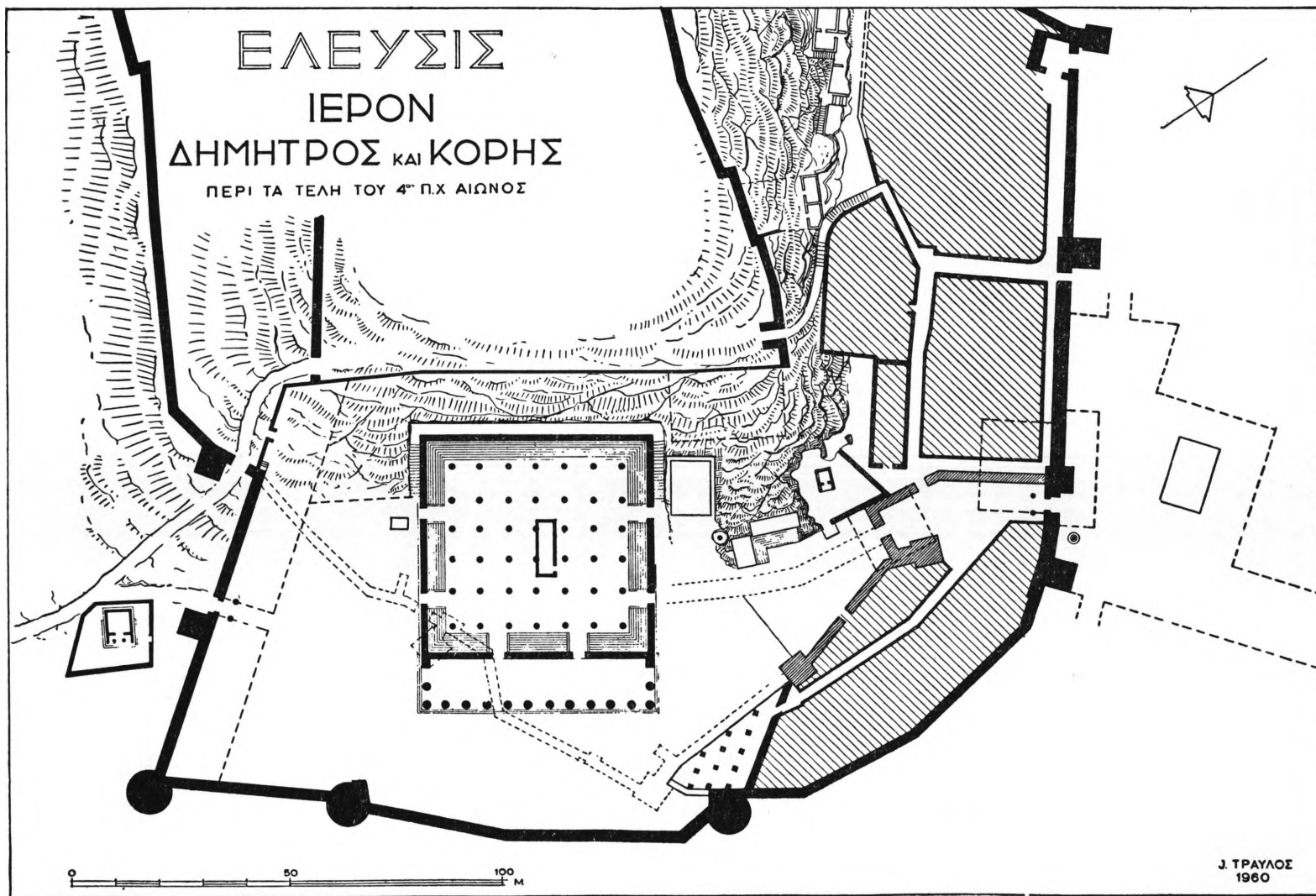
6. G. II^a, 1672, στ. 25. *Hesperia*, XVIII (1949) 143.

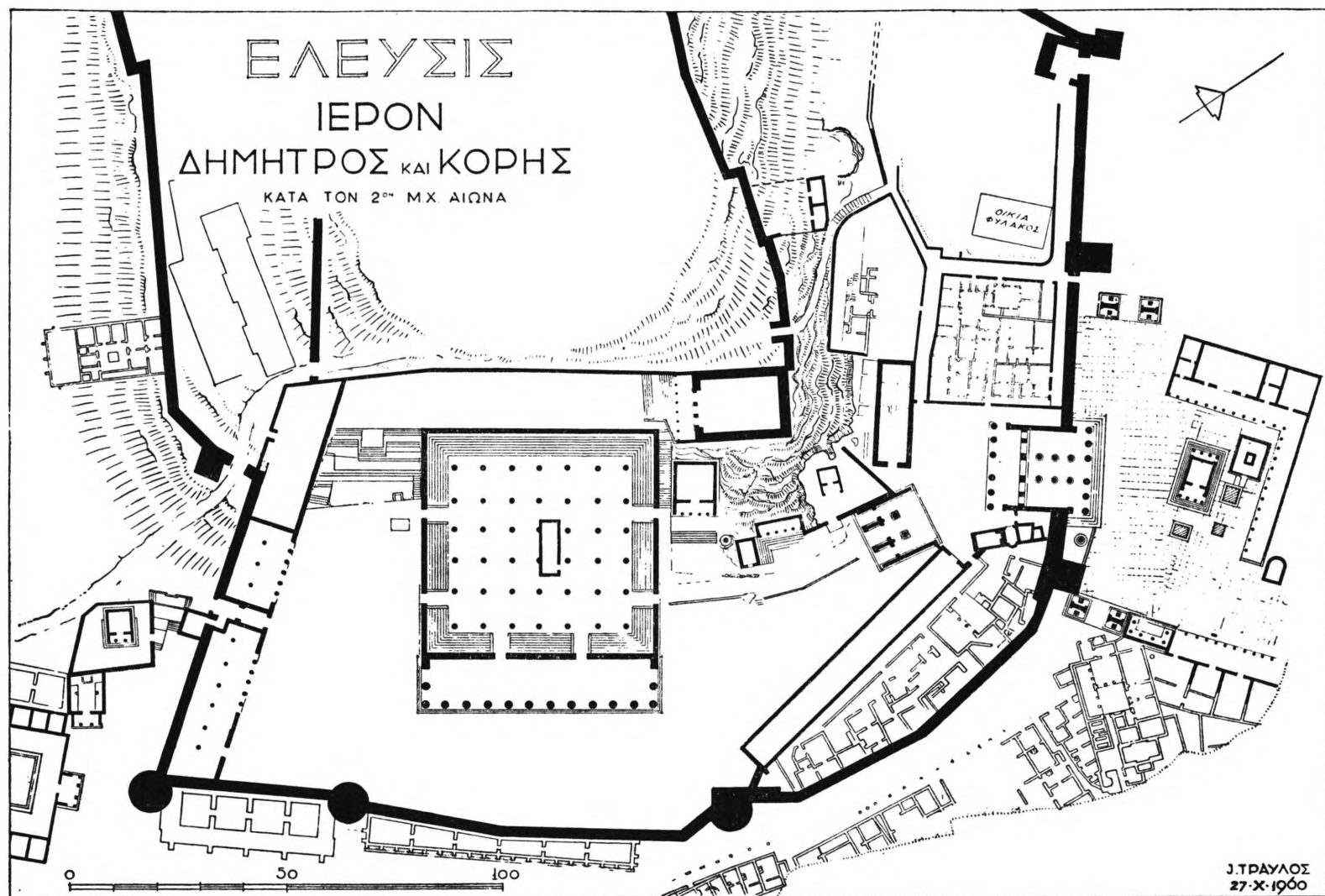
7. ΠΑΕ, 1956, 55-56. Δολίχος, ὡς ὑπέθεσεν καὶ ὁ Κουρουνηώτης, Ἐλευσινιακά, Α', 1932, 206, πιθανῶς νὰ ὀνομάζεται ὁ Ἰππόδρομος, ὅστις πρέπει νὰ εὕρισκετο εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην.

8. *Hesperia*, XVIII (1949) 142. Διὰ τὴν ἐπρότητα τοῦ χώρου

συνγορεῖ νομίζομεν καὶ ἡ ἀνευρεθεῖσα ἐνταῦθα τοιογραφία τοῦ Διός, ΑΕ, 1888, 77 καὶ ΑΔ, XV (1933-35) Παράρτημα, 4-7.

9. ΠΑΕ, 1955, 62-66.

Σχ. 3. Τὸ Ἱερόν τῆς Ἐλευσίνας περὶ τὰ τέλη τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰῶνος

Σχ. 4. Τὸ Ἱερόν τῆς Ἐλευσίνας κατὰ τὸν 2^{ον} μ. Χ. αἰῶνα

Ἱεροῦ, ὡς τοῦτο σαφῶς προέκυψε ἐκ τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν μου καὶ τῶν ἀνευρεθέντων ἐν τῇ τῆς καλυπτοῦσης τὰ κτίσματα ταῦτα ἐπιχώσεως ἀγγείων καὶ νομισμάτων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τότε φαίνεται ὅτι ἐκτίσθη τὸ ἰσχυρὸν ὑστερορωμαϊκὸν τεῖχος εἰς τὴν δυτικὴν γραμμὴν τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, τὰ ὁποῖα ἔλαβον πλέον φρουριακὴν μορφήν διὰ τῆς ἐντειχίσεως τῆς βορείας αὐτῶν ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας, ἀφειθείσης μόνον μιᾶς εἰσόδου μεταξὺ τῶν δύο μεσαίων κιόνων. Τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἐνισχύεται διὰ τῆς αὐξήσεως τοῦ πάχους αὐτοῦ τὸ Κιμῶνιον τεῖχος ἀπὸ τῶν Προπυλαίων μέχρι τοῦ πρώτου Περικλείου στρογγύλου πύργου. Τὰ ἔργα ταῦτα ἀφοροῦν ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρόγραμμα τῆς ἐνισχύσεως τῶν ὀχυρώσεων τοῦ φρουρίου τῆς Ἑλευσίνος καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἐγένοντο μερίμνη τοῦ αὐτοκράτορος Βαλεριανοῦ (253 - 260 μ.Χ.), ὅστις ἐφρόντισε τότε, ὡς γνωστὸν, διὰ τὴν ὀχύρωσιν καὶ ἄλλων πόλεων τῆς Ἑλευσίνος, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τῶν Ἀθηνῶν, φοβούμενος τὰς ἐπιδρομὰς τῶν κατερχομένων Ἑρούλων¹⁰.

Διὰ τὴν πόλιν τῆς Ἑλευσίνος οὐδὲν ἦτο γνωστὸν μέχρι τῆς ἀνευρέσεως τῆς ἐπιγραφῆς, τῆς δημοσιευθείσης ὑπὸ τοῦ Κουρουινιώτη εἰς τὸν πρώτον τόμον τῶν Ἑλευσινιακῶν¹¹. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη, τῶν μέσων περίπου τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ ἐρευνησάμεν δι' ἐκτεταμένων ἀνασκαφῶν τὴν περιοχὴν τῆς πόλεως, ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων ἦτο ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τῆς ἐκτάσεως καὶ τῆς μορφῆς τὴν ὁποίαν εἶχεν αὕτη κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τοῦλάχιστον.

Τὸ περιωθὲν μικρὸν τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς, ἐλλειπὲς κατὰ τὰς τρεῖς πλευράς, εἶναι ἀπόσπασμα οἰκοδομικῆς συγγραφῆς ἀφορώσης ὅχι μόνον εἰς τὴν ἐπισκευὴν τῶν πυλῶν τῆς πόλεως, ὡς ὑπέθεσεν ὁ Κουρουινιώτης, ἀλλὰ καὶ τῶν πυλῶν τοῦ Ἱεροῦ.

Ἐκ τῶν κατονομαζομένων ἐν τῇ ἐπιγραφῇ πυλῶν, τὴν Μεγαρικὴν ἐταύτισεν ὁ Κουρουινιώτης μετὰ τὴν μόλις τότε ἀνασκαφείσαν ὑπ' αὐτοῦ πύλην, τὴν εὐρισκομένην πρὸς δυσμὰς τῶν Μεγάλων Προπυλαίων καὶ εἰς ἀπόστασιν 100 περίπου μέτρων ἀπὸ αὐτῶν. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὴν ἐρευναν τὴν ὁποίαν ἐπεχειρήσαμεν τότε ἐπὶ ὁλοκλήρου τοῦ λόφου, μόνον κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν αὐτοῦ εὔρομεν τὸ τεῖχος τῆς πόλεως, εἰς τὸ σημεῖον ὅπου τοῦτο ἡνοῦτο μετὰ τὸ τεῖχος τοῦ Ἱεροῦ, καὶ τὸ παρηκολούθησαμεν μέχρις ἀποστάσεως 250 περίπου μέτρων

πρὸς δυσμὰς. Ἀκριβῶς δὲ πλησίον τοῦ σημείου ἐνώσεως τῶν δύο τειχῶν ἐφάνησαν ἀσφαλῆ ἴχνη πύλης, τὴν ὁποίαν ἐταυτίσαμεν λόγῳ τῆς θέσεώς της, πρὸς τὰς *Νοτίας Πύλας* τῆς ἐπιγραφῆς. Συγχρόνως, διὰ τῶν τότε γενομένων ἀνασκαφῶν ἐπὶ τοῦ χώρου τῆς ράχως τοῦ λόφου, μεταξὺ τῆς ἀκροπόλεως καὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς λόφου, ἐβεβαιώθημεν, ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων ἐρειπίων οἰκῶν, δεξαμενῶν καὶ διαφόρων ὁδῶν, ὅτι ἡ πόλις ἐξετείνετο πρὸς δυσμὰς¹² τῆς Ἀκροπόλεως εἰς πολὺ μεγαλυτέραν ἑκτασιν παρ' ὅτι ἀρχικῶς ἐπιστεύσαμεν. Εἰς ἐπανειλημμένας ἀναζητήσεις μου καὶ σκαφικὰς ἐρεῖνας ἐπὶ τοῦ λόφου πρὸς ἀνέυρεσιν τοῦ δυτικοῦ τεύχους τοῦ περιβόλου, τὸ φθινόπωρον τοῦ 1947, ἀπεκάλυψα τέλος ὀλίγα μὲν ἀλλὰ ἀσφαλῆ ἴχνη αὐτοῦ. Ταῦτα εἶναι λαξεύματα ἐπὶ τοῦ βράχου πρὸς ἰσοπέδωσιν τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ διὰ τὴν καλυτέραν ἑδρασιν τῶν λίθων τοῦ τεύχους.

Πέραν τῶν λαξευμάτων αὐτῶν πρὸς δυσμὰς οὐδὲν ἴχνος ἀρχαίου ἐρειπίου εὗρέθη δικαιολογῶν τὴν πρὸς τὸ μέρος αὐτὸ ἐπέκτασιν τῆς πόλεως. Ἐπὶ πλέον δέ, κατὰ τὴν συνέχισιν τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ βράχου ἐκ τῆς μικρᾶς ἐπιχώσεως ἥτις τὸν ἐκάλυπτεν, ἐφάνη ἀρχαία ἀμαξιτὴ ὁδός, ἡ ὁποία διαπερᾷ τὸ τεῖχος ἀκριβῶς εἰς τὸ σημεῖον ὅπου τὰ λαξεύματα διακόπτονται. Πρὸς δυσμὰς, ἡ ὁδὸς αὕτη ἠκολούθει τὴν ὁμαλὴν κλίσιν τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ λόφου καὶ τὴν ἀπεκαλύψαμεν μέχρις ἀποστάσεως ἑνὸς χιλιομέτρου περίπου. Ἡ ὁδὸς κατευθύνεται πρὸς τὰ Μέγαρα, πλησίον δὲ αὐτῆς, πρὸς δυσμὰς τοῦ σημερινοῦ «Πανελευσινιακοῦ γηπέδου», ἀπεκαλύφθη σπουδαιότατον προϊστορικὸν νεκροταφεῖον ἐκτεινόμενον κατὰ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ¹³. Πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς πόλεως ἡ ὁδὸς ἐχωρίζετο εἰς δύο κλάδους, διὰ τῶν ὁποίων ἐξυπηρετεῖτο ἡ συγκοινωνία τῆς πόλεως πρὸς τὴν κατευθύνσιν αὐτήν.

Εἰς τὸ σημεῖον λοιπὸν αὐτὸ τοῦ δυτικοῦ τεύχους τῆς πόλεως ὑπῆρχε πύλη, ἡ ὁποία ὡς εὐρισκομένη πλησιέστερον πρὸς τὴν ὁδὸν τὴν ὁδηγοῦσαν πρὸς Μέγαρα, πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὰς πύλας τὰς *Μεγαράδ' ἐξίοντι* ὅπως τὰς ὀνομάζει ἡ ἐπιγραφὴ καὶ ὅχι ἐκεῖ ὅπου πρὸ τῶν διαπιστώσεων τούτων εἶχεν ὑποθέσει ὁ Κουρουινιώτης.

Ποίαν γραμμὴν ἠκολούθει τὸ τεῖχος εἰς τὰ μέρη ὅπου ἡ λατόμησις τοῦ λόφου ἔχει ἐξαφανίσει τελείως κάθε ἴχνος αὐτοῦ δὲν δυνάμεθα μετὰ βε-

10. ΠΑΕ, 1954, 70.

11. Κ. Κουρουινιώτης, Συγγραφὴ ἐπισκευῆς τῶν πυλῶν τοῦ τεύχους τῆς Ἑλευσίνος, Ἑλευσινιακά, Α', 1932, 189-208.

12. Διὰ τὰ ἀνευρεθέντα ἐρείπια τῆς πόλεως ἐπὶ τῆς ράχως τοῦ λόφου βλ. Κ. Κουρουινιώτης: ΑΔ, XIII (1930-31) Παράρτημα, 30, XIV (1931-32) Παράρτημα, 29, Ἑλευσινιακά, 240-251 καὶ Ὁδηγὸν Ἑλευσίνος (1934) 54.

13. Αἱ σχετικαὶ ἐκθέσεις περὶ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ νεκροταφείου ἀναφέρονται ἀνωτέρω σ. 43, σημ. 2.

βαιότητας να προσδιορίσωμεν. Κατὰ τὴν βορείαν ὁμως πλευρὰν καὶ εἰς τὴν βάσιν ἀκριβῶς τοῦ λόφου πρέπει ἀκόμη νὰ κρύπτεται τὸ τεῖχος ἐντὸς τῶν ἀγρῶν, ἡ γραμμὴ δὲ αὐτοῦ πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην ὀρίζεται ἐκ τῶν ἐξεχόντων εἰς πολλὰ σημεία ὀγκολίθων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων καὶ ἐσχεδίασα τὴν πορείαν τοῦ ¹⁴.

Εἰς τὸ σημεῖον ἀκριβῶς τῆς ἐνώσεως τῆς γραμμῆς τοῦ τεύχους τούτου τῆς πόλεως μετὰ τοῦ τεύχους τοῦ Ἱεροῦ πρέπει νὰ ὑπῆρχεν ἑτέρα πύλη, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἀποκαλυφθείσης κατὰ τὰς προσφάτους μου ἀνασκαφὰς ὁδοῦ, τῆς ὁδηγοῦσης πρὸς τὸν λόφον. Ἡ ὕπαρξις πύλης ἐνταῦθα διὰ τὴν ἀπ' εὐθείας ἐπικοινωνίαν τῆς πόλεως καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰν ταύτην εἶναι, νομίζομεν, ἀπαραίτητος μετὰ τὴν διαπίστωσιν μάλιστα, ὅτι ἡ πύλη, παρὰ τὴν γωνίαν τὴν ὁποίαν σχηματίζει τὸ τεῖχος δυτικῶς τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, ἀνῆκεν εἰς τὸ Ἱερὸν. Τὴν πύλην ταύτην ὀνομάζω βορείαν πύλην τῆς πόλεως ¹⁵.

Αἱ πύλαι ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐπιγραφὴν κατὰ τὴν σειρὰν τῆς θέσεως αὐτῶν. Ἀφοῦ λοιπὸν τελευταῖαι ὀνομάζονται αἱ Νότιαι πύλαι καὶ προσδιορίσαμεν, ὅτι αἱ Μεγαρικαὶ ἦσαν κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν, φυσικὸν εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀναγραφὴ τῶν πυλῶν ἤρχισεν ἀπὸ τὴν βορείαν πλευρὰν. Ἀλλὰ πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην προσδιορίσαμεν τρεῖς πύλας καὶ δύο πυλίδας (Σχεδ. 1). Τὸν βόρειον Πυλῶνα (1) ὅστις εὐρίσκετο πλησίον τοῦ Καλλιχόρου φρέατος καὶ ἦτο ἡ κυριώτερα πύλη τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τῆς ἐπεκτεσεῶς τοῦ ὑπὸ τοῦ Κίμωνος μέχρι τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων, ὅτε ἐκαλύφθη ὑπὸ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. Πρὸς δυσμὰς αὐτῶν καὶ εἰς ἀπόστασιν 50 μ. μικρὰν πυλίδα ἐπὶ τοῦ τεύχους (2). Ἔτι δυτικώτερον, παρὰ τὴν γωνίαν ἀκριβῶς, τὴν ὁποίαν σχηματίζει τὸ τεῖχος, τὴν πύλην (3) τὴν ὁποίαν ἀνέσκαψεν ὁ Κουρουνιώτης καὶ τὴν ὁποίαν, ὡς κειμένην πρὸς τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν πρὸς τὰς Ἀθήνας, ὀνομάζω πύλην πρὸς τὸ Ἄστυ. Κατόπιν, πιθανῶς νὰ ἐγίνετο μνεῖα ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τῆς μικρᾶς πυλίδος (4) τῆς εὐρισκομένης πλησίον τοῦ Δολίχου καὶ ἐν συνεχείᾳ θὰ ἀνεφέροντο αἱ Βόρειοι πύλαι τῆς πόλεως (5).

Εἰς τὸ ἀπολεσθὲν μέρος τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπιγραφῆς, θὰ ἀνεγράφετο, ὡς εἶναι εὐλογον, ἡ ἐπισκευὴ τῶν ἀνωτέρω πυλῶν καὶ πυλίδων. Ἐκ τῆς σειρᾶς δὲ τούτων συμπεραίνομεν ὅτι εἰς τὰς τελευταῖας ταύτας βορείας πύλας τῆς πόλεως ἀναφέρονται καὶ οἱ ἐννέα πρῶτοι διασωθέντες στίχοι τῆς ἐπιγραφῆς.

14. Ἰχνη τοῦ τεύχους πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην ἀναφέρει καὶ ὁ Φίλιος, ΠΑΕ, 1892, 32.

15. Ἔργον 1957, 4.

Ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν γίνεται μνεῖα τῶν Μεγαρικῶν πυλῶν (6), τὴν θέσιν τῶν ὁποίων προσδιορίσαμεν, κατόπιν δὲ αἱ ἐπισκευαὶ ἀφορῶν εἰς μικροτέραν εἰσοδον, πυλίδα (7), ὡς ὀρθῶς συνῆγαγεν ὁ Κουρουνιώτης, συμπληρώσας ὁλόκληρον τὸν σχετικὸν στίχον *τὴν πυλίδα πλησίον τοῦ πύργου τοῦ γωνιαίου τοῦ πρὸς θαλάττης*.

Ἡ θέσις τῶν πυλῶν τῶν κατὰ τὸ στάδιον (8) μετὰ τὸν προσδιορισμὸν τῆς πυλίδος κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν, μόνον ἐκεῖ ὅπου σημειοῦται ἐπὶ τοῦ σχεδίου, ἦτο δυνατόν νὰ εὐρίσκειται, διότι μόνον κατὰ τοῦτο τὸ μέρος τοῦ λόφου ἡ ἀνάβασις εἶναι ὁμαλωτέρα ἐπὶ πλέον δὲ σώζονται καὶ ἱχνὴ ἀρχαίας ὁδοῦ.

Τῶν Νοτίων πυλῶν (9) τὴν θέσιν προσδιορίσαμεν ἤδη πλησίον τοῦ Ἱεροῦ. Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ πύλη αὕτη εἶναι ἡ τελευταία τῆς πόλεως, διότι ἡ πυλὶς (10), ἡ μνημονευομένη ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν, ὡς εὐρισκομένη πλησίον τῶν Νοτίων πυλῶν, εἶναι ἡ εὐρισκομένη ἐντὸς τοῦ περιβόλου ἐπὶ τοῦ λεπτοτέρου τεύχους τοῦ χωρίζοντος τὸ Ἱερὸν ἀπὸ τὴν πόλιν.

Ἀπὸ τοῦ στίχου 37, αἱ ἐπισκευαὶ ἀναφέρονται εἰς κιονοκόσμητον εἰσοδον, *Πρόπυλον*, καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ἐπισκευῆς τοῦ Προπύλου τὸ ὁποῖον θὰ εἶχε πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ἡ Νοτία πύλη τοῦ Ἱεροῦ, ὁ *Νότιος Πυλῶν* (11), ὅπως τὸν ὀνομάζουν ἄλλαι Ἑλευσινιακαὶ ἐπιγραφαί. Αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τοὺς τελευταίους σωζομένους στίχους τῆς ἐπιγραφῆς ἐπισκευαὶ ἀφορῶν ὅπωςδῆποτε εἰς ἄλλο πρόπυλον, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται ὡς εὐρισκόμενον ἐντὸς τοῦ τεύχους. Ἄλλο δὲ πρόπυλον ἐντὸς τοῦ τεύχους τοῦ περιβόλου δὲν γνωρίζομεν παρὰ μόνον τὰ Προπύλαια τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης, τὰ ὁποῖα μνημονεύονται ἤδη ἀπὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος καὶ τῶν ὁποίων τὴν θέσιν κατέλαβον κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους τὰ Μικρὰ Προπύλαια (12).

Εἰς ποῖα ἔργα ἀνεφέρετο τὸ ἀπολεσθὲν ὑπόλοιπον τμήμα τοῦ τέλους τῆς ἐπιγραφῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καθορίσωμεν ἀσφαλῶς. Νομίζω ὁμως ὅτι ἐν συνεχείᾳ θὰ ἀνεγράφοντο τὰ σχετικὰ μετὰ τὴν ἐπισκευὴν τῶν πυλίδων τοῦ διατειχίσματος καὶ τῶν πυλῶν τῆς ἀκροπόλεως, συμπληρουμένου οὕτω τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν πυλῶν τοῦ ὄχυροῦ τῆς Ἑλευσίνος, εἰς τὴν ἐπισκευὴν τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι ἀφεώρα ὁλόκληρος ἡ ἐπιγραφὴ.

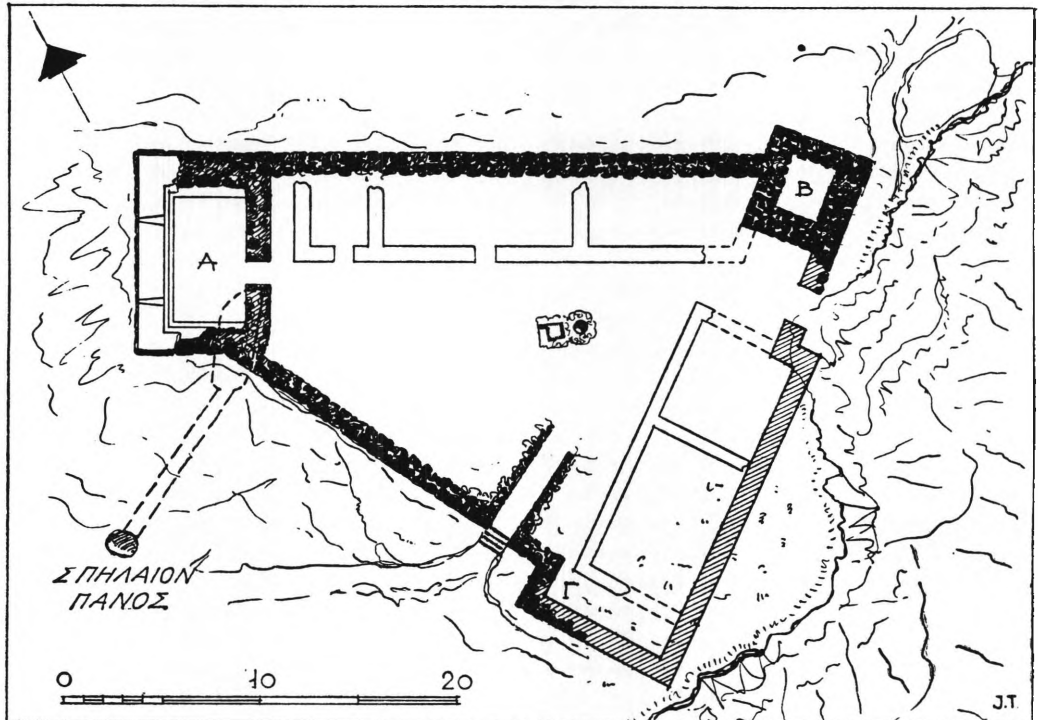
Ἡ πολυτιμωτάτη πράγματι ἐπιγραφὴ αὕτη, διὰ τῆς ὁποίας κατωρθώσαμεν νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὰ ἀνευρεθέντα ἐρείπια καὶ νὰ δώσωμεν μίαν εἰκόνα τοῦ φρουρίου τῆς Ἑλευσίνος ὀλίγον ἀπέχουσαν, πιθανῶς, ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, πρέπει νὰ χρονολογηθῇ, νομίζω, ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται εἰς

τὴν ἐπισκευὴν τῶν πυλῶν, ὅπωςδήποτε μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.

Κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος καὶ συγκεκριμένως ἐντὸς τῆς δεκαετίας 370-360 π.Χ., ἐχρονολογήσαμεν μὲ τὸν Κουρουνιώτην τὸ ὡς Λυκούργειον χαρακτηριζόμενον ἄλλοτε νότιον τείχος τοῦ Ἱεροῦ¹⁸. Ὀλίγον ἀργότερον χρονολογεῖται καὶ ἡ ἀνοικοδόμησις εἰς τὴν παλαιάν του γραμμὴν καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ βορείου τείχους τοῦ Ἱεροῦ. Ἐξ ἄλλου, περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ.

ας καταστροφῆς ἐξ ἀγνώστου εἰς ἡμᾶς ἐχθρικής ἐπιδρομῆς ἢ ἄλλης αἰτίας, νὰ εἶχον ὑποστῇ αὐταὶ διαφόρους ζημίας.

Σοβαραὶ καὶ ἐκτεταμέναι ἐπισκευαὶ ἀναφέρονται εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν ἐνταῦθα μακρὰν λογοδοσίαν τῶν ἐπιστατῶν τῆς Ἑλευσίνος τοῦ 329/328 π.Χ., εἰς τὴν ὁποίαν περιλαμβάνονται καὶ ἱκαναὶ ἐπισκευαὶ τοῦ τείχους καὶ τῶν πυλίδων. Εἶναι ἐπομένως πολὺ πιθανὸν ὅτι τότε ἢ καὶ ὀλίγα μόνον ἐτη πρότερον θὰ ἐγένετο ἡ ριζικὴ ἐπισκευή

Σχεδ. 5. Τὸ Ἑλληνιστικὸν φρούριον ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ λόφου καὶ τὸ Σπήλαιον τοῦ Πανός

αἰῶνος, τοποθετοῦμεν καὶ τὴν ἐπέκτασιν πρὸς δυσμὰς τῆς πόλεως καὶ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ νέου τείχους διὰ τοῦ ὁποίου περιεβλήθη αὕτη, φυσικὸν δὲ εἶναι συγχρόνως νὰ κατεσκευάσθησαν τότε καὶ τὰ θυρώματα τῶν πυλῶν, τοῦλάχιστον ὅσων ἡ θέσις ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰ οἰκοδομηθέντα νέα τμήματα τοῦ περιβόλου τόσον τῆς πόλεως ὅσον καὶ τοῦ Ἱεροῦ.

Ἡ ἐπισκευὴ ἐπομένως τῶν πυλῶν πρέπει νὰ εἶναι μεταγενεστέρα τῆς κατασκευῆς τοῦ τείχους τούτου καὶ νὰ ἀνήκῃ εἰς μίαν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν, λόγῳ τῆς παρόδου τοῦ χρόνου ἢ καὶ ἐκ βιαι-

καὶ τῶν πυλῶν ὁλοκλήρου τοῦ φρουρίου τῆς Ἑλευσίνος.

2. ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΝ ΦΡΟΥΡΙΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΕΥΡΕΘΕΝ ΙΕΡΟΝ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΛΑΤΟΜΗΘΕΝΤΟΣ ΔΥΤΙΚΟΥ ΛΟΦΟΥ

Ὡς ἤδη ἐλέχθη, ὁλόκληρος ὁ δυτικὸς λόφος τῆς Ἑλευσίνος ἔχει σήμερον ἐξαφανισθῇ λατομηθεὶς μέχρι τῆς βάσεως αὐτοῦ (Πίν. 41 α). Εἰς τὴν θέσιν του ὑψοῦνται τῶρα αἱ καπνοδόχοι τοῦ ἐργοστασίου «Τιτάν», ἀπὸ τὰς ὁποίας εἰς πυκνὰ σύννεφα ἐξέρχεται ὁ καπνὸς καὶ ἡ σκόνη τοῦ τσιμέντου δημιουργηθείσης μιᾶς ἀφορήτου καταστάσεως διὰ τοὺς κατοίκους τῆς Ἑλευσίνος.

Ὁ Φίλιος, ἐπιχειρήσας τὸ 1892 μικρὰν ἀνα-

16. Κ. Κουρουνιώτη καὶ Ἱ. Τραυλοῦ, Συμβολὴ εἰς τὴν οἰκοδομικὴν ἱστορίαν τοῦ Ἑλευσινιακοῦ Τελεστηρίου, ΑΔ 1935-36/1939, 31.

σκαφήν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, ἐβεβαίωσεν, ὅτι ὑπὸ τὰ ἑρείπια τοῦ Φραγκικοῦ πύργου ὑπῆρχον λείψανα ἀρχαίας ὀχυρώσεως καὶ ὑπέθεσεν ὅτι μέχρι τοῦ σημείου ἐκείνου ἐξετείνετο ἡ πόλις¹⁷. Εἶναι πολὺ πιθανὴ ἡ ὑπόθεσις αὕτη καὶ θὰ ἦτο δυνατόν κατὰ τοὺς ἐλληνιστικούς χρόνους, ὅτε ἐκτίσθη τὸ ὀχυρὸν ἐπὶ τοῦ λόφου, νὰ ἡνώθη τοῦτο μετὰ τῆς πόλεως διὰ στενῆς ὠχυρωμένης ὁδοῦ, ὑπολείμματα τῆς ὁποίας πιθανῶς ἦσαν οἱ σωζόμενοι μέχρι καὶ τῶν ἡμερῶν μας ὀλίγοι ἔλυσινιακοὶ μεγάλοι κατειργασμένοι λίθοι εὐρισκόμενοι δυτικῶς τοῦ παλαιοῦ ἐκκλησιδίου τοῦ Ἀγίου Νικολάου καὶ ὀρίζοντες τὴν γραμμὴν τοῦ τείχους. Πάντοτε ὅμως ἡ πόλις ἐτερματίζετο πρὸς δυσμὰς δι' ἰδιαίτερον τείχος τοῦ ὁποίου εὐτυχῶς ὀλίγα μὲν ἀλλὰ ἀσφαλῆ ἴχνη, ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω, κατάρθωσα νὰ προσδιορίσω τὸ 1947.

Συστηματικὴν ἔρευναν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου ἐπεχείρησε τὸ 1931 ὁ καθηγητὴς κ. Γ. Μυλωνᾶς· τότε δέ, τῇ ὑποδείξει τοῦ Κουρουνιώτη, συνέταξα καὶ τὸ μοναδικὸν ὑπάρχον σήμερον σχέδιον τοῦ φρουρίου εἰς τὸ ὁποῖον φαίνονται τὰ σωζόμενα κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀκόμη ἐρείπια (Σχεδ. 5).

Ἡ συνεχιζομένη λατόμησις τοῦ λόφου πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ἠνάγκασε τὸν Κουρουνιώτην νὰ προβῇ εἰς ἐντόνους διαμαρτυρίας πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἐργοστασίου «Τιτάν», ἀργότερον δὲ πρὸς παρεμπόδισιν τῆς λατομήσεως νὰ τοποθετήσῃ μεγάλους στύλους ἐκ τσιμέντου ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου περὶ τῶν ἐρειπίων, ἵνα σαφῶς καθορισθοῦν τὰ ὅρια τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Τὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν διετηροῦντο τότε τὰ ἐρείπια, ἀλλὰ καὶ τὰ ὅρια μέχρι τῶν ὁποίων εἶχε φθάσει ἡ λατόμησις τοῦ λόφου, δεικνύουν αἱ ληφθεῖσαι τὸ 1932 ὑπὸ τῆς ἀεροτοπογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Συγκοινωνιῶν φωτογραφίαι.

Ὅτε τὸ 1953 ἐδόθη ἡ ἄδεια τῆς καταστροφῆς τοῦ λόφου, οἱ λατόμοι εἶχον ἤδη παραβιάσει τὰ ὅρια τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ εἶχον φθάσει πλησίον τοῦ σωζομένου σχεδὸν εἰς τὸ ἀρχικόν του ὕψος τοῖχου τοῦ Φραγκικοῦ πύργου, ὅστις καὶ ἐκινδύνευε νὰ καταρρεύσῃ ἐκ τῶν δονήσεων τῶν φουρνέλων.

Ἡ ἐπιβλεψὶς τῆς διαλύσεως τοῦ Φραγκικοῦ πύργου τοῦ ὁποίου οἱ τοῖχοι ἦσαν ἐκτισμένοι διὰ μεγάλων ὀρθογωνικῶν παρολίθων καὶ ἔλυσινιακῶν λίθων, προερχομένων ἐξ ἀρχαίων οἰκοδομημάτων τοῦ ἱεροῦ, ἀνετέθη εἰς τὸν τότε ἐπιμελητὴν Ἐλευσίνος Δ. Θεοχάρην, ὅστις πρὸ τῆς κατεδαφίσεως

ἠρίθμωσε τοὺς λίθους καὶ ἐφωτογράφησε τὸν σωζόμενον τοῖχον μὲ σκοπὸν τὴν ἀνοικοδόμησιν αὐτοῦ εἰς ἄλλο σημεῖον, τὴν ὁποίαν εἶχεν ὑποσχεθῇ ὅτι θὰ ἐκτελέσῃ τὸ ἐργοστάσιον «Τιτάν»¹⁸.

Ἡ περαιτέρω ἔρευνα μετὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ τοίχου ἀνετέθη εἰς ἐμὲ καὶ εἶχον οὕτω τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπιβεβαιώσω τὴν κατὰ τοὺς ἐλληνιστικούς χρόνους οἰκοδομήν τοῦ ἀρχαίου φρουρίου καὶ νὰ μελετήσω τὸν τρόπον τῆς κατασκευῆς του.

Τὸ φρούριον, ὡς δεικνύει τὸ δημοσιευόμενον ἐνταῦθα σχέδιον, εἶχε ἐν κατόψει σχῆμα τριγώνου, εἰς ἐκάστην γωνίαν τοῦ ὁποίου εὐρίσκετο καὶ ἀνὰ εἰς πύργος. Ὁ πρὸς δυσμὰς εὐρισκόμενος πύργος Α, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀνηγέρθη ἀργότερον ὁ Φραγκικὸς πύργος, ἦτο ὁ μεγαλύτερος, ἔχων διαστάσεις 10 × 7 μ., ὁ Β ἦτο τετράγωνος, πλευρᾶς 5.20 μ., τέλος τοῦ Γ ἐσώζετο μόνον μικρὸν τμήμα τῆς δυτικῆς γωνίας του, προεξέχον τοῦ περιβάλλου κατὰ 2.40 μ.

Ἐκ τῶν τριῶν πλευρῶν τοῦ φρουρίου ἐσώθησαν ἐπίσης μόνον αἱ δύο, ἡ βορεία καὶ ἡ νοτία, πάχους ἀμφότεραι 1.10 μ., ἐπὶ τῆς τελευταίας μάλιστα, τῆς νοτίας, ἐσώθη καὶ ἡ μικρὰ ἀνηφορικὴ εἰσόδος πλάτους 1.30 μ. καὶ αἱ πρὸ αὐτῆς βαθμίδες χρησιμεύουσαι πρὸς διευκόλυνσιν τῆς ἀναβάσεως. Ἡ τρίτη πρὸς ἀνατολὰς πλευρὰ τοῦ περιβάλλου εἶχεν ἤδη καταστραφῇ πολὺ πρὸ τοῦ 1931 ὑπὸ τῶν λατόμων, δεδομένου ὅτι μέχρι τοῦ σημείου αὐτοῦ εἶχε φθάσει ἡ λατόμησις. Ἡ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην κλίσις τοῦ λόφου, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν περισωθέντων παλαιῶν σχεδίων, ἦτο περισσότερον ἀπότομος τῶν ἄλλων πλευρῶν, ὡς ἐκ τούτου δὲ ὁ ἐξαφανισθεὶς τοῖχος τοῦ περιβάλλου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εὐρίσκετο πολὺ ἀνατολικώτερον τῆς γραμμῆς τοῦ πύργου Β. Τὴν θέσιν τοῦ τοίχου τούτου εἶναι δυνατόν πιθανῶς νὰ μᾶς καθορίσουν οἱ σημειούμενοι ἐπὶ τοῦ σχεδίου μεταγενέστεροι τοῖχοι Δ καὶ Ε οἱ ὁποῖοι, κατ' ἀναλογίαν τῶν παρομοίων Ζ καὶ Η τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ περιβάλλου, δεικνύουν ὅτι ὁ ἐξαφανισθεὶς περίβολος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς πρέπει νὰ ἦτο παράλληλος τοῦ μεταγενεστέρου τοίχου Δ καὶ νὰ εὐρίσκετο εἰς ἀπόστασιν 7 μ. ἀπὸ αὐτοῦ, ὅσον δηλαδὴ ἦτο τὸ σωζόμενον μήκος τοῦ καθέτου πρὸς αὐτὸν τοίχου Ε.

Οἱ νεώτεροι αὐτοὶ τοῖχοι, τόσον τῆς ἀνατολικῆς ὅσον καὶ τῆς βορείας πλευρᾶς, ἦσαν ἐκτισμένοι διὰ μικρῶν λίθων καὶ θραυσμάτων ἀρχαίων μαρμάρων συνδεομένων διὰ κονιάματος ἀσβέστου, φαίνεται δὲ ὅτι ἦσαν σύγχρονοι μὲ τὸν Φραγκικὸν πύργον καὶ ἀποδεικνύουν ὅτι ὁλόκληρον τὸ ἑλλη-

17. ΠΑΕ, 1892, 32.

18. Αὕτη δὲν ἐπραγματοποιήθη μέχρι σήμερον.

νιστικὸν ὄχυρόν ἐπισκευασθέν, ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους.

Πλὴν τῆς εἰσόδου ἣ ὁποία εὐρίσκετο κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν, φαίνεται ὅτι τὸ ἀρχαῖον φρούριον διέθετε καὶ ἄλλην πρὸς ἀνατολὰς εἰσοδὸν διὰ τὴν ἀπ' εὐθείας ἐπικοινωνίαν μετὰ τῆς πόλεως. Τοῦτο συμπεραίνομεν ἐκ τῆς ὑπαρχούσης ἄλλοτε κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου Β λίαν ἀνηφορικῆς ἀτραποῦ τῆς ὁποίας ἐσώζοντο βαθμίδες λαξευμέναι ἐπὶ τοῦ βράχου. Ἡ εἰσοδος αὕτη, πιθανῶς τοῦ αὐτοῦ πλάτους πρὸς τὴν νοτίαν, εὐρίσκετο ἐπὶ τῆς ἐξαφανισθείσης ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου πλησίον τοῦ πύργου Β, οἱ σημειούμενοι δὲ πλησίον τούτου ὀλίγοι λίθοι μᾶς καθορίζουν ἴσως τὴν δεξιὰν παραστάδα αὐτῆς.

Ὅλοι οἱ τοῖχοι τοῦ φρουρίου, τόσον τοῦ περιβόλου ὅσον καὶ τῶν πύργων, ἦσαν θεμελιωμένοι ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ βράχου, πρὸς καλυτέραν δὲ ἔδρασιν τῶν λίθων, κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν μόνον πλευράν τῶν τοίχων, εἰς πολλὰ σημεῖα εἶχε λαξευθῇ ὁ βράχος. Οἱ τοῖχοι, ὀλόλιθοι, ἦσαν κατεσκευασμένοι δι' ἐλευσινιακῶν λίθων. Κατὰ μὲν τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν αὐτῶν ἦσαν ἐκτισμένοι διὰ μεγάλων ἢ μικρῶν λίθων τραπεζοειδῶν ἢ καὶ τριγωνικῶν, τοποθετημένων κατὰ ὀριζοντίους στρώσεις καὶ μὲ τελείαν προσαρμογὴν μεταξὺ τῶν, ἐνῶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτῶν ὄψιν, διὰ μετρίου μεγέθους ἀκατεργάστων λίθων.

Εἰς ὅσα σημεῖα οἱ τοῖχοι διετηρήθησαν εἰς τὸ ἀρχικόν τῶν ὕψος, ὡς εἰς τὸν πύργον Α καὶ εἰς μέγα τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ περιβόλου, ἀπέληγον εἰς ὀριζοντίαν ἐπιφάνειαν πρὸς ἔδρασιν τῶν ὁμοπλίνθων διὰ τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι ἦτο ἐκτισμένον τὸ ὑψηλότερον μέρος αὐτῶν. Τὸ ὕψος τῆς λιθίνης βάσεως ἐποίκιλλεν ἀπὸ 1 - 2.50 μ. ἀναλόγως τῆς κλίσεως τοῦ βράχου, τὸ ἐσωτερικὸν δὲ δάπεδον εὐρίσκετο πολὺ ὑψηλότερον τοῦ βράχου. Ἡ ἀνύψωσις αὕτη τοῦ δαπέδου ἐγένετο διὰ τεχνητῆς ἐπιχώσεως ἀποτελουμένης ἐξ ὀλίγων χωμάτων περιεχόντων ὄστρακα ὅχι παλαιότερα τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος καὶ μεγάλης ποσότητος λατύπης, προερχομένης ἐκ τῆς ἐπεξεργασίας τῶν λίθων τῶν τοίχων τοῦ φρουρίου.

Πρὸς τὸ κέντρον τοῦ φρουρίου ὁ βράχος εὐρίσκετο πολὺ ὑψηλότερον, μόνις καλυπτόμενος ὑπὸ τῆς ἐπιχώσεως, τὸ δὲ ὑψόμετρον εἰς τὸ σημεῖον αὐτό, τὸ ὁποῖον καθορίζει καὶ τὸ μέγιστον ὕψος τοῦ λόφου, ἦτο ὡς ὑπελόγισα 51.50 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης. Περίπου λαξευμένη εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὑπῆρχεν ἐντὸς τοῦ βράχου μεγάλη θαλαμοειδὴς δεξαμενὴ πρὸς συγκέντρωσιν τῶν ὀμβρίων ὕδατων, ἐξασφαλίζουσα σχετικὴν

ἐπάρκειαν ὕδατος εἰς τὴν ἐντὸς τοῦ ὄχυροῦ διαμένουσαν φρουράν.

Αἱ νέαι ἔρευναι μας εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ δυτικοῦ λόφου ἐπερατώθησαν περὶ τὰ τέλη τοῦ 1953, ὅτε καὶ ἐγκατελείψαμεν τὴν περιοχὴν. Μετὰ παρέλευσιν ὅμως ἀρκετοῦ χρόνου, τὸν Μάρτιον τοῦ 1955, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς λατομήσεως κάτωθεν τοῦ πύργου Α καὶ εἰς βάθος ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ βράχου 13 μ., ἐφάνη μικρὸν σπήλαιον ἐντὸς τοῦ ὁποίου διετηρεῖτο ἀρχαία ἐπίχωσις περιέχουσα πλῆθος ἀγγείων καὶ εἰδωλίων. Δυστυχῶς κατὰ τὴν ἀνατίναξιν τοῦ βράχου κατεστράφη ὀλόκληρος ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ σπηλαίου ὡς καὶ ἡ ὀροφὴ αὐτοῦ, συγχρόνως δὲ διεσπάρη καὶ ἀπωλέσθη μέγα μέρος τῆς πολυτίμου ἐπιχώσεως¹⁹.

Τὸ σπήλαιον, μικρῶν διαστάσεων, παρουσίαζεν ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον μεγίστου μήκους 5 μ. καὶ πλάτους 0.90 μ. Ἡ ὀροφὴ τοῦ σπηλαίου ὡς φαίνεται ἦτο πολὺ ἀκανόνιστος, εἰς ἐν δὲ σημεῖον πρὸς τὴν νοτίαν πλευράν διετηρήθη καὶ τὸ ἀρχικὸν ὕψος αὐτῆς φθάνον τὰ 3 μ. Πρὸς τὴν ἰδίαν πλευράν τὸ σπήλαιον διὰ σηραγγοειδοῦς διαδρόμου πολὺ ἀνωμάλου καὶ ἀνηφορικοῦ, διαστάσεων πλάτους 0.70 μ. καὶ ὕψους 1.10 μ. περίπου, συνεκοινῶνει μετὰ στομίου εὐρισκομένου ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ λόφου εἰς τὴν γραμμὴν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου Α καὶ εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ αὐτοῦ 10 μ. περίπου. Τὸ στόμιον τοῦ σπηλαίου ὄχι μεγαλύτερον τῶν 0.80 μ. εἶχε τὴν ὄψιν φυσικοῦ χάσματος, διεκρίνεται δὲ καὶ πρὸ τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ σπηλαίου. Ἡ περιωθεῖσα ἐπίχωσις ἐντὸς τοῦ σπηλαίου, ὕψους 0.70 μ., ἐκαλύπτετο ὑπὸ μεγάλου σωροῦ λίθων, οἱ ὁποῖοι ἐρρίπτοντο ἀπὸ τοῦ στομίου αὐτοῦ ὑπὸ τῶν διερχομένων χάριν παιδιᾶς ἢ καὶ πρὸς ἐκτίμησιν τοῦ βάθους, προκαλοῦντες κατὰ τὴν πτώσιν τῶν τῶν ἐντὸς αὐτοῦ ἐπρόκειτο περὶ ἀπυθμένου σπηλαιώδους χάσματος. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν λίθων ἀνεσκάφη μὲ μεγάλην προσοχὴν ἡ κάτωθεν αὐτοῦ ἐπίχωσις, ἀλλ' εὐθὺς ἀπεδείχθη ὅτι αὕτη ἦτο λίαν τεταραγμένη, διότι ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας ἤδη αὐτῆς ἀνευρίσκοντο μαζὶ μὲ ἀγγεῖα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος καὶ ἀντικείμενα τῶν ἐσχάτων ρωμαϊκῶν χρόνων. Τοῦτο παρατηρήθη μέχρι τοῦ πυθμένος τοῦ σπηλαίου καὶ εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἐπίχωσις ἀνεσκαυθεῖσα ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλων, οἱ ὁποῖοι ἔρποντες εἰσέδυσαν ἐντὸς τοῦ σπηλαίου ἀποκομίσαντες τὰ καλύτερον διατηρούμενα ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια.

19. Τὸν Γενικὸν Διευθυντὴν Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστυλώσεως κ. Ἰ. Παπαδημητρίου, Ἐφορὸν τότε Ἐλευσίνος, θερμότατα εὐχαριστῶ καὶ ἐνταῦθα διὰ τὴν εὐγενικὴν παραχώρησιν εἰς ἐμὲ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ σπηλαίου.

Ἡ ἐπίχωση ἀπετελεῖτο ἐξ ὀλίγων χωμάτων, πολλῶν λίθων μετρίου μεγέθους καὶ ποσότητος λατύπης Ἑλευσινιακοῦ λίθου προερχομένης πιθανῶς ἐκ τῆς ἐπεξεργασίας τῶν λίθων τοῦ ἄνωθεν εὐρισκομένου φρουρίου.

Ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως πολλῶν θραυσμάτων ἀγγείων καὶ εἰδωλίων πολλά συνεκολλήθησαν, μετὰ τῶν ἄλλων δὲ ἀνευρεθέντων καὶ διατηρηθέντων σχεδὸν ἁκεραῖαν ἀπετέλεσαν σπουδαιοτάτην συλλογὴν εἰς τὴν ὁποίαν ἀντιπροσωπεύονται ὅλαι αἱ ἐποχαὶ ἀπὸ τῶν κλασσικῶν μέχρι καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων (Πίν. 42-43).

Καὶ μόνον ἐκ τῶν εἰδωλίων, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων παριστάνουν τὸν Πᾶνα, θὰ ἦτο δυνατόν εὐθὺς νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὸ σπήλαιον ἦτο ἀφιερωμένον εἰς τὸν θεὸν αὐτόν. Τοῦτο ἄλλωστε ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τῶν ἄλλων εὐρημάτων ἰδίως τῶν λουτροφόρων, ἐκ τῶν χαρακτηριστικωτέρων ἀφιερωμάτων εἰς τὰς Νύμφας μὲ τὰς ὁποίας πάντοτε συνελατρεύετο ὁ Πάν. Ἐξ ἄλλου τὰ παλαιότερα τῶν εὐρημάτων, χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, ἀποτελοῦν μίαν ἐπὶ πλέον ἀποδείξιν συγχρόνως δὲ καὶ ἐπιβεβαιώσιν τῆς παραδόσεως, ὅτι εὐθὺς μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους ἤρχισε νὰ λατρεύεται ὁ Πάν εἰς τὴν Ἀττικὴν²⁰.

Διὰ τὴν λατρείαν τοῦ Πανὸς εἰς τὴν Ἑλευσίνα οὐδεμία γραπτὴ μαρτυρία περιεσώθη, ἡ μόνη δὲ ἔνδειξις τῆς ὑπάρξεως ἐνταῦθα σχετικοῦ ἱεροῦ ἦτο τὸ ὠραῖον ἀνάγλυφον τοῦ Πανὸς καὶ τῶν Νυμφῶν ἐντὸς σπηλαίου τοῦ ὁποῖον ἐδημοσίευσεν ὁ Furtwängler²¹ (Πίν. 41 β).

20. Τὰ ἀνευρεθέντα ἐντὸς τοῦ σπηλαίου τῆς Ἑλευσίνος ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια εἶναι πράγματι πολυτιμότερα διότι ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὰ εὐρήματα τῶν ἄλλων ἀνασκαφέντων σπηλαίων τοῦ Πανός, Πάρνηθος, Βάρης, Πεντέλης, Δαφνίου καὶ Μαραθῶνος, σπουδαιότερα θὰ συντελέσουν εἰς τὴν καλύτεραν ἐξακρίβωσιν τῆς λατρείας τοῦ Πανός καὶ τῶν Νυμφῶν εἰς τὴν Ἀττικὴν.

Μεταξὺ τῶν δημοσιευομένων ἐνταῦθα ἀγγείων ἰδιαίτερος ἀναφέρω τοὺς μικροὺς κρατηρίσκους (Πίν. 43 α), μὲ τὰς ἰδιορρυθμοὺς διπλᾶς λαβᾶς. Πρόκειται περὶ χαρακτηριστικῶν λατρευτικῶν ἀγγείων τὰ ὁποῖα διὰ πρώτην φοράν καθ' ὅσον γνωρίζω συνδέονται μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Πανός. Δύο τεμάχια παρομοίαν ἀγγείων ἀνευρέθησαν ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, τελευταίως δὲ ἀριθμὸς παρομοίων ἀγγείων ἀνευρέθη ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Παπαδημητρίου εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Βραυρῶνος (Ἔργον 1961 36, εἰκ. 41). Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ τῆς Βραυρῶνος, τῶν μέσων τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος, ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ εἶδος τοῦτο τῶν λατρευτικῶν ἀγγείων ἦτο ἐν χρήσει πολὺ πρὸ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς λατρείας τοῦ Πανός εἰς τὴν Ἀττικὴν.

21. AM III (1878) 201, BCH IV (1880) 478 καὶ V (1881) 349-357, πίν. 7. Τὴν Ἐφορον τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, κ. Σέμνην Καρούζου, θερμότερα εὐχαριστῶ διὰ τὴν παραχώρησιν τῆς ἐνταῦθα δημοσιευομένης φωτογραφίας τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Πίνακος 41 β.

Ὁ τόπος τῆς ἀνευρέσεως τοῦ ἀναγλύφου αὐτοῦ παρέμεινεν ἄγνωστος, σημειοῦται δὲ μόνον ὅτι τοῦτο προέρχεται ἐξ ἄλλης θέσεως τῆς Ἑλευσίνος μακρὰν τοῦ Ἱεροῦ. Τμῆμα παρομοίου ἀναγλύφου ἀπεικονίζοντος τὸ ἀριστερόν ἄκρον σπηλαίου μὲ τὴν μορφήν τοῦ Ἀχελφίου καὶ τοῦ Ἑρμοῦ εἶναι ἐκτεθειμένον εἰς τὴν πρώτην αἴθουσαν τοῦ Μουσείου τῆς Ἑλευσίνος. Ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ τόπος προελεύσεως.

Μετὰ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ ἱεροῦ τοῦ Πανός νομίζομεν ὅτι εἰς αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποδῶσωμεν τὰ περιωθέντα γλυπτά. Βεβαίως τὸ ἀνευρεθὲν σπήλαιον μὲ τὴν σπηραγοειδῆ διόδον δὲν ἦτο προσιτὸν οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ πιστεῦσωμεν ὅτι εἰσῆρχοντο ἐντὸς αὐτοῦ ἔρποντες οἱ πιστοὶ πρὸς ἐναπόθεσιν τῶν ἀφιερωμάτων. Τὸ κυρίως λατρευτικὸν σπήλαιον νομίζομεν ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ζητηθῇ ἐκεῖ που πλησίον, πιθανῶς δὲ νὰ εὕρισκετο εἰς τὸ λατομηθὲν πρὸ τοῦ 1931 τμῆμα τοῦ λόφου. Πράγματι, ὡς μὲ ἐβεβαίωσαν κάτοικοι τῆς Ἑλευσίνος, εἰς ὀλίγων μόνον μέτρων ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ Φραγκικοῦ πύργου πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς θαλάσσης, ἀλλὰ ὁρατὸν καὶ ἐκ τῆς σημερινῆς πόλεως τῆς Ἑλευσίνος, ὑπῆρχε μικρὸν σπήλαιον τὸ ὁποῖον εἶχε μετατραπῇ εἰς χριστιανικὴν ἐκκλησίαν. Τὴν ἀκριβῆ θέσιν τῆς ἐκκλησίας εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορίσωμεν ἐκ τοῦ σχεδίου τῶν Dilettanti, οἱ ὁποῖοι ἀκριβῶς εἰς τὴν ὑποδειχθεῖσαν θέσιν σημειοῦν τὸ ἐρείπιον ἐκκλησιδίου.

Τὸ τελευταῖον λοιπὸν τοῦτο σπήλαιον, εἶναι τὸ ἀπεικονιζόμενον εἰς τὰ περιωθέντα ἀνάγλυφα καὶ ἀπετέλει τὸ καθ' αὐτὸ ἱερὸν τοῦ Πανός καὶ τῶν Νυμφῶν, τὸ δὲ ἄλλο ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ἀνευρέθησαν τὰ ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ἀποθέτης τῶν ἀφιερωμάτων τοῦ ἐν λόγῳ ἱεροῦ.

3. Ο ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΝΤΙΓΡΑΦΑ ΤΩΝ ΓΑΥΠΤΩΝ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ ΑΙΤΩΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ

Ὀλίγα ἔτι μετὰ τὴν ἐναρξιν τῶν μεγάλων ἀνασκαφῶν τῆς Ἑλευσίνος ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Δημητρίου Φιλίου, τὸ 1888, κατὰ τὰς ἐργασίας τὰς γενομένας ὑπ' αὐτοῦ πρὸς ἀποκάλυψιν τῆς λεγομένης Ρωμαϊκῆς αὐλῆς, πρὸ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἀκριβῶς πλησίον τῆς ἀνατολικῆς θριαμβευτικῆς ἀψίδος καὶ τῆς ἐκεῖ εὐρισκομένης κρήνης, ἀνευρέθη ἀριθμὸς γλυπτῶν, ἀντιγράφων τοῦ δυτικοῦ αἰετώματος τοῦ Παρθενῶνος²².

22. ΠΑΕ, 1888, 27. ΑΕ, 1890, 218-221.

Συγκεκριμένως ὁ Φίλιος ἐκ τῶν 7 ἀνευρεθέντων λῖαν κολοβωμένων γλυπτῶν ἀνεγνώρισε τὸ σύμπλεγμα τοῦ Κέκροπος καὶ τῆς Κόρης καὶ ἀδιστάκτως ἐταύτισε αὐτὸ μὲ τὸ ἀντίστοιχον καὶ εἰς τὴν ἀρχικὴν του θέσιν εὐρισκόμενον ἀκόμη σύμπλεγμα τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος, ἐνῶ δὺο ἄλλα ἐξ αὐτῶν, τὸ κάτω τμήμα τοῦ κορμοῦ καθημένης γυναικὸς καὶ ἐτέρας γυναικὸς ἐπὶ τῶν ποδῶν τῆς ὁποίας παιδίον, ἐχαρακτήρισεν ὡς ἀντίγραφα τῶν γλυπτῶν τῆς ζωφόρου τοῦ Ἑρεχθείου.

Ὀλίγον ἀργότερον ὁ Μ. Mayer ἐκ τῆς ομάδος ταύτης τῶν γλυπτῶν διεπίστωσεν ὅτι καὶ τὰ ὑπολοιπα ὁμοῦ ἀνευρεθέντα γλυπτά πρέπει νὰ θεωρηθῶν ὡς ἀντίγραφα τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος²³.

Ἐκτοτε πολλάκις ἀναφέρονται τὰ γλυπτά τῆς Ἑλευσίως, παρ' ὅλας δὲ τὰς ἐπιφυλάξεις ὠρισμένων ἀρχαιολόγων, γενικῶς ἐπεκράτησεν ἡ γνώμη ὅτι ταῦτα πάντα εἰς τὸ 1:3 τοῦ μεγέθους τῶν πραγματικῶν εἶναι ἀντίγραφα τῶν γλυπτῶν τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος.

Ἡ πλήρης ὁμως ἐπιβεβαίωσις τῆς ὑποθέσεως ταύτης καὶ ἡ ἀκριβὴς ταύτισις ἑνὸς ἐκάστου ἐξ αὐτῶν μὲ τὰ γλυπτά τοῦ Παρθενῶνος ὀφείλεται εἰς τὸν ἐμπνευσμένον αἰσθητικὸν καὶ μελετητὴν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς τέχνης Rhys Carpenter ὅστις καὶ τὰ θεωρούμενα ὡς ἀντίγραφα τῶν γλυπτῶν τοῦ Ἑρεχθείου ἀπέδωκεν ἅπαντα εἰς τὸν Παρθενῶνα²⁴.

Ὁ καθηγητὴς Carpenter μὲ τὴν σπουδαίαν ἀνακάλυψιν τῆς ἀνευρέσεως ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν τὸ 1930 ἐνὸς ἐκ τῶν ἀπολεσθέντων γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνος, τῆς μορφῆς U τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος, τὴν ὁποίαν ἐγνωρίζαμεν μόνον ἐκ τῶν σχεδίων τοῦ Carrey, ὅχι μόνον συνέβαλεν εἰς τὴν καλυτέραν ἐξακρίβωσιν τῆς ὅλης συνθέσεως τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος, ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικῶς διὰ πρώτην φοράν ἐπέτυχεν μὲ μεγάλην πειστικότητα νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ὀρθότητα τῆς ὑποθέσεως, ὅτι πάντα τὰ γλυπτά τὰ ὑπὸ τοῦ Φιλίου ἀνευρεθέντα εἰς τὴν Ἑλευσίαν, ἔχουν ὡς πρότυπα τὰ γλυπτά τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος.

Λόγω τῆς μεγάλης σημασίας τοῦ θέματος καὶ τοῦ ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν μελέτην τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνος, ἰδιαιτέρως πάντοτε μνημονεύονται ὑφ' ὅλων τῶν μελετητῶν τὰ ἀντίγραφα τῆς Ἑλευσίως²⁵. Χαρακτηριστικόν

ὁμως εἶναι ὅτι, ἅπαντες ἀναφέρουν τὰ γλυπτά ταῦτα ὡς στοιχεῖα διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς συνθέσεως τῶν ἀετωμάτων τοῦ Παρθενῶνος, οὐδὲ μία δὲ συστηματικὴ ἐρευνα ἐγένετο μέχρι τοῦδε τὸσον διὰ τὴν ἀπόδοσιν αὐτῶν εἰς οἰκοδόμημα τῆς Ἑλευσίως ὅσον καὶ διὰ τὴν σχέσιν αὐτῶν γενικῶς πρὸς τὸ Ἑλευσινιακὸν ἱερόν.

Σκοπὸς ἀκριβῶς τῆς μελέτης μου ταύτης εἶναι ἡ προσπάθεια τῆς ἀποδόσεως τῶν Ἑλευσινιακῶν γλυπτῶν εἰς ἓν τῶν οἰκοδομημάτων τῆς Ἑλευσίως· μὲ τὴν εὐκαιρίαν δὲ ταύτην καὶ τὴν εἰδικὴν ἐρευνᾶν ἡ ὁποία ἐγένετο εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ Μουσείου τῆς Ἑλευσίως, ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τῆς καθηγητρίας Evelyn Harrison καὶ ἕτερον τεμάχιον γλυπτῶν τὸ ὁποῖον, ἀνήκον εἰς κορμὸν γυναικείας μορφῆς, προσηρμόσθη εἰς τὸ ἀντίγραφον τῆς Ἑλευσίως, τῆς μορφῆς U τῆς καθημένης γυναικὸς (Πίν. 44 α).

Ὁ Φίλιος, εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνεύρεσιν τῶν γλυπτῶν, εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν του τὴν δημοσιεύεισαν εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑφημερίδα τὸ 1890, σημειώνει ὅτι τὰ γλυπτά εἰς τὸ ἓν τρίτον τοῦ μεγέθους τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνος πρέπει νὰ ἀνῇκουν κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Dörpfeld εἰς τὸν πρὸς βορρᾶν τοῦ Τελεστηρίου ναόν, εἰς τὸν Ναὸν F, ὅπως καθιερώθη νὰ ὀνομάζεται. Τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ καθορίζεται ὑπὸ τοῦ Dörpfeld εἰς 9.50 μέτρα ἥτοι τὸ 1:3 περίπου τοῦ πλάτους τοῦ Παρθενῶνος²⁶.

Πράγματι μετὰ τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἑλευσίως, ἄλλων μικροτέρων καὶ ἄλλων κατὰ πολὺ μεγαλυτέρων, τὸ μόνον οἰκοδόμημα τοῦ ὁποίου τὸ πλάτος ἀνταποκρίνεται μὲ τὰς διαστάσεις τοῦ 1:3 τοῦ πλάτους τοῦ Παρθενῶνος εἶναι ὁ Ναὸς F. Ἡ λεπτομερεστέρη δὲ ἐξέτασις τῶν περιωθέντων ἐρειπίων αὐτοῦ, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὰ ἀναγνωρισθέντα καὶ ἀποδοθέντα διὰ πρώτην φοράν εἰς τὸν Ναὸν F ἐσχάτως ὑπ' ἐμοῦ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἐπιβεβαιώνουν μὲ μεγαλυτέραν ἀσφάλειαν πλέον τὴν ὑπόθεσιν ταύτην.

Ὁ ναὸς F μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς εὐρίσκεται κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ Τελεστηρίου εἰς ἀπόστασιν 3.30 μ. παραλλήλως πρὸς αὐτό. Ὁ χώρος ὅπου ἐκτίσθη εἶναι τεχνητὸν ἐπίπεδον διαστάσεων μήκους 14 μ. καὶ πλάτους 11 μ., τὸ ὁποῖον ἐσχηματίσθη κατὰ τὸ ἡμισυ περίπου διὰ μεγάλης λατομήσεως τοῦ βραχῶδους λόφου (Πίν. 44β). Ἡ τομὴ τοῦ βράχου ἐγένετο πρὸς βορρᾶν καὶ δυσμὰς ὅπου τὸ ὕψος τῆς φθάνει τὰ 6 μ., κρυπτομένης τοιουτοτρόπως ὁλοκλήρου σχεδὸν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Ἐπὶ τοῦ οὗτω

23 M. Mayer, Ἑναετία συμπλέγματα ἀγαλμάτων ἐν Ἑλευσίῳ, AE, 1893, 191-194.

24. Hesperia, I (1932) 11, κ.ε.

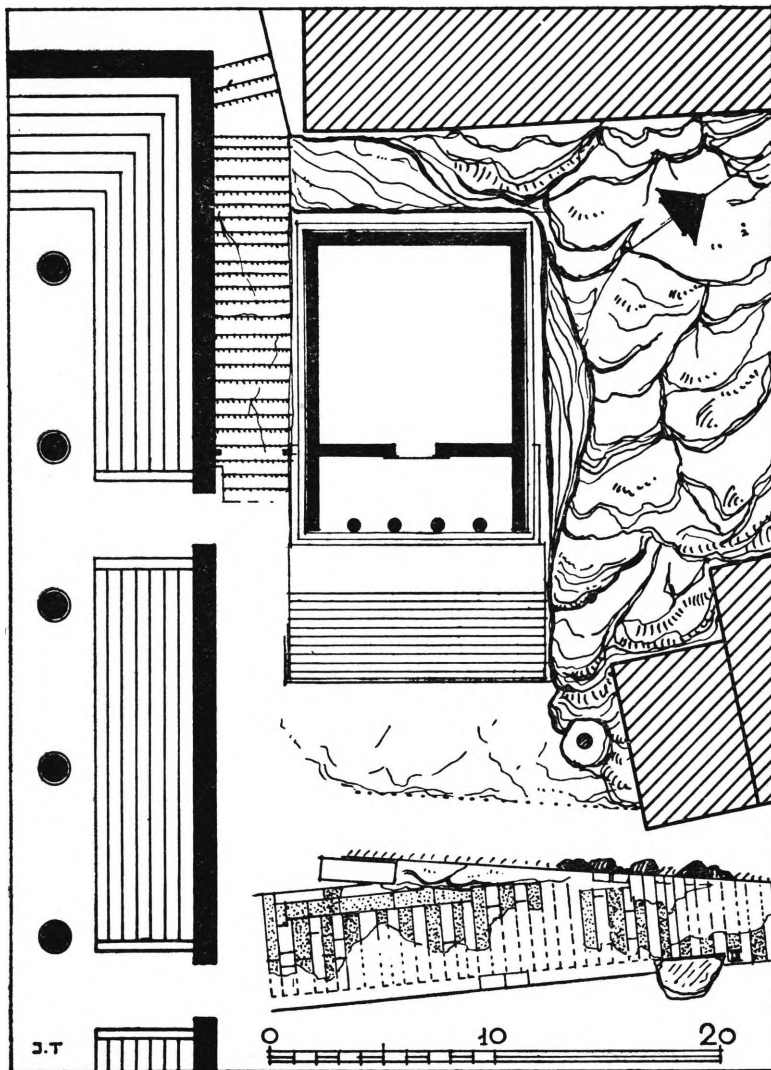
25. W. Schuchhardt, Die Eleusinischen Kopien nach Parthenonskulpturen, Festschrift Kurt Bauch, 1957, 21-28, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ προγενεστέρη βιβλιογραφία.

26. AE, 1890, 220.

σχηματισθέντος επιπέδου υπάρχουν ακόμη όλιγα τμήματα ἐγκαρσίων τοίχων καὶ κατὰ μήκος τῆς κατωφερείας τῶν καθέτων πλευρῶν λαξεύματα πρὸς τοποθέτησιν τῶν λίθων τῶν θεμελίων.

μαξ ὕψους 2 μ. καταλαμβάνουσα ὅλην τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ.

Τοῦ Ρωμαϊκοῦ αὐτοῦ ναοῦ ἀνεύρομεν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐν σχεδίῳ ἀνα-

Σχεδ. 6. Ἀναπαραστάσις τοῦ θησαυροῦ τῆς Ἐλευσίνος

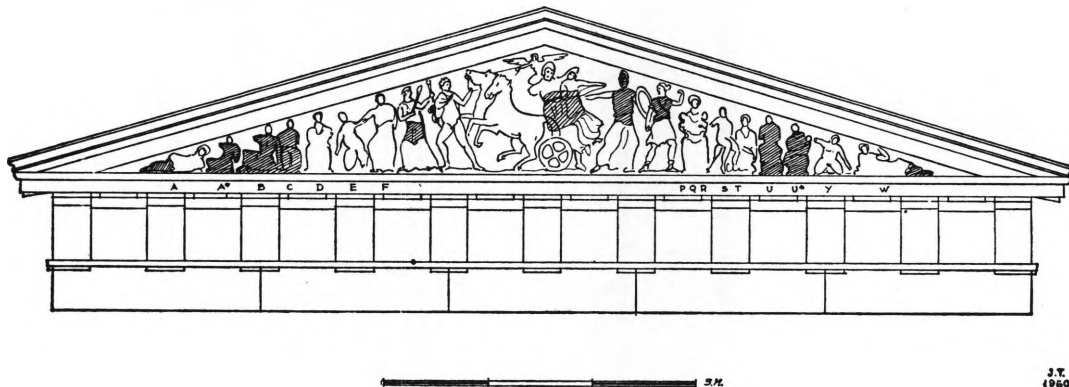
Ἐκ τῆς ὅλης τεχνοτροπίας τῆς κατασκευῆς καὶ κυρίως ἐκ τῆς παρουσίας ἀσβέστου μεταξὺ τῶν λίθων τῶν θεμελίων εἶναι φανερόν ὅτι ὁ Ναὸς F ἐκτίσθη ἐνταῦθα κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ ἀπετελεῖτο ἀπὸ πρόδομον καὶ τετράγωνον περίπου σηκόν. Λόγῳ τῆς μεγάλης ὑψομετρικῆς διαφορᾶς τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ ἀπὸ τῆς πομπικῆς πρὸς τὸ Τελεστήριον ὁδηγοῦσης ὁδοῦ, πρὸς διευκόλυνσιν τῆς ἀναβάσεως κατεσκευάσθη κλί-

παράστασις αὐτοῦ. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ταῦτα μέλη ἐκ Πεντελησίου μαρμάρου, περὶ τὰ δώδεκα, εὐρίσκονται πάντα ἐπὶ τῆς πομπικῆς ὁδοῦ πλησίον τοῦ Ναοῦ F, λόγῳ δὲ τοῦ μεγέθους τῶν εἶναι ἀδύνατον νὰ μετεφέρθησαν ἐνταῦθα ἐξ ἄλλου σημείου καὶ νὰ ἀνήκουν ἐπομένως εἰς ἕτερον ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς οἰκοδόμημα. Μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνονται ἐν γωνιαῖον ἐπιστύλιον μήκους 2.01 μ. καὶ πλάτους 0.61 μ., μία γωνιαία τρίγλυφος πλάτους

0.365 μ. λαξευμένη επί του ίδιου μαρμάρου με τὰς ἐκατέρωθεν αὐτῆς μετόπας, πλάτους ἐκάστη 0.54 μ. Τρία τεμάχια γείσων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ, εἰς ὀγκώδης ὀρθογωνικός λίθος ἀνήκων εἰς παραστάδα, εἰς κορμὸς δωρικοῦ κίονος τοῦ ὁποίου μόνον εἰς τὴν βάσιν του εἶναι λαξευμένα αἱ ραβδώσεις μετὰ διάμετρον 0.62 μ., ἐν δωρικὸν κιονόκρανον διαμέτρον 0.55 μ. Ἐπίσης ἐκ τῶν ἀετωμάτων προέρχονται ἀρκετὰ ἀρχιτεκτονικὰ

θέσιν αὐτὴν πρέπει νὰ εὐρίσκετο καὶ παλαιότερος ναὸς, εἰς αὐτὸν δὲ ἀπέδωσε τὰ Πεισιστράτεια πώρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τὰ σωζόμενα εἰς τὸ Ἱερόν.

Εἰς εἰδικὴν μελέτην μας μετὰ τοῦ Κουρουνιώτη ἀπεδείξαμεν ὅτι, εἰς τὴν Ἑλευσῖνα πλὴν τοῦ Τελεστηρίου, δὲν ὑπῆρχεν ἄλλος ναὸς ἀφιερωμένος εἰς τὰς δύο θεάς καὶ ὅτι ὅπου εἰς τὰ ἀρχαῖα κείμενα ἀναφέρεται ὁ ναὸς ἁπλῶς ἢ ὁ ναὸς τῆς

Σχεδ. 7. Ἀναπαραστάσις τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ θησαυροῦ τῆς Ἑλευσίνος

μέλη ὥς: ὀρθοστάται τοῦ τυμπάνου καὶ γείσα τῶν κεκλιμένων πλευρῶν τοῦ ἀετώματος μετὰ τῶν ἐπαετίδων.

Ἐκ τῆς μορφῆς τοῦ ἀνευρεθέντος γωνιαίου ἐπιστυλίου ἐξάγεται ὅτι ὁ ναὸς ἦτο ἐν παραστάσει καὶ ὅτι εἰς τὴν πρόσοψιν αὐτοῦ, μεταξὺ τῶν παραστάδων, εὐρίσκοντο τέσσαρες κίονες ἀπέχοντες μεταξὺ τῶν ἀπὸ ἀξονος εἰς ἀξονα 1.81 μ. Ἐκ τοῦ πλάτους ἐξ ἄλλου τῆς τριγύφου καὶ τῆς μετόπης ἐξάγεται ὅτι ὁ ναὸς εἶχε πλάτος 9.41 μ. καὶ μῆκος 13.03 μ. (Σχεδ. 6).

Ἀλλὰ τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν εἶναι τὰ τοῦ ἀετώματος, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ προσδιορίζονται αἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις τοῦ μεταξὺ τῶν γείσων σχηματιζομένου τριγώνου βάσεως 8.55 μ. καὶ ὕψους 1.20 μ. Ἐπίσης τὸ βάθος τοῦ ἀετώματος 0.37 μ. εἶναι κατάλληλον νὰ δεχθῇ τὰ ἐναετία ἀγάλματα τῆς Ἑλευσίνος μὴ ὑπερβαίνοντα τὴν διάστασιν ταύτην (Σχεδ. 7).

Ὁ Rubensohn²⁷ καὶ μετ' αὐτοῦ ὁ Noack²⁸ ἐδέχθησαν ὅτι ὁ Ναὸς F εἶναι ὁ εἰδικὸς ναὸς ὁ ἀφιερωμένος εἰς τὴν Δήμητραν καὶ τὴν Κόρην, ὁ Noack μάλιστα διευτύπησε τὴν γνώμην ὅτι εἰς τὴν

Δήμητρος, προκειμένου περὶ τῆς Ἑλευσίνος, νοεῖται πάντοτε τὸ Τελεστήριον, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευε τόσον διὰ τὴν τέλεσιν τῶν Μυστηρίων ὅσον καὶ διὰ τὴν ἀσκήσιν τῆς ἄλλης τακτικῆς λατρείας²⁹.

Ἀλλὰ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ποῖος ἦτο ὁ προορισμὸς τοῦ Ναοῦ F;

Εἰς τὴν μεγάλῃ ἐπιγραφῇ τῆς λογοδοσίας τῶν ἐπιστατῶν τοῦ Ἱεροῦ, τοῦ ἔτους 329/8 π.Χ., μεταξὺ τῶν ἔργων ποὺ ἀναφέρονται εἰς τὴν Ἑλευσῖνα, ἀναφέρεται καὶ ἡ ἐπισκευὴ τοῦ θησαυροῦ ἢ τῶν θησαυρῶν τοῦ Ἱεροῦ³⁰. Εἰς τὸν Τσουνταν ὀφείλεται ἡ ἐξακρίβωσις καὶ ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία τοῦ χωρίου αὐτοῦ τῆς ἐπιγραφῆς³¹. Καθώρισε δηλαδὴ οὗτος ὅτι οἱ μνημονευόμενοι θησαυροὶ τῆς πρεσβυτέρας καὶ τῆς νεωτέρας, τῆς Δήμητρος δηλαδὴ καὶ τῆς Κόρης, ἦσαν τοῦ τύπου τῶν κουμπαράδων, εἰς τῶν ὁποίων λαξευμένος ἐπὶ ὀγκώδους βράχου σώζεται ἀκόμη καὶ σήμερον πρὸ καὶ δεξιά τοῦ Ναοῦ F. Εἰς τὴν ἰδίαν ἐπιγραφὴν, ἐπίσης, σαφῶς καθορίζεται ὅτι ἐπισκευαὶ θὰ γίνουν καὶ εἰς ἕτερον θησαυρόν, ἐκ τοῦ εἶδους δὲ

27. Otto Rubensohn, *Die Mysterienheiligtümer in Eleusis und Samothrake*, Berlin 1892, 44 κ.ε.

28. F. Noack, *Eleusis*, Berlin 1927, 45-46.

29. Κ. Κουρουνιώτη καὶ Ἰ. Τραυλοῦ, *Τελεστήριον καὶ ναὸς Δήμητρος*, ΑΔ, XV (1933-35) 54-114 καὶ Ἰ. Τραυλοῦ, *Τὸ Ἀνάκτορον τῆς Ἑλευσίνος*, ΑΕ, 1950-51, 1-16.

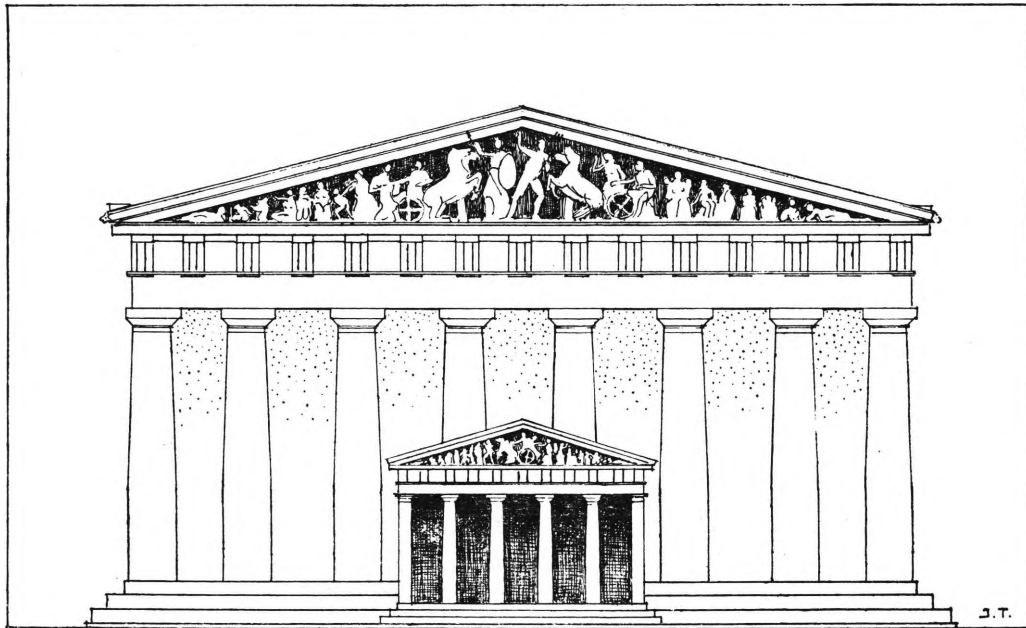
30. I. G. II², 1672.

31. Χρ. Τσουντα, *Mélanges Nicole*, 1905, 531.

τών έργασιών, ἐπισκευῆς τῆς θύρας καθὼς καὶ ἐπισκευῆς κεραμώσεως τῆς στέγης, σαφῶς φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ οἰκοδομήματος, θησαυροῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐφυλάσσοντο τὰ διάφορα πολύτιμα ἀφιερώματα καὶ ἡ περιουσία τοῦ Ἱεροῦ.

Νομίζω ὅτι ἄλλη καταλληλοτέρα θέσις, πλησίον τοῦ Τελεστηρίου καὶ παραπλευρῶς τῶν κουμ-

θύμιζε τὴν διάταξιν τοῦ θησαυροῦ τῆς Ἐλευσίνο (Σχεδ. 8). Χαρακτηριστικὸν μάλιστα εἶναι ὅτι ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων ἀντιγράφων εἰς τὴν Ἐλευσίνα, πάντα ἀνήκουν εἰς τὸ δυτικὸν αἰετώμα τοῦ Παρθενῶνος, τὰ ὁποῖα τοποθετοῦμεν εἰς τὸ ἀνατολικὸν αἰετώμα τοῦ θησαυροῦ, τὸ μοναδικὸν ὁρατὸν αἰετώμα διότι τὸ ἕτερον πρὸς δυσμὰς, ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω, κρύπτεται τελείως ὑπὸ τῆς μεγάλης

Σχεδ. 8. Παρθενῶν (Δυτ. πλευρά) καὶ θησαυρὸς Ἐλευσίνο (συγκριτικὸν σχέδιον)

παράδωκ, δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ζητηθῇ εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Ἐλευσίνο καὶ ὅτι ὁ Ναὸς F εἶναι ὁ μνημονεύμενος εἰς τὴν ἐπιγραφὴν θησαυρὸς.

Πιθανῶς ὁ πρῶτος θησαυρὸς ἐκτίσθη εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους καὶ ὑπέστη ριζικὴν ἐπισκευὴν τὸ 329 π.Χ. Φαίνεται ὅτι οὗτος κατεστράφη συγχρόνως μὲ τὴν μεγάλην καταστροφὴν τοῦ Τελεστηρίου κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀντωνίνου ὑπὸ τοῦ ὁποίου πιθανῶς καὶ ἐπανεκτίσθη ταυτοχρόνως μετὰ τοῦ Τελεστηρίου. Ἡ χρονολόγησις αὕτη τοῦ θησαυροῦ συμφωνεῖ τόσον μὲ τοὺς χρόνους τῶν ἀντιγράφων τῶν γλυπτῶν ὅσον καὶ μὲ τὴν ἐργασίαν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα ἀπεδώσαμεν εἰς αὐτόν.

Ἡ ταύτισις τοῦ Ναοῦ F μὲ τὸν θησαυρὸν τῆς Ἐλευσίνο νομιζομεν ὅτι δικαιολογεῖ καὶ τὴν τοποθέτησιν εἰς τὸ αἰετώμα αὐτοῦ τῶν ἀντιγράφων τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνος.

Τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ Παρθενῶνος ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς θησαυροφυλάκιον, μὲ τὴν πρὸς δυσμὰς δὲ αὐτοῦ εὑρισκομένην μεγάλην κλίμακα πολὺ ἐνε-

κατατομῆς τοῦ βράχου καὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος τὸ ὁποῖον ἐκτίσθη ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου.

Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ αἰετώματος τοῦ θησαυροῦ τῆς Ἐλευσίνο ἐτοποθετήσαμεν τὰς διαφόρους μορφὰς ἀντιστοιχῶς μὲ τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενῶνος. Ταῦτα, ὡς φαίνεται ἐπὶ τοῦ Σχεδ. 7, καλύπτουν μόνον τὸ δεξιὸν καὶ ἀριστερὸν ἄκρον τοῦ αἰετώματος, ἐνῶ ἡ κεντρικὴ σύνθεσις (G - O) μὲ τὸ καθαρῶς Ἀθηναϊκὸν θέμα, μὲ τὴν Ἀθηνᾶ, τὸν Ποσειδῶνα, τὰ δύο ἄρματα καὶ τὰς δύο ἐκατέρωθεν μορφὰς πλησίον τῶν ἀρμάτων, ἐλλείπουν καθ' ὁλοκληρίαν, οὐδὲν δὲ τεμάχιον αὐτῶν ἀνευρέθη εἰς τὴν Ἐλευσίνα. Τὸ γεγονός αὐτὸ βεβαίως δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ ὡς σύμπτωσις, εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ δοθῇ καὶ ἡ ἐξῆς ἐρμηνεία: ὁ Mayer εἰς τὴν μελέτην του διὰ τὰ ἐλευσινιακὰ ἀντίγραφα τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνος παρουσίασε διὰ πρώτην φοράν μίαν ἄλλην σύνθεσιν αἰετώματος μὲ καθαρῶς ἐλευσινιακὸν θέμα, τὴν ἀρπαγὴν δηλαδὴ τῆς Περσεφόνης ὑπὸ

τοῦ Πλούτωνος³². Ἐκ τῶν ἀνευρεθεισῶν μορφῶν τῆς τελευταίας ταύτης συνθέσεως μία ἀφορᾷ τὸ σύμπλεγμα τοῦ Πλούτωνος καὶ τῆς Περσεφόνης, ἄλλη τῆς Ἀθηνᾶς, ἄλλη τῆς Ἀρτέμιδος καὶ μία ἄλλη τέλος τῆς Ἑκάτης, πρόσωπα τὰ ὅποια ὡς γνωστὸν παρίσταντο κατὰ τὴν ἀρπαγὴν τῆς Περσεφόνης.

Ὁ Mayer ὑπελόγισε προχειρῶς ὅτι τὸ ἀέτωμα μὲ τὴν ἀρπαγὴν τῆς Περσεφόνης θὰ εἶχε πλάτος 10.50 μ. καὶ γεννᾶται τὸ ἐρώτημα μήπως ἡ τελευταία αὐτὴ σύνθεσις μὲ τὸ καθαρῶς Ἑλευσινιακὸν θέμα ἐκάλυπτε τὸ κεντρικὸν τμῆμα τοῦ αἰετώματος τοῦ θησαυροῦ τῆς Ἑλευσίνος; Ἡ προσεκτικωτέρα μελέτη τῶν γλυπτῶν ἀμφοτέρων τῶν αἰετωμάτων εἶναι ἴσως δυνατόν νὰ δώσῃ τὴν ὀριστικὴν λύσιν. Πάντως ἀπὸ τοῦδε εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῇ ὅτι δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι τὰ γλυπτὰ ἀμφοτέρων τῶν συνθέσεων χρονολογικῶς ἀνήκουν εἰς τὴν ἰδίαν ἐποχὴν καί, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Mayer, ἀνευρέθησαν ὑπὸ τοῦ Φιλίου κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν εἰς τὸν χώρον τῆς Ρωμαϊκῆς αὐλῆς³³.

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΤΡΑΥΛΟΣ

*

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

ΤΟΥ ΕΝ ΕΛΕΥΣΙΝΙ ΒΑΛΑΝΕΙΟΥ (1959)

Ἡ ἀνατολικῶς τῆς ἐν Ἑλευσίνι ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἀνασκαφὴ ὀρίζεται ὑπὸ τῶν ὀδῶν Κίμωνος καὶ Κοντούλη καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐκκλησίας.

Εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν εἶχεν ἀνεσκάψει τὸ 1890 ὁ Δ. Φίλιος, ὁ ὁποῖος διεπίστωσε τὴν ὑπαρξίν βαλανείου ἐκτεταμένου καὶ πολλοῦ λόγου ἀξίου (Δ. Φιλίου, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἑλευσίνι Π.Α.Ε. σ. 26).

Ἡ νέα ἀνασκαφὴ ἐγένετο διὰ τριῶν τάφρων. Ἡ πρώτη, διαστάσεων 3,80 X 5 μ. ἠνοίχθη μὲ ἀφετηρίαν ὁρατὸν τοῖχον κείμενον εἰς ἀπόστασιν 14 μ. ἀπὸ τῆς κεντρικῆς τοῦ ἱεροῦ ἀψίδος, ἡ ὁποία θὰ λαμβάνεται εἰς τὸ ἐξῆς ὡς ἀφετηρία διὰ τὰς μετρήσεις μας, ἀπεκαλύφθη δὲ δι' αὐτῆς, ἐν μέρει, τὸ ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Kawerau σημειούμενον καμαροσκεπὲς δωμάτιον, τὸ ὁποῖον ἡμεῖς θὰ ἀποκαλοῦμεν διὰ τοῦ γράμματος (α).

32. ΑΕ, 1893, 194-200.

33. Περὶ τοῦ θησαυροῦ καὶ τῶν ἀντιγράφων τῆς Ἑλευσίνος τῶν γλυπτῶν τοῦ δυτικοῦ αἰετώματος τοῦ Παρθενῶνος προτιθέμεθα μετὰ τῆς καθηγητρίας δ. Evelyn Harrison νὰ δημοσιεύσωμεν εἰδικὴν μελέτην. Τὰς πρώτας μας παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ θέματος ἀνεκοινώσαμεν εἰς τὸ 62ον Συνέδριον τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἀμερικῆς τοῦ Hartford, Connecticut, τὴν 30ὴν Δεκεμβρίου 1960.

Ἡ δευτέρα τάφος, διαστάσεων 9 X 32 μ., ἠνοίχθη εἰς ἀπόστασιν 15 μ. ἀπὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, παραλλήλως σχεδὸν πρὸς τὴν ὁδὸν Κίμωνος. Δι' αὐτῆς ἀπεκαλύφθη δωμάτιον μὲ πλακόστρωσιν σημειούμενον ἐπὶ τοῦ σχεδίου Kawerau, ὑφ' ἡμῶν δὲ καλούμενον δωμάτιον (β) καὶ ἐπίμκηες κτήριον κληθὲν (γ) ἀποτελούμενον ἐκ τεσσάρων διαμερισμάτων, νοτίως τοῦ ὁποῖου καὶ συνεχομένη πρὸς αὐτό, ἀπεκαλύφθη δεξαμενὴ καλουμένη διὰ τοῦ γράμματος (δ).

Ἡ τρίτη τάφος, ἠνοίχθεισα εἰς ἀπόστασιν 38 μ. ἀπὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ παραλλήλως πρὸς τὴν ὁδὸν Κοντούλη, ἔχει διαστάσεις 1,90 X 22 μ. Ἐν αὐτῇ εὐρέθησαν τοῖχοι, τοὺς ὁποίους ὁμως ἔνεκα τῆς διακοπῆς τῆς ἀνασκαφῆς δὲν ἠρυνήσαμεν τελείως.

Ἀναλυτικώτερον τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς (Πίν. 45 α-γ, 48 β) εἶναι τὰ ἐξῆς :

Τάφος 1. Τοῦ δωματίου α ἀνεσκάφησαν ὁ ΝΑ τοῖχος μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ εἰς βάθος 3,30 μ. ἀπὸ τῆς σωζομένης ἄνω ἐπιφανείας του, ὁ ΒΑ εἰς βάθος 0,50 μ.—ἀμφότεροι κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν τῶν ὀσιν— καὶ μέρος τοῦ ΒΔ.

Ὁ ΝΑ τοῖχος εἶναι ἐκτισμένος δι' ὀπτοπλίνθων, λίθων καὶ ἀσβέστου, εἰς βάθος δὲ 1,25 μ. ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας του σχηματίζεται, ἐκτισμένη δι' ὀπτοπλίνθων, ἀψίς, τὸ ἀνοιγμα τῆς ὁποίας εἶναι 1,15 μ., τὸ δὲ ὕψος 2,05 μ. Δι' αὐτῆς εἰσερχόμεθα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ δωματίου, τὸ ὁποῖον ὁμως δὲν ἐκαθαρίσθη. Εἰς τὰ ἄκρα τοῦ τοῖχου τούτου, κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν του ὀσιν, σώζονται ἄλλοι τοῖχοι, κατεστραμμένοι ἤδη, ἀνήκοντες προφανῶς εἰς ἕτερον δωμάτιον.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ δωματίου α ἀνεσκάφη ὀλίγον καὶ ἀπὸ τὰς δύο πλευράς του, εἰς βάθος μόνον 1 μ., ἐξηκριβώθησαν ὁμως οὕτω αἱ διαστάσεις του, αἱ ὁποῖαι εἶναι 2,45 X 4,80 μ. Δυστυχῶς ἡ ἄλλοτε καλύπτουσα αὐτὸ καμαρωτὴ στέγη σήμερον δὲν σώζεται πλέον.

Εἰς βάθος 1,07 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ΝΑ τοῖχου διέρχεται ἀγωγός, δύο δὲ παρόμοιοι ἀγωγοὶ διέρχονται διὰ τοῦ ΒΑ τοῖχου. Ὁλόκληρος ἡ περὶ τὸ δωμάτιον α περιοχὴ εἶχε καὶ ἄλλοτε ἀνασκαφῇ, ἔνεκα δὲ τούτου ἡ ἐπίχωσις αὐτῆς ἦτο κεκινημένη.

Τάφος 2. Εἰς ἀπόστασιν 5 μ. ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐκκλησίας καὶ ΒΑ αὐτοῦ εὐρίσκεται τὸ δωμάτιον β, διαστάσεων 5,75 X 5,75 μ. Δύο τῶν τοίχων τοῦ δωματίου, ὁ ΒΑ καὶ ΝΑ, ἔχουν πλάτος 0,60 μ., ὁ ΝΑ 0,96 μ. καὶ ὁ ΒΔ 0,42 μ. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς εἶναι κυρίως μεταγενεστέρᾳ προσθήκη, διότι ἐδράζεται ἐπὶ τῆς πλακοστρώσεως, ἡ ὁποία

συνεχίζεται και πέραν αὐτοῦ πρὸς δυσμὰς (Πίναξ 46, 47 α καὶ γ, 48).

Προσκεκολλημένον εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ὄψιν τοῦ ΒΔ τοίχου εἶναι ὀρθογωνικὸν κατασκευάσμα διαστάσεων 0,85 X 1,65 μ.—λουτήρ ἢ κρήνη;—ἐκτισμένον δι' ὀπτοπλίνθων, λίθων καὶ τεμαχίων μαρμάρου, τὸ ὁποῖον ἐδράζεται ἐπὶ τῶν μαρμαρίνων πλακῶν τῆς στρώσεως τοῦ δωματίου. Παρὰ τὸν ΝΔ τοῖχον καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ μήκος καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν ὄψιν του ὑπάρχει θρανίον, διαστάσεων 0,50 μ. ὕψους καὶ 0,50 μ. πλάτους, ἐκτισμένον δι' ὀπτοπλίνθων καὶ μικρῶν λίθων μετ' ἀσβέστου. Ἐπὶ τῶν ὤψεων τοῦ θρανίου διατηρεῖται κονίαμα πάχους 0,07 μ. Εἰς τὴν δυτικὴν γωνίαν τοῦ διαμερίσματος ἢ μᾶλλον τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου ἀπεκαλύφθη τοίχος ἐκτισμένος διὰ μεγάλων πορολίθων, ὁ ὁποῖος συνεχίζεται ὑπὸ τὸ μὴ ἀνασκαφέν τμήμα τῆς πλατείας, πρὸς δυσμὰς.

Ἐμπροσθεν τοῦ τοίχου τούτου, κατὰ τὴν δυτικὴν γωνίαν τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου, ὑπάρχει εἰς τὸ δάπεδον μικρὸν ὀρθογώνιον κοίλωμα (βοθρίον) διαστάσεων 0,31 X 0,61 μ. καὶ βάθους 0,29 μ., ἄνωθεν τοῦ ὁποῖου κατέληγε, φαίνεται, ἀγωγὸς ὕδατος, ἐνῷ ἄλλος ἀγωγὸς ἐκκινῶν ἐξ αὐτοῦ μετέφερε τὸ ὕδωρ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ δωματίου.

Ἀπὸ τῆς βορείας γωνίας τοῦ δωματίου ὁ ΒΑ τοίχος σχηματίζει ἐξοχὴν πλάτους 0,70 μ., οὕτως ὥστε ἡ πρὸς δυσμὰς συνέχεια τοῦ δωματίου θὰ ἦτο ἀναλόγως πλατυτέρα.

Τὸν ΒΑ τοῖχον διαπερᾷ περὶ τὸ μέσον αὐτοῦ ἀγωγός. Οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου β εἶναι ἐκτισμένοι δι' ὀπτοπλίνθων, λίθων καὶ ἀσβέστου, σώζονται δὲ εἰς ὕψος 1,35 μ. καὶ εἶναι ἐπικεχρισμένοι ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς διὰ παχέος κονιάματος 0,07 μ.

Τὸ δάπεδον τοῦ δωματίου εἶναι ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν ἀνισομεγέθων, πάχους 0,03 μ., μήκους κυμαινόμενον ἀπὸ 0,70 μέχρι 1,40 μ. καὶ πλάτους 0,33 μ., χρώματος δὲ ἐναλλασσόμενου ὑποφαίου καὶ λευκοῦ. Οἱ τοῖχοι ἐπίσης ἔφερον ὀρθομαρμάρωσιν, ἴχνη τῆς ὁποίας σώζονται κατὰ τὴν βάσιν τοῦ ΒΑ τοίχου. Παρὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ΒΔ τοίχου καὶ κάτωθεν τῆς πλακοστρώσεως εὐρέθη μολύβδιнос σωλήν. Τοῦ δωματίου τούτου εἶχον ἀνασκαφῇ παλαιότερον μικρὰ μόνον τμήματα παρὰ τὰς γωνίας αὐτοῦ, δι' αὐτὸν δὲ τὸν λόγον δὲν παριστάνεται ὀρθῶς ἐπὶ τοῦ σχεδίου Kawerau.

Ἐπὶ τῆς πλακοστρώσεως τοῦ δαπέδου ὑπῆρχε στῆμα τέφρας πάχους 0,07 μ., ἐντὸς τοῦ ὁποῖου εὐρέθησαν μαρμαρίνον ἀκέφαλον ἀγαλμα γυνῆς Ἀφροδίτης ὕψους 0,22 μ. (Πίν. 49), δύο νομίσματα Ῥωμαϊκά, ὄστρακα ἀβαφῇ ἀβεβαίας χρο-

νολογίας, τεμάχια ἀμφορέων καὶ εἰς λύχνος Ῥωμαϊκῶν χρόνων.

Εἰς ἀπόστασιν 2,20 μ. ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς γωνίας τοῦ δωματίου β ἀπεκαλύφθη τὸ ἐπίμηκες κτήριον γ με κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ. Τὸ ἀνασκαφέν τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου αὐτοῦ ἔχει μήκος 13,40 μ., τοῦ δὲ ἀνατολικοῦ 9 μ., πλάτος 0,42 μ. καὶ σωζόμενον μέγιστον ὕψος 0,80 μ. Ὁ μεταξὺ τῶν δύο τοίχων χώρος, πλάτους 1,95 μ., χωρίζεται δι' ἐγκαρσίων τοίχων εἰς τρία διαμερίσματα διαφόρων διαστάσεων, ἐπικοινωνοῦντα μεταξὺ τῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον ἀπὸ βορρᾶ ἔχει προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοῦ τοίχου δύο ὀρθογώνια κατασκευάσματα, παρόμοια ἴσως πρὸς τὸ τοῦ δωματίου β.

Ὁ δυτικὸς τοίχος εἶναι ἐκτισμένος διὰ λίθων καὶ ὀπτοπλίνθων μετ' ἀσβέστου, εἰς τρία δὲ σημεία του, ἀπέχοντα μεταξὺ τῶν 0,80 μ. ἕως 0,96 μ., ἔχομεν ἑξ ἄλληπαλλήλους σειρὰς ὀπτοπλίνθων μήκους 0,66 μ. Ὁ ἀνατολικὸς τοίχος εἶναι ἐκτισμένος δι' ὀπτοπλίνθων καὶ λίθων μετ' ἀσβέστου, κατὰ τὸ μέσον δὲ αὐτοῦ περίπου σχηματίζει γωνίαν μετ' ἄλλου τοίχου μὴ ἀνασκαφέντος, κατευθυνόμενου πρὸς ἀνατολὰς. Οἱ ἐγκάρσιοι τοῖχοι εἶναι ἐκτισμένοι μόνον δι' ὀπτοπλίνθων καὶ πηλοῦ.

Τὸ κτήριον γ, τὸ ὁποῖον ἀποκαλύπτεται διὰ πρώτην φοράν, μᾶς ἔδωκεν ὄστρακα ἀβαφῇ, ὀλίγα τινὰ με ἀναγλύφους ταινίας, καθὼς καὶ δύο νομίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐν τοῦ Ἀδριανοῦ.

Εἰς τὴν νοτίαν ἄκραν τοῦ κτηρίου γ εἶναι προσκεκολλημένη, με ἐλαφρῶς διάφορον προσανατολισμόν, εὐρύχωρος δεξαμενὴ (Πίν. 47β). Ἡ δεξαμενὴ δ εἶναι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, νεωτέρα τοῦ κτηρίου γ, τοῦ ὁποῖου μάλιστα κατεπάτησε τὸ νότιον, ἀκραίον ἴσως, διαμέρισμα.

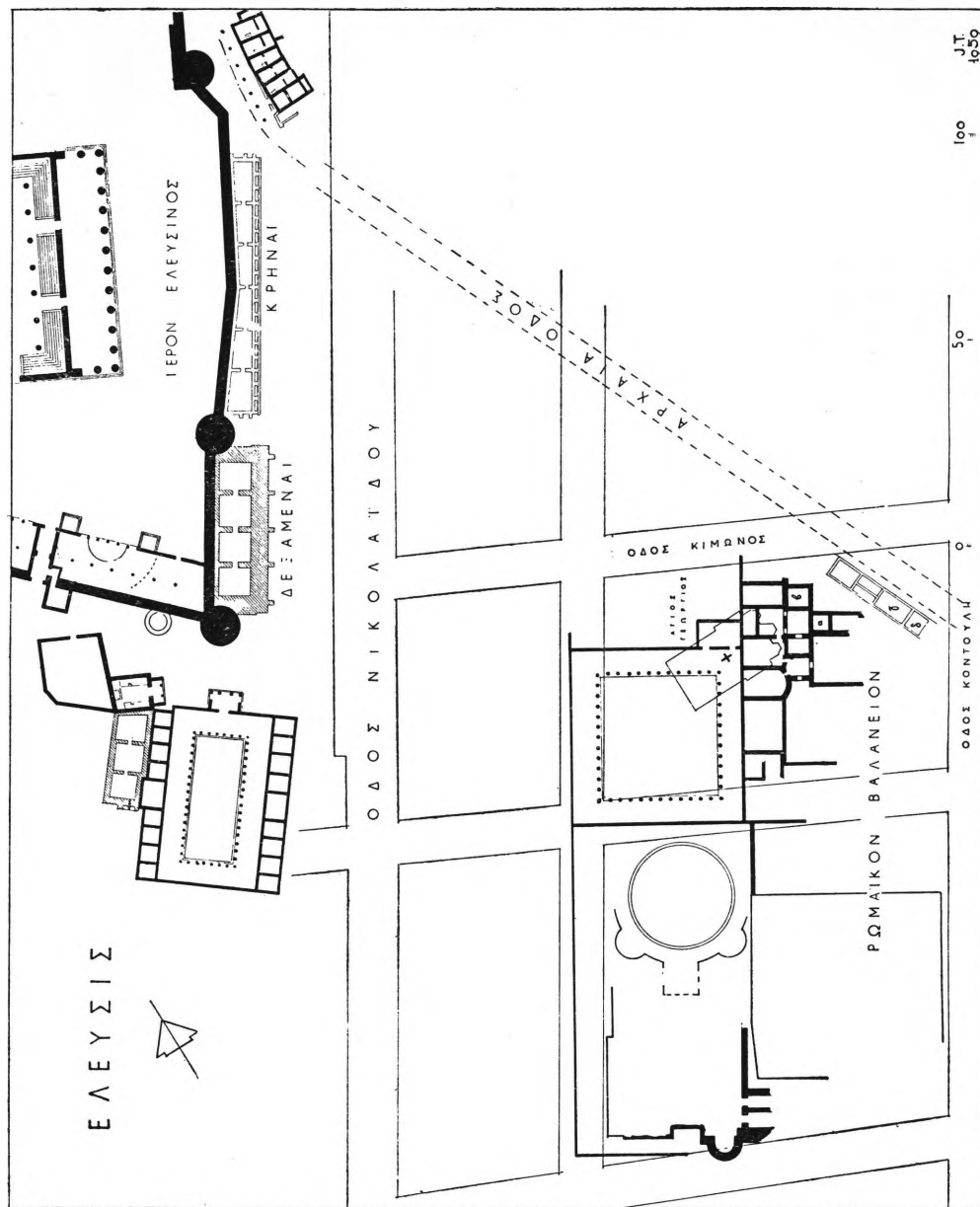
Οἱ τοῖχοι τῆς δεξαμενῆς, πλάτους 1-1,07, μ., εἶναι ἐκτισμένοι δι' ὀπτοπλίνθων καὶ λίθων μετ' ἀσβέστου, κατὰ δὲ τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς διὰ μεγάλων πορολίθων. Ἡ ΒΑ γωνία τῆς εἶναι ἡμικατεστραμμένη.

Ἡ δεξαμενὴ ἀνεσκάφη εἰς βάθος μόνον 0,60 μ. Τὸ δάπεδον αὐτῆς εὐρίσκεται κατὰ 0,20 μ. χαμηλότερον τῆς σωζομένης ἄνω ἐπιφανείας τῶν τοίχων καὶ εἶναι κατεσκευασμένον διὰ μικρῶν κεράμων τοποθετημένων παραλλήλως καὶ καθέτως ἐπὶ ὑποστρώματος ἐκ μικρῶν λίθων καὶ ἀσβέστου. Εἰς πολλὰ σημεία τῆς ἐξωτερικῆς ὤψεως τῶν τοίχων τῆς σώζεται τὸ κονίαμα καὶ αἱ ἐπ' αὐτοῦ χαράξεις διὰ τὴν ὑποδοχὴν καὶ στερέωσιν τοῦ λεπτοτέρου κονιάματος.

Αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις τῆς δεξαμενῆς εἶναι 4 x 6,55 μ.

Μεταξύ τῶν κτισμάτων β καὶ γ καὶ σχεδὸν παραλλήλως πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ γ διέρχεται ἄγωγός, ὁ ὁποῖος δὲν ἐξεκαθαρίσθη. Ἐντὸς

μῆς τῆς ὁδοῦ Κίμωνος 7 μ. καὶ εἰς βάθος 0,65 μ. περίπου, εὐρέθησαν δύο παράλληλοι τοῖχοι ἀπέχοντες μεταξύ των 2,50 μ. με κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΔ

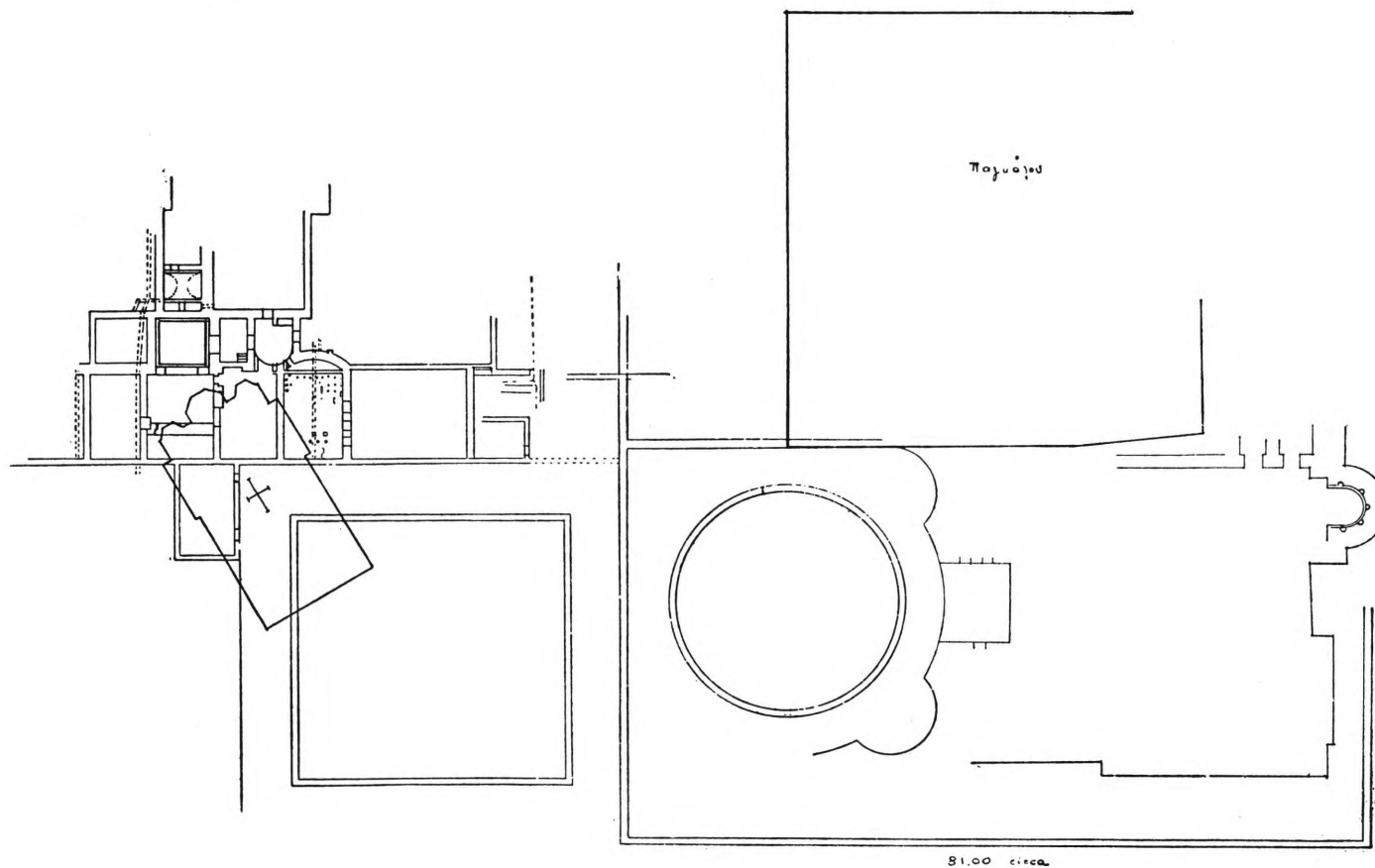
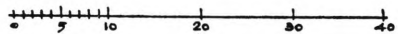

Σχεδ. 1. Τὸ Βαλανεῖον ἐν σχέσει πρὸς τὰ λοιπὰ κτίσματα τῆς ἔξω τοῦ περιβάλλου Ἐλευσίνο

δμως τῆς παρ' αὐτὸν ἐπιχώσεως εὐρέθησαν δύο νομίματα ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ ἐν τοῦ Κωνσταντίου τοῦ Β'.

Τάφος 3. Εἰς τὴν ἀρχὴν τέλος τῆς τρίτης τάφρου, εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς οἰκοδομικῆς γραμ-

πρὸς ΝΑ. Εἶναι ἐκτισμένοι ἐντὸς τῆς στερεᾶς ἐπιχώσεως διὰ μικρῶν λίθων καὶ ὁ μὲν δυτικὸς ἔχει πλάτος 0,55 μ., ὁ δὲ ἀνατολικὸς 0,44 μ. Μήκος ἀποκαλυφθὲν ἔχουν ἀμφότεροι τὸ πλάτος τῆς τάφρου.

Σχεδ. 2. Τὸ Βαλανεῖον τῆς Ἐλευσίνος (ἀνέκδοτον Σχεδιογράφημα τοῦ Kawerau ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας)

Καθέτως πρὸς τὸν ἓνα τῶν τοίχων τούτων, τὸν δυτικόν, καὶ εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ ὑπάρχει τρίτος τοίχος τῆς αὐτῆς κατασκευῆς, ὁ ὁποῖος προσκολλᾶται εἰς ἄλλον καλῶς ἐκτισμένον, διὰ λίθων καὶ ὀπτοπλίνθων μετ' ἀσβέστου, τοῖχον σωζομένου ὕψους 0,60 μ. καὶ πλάτους 0,50 μ. ἀνήκοντα εἰς κτήριον σύγχρονον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρὸς τὸ κτήριο γ.

Τοῦ νέου τούτου κτηρίου δὲν ἀνεσκάψαμεν τὴν συνέχειαν, ἐβεβαιώθημεν μόνον, ὅτι ἡ μία αὐτοῦ πλευρά, ἡ ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ βαίνουσα, συνάπτεται μετὰ τοῦ ΝΑ ἄκρου τῆς δεξαμενῆς δ.

Εἰς τὴν τάφρον 3 εὐρέθησαν πέντε χαλκᾶ νομίσματα τῶν ρωμαϊκῶν κυρίως χρόνων καὶ ὀστρακα ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινά. Ἡ ἐπίχωσις ἦτο κεκινημένη ἔνεκα καταφυγίου ἀνασκαφέντος ἐδῶ κατὰ τὴν Κατοχήν.

Κατὰ τ' ἀνωτέρω ἡ ἀνασκαφή μας ἀπεκάλυψε δύο διαμερίσματα τοῦ ρωμαϊκοῦ βαλανείου, τὰ α καὶ β τοῦ σχεδίου Kawerau-Τραυλοῦ, καὶ συγκρότημα διαμερισμάτων μετὰ δεξαμενῆς, γ καὶ δ τοῦ αὐτοῦ σχεδίου. Ἀλλὰ καὶ τὰ κτίσματα γ καὶ δ φαίνεται ὅτι ἀπετέλουν μέρος κτηρίου σχέσιν ἔχοντος πρὸς τὸ βαλανεῖον, κλείοντα πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο, ἀπ' οὗ διήρχετο ἡ εἰς τὰ Προπύλαια, εἰς τὴν ἀριστερὰν θριαμβικὴν πύλην, καταλήγουσα ὁδός, τὸ ὅλον συγκρότημα τῶν διαμερισμάτων τοῦ λουτροῦ.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ λουτροῦ ἐπιτυχάνεται ὅχι μόνον ἐκ τοῦ ἀνευρεθέντος ἀγαλματίου τῆς Ἀφροδίτης, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν νομισμάτων, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων, ἂν καὶ ἐφθαρμένα, ἀνεγνωρίσθησαν ὡς ἀνήκοντα εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀδριανοῦ.

Εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἶχε τοποθετήσει τὰ εἰρήπια τοῦ λουτροῦ, ὅσα ἀνέσκαψε, καὶ ὁ Δ. Φίλιος (ἔ.ἀ. σ. 26) βεβαιωθείς ἐξ ἐνεπιγράφου ἀκροκεράμου τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ.

Ἐκ τοῦ παρατιθεμένου εἰς σελ. 62 σχεδιογράφου τοῦ Ι. Τραυλοῦ καὶ τοῦ Πίν. 48β καταφαίνεται ὅχι μόνον τὸ μέγεθος τοῦ λουτροῦ — τοῦ μεγαλύτερου ἴσως τῶν μέχρι τοῦδε ἐν Ἑλλάδι ἀνασκαφέντων — ἀλλὰ καὶ ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὰ λοιπὰ κτίσματα τῆς ἑξῆς τοῦ περιβόλου Ἑλευσίνος, ἥτοι τῆς ἀγορᾶς, τῶν δεξαμενῶν, τῶν κρηνῶν κ.ἀ., καθὼς καὶ ἡ μεταξὺ τούτων καὶ τοῦ λουτροῦ βεβαία ὑπαρξίς καὶ ἄλλων οἰκοδομημάτων, τὰ ὁποῖα παραμένουν ἀκόμη ἄσκαπτα.

Φαίνεται ὅτι ἡ τρίτη μεγάλη ἐποχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἑλευσίνος, ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ, ἀντιπροσωπεύεται μὲ οἰκοδομήματα ὡς τ' ἀνωτέρω, καθὼς καὶ μὲ τὰς θριαμβικὰς ἀψίδας, τὰ Προπύλαια, τὴν

πρὸ αὐτῶν μνημειακὴν αὐλὴν καὶ μὲ τὰ ἱερά καὶ τοὺς βωμοὺς, τὰ ὁποῖα καταλαμβάνουν τὸ δεξιὸν τμήμα τῆς πρὸ τῶν Προπυλαίων αὐλῆς τοῦ ἱεροῦ. Ἡ πόλις ὅμως τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ — ὅπως καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας — ἐκτείνεται πρὸς νότον καὶ πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ἱεροῦ, κοσμουμένη διὰ μεγαλοπρεπῶν κτηρίων, ὅπως τὸ βαλανεῖον, τὸ ὁποῖον δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελῇ τμήμα τεραστίου γυμνασίου ἰδρυθέντος ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἀδριανοῦ. Καὶ ναὶ μὲν δὲν μνημονεύεται ρητῶς ὑπὸ συγγραφέως ἢ ἱδρυσὶς γυμνασίου ὑπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ, αἱ ἐπιγραφαὶ ὅμως τῆς Ἑλευσίνος φέρουν τὸν φιλέλληνα καὶ μύστην αὐτὸν αὐτοκράτορα ὡς *γυμνασιαρχήσαντα* καὶ παντοιοτρόπως συντελέσαντα εἰς καθιέρωσιν ἀγώνων.

Διὰ τοῦτο νομίζομεν, ὅτι ἐπιβάλλεται ἡ πλήρης ἀποκάλυψις καὶ ἔρευνα τοῦ λουτροῦ καὶ ἡ κήρυξις τῆς θέσεως εἰς ἀρχαιολογικὸν χώρον.

Τὸ τελευταῖον ἄλλωστε τοῦτο εἶχεν ἀποφασίσει καὶ τὸ Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐν ἔτει 1890, ὡς ρητῶς μνημονεύει εἰς τὴν ἐπανειλημμένως ἀνωτέρω ἀναφερθεῖσαν ἐκθεσίν του ὁ συστηματικὸς τῆς Ἑλευσίνος ἀνασκαφεὺς Δ. Φίλιος (ἔ.ἀ. σ. 26).

Δὲν ἀποκλείεται δὲ ὁ χώρος μετὰ τὴν ἀπόφασιν ταύτην τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας νὰ ἐκηρύχθῃ καὶ διὰ διατάγματος ἀρχαιολογικός, νὰ ἐλησμονήθῃ δὲ τοῦτο μὲ τὴν πάροδον τῶν ἐτῶν, ὡς πολλάκις συνέβη, καὶ δι' αὐτὸ νὰ θεωρῇται ἤδη ὡς ἀνήκων εἰς τὴν δημοτικὴν ἀρχὴν Ἑλευσίνος.

Ὅπως δὴποτε καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἔχῃ ἐκδοθῇ σχετικὸν διάταγμα, πρέπει ὁ χώρος, ὁ ὁποῖος σήμερον ἀποτελεῖ πλατεῖαν τῆς πόλεως καὶ σώζει, ἐκτὸς τῶν ὑπὸ τὴν γῆν ἱκανὰ καὶ ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, εἰρήπια τῶν διαμερισμάτων τοῦ λουτροῦ, εἰς ἐπιβλητικὸν μάλιστα ὕψος, νὰ κηρυχθῇ ἀρχαιολογικός καὶ νὰ ἀπαγορευθῇ οἰαδήποτε ἐπ' αὐτοῦ οἰκοδόμησις.

ΜΕΓΑΡΑ

Κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1959 ἕως 1960 χρονικὸν διάστημα, ἐπ' εὐκαιρίᾳ γενομένης περιφράξεως καὶ διαμορφώσεως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Κρήνης τοῦ Θεαγέτους, ἐτακτοποιήθη εἰς ἐν τῶν ὑπογείων τοῦ Γυμνασίου Μεγάρων καὶ ἡ τοπικὴ ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ, ἡ ὁποία εἶχε διασκορπισθῇ ὑπὸ τῶν κατακτητῶν κατὰ τὰ ἔτη τῆς Κατοχῆς εἰς τὸν πρὸ τοῦ Γυμνασίου χώρον. Οὕτω οὐδὲν πλέον ἀρχαῖον ἀντικείμενον εὐρίσκεται εἰς τὸ ὑπαιθρον. Μὲ τὴν τακτοποίησιν δὲ τῆς Συλλογῆς κατηρτίσθη καὶ λεπτομερὴς κατὰ

λογος τῶν ἐκθεμάτων της — γλυπτῶν, ἐπιγραφῶν καὶ ἀγγείων — τὰ ὅποια ἐλπίζομεν νὰ δημοσιεύσωμεν προσεχῶς.

I. ΘΡΕΨΙΑΔΗΣ

*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΑΘΗΝΩΝ - ΑΤΤΙΚΗΣ

Εἰσαγωγικά. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς δεκαετίας 1950-1960 προϊστάμενος τῆς Ἐφορείας ἦτο ὁ Ἐφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Ἑμμ. Χατζηδάκης, ὁ ὁποῖος προϊστατο καὶ τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Δ' Περιφέρειας (Νήσων 1949-1959).

Ἀπὸ τῆς 18ης Ἰουλίου 1957 ἐτοποθετήθη εἰς τὴν Ἐφορείαν τῆς Α' Περιφέρειας ὁ Ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Παῦλος Λαζαρίδης, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τῆς 9-7-1960 ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν αὐτῆς, τοῦ κ. Χατζηδάκη τοποθετηθέντος εἰς τὴν Διεύθυνσιν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν.

Ἡ δρᾶσις τῆς Ἐφορείας κατὰ τὴν ἀνωτέρω δεκαετίαν, πλὴν τῆς διεξαγωγῆς τῆς συνήθους διοικητικῆς Ὑπηρεσίας, τῆς προστασίας τῶν μνημείων, τῆς παρακολούθησως τῶν ἀρχαιοπωλῶν, τοῦ ἐλέγχου τῶν ἀρχαιολογικῶν δελταρίων καὶ ἀπομιμήσεων ἀρχαίων, τῶν εἰσαγομένων καὶ ἐξαγομένων ἀρχαίων κ.λ.π. ἐπεξετάθη καὶ εἰς μακροχρόνιους ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας, εἰς ἀνασκαφάς, εἰς περιοδείας καὶ ἀναζητήσεις μνημείων. Αἱ ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι ἐξετελέσθησαν εἴτε ὑπὸ μόνου τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ τῆς Ἐφορείας εἴτε ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως. Εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν περίπτωσιν, ἐν τῇ παρουσίᾳ ἐκθέσει θὰ γίνεταί ἀπλῆ μόνον μνεία τῆς ἐργασίας μετὰ ἀναγραφὴν ἐλαχίστων οὐσιωδῶν παρατηρήσεων, τῆς κυρίως ἐκθέσεως ἀνηκούσης εἰς τὴν Διεύθυνσιν Ἀναστηλώσεως.

Μέλημα ἐπίσης τῆς Ἐφορείας ὑπῆρξεν ἡ ἀνίχνευσις μνημείων εἰς τὴν Περιφέρειάν της, ἡ ἀνακλήρυξις αὐτῶν, ὅπου ἐκρίθη ἀναγκαῖον, καὶ ὁ καταρτισμὸς πλήρους, κατὰ τὸ δυνατόν, ἀρχείου εἰς εἰδικῶς ἐκτυπωθέντα δελτία μνημείων. Εἰς ἕκαστον δελτίον ἀναγράφεται, πλὴν τῶν ἀπαιτητῶν στοιχείων τοῦ μνημείου, σύντομος περιγραφή καὶ χαρακτηρισμὸς αὐτοῦ, βιβλιογραφία, ὡς καὶ πᾶν ἐκ τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἐφορείας προερχόμενον στοιχεῖον καὶ ἀναφερόμενον εἰς γενομένης ἐργασίας ἢ πᾶσαν μεταβολὴν αὐτοῦ. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρεται, ὅτι μόνον διὰ τὸν Νομὸν Ἀττικῆς ἔχουν συμπληρωθῇ περισσότερα

τῶν 500 δελτία. Παραλλήλως πρὸς τὴν ἐργασίαν αὐτὴν κατηρτίσθη καὶ φωτογραφικὸν ἀρχεῖον τῶν μνημείων καὶ τῶν πάσης φύσεως εὐρημάτων.

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΕΡΕΥΝΑΙ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

Παναγία τοῦ Λυκοδήμου (Ρωσικὴ Ἐκκλησία)

Κατὰ τὴν διάνοξιν χάνδακος καὶ φρεατίου ὑπὸ τοῦ Ὁργανισμοῦ Ἀποχετεύσεως Περιοχῆς Πρωτευούσης, πρὸς τοποθέτησιν σωλῆνων ἀποχετεύσεως κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Γ. Σουρῆ (γωνία Φιλελλήνων), τῆς διερχομένης παρὰ τὸ ἱερόν τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Λυκοδήμου, παρετηρήθησαν λείψανα ἀρχαίου κτίσματος.

Μικρὰ σκαφικὴ ἔρευνα γενομένη ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ (1959) διεπίστωσε τὴν ὑπαρξιν ψηφιδωτοῦ δαπέδου εἰς βάθος 1.30 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ, ἔτι δὲ χαμηλότερον εἰς βάθος 4.00 μ. ἀγωγὸν ἐκ πηλίνων ἡμισωλήνων, πάχους 0,05 μ., μετὰ κατεύθυνσιν ἀπὸ Α. πρὸς Δ (Πίν. 52 α.)

Λόγω τῆς κεντρικῆς θέσεως τοῦ χώρου δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐπεκταθῇ ἡ ἔρευνα διεπιστώθη μόνον ὅτι τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον ἐκτείνεται πρὸς τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησίαν, ἀνήκει δὲ εἰς κτήριον, τοῦ ὁποῖου ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων δόμων πορολίθου.

Ἐπίσης κατὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ μεγάρου Μποδοσάκη ἀνευρέθησαν πενιχροὶ τάφοι μεσοβυζαντινοί, δηλοῦντες ὅτι ἐκεῖ εὕρισκετο τὸ νεκροταφεῖον τῆς Μονῆς.

Μονὴ Πετράκη

Κατὰ τὰς ἐργασίας, τὰς γενομένας (1960) δαπάναις τῆς Ὑπηρεσίας, τῇ ἐπιβλέψει τοῦ Ἐπιμελητοῦ, πρὸς ἀφαίρεσιν τῶν μετεγενεστέρων σουβάδων καὶ ἐκ τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Πετράκη, ἵνα τὸ κτήριο προσλάβῃ ἐνιαίαν ἐμφάνισιν ἐξωτερικῶς, ἐγένετο, διὰ τῆς ἐμφανίσεως τῆς τοιχοποιίας, διάκρισις τῶν διαφόρων ἐποχῶν τοῦ κτηρίου, ἥτις ἐπέτρεψε τὴν ἀκριβεστέραν τυπολογικὴν καὶ χρονολογικὴν μελέτην αὐτοῦ (βλ. Μ. Σωτηρίου, Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, Δελτίον τῆς Χ.Α.Ε. Περίοδος Δ', τόμ. Β' (1960-61), Ἀθῆναι 1962, σ. 101-129, Πίν. 47-50). Ἐπίσης ἀνευρέθη εἰς τὸ νότιον παράθυρον τοῦ νάρθηκος, χρησιμοποιηθὲν ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικόν, μαρμάρινον ἀγαλμάτιον, ἀκέφαλον, ὕψους 0,285 μ. (Πίν. 50 γ.).

Τοῦτο εἰκονίζει φιλόσοφον, ἡλικιωμένον, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ ρυτιδωμένου καὶ μαραμένου στήθους του, καθήμενον ἐπὶ καθίσματος ἀνευ ἔρει-

σινώτου και κρατούντα πιθανώς δια της άριστερᾶς περιελιγμένον βιβλίον.

Τὸ ἀγαλμάτιον, ἀδράς τέχνης, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔργον ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἀντίγραφον ἀσφαλῶς γνωστοῦ προτύπου τοῦ καθημένου φιλοσόφου τοῦ 3ου αἰῶνος π.Χ.

Καίσαριανή

Ὁ Ἐφορος ἐπέβλεψε τὰς ὑπὸ τῆς Φιλοδασικῆς Ἐνώσεως ἐκτελεσθεῖσας ἐργασίας ἀναστηλώσεως τῶν κτηρίων τῆς Μονῆς Καίσαριανῆς (λουτρώνος, τραπέζης καὶ κελλίων) καὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ ναοῦ καὶ τῆς αὐλῆς.

Ἐπίσης ἐπέβλεψε καὶ τὰς ὑπὸ τῆς αὐτῆς Ἐνώσεως ἐκτελεσθεῖσας ἐργασίας στερεώσεως τῶν παρὰ τὴν Καίσαριανὴν ἔρειπῶν τοῦ λεγομένου Φραγκομονάστηρου καὶ διαμορφώσεως τῆς περιοχῆς.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἐξετελέσθησαν, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἀνασκαφικαὶ ἐρευναι (1958-1959) εἰς τὰ ἔρειπια τοῦ ἐκεῖ ναοῦ τοῦ λεγομένου Ἀγίου Μάρκου (κάτωσιν αὐτοῦ βλ. εἰς Εὐρετήριο Μεσαιωνικῶν Μνημείων Ἑλλάδος, τ. Γ' (1933) σ. 164). Τὰ συμπεράσματα τὰ ὁποῖα ἐξήχθησαν ἐκ τῶν ἐρευνῶν τούτων εἶναι ἐν περιλήψει τὰ ἀκόλουθα:

α. Ὁ ἡρειπωμένος σταυροειδῆς ναὸς τοῦ 10ου αἰῶνος ἐδράζεται ἐπὶ τῶν θεμελίων τρικλίτου βασιλικῆς μετὰ νάρθηκος, πιθανῶς 5ου - 6ου αἰῶνος, ἐκ τῆς ὁποίας καὶ πρέπει νὰ προέρχωνται τὰ κατὰ χώραν ὡς καὶ τὰ ἐν τῷ περιβόλῳ τῆς νῦν Μονῆς συγκεντρωμένα παλαιοχριστιανικά γλυπτὰ (βλ. BCH, 1958, σ. 582 καὶ 1959, σ. 661), (Πίν. 50 β, ε, 53 β).

β. Ὁ ναῖσκος τῶν Ταξιαρχῶν, ὅστις ἐχρησίμευσεν ὡς κοιμητηριακὸς ναὸς τῆς νεωτέρας Μονῆς, ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ βορείου κλίτους καὶ τοῦ βορείου τμήματος τοῦ νάρθηκος. Ὁ βόρειος δὲ τοῖχος αὐτοῦ εἰς ὕψος 1,10 μ. εἶναι αὐτὸς ὁ τοῖχος τῆς βασιλικῆς.

Διὰ τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ τῆς Μονῆς ἐπεβεβαιώθησαν τὰ συμπεράσματα παλαιότερων σκαφικῶν ἐρευνῶν τοῦ Ἐφόρου (βλ. Π.Α.Ε. 1949 σ. 44-50 καὶ Π.Α.Ε. 1950 σ. 138-144) ὅτι τὰ ὑπὸ τὸν ναὸν τῆς σημερινῆς Μονῆς ἀποκαλυφθέντα κτίσματα δὲν ἦσαν ἐκκλησιαστικοῦ χαρακτῆρος (πρβλ. Svoronos, Journal Intern. d'Archéologie Numismatique, τ. 17 (1915) σ. 81).

Μονὴ Ἀστερίου

Τὸ βυζαντινὸν τοῦτο κτίσμα (Εὐρετήριο, τεύχος Γ' σ. 165-167) εἶχε παραμορφωθῇ διὰ μεταγενεστέρων προσθηκῶν καὶ ἐπισκευῶν. Ἐπίσης

εἶχεν ὑποστῇ, λόγῳ τοῦ χρόνου, πολλὰς ζημίας, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλουν κίνδυνον διὰ τὴν ἀσφάλειαν αὐτοῦ. Αἱ γενόμεναι ὑπὸ τῆς Ἐφορείας (1959), τῇ συνεργασίᾳ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως, ἐργασίαι ἀπέβλεψαν ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸ νὰ ἄρουν τοὺς κινδύνους κατὰ τῆς ἀσφαλείας τοῦ κτίσματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἐπαναφέρουν τοῦτο εἰς τὴν ἀρχικὴν του μορφήν.

Οὕτω : α' Ἀφηρεθῇ ὁλόκληρος ἡ κατεστραμμένη κεράμωσις τοῦ ναοῦ. Ἀφηρεθῇσαν τὰ μπάζα τὰ ὁποῖα εἶχον σωρευθῇ ἐπὶ τῆς στέγης. Ἐπειδὴ παρετηρήθη διατάραξις τῆς τοιχοποιίας εἰς τὰ ἀνώτερα μέρη, κατεσκευάσθη εἰς τὴν κορυφὴν τῶν τοίχων «σενάζ», ἀόρατον ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς.

Ἐν συνεχείᾳ αἱ ἐπιφάνειαι τῆς στέγης ἐκαλύφθησαν διὰ γκρὸ-μπετόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπεστρώθη ἡ νέα κεράμωσις, διὰ κεράμων ὁμοίου τύπου πρὸς τὰς παλαιάς.

β' Ἀπεκατεστάθη ὁ τροῦλλος, ἐξωτερικῶς, εἰς τὴν ἀρχικὴν του μορφήν. Ἦτοι: ἀντικατεστάθη ἡ μετ' ἐξεχόντων ὀριζοντίων γείσων νεωτέρα στέγη τοῦ δι' ἐτέρας ληγούσης εἰς τοξύλια ἄνευ γείσων. Εἰς τὴν λύσιν αὐτὴν ὠδήγησεν ἡ ὑπαρξίς τῶν ὑδρορροῶν εἰς τὴν ἀρχικὴν των θέσιν, αἵτινες συνεπληρώθησαν, καθὼς καὶ τὰ ἐκ πωρολίθου τόξα, τὰ ἐπιστέφοντα τὰς ὀκτὼ πλευρὰς τοῦ τυμπάνου (Πίν. 54 α, δ). Ἐγένετο ἄρμολόγημα τῆς τοιχοποιίας τῶν πλευρῶν τούτων καὶ ἀπεκατεστάθησαν τὰ ὀκτὼ στενὰ παράθυρα.

γ'. Ἐγένετο ἄρμολόγημα τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καὶ ἐτοποθετήθη νέον ὑαλοστάσιον ἐκ πωρίνης πλακὸς εἰς ἀποφραγὲν στενὸν παλαιὸν παράθυρον τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ νάρθηκος.

δ'. Ἐτακτοποιήθη ἡ δυτικὴ ὄψις τοῦ ναοῦ καὶ ἀπεκατεστάθη ἡ κλίμαξ.

ε'. Ἐστερεώθη τὸ τεθραυσμένον ὑπέρθυρον τῆς ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναὸν θύρας.

στ'. Κατὰ τὰς ἐργασίας εὐρέθη μαρμαρίνη πλάξ μετ' ἐπιγραφὴν : ΣΤΑΥΡΟΠΗΓΙΟΝ Π(ΑΤ)ΡΙΑΡΧΙΚΟΝ (Πίν. 50 α).

Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Κυνηγὸς

Ἡ Ἐφορεία εἶχε προβῇ εἰς ἐργασίας ἀποκαταστάσεως τοῦ ναοῦ τὸ 1949, αἵτινες συνίσταντο εἰς τὰ ἑξῆς:

Ἐξωτερικῶς : 1. Ὁ ναὸς περιβάλλετο κατὰ τὴν Α καὶ τὴν Ν πλευρὰν αὐτοῦ ὑπὸ νεωτέρου κτίσματος, ἐν εἵδει κλειστῆς στοᾶς, κτισθέντος ἀρχικῶς μὲν πρὸς διανυκτέρευσιν τῶν πανηγυριστῶν, χρησιμοποιουμένου δὲ πράγματι, ὅτε μὲν ὡς χοιροστασίῳ, ὅτε δὲ ὡς ὀρνιθῶνος.

Ἡ κατεδάφισις τούτου ἐπεβάλλετο κυρίως διὰ νὰ ἀπαλλαγῇ ὁ ναὸς τῆς κακῶς προστεθειμένης πέτρης, ἥτις παρεμόρφωνε τελείως τὴν ἀρχικὴν ὄψιν αὐτοῦ. Οὕτως ὄχι μόνον ὁ κυρίως ναὸς ἠλευθερώθη, ἀναδειχθείσης τῆς πρότερον κεκρυμμένης ραδινῆς αὐτοῦ μορφῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ν πλευρὰν ἀπεκαλύφθησαν τὰ ἐπὶ κιονίσκου βαίνοντα δύο μεγάλα τόξα τῆς στοᾶς, σύγχρονα τοῦ νάρθηκος, ἅτινα προσδίδουν νῦν πολλὴν γραφικότητα εἰς τὸ κτήριο (Πίν. 55 ε).

2. Διηνοίχθη τὸ δίλοβον παράθυρον τοῦ ἱεροῦ καὶ ἐπὶ τοῦ Β τοίχου ἀπεκατεστάθη τὸ ἀρχαῖον δίλοβον παράθυρον, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σωζομένων κορυφῶν τῶν λοβῶν, κατασκευασθέντος ἐκ πορλίθου διαχωριστικοῦ κιονίσκου. Εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν ὑπῆρχε τετράγωνον σεσηπὸς παράθυρον.

3. Εἰς τὴν στέγην ἐγένετο στερέωσις καὶ ἐκ νέου τοποθέτησις κεράμων, ἀλλαγὴ σεσηπότων ξύλων κ.τ.λ.

Ἐσωτερικῶς : 1. Ὁ κυρίως ναὸς, ὅστις ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἀρχαιότερον τμήμα τοῦ σημερινοῦ ναοῦ μετὰ τοῦ νάρθηκος καὶ τῆς μεσημβρινῆς στοᾶς, εἶχε τὴν ἐπιφάνειαν τῶν τοίχων κατὰ τὸ πλεῖστον κεκαλυμμένην ὑπὸ λίαν κακοτέχνων τοιχογραφιῶν τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνος, ἢ ὑπὸ φαιοῦ κονιάματος, τοὺς κίονας καὶ τὸ ἀρχαῖον μαρμάρινον ἐπιστύλιον τοῦ κτιστοῦ τέμπλου χρωματισμένα διὰ ζωηρῶν χρωμάτων, ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου δὲ ἐπεκάθητο τεράστιος νεώτερος ξύλινος σταυρός, καλύπτων τὴν θῆαν ὀλοκλήρου τῆς ἀψίδος.

Πάντων τούτων τῶν ἐπιχρωματισμῶν καὶ προσθηκῶν ἀπηλλογῇ ὁ ναὸς, ἀνακτίσας τὴν ἀρχαῖωτέραν του ὄψιν.

2. Ἐγένετο πλήρης ἀπολεπισμὸς τοῦ νεωτέρου κονιάματος ἐπὶ ὀλοκλήρου τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ ναοῦ ἀπὸ τοῦ τρούλλου μέχρι τοῦ δαπέδου. Ἐκ τούτου ἦλθεν εἰς φῶς ὀλόκληρος ἡ διὰ τοιχογραφιῶν παλαιότερα διακόσμησις, ἀναγομένη εἰς τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν περὶ τὸ 1700 περίοδον.

Κατὰ τὴν πρόοδον τῶν ἐργασιῶν, εἰς τινὰ σημεῖα ἀπεκαλύφθη ἀρχαιότερον στρώμα τοιχογραφιῶν, αἱ παραστάσεις ὅμως εἶναι λίαν ἐξίτηλοι, ὥστε μόνις δύναται τις νὰ σχηματίσῃ ἰδέαν τινὰ περὶ τῆς ἐποχῆς, τῆς τεχνοτροπίας καὶ τοῦ εἰκονογραφικοῦ συστήματος τῆς πρώτης διακοσμῆσεως. Οὕτω ἀπεκαλύφθη εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ εἰς Ἱεράρχης, καὶ εἰς τὸν Ν τοῖχον, εἰς καλυτέραν σχετικῶς κατάστασιν, ὁ προφήτης Ζαχαρίας.

Εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν καμαρῶν μόνις διακρίνονται ἴχνη συνθέσεων. Ἡ ἐποχὴ τῆς παλαιότερας τοιχογραφίας ταύτης δύναται,

νομίζω, μετὰ τινος ἀσφαλείας νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸ τέλος τοῦ 13ου ἢ ἀρχῆς τοῦ 14ου αἰῶνος.

Παράθυρα : Κατεσκευάσθησαν σιδηρὰ παράθυρα, τέσσαρα (4) διὰ τὸν τρούλλον, δύο (2) διὰ τὸ δίλοβον παράθυρον τοῦ ἱεροῦ καὶ δύο (2) διὰ τὸ ἐκ νέου κατασκευασθὲν βόρειον παράθυρον. Εἰς αὐτὰ ἐτοποθετήθησαν ὑαλοπίνακες ἐνισχυμένοι διὰ σύρματος (Μ. Χατζηδάκη, Βυζαντινὴ Ἀθήνα (1958) εἰκ. 125-128).

Τὸ 1960, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως καὶ τῆς Ἐφορείας (διὰ τοῦ Ἐπιμελητοῦ) συνεχίσθησαν αἱ ἐργασίαι ἀποκαταστάσεως καὶ ἀναστηλώσεως τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Κυνηγοῦ. Τὰ κυριώτερα σημεῖα τῶν ἐργασιῶν τούτων εἶναι τὰ ἑξῆς:

α' *Νοτία πλευρά :* Ἀφηρέθη μεταγενέστερον καμαροσκεπὲς διαμέρισμα προσκεκολλημένον εἰς τὴν Ν πλευρὰν τοῦ ναοῦ καὶ ἀνακατεσκευάσθη ἡ στοὰ μετὰ τῶν 3 τόξων (Πίν. 54 γ). Ἀπεκαλύφθησαν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ τὰ ἑξῆς: Ἀμέσως ὑπὸ τὸ ἀέτωμα τῆς κεραίας δίλοβον παράθυρον, κάτω, τοξωτὴ θύρα, καὶ ἀνατολικώτερον — εἰς τὸ ἱερόν — μικρὸν τοξωτὸν παράθυρον. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ ἀνοίγματα ἀπεκατεστάθησαν εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν μορφῶν.

β' *Στέγη :* Ἐγένετο ἀνακεράμωσις τοῦ τρούλλου καὶ τῆς στέγης τοῦ νάρθηκος.

γ' *Κωδωνοστάσιον :* Τοῦτο ὡς ἐτοιμόρροπον, διελύθη καὶ ἐπανακατεσκευάσθη.

δ' *Ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι :* Καθιέρησαν τὰ ἐπιχρίσματα, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον τὸν νάρθηκα καὶ τὴν στοάν, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐγένετο ἀρμόλογημα (Πίν. 54 δ). Κατὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην ἀπεκαλύφθησαν αἱ κοιλότητες 5 Ροδίων πινακίων εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος.

ε' *Ἐσωτερικόν :* Ἀπετειχίσθησαν αἱ τοιχογραφίαι ὑπὸ τὴν νοτίαν καμάραν διὰ τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ διλόβου παραθύρου, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω. Διελύθη τὸ κτιστὸν τέμπλον. Ἐξ αὐτοῦ ἐξήχθησαν μέλη τοῦ μαρμαρίνου βυζαντινοῦ τέμπλου, τὰ ὁποῖα προσαρμόζονται πρὸς τὰ παλαιότερον περισυλλεγέντα. Ἀντικατεστάθησαν αἱ μικραὶ σύγχρονοι πλάκες τοῦ δαπέδου δι' ἐτέρων ἐκ μαρμαροῦ, μεγάλων διαστάσεων. Κατὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην παρετηρήθη ὅτι, ἀρχικῶς ὁ ναὸς εἶχεν ὡς δάπεδον τὸ φυσικὸν βραχώδες ἔδαφος, τὸ ὅποιον εἶχεν ἰσοπεδωθῇ διὰ λειάνσεως τοῦ βράχου καὶ συμπληρώσεως τῶν κοιλοτήτων, εἴτε διὰ μείγματος ἀσβέστου καὶ ἄμμου, εἴτε διὰ πεπατημένου χρώματος.

Τὸ ἀνοίγμα (2,22 μ.) διὰ τοῦ ὁποίου γίνεται σήμερον ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ κυρίως ναοῦ καὶ νάρ-

θηκος ἀρχικῶς ἦτο στενότερον, ἦτο δηλαδὴ μία κανονικὴ θύρα ὡς ἐδείκνυν τὰ ἱχνη τὰ ἀποκαλυφθέντα κάτωθεν τῶν πλακῶν. Τὸ ἀρχικὸν δὲ ἀνοιγμα ἦτο τοξωτὸν. Τμήμα τοῦ τόξου τούτου μετὰ τοιχογραφιῶν εὐρέθη εἰς τὴν ὑποθεμελίωσιν τοῦ νοτίου σταθμοῦ τοῦ σημερινοῦ ἀνοίγματος. Εἰς τὸν νάρθηκα, κατὰ 0,35 μ. χαμηλότερον τοῦ κατωφλίου τῆς βορείου θύρας, εὐρέθη παλαιότερον δάπεδον ἐξ ἀκατεργάστων πλακῶν, τὸ ὁποῖον καὶ ἀφέθη.

Εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Μονῆς κατηδαφίσθησαν μεταγενέστερα ἡμιερειωμένα δωμάτια εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ περιβόλου. Ἐκ τῶν διαλυθέντων τοίχων ἐξήχθησαν μέλη τινὰ τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου. Τέλος, ἐπεσκευάσθη ἡ δυτικὴ Πύλη τῆς Μονῆς (Πίν. 52 δ).

Περὶ τῶν ὡς ἄνω ἐργασιῶν γίνεται ἐκτενεστέρα ἐκθεσις ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως.

Σημειούμεν, τέλος, τὰ ἐξῆς εὐρήματα:

α) Πέντε πήλινα ἀγγεῖα εὐρεθέντα κατὰ τὴν κατεδάφισιν τῆς νοτίου στοᾶς καὶ τοῦ καμαρωτοῦ κτίσματος, ἐντὸς ὁπῶν εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ Ναοῦ (Πίν. 57 ε). Τὸ πρῶτον τῶν ἀγγείων τούτων (Πίν. 57 ε α') ἐξ ἀριστερῶν, ὕψ. 0,17 μ.) φέρει διάκοσμον ἐπαλλήλων κύκλων καὶ στιγμῶν διὰ λευκοῦ χρώματος ἐπὶ κασιναοχρόου βάθους.

Τὸ δεύτερον (ὕψ. 0,17 μ.) ἔχει ὁμοίως καστανόχρουν γάνωσιν. Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο εἰς σχῆμα κύλικος, ἐχρησίμευε, πιθανῶς, ὡς Ἅγιον Ποτήριον. Ἡ ἀπόκρυψις τῶν ἀγγείων τούτων, τὰ ὁποῖα χωρὶς ἀμφιβολίας ἐχρησιμοποιούντο ὡς ἱερὰ σκεύη, εἰς τὰς ὁπὰς τοῦ τοίχου εἰς μὴ ἐμφανὲς μέρος, ἐγένετο πιθανῶς εἰς στιγμὰς κινδύνου.

β) Μαρμάρινος ἀρράβδωτος κίων ἀποτεχισθεὶς ἐκ τοῦ τυμπάνου τοῦ Νάρθηκος (Πίν. 53 α). Ἐπ' αὐτοῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

IC	XC
YC	ΘY

Ἐπικατάρατος πᾶς

παρὰ Χ[ριστ]οῦ τοῦ Θ[ε]οῦ καὶ τοῦ

Τιμίου Προδρόμου, δς

γινώσκει τοὺς ἀμπελῶνας

τῆς Μονῆς καὶ ὠφελεῖται

ἐξ αὐτῶν [ἀ]πὸ το[ῦ] νῦν μέχρη

καὶ ἐσχάτου

Προφητικὸν Δρέπανον...

Κιόνιον τοῦ Νεοφύτου

Εὐρίσκεται σήμερον ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς παρὰ τὸν Σταυρὸν οἰκίας Σ. Χούντα.

Μερίμνη τῆς Ἐφορείας ἐγένετο τὸ 1958 περί-

φραξίς τούτου καὶ τακτοποιήσις τοῦ περὶ αὐτὸ χώρου (βλ. Εὑρετήριον τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τεῦχος Γ', σ. 175).

Ὁμορφὴ Ἐκκλησιᾶ (Γαλάτσι)

Ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως ἐγένοντο ἐργασίαι συντηρήσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου-ἀγιογράφου κ. Φώτη Κόντογλου.

Ἐπίσης ἐγένετο περίφραξις τοῦ χώρου τῆς ἐκκλησίας (1958).

Μονὴ Δαφνίου

Ἡ Ἐφορεία συνειργάσθη μετὰ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως εἰς τὰς μακροχρονίους ἐργασίας διὰ τὴν στερέωσιν, ἀποκατάστασιν καὶ συντήρησιν τῶν βυζαντινῶν κτηρίων καὶ τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Μονῆς, ὡς καὶ τὴν διαμόρφωσιν τῶν σχετικῶν χώρων (Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 1955 σ. 115, 1956 σ. 128, 1957 σ. 101, 1958 σ. 182, καὶ 1960 σ. 230).

Εἰδικώτερον κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποκαταστάσεως τοῦ ἐξωνάρθηκος (βλ. οἰκίαν ἔκθεσιν τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως) καὶ νέας διαρρυθμίσεως τῆς νοτίας αὐλῆς, προέκυψεν ἡ ἀνάγκη νὰ γίνων (1959-1960), δαπάναις τῆς Ὑπηρεσίας, ἐκτεταμέναι σκαφικαὶ ἐρευναι εἰς ὄλον τὸν χώρον, νοτίως τοῦ ναοῦ καὶ δυτικῶς τοῦ ἐξωνάρθηκος, δι' ὧν διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς θεμελιῶν σημαντικῶν βυζαντινῶν καὶ φραγκικῶν κτηρίων τῆς Μονῆς.

Τὰ σπουδαιότερα στοιχεῖα τῶν ἀποκαλυφθέντων κτηρίων εἶναι τὰ ἐξῆς:

α) Μεγάλῃ εἰσοδος με μαρμάρινον κατώφλιον, εὐρεθεῖσα πρὸ τοῦ ἐκδοτηρίου εἰσιτηρίων καὶ εἰς βάθος 0,90 μ. ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ πλακοστρώτου τῆς αὐλῆς, ἀντιστοιχοῦσα εἰς τὸν ἄξονα τῆς μνημειακῆς ἀνατολικῆς πύλης τῆς Μονῆς, εὐρεθείσης ὑπὸ τὴν σημερινὴν εἰσοδον (Πίν. 54 ε).

β) Μεγάλῃ ἐπιμήκης αἵθουσα, με κατεύθυνσιν Α-Δ, ἐστρωμένη διὰ πηλίνων ὀπτῶν πλακῶν, φέρουσα κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου μακροῦ τοίχου αὐτῆς κιονοστοιχίαν, τρεῖς κίονες τῆς ὁποίας εὐρέθησαν κατὰ χώραν (Πίν. 54 στ).

γ) Ὑπόκαυστον λουτροῦ, τὸ δάπεδον τοῦ ὁποίου ὑπεβάσταζον τετράγωνοι πεσσοὶ καὶ κιονίσκοι, ἀποτελούμενοι ἐκ πηλίνων σωλῆνων πεπληρωμένων δι' ἰσχυροῦ μείγματος (Πίν. 56 α).

Κατὰ τὰς διεξαχθείσας ἐργασίας ἐγένετο περισλλογὴ σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἀναγλύφων, ἐπιγραφῶν κ.ἀ. τὰ χαρακτηρικώτερα τῶν ὁποίων εἶναι τὰ ἐξῆς:

α) Ἀγαλμα καθημένης γυναικός, ἄνευ κεφαλῆς, συνολικοῦ ὕψους 0,925 μ. Τὸ κάθισμα ὕψους

0,52 μ., πλάτους 0,50 μ. δὲν φέρει ἐρεισίνωντον. Τὸ πίσω μέρος τοῦ ἀγάλματος δὲν εἶναι εἰργασμένον, διότι ἀσφαλῶς δὲν ἦτο ὁρατὸν (Πίν. 51, γ, δ).

β) Μαρμαρίνη κεφαλὴ γυναικός, ὕψους 0,23 μ. ἀνήκουσα πιθανῶς εἰς τὸ ἀνωτέρω ἄγαλμα (Πίν. 51 α).

γ) Μαρμαρίνη ἀκροκέραμος, ὕψους 0,305 μ. μετ' ἀναγλύφου ἀνθεμίου (Πίν. 50 δ).

δ) Μεγάλῃ μαρμαρίνῃ βάσις μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς (Πίν. 52 ε).

ΕΥΔΟΞΟΣ

ΔΗΜΑΙΝΕΤΟΥ

ΚΥΔΑΘΗΝΑΙΕΥΣ

ὕψος γραμμάτων 0,024-0,027 μ.

ε) Τετράγωνος βάσις, μήκους 0,553 μ. καὶ ὕψους 0,28 μ. μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν

..ΙΟΣ ΑΝΕΘΗΚΕΝ

..ΞΩΝΤΙΔΟΣ ΦΥΛΑΡΧΟΣ ΕΡΜΗ

στ) Ἐπιτύμβιος κιονίσκος μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν:

ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΟΣ

ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΟΥ

ΑΦΙΔΝΑΙΟΣ

ὕψος γραμμάτων 0,033 μ. (Πίν. 53 γ).

ζ) Δύο δωρικά κιονόκρανα (Πίν. 52 ς).

Μονὴ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (Εὐρετήριο Γ. σ. 168-169)

Κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ γενομένην ἐξέτασιν τῶν κτισμάτων τῆς Μονῆς, διεπιστώθησαν: ἐπικίνδυνοι ρωγαὶ εἰς τὸν βυζαντινὸν ναὸν (13ου - 14ου αἰῶνος), εἰς τὸν βόρειον τοῖχον τῆς ἡμιερείωμένης Τραπεζῆς (16ου - 17ου αἰ.) καὶ εἰς τὸν στρογγύλον πύργον.

Ἐπεβλήθη πρόγραμμα ἐκτελέσεως ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ ἐπισκευῆς.

Χ α λ ά ν δ ρ ι

Πρὸ τοῦ νεοδημένου ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος εἰς θέσιν Τούφα, κατεγράφησαν ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ τὰ ἑξῆς:

α' μαρμάρινος κύλινδρος μετὰ δύο ἐγκοπὰς

β' μαρμάρινος κίων ἀκέραιος

γ' ἀρχαῖον οἰκοδομικὸν ὕλικόν

δ' μαρμαρίνη σαρκοφάγος, μόλις ἐξερχομένη τοῦ ἐδάφους.

Ν τ α ο ὺ Π ε ν τ ἑ λ ῆ ς

Ἐγένετο ἐξέτασις τοῦ μνημείου καὶ διεπιστώθησαν αἱ κτηριακαὶ ἀνάγκαι αὐτοῦ.

Ν α ὸ ς Ἀ γ ί α ς Π α ρ α σ κ ε υ ῆ ς

Εὐρίσκεται μετὰ τῆς Νταοῦ καὶ τοῦ Πικερμίου. Ὁ ναῖσκος εἶναι εἰς τετράγωνος χῶρος, καλυπτόμενος μετὰ χαμηλὸν τυφλὸν τροῦλλον, πρὸς

δυσμὰς τοῦ ὁποίου εἶναι προσκεκολλημένος καμαροσκεπὴς νάρθηξ.

Λ α υ ρ ε ω τ ι κ ὸ ς Ὀ λ υ μ π ο ς

Ἐπὶ τοῦ Ἐπιμελητοῦ ἐξητάσθησαν τὰ ἑξῆς:

α) Ἀγία Παρασκευή

Ἐρειπωμένος ναῖσκος μονόκλιτος, ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ πρὸς Λαυρεωτικὸν Ὀλύμπον. Κατεγράφησαν μετὰ τῶν ἐρειπίων: α) κάλυμμα σαρκοφάγου ἐκ μαρμάρου εἰς δύο ἐθραυσμένον, β) τμήμα ἐπιστυλίου (Πίν. 50 ς), 3) δύο κίονες ἀρράβδωτοι, 4) τὸ κάτω ἡμισυ ποδὸς Τραπεζῆς, 5) τρία τμήματα θωρακίων καὶ 6) μικρὸν ἰωνικὸν κιονόκρανον.

β) Εἰσόδια Θεοτόκου

Ναὸς Νεκροταφείου. Εὐρίσκεται δεξιὰ τοῦ πρὸς τὸ χωρίον δρόμου. Ὁ ναὸς διαστ. 10 μ. Χ 7,05 μ. εἶναι δίκλιτος ἐκτισμένος ἐπὶ τῆς θέσεως πιθανῶς ἀρχαιοτέρου κτίσματος καὶ ἐκ παλαιότερου ὕλικου. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν σώζονται σύνολα τοιχογραφιῶν ὅπως: α) Δέησις (εἰς τὸ δυτικὸν τόξον), β) εἰς τὸ κτιστὸν εἰκονοστάσιον: Ἅγιος Βλάσιος, Ἅγιος Νικόλαος, Θεοτόκος ἐνθρονος μετὰ τοῦ παιδίου, Χριστὸς ἐνθρονος, Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος καὶ τὰ Εἰσόδια.

Ἐπὶ τοῦ εἰκονοστασίου ἐπίσης σώζονται δύο ἐπιγραφαί, ἡ μία ψαλμική, ἡ ἑτέρα τῆς ἀνιστορήσεως, διδάσκουσα ὅτι ἡ ἀγιογράφησις ἐγένετο δαπάναις τοῦ *εἰρέως Κυρ. Νικολάου Κουτουφά*. Ἀμφότεραι φέρουν τὴν χρονολογίαν 1772.

Εἰς τὸ Ἱερὸν Βῆμα, εἰς μὲν τὴν Πρόθεσιν ἡ «Ἀκρα Ταπεινώσις», εἰς δὲ τὴν ἀψίδα ἄνω ἡ Πλατυτέρα, κάτω οἱ Τέσσαρες Ἱεράρχαι μετὰ τοῦ Χριστοῦ ὡς Ἄρτου εἰς τὸ μέσον. Αἱ τοιχογραφίαι διατηροῦνται καλῶς, προδίδουν δὲ μετὰ τὴν ἁρμονίαν τῶν χρωμάτων καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῶν σχημάτων καὶ τῶν μορφῶν καλλιτεχνικὴν δυνάμιν τοῦ τεχνίτου.

γ) Ἅγιος Ἰωάννης

Ἐρειπωμένος ναῖσκος. Κατεγράφησαν 5 τμήματα κίωνων καὶ ἓν θραῦσμα κιονίσκου ὀκταπλεύρου διατομῆς.

δ) Παλαιοχριστιανικὴ βασιλική

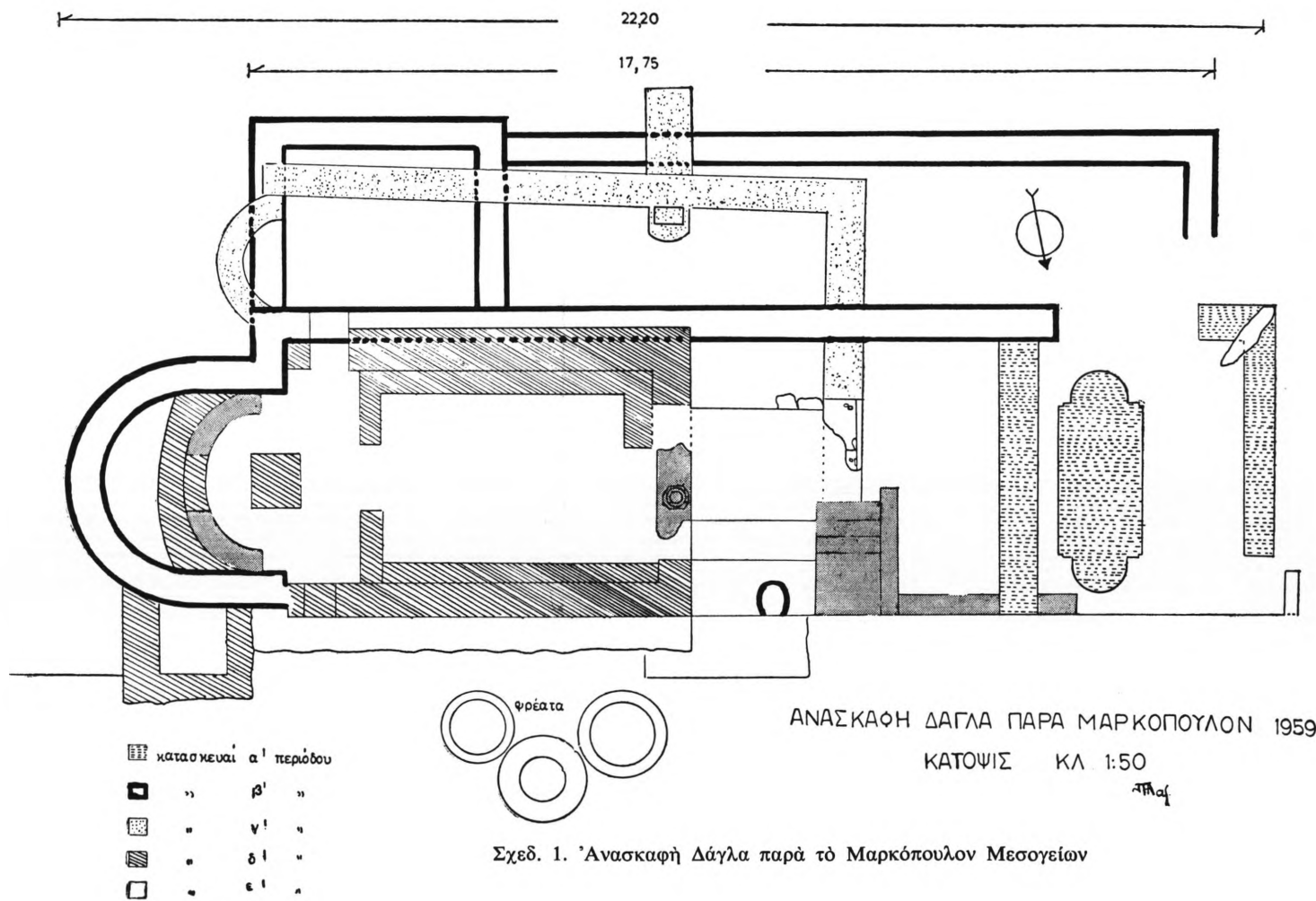
(βλ. Π.Α.Ε. 1953, 92-128). Ἐγένετο ἐξέτασις τῶν ἐρειπίων τοῦ μνημείου.

Τῇ ἐνεργείᾳ τῆς Ἐφορείας ἐφωτογραφήθη ὑπὸ τῆς Βασιλικῆς Ἀεροπορίας ἡ περιοχὴ τοῦ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΑΓΛΑ

ΠΑΡΑ ΤΟ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΝ ΜΕΣΟΓΕΙΩΝ

Εἰς τὴν θέσιν Λιάδα τῆς Περιφέρειας Δάγλα, ἐνθα ὑψοῦται μεσαιωνικὸς πύργος καὶ ὁ ναῖσκος τῶν Ταξιαρχῶν (Πίν. 56 β, 55 ς), παρὰ τοὺς βο-

ρείους πρόποδας του δρους Μερέντα, εύρίσκονται τὰ λείψανα μικροῦ ναῖσκου, γνωστοῦ εἰς τοὺς κατοίκους τοῦ Μαρκοπούλου ὡς Ἁγίος Αἰμιλιανὸς (Πίν. 55 α).

Τὴν ἀψίδα τοῦ ναῖσκου τούτου περιέβαλλεν ἑτέρα ἀψίς, μεγαλυτέρων διαστάσεων (Πίν. 55 β), ἀνήκουσα προφανῶς εἰς παλαιότερον κτίσμα, διὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ὁποίου ἐνηργήθη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα (1958-1959) ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ.

Διὰ τῆς ἐρεῦνης ταύτης διεπιστώθη ὅτι εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν ὑπῆρξαν κτίσματα τεσσάρων ἐποχῶν τοῦλάχιστον. Τὸ ἀρχικὸν κτίσμα (Σχεδ. 1) ἦτο ἐπιμήκης αἰθουσα καταλήγουσα πρὸς ἀνατολὰς εἰς βαθεῖαν κόγχην, συνολικοῦ μήκους 22,15 μ. καὶ πλάτους 6,45 μ. Τὸ δυτικὸν τέρμα τῆς αἰθούσης διηρεῖτο διὰ τοίχου εἰς τετράγωνον χώρον εἰς τὸ δάπεδον τοῦ ὁποίου εὑρέθη δεξαμενὴ, αἱ δύο στεναὶ πλευραὶ τῆς ὁποίας ἐσχημάτιζον ἡμικύκλια. Τῆς δεξαμενῆς ταύτης οἱ μὲν τοῖχοι ἦσαν ἐστρωμένοι δι' ὑδραυλικῶν κονιάματος (κορασάνιου), ὁ δὲ πυθμὴν διὰ πηλίνων πλακῶν μὲ ἐγγάρακτον γραμμικὸν διάκοσμον.

Εἰς τὸ κτίσμα τοῦτο προσετέθη ἀργότερον ἓν ὀρθογώνιον περὺγιον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου τοίχου καὶ πιθανῶς τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἓν νότιον κλίτος πρὸς δυσμὰς τοῦ περυγίου. Ἐὰν αἱ προσθήκαι αὗται ἐγένοντο καὶ εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ κτηρίου δὲν δύναται πρὸς τὸ παρὸν νὰ βεβαιωθῇ, διότι ἡ πλευρὰ αὕτη δὲν ἔχει εἰσέτι ἐρευνηθῇ (Σχεδ. 1).

Μετά, πιθανῶς, καταστροφὴν τὸ κτίσμα περικυρλώθη εἰς μέρος μόνον τοῦ ἀρχικοῦ χώρου, ἔνθα διεμορφώθη μικρὸς ναῖσκος, τοῦ ὁποίου ἀνευρέθη τὸ πλακόστρωτον δάπεδον, τὸ κτιστὸν τέμπλον, ἡ κτιστὴ τετράγωνος Ἁγία Τράπεζα καὶ ἡ κόγχη, ἀπὸ τῆς ὁποίας προέβαλλε βαθμὶς ὡς βάσις ἑδρας, περιορισθεῖσα εἰς μέρος τῆς μεγάλης κόγχης τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος (Πίν. 55 δ). Ἰωνικὴ βάσις εὑρεθεῖσα κατὰ χώραν δεικνύει ὅτι ὁ δυτικὸς τοίχος τοῦ ναῖσκου διετρύπατο ὑπὸ διβήλου, τὸσον συνήθους εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Μεσογείων. Τὸν ναῖσκον τοῦτον περιέβαλλεν, ὡς εἶδος νάρθηκος ἀπὸ δυσμῶν καὶ νότου, κεκαλυμμένος χώρος, καταλήγων εἰς κόγχην εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον (Σχεδ. 1).

Ἀργότερον ὁ ναῖσκος περικυρλώθη μόνον εἰς τὸν κεντρικὸν τοιοῦτον. Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην περίοδον, τὸ δάπεδον ἀνυψώθη κατὰ 0,60 μ. τοῦ προηγουμένου, κατηργήθη τὸ δίβηλον, ἡ βάσις τοῦ ὁποίου ἐνεσώματώθη ἐντὸς τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἐκαλύφθησαν τὰ λείψανα τοῦ κτιστοῦ τέμπλου καὶ τῆς τετραγώνου Ἁγίας Τραπέζης

καὶ ἀντικατεστάθησαν δι' ἐτέρων προχείρου κατασκευῆς· τέλος δὲ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τῆς κόγχης κατεσκευάσθη ἑτέρα μικροτέρων διαστάσεων, ἐξαφανίσασα καὶ τὴν βαθμίδα (Πίν. 55 α).

Μετά τὴν καταστροφὴν τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος ὁ χώρος ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς νεκροταφεῖον. Ἦδη ἀνευρέθησαν 27 τάφοι εὐτελοῦς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατασκευῆς περιέχοντες πολλακίς περισσοτέρους τοῦ ἐνὸς νεκροῦς, ἐνταφιασμένους κατὰ τὸν ὀρθόδοξον τρόπον ἄνευ κτερισμάτων. Ἡ ποικιλία τῶν μορφῶν τῶν τάφων τούτων καὶ τὸ διάφορον ὕψος εἰς ὃ εὑρέθησαν δεικνύει εἰς ποίαν ἐκ τῶν περιόδων τοῦ κτίσματος ἀντιστοιχεῖ ἕκαστος. Ὡς ἀρχαιότερος τάφος δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ χωνοειδὲς ἀγγεῖον περιέχον σκελετὸν νηπίου, τοποθετηθὲν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ νοτίου τετραγώνου περυγίου, τὰς πηλῖνας πλάκας τοῦ ὁποίου (διαστ. 0,55 X 0,55 μ.) κατέστρεψεν ἓν μέρος (Πίν. 55 γ).

Ἄλλος κοινὸς τάφος ἡ χωνευτήριον ἀπεκαλύφθη πρὸ τοῦ διβήλου τοῦ ναῖσκου τῆς τρίτης περιόδου περιέχων σκελετοὺς 27 τοῦλάχιστον νεκρῶν (Σχεδ. 2).

Ἐπειδὴ, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ὁλοκληρωθῇ, μένει δὲ ἀνεξερεύνητος εἰσέτι ὁλόκληρος ἡ βορεία πλευρὰ τοῦ κτίσματος, δὲν εἶναι δυνατόν πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἐξαχθοῦν ἀσφαλὴ συμπεράσματα περὶ τῆς ἀκριβοῦς μορφῆς ἑκάστου κτίσματος καὶ τοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ.

Περὶ τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος (Σχεδ. 1) δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς μάλλον πιθανὴ ἡ γνώμη ὅτι ἦτο λουτρικὸν κτήριο ἀναγόμενον εἰς τοὺς ὑστέρους ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὡς μαρτυροῦν τὸ σχῆμα του, ὁ τρόπος δομῆς, ἡ δεξαμενὴ, ἀγωγὸς ὕδατος καὶ οἱ στρογγύλοι ὀπτοὶ πλίνθοι, οἱ χρησιμοποιούμενοι εἰς τὰ ὑπόκαυστα.

Διὰ τῆς προσθήκης τοῦ ὀρθογώνιου περυγίου καὶ τοῦ νοτίου κλίτους, πιθανῶς εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν, τὸ κτίσμα μετετέθη εἰς βασιλικὴν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους καὶ ἐχρησιμοποιήθη ἔκτοτε ὡς ναός.

Ἐκ τῶν εὐρημάτων σημειούμεν ἰδιαιτέρως τὰ ἑξῆς:

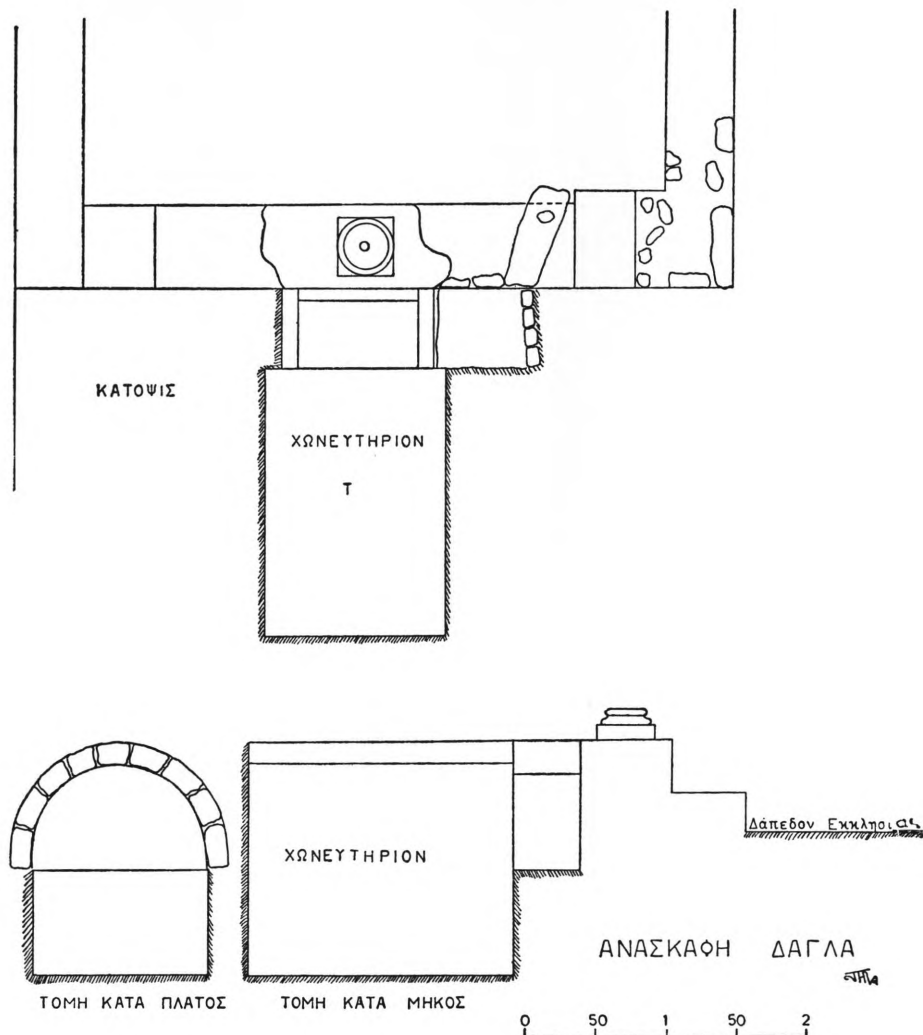
α. Ζεύγος χαλκῶν πορπῶν, μετὰ γλυπτοῦ φανταστικοῦ ζώου ἐπὶ τῆς μιᾶς καὶ λέοντος ἐπὶ τῆς ἑτέρας (Πίν. 57 δ), δυναμένων νὰ χρονολογηθοῦν τὸν 5ον-6ον αἰῶνα μ.Χ., β. Θραύσματα βυζ. ἀγγείων μετὰ γανώματος καὶ γραμμικοῦ ἢ ζωγραφικοῦ διακόσμου (Πίν. 57 γ), καὶ

γ. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς ἐπιχώσεως τῆς δεξαμενῆς εὑρέθη πλάξ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ἐλλιπὴς κατὰ τὸ δεξιὸν αὐτῆς μέρος, σωζομένων δια-

στάσεων 0,42 X 0,40 X 0,065 μ., ἐπὶ τῆς ὁποίας παρίσταται ἐν ἀναγλύφῳ, τὸ σύνηθες κατὰ τὴν ἀρχαιότητα θέμα τῶν νεκροδείπνων ἢ τοῦ δειπνιζομένου θεοῦ καὶ θεᾶς. Εἰκονίζεται (Πίν. 51 β). γυναικεία μορφή καθημένη ἐπὶ ὑψηλοῦ ἀνακλίντρου, πατοῦσα ἐπὶ ὑποποδίου καὶ στρέφουσα πρὸς

τέσσαρες μορφαὶ παιδίων. Τὸ πρῶτον παιδίον, τὸ ὁποῖον εἶναι προφανῶς ἀκόλουθος (ὑπηρέτης) κρατεῖ ἀβαθὲς σκεῦος, πιθανῶς φιάλην. Πρὸ τῶν παιδίων εὐρίσκεται κυβόσχημος βωμὸς καὶ πρὸ αὐτοῦ χοιρίδιον.

Εἰς τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν, ἐντὸς τετραγώ-

Σχεδ. 2. Κάτωψις καὶ τομαὶ κοινοῦ τάφου Ἁγίου Αἰμιλιανοῦ Δάγλα

τὴν δεξιὰ καθημένην ἀνδρικήν μορφήν ἢ ὁποία ἐδῶ ἐλλείπει.

Ἡ γυνὴ τείνει τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὴν τράπεζαν ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπάρχουν τὰ πόπανα, τὰ γλυκίσματα δηλαδὴ τὰ ὁποῖα προσέφερον ὡς ἀναίμακτον θυσίαν πρὸς τοὺς θεοὺς.

Ἀριστερὰ ἴστανται τρεῖς μορφαί, εἰς μικροτέραν κλίμακα, δύο ἄνδρες καὶ μία γυνή, πρὸ αὐτῶν δὲ

νου πλαισίου, εἰκονίζεται ἡ συνήθης κεφαλὴ ἀλόγου.

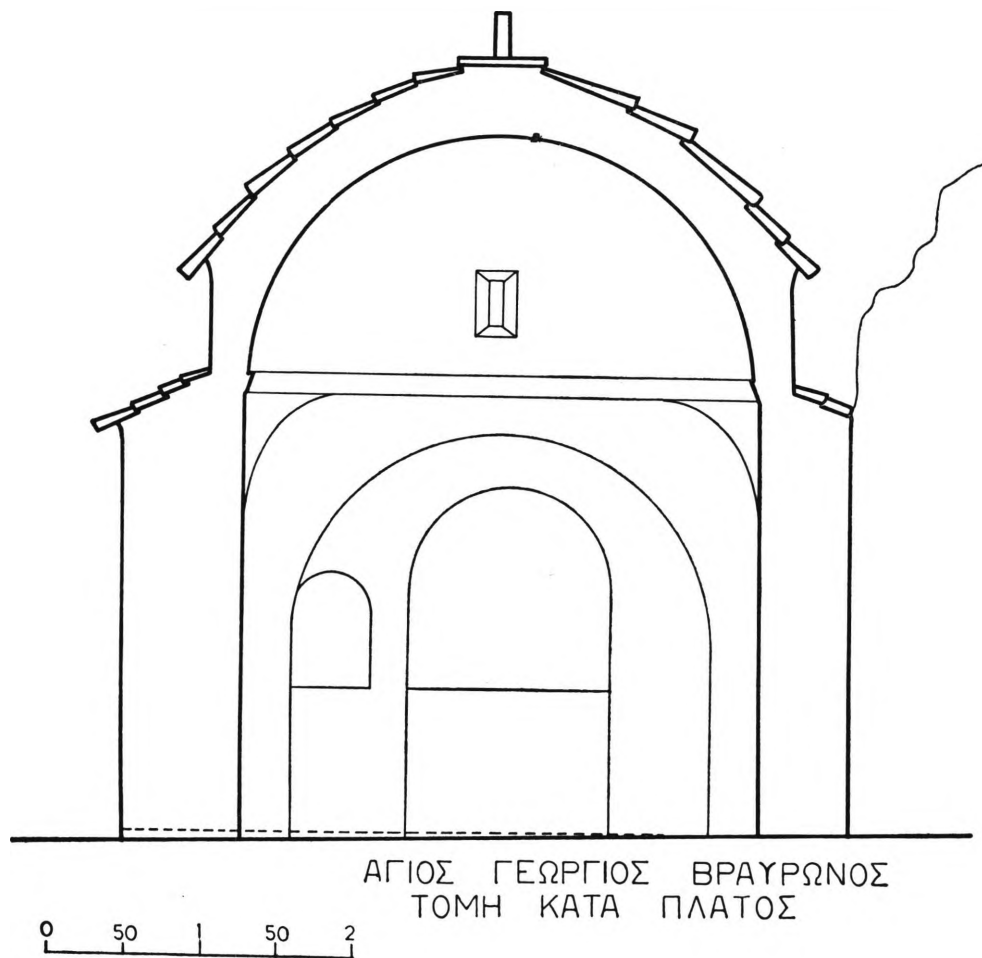
Ἐκ τῆς συγκρίσεως μὲ γνωστὰ ἤδη ἀνάγλυφα τοῦ ἰδίου τύπου (Memorie, pubblicate a cura dell' Istituto storico-archeologico di Rodi, I, 1933, σ. 159 καὶ Π.Α.Ε. 1953, ἐν Ἀθήναις 1956, σ. 255-25, εἰκ. 7) τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Δάγλα δύναται νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸν 4ον αἰῶνα π.Χ.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΡΑΥΡΩΝΟΣ

Ναός Ἁγίου Γεωργίου. Ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν ἀπὸ ἐτῶν ἐκτελουμένων ἐργασιῶν ἀνασκαφῆς καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ σπουδαιοτάτου ἐρειπίωνος τῆς Βραυρῶνος, ἀνετέθη ὑπὸ τοῦ διευ-

οποῖος ἀνεκαίνισε τὸν ναῖσκον, ἀνήγειρε νέα κελλία καὶ ἀνενέωσε τὰς τοιχογραφίας.

Ἀλλὰ καὶ πρὸ τοῦ σήμερον σωζομένου ναΐσκου, ὑπῆρχεν ἕτερος ναός, μεγαλυτέρων διαστάσεων, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ τμήματος τῆς ἡμικυκλικῆς

Σχεδ. 3. Κατὰ πλάτος τομὴ ναοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βραυρῶνος

θύνοντος τὰς ἐργασίας Γενικοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως εἰς τὸν Ἐπιμελητὴν ἢ μελέτῃ τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τοῦ λεγομένου παλαιοῦ ἢ μικροῦ Βραῦνος, ἐκτισμένου εἰς μικρὰν ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν, λαξευθεῖσαν ἐπὶ τοῦ νοτίως τοῦ ἀρχαίου ναοῦ βραχίονος ἐξάρματος (Τὸ Ἔργον 1960, 21 - 30) (Πίν. 52 β).

Τὴν περιοχὴν τοῦ παλαιοῦ Βραῦνος εἶχεν ἀγοράσει περὶ τὸ 1580 ὁ Ἅγιος Τιμόθεος, Ἐπίσκοπος Εὐρύπου — ὁ ἰδρυτὴς τῆς Μονῆς Πεντέλης — ὁ

ἀψίδος, τοῦ σωζομένου πρὸ τῆς μικρᾶς κόγχης τοῦ ναΐσκου.

Διὰ τῶν ἐργασιῶν αἱ ὁποῖαι ἔγιναν κατὰ τὸ 1962, ἀπεκατεστάθη, ὅσον τοῦτο ἦτο δυνατόν, ὁ ναῖσκος εἰς τὴν ἀρχικὴν του μορφήν. Ἀφηρεθήσαν δηλαδὴ νεώτερα προσκτίσματα εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν του, τὰ ὅποια ἐπιμήκυναν ἀσυμμέτρως τὸ κτίσμα, ἀφηρεθὲν εὐτελὲς μεταγενέστερον τέμπλον (ὕψ. 2,14 μ. κτιστόν), ὡς καὶ ἡ διὰ συγχρόνων πλακιδίων στρώσις τοῦ δαπέδου.

Ὑπὸ τὴν νεωτέραν ταύτην στρώσιν ἀπεκαλύφθη

εἰς βάθος 0,15-0,20 μ. ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου ἢ χρησιμεύσασα ἀρχικῶς ὡς δάπεδον τοῦ ναοῦ καὶ ἐπὶ τῆς ὁποίας ἄνευ ὑποθεμελιώσεως εἶχεν ἐγερθῇ τὸ κτίσμα.

Ἐπὶ τοῦ βράχου τούτου ὑπάρχουν λαξεύματα, ἐπὶ τῶν ὁποίων προφανῶς, ἠδράζοντο κτίσματα σχέσιν ἔχοντα μὲ τὸν παρακείμενον ἀρχαῖον ναόν.

Τὸ ὅτι ὁ βράχος ἀπετέλεσε τὸ ἀρχικὸν δάπεδον τῆς Ἐκκλησίας ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου, ὅστις κατέρχεται μέχρις αὐτοῦ.

Ὁ οὕτως ἀποκατασταθεὶς ναῖσκος εἶναι ἐν κατῴψει ὀρθογώνιος χώρος μετὰ 2 ἰσοῦσων τόξων πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς ἐν εἰδει βραχειῶν καμαρῶν (ἐσωτ. διαστ. 6,90 X 3,38 μ.) καὶ ἡμισφαιρικοῦ τρουλλοῦ (ὑψους 4,42 μ.), ἐδραζομένου

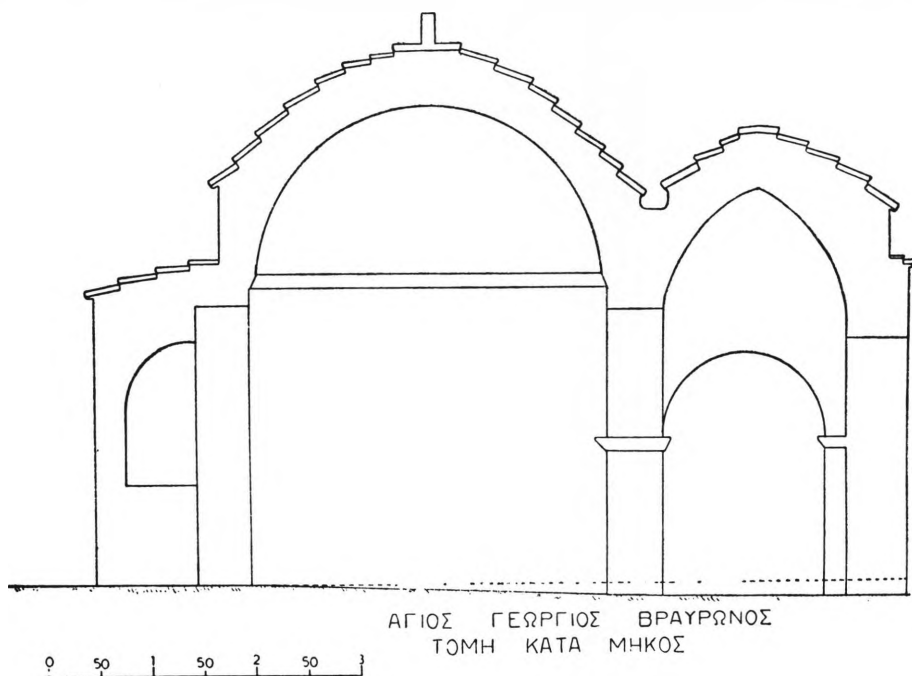
Ἡ θύρα τοῦ ναῖσκου κατεσκευάσθη προσφάτως.

Τὸ ὅλον σχῆμα τοῦ κτίσματος, ἡ ἀμελὴς διὰ κοινῆς τοιχοποιίας κατασκευὴ του, αἱ βαρεῖαι ἀναλογίαι τοῦ τρουλλοῦ καὶ τὸ πλάτος τῶν τοίχων, ἀνάγουν τὸν ναῖσκειν τούτου εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἐκ τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ σώζονται ὀλίγα τμήματα εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον καὶ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, εἰς τὸν νότιον τοῖχον — εἶναι τὰ καλύτερον σωζόμενα — εἰς τὸν βόρειον, ἀμυδρῶς, καὶ εἰς τὰ δύο τυφλά τόξα τοῦ νάρθηκος.

Ἐλάχιστα ἴχνη ἀνεφάνησαν εἰς τὸν τρουλλον, μετὰ τὸν καθαρισμόν, ἐκ τοῦ Παντοκράτορος καὶ τῶν περὶ αὐτὸν Προφητῶν.

Ἡ εἰκονογραφικὴ διάταξις δὲν ἀκολουθεῖ τὸν

Σχεδ. 4. Κατὰ μῆκος τομὴ ναοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βραυρῶνος

ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν σφαιρικῶν τριγώνων, ἄνευ μεσολαβήσεως δηλαδὴ τυμπάνου (Σχεδ. 3).

Τὰ σφαιρικά ταῦτα τρίγωνα δὲν ἔχουν ἰδιαίτερα στηρίγματα ἀλλὰ ἀποτελοῦν συνέχειαν τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν τεσσάρων τοίχων τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου (Σχεδ. 4).

Εἰς τὸ δυτικὸν μέρος ὑπάρχει νάρθηξ στεγαζόμενος διὰ τρουλλίσκου, ἔχοντος σχῆμα κώνου πίτυος. Ὁ νάρθηξ οὗτος εὐρύνεται κατὰ τὴν Β. καὶ Ν. αὐτοῦ πλευρὰν διὰ δύο τυφλῶν τόξων, ὑψ. 0,25 μ. (Σχεδ. 3).

κατὰ τὴν προηγουμένην μεγάλην ἐποχὴν (περίοδος Κομνηνῶν - Παλαιολόγων) διαμορφωθέντα εἰκονογραφικὸν κύκλον (δογματικὸν - ἱστορικόν, λειτουργικόν) ἀλλ' εἶναι εἰκονιστικὴ παράθεσις μεμονωμένων ἁγίων, χωρὶς διάρθρωσιν ἢ ἄλλην σχέσιν μεταξύ των. Ἡ εἰκονογραφικὴ διάταξις κατὰ μέρη ἔχει ὡς ἐξῆς:

Α' Ἀνατολικὸς τοῖχος

Εἰς τὴν κόγχην, ἡ Πλατυτέρα ὁλόσωμος Ἰσταται κρατοῦσα πρὸ τοῦ στήθους τὸν μικρὸν Χρί-

στόν, σεβιζομένη υπό 2 ἀγγέλων. Ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης δύο ἄγιοι προσκλίνουν πρὸς αὐτὴν εἰς στάσιν δεήσεως.

Εἰς τὴν στενὴν λωρίδα ἀνῶθεν τῆς κόγχης εἰκονίζεται τὸ Ἅγιον Μανδήλιον, ἐνῶ εἰς τὴν Πρόθεσιν εἰκονίζεται ὡς συνήθως ἡ Ἄκρα Ταπείνωσις, ἡ ὁποία ὁμως ἐδῶ ἀναγράφεται ὡς «Ἡ Ταφή τοῦ Θεοῦ».

Εἰς τὴν ἀντυγα τοῦ τόξου εἰκονίζονται 4 ἄγιοι, δύο εἰς ἐκάστην πλευρὰν εἰς τρόπον ὥστε ὁ εἰς νὰ ὑπέρκειται τοῦ ἄλλου.

Τέλος εἰς τὸ μέτωπον τοῦ τόξου εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμὸς κατὰ τὸν ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ ἐξῆς συνειθιζόμενον τύπον, δηλαδὴ κεχωρισμένως, ἀριστερὰ ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ καὶ δεξιὰ ἡ Θεοτόκος.

Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ τοίχου σχηματίζεται ποδῆα μὲ χαριέστατον φυτικὸν κόσμημα.

Β' Νότιος τοῖχος

Δι' ἐρυθρῶν ταινιῶν ἡ ἐπιφάνεια χωρίζεται εἰς πλαίσια ἄνισα, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζονται μεμονωμένοι μορφαὶ Ἀγίων. Ἀνω ἀριστερὰ εἶναι ὁ Προφήτης Σολομὼν κατὰ τὸ ἄνω μόνον ἥμισυ τοῦ σώματος καὶ κάτωθεν αὐτοῦ ὁλόσωμος ἅγιος. Μεσολαβεῖ κενὸν εἰς τὸ ὁποῖον πιθανῶς ἐστηρίχτο τὸ ἀρχικὸν τέμπλον καὶ εἶτα εἰκονίζεται ἡ ρεαλιστικὴ μορφή τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου (Πίν. 57 α, β) παρὰ τοὺς πόδας τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή :

*Δέσις τοῦ
δούλου τοῦ Θυ
Νεκταρίου
μοναχοῦ*

Ἀκολουθεῖ ἔφιππος ὁ Ἅγιος Δημήτριος φονεύων τὸν Σκυλογιάννην, ἐνῶ ἄνω ἀριστερὰ ἡ Χ(εῖρ) Κ(υρίου) τὸν εὐλογεῖ (Πίν. 57 α, β).

Εἰς τὸ δυτικὸν τέρμα τοῦ τοίχου εἰκονίζεται ὁλόσωμος ὁ Ἅγιος Παντελεήμων ὡς ὠραίος νέος, λαμπρῶς ἐνδεδυμένος, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ κιβωτίδιον μετὰ τῶν φαρμάκων.

Ὑπεράνω τῶν περιγραφέντων ἁγίων, σχηματίζεται ζώνη, εἰς τὴν ὁποίαν εἰκονίζονται εἰς 4 στηθάρια ἰσάριθμοι ἄγιοι μὴ δυνάμενοι νὰ ταυτισθοῦν.

Τέλος, εἰς τὴν ὑπὸ τοὺς ἁγίους ζώνην ὑπάρχει κόσμημα διὰ πλατειῶν ὀφιοειδῶν ἐρυθρῶν ταινιῶν εἰς σχῆμα ζιγ-ζάγ. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο δοκιμαστικὴ ἔρευνα ἀπεκάλυψε καὶ ἕτερον παλαιότερον κόσμημα μὲ τὸ αὐτὸ θέμα.

Τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον ἔχομεν τοιχογραφίας γενομένας εἰς δύο ἐποχάς.

Εἰς τὴν πρὸς τὸν κεντρικὸν χώρον τοῦ ναῖσκου

βλέπουσαν πλευρὰν τοῦ μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ νάρθηκος τόξου εἰκονίζεται, ἀριστερὰ ὁ Ἅγιος Κοσμάς, ἐστραμμένος πρὸς βορρᾶν, πρὸς τὸ ἔναντι μέρος τοῦ τόξου, ὅπου θὰ εἰκονίζετο ὁ ἕτερος τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων, Ἅγιος Δαμιανός.

Ἐπειδὴ ἔκ τινων ἐνδείξεων ἐφάνη ὅτι ὑπῆρχε ἐκεῖ καὶ ἕτερον στῶμα τοιχογραφίας, διὰ τοῦτο ἀπεκολλήθη ἡ μορφή τοῦ Ἀγίου καὶ κάτωθεν ταύτης ἀπεκαλύφθη πράγματι ὁ αὐτὸς Ἅγιος Κοσμάς, ἀνήκων εἰς τὴν πρώτην ἐποχὴν τῆς τοιχογραφήσεως.

Ἐκ τῆς γενομένης μελέτης τῶν ὑποστρωμάτων εἰκάζεται, ὅτι καὶ τὰ ἀναφερθέντα ὀλίγον ἀνωτέρω 4 στηθάρια ἁγίων, εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ νοτίου τοίχου, ἀνήκουν καὶ ταῦτα εἰς τὴν αὐτὴν πρώτην ἐποχὴν.

Γ' Βόρειος τοῖχος

Ἡ εἰκονογραφικὴ διάταξις τοῦ τοίχου τούτου εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ νοτίου. Εἰς τὸ πρὸς τὸ Ἱερὸν μέρος τοῦ τοίχου εἰκονίζεται ὁλόσωμος ἅγιος, μὴ δυνάμενος νὰ ταυτισθῇ, ἀκολουθεῖ ἐν κενὸν καὶ εἶτα εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἔφιππος, φονεύων τὸν δράκοντα.

Δυστυχῶς ἐκ τῆς παραστάσεως ταύτης σώζεται μόνον τὸ κάτω μέρος τοῦ δράκοντος. Εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ τοίχου εἰκονίζονται δύο στρατιωτικοὶ ἄγιοι ὁλόσωμοι, πιθανῶς οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι, κρατοῦντες δίσκον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος μετὰ τοῦ Χριστοῦ.

Τὰ χρώματα τῆς παραστάσεως ταύτης ἔχουν ἐξαφανισθῇ καὶ μένουν τὰ περιγράμματα μόνον, οὕτως ὥστε εἶναι δύσκολον νὰ μελετηθῇ ἡ τέχνη αὐτῆς.

Δ' Νάρθηξ : Νοτία πλευρὰ

Ὑπὸ τὸ τυφλὸν τόξον εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ὁ Ἀγ. Παρθένιος «Ἐπίσκοπος Λαμψακῶν» καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωαννίκιος ὁ Μέγας. Ὁ πρῶτος ὡς ἐπίσκοπος φέρει τὸ πολυσταύριον φελόνιον καὶ τὸ διπλοῦν ὁμοφόριον, ὁ δὲ δεῦτερος ὡς μοναχὸς φέρει τὴν ἐνδυμασίαν τοῦ Μεγαλοσχήμου.

Παρὰ τοὺς πόδας τῶν ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή :

*Δέσις τῶν δούλων
τῷ Θυ Παρθενίῳ Κε
Ιωαννικίῳ τῶν
μοναχῶν*

Εἰς τὴν ἀντυγα τοῦ τόξου, εἰς μὲν τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν εἰκονίζεται ἕτερος Μεγαλόσχημος μοναχὸς κρατῶν εἰλητάριον, εἰς δὲ τὴν δυτικὴν ὁ Ἅγιος Πέτρος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, φέρων πολυσταύριον φελόνιον καὶ τὸ διπλοῦν ὁμοφόριον.

Βορεία πλευρά

Υπό τὸ τόξον τῆς πλευρᾶς ταύτης εἰκονίζονται ὁλόσωμοι 2 ἄγιοι: Ὁ Ἅγιος Σπυρίδων, ἀριστερά, μὲ τὸν χαρακτηριστικὸν πῖλον, κρατῶν εἰς τὴν κεκαλυμμένην διὰ τοῦ πολυσταυρίου φελονίου τοῦ χεῖρα τὴν κέραμον δι' ἣς ἐθαυματούργησε, καὶ ὁ Ἅγιος Τιμόθεος, φέρων πολύπτυχον φελόνιον, εὐλογεῖ διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς, ἐνῶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ Εὐαγγέλιον κλειστόν.

Πολλοὶ διαβλέπουν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ εἰκονιζομένου Ἁγίου αὐτὸν τοῦτον τὸν Ἅγιον Τιμόθεον τὸν ἰδρυτὴν τῆς Μονῆς Πεντέλης, καὶ μάλιστα ζωγραφηθέντα ὑπὸ τοῦ ἰδίου.

Ἐὰν ὁμως ἀποβλέψῃ τις εἰς τὴν σωφροσύνην τοῦ Ἐπισκόπου Εὐρίπου καὶ εἰς τὴν παρὰ πάντων ὁμολογουμένην ἀγιότητά του, εἶναι δύσκολον νὰ γίνῃ παραδεκτὴ ἡ ὑπόθεσις αὕτη.

Δύο ἄλλαι ὁμως ἐκδοχαὶ εἶναι πιθανώτεραι :

Κατὰ τὴν μίαν, ἡ εἰκὼν ἐξωγραφήθη ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Τιμοθέου, τοῦ Ἐπισκόπου Εὐρίπου, ἢ καὶ ὑπ' αὐτοῦ τούτου καὶ εἰκονίζει τὸν Ἅγιον Τιμόθεον, τὸν Ἀπόστολον καὶ μαθητὴν τοῦ Παύλου, τὸν γενόμενον Ἐπίσκοπον Ἐφέσου. Κατὰ τὴν ἄλλην ἐκδοχὴν, ἡ παράστασις ἐξωγραφήθη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Τιμοθέου ὑπὸ τῶν συνασκητῶν καὶ θαυμαστῶν του, ὅποτε εἶναι δυνατόν νὰ εἰκονίζῃ αὐτὸν τοῦτον τὸν Ἐπίσκοπον.

Ε' Τροῦλλος

Τέλος, κατὰ τὸν καθαρισμὸν ἀπεκαλύφθησαν, ὡς ἐλέχθη, ἴχνη τοιχογραφιῶν εἰς τὸν τροῦλλον. Καὶ εἰς μὲν τὸ κέντρον εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτωρ, εἰς δὲ τὴν περιφέρειαν ὁλόσωμοι μορφαὶ κατὰ μέτωπον ἐκ τῶν ὁποίων σήμερον διακρίνονται τὰ περιγράμματα 2 μόνον.

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν ἐκτεθεισῶν τοιχογραφιῶν ἐξάγονται τὰ ἐξῆς συμπεράσματα: α' ὅτι ἔχομεν τοιχογραφίαν αἱ ὁποῖαι ἔγιναν κατὰ δύο τοῦλάχιστον περιόδους. β' εἰς τὴν α' περίοδον ἀνήκουν αἱ παραστάσεις τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ὁ Ἅγιος Κοσμάς καὶ τὰ 4 στηθάρια εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ νοτίου τοίχου καὶ τὸ κόσμημα εἰς τὴν βάσιν τοῦ τοίχου. γ' εἰς τὴν β' περίοδον ἀνήκουν αἱ παραστάσεις τοῦ νοτίου τοίχου (Ἅγ. Ἰωάννης Πρόδρομος, Ἅγ. Δημήτριος, Ἅγ. Παντελεήμων) αἱ παραστάσεις τοῦ Βορείου τοίχου, αἱ τοῦ νάρθηκος καὶ αἱ τοῦ τροῦλλου. δ' Αἱ παραστάσεις τῆς α' περιόδου πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονοι περίπου μὲ τὴν κατασκευὴν τοῦ ναοῦ, δηλαδὴ ἐντὸς τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 15ου αἰῶνος ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 16ου αἰῶνος. ε' Αἱ παραστάσεις τῆς β' περιόδου πρέπει νὰ συνδεθῶσι μὲ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἔζησεν ἐκεῖ ὁ Ἅγιος Τιμόθεος ὁ Ἐπί-

σκοπος Εὐρίπου ἢ ὀλίγον μετ' αὐτήν, ἥτοι περὶ τὸ τέλος τοῦ 16ου αἱ.

Γλυπτὰ καὶ χαράγματα

Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τῶν τοιχογραφιῶν ἀπεκαλύφθησαν τὰ ἐξῆς γλυπτὰ :

α. Εἰς τὴν Ἁγίαν Τράπεζαν, πλάξ φέρουσα εἰς τὴν στενὴν αὐτῆς κυρτὴν πλευρὰν σειρὰν ἀνθεμίων.

β. Εἰς τὴν ἀριστερὰν παραστάδα, μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος, ἐπίθημα ἔχον σχῆμα ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμίδος, καὶ φέρον εἰς τὴν μίαν αὐτοῦ πλευρὰν σταυρὸν, μὲ πεπλατυσμένα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν ἐν μέσῳ πλατυφύλλου φυτοῦ.

γ. Εἰς τὴν ἀπέναντι ταύτης παραστάδα, ἑτερον ἐπίθημα φέρον ἐσχηματοποιημένον δένδρον-κυπάρισσον ἐν μέσῳ πλουσίου διακόσμου διὰ καμπύλων φύλλων.

Τέλος, ὑπεράνω τοῦ ἐπιθήματος τῆς νοτίου παραστάδος ἀπεκαλύφθη, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν παχέος στρώματος σουβᾶ, χάραγμα μὲ τὴν λέξιν Ο C Ω T Η Ρ (Πίν. 52 γ) δεῖγμα ἀσφαλῶς τῆς εὐλαβείας τοῦ τεχνίτου, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ ὑπόστρωμα ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐμελλε νὰ θέσῃ τὸ μεῖγμα διὰ τὴν ζωγράφισιν, ἐχάραξε τὴν λέξιν ταύτην, ταπεινὴν ἐπὶ κλησιν πρὸς τὸν Σωτῆρα Χριστόν, ἵνα τὸν βοηθήσῃ εἰς τὸ ἔργον τὸ ὁποῖον ἐμελλε νὰ ἐκτελέσῃ.

Αἱ ἐργασίαι καθαρισμοῦ καὶ συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου - συντηρητοῦ κ. Τάσου Μαργαριτώφ.

Ὡ ρ ω π ο ς

Εἰς Ὡρωπὸν καὶ Συκάμινον ὁ Ἐφορος ἐξήτασε τὰ μνημεῖα καὶ προεκάλεσε τὴν ἀποτεῖχισιν καὶ μεταφορὰν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἡρειπωμένου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνος (βλ. Μ. Χατζηδάκη, ἐν Δελτίῳ Χρ. Ἀρχ. Ἐταιρ. Περίοδος Δ' τ. Α' σ. 87-107).

Τ α ν ά γ ρ α

Κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἐγένετο κατὰ πρότασιν τοῦ Ἐπιμελητοῦ ἡ ἀποτεῖχισις καὶ ἡ εἰς τὸ αὐτὸ Μουσεῖον μεταφορὰ τοῦ Παντοκράτορος ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Νεκροταφείου Τανάγρας. Αἱ ἐργασίαι ἐξετελέσθησαν, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, διὰ τοῦ καλλιτέχνου κ. Φ. Ζαχαρίου.

Μ α ρ κ ό π ο υ λ ο ν Ὡ ρ ω π ο ς

Ὁ Ἐπιμελητὴς ἐξήτασε τὰ ἐξῆς μνημεῖα:

α. Ναὸν Ἁγίου Ἀθανασίου. Εἶναι τρίκλιτος ξυλόστεγος βασιλικὴ μετὰ τριῶν ἡμιεξαγώνων ἐξωτερικῶς κογχῶν (Πίν. 53 δ).

Οί κίονες υποβαστάζουν τόξα. Εἰς τὴν τοιχοποιίαν ἔχουν χρησιμοποιηθῇ παλαιοχριστιανικά καὶ βυζαντινὰ γλυπτὰ μέλη. Χρονολογία : 18ος αἰ.

β. Ναὸν Ζωοδόχου Πηγῆς. Εὐρίσκεται περὶ τὰ 10' ἔξωθεν τοῦ χωρίου. Εἶναι τετρακίονιος

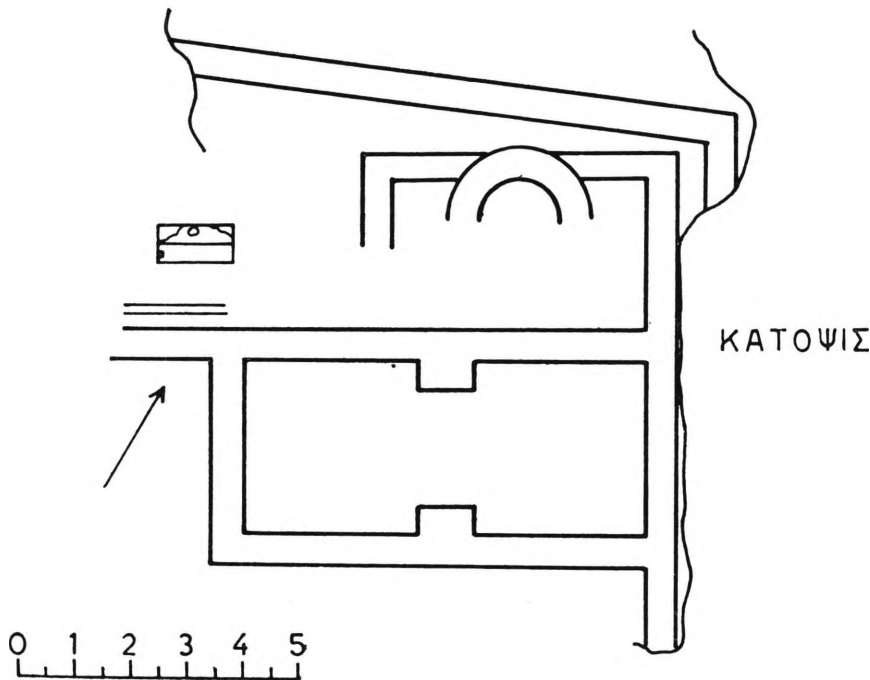
κος μετὰ τοῦ Βρέφους. Αἱ τοιχογραφίαι εἶναι ἔργα καλῆς τέχνης τοῦ 16ου-17ου αἰῶνος.

Μονὴ Κλειστῶν

(Εὔρετ. τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τευχ. Γ. σ. 210)

Ἐγένετο ἐξέτασις τῆς καταστάσεως τοῦ μνημείου ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ.

ΑΣΠΡΟΠΥΡΓΟΣ ΔΙΫΛΙΣΤΗΡΙΑ

Σχεδ. 5. Κάτοψις λουτρικοῦ κτίσματος ὀπισθεν τῶν Διϋλιστηρίων Ἀσπροπύργου

σταυροειδῆς μετὰ τρουλλοῦ καὶ τριῶν ἡμιεξαγώνων κογχῶν εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον.

Εἰς τὸν ΝΑ κίονα ὑπάρχει ὠραῖον ἰωνικὸν κιονόκρανον. Ἐκ τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου σώζονται μεγάλα σύνολα, εἰς τὴν συνήθη εἰκονογραφικὴν διάταξιν μὲ σκηνὰς ἐκ τῆς ζωῆς, τῶν Παθῶν καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ Χριστοῦ, σκηνὰς ἐκ τῆς ζωῆς τῆς Θεοτόκου, τῆς ζωῆς τοῦ Προδρόμου καὶ τὴν Σταύρωσιν εἰς τὸν Δυτικὸν τοῖχον.

Χρονολογία τοιχογραφιῶν : 18ος αἰών.

γ. Ναὸν Προφήτου Ἡλίας. Εἶναι μονόκλιτος καμαροσκεπὴς ναῖσκος παρὰ τὸ χωρίον. Σώζονται μέρη τινὰ τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου, ἡ Πλατυτέρα εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον καὶ ἱερατικοὶ Ἄγιοι εἰς τὸν βόρειον τοῖχον. Εἰς δὲ τὸ κτιστὸν τέμπλον ὁ Χριστός, ὁ Πρόδρομος καὶ ἡ Θεοτό-

ΕΛΕΥΣΙΣ

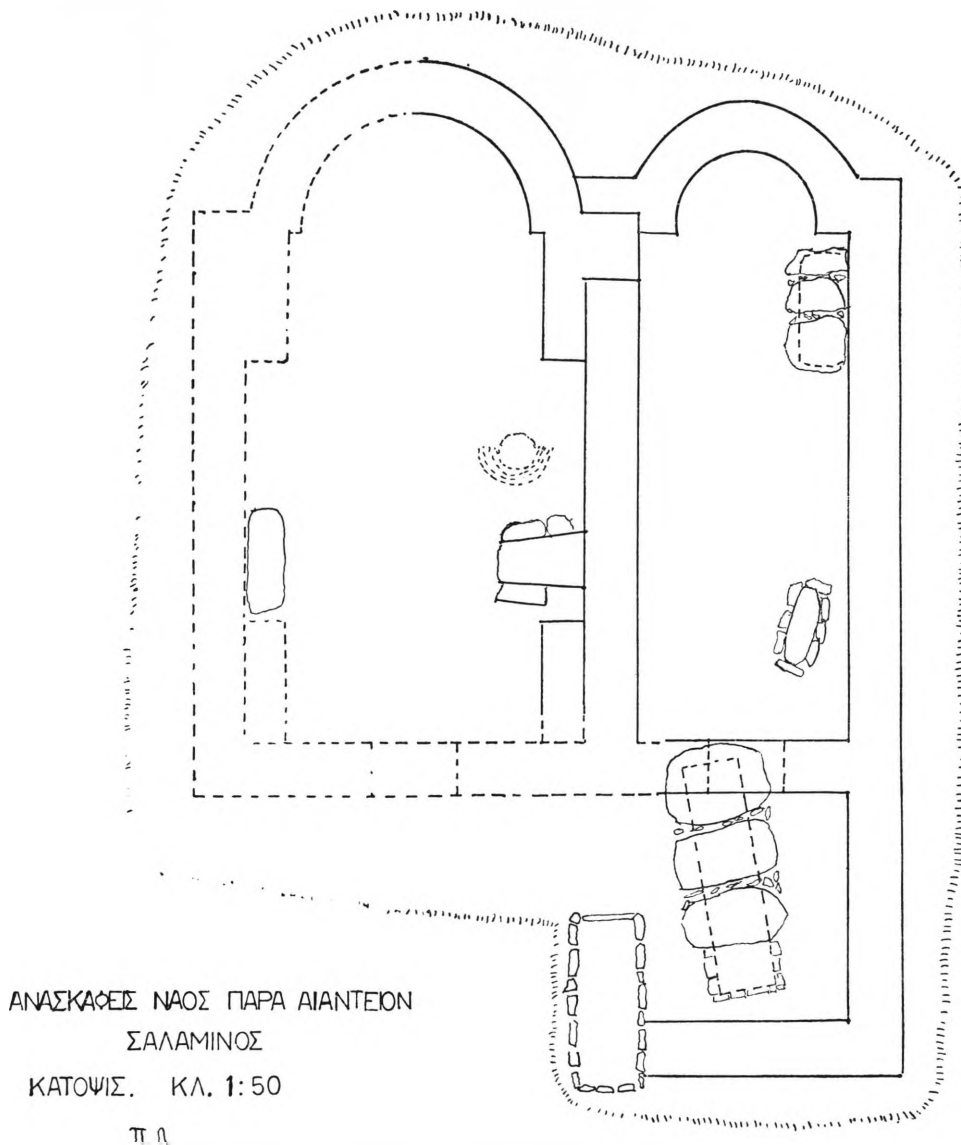
Ὁ Ἐπιμελητὴς ἐνήργησε, δαπάναις τῆς Ὑπηρεσίας, καθαρισμὸν καὶ τακτοποίησιν τοῦ χώρου τῆς ἀνεσκαμμένης παλαιότερον παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ζαχαρίου (Κ. Κουρουνιώτης, ἐν Ἡμερολογίῳ Μεγάλης Ἑλλάδος, 1934 σ. 519-530, καὶ Γ. Σωτηρίου, ἐν Α.Ε. 1929 σ. 183-184).

Ἀπεμακρύνθησαν μεγάλοι ὄγκοι χωμάτων, οἱ ὅποιοι διετάρασσον τὸν χώρον καὶ ἀπεκαλύφθη τὸ κτήριο καθ' ὅλας αὐτοῦ τὰς διαστάσεις (Πίν. 58 β).

Κατὰ τὸν καθαρισμὸν ἤλθον ἀκόμη εἰς φῶς: α' εἰς τὸ νότιον καὶ βόρειον κλίτος καὶ πρὸ τοῦ μεταγενεστέρου ναῖσκου λείψανα τοίχων ἀνηκόντων εἰς τὸ κτίσμα τὸ προηγηθὲν τῆς βασιλικῆς καὶ β' δύο φρέατα, ἐν πρὸ τοῦ ἀνατολικοῦ

τοίχου τοῦ βαπτιστηρίου καὶ ἕτερον εἰς τὸν νάρθηκα. Τὰ φρέατα ταῦτα εἶναι κατεσκευασμένα δι' ἐπαλλήλων πηλίνων δακτυλίων, διαμέτρου

στηρίων Ἀσπροπύργου καὶ εἰς ἀπόστασιν 600-700 μ. ἀπ' αὐτοῦ, ἐντὸς ἐλαιοφύτων ἀγρῶν ἐνηργήθη κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1960 ἀνασκαφὴ παρ' ιδιῶ-

Σχεδ. 6. Ὁ παρά τὸ Αἰάντειον τῆς Σαλαμίνας ἀνασκαφεὶς ναὸς

0,62 μ. καὶ ὕψους 0,54 μ. Εἰς ἕκαστον δακτύλιον ὑπάρχουν τρεῖς ὅπαι διὰ τὴν κάθοδον καὶ ἀνοδὸν ἐντὸς τοῦ φρέατος.

ΑΣΠΡΟΠΥΡΓΟΣ

Εἰς θέσιν κειμένην ἀκριβῶς ὀπισθεν τῶν Διῦλι-

του κατοίκου Μοῦλκι, ὁδηγηθέντος ὑπὸ ὄνειρου, πρὸς ἀνεύρεσιν ἀρχαίας ἐκκλησίας. Τὰ ἀποκαλυφθέντα εἰρήπια (Σχεδ. 5) ἀνήκουν προφανῶς εἰς λουτρικὸν κτίσμα ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ὡς συνάγεται ἀ' ἐκ τῆς ἐπιμελοῦς κατασκευῆς τῶν τοίχων δι' ἀργῶν λίθων καὶ ὀπτῶν πλίνθων εἰς ὀριζοντίας

σειράς (διαστ. 0,38 X 0,195 X 0,04 μ.), β' ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων στρογγύλων ὀπτῶν πλίνθων τῶν χρησιμοποιουμένων εἰς τὰ ὑπόκαυστα τῶν λουτρῶν τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ γ' ἐκ τῶν πηλίνων ἀγωγῶν ὕδατος, τετραγώνου διατομῆς πλ. 0,14 μ. Μεταξὺ τῶν ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς προελθόντων ἀντικειμένων συγκαταλέγεται καὶ κυβόσχημον μάρμαρον μεθ' ἀπλοῦ κυματίου εἰς τὴν βάσιν, ἐλλιπὲς κατὰ τὸ ἀριστερόν του ἡμισυ, προερχόμενον προφανῶς ἐκ βάσεως ἀγάλματος ἐπὶ τῆς προσθίας πλευρᾶς τοῦ ὁποίου σώζεται τὸ ἡμισυ τῆς ἐπιγραφῆς (Πίν. 58 γ):

.....ΔΡΙΑΣ

.....ΗΛΙΔΟΥ

.....ΩΘΕΥΣ

ΣΑΛΑΜΙΣ

Ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ ἐγένετο ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς ἐρείπια ἐκκλησίας ἀποκαλυφθέντα ἐντὸς τοῦ κτήματος τοῦ Νικολάου Μπουρλάκη, παρὰ τὸ χωρίον Αἰάντειον (Μοῦλκι). Ἀπεκαλύφθησαν τὰ θεμέλια μικροῦ μονοκλίτου ναῖσκου, διαστ. 7,10 X 4,70 μ., εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ὁποίου προσεκολλήθη ἀργότερον ἕτερος μονόκλιτος ναῖσκος. Οἱ δύο οὗτοι ναῖσκοι εἶχον κοινὸν νάρθηκα (Σχεδ. 6). Ἐκ τοῦ τρόπου δομῆς συμπεραίνεται ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναῖσκος κατασκευάσθη εἰς τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ δάπεδόν του ἐν μέρει ἦτο ἐστρωμένον διὰ τετραγώνων πηλίνων πλακῶν, διαστάσεων 0,325 X 0,325 μ., ἐν μέρει διὰ πλακῶν μαρμαρίνων ἢ ἐκ σχιστολίθου καὶ ἐν μέρει διὰ μικρῶν ὀστράκων τοποθετημένων ὁμῶς ὀρθίως.

Ὁ χώρος τῶν ναῖσκων εἶχε χρησιμοποιηθῇ καὶ πρὸ τῆς κτίσεως τούτων ἀλλὰ καὶ μετὰ διὰ ταφῆν. Ἀπεκαλύφθησαν 6 τάφοι κτιστοί, στεγαζόμενοι διὰ μεγάλων ἀκατεργάστων πλακῶν ἐκ πώρου λίθου (Σχεδ. 6). Ἐκ τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς περισυνελέγησαν.

1) 2 ἀρράβδωτοι μαρμάρيني κίονες.

2) Ἐπιγραφὴ ἐπὶ πώρου λίθου διαστ. 0,35 X 0,23 μ.

ΚΛΕΝ

ΚΟ..Λ

3) Ἀνάγλυφος πλάξ (διαστ. 1,035 X 0,59 μ.) μετὰ τριῶν ἀνδρικῶν μορφῶν ἐνδεδυμένων ποδήρη ἱμάτια (Πίν. 58 α).

4) Μαρμάρινον παλαιοχριστιανικὸν ἐπίθημα, φέρον εἰς τὰς στενὰς αὐτοῦ πλευρὰς ὕδροχαρῇ φύλλα καὶ τὸ κυριακὸν σημεῖον (διαστ. 0,65 X 0,44 X 0,10 μ.) (Πίν. 58 ε).

5) Μαρμάρινον ἐπίθημα μετ' ὕδροχαρῇ φύλλα

εἰς τὰς στενὰς κοίλας πλευρὰς του (διαστ. 0,295 X 6,29 X 0,55 μ.) (Πίν. 58 ε).

6) Ἀρχαῖον ἰωνικὸν κιονόκρανον (διαστ. 0,52 X 0,40 X 0,16 μ.) (Πίν. 58 δ).

7) Ἰωνικὴ βάσις κίονος.

ΑΙΓΙΝΑ

Ἐγένετο ἐξέτασις ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ τῶν μνημείων τῆς Παλαιοχώρας καὶ καταρτισμὸς προγράμματος ἐργασιῶν ἐπισκευῆς καὶ συντηρήσεως αὐτῶν ὡς καὶ τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς Αἰγίνης (βλ. Ν. Μουτσοπούλου, Ἡ Παλαιοχώρα Αἰγίνης, 1962).

Ἐπίσης, ὑπὸ τῆς Ἐπιμελητρίας Στ. Παπαδάκη κατεγράφησαν: 7 εἰκόνες εἰς τὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τοῦ χωρίου Μεσαγρός, 1 εἰκὼν εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου, 13 εἰκόνες εἰς τὸν ναὸν τῆς Φανερωμένης, 5 εἰκόνες εἰς τὴν Μονὴν Χρυσολεοντίσσης καὶ 3 εἰκόνες εἰς τὸν Μητροπολιτικὸν ναὸν Αἰγίνης.

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ

ΑΡΓΟΛΙΔΟΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Ἀπὸ τοῦ 1956 μέχρι τοῦ 1959 ἐγένοντο ὑπὸ τῆς Δ' Ἐφορείας Κλασ. Ἀρχαιοτήτων αἱ κάτωθι ἐργασίαι:

Ι. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

1) Ἀνασκαφὴ Διόλκου (βλ. Σχεδιογράφημα):

Πρὸ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ τεχνικοῦ τούτου ἔργου τῆς ἀρχαιότητος ἐπεκράτουν διάφοροι ἐσφαλμένοι γνῶμαι περὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ καὶ περὶ τοῦ μήκους του: ἐθεωρεῖτο ὡς μία ἀπλὴ ὁδὸς κατὰ μῆκος τοῦ Ἰσθμοῦ, ὑπ' ἄλλων δὲ ὠρίζετο ἢ ἑκτασις αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ Λεχαίου μέχρι τῶν Κεγχεῶν. Ἡ ἀνασκαφὴ τούτου, ἥτις ἤρχισε τὸ 1956 καὶ συνεχίζεται ἔτι, διελεύκανε καὶ αὐτὰ καὶ ἄλλα προβλήματα σχετικὰ μετ' αὐτὸν Διόλκον. Ἀπὸ τὸ ὅλον ἔργον ἀπεκαλύφθη μέχρι τοῦδε τὸ 1/3 περίπου ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Κορινθιακοῦ, ἥτοι τὸ τμήμα αὐτοῦ μέχρι τοῦ γνωστοῦ ἐπὶ τῆς ἀποτομῆς τῆς διώρυγος ἀναγλύφου τοῦ Νέρωνος (Πίν. 60 β) (βλ. καὶ ΑΕ, 1959, Χρονικόν, σ. 1 κ. ἐ., ΑΜ, 71 (1956), 51 κ. ἐ., Ill. London News, October 19, (1957) 649 κ. ἐ. ΑΕ, 1956 (1959), Χρονικόν, 1 κ. ἐ. ΑΜ, 72 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

Βλ. Πίν. 59 α, γ καὶ 60 α - β.

2. *Ἀνασκαφή γεωμετρικῶν τάφων ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῶν Ἀγροτικῶν Φυλακῶν τῆς Τίρυνθος (1957).*

Ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῶν Ἀγροτικῶν Φυλακῶν τῆς Τίρυνθος καὶ εἰς ἀπόστασιν 100 μ. περίπου νοτιῶς τῆς μυκηναϊκῆς ἀκροπόλεως, ἡ ἀποκάλυψις ἑνὸς γεωμετρικοῦ τάφου κατὰ τὴν θεμελίωσιν ἑνὸς περιπτέρου ὀπισθεν τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τῶν Φυλακῶν ὠδήγησεν εἰς τὴν διενέργειαν ἀνασκαφῆς, ἡ ὁποία ἔφερεν εἰς φῶς 28 ἐν συνόλῳ ταφὰς χρονολογουμένας ἀπὸ τῆς ὑπομυκηναϊκῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν τελευταίων γεωμετρικῶν χρόνων.

Ἰδιαίτεραν σημασίαν παρουσίασε διὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁ τάφου XXVIII, τῆς ὑπομυκηναϊκῆς περιόδου. Ἐκ τῶν ἐνταφιασθέντων ἐν αὐτῷ δύο νεκρῶν ὁ εἰς ἔφερεν ὀλόκληρον τὸν ὄπλισμόν του: Χαλκὴν αἰχμὴν δόρατος καὶ χαλκοῦν ὀμφαλὸν ἀσπίδος παρὰ τὸν ἀριστερὸν ὦμον, σιδηροῦν ἐγχειρίδιον παρὰ τὴν ὀσφύν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου διετηρήθησαν τεμάχια ὀστεῖνου κολοῦ καὶ χαλκοῦν κράνος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ἀποτελοῦν μοναδικὸν μέχρι τοῦδε παράδειγμα διὰ τὴν ἐποχήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει, καὶ διὰ τὸ σχῆμα αὐτοῦ ὀπισθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ νεκροῦ ἔκκειτο ψευδόστομος ἀμφορίσκος, ὅστις καὶ προσδιορίζει ἐπακριβῶς τὴν χρονολογίαν τοῦ τάφου.

Ἡ παρουσία τοῦ σιδηροῦ ξίφους εἰς τὸν τάφον ἀποδεικνύει ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ μετάλλου τούτου πρὸς κατασκευὴν ὀπλων ἤρχισεν εἰς τὴν Ἀργολίδα καθ' ὃν χρόνον καὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν, ἥτοι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12. ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11. π.Χ. αἰ. Ἡ πρωτότυπος ἐξ ἄλλου μορφή τοῦ συνευρεθέντος κράνους, τοῦ ὁποίου τὸ σχῆμα ἀπαντᾷ ἔπειτα εἰς παραδείγματα ἀπὸ τὴν Κρήτην καὶ τὴν Ἀνατολήν, ἐνῶ ἡ διακόσμησις εἶναι γνωστὴ εἰς ὅμοια ἀντικείμενα ἐκ τῆς Βορ. Εὐρώπης, θά ἡδύνατο πολλὰ νὰ διδάξῃ περὶ τῶν ἐμπορικῶν καὶ λοιπῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν Εὐρώπην καὶ τὴν Ἀνατολήν κατὰ τοὺς ἀνησύχους ἐκείνους χρόνους.

3. *Ἀνασκαφή μυκηναϊκῆς ἐπιχώσεως ἐν Τίρυνθι (1957).*

Βλ. ΑΕ, αὐτόθι.

Δευτέρα ἀνασκαφή ἐγένετο κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος εἰς τὴν Τίρυνθα, κατὰ τὴν δυτικὴν κλιτὸν τῆς ἀκροπόλεως καὶ παραπλεύρως τῆς ἀντιστοίχου πυλίδος. Ἀφορμὴ διὰ τὴν προκειμένην ἀνασκαφὴν ὑπῆρξεν ἡ ἐμφάνισις πολλῶν τεμαχίων τοιχογραφιῶν εἰς τὴν θέσιν ταύτην καθ' ὃν χρόνον ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἀναστήλωσεως ἐνηργεῖ-

το καθαρισμὸς τῆς κλιτύος πρὸς ἀναστήλωσιν τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως.

Ἐκ τῆς ἀναληφθείσης κατόπιν αὐτοῦ συστηματικῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀπεδείχθη ὅτι ἐπρόκειτο περὶ μυκηναϊκῆς ἐπιχώσεως, τῆς ὁποίας τὸ πάχος ἀνῆρχετο εἰς 2,50 μ.

Ἡ ἐπίχωσις ἀπετελεῖτο ἐκ τεσσάρων στρωμάτων, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ὑψηλότερον, πάχους 0,80 μ., συνίστατο ἀπὸ ἰσχυρῶς κεκαυμένα χρώματα. Μεταξὺ αὐτῶν εὐρέθησαν μεγάλα τεμάχια ἀπηνθρακωμένων ξυλίνων δοκῶν. Ἡ ἄμεσος ἐπαφὴ τῶν τελευταίων μετὰ τοῦ φυσικοῦ βράχου προὐκάλεσε τὴν ἀσβεστοποίησιν τοῦ βράχου εἰς τὰ σημεῖα ἐπαφῆς, ἐξ οὗ καθίσταται σαφές ὅτι ἡ κατάπτωσις τῶν δοκῶν ἐγένετο ἐν ᾧ χρόνῳ ἀκόμη ἐξηκολούθει ἄνω ἡ πυρκαϊά. Εἰς τὸ στρώμα τοῦτο εὐρέθησαν ἄφθονα τεμάχια ἀγγείων τῆς ΥΕ III Β περιόδου καὶ πολλὰ τεμάχια τοιχογραφιῶν.

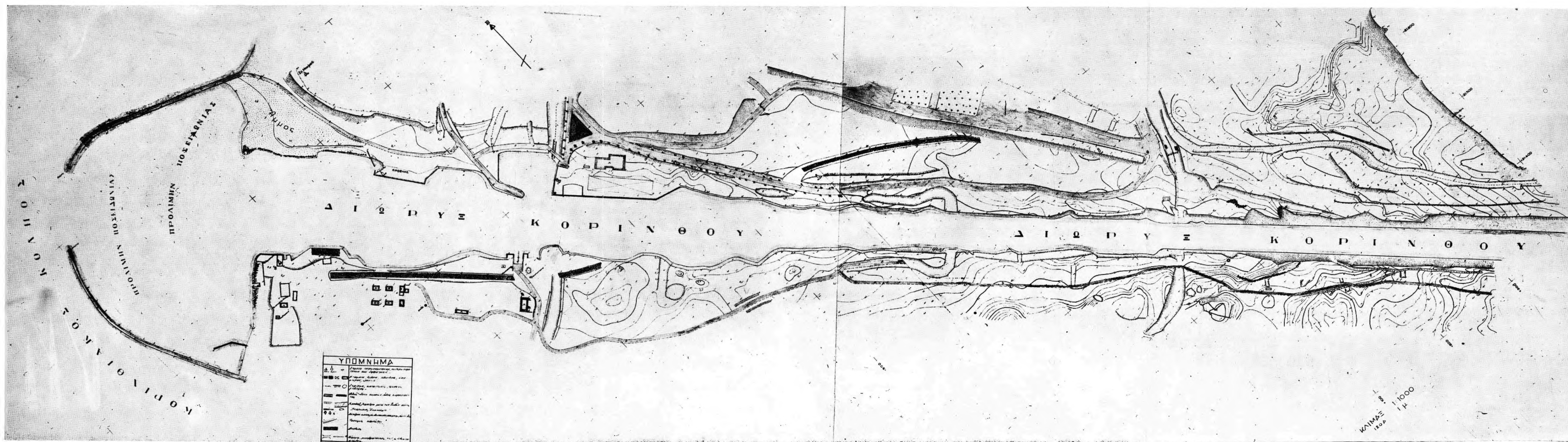
Εἰς τὸ χαμηλότερον μέρος τοῦ στρώματος τοῦτο εὐρέθησαν δύο ἀνθρώπινοι σκελετοί, ὁ εἰς τῶν ὁποίων ἔκειτο παραπλεύρως τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως, ὁ ἕτερος εἰς μικρὰν ἀπὸ τούτου ἀπόστασιν. Ἡ θέσις αὐτῶν ἐδείκνυνε ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ κανονικῶν ἐνταφιασμῶν. Προήρχοντο μᾶλλον ἀπὸ φονευθέντας ἀνδρας κατὰ τὴν ἐχθρικὴν προσβολήν, ταφέντας ὑπὸ τὰ καταπεσόντα ἐρείπια, χωρὶς νὰ ληφθῇ μετὰ ταῦτα φροντίς διὰ τὸν κανονικὸν ἐνταφιασμόν των.

Τὸ ἐπόμενον στρώμα, πάχους 0,40 μ. περίπου, συνίστατο ἐκ κιτρινωπῆς γῆς καὶ περιείχεν ἐπίσης πολλὰ θραύσματα ἀγγείων τῆς ΥΕ III Β καὶ τεμάχια τοιχογραφιῶν. Εἶναι προφανές ὅτι τὸ στρώμα τοῦτο ἐσχηματίσθη ἐκ τῆς ἀπορρίψεως ἀπὸ τῆς ἀκροπόλεως ἀχρήστων ἀντικειμένων πρὸ τοῦ χρόνου τῆς καταστροφῆς.

Τὸ τρίτον στρώμα εἶχε πάχος ὅσον καὶ τὸ προηγούμενον, συνίστατο δὲ ἀπὸ μελανίζουσας γῆν. Τὸ στρώμα τοῦτο περιελάμβανε ὅμοια ἀντικείμενα, χρονολογούμενα ὡσαύτως εἰς τὴν ΥΕ III Β περίοδον, ἐσχηματίσθη δὲ πιθανώτατα ἐκ τινος καταστροφῆς προηγηθείσης τῆς τελευταίας ὁμοίας ὀριστικῆς καὶ ὀφειλομένης ἴσως εἰς τυχαίαν πυρκαϊάν. Πρέπει ἄλλωστε νὰ σημειωθῇ ὅτι τυχαῖαι πυρκαϊαὶ τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων καὶ λοιπῶν συγχρόνων οἰκημάτων θά ἦσαν συνήθεις λόγῳ τῆς ἀφθόνου χρήσεως ξυλείας εἰς τὰς οἰκοδομάς.

Τὸ χαμηλότερον στρώμα ἀπετελεῖτο, ὅπως καὶ τὸ δεύτερον, ἐκ κιτρινωπῆς γῆς. Τὸ πάχος αὐτοῦ ἐποίκιλλε συμφώνως πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ φυσικοῦ βράχου ἀπὸ 0,50 ἕως 1 μ.

Εἰς τὸ ὑψηλότερον τμήμα τοῦ τελευταίου τούτου στρώματος εὐρέθησαν ὀλίγα τεμάχια τοιχογρα-

Σχεδιογράφημα Διώρυγος Κορίνθου καί τοῦ πέριξ αὐτῆς χώρου. Μὲ ἔντονον μελανὴν γραμμὴν σημειώνεται τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ Διόλκου

φιδών και τεμάχια αγγείων παλαιότερα της ΥΕ III Β περιόδου. Είς τὸ χαμηλότερον δὲ τμήμα αὐτοῦ εὐρέθησαν ἄφθονα τεμάχια αγγείων τῆς ΜΕ. ἐποχῆς καὶ παιδικὸς κιβωτιόσχημος τάφος, διαστάσεων 0,40 X 0,40 μ., ἐντὸς τοῦ ὁποίου διετηρεῖτο ὁ σκελετὸς μικροῦ παιδίου ἄνευ κτερισμάτων.

4. Ἀνασκαφὴ Γαλατακίου (1957 - 58).

Εἰς ἀπόστασιν 300 μ. περίπου ΝΔ. τοῦ χωρίου Γαλατάκι, κειμένου ἐπὶ τῆς κορυφῆς μικροῦ ὑψώματος περὶ τὰ 5 χμ. ΝΔ. τοῦ ἀρχαίου λιμένος τῶν Κεγχρεῶν καὶ εἰς ἀπόστασιν 2 χμ. ἀπὸ τῆς πλησιεστέρας ἀκτῆς τοῦ Σαρωνικοῦ, εὐρέθησαν τυχαίως εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν χθαμαλῆς βραχώδους ἐξάρσεως πολλὰ μικρὰ ἀγγεῖα λατρευτικοῦ χαρακτῆρος ὑποδηλοῦντα τὴν ὑπαρξιν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀποθέτου ἱεροῦ.

Κατὰ τὴν ἀναληφθεῖσαν κατόπιν τούτου ἀνασκαφὴν ἐκαθαρίσθη ὁ ἐπισημανθεὶς ἀποθέτης, ὅστις ἀπέδωσε περὶ τὰ 1000 μικρὰ ἀγγεῖα καὶ πλείονα τῶν πεντήκοντα πηλίνων εἰδωλίων, ἅτινα παριστοῦν κατὰ τὸ πλεῖστον γυναικείας θεότητας ἢ ἱερείας αὐτῶν (Πίν. 59 β).

Τὰ ἀνωτέρω εὐρήματα χρονολογοῦνται ἀπὸ τῆς ὑπογεωμετρικῆς (πρωτοκορινθιακῆς) ἐποχῆς, μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 5. π.Χ. αἰ. Ἀπὸ τὰ σχήματα τῶν αγγείων καὶ ἀπὸ ἄλλα τινὰ εὐρήματα χαρακτηριστικὰ τῆς λατρείας τῆς Ἥρας καθίσταται λίαν πιθανὴ ἡ ἄποψις ὅτι πρόκειται καὶ ἐδῶ περὶ ἐνὸς Ἡραίου.

Περὶ τὰ 50 μ. βορείως τοῦ ἀποθέτου ἀπεκαλύφθη καὶ ὁ ναὸς, εἰς τὸν ὅποιον ἀνῆκεν οὗτος. Ὁ ναὸς εἶναι ἀψιδωτὸν οἰκοδόμημα μὲ τὴν εἰσοδὸν ἐκ Δ., διαιρεταὶ δὲ εἰς τὸν πρόδομον καὶ τὸν σιγκόν. Εἰς τὸν τελευταῖον καὶ πρὸ τῆς ἀψίδος εὐρέθη ἐσχάρα. Εἰς τὸν ναὸν διεκρίνοντο δύο οἰκοδομικαὶ φάσεις, ἡ μία τῶν τελευταίων γεωμετρικῶν χρόνων, ἡ ἄλλη τοῦ τέλους τοῦ 6. π.Χ. αἰ. Τὰ εὐρεθέντα ἐντὸς τοῦ οἰκοδομήματος ἐλάχιστα κεραμεικὰ δσπρακα συμπύπτουν πρὸς τὴν χρονολογίαν τῶν εὐρημάτων τοῦ ἀποθέτου καὶ φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς ἐγκατελείφθη ὀριστικῶς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5. π.Χ. αἰ.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, εἰς τὰς κλιτῆς τῆς βραχώδους ἐξάρσεως ἀπεκαλύφθησαν καὶ πέντε θαλαμοειδεῖς μυκηναϊκοὶ τάφοι, ἐξ ὧν οἱ δύο, μολονότι συλημένοι ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιποι, διετήρουν ὅμως μέρος τοῦ περιεχομένου των, ἐκ τοῦ ὁποίου χρονολογοῦνται οὗτοι ἀπὸ τῆς ΥΕ I μέχρι καὶ τῆς ΥΕ III Α περιόδου.

5. Ἀνασκαφὴ μυκηναϊκοῦ τάφου εἰς Ἡραῖον Ἀργους - Πρὸςσυμναν.

ΑΕ, 1959, Χρον., σ. 10 (1957).

6. Ἀνασκαφὴ μυκηναϊκοῦ τάφου εἰς Δερβένι - Κορωθίας.

ΑΕ, αὐτόθι, σ. 10 (1957).

7. Ἀνασκαφὴ μυκηναϊκῆς οἰκίας (Δυτικῆς οἰκίας) δυτικῶς τῆς οἰκίας τοῦ Λαδεμπόρου.

Ἔργον, 1958 καὶ 1959 (ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίσθη καὶ τὸ 1961).

8. Ἀνασκαφὴ εἰς τὴν ἀρχαίαν πόλιν Ἀλιεῖς (Πόρτο-Χέλι) :

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐγένετο εἰς δύο σημεῖα δεξιὰ τῆς ὁδοῦ, ἥτις ἄγει ἀπὸ τὸ Πόρτο-Χέλι εἰς Κόστα. Εἰς ἀμφοτέρω ἀπεκαλύφθησαν τάφοι τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἐκ τῶν ὁποίων οἱ περισσότεροι ἦσαν συλημένοι. Εἰς τοὺς μὴ συλημένους εὐρέθησαν ἐνδιαφέροντα ἀντικείμενα, ἰδίως ἀγγεῖα, μεταφερθέντα εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Ναυπλίου. Ἐκτὸς τῆς ἀνασκαφῆς τῶν τάφων ἐγένετο ἐπίσης ἡ ἀποτύπωσις τοῦ τείχους τῆς πόλεως τῶν Ἀλιέων, κατ' ἀρχὰς μὲν διὰ τοῦ τοπογράφου ὑπομηχανικοῦ κ. Δ. Μίμη, τὸ δὲ ἐπόμενον ἔτος συστηματικώτερον διὰ τοῦ Ἀμερικανοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Charles Williams καὶ μὲ δαπάνην τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Pennsylvania διὰ τοῦ Καθηγητοῦ κ. Jameson (ἡ ἀνασκαφὴ ἐγένετο τὸ 1958).

II. ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

1. *Μυκηνῶν* : Μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν πρὸ τοῦ 1956 τοῦ βασιλικοῦ ἀνακτόρου καὶ τοῦ τμήματος τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως ἐκατέρωθεν τῆς Πύλης τῶν Λεόντων, ἐπηκολούθησε κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη ἡ ἀναστήλωσις τοῦ λοιποῦ περιβάλλου τῆς ἀκροπόλεως, ἥτις ἐπερατώθη τὸ 1959.

2. *Τίρυνθος* : Ἦρchiσε τὸ 1957 καὶ συνεχίζεται. Μέχρι τοῦδε ἀνεστηλώθη τὸ βασιλικὸν ἀνάκτορον καὶ τὰ λοιπὰ κτίσματα ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως, τὸ δυτικὸν τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως νοτίως τοῦ προμαχώνος τῆς δυτικῆς πυλίδος, τὸ ἐξωτερικὸν τεῖχος τῆς δυτικῆς κλίμακος καὶ ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ τείχους.

3. *Ἐπιδαύρου* : Ἀπὸ τοῦ 1956 ἀνεστηλώθησαν ἡ βορεία πλευρὰ τοῦ ἀναλήματος τοῦ θεάτρου καὶ τὸ πρόπυλον τῆς ἀντιστοίχου παρόδου, τμήματα τῶν βαθμίδων τοῦ κάτω διαζώματος καὶ τὸ ἄνω τμήμα τοῦ νοτίου ἀναλήματος, ἤρchiσε δὲ καὶ ἡ ἀναστήλωσις καὶ στερέωσις τοῦ ἄνω διαζώματος.

III. ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΕΙΣ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

1. *Μουσεῖον Σικωνῶνος* : Ἐγένετο ἐπανεκθέσις ὁλοκλήρου τοῦ ὑλικοῦ τοῦ Μουσείου ἐπιστημο-

νικώτερον καὶ αἰσθητικώτερον, ἐξετέθη δ' ὡσαύτως καὶ τὸ ἀποκαλυφθὲν εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν πόλιν τῆς Σικυῶνος ψηφιδωτὸν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

2. *Μουσεῖον Ναυπλίου* : Ἐγένετο ἡ ἐπανεκθεσις τοῦ μὲν προϊστορικοῦ μέχρι καὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ ὕλικου εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ πρώτου ὁρόφου τοῦ κτηρίου, τοῦ δὲ ὕλικου ἀπὸ τῆς Γεωμετρικῆς ἐποχῆς καὶ ἐξῆς εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ δευτέρου ὁρόφου. Συγχρόνως ἐτακτοποιήθη προσωρινῶς τὸ δευτερεῖον ὕλικόν εἰς τὴν ἰσόγειον αἴθουσαν τοῦ κτηρίου, ἡ ὁποία ὁμως προορίζεται νὰ περιλάβῃ τελικῶς τὰ πρὸς ἐκθεσιν ὀλίγα γλυπτὰ τοῦ Μουσείου, ἀφοῦ προηγουμένως τὸ πρὸς ἀποθήκευσιν ὕλικόν μεταφερθῇ εἰς τὸ ἐν τῷ μεταξὺ ἐπισκευαζόμενον κτήριο τῶν πρώην Φυλακῶν Λεονάρδου (Πίν. 61 α).

3. *Μουσεῖον Ἀργους* : Ἐγένετο τὸ πρῶτον ἐκθεσις ὁλοκλήρου τοῦ ὕλικου ἐκ τῶν Γαλλικῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸ Ἄργος καὶ τῶν Ἀμερικανικῶν εἰς τὴν Λέρναν εἰς τὰς αἰθούσας τοῦ νεοδημιῶν κτηρίου τοῦ ἀνεγερθέντος δαπάναις τῆς ἐν Ἀθῆναις Γαλλικῆς Ἀρχαιολ. Σχολῆς καὶ τοῦ ἐπισκευασθέντος δαπάναις τοῦ Κράτους καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Καλλιέργειου (οἰκίας στρατηγοῦ Καλλέργη). Ἐντὸς ἰδιαιτέρας στοᾶς, ἀνεγερθείσης δαπάναις τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς, ἐξετέθησαν πάντα τὰ κατὰ καιροῦς ἀποκαλυφθέντα εἰς τὸ Ἄργος ψηφιδωτὰ (Πίν. 61 β, γ).

4. *Μουσεῖον Ἐπιδαύρου* : Ἐγένοντο ἐπισκευὴ τοῦ κτηρίου, ἐσωτερικοὶ χρωματισμοὶ αὐτοῦ καὶ ταξινόμησις τοῦ ἐπιγραφικοῦ ὕλικου εἰς τὴν νεόδημιον ἀποθήκην· ἡ τελευταία ἐργασία ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ Καθηγητοῦ κ. Peek.

5. *Μουσεῖον Ἀρχαίας Κορίνθου* : Μερικὴ μόνον ἐπανεκθεσις μικροῦ τμήματος ἐκ τῶν ἐν τῷ Μουσείῳ μικροτεχνημάτων.

IV. ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΡΑΣΕΙΣ ΧΩΡΩΝ

1. Ἑραῖον Ἀργους : Ἐγένετο συστηματικὸς καθαρισμὸς ὁλοκλήρου τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ καὶ κατεσκευάσθησαν ὥρισμένοι προσβάσεις μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν, ὥστε νὰ εἶναι εὐκόλος ἡ κυκλοφορία τῶν ἐπισκεπτῶν μεταξὺ τῶν ἑρειπίων.

2. Περίφραξις χώρου Μυκηναίων.

3. Περίφραξις χώρου Ἐπιδαύρου.

4. Περίφραξις χώρου Τίρυνθος.

N. ΒΕΡΔΕΛΗΣ

★

INVESTIGATIONS AT CORINTH

(1946-1960· Plan 1)

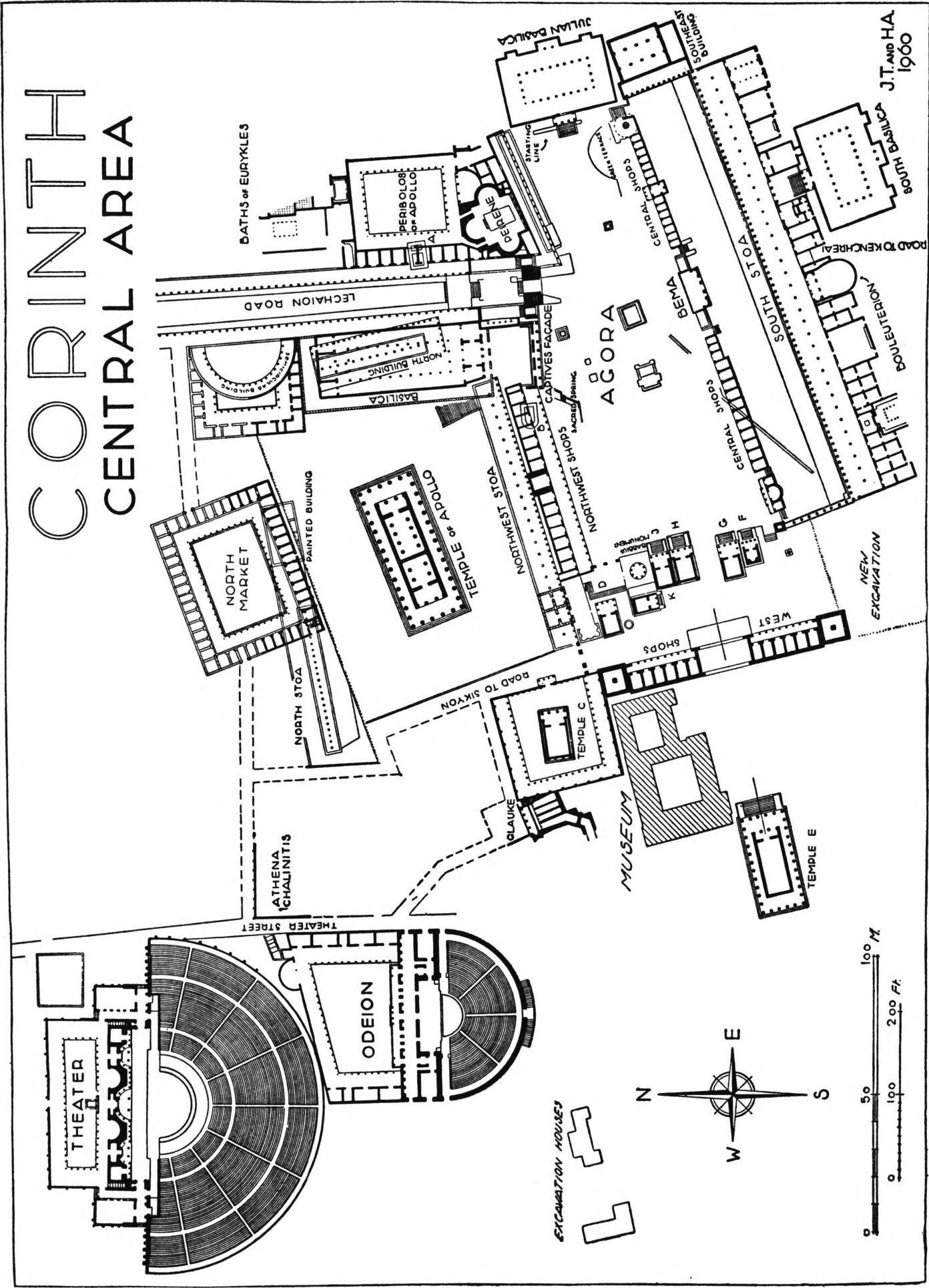
At the termination of the war it became possible to undertake the expansion of the Corinth Museum which had been planned as early as 1940. The new wing, dedicated in 1950, made possible a rearrangement of displays and made available more storage and work space. The wing was a gift of Mrs. Ada Small Moore, who had also provided the funds for the original construction, in 1931-32, in memory of her father, Edward Alonzo Small.

Excavations at Corinth in 1946-1948 were limited to monuments which had already been excavated in part in the pre-war years. In 1950, 1953 and 1954 work was extended to new areas within the Agora, on Temple Hill and to the northwest of Temple E. The investigations of these years led to the publication, between 1948 and 1960, of nine new volumes in the series: « Corinth, Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens ». These volumes are:

- I. 3 Monuments in the Lower Agora and North of the Archaic Temple by Robert L. Scranton.
- I. 4 The South Stoa and its Roman Successors by Oscar Broneer.
- I. 5 The Southeast Building, The Twin Basilicas, The Mosaic House, by Saul S. Weinberg.
- II. The Theater by Richard Stillwell.
- XII The Minor Objects by Gladys R. Davidson.
- XIV The Asklepieion and Lerna by Carl Roebuck.
- XV. 1 The Potters' Quarter by Agnes N. Stillwell.
- XV. 2 The Potters' Quarter - The Terracottas by Agnes N. Stillwell.
- XVI Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth by Robert L. Scranton.

Three other volumes of the series are now in the hands of the editor or printer. Numerous articles have also appeared, principally in *Hesperia* dealing with the discoveries at Corinth in the years 1946-1954.

The principal accomplishments of the post-war excavations up to 1954 have been the following:

Plan 1. Central area of ancient Corinth

a. The South Stoa has been cleared over its entire length and its history in the Greek and Roman periods has been worked out by Professor Broneer. The structure was built during the 3rd quarter of the 4th century before Christ, when it housed numerous taverns and shops in its ground floor and small apartments (bed-rooms?) on the first floor. In Roman times the Stoa was remodelled extensively at the rear, where shops of the Greek period were in many instances thrown together or enlarged toward the south in order to provide offices of a civic nature for the new Roman colony, capital of the Roman province of Greece.

b. Professor Morgan excavated, in the area between the western end of the South Stoa and the Central Shops, a structure which was probably associated with the cult of Aphrodite. The precinct had its origins in the late 6th century before Christ and continued in use until the 2nd half of the 4th century, when the construction of the South Stoa necessitated a complete reorganization of the southern part of the Agora (see, *Investigations at Corinth*, 1953. A Tavern of Aphrodite, XXII (1953) p. 131 - 140, pls. 45 - 46).

c. Professor Dinsmoor, digging west of the Museum and north of Temple E, found evidence for the existence of a colonnaded court enclosing the site of that temple. The location of some of the columns of the north side of the court was established. It is assumed that the columns continued also on the west and south sides; the east side of the court was formed by the back wall of the West Shops, through the center of which a monumental stairway led up from the Agora area to the temple court. It has been ascertained that this Roman court was preceded by a similar construction of Hellenistic times; we must assume that a Hellenistic temple existed on the site of Temple E, its remains now completely obscured by the massive rubble-concrete podium of the Roman building.

d. Mrs. Roebuck, excavating on the north side of the hill where stands the archaic temple (of Apollo?), discovered evidence to show that there had existed an earlier temple of the 2nd half of the 7th century; this structure had a hip-roof at one end. Traces of a road, contemporary with the earlier temple, appeared on a line traversing the north edge of the hill, from east to west.

By 1954 all of the Agora, except for a small area just west of the South Stoa, had been cleared to Roman levels. There remained within the archaeological zone, however, the area just mentioned and a strip some forty meters wide lying south of the South Stoa which had never been excavated. In 1959 the American School of Classical Studies resumed regular excavation at Corinth and undertook, as its primary task, to clear these two areas to Roman levels; upon the completion of that task it is hoped that a systematic investigation of the Greek levels of the Agora will become possible.

HENRY ROBINSON

*

EXCAVATIONS AT ANCIENT CORINTH (1960)

The 1960 campaign of excavations by the American School of Classical Studies in Ancient Corinth completed the clearance of the southwest corner of the Agora to levels of 12th century Byzantine occupation. The 1959 campaign had revealed along the western edge of this area a gravelled road upon which faced a series of small bronze-working establishments. West of these industrial buildings had appeared a large communal courtyard. At the southern end of the road was found part of a very large and well constructed building, the western half of which was not cleared in that campaign. In 1960 the clearance of the courtyard was completed; it is a large area opening toward the north. On the western side of the court appeared a complex of small residences, the one at the north including a trapezoidal courtyard with a small room at its northwestern corner, probably a stable. These buildings, like the bronze-working establishments, are of the second half of the 12th century after Christ. To the south and east the large building, partially revealed in the previous year, was uncovered to its full extent. The structure is now shown to be a rectangle measuring 23.00 m. × 10.00 m., divided longitudinally by a single wall; a crosswall near the western end sets apart by two small, almost square rooms. One threshold appears in the south wall of the southwestern room. The foundations of this building extend as much as 3 m. below the original floor level and rest in some places upon hardpan. The Byzantine builders dug down through Roman and Classical fill to find the basis for their con-

struction. The building style is one commonly associated with work of the end of the 11th and the first half of the 12th century A.D. and is extremely carefully executed. The thickness of the walls and the depth of the foundation suggest that the structure was at least two stories in height. Its plan indicates that the building was not of a religious nature (see Plan 2, p. 83); its actual use has not been determined. It was apparently destroyed by the middle of the 12th century, perhaps by the sack of the Normans in 1147 A.D.

Some traces of earlier structures were revealed in the course of the work in the southwest corner of the Agora. The 12th century road along the eastern edge of the area follows the line of a roadway that had been utilized from the 4th century B.C. on; some of the Roman paving slabs of the 12th century road are still *in situ*. In the trapezoidal courtyard of the 12th century house in the northwest corner of the area appeared a large Byzantine pillaging trench resulting from the removal of ten courses of well cut masonry blocks from the south wall of the older Roman West Shops. It seems highly likely that these stones were removed (in the early 12th century) in order to provide material for the construction of the large rectangular Byzantine building mentioned above. Beneath one of the rooms to the south of the trapezoidal courtyard, a deep trial trench has revealed the presence of an early Roman structure, quite possibly of basilical type, constructed in the late 1st century B.C., its basement (cryptoporticus) appears to have been filled in some time around the year 40 A.D. So far it has been possible to expose only one interior corner of this building.

Individual finds of note from the southwest area in 1960 include the head of a Caryatid fountain-support, carved in the Roman period but following a type of the late 5th century B.C.; the head is pierced from neck to the top of the polos by a hole for a metal pipe (Plate 62 b). Another female head, likewise a Roman copy of a Greek type, was found (as the fountain-support) in a deep filling of the second half of the 12th century which was designed to raise the ground level of the communal courtyard. In the same filling appeared part of an inscribed base which probably carried a bronze statue of Caius Julius Laco, son of that Caius Julius Eurykles who was a contemporary and

friend of Augustus. Laco is known as a benefactor of the Roman colony of Corinth.

During the same campaign investigations were carried out in a small cemetery of the end of the 4th century B.C., located on the slopes of Acrocorinth above the settlement of Haghioi Anargyroi. The principal interest of this cemetery lies in the fact that it is located well within the line of the contemporary city walls. The graves were in general very simple. In addition to the pottery offerings there were found a small pair of gold earrings and two funeral necklaces made of gilded terracotta beads suspended by bronze wire from flexible lead bands (Plate 62 a).

An investigation was also undertaken in the area known as the «Baths of Aphrodite», some 600 m. north of the Propylaea of the Agora. The work here was designed to determine the course of the Lechaion road, which Pausanias says extended in a straight line north of the Propylaea; and to establish, if possible, the period at which the natural spring of water at the Baths of Aphrodite, below the city walls, was first utilized by the Corinthians. The excavators were unsuccessful in finding definite traces of the course of the Lechaion Road but did discover on the promontory above and to the east of the Baths of Aphrodite traces of residential occupation in the 4th century before Christ, in the early Roman period, and in the 3rd century after Christ. The investigations below the line of the wall, at the spring, produced evidence of exploitation of the water supply at least as early as the 4th century B.C.: there appeared, below masses of fallen rock, an overflow shaft, the bottom of which was filled with pottery of the 4th century.

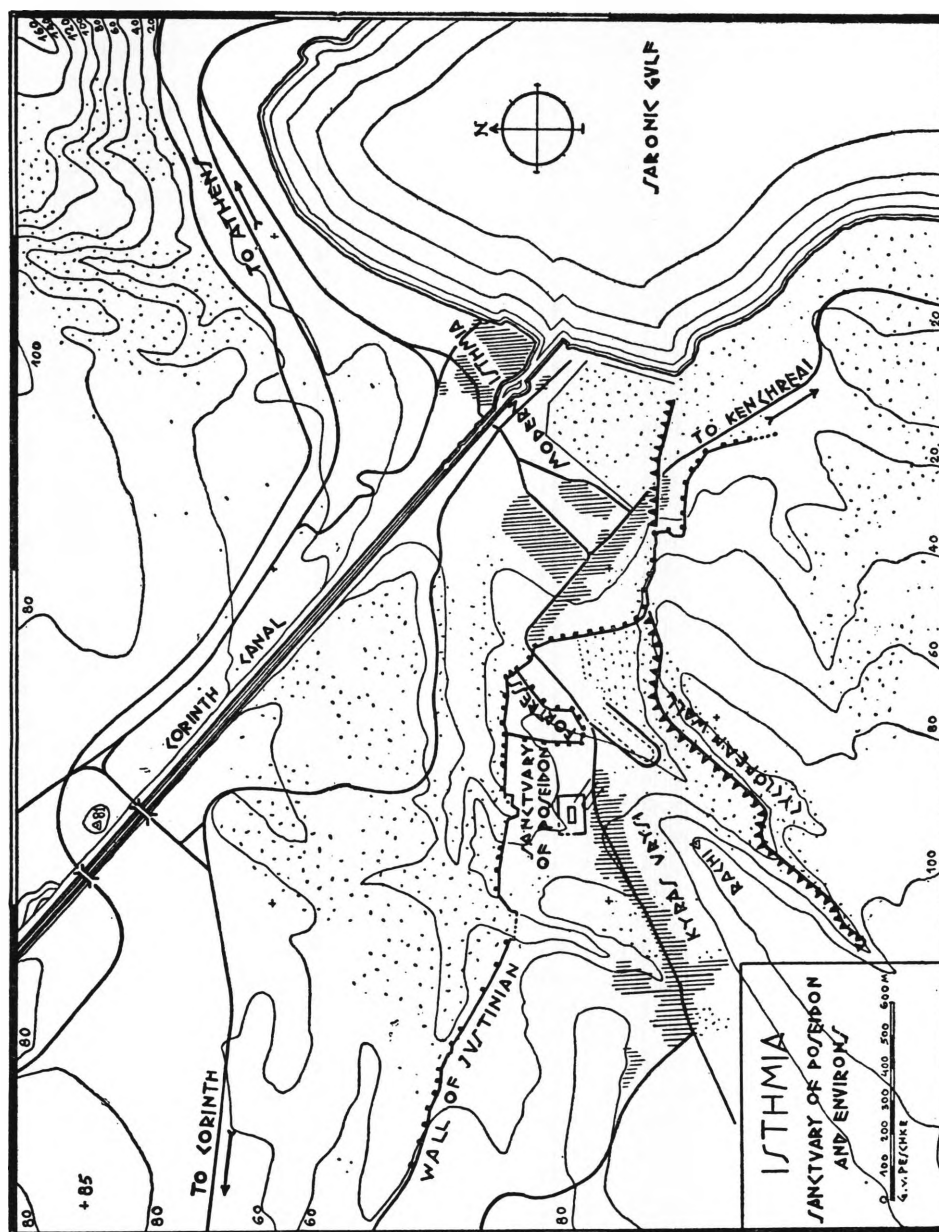
HENRY ROBINSON

*

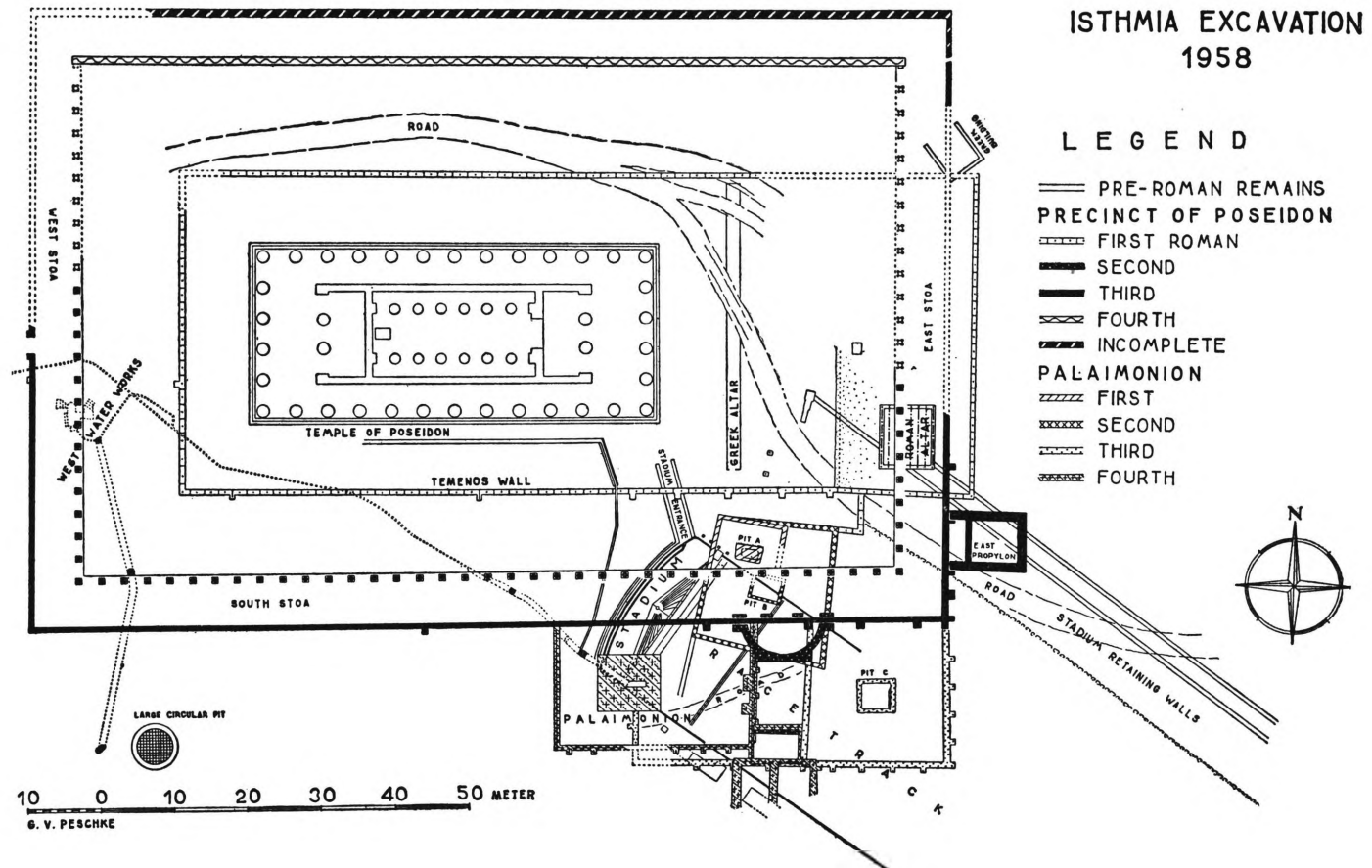
THE ISTHMIAN SANCTUARY

In 1952 the University of Chicago, under the auspices of the American School of Classical Studies, began excavations in the Sanctuary of Poseidon at the Isthmus. After ten years of excavations and research the more important, but not all, of the buildings of Isthmia have been located and identified (see Plans 1, 2).

The earliest temple of Poseidon was constructed in the seventh century B.C. and apparently remained standing until the time of the Per-

Plan 1. Isthmia : Sanctuary of Poseidon and environs

Plan 2. Isthmia Excavation (1958)

sian Wars, when it was destroyed by fire. From the debris of this building, used as filling in the lower areas to the north and east of the temple, came most of the portable finds from the excavation. They include a magnificent marble perirrhanterion from about 650 B.C.; many bronze figurines of deities, men, and animals; a golden bull (Plate 65 a, b, 66 a); a collection of early silver coins, mostly of Aegina and Corinth; and large quantities of pottery and lamps. A circular pit, 5 m. in diameter and ca. 20 m. deep, filled up about 570 B.C., also contained many objects that must have been dedicated in the Archaic Temple (Plate 66 b, e, f, 67 a-c).

The successor to the Archaic Temple was constructed at about the same time as the Temple of Zeus at Olympia and possibly by the same architect. It was somewhat smaller than the Olympia temple. This was severely damaged by fire in 390 B.C. but was repaired and remained standing until the sixth century after Christ. It was then dismantled by Justinian's engineers, together with other buildings of the Isthmia, for use as material in the Isthmia fortifications. East of the temple are the foundations of an altar, 40 m. long, of the Greek period and of a second altar of Roman times. The traces of the temenos wall from the Greek period are slight, but from the Roman period there are two such enclosures: a smaller one, from the first century after Christ, and a larger one, with stoas on three sides, probably from the second century (Plan 2).

In the northeast corner of the Precinct of Poseidon was found a cult cave with two chambers, each with a separate descent. The interiors were provided with couches cut out of the native clay. There is a second cave at the upper edge of the Theater, some 40 m. to the east. This also had two separate chambers with couches and with provisions for the preparation of meals. These caves may have been used as cult rooms by some semi-religious organization like the Artists of Dionysos.

The Theater seems to have been built originally in the first half of the fourth century B.C. and underwent at least one reconstruction in pre-Roman times. After the Roman colony had been established in Corinth by Julius Caesar, the Theater, like the other buildings of the Isthmia, was restored; but the first reconstruction was probably made in the time of Claudius. A second reconstruction some two

decades later may have been undertaken in expectation of the Emperor Nero's visit in the autumn of 66. It was here that he appeared — and won — in the musical contests of the Isthmian Games, at which occasion he also delivered his famous speech bestowing freedom and tax exemption upon the Greeks (Plate 63 a, 66 d).

Two stadia have been discovered, the earlier one very close to the Temple of Poseidon, at the southeast edge of the sanctuary. In it is preserved the sill of a starting line, the *balbides*, which is the only example of its kind found in Greece. Probably because it encroached too closely upon the sanctuary proper, the stadium was moved to another site. For some centuries the area that was covered by the Early Stadium seems to have been unoccupied. In Roman times it became the Sanctuary of Melikertes-Palaemon, whose temple, with the necessary adjuncts, was constructed above the ruins of the stadium. After the earlier stadium had been abandoned, probably in the fourth century B.C., its successor was constructed in a natural hollow some 200 m. to the southeast. The remains of the Later Stadium still lie deeply buried under a plowed field and a large grove of citrus fruit trees. By means of numerous trenches dug in the area we have been able to explore parts of the building, so as to make possible a complete restoration (see Plates 63 b, 64 a, b, 66 c).

To the south of the Sanctuary of Poseidon, on the top of a rocky spur known merely as the Rachi, we have uncovered the ruins of an extensive industrial area, devoted to dye works and weaving. This was in use from about the middle of the fourth century to the second half of the third century B.C. At the highest point, near the west end of the occupied area, there was a small shrine of some unknown deity.

Several of the lesser shrines attached to the Isthmian Sanctuary are known to have existed in a place called the Sacred Glen (ΙΕΡΑ ΝΑΠΗ). The approximate location has been fixed by means of two accidental discoveries, both dedications to Demeter, whose sanctuary stood in the Sacred Glen. Excavations in this area, some 400 m. west of the Temple of Poseidon, have revealed insignificant ruins of ancient structures from the fourth century B.C. but little that can be directly related to the known shrines in the glen.

Our explorations of the Isthmia region have brought to light what appears to be a trans-

Isthmian fortification wall going back to the thirteenth century before Christ. This is the earliest of several known lines of defense built to prevent invasions from the north into the Peloponnesos. No trace has been found of the wall from the time of the Persian Wars which Herodotus describes. But at a considerable distance to the southwest of the sanctuary there is a line of fortification from the third century B.C. This is probably the wall drawn up in haste at the time of the incursions by the Gauls into the Greek peninsula. The best preserved of the trans-Isthmia fortifications is the one built by the Emperor Justinian to the north and east of the sanctuary. That wall, as stated above, and a fort constructed at the same time caused the destruction of the ancient buildings, the material of which was used to build the wall. This is the last building activity of importance in the area of the sanctuary until modern times.

OSCAR BRONEER
Field Director

*

MYCENAE EXCAVATIONS, 1959

The excavations at Mycenae that Professor Wace had been unable to finish owing to his lamented death were resumed this year under the joint direction of Dr. J. Papadimitriou of the Greek Archaeological Service and Lord William Taylour. Work was concentrated on two areas, the so-called «Citadel House» which is the only large undug sector left within the citadel, and the «House of Sphinxes» where a certain amount of clearing up had still to be done. The latter area was controlled by Mrs. David French in collaboration with Dr. N. Verdelis, the Ephor for Antiquities in the Argolis.

From the last season conducted in 1955 it was known that a tomb existed in the south part of the House of Sphinxes. This was investigated and was found to be a comparatively rich Geometric tomb, rich certainly in pottery. There were 25 vases arranged at the head and the feet of the skeleton and a few on either side of it. A very poorly preserved earring was found in the region of the left ear; there were two bronze pins of which one lay above the skull and the other on the right shoulder, and a bronze ring on a

finger of the left hand. The pottery consisted of two amphorai, several jugs, pyxides, skyphoi, and a large number of cups. Most of the vases were painted in the Geometric style, but a few were Pie Ware.

To the north of the House of Sphinxes lies the House of the Oil Merchant and to the west of the latter was the old tarmac road that led to the citadel. It will be recalled that in the course of reconstructing and widening this road in 1957/8 several tablets were found. Consequently the course of the new road was changed and diverted very much further to the west to allow a complete excavation of the newly uncovered area, a task that has been very efficiently carried out by Dr. N. Verdelis. The moving of the road enabled us to continue the clearing (begun in 1954) of the two large parallel terrace walls connected by cross walls which form the western section of the House of the Oil Merchant. The task of clearing part of these great walls was carried out by Mrs French. Although one cannot be definite on the point it would seem that the buildings uncovered by Dr. Verdelis bear no direct relation to the houses excavated by Professor Wace to the east. The space between the two terrace walls had a Mycenaean fill of earth and light rubble, which was partly disturbed in the upper levels by remains of Hellenistic walls. At the base of this fill a strip of a hard plaster floor was uncovered, that lay directly on the rock. This may have belonged to a house of the early part of L.H. IIIB or earlier, to judge by the pottery.

The «Citadel House» was last excavated in 1954. Most of the constructions uncovered in that season were of the Hellenistic period. The area is of considerable extent and depth. It is oblong in shape and extends from the Cyclopean fortification walls in the west to a terrace wall, largely concealed by earth, which is built on the higher slopes of the hill to the east. This is the long axis of the area. It is bounded by the partly excavated South House and the Ramp House on the north and by Tsountas' House on the south. Excavation in 1954 had been concentrated on the higher ground to the east up against the terrace wall and of necessity work had to be continued in this sector, for one of the big problems is the disposal of the spoil. This has to be taken in barrows down to the fortification walls and emptied

into a chute (specially constructed for the purpose) which deposits it on the slopes below the Cyclopean walls.

This year a small sector has been laid bare to the rock on the east flank of the excavation and at one point a great terrace wall now towers above it. In the course of this operation a great part of the overlying Hellenistic constructions has been destroyed, but wide balks running from east to west have been left, which divide off the area into four sections. The northernmost section is of the greatest interest. The terrace wall here has been completely laid bare to the rock. It shows three periods of construction. The upper part built of smaller stones clearly belongs to the latest period and is probably Hellenistic. The middle section, in so far as the building technique is concerned, cannot easily be differentiated from the lowest section which is founded on the rock; it is built on the destruction debris that marks the end of Mycenaean occupation in this quarter. Whether this middle section is L.H. IIIC or perhaps very much later, there is no means of telling. All that can be said is that under the destruction debris in the «Citadel House» no pottery later than L.H. IIIB was recognizable. At the base of the wall there was a double ramp, or more correctly a causeway, that led upwards to the south and made a sudden hairpin bend towards the north alongside the terrace wall; its direction thereafter passed outside the area of the «Citadel House» but must ultimately have led to the higher ground above. This causeway made use of the natural rock where possible, but it was strengthened where necessary with ashlar masonry. This was particularly noticeable in the lower ramp which was paved and thereby widened on its outer flank by well-cut poros blocks. In the course of clearing the destruction area in front of the wall a most important find was made, a very small prismatic clay sealing with a Linear B sign (at present unidentified) inscribed on it. The seal impression under the sign is not at all clear but it seems to be that of a wild goat.

The section immediately to the south of the one just described contained the Mycenaean storeroom that was uncovered by Professor Wace in 1954. Here very little excavation was undertaken but enough to confirm that it had

been overwhelmed by the same destruction which is such a notable feature in all parts of this year's excavation. The section immediately to the south revealed yet another room of great size which has only partially been excavated. It was constructed of mud brick on a stone foundation. Its walls were coated with a coarse-grained plaster and its floor, which was also plastered, was covered with a thick layer of black ash. It was separated from the storeroom to the north by a west-east corridor of similar construction which was provided with alcoves. One of the finds made in clearing this section was the head of a male figurine, a type that is by no means common.

The room briefly described above continues into the southernmost section of the excavations. Its eastern wall ends in a large well-cut block of masonry, which has been very much damaged by fire, and immediately to the south of this lies a thin slab, finely cut and polished, which appears to be of gypsum. At this stage it is not possible to say whether it is in its original horizontal position and therefore possibly a threshold or whether it was a vertical facing, decorating the end of the wall, which has slipped from its original position. A little farther to the south are some steps that are at right angles to the line of the slab, but at this point one is outside the confines of the «Citadel House» and within the area of Tsountas' House.

Although it was not in the original programme, Dr. Papadimitriou was most anxious that this area should be cleaned up and this proved a very rewarding operation. It involved the clearance of the Tsountas dump in the north-east corner and the uncovering of part of the later excavations made by Professor Wace in 1950 including the foundations of a mysterious construction which has been called, for want of knowledge as to its purpose, «the shrine». A hard plastered ramp leads away from this edicule in the direction of the «Citadel House» to the north and the stairs, previously referred to, lead up to the ramp from the west. These steps are five in number and are of good ashlar construction, recalling the staircase found in the Palace of Pylos. On the way up to the «Citadel House» there is a plastered bench alongside the ramp for tired climbers and immediately beyond this the roadway makes a hairpin bend, turning in the direction of the south. It presumably passed in front

of a terrace wall, now concealed by a mass of earth and debris or perhaps collapsed within this pile, to the heights above. It corresponds therefore to the double ramp of similar purpose at the northeast corner of the «Citadel House» described earlier on. These thoroughfares pass behind and to the east of the buildings that are now beginning to emerge.

W. TAYLOUR - J. PAPADIMITRIOU

*

MYCENAE, 1960

Excavations at Mycenae last summer under the joint direction of Dr. J. Papadimitriou of the Greek Archaeological Service and Lord William Taylour were confined to the so-called «Citadel House», a large undug area just inside the Cyclopean defence walls lying between the «South House» and the «Ramp House» to the north, and the «Tsountas' House» to the south. At its east end this area is bounded by terrace walling, above which are a series of other terraces, covered with the ruins of Hellenistic and Classical buildings, which reach up to the Palace.

At this east end of the area a corridor-like room was cleared measuring about 9.20 metres long by 2.30 metres wide, and lying to the east of the Mycenaean store-room excavated by Professor Wace in 1954. From the debris of burnt destruction filling this corridor-room were recovered fragments (Plate 68a) of Linear B tablets (see *Antiquity*, 35 (1961) p. 57-8 pl. VI (a)). Nearly all were pieces of fair-sized tablets, four of them reasonably well preserved and legible. They are of exceptional interest as the first tablets ever found inside the Cyclopean walls. It seems that they did not come from the Citadel House itself but from some building that occupied the terrace above to the east and collapsed into the Citadel House at the time of the general destruction of this part of the site by fire at a period which from the pottery can be dated to the end of Myc. III B.

At each end this corridor-room was closed by doorways with stone jambs, encased in wood, and with wooden thresholds. The room had a good plaster floor which covered a drain running along its west flank. The drain had been broken into at its northern end by the weight of collapsed debris falling on it, and inside it was found a complete but very crumpled leaden

vessel. The west wall of the room was built of mud-brick on a stone socle and was covered with a mud-plaster that at one time concealed vertical wooden beams put in to strengthen the framework. The east flank of the room consisted of a low wall made up of rough stones mixed with mud-brick and in some places the natural rock. Nothing was found in the room itself to give any clue as to the purpose for which it was used. The plaster floor was covered with a thick layer of black ash, eloquent evidence of the burnt beams that had crashed to the floor.

Beyond the corridor-room to the east was the terrace walling, now revealed to be Mycenaean in its lower and Hellenistic in its upper courses. The Mycenaean lower part of this terrace is built of Cyclopean blocks, but these do not lie directly on the rock but on a mixture of rubble and earth. Sherds extracted from this foundation layer were inconclusive for a close dating of the wall, but none of them were later than Myc. III B. The Hellenistic walling was built on top of the destruction layer, consisting of a fused mass of calcined stone and brick, that covered the Cyclopean blocks.

The corridor-room was approached from the north by a monumental causeway coming up from the direction of the Grave Circle and the Ramp House (Plate 68c). The western flank of this was paved with two rows of well-cut poros blocks (in the right foreground in Plate 68c); the eastern part of it was plastered. Just in front of the north entrance to the corridor-room the causeway makes a return to the north and leads up to and adjoins the so-called Little Ramp. The same kind of monumental approach is to be noted at the south end of the corridor-room. Here access was by a fine plastered ramp leading up from the «shrine» in Tsountas' House. In front of the southern entrance to the room this makes a hairpin return to the south. The existence of this hairpin ramp was known from the excavations of 1959, but it was impossible to investigate it farther owing to the threatening state of the over-hanging terrace. Last year the terrace was cut back at this point to a great depth in order to uncover the full width of the ascending ramp to the south. To follow the course of this ramp it became necessary to cut back other parts of the terrace further to the south. It was then established that the upper ramp ran along the whole eastern flank of Tsountas' House. It is only preserved against

the terrace wall, the other section of it having collapsed with the retaining wall that supported it on the west. But part of this retaining wall is preserved at one point and on it was found a square poros block that appears to have been used as a column base (Plate 68 b). It is likely that this ascending road was a covered way flanked by a colonnade. Owing to the ruined state of the ramp it was possible to make a section of the earth underneath it, and this revealed the outline in plaster of two earlier ramps. It is hoped to obtain important dating evidence from the sherds extracted from this section.

In the Tsountas' House to the S. of the Citadel House some further cleaning work was done. The last remnants of Tsountas' dump against the south escarpment of the Citadel House were removed and some excavation was undertaken in this area. A new complex of walls was uncovered that showed several building phases. One of these walls was very much thicker than the others and in its lower courses at least appeared to belong to the Middle Helladic period.

To the west of the corridor-room in the Citadel House a start was made of removing the overlying Hellenistic constructions and part of the underlying Mycenaean rooms were cleared. The walls of these rooms were amazingly well preserved. In all cases they were built of mud-brick on stone foundations.

At the north end of the Citadel House, in clearing the debris against the north end of the Mycenaean store-room, another tablet was found high up, so that it had obviously fallen from above and, being found in proximity to the other tablets, it probably belongs to the same group. This was the best preserved of all the tablets found (69 c).

It became apparent from the cleaning of the north face of this store-room that there was an entrance here, previously unsuspected, which had become filled with fallen mud-bricks. These were removed and the threshold uncovered. Further excavation in front of the threshold brought to light a beaten floor that was laid over a quantity of broken pottery which could be dated to the middle phase of Myc. III B. In this area therefore we have two distinct periods, the destruction at the end of Myc. III B and an earlier phase (Pl. 69 a, b).

The whole area to the northwest and west of this store-room is extremely complex. Ex-

cavations to the northwest uncovered the base of a large pithos that at first was thought to be Hellenistic as it was found in a sector in which Hellenistic pottery predominated. But inside this pithos lay the upper part of a trilobate jug belonging to the Myc. III C phase. The pithos therefore must be of similar date. Further confirmation of this interpretation was provided by the clearance of the area immediately to the west of the store-room, where a «floor» was uncovered on which lay a quantity of Myc. III C broken pottery. On this same floor was found an almost complete Myc. III C jar. This year's excavations therefore have produced evidence of three distinct Mycenaean periods within the Citadel House, the earliest period to be dated to the middle of Myc. III B, the second one to the destruction at the end of Myc. III B, and the last to a re-occupation period in Myc. III C.

W. TAYLOUR - J. PAPADIMITRIOU

NEW LINEAR B TABLETS FROM MYCENAE

During excavations undertaken within the citadel of Mycenae in August and September, 1960, under the joint direction of Dr. John Papadimitriou of the Greek Archaeological Service and Lord William Taylour fragments of 8 Linear B tablets were brought to light. These are of particular importance as being the first ones to be found within the acropolis itself. Previous finds of tablets at Mycenae have come from houses outside the citadel, which were excavated by Prof. Wace and more recently by Dr. Verdelis, the Ephor for the Argolis.

The area at present being excavated lies just beyond the Grave Circle. It is bounded by the South House and the Ramp House to the north and Tsountas' House to the south. On the east there is some terrace walling and from here the ground slopes down to the Cyclopean fortification walls, the western limit of the excavation. It was in clearing a corridor-room inbetween the terrace walling and the store-room excavated by Prof. Wace in 1954 that 7 of the tablets were discovered; a further tablet was found close by just to the north of the store-room. All of these fragments, for none of the tablets are complete, were embedded in a hard concrete-like substance (Plate 68 a), the result of a fire of exceptional intensity that had

fused stone, mudbrick, and rubble into a solid mass. This destruction debris had fallen from buildings on the upper terrace and therefore the tablets do not belong to the corridor-room, which has just been excavated; furthermore they were found comparatively high up in the debris. Tablets excavated under such conditions are not easy to recognize and this may account for the failure of earlier excavators on the acropolis to find them, particularly if they had no occasion to expect them or be on the look-out for them.

The fragments are mostly of fair-sized tablets. Four of them are quite well preserved and legible; one of them is blank except for the lines used for dividing off the script. Like so many of their predecessors they appear to be inventories. They are at present being studied by Mr. John Chadwick.

W. TAYLOUR

*

Α' ΑΡΓΟΣ

1. Κατά μήνα Σεπτέμβριον τοῦ 1959 ἐντὸς τοῦ προαυλίου τῆς οἰκίας Ἀνθ. Βίγκου, ὁδὸς Κορίνθου 138, κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν βόθρου ἀπεκαλύφθησαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, οἵτινες ἀνεσκάφησαν ὑπὸ τῆς Ἐπιμελητρίας δ. Ὁλγας Ἀλεξανδρῆ. Ἀμφότεροι ἦσαν κτιστοὶ ἐκ πορολίθων· ὁ εἰς, τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, περιεῖχεν ἑπτὰ ἀγγεῖα καὶ τμήμα σιδηρᾶς στλεγγίδος· ὁ ἕτερος, τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., περιεῖχεν ἑξ ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων μίαν ὠραίαν πυξίδα μετὰ πλαστικῶν γυναικείων προτομῶν, πῆλινον εἰδῶλιον πεπλοφόρου, ὡς καὶ σιδηρᾶς τινὰς περόνας (Πίν. 70 α').

2. Τὸν αὐτὸν μήνα τοῦ ἰδίου ἔτους καὶ ὑπὸ τῆς αὐτῆς Ἐπιμελητρίας ἀνεσκάφη, κατὰ τοὺς δυτικὸς πρόποδας τῆς Ἀσπίδος, ὁ δρόμος ἀσκάπτου θαλαμοειδοῦς τάφου τῆς συστάδος τοῦ Vollgraff· ἀνευρέθη εἰς ὑστερογεωμετρικὸς κρατὴρ περιέχων παιδικὴν ταφὴν.

3. Κατὰ μήνα Ἀπρίλιον τοῦ 1960, ἐν τῷ οἰκοπέδῳ Ράπτη, κειμένῳ κατὰ τὴν συμβολὴν τῶν ὁδῶν Φεῖδωνος καὶ Ἑμμ. Ρούσσου, ἀνευρέθησαν κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν θεμελίων ἑννέα τάφοι χρονολογούμενοι ἀπὸ τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων μέχρι τῶν Ἑλληνιστικῶν, οἵτινες ἐκαθαρίσθησαν ὑπὸ τῆς Ἐπιμελητρίας δ. Ἀλεξανδρῆ· ἐκ τούτων οἱ πέντε ἦσαν κτιστοὶ κιβωτιόσχημοι, οἱ ἕτεροι τέσσαρες κεραμοσκεπεῖς. Ὁ πρῶτος περιεῖχε περὶ τὰ 35 ἀγγεῖα καὶ εἰδῶλια, ἐξ ὧν ἔν ἑν παριστᾷ πιθανῶς Ἀπόλλωνα (Πίν. 70 γ'). Ὁ δεῦτερος περιεῖχε

κορινθιακὴν πυξίδα, ἐξωτερικῶς δὲ παρὰ τοὺς πόδας ἐδρέθη ταφικὸν ἀγγεῖον περιέχον τὰς κεφαλὰς δύο νεκρῶν. Εἰς γεωμετρικὸς ἀπέδωκε 12 ἀγγεῖα, ἐξ ὧν τέσσαρες ὠραῖοι κρατῆρες καὶ εἰς ἀμφορεῦς (Πίν. 70 β, δ). Ἐκ τῶν ἑπτὰ ἀγγείων τοῦ τάφου 4 ἀξιοσημείωτος τυγχάνει ὠραία μελανόμορφος κύλιξ μετὰ παραστάσεως λαγῶν καὶ κυνὸς (Πίν. 71 δ').

4. Ὑπὸ τῆς αὐτῆς Ἐπιμελητρίας διεξήχθη ἐτέρα σκαφικὴ ἔρευνα, κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον 1960, ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Κ. Φλέσσα, ὁδὸς Βασ. Γεωργίου 10, ἔνθα κατὰ τὴν ἀνόρυξιν θεμελίων ἦλθεν εἰς φῶς ἀριθμὸς τάφων. Ἀνεσκάφησαν ἐν συνόλῳ 5 τάφοι, ἐξ ὧν εἰς συλημένος, χρονολογούμενοι ἀπὸ τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ αὐστηροῦ γεωμετρικοῦ. Ἀπαντες ἦσαν κτιστοὶ κιβωτιόσχημοι. Συνελέγησαν ἐν συνόλῳ 17 ἀγγεῖα (ἀμφορεῖς, οἰνοχόη, σκύφος, κύαθος, κύπελλον, κρατῆρ) (Πίν. 71 α-γ) καθὼς καὶ σιδηραὶ καὶ χαλκαὶ περόναι καὶ δακτύλιοι, τέσσαρες χρυσοὶ σφηκωτῆρες (Πίν. 71 ε') καὶ εἰς χρυσοὺς δακτύλιος. Ἐκ τοῦ τάφου 3 προέρχονται τὰ ἐν Πίν. 71 α-γ ἀγγεῖα, ἐκ δὲ τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ τάφου 5 οἱ ἐν Πίν. 71 ε' χρυσοὶ σφηκωτῆρες καὶ χρυσοὺς δακτύλιος.

5. Κατὰ μῆνα Δεκέμβριον 1960 ἀπεκαλύφθησαν, ἐντὸς τῆς κοίτης τοῦ χειμάρρου Ξηριά, ἰχνη μεγάλου ταφικοῦ πίθου. Μικρὰ ἔρευνα γενομένη ὑπὸ τῆς Ἐπιμελητρίας κ. Ε. Πρωτονοταρίου - Δεῖ-λάκη ἀπεκάλυψε 2 μεγάλους πίθους, γεωμετρικῆς ἐποχῆς, φέροντας διακόσμησιν δι' ἐγχαράκτων γραμμῶν περὶ τὰ χεῖλη, καὶ παρ' αὐτοὺς μικρὸν λάκκον-τάφον μικροῦ παιδός. Εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων μέτρων ἀπὸ τῶν πρώτων ἐκαθαρίσθη κεραμοσκεπὴς κλασσικὸς τάφος. Οὐδὲν κτέρισμα ἀνευρέθη ἐντὸς αὐτῶν.

ΟΛΓΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Β' ΜΙΔΕΑ (ΔΕΝΔΡΑ)

Κατὰ μῆνα Μάιον 1960 ἐγένετο ἐν Μιδέᾳ ἀνασκαφὴ δύο θολωτῶν Μυκηναϊκῶν τάφων¹ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων τῆς Περιφερείας κ. Νικ. Βερδελῆ, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ ἐν Ἀθήναις Σουηδικοῦ Ἰνστιτούτου κ. Ρ. Åström. Ὡς βοηθὸς μετεῖχεν ἡ Ἐπιμελήτρια δ. Ὁλγα Ἀλεξανδρῆ.

Ὁ πρῶτος τάφος ἔκειτο εὐθὺς πρὸς βορρᾶν τοῦ ἀνασκαφέντος παλαιότερον ὑπ' ἀριθ. 10 τάφου

1. Οἱ ἀνασκαφέντες ὑπὸ τοῦ Persson θαλαμοειδεῖς τάφοι εἶχον ἀριθμηθῇ ἀπὸ τὸ 1 ἕως τὸ 11 (βλ. New Tombs at Dendra). Οἱ προστεθέντες διὰ τῆς τελευταίας ἀνασκαφῆς (1960) δύο φέρουν τοὺς ἀριθμοὺς 12 καὶ 13, ἐξ ὧν ὁ τάφος μετὸν θῶρακα ἔχει τὸν ἀριθ. 12.

(βλ. Ν.Τ. σ. 18 εικ. 17) και άπετελείτο εκ μικροῦ ὀρθογωνίου θαλάμου καὶ πλατέος δρόμου, κειμένου εἰς ἱκανὸν ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους βάθος καὶ προσитоῦ διὰ βαθμίδων. Ἡ ξηρολιθία τοῦ στομίου εἶχε καταπέσει πιθανῶς ἐκ σεισμοῦ, διότι ὁ τάφος δὲν εἶχε θιγῇ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ ὀλίγους μόνον μῆνας πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς ἐγένετο μερικὴ σύλῃσις αὐτοῦ ἐκ τῆς ὁροφῆς.

Ἐντὸς τοῦ θαλάμου εὐρέθῃ σκελετὸς ἀνδρὸς κατεστραμμένος κατὰ τὸ ἀνώτερον αὐτοῦ τμήμα ὑπὸ τῶν συλησάντων τὸν τάφον καὶ ἐστερημένος τῶν πολυτίμων κτερισμάτων του, ἐκ τῶν ὁποίων ὑπελείφθησαν τμήματα χαλκῶν καρφίων μὲ χρυσῇν ἐπένδυσιν τῆς κεφαλῆς, πιθανῶς ἐκ χρυσοποικίλου ξίφους, αἰχμὴ χαλκοῦ ἐγχειριδίου καὶ πῆλινον ἀλάβαστρον τῆς ΥΕ IIIA περιόδου.

Εἰς τὴν ἀπέναντι πλευρὰν τοῦ θαλάμου, εὐρέθῃ ὀλόκληρος χαλκοῦς θώραξ καὶ παρ' αὐτὸν χαλκὰ ἀγγεῖα καὶ χαλκοῦς δίσκος πιθανῶς κατόπτρου. Δύο πῆλινα ἀλάβαστρα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓν ΥΕ IIIA, τὸ ἕτερον τῆς ΥΕ II περιόδου, ἀνάγουσιν τὴν χρονολογίαν τοῦ τάφου εἰς τοὺς περὶ τὸ 1400 χρόνους (Πίν. 72 α-γ).

Ὁ δεῦτερος τάφος ἔκειτο μετὰ τῶν ἀνασκαφέντων παλαιότερον ὑπ' ἀριθ. 10 καὶ 11 καὶ εἶχεν ἐπισημανθῇ ὑπὸ τῶν Σουηδῶν. Διετῆρει τὴν ξηρολιθίαν, ἀλλ' εἶχεν, ὥς ὁ πρῶτος, συληθῇ ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ θαλάμου, εὐρέθῃ δὲ κενὸς πλὴν τινων ὀστέων ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας. Ἡ ἀνασκαφὴ ὅμως ἀπεκάλυπεν δέκα μικροὺς λάκκους ἐν τῷ δαπέδῳ (βάθος 0,40 μ.), ἔνθα εὐρέθησαν ἐν ἀταξίᾳ ὀστᾶ καὶ μικρὰ ἀγγεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων ἔξ ἐν συνόλῳ ἀκέραια καὶ ἐπτὰ τεθραυσμένα, χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ΥΕ II περιόδου μέχρι τῆς ΥΕ IIIA.

N. ΒΕΡΔΕΛΗΣ

★

POTTERY FROM DENDRA TOMBS 12 AND 13

Tomb 12 at Dendra which contained the bronze cuirass¹ yielded four vases, viz.:

Inv. No. 9. Big 3-handled jar. Fragments of this jar were found in the looted part of the tomb and in the looters' dump outside the tomb. Height 40,6 cms. It is decorated with a palm-tree between each handle. Furumark, Myc. Pottery, shape 22, cf. motive 14:II Bf. Date: Mycenaean IIB (Plate 73 a).

Inv. No. 10. Alabastron, with curved sides, of the flat type (Furumark's shape 84). D.

1. See N. M. Verdelis' report above and in AE 1957 'Αρχ. Χρονικά, pp. 15-18, and P. Åström in Svärdfjäre och själämord, Malmö 1962, pp. 87-96.

20 cms., height 6,1 cms. Decorated with a crested rock pattern (as Furumark, motive 32:19, but without the dots); concentric circles on the base. See Plate 74 b (top, right). Mycenaean IIIA 1.

Inv. No. 16. Alabastron, with curved sides, of the flat type (Furumark's shape 84). D. 20 cms., height 6,5 cms. Decorated with a wavy rock pattern (Furumark, motive 13:6); concentric circles on the base. Dendra Tomb 10.46 is a good parallel for shape and decoration (Persson, New Tombs, p. 93, fig. 104 a-b). See Plate 74 b (top, left). Mycenaean IIIA 1.

Inv. No. 25. Alabastron, with curved sides, of the flat type (Furumark's shape 82). D. 29 cms., height 9,3 cms. Decorated with crested rock pattern as Furumark's motive 32:19, with a fill-ornament on either side of the crests (motive 41:9). «Wheel»-pattern on the base (motive 68:2). See Plate 74 b (bottom). Mycenaean IIB.

There was only a single burial which is dated by the typologically latest pottery to Mycenaean IIIA 1 (1425-1400 B.C. on Furumark's chronology).

The pottery from tomb 13 included 4 stirrup vases, 8 jugs, 4 alabastera with curved profiles, 1 alabastron with cylindrical body, 1 small 3-handled jar, 3 one-handled stemmed cups, 2 two-handled stemmed cups, 4 shallow one-handle cups or bowls, 1 bell-shaped cup, 2 handleless cups, 3 askoid vases and a cooking pot.

The bulk of the pottery is Mycenaean IIIA 1-2, but some pots belong to Mycenaean IIB and the latest burial is IIIB. Some interesting askoid vases were found in the tomb (See Plates 73 b, c and 74 a, c, d).

PAUL ÅSTRÖM

★

ARGOS

Des fouilles ont été reprises sur le site d'Argos, à partir de 1952, par l'Ecole française d'Athènes; elles prolongeaient les recherches menées de 1902 à 1930 dans la cité antique par W. Vollgraff, membre étranger de l'Ecole française. Elles ont porté d'abord sur la région de l'«agorā» (1952 et 1953): salle hypostyle, région du portique Sud. A partir de 1953 fut entrepris le dégagement d'un grand bâtiment romain au Sud du théâtre (gymnase et thermes), et

dans les années qui suivirent, de 1954 à 1956, furent fouillés le théâtre (parodos Sud, orchestra, bâtiment de scène) et l'Odéon romain, au pied de la colline de la Larissa. Dès 1953, l'attention était attirée sur la richesse des nécropoles géométriques, qui ont été ensuite systématiquement explorées; dans la région de la Deiras ont été fouillées de nouvelles tombes mycéniennes (1954, 1955 et 1958). Des sondages stratigraphiques ont été pratiqués dans le quartier antique Sud, permettant de distinguer la succession des habitats de l'époque proto-historique aux siècles byzantins. Des sondages d'exploration topographique ont été en outre ouverts assez largement sur tout le site; ceux qui ont été pratiqués dans la région de l'actuel Musée se sont révélés particulièrement fructueux. Une découverte remarquable a été celle d'un ensemble de mosaïques du Ve siècle ap. J.C. portant les images allégoriques des mois de l'année (maison Kolivinou). Le 25 juin 1961 a eu lieu l'inauguration officielle du nouveau Musée d'Argos, à la construction et à l'aménagement duquel a contribué l'Ecole française (nouveau bâtiment, portique aux mosaïques Pl. 75 a, b).

Les résultats des fouilles d'Argos ont été signalés régulièrement dans la chronique annuelle du Bulletin de Correspondance hellénique. Parmi les articles qui les ont fait connaître avec plus de détail on citera P. Courbin, Un fragment de cratère protoargien, (BCH 1955, p. 1 à 49); R. Ginouvès, La mosaïque des mois à Argos (BCH 1957, p. 216 à 268); P. Courbin, Une tombe d'Argos, (BCH 1957, p. 322-386); J. Marcadé, Sculptures argiennes, (BCH 1957, p. 405-474), et les articles de P. Charneux portant sur les inscriptions argiennes dans cette même revue. Dans la série des Etudes péloponnésienes, le fascicule 1, par W. Vollgraff, publié en 1956, présente: Le sactuaire d'Apollon Pythéen à Argos.

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΑΡΓΟΛΙΔΟΚΟΡΙΝΘΙΑΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΙΣ ΑΡΓΟΣ

Κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1960 ἀνελήφθη συμπληρωματικὴ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, εὐρεθείσης κατὰ τὸ 1958 παρὰ τὸ Ἄργος, κατὰ δοκιμαστικὴν ἀνασκαφὴν ἐνεργηθεῖσαν ὑπὸ τῆς Ἐπιμελητρίας Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Κυρίας Εὐαγγελίας Πρωτονοταρίου-

Δειλάκη¹. Ἡ βασιλικὴ κεῖται εἰς τὴν θέσιν Στρογγυλὴ τῆς περιοχῆς Ἀλίκας, περὶ τὰ 800 μ. ἀνατολικῶς τοῦ βορείου πέρατος τοῦ λόφου τῆς Ἀσπίδος, ἐντεῦθεν τοῦ Ἰνάχου, ἐπὶ ἀγρῶν τῶν Γεωργίου Ντούλια καὶ Δημ. Μπουλούκου, ἀριστερὰ ἀγροτικῆς ὁδοῦ ἀγοῦσης ἐξ Ἀργους πρὸς τὸ χωρίον Μπούτια (ἐπισήμως Ἡρα). Ἡ ὁδὸς διέρχεται ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ μνημείου (διαγωνίας κατὰ τὸ νοτιοδυτικὸν ἄκρον).

Κατὰ τὴν ἐρευναν τοῦ 1958 εἶχον ἐπισημανθῇ αἱ διαστάσεις τοῦ κτηρίου (βορείας πλευρᾶς μήκος ± 48.70 μ., πλάτος κατ' Ἀνατολὰς ± 21.70 μ.), ἡ διάρθρωσίς του (ἡμικυκλικὴ ἀψὶς πρὸς Α., διαιρέσεις διὰ κιονοστοιχιῶν εἰς τρία κλίτη, νάρθηξ πρὸς Δ.), δύο ἐκ τῶν εἰσόδων του², τὸ πάχος τῶν τοίχων (μακρῶν τοίχων πάχος 0,65, τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος πάχ. 0,95 μ.), λεπτομέρειαι τινες τοῦ βήματος (παρουσία βάθρων ἐδρῶν τῶν κληρικῶν), ἡ ἐντὸς αὐτοῦ παρουσία ἀψίδος μεταγενεστέρως ἐκκλησίας καὶ τέλος ἡ παρουσία προσκτισμάτων πρὸς Β. (ἀρχὴ τοίχων καθέτων ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς)· εἶχον δ' ἐπίσης ἔλθει εἰς φῶς διάφορα μαρμάρινα μέλη καὶ ἀποκαλυφθῇ ἄρκετοι τάφοι βυζαντινῶν χρόνων.

Ἡ συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ, διενεργηθεῖσα ὑπὸ τοῦ ὑπογράφοντος, ἀπέβλεπεν εἰς τὸν πορισμὸν πληρεστέρων στοιχείων περὶ τοῦ μνημείου. Ἀνεσκάφησαν συστηματικῶς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ βορείου κλίτους, ὁλόκληρον τὸ ἱερὸν βῆμα μετὰ μέρους τοῦ κεντρικοῦ κλίτους δυτικῶς τοῦ βήματος, μέρη τῶν στυλοβατῶν, διὰ συστήματος δὲ τομῶν ἐπεδιώχθη περαιτέρω νὰ διερευνηθῇ ἡ ἔκτασις τῶν πρὸς βορρᾶν προσκτισμάτων καὶ νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ μέρη τῆς βασιλικῆς πρὸς τὰ νοτιοδυτικά.

Διὰ τομῆς κατὰ τὸ νοτιοδυτικὸν πέρας τοῦ κυρίου σώματος τῆς βασιλικῆς, εὐρέθη ὅτι ἡ νοτία πλευρὰ τῆς, μήκους ἐξωτερικοῦ ± 47.60 μ., εἶναι κατὰ 1.05 μ. βραχυτέρα τῆς βορείας. Φαίνεται οὕτω τὸ μνημεῖον κατὰ τὸ δυτικὸν μέρος ἐλαφρῶς τραπεζιοειδοῦς σχήματος. Ὁ λίαν περιωρισμένος — ἔνεκα τῶν περιωρισμένων μέσων — σκο-

1. Πρβλ. τὰ σύντομα σημειώματα ἐν Rivista di Archeol. Cristiana XXXV (1959) 215-216 καὶ BCH LXXXIII (1959) 616. (Λεπτομερέστερον θὰ δημοσιευθῇ ἡ ἀνασκαφὴ ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Κας Εὐαγγελίας Πρωτονοταρίου - Δειλάκη).

2. Μία κατὰ τὸ βόρειον τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος καὶ ἑτέρα ἐπὶ τοῦ νοτίου μακροῦ τοίχου κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους· πρὸ αὐτῆς ἐσηματίζετο εἶδος προστώου ἐκ δύο πλαγίων τοίχων. Τρίτῃ θύρᾳ ἐπὶ τοῦ βορείου μακροῦ τοίχου σχεδὸν ἀντίστοιχος πρὸς αὐτήν, εὐρέθη ἐντεταχισμένη, πιθανῶς εὐθὺς μετὰ τὴν ἑγερσιν τῆς ἐκκλησίας.

πὸς τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τινες δυσκολίαι ἔνεκα τῆς ὑπάρξεως δένδρων, φυτευθέντων εἰς τὴν δυτικὴν περιοχὴν τοῦ μνημείου, δὲν ἐπέτρεψαν νὰ διευκρινηθῇ ὁ λόγος τῆς ἀνωμαλίας ταύτης, ἥτις πιθανώτατα περιορίζεται εἰς μόνον τὸν νάρθηκα.

Ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀπεκαλύφθη ἐπὶ τοῦ βορείου στυλοβάτου τμήμα βάσεως κίονος κατὰ χώραν (Πίν. 78 α, γ), κατέστη δὲ οὕτω δυνατόν νὰ προσδιορισθῇ τὸ μεταξόνιον τῶν κιονοστοιχιῶν ($\pm 3.10 \mu.$) καὶ νὰ ὑπολογισθῇ ἡ σύνθεσις των, ἑκατέρας ἐξ ἑνδεκα κίωνων, ὡς πιστεύω.

Ἐκ τῶν προσκτισμάτων τὸ πρὸς Β. φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ ἐνιαῖον συγκρότημα, συνιστάμενον ἀφ' ἑνὸς ἐκ τριῶν συνεχομένων χώρων ἐνιαίου πλάτους ($6.10 \mu.$), ἐκτεινομένων ἐκ Δ. πρὸς Α. καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν νάρθηκα καὶ τὸ βόρειον κλίτος, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐξ ἑνὸς τετάρτου, μικροτέρου, ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν μεσαῖον ἐκ τῶν τριῶν πρώτων χώρων καὶ ἐν κατόψει προέχοντος πρὸς Β. Ἐνεκα τῶν σημειωθείσων δυσκολιῶν δὲν κατωρθώθη νὰ ἐξακριβωθῇ ἂν ὑπῆρχε καὶ πέμπτος χώρος πρὸς Α. τοῦ τετάρτου. Τὸ πρὸς Β. πέρας τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ χώρου τούτου εὐρέθη κατεστραμμένον προσφάτως· ἐπὶ τῆς εὐθυνηρίας του ἐπεσημάνθησαν ἐκτισμένοι δύο μαρμάρινοι δόμοι (ὁ πρὸς Β. μήκους 1.10 , πλάτους 0.63 καὶ πάχους $0.24 \mu.$) (Πίν. 76 α), προερχόμενοι ἐξ ἀρχαίου οἰκοδομήματος, ἀλλὰ δὲν κατωρθώθη νὰ διευκρινηθῇ ἂν ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν τυχαίως ἢ ἂν ἐξυπηρετοῦν δομικὸν σκοπὸν σχετιζόμενον πρὸς τὴν σύνθεσιν καὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ ὅλου προσκτίσματος³.

Ἐκ τῶν ἐν λόγῳ χώρων ὁ πρῶτος (μήκους $9.87 \mu.$) καὶ ὁ τρίτος (μήκους $10 \mu.$) φαίνονται ὡς δύο μεγάλα αἶθουσαι, συντεθειμέναι συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν τοῦ μικροτέρου μεσαίου. Ὁ πρῶτος ἐκ τῶν χώρων τούτων εἶναι προσιτὸς ἐκ τοῦ νάρθηκος διὰ θύρας, τῆς ὁποίας τὸ κατώφλιον διεσώθη ἐν μέρει κατὰ χώραν· ὁ δεῦτερος (μήκ. 8.00) εἶναι προσιτὸς ἐκ τοῦ βορείου κλίτους διὰ θύρας, τῆς ὁποίας τὸ κατώφλιον διεσώθη ὁλόκληρον κατὰ χώραν, παρέχει δὲ πρὸς τούτους καὶ εἴσοδον εἰς τὸν τρίτον (Πίν. 76 γ). Ὁ μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου χώρου τοῖχος εἶναι λεπτότερος τῶν ἄλλων (πάχ. $0.50 \mu.$). Εἰς ἀπόστασιν περὶπου $1.30 \mu.$ ἀπὸ τούτου καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτὸν βαίνει ἀπὸ Β. ἐντὸς τοῦ μεσαίου χώρου τοῖχος πάχ. $0.60 \mu.$, ὅστις ὅμως δὲν προχωρεῖ μέχρι συναντήσεως τῆς ἀπέναντι μακρᾶς πλευρᾶς

τῆς βασιλικῆς. Ἐν σχέσει πρὸς τὸν τοῖχον τοῦτον ἡ μεσαία αἶθουσα ἀποκτᾷ τετράγωνον σχῆμα ($6.10 \times 6.10 \mu.$), ἡ δὲ θύρα ἐπικοινωνίας πρὸς τὸ βόρειον κλίτος φαίνεται τοποθετημένη εἰς θέσιν ἀξονικῆς συμμετρίας ὡς πρὸς τὸν τετράγωνον τοῦτον χώρον. Ἡ στενότης — πλάτος $1.30 \mu.$ — τοῦ ἀριστερὰ ἀπομεμονωμένου τμήματος ὑποβάλλει τὴν ἰδέαν ὅτι ὁ χώρος οὗτος πιθανῶς ἐχρησίμευεν ὡς κλιμακοστάσιον καὶ ὅτι ὅλος ὁ μεσαῖος χώρος ἐλειτούργει ὡς προθάλαμος τοῦ πρὸς Α. χώρου καὶ τοῦ πρὸς Β. Ὁ τελευταῖος φαίνεται νὰ ἦτο διώροφος, ὑψούμενος δίκτην πύργου, ὡς περίπου εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Λεχαιῶ⁴, ἀλλὰ χωρὶς νὰ συνδέεται ἀμέσως — ὡς συμβαίνει ἐκεῖ — μετὰ τοῦ χώρου τῆς κυρίας λατρείας. Ποῖος ὁ λειτουργικὸς προορισμὸς τῶν χώρων τοῦ βορείου συγκροτήματος προσκτισμάτων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῇ ἀπὸ τοῦδε, πρὶν ἀνασκαφοῦν συστηματικῶς.

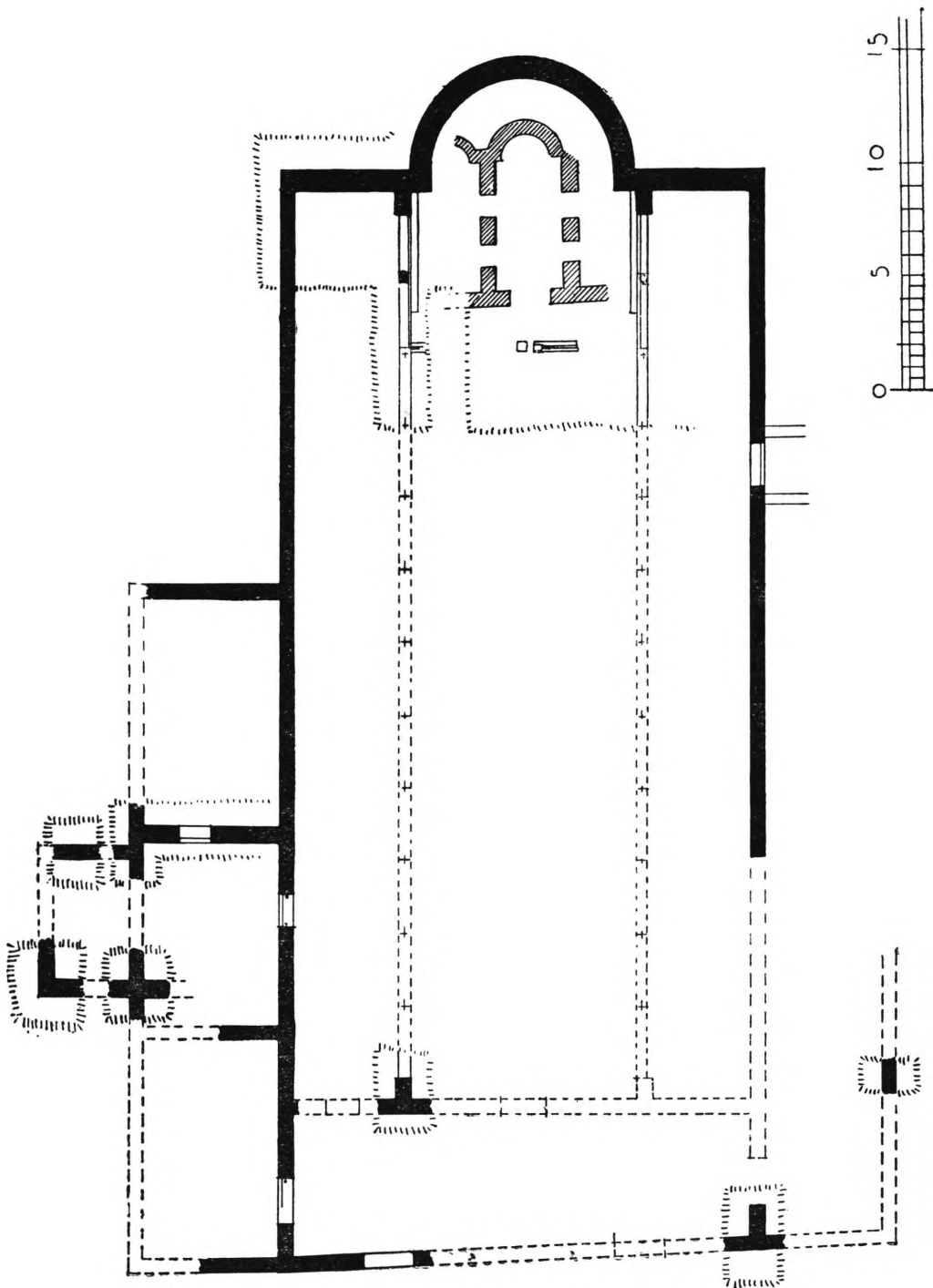
Διὰ μικρᾶς τομῆς πρὸς Ν. ἐπεσημάνθη εἰς ἀπόστασιν $\pm 5.20 \mu.$ ἀπὸ τῆς νοτίας μακρᾶς πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς, τοῖχος βαίνων ἀπὸ Α. πρὸς Δ. καὶ προφανῶς ἀνήκων εἰς πρόσκτισμα ἐκτεινόμενον κατὰ φορὰν ὁμοίαν πρὸς τὴν φορὰν τοῦ βορείου. Τὸ νότιον πρόσκτισμα εἶναι κατὰ $0.90 \mu.$ στενότερον τῶν ὁμορρόπων χώρων τοῦ βορείου, φαίνεται δὲ προσιτὸν ἐκ τοῦ νάρθηκος δι' ἀνοίγματος ἀντιστοίχου πρὸς τὴν θύραν τὴν ὁδηγοῦσαν εἰς τὴν πρώτην αἶθουσαν τοῦ βορείου προσκτίσματος. Ἡ ἐρμηνεία τῶν δύο τούτων προσκτισμάτων, τοῦ ἐνὸς ὡς διακονικοῦ καὶ τοῦ ἐτέρου ὡς βαπτιστηρίου, συγκεκριμένου ἑκατέρου ἐκ πολλῶν χώρων, εὐρίσκεται πλησίον πρὸς τὰ πράγματα, ἀλλὰ εἶναι πρὸς τὸ παρὸν αὐθαίρετος.

Ἐντὸς τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, εἰς ἀπόστασιν $\pm 6.45 \mu.$ ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἀπεκαλύφθησαν κατὰ χώραν μέρη τοῦ στυλοβάτου τοῦ φράγματος τοῦ βήματος. Ἀποτελεῖται ἐξ ἀπλῶν πωρίνων δόμων πλάτ. $\pm 0.60 \mu.$, ἐξεχόντων ἐκ τοῦ δαπέδου ἐξ ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν κατὰ $0.15 \mu.$ καὶ φερόντων ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας ἐγκοπὰς πρὸς στήριξιν πεσσίσκων καὶ τῶν θαυρακίων (Πίν. 76 β καὶ 78 β). Αἱ ἑκατέρωθεν πλευραὶ τοῦ βήματος ἀπεκλείοντο διὰ χαμηλοῦ τοιχαρίου ἐκ μονῶν πλίνθων ἐκτισμένου ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου (βλ. Πίν. 78 γ) καὶ ἐκτεινομένου μεταξὺ τῶν δύο ἀνατολικῶν μετακιονίων, ὅπισθεν τοῦ χαμηλοῦ — μονοβάθμου — βάθρου τῶν ἐδρῶν τῶν κληρικῶν.

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς στάθμης κείμενα τὸ δάπεδον τοῦ βήματος καὶ τὸ δάπεδον τοῦ μεσαίου κλίτους, εἰ-

3. Οἱ δόμοι δὲν μετεκινήθησαν καὶ δὲν ἠρευνήθη ἡ κάτω ὄψις των.

4. Βλ. σ. 98.

Σχεδιογράφημα Βασιλικής Ἀλίκας Ἀργους

ναι έστρωμένα διά πλακών τὸ πρῶτον μαρμαρίνων καὶ τὸ δεύτερον πηλίνων. Ὅμοίως διά πηλίνων πλακῶν (0.535 X 0.535 ἢ 0.515/0.525 X 0.525 μ.) εἶναι έστρωμένα καὶ τὰ δάπεδα τῶν πλαγίων κλιτῶν (Πίν. 78 δ). Τοῦ βορείου κλίτους τὸ δάπεδον εἶναι κατὰ 0.10 μ. χαμηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους.

Ἐκ τῶν μαρμαρίνων μελῶν τῆς βασιλικῆς ἤλθον εἰς φῶς τεμάχια κιόνων τῶν κιονοστοιχιῶν, βάσεις, τεμάχια ἀμφικιονίσκων παραθύρων, ἄνω ἀποτμήματα πεσσίσκου τέμπλου (κατὰ τὴν ἔρευναν τοῦ 1958) καὶ τεμάχια θωρακίων.

Αἱ βάσεις ἀνήκουν εἰς τύπον ἀπλοῦν, ἐκ πλίνθου (0.48 X 0.48 καὶ 0.49 X 0.495 μ.), μῆς σπείρας καὶ μῆς ταινίας (διαμ. 0.41 καὶ 0.43 μ. Ὑψη ἀντιστοιχῶς 0.17 καὶ 0.20 μ.), μὲ ὄψιν δὲ ἀδράως κατεργασμένην (Πίν. 79 α). Ὁ τύπος οὗτος βάσεως, ἀπαντῶμενος καὶ ἐν Κορίνθῳ⁵, ἦτις τότε συνίστα σημαντικὸν καλλιτεχνικὸν κέντρον, εὐρεθεὶς μάλιστα καὶ κατὰ χώραν εἰς ἀρχιτεκτονικῶς σημαντικὴν θέσιν (τρίβηλον βασιλικῆς Κρανείου)⁶, εἶναι ἐνδιαφέρων κατὰ τοῦτο, διότι σημαίνει τοῦ τύπου τῆς ἰωνικῆς βάσεως συνειδητὴν ἀπλούστευσιν μέχρι τῆς ἐσχάτης συνειδέας καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἀδρότητα κατεργασίας καθάρως διά λόγους καλλιτεχνικῆς ἐντυπώσεως. Χρησιμοποιοῦνται δηλαδὴ αἰσθητικῶς τὸ φῶς καὶ ἡ σκιά κατὰ τρόπον καταργοῦντα τὰ μεταξὺ τῶν ὀρίων, ἐπιδιωκόμενου φωτισμοῦ διαχύτου, μαλακοῦ, ἐνιαίου, κατ' ἀνταπόκρισιν πρὸς τὴν ποιότητα τοῦ χώρου τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ὁποῦ ἀποτελεῖ, ὡς γνωστόν, ἡ «ζωγραφικότης». Καθ' ὁμοιον τρόπον, πρὸς ἐπίτευξιν «ζωγραφικῆς» ἐντυπώσεως, ἀφίνεται τὸ ἔδαφος περὶ τοῦ ἐπιπεδικοῦ θέματος εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ ἐπιπεδόγλυφα. Ἐκπλήσσεται δὲ κανεὶς, ὅταν διαπιστῶνῃ ὅτι κάποτε ἡ ἐκ πρώτης ὄψεως «βάρβαρος» κατεργασία σημαίνει συνειδητὸν πλουτισμὸν τῶν καλλιτεχνικῶν ἐκφραστικῶν μέσων, ὅτι εἶναι ἀποτέλεσμα αἰσθητικῆς ἐπεξεργασίας καὶ ὅτι μαρτυρεῖ αἰσθητικὴν ἐκλέπτυνσιν. Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ προβαίνωμεν εἰς γενικεύσεις, διότι ἀπὸ τῶν ἔργων τῆς ὑπ' ὄψιν ἐποχῆς δὲν λείπουν χαρακτῆρες μαρτυροῦντες ἀδεξιότητα καὶ βαρβαρότητα· ἡ δυσκολία δὲ πρὸς κατανόησιν τῆς ποιότητος τῶν μορφῶν τῶν ἔγκειται εἰς τὴν ὀρθὴν ἐκτίμησιν μεταξὺ βουλητοῦ καὶ ἀβουλήτου καὶ τῶν μεταξὺ τούτων ἀμοιβαίων σχέσεων. Διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ τύπου τοῦ-

του βάσεων ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ παρουσία τῶν εἰς τὸν Ἰουστινιανέιον ναὸν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ⁷.

Ἐκ τῶν θωρακίων τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀλίκας δύναται ν' ἀποκατασταθῇ ἐν ἀμφιπρόσωπον : Ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ὄψεων τοῦ πλαίσιον ἐξ ἀπλῆς πλατείας ταινίας μετὰ στενοῦ πρισματικοῦ κυματίου· εἰς τὸ μέσον τῆς κυρίας ὄψεως σταυρὸς ἐντὸς κύκλου ἐκ στενῆς ταινίας καὶ πλατέος κοιλοκύρτου κυματίου (Πίν. 79 β)· ἐπὶ τῆς δευτερευούσης ὄψεως ἀπλοῦς σταυρὸς· τὰ θέματα σχετικῶς ἔξεργα καὶ μὲ παρειάς ἀποτόμους. Ὁ σταυρὸς ἐντὸς κύκλου συνισταμένου ἐκ ταινίας καὶ κοιλοκύρτου κυματίου, ἀποτελεῖ κλασσικίζουσαν μεταλλαγὴν τοῦ θέματος τοῦ σταυροῦ ἐντὸς κύκλου ἐκ δύο ἢ τριῶν ταινιῶν, προελθόντος ἐκ μεταλλαγῆς τοῦ θέματος τοῦ σταυροῦ ἐντὸς στεφάνου ἐκ φύλλων δάφνης. Εἰς τὴν Κόρινθον πρὸς τὸ παρὸν εἶναι ἄγνωστος ὁ τύπος οὗτος θωρακίου, ὁμοίας τέχνης ὅμως θωράκιον — σταυρὸς μόνος, ἔξεργος εἰς τὸ μέσον ἐλευθέρου ἐδάφους περιβαλλομένου ὑπὸ ἐξέργῳ πλαίσιῳ ἀλλὰ κοσμουμένου διὰ τριῶν ἡμικυλινδρικών κυματίων — εὐρέθῃ καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀγίου Πέτρου τῆς Κυπαρίσσου τῆς Μάνης⁸. Φαίνεται νὰ ἐξαρτῶνται ἐκ καλλιτεχνικοῦ κέντρου πιθανῶς μὴ πελοποννησιακοῦ, ἀντιπροσωπεύοντος δὲ τάσιν κλασσικίζουσας, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ κοιλοκύρτου κυματίου, καὶ τῆς ἐξατομικεύσεως τοῦ θέματος — ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐδάφους — ὡς δύο στοιχείων, ἐκατέρου διαφόρου λειτουργίας. Τὸ θέμα θεωρεῖται ἐπιτεθειμένον ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἐδάφους τοῦ συμφώνως πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴν ἀντίληψιν τῆς ἀρχαιότητος. Εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν παραστατικὴν γλυπτικὴν ἀντίστοιχος εἶναι ἡ τέχνη τῶν «νεοαττικῶν», ὡς ἀπεκλήθησαν, κωνσταντινουπολιτικῶν ἔργων, χρονολογούμενων μεταξὺ τοῦ 4ου - 6ου αἰ., ὡς ἡ σαρκοφάγος τοῦ Sarigüzel (Ἀρχαιολ. Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως, ἀριθ. 4508)⁹. Τὸ θωράκιον τοῦ Ἀργους, ἔργον τεχνίτου εἰδήμονος, πιθανῶς ἤλθεν ἔτοιμον. Εἰς τὸ θωράκιον τῆς Μάνης ἡ «νεοαττικὴ» αὕτη τέχνη ἔχει ἐκπέσει εἰς ἐπαρχιακὴν ἀδεξιότητα. Συνακόλουθος πρὸς τὸν ἐπαρχιωτισμὸν τοῦ εἶναι εἰς τὸ γλυπτὸν τοῦτο καὶ ὁ φόβος τοῦ κενοῦ (ταινία πληρουμένη ὑπὸ ροδά-

7. Forschungen in Ephesos IV, 3 σ. 24 Πίν. VI, 2 καὶ σ. 41 - 42 Πίν. VI, 4 (Hörmann).

8. Ν. Δρανδάκης ἐν Ἀ. Ὁρλάνδου, τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογ. Ἐταιρ. 1958, 161 εἰκ. 169. Ἀπεικόνισις καὶ ἐν Riv. Arch. Crist. ἔ.α. 218 εἰκ. 33 α.

9. Προχείρως βλ. W. Fr. Vollbach, Frühchristliche Kunst, München (1958) 59 εἰκ. 75. D. Talbot Rice, The art of Byzantium, London (1959) σ. 288 πίν. 9, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

5. R. Scranton, ἐν Corinth XVI, 108 ἀριθμ. 47 πίν. 24.

6. J. Shelley, ἐν Hesperia XII (1943) 170 εἰκ. 1.

κων καὶ μικρῶν σταυρῶν). Πράγματι ὁ παρατηρῶν τὰ γλυπτὰ τῆς Κυπαρίσσου ἀποκομίζει σαφῶς τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ταῦτα εἶναι ποιοτικῶς ἄνισα μεταξύ των· ἄλλα φαίνονται εἰργασμένα ὑπὸ τεχνίτου εἰδήμονος ἢ καὶ εἰσηγμένα ἔτοιμα ἐκ καλλιτεχνικοῦ κέντρου ἐκτὸς τῆς Μάνης — ὁ πεσίσκος ὁ κοσμούμενος διὰ ραβδώσεων καὶ χρίσματος¹⁰ — καὶ ἄλλα φαίνονται εἰργασμένα ὑπὸ ἀδαοῦς, πιθανώτατα ἐπὶ τόπου.

Τὸ κατὰ τ' ἀνωτέρω ἀναζητούμενον καλλιτεχνικὸν κέντρον φαίνεται — πρὸς τὸ παρὸν — νὰ εἶναι τόσον ἡ «νεοαττικὴ» Κωνσταντινουπόλις ὅσον καὶ αἱ Ἀθῆναι. Εἰς τὰς Ἀθῆνας ἐπεχωρίαζεν ἡ «ἀρχαία» ἀντίληψις περὶ τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς, ἐπέζων δὲ καὶ τὰ ἀρχαῖα διακοσμητικὰ θέματα πιστότερον. Χαρακτηριστικὰ πρὸς διατύπωσιν κρίσεως εἶναι θωράκια ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀσκληπιδίου Ἀθηνῶν. Ἡ σύνθεσις τῶν εἶναι ὁμοία πρὸς ἐκείνην τοῦ θωρακίου τοῦ Ἀργους, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς αὐτὰ τὸ μὲν κοιλόκυρτον κυμάτιον ἀποτελεῖ στοιχεῖον τοῦ πλαισίου, ὁ κύκλος ἀποτελεῖται ἐξ ἀπλῆς ταινίας ἄνευ κυματίου, ὁ δὲ σταυρὸς εἶναι διηθισμένος καὶ συνοδεύεται ὑπὸ ἀνθεμίων διαγωνίως μεταξύ τῶν κεραιῶν διατεταγμένων¹¹. Εἰς τὰ θωράκια τὸ κοιλόκυρτον κυμάτιον ἀποτελεῖ κανονικὸν διακοσμητικὸν στοιχεῖον τοῦ πλαισίου τῶν, ὡς γνωρίζομεν καὶ ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων, μάλιστα ἐργαστηρίου ἀττικοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχεται θωράκιον ἐκ Σαλαμῖνος ἐκ τῶν πρωιμωτέρων τοῦ εἴδους τοῦ¹². Πρὸς τὸ θωράκιον τῆς Σαλαμῖνος, μὲ ἄλλους λόγους πρὸς ἀττικὸν ἐργαστήριον, ὁδηγεῖ καὶ ἡ μορφή τοῦ πλαισίου — ταινίας ἐκ τριῶν κυρτῶν κυματίων — τοῦ θωρακίου τῆς Κυπαρίσσου¹³. Ἀκόμη καὶ ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς πεσίσκος τῆς Μάνης — ὁ κοσμούμενος διὰ ραβδώσεων καὶ χρίσματος — ἔχει ἀττικὸν ὄψος.

Ἐκ τῶν παραδειγμάτων, πρὸς τὰ ὁποῖα ἔγινεν ἡ παραβολὴ τοῦ θωρακίου τοῦ Ἀργους, τὸ ἀρχαιότερον — τὸ θωράκιον τῆς Σαλαμῖνος — φαίνεται νὰ ἀνάγεται εἰς ἐποχὴν πρὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰῶνος¹⁴. τὸ θωράκιον τοῦ Ἀσκληπιδίου χρονολογεῖται εἰς τὸ τρίτον τέταρτον τοῦ 5ου αἰῶνος¹⁵. τὸ θωράκιον τοῦ Ἀργους, τοῦ ὁποίου τὸ πλαίσιον ἀντὶ κοιλόκυρτου κυματίου φέρει κυμάτιον πρι-

σματικῆς μορφῆς (μεταλλαγὴ κυλινδρικής ἐπιφανείας εἰς πρισματικὴν¹⁶), πρέπει νὰ εἶναι ὀψιμώτερον. Ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν παραμένει ἀκαθόριστος ἡ προέλευσις τοῦ: Ἐκ τῶν Ἀθηνῶν ἢ ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως; Τὸ μάρμαρον φαίνεται μὴ πεντελικόν.

Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προσεπόρισεν ἐνδείξεις πρὸς ἀκριβῆ χρονολόγησιν τοῦ μνημείου. Αἱ ἀρχιτεκτονικαὶ ἀναλογίαι τῆς καθαυτοῦ βασιλικῆς καὶ ἡ γεωμετρικὴ κανονικότης τῆς συνθέσεως τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος, ἡ περικλείσις τῶν μακρῶν πλευρῶν κατὰ τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ σώματος τῆς βασιλικῆς διὰ προσκτισμάτων μαρτυροῦν ἐξάρτησιν ἐκ τῶν βασιλικῶν τῆς Κορίνθου (βασιλικαὶ: Σκουτέλας¹⁷ καὶ τοῦ Λεχαιοῦ¹⁸), χρονολογουμένων ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. καὶ ἐξῆς. Πλησιέστερον ἀκόμη πρὸς τὴν Κόρινθον — πρὸς τὴν βασιλικὴν τοῦ Κρανείου — ὁδηγοῦν οἱ τύποι τῶν βάσεων τῶν κιόνων (βλ. ἀνωτ. σ. 97 καὶ Πίν. 79α) καὶ χαρακτηριστικὰ τινὰ διακοσμητικὰ μιστρίσματα εἰς τὴν τοιχοδομίαν (Πίν. 79γ)¹⁹, ἀπαντώμενα περὶπου ὅμοια καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Κρανείου (Πίν. 76δ)²⁰. Ἀλλὰ περὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου δὲν ἔχομεν εἰσέτι ἀποκτήσει ἀκριβῆ χρονολογικὰ τεκμήρια²¹. Πιθανῶς δὲν ἀφίσταται τῶν πραγμάτων ἡ χρονολόγησις τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀργους εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰ.

Ἡ ἐρειπίωσις τοῦ μνημείου φαίνεται νὰ ὀφείλεται εἰς ἐγκατάλειψιν. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ βορείου κλίτους εἶχε σχηματισθῇ στρῶμα ἐξ εὐθύ-

16. Πρβλ. τὴν διαφορὰν μεταξύ τῶν σπειρῶν τῶν βάσεων Πίν. 79α. Καὶ πάλιν πρὸς ἐπίτευξιν φωτιστικῶν ἐντυπώσεων.

17. ΠΑΕ 1955, 193 κ.ε. εἰκ. 1.

18. Βλ. ἀνωτ. σ. 96.

19. Ἐκφραστικώτερον εἶναι τὸ σχέδιον ἐν BCH LXXXIII (1959) 616 εἰκ. 27.

20. Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀργους τὰ διακοσμητικὰ μιστρίσματα παρουσιάζονται ὡς ἀκανόνιστοι ἐπαναλήψεις τοῦ θέματος τοῦ ψαροκοκκάλου, τὸ στέλεχος τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖται ἐκ δύο παραλλήλων γραμμῶν. Εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Κορίνθου αἱ παράλληλοι γραμμαὶ χαράσσονται μὲ σχετικὴν κανονικότητα, ὡς διὰ νὰ ὑπογραμμίσουν τὴν φορὰν τῶν ἐπιφανειῶν τῶν λίθων· αἱ μικραὶ δὲ γραμμαὶ, διὰ τῶν ὁποίων εἰς τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀργους ἀποδίδονται αἱ ἀκανῶσαι τοῦ ψαροκοκκάλου, εἰς τὸ παράδειγμα τῆς Κορίνθου, ἀπλοῦνται πυκναὶ ἐφ' ὅλης τῆς ἐπιφανείας. Τέλος, εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Κρανείου αἱ γραμμαὶ εἶναι ἐλαφραὶ· εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀλικας εἶναι βαρύτεραι.

21. Περὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου, Shelley ἔ.α. 166 κ.ε. Ἡ φωτογραφία τοῦ Πίν. 76δ (λεπτομέρεια ἐκ τῆς τοιχοδομίας τῆς ἐξωτερικῆς νοτίας ὄψεως τῆς ἀψίδος, ἀλλὰ περιόδου κατὰ τι παλαιότερας τῶν ὑπερκειμένων μερῶν) ἐλήφθη κατὰ τὴν διεξαγωγὴν συμπληρωματικῶν τινῶν ἐρευνῶν ἐπὶ τοῦ μνημείου ὑπὸ τοῦ γράφοντος (Ἀδμοσίευντο. Πρβλ. Riv. Arch. Crist. ἔ.α. 204-205 καὶ BCH LXXXII (1958) 697. Θὰ δημοσιευθοῦν μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης τοῦ μνημείου).

10. Ἀπεικόνισις ἐν Ὁρλάνδου, Ἔργον 1960 εἰκ. 170 (δεύτερον ἐξ ἀριστερῶν) καὶ Riv. Archeol. Crist. ἔ.α. 218 εἰκ. 33c.

11. AE 1939-1941, 50 εἰκ. 12 καὶ 14 (Ἰ. Τραυλός).

12. BCH LXXIV (1950) 235 εἰκ. 3 (Δ. Πάλλας).

13. Παραδείγματα μὴ ἀττικά, ἀλλ' ὀψιμώτερα βλ. αὐτ. 247.

14. Αὐτ. σ. 248 (πίναξ).

15. Ὑπὸ τοῦ Τραυλοῦ ἔ.α. χρονολογεῖται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰ.

που χρώματος (πάχ. 0.05 μ.), προελθόντος ἐξ εἰσοροῆς ὑδάτων²². Ἐπὶ τούτου ἐπέκειτο στρώμα ἐκ τῶν κεραμίδων τῆς στέγης (Πίν. 78 δ)· κατόπιν ἐσχηματίσθη στρώμα πάχους 0.35 μ. ἄνευ χαρακτηριστικῶν εἰρημάτων καὶ μετὰ τοῦτο ἔν στρώμα μεσοβυζαντινόν, χαρακτηριζόμενον διὰ τῆς παρουσίας ὀστράκων ἐφυσωμένων ἀγγείων.

Ἡ μεταγενεστέρᾳ ἐκκλησία (Πίν. 79 δ), κατὰ τὴν ἔρευναν τῆς ὁποίας τὸ 1958, εἶχεν ἐπισημανθῇ ἡ ἀψίς, ἦτο μικρὰ τρίκλιτος ξυλόστεγος βασιλική, ὀλικοῦ μήκους 7.85 μ., ἐκτισμένη ἐντὸς τοῦ βήματος τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ ἐκτεινομένη καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ. Τὰ κλίτη ἐχωρίζοντο ἀπ' ἀλλήλων διὰ συμπαγῶν τοίχων, ἐκατέρου διαπερωμένου ὑπὸ δύο ἀνοιγμάτων. Εἶχε μίαν μόνον εἴσοδον ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους, ἀπέλγε δὲ πρὸς Α. εἰς δύο ἡμικυκλικὰς ἀψίδας: μίαν κυρίαν — τοῦ ἱεροῦ βήματος — καὶ πρὸς Β. αὐτῆς ἐτέραν, δευτερεύουσαν — τῆς προθέσεως. Τὸ νότιον κλίτος φαίνεται νὰ ἐπερατοῦτο πρὸς Α. εἰς εὐθὺν τοῖχον καὶ νὰ ἐκρησσίμευεν ὡς νεκρικὸν παρεκκλήσιον· ὑπὸ τὸ δάπεδόν του κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος περιέκλειε πλακοσκεπὴ τάφον μὲ κάθοδον ἐξ Α. (Πίν. 79 δ). Ἡ τοιχοδομία τῆς συνίσταται ἐξ ἀργολιθοδομῆς μετὰ παρενθῶν τεμαχίων πλίνθων χαρακτηριστικῶς κατὰ ὀριζοντίους ἀπλᾶς σειρὰς καὶ ἀτάκτως ἐκτισμένην· ὡς συνεκτικὴ ὕλη ἐχρησιμοποιήθη κοινὸς πηλὸς (Πίν. 77 α). Ἡ δευτέρα ἐκκλησία ἐθεμελιώθη ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως τῆς ὑπὸ τὴν στάθμην τοῦ ἐδάφους βυζαντινῶν χρόνων, μέχρι τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς. Νόμισμα τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ (1143 - 1180)²³ εὑρεθὲν ὑπὸ λίθον ἐν μέσῳ τῶν χωμάτων τῶν μεταξὺ τῆς ἀψίδος τῆς πρώτης ἐκκλησίας καὶ τῆς ἀψίδος τῆς δευτέρας, διολισθῆσαν δὲ προφανῶς κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν, χρονολογεῖ τὴν δευτέραν ἐκκλησίαν πιθανῶς εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 12ου αἰῶνος.

Κατὰ τὴν ἔρευναν τοῦ 1958 εἶχε καταστῇ σαφὲς ὅτι ἡ περιοχὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς εἶχε χρησιμοποιηθῇ μεταγενεστέρως ὡς νεκροταφεῖον. Πυκναὶ ταφαὶ ἤλθον εἰς φῶς καὶ κατὰ τὴν προκειμένην συμπληρωματικὴν ἔρευναν, τὸσον ἐντὸς τῆς μεταγενεστέρᾳ ἐκκλησίας ὅσον καὶ ἐκτὸς αὐτῆς, ὡς καὶ ἔξω (βορειοανατολικῶς) τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Βορειοανατο-

λικῶς τῆς βασιλικῆς ἀνεσκάφησαν εἰς τάφος κτιστὸς πλακοσκεπῆς καὶ εἰς κεραμωτὸς· οὗτοι ἀνῆκον εἰς τοὺς χρόνους τῆς βασιλικῆς. Οἱ τάφοι, οἱ ἀνασκαφέντες ἐντὸς τῆς μεταγενεστέρᾳ ἐκκλησίας καὶ ἔξω αὐτῆς ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων, ἦσαν ἀφ' ἐνός καὶ κατὰ κύριον λόγον κεραμωτοὶ (Πίν. 77 β, γ) καὶ κτιστοὶ καὶ ἀφ' ἐτέρου ἀπλοὶ λακκοειδεῖς. Οἱ κτιστοὶ τάφοι ἦσαν ἢ ἐξ ἀπλῆς ξηρολιθιδῆς ἢ κανονικῶς ἐκτισμένοι κατὰ τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας τῆς ἐκκλησίας τῆς δευτέρας περιόδου (μὲ παρένθετα τεμάχια πλίνθων βλ. Πίν. 77 δ, ε) καὶ καλυπτόμενοι διὰ τεμαχίων πλακῶν (θραυσμάτων θωρακίων κλπ.). Οὗτοι εἶχον χρησιμοποιηθῇ διὰ ἐπανειλημμένας ταφάς. Εἰς τάφος ἦτο κεραμωτὸς μόνον ἀπὸ τοῦ στήθους τοῦ νεκροῦ μέχρι τῆς κεφαλῆς· κατὰ τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ σώματος ὁ τάφος μετετρέπετο εἰς ἀπλοὺν λακκοειδῆ. Οἱ λακκοειδεῖς τάφοι ἦσαν μικρῶν παιδιῶν. Εἰς σκελετὸς βρέφους εὑρέθη κεκαλυμμένος ὑπὸ ἀνεστραμμένου τρυβλίου. Τέλος εὑρέθη μία ἐπαναταφῇ ὄστων συνεσθρευμένων εἰς μικρὸν λάκκον μὲ τὸ κρανίον τοποθετημένον ἐπὶ τούτων καὶ προστατευόμενον δι' ὀρθίων τεμαχίων πλίνθων καὶ ἐνός ὀριζοντίου ὡς καλύμματος.

Ἡ ἔρευνα ἀπέδωσε σπάρραγμα παλαιοχριστιανικῆς ἐπιγραφῆς²⁴, ἀρκετὰ ὄστρακα ἀγγείων βυζαντινῶν χρόνων, βυζαντινῶν χρόνων μικρὸν χαλαροῦν σταυρὸν (ὕψ. 0.495 μ.) μὲ δύο ὀριζοντίας κεραίας, μίαν σιδηρᾶν πόρπην, καὶ τινα εὐτελεῖ χαλκᾷ ἐνώτια.

ΔΗΜ. ΠΑΛΑΑΣ

*

ΛΥΡΚΕΙΑ ΑΡΓΟΥΣ

Εἰς τὴν θέσιν «Πηγαδάκια» περὶ τὰ 300 μ. πρὸ τῆς Λυρκείας (τέως Μπέλεσι), ἀριστερὰ τῆς ἐξ Ἀργους ὁδοῦ καὶ εἰς τὸ ἄκρον ἀγροῦ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν ὁδόν, εὑρέθησαν κατὰ τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἀγροῦ δύο τεμάχια μαρμαρίνου ἀρραβδώτου κίονος καὶ δύο ἐπιθήματα κιονοκράνων ἐξ ἐγχωρίου σκληροῦ ἀσβεστολίθου. Ἐπὶ τοῦ κίονος παρατηροῦνται ἐγκοπαὶ πιθανῶς πρὸς στήριξιν θωρακίων· τὰ ἐπιθήματα ἔχουν τὰς στενὰς πλευράς των ἐλαφρῶς ἐν εἰσοχῇ καμπύλας, τὴν ἐτέραν δ' ἐκ τούτων κοσμουμένην διὰ σταυροῦ ἐν μέσῳ δύο γωνιαίων λογχοειδῶν ἡμιφύλλων. Τὰ ἐπιθήματα μετεφέρθησαν ἐντὸς τοῦ χωρίου καὶ ἀπόκεινται εἰς τὴν αὐλὴν ἰδιωτικῆς οἰ-

22. Πιθανῶς ἐκ τῶν ὑδάτων τοῦ πλησίον διερχομένου Ἰνάχου ἢ καὶ ἐξ ἄλλης αἰτίας. Πρὸ τῆς διευθετήσεως τῆς κοίτης τοῦ κατεπλημύριζεν ὁ Ἰναχος ὅλην τὴν ἐνταῦθα ἐκτασιν.

23. W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine coins II, 580 ἀριθμ. 79 κ.ἐ. (τύπος 7) πίν. LXX, ἀριθμ. 18-19.

24. Τεμάχιον σχιστολιθικῆς πλακῆς (μῆκ. 0.275 μ., ὕψ. 0.225 μ., πάχ. 0.023 μ.) διασωζούσης τέσσαρα γράμματα εἰς ἓνα στίχον. Ἐν ἀρχῇ τοῦ στίχου σταυρὸς. Ὑψ. γραμμ. 0.045 (H): «+ H ANY [ψωσις; μφευτος;]».

κίας. Προφανώς τὰ ἀρχιτεκτονικά ταῦτα μέλη προέρχονται ἐκ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἣτις δέον ν' ἀναζητηθῇ εἰς τὴν ἀνωτέρω θέσιν. Ἡ ἐκεῖ ὕπαρξις παλαιοῦ κτίσματος πιστοποιεῖται καὶ ἐκ τῶν ἀφθόνων τεμαχίων κεραμίδων, παρατηρουμένων ἐπὶ τοῦ γύρω ἐδάφους. Πιθανῶς τὸ μνημεῖον τοῦτο χρονολογεῖται εἰς τὸν πρῶτον 5ον αἰῶνα.

Βορειοδυτικῶς τῆς θέσεως τῆς ὑποτιθεμένης βασιλικῆς—ἐκεῖθεν τῆς ὁδοῦ—παρατηροῦνται θεμέλια κτηρίων, δυνάμενων νὰ χρονολογηθοῦν ὁμοίως εἰς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, ἐπισημοποιήθη δὲ ὅτι πρὸ ἐτῶν εἶχον ἐκ τῆς περιοχῆς ταύτης ἀποσπασθῇ τεμάχια ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

Πιθανῶς εἰς τὴν θέσιν « Πηγαδάκια » ὑπῆρχε πόλισμα παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, τὸ ὅποιον φαίνεται νὰ εἶχε διαδεχθῇ τὴν ἀρχαίαν Λύρκειαν, ἥδη ἔρημον, ὡς φαίνεται, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πausανίου (Κορινθ. XXV 5).

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

*

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΛΕΧΑΙΟΥ

Λόγῳ ἀπουσίας τοῦ Ἐφόρου κ. Δ. Πάλλα εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ἡ ἔκθεσις τῆς ἐν λόγῳ ἀνασκαφῆς ἐβράδυνε νὰ φθάσῃ εἰς τὸ Γραφεῖον Δημοσιευμάτων. Κατόπιν τούτου, θὰ δημοσιευθῇ εἰς τὰ Χρονικά τοῦ ὑπὸ ἐκτύπωσιν προσεχοῦς τόμου τοῦ Α. Δ.

*

ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΔΑΜΑΛΑ

Τὰ ἐρείπια τῆς μεγαλοπρεποῦς βυζαντινῆς ἐκκλησίας τῆς γνωστῆς ὡς ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλά, ἐν τῷ χώρῳ τῆς ἀρχαίας Τροιζήνος, ἐγκαταλειφθέντα μετὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ G. Welter, εἶχον καλυφθῇ ὑπὸ ἀγρίας βλαστήσεως καὶ εἶχον καταστῇ ἀπροσπέλαστα καὶ δυσδιάκριτα (G. Welter, Troizen und Kalaurgeia, Berlin 1941, σ. 17 κ. ἐ., Ἀ. Ὁρλάνδου, Α.Β.Μ.Ε. τόμ. Ε' (1939 - 1940), τεύχ. I σ. 17 - 33) (Πίν. 45).

Ὁθεν, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ (1959) καθαρισμὸς καὶ τακτοποιήσις τοῦ χώρου, ἥτοι ἀπεκόπη καὶ ἀπεμακρύνθη ἡ πυκνὴ βλάστησις, ἀπληγάς ὁ χώρος ἀπὸ τῶν ὄγκων τῶν χωμάτων καὶ ἀχρήστων λίθων, ἡλευθερώθησαν τὰ σωζόμενα τμήματα τῆς τοιχοδομῆς καὶ ἐσχηματίσθη εἰς ἐλεύθερος ἰσόπεδος χώρος περὶ τὰ ἐρείπια, ὁ ὁποῖος ἡσφαλίσθη διὰ τῆς κατασκευῆς μανδροτοίχου ἐκ « ξερολιθιάς » κατὰ μήκος τῆς νοτίας καὶ

ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ κτίσματος, εἰς ἀπόστασιν 10 μέτρων περίπου ἀπὸ τούτου (Πίν. 80 α, β). Ἀντικατεστάθη ἡ κατεστραμμένη ἐπικάλυψις τοῦ σωζομένου θολωτοῦ διαμερίσματος τοῦ νάρθηκος, ἐστερεώθη μέγας λίθος, φέρων αὐλακα κατὰ μήκος αὐτοῦ εἰς τὴν δεξιάν παραστάδα τοῦ ἱεροῦ καὶ ἐπεσκευάσθησαν κατεστραμμένα τμήματα τοιχοποιίας τῶν σωζομένων τοίχων.

Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ ἐδάφους τοῦ ἱεροῦ παρετηρήθησαν ἴχνη τοιχοποιίας ὑπ' αὐτό, ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν ὁποίων ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῶν τριῶν ἡμικυκλικῶν ἐσωτερικῶς, ἡμιεξαγώνων ἐξωτερικῶς, ἀψίδων Ἱεροῦ Βήματος, ἀνήκοντος εἰς παλαιότεραν τῆς ἡδὴ γνωστῆς ἐκκλησίαν.

Ἐκ τῆς λεπτομεροῦς ἐξετάσεως τῶν οἰκοδομικῶν στοιχείων ἐξάγεται, ὅτι ἡ παλαιότερα ἐκκλησία εἶναι τοῦ συνθέτου τετρακινίου σταυροειδοῦς μετὰ τρούλλου καὶ νάρθηκος τύπου.

Ἡ διεξαχθεῖσα ἔρευνα καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς προκύψαντα ἀποτελέσματα ἐδημοσιεύθησαν ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ ἐν Δελτίῳ Χρ. Ἀρχ. Ἑτ., Περίοδος Δ' Τόμος Β' (1960 - 1961), σ. 195 - 227, Πίν. 66 - 73.

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ - ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Α' ΛΑΚΩΝΙΑ

Εἰσαγωγικά : Αἱ σπουδαιότεραι ἐργασίαι κατὰ τὸ 1960, ὡς ἦτο φυσικόν, διεξήχθησαν εἰς τὴν ἔδραν τῆς Ἐφορείας, δηλαδὴ εἰς τὴν Σπάρτην καὶ ἦσαν τόσον ἐρευνητικαὶ ὅσον καὶ τακτοποιήσεως τοῦ Μουσείου διὰ τῆς συνεχίσεως τῆς ἐπανεκθέσεως.

Αἱ ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι ἦσαν αἱ ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας χρηματοδοτηθεῖσαι, ἥτοι : συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἀποθέτου τῶν Ἀμυκλῶν καὶ ἑναρξίς ἀνασκαφικῆς μελέτης εἰς τὸν χώρον τῆς Ἀκροπόλεως Σπάρτης. Ἐπίσης, ἐξετελέσθησαν αἱ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου διαταχθεῖσαι τομαὶ εἰς οἰκοδομικὰ τετράγωνα τῆς πόλεως Σπάρτης καὶ συγκεκριμένως τὰ ὑπ' ἀριθμ. 112, 113 καὶ 114. Παραλλήλως ἐγινε προσπάθεια περισυλλογῆς διαφόρων διεσπαρμένων εἰς τὴν περιοχὴν ἀρχαίων καὶ μεταφορᾶς τῶν μᾶλλον σημαντικῶν εἰς τὰ πλησιέστερα Μουσεῖα. Μουσειακαὶ ἐργασίαι διεξήχθησαν καὶ εἰς τὰς μικρὰς Συλλογὰς Δημητσάνης καὶ Γυθείου ὡς καὶ εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας.

Σ Π Α Ρ Τ Η

Εἰς τὴν Σπάρτην ἤρχισε διὰ σχετικῶς περιορισμένων μέσων, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ προκαταρκτικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ μεταξὺ τοῦ, εἰς τὸν Ὅσιον Νίκωνα τὸν Μετανοεῖτε ἀποδιδομένου ναοῦ τοῦ Χριστοῦ Σωτῆρος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Χαλκιοῖκου, χώρου. Πρόκειται περὶ ἀνασκαφῆς, ἡ ὁποία κατ' ἀνάγκην θὰ ἀπαιτήσῃ ἐργασίαν πολλῶν ἐτῶν καὶ θὰ ἐπιδιώξῃ νὰ μελετήσῃ καὶ παρουσιάσῃ τὴν πραγματικὴν εἰκόνα τοῦ χώρου τούτου κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς σπαρτιατικῆς ἱστορίας.

Ἡ ἔρευνα τοῦ 1960 περιορισθεῖσα εἰς δύο θέσεις ἔδωκε σειρὰν στρωμάτων ἀπὸ τῶν ἀρχαϊκῶν μέχρι τῶν βυζαντινῶν χρόνων, οὐδὲν ὅμως σημαντικὸν εὗρημα. Εἰς μερικὰ σημεῖα, αἱ κατασκευαὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων εἶχον ἀποσυνθῆσαι τὰ παλαιότερα λείψανα καὶ οὐσιαστικῶς δύνανται νὰ λεχθῇ ὅτι εἰς οὐδεμίαν θέσιν ἐξηγνητὴ ὁλόκληρον τὸ βάθος, τὸ ὅποιον θὰ μᾶς ἔδιδε καθαράν εἰκόνα τοῦ χώρου. Εἶναι, πάντως, βέβαιον ὅτι διὰ μερικὰ σημεῖα ἡ καταστροφὴ τῆς βυζαντινῆς περιόδου εἶναι ὁλοκληρωτικὴ, διότι αἱ κατασκευαὶ τῆς φθάνουν μέχρι τοῦ παρθένου ἐδάφους. Ἡ ἀνασκαφὴ θὰ συνεχισθῇ καὶ τότε θὰ εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῶν περισσότερα.

Περισσότερον ἐνδιαφέρουσα ἦτο ἡ ἔρευνα εἰς τὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα 112, 113, 114 (Κτήματα Τσοῦβαλη, Βαμβακίτη, Δημάκη, Βαρβιτσιώτη), τὰ εὐρισκόμενα μεταξὺ τοῦ Σταδίου τῆς πόλεως (ὅπου πρὸ τριετίας εἶχον ἔλθῃ εἰς φῶς κτίσματα τοῦ κεντρικοῦ συνοικισμοῦ τῆς Σπάρτης, τῆς Μεσσοῦς), τῆς ὁδοῦ τῆς βαينوῦσης ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς νοτίως τοῦ Σταδίου, καὶ τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Τριπόλεως - Σπάρτης. Ὁλόκληρος ὁ χώρος ἔδειξεν ἀρκετὰ λείψανα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, καὶ ἔτι περισσότερα τῶν βυζαντινῶν καὶ ὑστεροβυζαντινῶν περιόδων, καὶ κυρίως τμήματα ἰδιωτικῶν κατοικιῶν μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο εἶχον μωσαϊκὰ δάπεδα. Ἡ ἔρευνα τῶν μωσαϊκῶν δὲν ἔδωκεν εἰκονιστικὰς παραστάσεις, ἀλλὰ τὰ παρουσίασεν ὡς εὐτελῆ ἔργα τῶν ὀψίμων ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ διαπίστωσις ὅτι ἐνταῦθα εὗρεθῆσαν σημαντικῶς ὀλιγώτερα κλασσικῶν χρόνων λείψανα, καὶ ἐλάχιστα ἀρχαῖκά ἐν σχέσει μὲ τὴν περιοχὴν τοῦ Σταδίου, ἡ ὁποία εἶχε δώσει ἀρκετὰ ὄστρακα, ἀκόμη καὶ γεωμετρικά. Ἐπίσης, εἶναι ἀναμφίβολον ὅτι εἰς τὸν χρόνον αὐτὸν οὐδὲν ἐκ τῶν δημοσίων οἰκοδομημάτων τῆς ἀρχαίας πόλεως ἢ τῶν ναῶν τῆς ὑπάρχει καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἐπιτρέπει τὸν ἐντοπισμὸν τῆς Ἀγορᾶς εἰς τὴν δυτικῶς τοῦ Σταδίου περιοχὴν καὶ πλησιέστερον τοῦ Θεάτρου καὶ τῆς Ἀκροπόλεως.

Ἡ ἔρευνα εἰς ἓν σημεῖον ἐστάθη ἰδιαίτερος ἐτυχής, διότι ἔδωκε τὴν πρώτην μέχρι σήμερον γνωστὴν ὁμάδα τεσσάρων τάφων μιᾶς οἰκογενείας, τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων (Πίν. 81 α). Τὸ συγκρότημα τοῦτο εὗρεθῇ πλησίον τῶν θεμελιῶν οἰκίας, ἡ ὁποία διὰ τὴν παρουσίαν ἐλαιοδένδρων καὶ ἐνὸς κεραμικοῦ κλιβάνου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μελετηθῇ ἐπαρκῶς (Πίν. 81 γ). Γνωστοῦ ὄντος τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὴν Σπάρτην δὲν ὑπῆρχε κοινὸν νεκροταφεῖον τῆς πόλεως καὶ ὅτι οἱ νεκροὶ ἐθάπτοντο παρὰ τὰς κατοικίας, ἡ εὕρεσις τῶν τάφων τούτων πρέπει νὰ θεωρηθῇ σημαντικὴ. Τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἐπὶ τῶν τεσσάρων αὐτῶν τάφων ἡ ὀρθότερον μεταξὺ αὐτῶν εὗρεθῇ μέγας μετ' ἀναγλύφων κεκοσμημένος πῆλινος ἀρχαϊκὸς πίθος (Πίν. 82 α). Πρόκειται περὶ θαυμασίας ἐργασίας τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος καθαρῶς λακωνικοῦ ἐργαστηρίου καὶ μὲ μικρὰς κυκλαδικὰς ἐπιδράσεις εἰς τὴν κόσμησιν. Ἐπὶ τοῦ λαμποῦ τοῦ πίθου παρίσταται κυνηγὸς μεταφέρων διὰ ξύλου ζῶα ἄγρια, εἰς τὴν κοιλίαν σκηνὴ ἀναχωρούντων πολεμιστῶν, εἰς τὸν πόδα ρόδακες μεγάλοι, διατηροῦνται δὲ καὶ αἱ πράγματι θαυμάσιαι λαβαὶ τοῦ. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὸν χρόνον θὰ συνεχισθῇ, ὑπάρχουν δὲ βάσιμοι ἐλπίδες διὰ τὴν ἀποκάλυψιν νέων στοιχείων.

ΑΜΥΚΛΑΙ

Συνεχίσθη καὶ πάλιν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ πρὸ δύο ἐτῶν εὗρεθέντος ἀποθέτου ἀρχαϊκοῦ ἱεροῦ τῆς περιοχῆς Ἀμυκλῶν, τοῦ εὐρισκομένου πλησίον τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς τοῦ Σκλαβοχωρίου (Ἀμυκλῶν). Τὰ εὗρηματα τοῦ ἔτους αὐτοῦ ἔδειξαν ὀρθὴν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι εὐρισκόμεθα πλησίον τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀλεξάνδρας καὶ τοῦ Ἀγαμέμνονος, τοῦ ἀναφερομένου ὑπὸ τοῦ Πανσανίου, διότι τοῦτο ἐπιστῶθη καὶ ἐπιγραφικῶς. Εὗρεθῆσαν καὶ πάλιν ἑκατοντάδες ὄστράκων καὶ μικρῶν ἀγγείων ὅλων τῶν πρωίμων περιόδων, ἐνῶ ἐλλείπουν ἐντελῶς τὰ ρωμαϊκά. Τὸ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, ἐκτὸς τῶν ὄστράκων μὲ παραστάσεις, σειρὰ τεμαχίων μεγάλων ἀγγείων, πιθανότατα κρατήρων, εἰς τὰ σωζόμενα στόμια τῶν ὁποίων εὐρίσκεται ἐγχάρακτος ἐπιγραφή μὲ στοιχεῖα τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ τῆς Ἀλεξάνδρας. Οὕτω ἔχομεν Ν Ο Ν Ι, Ν Ι, Α Γ, καὶ Α Λ Ε Χ μεταξὺ τῶν ἄλλων (Πίν. 81 β). Σημαντικὸν εἶναι ἐπίσης ὅτι ἔχομεν, διὰ πρώτην φοράν ἐφέτος, δύο μεγάλα πήλινα ἀνάγλυφα (Πίν. 82 β) ἀνάλογα μὲ τὰ λίθινα ἀνάγλυφα τοῦ Μουσείου τῆς Σπάρτης, μὲ τὴν παράστασιν καθήμενης ἐπὶ θρόνου μορφῆς κρατούσης κἀνθαρὸν καὶ καρπὸν. Εἶναι σχεδὸν ὅμοια μὲ τὰ λίθινα, τοῦ αὐ-

τοῦ μεγέθους μάλιστα, ἀνήκοντα εἰς τοὺς ἀρχαῖ-
κοὺς χρόνους. Θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ εἰ-
κονιζομένη μορφή εἶναι ὁ Ἀγαμέμνων ἢ καλύ-
τερον ὁ Ζεὺς - Ἀγαμέμνων καὶ ἔχομεν μίαν ἀκό-
μη δυνατότητα διὰ τὴν κατανόησιν τῶν λεγομέ-
νων ἥρωικῶν ἀναγλύφων τοῦ Μουσείου. Ἐτε-
ρον ἐνδιαφέρον εὖρημα εἶναι μικρὸν σωληνοειδὲς
πῆλινον ἀντικείμενον, πιθανώτατα βάσις μικροῦ
βωμίσκου, ἢ περιρραντηρίου, μὲ παράστασιν κα-
θήμενου Διονύσου μετὰ Σειληνῶν, ἐπίσης τῶν ἀρ-
χαϊκῶν χρόνων. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀντικειμέ-
νων σημειοῦται μέγα πῆλινον ἀκρωτήριον, σω-
ζόμενον περισσότερο παντὸς ἄλλου εὕρισκομέ-
νου εἰς Σπάρτην, ὡς καὶ ἀριθμὸς πηλίνων πινακι-
δων μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων. Ἀτυχῶς οὐτε
κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν κατέστη δυνατόν νὰ
ἐντοπισθῇ τὸ ἱερὸν ἢ ἡ θέσις του, ἀλλὰ δύναται
μετὰ σχετικῆς βεβαιότητος νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι
θὰ εὐρίσκεται ὑπὸ τὸν χριστιανικὸν ναὸν τῆς Ἀ-
γίας Παρασκευῆς, τὸν εὕρισκόμενον εἰς μικρὰν
ἀπὸ τοῦ ἀποθέτου ἀπόστασιν.

ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΙΔΙΑΣ

Εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ χωρίου ἡρευνή-
θη μικρὸν παρόδιον ἱερὸν, τὸ ὁποῖον ἔδωκεν
μερικὰ μικρὰ ἀγγεῖα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. Φαί-
νεται ὅτι εἶχε καταστραφῇ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν
τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Ἦτο ἐξαιρετικῶς μικρὸν
καὶ μόνον τὰ θεμέλιά του ἦσαν διὰ λίθων κατε-
σκευασμένα, ἐνῶ τὰ ὑψηλότερα μέρη του διὰ
πλίνθων καὶ ἐκαλύπτετο διὰ κεράμων φερόντων
ῥαῖον μελανὸν γάνωμα.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ. ΔΙΑΦΟΡΑ

Ἐκ τῶν περιελθόντων εἰς τὸ Μουσεῖον Σπάρτης
τυχαίων εὕρημάτων σημειοῦνται καὶ τὰ ἑξῆς: Μέ-
γας μαρμ. κρατὴρ, φέρων παραστάσεις Διονύσου
καὶ θυρσοφόρων, τοῦ νεοαττικῆς ἐργαστηρίου,
θαυμασίας διατηρήσεως. Τὰ διάφορα τμήματα τοῦ-
του κατὰ περίεργον τρόπον εὐρέθησαν εἰς δια-
φόρους θέσεις, ὡς ὁ κορμὸς εἰς τὸν κῆπον οἰκίας
ἐντὸς τῆς πόλεως, ἐν μέγα τεμάχιον εἰς τὴν πλη-
σίον τοῦ Σταδίου θέσιν καὶ ἕτερον εἰς θέσιν ἀπέ-
χουσαν πλέον τῶν χιλίων μέτρων ἐκ τῆς πρώτης.
Ἐκ τῆς ὁδοῦ Λεωνίδου, ἐν Σπάρτῃ, προῆλθεν
κορμὸς ἀνδρικοῦ ἀγαλματίου ἀντιγράφων ἐργα-
σίαν τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, κεφαλὴ παιδίσκης μαρ-
μαρίνης ἐπίσης τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ ἀνά-
γλυφον ὄψεως. Ἐκ διαφόρων θέσεων ἐν Σπάρτῃ
προέρχονται σειρά ἀρχιτεκτονικῶν τεμαχίων, ἀ-
πάντων τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ μι-
κρὰ τιμητικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντω-
νίνων. Ἐκ τῆς οἰκίας Ματάλα, εἰς τὴν ὁδὸν Ὁ-

θωνος, μετεφέρθησαν δύο ὁλόσωμοι ἀρράβδωτοι
κίονες προερχόμενοι πιθανώτατα ἐκ τοῦ ἀρχαίου
θεάτρου ὡς καὶ ἄλλα τεμάχια ἐντειχισμένα εἰς τὴν
αὐτὴν οἰκοδομήν. Περίεργον ἀγαλμάτιον γυναι-
κὸς, φερούσης εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς νήπιον, ἀκέ-
φαλον ἀτυχῶς, περισυνελέγη εἰς κῆπον τῆς ὁδοῦ
Λυκούργου· εἶναι μαρμαρίνον, ρωμαϊκῶν χρόνων.
Ἄλλα ἀντικείμενα εἶναι: τμήμα μαρμαρίνης κε-
φαλῆς ἀνδρικοῦ ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀρχιτεκτο-
νικὰ λείψανα καὶ τεμάχια ἐπιγραφῶν. Ἐκ τῆς Μα-
γούλας, συνοικισμοῦ τῆς Σπάρτης, προῆλθε τὸ
κάλυμμα μεγάλης σαρκοφάγου μὲ τὴν σχεδὸν ἀνά-
γλυφον παράστασιν ζεύγους νεκρῶν ἐξηπλωμέ-
νου ἀλλὰ ἀκεφάλου, τῶν ἐσχάτων ρωμαϊκῶν χρό-
νων ἀμελοῦς καὶ συνοπτικῆς ἐργασίας.

Πετρίνα

Ἐκ τῆς Πετρίνας, τῆς εὕρισκομένης 20 περί-
που χιλιόμετρα νοτίως τῆς Σπάρτης, τῆς πρὸς
τὸ Γύθειον περιοχῆς, ἤλθεν εἰς τὸ Μουσεῖον
Σπάρτης, εὐρεθὲν κατὰ τὰς ἐργασίας κατασκευῆς
ὕδραύλακος, θαυμάσιον ἀρχαϊκὸν ἀνάγλυφον μὲ
παράστασιν νέου γυμνοῦ πρὸ τοῦ ὁποῖου ἀνορ-
θοῦται ὄφεις.

Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ αὐτοῦ χωρίου εὐρέθη καὶ
σεσυλημένος τάφος τῶν βυζαντινῶν χρόνων.

Νεάπολις Βοιῶν

Παρελήφθη ἐκ Νεαπόλεως, μεταφερθὲν εἰς τὸ
Μουσεῖον Σπάρτης, ἀνάγλυφον τῶν λεγομένων
« ἡρωικῶν » τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων μὲ παράστα-
σιν ἐνθρόνου μορφῆς κρατούσης κύνθαρον.

Ἅγιος Γεώργιος Νεαπόλεως Βοιῶν

Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου παρελήφθη μικρὰ κεφα-
λή, πιθανώτατα Διοσκούρου, φέρουσα πῖλον, μι-
κροτέρα τοῦ φυσικοῦ μεγέθους.

Παπαδιάνικα

Μικρὸν ἀνάγλυφον φέρον σύμπλεγμα παρα-
στάσεως δύο μορφῶν, πιθανώτατα Πανὸς παίζον-
τος σύριγγα καὶ συνοδεύοντος νέου, τῶν ὑστά-
των ρωμαϊκῶν χρόνων.

Γούναρι Σπάρτης

Μετεφέρθη κορμὸς ἀνδριάντος ρωμαϊκῶν χρό-
νων εἰς τὸ Μουσεῖον Σπάρτης.

Σελλασία

Εἰς τὴν περιοχὴν Ριζὰ Σελλασίας εὐρέθησαν
ὀλίγα ὀστρακα ἀγγείων κλασσικῶν χρόνων ὡς
καὶ τεμάχια κεράμων τῆς αὐτῆς περιόδου.

Καρύταινα

Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ χωρίου Καρύταινα καὶ εἰς τὴν ἀπέναντι ὁχθὴν τοῦ ποταμοῦ Ἀλφειοῦ εὐρέθησαν πολυάριθμοι τάφοι, πιθανώτατα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Πρόκειται περὶ ἑκατοντάδων τάφων παντελῶς ἀκτερίστων διὰ πλακωτῶν λίθων κατεσκευασμένων καὶ διὰ πλακῶν κεκαλυμμένων, περιεχόντων πιθανώτατα τοὺς νεκροὺς μάχης ἢ ὁμαδικῆς σφαγῆς.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ

Εἰς τὸ Μουσεῖον Σπάρτης ἐξετέθησαν ἀντικείμενα εἰς δύο ἀκόμῃ αἰθούσας, εἰς τὴν μίαν τὰ μικρὰ ἀναθήματα τῶν λακωνικῶν ἱερῶν, Ὀρθίας, Χαλκιοῖκου καὶ Ἀμυκλῶν ὡς καὶ τὰ χάλκινα καὶ οἱ πίθοι μετ' ἀναγλύφων, εἰς τὴν ἑτέραν ὀλίγα πρωτότυπα καὶ σειρὰ ἀντιγράφων ἔργων τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.

Εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας ἐγένετο ἡ ἐναρξίς τῆς ἐργασίας ἀντικαταστάσεως τῶν σιδηρῶν συνδέσμων τῶν ἀγαλμάτων δι' ὀρειχαλκίων καὶ ἀντικατάστασις σειρὰς βάσεων δι' ἄλλων.

Εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Συλλογὴν Δημητσάνης ἐγένετο βελτίωσις τῆς παλαιότερας ἐκθέσεως τῶν μαρμαρίνων εἰς ἄλλην μεγαλυτέραν αἶθουσαν, ἡ ὁποία ὅμως καὶ πάλιν δὲν ἐπαρκεῖ.

ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΟΥ

*

LACONIA: AYIOS STEFANOS, 1960

Excavations were continued by Lord William Taylour at Ayios Stefanos during four weeks of July and August.

In areas A - D on the top of the hill new trenches were opened. The depth of soil here is not great, only 1.50 m. at the most and in many places averaging but 0.50 m.; yet everywhere burials were found and traces of walls, which in many cases had been disturbed by later cultivation. No less than 19 adult and 2 infant skeletons were uncovered, and in addition to these there were 3 adult and 4 baby skulls. Unfortunately several of the burials had no finds associated with them so that it was not possible to date them. In other cases it could be established that they belonged to the Early, Middle, and Late Helladic periods.

In area A, burials assignable to the Early Helladic period included a skeleton with a pair of bronze tweezers (Plate 83 a) laid on its chest, another with fragments of a shallow bowl laid

behind its shoulder, and an infant burial with an E.H. pedestal bowl (Plate 83 c) of very fine ware placed near its head. These finds are of particular importance as very little is known about E.H. burials. From the evidence so far produced it is clear that there were no definite rules as to the orientation or laying out of the body, nor were the graves always clearly defined. In some cases there were two rows of small stones, roughly parallel, on either side of the body but at a much higher level. Where these were not found, it is probable that the grave outline had been removed by later disturbance.

Finds of the Early Helladic period that could not be closely associated with any burial included two pestles of variegated stone, a clay stamp seal with rather a crude design, and a stone shoe-last adze. There were also a number of clay spindle whorls, some of which may be M.H. Of unknown date, but almost certainly pre-Mycenaean, were 2 animal figurines, one a quadruped unpainted and the other a miniature dove on a hollow pedestal with a broad band of paint down its back; both unfortunately damaged.

The burials in area D appear to have been mostly Mycenaean, but one at least was of the M.H. period and was of particular interest. The grave was clearly defined, and in it were placed 2 pots, a jug and a cup (Plate 83 f). The cup is of the well known Vapheio type, but its shape is much more nearly allied to Minoan than to M.H. forms. It is of grey fabric and unpainted, suggesting a metallic prototype. The inside of the cup is decorated with a raised spiral (Plate 83 b). An unusual feature of this interment was that a couple of stones were purposely placed on the skull, and perhaps one on the right shoulder as well, but this may have fallen out of position. The weighting down of the head would appear to be a new feature in M.H. burial practice. Other burials found in this area appeared to be Mycenaean; but most of them were without any grave goods whatever. There were at least two disturbed skeletons - bones and skull laid aside to make room for a new burial, a common Mycenaean practice. With one of these was found a bronze knife. A small decorated cup of Myc. III B was uncovered high up above another burial, and on the right flank of an extended skeleton there was placed an almost complete Myc. I

Vapheio cup (Plate 83 d). The variation on the spiral design on this is unusual.

What seems to be part of a building of megaron plan was uncovered in this area. It is surprising, if this is Mycenaean, to find Mycenaean graves here, and it can only be presumed that the buildings had fallen into disuse before this region was turned into a cemetery.

Further work was done in area B, the terrace about 50 metres South of area A. But this part of the site was found to have been much disturbed in later times. Three child burials were uncovered here. One of these infants had been buried with a cluster of glass beads arranged round its middle. The two others were buried side by side without any grave goods (Plate 83e). The area produced quantities of pottery, including a considerable amount of rather undistinguished Myc. III B, but also some very good Myc. I and II sherds, and in the lower levels M.H. Among the small finds were two large and one miniature animal figurine. One was painted in the normal Mycenaean style, but they are all unusual in that they do not conform to the standard size.

WILLIAM TAYLOUR

*

B' ΑΡΚΑΔΙΑ

GORTYS D' ARCADIE

Les premières fouilles françaises avaient été pratiquées en 1941 et 1942 à Gortys d'Arcadie. Elles ont été poursuivies après la guerre au cours des campagnes de 1950, 1951, 1952, 1954, 1955 et 1956. Le bâtiment le plus remarquable découvert au cours de ces recherches est l'établissement thermal hellénistique, situé dans le sanctuaire du torrent, immédiatement au Sud des fondations du grand temple.

Un résumé des résultats obtenus au cours de ces campagnes est donné dans la Chronique des fouilles du Bulletin de Correspondance Hellénique; parmi les articles parus, signalons l'étude de R. Martin sur Les enceintes de Gortys d'Arcadie, BCH 1947 - 1948, p. 81 - 147. En 1959, R. Ginouvès a publié, dans la série des Études péloponnésienes (fascicule II) un volume sur L'établissement thermal de Gortys d'Arcadie.

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΛΑΚΩΝΙΑΣ - ΑΡΚΑΔΙΑΣ

ΛΑΚΩΝΙΑ

Εἰσαγωγικά : Ἀπὸ τοῦ 1951, ὅτε ἐπληρώθη ἡ θέσις Ἐπιμελητοῦ Μυστρά, μέχρι σήμερον ἐπετεύχθη πολὺπλευρον ἔργον. Ὑπεκινήθη ἡ ἀπομάκρυνσις τῶν ἐντὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου Μυστρά διαμενουσῶν τριάκοντα περίπου οἰκογενειῶν, ἦτις καὶ ἐπραγματοποιήθη τῷ 1952, χάρις εἰς τὴν γενναίαν χορηγίαν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Μόνοι κάτοικοι τοῦ χώρου παρέμειναν αἱ μοναχαὶ τῆς Ἱ. Μονῆς Παντανάσσης, φρουροὶ τῶν μνημείων καὶ θεματοφύλακες τῆς ἀδιασπάστου βυζαντινῆς παραδόσεως.

Ἐν συνεχείᾳ κατηδαφίσθησαν αἱ εἰς τὰς ἐκκενωθείσας παλαιὰς οἰκίας νεωτερικαὶ προσθήκαι, περιεφράχθη ὁ χώρος διὰ τῆς συμπληρώσεως χασμάτων τῶν τειχῶν — ἐκτίσθησαν περὶ τὰ 500 κ.μ. τοίχων — καὶ ἐτοποθετήθησαν θύραι εἰς τὰς πύλας. Ὁ ἔξω τῶν τειχῶν ναῖσκος τοῦ Ἀϊ-Γιαννάκη ἀνέκτησε τὴν ἐκ καμάρας στέγην του, ἦτις εἶχε πρὸ πολλῶν ἐτῶν καταρρεύσει. Ἐπὶ τούτοις ἤρχισεν ἡ στερέωσις τῶν ἐρειπίων τῶν βυζαντινῶν οἰκημάτων, ἐγένετο ἀνασκαφὴ μεμονωμένων παρεκκλησιῶν (βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Ἀνασκαφὴ παρεκκλησιῶν τοῦ Μυστρά ἐν ΠΑΕ τοῦ ἔτους 1952, Ἀθῆναι, 1955, σ. 497-519 καὶ τοῦ ἰδίου, Τοιχογραφίαι ναϊσκῶν τοῦ Μυστρά, ἐν Πεπραγμένοις ΙΧ Βυζ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης τ. Ι, 1955 σ. 154-178), καθ' ἣν ἦλθον εἰς φῶς πέντε ἄγνωστοι μέχρι τοῦδε ναῖσκοι, ἀνεκεραμώθη καὶ ἔσπερεώθη ὁ ναὸς τῆς Εὐαγγελιστρίας καὶ ὁ ναὸς τῆς Περιβλέπτου, ἐκαθαρίσθησαν τοιχογραφίαι εἰς τὰς ἐκκλησίας τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, τοῦ Ἀφεντικοῦ καὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας, ἀνακατεσκευάσθη ἡ λιθόστρωτος ὁδὸς ἀπὸ τῆς παρὰ τὴν Μαρμάραν πύλης μέχρι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ἐπεσκευάσθη καὶ διερρυθμίσθη εἰς Γραφεῖον τῆς Ἀρχαιολογ. Ὑπηρεσίας καὶ Ἐφορεῖον τὸ συνεχόμενον πρὸς τὸ ἱερὸν τῆς ἰδίας ἐκκλησίας οἶκημα. Ἐκ παραλλήλου ὁ καθηγητὴς κ. Ἀ. Ὀρλάνδος, συνεχίζων τὸ σωστικὸν διὰ τὰ μνημεῖα Μυστρά ἔργον του, ἀνεστήλωσε τοὺς ναῖσκους τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ τοῦ Ἀγίου Χριστοφόρου καὶ ἐν μέρει τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Ἀγίας Σοφίας.

Ἄλλ' ἡ μέριμνα τῆς Ἐπιμελητείας ἐξετάθη καὶ πέραν τοῦ Μυστρά. Δι' ἐπανελημμένων περιουσιῶν τοῦ Ἐπιμελητοῦ ἐπεχειρήθη καταγραφὴ τῶν βυζαντινῶν ναδῶν ἰδίᾳ τοῦ Νομοῦ Λακωνίας καὶ διαπίστωσις τῶν ἀναγκῶν των. Εἰς τὸ χωρίον

Θεολόγος τῆς Λακεδαιμόνος ἀνεσκάφη ναῦδριον τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἤλθον εἰς φῶς ὀλίγα μὲν, ἀλλὰ καλῆς τέχνης σπαράγματα τοιχογραφιῶν. ὧν τὰ σπουδαιότερα εἶναι ἐκτεθειμένα νῦν εἰς τὸ Μουσεῖον Μυστρά. Ἐπεσημάνθη ἡ ὑπαρξίς τριῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ χωρίου Ἄλυκα τῆς Μάνης, παρὰ τὸ Ταίναρον, αἵτινες καὶ ἐν μέρει ἀνεσκάφησαν (βλ. τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1958, Ἀθῆναι 1959 σ. 157-163 καὶ κατὰ τὸ 1960, Ἀθῆναι 1961 σ. 174-176). Εἰς τὰ Βρέσθυνα τῆς Λακεδαιμόνος ἐστερεώθη ὁ ναὸς τῆς Βρεσθενίτιδος, εἰς τὴν Ζαραφῶναν (νῦν Καλλιθέαν) ἀνεκεραμώθη ἡ βυζ. βασιλικὴ τῆς Κοιμήσεως, εἰς τὰ Χρύσαφα ἐστερεώθη ἐν μέρει ἡ ἐκκλησίᾳ τῆς Χρυσωφίτιδος καὶ ἀνεκεραμώθησαν οἱ ἐντὸς τοῦ χωρίου κατάγραφοι μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τῆς Κοιμήσεως. Εἰς τὸν Βρονταμᾶν ἐστερεώθη τὸ Παληομονάστηρον (βλ. δι' αὐτὸ, Ν. Β. Δρανδάκη, Ἡ ἱστορικὴ Μονὴ τῆς Κλεισούρας ἢ Παληομονάστηρον Βρονταμᾶ Λακωνίας, Ἀθῆναι, 1958). Εἰς τὸ κάστρον τοῦ Γερακίου ἀνεστηλώθη ὁ ναῖσκος τῶν Θεοφανείων (Πίν. 84 α, γ), ἀνεκεραμώθη τὸ μετὰ τὴν Ἀλῶσιν ναῦδριον τοῦ Προφήτου Ἡλίου καὶ ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως ἐστερεώθησαν καὶ ἀνεκεραμώθησαν οἱ ναοὶ τοῦ Χρυσοστόμου, τῆς Εὐαγγελιστρίας καὶ τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου. (Περὶ τῶν ἐν Μυστρᾷ προσφάτων ἐργασίων βλ. καὶ ἄρθρον Μυστρᾶς ἐν Συμπληρωματικῇ Τόμ. Γ' τῆς Μ.Ε. Ἐγκυκλοπαιδείας).

Α' ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ 1960

Ἡ μέριμνα διὰ τὴν συντήρησιν τῶν μνημείων ἀπέβλεψε κυρίως εἰς συμπλήρωσιν τῶν ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους ἀρξαμένων ἐργασιῶν στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Περιβλέπτου. Τὰς ἐργασίας ἐσυνέχισε τὸ ὑπὸ τὸν καλλιτέχνην κ. Φώτην Ζαχαρίου συνεργεῖον. Εἰς τὰ τμήματα τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ, ἔνθα αἱ τοιχογραφίαι ἀπὸ μακροῦ εἶχον καταπέσει, ἀντικατεστάθησαν τὰ καθαιρεθέντα τῷ 1959 κακότεχνα μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα διὰ νέων. Εἰς τὸν τροῦλλον ἐστερεώθησαν καὶ ἐκαθαρίσθησαν αἱ παραστάσεις τοῦ Παντοκράτορος — ταύτης κατεστράφη τμήμα ἐκ βλήματος κατὰ τὸν συμμοριτοπόλεμον —, τῶν Προφητῶν καὶ εἰς τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα τὰ ὑπολείμματα τῶν Εὐαγγελιστῶν. Ἀπεξέσθησαν ἄλατα καλύπτοντα δύο σειράς Ἱεραρχῶν ἐν τῇ Προθέσει καὶ ἄλλας τοιχογραφίας εἰς τὸ Διακονικὸν καὶ τὸ Β.Δ. πλάγιον διαμέρισμα. Ἐστερεώθησαν τὰ ἐναπομείναντα λείψανα τοιχογραφιῶν ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς Ν.

κεραίας τοῦ σταυροῦ καὶ ἐκαθαρίσθησαν αἱ παραστάσεις τῆς Πεντηκοστῆς, τῆς Ψηλαφήσεως, ὡς καὶ αἱ κοσμοῦσαι τὸ τύμπανον τῆς βορείου κεραίας.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν, εἰς τὴν Περιβλεπτον ἀντικατεστάθησαν διὰ δρυῖνων αἱ δύο ἀπὸ ἀνατολῶν θύραι εἰσόδου καὶ αἱ δύο σιδηραὶ τοῦ νοτίου τοίχου καὶ ἐπεσκευάσθησαν αἱ κλίμακες ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην καὶ καθόδου ἀπὸ τῆς Ν. στοᾶς πρὸς τὴν αὐλήν.

Τέλος, εἰς τὸ Β.Α. παρεκκλήσιον τῆς Ἁγίας Σοφίας ὠλοκληρώθη ὁ καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν, ὅσους σχεδὸν εἶχε συντελεσθῇ ὑπὸ τῆς μοναχῆς Καλῆς Χριστάκου ἤδη ἀπὸ τοῦ 1952.

Πλὴν τῶν εἰς Μυστρᾶν γενομένων ἐργασιῶν, εἰς τὸ Γεράκι, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας, ἀνεκεραμώθη καὶ ἐστερεώθη ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Σώζοντος καὶ ἀποκατεστάθη ἡ Δ. καὶ Ν. πλευρὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου δι' ἀποξέσεως τῶν προσθέτων κονιαμάτων (Πίν. 84 δ). Τὰς ἐργασίας ἐξετέλεσαν κυρίως οἱ ἐκ Μυστρᾶ τεχνίται κ. κ. Χαρίλαος Ντελῆς καὶ Κανέλλος Κωνσταντόπουλος.

Β' ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΜΥΣΤΡΑ

Τὸ Μουσεῖον Μυστρά, ἐμφανίζον ἄλλοτε ὄψιν ἀποθήκης, ἐστεγάζετο μέχρι τοῦ 1952 εἰς τὸ ἰσόγειον τοῦ παρὰ τὸ ἱερόν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου οἰκήματος. Κατόπιν ἐγκρίσεως τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, ἡ Συλλογὴ μετεφέρθη εἰς τὸ ἐπισκευασθὲν μνηστοπολιτικὸν μέγαρον τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (1754), ἄστεγον σχεδὸν καὶ ἐτοιμόρροπον ἐκ τῶν ζημιῶν τοῦ συμμοριτοπολέμου. Εἰς ἰσόγειον αἵθουσαν, ἐγκατελελειμμένην τὸ πρὶν, ἐν ἣ ἀπὸ τῆς ἐρειπώσεως προσχώσεις ὑπερέβαινον ἄλλοτε τὸ μέτρον καθ' ὕψος, καὶ εἰς τὴν ὀπισθεν τῆς αἰθούσης ἐσωτερικὴν ἡμιῦπόστεγον αὐλήν, ἐξετέθησαν τὰ ἀρτιώτερον σωζόμενα καὶ τὰ μᾶλλον ἀντιπροσωπευτικὰ ἐκ τῶν γλυπτῶν τοῦ Μουσείου, οὗ ἡ συλλογὴ ἐπλουτίσθη διὰ τῶν εὐρημάτων τῶν γενομένων προσφάτως ἀνασκαφῶν, διὰ τῆς περισυλλογῆς ἀρχαίων καὶ διὰ τῆς μεταφορᾶς ἐκ τοῦ Μουσείου Σπάρτης τῶν ἀντικειμένων αὐτοῦ τῶν ἀναγομένων εἰς τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν. Κατὰ τὴν ἔκθεσιν ἐπρυτάνευsen ἡ σκέψις ὅτι ἕκαστον ἀντικείμενον πρέπει νὰ εἶναι καλῶς ὁρατόν, νὰ διατηρῇ τὴν αὐτοτέλειάν του (Πίν. 84 ζ) καὶ νὰ τοποθετηθῇ κατὰ τὸ δυνατόν εἰς ὕψος καὶ θέσιν ὅμοιαν ἢ ὑπενθυμίζουσαν ἐκείνην, ἣν ὡς ἀρχιτεκτονικὸν μέλος κατεῖχεν. Οὕτως ἐτοποθετήθησαν τεμάχια περιθωρμάτων ἐκατέρωθεν ἢ ὑπεράνω θυρῶν, ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων εἰς τὸ μέσον τῆς ποδιάς παραθύ-

ρων άνοιγομένων ύψηλά, κιονόκρανα επί κιόνων, οἵτινες περισυνελέγησαν καί ἐστήθησαν ἐπὶ τούτῳ εἰς τὴν αὐλήν.

Κατὰ τὸ 1960 ἀντικατεστάθησαν αἱ ἐκ γύψου βάσεις ἀντικειμένων δι' ἄλλων ἐκ πορολίθου καί εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ ἄνω ὀρόφου, ἐκτὸς συμπληρωματικῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν, ἐστήθησαν προῆλθαι κατασκευασθεῖσαι ἐν Ἀθήναις διὰ τὴν ἐκθεσιν ὁστράκων, ἔργων μικροτεχνίας καὶ σπαραγμάτων τοιχογραφιῶν, διὰ τὰ ὅποια καὶ ἐφιλοτεχνήθησαν μικροὶ πίνακες ἐπενδεδυμένοι μὲ ὕψασμα καὶ βάσεις ἐκ πλαστικῆς ὕλης.

Ἐκ τῶν ἐσχάτως περισυλλεγέντων εἰς τὸ Μουσεῖον ἀρχαίων ἀξιολογώτερα εἶναι τὰ κάτωθι:

Εἰκὼν ἐκ Καταβόθρας, παριστάσῃ ἔνθρονον τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον, ἔργον τοῦ Θεοδώρου Πουλᾶκη — εἶναι περιέργον ὅτι ἐν Λακωνίᾳ, πλὴν τῆς Σταυρώσεως τῆς ἀποκειμένης εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἑλκομένου Μονεμβασίας, δὲν συναντᾷ τις ἀξίαν λόγου φορητὴν βυζαντινὴν εἰκόνα — καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ Σπάρτης, μετὰ τῶν ὁποίων μαρμάρινον ἐπίθημα ὕψους 0,24 μ., ἔχον διαστάσεις κατὰ τὴν ἄνω πλευρὰν 0,64 X 0,42 καὶ τὴν κάτω 0,40 X 0,345. Ἡ μία τῶν λοξοτμήτων πλευρῶν (Πίν. 84ε) κοσμεῖται ὑπὸ ἴσοσκελοῦ σταυροῦ, ἀφ' οὗ ἐκφύονται ἡμίφυλλα ἀκάνθης καὶ ὀρηκῆς ἀπολήγοντες εἰς ἐνσταυρον δίσκον. Οἱ ὀρηκῆς ἀνελίσσόμενοι διαγράφουν περὶ τὸν σταυρὸν λυροειδὲς σχῆμα. Ἐκατέρωθεν ἀνά εἰς κλάδος φοῖνικος μᾶλλον ἢ ἐσχηματοποιημένον δενδρύλλιον, οὗ ἡ ἀπόδοσις δὲν εἶναι ἐστερημένη γραφικότητος. Ὅμοια φοινικοειδῆ μὲ φύλλα περισσώτερον ὁμοιόμορφα, βελονοειδῆ καὶ δύσκαμπτα ἔχουν γλυφῇ καὶ ἐπὶ τῆς ἄλλης λοξοτμήτου πλευρᾶς, περιστοιχοῦντα λυροειδὲς κόσμημα, ἔχον ἐν μέσῳ ἀντὶ σταυροῦ κισσόφυλλον μὲ μακρὸν εὐθυτενὴ μίσχον. Λυροειδῆ ὁμοίου σχήματος συναντᾷ τις εἰς δύο ἄλλα γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Μυστρᾶ, ὧν τὸ ἐν ἐκτεθειμένον ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ κάτω ὀρόφου καὶ φέρον τὸν ἀριθ. 1145 προέρχεται ἐκ τοῦ Μουσείου Σπάρτης, τὸ δ' ἄλλο — ὑπ' ἀριθ. καταλόγου 1523 — περισυνελέγη τῷ 1959 ἐκ τῆς ὁδοῦ Θερμοπυλῶν Σπάρτης, ἐνθα ἐχρησίμευεν ὡς κατώφλιον θύρας. Λυροειδῆ κοσμήματα εἶναι συνήθη εἰς γλυπτὰ τοῦ 9ου αἰῶνος (βλ. Γ. Α. Σωτηρίου, Ὁ ἐν Θήβαις βυζαντινὸς ναὸς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Α.Ε. 1924, σ. 15-17 καὶ εἰκ. 23-25). Εἰς τὰ ἐν λόγῳ ὁμοῖα γλυπτὰ τὰ λυροειδῆ διαφέρον κατὰ τὸ σχῆμα καὶ πυκνότερος ὁ διάκοσμος καλύπτει ὅλον σχεδὸν τὸ ἔδαφος. Ἐν τούτοις, ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν, ὁ διάκοσμος τοῦ ἐπιθήματος φαίνεται ὑπενθυμίζων καὶ θωράκια τοῦ

ναοῦ τῶν Θηβῶν (Γ. Σωτηρίου ἔ.ἀ. εἰκ. 24) καὶ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ τῆς Σκριποῦς (Μ. Σωτηρίου, Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας, Α.Ε., 1931 εἰκ. 23).

Γ' ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ἐκ παραλλήλου δὲν ἡμελήθη τὸ ἀπὸ ἐτῶν ἀρξάμενον ἔργον τῆς καταγραφῆς τῶν βυζαντινῶν μνημείων Λακωνίας καὶ τῆς διαπιστώσεως τῶν ἀναγκῶν τῶν. Κατὰ τὸ 1960 ἔρευνα ἐγένετο ἰδίᾳ εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς. Οὕτως ἐκτὸς τῶν ναῶν τοῦ χωρίου Ἅγιος Νικόλαος Μονεμβασίας, ὧν ἐμελετήθησαν λεπτομερῶς αἱ τοιχογραφίαι καὶ ἐφωτογραφήθησαν — ἐν μέρει δαπάναις τῆς Ὁμάδος ἐρεύνης Βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Βασιλικοῦ Ἰδρύματος πρὸς ἣν ἐκφοράζονται καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστίαι — ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἐκτενοῦς δημοσιεύσεώς των, κατεγράφησαν τὰ μνημεῖα, — ὧν ὡσαύτως ἐφωτογραφήθη μέγα μέρος τοῦ γραπτοῦ διακόσμου —, τὰ διασωζόμενα εἰς τὰς περιοχὰς τῶν χωρίων Τέρια καὶ Νόμια Μονεμβασίας, Ἅγιος Νικόλαος Βοιῶν, Κάτω καὶ Ἄνω Καστανιά, Φαρακλό, Μισοχώρι καὶ Βελανίδια, ἐν ὧν 18 ναοί, τὸ πλεῖστον ἀναγόμενοι εἰς τὸν 13ον καὶ 14ον αἰῶνα, ἔχοντες ἐκτὸς τριῶν μορφῇν καμαροσκεπάστου αἰθούσης, ἐνίοτε μετὰ νάρθηκος καὶ δὴ πλαγίου, κατάγραφοί ποτε καὶ διασώζοντες νῦν μέρος μόνον ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν των, ὅσον ἔμεινεν ἀλόβητον ἐκ τῆς φθορᾶς τοῦ χρόνου, ἐκ τῆς ἐγκαταλείψεως τῶν ἀνθρώπων ἢ διέφυγε τῆς ἐπιχρίσεως δι' ἀσβέστου. Τὰς ἀψιδὰς των κοσμεῖ ἡ Πλατυτέρα, πολλάκις ἐν προτομῇ κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερντίτισης, καὶ ἡ παράστασις τῆς Θ. Λειτουργίας μὲ τὸν Θυόμενον ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τοὺς συλλειτουργοῦντας ἱεράρχας. Ἐπιφυλασσόμενος ὁ ὑπογράφων ν' ἀσχοληθῇ ἄλλοτε ἐκτενῶς μὲ τὰς τοιχογραφίας τῶν ναῶν τούτων περιορίζεται τώρα ἐν παράσχει ἐξ αὐτῶν φωτογραφίαν παραστάσεως ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ ὀραιοτέρων (Πίν. 84 β).

Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

★

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

1. Ἐκ τῶν πέριξ τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Μεσσηνίας περισυνελέγησαν ἐπιγραφαί, μαρμάρινον ἀναθηματικὸν ἀνάγλυφον, κιονόκρανα ἰωνικά καὶ δύο μεγάλοι μαρμάρινοι σαρκοφάγοι παρὰ τὸ χωρίον Ἀρσινόη.

2. Εἰς τὰς Θαλάμας τῆς μεσσηνιακῆς Μάνης κατὰ ἐσκαφὴν εἰς τὴν πλατείαν τοῦ χωρίου διὰ τὴν

κατασκευήν ὑδραγωγείου ἀπεκαλύφθησαν τοῖχοι κλασσικῆς ἐποχῆς ἔχοντες ἀσφαλῶς σχέσιν πρὸς τὰς δύο παρακειμένας ἀρχαίας κρήνας, αἵτινες ἀπὸ μακροῦ χρόνου εἶναι γνωσταί.

3. Εἰς τὰ χωρία Λευκτρον καὶ Στοῦπα εὐρέθησαν ἱκανῆς ἐκτάσεως ψηφιδωτὰ ρωμαϊκῶν χρόνων.

4. Β.Α. τῆς πόλεως τῆς Καλαμάτας εὐρέθη ἐν τὸς πύθου τάφος ἡμικατεστραμμένος, εἰς τὸ βάθος τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε χαλκοῦν ἀκέραιον γεωμετρικὸν ἱππάριον τῶν μέσων τοῦ 8ου αἰῶνος π.Χ.

5. Ἀνατολικῶς τῆς κοινότητος Μεθώνης, 4 χιλιόμετρα ἐκ ταύτης, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἀρχαίας Φοινίκης, εὐρέθησαν εἰς θέσιν Ἀγατζαράκι, ἢ Παλιολυνοί, δύο ρωμαϊκοὶ τάφοι περιέχοντες ἀγγεῖα, σιδηροὺν πέλεκυν καὶ μαχαίριδιον.

6. Βορειοανατολικῶς τοῦ χωρίου Καρποφόρα εἰς τὸ μέγα γεωμετρικὸν νεκροταφεῖον, ἐπισημανθὲν ἤδη κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, ἡρευνήθησαν ἑξικτιωτισχίμοι τάφοι ἐκτισμένοι διὰ «ξερολιθιάς», καὶ ἀπολήγοντες κατὰ τὴν ἐτέραν τῶν στενῶν πλευρῶν εἰς ἀψίδα. Ἐξ αὐτῶν προέρχεται ἱκανὸς ἀριθμὸς πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων (οἶνοχοαί, ἀμφορεῖς κ.ἄ.), τὰ πλεῖστα ἀρίστης διατηρήσεως καὶ χαλκαῖ περόναι. Παρὰ τοὺς τάφους τοῦτους εὐρέθησαν ἑτεροὶ εἰς πύθους, περιέχοντες ὁμοίως πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα. Παρὰ τὸ αὐτὸ χωρίον καὶ ἐντὸς τῆς παρακειμένης δυτικῶς αὐτοῦ χαράδρας (Βαθύρεμα), κάτωθεν τοῦ κατὰ τὸ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐπισημανθέντος, εἰς θέσιν Νιχώρια, προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ, ἀνεσκάφη θαλαμοειδὲς τάφος. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῆς «ξερολιθιάς» τῆς εἰσόδου διεπιστώθη ὅτι ὁ τάφος ἦτο κατεχωσμένος ἐκ τῆς ὑποχωρησάσης ὀροφῆς αὐτοῦ. Οὗτος ἡρευνήθη κατὰ τὸ ἥμισυ μόνον, καὶ ἐκλείσθη ἐκ νέου, διὰ νὰ συμπληρωθῇ ἡ ἔρευνά του κατὰ τὸ προσεχὲς ἔτος. Τὰ μέχρι τῆς στιγμῆς συγκεντρωθέντα εὐρήματα εἶναι ἀκέραια ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα χρονολογούμενα ἀπὸ τῆς γεωμετρικῆς μέχρι καὶ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς ἄνευ διακοπῆς· μερικά εἶναι ἀρίστης ποιότητος. Φαίνεται ὅτι εἰς τὸν τάφον αὐτὸν ἔχομεν λατρείαν ἀφηρωισμένου νεκροῦ.

7. Τὸ Μουσεῖον τῆς Πύλου ὁργανώθη ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ κ. Γεωργίου Παπαθανασοπούλου, μέχρι δὲ τῆς στιγμῆς ἐξετέθη ἡ πλουσία συλλογὴ χαλκογραφικῶν τοῦ Γάλλου Φιλέλληνο *René Ryaux*, ὡς καὶ ἐνθύμιά τινα τοῦ Ἀγῶνος διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀνεξαρτησίαν (Πίν. 85 α, β). Ἡ ἐκθεσις εἰς τὰς λοιπὰς αἰθούσας τοῦ Μουσείου συνεχίζεται.

N. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

★

ΜΕΣΣΗΝΗ

Εἰς τὴν ἀρχαίαν Μεσσήνην ἔσκαψεν ἡ Α.Ε. κατὰ μὲν τὸ 1895 διὰ τοῦ μακαρίτου Σοφοῦλη, κατὰ δὲ τὸ 1909 διὰ τοῦ ἀειμνήστου Γ. Οἰκονόμου. Κατὰ τὰς εἰρημένας ἀνασκαφὰς ἀπεκαλύφθη συγκρότημα ἀποτελούμενον ἐκ τριῶν κατὰ παράταξιν μερῶν, ἦτοι : α. ἐκ μικροῦ θεάτρου, β. ἐξ ἐνδιαμέσου αἰθούσης μετ' ἐγκαρσίου τοίχου φέροντος τρεῖς θύρας καὶ γ. ἐκ μεγάλης τετραγώνου αἰθούσης. Τὸ ἀνωτέρω συγκρότημα ἐθεωρήθη περιέργως ὡς ἀνήκον εἰς ἓν καὶ μόνον κτήριο, τὸ ὑπὸ εὐρεθεισῶν ἐπιγραφῶν μνημονεύμενον Συνέδριον.

Αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Μεσσήνης ἐπανελήφθησαν, ἀπὸ τοῦ 1957 ἀνελλιπῶς μέχρι τοῦ 1960, διὰ τοῦ καθηγητοῦ Ὁρλάνδου, ὅστις ἀπαλλάξας τὰ παλαιότερα ἀποκαλυφθέντα κτήρια ἀπὸ τὴν καλύψασαν αὐτὰ ἐν τῷ μεταξύ ἐπίχρῳσιν, ἐξηκρίβωσεν ὅτι ταῦτα δὲν ἀπετέλουν μέρη ἐνὸς καὶ μόνου οἰκοδομήματος, ἀλλὰ τρία συνεχόμενα μὲν πρὸς ἀλλήλα ἀλλ' ἰδιαίτερου ἑκάστου προορισμοῦ ἦτοι : τὸ μὲν πρὸς βορρᾶν μικρὸν θέατρον, τὸ μέσον πρόπυλον εἰσόδου εἰς τὴν δυτικῶς κειμένην Ἀγοράν, μόνον δὲ τὸ τρίτον ἦτο τὸ καθυπὸ Συνέδριον. Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀνασκαφῆς ἐμελετήθη ὑπὸ τοῦ κ. Ὁρλάνδου καὶ ἐσχεδιάσθη λεπτομερῶς τὸ θέατρον, τοῦ ὁποίου τὰ λίθινα ἐδῶλια εἶχον φύγει ἀπὸ τὰς ἀρχικὰς τῶν θέσεις καὶ ἀνετοποθετήθησαν εἰς αὐτάς. Ἐκαθαρίσθη ὡσαύτως ἡ ὀρχήστρα του, ἣτις εὐρέθη ἐστρωμένη διὰ πολυχρόμων πλακιδίων.

Ἐμελετήθη κατόπιν τὸ γειτονικὸν πρόπυλον, ὅπερ διὰ τοίχου φέροντος 3 θύρας διηρεῖτο εἰς δύο μέρη : ἐν μικρότερον ἀνατολικόν, φέρον ἐμπρὸς πρόστασιν ἐκ δύο πεσσῶν μεταξὺ δύο παραστάδων (Πίν. 87 α) καὶ ἐν μεγαλύτερον δυτικόν, φέρον ἐπίσης πρὸς δυσμὰς πρόστασιν μετὰ δύο κορινθιακοὺς κίονας ἔχοντας κιονόκρανα κοσμούμενα διὰ Νικῶν.

Ἡ στάθμη τοῦ μὲν ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ προπύλου εὐρίσκετο εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ἀνατολικῶς τοῦ ὅλου συγκροτήματος εὐρίσκομένης ὁδοῦ, ἐνῶ ἡ τοῦ δυτικοῦ τμήματος εὐρίσκετο πολὺ χαμηλότερον, ἦτοι εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς δυτικῶς τοῦ συγκροτήματος ἐκτεινομένης Ἀγορᾶς. Ἡ σχετικὴ διαφορὰ στάθμης δὲν ἐξηγοράζετο διὰ βαθμίδων, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὰ Προπύλαια τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ διὰ κεκλιμένου ἐπιπέδου διήκοντος ἀπὸ τοῦ θυραίου τοίχου πρὸς τὰ κάτω μέχρι τῆς ἐκ τῶν 2 κορινθιακῶν κίωνων προστάσεως. Ἡ στέγη ὅμως τοῦ προπύλου θὰ ἦτο δικλινὴς καὶ ἐνιαία, τοῦτου δ' ἔνεκα τὰ μὲν στηρίγματα τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως ἦσαν χαμηλοὶ πεσσοὶ

ἐνθ' τὰ τῆς δυτικῆς ἦσαν ὑψηλοὶ κορινθιακοὶ κίονες (Πίν. 86 α).

Τὸ τρίτον οἰκοδόμημα ἦτο βεβαίως τὸ Συνέδριον, διότι ἔχει τὸ τυπικὸν τετράγωνον σχέδιον τῶν βουλευτηρίων καὶ διότι περιεβάλλετο κατὰ τὰς 3 αὐτοῦ πλευρὰς ὑπὸ συνεχοῦς λιθίνου ἔδω-
 λίου (Πίν. 87 β), ἄνωθεν τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον ὀρθο-
 στάται στεφόμενοι ὑπὸ γείσου, τοῦ ὁποίου εὐρέ-
 θησαν πλείονα τεμάχια. Ὑπὲρ τὸ γεῖσον τοῦτο θὰ
 ὑπῆρχον πιθανῶς κατὰ ρυθμικὰς ἀποστάσεις πα-
 ραστάδες στηρίζουσαι θριγκὸν φθάνοντα μέχρι
 τῆς ἀρχῆς τῆς στέγης. Ἡ στέγη αὕτη θὰ ἦτο
 τετρακλινῆς στηριζομένη ἐπὶ 4 πιθανώτατα ἐσω-
 τερικῶν στηριγμάτων, ἐν τῶν ὁποίων εὐρέθη κατὰ
 χώραν. Ἡ εἴσοδος εἰς τὸ Συνέδριον ἐγένετο ἀπὸ
 τῆς δυτικῆς τοῦ πλευρᾶς διὰ δύο τριβήλων μετὰ
 κορινθιακῶν κίωνων (Πίν. 86 β). Τόσον ἡ παρουσία
 τοῦ προτύλου, ὅσον καὶ ἡ πρὸς δυσμὰς ὑπαρξίς
 θυρῶν καὶ τῶν τριῶν μνημονευθέντων οἰκοδομη-
 μάτων ὑπεδήλουν σαφῶς τὴν πρὸς δυσμὰς ὑπαρ-
 ξιν μεγάλης αὐλῆς ἢ στοᾶς τὴν ὁποίαν καὶ ὄντως
 ἀπεκάλυψε τάφος ἀχθεῖσα πρὸς δυσμὰς καθέτως
 ἀπὸ τοῦ Δ. τοίχου τοῦ συγκροτήματος. Ἡ ἀποκα-
 λυφθεῖσα στοᾶ, πλάτους 4.50 μ., ἔφερε κίονας ἀπέ-
 χοντας ἀλλήλων κατὰ 4.80 μ., παρακολουθηθεῖσα
 δὲ ἀπεδείχθη ὅτι ἐκάμπτετο κατ' ὀρθὰς γωνίας
 πρὸς δυσμὰς. Δὲν ὑπῆρχε λοιπὸν ἀμφιβολία ὅτι
 εὐρισκόμεθα πρὸ τῆς Ἀγορᾶς, ἢ πρὸς τὴν ὁποίαν
 εἴσοδος ἐγένετο διὰ τοῦ μνημονευθέντος προτύλου.
 Περαιτέρω σκαφὴ ἀπεκάλυψεν ὁλόκληρον τὴν
 ἑκτασιν τῆς Ἀγορᾶς, ἥτις περιεβάλλετο καὶ κατὰ
 τὰς 4 αὐτῆς πλευρὰς ὑπὸ στοῶν μὲ 14 μὲν κίονας
 ἐπὶ τῆς Β. καὶ Ν. πλευρᾶς, μὲ 13 δὲ ἐπὶ τῆς ἀνατο-
 λικῆς καὶ δυτικῆς, ἥτοι ἐν συνόλῳ 52. Κατὰ τὴν
 ἀποχωμάτωσιν τῆς ἀνατ. στοᾶς εὐρέθη, ἀκέφαλον
 δυστυχῶς καὶ ἄπου, ἄγαλμα φυσικοῦ μεγέθους
 Ἀπόλλωνος ἢ Διονύσου, καλῆς ἐργασίας, πιθα-
 νῶς τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος.

Συνεχισθεῖσης τῆς ἀνασκαφῆς ἀπεκαλύφθη ὅπι-
 σθεν μὲν τῆς νοτίας στοᾶς τῆς Ἀγορᾶς τετράγω-
 νον οἰκοδόμημα μετ' ἐσωτερικοῦ περιστυλίου καὶ
 ἄλλων διαμερισμάτων —πιθανῶς τὸ Πρυτανεῖον—
 πρὸς βορρᾶν δὲ ὁ ὀπίσθιος τοῖχος τῆς Β. στοᾶς
 τῆς ἀγορᾶς, ὅστις ἐχρησίμευεν ὡς ἀνάλημμα ὑψη-
 λοτέρου ἀνδῆρου. Ἐντὸς τῶν χωμάτων τοῦ ἀν-
 δῆρου τούτου ἀπεκαλύφθησαν κατὰ σειράν: α. ὀρ-
 θογώνιος οἶκος φέρων ἐμπρὸς μὲν προστώον ἐκ
 δύο ἡμικίωνων ἐν παραστάσι, εἰς δὲ τὸ βάθος τοῦ
 βάθρον κολοσσαίου ἀγάλματος τοῦ ὁποίου εὐρέ-
 θη ὁ ἕτερος τῶν ποδῶν καὶ οἱ 2 βραχίονες, β. στενὴ
 κλίμαξ ἀνάγουσα εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ
 ἀνδῆρου καὶ γ. μνημειώδης κλίμαξ, πλάτους 7 μ.,
 φέρουσα ἐπίσης πρόστασιν ἐκ δύο κορινθιακῶν

κίωνων καὶ ἀνάγουσα ὁμοίως εἰς τὸ ἄνω μέρος
 τοῦ ἀνδῆρου. Παρὰ τὸν ἕτερον τῶν κίωνων τῆς
 προστάσεως εὐρέθη κατὰ χώραν ἐπιγραφὴ ρωμ.
 χρόνων περιέχουσα κατάλογον εἰσφορῶν πρὸς
 ἐπισκευὴν διαφόρων κτηρίων καὶ ἀναφέρουσα ὅτι
 θὰ στηθῇ πρὸ τοῦ Σεβαστείου. Κατὰ ταῦτα ἡ
 κλίμαξ θὰ ἔφερεν ἄνω εἰς τὸ Σεβάστειον, ἥτοι
 εἰς οἰκοδόμημα λατρείας τῶν Σεβαστῶν Ρωμαίων
 καισάρων.

Ὄντως νεωτέρα σκαφὴ γενομένη εἰς τὸ ἄνω μέ-
 ρος τοῦ ἀνδῆρου ἀπεκάλυψε δύο ἐκατέρωθεν τῆς
 κλίμακος κείμενα μεγάλα ὀρθογώνια κτήρια, τῶν
 ὁποίων ἐσώθησαν ἡ εὐθυνηρία καὶ οἱ ὑπὲρ αὐτὴν
 ὀρθοστάται. Μεταξὺ δὲ τῶν 2 αὐτῶν κτηρίων ὑ-
 πῆρχε κατὰ προέκτασιν τοῦ πλατυσκάλου τῆς
 μνημονευθείσης κλίμακος προστώον ἐκ 4 κίωνων,
 τῶν ὁποίων εὐρέθη ὁ στυλοβάτης, φέρων σαφεῖ
 τὰ ἴχνη τῶν βάσεων τῶν κίωνων. Τέλος, ἐναντι
 τοῦ Σεβαστείου καὶ περίπου παραλλήλως πρὸς
 αὐτό, ἐφάνη τὸ κάτω μέρος ἄλλου μεγάλου κτη-
 ρίου εἰς μίαν γωνίαν τοῦ ὁποίου εὐρέθη κατὰ χώ-
 ραν τὸ λίθινον παρὰ δειγμα στρωτήρων καὶ
 καλυπτῆρων κεράμων λακωνικοῦ τύπου, τὸ τρί-
 τον ἕως τώρα γνωστὸν γινόμενον παράδειγμα μετὰ
 τὰ τῆς Ἀσσοῦ καὶ τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν.
 Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐσκαφῶν ἀνευρέθησαν
 καὶ τινες ἄλλαι ἐπιγραφαὶ ἐξ ὧν μία ἀναφέρει τὸ
 ἄγνωστον μέχρι τοῦδε ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς Κυπα-
 ρισσίας, ἄλλη δὲ περιέχει δόγμα τῶν Συνέδρων
 πρὸς τιμὴν τοῦ «*Ταμίον καὶ ἀντιστρατήγου*»
 Ποπλίου Κορνηλίου Σκιπίωνος.

ΑΝΑΣΤ. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ

*

ΠΥΛΟΣ

THE PALACE OF NESTOR (1952 - 1959)

The "Palace of Nestor" was discovered in 1939 by a joint Hellenic-American expedition, in which the late K. Kourouniotis represented the Greek Archaeological Service and C. W. Blegen the University of Cincinnati. Kourouniotis had previously excavated two tholos tombs in the region north of the Bay of Navarino, and had observed traces of several others. We believed the tholoi to be royal tombs and conjectured that a palace might exist in the neighborhood. Trial trenches on a flattopped hill (Epano Englianos) some 4 km. south of the village of Chora in April 1939 revealed substantial remains of a Mycenaean palace of considerable size which was obviously a capital and administrative center, since it possessed an archives room that yielded more than 600

clay tablets inscribed in the Linear B script. Plans for a systematic excavation, beginning in 1940, were interrupted by the outbreak of World War II, and it was only in 1952 that the work could be resumed. Meanwhile Kourouniotis had died (1945) and Professor Sp. Marinatos was appointed as his successor. Marinatos suggested a division of responsibilities, preferring to investigate settlements and cemeteries in a broader area and leaving the palace to the Cincinnati contingent. This work has now continued in ten annual campaigns, usually of three months each, and the task is approaching completion.

The palace consists of a complex of four principal and several minor structures all of which were destroyed in a tremendous fire about 1200 B.C. The walls still stand in many places to a height of 1 m. or more; they were coated with plaster and in all important rooms bore frescoes. Floors were usually paved with stucco. Several stairways led to an upper story, now missing. The main building, approached through a propylon from the southeast, contains a court on which faced the megaron, with portico, vestibule and throne-room. In the latter stood four columns supporting a balcony and a clerestory, below which was a circular raised hearth, 4 m. in diameter. To the right beside the north wall was the place for the throne. The whole arrangement is like that at Mycenae and Tiryns. Corridors on each side of the throne room open into magazines and storerooms which also continue behind the great hall. Five pantries near the southwestern corner were found filled with pottery, mostly plain, including nearly 3,000 kylikes and between 3,000 and 4,000 vessels of other shapes, which chanced to be standing on the wooden shelves on the day of the great fire. Several oil magazines contained numerous jars in which oil had been kept. In the upper story were the domestic quarters and the sleeping rooms of the king and his family.

The southwestern building was also used for residential purposes. It was probably the first element of the palace to be built; and when superseded by the central building it continued to be used perhaps for the dowager queen or for the crown prince. This building also had an entrance hall with columns and to the southwest probably a throne room. This building had suffered much more damage than the others.

To the northeast is a fairly large structure with some seven rooms, presumably used as a palace workshop for repair of metal and leather goods. In the southern corner is apparently a small shrine facing a court in which stands a large block of poros coated with plaster and fresco, no doubt an altar.

Another fairly large building on the northwest, along the edge of the acropolis, was the wine magazine, in which were found remains of more than 30 wine jars arranged in rows.

The acropolis had in early Mycenaean times a circuit wall, but in the time of the palace of Late Mycenaean III there seems to have been no fortification wall. Below the acropolis on almost all sides was the lower town where the ordinary people lived, while the citadel was no doubt reserved for the ruler and his family.

CARL W. BLEGEN

*

THE PALACE OF NESTOR (1960)

From April 23 to August 1, 1960, the Archaeological Expedition of the University of Cincinnati continued its excavations in and around the Palace of Nestor, near the village of Chora in Western Messenia. The necessary funds were again generously provided by Professor and Mrs. W. T. Semple. Members of the staff were Elizabeth Blegen, Marion Rawson, Professor Mabel Lang, George Papathanasopoulos and myself. For many courtesies and valuable help we are much indebted to Dr. John Papadimitriou, Director of the Greek Archaeological Service and to Dr. Christos Karouzos, Director of the National Museum, as well as to Dr. Henry Robinson, Director, and to the other officers of the American School of Classical Studies at Athens. Only a small force of workmen was employed, ranging in number from ten to twenty-seven, with Dionysios Androutsakis as Foreman.

During May Dr. John Travlos, Architect of the American School of Classical Studies, joined us at Chora and made a fresh independent survey of the entire site, which forms the basis for a new plan of the whole acropolis and a new detailed plan of the palace complex (Plate 90). We are happy to express our warmest thanks to Dr. Travlos.

We are also deeply grateful to Miss Alison Frantz who spent three days with us in June, when all parts of the palace were fully exposed,

and took many new photographs, both general views and pictures of details.

Our major efforts in digging were directed along the southwestern edge of the acropolis where we endeavored to complete the clearing of the southwestern wing, which we believe to be the oldest element in the palace of Mycenaean III B. The building was found to extend more than 50 m. from northwest to southeast (Plate 88 b). In the northwestern part, excavated under the supervision of George Papathanasopoulos, the walls are well enough preserved to give a fairly clear plan (Plate 89 c) although much of the floor is missing, and it was not possible to settle the question raised last year whether the southwestern «Throne Room» originally had six or only four interior columns.

The southeastern part of the building, excavated under the direction of Mrs. Blegen, had been reduced to a confusing maze of partly demolished overlapping walls almost impossible to disentangle (Plate 88 a). The devastation seems to have been caused by one, or more probably, two successive disastrous fires in the Mycenaean Age and by subsequent systematic quarrying operations in search of building material, probably in Frankish, Venetian and Turkish times. Traces of three architectural phases in the remains of the building occupied in Mycenaean III B have been tentatively differentiated, and there are underlying walls of earlier Mycenaean date.

Among the various small objects recovered from the area of the Southwest Building are thirty fragments of inscribed tablets, thirteen clay sealings, whole or fragmentary, a few pieces of terracotta figurines and quadrupeds, many fragments of painted plaster, and much broken pottery.

Under the supervision of Miss Rawson two exploratory trenches were dug on a terrace between the southeastern border of the acropolis and the modern highway. They revealed, below an overlying deposit that contained pottery of the seventh century B.C., walls and floors of houses of Mycenaean III B, and it is clear that the lower town then extended around this side of the citadel.

Miss Rawson also carried out a thorough study of problems in some fifty different places here and there throughout the palace, cleaning, probing, digging, measuring, observing, describing and ascertaining facts which will be

indispensable in the preparation of the final publication of the palace. Wherever possible without doing damage to the floors, soundings were made, and in many areas, especially along the northwestern and southeastern edges of the building, vestiges of underlying structures were discovered (Plate 89 b).

The northeastern wall of the Palace Workshop was laid bare to its southeastern end, and the room it flanked was excavated. The floor had been worn away by erosion and the plow, but a burned deposit yielded many fragments of ivory, some of which bear incised decoration in a style not hitherto represented in the palace. A deposit of diminutive arrowheads of bronze came to light here, more than 500 in number.

Near the end of the aqueduct made of pi-shaped terracotta sections, which once brought water to the top of the ramp between the Central Building and the Workshop, part of a worked block of poros, plastered and painted on all four faces was lifted into upright position. It may perhaps have formed one side of a representation in stone of the horns of consecration (Plate 89 a).

Professor Mabel Lang during the season of 1960 finished cleaning all the fragments of frescoes found in earlier years that still awaited processing, and in addition she kept up with the current incoming material. Among the more interesting pieces cleaned this year she lists marine and hunting scenes from the inner portico of the Propylon; similar compositions, but in a different style, found in 1953 in Room 4, other fragments picturing comparable subjects from Room 21, with a dog like the one on the fresco from Tiryns. Remnants of other compositions, some found under the floor of Pottern storeroom 62 and others thrown away outside the northeast wall of the Northwest Oil Magazine preserve brightly painted spirals with rosettes at their centers, and in miniature style, against a blue ground, white horses, red men with spotted white tunics, and the head of a boar.

Miss Lang has now organized our whole collection of plaster and classified it all by place of discovery. She likewise cleaned and photographed all the clay sealings and fragments of inscribed clay tablets found in 1960, and she will publish the tablets with a commentary in Part II of the annual preliminary report.

Piet de Jong came to Chora on June third,

and in a fortnight's collaboration with Miss Lang worked out sketches for the reconstruction of many of the most important compositions among our frescoes. Called away by an emergency, he was obliged to defer the completion of his water colors to the later part of the summer.

The mending of our vast accumulation of broken pottery was continued for some weeks in May and June by Spyros Spyropoulos, technician of the Agora Excavations, who also put together the much damaged fragments and reconstructed a table of offerings, made of clay coated with stucco, which was found in 1952 standing on the floor beside the western column base in the Throne Room. Costas Pavlatos likewise mended many pots found in Pantry 62, his services during July being kindly lent us by Dr. N. Gialouris, Acting Ephor at Olympia.

Dr. Papadimitriou, Director of the Archaeological Service and Dr. Stikas, Director of Reconstruction of Ancient and Historical Monuments visited the excavations on July 13th. It had been decided by these Services to construct a protective roof over the Central Building of the Palace of Nestor, and a plan was worked out under the supervision of Dr. Stikas. In November the whole acropolis was enclosed within a durable wire fence and the erection of a house for a permanent guard was begun. Work on the roof of the Megaron was completed during the winter.

It had been our hope that we might be able in 1960 to complete the excavation of the palace. The extent and complexity of the remains brought to light along the southwestern border of the site, however, required much more time and labor than had been anticipated, and we have been obliged to make plans for a further campaign in 1961.

CARL W. BLEGEN

*

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΠΥΛΟΥ (1952-1960)

(Έλληνικός τομέας)

Ἡ ἐπανάληψις τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν εἰς τὴν Πύλον ἤρχισε κατὰ τὸ 1952. Ὁ ἀείμνηστος Κ. Κουρουниώτης δὲν ἐπέζησε τοῦ μεγάλου πολέμου, τὸ δὲ Ἀρχαιολ. Συμβούλιον, κατ' ἐπιθυμίαν τοῦ Κουρουниώτου, ἀνέθηκε τὴν περαιτέρω διεξαγωγὴν τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸν ὑποφαινόμενον. Τοῦ Ἀμερικανικοῦ τομέως αἱ ἐργασίαι ἤρχι-

σαν ἔκτοτε καὶ διευθύνονται μέχρι σήμερον διὰ τοῦ καθ. κ. Carl Blegen. Τοῦ Ἑλληνικοῦ τομέως τὰς δαπάνας ἀνέλαβεν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῶν ἀνασκαφῶν ἦτο παρὼν καὶ ὁ καθ. κ. Γεώργιος Μυλωνᾶς.

Ἄμα τῇ ἐνάρξει τῶν ἀνασκαφῶν ὁ κ. Blegen, ἐλευθερίως καὶ φιλοφρόνως, ἐδήλωσεν εἰς τὸν ὑποφαινόμενον, ὅτι ἠδύνατο εἶτε νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἀνασκαφὴν τμήματος τοῦ ἀνακτόρου εἶτε νὰ ἀρχίσῃ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ παρακειμένου (πρὸς Α.) θολωτοῦ τάφου. Προετιμήθη ὁμῶς, ὅπως ὁλόκληρον τὸ ἀνάκτορον ἀφελθῇ εἰς τὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν τοῦ ἀνακαλύψαντος τοῦτο, ὁμοῦ μετὰ τῆς περιοχῆς του. Ὁ Ἑλληνικὸς τομέας εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἔθετο ἓνα δύσκολον σκοπὸν : τὴν διεξαγωγὴν προκαταρκτικῶν ἐρευνῶν εἰς ἐκτεταμένην κλίμακα ἀνὰ τὴν περιοχὴν τῆς ἄλλοτε « γαίης τῶν Πυλίων ».

Εἶναι γνωστὸν, ὅτι οὐδ' οἱ ἀρχαῖοι γεωγράφοι ἐγνώριζόν τι συγκεκριμένον περὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Νέστορος, ἐκ δὲ τῶν ἐννέα πόλεων αὐτοῦ, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς πρωτευούσης Πύλου, οὐδὲ μιᾶς ἦτο γνωστὴ ἡ ἀκριβὴς θέσις. Τὸ γεγονός τοῦτο συνεπάγεται σπουδαῖα προβλήματα, φιλολογικὰ κυρίως. Αἱ ἐρευναι τοῦ Ἑλληνικοῦ τομέως, ἀφότου μάλιστα ἐπετεύχθη ἡ ἀνάγνωσις τῶν πινακίδων τοῦ ἀνακτόρου, ἐνθα περιγράφονται πάλιν ἐννέα « πόλεις » ἡ ἐπαρχίαι, ἤρχισαν οὕτω ἐπὶ τῇ βάσει τῆς σταθερᾶς ἐπιδιώξεως : Ἐξακρίβωσις, κατὰ τὸ δυνατόν, τῆς Ὀμηρικῆς καὶ τῆς Προομηρικῆς τοπογραφίας, ὡς ἐμφανίζεται εἰς τοὺς μύθους καὶ εἰς τὰς πινακίδας. Ἡ μέθοδος ἦν ἠκολουθήσαμεν ἡτο ἀπλῆ τὴν σκέψιν, ἀλλ' ὀλίγον δύσκολος εἰς τὴν ἐφαρμογὴν, λόγῳ τεχνικῶν δυσχερειῶν. Ἀπεφασίσθη δηλαδὴ νὰ ἐρευνηθῇ κυρίως ἡ ἑκτασις τῶν νεκροπόλεων Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἥτις φυσικὰ ὑποδεικνύει καὶ τὴν ὑπαρξιν συνοικισμῶν. Ἄν ἀνευρίσκοντο καὶ τὰ ἴχνη τῶν συνοικισμῶν, ἡρευνῶντο καὶ ἐρευνῶνται καὶ ταῦτα, ἐφόσον τοῦτο καθίσταται δυνατόν, ὥστε νὰ σχηματισθῇ ὅπως οὖν ἀκριβὴς εἰκὼν τῆς ἐκτάσεως καὶ τῆς σημασίας τῶν. Θὰ εἶναι οὕτω δυνατόν, μετὰ τὰς σχετικὰς ἀπαλλοτριώσεις καὶ λοιπὰς διατυπώσεις, ἡ προκαταρκτικὴ ἀνασκαφὴ νὰ μετατραπῇ εἰς ὀριστικὴν, παντοῦ ὅπου ἐφάνησαν ἢ θὰ φανοῦν σπουδαῖα ἴχνη. Φυσικῶς τῷ λόγῳ αἱ νεκροπόλεις, ἐφόσον ἀνακαλύπτονται, ἀνασκάπτονται πλήρως καὶ διὰ τὸν φόβον συλλήσεως καὶ διότι δὲν συνδέονται πρὸς προβλήματα ἀπαλλοτριώσεων καὶ λοιπῶν μεγάλων δαπανῶν. Δέον ἴσως νὰ προστεθῇ, ὅτι, ὡς εἶναι φυσικόν, τὸ σχέδιον τοῦτο, τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ θεμέλια ἐφ' ὧν θὰ συνεχίσῃ τὴν ἐργασίαν καὶ ἡ ἐπο-

μένη γενεά, απαιτείται και σχετικήν ἐλευθερίαν δράσεως και ἐνότητα ἐπιστημονικοῦ προγράμματος. Οἱ ὁροι οὗτοι ὑπῆρχον μέχρι τοῦδε και ἐλπίζεται νὰ ὑπάρξουν ἀκόμη ἐπὶ τι διάστημα. Αἱ ἐξηγήσεις αὗται εἶναι ἀναγκαῖον νὰ παρασχεθῶν. Δὲν θὰ ἦτο δυνατόν, ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἱχνῶν νὰ βαδίσῃ και τρίτον ἐπιτελεῖον, ἂν και ἀναμφιβόλως μετὰ σκοπῶν ἐξυπηρετήσεως τῆς κοινῆς ἐπιστήμης, χωρὶς νὰ δημιουργηθῶν δυσχέρειαι ἐν τῇ διασταυρώσει τῶν βημάτων τῆς ἐρευνῆς.

Ὁ περιορισμὸς τῆς ἐρευνῆς τοπικῶς θὰ ἦτο ὡσαύτως μέγα ἐμπόδιον εἰς τὴν ἐρευναν, ἐφόσον ἡ Πυλιακὴ περιοχὴ ὡς σύνολον μόνον δύναται νὰ ἐπιτρέψῃ ἀπάντησιν εἰς τὰ τεθέντα προβλήματα.

Τὰ μέχρι τοῦδε δεδομένα τῶν ἐρευνῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ τομέως κατέληξαν εἰς ἀποτελέσματα ἄκρως ἐνθαρρυντικὰ οὐ μόνον ἀπὸ ἀπόψεως εὐρημάτων, ἀλλὰ και ἀπὸ ἀπόψεως προόδου τῆς φιλολογικῆς ἐρευνῆς τῶν Ὀμηρικῶν και Προομηρικῶν προβλημάτων. Οἱ φιλόλογοι, διὰ τοῦτο, περιβάλλουν τὰς γιγνομένας ἐν Πύλῳ ἐρεῖνας μετὰ διαφέροντος ἀδιαπτώτου, συντελοῦσης πρὸ παντὸς εἰς τοῦτο και τῆς ἀναγνώσεως τῆς Μυκηναϊκῆς γραφῆς. Κατωτέρω θὰ δώσωμεν βραχυτάτην εἰκόνα τῶν μέχρι τοῦδε γενομένων ἀνασκαφῶν ὡς και τῶν πρὸς ταύτας συνδεθέντων προβλημάτων. Αἱ ἐτήσια ἐκθέσεις δημοσιεύονται εἰς τὸ Ἔργον και τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας και εἰς τὰ Χρονικὰ τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν περιοδικῶν. Ἐνίοτε ἐν εἰδικωτέrais μονογραφίαις ἐρευνῶνται ὠρισμένα προβλήματα.

Κατὰ τὰ πρῶτα τρία ἔτη (1952-54) ἡρευνήθη μεγάλη Μυκηναϊκὴ νεκρόπολις εἰς θέσιν Βολιμῖδια, εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τῆς κωμοπόλεως Χώρας. Πρόκειται περὶ συστάδων (Πίν. 91 α-δ) θαλαμῶν τάφων ἐχόντων τοῦτο τὸ ἰδιαίτερον, ὅτι ἔχουσιν ὀξυκορυφούς κυκλικούς θαλάμους ὡς νὰ ἦσαν θολωτοὶ τάφοι. Ἐπειδὴ ἀνήκουν εἰς τὴν πρῶτον Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν και δὲν εἶναι βέβαιον, ὅτι ἀκόμη και οἱ παλαιότατοι τῶν θολωτῶν κτιστῶν τάφων προηγουμέναι χρονικῶς, γεννᾶται τὸ πρόβλημα, μήπως τοιοῦτοι θαλαμῶτες τάφοι ἐχρησίμευσαν ὡς πρότυπα τῶν θολωτῶν. Οἱ τάφοι τῶν Βολιμιδιῶν ἐχρησιμοποιοῦντο μέχρι τῆς Μυκ. III Β ἐποχῆς και ἀραιὰ εἶναι τὰ ὑστερώτερα Μυκηναϊκὰ ἱχνη. Εἶναι ὅμως σπουδαῖον, ὅτι ἐντὸς πολλῶν ἐξ αὐτῶν ἡσκεῖτο ἐντατική ἢ λατρεία τῶν νεκρῶν ἀπὸ τῆς Γεωμετρικῆς μέχρι τῆς Ρωμαϊκῆς και πρῶτον Χριστιανικῆς ἐποχῆς. Δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι τοπικὸς μῦθος (Lokalsage) ἀνάλογος πρὸς τὸν τῶν Μυκηνῶν ἐδημιουργήθη και ἐδῶ. Κύριον δὲ πρόσωπον, φυσικὰ, πρέπει νὰ ἦτο ὁ Νέστωρ. Τὸν

τοπικὸν μῦθον τῶν Μυκηνῶν (περὶ τάφων τοῦ Ἀγαμέμνονος κλπ.) μᾶς διέσωσεν ὁ Πανσανίας, τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος ἐνταῦθα ὁ Στράβων. Ἐξ ὀλίγων λέξεων, ὡς ἀναφέρει, συνήχθη τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐνταῦθα ἔκειτο ἡ «Πύλος ἢ Παλαιά». (*Ὁρα τὸ ἄρθρον Palaiopylos ἐν Das Altertum I, 1955, 140-163). Ταυτιστέα πρὸς τὴν Pu-ro τῶν πινακίδων(?). Πολύχρινον διετηρεῖτο ἐνταῦθα μέχρι και τῆς Ρωμ. ἐποχῆς, εὐρεθέντος και μικροῦ ὑποκαύστου (Πίν. 91 β). Κατὰ τὸ 1954 ἡ ἐρευνα ἐπεξετάθη περαιτέρω πρὸς Νότον και Ἀνατολάς, διαρκέσασα ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν. Ἦδη κατὰ τὸ 1954 ἐξηκριβώθησαν κατὰ τὴν περιοχὴν τοῦ χωρίου Ἰκλαῖνα λείψανα σπουδαίου κτίσματος μετὰ κυκλωπείων ἀναλημμάτων, δαπέδων και γραπτῶν ἐπιχρισμάτων ἐκ κονιάματος, ἀσμίλων κλπ. (ΥΕ III Α-Β). Συγχρόνως εὐρέθησαν πλησίον τοῦ χωρίου Παππούλια και Μυκηναϊκῆς (ὑστερωτέρας) ἐποχῆς θολωτοὶ τάφοι και συγχρόνως ὁ σπουδαῖος τύμβος Ἀγίου Ἰωάννου. Εἶχε διάμετρον 13-14 και ὕψος 4-5 μέτρων — (Πίν. 92 β). Περιεβάλλετο ὑπὸ στεφάνης πλακωτῶν λίθων και ἔφερε πέριξ ταφᾶς ἐντὸς πίθων ἰδίᾳ, ὀριζοντίως κειμένων (Πίν. 92 γ), ἀλλὰ και ἐντὸς κιβωτοσχημῶν τάφων.

Τὸ κέντρον τοῦ τύμβου κατελάμβανε πεταλοειδὲς μικρὸν οἰκοδόμημα. Δὲν περιεῖχε ταφᾶς και δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ κοινὴ κατοικία τῶν νεκρῶν. Μία μόνη στάμνος πηλίνῃ εὐρέθη εἰς τὸν τύμβον (ἐκτὸς τῶν πίθων φυσικὰ). Τυπολογικῶς τὸ ἄγγειον θὰ ἔπρεπε νὰ καταταχθῇ εἰς τὴν προχωρημένην Πρωτοελλαδικὴν περίοδον. Πάντα ὅμως τὰ λοιπὰ στοιχεῖα (αὐτὸς οὗτος ὁ τύμβος, ἡ ταφὴ ἐντὸς πίθων, κιβωτόσχημοι λάκκοι, ἀπουσία κτερισμάτων, ἐν βέλος ὀψιανοῦ σχήματος οὐρᾶς χελιδόνος εὐρεθὲν ἐντὸς ἐνὸς πίθου και αὐτὸ τοῦτο τὸ πεταλοειδὲς κτίσμα) ἀνήκουν περισσότερον εἰς τὸ περιβάλλον τῆς Μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς. Ἀκριβεστέρα χρονολόγησις θὰ ἐπιτευχθῇ διὰ τῆς σκαφῆς περαιτέρω τύμβων.

Κατὰ τὸ 1955 ἡρευνήθη μετὰ μεγάλῃς δυσκολίας (λόγω τῆς ἰλῦος) τμήμα σπηλαιώδους καταβόθρας ἐντὸς τῆς Χώρας, παρασχόν ὀλίγα δειγμάτων ὑστερονεολιθικῆς μαύρης στιλβωτῆς κεραμικῆς. Ἡ ἐρευνα εἶτα ἐπεξετάθη πρὸς τὰ νοτιώτερα παράλια. Εἰς θέσιν Τραγὰνα ἦσαν γνωστοὶ δύο θολωτοὶ τάφοι. Τὴν θόλον τοῦ ἐνὸς εἶχεν ἀνασκάψει ὁ Κουρουνιώτης. Συνεπληρώθη και τοῦ δρόμου (Πίν. 92 α) ἡ σκαφὴ και ἡρευνήθη ὁλόκληρος ὁ δεύτερος τάφος. Ἀμφότεροι οἱ τάφοι προέρχονται ἐκ τῆς Μεσαίας Μυκηναϊκῆς περιόδου. Εὐρέθησαν δύο θησαυροὶ χαλκῶν σκευῶν (Πίν. 93 δ), διάφορα ὄπλα (λόγχαι και μάχαιραι

μετά σμιλευτής εν μέρει διακοσμήσεως), επτά γλυπταί λίθοι, χρυσούν περιδέλαιον και άλλα μικρά αντικείμενα.

Τὸ 1956 ὑπῆρξεν ἔτος ἰδιαιτέρως εὐτυχές. Εἰς τὴν Τραγάναν συνεπληρώθη ἡ σκαφή καὶ σχεδιάσεις τῶν τάφων καὶ ἀνεζητήθησαν τὰ ἴχνη τοῦ συνοικισμοῦ, διότι οἱ τάφοι εἶναι σχεδὸν βασιλικῶν διαστάσεων. Δυστυχῶς ἐπὶ τοῦ συνοικισμοῦ ἔχει ἀνεγερθῇ τὸ σημερινὸν χωρίον Τραγάνα καὶ τὰ ἴχνη τῶν Μυκηναϊκῶν κατοικιῶν μετὰ οἰκιακῆς ἀγράφου κεραμικῆς ἀναφαίνονται τῇδε κακεῖσε εἰς τὰς αὐλὰς τῶν οἰκῶν καὶ τὰς στενωποὺς τοῦ χωρίου. Παρὰ τὴν Β. τοῦτου πλευρᾶν, εἰς θέσιν Βορούλια, ἀνεκαλύφθη μικρὸν δωμάτιον μετὰ προεκτάσεως τῶν τοίχων πρὸς τὴν Ν. ἰδίως κατεῦθυνσιν. Ἄλλ' ἡ κατωφέρεια καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ διάβρωσις εἶναι τόσον μεγάλη, ὥστε τὰ ἴχνη εἶναι ὀλίγα καὶ ἀσαφῆ. Εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπρόκειτο περὶ ὑποστέγων ἢ ὑποστέγων ἀπλῶν. Τὸ μικρὸν δωμάτιον πάντως περιεῖχεν ἀποθηκευμένα παρ' ἄλληλα, ἐπαλλήλως ἢ κατὰ μικρὰς σειράς, πολλὰς δεκάδας μικρῶν ἀγγείων (Πίν 93 α-γ). Κυρίως ἐπρόκειτο περὶ μονοχρῶμων, ἀγρᾶφων, χειροποιήτων κυάθων. Ὁμοῦ μετ' αὐτῶν ἔκειντο ἐλάχιστα γραπτὰ ἀμαυρόχρωμα ἀγγεῖα, σειρά ποτηρίων «Kefli» γραπτῶν καὶ μετὰ μεσαίας ἀναγλύφου αὐλακος (μίμησις μεταλλίνων) καὶ ἔν μόνον σταμνοειδὲς ἀγγεῖον γραπτὸν εἰς προχωρημένον πως ρυθμὸν (δενδροειδὲς θέμα μὲ φύλλα-ρακέττας). Τέλος ὁμοῦ ἔκειντο καὶ ἀρκετὰ δστρακα θαλάσσια τρίτωνος. Ἀποθήκη πρὸς ἐξαγωγήν ἐμπορευσίμου ὕλικου;

Ἐκεῖθεν ἡ ἀνασκαφὴ μετετοπίσθη, παραλίως πάντοτε, περὶ τὰ 4 χιλ. νοτιώτερον, παρὰ τὸν ὄρμον Βοῖδοκοιλιάς (πιθανῶς ἡ ἀρχαία Βουφράς), ἔνθα ἡ περιοχὴ τοῦ κλασσικοῦ Κορυφασίου (Πίν. 93 ς).

Ἐκεῖ, ἀνεσκάφη μικρὸς θολωτὸς τάφος, ὅστις εἶχεν ἤδη κοπῇ εἰς δύο διὰ τάφρου ἀνοιγείσης εἰς Ἑλληνικοὺς χρόνους. Αἰχμαὶ λιθίνων βελῶν καὶ συντρίμματα πολυτίμων σκευῶν ὡς καὶ τινες χρυσαῖ ταινίαι μαρτυροῦν περὶ τοῦ ἀρχικοῦ πλούτου τοῦ τάφου. Ἡ κεραμικὴ ἦτο σπανία, προερχομένη ἐκ τῆς ὑστάτης Μυκ. ἐποχῆς, ἐνῷ ἀφθονα ἦσαν καὶ τὰ ἴχνη Ἑλληνικῆς ἐποχῆς.

Ἐκεῖθεν ἡ ἀνασκαφὴ ἐξετάθη μεσογειότερον, παρὰ τὸ Μυρσινοχώριον. Εἰς θέσιν Ρούτση, 10 λεπτά πρὸς Β. τοῦ χωρίου, ἦτο πρὸ πολλοῦ γνωστὸς θολωτὸς τάφος, διότι εἶχε καταρρεύσει τὸ ἀνώτατον τμήμα τῆς θόλου του. Τρία ἄλλα τυμβοειδῆ ὑψώματα ἀπεδείχθη ὅτι δὲν ἔκρυπτον θολωτοὺς τάφους. Τὸ ἐν ἦτο σωρὸς χαλίκων (ἐρμαξ) καὶ τὰ δύο ἕτερα τύμβοι τῆς παλαιότερας

περιόδου τοῦ χαλκοῦ. Ἡ ἀνασκαφὴ Ρούτση ὀργανώθη ἀκριβῶς, ἐπειδὴ ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ μεγίστου τῶν τύμβων εἶχε σκάψει τοῦτον λαθραίως. Ἰσχυρίζεται, ὅτι οὐδὲν ἀπολύτως εὔρεν, ἔχει δὲ προφανῶς δίκαιον, διότι ἡ ἀνασκαφὴ μας ἐκαθάρισε μέγαν κιβωτόσχημον τάφον μὲ τὸ δάπεδον ἐστρωμένον ἐκ χαλίκων καὶ ὀλίγα ὅστ' ἐπὶ τόπου. Ἐκτὸς τοῦ τάφου εὐρέθη ὄρθιος μικρὸς πίθος κακῶς ὠπτημένου πηλοῦ. Ὁμοῖος πίθος (ἐνταῦθα ὁμοῦς ταφικὸς) ἔκειτο ὀριζοντίως εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἐτέρου τύμβου, ὅστις καὶ οὗτος εἶχε καταστραφῇ κατὰ τὸ ἥμισυ πρὸ πολλοῦ. Ἀμφότεροι ἐπομένως προέρχονται ἐκ ΠΕ/ΜΕ περιόδου.

Ὁ θολωτὸς (Πίν. 94 α) τάφος (Ρούτση τάφος 1) ἐκαθαρίσθη καὶ εὐρέθη καλῶς διατηρούμενος, ἀλλὰ σεσυλημένος. Χαλκοὺν τηγάνιον καὶ δύο ομάδες πηλίνων ἀγγείων (ΥΕ II καὶ ΥΕ III) ὁμοῦ μετὰ τινων χρυσῶν καὶ ἄλλων μικρῶν ἀντικειμένων ἦσαν τὰ κυριώτατα εὐρήματα. Περιέργως ταφῇ πρωτοχριστιανικῆς ἐποχῆς ἐσημειώθη εἰς τὸν δρόμον τοῦ τάφου τούτου (Πίν. 94 β).

Ἐν τῷ μεταξύ, ἡ ἰδέα ἡ ἐκφρασθεῖσα ὅτι ἐν Μυκῆναις οἱ θολωτοὶ τάφοι κεῖνται ἀνὰ ομάδας ἐκ τριῶν (Γέρας Κεραμοπούλλου, 86 καὶ ἄλλα-χοῦ) ἐπανήρχετο ἐδῶ, ἔνθα οἱ τάφοι ἐφαίνοντο νὰ κεῖνται ἀνὰ ζεύγη (ἀνάκτορον Ἐγκλιανοῦ, Τραγάνα, Παπούλια). Ἀνεζητήθη διὰ τοῦτο καὶ εἰς Ρούτση τυχὸν δεύτερος τάφος. Ἡ ἔρευνα ἦτο δύσκολος, διότι τὸ πᾶν εἶχεν ἰσοπεδωθῇ καὶ ἥδη καλύπτεται ὑπὸ σταφιδαμπέλων. Ἐβοήθησαν ὁμοῦ αἱ παιδικαὶ ἀναμνήσεις τοῦ φύλακος Χ. Χριστοφιλοπούλου, ὅστις ἐνεθυμεῖτο ἐκεῖ που ἔλαφρον τύμβον. Πράγματι, εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων μόνον μέτρων ἀπὸ τοῦ τάφου 1 ἔκειτο ὁ τάφος 2, μικρότερος κατὰ τι (Πίν. 95 α) καὶ προχειρότερον ἐκτισμένος (διάμ. 5 μ.). Ἦτο ὁμοῦς μερικῶς ἀσύλητος.

Εἰς τὸ δάπεδον εἶχε ταφῇ εἰς νεκρὸς (ὁ τελευταῖος, ἀνὴρ,) καὶ ἐντὸς δύο λάκκων εἶχον ταφῇ ἕτεροι 5 ἢ 6 νεκροὶ (Πίν. 95 β). Ἀσύλητοι ἦσαν μόνον ὁ νεκρὸς τοῦ δαπέδου καὶ ὁ ἀνώτατος νεκρὸς τοῦ λάκκου 2. Ἡ χρονολογία τοῦ τάφου εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς μεσαίας Μυκηναϊκῆς περιόδου (1500 - 1430 περίπου). Ὁ τάφος κατέρρευσεν αἰφνιδίως καὶ ἔκτοτε ἐλησμονήθη, ἂν καὶ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἐρείπιου φαίνεται νὰ ἔγινε θυσία ἢ θυσίαι κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν περίοδον. Ὁ ἀμνητὸς ὑπῆρξε πλουσιώτατος (Πίν. 93 ε, 96 α, δ). Περὶ τὰ 40 μικρὰ καὶ μεγάλα ἀγγεῖα, δωδεκάς χαλκῶν ὄπλων καὶ σκευῶν, ἀργυροῦν ποτήριον, ἀντικείμενα ἐξ ἐλέφαντος, δύο περίπου δωδεκάδες σφραγίδων ἐκ χρυσοῦ καὶ ἡμιπολυτίμων λίθων, δύο ἐμπέστα ἐγχειρίδια (τὸ ἐν διατηρεῖ τὴν

χρυσепένδυτον λαβήν), (Πίν. 96 α) και άλλα μικρά αντικείμενα. Δύο ανατολικοί κύλινδροι (σαρδίου και σαρδώνυχος) ως και ωραιότατος χρυσепένδυτος πεπιεσμένος κύλινδρος έξ ωραίου σαρδώνυχος είναι άξιοι ιδιαιτέρας μνείας, ως και δύο ογκώδη περιδέραια έξ ήλέκτρου.

Κατά τὸ 1957 αἱ ἐργασίαι ὑπῆρξαν ἄκρως πε-
ριωρισμέναι. Ἐστερεώθη καὶ ἐκαλύφθη διὰ στέ-
γης σκυροδέματος ὁ τάφος 1 καὶ ἐν τῷ μεταξὺ
ἀνεσκάφη ὁ δρόμος τοῦ τάφου 2. Ἐγένοντο ἐν-
διαφέρονται παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὴν μεταγε-
νεστέραν διαρρύθμισιν τῶν τάφων, ἵνα δέχωνται
ἄρμα ἢ ἄμαξαν ἐντὸς αὐτῶν καὶ ὡς πρὸς τὰς τε-
λετὰς ἐντὸς τοῦ δρόμου τοῦ τάφου 2. Σφραγὶς ἢ
ψήφος έξ ήλέκτρου μετὰ διπλοῦ τρήματος καὶ ὡ-
ραῖος γραπτὸς ἀμφορεὺς (Πίν. 96 δ) ἦσαν τὰ
σπουδαιότερα κινητὰ εὐρήματα.

Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον πυκνωθῇ αἱ ἐργασίαι περὶ
τὴν νέαν ἐπιστήμην τῆς "Μυκηναολογίας" ἐπὶ
τῇ βάσει τῆς ἀναγνώσεως τῆς Μυκηναϊκῆς γρα-
φῆς. Ἐπόμενον ἦτο νὰ ἀναβιώσῃ καὶ ἐν τῶν δυ-
σκολωτέρων προβλημάτων τοῦ Ὀμητικοῦ ζητή-
ματος, τὸ τῆς Ὀμηρικῆς Πύλου. Ἐργασίαι εἶχον
γραφῇ, παρὰ τὴν ἄκρως συνετὴν φειδῶ αὐτοῦ
τούτου τοῦ ἀνασκαφέως εἰς λόγους, διὰ νὰ ἀπο-
δείξουν ὅτι εἰς τὸ ἀνάκτορον Ἐγκλιανοῦ δέον
νὰ ἀναγνωρισθῇ ἡ Πύλος τοῦ Νέστορος. Ἄλλοι
ἀπέκρουσαν τοῦτο ζωηρῶς. Ὁ Ἑλληνικὸς το-
μεὺς τῶν ἀνασκαφῶν, συνεπῆς πρὸς τὸ ἀρχικὸν
πρόγραμμα, ἀνεζήτησε νέα πραγματικά στοιχεῖα
διὰ τῆς ἐρεύνης δύο νέων θέσεων, τοῦ Κορυφα-
σίου καὶ τῆς Κουκουνάρας κατὰ τὸ 1958.

Πλησίον τοῦ Κορυφασίου, καλυπτομένου σή-
μερον ὑπὸ τοῦ Ἐνετοτουρκικοῦ φρουρίου Πα-
λαιοκάστρου, εἶχεν ἤδη ἀνακαλυφθῇ κατὰ τὸ
1956 ὁ μνημονευθεὶς θολωτὸς τάφος. Εἶναι γνω-
στὸν, ὅτι σχεδὸν ὁμοθυμῶς ἡ κλασσικὴ παράδο-
σις τῶν Ἑλλήνων (εἰδικώτερον : ἡ Ἀττικὴ πα-
ράδοσις) ἐτοποθέτει τὴν Πύλον τοῦ Νέστορος
εἰς τὸ Κορυφάσιον. Εἰς τὸν Πausanίαν ἐπεδείχθη
ἐντὸς μὲν τῆς πόλεως τὸ σπήλαιον, ὁ τάφος
καὶ ὁ « οἶκος » τοῦ Νέστορος, « ὀλίγον δὲ ἀπω-
τέρω » τῆς πόλεως ὁ τάφος τοῦ Θρασυμήδους. Ὁ
τάφος τοῦ 1956 συμφωνεῖ καλῶς πρὸς τὴν περι-
γραφὴν ταύτην. Ἀπεφασίσθη, ὅπως κατὰ τὸ 1958
ἐρευνηθῇ καὶ τὸ Κορυφάσιον.

Ἡ ἐρευνα ὑπῆρξε μᾶλλον ἀρνητικὴ, ἂν καὶ ἡ
ἀνασκαφὴ, συνδεομένη πρὸς τεχνικὰς δυσκολίας,
δὲν ὑπῆρξε τελειωτικὴ. Πράγματι, στρώμα πάχους
4 μ. ρευστῆς ἄμμου καλύπτει τὸ κεντρικὸν τμήμα
τοῦ Κορυφασίου, ἥτις μόνον διὰ μηχανικῶν μέσων
εἶναι δυνατόν νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀποτελεσματικῶς.
Αἱ διεξαχθεῖσαι ἐρευναι ἔδειξαν ἁπλῶς, ὅτι εἰς

τὰ βαθύτατα στρώματα ὑπάρχουν ἱχνη ἀραιὰ τῆς
Μυκηναϊκῆς περιόδου, ἀλλ' οὐδὲν ἱχνος τοῦ "οἴ-
κου" καὶ τοῦ "μνήματος" τοῦ Νέστορος (Paus.
4, 36, 2) εὐρέθη. Μόνον τὸ σπήλαιον ὑπάρχει
ἐκεῖ, ἀμετακίνητον, ὅπερ ἐκ προγενεστέρων ἤδη
ἐρευνῶν εἶναι γνωστὸν ὅτι περιέχει κεραμεικὴν
πασῶν τῶν περιόδων (Πίν. 96 γ).

Ἐπολείπεται, ὡς ἐλέχθη, νὰ ἐρευνηθῇ πληρέ-
στερον τὸ Κορυφάσιον, οὗ ἡ ἐρευνα θέλει φωτι-
σεῖ καὶ ζητήματα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος,
τῶν τε Μεσσηνιακῶν καὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ
πολέμου. Ἐπολείπεται εἰσέτι, νὰ εὐρεθῇ ὁ δεύ-
τερος θολωτὸς τάφος κατὰ τὸν ἀνωτέρω θεσι-
σθέντα κανόνα καὶ ὅστις πιθανὸν νὰ ἦτο ὁ ἀπο-
διδόμενος εἰς τὸν Νέστορα. Πάντως ἡ σκαπάνη
δὲν ἔδειξε τι ἀποφασιστικόν, τὸ ὁποῖον νὰ ἀπο-
δεικνύῃ ὄντως τὸ Κορυφάσιον ὡς τὴν πόλιν τοῦ
Νέστορος ἢ τοῦλάχιστον Μυκηναϊκὴν πόλιν.

Ἐκεῖθεν ἡ ἐρευνα ἐστράφη πρὸς τὴν Κουκου-
νάραν. Τοῦτο εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ σημερινοῦ χω-
ρίου, τὸ ὁποῖον κεῖται πλησίον περιοχῆς ὕδατο-
βριθοῦς, συνδένδρου καὶ γεμούσης ἀπὸ βαθείας
χαράδρας. Μᾶς παρεκίνησε νὰ μεταβῶμεν ἐκεῖ
ἡ παρουσία μερικῶν ΥΕ IIIA ὀστράκων προερ-
χομένων ἐκ τινος κρημνοῦ καὶ ἡ ἁπλὴ πιθανότης,
ὅτι ἦτο δυνατόν νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὴν τοποθεσίαν
Κα-ρα-δο-ρο, Χάραδρος, τῶν πινακίδων τοῦ ἀνα-
κτόρου. Ἡ τοποθεσία ἀπέχει 8 χλμ. (κατ' εὐ-
θείαν γραμμὴν) πρὸς τὰ ΝΑ τοῦ ἀνακτόρου.

Εὐθὺς διὰ τοῦ πρώτου βλέμματος καθίσταται
ἀντιληπτόν, ὅτι πρόκειται περὶ ἐνδιαφέροντος
Μυκηναϊκοῦ κέντρου. Κατὰ τὴν πρώτην ἐπίσκε-
ψιν, ἤδη προτοῦ ἀφιπεύσω (δρόμος δὲν ὑπῆρχεν
ἀκόμη καὶ μετέβην δι' ἵππου), διέκρινον τὸν πρῶ-
τον τύμβον, ὑπὸ τὸν ὁποῖον ἐκρύπτετο θολωτὸς
τάφος. Ἐν συνεχείᾳ οὐχὶ ὀλιγώτεροι τῶν ἐξ ἄλ-
λων τύμβων ἐταυτίσθησαν τῇ βοηθείᾳ τῶν ἐν-
τοπίων κατοίκων.

Ἐν τῷ κέντρῳ τῆς περιοχῆς ὑπάρχει μικρὸς
ἐπίπεδος χῶρος, ὅστις περιβάλλεται πανταχό-
θεν ὑπὸ βαθειῶν καὶ ἀποτόμων χαράδρων, μὲ
μίαν μόνην πρόσβασιν. Ἐκεῖθεν προήρχοντο
τὰ μνημονευθέντα ὄστρακα. Πράγματι ἡ προκα-
ταρκτικὴ ἐρευνα ἀπέδειξεν, ὅτι τὸ Καταρραχάκι
(τοῦτο εἶναι τὸ ὄνομα), ἦτο μικρὰ φυσικὴ ἀκρό-
πολις, κρύπτουσα καμπυλόγραμμον οἰκοδόμημα,
λείψανα περαιτέρω κτισμάτων καὶ βάσεις κιόνων.
Ἀνήκουσι δὲ ταῦτα εἰς περίοδον πρώιμον (περὶ
τὸ 1500), (Πίν. 97 δ).

Αἱ περαιτέρω ἀνασκαφαὶ τοῦ 1958 καὶ 1959
συνεκεντρώθησαν ἐκεῖ. Ἐπὶ θολωτοὶ τάφοι ἀνε-
σκάφησαν καὶ ἄλλοι ἐταυτίσθησαν. Εἰς ἐκ τῶν
ἀπομενόντων τύμβων ἀπεδείχθη ὅτι ἐκρυπτε τρεῖς

όμοι πολλὸν μικροὺς καὶ προχείρους θολωτοὺς τάφους (διαμ. 3 μ. ἢ κατὰ τι ὀλιγώτερον), θὰ ἔλεγέ τις μᾶλλον περιβόλους, πτωχοὺς εἰς κτερίσματα καὶ ἀνήκοντας εἰς τοὺς ὑστάτους Μυκ. ἢ καὶ μεταβατικούς χρόνους.

Οἱ ὑπόλοιποι θολωτοὶ τάφοι ἦσαν τῆς κατηγορίας τῶν ἀνηκόντων εἰς πρίγκιπας ἢ μικρότερους βασιλεῖς (διάμ. θόλου 5-6 μέτρων). Ὁ περισσότερον ἐνδιαφέρων ἐκ πάντων ἦτο ὁ τάφος Γουβαλάρη 1, ὅστις παρουσίασεν ἐντατικά καὶ διδακτικά τὰ ἴχνη τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν (Πίν. 96 β) καθ' ὅλην τὴν Ἑλληνικὴν ἐποχὴν. Ἐκ τῶν νεκρῶν τούτων (τῶν Μυκηναϊκῶν δηλαδή) ἐλάχιστα πολὺτιμα ἀντικείμενα διεσώθησαν, εὐρέθη ὅμως σειρὰ ὡραίων ἢ ἄλλως ἐνδιαφερόντων ἀγγείων, ἀπὸ τῆς πρῶμου περιόδου τοῦ Ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ μέχρι τοῦ λεγομένου «Ζωγραφικοῦ ρυθμοῦ» (Pictorial Style) τῆς III A καὶ B ἐποχῆς. Ἡ ἔρευνα εἰς τὴν Κουκουνάραν θὰ συνεχισθῇ εἰσέτι, διότι πρέπει κυρίως νὰ ἀπαλοτριωθῇ καὶ νὰ ἀνασκαφῇ πλήρως τὸ Καταρραχάκι.

Μία τοῦλάχιστον λογικὴ καὶ πιθανὴ σκέψις εἶναι, ὅτι ἡ προφανῶς σπουδαία περιοχή, ἥτις εἰς τὰς πινακίδας λέγεται Pa-ki-ja-ni-ja (Σφαγιανία) εἶναι ἡ ἔκτασις ἀπέναντι τῆς βραδύτερον νήσου Σφακτηρίας, (ἥτις παραδίδεται καὶ ὡς Σφαγία). Τοῦτο ὡδήγησεν εἰς νέαν ἔρευναν τῆς περιοχῆς τῆς Κουκουνάρας, κυρίως πρὸς Δ. τοῦ χωρίου. Νέον συγκρότημα ἀνεφάνη ἐκεῖ μετὰ πολλῶν δωματίων, πηλίνων λουτήρων (ἀσαμίνθων) καὶ πύλων (Πίν. 97 β-γ). Πολλὰ ἄλλα ἴχνη ὡς καὶ περαιτέρω θολωτοὶ τάφοι ἐσημειώθησαν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς σπουδαίας ταύτης κορυφογραμμῆς, ἥτις δεσπάζει τῆς θαλάσσης.

Ἀρχομένου τοῦ 1960 εἶχον διαμορφωθῇ τὰ σχετικὰ προβλήματα τῆς πυλιακῆς τοπογραφίας ὡς ἀκολούθως: Ἡ συζήτησις περὶ τὸ θέμα τῆς Πύλου τοῦ Νέστορος παραμένει πάντοτε προβληματικὴ, τοῦ σχετικοῦ ἄρθρου τοῦ E. Meyer ἐν RE ὑποστηρίζοντος ἐντόνων τὴν ἄποψιν τοῦ Στράβωνος καὶ τοῦ Dörpfeld περὶ Τριφυλιακῆς Πύλου. Ἡ μελέτη τῶν πινακίδων ἀφ' ἑτέρου ἀπέδιδε τινα ὀνόματα δυνάμενα νὰ ταυτισθοῦν πρὸς πόλεις τοῦ Νέστορος (A-ri-u-Aίλυ, E-re-i-Ἐλος), κυρίως ὅμως τὸ ὄνομα τῆς Κυπαρισσίας ἐμφανίζεται ὡς βέβαιον τοπογραφικὸν σημεῖον. Συγχρόνως ἀναφέρεται ἐν τοπωνύμιον (A-i-ko-ra), τὸ ὁποῖον θεωρεῖται ἐξεχούσης συνοριακῆς σημασίας, ὥστε διάφοροι ἄλλαι τοποθεσίαι νὰ χαρακτηρίζονται ὡς κείμεναι «πέρα» καὶ «δεῦρο» τούτου¹.

1. Πρέπει νὰ σημειώσω ἐνταῦθα, ὅτι ἐνεφανίσθη ἐν τῷ μεταξύ νεώτερα πραγματεία τοῦ ζητήματος τούτου ὑπὸ τοῦ

Φυσικὸν ἦτο, ἡ τοποθεσία αὕτη, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὑπαρχούσης παραδόσεως, νὰ συνδεθῇ πρὸς τὸν μόνον τόπον τὸν φέροντα ὅμοιον ὄνομα, ἦτοι τὸ ὄρος Αἰγαλέον, (εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὁποίου, ὡς ἀνωτέρω ἤδη ἀνεπτύχθη, ἔκειτο κατὰ τὸν Γεωγράφον ἡ «Πύλος ἡ παλαιά»). Ἄν τὸ Αἰκορα μεταφρασθῇ κάπως ὡς Αἰγῶλα (πβ. τὸν μυθολογικὸν Αἰγῶλιον) θὰ εἴχομεν ἀντιστοιχῶς πόλεις ἢ μέρη τῆς Πύλου χαρακτηριζόμενα ὡς «δευροαιγῶλαϊα» καὶ «περαιαιγῶλαϊα», ἅτινα μετὰ λογικῆς πιθανότητος θὰ ἐσήμαινον «ἐντεῦθεν τοῦ Αἰγαλέου» καὶ «πέραν τοῦ Αἰγαλέου». Δυσκολία, φυσικὰ, πάντοτε ὑπάρχουν. Ὅπως δὲ ποτε, ὁ Ἑλληνικὸς τομεὺς ἐνόμισε σκόπιμον, ὅπως κατὰ τὸ 1960 κατευθύνῃ τὴν ἔρευναν καὶ πέραν, ἦτοι πρὸς Βορρᾶν τοῦ Αἰγαλέου, πάντοτε ἐπ' ἐλπίδι προσκομίσσεως πραγματικῶν στοιχείων εἰς τὰ τοπογραφικὰ προβλήματα.

Ἡ ἔρευνα τοῦ 1960 ὑπῆρξε πέραν πάσης προσδοκίας καρποφόρος, ἐφ' ᾧ καὶ ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τὸ 1961. Τὰ ἀποτελέσματα εἶναι διὰ βραχυτάτων τὰ ἀκόλουθα: Περὶ τὰ 6,5 χιλ. γεωγραφικῆς ἀποστάσεως πρὸς Α. τῆς Κυπαρισσίας (25 χιλ. πρὸς Β. τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἑγκλιανοῦ) ἀνεκαλύφθη ἐνδιαφέρον Ὑστερομυκηναϊκὸν κέντρον (Πίν. 97 ε). Ὁ χθαμαλὸς λοφίσκος λέγεται χαρακτηριστικῶς Ἑλληνικὸ καὶ κεῖται πλησίον τοῦ χωρίου Μουριάδα. Ἦδη ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἐφαίνοντο σημαντικὰ τμήματα Κυκλωπεῶν τειχῶν (Πίν. 97 α, ε), ἀναλημμάτων καὶ πύργου. Ἦρκεσεν ἔρευνα ὀλίγων ἡμερῶν, διὰ νὰ διαπιστωθῇ ἐπὶ τῆς κορυφῆς μὲν τοῦ λόφου (Πίν. 97 ε) μικρὸν ἀνάκτορον μετὰ διαπέδου ἐκ κονιάματος, εἰς δὲ τὰς πλαγιάς μεγάλα οἰκοδομήματα, ἐκτισμένα ἐν μέρει διὰ πελωρίων λίθων κατὰ τὸν κυκλώπειον τρόπον. Ἐν τῶν οἰκοδομημάτων τούτων εἶναι μεγαροειδοῦς τύπου μετὰ τεσσάρων κιόνων εἰς τὴν κυρίαν αἵθουσαν, ἄνευ ὅμως ἵχνους ἐστίας (Πίν. 98 α). Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀνεσκάφη καὶ ὁ θολωτὸς

καθ. L. Palmer εἰς τὸ ἐσχάτως ἐμφανισθὲν βιβλίον τοῦ *Mycenaeans and Minoans* (1961, σ. 82 ἐξ.). Κατ' αὐτὸν αἱ "Ἐννέα" πόλεις τῶν πινακίδων ἀνήκουσιν εἰς τὴν μίαν καὶ αἱ "Ἐπτὰ" εἰς τὴν ἑτέραν περιοχὴν ἐκατέρωθεν τοῦ Αἰκορα, τὸ ὁποῖον θεωρεῖ νοτιήν γραμμὴν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. τέμνουσαν εἰς δύο τὴν Δυτικὴν Μεσσηνίαν, μὲ νοτιώτατον σημεῖον τὸ ἀκρωτήριον Ἀκρίταν. Ἐκεῖ τοποθετεῖ περαιτέρω τὰς "Ἐννέα" καὶ τὰς "Ἐπτὰ" κατὰ ὀρισμένην σειρὰν, ὥστε αἱ δύο νοτιώταται Rijo καὶ Ereῖ δίδουν τὰς χειρὰς ἐκατέρωθεν τοῦ Ἀκρίτα. Ἡ ὑπόθεσις εἶναι ὁξυνοστάτη καὶ ἐπὶ τοῦ χάρτου ἐμφανίζεται πολὺ ὡραία. Εἶναι ὅμως συνθετικὴ ἐργασία τοῦ γραφείου καὶ ἐπόμενον εἶναι οἱ ἐργαζόμενοι ἐπὶ τοῦ πεδίου τῶν ἀνασκαφῶν νὰ βλέπουν τὰ πράγματα ἄλλως. Χρειάζεται πολλὴ ἔρευνα ἀκόμη, περισσότερον τοπογραφικὴ ἐπὶ τόπου, καὶ τότε μόνον ἡ συνθετικὴ ἔρευνα τοῦ γραφείου θὰ δυνήθῃ νὰ βασιθῇ ἀσφαλέστερον.

τάφος του τοπικού ἄρχοντος (Πίν. 98 β). Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέχρι τοῦδε παρατηρήσεων ὁλόκληρον τὸ πόλισμα τοῦ Ἑλληνικοῦ χρονολογεῖται ἐκ τῆς ἐσχάτης περιόδου (Μυκ. III Β-С).

Μόλις 4 χιλ. βορειότερον ρεεῖ ἐξ Α. πρὸς Δ. ὁ Κυπαρισσηεὶς ποταμὸς (σήμερον Ἀρκαδιανός). Ἐπὶ τῆς ἄρ. τοῦτου ὄχτης, περὶ τὰ 4,5 χιλ. πρὸ τῶν ἐκβολῶν, ὑφύεται λόφος ἀπότομος πανταχόθεν, πλὴν μίᾳς ὁμαλῆς προσβάσεως ἀπὸ Νότου (Πίν. 98 γ). Σήμερον καλεῖται Περιστεριά, κατὰ δὲ τὴν ἀρχαιότητα εἰς λιαν ἰσχυρὸς δυνάστης ἐβασίλευσεν ἐκεῖ. Ὁ πελώριος θολωτὸς τάφος του εἶναι ἐφάμιλλος τῶν τάφων τῶν Μυκηναίων καὶ τοῦ Ὁρχομενοῦ. Ἐχει ψευδοῖσόδομον πρόσοψιν ἐκ πάρου λίθου μετὰ δύο λατομικῶν σημείων εἰς τὴν ἄρ. παραστάδα τῆς εἰσόδου, ἥτις ἔχει ὕψος 5.10 καὶ πλάτος 2,20 μ., ἡ δὲ διάμετρος τῆς θόλου μετρεῖ 12.10 μ. Ὁ τάφος — (Πίν. 98 δ), ὅστις δὲν ἀνεσκόφη εἰσέτι πλήρως, διετηρεῖτο μέχρι τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ὀρθὸς καὶ προσιτός, διότι λείψανα λατρείας τῶν νεκρῶν διεπιστώθησαν ἐντὸς τῆς θόλου. Ἡ κατάρρευσις ὑπῆρξε πιθανῶς αἰφνίδια λόγῳ σεισμοῦ καὶ πάντες οἱ λίθοι τῆς θολώσεως συνέπεσον εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ θαλάμου.

Περὶ τὰ 80 μ. πρὸς ΝΔ διεπιστώθη ἡ ὑπαρξὶς δευτέρου θολωτοῦ τάφου (Πίν. 99 α) κατὰ τι μικροτέρου, ὅστις γειτονεῖ πρὸς πελώριον καμπυλόγραμμον κτίσμα διαμέτρου μείζονος 25 καὶ πάχους τοίχων 2 μέτρων. Περὶ τῆς ἡλικίας τοῦ κτίσματος καὶ τοῦ προορισμοῦ του (Πίν. 99 γ) οὐδὲν εἰσέτι εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῇ. Οἱ δύο τάφοι ἐκτίσθησαν περὶ τὸ 1500, τῆς αὐτῆς δὲ καὶ ἔτι πρωιμωτέρας περιόδου (ἀμαυρόχρωμος κεραμικὴ) εἶναι τὰ ἑρείπια μικροτέρων κατοικιῶν, αἱ ὁποῖα καλύπτουν τὸν λόφον. Ἡ ζωὴ ὅμως διετηρήθη ἐκεῖ τοῦλάχιστον μέχρι τῆς Μυκ. III Β ἐποχῆς (περὶ τὸ 1300/1250) καὶ ἴσως καὶ ἐπὶ τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου ὑπῆρχεν ἐκεῖ μικρὸς συνοικισμός. Πάντως ἡσκεῖτο λατρεῖα τῶν νεκρῶν ἐντὸς τοῦ μεγάλου τάφου (Πίν. 99 δ), τοῦτο ὅμως ἐπέφερε καὶ τὴν πλήρη τοῦτου σύλησιν.

Ταῦτα εἶναι ἐν συνόψει τὰ ἀνασκαφικὰ ἀποτελέσματα τοῦ Ἑλληνικοῦ τομέως. Τὰ θεωρητικὰ συμπεράσματα δὲν εἶναι βεβαίως ἔργον τοῦ παρόντος. Ἀρκεῖ διὰ τοῦτο νὰ σημειωθῇ ἀπλῶς, ὅτι διὰ τῶν ἐρευνῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ τομέως ἐδείχθη, ὅτι ἡ περιοχὴ τῆς Πύλου εἶναι ἀκμαιότατον καὶ πυκνῶς κατοικημένον κέντρον, ὑπολειπόμενον μόνον τῶν Μυκηναίων εἰς δύναμιν καὶ πλοῦτον. Εἶναι ἄρα ἱστορικῶς ἀξιόπιστοι αἱ ἀναμνήσεις τοῦ Ἑπου, καθ' ἃς μετὰ τὸν «Ἀγαμέμνονα» δευτέρου εἰς ἰσχὺν καὶ κύρος καταλέγεται ὁ «Νέστωρ».

Ἡ πυλιακὴ περιοχὴ παρουσιάζεται ἰδιαιτέρως ἀκμαία κατὰ τὴν παλαιότεραν περίοδον τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς καὶ κατὰ τὴν μεσαίαν, ἐπὶ τοῦ 1400. Ἀπὸ Β. πρὸς Ν. σπουδαῖα κέντρα τότε εἶναι ὁ Κακόβατος, ἡ Περιστεριά, τὰ Βολιμίδια, (Παλαίπυλος), ἡ Τραγάνα καὶ ἡ Κουκουνάρα. Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ δύναμις εἶναι ἐμφανῆ ἀκόμη καὶ εἰς μικρότερα κέντρα μὴ βασιλικά, ὥς τοῦ Ρούτση ἢ τοῦ Κορυφασίου. Ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης χρονολογοῦνται αἱ πρῶται εὐρύτεραι ἐμπορικαὶ καὶ δὴ καὶ ἀποικιακαὶ δραστηριότητες πρὸς Κρήτην, Κύπρον, ὀλίγον δὲ βραδύτερον πρὸς Παμφυλίαν, Ἰονίους νήσους καὶ πρὸς Δ. μέχρι Σικελίας.

Κατὰ τὴν παλαιότεραν ταύτην περίοδον τὸ βάρος τῆς ὅλης περιοχῆς φαίνεται νὰ εἶναι πρὸς Βορρᾶν, μὲ μεγάλα κέντρα τὸν Κακόβατον καί, (ἔτι μεγαλύτερον), τὴν Περιστεριάν. Αὕτη εἶναι τὸ σπουδαιότατον μέχρις ὥρας κέντρον τοῦ πρωίμου Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Δυτ. Πελοπόννησον. Καὶ ταῦτα εἶναι σύμφωνα πρὸς τὰς ἱστορικὰς ἀναμνήσεις τοῦ ἔπους, διότι εἰς τὴν Νεστορίδα καὶ τὴν Ἰλιάδα γενικῶς (πιθανότατα δὲ καὶ τὴν Ὀδύσειαν) ὁ «Νέστωρ» ἐδρεύει εἰς Τριφυλίαν καὶ Ἡλείαν, οὐ μακρὰν τοῦ Ἀλφειοῦ, ὅστις ρεεῖ «Πυλίων διὰ γαίης».

Περὶ τὸ 1300, ἐφόσον νεώτεραι ἀνακαλύψεις δὲν μεταδιδάξωσιν ἡμᾶς, ἡ δύναμις καὶ τὸ κέντρον τοῦ πολιτισμοῦ μετατοπιζονται πρὸς Νότον. Εἰς τὴν Μεσσηνίαν κτίζεται τὸ μέγα καὶ πλοῦσιον ἀνάκτορον τοῦ Ἐγκλιανοῦ, τὸ ὁποῖον φαίνεται νὰ διοικῇ πᾶσαν τὴν περιοχὴν. Τὸ κέντρον τοῦτο, ἡ Παλαίπυλος (Βολιμίδια), ἡ Ἰκλαινα, ἡ Κουκουνάρα, τὸ Ἑλληνικὸν Μουριατάδας καὶ προφανῶς καὶ ἄλλα ἀκόμη, διατηροῦνται ἴσως ὀλιγώτερον τοῦ αἰῶνος, διότι πρὸ τοῦ 1200 καταστρέφονται διὰ παντός.

Δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι ἐκ τῶν κέντρων, ἅτινα ἀπεκάλυψεν ὁ Ἑλληνικὸς τομεὺς, ἄλλα πρέπει νὰ ταυτίζωνται πρὸς τὰς «ἐννέα» καὶ «ἐπτὰ» τῶν πινακίδων καὶ ἄλλα πρὸς τὰς ἐννέα πόλεις τοῦ Νέστορος. Ἄλλ' ὅλα ταῦτα, εἰς ὁ στάδιον εὐρίσκεται σήμερον ἡ ἔρευνα, εἶναι ἀπλᾶ ὑποθέσεις Χ τιθέμεναι παρὰ τὰ γνωστὰ στοιχεῖα δοκιμαστικῶς, μήπως ἐπιτευχθῇ λύσις τοῦ προβλήματος. Δύναται λ.χ. ἡ ὁμηρικὴ Ἀμφιγένεια δοκιμαστικῶς νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ Ἑλληνικὸν Μουριατάδας καὶ τὸ Ἑλος πρὸς τὴν Περιστεριάν. Τὸ Δῶριον ἔχει πρὸ πολλοῦ ἤδη ταυτισθῇ ὑπὸ τῶν περὶ τὸν Valmin πρὸς τὸ Μάλθι, ὀλίγον ἀνατολικώτερον. Ἀλλὰ καὶ ταῦτα ἐξαρτῶνται πρὸ παντός ἐκ τοῦ θεμελιώδους προβλήματος τῆς ἡλικίας τοῦ Νέων Καταλόγου.

Κατὰ τὰς ἐρεῦνας τοῦ Ἑλληνικοῦ τομέως ὁ

Κατάλογος (τουλάχιστον τὸ τμήμα τὸ περιγράφον τὴν πυλιακὴν περιοχὴν), πρέπει νὰ ἀνάγεται εἰς ἔποχὴν ἐλαφρῶς ὑστερωτέραν τῆς καταστροφῆς τῶν Μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων. Ἴδου τὸ κυριώτερον τῶν ἐπιχειρημάτων : Αἱ πόλεις τοῦ Νέστορος δὲν ἀναφέρονται εἰκῇ, ἀλλὰ κατὰ ὠρισμένην λογικὴν σειρὰν. Πρῶται ἀναφέρονται ἡ Πύλος (ὡς πρωτεύουσα) καὶ ἡ Ἀρήνη (ὡς μητρόπολις, διότι ἐκεῖ κατ'ἄκρην ὁ Μεσσηνίας βασιλεὺς Ἀφαιρεὺς, ὁ ὑποδεχθεὶς τὸν Μινύαν Νηλέα.). Ἐκείντο ἀμφότεραι πλησίον ἀλλήλων καὶ εἰς τὸ κέντρον τοῦ βασιλείου, τοῦλάχιστον κατὰ τὰς πηγὰς τοῦ Στράβωνος. Ἀκολούθως καταλέγονται πᾶσαι αἱ λοιπαὶ πόλεις κανονικῶς ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον καὶ κατὰ ζεύγη. Πρῶται τὸ Θρύον (ἄλλαχού Θρυόεσσα), μετὰ τοῦ ρητοῦ προσδιορισμοῦ ὅτι ἔκειτο εἰς περατὸν μέρος τοῦ Ἀλφειοῦ, καὶ τὸ Αἶπυ (αἱ πινακίδες ἀναφέρουν ἔν Α-ῖπυ). Ἀκολουθῶς ὁ Κυπαρισσιῆς καὶ ἡ Ἀμφιγένεια (τρίτον ζεύγος), αἱ δὲ ὑπολειπόμεναι τρεῖς πόλεις ἀναφέρονται ὁμοῦ : Πτελεόν, Ἐλος, Δώριον, τοῦτο ἐπιτήδες τελευταῖον, ἵνα συναφθῇ πρὸς τοῦτο ὁ γῶν τῶν Μουσῶν πρὸς Θάμυριν.

Συμφώνως πρὸς ταῦτα παρατηροῦμεν τὸ ἀξιοσημείωτον γεγονός, ὅτι ἔστω καὶ ἂν ἐκλάβωμεν τὸν Κυπαρισσιῆνα ὡς τὴν κλασσικὴν καὶ σημερινὴν Κυπαρισσίαν, αὕτη ἀποτελεῖ τὸ νοτιώτατον σημεῖον τῆς περιοχῆς τοῦ Νέστορος. Ὁ Στράβων ὅμως ἰσχυρίζεται, ὅτι ὁ ὁμηρικὸς Κυπαρισσιῆς ἔκειτο ὀλίγον βορειότερον τῆς κλασσικῆς Κυπαρισσίας, ὁπότε φυσικὸν νότιον σύνορον τῆς περιοχῆς τοῦ Νέστορος θὰ ἦτο ὁ Μεσσηνιακὸς Αὐλὼν καὶ ὁ Κυπαρισσιῆς ποταμός, ἐπὶ τῆς ὁχθῆς τοῦ ὁποίου κεῖται ἡ Περιστεριά. Τὸ ἀνάκτορον Ἐγκλιανοῦ ἐπομένως ἀνήκει εἰς ἄλλον κόσμον. Δεκάδες χιλιόμετρα καὶ πρὸ παντὸς τὸ Αἰγαλεὼν ὅρος χωρίζει τὴν νοτιωτέραν μεσσηνιακὴν περιοχὴν, τὴν δεσποζομένην ὑπὸ τῆς πόλεως καὶ τοῦ ἀνακτόρου Ἐγκλιανοῦ, ἀπὸ τινος εἶναι ἀποδοτέα εἰς τὸν Νέστορα. Ἐδῶ κατ'ἄκρην εἰς πανίσχυρος δυνάστης. Τὸ « τζάκι » του εἶναι ἡ μεγίστη γνωστὴ ἐστία μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου, (διάμ. 4 μ.), μεγαλυτέρα καὶ τῆς τῶν Μυκηναίων. Ἐν τούτοις ὁ ποιητὴς τοῦ Καταλόγου δὲν γνωρίζει τὸ ἀνάκτορον τοῦτο οὐδὲ τὴν περιοχὴν του, ἐξαιρέσει τῆς ἐπ' ἄλλῃ εὐκαιρίᾳ μνείας τοῦ ἀορίστου κάπως γεγονότος, ὅτι ἡ Πήδασος (ἡ ἐβδόμη πόλις ἡ διδομένη ὑπὸ τοῦ Ἀγαμέμνονος ὡς προῖξ εἰς τὸν Ἀχιλλέα, Λ 294) κεῖται ὁμοῦ μετὰ τὰς ἄλλας ἐξ « νέεται Πύλου ἡμαθόεντος » (Λ 295). Ἄν εἶναι ἡ κατόπιν Μεθώνη ἢ ἂν ἔκειτο ἐκεῖ που πλησίον ἡ Πήδασος, ἔχομεν μίαν ἀπλὴν ἐνδειξιν, ὅτι ὁλόκληρος ἡ παραλία τῆς Δυτ. Πε-

λοποννήσου ἀπὸ Ἀλφειοῦ μέχρι Μεθώνης ἐλέγετο Πύλος. Οὐδὲν ὅμως ὑπάρχει ἕτερον ἀσφαλὲς στοιχεῖον εἰς τὸν Ὅμηρον, ἵνα δείξῃ ὅτι κέντρα σπουδαιότατα οἷος ὁ Ἐγκλιανός, ἡ Τραγάνη, ἡ Κουκουνάρα (διὰ τὰ ἀναφέρωμεν μόνον τὰ τρία σπουδαιότερα), ἦσαν γνωστὰ εἰς τὸν ποιητὴν τοῦ Καταλόγου. Ὁ ποιητὴς οὗτος χαρακτηριστικῶς ἀγνοεῖ ἕτερα σπουδαῖα κέντρα, ὡς τὰς Θήβας καὶ ἰδίως τὸ μέγα κέντρον μετὰ τὸ ὠραιότατον πάντων τῶν γνωστῶν ἀνακτόρων, τὴν Τίρυνθα. Τὰ πελώρια τείχη τῆς βεβαίως ἦσαν πασίγνωστα καὶ ἴσως μόνον δι' αὐτὰ ἀναφέρεται ἡ Τίρυνς, ἀλλ' ὡς πόλις δευτέρας καὶ τρίτης σημασίας ὑπὸ τὸν Διομήδην τοῦ Ἀργούς. Ἐν τούτοις ἄλλαχού αἱ πηγαὶ τοῦ Ὁμήρου γνωρίζουν τὴν περίφημον ἐπτάπυλον Θήβην, γνωρίζουν τὴν Τίρυνθα ὡς κέντρον σπουδαίου βασιλείως, ἔχοντος κηδεστίας πρὸς ξένους σπουδαίους βασιλεῖς, πρὸ παντὸς δὲ ὡς μόνον μυκηναϊκὸν ἀνάκτορον, ἔνθα ἦτο γνωστὴ καὶ ἐκρησιμοποιεῖτο ἡ γραφή. Πρόκειται περὶ τοῦ βασιλέως Προΐτου καὶ περὶ τοῦ ἐπεισοδίου Βελλεροφώντος-Ἀντείας-Ἰοβάτου (Ζ 145 ἐξ.).

Σήμερον γνωρίζομεν, ὅτι ἡ γραφή δὲν ἦτο γνωστὴ εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Τίρυνθος καὶ μόνον, διότι εὗρέθη καὶ εἰς τὰς Μυκῆνας καὶ πρὸ παντὸς εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Πύλου. Δὲν λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν οἱ ἐνεπίγραφοι ἀμφορεῖς τοῦ ἐλαίου, οἵτινες ἦτο δυνατόν νὰ ἀποστέλλωνται παντοῦ μετὰ τὸ πολῦτιμον προϊόν, τὸ ὁποῖον ἦτο ὁ κύριος γεωργικὸς πλοῦτος τῶν Μυκηναίων δυναστῶν. Σημασίαν ἔχουν μόνον αἱ πινακίδες καὶ τὰ συστηματικὰ ἀρχεῖα τῶν ἀνακτόρων. Δὲν εἶναι δὲ καὶ λίαν πιθανόν, ὅτι ὑπῆρχον πολλὰ ἀνάκτορα ἔχοντα γραφὴν καὶ γραφεῖς. Ἴσως νὰ περιωρίζοντο εἰς μόνην τὴν Πελοπόννησον, τὸ πολὺ μέχρι καὶ Θηβῶν. Εἶναι λοιπὸν λίαν χαρακτηριστικόν, ὅτι ὁ Ὅμηρος προϋποθέτει γενικῶς ἀγράμματον τὴν γενεάν τῶν ἡρώων του, ἐνῶ γνωρίζει ὅτι ὑπῆρχε γραφή εἰς τὰ ἀνάκτορα, ἀπὸ τινος κατ'ἄκρην οἱ πάπποι τῶν ἡρώων τούτων, εἰς τὴν τρίτην πρὸ αὐτῶν γενεάν. Τὸ ἐπεισοδίον τοῦ Προΐτου ἀναφέρεται εἰς τὴν συνάντησιν Διομήδους καὶ Γλαύκου, ἔνθα οὗτος μὲν καταλέγει ὡς προγόνους του τοὺς Ἰππόλοχον-Βελλεροφώντα, ὁ δὲ Διομήδης τοὺς Τυδέα-Οἰνέα (Ζ 196 ἐξ., 216 ἐξ.). Ὁ Οἰνεὺς καὶ ὁ Βελλεροφών ἦσαν νέοι καὶ φίλοι. Οἱ κάπως γηραιότεροι βασιλεῖς, οἱ ὁποῖοι τότε ἐβασίλευον (εἰς τὴν Κόρινθον ὁ Γλαῦκος, εἰς τὴν Τίρυνθα ὁ Προΐτος), ἦσαν οἱ κατέχοντες γραφεῖς καὶ γραφὴν. Ἐχομεν δηλαδὴ μίαν διαφοράν τριῶν που γενεῶν, ἅς εἴπωμεν 80-100 ἔτη.

Τὰ ἀνάκτορα ταῦτα δὲν τὰ γνωρίζει ὁ συντάξας

τὸν Κατάλογον, οὐτε τῆς Τίρυνθος, οὐτε τοῦ Ἑγκλιανοῦ, οὐτε τῶν Θηβῶν, (γνωρίζει μόνον Ὑποθήβας, ἦτοι τὴν κάτω πόλιν τῶν Θηβῶν ὡς δευτερεύουσαν πόλιν). Εἶχον ἄρα καταστραφῇ καὶ εἶχον ἤδη λησμονηθῇ. Θὰ ἦτο μακρὸν νὰ μνημονευθοῦν τὰ ἐκασταχοῦ κέντρα τῆς Μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος, τὰ ὁποῖα ἀγνοεῖ ὁ ποιητὴς τοῦ Καταλόγου, ἐνθ' ἐνδεχομένως ἀναφέρει τοὺς μύθους καὶ τὴν φήμην τῶν (Θῆβαι, Ἀθῆναι, Μαυραθῶν) ἢ ἐπικὴ ποίησις. Εἶναι λοιπὸν προφανές, ὅτι ὁ Κατάλογος περιγράφει ἐν γεωγραφικὸν καθεστῶς ἐξ ὁλοκλήρου ἢ ἔστω κατὰ μέγα μέρος μυκηναϊκόν, ἀλλὰ μεταγενέστερον τῆς μεγάλης καταστροφῆς, ἣτις ἐπληξέ τὴν Μυκηναϊκὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν πρῶτον ἢ μεσοῦντα 13ον αἰῶνα.

Εἶναι χαρακτηριστικὸν τὸ ἀκόλουθον γεγονός: Ἐάν θελήσωμεν νὰ ἐρευνήσωμεν τὰ κέντρα πάντων τῶν βασιλέων τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ὁ Κατάλογος, θὰ ἴδωμεν ὅτι μόνον δύο ἐκ τούτων ἔχουν ἀνάκτορα ἀνακαλυφθέντα καὶ ταυτισθέντα ἤδη ὑπὸ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης: Ὁ βασιλεὺς τῶν Μυκηνῶν καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Κνωσοῦ. Πρῶγματι δὲ εἶναι τὰ μόνα δύο ἀνάκτορα, τὰ ὁποῖα γνωρίζομεν ἀρχαιολογικῶς ὅτι ἐπέζησαν τῆς μεγάλης καταστροφῆς τοῦ 13ου αἰῶνος, διότι ἡ κεραμεικὴ τῶν φθάνει μέχρι τῆς περιόδου III C. Τοῦτο δὲ ὑπὸ μόνην τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι ἐν Κνωσῷ δύναται ἀκόμη τὸ ὑπάρχον ἐρείπιον νὰ ὀνομασθῇ ἀνάκτορον καὶ οὐχὶ καταφύγιον « τρωγλοδυτῶν », ὡς φρονεῖ ὁ Evans. Ἄλλως ἀπομένουν μόνον αἱ Μυκηναί, ὧν ἡ ἀκρόπολις διετηρεῖτο κατὰ τὴν περίοδον III C, ὡς ἡ μόνη ἔδρα βασιλείας ἐκ τῆς γενεᾶς τῆς Τροίας, ἣτις δύναται ἀρχαιολογικῶς νὰ πιστοποιηθῇ.

Ἄν ὁμως οὕτω, διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Πύλου, τὰ καθαρῶς ὁμηρικὰ προβλήματα περιπλέκονται μᾶλλον ἀντὶ νὰ φωτισθοῦν, ἀπομένει ἐξ ἄλλου ἤδη ἐν θετικὸν καὶ μέγα κέρδος: Ἡ σαφὴς καὶ τέως ἄγνωστος εἰκὼν τῆς Προομηρικῆς Πύλου. Ἦτο περιοχὴ πλουσία καὶ ἰσχυρά, πέμψασα ἀποικίας καὶ ἔχουσα κέντρα οἷα ἡ Περιστεριά, ὁ Κακόβατος, ἡ Τραγάνη, ἡ Κουκουνάρα, πρὸς τὰ ὁποῖα (πλὴν τῶν Μυκηνῶν) σύγχρονα καὶ ἐφάμιλλα εἶναι μόνον τὸ Βαφειὸ ἢ ὁ Ὀρχομενός. Ὀλίγον βραδύτερον ἀκμάζει τὸ μέγα καὶ καλῶς ὀργανωμένον ἀνάκτορον Ἑγκλιανοῦ, ἐφάμιλλον καὶ σύγχρονον πρὸς κέντρα οἷα ἡ Τίρυνς, αἱ Θῆβαι, ἴσως ἡ Ἰωλκός καὶ εἰ τι ἄλλο. Πάντα ταῦτα ὁ Ὅμηρος δὲν τὰ γνωρίζει ἢ ἐκ φήμης. Τὰ κέντρα τοῦ Καταλόγου, ἰδίᾳ τὰ ἀμέσως ἐνδιαφέροντα ἡμᾶς κέντρα τῆς Πύλου, εἶναι ἀκόμη ὑποστάσεις ἀρχαιολογικῶς ἀσύλληπτοι, ἐνθ' ἡ παλαιότερα

τούτων γεωγραφικὴ κατάστασις προκύπτει ἤδη σαφῶς ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνῆς².

ΕΠΥΡ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

*

MINOISCHE SIEDLUNG IN MESSENIEN

Im Jahre 1952 meldete mir der Museumsvorsteher in Vasiliko¹ dass er ein mykenisches Kammergrab in der Nähe von der Malthi-Dorion-Akropole² vermutete. Mit gefälliger Erlaubnis der archaeologischen Behörden konnte ich eine sondierende Ausgrabung dort unternehmen, die leider auch diesmal ohne die seit 1926 nachgespurten Kammergräber endete aber andere bemerkenswerte Ergebnisse brachte³.

Der Ort liegt einige Hundert M westlich der Malthi-Akropole, 60 M von den beiden Kuppelgräbern entfernt, eine langgestreckte Anhöhe mit nord-südlicher Richtung 10-15 M höher als die Ebene. Sie ist 100-150 M breit und mit Korn und einigen Oliven bepflanzt. Sie steigt gegen Süden und auf ihr läuft (oder lief) ein Pfad nach den Dörfern Wydissowa und Bodià-Malthi.

Schon während der Malthi-Grabungen hatte ich in ihrer Oberfläche Mauerspuren bemerkt aber sie für ziemlich spät angenommen wie auch einige Kistengräber, die beim Olivenpflanzen entdeckt wurden. Sie enthielten nur Skelettreste, eines sogar nur Schädel. Auch die sehr zertretenen Gefässcherben kamen mir spät und unbedeutend vor.

2. Τινὰ σημεῖα τῶν προβλημάτων τῶν ἐνταῦθα ταχύτατα ἐκτεθέντων ἐξετάζονται κατ' εὐθείαν ἢ πλαγίως εἰς τὰς μελέτας: Ἀλασία-Ἀλασιῆς, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 36 (1961) 5-15.—Problemi omerici e preomerici, La Parola del Passato 78 (1961) 219-232.—Die messenischen Grabungen und das Problem des homerischen Pylos, Anz. d. Oesterr. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Klasse 1961 Nr. 25, 235-248. Θώρακες καὶ Qero, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 37 (1962) 72-80. The Min and Mycen. Civilization and its Influence on the Mediterranean and on Europe, Atti del VI Congr. Intern. delle Scienze Preist. e Protoistoriche Vol. 1 (Roma 1962) 161-176.

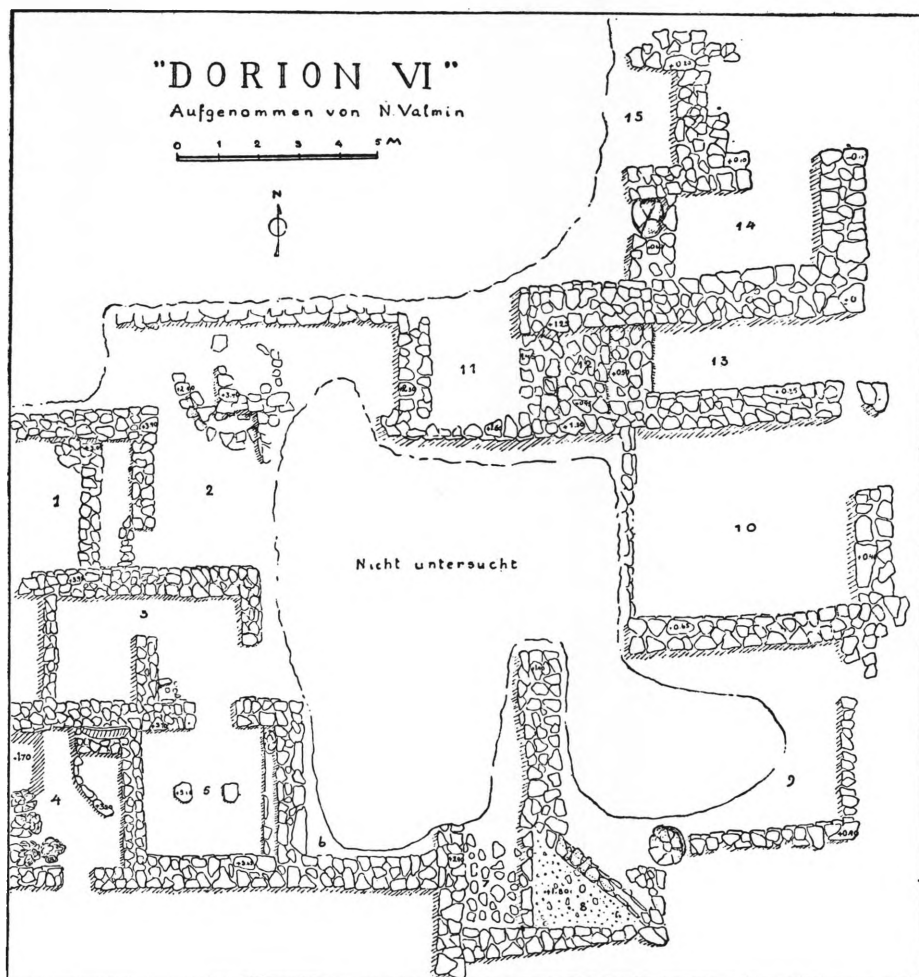
1. Das Dorf Vasiliko liegt, mit seinen Eisenbahnstation an der Strecke Zeugolatió-Kalonero (Kalamata-Kyparissia).

2. Die Malthi-Akropolis wie auch die beiden Kuppelgräber wurden bekanntlich von mir in den Jahren 1926-1937 untersucht und sind in «The Swedich Messenia Expedition» 1939 beschrieben worden (in den Acta Reg. Soc. Human. Litt. Lundensis XXVI).

3. Ein vorläufiger Bericht über die Grabung gibts in den «Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen» 4°, II (Opuscula Atheniensia I (1935) S. 29-46, Pl. I-III).

Die Ausgrabung begann am nördlichen Ende der Anhöhe, dort wo zwei parallele Mauerstücke gegen die Anhöhe hineinliefen, ungefähr anderthalb M von einander entfernt. Schon nach einigen Stunden stellte es sich heraus, dass wir es nicht mit einem Dromos o. dgl. zu tun hatten. Eine Treppe zwischen den Mauern

Verteidigungs-zwecken entsprechen konnten (möglicherweise diejenigen zu beiden Seiten der Treppe : Raum 12-13. Plan). Die Lage eignet sich nicht zu einer befestigten Siedlung. Wahrscheinlich haben die Häuser Steinwände gehabt, wenn auch einige im Feuer hartgebrannten Fragmente von Lehmwänden gefun-

führte nicht in ein vermutetes Grab hinunter sondern auf den Erdrücken hinauf. Die fortgesetzte Grabung entblösste bald ein ganzes System von Mauern am Ende der Treppe. Die Mauern kamen, wie gesagt, sehr bald zum Vorschein. Wegen der Bäume konnten sie nur teilweise blossgelegt werden (der Boden konnte nicht expropriert werden und die weitere Ausgrabung ist auf 1963 berechnet). Die Mauerstärke ist verschieden aber nicht so sehr als oben auf der Akropole. Es ist fraglich, ob sie

den wurden. Aber die modernen Feldeinheungen bestehen aus solchen gut zugeschnittenen Steinen wie sie in diesen Mauern zu finden waren. Diese sind sorgfältig gebaut und ungewöhnlich gut erhalten. Sie sind, so weit wir sie fanden, in derselben Tiefe gebettet, was eine einheitliche und einmalige Anlegung andeutet. Zwischen den Mauern und einige Zentimeter höher als die Bettung fand sich eine fünf bis zehn Zentimeter dicke Schicht aus sandgemischtem Lehm, die fundlos war und auch eine

gleichzeitige Aufführung beweist. Die bisherige Ausgrabung hat nur zwei Mauer-schichte an den Tag gebracht, die einem älteren Gebäude als die übrigen angehören können. Es hat also den Anschein, als ob die Anlage eine ziemlich kurze Dauer gehabt hat. Nach den verhältnismässig wenigen keramischen Funden zu urteilen gehört sie der spätmykenischen Periode, aber einige wenige Scherben können der «früh-geometrischen» oder sogar einer noch späteren Periode angehören. Bemerkenswert ist, dass beim Überwiegen von Trinkgefässen Scherben von Küchengeschirr u. a. Gebrauchsgefässen selten waren, was überwiegend männliche Bewohner andeutet. Aber derartige Folgerungen sind ohne weitere Untersuchungen noch verfrüht. Wichtiger und sicherer ist, dass von der sog. Malthi-Gattung⁴ nur eine einzige Scherbe gefunden wurde, während die oben auf der Akropole sehr seltene feingeschlemmte, nicht lokale Gattung reichlich vorhanden war. Bemalte Keramik war selten. Das stimmt alles mit den Erfahrungen aus Chora-Pylos gut überein.

Die Mauern des 25 x 25 M grossen ausgegrabenen Gebietes umschliessen 15 rechteckige Räume verschiedener Grösse. Die Aufgangstreppe (Nrs 12 - 13. Plan) führt zwischen gröberen Mauern, die links vom Eintretenden einen kleinen turmartigen Raum (Nr 14) und rechts einen der grössten gefundenen (Nr 10) begrenzen. Die Treppe endet in einen Vorraum (Nr 11), von dem nur rechts (nach Norden zu) eine Öffnung in eine noch unausgegrabenes Gebiet leitet. Auch südlich von diesem Vorraum musste leider die Grabung ausbleiben. Es kommt mir vor, dass diese beiden unzugänglichen Teile wertvolle Aufschlüsse ergeben können und dass die quer durchgehende Mauer das Gebiet in zwei von einander abgeschlossene Teile trennt. Südlich dieser Mauer liegt ein grösserer Raum (Nr 2), der ein offener Hof o. dgl. sein kann. Einem niedrigeren Niveau gehört eine interessante Sammlung kreisförmig gelegter Steine, die unter einem Bodenbeleg aus Tonscherben und kleinen Steinen versteckt war. Über dem Steinring lag ein formloser Steinhau, in und unter dem Fragmente von unverzierten Trinkgefässen (?) sowie Kohlenstücke gefunden wurden (Taf. 100 a). Auf dem Haufen lag auch die Sandsteinplatte,

Taf. 100 b und d, deren tief eingegrabene dünne Linien als irgend eine skizzierte Darstellung (Pflügerszene?) und Schreibzeichen verstanden werden können. Der Stein ist oben abgerundet und unten abgebrochen. Er kann irgend ein *Mnema* gewesen sein oder war als ein solches beabsichtigt, ehe er zerschlagen wurde⁵.

Die Zimmer südlich und südwestlich vom «Hof», Nr 2, bilden, wie es scheint, ein zusammenhängendes Komplex aus mehreren kleinen Räumen (Nrs 1-6). Nr 1, das nur teilweise ausgegraben wurde, ist über einem älteren Gebäude aufgeführt worden, Nr 3 ein Doppelzimmer, vom Osten zugänglich, in dessen äusseren Teil eine Art Feuerstätte aus hochgestellten Steinplatten umgeben war. Fragmente von Tonidolen fanden sich in beiden Zimmern. Von diesem äusseren Zimmer leitet eine Tür ins Zimmer Nr 5. Sowohl die Tür als auch die Wände sind sehr sorgfältig gebaut und wohl erhalten. Die inneren Dimensionen sind 3,5 x 3,25 M. Ein Bodenbeleg aus lehmgemischter hartgestampfter Erde war ebenso gut erhalten. Über ihm lagen wie hinter einander aufgestapelt Steinplatten, die einmal zur Wand gehört hatten, ehe sie (durch Gewalt oder wegen eines Erdbebens) einstürzte. Auf dem Boden liegen zwei nicht besonders gut bearbeitete Steine, nur ein M von einander getrennt, offenbar Säulenstützen. Das kleine Zimmer kann also ein Megaron genannt werden. Längs der Ostwand läuft eine niedrige Bank aus dünnen Steinplatten und Pithosfragmenten, auf der zahlreiche Knochen- und Gefässfragmente in einem 0,60 M dicken rotgefärbten Erdlager gefunden wurden. Drei Eberzähne und ein Fragment eines tönernen Idols fanden sich auch dort. Das Zimmer ist entweder eine Küche oder ein einfaches Kultzimmer gewesen.

Westlich folgt das Zimmer Nr 4, von dem nur die östliche Hälfte gereinigt werden konnte. Es hat anscheinend eine Tür in der südlichen Wand gehabt. Das Innere bot eine bunte Mischung von ungeordneten Steinen, Pithosfragmenten und verschiedenfarbiger Erde, während keine Spur von einem Bodenbeleg vorhanden war. In der nordöstlichen Ecke war eine Steinbank, auf der eine grosse dünne Steinplatte halb aufrecht stand, wahrschein-

4. Siehe «The Swedish Messenia Expedition», S. 239 ff. 256 ff. 284 ff. 333.

5. *Opuscula Atheniensia* II (Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen 4° III, 1955), S. 66 ff. Diese wie auch die übrigen gefundenen geritzten Steine erinnern mich irgendwie an die nordischen Hallristningar.

lich einst gegen die Wand gelehnt. Keine Kohlenreste oder sonstige Gegenstände fanden sich auf der Bank, aber von ihr lief halbkreisförmig eine niedrige Steinreihe gegen die Ostwand und innerhalb ihrer lagen ein grösserer und zwei kleinere Steine aus graugrünem Sandstein, deren eine, abgeebene Fläche mit flach eingeritzten Darstellungen versehen war⁶. Die Figuren stellen meiner Meinung nach einen Pflüger oder Wagenlenker dar (Taf. 100 c, e) und zwei stark stilisierte Figuren, möglicherweise einen Jäger und ein langbeiniges Tier, zwischen denen sich eine Doppelaxt befindet (Taf. 101a, b). Der dritte Stein (Taf. 101d) ist eine Art unten abgebrochener Stele und trägt flach eingeritzte Zeichen, die ich als Schriftzeichen zu deuten versucht habe, möglicherweise des Namens *Smilis* oder *Skelmis*⁷. Sämtliche Steine befinden sich im kleinen Museum von Vasiliko. Das Zimmer Nr 4 ist vermutlich ohne Dach gewesen und kann somit ein kleiner Hof oder Magazin gewesen sein. Auf dem Boden lagen viele Fragmente von grossen Pithoi, deren einer auf der Seite lag. Keine Spuren von Feuer waren vorhanden. Es scheint, als ob diese Gegenstände dort aufbewahrt oder sogar dort fertiggestellt worden sind. Weitere Funde berechtigen eine solche Annahme. Unter dem Bodenniveau befand sich eine anderthalb Meter tiefe Grube, die mit reinem Lehm angefüllt war und zwar von einer Farbe, die sich deutlich von der der lokalen Erde abwich. Im oberen Schicht dieser Grube fanden sich poröse Steine roter und gelber Farbe. Und endlich entdeckten wir in der Nordwand des Zimmers eine Spalte, die beim Bauen ausgespart worden ist, offenbar eine Wasserrinne, die in die Grube führte. Das Alles macht mich annehmen, dass das Zimmer eine Keramische Werkstatt gewesen ist, vielleicht hat dort auch ein einfacher Steinkünstler gearbeitet.

Das Zimmer Nr 6 konnte nicht genug untersucht werden um eine Deutung möglich zu machen. Vielleicht ist es ein kleiner Hof gewesen. Dort lagen die tönernen Gegenstände die vielleicht beim Herstellen von Seilen gebraucht werden konnten. Unter der Erdmasse, die nicht untersucht werden konnte, gab es genug Platz (12 M wenigstens) für einen bescheidenen Seilwinder.

Die letzten Räume, Nrs 7 und 8, springen

anderthalb Meter vor die übrigen hervor, vielleicht als ein Turm oder Stützmauer, denn das Gelände fällt hier ab. Die gegen Westen und Süden abgrenzenden Mauern sind aus kräftigen Steinen aber nicht mit einander im Verband. Entweder handelt es sich um eine Reparatur oder eine spätere Zutat. Das Zimmer Nr. 8 (Taf. 101 c) ist dreieckig geplant und hat längs seiner Ostseite eine halb mit Steinplatten überdeckte Wasserrinne, die aber, so weit wir feststellen konnten, keinen Anschluss mit anderen Räumen hatte. Der Boden beider Räume ist mit Platten belegt (Nr 7) oder mit kleinen Kieselsteinen, die in eine gute Lehmpackung eingepresst worden sind. Weil der Boden gegen Süden leise abfällt und die Wasserrinne nur diesem Zimmer anzugehören scheint, kann man entweder an ein Badezimmer denken oder an irgend ein Presszimmer für Wein oder Öl. Diese letztere Erklärung scheint mir denkbar, denn gerade ausserhalb des Zimmers lagen grosse Fragmente (ungefähr zwei Drittel) eines groben Vorratsgefässes. Leider wurde eine weitere Ausgrabung durch neugepflanzte Ölbäume gehindert.

Was ist einmal diese Einrichtung gewesen? Nach den keramischen Funden zu urteilen könnte es sich, wie ich erst geneigt war zu glauben, um eine Fortsetzung der zerstörten Akropole oben auf dem Malthi-Gebirge handeln. Wir wissen noch nicht wie viel von der Anhöhe mit ähnlichen Gebäuden bedeckt ist. Aber ehe weitere Nachforschungen möglich werden, sei es erlaubt sich hier eine Art Annex zur Höhensiedlung vorzustellen, die vielleicht wie in Knossos begrenzten und sicherlich rein alltäglichen Zwecken diente. Dass wir es mit minoischen Ansiedlern zu tun haben, beweist die Doppelaxt auf einem der geritzten Steine. Wie auf Kreta hätte man auch hier eine kleine Hauskapelle (Raum Nr 5) nötig gehabt, vielleicht sogar zwei, wenn die Fundreste des Zimmers Nr 2 richtig gedeutet worden sind.

NATAN VALMIN

*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΡΑ ΤΑ ΦΙΛΙΑΤΡΑ (ΤΡΙΦΥΛΙΑ)

Ἀπὸ τῆς 11ης μέχρι τῆς 21ης Ἰουλίου 1960 ἐνηργήθη δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἐν τῇ περιφερείᾳ τῆς Ἁγίας Κυριακῆς,

6. *Opuscula Atheniensia* II, S. 68 ff.

7. Siehe *Arch. Anzeiger* 1955, S. 33 ff.

ἐπινείου τῶν Φιλιατρῶν, ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ περὶ τὰ ἑκατὸν μέτρα νοτίως αὐτῆς ἐπεσημάνθη ὀψίμων ρωμαϊκῶν χρόνων βαλανεῖον ἐπὶ ἀγρῶν τῶν Χαρ. Ψαρέου καὶ Δημ. Σουρέτη, κειμένων βορείως τοῦ χειμάρρου Βρύσης καὶ ἀνατολικῶς τῆς ἀπὸ Φιλιατρῶν πρὸς τὴν Ἀγίαν Κυριακὴν δημοσίας ὁδοῦ¹. Εἰς τὴν τοποθεσίαν αὐτὴν εἶχον ἤδη σημειωθῆ παλαιότερον ὑπὸ τοῦ Pouqueville ἐρείπια ἀρχαίου κτισματος², ἀργότερον δὲ ὑπὸ τοῦ N. Valmin εἶχον παρατηρηθῆ θεμέλια βυζαντινῆς ἐκκλησίας καὶ μαρμάρινοι ἀρράβδωτοι κίονες³. Ἡ βασιλικὴ εὐρέθη ἀκριβῶς εἰς τὴν θέσιν, ὅπου εἶχεν ἰδρυθῆ ἐκκλησία, φερομένη κατὰ τὴν παράδοσιν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου.

Ἡ ἀνασκαφὴ διεξήχθη ἐξ ἀφορμῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης, γενομένης αὐθαιρέτως, κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῶν Φυσικῶν κ. Π. Παπαχριστοπούλου, ἐπιζητοῦντος νὰ ἀνεύρῃ τῆς ἀρχαίας μεσσηνιακῆς πόλεως Ἐράνης ἱερὸν τι ἢ κρήνην τῶν Ναϊάδων⁴, ἐξ ἀφορμῆς ὑποθέσεως τοῦ Pouqueville, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ παρουσία τῶν ὑπὸ τούτου σημειωθέντων ἐρείπων ἐσήμαινε ὅτι πηγὴ τις ἐκεῖ πλησίον ἦτο ἀφιερωμένη εἰς τινὰ τῶν Ναϊάδων (!). Ἐνέτυχεν ὁ κ. Παπαχριστοπούλος εἰς τὴν βασιλικήν, τῆς ὁποίας ἤλθε τότε εἰς φῶς μέρος τῆς ἀψίδος καὶ τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἐστρωμένου διὰ ψηφιδωτοῦ⁵.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπέβλεπεν εἰς τὸν διὰ συστήματος τομῶν προσδιορισμὸν τοῦ τύπου καὶ τῶν διαστάσεων τοῦ κτηρίου. Προσδιωρίσθη πεντάκλιτος βασιλικὴ μὲ ἡμικυκλικὴν ἀψίδα καὶ νάρθηκα. Δὲν κατωρθώθη νὰ εὐρεθῇ ἡ ἀκριβὴς πρὸς δυσμὰς διάστασις τοῦ μνημείου, ὅπου εἰς τοῖχος παχύτερος τῶν ἄλλων ὑποδηλοῖ πιθανῶς ἰδιόμορφον συνέχισιν τοῦ νάρθηκος πρὸς δυσμὰς. Μέχρι τοῦ σημείου τούτου τὸ κτήριον μετρεῖ εἰς μῆκος 28.60 μ. Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι σχεδὸν τετράγωνος (ἐσωτερικαὶ διαστάσεις: μῆκος 19.80 μ. ἄνευ τῆς ἀψίδος, πλάτος 19.55 μ., τοῦ μεσαίου κλίτους πλάτος 5.10 μ.). Πρὸς νότον τοῦ νάρθηκος ἐκτείνεται πρόσκτισμα προσιτὸν ἐκ τούτου

διὰ θύρας. Νοτίως τῆς ἀψίδος ἀρχὴ τοῖχου, βαίνοντος πρὸς ἀνατολάς, ὑποδηλοῖ ὅτι πιθανῶς ὑπῆρχεν εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν καὶ ἕτερον πρόσκτισμα ἐκτεινόμενον πρὸς ἀνατολάς, προστεθὲν ὁμῶς μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ κτηρίου.

Ὁ νάρθηξ εἶναι ἐνιαῖος. Πιθανῶς οὗτος ἦτο ἀνοικτὸς πρὸς δυσμὰς ὑπὸ τύπον στοᾶς. Ἐκ τοῦ νάρθηκος ἀνὰ μία θύρα ὁδηγεῖ πρὸς τὰ κλίτη τοῦ κυρίως ναοῦ (διεπιστώθησαν θύραι εἰς τὸ κεντρικὸν καὶ τὰ πλάγια πρὸς νότον κλίτη). Ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ τὰ κλίτη χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ τοίχων διατρυπωμένων ὑπὸ μεγάλων τοξωτῶν ἀνοιγμάτων. Οἱ τοῖχοι οἱ ὀρίζοντες τὸ κεντρικὸν κλίτος πρὸς τὰ πλάγια ἀναλύονται εἰς δύο ἐπιμήκη ποδαρικά ἐκατέρωθεν ἀνοιγματος ἴσου διανύσματος πρὸς τὸ μῆκος τῶν, πρὸς δυσμὰς εἰς στενότερον ἀνοιγμα καὶ παραστάδα καὶ πρὸς ἀνατολάς εἰς μεγαλύτερον δίλοβον ἀνοιγμα σχηματιζόμενον διὰ παρεμβολῆς κίονος. Αἱ βάσεις τῶν κίωνων (διαμ. 0.45 μ.) εὐρέθησαν κατὰ χώραν. Τὸ διάνυσμα ἐκάστου λοβοῦ εἶναι περίπου ἴσον πρὸς ἐκεῖνο τοῦ δυτικοῦ ἀνοιγματος. Τὸ δίλοβον περατοῦται πρὸς ἀνατολάς εἰς παραστάδα προέχουσαν μόλις κατὰ 0.12 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου, πάχους ὁμῶς 0.88 μ., ἥτοι κατὰ ± 0.30 μ. παχύτεραν τοῦ διατρήτου τοῖχου (± 58 μ.), σχηματιζομένων οὕτω δύο ὁμων ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης, ἀλλὰ πρὸς τὰ ἔσω. Ὁμοίᾳ παραστάς σχηματίζεται καὶ πρὸς Δυσμὰς⁶.

Βασικῶς παρομοία φαίνεται νὰ εἶναι ἡ σύνθεσις τῶν χωρισμάτων, τὰ ὅποια δέχονται μεταξὺ τῶν πλαγίων κλιτῶν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὰ ἐδῶ μῆκη τῶν ποδαρικών καὶ τὰ διανύσματα τῶν τόξων δὲν ἀντιστοιχοῦν πρὸς ἐκεῖνα τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους· καὶ τὸ δίλοβον ἀνοιγμα εἶναι μικρότερον καὶ σχηματίζεται διὰ διαμέσου πεσσού. Τοιοῦτο δίλοβον ἀνοιγμα διεπιστώθη μόνον μεταξὺ τῶν βορείων κλιτῶν· τὸ μεταξὺ τῶν νοτίων κλιτῶν χώρισμα δὲν διεσώθη εἰς τὴν ἀρχικὴν του κατάστασιν. Τὰ πλάγια κλίτη εἶναι ἀνίσου πλάτους μεταξὺ τῶν, ἀλλὰ συντεθειμένα συμμετρικῶς ἀνὰ δύο κατ' ἀντίστοιχα ζεύγη — τὰ ἐσωτερικὰ πλάτους ± 2.90 , τὰ ἐξωτερικὰ ± 3.50 (τὸ ἀκραιὸν βόρειον) καὶ ± 3.20 (τὸ ἀκραιὸν νότιον) — ἐκατέρωθεν τοῦ μεσαίου κλίτους. Ἡ βασιλικὴ ἦτο ξυλόστεγος.

Εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ νοτίου ἀκραιῶ κλίτους φαίνεται ν' ἀποχωρίζεται ἐν εἴδει παστοφορίου χῶρος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὐρέθησαν δύο πίθοι ἔνθετοι ἐντὸς τοῦ ἐδάφους (Πίν. 102 α') ἀλλὰ ἡ ὅλη διάταξις καὶ ἡ λειτουργία τοῦ χώρου

1. Βλ. Ἀ. Ὁρλάνδου, τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1960, σ. 141-145. Ἀναλυτικότερον εἰς Πρακτ. Ἀρχ. Ἐτ. 1960.

2. F.C.H.L. Pouqueville, Voyage de la Grèce, VI, Paris 1827, 24.

3. Natan Valmin, Études topographiques sur la Messénie ancienne, Lund 1930, 136.

4. Βλ. περιοδικὸν «Φιλιατρά» ἔτος 3ον τεύχος 13ον, Ὀκτώβριος 1959, σ. 7.

5. Βλ. «Φιλιατρά» ἔ.δ. σ. 3 κ. ἐ.

6. Εἰς τὴν κάτωψιν ἐσφαλμένως ἔχει παραλειφθῇ.

τούτου δὲν κατέστη δυνατόν νά καθορισθῇ κατὰ τὴν προκειμένην ἔρευναν.

Πρὸ τῆς ἀψίδος, καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους καὶ εἰς μῆκος μέχρι τοῦ ζεύγους τῶν κιόνων, ἐκτείνεται τὸ ἱερὸν βῆμα εἰς σχῆμα ἀνεστραμμένου πεῖ (Π) καὶ κατὰ μίαν βαθμίδα ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ (Πίν. 102γ). Εὐρέθη κατὰ χώραν ὁ στυλοβάτης τοῦ φράγματός του ἐκ παρίνων δόμων συγκρατουμένων μεταξύ των διὰ σιδηρῶν συνδέσμων καὶ μολυβδόχοις καὶ ἐχόντων ἐγκοπὴν (πλ. 0.06 μ.) πρὸς στήριξιν θωρακίων. Τὸ βῆμα εἶχε μόνον μίαν διόδον—τὴν ὥραϊαν πύλην—πρὸς Δυσμάς. Ἐν τὸς τούτου εὐρέθησαν λείψανα τῆς κρηπίδος τῆς ἁγίας Τραπεζῆς, τοποθετημένης κατὰ τὴν χορδὴν τῆς ἀψίδος, κατὰ χώραν δὲ αἱ πρὸς ἀνατολὰς βάσεις τῶν κιόνων (διαμ. ± 0.21 καὶ ± 0.19 μ.) τοῦ κιβωρίου (Πίν. 102β). Τέλος ἔξω τοῦ βήματος εἰς ἀπόστασιν 1.85 μ. δυτικῶς τοῦ φράγματός του, παρὰ τὸν βόρειον διαχωριστικὸν τοῖχον, εὐρέθη ὁ ἄμβων, ἔχων τὸ κύριον σῶμα ὀκταγωνικὸν καὶ ἀξονικῶς τοποθετημένα δύο συστήματα κλιμάκων (πρὸς Α. καὶ Δ.) (Πίν. 103δ).

Τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον δι' ὄχι μεγάλων διαστάσεων σχιστολιθικῶν πλακῶν ὑπολευκῶν καὶ μαύρων καὶ ὀλίγων ἐκ πορφυρίτου· οὕτω διὰ σχετικῶς πτωχοῦ ὕλικου, ἐμμήθησαν τρόπον πλουσίας στρώσεως διὰ μαρμαρίνων πλακῶν· ἐλάχιστα ὁμως λείψανα τῆς στρώσεως ταύτης διεσώθησαν. Τὰ πλάγια κλίτη φαίνονται ἄστρωτα. Καλύτερον εἶχε διασωθῇ τὸ δάπεδον τοῦ βήματος, ἐστρωμένου διὰ ψηφιδωτοῦ, ἀλλ' ἀτυχῶς κατεστράφη ἑξ ὧς τοῦ πλάτους 1.20 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς ἀψίδος ἀξονικῶς μέχρι ἔξω τοῦ βήματος, κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν ἔρευναν τοῦ μνημείου ὑπὸ τοῦ κ. Παπαχριστοπούλου, ἀναζητούντος εἰς βάθος τὸν ὀχετόν, ὡς γράφει, κρήνης ἢ ἱεροῦ τῶν Ναϊάδων (!)⁷. Κατὰ τὴν μετὰ μανίας καὶ ἀκρίτως διεξαχθεῖσαν ἔρευναν ἐκείνην κατεστράφη καὶ ὁ στυλοβάτης τοῦ τέμπλου εἰς τὴν θέσιν τῆς ὥραϊας πύλης, ἀπορριφθέντων κατόπιν τῶν τεμαχίων του ἐντὸς τῆς τομῆς εἰς τὸ βάθος, κατὰ τὴν ἐκ νέου κάλυψίν της.

Τὸ ψηφιδωτὸν ἀποτελεῖται ἐκ διαχώρων μὴ σαφῶς διαχωριζομένων. Ἐκατέρωθεν τοῦ κατεστραμμένου τμήματος καὶ παραλλήλως πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ βήματος βαίνει ἀνὰ μία φυτική ἐλιξ με φύλλα κισσοῦ (Πίν. 103γ), κατόπιν, πρὸς τὰ πλάγια, ἀκολουθοῦν διάφορα γεωμετρικὰ σχέδια ἐκ τετραγώνων ἀναλυομένων εἰς τρίγωνα ἢ συντιθεμένων εἰς σταυρούς, κύκλων περικλειόντων ἀνὰ δύο

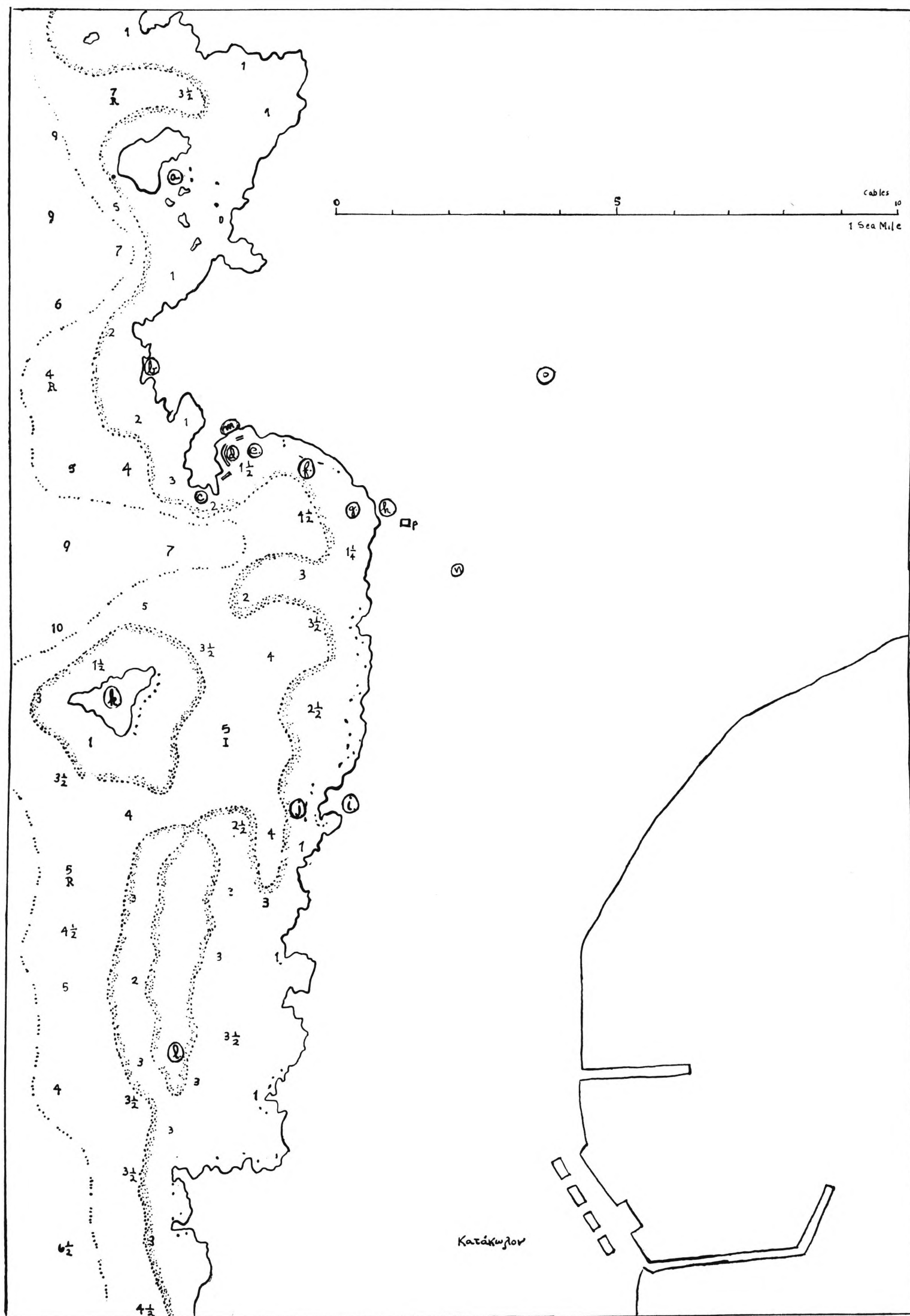
ἀντωπὰς πέλτας καὶ ἐκ συμπλεκόμενων ὀκταγώνων ἀναλυομένων εἰς ἐξάγωνα καὶ τετράγωνα πληρούμενα διὰ σταυρῶν. Χρησιμοποιοῦνται κυρίως ψηφίδες λευκαί, μαυραὶ καὶ ἐρυθραὶ (αἱ τελευταῖαι κεράμιναι ἐκ πολλοῦ λεπτοκόκκου). Ἡ τέχνη τοῦ ψηφιδωτοῦ εἶναι ἐπαρχιακὴ μετριωτάτη.

Ἀντιθέτως καλῆς τέχνης εἶναι μαρμάρινα μέλη, προφανῶς ἐλθόντα ἔτοιμα ἐκ καλλιτεχνικοῦ τινος κέντρου. Μεταξὺ τούτων ἀξιοσημείωτα εἶναι τεμάχια διατρήτων θωρακίων κοσμουμένων διὰ διπλῆς ταινίας συμπλεκομένης κατὰ τὸν τύπον τῶν σπηρικῶν τροχῶν, εἰς κύκλους πληρουμένων διὰ σταυροῦ καὶ μεταξύ τῶν κύκλων δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύφου πολυπετάλου ἄνθους (Πίν. 103β). Ἐπὶ τμήματος στέψεως θωρακίου, διασωθέντος εἰς τεμάχια, ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφή: «Ἐπὶ τοῦ ἁγιωτάτου Ἐπισκόπου... καλανδῶν;]/IAN[ουαρίων;]».

Ἡ βασιλικὴ ἐρειπωθεῖσα ἐν μέρει, πιθανώτατα ὑπὸ σεισμῶν, ἐπανεκτίσθη, ἀντικατασταθέντος τοῦ βορείου τοίχου τοῦ μεσαίου κλίτους δι' ἐτέρου, φραχθέντων τῶν ἀνοιγμάτων τῶν ἀπομεινάντων ὀρθῶν τῶν ἀποχωρισθέντος χώρου, πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ νοτίου ἐσωτερικοῦ κλίτους, ὡς παστοφορίου. Οἱ μεταγενέστεροι οὗτοι τοῖχοι ἐκτίσθησαν προχειρῶς διὰ πολλοῦ καὶ διὰ παρενθέσεως εἰς τὴν τοιχοποιίαν θραυσμάτων ἐκ τῶν μαρμαρίνων μελῶν τῆς βασιλικῆς καὶ τεμαχίων μαζῶν ἐκ τῶν κρημνισμάτων τῶν παλαιότερων τοίχων. Θησαυρὸς ἐκ περίπου τριακοσίων τεσσαράκοντα χαλκῶν νομισμάτων ἀπαρτισθεὶς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μαυρικίου (582 - 602 μ. Χ.) καὶ εὐρεθεὶς εἰς τὸ νότιον ἀκραῖον κλίτος κεχωσμένος ἐντὸς τοῦ ἐδάφους παρὰ τὸ ἐντεταχισμένον δυτικὸν ἀνοιγμα τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου, καθ' ὃν χρόνον βεβαίως ὕφιστατο ἐν λειτουργίᾳ τὸ μνημεῖον τῆς δευτέρας περιόδου, παρέχει ὅριον *ante quem* διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς προκειμένης ἀνακαινίσεως. Ὅριον *post quem* διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἀνακαινίσεως συνάγεται πιθανῶς ἐκ τῆς ὁμοίας περιπτώσεως, τῆς καταστροφῆς δηλαδὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τοὺς σεισμούς τοῦ 522 ἢ τοῦ 551, ὡς πιστεύεται, καὶ ἀνακαινίσεώς της κατὰ τὸ τρίτον τέταρτον τοῦ βου αἰῶνος⁸. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι βέβαιον, διότι αἱ χρονολογίαι 522 καὶ 551 ἀφοροῦν εἰς σεισμούς, ὀφειλομένους εἰς τὸ τεκτονικὸν ρήγμα τὸ ἀρχόμενον ἐκ τῶν Πατρῶν

7. Βλ. ἄνωτ. σ. 123.

8. Περὶ τῆς Ὀλυμπίας βλ. E. N. Gardiner, *Olympia. Its History and Remains*, Oxford 1925, 3-5. Ἡ χρονολογία τῆς ἀνακαινίσεως τῆς βασιλικῆς συνάγεται ἐκ δύο νομισμάτων τῶν ἐτῶν 565 καὶ 575, εὐρεθέντων μεταξύ τῶν ἐρειπίων οἰκισμοῦ συμπηχθέντος εἰς τὸν χώρον τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς μετὰ τὴν ἐκ σεισμῶν καταστροφὴν του.

Χάρτης τοῦ ἀρχαίου λιμένος τῆς Φειᾶς

- a. Τεμάχια κατεργασμένων λίθων καὶ ἀμφορεῖς.
- b. Θεμέλια κτηρίων, τεμάχια πελεκημένων λίθων κατεσπαρμένα.
- c. Θραύσματα ἀμφορέων.
- d. Ἀρχαῖος τοῖχος.
- e. Θραύσματα κατεργασμένων λίθων καὶ ἀμφορεῖς.
Κατεργασμένοι ὀγκόλιθοι μεγάλων κτηρίων, συσσωρευμένοι εἰς μεγάλον ἀριθμόν. Τέσσαρες μαρμάρινοι μεγάλοι σπόνδυλοι κιόνων ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Σπόνδυλοι μεγάλων δωρικῶν κιόνων ἐκ πά-
ρου. Πέντε μεγάλα μαρμάρινα δωρικά κιονόκρανα, ἓν ἰωνικὸν κιονόκρανον ἐκ πάρου καὶ ἕτερον
ἐκ μαρμάρου.
- f. Θεμέλια κτηρίων.
- h. Δύο λουτήρες ρωμαῖκοι καὶ ἀγγεῖα ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος μέχρι καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἄνευ διακοπῆς.
- i. Θεμέλια κτηρίων καὶ ἕτερα τεμάχια κατεργασμένων λίθων κατεσπαρμένα.
- j. Μέγας σωρὸς ρωμαϊκῶν ἀμφορέων.
- k. Θεμέλια κτηρίων ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, δεξαμεναὶ καὶ μέγας ἀριθμὸς ρωμαϊκῶν τάφων.
- l. Τεράστιος ἀριθμὸς ἀμφορέων.
- m. Δύο κυκλαδικὰ εἰδώλια καὶ ρωμαῖκοι τάφοι.
- n. Ἐρείπια κλασσικῶν κτηρίων καὶ ἀγγεῖα κλασσικά.
- o. Ἐρείπια μνημειωδῶν ἑλληνικῶν κτηρίων καὶ κέραμοι.
- p. Ἀρχαία ἀκρόπολις (Ποντικόκαστρο).

καί διήκον διὰ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου πρὸς τὰ νοτιοανατολικά, αἱ δυτικαὶ δὲ ἀκταὶ τῆς Μεσσηνίας πληττονται ἐκ τῶν σεισμῶν τῶν ὀφειλομένων εἰς τὸ τεκτονικὸν ρήγμα, τὸ διήκον διὰ τοῦ Ἰονίου Πελάγους παρὰ τὰς δυτικὰς ἀκτὰς τῆς Πελοποννήσου πρὸς νότον· θεωρεῖται δὲ ὅτι αἱ δύο αὐτὰ σεισμογόνοι αἰτίαι δροῦν ἀνεξαρτήτως⁹. Διὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Ὀλυμπίας εἶναι ἴσως πιθανὸν τὸ ἔτος 551, ὅτε κατεστράφησαν καὶ αἱ Πάτραι¹⁰, ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ἀναγκαιῶς καὶ καταστροφὰς συγχρόνως εἰς περιοχὰς τῆς Μεσσηνίας· ἀλλὰ καὶ δὲν ἀποκλείεται ἡ καταστροφὴ τῆς Ὀλυμπίας νὰ ὀφείλεται εἰς σεισμοὺς προκληθέντας ἐκ τοῦ τεκτονικοῦ ρήγματος τοῦ Ἰονίου. Θὰ ἦτο ἐνδιαφέρον νὰ ἐγνωρίζομεν τὸ ἔτος τῆς καταστροφῆς τῆς βασιλικῆς Φιλιατρῶν—τῆς πρώτης περιόδου—διότι θὰ ἐχρησίμευε τοῦτο ὡς ὄριον *ante quem* διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς. Ἐπειδὴ δὲν ἀποκλείεται δὲ νὰ κατεστράφη καὶ ἡ βασιλικὴ τῶν Φιλιατρῶν κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 551 καὶ ἐπειδὴ αὕτη δὲν φαίνεται νὰ εἶχε χρησιμοποιηθῇ πολὺ πρὸ τῆς καταστροφῆς τῆς, — τὰ πλάγια κλίτη δὲν εἶχον δεχθῇ δάπεδα—εἶναι πιθανὸν νὰ ἐκτίσθῃ ὄχι πολὺ πρὸ τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰῶνος.

Ἐκ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἀξιοσημείωτος, πρὸς συναγωγὴν ἱστορικῶν συμπερασμάτων περὶ τῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς, εἶναι ὁ νομισματικὸς θησαυρὸς—ἀπαρτισθεὶς, ὡς εἴπομεν, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μαυρικίου (582-602 μ.Χ.)—ἐν συσχετισμῷ πρὸς θησαυροὺς τῆς μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν ἐποχῆς, εὐρεθέντας ἐν Πελοποννήσῳ καὶ μάλιστα ἐν Ὀλυμπίᾳ, ὅπου οἱ ὀψιμώτεροι ἐκ τούτων περιλαμβάνουν νομίσματα μέχρι τῶν ἐτῶν 565 καὶ 576 μ.Χ.¹¹.

Μετὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰῶνος ἡ ζωὴ εἰς τὴν περιοχὴν φαίνεται νὰ διακόπτεται καὶ τὸ μνημεῖον νὰ ἐρειπιούται· ἐπανήλθεν ἡ ζωὴ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν, ὅτε ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ βήματος τῆς βασιλικῆς ἐκτίσθη μικρὰ μονόκλιτος ἐκκλησία, πλάτους ἐξωτερικῶς μόλις 3.50 μ. (Πίν. 103 α)¹², ἐκείνη, τῆς ὁποίας τὰ ἐρείπια ἐσημείωσεν ὁ Valmin¹³ καὶ φέρονται κατὰ παράδοσιν ὡς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Γεωργίου.

Δέκα τορνήσια εὐρεθέντα εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ ἐν λόγῳ ναυδρίου μαρτυροῦν ὅτι ἡ ζωὴ εἰς τὴν περιοχὴν ἦτο ζωηροτέρα πῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Φραγκοκρατίας. Τὰ ἐρείπια τοῦ μεταγενεστέρου τούτου ναυδρίου μετὰ τὴν σχεδίασιν καὶ φωτογράφησιν τῶν ἀπεμακρύνθησαν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ ψηφιδωτοῦ καὶ τοῦ τέμπλου τοῦ βήματος.

Τὸ Βαλανεῖον. Τὸ Βαλανεῖον κεῖται περὶ τὰ 100 μ. νοτιῶς τῆς βασιλικῆς ἐπὶ τοῦ ἀγροῦ τοῦ Δ. Σουρέτη ὑπὸ πυκνὴν συστάδα μεγάλων πρίνων καὶ σχίνων. Τούτου ἐπεσημάνθησαν ἐπιπολαίως τοῖχοι τινὲς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς του μέχρι μήκους ± 15.00 μ. Μεταξὺ τῶν χώρων του ἀναγνωρίσιμοι εἶναι μία δεξαμενὴ πλ. ± 2.00 μ. καὶ νοτιώτερον αὐτῆς ἀψιδωτὸς θάλαμος (πιθανῶς ἀποδυτήριον ἢ *frigidarium*). Ἐπὶ τῇ βάσει λεπτομερειῶν τῆς τοιχοδομίας τοῦ βαλανείου τοῦτο χρονολογεῖται πιθανῶς εἰς τὸν 4ον αἰῶνα ἢ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 5ου αἰῶνος.

*

ΕΡΕΙΠΙΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥ

Ἀριστερὰ τῆς ἐκ Φιλιατρῶν ὁδοῦ πρὸς τὴν Χριστιάνου, ὅπου ἡ γνωστὴ μεγαλοπρεπὴς βυζαντινὴ ἐκκλησία, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν πρὸ τῆς Χριστιάνου, οἱ χωρικοὶ ἀπηλευθέρωσαν ἀτελῶς τὰ ἐρείπια ἐκκλησιδίου τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου. Ἐξ ὧν δύναται τις νὰ κρίνῃ, ταῦτα ἀνήκουν εἰς τύπον μονοκλίτου σταυρικής τρουλλωτῆς ἐκκλησίας μὲ νάρθηκα προέχοντα ἐκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους. Τὸ βόρειον σκέλος φαίνεται μὴ ἐπικοινωνοῦν μετὰ τοῦ κλίτους. Μεταξὺ τῶν ἐρειπίων ἀνεῦρον σιδηροὺν σταυρὸν, ὅστις διατηρεῖ εἰς τὴν ἀκακὴν αὐτοῦ μᾶζαν μολύβδου, ἐγχυθέντος πρὸς στήριξιν τοῦ σταυροῦ κατὰ τὴν ἔμπηξιν του εἰς τὸν τροῦλλον τοῦ ναυδρίου. Τὸν σταυρὸν μετέφερα προσωρινῶς εἰς τὸ Μουσεῖον Κορίνθου. Τὸ μνημεῖον ἀνάγεται εἰς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους, θὰ εἶναι δὲ χρήσιμος ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ, σχεδίασις καὶ φωτογραφίαις του.

*

ΔΗΜ. ΠΑΛΛΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΗΛΕΙΑΣ - ΑΧΑΪΑΣ

Ὀ λ υ μ π ί α

Εἰς τὸν ὥρον τῆς κεντρικῆς αἰθούσης τοῦ ὑπὸ κατασκευὴν νέου Μουσείου Ὀλυμπίας, πρὶν καλυφθῇ οὗτος διὰ μετεόν, ἠνοιζαμεν καθ' ὅλον τὸ μήκος τῆς δύο παραλλήλους τάφρους

9. A. Philippson, Peloponnes, Berlin 1897, 438 κ.ε.

10. Πληροφορίαι παρὰ A. Hermann ἐν Reallex. f. Ant. u. Christ. 5 (1962), 1109-1111 (ἀρθρ. Erdbeben).

11. Πληροφορίαι καὶ βιβλιογραφία περὶ τοῦ θέματος εἰς «Ἑλληνικά» 14, σ. 92 (Δ. Πάλλας).

12. Τὰ ἀνατολικά μέρη κατεστράφησαν κατὰ τὴν προηγουμένην ἀνεύθυνον ἐρευναν τοῦ μνημείου, θεωρηθέντων τῶν τοίχων τοῦ βυζαντινοῦ ναυδρίου ὡς μεταγενεστέρας κατασκευῆς πρὸς ἐναπόθεσιν λίθων (!) («Φιλιατρὰς» Ε. ἀν. σ. 8).

13. Βλ. ἀνωτ. σ. 123.

πλάτους 2 μ., αἵτινες καὶ ἡρευνήθησαν μέχρι τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους. Τὸ ἀρχαῖκόν στρώμα αὐτῶν ἔδωσεν ἐλάχιστα ὄστρακα καὶ ὑπολείμματα χαλκῶν ἐλασμάτων ἄνευ διακοσμήσεως. Εἰς τὸ κατώτατον στρώμα, ὀλίγον ἄνωθεν τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους καὶ εἰς βάθος 2,50 μ., εὐρέθησαν εἰς τὴν ἐτέραν τῶν τάφων ὄστρακα μεσοελλαδικὰ καὶ ὑπολείμματα θεμελίων κτηρίων (Πίν. 116 β). Εἰς τὸ ἀνώτατον στρώμα εὐρέθησαν δύο εἰσέτι Σλαυικοὶ τάφοι, πέραν τῶν εὐρεθέντων κατὰ τὸ παρελθόν ἔτος εἰς τὸν χώρον τοῦ νέου Μουσείου. Ἔτεροι δύο Σλαυικοὶ τάφοι εὐρέθησαν ἐντὸς τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω αἰθούσης καὶ κατὰ τὴν Β.Α. γωνίαν αὐτῆς. Πρόκειται, ὡς καὶ εἰς τοὺς κατὰ τὸ παρελθόν ἔτος ἐρευνηθέντας τάφους, περὶ καύσεως νεκρῶν τῶν ὁποίων ἡ τέφρα ἦτο τοποθετημένη ἐντὸς πρωτογόνων χειροποιήτων ἀγγείων.

Ὅπισθεν τοῦ Σιδηροδρομικοῦ Σταθμοῦ ἐντὸς τοῦ ποταμοῦ Κλαδέου ἀπεκαλύφθη μετὰ τὴν διακοπὴν τῶν χειμερινῶν βροχῶν νέος ἀριθμὸς μεσοελλαδικῶν καὶ μυκηναϊκῶν ὀστράκων. Εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν τοῦ ποταμοῦ εἶχεν εὐρεθῆ καὶ κατὰ τὸ παρελθόν ἰκανὸς ἀριθμὸς ὀστράκων καὶ ἀγγείων μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

Φειὰ

Εἰς τὸν παρὰ τὸν σημερινὸν κόλπον τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου ἀρχαῖον λιμένα τῆς Ἠλείας Φειᾶν συνεχίσθησαν αἱ ὑποβρύχιοι ἐρευναι τῇ ἐβελουσίᾳ συνεργασίᾳ Ἑλλήνων καὶ ξένων ἀρχαιοφίλων δυτῶν, διεπιστώθη δὲ ἡ ὑπαρξὶς νέων κτηρίων καὶ κατεσπαρμένων εἰς τὸν βυθὸν ἀρχιτεκτονικῶν τεμαχίων, ἐν οἷς πολλὰ κιονόκρανα δωρικά καὶ ἰωνικά. Ἀνεσύρθησαν πολλὰ ἀγγεῖα, ἀμφορεῖς, πίθοι κ. ἄ. καὶ ὄστρακα χρονολογούμενα ἀπὸ τῆς ἀρχαϊκῆς μέχρι τῆς ὑστερας ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Βλ. εἰς παρένθετον πίνακα χάρτην τοῦ ἀρχαίου λιμένος τῆς Φειᾶς, ἐφ' οὗ σημειοῦνται, μετὰ τὰς γενομένας ἐρεῦνας, τόσον ἐντὸς τῆς θαλάσσης, ὅσον καὶ ἐπὶ τῆς ἀκτῆς, τὰ ἐπισημανθέντα λείψανα τῆς ἀρχαίας ταύτης πόλεως. Ἐπίσης φαίνεται τὸ σχῆμα τοῦ κόλπου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅστις τότε εἶχε πολὺ στενωτέρας τὰς δύο εἰσόδους, ἐκατέρωθεν τῆς προκειμένης τοῦ λιμένος νησίδος.

Λεχαίνᾳ

Ἀπεκαλύφθη τυχαίως ταφὴ ἐντὸς πίθου περιέχουσα κύλικα τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ.

Ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ χωρίου Βολάντζα καὶ ἐκ τοῦ ἐκεῖ παραρρέοντος Ἀλφειοῦ προέρχεται ἰκανὸς ἀριθμὸς χαλκῶν ὄπλων, ἥτοι κνημίδων, περικεφαλαιῶν κ. ἄ.

Πλατιάνα

Ἀνωθεν τοῦ χωρίου Πλατιάνα καὶ παρὰ τὴν θέσιν Καρίνα, εὐρέθη τυχαίως ὑπὸ παιδὸς καρπὸς ἀριστερᾶς χειρὸς ἐξ ἀγάλματος ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

Εἰς ἐτέραν θέσιν τοῦ αὐτοῦ χωρίου ὀνομαζομένην Πτέρη, 300 μ. μακρὰν τῆς πρώτης, ἀπεκαλύφθησαν κατόπιν τῶν χειμερινῶν καταρρακτωδῶν βροχῶν βαθμίδες κτηρίων.

Πλάτανος

Παρὰ τὸ χωρίον Πλάτανος Ὀλυμπίας καὶ ἐντὸς τοῦ ἐλαιῶνος τοῦ Γ. Παπαβασιλείου εἰς θέσιν Καμάρι ὑπάρχει μέγας ἀριθμὸς τάφων ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Ἐπίσης εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν καὶ εἰς τὸ κτῆμα τοῦ Σωτηρίου Γκότση τάφοι ἐλληνικῆς ἐποχῆς.

Ἄλλοι χώροι

Ἐκ τῆς περιφερείας τοῦ χωρίου Νεραΐδα (Καλολετσή) προέρχεται ἰκανὸς ἀριθμὸς ἐπιγραφῶν κλασσικῆς καὶ ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον εὐρέθη τυχαίως μικρὸν μαρμάρινον κυκλαδικὸν γυναικεῖον εἰδῶλιον ὕψ. 0,12 μ. Εἶναι τὸ τρίτον, μετὰ τὰ κατὰ τὸ παρελθόν ἔτος εἰς ἀρχαίαν Φειᾶν ἀποκαλυφθέντα δύο κυκλαδικὰ εἰδῶλια, εὐρισκόμενον εἰς Ἠλείαν. Εἰς τὴν ὡς ἄνω περιοχὴν ὑπάρχει καὶ πλῆθος ἀρχαίων ἐρειπίων ἀπὸ τῆς προϊστορικῆς μέχρι καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἄνευ διακοπῆς.

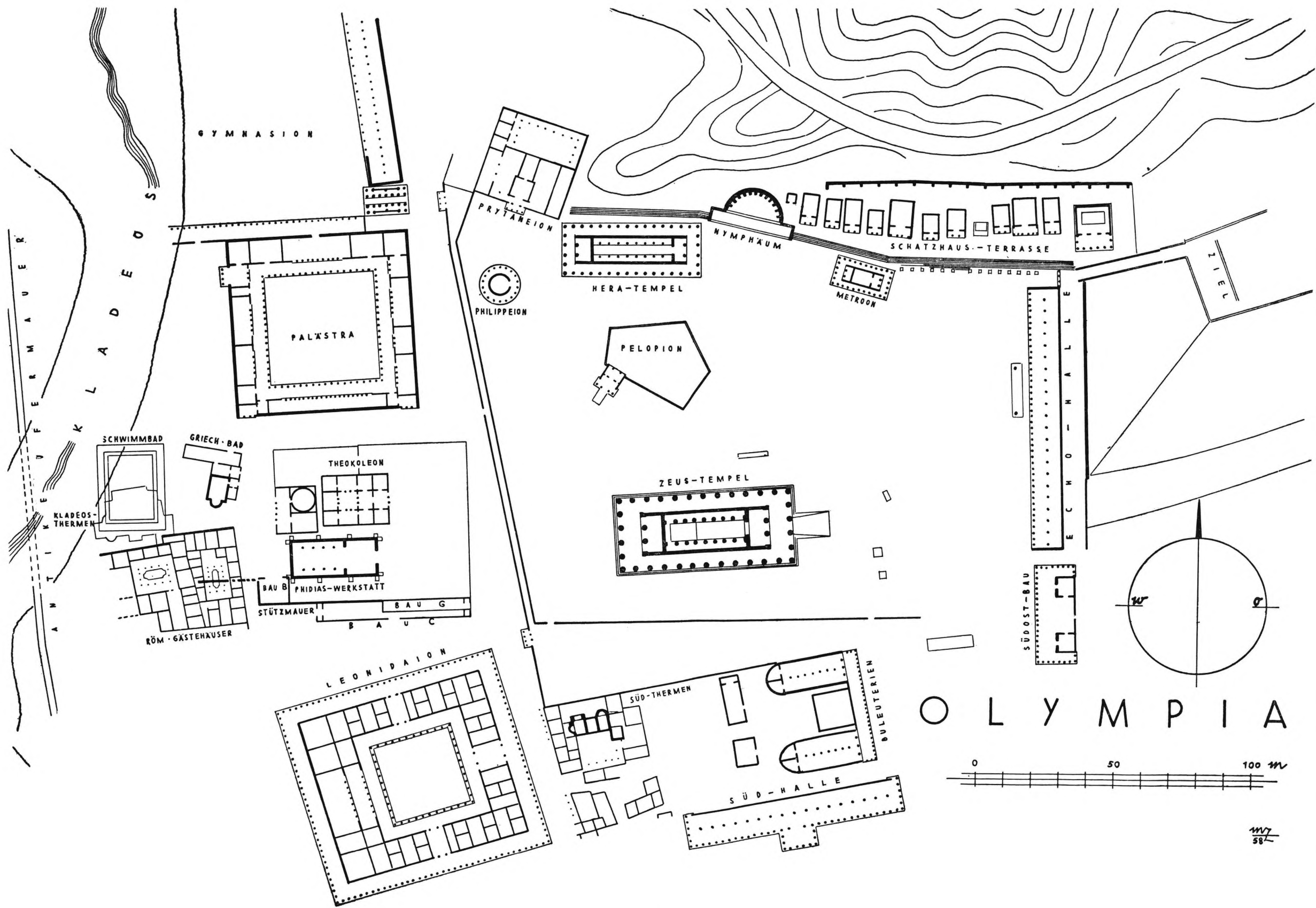
Δυτικῶς τοῦ χωρίου Σαλμώνη Πύργου καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.000 μ. ἀπ' αὐτοῦ ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν δι' ἐκσκαφῆς διάνοξιν τῆς κοινοτικῆς ὁδοῦ τάφος ἐντὸς πίθου, ὅστις περιεῖχε πλὴν τῶν ὀστέων δύο τριφυλλοσχήμους οἰνοχόας, σκύφον, ἄωτον κύπελλον καὶ ἀμαυρόχρουν μικρὰν οἰνοχόην. Ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ὑπομυκηναϊκῆς εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν ἐποχὴν.

Εἰς τὰ σύνορα μεταξὺ τῶν χωρίων Κλάδεος καὶ Καυκανιά καὶ ἐπὶ λόφου εἰς θέσιν Φεγγαράκι ἐπεσημάνθη συγκρότημα τάφων λακκοειδῶν λαξευμένων εἰς τὸν ἐκ ψαμμίτου λίθου μαλακὸν βράχον καὶ καλυπτομένων διὰ σειρᾶς πλάκων. Ἠρευνήθη εἰς ἡμιανεωγμένους τάφους περιέχων μέγα ἀριθμὸν μικρῶν ψήφων περιδεραίου ἐξ ὑαλομάζης. Πρόκειται περὶ τάφων πιθανώτατα μυκηναϊκῶν. Εἰς τὴν παρακειμένην τοῦ εἰρημένου λόφου κοιλάδα εἶναι κατεσπαρμένα πλῆθος ὀστράκων ἀγγείων ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

Παρὰ τὸ χωρίον Μπρούμα εὐρέθη χαλκοῦν ἀνδρικὸν ἀγαλμάτιον (ὕψ. 0,06) αὐστηροῦ ρυθμοῦ.

ΝΙΚ. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

*

Plan 1

DIE AUSGRABUNGEN IN OLYMPIA 1952-1958

Das Deutsche Archäologische Institut hat seine schon vor dem Kriege begonnenen Ausgrabungen im Herbst 1952 wieder aufgenommen und bis zum Ende des Jahres 1960 in neun grossen Grabungsperioden fortgeführt. Im Jahre 1961 wurde eine Pause eingelegt, um für die Reinigung und Bearbeitung der überreichen Funde Zeit zu gewinnen. Die Arbeiten bis 1958 über die hier berichtet wird, sind bereits in drei umfangreichen «Berichten» zusammenfassend dargestellt¹. Wir dürfen uns daher für diese Zeit kurz fassen und uns darauf beschränken, nur die wichtigsten Ergebnisse und Funde hervorzuheben.

Die erste Kampagne, im Herbst 1952, war der Fortsetzung und dem Abschluss der schon vor dem Kriege in Angriff genommenen Untersuchungen am Westende des Stadions gewidmet, wobei der westliche Zuschauerwall und die Südwestecke bis zum gewachsenen Boden abgetragen und die Ausgrabungen in Verfolgung der Reste des frühklassischen Stadions auch auf das Gebiet der nachmaligen Echohalle ausgedehnt wurden. Beobachtungen der Erdschichten in vielen eigens zu diesem Zweck angelegten Gräben haben zu dem sicheren und für die Geschichte wie die Topographie Olympias hochwichtigen Ergebnis geführt, dass sich die Stadionlaufbahn des 5. Jhdts. nicht mit der späteren Laufbahn deckte, sondern etwas über 10 m südlicher lag und ca. 75 m weiter nach Westen reichte. Ihre nördlichen und südlichen Grenzen konnten mit Sicherheit festgestellt werden, ebenso der Raubgraben der Zielschwelle². Im Plan 2 ist das frühklassische Stadion im Verhältnis zum Stadion des 4. Jhdts. mit durchbrochenen Linien eingezeichnet. Man sieht daraus, dass sich das ältere Stadion unmittelbar zum Heiligtum öffnete, von

dem es ein durch keine architektonische Grenze geschiedener Teil war. Die Lage des älteren Stadions bezeugt, dass die ursprüngliche enge Bindung der Agone an den Kult noch in klassischer Zeit lebendige Wirklichkeit war. In der räumlichen Entwicklung des Heiligtums bedeutet die Verlagerung des Stadions um die Mitte des 4. Jhdts. einen der entscheidendsten Einschnitte. Erst diese neu gewonnene Erkenntnis setzt uns auch in die Lage, Xenophons Schilderung der Kämpfe, die im Jahre 364 v. Ch. in der Altis stattfanden, richtig zu deuten und topographisch auszuwerten³. Von den mannigfachen Bronze- und Terrakottafunden in diesem Grabungsabschnitt seien hier nur zwei herausgehoben: ein bis auf die Hände, die einst den Ringhaken eines grossen Dreifusses hielten, vollständig erhaltener Bronzejüngling aus der Zeit um 700 v. Chr. (Taf. 104 a), zu dem sich später im Bereich der Pheidiaswerkstatt das Gegenstück fand (Bericht VII 151ff. Taf. 62-67), und ein kastenförmig gebauter Rammbock, gleichfalls aus Bronze (Taf. 104 b). Der Kasten springt in einem Keil vor, dessen zerstörende Wirkung durch eine Reihe von je fünf spitzen, massiven Zacken erhöht war, die beiderseits am Fuss des Keils ansetzen. Die Zacken zeigen deutliche Spuren starker Abnutzung; es ist daher kein Zweifel, dass das schwere Gerät, das mit wuchtigen Nägeln an einem Balken befestigt war, tatsächlich als Mauerbrecher diente. Es muss mit einer Beuteweihe nach Olympia gekommen sein. Die schönen Widderköpfe, die als sprechendes Bild in Relief an der Seite des Kastens angebracht sind, weisen den einzigen «Widder», der uns aus dem Altertum erhalten ist, in die Mitte des 5. Jahrhunderts (veröffentlicht Bericht V 75ff. Taf. 40-42). Hundert Jahre später ist er bei der Erneuerung des Stadions unter die Erde gekommen.

Von 1953 bis 1958 lag der Schwerpunkt der Arbeit in dem weiten Gelände, das der Altis im Westen und Südwesten vorgelagert ist. Im Anschluss an die schon vor dem Krieg vollendete Aufdeckung des Bäderviertels zwischen dem sogenannten «Heroon» und dem Kladeos, dessen bauliche Anlagen von der Mitte des 5. Jahrhunderts bis in die römische Zeit reichen (Bericht IV 32ff. Taf. 8-20), wurde im Winter

1. E. Kunze mit H. V. Herrmann u. H. Weber, V. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Winter 1941/2 u. Herbst 1952 (Berlin 1956). — E. Kunze mit F. Eckstein, H. V. Herrmann, A. Mallwitz u. H. Walter, VI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Winter 1953/4 u. 1954/5 (Berlin 1958). — E. Kunze mit E. Goette, Ch. Habicht, A. Mallwitz u. F. Willemsen, VII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Frühjahr 1956 bis 1958 (Berlin 1961). — Im Folgenden werden diese Berichte als «Bericht V, VI, VII» zitiert.

2. Der Befund des frühklassischen Stadions ist im V. Bericht S. 12ff. eingehend beschrieben und durch die Schnitte auf den Tafeln 2-4 festgehalten.

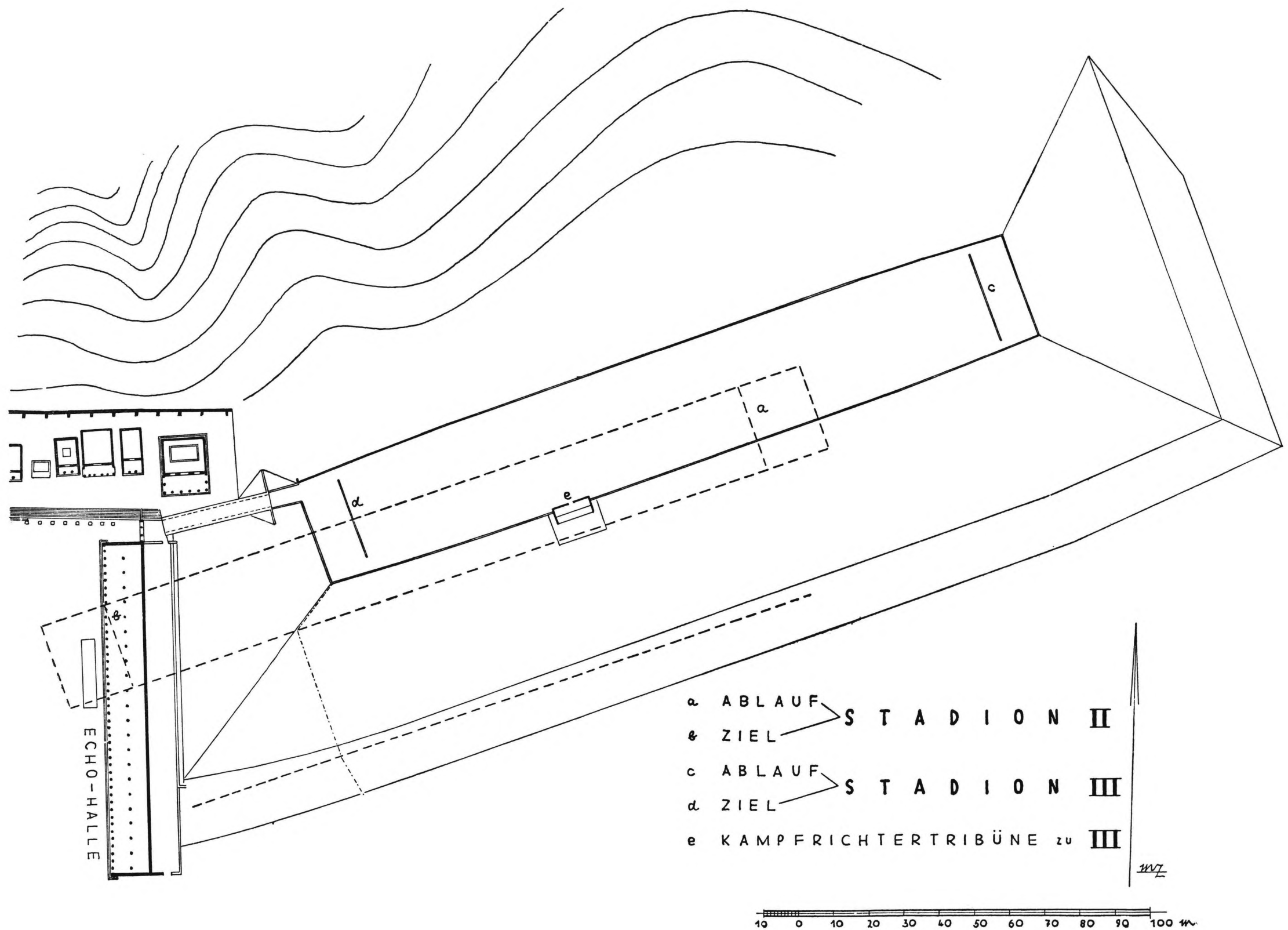
3. Siehe I. Kovtē, Τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ' π.Χ. αἰῶνα 3ff. (Athen 1958).

1953/4 zunächst das teilweise ebenfalls schon vor dem Kriege freigelegte Gebiet südlich der Bäder fertig ausgegraben. Aus klassischer Zeit sind hier nur Werkplätze nachgewiesen worden, unter denen eine gut erhaltene und in allem wesentlichen sicher rekonstruierbare Mühle, die wahrscheinlich zur Herstellung von Marmormehl oder Gips gedient hat, besonders interessant ist (Bericht VI 18ff. Abb. 7/8). Überlagert werden diese klassischen Reste von einer Gruppe bescheidener hellenistischer Gebäude, die aber sehr zerstört sind und deren Bestimmung nicht mehr auszumachen ist. Darüber setzen sich in zeitlicher Aufeinanderfolge zwei römische Peristylhäuser, deren jüngerer durch Scherbenfunde etwa um 200 n. Chr. datiert werden kann. Das ältere Haus wurde zur selben Zeit umgebaut. Diesem Umbau gehört ein aus kleinen Feldern zusammengesetzter Mosaikfußboden an, der einen Teil eines sonst mit Tonplatten gepflasterten Brunnenraums schmückt. Auch für die spät- und nachantike Verfallszeit des Heiligtums ergaben sich einige wichtige Beobachtungen. Der ganze Komplex ist mit dem datierenden Befund an Keramik und Münzen bereits ausführlich veröffentlicht (Bericht VI 12ff. Taf. 2-11). Von den Zufallsfunden aus diesem Gebiet seien genannt: an Bronzen ein geometrischer Wagen mit Lenker (Bericht VII 141ff. Taf. 58) und ein feiner spätarchaischer Pfannengriff in Gestalt eines mit einem Schurz bekleideten Mädchens, ferner eine ungewöhnlich qualitätvolle hellenistische Statuette des Pan aus korinthischem Ton (Bericht VI 195ff. Taf. 81), ein bärtiger Marmorkopf, die römische Kopie eines Werkes strengen Stils (Bericht VI 200ff. Taf. 82/3), sowie der als Türschwelle verwendete Oberteil einer für die Geschichte des Apolloheiligtumes von Aktion bedeutsamen hellenistischen Inschriftstele des akarnanischen Bundes, deren anpassender Unterteil sich ein Jahr später im Gebiet der Südthermen fand. Ihr Text ist inzwischen von Chr. Habicht behandelt (Hermes 85, 1957, 86ff.) und auch in das Corpus der akarnanischen Inschriften aufgenommen (IG. IX 1,2 Nr. 583).

Drei lange Grabungsperioden (1953-1955) erforderte die volle Freilegung des tief verschütteten Leonidaions, des riesigen, von Leonidas von Naxos gestifteten und wohl auch erbauten Gästehauses des späten 4. Jhdts., von dem die alte Grabung nur die nördliche Hälfte aufge-

deckt hatte. Die Ausgrabung erbrachte ein klareres Bild von der ursprünglichen Anlage und den römischen Umbauten. Der Grundriss des spätklassischen Baues erscheint zum erstenmal auf unserem Gesamtplan 1. Genaue Schichtbeobachtungen erlauben eine präzisere Datierung der einzelnen Bauperioden. Die Erhaltung des spätklassischen Baues war zum Teil besser, als nach dem Befund der alten Grabung erwartet werden konnte, zumal an der Südwestecke, wo eine Reihe von Orthostaten der Aussenmauer noch aufrecht steht und wo sich auch die vierzehn westlichsten Säulenbasen des südlichen Umgangs in situ auf dem Stylobat fanden (Taf. 104 c). An die Südwestecke schob sich seit dem 3. Jhd. n. Chr. ein anscheinend ziemlich ausgedehnter Baukomplex heran, dessen Ziegelmauerwerk an einer Stelle noch bis zu den Gewölbeansätzen ansteht. Da sich dieser auch nach der Zerstörung des Leonidaions weiter benutzte und mehrfach veränderte Bau nach Süden und Westen über die Grabungsgrenze hinaus erstreckt, konnte er nur angeschnitten, nicht ganz ausgegraben werden. In zwei kleinen hochgelegenen Räumen, die schon einer späteren Verwendung angehören, kamen wohlerhaltene, aber bescheidene Mosaikfußböden zum Vorschein (Taf. 105 c). Das Leonidaiongelände selbst war bis zur Errichtung des spätklassischen Baues so gut wie unbenutzt. Nur wenige ältere Baureste wurden festgestellt. Ihre Bestimmung lässt sich nicht mehr erkennen, keinesfalls haben sie aber lange bestanden. Denn nach Ausweis der Scherbenfunde sind diese bescheidenen Anlagen erst kurz vor der Erbauung des Leonidaions entstanden. Wichtig sind sie nur insofern, als sie zum grossen Teil aus Material des Zeustempels bestehen, stückierten Säulentrommeln und zersägten Geisonblöcken, die vielfach noch lebhafte Spuren ihrer Bemalung bewahren. Sie erbringen einen neuen Beweis dafür, dass um die Mitte des 4. Jhdts. eine durchgreifende Reparatur des Zeustempels stattgefunden hat. Unter den Funden aus den höheren Schichten im Innern des Baues sind neben zahlreichen Scherben, Lampen sowie Kupfer- und Silbermünzen vor allem auch Poroswerkstücke des Leonidaions selbst und gut erhaltene Bestandteile seines Tondaches zu nennen.

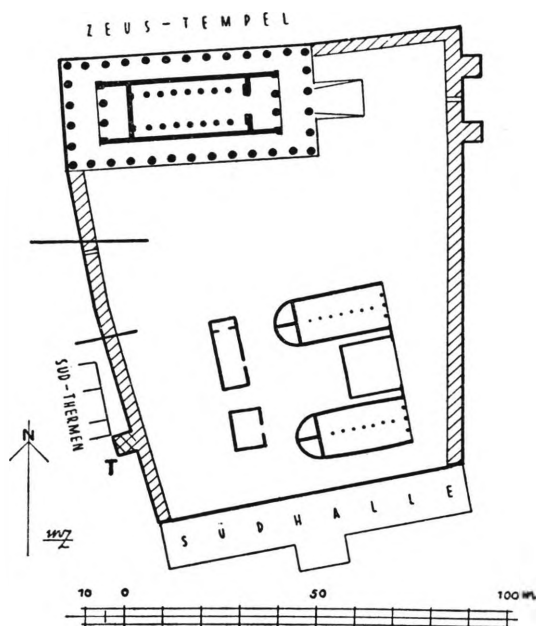
Im gleichen Zug mit der Freilegung der Südhälfte des Leonidaions wurde auch das östlich

Plan 2 Olympia. Stadion II und III in ihrem Verhältnis zueinander

anschliessende Gelände bis zum Westende der Südhalle und zur Westflucht der späten Festungsmauer (Plan 3), so weit es die Überbauung zuliess, bis zum gewachsenen Boden ausgegraben. In diesen Bereich fällt zunächst die vom Alpheios her entlang der östlichen Peristasis des Leonidaions in das Heiligtum führende Strasse. Die Untersuchung ergab, dass sich die Strasse, so lange die Säulen noch standen, nur wenig erhöhte, dass aber ihr Niveau später bis in die nachantike Zeit rasch und sehr beträchtlich anstieg. Östlich von der Strasse wurden die schon vor dem Kriege angeschnittenen «Südthermen» völlig ausgegraben. Sie sind erst in der ersten Hälfte des 3. Jhdts. n. Chr. errichtet. Südlich davon kamen schlecht erhaltene Reste eines ebenfalls spätrömischen Hauses zu Tage. Zwei seiner Räume waren mit sehr zerstörten Mosaikfußböden ausgestattet. Die einzige Bauanlage aus klassischer Zeit ist eine im Osten des Grabungsabschnitts aufgedeckte breite, kurvierter Mauer (Taf. 105 b) aus wiederverwendeten Steinen, von denen manche, wie einige in der Nähe des Pelopions gefundene Steine (Dörpfeld, *Alt-Olympia* I 122 Abb. 25) ursprünglich als Pfosten eines hölzernen Gitters gedient hatten. Reiner, fast ganz fundleerer Sand umgibt diese Mauer auf beiden Seiten. Sie ist wohl als Stützmauer zu verstehen, die einen erhöhten Bezirk von unregelmässiger Gestalt begrenzte. Leider lässt sich die ursprüngliche Bestimmung dieser Anlage nicht mehr feststellen, da die Fortsetzung des Mauerzuges durch den östlichen Annex der Südthermen und weiter durch die Festungsmauer restlos zerstört worden ist. Daher ist auch die naheliegende Vermutung, dass es sich um das lange an verschiedenen Stellen vergeblich gesuchte Hippodameion handeln könnte, nicht mehr zu erweisen. Dagegen führte die Aufdeckung eines vor der Westmauer der Festung vorspringenden Turmes (Taf. 105 a) zu einem sicheren und für die Geschichte Olympias ebenso unerwarteten wie bedeutsamen Ergebnis. Bekanntlich wurde das befestigte Viereck (Plan 3) schon von den alten Ausgräbern freigelegt, seine dicken Mauern aber, die ausschliesslich aus Spolien erbaut waren, mussten aufgelöst werden, um das kostbare Material an Basen, Inschriften und Werkstücken archaischer und klassischer Bauten zu gewinnen. Nur der Westturm, der ausserhalb der Grabungsgrenzen fiel, war der Aufmerksam-

keit der Ausgräber entgangen. Glücklicherweise war sein Zusammenhang mit den Erdschichten bis über das Leonidaion hinweg noch ungestört. Bei ihrer Untersuchung stellte es sich heraus, dass die Festung nicht erst, wie man früher geglaubt hatte, in iustinianischer oder gar späterer Zeit, sondern schon im 3. Vier-

Plan 3. Festungsmauer (Planskizze von A. Mallwitz)

tel des 3. Jahrhunderts n. Chr. errichtet worden ist. Es ist klar, dass in dieser Zeit ein so folgenschwerer Eingriff in den Baubestand Olympias, der den heiligen Bezirk auf einen kleinen Bruchteil seines ursprünglichen Areals reduzierte, nur in einer akuten Gefahr seinen Grund gehabt haben kann, wie sie die damals auch die Peloponnes bedrohenden Barbareneinfälle darstellten. Um das Material für die offenbar in aller Eile hergestellten Mauern zu gewinnen, die wenigstens einen Kern des Heiligtums und seine grössten Kostbarkeiten schützen sollten, wurden viele der ausserhalb liegenden Bauten systematisch abgetragen, darunter auch das Leonidaion, von dem zahlreiche Bauglieder schon von den alten Ausgräbern aus der Westmauer herausgeholt worden waren. Auch unser Turm ist fast ausschliesslich aus Werkstücken des Leonidaions aufgeführt.

Auf unserer Abbildung erkennt man deutlich Teile der ionischen Aussenarchitektur (Säulentrommeln, Kapitell und Stücke des Architravs) sowie Stücke des Triglyphenfrieses vom dorischen inneren Säulenhof. Nach der Zerstörung der anderen Festungsmauern ist der Turm das einzig noch aufrechte Denkmal jener Katastrophe, der so viele Bauten der Vergangenheit zum Opfer gefallen sind. Selbst wenn einige davon, wie auch das Leonidaion, notdürftig wieder benutzbar gemacht wurden und sogar der durch den Festungsbau stark mitgenommene Zeustempel eine letzte Wiederherstellung seines Daches erlebte (vgl. Olympische Forschungen IV 124) erlebte, so hat sich Olympia von diesem Schläge doch nicht wirklich zu erholen vermocht. Folgen und Ausmass der Katastrophe erhellen übrigens auch daraus, dass keine zum Heiligtum gehörende Inschrift jünger ist als die sechziger Jahre und dass, wie die Listen der Kultbeamten, auch die kontinuierliche Überlieferung über die olympischen Sieger um diese Zeit abbricht.

Unter den Funden des Südthermengebiets stehen wieder Keramik und Münzen zahlenmässig an erster Stelle. An sonstigen Einzelunden verdienen ausser der schon oben genannten unteren Hälfte der akarnanischen Urkundenstele vor allem zwei wiederverwendete Statuenbasen eine besondere Erwähnung. Auf der einen stand, an den Einlasspuren des Bronzebildes noch kenntlich, der nemeische Löwe, den nach Pausanias (V 25, 7) Hippotion von Tarent, zusammen mit einem Heraklesbild auf zwei getrennten Sockeln in der Altis aufgestellt hatte. Die Vorderseite des Steins trägt das Weihepigramm, das sich auf beide Stiftungen bezieht, und darunter die Signatur des auch von Pausanias genannten Künstlers:

Ἰππ[] οἰώ[ν] : πατρὶς δὲ Τάρας : παῖ[ς] δ' Ἐμπεδοκλήμω
 Λισσ[] ὁ μένος σὲ Ζεῦ δῶρ' ἀνέθηκα τάδε.
 Νικόδαμος : ἐποίησε.

Der zweite Basisstein stammt aus dem Zusammenhang eines grossen Kalksteinbathrons, von dessen Existenz in Olympia wir bisher nichts wussten. Der Block, der auf beiden Seiten Anathyrose hat, trägt auf der Vorderseite ein aus vier Distichen bestehendes Epigramm, von dessen Versen jeweils nur das Ende erhalten ist

(Taf. 106 a) ; die verlorenen Zeilenanfänge standen auf dem links anstossenden Stein:

-vv-vv-vv-vv ε / ὄχος ἀέξων
 -vv-vv- -vv / ἱστορίην
 3 -vv-vv-vv-v / ἰφ Κριτόλαε
 -vv-vv- -vv / ἰεις ἄγνων
 5 -vv-vv-vv / ἰαις ἐδπειθέα γῆρον
 -vv-vv- -vv / ἰ ὕμνοπόλων (oder ὕμνοπολῶν ?)
 7 -vv-vv-vv- / ἰ πρόμον Ἀτθίδι γαίῃ
 -vv-vv- / ἰστορ' Ἀριστοτέλους

Die künstliche, gesuchte Sprache des hellenistischen Gedichts vereitelt jeden begründeten Ergänzungsversuch. Aber aus den Bruchstücken geht immerhin so viel hervor, dass der Z. 3 angeredete Kritolaos ein Peripatetiker war (Z. 8). Er wird als Gelehrter (Z. 2), Redner (Z. 5), Dichter (Z. 6) und «Vorkämpfer für das attische Land» (Z. 7) gerühmt. Danach kann kein Zweifel sein, dass sich die Verse auf jenen Kritolaos beziehen, der als Haupt der peripatetischen Schule, zusammen mit dem Akademiker Karneades und dem Stoiker Diogenes, im Jahre 156/5 v. Chr. nach Rom gesandt wurde, um vor dem Senat in dem Streit um Oropos die Interessen Athens zu vertreten. Wir haben also offenbar den Rest eines grossen Denkmals vor uns, das die Athener zu Ehren der Teilnehmer an der Philosophengesandtschaft in Olympia aufgestellt haben. Zu dieser Vermutung passt die Künstlersignatur, die sich mit hoher Wahrscheinlichkeit ergänzen lässt:

Ἐῤχειρ Ἐὐβον[λίδου] Ἀθηναῖος ἐποίηι

Zu unerwarteten und besonders wichtigen Ergebnissen führte die Untersuchung der beiden südlich vom Theokoleon gelegenen Bauten. Sie begann im Herbst 1954 und wurde erst im Frühjahr 1958 abgeschlossen, als Gewissheit bestand, dass die Schichten mit den kostbaren Funden restlos erschöpft waren. Die zwei Gebäude waren schon im vorigen Jahrhundert freigelegt worden, auch hatten bereits die alten Ausgräber erkannt, dass eines von beiden die von Pausanias (V 15,1) erwähnte Werkstatt des Pheidias sein müsse, in der der Meister nach Pausanias Worten καθ' ἑκάστον τοῦ ἀγάλματος εἰργάζετο. Nur konnte man sich damals nicht einigen, ob dem grossen und geräumigen, nachmals in eine Kirche umgewandelten Gebäude im Norden oder dem südlichen schmalen und langgestreckten schuppenartigen Bau der Name «ἐργαστήριον Φειδίου»

zukäme. Der Plan des alten Olympiawerks begnügte sich daher, beide mit Buchstaben zu bezeichnen: «Bau A» und «Bau C». Auch hatte die alte Grabung vorsichtig beim vorrömischen Niveau haltgemacht und war zum Glück nirgends in die Tiefe gegangen. Daher blieb auch das absolute und relative Alter der beiden Bauten unbestimmt. Um diese Frage zu klären, setzten, im Anschluss an die Untersuchung der klassischen Reste unter den römischen Gästehäusern, unsere Ausgrabungen ein.

Dabei ergab sich zunächst mit voller Sicherheit, dass der grosse Bau A die «Werkstatt des Pheidias» sein muss, weil nur er aus dem 5. Jahrhundert stammt. Vom schmalen südlichen «Bau C» ist ihm nur die westliche Hälfte seiner Nordmauer gleichzeitig. Sie diente als Stützmauer für die hohe Anschüttung, die der Werkstattbau erforderte, da das Gelände vor dessen Errichtung ziemlich steil nach Süden abfiel. Der alte Teil der Nordmauer von «Bau C» endet im Osten genau in der Flucht der Türwand der klassischen Werkstatt. Die Fortsetzung der Mauer nach Osten ist, wie unser Plan 4 deutlich zeigt, später angestückt. Erst in hellenistischer Zeit entstand der allseitig geschlossene schmale «Bau C». Wahrscheinlich diente er zur Aufbewahrung von Material, Geräten und Werkzeugen, die für die dauernde Pflege des Zeustempels und des Kultbildes gebraucht wurden.

Tiefgrabungen im Innern des Werkstattbaues brachten sichere Reste von Giessereianlagen zu Tage (Bericht VII 6 Abb. 3), in deren Umgebung sich auch grosse Mengen von Giessereischutt, wie Bronzeschlacken und Stücke tönerner Gussmäntel, fanden. Mit den hier betriebenen Arbeiten hängt offenbar auch ein dicht an der westlichen Aussenmauer liegender, mit grossen Porosplatten sorgfältig verkleideter rechteckiger Brunnenschacht zusammen (Taf. 106 c) und für bequem zugängliches Kühlwasser sorgte wohl ein tief in den Boden eingelassener grosser Bronzekessel (Taf. 107 b) in unmittelbarer Nähe der erwähnten Giessereireste. Aus diesem Befund geht hervor, dass einige der für den Aufbau des Götterbildes und seines inneren Gerüsts erforderlichen technischen Arbeiten im Inneren des Gebäudes verrichtet wurden.

Natürlich bot der Innenraum nicht entfernt für alle die vielseitigen und verschiedenartigen handwerklichen Tätigkeiten Platz, die die Ausführung des gewaltigen Kultbildes nötig

machte. Ganze Scharen von Künstlern und Handwerkern müssen längere Zeit damit beschäftigt gewesen sein. Und viele von ihnen konnten die ihnen zugewiesene Arbeit ebenso gut im Freien unter dem Schutz eines Zelt-daches oder einer provisorischen Holzhütte ausführen. Tatsächlich haben sich Reste solcher vergänglicher Anlagen ausserhalb des grossen Werkstattbaues im mittleren Teil des nachmaligen «Baus C» erhalten, wo sich die Werkplätze anscheinend besonders dicht ausgebreitet hatten. Vornehmlich in dieser Gegend lag auch der Schutt, dessen kostbarer Inhalt neben den wichtigen Ergebnissen für die Topographie und die Baugeschichte Olympias als Hauptgewinn unserer Ausgrabungen im Bereich der Pheidiaswerkstatt zu buchen ist. Der angestückte Teil der Nordmauer und die jüngere Südmauer von «Bau C» bilden natürlich für den Schutt keine Grenze, vielmehr reicht er unter die späteren Mauern hinweg weiter nach Norden und Süden. Seine Erhaltung ist dem glücklichen Umstand zu verdanken, dass der Werkstattabfall nach der Fertigstellung des Zeusbildes an Ort und Stelle liegen blieb. Man benutzte ihn, um die ursprünglich nur zur Gewinnung eines Bauplatzes für den grossen Werkstattbau vorgenommene Aufhöhung des Geländes nach Süden fortzusetzen. Aus der Zusammensetzung dieses Schuttes aber geht seine Beziehung zum Zeusbild klar hervor.

Schon die grosse Menge der Elfenbeinabfälle, von denen unsere Taf. 107 a nur eine ganz kleine Auswahl gibt, weist deutlich genug auf den Zweck der hier verrichteten Tätigkeit hin. Ebenso lassen sich die Abfälle farbiger oder durchsichtiger Steine, unter denen Obsidianstücke mit Bohr- oder Sägespuren (Taf. 107 c), Quarze oder Bergkrystalle besonders zahlreich sind, mit den Nachrichten in unmittelbare Verbindung bringen, die wir über die am Kultbild verwendeten Materialien besitzen. Reiche Aufschlüsse verdanken wir aber vor allem zwei Arten von Matrizen aus sehr mürbem, ganz schwach gebrannten Ton.

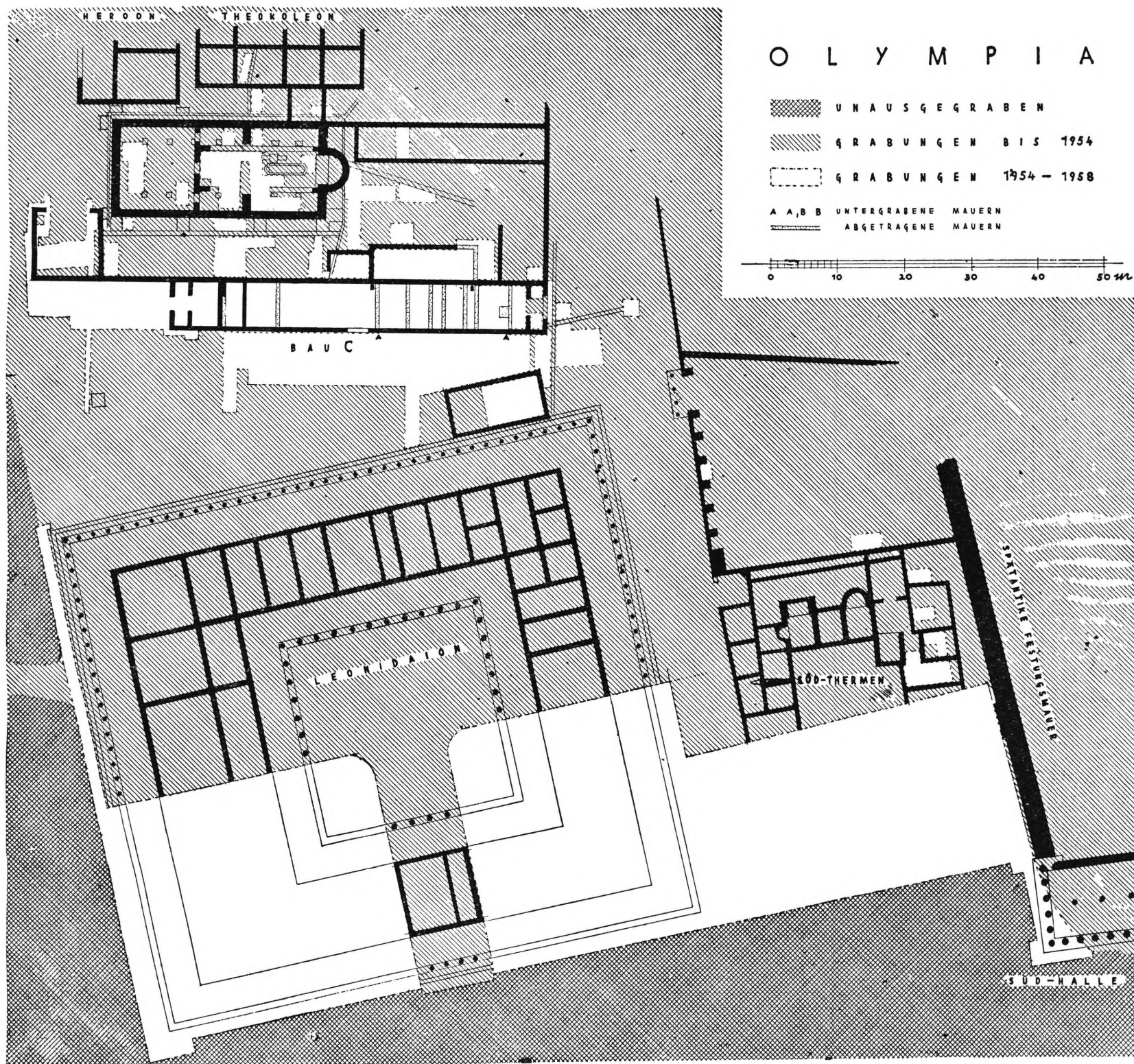
Die eine Gattung dieser Matrizen gewährt einen Einblick in einen komplizierten technischen Vorgang, bewahrt Teile der geformten Oberfläche des Kultbildes und führt uns so in unverhoffte Nähe seiner künstlerischen Gestaltung. Von diesen Tonmatrizen sind etwa sechzig ganz oder in grösseren Stücken erhalten, dazu eine fast unübersehbare Zahl kleinerer

Fragmente. Ihre gemeinsamen Merkmale sind der sorgfältig geglättete flache Boden, auf dem sie horizontal aufrufen, und der unregelmässig breite flache Rand, der die bewegte Innenfläche begrenzt. Ihre Grösse dagegen ist ganz ungleichartig, ebenso der eigenwillige, irrationale Verlauf ihrer äusseren Umrisse und die bald sanft undulierende, bald mächtig ansteigende und absinkende Bewegung ihrer Innenfläche. Da nun die Innenfläche oft weit über den Rand ansteigt, können die Matrizen keine Gussformen sein, andererseits kann in ihnen ihrer geringen Widerstandskraft wegen nur ein sehr leicht zu bearbeitendes Material ausgeformt worden sein. Immerhin wurde die Festigkeit der grösseren Matrizen durch in die Tonmasse eingelegte Eisenbarren verstärkt (Taf. 108 c), einmal sind zu dem gleichen Zwecke Teile eines eisernen Schildbandes in den Boden einer Matrize eingelassen (Taf. 109 a). Nimmt man noch dazu, dass die ausgeformten Flächen für sich allein nichts bedeuten und erst in einem grösseren Zusammenhang einen Sinn gehabt haben können, ergibt sich die Erklärung von selbst: aus den Matrizen wurden die Goldplatten hergestellt, mit denen die Gewänder des sitzenden Zeus und der wesentlich kleineren weiblichen Nebenfiguren (Nike, Horen, Chariten) überzogen waren. Diesen Schluss bestätigen einige Matrizen, die Teile weiblicher Gewänder wesentlich kleineren Masstabes sicher erkennen lassen (Taf. 109 b). Für das Aushämmern dünner Goldfolie sind die Matrizen, wie das Experiment eines Goldschmieds gelehrt hat, in der Tat geeignet. Es ist wohl mehr als ein schöner Zufall, dass sich in der Werkstattschicht auch ein feines Hämmerchen aus Bronze gefunden hat (Taf. 110 a), wie es Goldschmiede noch heute zum Aushämmern von Edelmetall benutzen.

Die zweite Kategorie von Tonmatrizen lehrt für das Zeusbild des Pheidias etwas überraschend Neues. Es sind Gussformen, und man erkennt sofort, dass daraus Ornamente, Teile von Anthemien und Streumuster, geformt wurden (Taf. 110 - 112). Wir besitzen auch Reste des aus diesen Formen gewonnenen Produkts, die über ihren Zweck keinen Zweifel lassen. In einer derselben lag nämlich bei der Auffindung noch der darin hergestellte Dreistern aus Glas (Taf. 110 b). Und auch sonst fanden sich im Schutt manche Rest fertiger und halbfertiger Palmetten- und Blütenblätter (Taf. 110 c) und

anderer Anthemienteile aus Glas, teils noch mit dem Gussüberschuss behaftet, teils schon davon befreit, und ebenso wundervoll wie sorgfältig geschliffen (Taf. 110 c). Sie passen vielfach in erhaltene Formen genau hinein. Ausserdem enthielt der Schutt aber auch eine sehr grosse Menge von ungeschmolzenem Glas. Es ist ein sehr reines, durchsichtiges Glas, das einen Kenner wie Ray W. Smith an Glasfunde aus Persepolis erinnerte und das jedenfalls orientalischer Herkunft ist. Das Glas wurde also als Rohmaterial in Blöcken aus dem Orient importiert, um an Ort und Stelle in den eigens zu diesem Zwecke hergestellten Tonformen gegossen zu werden. Pheidias hat danach alle nur irgend erreichbaren technischen Mittel zur Erhöhung des Zeusbildes genutzt. Dass Pausanias in seiner Aufzählung der verwendeten Stoffe das Glas nicht erwähnt, ist nicht verwunderlich, da es von durchscheinenden Steinen ohne genaue Untersuchung gar nicht zu unterscheiden war. Nicht zufällig hiess das Glas bei den Griechen, ehe das Spezialwort «θαλος» aufkam, «χρυσή λίθος». Wo der gläserne Schmuck am Bild angebracht war, wissen wir nicht. Es liegt aber nahe anzunehmen, dass er an den Gewändern sass, deren «ἀνθῶν τὰ κρίνα ἐμπεποιημένα» Pausanias ausdrücklich erwähnt. Aber auch die goldenen Diademe der weiblichen Figuren kommen in Frage, zumal der Masstab der meisten erhaltenen Formen und Glasreste gut zu den etwas überlebensgrossen Nebenfiguren, nicht aber zur Riesengrösse des Gottesbildes selbst, passt. Zum Glück haben sich indes auch einige Formen gefunden, deren Format der Riesengrösse des Gottes durchaus entspricht (Taf. 112 a). So hat z. B. das aus mehreren Fragmenten zusammengesetzte Blatt (Taf. 112 a rechts) in seinem unvollständigen Zustand noch eine Länge von nicht weniger als 28 cm! Natürlich sind solche grosse Formen, die schon durch den Gussprozess stark gelitten haben müssen, viel schlechter erhalten als die Mehrzahl der kleineren.

Der sonstige Werkstattabfall sagt weniger aus, rundet aber das Bild eines ausgedehnten Werkstattbetriebes in willkommener Weise ab. Eine ungeheure Menge von Bronzeblechabfällen zeigt einen grossen Verbrauch von Altmaterial zu den verschiedensten technischen Zwecken. Die Reste stammen vor allem von zur Wiederverwendung zerschnittenen Kesseln, gehämmerten Dreifussbeinen, Pfostenbeschlägen,

Plan 4. Pheidias - Werkstatt und Leonidaion, Ausgrabungen 1954 - 1958

Schilden und Helmen. Von den ebenfalls zahllosen Eisenresten geben sich viele als vierkantige Barren zu erkennen, wie sie zur Festigung der tönernen Gewandmatrizen dienten. Dass auch Blei nicht fehlt, versteht sich bei dessen vielfältigen technischen Verwendungsmöglichkeiten von selbst. Bemerkenswert ist ferner die grosse Zahl von Abfällen bearbeiteter Knochen, die wohl verrät, dass am Zeusbild neben dem kostbaren Elfenbein auch dieses billigere Material genutzt wurde. Endlich sind noch Gips, darunter ein grosser Klumpen, Bimsstein, der vielleicht zum Glätten der Goldplatten diente, Reste von Erdfarben, blau und rot in verschiedenen Nuancen, sowie ausser dem schon erwähnten kleinen Bronzehammer auch andere Werkzeuge aus Bronze und Bein zu nennen. Unter diesen seien einige Spatel von vollendet schöner Arbeit besonders hervorgehoben (Taf. 112 b).

Eines der wichtigsten Ergebnisse der Ausgrabung des Werkstattbereichs ist sicherlich die endliche Lösung der alten Streitfrage nach dem zeitlichen Verhältnis der beiden berühmtesten Götterbilder des Altertums, der Athena Parthenos und des olympischen Zeus. Schon die Gewandmatrizen lassen, soweit an ihnen der Gewandstil noch beobachtet werden kann, den Zeus als das Spätwerk erscheinen. Ein Faltenstil, wie ihn etwa unsere Taf. 109 b zeigt, ist nicht denkbar vor der Gipfelstufe der hochklassischen Plastik, die Pheidias an den Parthenongiebeln erreicht hat. Und auch die Formen der pflanzlichen Gebilde aus Glas wird niemand in älterer Zeit für möglich halten. Vollends gesichert wird aber das späte Datum für das Zeusbild durch die Fülle der Keramik, die den Werkstattschutt durchsetzt. Meist handelt es sich um einfache schwarzgefirnisste Keramik der fortgeschrittenen 2. Hälfte des 5. Jahrhunderts, mit Riefel- oder Stempelschmuck oder ganz unverziert. Verhältnismässig selten sind bemalte Scherben; die bedeutendste unter ihnen stammt von einem prächtigen Krater, einem Meisterwerk des Kleophonmalers, das um 430 zu datieren ist (Taf. 114 a): Nike schwebt herab, um einen Kitharoden zu bekränzen. Erst als sich die Untersuchung des Platzes schon ihrem Abschluss näherte, kam der kostbarste Funde zum Vorschein: ein fragmentiertes Kannchen, zwar von jener erstgenannten schlichten Art (Taf. 113 a), aber ehrwürdig durch die Inschrift auf seinem Boden (Taf. 113 b): Φειδίο : εἰμῖ. Dieser bescheidene Becher, dessen sich einst der

grosse Götterbildner bei der Arbeit bedient hat, gibt der Deutung des Befundes die unverhoffte Besiegelung von des Meisters eigener Hand.

Natürlich hat dieser Grabungsabschnitt auch mannigfache Funde geliefert, die mit der Tätigkeit in der Werkstatt des Pheidias in keinem Zusammenhang stehen. So wurden dicht nördlich der Osthälfte von «Bau C» mehrere Brunnen entdeckt. Einer davon enthielt einen reichen und interessanten Komplex hellenistischer Keramik, der zusammen mit einem schon 1941 ausgegrabenen hellenistischen Münzschatz im VI. Band der «Olympischen Forschungen» veröffentlicht werden soll. Zwei andere Brunnen erweisen sich durch den keramischen Befund als um die Mitte des 4. Jhdts. v. Chr. angelegt. Ihnen entstiegen Teile vom Marmordach des Zeustempels (darunter ein grosses Stück der Sima mit gut erhaltenen Farbspuren, die endlich eine sichere Rekonstruktion der gemalten Ranke ermöglichen) und Fragmente zweier Urkundenstelen des arkadischen Bundes (Bericht VII 211ff. Taf. 86,1 u. 87). Das Hauptstück ist ein Bündnisvertrag aus der Zeit, als sich die Arkader des olympischen Heiligtums bemächtigt hatten. Die Eleier werden das feindliche Denkmal sehr bald nach ihrer Rückkehr zerschlagen und seine Trümmer beseitigt haben. Den Fund der Marmorziegel aber darf man mit den Kämpfen in Beziehung setzen, die während der olympischen Spiele des Jahres 364 in der Altis tobten und bei denen die Eleier, wie es Xenophon schildert, auch vom Dach des Zeustempels aus bedroht wurden. Wir gewinnen damit ein neues Zeugnis für eine umfassende Reparatur des Tempels um die Mitte des 4. Jhdts. und zugleich auch einen Hinweis auf deren Ursache. In einem der Brunnen fand sich ferner eine wohl orientalische Kesselatlasche aus Bronze von ausgezeichneter Erhaltung und Qualität. Andere hervorragende Zufallsfunde im Bereich der Pheidiaswerkstatt sind die schon erwähnte Dreifussringhenkelfigur eines Jünglings, dessen Gegenstück im Stadion ans Licht kam (oben Taf. 104 a), eine schöne, leider kopflose weibliche Bronze-statuetten des 7. Jhdts., bekleidet mit reich gemustertem Peplos (Bericht VII 166ff. Taf. 69), und endlich die Bronzestatuetten eines den Blitz schleudernden Zeus, ein vorzügliches spätar-chaisches Werk wohl spartanischer Herkunft (Bericht VII 176ff. Taf. 78). Zu diesen gehört wohl auch die prächtige und ausgezeichnet

erhaltene Bronze figur einer Löwin, die hier zum erstenmal abgebildet wird (Taf. 114 b). Sie schmückte einst, mit einem verlorenen Gegenstück zu einer wappenartigen Gruppe vereinigt, ein Gerät. Proportionen und Einzelformen sowieder im Verhältnis zu den Beinen auffallend kleine Kopf lassen am ehesten an ionische Kunst des späteren 6. Jahrhunderts denken. Ein vollständiger Kessel mit zwei bärtigen orientalischen Flügelattaschen und Resten von Löwen- und Greifenprotomen (Bericht VII 9 Abb. 5) fand sich dagegen in der Werkstattschicht selbst und war dort vielleicht zur Verwendung abgestellt. Schliesslich verdanken wir diesem Grabungsabschnitt auch eine beträchtliche Erweiterung unserer Kenntnis der klassischen Dachterrakotten Olympias.

EMIL KUNZE

*

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΙΑΣ ΗΛΙΔΟΣ

Σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς εἰς ἀρχαίαν Ἥλιδα κατὰ τὴν ἐφετεινὴν περίοδον ἦτο ὁ καθαρισμὸς τῶν ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, τὰ ὅποια εἶχον ἀποκαλυφθῆ κατὰ τὸ παρελθὸν ὑπὸ τῆς Αὐστριακῆς Σχολῆς (1910-1914) καὶ εἶχον καλυφθῆ ἐκ νέου ὑπὸ τῶν χωμάτων, εἰς πάχος μεγαλύτερον πολλὰκις τοῦ μέτρου. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ταύτην συνειργάσθη ἡ δ. Βερὼνικα Λεὼν, τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, καὶ ἐβοήθησαν αἱ δίδες Ἀθανασία Μπόγγρη καὶ Ἰφιγένεια Δεκουλάκου. Κυρίως ἡ ἔρευνα περιωρίσθη εἰς τὸ θέατρον καὶ εἰς τὰ κτήρια D καὶ G2 (τοῦ σχεδ. 78 σελ. 89 ἐν Jahresh. 1932 τομ. 27).

Θέατρον : Εἰς τὸ θέατρον ἀπεκαλύφθησαν ἐκ νέου ἡ ΒΑ πάροδος μετὰ τοῦ ΒΑ παρασκηνίου, τὸ κυρίως κτήριον τῆς σκηνῆς, τμήμα τῆς ὀρχήστρας μετὰ τοῦ ἀποχευτικοῦ ἀγωγοῦ τοῦ «Orchesterkanal», ὡς καὶ τμήμα τοῦ κοίλου (Πίν. 115 α).

Εἰς τὴν ΒΑ πάροδον ἀπεκαλύφθη ἐξ ὁλοκλήρου τὸ κατὰ τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα αὐτῆς ἀνάλημμα τοῦ κοίλου, σωζόμενον εἰς πολλοὺς ἐπαλλήλους καὶ παραλλήλους δόμους, κατὰ δὲ τὴν ἀρχὴν τῆς παρόδου ἀνεσκάφησαν δύο ρωμαϊκοὶ τάφοι σαμαρωτοὶ ἐκ κεράμων. Ἐξ ἄλλου ἦλθον εἰς φῶς τὰ θεμέλια τῶν τοίχων τῆς σκηνῆς μετὰ τοῦ ΒΑ παρασκηνίου μόνον (Πίν. 115 β), ὡς καὶ αἱ βάσεις τῶν μετὰ ἡμικίωνων πεσσίσκων τοῦ προσκηνίου· αὗται συνδέονται διὰ τειχίου λήγοντος κάτω εἰς κυμάτιον (Πίν. 118 α, β). Ἐπίσης κατὰ τὸ ΒΑ ἄκρον τοῦ κυρίως κτηρίου τῆς σκηνῆς, ἀπεκαλύφθη δάπεδον ἐκ μικρῶν ψηφίδων,

συνδεομένων διὰ κονιάματος, εἰς τὸ ἀντιστοιχοῦν δὲ ΝΔ χαλικοστρωτον δάπεδον (Πίν. 118 α) πολλοὶ τῶν δόμων τῆς σκηνῆς φέρουν ἐγκοπὰς εἰς σχῆμα διπλοῦ Ταῦ μὴ ἀντιστοιχοῦσας πολλὰκις ἐπὶ συνεχομένων δόμων, φαίνεται δὲ οὕτω πιθανὸν ὅτι τὸ θέατρον, πλὴν τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς φάσεώς του, ὑπῆρχεν ἤδη εἰς τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν.

Εἰς τὸ ἀνασκαφὴν τμήμα τῆς ὀρχήστρας, ἀπεκαλύφθη ὁ ἀποχευτικὸς ἀγωγός, ὡς οὗτος μετεσκευάσθη κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ἐκτισμένος δι' ὀπτῶν πλίνθων, ἐπίσης τὰ θεμέλια τοῦ ἀγωγοῦ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων κάτωθεν τοῦ ΒΑ τμήματος τοῦ κυρίως κτηρίου τῆς σκηνῆς ὡς καὶ ὁ τοῦ ρωμαϊκοῦ ὀπισθεν αὐτῆς (Πίν. 115 α).

Ἡ τάφος, τὴν ὁποίαν εἶχεν διανοίξει ὁ Walter εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ κοίλου, διηρῦνθη καὶ ἐπεξετάθη μέχρι τῆς περιφερείας αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ πάλιν δὲν ἀνευρέθησαν ἴχνη κερκίδων· ἀπεκαλύφθη ὁμοῦ στρώμα κεραμόχρουν, παρουσιάζον κεκλιμένην ἐπιφάνειαν· τοῦτο, εὐρισκόμενον ἀμέσως ἄνωθεν τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, πρέπει νὰ ἐμφανίσῃ τὴν ἀρχικὴν κλίσιν τοῦ κοίλου.

Ὅθεν φαίνεται ὁρθὸν τὸ συμπέρασμα τοῦ Walter ὅτι τὸ θέατρον αὐτὸ δὲν εἶχε λιθίνας βαθμίδας καὶ ὅτι οἱ θεαταὶ ἐκάθηντο ἐπὶ τοῦ πρηνοῦς τοῦ κοίλου, ὡς εἰς τὸ Στάδιον τῆς Ὀλυμπίας.

Ὅπισθεν τῆς σκηνῆς ἠνοιχθησαν ἑτεραι τάφοι, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὐρέθησαν τάφοι κτιστοί, σαμαρωτοὶ ἐκ κεράμων (Πίν. 118 γ), πιθανοί, ὡς καὶ τειχία κτηρίων ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἀπαντες οἱ τάφοι ἦσαν πτωχότατοι εἰς κτερίσματα.

Εὐρέθη ἐπίσης καὶ φρέαρ· τοῦτο ἐρευνηθὲν ἀπέδωκεν ὀστρακα κυρίως ἐλληνικῆς ἐποχῆς ἐξ ὧν πολλὰ ἀρχαῖα.

Κτήριον D : Ἐκαθαρίσθη ἐξ ἄλλου ἐκ τῆς ἐπιχωματώσεως τὸ κτήριο D, κείμενον ΝΑ τῆς Στοᾶς τῶν Ἑλλανοδικῶν, κατὰ τὴν ΒΔ πλευρὰν τοῦ ἐπαρχιακοῦ δρόμου. Τοῦτο εἶχεν ὁμοίως ἀνασκαφῇ ὑπὸ τοῦ Αὐστριακοῦ Ἰνστιτούτου. Σῶζονται μόνον τὰ θεμέλια αὐτοῦ σχηματίζοντα ὀρθογώνιον, ναόσχημον οἰκοδόμημα, μὲ διαχωριστικὸν ἐγκάρσιον τοῖχον. Κατὰ τὴν Δ στενὴν πλευρὰν τοῦ κτηρίου αὐτοῦ, ἀπεκαλύφθη τμήμα ἀγωγοῦ ἐκ κεράμων (Ziegelkanal).

Κατὰ τὴν Ν πλευρὰν τοῦ αὐτοῦ κτηρίου εὐρέθησαν κτίσματα ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ εἰσόδος, παρ' αὐτὴν δὲ βάσις κίονος καὶ ἐτέρα πεσσού, κεκοσμημέναι διὰ κυματίου.

Ἐκαθαρίσθη ἐπίσης ἐκ τῆς ἐπιχωματώσεως τὸ οἰκοδόμημα G2 καὶ ἀπεκαλύφθη τὸ μεγαλύτερον τμήμα τῶν θεμελίων του, ἀποτελούμενον ἐξ ἀργῶν λίθων.

Ἐτεραι τάφροι ἠνοίχθησαν ὁμοίως κατὰ τὴν ΒΔ πλευρὰν τοῦ ἐπαρχιακοῦ δρόμου, εἰς τινὰς τῶν ὁποίων εὐρέθησαν τάφοι, σχήματος ὀρθογωνίου, ἐκτισμένοι δι' ὀπτῶν πλίνθων καὶ κεκαλυμμένοι διὰ λιθίνων πλακῶν μεγάλων διαστάσεων, προερχομένων ἐκ παλαιότερων κτηρίων. Μία τῶν ὡς ἄνω πλακῶν φέρει τρίγλυφα καὶ μετόπας (Πίν. 118 δ). Σημαντικὸν ἐξ ἄλλου εἶδημα εἰς μίαν τῶν τάφρων, ἀνοίγεισαν παραλλήλως πρὸς τὴν βορείαν πλευρὰν τῆς Νοτίου Στοᾶς, ἦτο θεμέλιον ἐκ μεγάλων λιθίνων δόμων. Τοῦτου ἡ ἔρευνα δὲν ἐπερατώθη.

Ἐτεραι τάφροι ἠνοίχθησαν καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ρωμαϊκῶν θερμῶν (R), ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀπεκαλύφθησαν μόνον ρωμαϊκὰ τεχνία.

Τὰ κτίσματα τῆς Ἀγορᾶς καὶ τοῦ θεάτρου φαίνεται ὅτι ὑπέστησαν κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν οὐσιαστικὰς μεταβολὰς καὶ μετασκευάς, ὡς φανερῶνται τὰ πολλὰ ρωμαϊκὰ κτίσματα καὶ αἱ ρωμαϊκαὶ ἐπὶ παλαιότερων κτηρίων προσθήκαι.

Ἐξ ἄλλου ἐντὸς ἀγροῦ ΝΔ τῆς Ἀγορᾶς καὶ ἐξωθι τοῦ σημερινοῦ χωρίου Καλύβια εὐρέθησαν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη : δωρικὸν ἀρχαϊκὸν κιονόκρανον ἐκ πωρολίθου, σπόνδυλος φέρων γλυφάς κατὰ τὸ ἥμισυ τῆς κυρτῆς αὐτοῦ ἐπιφανείας καὶ πῆλινον τεμάχιον, φέρον κατὰ τὴν ἄνω ἐπιφανείαν αὐτοῦ παραλλήλους αὐλακώσεις καὶ ἔχον τὴν ἄλλην ἐπίπεδον. Ἐνεκα τῆς ὁμοιότητος τῶν δύο τελευταίων πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τῆς Παλαίστρας τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῆς γειτνιάσεως τῆς θέσεως εἰς ἣν τοῦτο εὐρέθη, πρὸς τὴν ἐκεῖ μετὰ πολλῆς πιθανότητος τοποθετούμενην περιοχὴν τοῦ Γυμνασίου, ἴσως εἶναι ὀρθόν, νὰ ἀναζητήσωμεν ἐν τῶν Γυμνασίων εἰς τὸν χρόνον τοῦτον.

Ἐτερα ἀρχιτεκτονικὰ τεμάχια, ἐπιγραφαί, τεμάχια ἀναγλύφων κ. ἄ., διεσκορπισμένα εἰς τοὺς ἀγροὺς τῆς περιοχῆς ἡ ἐντετειχισμένα εἰς τὰς οἰκίας τῶν πέριξ χωρίων, ἀνεζητήθησαν συστηματικῶς καὶ συνεκεντρώθησαν εἰς τὴν ἐν Μπουχιώτῃ Ἀρχαιολογικὴν Συλλογῇ.

Περὶ τοὺς δέκα προϊστορικοὺς τύμβους ἐπεσημάνθησαν εἰς τὴν μεταξὺ Μπουχιώτῃ καὶ Ἀμαλιάδος περιοχὴν καὶ ἐκατέρωθεν τῆς συνδεούσης αὐτὰς ἐπαρχιακῆς ὁδοῦ.

Τέλος, εἰς τὴν θέσιν «Λαγκάδι», εὐρέθη κτίσμα περιέχον ψηφιδωτόν, ἐκ μικρῶν λίθων ποταμίων ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς (Πίν. 118 ε, ζ).

Μεταξὺ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἄξια μνείας εἶναι :

α. Τεμάχιον πηλίνου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος, μικροτέρου τοῦ φυσικοῦ μεγέθους, παριστάντος ἴσως Σάτυρον ἢ Πάνα.

β. Ἀρχαϊκὰ καὶ κλασσικὰ ὄστρακα μετὰ με-

λανομόρφων καὶ ἐρυθρομόρφων διακοσμήσεων.

γ. Τεμάχια πηλίνων ἀγαματίων ἐλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

δ. Λύχνοι ἐλληνικοὶ καὶ ρωμαϊκοί.

ε. Θραύσματα ὑαλίνων ἀγγείων.

στ. Μεγαρικοὶ σκύφοι.

ζ. Ἡλειακὰ ἀγγεῖα.

η. Πῆλιναι σίμαι γραπτὰ 5ου αἰῶνος.

θ. Νομίσματα.

ι. Χαλκὰ κυκλικά δισκία «Tesserae».

*

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

ΕΙΣ ΝΑΟΝ ΜΑΖΙΟΥ ΣΚΙΛΛΟΥΝΤΙΑΣ (1960)

Σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς ἦτο ἡ ἀποκάλυψις τοῦ παρὰ τὸ χωρίον Μάζι Σκιλλουντίας δωρικοῦ ναοῦ, ἐκτισμένου ἐπὶ δεσπόζοντος τῶν ὑψωμάτων τῶν Μπαμπῶν λόφου, ἡ ἐκτέλεσις δὲ ταύτης ἀνετέθη εἰς τοὺς κ κ. Ὀρλάνδον, Καροῦζον καὶ Γιαλούρη. Ἡ ἀνακάλυψις τοῦ ναοῦ τοῦτου ἐγένετο κατὰ τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνος, ἡρευνήθη δὲ τὸ πρῶτον μερικῶς διὰ διανοίξεως τάφρων κατὰ τὸ 1938 ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου κ. Φ. Σταυροπούλλου (Olympia, Textb. 1 σελ. 12, BCH 64 - 5, (1940 - 1), 245 - 6. AA 1940 235 κ. ἑ.) με ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκάλυψιν σημαντικῶν μαρμαρίνων θραυσμάτων ἐκ τῆς ἐναετίου γλυπτικῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ (πέντε κεφαλαὶ καὶ εἰς ἀνδρικοῦς κορμούς), νῦν ἐκτεθειμένων εἰς τὸ Μουσεῖον Πατρῶν.

Εἰς συμπληρωματικὴν ἔρευναν, μικρᾶς ἐκτάσεως ὅμως, προέβη μεταπολεμικῶς ὁ Ἐφορος κ. Ν. Ζαφειρόπουλος (BCH 76 (1952) 223), ὅστις ἐπίσης εὗρεν ὀλίγα θραύσματα ἐκ τῶν μαρμαρίνων γλυπτῶν τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ τινὰς μαρμαρίνας κεράμους αὐτοῦ, στρωτήρας καὶ ἀνθεματὰς ἀκροκεράμους.

Διὰ τῆς νῦν διενεργηθείσης ἀνασκαφῆς ἀπεκαλύφθη πλήρως ὁ πρόναος μετὰ μικροῦ τμήματος τοῦ σηκοῦ, πρὸς τοῦτοις δὲ ἡρευνήθη μέχρι τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους ὁ πέριξ τοῦ ἀνασκαφέντος αὐτοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ χώρος. Ὁ ναὸς σώζεται κατὰ τὸ ἀποκαλυφθὲν τοῦτο τμήμα ἐν μέρει μέχρι τοῦ στυλοβάτου καὶ ἐν μέρει μόνον κατὰ τὸ κατώτερον μέρος τοῦ κρηπιδώματος (Πίν. 116 α, γ), εἶναι δὲ ἐκτισμένος κατὰ τὸ μέγιστον αὐτοῦ τμήμα ἐπὶ βραχώδους ἐδάφους.

Ὀλόκληρον τὸ κρηπιδῶμα, ἀποτελούμενον ἐκ τριῶν βαθμίδων, εἶναι ἐκ πώρου λίθου τῆς περιοχῆς, ἐνθ' διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ὑπολοίπου τοῦ ναοῦ ἐχρησιμοποιήθη, ὁ γνωστὸς καὶ ἐκ τῶν κτηρίων τῆς Ὀλυμπίας καταλλήλοτερος τοῦ ἐντοπίου πωρολίθου διὰ λεπτοτέραν κατεργασίαν, κογ-

χυλιάτης λίθος. Οὗτος μάλιστα εἶναι ἐκ τῆς καλύτερας ποιότητος τοῦ εἶδους αὐτοῦ τοῦ λίθου κατὰ τὴν συνεκτικότητα καὶ λεπτότητα τῶν ἀπολιθωμένων κογχυλίων.

Ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦν αἱ κέραμοι τοῦ ναοῦ, στρωτήρες καὶ καλυπτῆρες, αἵτινες, ὥς καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Διὸς Ὀλυμπίας, εἶναι ἐκ μαρμάρου. Εἰς τὸν πρὸ τοῦ προνάου χώρον καὶ πρὸς τὴν Β.Α. αὐτοῦ γωνίαν ἤλθον εἰς φῶς τειχία κατεσκευασμένα ἐξ ἀργῶν λίθων ἀκανονίστου μεγέθους, σχηματίζοντα μικρὸν ὀρθογώνιον κτίσμα κακῶς διατηρούμενον.

Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν θεμελίωσιν τοῦ βωμοῦ τοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποῦ οὐδὲν ἕτερον ἴχνος εὐρέθη.

Ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὸν ὀπισθόδομον ἀρξαμένη δὲν ἐπερατώθη, κατέδειξεν ἐν τούτοις ὅτι καὶ οὗτος διατηρεῖται εἰς ἡν κατάστασιν καὶ ὁ πρόναος.

Εἰς τὸ ἀποτόμως καταπίπτον βόρειον πρηνὲς τοῦ λόφου ἐγένοντο δύο τάφροι, δι' ὧν ἐπιστοποιήθη ἡ ὑπαρξίς σειρᾶς ὀγκολίθων ἐν ἀταξίᾳ κειμένων καὶ οὐχὶ καλῶς κατεργασμένων. Οὗτοι ἀνήκουν εἰς ἀναλημματικὸν τοῖχον, ὁ ὁποῖος συνεκράτει κατὰ τὸ μέρος τοῦτο τὸ ἔδαφος ἐφ' οὗ ὁ ναός. Εἰς τὸ αὐτὸ ἀνάλημμα ἀνήκει πιθανώτατα τοῖχος ὁ ὁποῖος, καλύτερον σωζόμενος, διακρίνεται κατὰ τὸ δυτικώτερον μέρος τῆς πλευρᾶς αὐτῆς εἰς ἱκανὸν μήκος.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωκεν ἱκανὸν ἀριθμὸν ὀστράκων ὥς καὶ χαλκᾶ ἐλάσματα· μερικὰ τῶν τελευταίων φέρουν σφυρήλατον ἢ ἐγχάρακτον διακόσμησιν. Ἔτερα χαλκᾶ ἐλάσματα, ἀνήκοντα εἰς τὴν περιφέρειαν ἀσπίδος, εἶναι διακεκοσμημένα διὰ πλοχμοῦ. Πρὸς τούτοις εὐρέθη μέγας ἀριθμὸς ἤλων σιδηρῶν καὶ χαλκῶν, χαλκῶν ἐφηλίδων καὶ συνδέσμων σχήματος διπλοῦ ταῦ (Ι)· οἱ σύνδεσμοι οὗτοι εἶναι σιδηροὶ καὶ ἐπενδεδυμένοι διὰ μολύβδου. Ἰδιαιτέρας μνείας ἄξια εἶναι θραύσματα χαλκοῦ ἐλάσματος φέροντα σφυρήλατον ἐπιγραφὴν.

Ἐκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ ναοῦ μέγας εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν μαρμαρίνων κεράμων, στρωτήρων καὶ καλυπτῆρων, ἐν οἷς πολλαὶ ἀροκέραμοι φέρουσαι γραπτὸν ἀνθέμιον. Ἐπίσης εἶναι ἱκανὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν μεγάλων τεμαχίων γείσων καλῶς διατηρουμένων μετὰ τῶν σταγόνων των, σπονδύλων κ.ά.

Τέλος πλούσια εἰς ἀριθμὸν ἦσαν τὰ θραύσματα μαρμαρίνων ἀγαλμάτων μικροτέρων τοῦ φυσικοῦ μεγέθους, τὰ σημαντικώτερα τῶν ὁποίων εἶναι : α) Πούς γυναικείας πιθανώτατα μορφῆς μετὰ ὑπολειμμάτων τοῦ ἐνδύματος. β) Ἄκραι χεῖρες, ἐξ ὧν δύο κρατοῦσαι χαλκοῦν ξίφος, διατηρούμενον

μόνον κατὰ τὸ κατώτατον αὐτοῦ τμήμα. γ) Δύο τεμάχια πήχεως ἀνδρικῆς μορφῆς, ἐφ' οὗ δηλοῦται πλαστικῶς τὸ ὄργανον τῆς ἀσπίδος. δ) Ὡμος γυναικείου ἀγάλματος μετὰ τμήματος τοῦ βραχίονος καλυπτομένου ὑπὸ ἐνδύματος. ε) Τεμάχιον ἀνδρικοῦ βραχίονος. στ) Δύο μῆροὶ γυμνῆς μορφῆς σωζόμενοι μέχρι τοῦ γόνατος. ζ) Ἰκανὸς ἀριθμὸς θραυσμάτων, ἐφ' ὧν σώζονται πτυχαὶ ἐνδύματος. Πάντα τὰ ὡς ἄνω θραύσματα γλυπτῶν εὐρέθησαν ἐξωθὴ καὶ περίξ τοῦ προνάου καὶ ὀπισθοδόμου καὶ ἀνήκουν ἀσφαλῶς εἰς τὰ ἐναετία γλυπτὰ τοῦ ναοῦ.

Ὁ ναὸς οὗτος ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ δαπάναις τοῦ Ξενοφῶντος κατασκευασθεὶς ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος· πιθανώτατα εἶναι ὁ ὑπὸ τοῦ Στράβωνος (343) ἀναφερόμενος ναὸς τῆς Σκιλλουντίας Ἀθηνᾶς διὰ τούτῃς λόγους :

α) Ἡ θέσις τοῦ ναοῦ τούτου συμβιβάζεται πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Στράβωνος ἀναφερομένην τοποθεσίαν.

β) Ἡ παραδιδόμενη ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος (Κύρου Ἀνάβ. Υ, 3, 11) ἀπόστασις τῶν 20 σταδίων τοῦ ναοῦ τοῦ Ξενοφῶντος ἀπὸ τῆς Ὀλυμπίας δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν θέσιν τοῦ ἀναφερθέντος ναοῦ, ἀπέχοντος πολὺ περισσότερον τοῦ ἐν λόγῳ Ἱεροῦ.

γ) Ὁ ναὸς τοῦ Ξενοφῶντος ἀπομιμούμενος, πιθανώτατα, ἐν σμικρογραφίᾳ βεβαίως, τὸν ναὸν τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος, (Παυσ. 5, 6, 5), πρέπει νὰ ἦτο ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, ἐνῷ ὁ ἀνασκαφεὶς εἶναι δωρικοῦ ρυθμοῦ.

δ) Ὁ ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος ἀνατεθείς ναὸς πρέπει νὰ ἦτο μικρῶν διαστάσεων καὶ οὐχὶ τόσον μνημειώδης καὶ πολυδάπανος, ὥς ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος.

ε) Τὸ ἐν τῶν θεμάτων ἅτινα παρίσταντο ἐπὶ τοῦ ἐτέρου τῶν ἀετωμάτων, πρέπει νὰ ἦτο Γίγαντομαχία, εἰς ἣν, ὥς γνωστὸν, ἠρίστευσεν ἡ Ἀθηνᾶ. Τοῦτο συνάγεται ἐκ τῶν σωζομένων τεμαχίων ἐναετίων γλυπτῶν, τόσον τῶν προσφάτως εὐρεθέντων, ὅσον καὶ τῶν ἐκ τῆς παλαιότερας ἀνασκαφῆς προερχομένων, παριστάντων θεοὺς καὶ γίγαντας ὥς καὶ πιθανώτατα Ἡρακλέα.

ΝΙΚ. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΑΧΑΪΑΣ

Ι. ΠΑΤΡΑΙ

1. Κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1960 καὶ πρὸ τῆς τοποθετήσεως τοῦ μονίμου προϊσταμένου τῆς περιφέρειας αὐτῆς κ. Ε. Μαστροκόστα, κατὰ τὴν συνέχισιν τῆς ἀναστηλώσεως καὶ ἀναμαρμαρώσεως

του Ὡδείου Πατρῶν, προέβημεν εἰς ἀνασκαφικὴν ἔρευναν, τόσον διὰ τὴν ἐπίλυσιν προβλημάτων σχετικῶν πρὸς τὴν ἐν λόγῳ ἀναστήλωσιν, ὅσον καὶ διὰ τὴν μελέτην τοῦ οἰκοδομήματος καὶ τὴν χρονολόγησιν αὐτοῦ. Ἡ ἐν λόγῳ ἀνασκαφὴ ἐγένετο α. εἰς τμήματα κάτωθεν τοῦ κοίλου τοῦ Ὡδείου, β. εἰς τὸ προσκηνίον καὶ γ. ὅπισθεν τῆς σκηνῆς:

α. Κάτωθεν τοῦ κοίλου, ἐκτισμένου διὰ τῶν εἰς ἐπαλλήλους σειράς, ἀνευρέθησαν ὀστρακα, εἰς μὲν τὰ ἀνώτερα στρώματα Μεσαιωνικῆς ἐποχῆς, εἰς δὲ τὰ βαθύτατα ὑστέρας Ἑλληνιστικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Κατὰ τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς ὑπὸ τοῦ κ. Μαστροκώστα, ἀπεκαλύφθησαν κτήρια, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶχε κτισθῇ τὸ Ὡδεῖον· τούτων οἱ τοῖχοι ἔφερον λεπτότατον ἐπίχρισμα (stucco).

β. Τὸ προσκηνίον ἀπεκαλύφθη ἐξ ὀλοκλήρου. Τὸ δάπεδον αὐτοῦ, ὡς διεπιστώθη, ἦτο ξύλινον· αἱ δοκοί, ἐφ' ὧν ἦσαν προσηλωμένα αἱ σανίδες τοῦ δαπέδου, ἐστερεοῦντο εἰς μεγάλας τετραγώνους ἐγκοπὰς τοῦ κατακορύφου τοίχου τῆς σκηνῆς, ἐκάησαν δὲ κατὰ τὴν ὑστέραν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν ἐξ ἀγνώστου λόγου καὶ ὑπεχώρησαν μετὰ τοῦ ὑπολοίπου δαπέδου εἰς τὸν κάτωθεν αὐτοῦ κενὸν χῶρον, βάθους περίπου 2.00 μέτρων, ὅστις δὲν εἶχε πληρωθῇ διὰ χωμάτων, κατὰ τὸ μέγιστον αὐτοῦ μέρος, ἀσφαλῶς ἵνα χρησιμεύῃ ὡς ἡχεῖον.

Ὑπολείμματα τῶν ἀπηνθρακωμένων δοκῶν εὐρέθησαν ἐντὸς τῶν ἐγκοπῶν των (διαστάσεων 0,26 X 0,25 καὶ βάθους 0,49 μ.), ἕτερα δὲ κάτωθι τοῦ ὕψους τοῦ δαπέδου, ὁμοῦ μετὰ μεγάλου μεγέθους σιδηρῶν ἡλων, εἰς παχύτατον στρώμα πυρᾶς. Οἱ ἐν λόγῳ ἡλοι ἐχρησίμευον ἀσφαλῶς διὰ τὴν στερέωσιν τῶν σανίδων τοῦ δαπέδου μετὰ τῶν εἰρημένων δοκῶν (Πίν. 116 δ). Εἰς τὸ ὡς ἄνω στρώμα πυρᾶς εὐρέθησαν, ἐπίσης, εἰς μέγαν ἀριθμὸν μαρμάρηαι πλάκες, πολλαὶ τούτων ἡμισβεστοποιημέναι, ἅπασαι προερχόμεναι ἀσφαλῶς ἐκ τῆς ἐπενδύσεως τῶν ἐξ ὀπτῶν πλίνθων τοίχων τῆς σκηνῆς (Πίν. 116 δ, ε). Ἰκανὸς ἀριθμὸς ἐξ αὐτῶν φέρει ἀνάγλυφον φυτικὴν διακόσμησιν καὶ ἀνήκει προφανῶς εἰς τὰ ἐπίκρανα τῶν ἀντηρίδων τῶν θυρῶν καὶ παραθύρων τοῦ προσκηνίου. Ἔτερα τεμάχια φέρουν παραλλήλους αὐλακώσεις, τινὰ δὲ ἀνήκουν εἰς πλάκας φερούσας δικτυωτὸν διάτρητον κόσμημα καὶ προέρχονται πιθανώτατα ἐκ θωρακίων, τὰ ὅποια ἦσαν τοποθετημένα ἄνωθεν τῶν δύο παρόδων τοῦ Ὡδείου. Εἰς τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω στρώσιν εὐρέθησαν καὶ πολλὰ τεμάχια ἀνθεμωτῶν καλυπτήρων, προερχομένων ἀσφαλῶς ἐκ τῆς στέγης τῆς σκηνῆς.

Ἡ πυρκαϊά, ἥτις, ὡς φαίνεται, ἔλαβε χώραν κατὰ

τὸ τέλος τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, κατέστρεψε τελείως τὸ προσκηνίον, ὅπερ ἔκτοτε, ὡς συνάγεται, δὲν ἀνακατεσκευάσθη.

Διὰ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ προσκηνίου ἀπεκαλύφθη πλήρως τὸ σύστημα ἀποχετεύσεως τῶν ὀμβρίων ὑδάτων τοῦ κοίλου τοῦ Ὡδείου, ὅπερ εἶναι θαυμασίας τελειότητος, λειτουργοῦν μέχρι σήμερον ἀπροσκόπτως.

γ. Εἰς τὸ ὀπίσθιον μέρος τῆς σκηνῆς, ἥτις ἀπεκαλύφθη σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου καὶ πρὸ τῶν δύο πρὸς Δυσμᾶς εἰσόδων αὐτῆς, ἀπεκαλύφθη ὠραιότατον ψηφιδωτὸν ἐκ λευκῶν καὶ μαύρων ψηφιδῶν σχηματίζουσῶν φυτικὴν καὶ γεωμετρικὴν διακόσμησιν (Πίν. 117 γ - ε).

Τὸ ψηφιδωτὸν τοῦτο, μετὰ τινων τοίχων, οἵτινες δὲν ἀπεκαλύφθησαν πλήρως, εὐρίσκεται εἰς στρώμα βαθύτερον τῆς σκηνῆς τοῦ Ὡδείου καὶ κατὰ συνέπειαν ἀνήκει εἰς παλαιότερον αὐτοῦ κτίσμα.

2. Εἰς τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Ἀράτου καὶ Κορίνθου, κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν πρὸς θεμελίωσιν οἰκοδομῆς, ἀπεκαλύφθη τμήμα τοῦ ρωμαϊκοῦ νεκροταφείου τῆς πόλεως, ὅπερ ἦδη παλαιότερον εἶχε προσδιορισθῇ εἰς τὴν θέσιν ταύτην. Εἰς τὸ μέρος τοῦτο ἀπεκαλύφθη ἱκανὸς ἀριθμὸς τάφων λακκοειδῶν καλυπτομένων ἄνω διὰ μεγάλων κεράμων. Μεταξὺ τῶν πενιχρῶν αὐτῶν τάφων, οἵτινες περιείχον λύχνους καὶ ἄλλα ρωμαϊκὰ ἀγγεῖα, εὐρέθη ἕτερος μνημειώδης, ἐπίσης ρωμαϊκός, ἐκτισμένος διὰ καλῶς πελεκημένων μεγάλων πλακῶν, σχηματίζουσῶν ὀρθογώνιον περίβολον (διαστάσεων 3,75 X 1,90 καὶ ὕψους τῶν τοίχων 0,70 μ.). Εἰς τὸ μέσον τῆς ἐτέρας τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ εἰς βαθεῖαν ἐγκοπὴν κάτωθι τοῦ δαπέδου εὐρέθη ἡ ταφὴ τοῦ νεκροῦ τοῦ μνημείου τούτου. Ἡ τέφρα τοῦ νεκροῦ ἦτο τοποθετημένη ἐντὸς ἀσυνήθως μεγάλου (ὕψους 0,30) ὀαλίνου ἀμφορέως, ὅστις διεσώθη ἀκέραιος (Πίν. 117 α). Μετὰ τοῦ ὡς ἄνω ἀμφορέως εὐρέθησαν ἐπίσης ἕτερα μικρότερα ὀαλίνα καὶ πήλινα ἀγγεῖα.

II. ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΑΤΡῶΝ

1. Ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Ἄνω Συχαῖνᾶ Πατρῶν καὶ παρὰ τὸ χωρίον Βούντενι, ἀπεκαλύφθησαν θαλαμοειδεῖς τάφοι ἡμικατεστραμμένοι. Ἐκ τούτων περισυνελέγησαν πολλὰ ὀστρακα μυκηναϊκὰ ἀνήκοντα εἰς ἀλαβαστροειδῆ ἀγγεῖα, κρατηρίσκους καὶ ἄλλα. Τὸ νεκροταφεῖον τοῦτο, οὐ ἡ ἑκτασίς φαίνεται μεγάλη, εἶχεν ἐπισημάνει προπολεμικῶς ὁ Κυπαρίσσης.

2. Δυτικῶς τοῦ χωρίου Συχαῖνᾶ ἀνεκαλύφθησαν ἄλλοι τάφοι θαλαμοειδεῖς ἡμικατεστραμμένοι, ἀνήκοντες εἰς ἕτερον μυκηναϊκὸν νεκροτα-

φείον. Τὰ συγκεντρωθέντα ὄστρακα ἀνήκουν κυρίως εἰς ψευδοστόμους ἀμφορίσκους. Εἰς τὰς ὡς ἄνω δύο θέσεις ἐπεσημάνθησαν ἕτεροι μυκηναϊκοὶ τάφοι.

3. Δυτικῶς τοῦ χωρίου Χαλανδρίτσα, εἰς ἀποστασιν 2 χιλ. ἀπ' αὐτοῦ, εἰς θέσιν Σκόρος, ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὴν καλλιέργειαν δύο τύμβοι περιέχοντες κιβωτισχῆμους τάφους, ἐκτισμένους διὰ «ξερολιθιάς», τῶν ὁποίων ἡ ἑτέρα τῶν στενῶν πλευρῶν ἀπολήγει εἰς ἀψίδα. Οἱ τάφοι οὗτοι, γεωμετρικῆς ἐποχῆς, ἦσαν ἡμικατεστραμμένοι καὶ περιείχον ὄστρακα οἰνοχοῶν κυρίως. Εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἐπεσημάνθησαν καὶ ἕτεροι τύμβοι. Οὐχὶ μακρὰν τοῦ χώρου τούτου, εἰς θέσιν Ἁγίου Βασιλείου, ἐντὸς τῆς ἐκεῖ χαράδρας Μαρνόλακκα, εὐρέθη τάφος ἐντὸς πίθου.

4. Εἰς Βρυσάριον (Γουμένιτσα) Καλαβρύτων ἀπεκαλύφθησαν δύο θαλαμοειδεῖς τάφοι περιέχοντες πλῆθος σκελετῶν καὶ ἀγγείων τῆς ΥΜ ἐποχῆς, πρὸς τοῦτοις δὲ χαλκᾶ μαχαιρίδια, αἰχμὴν δόρατος, ψήφους περιδεραίου ἐξ ὑαλομάξης καὶ πήλινον εἰδώλιον τοῦ γνωστοῦ τύπου τῆς μυκηναϊκῆς θεᾶς.

Εἰς τὸν χώρον τοῦτον ὑπάρχει ἐκτεταμένον μυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον, τοῦ ὁποῦ μερικοὶ τάφοι εἶχον ἀνασκαφῇ προπολεμικῶς ὑπὸ τοῦ Κυπαρίσση.

ΝΙΚΟΛ. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

*

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΩΔΕΙΟΥ ΠΑΤΡΩΝ

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως τοῦ Ὁδείου Πατρῶν, τῇ βοήθειᾳ τοῦ φύλακος Κοσμᾶ Σφαέλου, διηρυνήθησαν σκαφικῶς μέχρι τοῦ στερεοῦ ἐδάφους ὁ 6ος καὶ 7ος, ἀπὸ Ἀνατολῶν, τῶν ὑποβασταζόντων τὰς κερκίδας θόλων ὡς καὶ ὁ 4ος, ὅστις κατὰ μέγα μέρος εἶχεν ἀνασκαφῇ ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ κ. Γιαλούρη.

Ἡ ἐκσκαφὴ ἔφερεν εἰς φῶς στοιχεῖα χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν χρονολόγησιν. Οὕτω εἰς τὸ βάθος τοῦ 6ου καὶ τοῦ 7ου θόλου ἀπεκαλύφθησαν τὰ ἐρείπια πολυτελοῦς ρωμαϊκῆς οἰκίας. Ὁ ἐνδιάμεσος μεταξὺ τῶν δύο θόλων τοῖχος, ἀποτελούμενος ἐκ λογάδων, τυχαίων ποταμολίθων καὶ ὀπτοπλινθῶν συνεχομένων δι' ἀσβεστοκονιάματος, ἐπικάθεται τοῦ πρὸς Βορρᾶν τμήματος ὀπτοπλινθίνου τοίχου περὶ τὰ 2 μ. ὑψηλοῦ, ὅστις μὲ ἐλαφρὰν ἀπόκλινσιν πρὸς Δυσμᾶς βαίνει ὑπὸ τὸν 7ον θόλον πρὸς τὴν ὀρχήστραν (Πίν. 119 γ, ζ).

Ἐπὶ τῆς πρὸς τὸν 6ον θόλον βλεπούσης πλευρᾶς ὁ παλαιότερος τοῖχος, ὡς κρίνομεν ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ ἀσβεστοκονιάματος ἀποτυπωμάτων τῶν

πλακῶν, φέρει κόγχην μετ' ὀρθομαρμαρώσεως (Πίν. 119 δ, ε).

Δι' ἐγκαρσίου ὀπτοπλινθίνου τοίχου, λεπτοτέρου παρὰ τὴν πρὸς Βορρᾶν πλευρὰν τῆς κόγχης, ὁ χῶρος τοῦ 6ου θόλου καὶ ἐκεῖθεν διαιρεῖται εἰς δύο διαμερίσματα ἐπικοινωνοῦντα διὰ θύρας, τῆς ὁποίας διασώζεται ὁ οὐδὸς ἐκ λίθου Ἀστακοῦ.

Ἡ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων εἶχεν ἐπικαλυφθῇ διὰ κονιάματος ἐξωγραφημένου· ἀποτεριχισθὲν τεμάχιον ἐκ τῆς παρὰ τὴν κόγχην γωνίας (ὕψ. 0,25 μ. πλάτ. 0,25 μ.) κοσμεῖται διὰ πλατείας ἐρυθρᾶς ταινίας κατὰ μῆκος τῆς γωνίας καὶ διὰ λεπτοτέρας μελανῆς ὀριζοντίας.

Ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ἐπὶ τοῦ ὁποῦ παρετηρήθησαν σαφῇ ἴχνη πυρκαϊᾶς, περισυνελέγησαν:

Ὅστέρινα ἀντικείμενα ἐν ἀρίστη καταστάσει :

1. βελὸν (ραφίς) ἐλλειπῆς τὸ αἰχμηρὸν ἄκρον (μήκ. 0,062 μ., διαμ. 0,002 μ. Πίν. 120 β₅).

2. ὁμοία ἐλλειπῆς τὰ δύο ἄκρα (μήκ. 0,07 μ., διαμ. 0,004 μ. Πίν. 120 β₆).

3. ὠτογλυφίς ἀποκεκρουμένη τὸ χρησιμεῖον ὡς στῦλος ἢ ὀδοντόγλυφον ὀξὺ ἄκρον (μήκ. 0,044 μ., διαμ. 0,003 μ. Πίν. 120 β₇).

4. γλυφίς ἀλοιφῶν ἐλλειπῆς τὸ ὀξὺ ἄκρον (μήκ. 0,091 μ., διαμ. 0,004 μ. Πίν. 120 β₈) μετὰ μακροῦ στελέχους· ἐχρησίμευε διὰ τὴν ἐξαγωγήν ἀλοιφῶν ἐκ βαθέων ἀγγείων ὡς τὰ unguentaria (ὡς Corinth XII 1318 - 1327, Πίν. 82).

Στῦλοι (γραφίδες) :

5. ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἀπολήγων κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον εἰς παλάμην δεξιᾶς χειρὸς φερούσης βραχιόλιον (μήκ. 0,094 μ., διαμ. 0,005 μ. Πίν. 120 β₉).

6. ὁμοῖος (μήκ. 0,072, διαμ. 0,003 μ. Πίν. 120 β₁₀).

Ὅμοιοι ἀποκεκρουμένοι τὸ ὀξὺ ἄκρον:

7. (μήκ. 0,072 μ., διαμ. 0,005 μ. Πίν. 120 β₁₁).

8. (μήκ. 0,06 μ. διάμ. 0,006 μ. Πίν. 120 β₁₀).

Τεμάχια στῦλων καὶ ραφίδων:

Τρεῖς σπαθίδες (σπάτουλαι) ἐκ πλευρῶν ζώου:

9. (μήκ. 0,133 μ., πλ. 0,017-0,019 μ. Πίν. 120 β₃).

10. (μήκ. 0,138 μ., πλ. 0,022-0,023 μ. Πίν. 120 β₁).

11. (μήκ. 0,135 μ., πλ. 0,023 μ. Πίν. 120 β₂).

12. Κυλινδρικὸν ἀντικείμενον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ φέρον ὀπὴν εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἄνω ἄκρου· τὸ κάτω ἄκρον εἶναι κωνικὸν διὰ τὴν ἐνθεσιν ἐντὸς ἄλλου ἀντικειμένου (μήκ. 0,071 μ., διάμ. 0,01 μ. Πίν. 120 β₄).

Ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ 7ου θόλου προέρχονται :

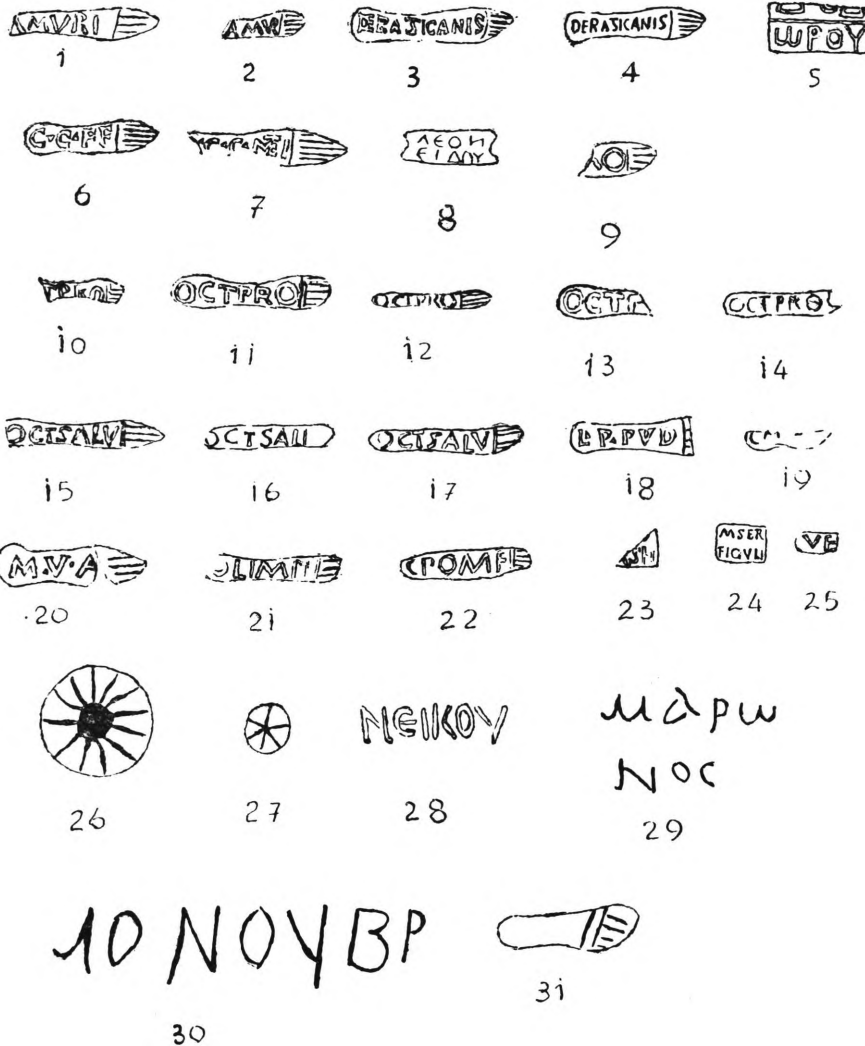
1. Ὅστρακον ἐκ τῆς βάσεως σκύφου φερούσης ἐντὸς πέλματος planta pedis τὸ ὄνομα τοῦ κεραμέως DERASTICANIS (Σχεδ. σ. 139₃).

2. Σκυφίον ἀποκεκρουμένον κατὰ τὸ ἥμισυ, φέρον ἐντὸς ὀρθογωνίου σφραγίδος τὸ ὄνομα MSER/ FIGULI (Σχεδ. σ. 139₂₄).

3. Ἀπόμνημα τοῦ δίσκου μετὰ τῶν τοιχωμάτων λύχνου (μ. 0,065, πλ. 0,04 μ. Πίν. 121 β), πηλὸς ἀνοικτὸς κεραμόχρους σκληρὸς, γάνωσις ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος. Ἐντὸς ἀνα-

Ἐκ τῶν ὀλίγων ὑψηλοτέρων στρωμάτων τρία χαλκᾶ νομίσματα:

1. Πατρῶν [ΤΗ]CLAVDIUS [CAESAR] AVG. GERMANICUS προτομή του πρὸς δεξιὰ COL

Σφραγιδες κεραμεων ἐπὶ Terra Sigillata

γλύφου στεφάνου, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου κρέμνεται λοξῶς τὰ ἐλεύθερα ἄκρα ἀναγλύφουται νίας, ἔχει ἐπιγραφὴ διὰ στόλου ARI/STO/LIT. Περί τὰ τοιχώματα σειρά ἐντόπων φύλων.

4. Βάσις σκύφου φέρουσα ἐντὸς planta pedis τὸ ὄνομα OCTPRO (Πρβλ. Σχεδ. σ. 139₁₀₋₁₄).

5. Βάσις σκυφίου φέρουσα ἐντὸς planta pedis τὸ ὄνομα OCTPRO καὶ τμήμα ἄλλης φερούσης τὸ ὄνομα CI.

A.A. PATR.· ὅπ. τρεῖς στρατιωτικαὶ σημαῖαι. ἐπὶ τῆς μεσαίας ἀετὸς ἐπὶ κεραυνοῦ. Ἀριθμοὶ λεγεόνων X, XII B.M.C. Peloropnesus 25 ἀρ. 21.

2. Κορίνθου 1ου μ.Χ. αἰ. Ὁ Μελικέρτης ἐπὶ δελφίνος· ὅπ. Πήγασος. Sylloge ἀρ. 259.

3. Κατιωμένον νόμισμα αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Εἰς ὕψος 1 μέτρου ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ βουθόλου εὐρέθη χαλκοῦν νόμισμα Πατρῶν τοῦ Δομιτιανοῦ. Προτομή αὐτοῦ δεξιὰ περίξ... OMI [G]ERM.· τύπος ὅμοιος εἰς Sylloge ἀρ. 177.

Ἐξαιρέσει ὀπτοπλινθίνου τόξου ὑπὸ τὸ διάζωμα διὰ τὴν κατασκευὴν τμηματικῶς τῶν ὑποβασταζόντων τὰς κερκίδας κωνικῶν θόλων, εἶχον χρησιμοποιοῦν χρωματίνοι ξυλότυποι ὡς τοῦτο εἶναι εὐδιάκριτον ἐκ τῶν ἀνωμαλιῶν τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τῶν θόλων (Πίν. 119 ζ).

Ἐκ τοῦ γόμου τοῦ 7ου θόλου περισυνελέγησαν:

1. ὄστρακον ἐκ τῆς βάσεως σκυφίου· ἐντὸς *planta pedis* [OCTP] RO

2. ὄστρακον ἐκ τῆς βάσεως σκύφου· ἐντὸς *planta pedis* ΛΕΟΝ/ΕΙΔΟΥ (Σχεδ. σ. 139 ς).

Ἐκ τοῦ γόμου τοῦ 6ου θόλου περισυνελέγη ὄστρακον ἐκ τῆς βάσεως σκύφου· ἐντὸς *planta pedis* CPOMF (Σχεδ. σ. 139 ζζ).

Ἐκ τοῦ 4ου θόλου πλησίον τοῦ δαπέδου ἐπὶ σφραγίδων OCTSALV καὶ OCTSAL (Σχεδ. σ. 139 ις - ιζ).

Ἐντὸς τῶν γόμων τοῦ 6ου καὶ 7ου θόλου εὐρέθησαν:

1. ὄστρακα πινακίων, ἐπὶ τῶν χαμηλῶν κατακορύφων χειλέων τῶν ὁποίων εἶναι ἐπικεκολλημένοι (*appliqués*) ἐξάφυλλοι καὶ ὀκτάφυλλοι ρόδακες, ὡς οἱ ἐπὶ τοῦ πινακίου τοῦ κεραμέως L. Octavi Salutaris ἐκ τῆς Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν, ὅχι προγενεστέρου τῆς ἐποχῆς τοῦ Τιβερίου, (Robinson, *The Athenian Agora* V πίν. 5G 36 (Πρβλ. Karnitsch, *Die Reliefsigillata von Ovilava* πίν. I 3, 7 a), (Βλ. Πίν. 121 ζ).

2. ὄστρακα ὁμοίων πινακίων φέροντα ἐπικεκολλημένους ἐπὶ τῶν κατακορύφων χειλέων ἀπλὴν σπείραν, ἡμιστεφάνους, ἐρωτιδεὰ παίζοντα διπλοῦν αὐλόν, χορευτρίαν παίζουσαν κρόταλα.

3. ὄστρακα ἐτρουσκικῶν μελανῶν ἀγγείων *bucchero*.

4. ὄστρακα γαλατικῶν ἀγγείων.

5. Θραῦσμα παρὰ τὸ χεῖλος σκύφου· πηλὸς ἐρυθρός, στίλβωσις ἀποκλίνουσα πρὸς τὸ κινναμώμου ἐρυθρόν. Ἰωνικὸν κυμάτιον μετὰ τριγλῶχινος λόγχης ἐφαπτομένης ἀριστερὰ καὶ ὑπ' αὐτὸ στοίχος σφαιριδίων (κομβολόγιον) (ὕψ. 0,044 μ., πλάτ. 0,037 μ. Πίν. 121 γ).

6. Ὅμοιον ἄλλου σκύφου φέρον τὴν αὐτὴν κόσμησιν (ὕψ. 0,025 μ., πλ. 0,054 μ.).

7. Θραῦσμα παρὰ τὸ χεῖλος σκύφου· πηλὸς ἐρυθρός σκληρός, στίλβωσις ἀποκλίνουσα πρὸς τὸ κινναμώμου ἐρυθρόν. Τὸ ἰωνικὸν κυμάτιον μετὰ τριγλῶχινος λόγχης ἐφαπτομένης ἀριστερὰ σχηματίζει τὸ ἄνω ὄριον τῆς κοσμήσεως. Ὑπ' αὐτὸ ἐπάλληλοι στοίχοι σφαιριδίων (κομβολόγιον), πτηνὸν στρέφον τὴν κεφαλὴν ὀπίσω ἐντὸς ἐσχηματοποιημένου εἰς τριπλοῦν τόξον ἡμιστεφάνου ἀνηρτημένου ἀπὸ τοῦ κατωτέρου στοίχου σφαιριδίων (ὕψ. 0,55, πλ. 0,095 μ. Πίν. 121 δ).

8. Τεμάχιον σκύφου πηλοῦ πορτοκαλλόχρου σκληροῦ. Γυνὴ κάθηται (;) ἔχουσα ἐστραμμένην τὴν ράχιν καὶ γυμνὸν τὸν κορμόν· ὀπισθεν αὐτῆς ἵσταται γυμνὸς ἀνὴρ· τὸ ἄνω μέρος τῶν σωμάτων ἀποκεκρουμένον. Δεξιὰ μετὰ διαχωριστικὸν στοίχον σφαιριδίων ἵσταται γυμνὸς ἀνὴρ κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς σταφυλὴν (;) καὶ φέρων τὴν ἀριστερὰν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς· οἱ πόδες ἀπὸ τῶν γονάτων ἐλλείπουν (ὕψ. 0,032 μ., μῆκ. 0,058 μ. Πίν. 112 ε).

9. Τεμάχιον γαλατικοῦ (;) σκύφου πηλοῦ κινναμώμου ἐρυθροῦ. Δεξιὰ κάτωθεν τοξωτοῦ ἐπιστυλίου, ἐπὶ δύο ἀρραβδῶτων ἰωνικῶν κιόνων στηριζομένου, ἵπταται πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐρωτιδεὺς ὑπεράνω τετραγώνου βωμοῦ ἐπιστεφομένου δι' ἰωνικοῦ κυματίου. Ἀριστερὰ ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου διὰ στοίχων σφαιριδίων ἄλλος ἐρωτιδεὺς ἵπταται πρὸς τὰ δεξιὰ ὑπεράνω ὁμοίου βωμοῦ (ὕψ. 0,06 μ., πλ. 0,05 μ. Πίν. 121 α).

10. Θραῦσμα μετὰ κυρτῶν χειλέων σκύφου πηλοῦ σκληροῦ κινναμώμου ἐρυθροῦ χρώματος· ἐπὶ τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου ἀνάγλυφον φύλλον ἀμπέλου (ὕψ. 0,07 μ., πλ. 0,075 μ. Πίν. 121 ς).

Τὰ ἐντὸς τοῦ γόμου τῶν θόλων εὐρεθέντα νομίσματα καὶ ὄστρακα *terra sigillata* δὲν εἶναι παλαιότερα τῶν ἀρχῶν, οὔτε νεώτερα τοῦ τέλους τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. Εἰς τὸ τέλος λοιπὸν τῆς περιόδου αὐτῆς κατεσκευάσθη τὸ Ὡδεῖον.

Ἐκτοτε, ἡ συνέχεια τῶν εὐρημάτων ἐκ τῶν θόλων διακόπτεται μέχρι τῆς καταστροφῆς τοῦ ἄνω τμήματος τῆς ἄνω ζώνης, ἥτις καθορίζεται χρονικῶς διὰ τῶν ἐντὸς τῶν νέων ἐπιχωματώσεων τῶν ἀνασκαφέντων θόλων εὐρεθέντων βυζαντινῶν ἀγγείων.

Εἰς τὸ βάθος τῶν ἀρχαίων ἐπιχωματώσεων τοῦ 4ου θόλου, παρὰ τὴν γωνίαν τὴν σχηματιζομένην μεταξὺ τοῦ περιφερικοῦ καὶ τοῦ ἐνδιαμέσου μετὰ τοῦ 5ου θόλου τοίχου, εἶχον ἀποτεθῆ, εὐρεθέντα παρ' ἡμῶν, ἀκέραια βυζαντινὰ ἀγγεῖα μετὰ ὑαλῶδων χρωμάτων πολύχρωμα, ἐγγράκτα « *sgraffito* », καὶ « πρωτομαγιόλικά » τοῦ 12ου αἰ. (*Corinth* XI 105 κ.ε. πίν. XXXIII - XXXVIII ἀρ. 789 - 945) :

1. Μουσεῖον Πατρῶν 613. Βραχύλαιμος οἰνοχόη μετὰ πλατείας ταινιοσχήμευ μετὰ καθέτου ραβδώσεως λαβῆς· ἀποκεκρουμένη ἐν μέρει τὸν λαιμὸν καὶ τὴν κοιλίαν. Πηλὸς ὑποκίτρινος σκληρὸς περιέχων μίκαν. Γάνωσις δι' ὑαλῶδους ὑποφαίου χρώματος. Περί τὰ χεῖλη δύο ἐπάλληλοι καστανοῦ χρώματος γραμμαὶ καὶ περὶ τὸν λαιμὸν ἄλυσις ἐφαπτομένων κύκλων κυανοῦ χρώματος. Μεταξὺ δύο τριγλῶφων παρὰ τὴν λαβὴν τρία ζεύγη ὀφιοειδῶν ἐλικῶν διχαζομένου ἐκάστου ἀπὸ περιβάλλοντος αὐτὰς κυκλικῶς στελέχους· οἱ ἐλιγμοὶ τῆς μιᾶς ἑλικῆς ἐκάστου ζεύγους

πληροῦνται διὰ κυανοῦ χρώματος (ὑψ. 0,192 μ., Πίν. 119 α).

2. Μ. Π. 614. Σκύφος μετὰ ταπεινῆς δακτυλιοειδοῦς βάσεως καὶ χαμηλῶν κατακορύφων μετὰ ὀριζοντίας ραβδώσεως χειλέων. Πηλὸς κεραμόχρους σκληρὸς περιέχων μίκαν.

Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ ἐξωτερικῶς τὰ χεῖλη εἶναι ἀληλιμμένα διὰ γανώσεως χρώματος τοῦ καφέ ἀνοικτοῦ (ὑψ. 0,074 μ., διαμ. χειλέων 0,136 μ. Πίν. 120 γ₁).

3. Μ. Π. 615. Ὅμοιος σκύφος ἀποκεκρουμένος ἐν μέρει. Γάνωσις τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας καὶ ἐξωτερικῶς τῶν χειλέων μελίχρως (ὑψ. 0,07 μ., διαμ. χειλέων 0,131 μ.).

4. Μ. Π. 616. Σκύφος μετὰ ταπεινῆς δακτυλιοειδοῦς βάσεως καὶ πρὸς τὰ ἔσω νεύοντων χειλέων, τὰ ὅποια εἶναι ἀποκεκρουμένα ἐλαφρῶς πηλὸς ἐρυθρῶς σκληρὸς περιέχων μίκαν. Ἡ ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶναι ἀληλιμμένη διὰ πρασινοκιτρίνου γανώσεως.

Ἐχει δι' ἐμβαπτίσεως μέχρι τῆς διαμέτρου χρωματισθῇ κατὰ τὸ ἥμισυ βαθυπράσινος (ὑψ. 0,06 μ., διαμ. χειλέων 0,135 μ. Πίν. 120 γ₂).

5. Μ. Π. 617. Ἡμισφαιρικὸς σκύφος μετὰ ταπεινῆς δακτυλιοειδοῦς βάσεως, καθέτων μετὰ ὀριζοντίας αὐλακώσεως χειλέων καὶ ἀποκεκρουμένος ἐλαφρῶς τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα. Πηλὸς ἀνοικτὸς κεραμόχρους, σκληρὸς, περιέχων μίκαν φέρει γάνωσιν δι' ἐλαιόχρου ὑαλώδους χρώματος κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν, ἣ ὅποια κοσμεῖται διὰ κυκλικῆς ἀνοικτοῦ καστανοῦ χρώματος ταινίας περιβαλλούσης καστανοῦ χρώματος δικτυωτὸν ἐκ τεσσάρων ἐστιγμένων ρόμβων μὲ ἐξεχούσας τὰς κεραίας τοῦ σχηματιζομένου σταυροῦ (ἄξονας συμμετρίας ὑψ. 0,06 μ., διαμ. χειλέων 0,145 μ. Πίν. 120 γ₃).

6. Μ. Π. 618. Σκύφος μετὰ ταπεινῆς δακτυλιοειδοῦς βάσεως καὶ καθέτων μετὰ ὀριζοντίας αὐλακώσεως χειλέων. Πηλὸς ἀνοικτὸς κεραμόχρους σκληρὸς. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀληλιμμένη διὰ κιτρίνου χρώματος γανώσεως κοσμεῖται διὰ μελανοῦ, πρασίνου καὶ ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος ὁμοκέντρων ἐπαλλήλων κύκλων ἐντὸς τοῦ κεντρικοῦ κύκλου εἶναι ἐγγεγραμμένη δι' ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος ἰχθυόκανθα ἐκ δύο παραλλήλων γωνιῶν (ὑψ. 0,07 μ., διαμ. χειλέων 0,158 μ. Πίν. 120 γ₄).

7. Μ. Π. 619. Ἡμισφαιρικὸς σκύφος μετὰ δαντελωτῶν χειλέων καὶ ταπεινῆς δακτυλιοειδοῦς βάσεως πηλὸς ὑποκίτρινος σκληρὸς περιέχων μίκαν. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀληλιμμένη διὰ κιτρίνου χρώματος γανώσεως κοσμεῖται διὰ ὁμοκέντρων ἐπαλλήλων κύκλων καστανοῦ καὶ ἀνοι-

κτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος διὰ τοῦ ὁποίου περιγράφονται καὶ τὰ χεῖλη.

Ὁ κεντρικὸς κύκλος χωρίζεται διὰ τριπλῆς διαμέτρου καστανοῦ καὶ ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος εἰς δύο ἡμικύκλια, ἐντὸς ἐκάστου τῶν ὁποίων ἀνὰ ἓν Ν (ὑψ. 0,054 μ., διαμ. χειλέων 0,011 μ. Πίν. 120 γ₇).

8. Μ. Π. 620. Ἡμισφαιρικὸς σκύφος μετὰ ταπεινῆς βάσεως ἀποκεκρουμένος ἐν μέρει τὸ χεῖλος φέρων τὴν ἰδίαν πρὸς τὸν προηγούμενον διακόσμησιν (ὑψ. 0,05 μ., διαμ. χειλέων 0,115 μ. Πίν. 120 γ₅).

9. Μ. Π. 621. Ἡμισφαιρικὸς σκύφος μετὰ ταπεινῆς δακτυλιοειδοῦς βάσεως καὶ καθέτων μετὰ ὀριζοντίας ραβδώσεως χειλέων ἀποκεκρουμένος ἐλαφρῶς τὸ χεῖλος. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας ἀληλιμμένης διὰ κιτρίνου χρώματος γανώσεως σχηματίζονται τρεῖς σταυροὶ δι' ἀκτίων ἀνοικτοῦ καστανοῦ, πρασίνου χρώματος καὶ ἐκ τριπλῶν χαραγῶν. Ἐντὸς τῶν διὰ τῶν ἐγχαράκτων κεραίων σταυροῦ χωριζομένων τεταρτοκυκλίων ἀνὰ ἓν ἐγχαράκτον τρίγωνον πληρούμενον διὰ παραλλήλων γραμμῶν (ὑψ. 0,064 μ., διαμ. χειλέων 0,14 μ. Πίν. 120 γ).

10. Μ. Π. 622. Πινάκιον σκυφοειδὲς μετὰ καθέτων χειλέων ἀποκεκρουμένον τὴν βάσιν μετὰ μέρους τοῦ σώματος πηλὸς ἀνοικτὸς κεραμόχρους περιέχων μίκαν. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀληλιμμένη διὰ γανώσεως κιτρίνου χρώματος κοσμεῖται διὰ παραλλήλων χαραγῶν καὶ γραμμῶν πρασίνου καὶ ἀνοικτοῦ καστανοῦ χρώματος. Παρὰ τὰ χεῖλη τέσσαρα ἡμικύκλια κοσμοῦμενα διὰ δικτυωτοῦ ἐκ χαραγῶν καὶ γραμμῶν πρασίνου καὶ καστανοῦ χρώματος (ὑψ. 0,074 μ., διαμ. χειλέων 0,23 μ. Πίν. 120 γ₆).

11. Μ. Π. 623. Ἡμισφαιρικὸς σκύφος φέρων κατὰ μῆκος τῆς διαμέτρου τρία ζεύγη ὁπῶν πρὸς συγκόλλησιν τῶν δύο ἡμίσεων, εἰς τὰ ὅποια ἔχει θραυσθῇ. Πηλὸς ὑποκίτρινος σκληρὸς περιέχων μίκαν. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια κοσμεῖται διὰ θυρεοῦ φραγκικοῦ τύπου ἔχοντος ὡς ἔμβλημα δένδρον καὶ ἀνὰ ἓνα ὀκτάκτινον ἀστερίσκον εἰς τὴν ἀριστερὰν καὶ δεξιὰν γωνίαν τῆς κορυφῆς (ὑψ. 0,048 μ., διαμ. χειλέων 0,144 μ. Πίν. 120 γ, κάτω ἀριστερά). Εὐρέθη εἰς τὰς ἀνωτάτας ἐπιχώσεις τοῦ 7ου θόλου.

Ρωμαϊκὴ κεραμικὴ ἐκ τοῦ Ὡδείου

Σφραγίδες κεραμῶν ἐπὶ Terra sigillata¹

Αἱ περισσότεραι ἐξ αὐτῶν εἶναι γνωσταὶ ἐκ τοῦ Καταλόγου σφραγίδων κεραμῶν ἐπὶ Sigil-

1. Εὐχαριστῶ τὸν κ. J. W. Hayes διὰ τὰς παρασχεθείσας σχετικὰς πληροφορίες.

lata ἀγγείων κατασκευασθέντων ἢ εὐρεθέντων ἐν τῇ Ἑγγύς Ἀνατολῇ συνταχθέντος παρὰ τοῦ J. H. Iliffe, *Sigillata Wares in the Near East I-II*, The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine VI (1938), 4 κ. ἐ.· αὐτ. IX (1939) 31 κέ. = QDAP.

C. AMVRIVS Ἀρρητινόν.

1. Μ. Π. 624. Βάσις σκυφίου (0,045 μ.Χ0,045 μ., ἔσωτερ. διαμ. 0,034 μ.). Πηλὸς βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος σκληρὸς, περιέχων ψήγματα μαρμαρυγίου (μίκαν), στίλβωσις κινναμώμου ἐρυθροῦ χρώματος. Ἐντὸς πέλατος *planta pedis* AMVR² (Σχεδ. σ. 139₂).

2. Μ. Π. 625. Θραῦσμα βάσεως σκύφου ἢ πινακίου, πηλὸς πορτοκαλλόχρους σκληρὸς περιέχων μίκαν, στίλβωσις κινναμώμου ἐρυθροῦ χρώματος (0,093 X 0,07 μ.). Ἐντὸς *planta pedis* AMVRI (Σχεδ. σ. 139₁). Σφραγίδες τοῦ αὐτοῦ κεραμῆως ἐξ Ἀγορᾶς καὶ Κεραμικοῦ Ἀθηνῶν, Κορίνθου, Ὀλβίας, Ἀλεξανδρείας, Ἱερουσαλήμ, Πέτρας, Ναυκράτιος QDAP VI (1938) 27· αὐτ. IX (1939) 38 - 9.

DERASTICANIS

3. Μ. Π. 626. Θραῦσμα βάσεως σκύφου ἐκ τοῦ 7ου θόλου· πηλὸς ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος σκληρὸς περιέχων μίκαν, στίλβωσις κινναμώμου ἐρυθροῦ χρώματος (0,05 X 0,024 μ.). Ἐντὸς *planta pedis* DERASTICANIS (Σχεδ. σ. 139₃).

4. Μ. Π. 627. Βάσις σκύφου εὐρεθέντος παρὰ τὸ δάπεδον τοῦ 7ου θόλου· πηλὸς ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος σκληρὸς, περιέχων μίκαν, στίλβωσις κινναμώμου ἐρυθροῦ χρώματος (ἔσωτ. διαμ. 0,09 μ.). Ἐντὸς *planta pedis* DERASTICANIS (Σχεδ. σ. 139₄). Παράδειγμα ἐκ Κορίνθου QDAP IX (1939) 46.

5. Μ. Π. 628. Θραῦσμα βάσεως σκύφου· πηλὸς πορτοκαλλόχρους σκληρὸς περιέχων μίκαν, στίλβωσις ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος (μήκ. 0,061 X 0,058 μ.). Ἐντὸς ὀρθογωνίου σφραγίσματος ΔΙΟΔ/ΩΡΟΥ (Σχεδ. σ. 139₅).

C.C.FF Ἀρρητινόν (;)

6. Μ. Π. 629. Θραῦσμα βάσεως σκύφου· πηλὸς ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος σκληρὸς περιέχων μίκαν, στίλβωσις κινναμώμου ἐρυθροῦ χρώματος (0,123 X 0,11 μ., ἔσωτ. διαμ. 0,124 μ.). Ἐντὸς *planta pedis* C.C.FF (Σχεδ. σ. 139₆). Παράδειγμα ἐκ Κορίνθου QDAP IX (1939) 49.

[.]C.C.MTEI (Σχεδ. σ. 139₇).

7. Μ. Π. 630. Θραῦσμα βάσεως σκύφου· πηλὸς κινναμώμου ἐρυθρὸς σκληρὸς περιέχων μί-

καν. Στίλβωσις κινναμώμου ἐρυθροῦ χρώματος (μ. 0,052 X 0,045 μ.). Ἐντὸς *planta pedis* [.]C.C.MTEI (Σχεδ. σ. 139₇).

8. Μ.Π. 631. Βάσις σκυφίου· πηλὸς ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος σκληρὸς, περιέχων μίκαν, στίλβωσις κινναμώμου ἐρυθροῦ χρώματος (ἔσωτ. διαμ. 0,037 μ.). Ἐντὸς *planta pedis* CM.. (δυσδιάκριτον) Σχεδ. σ. 139₁₀).

ΝΕΩΝΙΔΟΥ

9. Μ. Π. 632. Βάσις σκύφου ἐκ τῶν κατωτέρων στρωμάτων τοῦ 7ου θόλου· πηλὸς πορτοκαλλόχρους σκληρὸς περιέχων μίκαν, στίλβωσις ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος (ἔσωτ. διαμ. 0,112 μ.). Ἐντὸς *tabula ansata* ΛΕΩΝ/ΕΙΔΟΥ (Σχεδ. σ. 139₉).

L. OCTAVI PROCLUS Ἰταλικὸν (πρβλ. Comfort, JAOS, 58, 53· Mem. Amer. Acad. Rome, VII (1929) 203, 97).

10. Μ. Π. 633. Θραῦσμα βάσεως σκύφου εὐρεθὲν 0,50 μ. ἄνωθεν τοῦ δαπέδου τοῦ 7ου θόλου· πηλὸς ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος σκληρὸς περιέχων μίκαν, στίλβωσις κινναμώμου ἐρυθροῦ χρώματος (0,124 X 0,08 μ.). Ἐντὸς *planta pedis* [OCTP]RO (Σχεδ. σ. 139₉).

11. Μ.Π. 634. Θραῦσμα βάσεως σκυφίου εὐρεθὲν 1 μ. ἄνωθεν τοῦ δαπέδου τοῦ 7ου θόλου· πηλὸς κινναμώμου ἐρυθροῦ χρώματος σκληρὸς περιέχων μίκαν, στίλβωσις ὁμοίου χρώματος (0,052 X 0,031 μ.). Ἐντὸς *planta pedis* [OC]TPRO (Σχεδ. σ. 139₁₀).

12. Μ. Π. 635. Βάσις σκυφίου ἐκ τοῦ 6ου θόλου· πηλὸς ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος σκληρὸς περιέχων μίκαν, στίλβωσις κινναμώμου ἐρυθροῦ χρώματος (ἔσωτ. διαμ. 0,045 μ.). Ἐντὸς *planta pedis* OCTPRO (Σχεδ. σ. 139₁₄).

13. Μ. Π. 636. Θραῦσμα βάσεως σκυφίου ἐκ τοῦ 4ου θόλου· πηλὸς ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος σκληρὸς περιέχων μίκαν, στίλβωσις κινναμώμου ἐρυθροῦ χρώματος (0,56 X 0,054 μ.) Ἐντὸς *planta pedis* OCTPRO (Σχεδ. σ. 139₁₁).

14. Μ. Π. 637. Θραῦσμα βάσεως σκύφου· πηλὸς ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος σκληρὸς περιέχων μίκαν (0,075 X 0,045 μ., διαμ. ἕως 0,10 μ.). Ἐντὸς *planta pedis* OCTPRO (Σχεδ. σ. 139₁₂).

15. Μ. Π. 638. Θραῦσμα ὁμοίας βάσεως (0,045 X 0,45 μ.). Ἐντὸς *planta pedis* OCTP[RO] (Σχεδ. σ. 139₁₃). Ἀρκετὰ παραδείγματα ἐκ Κορίνθου QDAP IX (1939) 57.

L. OCTAVI SALUTARIS Ἰταλικὸν (πρβλ. Comfort, JAOS, 58, 53 - 4).

16. Μ. Π. 639. Θραῦσμα βάσεως σκύφου ἐκ τοῦ 4ου θόλου· πηλὸς ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος σκληρὸς περιέχων μίκαν, στίλβωσις κιννα-

2. Ὅσακις δὲν ἀναγράφεται ἄλλη ἐνδειξις τὰ εὐρήματα εἶναι ἀστρωμάτιστα.

μώμου έρυθρού χρώματος (0,07 X 0,04 μ.). Έν-
τός *planta pedis* OCTSALV (Σχεδ. σ. 139₁₅). Κά-
τωθεν της βάσεως ακτιδογράφημα ΚΑΛ.

17. Μ. Π. 640. Ήμισυ βάσεως σκύφου· πηλός
άνοικτοῦ έρυθρού χρώματος σκληρός περιέχων
μίκαν, στίλβωσις κινναμώμου έρυθρού χρώματος
(έσωτ. διαμ. 0,084 μ.). Έντός *planta pedis*
OCTSAL (Σχεδ. σ. 139₁₆).

18. Μ. Π. 641. Θραῦσμα βάσεως μεγαλύτερου
σκύφου (διαμ. έως 0,128 μ.). Έντός *planta pedis*
OCTSALV (Σχεδ. σ. 139₁₇). Παραδείγματα έκ της
γοράς Ἀθηνῶν καί Κορίνθου QDAP IX (1939) 58.

19. Μ. Π. 642. Θραῦσμα βάσεως σκύφου· πη-
λός άνοικτοῦ έρυθρού χρώματος σκληρός περιέ-
χων μίκαν, στίλβωσις κινναμώμου έρυθρού χρώ-
ματος (0,063 X 0,027 μ.). Έντός *planta pedis*
L·P·PVD (Σχεδ. σ. 139₁₈).

20. Μ. Π. 643. Βάσις σκύφου· πηλός άνοικτοῦ
έρυθρού χρώματος σκληρός περιέχων μίκαν,
στίλβωσις κινναμώμου έρυθρού χρώματος (έσωτ.
διαμ. 0,135 μ.). Έντός *planta pedis* M·V·A. (Σχεδ.
σ. 139₂₀).

OLIMPI

21. Μ. Π. 644. Ήμισυ βάσεως σκύφου έκ τοῦ
χώρου της κατεδαφισθείσης οἰκίας εἰς τήν γωνίαν
Σωτηριάδου καί Παντοκράτορος· πηλός άνοικτοῦ
έρυθρού χρώματος σκληρός περιέχων μίκαν, στίλ-
βωσις κινναμώμου έρυθρού χρώματος (έσωτ.
διαμ. έως 0,14 μ.). Έντός *planta pedis* [O]LIMPI
(Σχεδ. σ. 139₂₁). Παράδειγμα Comfort, Mem.
Amer. Acad. Rome VII (1929) 204, 100.

CPOMF

22. Μ. Π. 645. Θραῦσμα βάσεως σκύφου έκ
τοῦ βου θόλου· πηλός πορτοκαλλόχρους σκληρός
περιέχων μίκαν, στίλβωσις κινναμώμου έρυθρού
χρώματος (0,043 X 0,034 μ.). Έντός *planta pe-
dis* CPOMF (Σχεδ. σ. 139₂₀).

Παράδειγμα έκ Κορίνθου Comfort, AJA,
XXXIII (1929), 495, 24.

RASINIUS Αὐγούστου (Comfort, Mem. Amer.
Acad. Rome, VII (1929), 207).

23. Μ. Π. 646. Θραῦσμα βάσεως σκυφίου· πη-
λός άνοικτοῦ έρυθρού χρώματος σκληρός περιέ-
χων μίκαν, στίλβωσις κινναμώμου έρυθρού χρώ-
ματος (έσωτ. διαμ.—0,06 μ.). Έντός όρθογωνίου
σφραγίσματος δίστιχον όνομα.

στ. 2 : [R]ASIN (Σχεδ. σ. 139₂₃).

Παραδείγματα έξ Ἀγοράς καί Κεραμεικοῦ
Ἀθηνῶν, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Κορίνθου
QDAP VI (1938) 44· αὐτ. IX (1939) 62 - 3. Εὐ-
ρέως διαδεδομένα τὰ άγγεῖα τοῦ κεραμέως αὐτοῦ

Stenico, Revisione critica delle pubblicazioni
sulla ceramica arretina (passim).

M. SERVILIUS [RVFVS] Ἱταλικόν ; Τιβερίου.

24. Μ. Π. 647. Σκυφίον άποκεκρουμένον κατά
τὸ ήμισυ (ύψ. 0,04 μ.) έκ τοῦ δαπέδου τοῦ 7ου
θόλου. Πηλός άνοικτοῦ έρυθρού χρώματος σκλη-
ρός περιέχων μίκαν, στίλβωσις κινναμώμου έρυ-
θροῦ χρώματος. Έντός όρθογωνίου σφραγίσμα-
τος M. SER/FIGVLI (Σχεδ. σ. 139₂₄). Παρά-
δειγμα έκ Κεραμεικοῦ AM, LH 1927, 8 εἰκ. 3, 5.

VEIAN

25. Μ. Π. 648. Θραῦσμα βάσεως σκύφου· πη-
λός άνοικτοῦ έρυθρού χρώματος σκληρός περιέ-
χων μίκαν, στίλβωσις κινναμώμου έρυθρού χρώ-
ματος (έσωτ. διαμ. —0,10 μ.). Έντός *planta pedis*
VE[IAN] (Σχεδ. σ. 139₂₅). Θραῦσμα βάσεως σκύ-
φου έκ τῶν κατωτάτων στρωμάτων τοῦ 7ου θόλου·
πηλός άνοικτοῦ έρυθρού χρώματος σκληρός πε-
ριέχων μίκαν, στίλβωσις έρυθρού χρώματος (0,07
X 0,056 μ.). Πέλημα *planta pedis* (Σχεδ. σ. 139₃₁).

26. Μ. Π. 649. Θραῦσμα βάσεως σκύφου πι-
θανῶς Σαμίου· πηλός πορτοκαλλόχρους πρὸς
άνοικτοῦ έρυθρού χρώματος, σκληρός, περιέχων
μίκαν, στίλβωσις άνοικτοῦ έρυθρού χρώματος
(έσωτ. διαμ. —0,12 μ.). Δωδεκάκτινον άστρον
ἢ ήλιος (Σχεδ. σ. 139₂₆).

27. Μ. Π. 650. Βάσις σκυφίου Σαμίου· πηλός
πορτοκαλλόχρους πρὸς άνοικτοῦ έρυθρού χρώ-
ματος σκληρός περιέχων μίκαν, στίλβωσις άνοι-
κτοῦ έρυθρού χρώματος (διαμ. 0,036 μ.). Έξά-
φυλλος ρόδαξ (Σχεδ. σ. 139₂₇).

Τέλος, όστρακα παρὰ τὸ χεῖλος πινακίων: έκ
τῶν κατωτάτων στρωμάτων τοῦ 4ου θόλου φέ-
ρουν έπικεκολλημένα πολύφυλλον ρόδακα (ύψ.
χείλους 0,026 μ., μήκ. 0,042 μ.), προσωπίδα (ύψ.
χείλους 0,03 μ. μήκ. 0,063 μ.)· εύρεθέντα πλησίον
τοῦ δαπέδου τοῦ 7ου θόλου φέρουν έπικεκολλη-
μένα άπλήν σπεῖραν (0,016 X 0,042 μ.), όκτά-
φυλλον (ύψ. χείλους 0,021 μ., μήκ. 0,041 μ.) καί
ένδεκάφυλλον ρόδακα (0,054 X 0,035 μ.), χο-
ρεῦτριαν κροταλίζουσαν (ύψ. 0,04 μ., μήκ. 0,036
μ.), θραῦσμα παρὰ τὸ χεῖλος εύρυστόμου άγ-
γείου (μήκ. 0,11 μ.) τὸ άνω μέρος της λαβῆς
τοῦ όποίου κοσμεῖται δι' άναγλύφου λεοντοκε-
φαλῆς· άστρωμάτιστα φέροντα έπικεκολλημένα
έρωτιδέα παίζοντα διπλοῦν αὐλόν (ύψ. χείλους
0,01 μ., μήκ. 0,04 μ. (Πίν. 120, α₆), έξάφυλλον
(ύψ. χείλους 0,015 μ., μήκ. 0,045 μ. (Πίν. 120 α₅)
καί όκτάφυλλον ρόδακα (0,035 X 0,05 μ. Πίν.
120 α₄), ήμιστεφάνους (ύψ. χείλους 0,023 μ.,
μήκ. 0,06 μ. Πίν. 120, α₇), κλάδον καί ρόδακας
ύπὸ μορφήν όμοκέντρων κύκλων (0,026 X 0,032 μ.
Πίν. 120 α₃).

Διάρροια

α. Ἐκ τοῦ Ὠδείου: Εἰς στρώμα τέφρας τοῦ 7ου θόλου θραύσμα δίσκου λύχνου (0,047X0,042 μ.) κοσμούμενον διὰ τραγικοῦ προσωπείου (Πίν. 120 α₈), ἐκ τῶν ὑψηλοτέρων στρωμάτων θραύσματα λύχνων, ὧν δύο μετ' ἀναγλύφων τραγικῶν προσωπείων (Πίν. 120 α₁₋₂) καὶ προχοῖδιον ἀποκεκρουμένον ἐν μέρει (ὑψ. 0,048 μ.). Ἐκ τῶν βαθυτάτων στρωμάτων τοῦ 6ου θόλου εἰς ἀκέραιος ἄνευ οὐδενὸς κόσμου λύχνος ὡς καὶ τμήμα πηλίνου ἀναγλύφου διασῶζον τὴν κεφαλὴν μετὰ τοῦ λαιμοῦ ἵππου καὶ τῆς ἄκρας δεξιᾶς χειρὸς τοῦ ἱππέως κρατοῦσης τὴν ἡνίαν (ὑψ. 0,049 μ., πλ. 0,042 μ.) καὶ ἐν ἀκέραιον προχοῖδιον (ὑψ. 0,04 μ.).

β. Ἐκ τοῦ περιδρόμου τοῦ Ὠδείου. Δίσκος λύχνου πηλοῦ ὑποκιτρίνου (διαμ. 0,072 μ.): Λήθα καὶ κύκνος (Πίν. 120 α₉). Τὸ ἡμισυ βάσεως λύχνου ὑποκιτρίνου πηλοῦ σκληροῦ φερούσης χαραγμένην διὰ στύλου τὸ ὄνομα ΝΕΙΚΟΥ (Σχεδ. σ. 139₂₈). Ὑστερορρωμαϊκὸς λύχνος ἐλλιπὴς τὸν δίσκον φέρων ἐπὶ τῆς βάσεως διὰ στύλου χαραγμένον τὸ ὄνομα ΜΑΡΩ/ΝΟC (Σχεδ. σ. 139₂₉). Ὅστρακον πηλοῦ ὑποκιτρίνου· ἐν ἀναγλύφῳ δύο βρέφη ἐσπαργανωμένα διὰ φασκίας (ὑψ. 0,087 μ., πλ. 0,075 μ. Πίν. 120 α₁₀) ὡς εἰδῶλιον Paul, Antike Welt in Ton. Terrakotten des Archäol. Instituts in Leipzig ἀρ. 242 πίν. 68. Πρβλ. Rivista Inst. d'Arch. IX (1960) 86 κέ. εἰκ. 15 - 18, 21 - 23.

γ. Ἐκ τοῦ χώρου τῆς κατεδαφισθείσης οἰκίας Ἀνδρ. Γεωργίου ἐπὶ τῶν ὁδῶν Σωτηριάδου καὶ Παντοκράτορος:

Ὅστρακον παρὰ τὸ χεῖλος σκύφου· πηλὸς ὑπέρυθρος σκληρὸς περιέχων μίκαν, στίλβωσις κινναμώμου ἐρυθρά. Κάτωθεν τῶν κυρτῶν χεϊλέων φύλλον ἀμπέλου (ὑψ. 0,07 μ., μήκ. 0,075 μ. Πίν. 121 ζ).

Ὅστρακον βάσεως ἀγγείου· πηλὸς ὑπέρυθρος σκληρὸς, στίλβωσις τοῦ ἐσωτερικοῦ πορτοκαλλόχρους· ἐντὸς ὁμοκέντρων ἐγχαρακτῶν κύκλων σειρὰ ἐμπιέστων ὀκταφύλλων ροδάκων καὶ ὠοειδῶν φύλλων (μήκ. 0,09, πλ. 0,047, πλάχ. 0,006 μ. Πίν. 121 ζ).

Ὅστρακον ἐκ τῆς κοιλίας ἀγγείου πηλοῦ κεραμόχρου σκληροῦ περιέχοντος μίκαν· διὰ στύλου ἔχει ἐπιγραφὴν —μόνου Βρ— (ὑψ. γραμμ. 0,009 - 0,015 μ., 3ου μ.Χ. αἰ., Σχεδ. σ. 136₃₀).

Σφραγὶς ἐπὶ διπλῆς λαβῆς ἀμφορέως (μήκ. 0,133 μ.).

—FIGEN
CAESARIS

Θραύσμα λατινικῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς ἐπὶ πλακὸς λίθου Ἀστακοῦ (ὑψ. 0,235 μ., πλ. 0,25 μ., πλάχ. 0,075 μ., ὑψ. γραμμ. 0,072 μ. Πίν. 119 β).

-] I N A E [-
-] M [-

Ἐκ τοῦ κοίλου σχέσιν ἔχουσα φαίνεται πρὸς τὸ Ὠδεῖον.

Ἐπὶ θραύσματος κεραμίδος στέγης (ὑψ. 0,055 μ., πλ. 0,057 μ., πλάχ. 0,024 μ.) ἡ σφραγὶς [Φ] I - Λ Ω Ν [-] (ὑψ. γραμμ. 0,011 - 0,013 μ. τοῦ 4ου αἰ. π. Χ.) ἐκ τοῦ προσκηνίου.

*

ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΧΑΪΑΣ

Ἐν θέσει Κιβούρια παρὰ τὰ Σκούρα τέως δήμου Τριταΐας ἀπεκαλύφθη τυχαίως παρὰ τοῦ Παναγ. Παντ. Κώη, κατοικοῦ Σκούρων, κιστοειδὴς μυκηναϊκὸς τάφος τετράγωνος (πλευρᾶς 2 μ. περ.), ὡς οὐρανὸς τοῦ ὁποῖου εἶχον τοποθετηθῆ πλάκες ἐξ ἁμμολίθου, ἐπειδὴ τὸ μαλακὸν ἔδαφος δὲν προσφέρεται διὰ τὴν ὀρυξιν θαλάμου.

Ἐντὸς τοῦ τάφου εὐρέθησαν τὰ κάτωθι κτερίσματα ἀποτεθέντα εἰς τὸ Μουσεῖον Πατρῶν (Β. Ε. ἀρ. 17 - 22).

1, 2, 3. δύο ἀκέραιοι (ὑψ. 0,142 μ. καὶ 0,115 μ.) καὶ ὄστρακα ἄλλων ἀγράφων ψευδοστόμων ἀμφορίσκων.

4. τρίτον πιθοειδὲς ἀγγεῖον ἀχρωμάτιστον (ὑψ. 0,16 μ.), καὶ

5. σφραγιδόλιθος ἐκ στεατίτου ἀποκεκρουμένος ἐν μέρει φέρων παρὰστασιν τετραπόδου ζώου (διάμ. 0,016 μ.).

Εἰς ἀπόστασιν 1 ὥρας περίπου ἀπὸ τοῦ χωρίου Σκιαδᾶ τέως δήμου Τριταΐας, ἐπὶ προβούνῳ τοῦ Ὠλενοῦ παρὰ τὰ ὄρια τῆς Ἠλείας, σώζονται τὰ ἔρειπια δωρικοῦ ναύσκου ἐξ ἀσβεστολίθου, τὰ ὁποῖα εἶχον ἐπισκεφθῆ ἐπιτροχάδην τὸ 1948. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη αὐτοῦ ἔχουν χρησιμοποιηθῆ διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἡρειπωμένων κελλίων καὶ τοῦ μεταβυζαντινοῦ καθολικοῦ τῆς παλαιᾶς μονῆς Νοτενῶν, τὸ ὁποῖον πιθανώτατα βαίνει ἐπὶ τοῦ στερεοβάτου τοῦ ἀρχαίου ναύσκου (Πίν. 122 β, γ). Οἱ πλίνθοι τῶν ἀναβαθμῶν τῆς κρηπίδος τοῦ ναοῦ φέρουν κάτω ἐπαλλήλους ταινίας (ὑποτομάς). Τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ διεσώθησαν πλίνθοι καὶ ὀρθοστάται κοσμούμενοι διὰ περιγλυφῆς.

Εἶναι ἄγνωστος ὁ ἀριθμὸς τῶν κιόνων, οἱ ὁποῖοι ἔχουσιν εἰκοσι ραβδώσεις καὶ εἶναι ἡμιτελεῖς (διάμετρος ἐνὸς σπονδύλου 0,62 μ.) διατηροῦνται καὶ ὀλίγα κιονόκρανα (πλάτος ἄβακος 0,69 μ.).

Διεσώθησαν ἐπίσης λίθοι τοῦ ἐπιστυλίου καὶ τῆς ζωφόρου πολλὰ πλίνθοι φέρουσαι τρίγλυφον (ὑψ. 0,34 μ.) καὶ μετόπας ἄνευ οὐδενὸς πλα-

στικού διακόσμου. Ἐν θαλάσῳ ἐξ ἀσβεστολίθου κοσμεῖται δι' ἀλύσεως ἀνθεμίων καὶ ἀνθέων λατοῦ ἐν μέσῳ ἀστραγάλων (μῆκ. 0,28 μ., πλάτ. 0,28 μ., πᾶχ. 0,42 μ. Πίν. 122 α.).

Εἰς λιθόπλινθος φέρει ὁπᾶς ζητοειδῶν συνδέσμων.

Πληρεστέραν μελέτην περὶ τοῦ ναῖσκου θέλω δημοσιεύσει μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν.

Τὸ παρὰ τὸ χωρίον Σκιαδᾶ Κάστρον Δοξαπατρῇ ἢ Γάρτισκο (Πίν. 123 α,β) διατηρεῖται καλῶτερον ἐξ ὅλων τῶν ἄλλων μεσαιωνικῶν φρουρίων τῆς Ἀχαΐας, τὰ τεῖχη τῶν ὁποίων ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικόν. Ἐπ' αὐτοῦ διατηροῦνται ὕδατοδεξαμενὴ (νεροβάγενα), ἐρείπια μονοκλίτου ναῖσκου¹ καὶ ἔξω τοῦ τείχους ἐρείπια φραγκικοῦ ναοῦ «φραγκόκκλησας».

Ἐν θέσει Ἀγριλίτσα παρὰ τὸν οἰκισμὸν Νταφογιαννῶν ἐπὶ τῆς μοναδικῆς ἀπὸ Ν. προσβάσεως εἰς τὸ Κάστρον Δοξαπατρῇ εἶναι ἐμφανεῖς ἀρχαῖοι τοῖχοι ἐκ μεγάλων διαστάσεων λιθοπλίνθων.

Ἐκ μυκηναϊκοῦ τάφου ἐν θέσει Παλιομέτοχο παρὰ τὸ χωρίον Μάγειρα Πατρῶν προέρχεται ἀλάβαστρον πῆλινον κοσμούμενον ἐπὶ τοῦ σώματος διὰ ταινίας καστανοῦ στιλπνοῦ χρώματος ἐν μέσῳ δύο ζευγῶν ἐπαλλήλων γραμμῶν καὶ ἐπὶ τοῦ ὧμου διὰ δικτυωτοῦ (ὑψ. 0,095 μ.).

ΕΥΘ. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ

*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

ΑΧΑΪΑ

ΠΑΛΑΙΟΝ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΝ ΕΙΣ ΒΡΟΣΤΕΝΑ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ

Πρόκειται περὶ τοῦ ἀρχοντικοῦ τοῦ φερομένου ὡς τοῦ «Πασσᾶ» εἰς τὸ χωρίον Βρόστενα ἢ Βρόστενα παρὰ τὴν Κερνίτσαν, τῆς περιοχῆς Διακοφτοῦ Αἰγιαλείας. Εἶναι παλαιὰ διώροφος οἰκοδομή, ἀποτελουμένη ἀρχικῶς ἐκ τριῶν περυγῶν, διατεταγμένων κάπως εἰς σχῆμα πεῖ (Π) κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς μικρᾶς ἐσωτερικῆς αὐλῆς. Ἐκ τῶν περυγῶν τῆς σώζονται μόνον ἡ νοτιὰ, ἀποτελοῦσα καὶ τὴν κυρίαν ὄψιν τοῦ οἰκοδομήματος (Πίν. 124 α) καὶ ἡ δυτικὴ. Εἶναι ἐκτισμένον δι' ἀπλῆς ἀργολιθοδομῆς· εἰς τὰς γωνίας καὶ τὰ πλαίσια τῶν ἀνοιγμάτων χρησιμοποιοῦνται πελεκητοὶ λίθοι· ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν τοίχων ὑπὸ τὰς κεραμίδας ἐκτείνεται πώρινον γείσον, κοσμούμενον διὰ κοίλου κυματίου.

1. Περί τῆς μνηστῆς, τιμωμένης εἰς μνήμην τῆς Θεοτόκου, βλ. Κ. Τριανταφύλλου, Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν ἐν λ. Νότερὰ Ἐνθα καὶ σχέδιον τοῦ Χριστιανικοῦ ναοῦ.

Ἡ νοτιὰ πτέρυξ συνιστᾷ τὸ κύριον διαμέρισμα τοῦ ἀρχοντικοῦ. Εἶναι προσιτὴ διὰ μεγάλης τοξωτῆς θύρας, ἀνοιγομένης δεξιὰ παρὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς κυρίας ὄψεως (εἰς τὸν Πίνακα 124 α μόλις διακρίνεται ὀπίσω τῶν δένδρων ὑπὸ τὸ ἀκράϊον παράθυρον) καὶ παρεχούσης εἰσοδὸν πρὸς τὸ κατώγειον. Εἰς τοῦτο εἶναι κατανεμημένοι οἱ βοηθητικοὶ χώροι: ἐμπρὸς εἰς μέγας, ὡς εὐρύχωρον διαβατικόν, χρησιμεύων πιθανῶτα ἄλλοτε καὶ ὡς ἵπποστάσιον, πρὸς βορρᾶν δὲ καὶ δυσμᾶς μικρότεροι, προσιτοὶ ἐκ τοῦ εὐρυχώρου πρώτου χώρου καὶ χρησιμεύοντες ὡς ἀποθήκαι. Ὁ πρῶτος χώρος παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ἐστεγασμένης αὐλῆς. Εὐρὺ καὶ ὑψηλὸν κτιστὸν πεζούλιον κατὰ τὴν βορειοανατολικήν του γωνίαν, ἀπέναντι τῆς εἰσόδου, φαίνεται νὰ ἦτο κτιστὴ κλίνη — «κρεβάτα» — καὶ νὰ ἐχρησίμευεν ὡς θέσις διαμονῆς τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ. Οἱ τοῖχοι τοῦ κατωγείου διαπερῶνται ὑπὸ πολεμιστρῶν.

Ξυλινὴ κλῖμαξ κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ διαβατικοῦ φέρει ἐκ τοῦ κατωγείου εἰς τὸν ἄνω ὄροφον, χωριζόμενον ἀπὸ τοῦ κάτω διὰ ξυλίνου πατώματος. Τὸ ἀνώγειον ἀποτελεῖται ἐξ ἐνὸς προθαλάμου — ὁ χώρος εἰς τὸν ὁποῖον καταλήγει ἡ κλῖμαξ — δύο ὑπνοδωματίων, τοῦ ἐνὸς χειμερινοῦ καὶ τοῦ ἐτέρου θερινοῦ, καὶ μιᾶς μεγάλης αἰθούσης. Τὸ χειμερινὸν δωμάτιον εἶναι ἐφωδιασμένον δι' ἐστίας καὶ δύο κτιστῶν κλινῶν («διβάνια», «μεντέρια», «κρεβάτες»), ἐκτεινομένων ἐκατέρωθεν τῆς ἐστίας καὶ κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν του. Κατὰ συνήθειαν γνωστὴν καὶ ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων δὲν φωτίζεται διὰ παραθύρων. Ἐντὸς τοῦ θερινοῦ δωματίου διασώζεται μέγα ξύλινον ἐρμάριον — ἡ «μεσάντρα» — τοῦ οὐοῦ ἢ πρόσοψις φέρει ξυλουργικὰς διακοσμήσεις. Ἡ αἶθουσα καταλαμβάνει τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ ὀρόφου. Φωτίζεται διὰ ζευγῶν τοξωτῶν παραθύρων ἀνοιγομένων εἰς τὰς ἐλευθέρας πλευρὰς τῆς (Πίν. 124 δ). Μεταξὺ τῶν δύο παραθύρων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς διασώζονται ἐπὶ τοῦ τοίχου δύο κατακόρυφοι παράλληλοι γύψιναι ταινίαι μὲ διακοσμήσεις, ὡς πλαίσια· δὲν γνωρίζω ἂν ἐπλαισίωνον ἐστίαν, ἀργότερον ἐντειχισθεῖσαν ἢ ἂν ὑποσημαίνουν τὴν θέσιν θρόνου ὑπὸ σκέπη ἐκτεινομένην ἔμπροσθεν τοῦ ἐν λόγῳ πλαισίου¹.

Ὅλοι οἱ χώροι τοῦ ἀνωγείου ἔφερον ἄλλοτε

1. Παραπέμω προχείρως εἰς τὴν κατασκευὴν τὴν σκέπυσαν τὸν θρόνον τῶν δεσποτῶν εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς μεγάλης αἰθούσης τοῦ παλατίου τῶν Παλαιολόγων ἐν Μυστρᾷ. Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Γ' (1937) 46 εἰκ. 42 (Α. Ὀρλάνδος).

φατνωματοειδή ὀριζοντίαν ξυλίνην ὀροφήν, διακοσμημένην διὰ καρφωτῶν ξυλίνων ἐπιβλημάτων εἰς διάφορα σχέδια καὶ πρὸς τοὺς τοίχους περατουμένην εἰς παχὺ διέδρον ξύλινον μετὰ πολλῶν κυματίων πλαίσιον, χρησιμεύον διὰ τὴν μετάβασιν ἐκ τῆς ὀριζοντίας τῆς ὀροφῆς πρὸς τὰς κατακορύφους τῶν τοίχων καὶ ἀντιστρόφως (Πίν. 124 β).

Εἰς σχετικῶς καλὴν κατάστασιν σώζεται ἡ ὀροφή τῆς αἰθούσης. Ἀποτελεῖται ἐκ δύο διαχωρῶν : ἐνὸς εἰς σχῆμα πλαγιαστοῦ ὀρθογωνίου, ὑπεράνω τῆς ἀρχῆς τῆς αἰθούσης — πρὸς Δ — καὶ ἐτέρου τετραγώνου, ὑπεράνω τοῦ κυρίου χώρου τῆς. Τὸ πρῶτον διάχωρον εἶναι ἀπλοῦν, ἐπιπεδικόν, τὸ δ' ἑδαφὸς τοῦ κοσμεῖται διὰ συμπλεγμάτων τετραγώνων καὶ τριγώνων ἐκ πηχαρίων. Τὸ δεῦτερον διάχωρον ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν ἐπιπέδων : ἐκ τοῦ βασικοῦ τετραγώνου, εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον, ἐκ δευτέρου ἐπιπέδου, βαθύτερου, εἰς σχῆμα ὀκταγώνου ἐγγεγραμμένου εἰς τὸ τετράγωνον καὶ ἐκ τρίτου ἔτι βαθύτερου, τούτου ἐξαγώνου, τοποθετημένου εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὀκταγώνου. Τὰ δριὰ τῶν σχηματίζονται διὰ παρεμβολῆς βαρέων πλαισίων ἐκ πολλαπλῶν κυματίων (Πίν. 124 β). Τὸ ἑδαφὸς τῶν τριγώνων εἶναι ἀδιακόσμητον τοῦ ὀκταγώνου τὸ ἑδαφὸς πληροῦται ὑπὸ πλέγματος ἐκ μικρῶν τετραγώνων, τὸ δ' ἐξάγωνον περικλείει ρόδακα.

Ὁροφή τοιαύτης συνθέσεως εἶναι γνωστὴ καὶ ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων², ἀλλ' εἰς τὸ ἀρχοντικὸν τῆς Βρόστενας αἱ μορφαὶ (φόρμαι) εἶναι πλουσιώτεραι. Εἰς τὸ κέντρον ἐκάστου τετραγωνιδίου καὶ εἰς τὰς διασταυρώσεις τῶν πλευρῶν τῶν εἶναι ἐμπεπηγμένον ἀνὰ ἓν διακοσμητικὸν καρφίον. Χαρακτηριστικαὶ εἶναι αἱ πλευραὶ τῶν τετραγωνιδίων εἰς σχῆμα λατινικοῦ σίγμα (S), ἀλλὰ μὲ καμπύλας ἐλαφροτέρας, διηνητισμένου δέ, ὥσάν νὰ εἶναι συντεθειμένον ἐκ δύο χωριστῶν ὁμοίων ἀλλ' ἀντιρρόπων μηνίσκων. Αἱ διασταυρούμεναι γραμμαὶ γίνονται οὕτω παλμώδεις, τὰ δὲ τετραγωνίδια ἀποκοτῶν ροπήν κατὰ τὴν μίαν τῶν διαγωνίων, ὥσάν συντεθειμένα ἐπὶ τῇ βάσει νοητῶν ἀξόνων, παραλλήλων πρὸς τὴν ἑτέραν τῶν διαγωνίων τοῦ βασικοῦ τετραγώνου φαίνονται δηλαδὴ ὡς πλέγμα ἐκ πλαγιαστῶν ρόμβων (« μπακλαβαδωτά »), ὡς συνήθως ἀλλαχοῦ ἀπαντᾷται, ἀλλ' ἐξ ἀπλῶν πῆχων κατεσκευασμένον³. Πρὸς τὴν ἐντύπωσιν κυ-

ματισμοῦ, κινήσεως ἐνεργοῦν ἀνασχετικῶς αἱ νοηταὶ γραμμαὶ αἱ διερχόμεναι διὰ τῶν καρφίων καὶ ἰδίως ἡ βασικῶς περικέντρος σύνθεσις τοῦ ὅλου διαχώρου μὲ τὸν ἐξαγωνικὸν ὁμφαλὸν εἰς τὸ κέντρον. Τὸ φάνωμα τοῦτο κοσμεῖται, ὡς εἵπομεν, διὰ ρόδακος.

Ἡ δυτικὴ πτέρυξ τοῦ ἀρχοντικοῦ ὑψοῦται ἐν εἰσοχῇ, ἐκείθεν τῆς εὐθείας τῆς προσόψεως τῆς κυρίας πτέρυγος, σχηματιζομένης μεταξὺ τῶν δύο παραλλήλων ἐπιπέδων τῶν ἐγκοπῆς διέδρου⁴ εἶναι δὲ αὕτη προσιτὴ μέσῳ ἐξωτερικῆς κτιστῆς κλίμακος διευθετημένης εἰς τὸν κενὸν χώρον τῆς ἐγκοπῆς κατὰ τὴν φορὰν τῆς προσόψεως. Ἡ κλίμαξ βαίνει ἐπὶ καμάρας, ἡ παρουσία τῆς δὲ εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν, ὡς καὶ ἡ, ὡς ἀνωτέρω, διαφορὰ τῶν ἐπιπέδων προσδίδουν εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ οἰκοδομήματος γραφικότητα, ἡ ὁποία μετριάξει τὴν αὐστηρότητα τῆς συνθέσεως τοῦ ὅγκου τοῦ ὑπολοίπου οἰκοδομήματος· παραλλήλως προσφέρει καὶ εἶδος παρίσου πρὸς τὴν ζωγραφικὴν ἐνότητα τῶν ἀνοιγμάτων — τῆς μεγάλης τοξωτῆς εἰσόδου μετὰ τοῦ ζεύγους τῶν ὑπερκειμένων παραθύρων — τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ οἰκοδομήματος (Πίν. 124 α). Ἡ πτέρυξ εἶναι ὀλιγώτερον πολυτελής.

Λεπτομερὴς ἀποτύπωσις τοῦ ἀρχοντικοῦ τῆς Βρόστενας θὰ ἐβοήθει εἰς τὴν συναγωγὴν συμπερασμάτων περὶ τῆς δομικῆς ἱστορίας του, περὶ τῶν ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι διέπουν τὴν σύνθεσιν τῶν χώρων του, ὡς καὶ τὴν ἀναγωγὴν εἰς τὰ ἄμεσα πρότυπά του. Ὅπως δὲ ποτε, ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων του — ἐνιαία, ἐπιπεδική (ἄνευ πλαστικῶν στοιχείων) ἐκ κοινῆς λιθοδομῆς — ἡ ἐπιδίωξις ἁρμονίας εἰς τὴν διάταξιν τῶν ἀνοιγμάτων ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ταύτης, αἱ ὑψηλαὶ ἀναλογίαι καὶ ἡ ἀπλότης τῶν ὀγκῶν του, ἐνθυμίζουν μορφὰς τῆς ἀστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Μυστρά⁴. Ὅμοίως ἡ μορφή τῶν παραθύρων — πλαίσια ἐκ πελεκητῶν κατακορύφων λίθων ἐναλλάξ πρὸς ὀριζοντίους, τοξωτῶν ὑπέρθυρον πλαισιούμενον διὰ σειρὰς ἐκ θραυσμάτων κεραμίδων (Πίν. 124 γ) — ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν παράδοσιν τοῦ Μυστρά⁵. Ἀκόμη καὶ ἡ σύνθεσις τῆς προσόψεως, διὰ τῆς γραφικῆς διέδρου ἐγκοπῆς κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον τοῦ οἰκοδομήματος, ἐνθυμίζει συνθέσεις ἀρχοντικῶν τοῦ Μυστρά, ἐχόντων κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον τῆς κυρίας ὀψέως τῶν πύργων⁶. Εἰς τὸ ἀρχοντικὸν τῆς

2. Ἄρτα (Ὀρλάνδος, ἔ. ἀ. Β' (1936) 193 εἰκ. 17.

3. Ἄρτα (αὐτ.), Καστοριά (Ὀρλάνδος) ἔ. ἀ. Δ', (1938) 206-207 εἰκ. 139) κ. ἀ. Σιγμοειδῆ πηχάρια, ὡς τὰ τοῦ ἀρχοντικοῦ τῆς Βρόστενας, ἀπαντῶνται εἰς τὴν οἰκίαν Ἀντωνοπούλου ἐν Δημητσάνῃ (Ἑθνικὸν Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον, Φροντιστηριακαὶ ἐργασίαι, Α'. Τὸ Ἑλληνικὸ λαϊκὸ στίσι, Ἀθήναι 1960, 190 εἰκ. 55 (I. Μπενεχούτσος), καὶ εἰς οἰκίαν Σταμάτα ἐν Ἰωαννίνους (αὐτ. 226, εἰκ. 53 (Π. Λουκάκης).

4. Πρβλ. τὴν νοτίαν μακρὰν πλευρὰν τοῦ κτηρίου Α τοῦ συγκροτήματος τῶν Παλατίων (Ὀρλάνδος, ἔ. ἀ. Γ', (1937) 19 εἰκ. 13 (ἀναπαράστασις) καὶ τὴν βορείαν μακρὰν πλευρὰν τοῦ ἀρχοντικοῦ Α, αὐτ. εἰκ. 75· ἐπίσης τὴν στενὴν πλευρὰν τῆς οἰκίας Ζ, αὐτ. εἰκ. 46.

5. Παραδείγματα αὐτ. 68 εἰκ. 57.

6. Κτήριο Α τοῦ συγκροτήματος τῶν Παλατίων, Ἀρχοντικὸν Α (βλ. ἀνωτ. σημ. 1).

Βρόστενας ή έγκοπή ένεργεί αισθητικώς περίπου ως εάν εις την θέσιν της υπήρχε πύργος· σημαίνει χώρον άνευ μάξης. Διότι ο πύργος, όστις είναι χώρος εκ μάξης και ή έγκοπή αυτή άντι πύργου, ως στοιχείον της συνθέσεως της προσόψεως, αποτελούν δύο όπτικās άξίās του αυτού πράγματος, ό,τι περίπου τó άρνητικόν εκμαγείον δεδομένης μορφής εν άντιθέσει πρός τó θετικόν. 'Η άρχιτεκτονική παράδοσις ή άντιπροσωπευομένη υπό της άστικής άρχιτεκτονικής του Μυστρά έπέζησεν εις την Πελοπόννησον⁷, υπό τινα δ' έποψιν και έξω αυτής⁸.

Διά την χρονολόγησιν του άρχοντικού της Βρόστενας ένδεικτικόν τεκμήριον άποτελεί ή παρουσία του γείσου με κοίλον κυμάτιον εις την κορυφήν των τοίχων· εις κτήρια της Κορινθίας ή άρχιτεκτονική αυτή μορφή συνιστά γνώρισμα του δευτέρου ήμίσεος του 18ου αϊδovος⁹.

ΔΗΜ. ΠΑΛΛΑΣ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΒΟΙΩΤΙΑΣ, ΕΥΒΟΙΑΣ ΒΟΙΩΤΙΑ

Τα εις την Βοιωτίαν τυχαία εύρήματα κατά τα έτη 1959 και 1960 δέν είναι μέν πολλά, είναι όμως άρκετά ένδιαφέροντα. Τό πρώτον είναι ή κατωτέρω σημειουμένη έπιγραφή. Πρόκειται περι τμήματος πωρίνου άρχαϊκού κιονίσκου (Πίν. 125 α) μήκους 0,21 μ., ό όποιος σώζει εις δύο ραβδώσεις του, όπου διακρίνονται και ίχνη κονιάματος, τους εξής δύο στίχους:

Ι Η Ι Σ Μ
Ι Ε Σ Κ Α

*Ο πρώτος στίχος δύναται άδιστάκτως νά συμπληρωθῇ ως άκολουθως:

Ἀπόλλων]ι *ἱσμενί*

Διά δέ τόν δεύτερον θά έπρότεινα την κάτωθι συμπλήρωσιν:

Θεισπιεῖς κα]ι

7. Πρβλ. Προχείρως οικίας Στεμνίτης και Δημητσάνης εις την μελέτην του Μπενεχούτσου ξ α. εικ. 4, 5, 6 και 8 (άπόψεις) και ίδίως εικ. 58.

8. Πρβλ. την μορφήν του τοίχου ως και την μορφήν και την διάταξιν των παραθύρων του κτιστου βάθρου του άρχοντικού των Ἀγράφων (Ὁρλάνδου, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Γ' (1937) 189 εικ. 4).

9. Α. Ε. 1956, Χρονικά 16 (Δ. Πάλλας).

Τό σημαντικόν τουτο εύρημα έγένετο εις κτήμα κείμενον παραπλεύρως των σημερινών σφαγείων, ανατολικώς δέ του λόφου του Ἰσμηνίου Ἀπόλλωνος.

Είναι γνωστόν ότι ο Κεραμόπουλλος (Θηβαϊκά, 35-36) έταύτισε τὰ θεμέλια του ύπ' αυτού άνασκαφέντος πρό έτών μεγάλου ναού με τόν του Ἰσμηνίου Ἀπόλλωνος, αν και ούδέν ούτος άποδεικτικόν εύρημα είχεν. Ἐστηρίχθη όμως εις παλαιότερα εύρήματα, τὰ όποία είχον, κατά τās πληροφορίας του, εύρεθῇ επί του ίδιου λόφου.

Τό παρ' ήμων δημοσιευόμενον ένεπίγραφον τουτο τμήμα κιονίσκου ένισχύει μάλλον την άποψιν Κεραμοπούλλου, και ούχι την γνώμην παλαιότερων έρευνητών, οι όποιοι έτοποθέτουν τόν ναόν εκεί όπου ή εκκλησία του Εὐαγγελιστου Λουκά, δηλαδή εις τó σημερινόν νεκροταφεϊον.

Τό δεύτερον εύρημα είναι πάλιν ή κατωτέρω δημοσιευομένη έπιγραφή.

Αὐτη εύρέθη τόν Ἰούλιον του 1959 εις τὰ θεμέλια της επί της όδοῦ Ἐπαμεινώνδα κτιζομένης τότε οίκοδομῆς Κοροπούλη, είναι δέ χαραγμένη επί λίθου ύποκυάνου. Πρόκειται περι βάθρου, τó όποιον εις δευτέραν χρῆσιν έχρησιμοποιήθη ως κατώφλιον. Αἱ διαστάσεις του είναι 0,365 X 0,745 X 1,55 μ. επί δέ μιās των έπιφανειών του σώζει τους εξής τέσσαρας στίχους γραμμάτων:

... Η Τ Ο Ι Α Δ Ε Λ Φ Ι Ο Ι Κ Α Λ Λ Ι Α Δ Α Σ
... Θ . . Η , Α Δ Ε Λ Φ Ι Α Φ Ι Λ Ο Ξ Ε Ν Α
Φ Ι Λ Ο Κ Ρ Α Τ Ε Ι Ν Ξ Ε Ν Ω Ν Ο Σ Τ Ο Ι Σ Θ Ι Ο Ι Σ
Τ Ε Ι Σ Ι Κ Ρ Α Τ Η Σ Θ Ο Ι Ν Ι Ο Υ Σ Ι Κ Υ Ω Ν Ι Ο Σ
Ε Π Ο Η Σ Ε .

Ἡ χρονολόγησις της έπιγραφῆς έπιτυγχάνεται κυρίως διά της μνείας του ονόματος του και άλλοθεν γνωστου καλλιτέχνου, του όποιου ένταῦθα σώζεται και τó πατρωνυμικόν ΘΟΙΝΙΟΥ¹.

Τόν Νοέμβριον του 1959 τó άροτρον του Ἀθανασίου Μελισσάρη προσέκρουσε εις τó εικονι-

1. Εις την σειράν των γλυπτών των άναφερομένων ως Θηβαίων ή ως έργασθέντων εν Θήβαις μνημονεύεται και ο Σικυώνιος Τεισικράτης, ό όποιος είργασθη μεταξύ των έτών 320—284 π. Χ., ως διαπιστώνεται και εξ άλλης εν Θήβαις εύρεθείσης έπιγραφῆς (Ι. Γ. VII 2470). Ἐκτός της ιδιῆς μας έπιγραφῆς τó όνομα του πατρός του μάς διδίδει και μία εξ Ὁρωπου έπιγραφῆς (Ι. Γ. VII 267) ένφ εξ άλλων έπιγραφών δύο, επίσης εξ Ὁρωπου προερχομένων (Ι. Γ. VII 384 και 431), μιās εκ Τανάγρας (Ι. Γ. VII 521), άλλης εκ Σικυώνος (Ι. Γ. IV 427) και μιās εκ Δήλου (βλ. J. Marcadé, Signature τ. II σ. 128 - 130), μανθάνομεν ότι ο Τεισικράτης είχεν υἱόν Θοινίαν, επίσης καλλιτέχνην άνδριαντοποιόν, ό όποιος δπως και ο πατήρ του, είργασθη και εν Βοιωτίᾳ.

Ὡς εν των σημαντικωτέρων έργων του Τεισικράτους ο Πιλίνιος (XXXIV, 8, 19) άναφέρει γέροντα Θηβαίον. Νά πρόκειται άραγε περι του Φιλοκράτους;

ζόμενον (Πίν. 125 β) ἐπιτύμβιον θεσπικὸν ἀνάγλυφον, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ τρίτον ἐνταῦθα δημοσιευόμενον βοιωτικὸν εὔρημα. Ἀνευρέθη ἔξω τοῦ σημερινοῦ χωρίου Θεσπιαί (Ἐρμηόκαστρον) εἰς θέσιν « Σχισμένη Πέτρα » ἢ « Κάστρο », ὅπου τοποθετεῖται ἡ ἀρχαία πόλις. Εὐτυχῶς σώζεται ἀκέραιον, αἱ δὲ μικραὶ φθοραὶ τοῦ προσώπου, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν ὑπὸ τοῦ ἐπεξεργασθέντος αὐτοῦ μεταγενεστέρου τεχνίτου, δὲν ἀλλοιώνουν τὴν ὥραίαν ἐντύπωσιν, ποῦ μᾶς παρέχει τὸ σημαντικὸν αὐτὸ ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον. Φθοραὶ ἐπίσης ὑπάρχουν καὶ εἰς τὴν ἀετωματικὴν ἀπόληξιν του, καθὼς καὶ εἰς τὴν βάσιν του. Αἱ διαστάσεις του εἶναι: 1,45 X 0,88 X 0,13 μ. Εἰκονίζεται γυνὴ καθήμενη ἐπὶ θρόνου κατὰ τὸν γνωστὸν τρόπον τῶν ἀττικῶν ἀναγλύφων, ἡ τέχνη τῶν ὁποίων ἐπέδρασεν ἀποφασιστικῶς ἐπὶ τοῦ Θεσπιέως τεχνίτου. Εἶναι ἐνδεδυμένη χιτῶνα καὶ ἱμάτιον καὶ ἀκουμβῶ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα της εἰς τὸ ἐρεισίνωτον τοῦ θρόνου, ἐνῶ διὰ τῆς ἀνωσμένης δεξιᾶς κρατεῖ καὶ περιεργάζεται μικρὸν ἀντικείμενον — ἴσως κόσμημα — τὸ ὁποῖον θὰ ἐδηλοῦτο διὰ χρώματος. Ἡ θέσις τῶν χειρῶν καὶ τῶν ἐπὶ ὑποποδίου στηριζομένων ποδῶν, ἡ ἐλαφρὰ στροφὴ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ σώματος πρὸς τὰ ἔμπροσ — ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον σῶμα καὶ ἡ κεφαλὴ εἶναι κατὰ κρόταφον — καὶ ἐν γένει ἡ ὅλη τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῆς καθήμενης μορφῆς δεικνύει ὅτι ὁ Θεσπιεὺς τεχνίτης κατάρθρωσε νὰ μιμηθῇ πολλὰς ἀπὸ τὰς ἐπιτεύξεις τῆς μεγάλης ἀττικῆς τέχνης.

Μία σύγκρισις τοῦ ἀναγλύφου τούτου πρὸς τὸ τῆς Ἀλκυῆς τῆς Δομβραίνης (βλ. Χ. Καρούζου, Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας, 38 ἀριθ. 131, εἰκ. 31) φανερώνει τὴν ἰδίαν μὲ ἐκεῖνο καλλιτεχνικὴν νοοτροπίαν. Καὶ τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν ἰδίαν σειρὰν τῶν θεσπικῶν ἀναγλύφων, τὴν ὁποίαν πρὸ ἐτῶν ἐμελέτησεν ὁ G. Rodenwaldt: *Thespische Reliefs*, Jb. τόμ. 28 σ. 309 - 339, ὁ ὁποῖος κατέταξε ταῦτα, ἐκ καλλιτεχνικῶν καὶ μόνον τεκμηρίων ὁρμώμενος, εἰς διαφόρους χρονολογικὰς περιόδους, μὴ ἐπηρεασθεὶς ἀπὸ τὰς μεταγενεστέρας ἐπ' αὐτῶν ἐπιγραφάς.

Καὶ τὸ ἰδικὸν μας, παρὰ τὴν πρὸ τοῦ προσώπου τῆς εἰκονιζομένης ὑπάρχουσαν ρωμαϊκῶν χρόνων ἐπιγραφὴν, δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἀσφαλῶς εἰς τὸ δευτέρον ἡμισυ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

Ὡς ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω, τὸ πρόσωπον τῆς γυναικὸς φέρει ἀρκετὰς φθοράς προξενηθείσας ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου τεχνίτου. Διότι οὗτος, ἐν τῇ προσπαθείᾳ του ν' ἀπαλείψῃ τὴν σύγχρονον μὲ τὴν μορφήν ἐπιγραφὴν, ἀπέξεσε τὸ πρὸ τοῦ προσώπου τμήμα, ὅπου ἦτο αὐτὴ χαραγμένη — τοῦτο φαίνεται καθαρὰ καὶ σήμερον — ἀλλὰ κατὰ τὴν

ἐργασίαν του αὐτὴν ἐπέφερε, φαίνεται, κακώσεις εἰς τὸ πρόσωπον, τὰς ὁποίας καὶ ἐπὶ νῶρθωσε στερεώσας τὰ ἀποκοπέντα τμήματα τῆς ρινὸς καὶ τῆς σιαγόνας διὰ σιδηρῶν συνδέσμων. Κατόπιν δὲ ἐχάραξε τὴν κατὰ τὴν δευτέραν χρήσιν τοῦ ἀναγλύφου ἐπιγραφὴν, ἡ ὁποία ἔχει οὕτω :

ΕΠΙΑΦΡΟΔΙΣΙΑΤΗ
ΚΑΙ ΛΥΚΚΑΙΣΙΩΝΟΣ
ΓΥΝΑΙΚΙ

Ἡ ἐπιγραφὴ δύναται ν' ἀναχθῇ εἰς τὸν 1ον π.Χ. αἰ., εἰς τὴν ἐποχὴν δὲ αὐτὴν βεβαίως ἀνάγεται καὶ ἡ ἐκ νέου χρησιμοποίησις τοῦ ἀναγλύφου.

Δύο ἀκόμη ἀνάγλυφα, τῶν ὁποίων τὸ ἓν εἶναι ἀσφαλῶς ἐπιτύμβιον (Πίν. 126 β), προέρχονται ἐπίσης ἐκ τῆς ἰδίας περιοχῆς μὲ τὸ προηγούμενον. Τὸ ἐπιτύμβιον, διαστάσεων 0,81 X 0,56 X 0,41, εἶναι κυβόσχημος λίθος, φέρων εἰς τὸ ἄνω μέρος τὴν ἐπιγραφὴν ΕΠΙΔΙΟΚΛΕΙ ΗΡΩΙ, κάτωθεν δὲ αὐτῆς εἰς τετράγωνον βάθυσμα, τρόπον τινὰ ἐν πλασίῳ, ἱππέα βαίνοντα πρὸς βωμόν, ὀρθογωνίου σχήματος, σημειούμενον δι' ἐγχαράκτων γραμμῶν. Ὁ δεξιὸς ποὺς τοῦ ἵππου εἶναι ὑψωμένος καὶ πατεῖ ἐπὶ τοῦ βωμοῦ, ἐνῶ τοῦ ἱππέως τὸ μὲν σῶμα καλύπτει μεγάλων διαστάσεων ἀσπίς, τὴν δὲ κεφαλὴν περικεφαλαία, ὀπισθεν δὲ αὐτῶν ἀνεμίζεται χλαμύς.

Ὁ τύπος αὐτὸς τῶν κυβόσχημων ἐπιτυμβίων μνημείων κατὰ τοὺς ὑστερορρωμαϊκοὺς χρόνους εἶναι πολὺ συνήθης εἰς τὴν Βοιωτίαν, τὸ δὲ Μουσεῖον τῶν Θηβῶν ἔχει πλῆθος τοιούτων ἐπιτυμβίων μνημείων (βλ. Χ. Καρούζου, Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας, 50-51).

Τὸ ἕτερον τῶν ἀναγλύφων παρ' ὅλον ὅτι παρέχει ἐντύπωσιν ἐπιτυμβίου μνημείου — εἶναι στήλη, μὲ ἀετωματικὴν ἀπόληξιν, διαστάσεων 0,93 X 0,45 X 0,20 μ. — δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι τοιοῦτον. Διότι αἱ δύο μορφαὶ τοῦ κάτωθεν τοῦ ἀετώματος ἀναγλύφου ἀνήκουν εἰς τὸν κόσμον τῶν θεῶν. Ἴσως ἡ καθήμενη εἶναι ἡ Δήμητρα, ἡ δὲ πρὸ αὐτῆς ἵσταμένη μορφή, μὲ τὰς δάδας εἰς τὰς χεῖρας ἡ Περσεφόνη (Πίν. 126 α).

Δὲν γνωρίζω ἂν αἱ εἰκονιζόμεναι μορφαὶ ἔγιναν κατὰ τὴν δευτέραν χρήσιν τῆς στήλης. Πάντως ἡ παράστασις, ἂν πρόκειται περὶ τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης, δὲν θὰ εἶναι ἄσχετος μὲ τὴν ὑπάρχουσαν ἴσως ἐν Θεσπιαῖς λατρείαν τῶν θεαινῶν αὐτῶν.

Ὁ δαιδαλικὸς τέλος ἀκέφαλος κορμὸς ἀγάλματος ἐκ λίθου ἐντοπίου (Πίν. 127 β) ὕψους 0,61 μ., εὐρέθη εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου τῆς Τανάγρας, ὅπου σήμερον τὸ ἀεροδρόμιον. Ὁ κορμὸς οὗτος εἶναι κυλινδρικός καὶ σώ-

ζεται από το λαιμό μέχρι και κάτωθεν της όσφυος. Παριστᾷ γυναίκα ένδεδυμένην χονδρόν χιτῶνα, ό όποίος άφήνει γυμνάς τās κεκαμμένες πρὸς τὰ έμπρὸς χεῖρας, όλίγον κάτω τῶν ὤμων. Ἡ δὴλωσις τῶν πτυχῶν τοῦ χιτῶνος διὰ χαραγῶν εἶναι φανερά εἰς τὸν άριστερόν ὤμον, κάτω αὐτοῦ, καθὼς καὶ εἰς τὴν δεξιάν πλευράν. Παρὰ δὲ τās φθοράς του εἰς τὸ στῆθος καὶ γενικῶς εἰς τὴν ὅλην έμπροσθίαν έπιφάνειάν του, φαίνεται καθαρά ὅτι, ὅπως καὶ εἰς τὸ άγαλμάτιον τῆς Λιάτανης (βλ. X. Καρούζου, τὸ Μουσείο τῆς Θῆβας, 11, εἰκ. 1-2). ἡ κόμη πίπτει έμπρὸς εἰς δύο πλοκάμους, ὀπισθεν δέ, ὡς διεσῶθη μεταξύ τῶν ὤμων, εἶναι έσχηματοποιημένη κατὰ τὸν τυπικὸν τρόπον τῆς έποχῆς καὶ σώζεται εἰς δύο άναγλύφους βαθμίδας (Πίν. 127 α).

Ἡ γυναικεία αὕτη μορφή, δι' άμφοτέρων τῶν πρὸς τὰ έμπρὸς φερομένων χειρῶν τῆς, κρατεῖ άνάγλυφον ταινίαν. Ἵσως νά πρόκειται περὶ έπιτυμβίου άγάλματος. Ὁ τόπος άλλωστε, ὅπου εὑρέθη, ὑποσημαίνει τοῦτο, ἡ δὲ ταινία, ἂν εἶναι πράγματι τοιαύτη, ὑπενθυμίζει παρομοίας περιπτώσεις τās όποίας συναντῶμεν πολὺ άργότερον εἰς τās λευκάς άττικὰς ληκύθους.

Τέλος, κάτω τῆς κεκαμμένης άριστερᾶς χειρός, ὑπάρχει έπιγραφή — τοῦ καλλιτέχνου άραγε; — τὴν όποίαν ὁμως δέν κατάρθωσα μέχρι σήμερον νά άναγνώσω.

Ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς τοῦ κυλινδρικοῦ αὐτοῦ κορμοῦ καθὼς καὶ τῆς κόμης, τὸν κατατάσσουν χρονολογικῶς εἰς τὰ λεγόμενα δαιδαλικά έργα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 7ου π.Χ. αἱ.

*

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Αὗται διενεργοῦνται εἰς δύο σημεία: ἐν Ἀρνη τῆς Κωπαίδος καὶ ἐν Αὐλίδι.

Εἰς τὴν Ἀρνην (Γλᾶ) αἱ άνασκαφαὶ ἤρχισαν τὸ 1955 καὶ έξακολουθοῦν κατ' έτος μέχρι σήμερον¹. Κατὰ τās έρεῦνας αὐτὰς έμελετήθησαν αἱ τέσσαρες πύλαι τοῦ τείχους, τὸ άνάκτορον καὶ ἡ λεγομένη Ἀγορά, τῆς όποίας ἡ άνασκαφή θά συνεχισθῇ καὶ έφέτος.

Ἡ έρευνα τῶν πυλῶν έδειξε πολὺ διαφορετικὸν τὸ γενικὸν των διάγραμμα. Ἐπίσης καὶ τοῦ άνακτόρου έμελετήθησαν λίαν ένδιαφέρουσai λεπτομέρειαι τῶν διαμερισμάτων του καὶ ιδίως τοῦ βορειοδυτικοῦ μεγάρου (Πίν. 129 β). Τέλος, ἡ δυτική πτέρυξ τῆς Ἀγορᾶς παρουσίασεν έντελῶς

διάφορον διάγραμμα, αἱ δὲ ὑπόστυλοι αἰθουσai αὐτῆς άποδεικνύουν τὴν μνημειακὴν σύστασιν τῶν κτηρίων τῆς.

Εἰς τὴν Αὐλίδα αἱ έρευναὶ ἤρχισαν κατ' άρχάς τὸ 1941 δαπάναις τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Παιδείας, διεκόπησαν ὁμως ένεκα τῆς Κατοχῆς. Τότε εἶχεν άποκαλυφθῇ τμήμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, ἡ τελειωτικὴ ὁμως έρευνα καὶ άποκάλυψις τοῦτου εἶνε τὸ 1956 (Πίν. 128 α, β). Κατὰ τὰ έπόμενα έτη τῶν άνασκαφῶν άπεκαλύφθησαν ἱερὰ κρήνη πρὸ τοῦ ναοῦ (Πίν. 129 α) καὶ τὰ κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν αὐτοῦ έργαστήρια άγγειοπλαστικῆς καὶ κοροπλαστικῆς καθὼς καὶ καταγῶγιον.

Περὶ ὅλων αὐτῶν τῶν έρευνῶν μου έδημοσιεύθησαν σύντομοι άνακοινώσεις εἰς τὰ Πρακτικά τῆς Α. Ε., 1955 καὶ 1956, καὶ εἰς τὸ κατ' έτος, ἀπὸ τοῦ 1955 καὶ έπέκεινα, έκδιδόμενον Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας².

Ι. ΘΡΕΨΙΑΔΗΣ

*

ΕΥΒΟΙΑ

Εἰσαγωγικά: Τοὺς τελευταίους μῆνας τοῦ έτους 1956 ἐγένετο διὰ τῆς τότε διορισθείσης Ἐπιμελητρίας Ἀγγελικῆς Κ. Ἀνδρειωμένου ἡ ταῦτις τῶν ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Μουσείου Χαλκίδος άναγραφόμενων άρχαίων ὡς καὶ ἡ καταγραφή καὶ πλήρης περιγραφή τῶν άκαταγράφων. Κατάλογος τῶν έλλειπόντων άντικειμένων έστάλη εἰς τὸ Ὑπουργεῖον.

Κατωτέρω προβαίνομεν εἰς έκθεσιν περὶ τῶν εργασιῶν τῆς Ἐπιμελητρίας Εὐβοίας κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου 1957 μέχρι τοῦ Δεκεμβρίου 1960 χρονικὸν διάστημα. Ἡ κατάταξις τῆς ὕλης γίνεται κατὰ περιοχάς, ανεξαρτήτως τοῦ είδους τῶν άντικειμένων καὶ τοῦ μικροῦ ένίστε πρωθυστερου ὅσον άφορᾷ τās ἡμερομηνίας εὑρέσεως.

Μ π ε λ ο ὕ σ ι α (Ν.Α. τοῦ Ἀλιβερίου)

Εἰς τὸ χωρίον τοῦτο καὶ πλησιέστατα πρὸς τὴν έκκλησίαν έπεσημάνθησαν καὶ έφωτογραφήθησαν ἄφθονα τεμάχια άρχιτεκτονικῶν μελῶν, άτάκτως έρριμμένα εἰς έκτασιν δέκα περίπου μέτρων. Ἐρευνα τοῦ χώρου πιθανὸν νά φέρῃ εἰς φῶς άρχαῖον ναόν.

Ἀ λ ι β ε ρ ι ο ν

Ἐρευνα έντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ ἐν Ἀλιβερίῳ θερμοηλεκτρικοῦ έργοστασίου απέδωσε κιονόκρανα, τεμάχια μαρμαρίνων πλακῶν (πιθανὸν ἐκ

1. Ἰ. Θρεψιάδης, εἰς Ἔργον Α. Ε. 1955 σ. 34 - 35, 1956 σ. 32, 1957 σ. 25 - 30, 1958 σ. 42 - 48, 1959 σ. 20 - 23, 1960 σ. 37 - 48, 1961 σ. 39 - 48. «Πρακτικά» 1955 σ. 121 - 124, 1956 σ. 90 - 93.

2. Ἰ. Θρεψιάδης, Αὐλὶς «Ἔργον» 1956 σ. 33-37, 1958 σ. 53 - 60, 1959 σ. 24 - 31, 1960 σ. 49 - 53, 1961 σ. 48 - 51. «Πρακτικά» 1956 σ. 94 - 104.

θρόνου) καὶ τὸ δεξιὸν τμήμα μεγάλης ἐπιγραφῆς, ἥτις μετεφέρθη εἰς τὸ Μουσεῖον Ἑρετρίας.

Θαρούνια

Ἐξῶθι τοῦ χωρίου τούτου τῆς κεντρικῆς Εὐβοίας ἐπεσημάνθη οἰκοδόμημα μικρόν, ἐκ μεγάλων ἀργῶν λίθων κατεσκευασμένον. Πιθανὸν πρόκειται περὶ πύργου, ἴσως μεσαιωνικῶν χρόνων.

Ἄνω Βάθεια

Εἰς τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ἄνω Βάθειας ἐπεσημάνθησαν ἐντεταλισμένα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη παλαιο-χριστιανικοῦ ἢ βυζαντινοῦ ναοῦ (θωράκια κτλ.), κάτωθεν δὲ τῆς στέγης ἑτέρου βυζαντινοῦ ναοῦ εὐρέθη καὶ μετεφέρθη εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος μαρμάρινον ἀγαλμάτιον κόρης στηριζούσης τὴν ἀριστερὰν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς Πανὸς (Πίν. 130 γ).

Ἑρετρία

Τὸν Νοέμβριον τοῦ ἔτους 1957, κατὰ τὴν διάνοξιν χανδάκων διὰ τὴν τοποθέτησιν ὑδροσωλήνων, ἤλθον εἰς φῶς τρεῖς τάφοι καλυβίται, ἀνήκοντες εἰς τρεῖς διαφόρους ἐποχάς, ἥτοι εἰς τὸ τέλος τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος, εἰς τὸ πρῶτον ἡμῶν τοῦ 5ου π.Χ. καὶ εἰς τὸν 3ον π.Χ. αἰῶνα. Μεταξὺ τῶν ἀφθόνων εὐρημάτων τοῦ δευτέρου τάφου συγκαταλέγεται καὶ ὠραιότατον πλαστικὸν ὑπόδημα μετὰ χρωματικοῦ διακόσμου, ἄριστα διατηρουμένον (Πίν. 130 ς), ἐνθ' εἰς τὸν τάφον τοῦ 3ου π.Χ., α.λ., εὐρέθη καὶ πῆλινον εἰδώλιον παριστῶν τὸν Θεὸν Μῆνα ἐπὶ τῆς μῆνης καθήμενον καὶ πατοῦντα ἐπὶ ράχεως ζώου. Μικρὰ ἔρευνα εἰς τὰ περὶξ ἔφερεν εἰς φῶς δύο, ἐντὸς τῆς γῆς τοποθετημένους, πίθους ἀγνώστου ἐποχῆς.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῶν ἐργασιῶν ὑδρεύσεως ἐσημειώθησαν εἰς τὸ τοπογραφικὸν σχέδιον τῆς Ἑρετρίας ὅλα τὰ ἐλθόντα εἰς φῶς ὑπολείμματα ἀρχαίων κτηρίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ αἴθουσα μετὰ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ἐλληνιστικῶν πιθανῶς χρόνων. Πλησίον τοῦ οἰκοδομήματος τούτου εὐρέθη τμήμα ἀρχαικοῦ ἀκροκεράμου μετὰ πλαστικῆς παραστάσεως κεφαλῆς Μεδούσης (Πίν. 130 α) καὶ πωρὶνῇ ἀρχαϊκῇ κεφαλῇ (Πίν. 130 δ). Ἐπισταμένη ἔρευνα πιθανὸν νὰ φέρῃ εἰς φῶς ἱερὸν τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων.

Εἰς ἕτερον σημεῖον τῆς πόλεως εὐρέθη τμήμα μαρμαρίνης βάσεως (0,57 X 0,37 μ.) μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς:

*Δεῖνα, δεῖνος / ν. ἵππου Σαράπι
δι, Ἰσίδι, Ἀνοῖβιδι εὐχὴν*

Εἰς τὸ Μουσεῖον περισυνελέγησαν τυχαῖα κατὰ καιροὺς εὐρήματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ δύο ἐπιγραφαί:

1. ΠΑΡΑΜΟΝΗ ΧΑΛΕΙΝΟΥ ΧΑΙΡΕ

2. ΚΛΕΙΤΩ

Μύτικας

Κατόπιν πληροφοριῶν διεπιστώθη, ὅτι ἡ ἀγία Τράπεζα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου στηρίζεται ἐπὶ ἀρχαίῳ στρογγύλῳ μαρμαρίνῳ βωμοῦ φέροντος ἑννέα ὀρθίας ἀναγλύφους μορφὰς ἐν πομπῇ.

Νέα Λαμψακός

Κατὰ τὴν ἄρσιν ἀγροῦ ἤλθον εἰς φῶς μαρμάρινος ἀκέφαλος κορμὸς λέοντος καὶ φυσικοῦ μεγέθους μαρμαρίνη γυναικεία καθήμενη μορφὴ ἐλληνιστικῶν χρόνων. Μικρὰ ἔρευνα ἐν τῷ χώρῳ ἀπέδωκε μεγάλον καὶ σπάνιον ἀγγεῖον, ἐπαρχιακοῦ ἐργαστηρίου (μᾶλλον Βοιωτικοῦ) τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων (Πίν. 130 β).

Κατὰ τὴν διάνοξιν τῶν θεμελίων τοῦ αὐτοῦ ἐργοστασίου ἀμιατοσωλήνων εὐρέθησαν τρεῖς τάφοι διαφόρου ἐποχῆς ἕκαστος (Πρωτογεωμετρικός, πηλινὴ παιδικὴ σαρκοφάγος τοῦ Ε' π.Χ. αἰῶνος καὶ ρωμαϊκός). Τὰ εὐρήματα διεκομίσθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος. Πρόχειρος ἔρευνα καὶ περαιτέρω παρακολούθησις τῶν ἐκσκαφῶν οὐδὲν ἀπέδωκεν.

Πλησίον τῶν Ἀλυκῶν Νέας Λαμψάκου ἀνεσκάφησαν δύο καλυβίται τάφοι, πλὴν τῶν τετριμμένων ὁμῶς ὁστῶν οὐδὲν ἕτερον παρουσίασαν.

Ἐν τῇ θέσει «Τροχός» Νέας Λαμψάκου ὑπάρχει παλαιά, ὑπὸ τοῦ Adolph Wilhelm ἐν Α. Ε. 1892 δημοσιευθεῖσα ἐπιγραφή ἐπὶ βράχου

ΜΗ ΕΓΒΑΙΝΕΙΝ ΕΙΣ ΤΑ ΧΩΡΙΑ

(Πίν. 130 ε). Ἐπειδὴ ὁ βράχος, ὡς εὐρισκόμενος ἐντὸς περιοχῆς λατομείου, ἐκινδύνευε ν' ἀνατιναχθῇ, ἐγένοντο ἐνέργειαι πρὸς διασφάλισίν του καὶ ἐζητήθη παρὰ τοῦ Ὑπουργείου ἡ περίφραξις του διὰ σιδηροῦ κιγκλιδώματος, ἥτις ὁμῶς ἀκόμη δὲν ἐπραγματοποιήθη.

Χαλκίς

Ἐπὶ τοῦ λόφου «Γύφτικα» Χαλκίδος, ὅπου νῦν ὁ ἐργατικὸς Συνοικισμός, διενηργήθησαν τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1958 ἀνασκαφαί, αἰτινες ἔφερον εἰς φῶς τέσσαρα ψηφιδωτά¹, ἐξ ὧν τὸ ἐν ὠραιότατων παραστάσεων (Πίν. 131 α, β). Τὰ ὑπολείμματα συστήματος ὑπογείου ὑδραγωγείου ἐμελετήθησαν, ὥραϊα δὲ καὶ σπανιώτατα διὰ τὴν Χαλκίδα πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα περισυνελέγησαν

1. Ἀγγελικὴ Κ. Ἀνδρειωμένου, «Ψηφιδωτὰ ἐν Χαλκίδι» εἰς «Ἑρὰς Οἰκονόμου» Γ' (1953).

(Πίν. 132 α). 'Ανασκαφή ἐν τῷ αὐτῷ χώρῳ δύο φρεάτων βάθους 3.50 καὶ 5 μ. ἀπέδωκεν πληθὺν ὀστράκων καὶ εἰδωλίων, καλυπτόντων περίοδον τεσσάρων αἰώνων, ἀπὸ τῆς Πρωτογεωμετρικῆς μέχρι τοῦ ὀρίμου ἀρχαϊσμοῦ. Εἰς τὸν Πίν. 132 β, γ εἰκονίζονται ἐλάχιστοι τῶν ὀστράκων τούτων.

'Επανελημμένοι ἐνέργειαι παρὰ τοῖς πολίταις ἔσχον ὥς ἀποτέλεσμα τὴν παράδοσιν εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος πλείστων ὧν ἀρχαίων ἀντικειμένων (ἀγγείων, εἰδωλίων, ἀναγλύφων, λύχνων, ἐπιγραφῶν, τουρκικῶν ἐνεπιγράφων ἐπιτυμβίων στηλῶν, ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, εἰκονιστικῶν κεφαλῶν κ.τ.λ.), ἅτινα εὐρίσκοντο εἰς αὐτὰς οἰκῶν ἢ ἐφυλάσσοντο παρὰ τῶν κατεχόντων ταῦτα.

Τυχαιὰ εὐρήματα παρεδόθησαν ἄρκετά, μετὰ τῶν ὁποίων ἀνάγλυφον μὲ παράστασιν νεκροδείπνου, εἰκονιστικὴ κεφαλὴ καὶ τριπλοὺν ἀγγεῖον - ἄθυρμα Πρωτογεωμετρικῶν χρόνων.

Κατὰ τὴν διάνοξιν τῶν θεμελίων τῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ 'Αναστ. Παπαναστασίου πολυκατοικίας Εὐ. Παναγιάρη ἦλθον εἰς φῶς καμαροσκεπὴ ὑπόγεια διαμερίσματα τοῦ μεσαιωνικοῦ φρουρίου. 'Ο ἰδιοκτήτης διετάχθη νὰ τὰ διατηρήσῃ εἰς τὰ ὑπόγεια τῆς οἰκοδομῆς, ὅπου δύναται τις νὰ τὰ ἐπισκεφθῇ.

Εἰς τινα σημεῖα ἀνεσκάφησαν τάφοι διαφόρων ἐποχῶν. Τρεῖς κλασσικῶν χρόνων ἐπὶ τοῦ λόφου «Δεξαμενῆ» τοῦ συνοικισμοῦ Νεαπόλεως. Τέσσαρες Βυζαντινῶν καὶ εἰς Πρωτογεωμετρικῶν χρόνων ἐπὶ τοῦ λόφου «Γύφτικα». Δύο ρωμαῖκοι εἰς τὴν ὁδὸν 'Αριστοτέλους, τέλος δὲ ἀνεσκάφησαν καὶ ἐμετρήθησαν δύο ὁμαδικοὶ τάφοι ἢ ὀστεοφυλακεῖα, ὁ εἰς εἰς τὴν ὁδὸν 'Αριστοτέλους παρὰ τὸ Μηχανουργεῖον Καπνίσση καὶ ὁ ἕτερος εἰς τὴν αὐλὴν τῆς νεοδημότου οἰκίας τοῦ κ. Σπ. Βασιλείου εἰς τὴν συνοικίαν Βοῦρκος. Ἐρευνα κατὰ μήκος τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ 'Αρεοῦσης εἰς τὸ ὕψος τοῦ ἐργοστασίου Oscar Darig ἀπέδωκεν εἰς διάφορα στρώματα ὀστρακα ἀρχαῖα καὶ κλασσικά. Ἐπὶ τοῦ λόφου τῶν Δημοσίων 'Υπαλλήλων περισυνελέγησαν ὀστρακα διαφόρων ἐποχῶν.

'Επεσημάνθη καὶ ἐφωτογραφήθη ὡραία μαρμαρίνη τουρκικὴ κρήνη ἐντὸς τῆς αὐλῆς τῆς οἰκίας Χαλβατζῆ, ὀπισθεν τῆς Κλινικῆς Σιλβέστρου παρὰ τὸν 'Αγ. Δημήτριον καὶ μετεκομίσθη εἰς τὸ ἀναστηλωθὲν Τέμενος Χαλκίδος ὑπὲρθυρον πύλης τουρκικοῦ νεκροταφείου μετὰ φυτικοῦ διακόσμου ἀρίστης συλλήψεως καὶ ἐκτελέσεως.

Εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Βαθροβουνίου, ὀπισθεν τοῦ ἐργοστασίου Γεωργιάδου, ἐπεσημάνθη εἰς τὸν βράχον τεχνητὴ τομὴ μετὰ κονιάματος. Καθαρισμὸς τοῦ χώρου ἔδειξεν, ὅτι πιθανὸν πρόκειται

περὶ δωματίου μετὰ ψηφιδωτοῦ δαπέδου μέσων ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἄπαντα τὰ σωζόμενα τεμάχια τοῦ ψηφιδωτοῦ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος.

'Επὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Βαθροβουνίου ἐπεσημάνθησαν θεμέλια μεγάλου κυκλικοῦ οἰκοδομήματος διαμέτρου 5 μέτρων. Πάχος τοίχων 0,80. Πλησίον τεμάχια μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν μεταγενεστέρων πῶς χρόνων. Μικρὸν ἀπότμημα ἐπιτυμβίου στήλης μετεφέρθη εἰς τὸ Μουσεῖον.

Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ὁδοῦ Ἀηλαντίων ἐπεσημάνθη ὑπόγειος κατασκευὴ ἑλληνιστικῶν χρόνων, πλησίον δὲ ταύτης εὐρέθῃ ἀποθέτης, περιέχων διακοσίους δέκα μελαμβαφεῖς λύχνους, ἀνήκοντας εἰς δύο τύπους τοῦ τέλους τοῦ ΣΤ' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε' π.Χ. αἰῶνος.

'Εμετρήθη καὶ ἐφωτογραφήθη εἰς τὰς λεπτομερείας του τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Παιδῶν παλαιόν, μὲ ὠραιότατον ξυλόγλυπτον διάκοσμον (Πίν. 132 δ), ἀρχοντικὸν τῆς Τουρκοκρατίας καὶ δι' ἀναφορὰς ἐζητήθη ἡ ἀπαλλοτριώσις του καὶ ἡ μετατροπὴ του εἰς Μουσεῖον Λαογραφικόν. Ἡ διαδικασία τῆς ἀπαλλοτριώσεως ἔχει προχωρήσει.

Ἁ γ ι ο ς Ἰ ω ἄ ν ν η ς ὁ Κ α λ υ β ῖ τ η ς

Τέσσαρα χιλιόμετρα ἀπὸ τῶν Ψαχνῶν καὶ δεξιὰ τῆς πρὸς βόρειον Εὐβοίαν ὁδοῦ εὐρίσκεται ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Καλυβίτου². Ἐπὶ τοῦ ναοῦ καὶ ἐπὶ τινος παρακειμένου οἰκίσκου ἐπεσημάνθησαν ἐντετειχισμένα γλυπτὰ ἐκκλησίας βυζαντινῶν χρόνων, ἐν τῷ περιβόλῳ δὲ κατακεῖμενα κατεμετρήθησαν καὶ ἐφωτογραφήθησαν μεγάλα τεμάχια ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἐκ τῆς αὐτῆς μεγάλης βυζαντινῆς ἐκκλησίας προερχόμενα (Πίν. 132 ε, ς).

Κ α θ ε ν ο ῖ

Ἐξωθὶ τοῦ χωρίου ὑπάρχει ἡμερεπωμένος σταυρεπίστεγος ναὸς τοῦ ΙΖ' πιθανὸν αἰῶνος, ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τρίτης, διαστάσεων 7 X 4 μ. περίπου. Ἐξωτερικῶς ἔχομεν ἀκανόνιστον μίμησιν τοῦ πλινθοπεριβλήτου συστήματος. Ἐσωτερικῶς αἱ καμάραι εἰς μὲν τὰς θόλους σχηματίζονται διὰ λιθίνων πλακῶν, εἰς τὰς παρυφάς των δὲ διὰ μεγάλων ὀρθογωνίων λίθων. Ὁ ναὸς εἶναι κατάκοσμος διὰ τοιχογραφιῶν (Πίν. 133 α-γ), σκοτεινῶν ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χρωμάτων (μέλανος, πορφυροῦ, κιτρινοφαίου, κυανοῦ). Μία μορφὴ ἐξωγραφημένη μόνον διὰ μέλανος χρώματος. Κάτω ἔχομεν σειρὰν Ἁγίων, ἐνῶ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζονται Ἐπίσκοποι. Πλησίον τοῦ τέμπλου, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο ἐκ ξύλου, ὑπάρχει ἐξωγραφημένη ταινία ἀνθεμίων. Τὰ ἄμφια τῶν Ἐπισκόπων φέ-

2. Ἀνδρέου Ἰωάννου, « Βυζαντινὰ Εὐβοίας » σελ. XVII.

ρουσι λευκοὺς καὶ μέλανας σταυροὺς μετ' ἐγγα-
ράξεων ἐντὸς τοῦ κονιάματος. Μικρὰ κόγχη εἰς
τὴν πρόθεσιν φέρει διάκοσμον ἀνθεμίων καὶ σταυ-
ρῶν. Ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας εὐρέθησαν ἀρχιτε-
κτονικὰ μαρμάρινα μέλη. Περὶ τὰ τριακόσια μέ-
τρα μακρὰν εὐρέθη κέραμος μετὰ σφραγίδος :

ΤΙ Μ
ΟΚΡΙ
ΤΟΥ

Θεολόγος

Τυχαῖον εὑρημα ἐν Θεολόγῳ εἶναι τὰ ἀγγεῖα
τοῦ Πίν. 132 δ. Ὁ πηλὸς τῶν δὲν εἶναι πολὺ
καθαρὸς καὶ τὸ ἐπίχρισμά τῶν εὐκόλως ἀπο-
λεπίζεται. Φαίνεται, ὅτι εἶναι προϊόντα τοπι-
κοῦ ἐργαστηρίου γεωμετρικῶν χρόνων.

Εἰς ἀρκετὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ χωρίου ὑπάρχει
ἡ τοποθεσία Βίδισμα, ἐνθα θεμέλια οἰκοδομήμα-
τος ἐκ μεγάλων ἀργῶν λίθων φαιοῦ χρώματος.

Εἰς ἐτέραν θέσιν, καλουμένην «Γέροντος Τά-
φος», ὑπάρχει λοφίσκος, σχηματιζόμενος διὰ
λίθων ἀργῶν. Πρὸ ἐτῶν, ὡς ἰσχυρίζονται οἱ ἐντό-
πιοι, ἀρχαιοκάπηλοι ἔσκαψαν εἰς τὸ κέντρον τοῦ
λόφου καὶ εὗρον τάφον, περιέχοντα χρυσοῦν στέ-
φανον. Πράγματι αἱ σειραὶ τῶν λίθων εἶναι τε-
λείως τεταραγμέναι. Πιθανὸν πρόκειται περὶ
τινος κυκλικοῦ τάφου μεταγενεστέρων χρόνων, ὡς
οἱ ἐν Πείῃ Χαλκίδος³. Πρόχειρος ἔρευνα τῶν πέριξ
οὐδὲν ὁστρακὸν ἀπέδωκεν. Ἐὰν πρόκειται περὶ
τοῦ ἐν ΠΑΕ 1900 σ. 65 ὑπὸ Γ. Παπαβασιλείου
ἀναφερομένου τύμβου δὲν δύναμαι νὰ εἶπω, διότι
τὰ παρεχόμενα στοιχεῖα εἶναι ἀσαφῆ. Ἴσως πρό-
κειται περὶ παρεμφοροῦς οἰκοδομήματος.

Στενὴ

Εἰς ἀπόστασιν τριάκοντα μέτρων ἀπὸ τοῦ ὑπὸ
τοῦ Γ. Παπαβασιλείου⁴ δημοσιευομένου οἰκο-
δομήματος (Ναοῦ Ἀπόλλωνος;) (Πίν. 134 β)
εὐρέθη ὀρθογώνιος, σκοτεινοῦ χρώματος, λίθος
μετ' ἀναθυρώσεως. Ἀσφαλῶς προέρχεται ἐκ τοῦ
αὐτοῦ συγκροτήματος.

Λάμαρη

Εἰς ἀπόστασιν μιᾶς ὥρας ἀπὸ τοῦ χωρίου
ὑπάρχει ὁ λόφος Καστρί, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ
ὁποίου ἐπεσημάνθησαν καὶ κατεμετρήθησαν τὰ
υπολείμματα οἰκοδομήματος, σωζομένου μήκους
11,30 καὶ πλάτους 6,80 μ., ἐκ φαιοῦ τοπικοῦ
λίθου (Πίν. 134 α). Πιθανὸν πρόκειται περὶ
ναοῦ. Διακρίνεται καλῶς ἡ εὐθυντηρία καὶ πλα-
στική προεξοχή ἐν εἰδει κυματίου εἰς τὴν βάσιν

3. ΠΑΕ 1900 σελ. 57 - 66 καὶ Γ. Παπαβασιλείου « Περὶ
τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων » σελ. 13.

4. ΠΑΕ 1909 σ. 266 - 268.

ὠρισμένων ὀρθοστατῶν. Πρβλ. τὸν ἐν Ἀθήναις
ναὸν τοῦ Ἡφαίστου. Αἱ διαστάσεις τῶν λίθων
κυμαίνονται ἀπὸ 1 X 0,73 X 0,45 μ. μέχρις 1,85 X
0,55 X 0,45 μ..

Ἐπὶ τοῦ λόφου τούτου εὐρέθη πρὸ ἐτῶν, ὡς βε-
βαιῶν οἱ ἐντόπιοι, ἀργυροῦν νόμισμα τοῦ Φιλίπ-
που Β', ἐκ τῆς περιοχῆς δὲ τοῦ χωρίου Λάμαρη
προέρχεται καὶ αἰχμὴ δόρατος, παραδοθεῖσα εἰς
τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος (Πίν. 134 ζ). Μελλον-
τικὴ ἀνασκαφὴ ἐπὶ τοῦ λόφου θὰ λύσῃ τὸ αἰνίγμα
τῆς εἰς τόσον ἀπομεμακρυσμένην καὶ ἀπρόσιτον
περιοχὴν ὑπάρξεως μνημειώδους οἰκοδομήματος.

Ἀγία Σοφία

Εἰς τελείως ἀπρόσιτον καὶ ὑπὸ ὕψηλων ὀρέων
ἀποκεκλεισμένην περιοχὴν εὐρίσκεται τὸ χωρίον
Ἀγία Σοφία, ἀπέχον ἀπὸ τῶν Ψαχνῶν ἑξ καὶ ἡμί-
σειαν ὥρας. Εἰς τὴν ἀπομεμακρυσμένην αὐτὴν
περιοχὴν, ἡ ὁποία εἶναι ἀνοικτὴ μόνον εἰς τὸ
Αἰγαῖον πέλαγος, ἐπεσημάνθησαν ἀρχαιοτάτες
ἐλληνιστικῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων.
Αὗται εἶναι : 1. Ἀμφιπρόσωπος διαχωριστικὸς
κιονίσκος παραθύρων ἐκ κυανολεύκου μαρμάρου,
ὑψους 0,82. 2. Κιονίσκος. 3. Ἐπιτύμβιος μαρμα-
ρίνη στήλη μετ' ἐφθαρμένου πλαστικοῦ διακό-
σμου. 4. Τεμάχιον λευκοῦ μαρμάρου, κατεργ-
ασμένον.

Θεμέλια καὶ τμήματα τοίχων μεγάλης ἐκκλη-
σίας διακρίνονται σαφῶς πλησίον τῆς θέσεως
εὐρέσεως τῶν ἀνωτέρω ἀρχαίων. Δυστυχῶς τὸ
νοτιοανατολικὸν τμῆμα τῆς ἐκκλησίας ἐλλεί-
πει τελείως, παρασυρθὲν ὑπὸ τῶν ὑδάτων παρα-
κειμένου χειμάρρου. Μικρὰ ἔρευνα ἀπεκάλυψε
τμῆμα τοῦ ἱεροῦ, οὐδὲν ὅμως κινητὸν εὑρημα
ἔφερεν εἰς φῶς. Τοπικὴ παράδοσις ὁμιλεῖ περὶ
τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τῆς Ἀγίας Ἐ-
λένης, ἥτις ἔκτισεν ἐκεῖ μεγάλην ἐκκλησίαν.
Βέβαιον εἶναι πάντως, ὅτι ἀρχαῖος οἰκισμὸς θὰ
ὑπῆρχεν ὁπωσδήποτε εἰς τὴν μακρυνὴν αὐτὴν
περιοχὴν.

Ἰστιαία

Τυχαῖον εὑρημα εἶναι τὸ ἐν τῷ Πίν. 134 ε εἰ-
κονιζόμενον ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον δύο δεξιουμέ-
νων ἀλλήλας μορφῶν καὶ τὸ ἐν τῷ Πίν. 134 δ μι-
κρόν ἐκ μολύβδου εἰδώλιον ἐκ Λιχάδων Ἰστιαίας.

Ὠρεοί

Ἐξωθὶ τῶν Ὠρεῶν ἀπεκαλύφθη τυχαίως τάφος
ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν κατεσκευασμένος, ἀνευ
οὐδενὸς ὅμως κτερίσματος (Πίν. 133 ε). Ἐντὸς
τοῦ νέου ναοῦ τοῦ Ἀγίου Βασιλείου ὑπάρχει
τμῆμα ἐπιτυμβίου στήλης μετ' ἐπιγραφῆς μετα-
γενεστέρων χρόνων.

ΜΕΓΕΙΣΤΩ
ΧΡΗΣΤΗ ΧΕΡ[Ε]

Λάρυμνα Βοιωτίας

Περιοδεία καὶ ἔρευνα ἐντὸς καὶ περὶ τοῦ χωρίου εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν εἰς τὸ Β.Α. του μέρους ἐπισήμανσιν ἐπὶ τοῦ βράχου ἰχνῶν τροχῶν ἁμαξῶν. Αὗται θὰ ἦσαν ἀσφαλῶς αἱ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μεταφέρουσαι ὀγκολίθους διὰ τὸ κτίσιμον τοῦ ἐπακτίου φρουρίου. Τὸ πλάτος τῶν αὐλάκων εἶναι 0,20 - 0,30 μ. Ἡ ἀξονικὴ ἀπόστασις περίπου 1,50 μ. Τὰ ἰχνη ὁμοιάζουν πρὸς τὰ εὐρεθέντα ἐν Ἐλευσίνι, νοτίως τοῦ ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ κ. Γεωργίου Μυλωνᾶ ἀνασκαφέντος νεκροταφείου, μόνον, ὅτι τὰ ἐν Λαρύμνῃ εἶναι βαθύτερα.

Μαλεσσίνη Λοκρίδος

Κατὰ τὴν μετάβασιν τῆς Ἐπιμελητρίας Εὐβοίας εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ἐγένοντο ἐνέργειαι ἀξιοποιήσεως τοῦ παλαιοῦ, κατακόσμου διὰ τοιχογραφιῶν, Καθολικοῦ τῆς Παλαιᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Δι' ἀναφορᾶς ἐζητήθη ἡ ἀναστήλωσις του καὶ ὁ καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν του ὡς καὶ ἡ περίφραξις τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῶν ἀρχαίων Ἀλῶν. Λεπτομερὴς μελέτη τῶν ἀναγκῶν τοῦ ναοῦ γίνεται τῶρα ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστήλωσεως. Πλὴν τοῦ πλούτου τῶν τοιχογραφιῶν, ὁ ναὸς ἔχει καὶ ἄφθονον πλαστικὸν ἀρχιτεκτονικὸν διάκοσμον καὶ ἐξωτερικῶς εἶναι ἐκτισμένος κατὰ τὸ πλινθοπεριβλήτον μὲν σύστημα κάτω, ἄνωθεν δὲ τῆς διαχωριστικῆς, ἐν εἶδει πλαστικοῦ κυματίου διαμορφωθείσης, ζώνης κατὰ τὸ ψευδοἰσόδομον σύστημα. Τοῦ χώρου τῶν Ἀλῶν ἡ περίφραξις ἐγένετο διὰ χορηγίας τοῦ Ὑπουργείου.

Εἰς τὸν περίβολον τῆς σημερινῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εὐρέθη τμήμα ἐπιτυμβίου στήλης (Πίν. 134 γ), φερούσης ἀνάγλυφον πολεμιστὴν μετ' ἀνεμιζομένης γλαμύδος καὶ δόρατος εἰς τὴν δεξιάν. Ἐγένετο ἐνέργεια μεταφορᾶς του εἰς τὸ Μουσεῖον Θηβῶν. Ὑπεράνω τῆς εἰσόδου τῶν κελλίων ἐπεσημάνθη ἐντετειχισμένη τετράγωνος, πλευρᾶς 0,31, πλάξ μετὰ ὥραιότητος ἀναγλύφου παραστάσεως, κλασσικῆς ἀληθῶς τεχντροπίας. Ἰππεὺς ἐπὶ ὥραιου ἵππου καὶ ἐμπροσθεν αὐτοῦ νέος μετὰ βραχέος χιτῶνος, προσφέρων ἄμνόν. Πρὸ τούτου κλασσικὸς βωμὸς μετ' ἀνθεμωτῆς διακοσμῆσεως. Ἰσως νὰ πρόκειται περὶ προσφάτου ἀντιγράφου ἐπὶ εὐτελοῦς ὕλης, διότι ἡ ἐξ ἀποστάσεως δύο μέτρων ἐξέτασις του τοιαύτην ἐντύπωσιν ἐμποιεῖ. Ἰσως ὁμοῦς πρόκειται καὶ περὶ γνησίου ἀναγλύφου. Τὸ θέμα πάντως χρήζει ἐξετάσεως.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΦΡΑΞΕΙΣ

Εἰς ἐπίμετρον ἀναφέρομεν τὰς ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας, αἵτινες ἐγένοντο εἰς πολλὰ μέρη τῆς Εὐβοίας. Ἐν Χαλκίδι τὸ Μουσουλμανικὸν Τέμενος ἀνεστηλώθη σχεδὸν τελείως διὰ νὰ μετατραπῇ εἰς Μουσεῖον Μεσαιωνικῆς Τέχνης. Τὸ φρούριον τοῦ Καρὰ-Μπαμπὰ ἀνεστηλώθη κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν καὶ τὸν πυλῶνα του. Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Χαλκίδος περιεφράχθησαν. Ἐγένετο ὁ καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ἡ ἀναστήλωσις πολλῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς Εὐβοίας καὶ Σκύρου (Ἁγ. Νικολάου καὶ Ζωοδόχου Πηγῆς Ἀνω Βάθειας, ναοῦ Παναγίας Ἀλιβερίου⁵, Ἀγίας Θέκλης Αὐλωναρίου⁶, Ἐπισκοπῆς καὶ Ἁγίου Δημητρίου Σκύρου κτλ.).

Τέλος ἐγένοντο ἐνέργειαι κηρύξεως τῶν ὡς ἱστορικῶν διατηρητέων μνημείων τῶν Ἑνετικῶν Πύργων Πολιτικῶν, Καδδίου Καρυστίας καὶ Καρύστου. Ἐκ τούτων ὁ πύργος τῶν Πολιτικῶν ἀπηλλοτριώθη, οἱ δ' ἄλλοι δύο ἐκηρύχθησαν ὡς ἱστορικὰ διατηρητέα μνημεῖα.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΒΟΙΩΤΙΑΣ
ΚΑΙ ΕΥΒΟΙΑΣ
ΒΟΙΩΤΙΑ

Εἰσαγωγικά : Ὁ Ἐπιμελητὴς Παῦλος Λαζαρίδης ἐπεσκέφθη κατ' ἐπανάληψιν τὰ σημαντικώτερα μνημεῖα τῆς Βοιωτίας, ὡς τὴν Παναγίαν Σκριποῦν, τὸν Ἅγιον Νικόλαον στὰ Καμπιά καὶ τὴν Μονὴν Ὁσίου Λουκᾶ καὶ παρηκολούθησε τὰς κατὰ καιροὺς διενεργηθείσας ἐργασίας συντηρήσεως καὶ ἀναστηλώσεως τούτων. Πλὴν αὐτῶν ὁμοῦς ἐξητάσθησαν καὶ ἕτερα μνημεῖα, ἔχοντα κατὰ τόπους ὡς ἑξῆς :

ΘΗΒΑΙ

1. Ἅγιος Γεώργιος

Εἶναι ναὸς τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας. Τρίκλιτος βασιλικὴ μὲ ξυλόγλυπτον τέμπλον, εἰκονοστάσιον, ψαλτήρια κ.λ.π.

2. Ἅγιοι Ἀπόστολοι

Μικρὰ μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλική. Ἐχουν χρησιμοποιηθῇ ἀρχαῖα γλυπτὰ εἰς τὴν τοιχοποιάν.

3. Ἁγία Ἐλεούσα

Ὅμοια μὲ τὴν προηγουμένην. Κατεγρᾶφη πα-

5. Ἀνδρ. Ἰωάννου « Βυζαντινὰ Εὐβοίας » σελ. ΧVIII.

6. Αὐτόθι σελ. ΧVIII.

λαιοχριστιανική βάσις ὕψους 0,26 μ. καὶ τμήματα κίωνων ἐκ γρανίτου καὶ μαρμάρου διαμ. 0,48 μ.

4. Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος

Τιμώμενος σήμερον καὶ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Βασιλείου. Ἀνεσκάφη παλαιότερον ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Σωτηρίου. Κατεγράφησαν τρεῖς ἀμφικιονίσκοι ὕψ. 1,78 μ., δύο ἐπιθήματα μὲ ἀναγλύπτους σταυροὺς ἐντὸς κύκλων, δύο ἰωνικά κιονόκρανα μετὰ ἐπιθημάτων καὶ ἐπιγραφαὶ δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Σωτηρίου (ΑΕ 1924 σ. 1 - 24).

5. Παναγία ἡ Λότζια (Μητροπολιτικὸς ναὸς)

Τρίκλιτος βασιλικὴ ἐποχῆς Φραγκοκρατίας μὲ νεωτέραν προσθήκην νάρθηκος. Κατεγράφησαν ἐξωθεν τοῦ ναοῦ δύο τμήματα κίωνων μαρμαρίνων.

6. Ἁγία Φωτεινὴ

Ἀνασκαφεῖσα παλαιότερον (ΑΒΜΕ Τόμ. Ε'. 144 - 147), ἀνεστηλώθη ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως.

7. Ἅγιος Λουκᾶς Νεκροταφεῖον

Νεωτέρα ἐκκλησία τοῦ τύπου τῆς σταυροειδοῦς βασιλικῆς μετὰ τρούλλου. Ἐντὸς τοῦ Διακονικοῦ τοῦ Ἱεροῦ ὑπάρχει μεγάλη μαρμαρίνη σαρκοφάγος μήκους 2,69 μ., ὕψ. 1,18 μ. καὶ πλάτους 1,25 μ., καλυπτομένη διὰ σμαρωτοῦ καλύμματος μετὰ φολίδων.

Αἱ μακრაὶ πλευραὶ χωρίζονται εἰς τρία τετράγωνα πλαίσια. Ἐπὶ τοῦ μεσαίου ὑπάρχει ἐπίγραμμα, εἰς τὰ δύο πλάγια ἀνὰ εἰς ὀκτάφυλλος ρόδαξ.

8. Ἅγιος Δημήτριος

Ἡ ἐκκλησία αὕτη, καλουμένη συνήθως καὶ Μεγάλῃ Παναγίᾳ, ἀνηγέρθη τὸ 1867. Εἰς τὴν τοιχοποιίαν ἔχει χρησιμοποιηθῇ πλῆθος ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν γλυπτῶν (ΑΒΜΕ Τόμ. Ε' 141 - 143) χαρακτηριστικὰ δείγματα τῶν ὁποίων παρέχει ὁ Πίν. 135 α - δ. Ἐντὸς τοῦ ναοῦ κατεγράφησαν αἱ ἐξῆς εἰκόνες: 1) Θεοτόκος δεξιοκρατοῦσα, 2) Κοίμησις τοῦ 1622, 3) Οἱ Ἅγιοι Τεσσαράκοντα Μάρτυρες, 4) οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι μὲ σκηνὰς τοῦ μαρτυρίου τῶν, 5) Ἅγιοι Ἀπόστολοι, 6) Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, 7) αἱ Ταξιαρχαὶ τῶν Ἀγγέλων φέρουσαι ἐντὸς δίσκου τὸν Χριστόν. Ἐπιγραφὴ *Χεῖρ Ἀθανασίου Ἐπισκόπου Θηβῶν ΑΨΜΔ*, 8) Ἅγιος Σπυρίδων. Αἱ ὡς ἂν εἰκόνες εἶναι δείγματα καλῆς τέχνης.

9. Ἁγία Αἰκατερίνη

Ὑπόγειον κτηρίου μετατραπὲν εἰς ναῦδριον ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἐχει ὑποστῇ μετατροπὰς, ἐσχάτως δὲ ἀνηγέρθη ἐπ' αὐτοῦ ναῖσκος. Ἐντὸς τῆς κρύπτης κατεγράφησαν αἱ εἰκόνες: 1) Χριστὸς

μὲ τὰ τέσσαρα σύμβολα καὶ δύο ἀγγέλους καὶ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Χεῖρ Ἀθανασίου Ἀρχιερέως Θηβῶν ΑΨΠΔ*, 2) Ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος.

10. Ἅγιος Ἀθανάσιος

Μικρὰ τρίκλιτος βασιλική. Κατεγράφησαν τέσσαρα τεμάχια μαρμαρίνων κίωνων καὶ τὸ ἡμισυ θωρακίου μὲ γλυπτὸν διάκοσμον ροδάκων.

11. Ἅγιος Νικόλαος

Μονόκλιτος ξυλόστεγος βασιλικὴ ἐσωτ. διαστ. 9,90 X 6,20 μ. Εἰς τὴν τοιχοποιίαν ἔχουν χρησιμοποιηθῇ μαρμάρινα μέλη μὲ βυζαντινὸν γλυπτὸν διάκοσμον μυθικῶν φανταστικῶν ζώων, ἀνισοσκελεῖς σταυροὺς, ρόδακας ὀκταφύλλους, κληματίδα κ.λ.π. (Πίν. 136 α).

ΣΧΗΜΑΤΑΡΙ - ΤΑΝΑΓΡΑ

1. Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος Νεκροταφεῖον

Εὐρίσκεται περὶ τὰ 400 μ. ἐξωθὶ τοῦ χωρίου Τανάγρα. Εἶναι ναὸς σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου (βλ. Ἱ. Κουμανούδη καὶ Ν. Μουτσοπούλου, Μελέτη τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ναῶν τινῶν Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας. Τεχνικά Χρονικά, τευχ. 401 - 402, Ἀθῆναι 1957).

Ὁ ναὸς λόγφ σεισμικῶν δονήσεων καὶ καθιζήσεων τοῦ ἐδάφους εὐρίσκεται εἰς ἐπικίνδυνον κατάστασιν. Μεγάλαι ρωγμαὶ καθ' ὅλον τὸ ὕψος τῶν τοίχων ἀπειλοῦν μὲ τελείαν κατάρρευσιν τὸ κτίσμα (Πίν. 136 γ). Εἶναι ἐπ' ἀνάγκης νὰ γίνουιν τὸ ταχύτερον αἱ δέουσαι ἐργασίαι στερεώσεως καὶ ἐξασφαλίσεως τοῦ μνημείου.

Λείψανα τοιχογραφιῶν σώζονται ἀκόμη ἐπὶ τῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων. Χαρακτηριστικὸν δείγμα τούτων ἦτο ἡ κεφαλὴ τοῦ Παντοκράτορος εἰς τὸν θόλον. Ἡ τοιχογραφία αὕτη ἀπεκολλήθη καὶ ἐπισκευασθεῖσα καταλλήλως, μετεφέρθη εἰς τὴν ἐκθεσιν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν.

Ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων ὑπάρχουν χαράγματα καὶ ἀκιδογραφήματα. Ἐξωτερικαὶ διαστάσεις τοῦ ναοῦ 7,46 - 7,45 X 7,37 μ. Χρονολογία 12ος αἰών.

2. Ἁγία Παρασκευὴ (Πίν. 136 β καὶ 137 γ)

Περὶ τὰ 100 μέτρα βορείως τῆς προηγουμένης (βλ. Κουμανούδη - Μουτσοπούλου ἔ. ἀ.). Εἶναι τοῦ ἰδίου τύπου μὲ τὸν Ἅγιον Ἰωάννην. Ὁ τρούλλος ἔχει καταρρεύσει μετὰ τμήματος τῶν κεραίων. Τὸ κτίσμα ἔχει ἐπιχωσθῇ κατὰ τὸ ἡμισυ. Σώζεται ἔν ἀρχαίῳ ἰωνικῶν κιονόκρανον καὶ ἔν παλαιοχριστιανικῶν μὲ ὑδροχαρὴ φύλλα. Ἐχει ἀνάγκην ἀναστηλώσεως. Ἐξωτερικαὶ διαστάσεις 6,30 X 5,88 μ.

ΛΕΒΑΔΕΙΑ

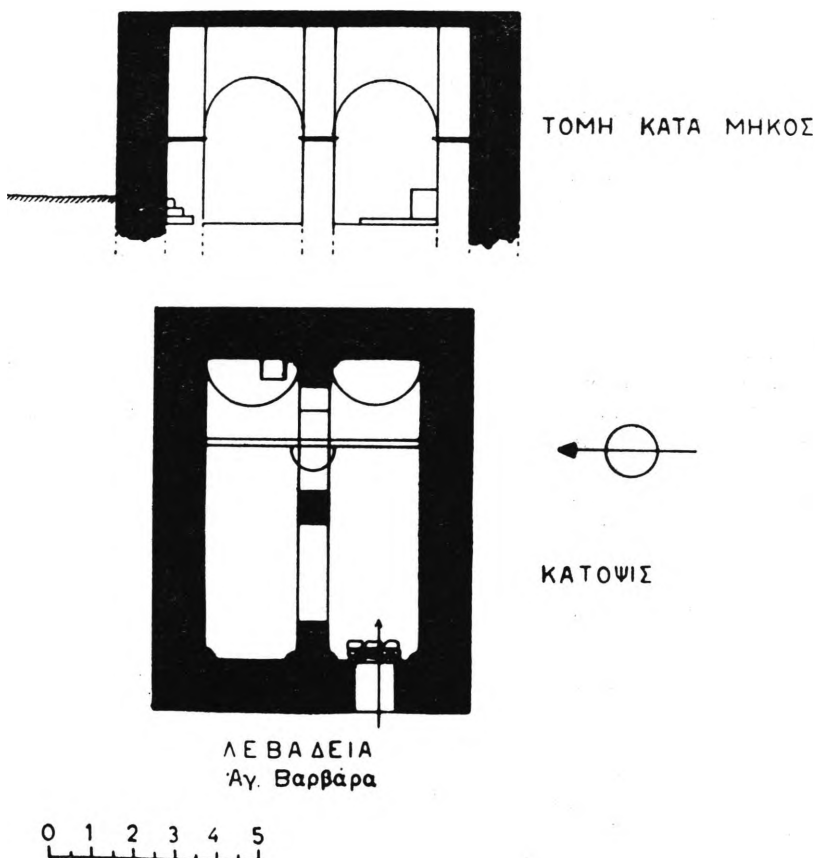
1. Φρουρίον

Ἐγένετο ἡ ἐξέτασις τῆς καταστάσεως τοῦ ὄχυρου. Διεπιστώθη ὅτι πλεῖστα σημεῖα αὐτοῦ ἀπειλοῦνται ὑπὸ καταρρεύσεως, κυρίως δὲ ὁ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κάστρου ὑψούμενος πύργος καὶ ὁ ἕτερος παρὰ τὰς πηγὰς (Πίν. 137 α).

Ἀνευρέθη ἰωνικὸν κιονόκρανον μετ' ἐπιθήματος παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Μινύου (Πίν. 138 δ).

2. Ναὸς Ἁγίου Γεωργίου (ἐντὸς τοῦ χωρίου)

Μονόκλιτος καμαροσκεπὴς ναὸς μετὰ μεταγενεστέρου νάρθηκος. Κατάγραφος ἐσωτερικῶς διὰ

2. Ἁγία Βαρβάρα (Κρύπη)

Εὑρίσκεται ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐν τῷ μέσῳ τοῦ φρουρίου. Ἄλλοτε ἦτο δεξαμενὴ ὕδατος διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ φρουρίου, τώρα ἔχει μετατραπῇ εἰς δίκλιτον ναῦδριον (Σχεδιογρ.).

ΟΡΧΟΜΕΝΟΣ

1. Ναὸς Σκριποῦς

Μελέτη τῶν προβλημάτων καὶ ὑπόδειξις μέτρων διὰ τὴν ἐπισκευὴν καὶ στερέωσιν τῶν τοιχογραφιῶν (Πίν. 138 γ) καὶ τὴν ἐν γένει ἀποκατάστασιν καὶ εὐπρεπὴ ἐμφάνισιν τοῦ μνημείου.

τοιχογραφιῶν τοῦ 1751 διατηρουμένων καλῶς. Σῶζεται ἐπιγραφή :

« Ἀρχираτεύοντος τοῦ Θεοφιλεστάτου Ἁγίου Ἀταλάντης (Β) Κυρίου Κῆ Νικηφόρου Ιστορήθη ὁ πάνσεπτος οὗτος ναὸς τοῦ πανδόξου καὶ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ Τροπεοφόρου διὰ ἐξόδου τῶν Χριστιανῶν τοῦ χωρίου τούτου ἐφιμερεύοντος ο ἡκονομος ΠαΠανας(τασίο)υ τοῦ Χανιάτου καὶ σακ(ελλαρίου) ΑΨΝΑ ».

Εἰς τὴν τοιχοποιίαν ἔχουν χρησιμοποιηθῇ καὶ τινὰ βυζαντινὰ γλυπτὰ (Πίν. 137 β).

3. Ἅγιος Σάζων

Τρίκογχος ναῖσκος μετὰ τρούλλου. Ἐχει ἀνάγκην ἀναδείξεως δι' ἀφαιρέσεως τῶν περὶ αὐτὸν χωμάτων. Ὁ τρούλλος εἶχεν ἀποκατασταθῇ ὑπὸ τῆς Ἐφορείας δι' ἀφαιρέσεως τῶν μεταγενεστέρων κονιαμάτων (Πίν. 139 β). (Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. τ. Α', 1935, σ. 110, εἰκ. 5,δ).

4. Ἅγιος Ἀνδρέας

Μικρὸς καμαροσκεπὴς ναῖσκος, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 9,20 X 5,40 μ. εὗρισκόμενος ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ὁχθῆς τοῦ Βοιωτικοῦ Κηφισσοῦ. Ἐσωτερικῶς εἶναι κατὰγραφος ἐκ καλῶς διατηρουμένων τοιχογραφιῶν τοῦ 1755, ὡς διδάσκει ἐπιγραφὴ ἄνωθεν τοῦ μικροῦ παραθύρου, ἔχουσα οὕτω :

IC	XC
NI	KA

† Ἀνεσπορίθη ὁ Θεῖος
 = Κ, [α ι] πάνσεπτος Ναὸς οὗτος
 = τοῦ Ἁγίου ἐνδόξου καὶ Πανευ
 = φήμου ἀποστόλου ΑΝΔΡΕῤ τοῦ Προτοκλίτου
 = Ἀρχιερατεύοντος τοῦ Θεοφι
 = λεστάτου καὶ Λογιωτάτου ἐπισκό
 = που Ταλαντίου ΚΥ ΚΥ ΚΥΡ
 = Νικηφόρου. Διὰ ἐξόδου
 = τῶν Χριστιανῶν. ἐκ[κ]ομης
 Κ Ἀραποχωρίου = ἐν ἔτι Α Ψ Ν Ε
 1755 ἀπριλίου 14

Τὸ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναφερόμενον Ἀραποχώρι ἦτο παλαιὸν χωρίον κείμενον περὶ τὸ 1.5 χιλιόμετρον βορειότερον. Ἡ διάταξις τῶν θεμάτων ἀκολουθεῖ τὴν συνήθη κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα. Ἐκάστη δηλαδὴ πλευρὰ διαιρεῖται καθ' ὕψος εἰς τρεῖς ζώνας, ἑτέρα δὲ ζώνη ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς κλειδὸς τῆς καμάρας. Εἰς τὴν ζώνην ταύτην εἰκονίζονται ἐντὸς δίσκων ὁ Δίκαιος Ἀβραάμ, ὁ Παντοκράτωρ καὶ εἰς Ἀρχάγγελος.

Νοτία πλευρά. Ἡ κάτω ζώνη καταλαμβάνεται ἀπὸ μίαν σειρὰν 11 ὁλοσώμων ἁγίων, ἡ δευτέρα ἀπὸ στηθάρια μὲ ἁγίους. Εἰς τὴν τρίτην εἰκονίζονται κατὰ σειρὰν ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου πρὸς δυσμὰς : ἡ Φιλοξενία, ἡ Γέννησις, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Βάπτισις, ἡ Ἐγερσις τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαῖοφόρος.

Βορεία πλευρά. Παρατηρεῖται ἡ ἰδία διάταξις. Εἰς τὴν κάτω ζώνην εἰκονίζονται 10 ὁλόσωμοι ἅγιοι, εἰς τὴν δευτέραν στηθάρια ἁγίων καὶ εἰς τὴν τρίτην συνεχίζονται αἱ μεγάλοι ἐορταὶ (ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς) ὁ Χριστὸς πρὸ τοῦ Πιλάτου, ἡ Μαστίγωσις, ὁ Ἐλκόμενος ἐπὶ Σταυροῦ

(Πίν. 138 α), ὁ Θρῆνος, ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος καὶ ἡ Ψηλάφισις τοῦ Θωμᾶ.

Εἰς τὸ τμήμα τῆς καμάρας ὑπεράνω τοῦ Ἱεροῦ εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψις καὶ ἡ Πεντηκοστή, εἰς τὴν κόγχην τῆς Προθέσεως ἡ Ἀκρα Ταπείνωσις καὶ ὑπεράνω ταύτης τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Ἀπέναντι δὲ τῆς Προθέσεως καὶ κάτωθεν τῆς Φιλοξενίας εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Σπυρίδων καὶ ὁ Ἅγιος Χαράλαμπος.

Ἀνατολικὸς τοίχος. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον ἡ Πλατυτέρα. Κάτωθεν ταύτης, ἐξ ἀριστερῶν : ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, τὸ Ἅγιον Ποτήριον περιέχον τὸν Ἄρτον Ζωῆς, ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριήλ, ὁ Ἅγιος Βασίλειος καὶ ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος.

Εἰς τὴν λωρίδα μετὰ τῆς κόγχης καὶ τῆς καμάρας : ἄνω ἡ Ἐτοιμασία (δηλ. ὁ θρόνος κενός), χαμηλότερον ὁ Εὐαγγελισμός, κάτωθεν τοῦ Γαβριήλ ὁ Πρωτομάρτυς Στέφανος, κάτωθεν τῆς Θεοτόκου ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ Μυρέων.

Δυτικὸς τοίχος. Ἡ Δευτέρα Παρουσία.

5. Ἅγιος Νικόλαος εἰς τὰ Καμπία

Ἐγινε νέα ἐξέτασις τοῦ κτίσματος καὶ ἐμελετήθησαν τὰ μέτρα τὰ ὅποια ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν διὰ τὴν ἀνακεράμωσιν του, τὴν ἀποκατάστασιν τῶν θυρῶν καὶ παραθύρων καὶ τὴν συντήρησιν τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κρύπτης (Πίν. 139 α, γ, 138 β, 140). Κατεγράφησαν :

α'. ὠραιὸν ἰωνικὸν κιονόκρανον μετ' ἐπιθήματος, ὕψους 0,32 μ. Διαστάσεις ἐπιθήματος 0,475 X 0,68 μ.

β'. Ἐτερον ὁμοιον ἰωνικὸν κιονόκρανον, ὕψους 0,30 μ. Διαστάσεις ἐπιθήματος 0,43 X 0,70 μ. (Πίν. 140 ε).

γ'. Τμήμα θωρακίου ἐκ φαίου μαρμάρου μετὰ γλυπτοῦ πτηνοῦ καὶ κοσμήματος.

δ'. Τμήμα πεσίσκου τέμπλου, τετραγώνου διατομῆς μετὰ συμφύτου ὀκταπλεύρου κιονίσκου.

ε'. Ἐπίθημα, ὕψους 0,15 μ., μήκους 0,56 μ. Ἐπὶ τῆς πλαγίας στενῆς πλευρᾶς φέρει γλυπτὸν ἰσοσκελὲς σταυρόν, τὰς βραχυγραφίας IC, XC, NI, KA καὶ τὴν χρονολογίαν 1702.

στ'. Δύο ἐπίθυρα μετὰ ὠραίου γλυπτοῦ διακόσμου καὶ πτηνοῦ.

ΟΙΝΟΗ (ΜΑΖΙ)

Ἐπίσκεψις ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ : α'. τῆς ἀνεσκαμμένης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ὑπὸ τὴν ἀκρόπολιν τῶν Ἐλευθερῶν, β' τῶν σωζομένων ὀχυρώσεων τῆς ἀρχαίας Οἰνός. Διεπιστώθη ὅτι τὸ τεῖχος (πλ. 2,85 μ.) εἶχε χρησιμοποιηθῇ καὶ κατὰ τὴν κυρίως βυζαντινὴν περίοδον. γ'. τῆς Μονῆς Ὁσίου Μελετίου. Ἐγένετο κατ' ἐπισκεπτικὸν προγράμματος ἐργασιῶν συντηρήσεως.

ΕΥΒΟΙΑ

Εισαγωγικά : Ὁ Ἐφορος κ. Μ. Χατζηδάκης περιώδευσεν κατὰ τὰ ἔτη 1955 καὶ 1957 εἰς Εὐβοίαν καὶ ἐπεσκέφθη τὰ σημαντικώτερα βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς νήσου ὡς ἀκολούθως:

1. Τὴν *Μονὴν Ἀρμᾶ* (Πίν. 141 α), εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς ὁποίας σώζονται τοιχογραφαίαι τοῦ 17ου αἰῶνος, ἐντὸς δὲ τοῦ ναοῦ φορηταὶ εἰκόνες καλῆς τέχνης τῆς ἰδίας ἐποχῆς.

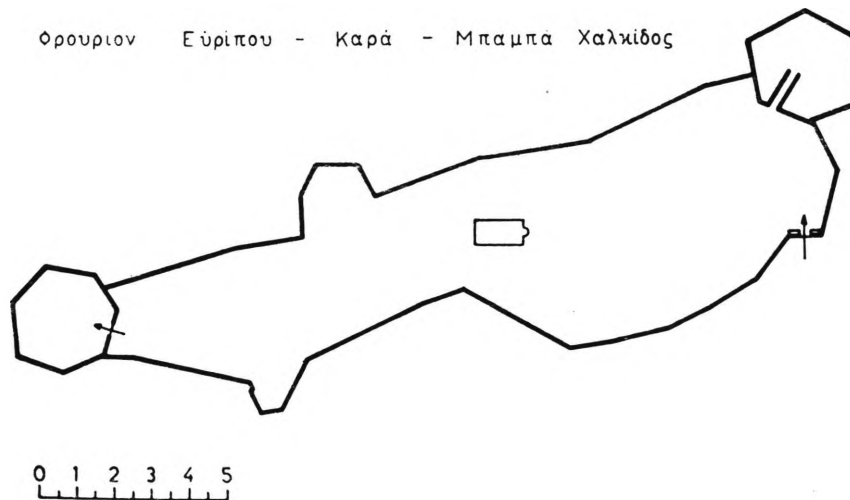
2. Εἰς *Χωρίον Φύλλα* τὴν Παναγίαν Ριζοκα-

ρείας. Ἀπεκαλύφθη ἐνδιαφέρον ψηφιδωτὸν δάπεδον (Τὸ Ἔργον 1960, σ. 53 - 55).

10. *Μονὴν Γαλατάκη*, μὲ ναὸν ἀγιορειτικοῦ τύπου 16ου αἰῶνος καὶ τοιχογραφίας τοῦ τέλους τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος.

Προέτεινε τὴν στερέωσιν καὶ ἐπισκευὴν τῶν ὡς ἄνω ναῶν καὶ τὴν ἀνακήρυξιν τῶν εἰς μνημεῖα.

Καὶ ὁ Ἐπιμελητὴς περιώδευσεν ἐπανειλημμένως εἰς Εὐβοίαν καὶ ἐξήτασε τὰ μνημεῖα αὐτῆς ὡς ἐξῆς:

στρώτισαν μὲ τοιχογραφίας τοῦ 17ου αἰῶνος καὶ τὸ βυζαντινὸν τρίκογχον ἱερὸν ἐντὸς τοῦ νέου ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου ἔνθα σώζονται τοιχογραφαίαι.

3. Εἰς *Ἀλιβέριον* τὸν ναῖσκον τῆς Παναγίας μὲ τοιχογραφίας τοῦ 14ου αἰῶνος.

4. Εἰς *Χωρίον Ἀγ. Λουκάς*, τὸν ναὸν τοῦ Ἀγ. Νικολάου, τῆς ἐρήμου μονῆς λεγομένης Κορακιάς, μὲ τοιχογραφίας τοῦ 17ου αἰῶνος.

5. Εἰς *Πυργί*, τὸν σταυρεπίστεγον ναὸν τοῦ Σωτήρος μὲ τοιχογραφίας τοῦ 14ου αἰῶνος.

6. Εἰς *Αὔλωνάριον*, τὸν τρίκλιτον σταυρεπίστεγον ναὸν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ἔνθα σώζονται λείψανα τοιχογραφιῶν.

7. Εἰς *Σπηλιές*, τὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως, μὲ τοιχογραφίας τοῦ 1311.

8. Εἰς *Χωρίον Ἀγ. Θέκλα*, τὸν σταυρεπίστεγον ναὸν τῆς Ἀγ. Θέκλας μὲ τοιχογραφίας τοῦ 14ου αἰῶνος.

9. Εἰς *Λίμνην*, τὰ ἑρείπια σημαντικοῦ παλαιοχριστιανικοῦ κτίσματος, τοῦ ὁποίου ἤρχισε τὴν ἀνασκαφὴν, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑται-

1. Χαλκίς

Τὰ παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Χαλκίδος.

Τὰ μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς πόλεως.

Τὸ Φρούριον Εὐρίπου — Καρά Μπαμπά —, τῆς κατόψεως τοῦ ὁποίου ἐγένετο σχεδιάσμα (βλ. ἄνω) καὶ συνετάγη ἑκθεσις ἐπισκευῆς τῶν ἐτοιμορρόπων αὐτοῦ τμημάτων (Πίν. 141 γ, δ).

2. Ψαχνά

Τὸν μετεσκευασμένον νῦν βυζαντινὸν ναὸν τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Καλυβίτη, ἔνθα σώζονται τμήματα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς βυζαντινῶν γλυπτῶν (Πίν. 141 β).

Τὰ ἑρείπια τοῦ βυζαντινοῦ κτίσματος τῆς Ἀγ. Τριάδος Κριεζώτη καὶ τὸ ἀνασκαφὴν ἐσχάτως παλαιοχριστιανικὸν κτίσμα.

Τὰ ἑρείπια τοῦ μεσαιωνικοῦ ὀχυροῦ Καστρί.

3. Γυμνὸν

Τὸν ἀρχικῶς σταυρεπίστεγον βυζαντινὸν ναὸν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, κοινῶς Ἀγία, ὅστις ἀπὸ τοῦ

1895 μετετράπη εις μονόκλιτον ξυλόστεγον. Σώζονται τμήματα τοιχογραφιών 17ου-18ου αιώ-
νος. Δύο αρχαίαι επιγραφαι έχουν χρησιμοποιη-
θῇ ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικόν.

4. Μονὴν Ἀρμᾶ

Ἐγένετο ἀποτύπωσις τῆς Μονῆς ταύτης.

ΧΑΛΚΙΣ

1. Φρούριον Εὐρίπου (Καρά-Μπαμπά)

Ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ ἐγένετο πρόχειρος μέ-
τρησις τοῦ τείχους ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας συνε-
τάγη ἡ παρατιθεμένη κάτοψις αὐτοῦ (Σχεδ. σ. 157).
Ἡ τοιχοποιία ἔχει ὑποστῇ εἰς πολλὰ σημεῖα ζη-
μίας, τῶν ὁποίων ἐζητήθη ἡ ἐπισκευή, ἥτις καὶ
ἐγένετο ὑπὸ τῆς Ἐπιμελητείας Ἀρχαιοτήτων
Χαλκίδος.

Ἰδιαιτέρας σημασίας εἶναι οἱ δύο πολυγωνικοὶ
πύργοι εἰς τὰ ἄκρα τῆς κατόψεως, ἐκ τῶν ὁποίων
ὁ δυτικὸς ἀποτελεῖ, προφανῶς, τὸν ἀρχικὸν πυ-
ρῆνα τοῦ ὄχυροῦ. Εἰς τὴν τοιχοποιίαν τοῦ ἔχει
χρησιμοποιηθῇ τμήμα βυζαντινοῦ θωρακίου.

Ἡ ἐντὸς τοῦ φρουρίου ἐκκλησία τοῦ Προφήτου
Ἡλίας εἶναι μεταγενεστέρα ἀνευ σημασίας.

2. Βασιλικὴ Ἀγίας Παρασκευῆς

Ἐξητάσθη τὸ «Βαπτιστήριον» ἐθρισκόμενον
ἐντὸς ἰδιωτικῆς οἰκίας, κειμένης εἰς ἀπόστασιν
30 μ. περίπου πρὸς δυσμάς.

3. Τζαμι

Ἐξητάσθη ἡ κατάστασις τοῦ κτίσματος καὶ
ἐζητήθη ἡ ἐπισκευὴ καὶ τακτοποιήσις αὐτοῦ.

4. Μουσεῖον

Κατεγράφησαν καὶ ἐφωτογραφήθησαν τὰ σπου-
δαιότερα τῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντι-
νῶν γλυπτῶν (βλ. Ν. Γιαννοπούλου, ἐν Δελτίῳ
Χ.Α.Ε. Περίοδ. Β' Τομ. Α' τ. Γ' καὶ Δ', σ. 88 - 119).

ΣΚΥΡΟΣ

Εἰς Σκύρον ὁ Ἔφορος ἐξήτασε 26 ναοὺς ἐντὸς
τῆς πόλεως καὶ εἰς τὰ περίχωρα, οἱ πλεῖστοι τῶν
ὁποίων παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον εἴτε ἀπὸ ἀρχι-
τεκτονικῆς ἀπόψεως, εἴτε ἀπὸ εἰκονογραφικῆς
διακοσμήσεως καὶ φορητῶν εἰκόνων. Προέτεινε
τὴν ἐκτέλεσιν ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ ἐπι-
σκευῆς αὐτῶν ὡς καὶ τὴν ἀνακήρυξιν τῶν ὡς μνη-
μείων.

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ - ΦΩΚΙΔΟΣ

ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΔΕΛΦΩΝ

Τὸ Μουσεῖον τῶν Δελφῶν, ἂν καὶ ὀλίγα μόνον
ἔτη πρὸ τοῦ πολέμου (1935 - 1936) εἶχεν ἐπεκτα-
θῇ καὶ ἐπισκευασθῇ, δὲν παρείχε τὰς προϋποθέ-
σεις ὥστε τὰ προβλήματα τῆς ἀναδιοργανώσεως
τοῦ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν σύμφωνα με τὰς νέας
μουσειακὰς ἀντιλήψεις.

Οἱ χώροι τοὺς ὁποίους διέθετε καὶ δὴ οἱ βοη-
θητικοὶ ἦσαν ἀνεπαρκεῖς, ἡ δὲ διάταξις καὶ κατα-
σκευὴ τῶν αἰθουσῶν τοῦ ἀντιεπιστημονικῆ καὶ
ἀντιαισθητικῆ.

Ἡ πρώτη ἐνέργεια πρὸς βελτίωσιν τῶν πολλῶν
καὶ μεγάλων ἐλλείψεων τοῦ ἐγένετο κατὰ τὸ 1956
με τὴν κατασκευὴν μιᾶς μεγάλης ἀποθήκης εἰς
τὸν χώρον τῆς πρὸ τοῦ Μουσείου πλατείας.

Ἡ πλήρης ἀνανέωσις τοῦ Μουσείου ἀπεφασί-
σθη τὸ 1958 συγχρόνως πρὸς τὰ ἀναληφθέντα
ἔργα τουριστικῆς ἀξιοποιήσεως τῆς περιοχῆς.

Χάρις εἰς τὸ θερμὸν ἐνδιαφέρον τοῦ Προέδρου
τῆς Κυβερνήσεως κ. Καραμανλῆ, ἐχορηγήθησαν
σημαντικαὶ πιστώσεις διὰ τὴν πραγματοποιήσιν
μεγάλης ἐκτάσεως οἰκοδομικῶν ἐπισκευῶν ἥδη
τὸ Μουσεῖον ἐκτὸς τῶν εὐρυχώρων καὶ μετὰ καλὸν
φωτισμὸν αἰθουσῶν ἐκθέσεως, περιλαμβάνει καὶ
καταλλήλους χώρους ἀποθηκεύσεως, ἐργαστήρια
καὶ δύο μεγάλα γραφεῖα.

Αἱ οἰκοδομικαὶ ἐργασίαι ἤρχισαν κατὰ τὸ θέ-
ρος τοῦ 1958 ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίων τοῦ ἀρχιτέκτο-
νος κ. Π. Καραντινοῦ, ἐξετελέσθησαν δὲ σταδια-
κῶς διὰ νὰ μὴ παρεμποδισθῇ ἡ λειτουργία τοῦ
Μουσείου, τὸ ὁποῖον καὶ ἐλειτούργησε κανονικῶς
καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῶν ἐργασιῶν.

Πρῶτον, εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ Μουσείου καὶ
εἰς τὴν θέσιν ὅπου ὑπῆρχεν ἡ βεράντα κατεσκευά-
σθη μία μεγάλη αἴθουσα μήκους 40 μ. καὶ πλά-
τους 5 μ., προοριζομένη διὰ τὴν ἐκθεσιν ἀγγείων
καὶ μικροτεχνημάτων. Ἡ πρὸς Α. ὑαλόφρακτος
πλευρὰ τῆς, δίδει ἄφθονον φῶς εἰς τὴν αἴθουσαν,
ἐνῶ συγχρόνως μετριάξει τὴν δυσάρεστον ἐντύ-
πωσιν τοῦ μικροῦ σχετικῶς ὕψους τῆς (3 μ.),
ἐπιβληθέντος ἐκ τῆς θέσεως τῶν παραθύρων τῶν
ὁπισθεν αἰθουσῶν.

Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς κατασκευῆς
τῆς αἰθούσης ταύτης ἤρχισεν (θέρους 1959) ἡ
ἐπισκευὴ τῶν αἰθουσῶν τοῦ Μουσείου. Κατεδα-
φίσθησαν ἐξ ὀλοκλήρου καὶ ἀνακατεσκευάσθη-
σαν, πλατύτεραι κατὰ δύο μέτρα καὶ μετὰ διάταξιν
ἀνάλογον πρὸς τὰ ἐκτεθησόμενα ἔργα, αἱ τρεῖς
μικραὶ αἴθουσαι, ὅπου πρότερον ἦσαν ἐκτεθειμέ-
να τὰ ἀγγεῖα. Τῆς αἰθούσης τῶν Σιφνίων μετε-

σκευάσθη μόνον ή στέγη διά νά δοθῇ φωτισμός ἐκ τῆς ὀροφῆς.

Ἐπίσης καί τῆς αἰθούσης τῶν Θεσσαλῶν ἐπεσκευάσθη μόνον ή στέγη, τὸ ἥμισυ τμήμα τῆς ὁποίας κατεσκευάσθη ἐπικλινές διά τήν δημιουργίαν φωταγωγῶν πρὸς ἐπαρκῆ φωτισμόν καί τοῦ βάθους τῆς αἰθούσης. Τὸ 1960 κατεδαφίσθη καί κατεσκευάσθη ἐκ νέου ή αἴθουσα τοῦ Ἡνιόχου, εὐρυτέρα κατὰ 1 μ. καί με προσήκην ὕψους 2 περίπου μέτρων.

Ὁ χώρος τῆς ἀποθήκης παρὰ τὸ Ἐφορεῖον, ὅπου ἦσαν ἀποτεθειμένα μὴ ἐκθέσιμα γλυπτὰ καί ἀρχιτεκτονικὰ τεμάχια, διεργυθμίσθη εἰς δύο μεγάλα γραφεῖα καί μίαν σχετικῶς μικράν ἀποθήκην.

Μεγάλῃ διώροφος καί με μεσοπάτωμα ἀποθήκη κατεσκευάσθη πρὸς Β. τοῦ Μουσείου καί παρὰ τήν αἴθουσαν τῶν Σιφνίων. Ἀκριβῶς δὲ ὅπισθεν καί πρὸς Δ. ταύτης κατεσκευάσθη εὐρύχωρος αἴθουσα ἐργαστηρίων μετὰ μεσοπατώματος, χρησιμοποιοιμένου προσωρινῶς δι' ἀποθήκευσιν μὴ ἐκθεσίμων γλυπτῶν. Τέλος, πλήρης ὑπῆρξεν ή διαρρύθμισις τῶν πρὸ τοῦ Μουσείου ὑπαιθρίων χώρων.

Ἐπανεκθεσις. Κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1960 καί πρὶν ἀκόμη ἀποπερατωθῶν αἱ οἰκοδομικαὶ ἐργασίαι ἤρχισεν ή ἐπανεκθεσις τῶν ἔργων τὰ ὅποια περιλαμβάνει τὸ Μοσεῖον. Ἐντὸς τῆς νέας μεγάλης αἰθούσης ἐτοποθετήθησαν ἔξ μεγάλου μεγέθους δρύναι προθηκαὶ ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐξετέθη ἀριθμὸς τις ἀγγείων καί μικρῶν χαλκῶν ἀντικειμένων. Ἡ κατάταξις τούτων δὲν εἶναι ὀριστική, διότι, ἐλλείψει ἐιδικοῦ τεχνίτου, δὲν κατέστη μέχρι τοῦδε δυνατόν νά καθαρισθοῦν καί συμπληρωθοῦν πάντα τὰ πρὸς ἐκθεσιν.

Ἀπὸ τὰ ἐκτεθέντα γλυπτὰ ἀφηρέθησαν γενικῶς οἱ σιδηροὶ σύνδεσμοι ἀντικατασταθέντες δι' ὀρειχαλκίνων, ἐξαιρέσει περιπτώσεών τινων, καθ' ὅς ὑπῆρχε κίνδυνος νά προξηνηθοῦν ζημίαι. Ἐξ αὐτῶν τὰ περίοπτα ἐτοποθετήθησαν ἐπὶ νέων βάθρων, κατασκευασθέντων ἐκ μαρμάρου Δομβραίνης.

Εἰς τὸν πρὸ τῆς αἰθούσης τῶν ἀγγείων δημιουργηθέντα χώρον καί εἰς τὸν ἄξονα τῆς κλίμακος ἐξετέθη ἐπὶ διβάθμου βάσεως ὁ ὀμφαλός. Ἐδῶ ἐξετέθη καί τὸ σωζόμενον τμήμα τῆς ζωφόρου τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου.

Ἡ προτέρα εἰσοδος τοῦ Μουσείου (χώλλ), ἀποτελεῖ νῦν αἴθουσαν ἐκθέσεως. Ἐντὸς αὐτῆς ἐξετέθησαν χαλκᾶ ἀντικείμενα τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος : τὸ γνωστὸν δαιδαλικὸν ἀγαλμάτιον καί αἱ τρεῖς μεγάλου μεγέθους χαλκαὶ ἀσπίδες, εὐρήματα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Γάλλου ἀρχαιολόγου κ. Ferat κατὰ τὸ 1940, διὰ πρώτην φοράν ἐκτιθέμεναι (Πίν. 142 β, 144 γ). Εἰς τήν συνεχομένην πρὸς αὐτὴν ἐναντι τῆς θύρας μικράν αἴθουσαν

ἐξετέθησαν τὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα τῶν Ἀργείων ἀδελφῶν (Κλέοβις καί Βίτων) (Πίν. 142 β), αἱ μετόπαι τοῦ «μονοπτέρου» τῶν Σικυωνίων καί ή μικρὰ ἀρχαῖκή κεφαλὴ τῆς Σφιγγὸς ἐκ τῆς συλλογῆς τοῦ Γαλαξειδίου. Εἰς τήν αἴθουσαν τῶν Σιφνίων ἐξετέθησαν καί πάλιν τὰ γλυπτὰ τοῦ θησαυροῦ καί ή Σφιγξ τῶν Ναξίων.

Ἡ ζωφόρος ἐξετέθη εἰς τρόπον ὥστε νά παρουσιάζωνται ἐν συνεχείᾳ αἱ κατὰ τὰς πλευράς τοῦ οἰκοδομήματος παραστάσεις. Τὸ σωζόμενον ἀνατολικὸν ἀέτωμα ἐτοποθετήθη ὑπεράνω τῆς ἀντιστοίχου πλευρᾶς τῆς ζωφόρου (Πίν. 142 γ) χωρὶς βεβαίως με τήν τοποθέτησιν ταύτην νά σκοπῆται ἀναστήλωσις, ἀλλ' ἀπλῶς διά νά παρουσιασθῇ ή ἐνυπάρχουσα μετὰ αὐτῶν σχέσις. Με τήν αὐτὴν πρόθεσιν ἐτοποθετήθησαν ἐν τῇ αἰθούσῃ ταῦτη καί τὰ σωζόμενα τμήματα τῆς θύρας τοῦ σηκοῦ τοῦ θησαυροῦ.

Ἐπὶ ἰδίῳν βάθρων ἐτοποθετήθησαν ή κόρη τοῦ θησαυροῦ τῶν Σιφνίων καί ή ἀρχαϊκώτερα κεφαλὴ ἀγάλματος ὁμοίου τύπου. Ἡ Σφιγξ τῶν Ναξίων διαλυθεῖσα διά νά ἀφαιρεθοῦν οἱ σιδηροὶ σύνδεσμοι, οἱ ὅποιοι εἶχον ἐπιφέρει σοβαρὰς ζημίας, ἐτοποθετήθη ἐπὶ τῆς ἀρχικῆς τῆς ἐνεπιγράφου βάσεως καί τοῦ ἀνωτάτου σπονδύλου τοῦ ἀρχαίου κίονος. Ἡ διάλυσίς της ἐπέτρεψε νά γίνουν διάφοροι διορθώσεις περὶ τῶν ὁποίων θά γίνη λόγος ἄλλαχού. Ἡ σπουδαιότερα ἐξ αὐτῶν εἶναι ὅτι τὰ περὰ της συνεκολλήθησαν εἰς τήν ἀκριβῆ θέσιν των, ἐνθ' ὅτερον εἶχον συγκολληθῇ κατὰ 0.02 μ. χαμηλότερον καί ὡς ἐκ τούτου παρουσιάζονκλίσιν πρὸς τὰ ὀπίσω με τήν νέαν τοποθέτησιν συμβαίνει τὸ ἀντίθετον, με ἀποτέλεσμα νά γίνεται αἰσθητὴ ή πρὸς τὰ ἐμπρὸς κίνησις τῆς Σφιγγός.

Εἰς τήν ἰδίαν ὡς καί παλαιότερον αἴθουσαν ἐξετέθησαν, τοποθετηθέντα ἐπὶ κτισθέντος πέριξ τῆς αἰθούσης βάθρου, τὰ γλυπτὰ ἐκ τοῦ θησαυροῦ τῶν Ἀθηναίων (μετόπαι καί ἐναέτια, Πίν. 143 α). Εἰς τὰς παρακειμένας δύο αἰθούσας, αἵτινες ἐπικοινωνοῦσαι διά μεγάλου ἀνοίγματος παρουσιάζονται ὡς μία, ἐτοποθετήθησαν τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.

Εἰς τήν μεγαλυτέραν ἐξ αὐτῶν, προβλεφθεῖσαν εἰδικῶς διά τὸ ἀέτωμα ἐξετέθησαν : τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα τοῦ ναοῦ (Πίν. 142 α), τμήματα ἀπὸ τὰς ὑδρορροάς τῶν ναῶν τοῦ 6ου καί 4ου αἰῶνος, ή Νίκη (τὸ ἀκρωτήριο τοῦ ναοῦ) καί ἐπιγραφαὶ σχετικαὶ με τὰς οἰκοδομικὰς ἐργασίας τοῦ ναοῦ, τοῦ 4ου αἰῶνος. Ἀνωθεν τοῦ ἀνοίγματος τοῦ χωρίζοντος τὰς αἰθούσας ἐξετέθη ή λατινικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ αὐτοκράτορος Δομετιανοῦ.

Ἐντὸς τῆς ἰδίας αἰθούσης ἐτοποθετήθη καί μικρὸς ἀρχαϊκὸς κοῦρος. Εἰς τήν ἐτέραν αἴθουσαν

καὶ ἔναντι τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ ἐτοποθετήθησαν τὰ γλυπτά τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος. Ἐντὸς τῆς ἰδίας αἰθούσης ἐτοποθετήθη τὸ ἀγαλμα γυναικείας μορφῆς κινουμένης ἐν σπουδῇ καὶ ὁ ὕμνος πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα.

Ἡ ἐπομένη αἶθουσα προορίζεται διὰ τὴν ἐκθεσιν ἔργων τοῦ 5ου καὶ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Ἔχουν ἤδη ἐκτεθῇ ἐντὸς αὐτῆς ἡ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ ἀποξυομένου καὶ δύο ἀκόμη ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα. Εἰς μικρὰν προθήκην ἐντὸς τῆς ἰδίας αἰθούσης ἐξετέθησαν τρεῖς πῆλιναι προτομαὶ γυναικῶν (Πίν. 144 α, β), εὐρεθεῖσαι κατὰ τὸ 1959 ὁμοῦ μετὰ πολλῶν ἄλλων ἀντικειμένων, ἀγγείων, εἰδωλίων κ.λ.π., εἰς ἀποθήκην τυχαίως ἀνακαλυφθέντα εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου κατὰ τὰς οἰκοδομικὰς ἐργασίας.

Προκειμένου, εἰς τὴν παρακειμένην μικρὰν αἶθουσαν, νὰ ἐκτεθῶν τὰ γλυπτά τῆς Θόλου, ἐξετέθη εἰς τὸ βάθος τῆς αἰθούσης τῶν ἀναγλύφων καὶ ὁ μαρμάρινος βωμὸς ἐκ τοῦ τεμένου τῆς Προναίας, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἐπίσης ἀφηρέθησαν οἱ σιδηροὶ σύνδεσμοι ἀντικατασταθέντες δι' ὀρειχαλκίων. Ἡ ἐπανεκθεσις τοῦ κίονος τῶν χορευτρίων δὲν πρόκειται νὰ βραδύνῃ δεδομένου ὅτι ἡ προεργασία διὰ τὴν ἐπανίδρυσίν του ἔχει ἤδη περατωθῇ. Διὰ τὴν σύνδεσιν καὶ στήριξιν τῶν διαφόρων μελῶν του ἐχρησιμοποιήθη ἀνοξείδωτος χάλυψ.

Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ἐκθεσιν τοῦ περιεχομένου τοῦ Μουσείου προχωρεῖ καὶ ἡ τακτοποίησις τῶν ἀποθηκῶν. Εἰς τὸ ὑπόγειον τῆς νέας μεγάλης ἀποθήκης, παρὰ τὴν αἶθουσαν τῶν Σιφνίων, κατεσκευάσθησαν 4 μεγάλα ξύλινα ἱκρίωματα μετὰ τῶν ἀναλόγων « ραφίων », ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐτοποθετήθησαν προχείρως διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ τεμάχια. Εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τῆς ἀποθήκης ταύτης ἐξετέθησαν, τακτοποιηθέντα ἐν μέρει, ἐντὸς 4 μεγάλων ξυλίνων προθηκῶν ἀγγεῖα καὶ διάφορα μικρὰ πῆλινα ἀντικείμενα. Εἰς τὸ μεσοπάτωμα δὲ τῆς ἀποθήκης ταύτης κατεσκευάσθησαν δύο μεγάλοι θῆκαι περιλαμβάνουσαι 200 περίπου συρτάρια διὰ τὴν τακτοποίησιν διαφόρων ὀστράκων. Εἰς τὸν πρὸ τοῦ Μουσείου χώρον καὶ ἐπὶ τῆς στέγης τῆς παρὰ τὴν πλατεῖαν ἀποθήκης, καταλλήλως διαρρυθμισθείσης, ἐξετέθη, τὸ θέρος τοῦ 1960, τὸ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος ἀνευρεθὲν εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ χωρίου ψηφιδωτὸν δάπεδον παλαιοχριστιανικῆς ἐκκλησίας.

Τέλος, εἰς τὸν πρὸ τῶν γραφείων ὑπόστεγον χώρον ἐτοποθετήθησαν ἐπὶ νέων βάθρων τὰ τρία ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ρωμαϊκῶν χρόνων ἀγάλματα : Ἀπόλλωνος κιθαρωδοῦ, γυναικείας μορφῆς ἐνδεδυμένης καὶ γυμνοῦ νέου (Πίν. 143 β).

Τὸ Μουσεῖον ἐφωδιάσθη σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου μὲ τὰ ἀπαιτούμενα ἐπιπλα. Ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίων τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Π. Καραντινοῦ κατεσκευάσθησαν τὰ δρύινα ἐπιπλα τοῦ ἐκδοτηρίου τῶν εἰσιτηρίων ἦτοι : τὸ ἐπιπλὸν τοῦ ταμείου, μία μεγάλη προθήκη διὰ τὰ πωλούμενα φωτογραφικὰ δελτάρια, βιβλία κ.λ.π. καὶ ἐρμάριον διὰ τὴν φύλαξιν τῶν ἐπαναφορίων κ.λ.π. τῶν ἐπισκεπτῶν.

Εἰδικὴ πίστωσις ἐχορηγήθη διὰ τὸν πλουτισμὸν τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μουσείου· ἡγοράσθησαν δὲ οἱ ἀπὸ τοῦ 1936 μέχρι καὶ 1950 τόμοι τοῦ BCH, τῶν ὁποίων ἐγένετο καὶ ἡ βιβλιοδότησις.

Τέλος ἤρχισεν, ἔχουσα ἤδη ἀρκετὰ προχωρήσει, ἡ ἀντιγραφὴ τῶν εὐρετηρίων τοῦ Μουσείου.

ΙΩΑΝΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

DELPHES

A partir de 1946, l'Ecole Française a repris à Delphes des travaux d'aménagement, d'entretien et de classement, et la préparation de nouveaux fascicules de publication. En 1949, des fouilles ont été pratiquées dans la région comprise entre le temple et l'autel, et dans la région Nord-Est du sanctuaire. L'habitat mycénien et géométrique a été dans ce secteur systématiquement exploré. D'autres travaux ont affecté l'agora romaine, la source Kerna, l'Hermaion. De 1950 à 1955 ont été poursuivies les recherches et les études. En 1956 et 1957 la fouille de la région située à l'Est des Thermes de l'Est a été étendue.

La Chronique annuelle du Bulletin de Correspondance hellénique donne l'état d'avancement des travaux et des études. A côté de nombreux articles publiés dans cette revue, la bibliographie delphique s'est enrichie de 7 fascicules nouveaux publiés dans la série des Fouilles de Delphes : J. Bousquet : *Le trésor de Cyrène* (1952).

P. Amandry : *La Colonne des Naxiens et le Portique des Athéniens* (1953).

J. Pouilloux : *La région Nord du sanctuaire* (1960).

J. Jannoray : *Le Gymnase* (1953).

R. Flacelière : *Inscriptions de la Terrasse du Temple* (1954).

P. de La Coste-Messelière : *Sculptures du Trésor des Athéniens* (1957).

F. Chamoux : *L'Aurige* (1955).

On citera encore un ouvrage de P. Amandry, dans la Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome : *La mantique apollinienne à Delphes. Essai sur le fonctionnement de l'Oracle* (1950).

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ ΚΑΙ ΦΩΚΙΔΟΣ

ΦΘΙΩΤΙΣ

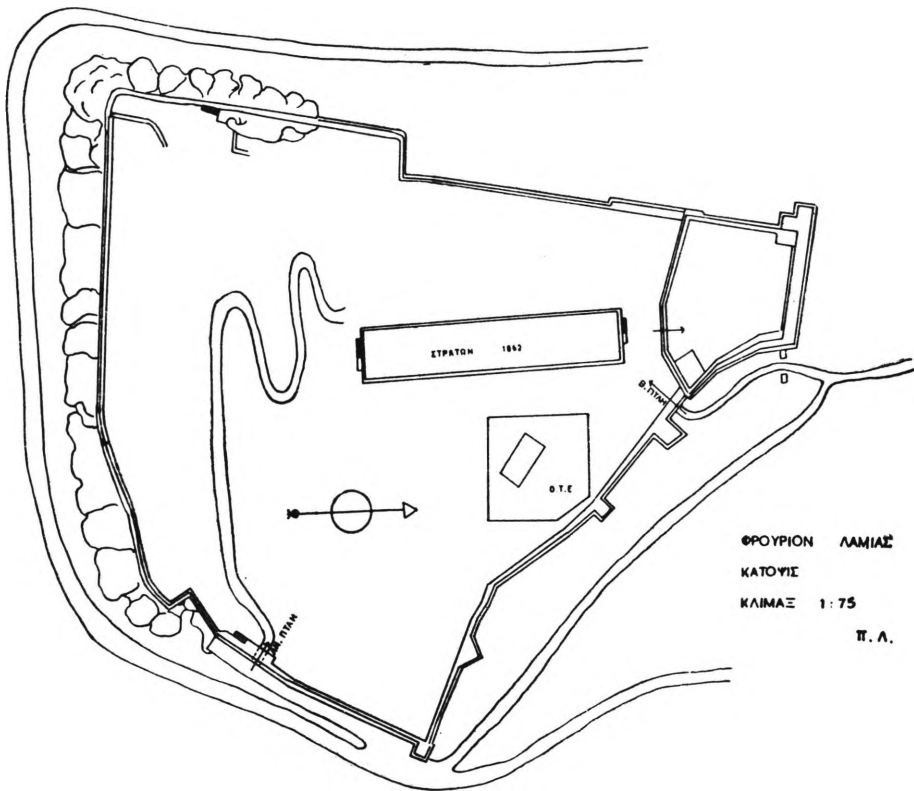
α' ΛΑΜΙΑ

1. Φρούριον

Τὸ φρούριον τῆς Λαμίας, σωζόμενον σήμερον καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἑκτασιν, εἶναι τὸ σημαντικώτερον μνημεῖον τῆς περιοχῆς (βλ Σχεδιογρ.). Διατηρεῖ εἰσέτι μεγάλα τμήματα τῆς ἀρχαίας Ἀκρο-

Καταλανῶν κυρίως— κατακτητῶν τοῦ μεσαίωνος, τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς καὶ αἱ κατὰ τὸν προηγούμενον αἰῶνα ἐσπευσμένοι καὶ πρόχειροι τοιαῦται.

Ἡ τοιχοποιία ἔχει πλάτος 1,35 μ., ἡ κορυφή δὲ τοῦ τείχους καταλήγει εἰς ὀδοντωτάς ἐπάλξεις μετὰ περιδρόμου πλάτους 0,90 μ. Φέρει δύο πύλας: μίαν πρὸς Ἀνατολάς, ἣτις ἦτο ἡ κυρία εἰσοδος καὶ ἑτέραν πρὸς Βορρᾶν, ἣτις κατεστράφη ἐσχάτως, κατὰ τὴν κατασκευὴν ἐντὸς τοῦ φρουρίου σταθμοῦ τοῦ Ο.Τ.Ε. Ἐνεκα τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας καὶ τῆς διαρπαγῆς τοῦ οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ του, ὑπέστη

λαμίας τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ., ἐπὶ τῶν ὁποίων κατὰ τὴν πάροδον τῶν αἰῶνων ἡγέρθησαν, ὑπὸ τῶν ἐκαστοτε κυρίων τοῦ ὄχυροῦ, ἕτερα τείχη συμφώνως πρὸς τὸν τρόπον δομῆσεως καὶ τὰς συνθήκας ἀμύνης ἐκάστης ἐποχῆς. Οὕτω, πλὴν τῶν τμημάτων τῆς Ἀκρολαμίας κατὰ τὸ πολυγωνικὸν καὶ τὸ ἰσόδομον σύστημα, τῶν σωζομένων εἰς ἱκανὴν ἑκτασιν κατὰ τὴν δυτικὴν κυρίως πλευρὰν τοῦ ὄχυροῦ (Πίν. 145 α, δ), δύνανται νὰ καθορισθοῦν αἱ κατὰ τὸ τέλος τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου γενόμεναι ἐπισκευαί, αἱ συμπληρώσεις τῆς Βυζαντινῆς περιόδου, αἱ τῶν ἐκ τῆς Δύσεως — τῶν

σοβαρωτάτας ζημίας περιελθὼν εἰς ἐπικίνδυνον κατάστασιν, ἀπὸ ἀπόψεως στατικῆς.

Ὅθεν, αἱ κατὰ τὸ ἔτος 1958 γενόμεναι ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἐργασίαι ἀπέβλεψαν κυρίως εἰς τὴν ἐπισκευὴν καὶ ἀσφάλισιν ἐτοιμορρόπων τμημάτων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους, τὰ ὁποῖα λόγῳ τῆς θέσεώς των ἀπετέλουν κίνδυνον διὰ τὰς οἰκίας καὶ τοὺς περιοίκους. Ἀπεκατεστάθη εἰς τὴν ἀρχικὴν τῆς μορφῆς ἡ ἀνατολικὴ πύλη, ὕψους 2,95 μ. καὶ μήκους 2,09 μ. (ἐσωτερικαὶ διαστάσεις), ἣτις ὑπὲρ τὸ χαμηλὸν τοξωτὸν ἐκ πωρο-

λίθων υπέρθυρον φέρει ἀνακουφιστικὸν τόξον ἐξ ὀπτῶν πλίνθων καὶ ἐντὸς τοῦ τυμπάνου τετράγωνον ἀβαθὴ κόγχην, ἔνθα ὑπῆρχεν ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή (Πίν. 145 β, γ, 146 γ).

Εἰς τὴν εἰσοδὸν ἐτοποθετήθη βαρεῖα ξυλίνη θύρα, ὕψους 3,40 μ., μήκους 2,35 μ. καὶ πάχους 0,13 μ., ἀσφαλισθεῖσα διὰ σιδηρῶν συρτῶν, ἐλήφθη δὲ πρόνοια διὰ τὴν ἐκροήν τῶν ἐκ τοῦ φρουρίου ὑδάτων, δι' ἀφαιρέσεως τῆς ἐπιχώσεως, ἥτις ἀνῆρχετο εἰς ὕψος 1,00 μ.

Ἐν συνεχείᾳ καθιέρωσαν πολλὰ ἐτοιμόρροπα μέρη τῆς τοιχοποιίας εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ τείχους, τὰ ὅποια καὶ ἐπανεκτίσθησαν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον δομῆς ἀλλὰ δι' ἰσχυροῦ μείγματος (Πίν. 145 ε).

Αἱ γενόμεναι στερεωτικαὶ ἐργασίαι εἰς τὴν πλευρὰν ταύτην καταλαμβάνουν ἑκτασιν 61,00 μ², μὲ μέσον βάθος 1,00 μ. περίπου.

Αἱ ἐργασίαι συνεχίσθησαν καὶ κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος 1959. Αὐταὶ ἀπέβλεψαν εἰς τὴν ἐπισκευὴν καὶ στερέωσιν ἐτοιμορρόπων τμημάτων τοῦ τείχους κατὰ τὴν νοτίαν καὶ δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν.

Κυρίως τῆς νοτίας πλευρᾶς αἱ ζημίαι ἦσαν αἱ σοβαρώτεραι, πρὸς ἄρσιν τῶν ὁποίων ἀνεστηλώθη ἑκτασις 194,00 μ² μέσου πάχους 0,90 - 1,00 μ. (Πίν. 146 δ, ε). Λόγῳ δὲ τῆς παρατηρουμένης διαφορᾶς εἰς τὸν τρόπον δομῆς τῆς πλευρᾶς ταύτης, αἱ γενόμεναι ἐπισκευαὶ προσηρμώσθησαν πρὸς τὸν τρόπον δομῆς ἐκάστου τμήματος.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ αὐτὴ νοτία πλευρὰ εἶναι ὁρατὴ καθ' ὅλον τῆς τὸ μήκος ἀπὸ τῆς πόλεως, ἐγένοντο ἀνάλογοι συμπληρώσεις τοιχοποιίας, ὥστε ἡ κορυφὴ τοῦ τείχους νὰ λάβῃ εὐθύγραμμον ἐμφάνισιν.

Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἔνθα, ὡς ἐλέχθη, σώζεται τὸ ἀρχαῖον τεῖχος, ἀνεστηλώθησαν δύο κατεστραμμένα μεγάλα τμήματα, συνολικῶν διαστάσεων 30,00 μ².

2. Ναὸς Παναγίας Ἀρχοντικῆς (Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου)

Εὐρίσκεται ὑπὸ τὸ Φρούριον. Ἐν κατόψει εἶναι κτήριον ὀρθογώνιον παραλληλόγραμμον, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 21,60 X 6,80 μ. (ἐσωτερικαὶ διαστάσεις τοῦ κυρίως ναοῦ 17,00 X 6,00 μ.). Διὰ μιᾶς σειρᾶς ἐκ 5 κτιστῶν λεπτῶν στύλων διαιρεῖται εἰς δύο ἄνισα κλίτη. Φέρει ξυλινὴν ὀριζοντίαν ὀροφὴν, καλυπτομένην ἐξωτερικῶς διὰ δικλινοῦς στέγης ἐκ κεράμων, πρὸς δυσμὰς δὲ προστεθειμένον μεταγενεστέρως νάρθηκα.

Ἐκ τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου διατηροῦνται μεγάλα σύνολα, παραδείγματα καλῆς τέχνης τοῦ 18ου αἰῶνος.

Ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν σφάζεται ἡ ἐπιγραφή :

Ἐπεὶ τῇ ἀρχιερασίᾳ τοῦ Θεοφιλεστάτου /
ἐπισκόπου Ζιτουνίου κυρίου κυρίου Ἀνθίμου /
† ὁ θεῖος ἡγὼς οὗτος ἐπονόματι τῆς Ἡμεραγίας /
Θεοτόκου ἤτη τῶν ἰσοδῶν της . . ἐκ φθόνους τοῦ
μησοκάλου /
ἐκατακάη ἐξ ἐδάφους. Ἡδὸν πάλην θεοῦ εὐδο-
κοῦντος ἀνακενήθι ἐπεὶ ἔτους ΑΨΞ /
Διὰ ἐξόδων τοῦ ἐντημοτάτου Ἀρχ. Κυρίου. Κυ-
ρίου Δημητρίου Παπαδημητρώγλου /
ταπηνὸν κτήτορ Διὰ δὲ /
συνδρομῆς τῶν ἐντημοτάτων ἀρχόντων Κυρίου-
Κυρίου Ἰωαννάκου Καὶ Κυρ Δούκα /
Καὶ τῶν λοιπῶν
Καὶ ἀνηστορίθι δηὰ ἐξόδων τοῦ ἐδεσιμοτάτου
Κυρίου Παπα Ἰω-
Ἰοῦ τοῦ Παπα ἀναστασίου Ἰκονόμου /
ἔτους ΑΨΞΒ μηνὸς Ἰουνίου κ.α.

3. Ναὸς Ἀγίας Δεσποίνης

Τρίκλιτος μεταγενεστέρα βασιλική, ἡ ὅποια πιθανῶς εἶναι ἐκτισμένη ἐπὶ τῆς θέσεως ἀρχαιοτέρας ἐκκλησίας. Εἰς τὴν αὐλὴν τῆς ἐκκλησίας κατεγράφη κορινθιακὸν κιονόκρανον, ὕψους 0,41 μ. καὶ θαράκιον βυζαντινὸν (διαστ. 0,525 X 0,38 μ.) φέρον 4 ρόδακας εἰς τὰ κενὰ τῶν κεραιῶν σταυροῦ (Πίν. 146 α).

4. Ἅγιος Μηνᾶς

Ναῖσκος εἰς τὰς ὑπωρεῖας τοῦ λόφου τοῦ φρουρίου, κτισθεὶς περὶ τὸ 1710. Σῶζονται λείψανα τοιχογραφιῶν, ὡς ἡ Πλατυτέρα καὶ κάτωθεν ταύτης οἱ 4 Ἱεράρχαι, τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνος.

Κατεγράφησαν : Εἰκὼν τοῦ Παντοκράτορος, τμήμα μαρμαρίνου θαρακίου (7ου αἰῶνος) εἰς τὸ δάπεδον τοῦ Ἱεροῦ, μετὰ γλυπτοῦ κανθάρου, βλαστῶν καὶ παγωνίου καὶ μαρμαρίνου κιονόκρανον, λεβητοειδές, ὑπὸ τὸν ξύλινον στύλον τοῦ στεγάστρου, μὲ γλυπτὸν σταυρὸν ἐν μέσῳ φύλλων (Πίν. 147 α).

β' ΑΧΙΝΟΣ

Ὁ Ἐπιμελητὴς κατὰ τὴν μετάβασίν του εἰς Ἀχινὸν ἐμελέτησε τὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς καὶ κατέγραψε διεσκορπισμένα ἀρχαῖα.

1. Παρὰ τὴν οἰκίαν τοῦ Δημητρίου Γεωργακοπούλου ὑπάρχουν τὰ ἐξῆς μέλη :

- α'. Τρεῖς ἀρχαῖαι ἐπιγραφαὶ
- β'. Τμήμα θαρακίου παλαιοχριστιανικοῦ
- γ'. Τμήμα ἀρραβδώτου κίονος
- δ'. Ἀπλὴ βάσις, ἄνω διαμέτρου 0,50 μ., μὲ ὑποδοχὴν θαρακίου
- ε'. Τμήμα κιονίσκου
- στ'. Ἀκέραιος ἀμφικιονίσκος, ὕψους 1,23 μ., μήκους 0,60 μ. καὶ πλάτους 0,19 μ.

ζ'. Ώραιά μικρά ιωνική βάσις, ὕψους 0,16 μ., ἄνω διαμέτρου 0,33 μ.

η'. Πέντε τμήματα κιονίσκων, διαμέτρου 0,18 - 0,22 μ.

θ'. Μικρά ιωνική βάσις, ὕψους 0,11 μ., ἄνω διαμέτρου 0,26 μ.

ι'. Πολλαὶ πήλιναι πλάκες, διαστάσεων 0,38 X 0,29 X 0,045 μ.

2. Ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Χρήστου Ἀγγελοκωνσταντῇ ὑπάρχουν :

α'. Ἰωνικὸν κιονόκρανον μετὰ συμφυοῦς τμήματος ραβδωτοῦ κίονος, ἀρίστης ἐργασίας, ὕψους 0,34 μ., διαστάσεων ἄβακος 0,45 X 0,40 μ.

β'. Μαρμαρινὴ πλάξ, ὕψους 0,361, μήκους 0,35 καὶ πλάτους 0,105 μ. μετὰ τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν (Πίν. 146 β) :

EXINAIΩN A
ΠΟΛΙΣ ΤΟΝ
ΝΑΟΝ ΑΘΑ
ΝΑΙ ΙΔΙΑΔΙΤΑ
ΜΙΕΥΟΝΤΟΣ
ΛΑΓΕΤΑ
ΤΟΥΛΥ
ΣΩΝΟΣ

3. Θέσις Σκουρέϊκα:

Εἰς τὴν θέσιν ταύτην σχηματίζεται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἄνοιγμα, διὰ μεγάλων πωρολίθων, ὁδηγοῦν εἰς σήραγγα κατερχομένην εἰς ἀπροσδιόριστον βάθος.

4. Πρὸ τοῦ καφενεῖου Κόρακα

Κατὰ τὴν διάνοξιν αὐλακος πρὸς τοποθετήσιν ἀγωγοῦ ὕδατος, εὐρέθη κυκλικὸς τοῖχος, πλάτους 0,80 μ., κατεσκευασμένος διὰ μεγάλων δόμων.

5. Ἐκ τῆς ἀρχαίας πόλεως τοῦ Ἐχίνου

Ἐκ τῆς ὀχυρώσεως σώζονται : Τετράγωνος πύργος μετὰ μεταγενεστέρας μετασκευάς. Ἄλλος τετράγωνος πύργος, ὑψηλότερον τοῦ προηγουμένου, μετὰ κατεστραμμένην τὴν ἀνατολικὴν καὶ νοτιανὴν πλευράν. Ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως σώζονται μεγάλα σύνολα εἰς 4 ἐπαλλήλους σειράς, ἐκ μεγάλων καλοπελεκημένων φαιῶν λίθων, ὕψους 0,67 μ., μήκους 1,30 μ. καὶ πλάτους 0,53 μ., κατὰ τὴν ἰσόδομον τεχνικὴν.

6. Ναὸς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου

Τὴν κορυφὴν τῆς Ἀκροπόλεως καταλαμβάνει σήμερον τὸ νεκροταφεῖον τοῦ χωρίου. Ἐντὸς τούτου ὑψοῦται ταπεινὸς ναῖσκος, μονόκλιτος, ξυλόστεγος, μετὰ εὐρεῖαν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ.

Ἐκ τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου σώζονται μεγάλα σύνολα εἰς τὸ ἱερὸν καὶ τὸν βόρειον τοῖχον, κεκαλυμμένα ἐν μέρει ὑπὸ ἀσβεστοκονιάματος.

Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους εἰς δίσκον τὸν Χριστόν, ἐκατέρωθεν δὲ ταύτης δύο ἄγγελοι ἀπὸ τῆς ὁσφύος καὶ ἄνω. Κάτωθεν ταύτης ὑπάρχουν 4 ἱεράρχαι.

Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον παρίσταται ἡ Θεία Λειτουργία, μιμουμένη τὴν ὁμοίαν παράστασιν εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστηρίου.

Εἰς τὴν Πρόθεσιν ἡ Ἀκρὰ Ταπείνωσις καὶ ἀριστερὰ ταύτης τὸ ὄραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας.

Εἰς τὸν βόρειον τοῖχον, ἀμέσως πρὸ τοῦ τέμπλου εἰκονίζεται ἡ Δέησις (Θεοτόκος—Χριστὸς—Πρόδρομος) καὶ μετ' αὐτὴν, κάτω μὲν μία σειρά ὁλοσώμων ἁγίων, ἄνω δὲ ἐντὸς πλαϊσίων διάφοροι σκηναί.

Ἡ σχεδίασις τῶν μορφῶν, αἱ ὁποῖαι σημειωτέον εἶναι ἐξαιρετικῶς ὥραιαι, εἶναι ἀκριβῆς. Τὰ χρώματα φωτεινά, εἰς ἐπιτυχεῖς συνδυασμοὺς καὶ βαθμιαίας μεταπτώσεις ἀπὸ τοῦ ανοικτοῦ εἰς τὸ σκιερὸν, συνθέτουν μίαν εὐχάριστον ἁρμονίαν. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὸν 16ον ἢ τὸ ἀργότερον τὸν 17ον αἰῶνα.

7. Ναῖσκος Ἀγίας Παρασκευῆς

Εὐρίσκεται ὀπισθεν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ εἶναι ἐκτισμένος ἐπὶ ἀρχαίου κτηρίου. Εἶναι ἀνάγκη νὰ διενεργηθῇ ἐκεῖ ἀνασκαφή.

8. Ναὸς Ἀγίων Θεοδώρων

Ναὸς κτισθεὶς προσφάτως. Παρ' αὐτὸν ὑπάρχουν :

α'. Ἐπιγραφὴ ἐπὶ ἐπιτυμβίας στήλης

ΑΣΚΛΑΠΙΑΔΑΣ
ΑΡΧΕΛΑΟΥ
ΙΚΚΥΛΑ
ΩΣΙΚΡΑΤΕΟΣ

β'. Δύο πόδες τραπεζῶν μετὰ ραβδώσεων.

9. Ἅγιος Ἀθανάσιος

Ἐντὸς τοῦ κτήματος Νικολάου Καμπούρη, καὶ εἰς θέσιν Περιβολάκι, εὐρίσκετο ἄμορφος μᾶζα ἐρειπίων ἀρχαίου κτίσματος, κεκαλυμμένη ὑπὸ πλουσίας ἀγρίας βλαστήσεως. Μετὰ τὴν κοπὴν τῶν θαμνοειδῶν καὶ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν συντριμμάτων (δαπάναις τοῦ Ἐπιμελητοῦ), ἀπεκαλύφθησαν τὰ θεμέλια (σωζόμενα εἰς ὕψος 0,70 μ.) παραλληλογράμμου ἐν κατόψει ναοῦ, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 9,10 X 4,40 μ., μετὰ ἡμικυκλικὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, διαμέτρου 2,15 μ. καὶ ἀκτίνος 1,10 μ. Αἱ τρεῖς θύραι, ἀνὰ μία εἰς τὸν νότιον, δυτικὸν καὶ βόρειον τοῖχον, ἔχουν ὡς ὀρθοστάτας μεγάλους ὀρθογωνισμένους δόμους.

Εἰς τὴν Β.Α. γωνίαν ἀνευρέθη μέρος τοῦ ψη-

φιδωτοῦ διαπέδου, τοῦ ὁποίου ὁμως ἡ πλήρης ἀποκάλυψις δὲν κατέστη δυνατή.

Ἐκ τῶν ἐρειπίων ἀνεσύρθησαν τὰ ἑξῆς:

α'. Μικρὸν κιονόκρανον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου.

β'. Τμήμα τόξου μαρμαρίνου.

γ'. Θραύσμα τετραπλεύρου μαρμαρίνης τραπέζης μὲ κυματοειδὲς πλαίσιον.

δ'. Ἐλιξ ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἐπιμελοῦς ἐργασίας (πλ. 0,28 μ.).

ε'. Ἀκεραία κυβόσχημος βάσις (ὕψους 0,455, μήκους 0,45, καὶ πλ. 0,32 μ.), ἐκ φαιῶς ἐντοπίου λίθου, ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς ὁποίας ὑπάρχουν αἱ κοιλότητες ἐνθα προσηρμόζοντο οἱ πόδες χαλκίνου ἀγάλματος. Ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν εἰκονίζεται, εἰς χαμηλὸν ἀνάγλυφον, σταυρὸς καὶ ὑπερθεν αὐτοῦ ἡ ἐπιγραφή

Ο ΑΓΙΟΣ Α
ΘΑΝΑΣΙ
ΟC ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΑC
(Πίν. 147 γ)

στ'. Κιονόκρανον ἐκ λεπτοκόκκου πάρου λίθου, διακεκοσμημένον δι' ὀκτὼ φύλλων καὶ ἐλικῶν. Ἡ βάσις αὐτοῦ σχηματίζεται ὀκτάπλευρος (ὕψος 0,32 μ., πλάτος 0,485 μ.) (Πίν. 147 δ).

ζ'. Κιονόκρανον ὁμοιον τῷ προηγουμένῳ.

η'. Τρία τμήματα ἰωνικῶν βάσεων.

θ'. Τρία θραύσματα διατρήτων θωρακίων.

ι'. Τμήμα ἀμφικιονίσκου.

ια'. Τέσσαρα τμήματα κιόνων.

ιβ'. Πήλιναι πλάκες, διαστάσεων 0,33 X 0,32 X 0,04 μ.

Διὰ τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸν τῆς μορφῆς καὶ τῆς χρονολογήσεως τοῦ κτίσματος εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ μικρὰ ἀνασκαφή.

Γ' ΑΝΩ ΤΙΘΟΡΕΑ-ΒΕΛΙΤΣΑ

1. Προφήτης Ἡλίας

Μονόκλιτον καμαροσκεπὲς ναῦδριον εὕρισκόμενον εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ χωρίου. Εἶναι ἐκτισμένον δι' ὕλικου ἐξ ἀρχαίων κτισμάτων. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ βορείου τοίχου ἀναγινώσκεται χαραγμένη ἐπὶ τοῦ ἐπιχρίσματος ἡ λέξις ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ. Φέρει κτιστὸν τέμπλον. Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν σώζονται: ἡ Πλατυτέρα (Πίν. 147 β) καὶ Τέσσαρες Ἱεράρχαι εἰς τὴν κόγχην τοῦ Ἱεροῦ, ἡ Ἀκρα Ταπείνωσις εἰς τὴν Πρόθεσιν. Ὑπὸ τὴν τελευταίαν ταύτην παράστασιν ὑπάρχει ἐπιγραφή ὑπὸ δύο τόξα ἐνθα ἀναγινώσκονται ὀνόματα ἱερέων καὶ ἡ χρονολογία ΑΧΙΕ. Εἰς τὸ τέμπλον εἶναι ἐξωγραφισμένοι: ἡ Θεοτόκος, ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Πρόδρομος, ἄνωθεν δὲ αὐτῶν ἡ Μεγάλη Δέσις. Τέλος εἰς τὸν βόρειον τοί-

χον εἰκονίζεται ὁ Προφήτης Ἡλίας. Δύο ἀρχαῖαι ἐπιγραφαὶ εἶναι ἐντειχισμέναι εἰς τὸν ναῖσκον καὶ ἐν δωρικὸν κιονόκρανον ἀπόκειται παρὰ τὴν εἴσοδόν του.

2. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος

Μονόκλιτος καμαροσκεπὲς βασιλικὴ μὲ κτιστὸν τέμπλον. Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν σώζονται: ἡ Ἀκρα Ταπείνωσις εἰς τὴν Πρόθεσιν, ὁλόσωμοι Ἅγιοι εἰς τὸν νότιον τοῖχον καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος εἰς τὸν βόρειον. Αἱ τοιχογραφίαι εἶναι τῆς ἰδίας τέχνης καὶ ἐποχῆς μὲ τὰς τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ βορείου τοίχου εἶναι ἐντειχισμένον τὸ ἄνω τμήμα μεγάλης μαρμαρίνης στήλης, ἐπιστεφομένης ὑπὸ ὠραίου ἀναγλύπτου ἀνθεμίου (Πίν. 147 ε).

Κατὰ μαρτυρίας τῶν κατοίκων εὐρέθησαν παλαιότερον ψηφιδωτὰ δάπεδα βορείως τοῦ ναοῦ καὶ βορείως τοῦ νέου σχολείου τοῦ χωρίου.

3. Ἀββᾶ

Κατὰ τὴν ἀνέγερσιν, παρὰ τὴν κεντρικὴν πλατεῖαν τοῦ χωρίου, ναοῦ εἰς μνήμην τοῦ Ἀββᾶ Ζωσιμᾶ, ἐγένετο μικρὰ σκαφικὴ ἔρευνα, κατὰ τὴν ὁποίαν εὐρέθησαν (Σχ. σ. 165) εἰς τὸ σημεῖον α' τῆς κατόψεως εἰς βάθος 1,25 μ., τοίχος τοῦ προγεγεσμένου ναοῦ καὶ ἀγωγὸς ὕδατος μὲ ἐπικεχρισμένης διὰ λεπτοῦ κορασάνιου τὰς πλευρὰς του.

Ἐντὸς τοῦ ναοῦ, εἰς τὸ σημεῖον β', ὁμοίως τοῖχοι τοῦ παλαιότερου ναοῦ καὶ εἰς βάθος 1,65 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας, ψηφιδωτὸν δάπεδον, ἀνήκον προφανῶς εἰς παλαιοχριστιανικὸν κτίσμα. Ἐπίσης ἀπὸ τῶν χωμάτων ἐξήχθησαν τὰ ἑξῆς: α'. μαρμαρινὴ στήλη μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς Κ Λ Ε Ο - Κ Ρ Ι Τ Α (διαστ. 0,73 X 0,45 μ.) (Πίν. 147 ζ), β' μαρμαρινὴ στήλη μετ' ἀναγλύφου ὀρθῆς μορφῆς καὶ τῆς ἐπιγραφῆς Κ Λ Ε Ο Π Α Τ Ρ Ε Χ Α Ι Ρ Ε (Πίν. 147 ζ) διαστ. 0,68 X 0,36 μ. γ'. τὸ ἄνω τμήμα μαρμαρίνης στήλης μετ' ἀναγλύφου μεγάλου ἀνθεμίου, δ'. μαρμαρινὴ τετράγωνος πλάξ διαστ. 0,49 X 0,42 μ. μετ' ἀναγλύφου ἐξαφύλλου ρόδακος ἐντὸς κύκλου, ε'. μαρμαρινὴ σαρκοφάγος μήκους 1,485 μ. πλάτους 0,65 καὶ ὕψους 0,565 μ. (Πίν. 148 α).

δ' ΥΠΑΤΗ

Ὁ Ἐφορος μετέβη εἰς Ὑπάτην, καὶ ἐξήτασε τὰ ἐν τῇ περιοχῇ λείψανα τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἐκ τούτων προέκυψαν τὰ ἀκόλουθα:

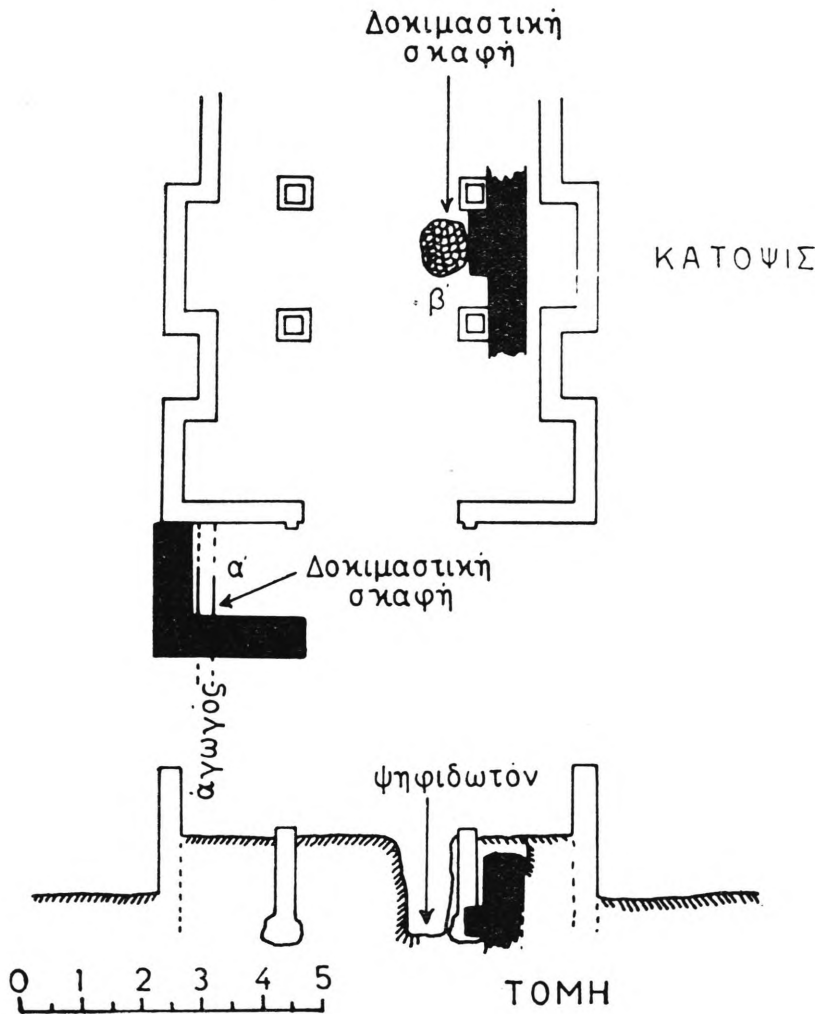
1. Βασιλικὴ παρὰ τὸ Γυμνάσιον

Ἡρεύνησεν εἰς τὸ παρὰ τὸ σημερινὸν Γυμνάσιον — παλαιὸν Βαυαρικὸν στρατῶνα — μικρὸν ὁροπέδιον, ὅπου τὸ 1897 ὁ Ν. Γιαννόπουλος εἶχε

διαπιστώσει καὶ σχεδιάσει τὰ ἐρείπια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (Δελτίον Ἰστ. καὶ Ἑθν. Ἑταιρ. 7 (1918) σ. 441, καὶ Γ. Σωτηρίου «Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι» σ. 186-187). Λόγω τῶν

σεις τῆς πόλεως, ἄλλοι δὲ εἰς ἐντελῶς πρόσφατα κτήρια, φυλάκια κλπ. Μόνον εὐρείας ἐκτάσεως ἔρευνα τοῦ χώρου δύναται νὰ ἀποκαταστήσῃ τὰς διαδοχικὰς μορφὰς τῶν ἐν αὐτῷ κτηρίων. Ἦδη

Β Ε Λ Ι Τ Σ Α

γενομένων πρὸ ἑῶν ἐργασιῶν ἰσοπεδώσεως εἰς τὸ τμήμα αὐτό, πρὸς ἐξωραϊσμόν, οἱ πιθανοὶ τοῖχοι τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου δὲν διακρίνονται πλέον μεταξύ πλήθους ἄλλων ἀλληλοτεμνομένων τοίχων, διαφόρου πάχους, τῶν ὁποίων ἀσφαλῶς τινες ἀνήκουν εἰς τὰς ρωμαϊκὰς ὀχυρώ-

τάφος βυζαντινός, τὸν ὁποῖον ἀνέσκαψε, μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ὑπαρξίς ναοῦ ἐκεῖ που πλησίον, εἶναι πιθανή.

2. Ναὸς Ἁγίου Νικολάου

Εἶναι νεώτερον κτίσμα ἐπὶ τῆς θέσεως προφανῶς βυζαντινοῦ ναοῦ, τοῦ ἀναγλύφου διακόσμου τοῦ

οποίου υπολείμματα ἦσαν κατεσπαρμένα περὶ τὸν ναόν, ἀκόμη δὲ καὶ τὸ ὑπέρθυρον μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ 9ου αἰῶνος « +Δημήτριος Πρόεδρος καὶ Κτήτωρ ὁ Κατακαλὼν », ἡ ὁποία ἀναφέρεται ἐν ἐκθέσει τοῦ κ. Σωτηρίου (βλ. Ν. Ἑλληνομν. τόμ. 13 (1916) τευχ. Γ' σ. 374). Τὸ ὥραϊον θύρωμα λαϊκῆς τέχνης, τὸ ὁποῖον εἶχε σχεδιάσει ὁ Γιαννόπουλος (ἔ. ἀ. σ. 444), ἀποδιδόμενον ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸν 13ον αἰῶνα, ἐνῶ εἶναι λαϊκῆς τέχνης τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰ., κατεστράφη διὰ τὰ διευρυνθῆ ἢ εἰσοδος τοῦ ναοῦ, τὰ δὲ συντρίμματα αὐτοῦ εὐρίσκονται εἰς τὴν αὐλὴν.

Παρὰ τὴν νότιον ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὁ Ἐφορος ἀπεκάλυψε τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου, πλάτους 2 περίπου μέτρων καὶ μήκους πλέον τῶν 6 μέτρων, φέρον καλῆς τέχνης διάκοσμον συνεχομένων ρόμβων μετὰ ἐγγεγραμμένον κύκλον, ἐντὸς τοῦ οὗτοι παριστάνονται παντὸς εἶδους πτηνὰ (Πίν. 147 β), οἷον περιστέρα, πέρδιξ, πελαργὸς κλπ. Δυστυχῶς ἡ περαιτέρω ἔρευνα δὲν εἶναι δυνατή, διότι τὸ ὡς ἄνω τμήμα δαπέδου εὐρίσκεται μεταξὺ τοῦ τοίχου τῆς ἐκκλησίας καὶ ὑψηλοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ δρόμου. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου ἐκάη τὸ 1944 ὑπὸ τῶν Γερμανῶν, τότε δὲ ἀπωλέσθη καταστραφεῖς, ὡς ἐβεβαίωσαν τὸν Ἐφορον, καὶ ὁ χειρόγραφος κώδιξ μετὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ναοῦ. Ἡδὴ ὁ ναὸς ἔχει πλήρως ἀποκατασταθῆ.

3. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου

Ἐκάη ὑπὸ τῶν Γερμανῶν τὸ 1944 καὶ ἤδη ἤρχισαν ἐργασίαι ἀνοικοδομήσεως. Εἰς τὴν αὐλὴν αὐτοῦ εἶχον συγκεντρωθῆ ἄρκεται ἀρχαιότητες, ἄγνωστον τῶρα ὑπὸ τίνος, κυρίως κορμοὶ μικρῶν κιόνων, βυζαντινὰ κιονόκρανα, βωμίσκοι μετὰ βούκρανα καὶ βάσεις τετράπλευροι μετὰ μεγάλας ρωμαϊκὰς ἐπιγραφάς, δημοσιευθεῖσας ἤδη ὑπὸ τοῦ Γιαννοπούλου, ἐν Α.Ε. τοῦ 1912, σ. 88 - 90 κ.ἀ.

4. Ναὸς Ἀγίας Σοφίας

Εἶναι ἐκτισμένος προφανῶς ἐντὸς τοῦ χώρου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας ἡ διερεύνησις σήμερον καθίσταται ὁπωσοῦν δυσχερὴς, λόγῳ τῶν μεταγενεστέρων ὑψομετρικῶν μεταβολῶν τῆς μορφῆς τοῦ ἐδάφους. Εἰς τὴν αὐλὴν εὐρίσκονται δύο παλαιοχριστιανικὰ κιονόκρανα.

Ἀναγνωρίσεις εἰς τὸ κατώτερον καὶ ἀρχαιότερον μέρος τῆς πόλεως, ὅπου συχνὰ εὐρίσκονται ἀρχαῖα, παρέσχον τὴν βεβαιότητα ὅτι τοῦ ἀρχαίου περιβόλου σώζονται ἱκανὰ τμήματα, καὶ ὅτι τὰ υπολείμματα τοῦ μέχρι καὶ τῆς παλαιοχρι-

στιανικῆς ἐποχῆς οἰκισμοῦ πρέπει νὰ εἶναι σημαντικά.

Εἰς ἐν σημεῖον τῶν ἀγρῶν τῆς Ἀθηνᾶς Μπαγασοπούλου (θέσις Κόμπα), προχείρως ἀνασκάψας, ὁ Ἐφορος ἀπεκάλυψε τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου 3,50 X 1,00 μ., 5ου ἢ 6ου αἰ. μ.Χ., μετὰ πολλοὺς καὶ ἄλλα διακοσμητικὰ σχέδια. Ἐκ φαινομένων τμημάτων τοίχων εὐκόλως εἰκάζεται, ὅτι πρόκειται περὶ μεγάλου παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου. Περαιτέρω ἀνεῦρε στήλην μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν : ΕΠΙΛΕΥΣΤΗ ΧΑΙΡΕ.

Ἡ χαμηλὴ παρυφὴ τοῦ χωρίου παρέχει συντρίμματα κεραμεικὰ, διαφόρων ἐποχῶν, προσέτι δὲ καὶ θραύσματα ψηφιδωτῶν δαπέδου.

Κατὰ τὴν αὐτὴν παραμονὴν τοῦ Ἐπιμελητοῦ κ. Π. Λαζαρίδη περισυνελέγησαν ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν, ἐκ τῶν ἀγρῶν, καὶ ἐκ τῶν οἰκῶν τὰ κάτωθι γλυπτὰ τεμάχια, τὰ ὁποῖα καὶ συνεκεντρώθησαν εἰς αἶθουσαν τοῦ Γυμνασίου:

1. Δεξιὸς ὦμος καὶ τμήμα κορμοῦ ἀνδρός, ὑστερορωμαϊκῆς ἐποχῆς, 0,32 X 0,18 μ.
- 2, 3. Πεσσίσκοι μετὰ λεοντόποδα, ὕψ. 0,79 μ.
4. Κιονίσκος μετὰ ἐλικοειδεῖς γλυφάς, 0,42 X 0,16 μ.
5. Κιονόκρανον Θεοδοσιανόν, 0,34 X 0,23 μ.
6. Βάσις κιονίσκου κωνικῆ, πλ. 0,32 μ.
7. Τμήμα μεγάλου κιονοκράνου, παλαιοχριστιανικοῦ, μετὰ λογχοειδῆ φύλλα, 0,51 X 33 μ.
8. Τμήμα κιονοκράνου Ἰουστινιανείου, μετὰ ἀκανθὰν εἰργασμένην διὰ τρυπάνου, 0,39 X 0,24 μ.
9. Ἀνάγλυφον ζῶον βυζαντινὸν πρὸς δεξιὰ, 0,59 X 0,26 μ.
10. Ἀνάγλυφον ζῶον πρὸς ἀριστερά, 0,62 X 0,185 μ.
11. Κιονόκρανον πεσσίσκου τέμπλου βυζαντινοῦ μετὰ γρύπα, πρὸς τὰ ἀριστερά, 0,33 X 0,20 μ.
12. Κιονόκρανον πεσσίσκου τέμπλου, 0,16 X 0,15 μ.
13. Κιονίσκος, ὕψ. 0,85 μ.
14. Πλάξ μετὰ χαμηλὸν ἀνάγλυφον δικέφαλον αἰετὸν καὶ χερουβείμ, 0,52 X 0,43 μ.
15. Ἐπιτύμβιος πλάξ τουρκικῆς ἐνεπίγραφος.
16. Ἐπίθημα τουρκικῆς ἐπιτυμβίου στήλης μετὰ ἀνάγλυφα ρόδα, 0,33 X 0,30 μ.
17. Τμήμα τουρκικῆς ἐπιτυμβίου στήλης, 0,43 X 0,19 μ.

Αἱ μνημονεύμεναι ὑπὸ τοῦ Γιαννοπούλου (αὐτόθι σελ. 453 - 457) ἐβραϊκαὶ ἐπιγραφαὶ δὲν ἀνευρέθησαν.

Φ Ω Κ Ι Σ

Γ Α Λ Α Ξ Ε Ι Δ Ι

Ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ ἐξητάσθησαν τὰ ἐξῆς κτήρια:

1. Ναός του Σωτήρος

Είναι τὸ καθολικὸν διαλελυμένης Μονῆς κειμένης ὀλίγα χιλιόμετρα πρὸς δυσμὰς τοῦ Γαλαξειδίου ἐπὶ πλαγίᾳς λόφου.

Ἐν κατόψει ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓν παραλληλόγραμμον, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 12,00 X 5,00 μ., (ἑσωτερ. διαστ. 10,65 X 3,57 μ.), ἐνῶ εἰς τὴν ἀνωδομίαν καὶ τὴν στέγην σχηματίζεται εἰς σταυροπέριστεγον, μὲ ὑψηλότεραν τὴν ἐγκαρσίαν κεραίαν (Πίν. 149 β).

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς τοιχοποιίας ἐξάγεται, ὅτι ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ἀρχικὸν μήκος τοῦ ναοῦ ἦτο 6,95 μ. ἐκ τῶν ὑστέρων δὲ ἐπηυξήθη πρὸς δυσμὰς ἐκ μήκος 12,00 μ., ἀφ' ἑτέρου δὲ κατὰ καιροὺς οὗτος ὑπέστη πολλὰς ἐπισκευὰς καὶ συμπληρώσεις.

Ὁ βόρειος τοῖχος διατηρεῖ, κατὰ τὸ πλεῖστον, τὴν ἀρχικὴν του μορφήν. Εἶναι ἐκτισμένος ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας μὲ χρῆσιν ἀφθόνων θραυσμάτων κεράμων καὶ μίαν ζώνην ἐκ κουφικῶν γραμμάτων, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων εἰκονίζεται σταυρός. Ὑπὸ τὸ ἀέτωμα τῆς βορείου κεραίας ἀνοίγεται δίλοβον παράθυρον, τὰ τόξα τοῦ ὁποίου εἶναι ἐξ ὀπτῶν πλίνθων, ἐπιστεφόμενα ὑπὸ ἀπλῆς σειρᾶς ὀδοντωτῆς ταινίας (Πίν. 149 γ).

Ἡ κατασκευὴ τῶν κεραίων τῆς στέγης εἶναι ἐπιμελεστέρα. Γίνεται χρῆσις ὀπτῶν πλίνθων εἰς ὀριζοντίας σειρὰς (Πίν. 149 γ).

Ὁ νότιος τοῖχος εἶναι ἀνακατεσκευασμένος ἐξ ὀλοκλήρου διὰ κοινῆς τοιχοποιίας, ἐνῶ εἰς τὴν νοτίαν κεραίαν τῆς σταυρικῆς στέγης ἔχει ἐφαρμοσθῇ τὸ πλινθοπερικλείστον σύστημα.

Τὸ ἑσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἶναι ἐπιχρισμένον δι' ἀσβεστοκονιάματος. Εἰς τὸν βόρειον μόνον τοῖχον σῶζονται ἐκ τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου, τρεῖς ὁλόσωμοι μορφαὶ καὶ ἑτεραι δύο εἰς τὰ ὑφαψίδια τοῦ διλόβου παραθύρου, ἔργα καλῆς ἐργασίας τοῦ 17ου-18ου αἰῶνος.

2. Ναός Ἀγίου Ἰωάννου

Ναὸς ἐντὸς τῆς πόλεως ἀνευ ἰδιαίτερας σημασίας. Ἐντὸς αὐτοῦ φυλάσσεται καλῶς διατηρημένη εἰκὼν, διαστ. 1,02 X 0,73 μ., ἐν ἣ εἰκονίζεται εἰς τὸ μέσον ἡ Ἁγία Ἄννα ἐνθρονος, φέρουσα εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς τὴν Θεοτόκον, κρατοῦσαν ὁμοίως τὸν μικρὸν Χριστόν. Ἀριστερὰ τῶν τριῶν τούτων μορφῶν ἴσταται ὁ Ἅγιος Νικόλαος, δεξιὰ δὲ ὁ Ἅγιος Ἀντώνιος. Ἡ εἰκὼν φέρει τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ.

Ἐδόθησαν ὁδηγίαι εἰς τοὺς Ἐπιτρόπους τοῦ ναοῦ διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς εἰκόνης.

3. Μητροπολιτικὸς ναὸς Ἀγίου Νικολάου

Νεωτέρα ἐκκλησία ἀνευ σημασίας. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ μέγα ξυλόγλυπτον τέμπλον, ἔργον τοῦ Μαστρο-Νικόλα ἐξ Ἡπείρου 1819 (;).

ΚΙΡΡΑ

Ἐγένετο καταμέτρησις καὶ φωτογράφησις τοῦ παρά τὴν θάλασσαν μεσαιωνικοῦ πύργου, ἐκτισμένου δι' ἀρχαίων ὀλικῶν.

ΔΕΛΦΟΙ

Κατόπιν τυχαίου εὐρήματος διεπιστώθη ἐν τῷ χωρίῳ Δελφοί, ὑπὸ τὴν ὁδὸν πρὸς τὸ Στάδιον, ἡ ὑπαρξίς βασιλικῆς παλαιοχριστιανικῆς μετὰ ψηφιδωτοῦ διαπέδου.

Ἡ βασιλικὴ ἀπεκαλύφθη πλήρως δι' ἀνασκαφῆς γενομένης δαπάναις τῆς Ὑπηρεσίας (1959), ἀπετυπώθη καὶ ἐφωτογραφήθη.

Τὸ ἀξιόλογον ψηφιδωτὸν δάπεδον αὐτῆς, καλύπτον μόνον τὸ μεσαῖον κλίτος, μετεφέρθη διὰ συνεργείου τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως καὶ ἐτοποθετήθη πρὸ τοῦ Μουσείου τῶν Δελφῶν, τὸ δὲ κτήριον σχήματος ἀπλῆς τρικλίτου βασιλικῆς μετὰ νάρθηκος, σωζόμενον εἰς τινα σημεῖα μέχρις ὕψους 1.80 μ. κατεχώσθη καὶ πάλιν ὑπὸ τὴν ὁδὸν (βλ. B.C.H. 1959, σ. 752 - 756) (Πίν. 149 α, δ, καὶ 150).

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

*

ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Α' *Εἰσαγωγικά* (1956 - 1959). Συνεπληρώθησαν τελευταίως ὀγδοήκοντα ἔτη ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Θεσσαλίας (1881 - 1961). Τί ἐπετελέσθη κατὰ τὸ μακρὸν αὐτὸ χρονικὸν διάστημα ὑπὲρ τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς χώρας, δὲν εἶναι δυνατόν νά ἐκτεθῇ ἐδῶ. Χρονογραφικῶς μόνον σημειοῦνται οἱ κυριώτεροι σταθμοὶ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης τῆς περιοχῆς, ὡς εἰσαγωγή, τρόπον τινά, τῆς ἀναδρομικῆς ἐκθέσεως.

1. Εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐρεῦνης τῆς Θεσσαλικῆς Προϊστορίας δύο εἶναι οἱ κυριώτεροι σταθμοί: Πρῶτον, αἱ προδρομικαί, ἀλλὰ θεμελιώδεις ἀνασκαφικαὶ ἐρευναι τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας διὰ τοῦ Χρ. Τσουντα εἰς τὸ Διμήνι καὶ τὸ Σέσκλον (1901 - 1903), τὰς δύο πασιγνώστους ἔκτοτε προϊστορικὰς ἀκροπόλεις τῆς περιοχῆς τοῦ Βόλου. Τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν ἐκείνων τοῦ Τσουντα, πλουτισθέντα κατόπιν διὰ τῶν συμπληρωματικῶν ἐρευνῶν τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς ὑπὸ τὸν A.J.B. Wace (1907-1910), ἀποτελοῦν ἀκόμη καὶ σήμερον τὰς βάσεις τῶν γνώσεών μας περὶ τῆς προϊστορίας τῆς χώρας.

Ἐπειτα, ἡ προϊστορία τῆς Θεσσαλίας ἐγένετο καὶ πάλιν ἀντικείμενον συστηματικῆς ἐρεῦνης

κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, διὰ τῶν ἀπὸ τοῦ 1953 ἀνασκαφῶν τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Λαρίσης, κυρίως, ὑπὸ τὸν Vladimir Milojević. Ἀποκαλυπτικὴ εἰς βάθος τομὴ, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ἡ πρόσφατος αὐτῇ ἔρευνα, τὰ πορίσματα τῆς ὁποίας ὑπῆρξαν ἐν πολλοῖς ἐπαναστατικά: Ἡ Παλαιολιθικὴ Ἐποχὴ, ἡ λεγομένη « Προκεραμεικὴ » Νεολιθικὴ, ἡ Νεολιθικὴ Ἐποχὴ καθ' ὅλου καὶ ἡ Πρώϊμος καὶ Μέση Περίοδος τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ἀντικρύζονται σήμερον ὑπὸ ἄγνωστον τέως πρῖσμα ἢ φωτίζονται περισσότερον. Τὸ πεδίου τῆς ἐρεύνης διηρύνθη κατὰ πολὺ καὶ νέα, ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέροντα, προβλήματα ἐτέθησαν, ἀλλὰ δὲ ἐπελύθησαν ἱκανοποιητικῶς.

Τέλος, διὰ τῶν προσφάτων ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἰς τὴν Ἰωλκόν, ἐνισχύθησαν αἱ ἐλπίδες μας περὶ τῆς διευκρινήσεως καὶ τῆς Μυκηναϊκῆς Περιόδου τῆς Θεσσαλίας.

2. Τῶν Ἱστορικῶν Χρόνων τῆς Ἀρχαιότητος ἄφθονα κινητὰ εὐρήματα ἐγένοντο καθ' ὅλην τὴν χώραν. Πλούσιος ὑπῆρξε κατ' ἐσχολὴν ὁ ἀμνηστὸς τῶν πολυετῶν ἐρευνῶν καὶ περισυλλογῶν τοῦ Ἀ. Ἀρβανιτοπούλου (1906 - 1922): Αἱ περιφημοὶ γραπταὶ στήλαι τῆς Δημητριάδος καὶ μέγας ἀριθμὸς ἐπιγραφῶν περιλαμβάνονται μεταξὺ τῶν εὐρημάτων αὐτῶν.

Συστηματικὴ ὅμως ἀνασκαφικὴ ἐξερεύνησις τῶν Ἱστορικῶν ἐν γένει λειψάνων οἰκισμῶν καὶ ἱερῶν τῆς Θεσσαλίας οὐδέποτε ἐπεχειρήθη (ἐξαιρέσει ἴσως τῆς Δημητριάδος καὶ εὐαριθμῶν ἄλλων θέσεων). Μεγάλαι καὶ ὀνομασταὶ πόλεις τῆς ἀρχαίας Θεσσαλίας, ὅπως ἡ Λάρισα, ἡ Κραννῶν, τὸ Κιέριον, ἡ Τρίκκη καὶ ἡ Φάρσαλος, μᾶς εἶναι ἀκόμη ἄγνωστοι. Σημαντικὰ ἱερά, ὅπως τὸ τῆς Ἰωνίας Ἀθηνᾶς παρὰ τὴν ὁμώνυμον πόλιν, τὸ Ἀσκληπιεῖον τῆς Τρίκκης καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὸ Πύθιον, δὲν ἔχουν ἀκριβῶς ἐντοπισθῇ ἢ δὲν ἔτυχον συστηματικῆς ἐρεύνης.

3. Τὸ Ἀθανασάκειον Μουσεῖον τοῦ Βόλου παραμένει, ἐπὶ ἥμισυ ἤδη αἰῶνος (1909), τὸ μοναδικὸν ὀργανωμένον Μουσεῖον τῆς Θεσσαλίας. Τὸ τοπικὸν Μουσεῖον τοῦ Ἀλμυροῦ ἐλπίζεται ὅτι θὰ ἐπιζήσῃ τελικῶς καὶ θὰ παύσῃ νὰ λειτουργῇ ὑποτυπωδῶς, ἐνῶ ἡ Λάρισα θ' ἀποκτήσῃ μετ' ὀλίγα ἔτη νέον Μουσεῖον.

Τοπικαὶ συλλογαὶ ἀρχαίων ὑφίστανται εἰς Νέαν Ἀγχιάλον, Ἀγιάν καὶ Ἐλασσόνα, στεγαζόμεναι εἰς χώρους οὐχὶ καταλλήλους.

Ἡ γενίκευσις τῆς μηχανικῆς καλλιτεχνίας κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας, εἰς τὰς πλείστας περιοχὰς τῆς χώρας, ἐδημιούργησεν ὀξύτατον

πρόβλημα διασώσεως πολλῶν ἐκ τῶν λειψάνων αὐτῶν καὶ τῶν ἀπειραρίθμων προϊστορικῶν συνολισμῶν ἀφ' ἑτέρου.

Ζημίαι κατὰ τὴν Κατοχὴν. Αἱ ζημίαι εἰς ἀρχαῖα τοῦ Μουσείου Βόλου ὑπῆρξαν ἀσήμαντοι καὶ ἡμεσοὶ (ἐκ τῆς ἀποκρύψεως τῶν ἀρχαίων εἰς ἀκαταλλήλους χώρους κλπ.).

Εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀλμυροῦ διηρπάγησαν πολλὰ ἀρχαῖα ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν καὶ ἀπωλέσθη ὁ Γ' τόμος τοῦ Εὐρετηρίου τοῦ Μουσείου. Ἐκλάπησαν ἐπίσης οἱ ὑπὸ στοιχεῖα ι', ιε', ιη', ιθ', κδ', κζ', κη' καὶ λζ' χαρτῶι κώδικες καὶ ὁ μεμβράνινος κώδιξ α' τοῦ IB' αἰῶνος (Ἐκθεσις Ν. Γιαννοπούλου ἀπὸ 27-4-1945).

Εἰς τὸ Μουσεῖον Λαρίσης ἐκλάπησαν ὑπὸ ἐχθρικῶν μονάδων, στρατωνισθεῖσιν ἐντὸς αὐτοῦ, μαρμάρινα ἀγαλμάτια καὶ περὶ τὰ 300 ἀργυρὰ νομίσματα, ἐνῶ ἐθραύσθησαν καὶ ἐξηφανίσθησαν πολυάριθμοι ἐπιγραφαὶ καὶ τινα γλυπτὰ. Ὀλίγα ἐξ αὐτῶν ἀνεύρομεν ἐντελίσματα εἰς τὸν περίβολον ἢ τεθαμμένα εἰς τὴν αὐλήν, εἰς βάθος ἐνὸς καὶ πλέον μέτρου!

Εἰς Νέαν Ἀγχιάλον ζημίαι ἐπηνέχθησαν εἰς τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τῶν βασιλικῶν Γ καὶ Δ.

Τῆς Συλλογῆς Τυρνάβου περιεσώθησαν τὰ σπουδαιότερα ὄψιμα ἀρχαῖα ἀνάγλυφα (ἐκτιθέμενα ἤδη εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βόλου), ἐνῶ τὰ πλείστα ἄλλα λίθινα ἀρχαῖα (ἐπιτύμβια καὶ ἐπιγραφαὶ) κατεστράφησαν ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν.

Ἐκ τῶν ζημιῶν εἰς ἀρχαιολογικοὺς χώρους καὶ μνημεῖα ὀδονοτοτερά ὑπῆρξεν ἡ πλήρης σχεδὸν καταστροφὴ τοῦ ἀρχαιοτάτου ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Γόνων, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ συμμοριτοπολέμου.

Ζημίαι ἐκ τῶν σεισμῶν (1955 - 1957). Οἱ καταστρεπτικοὶ σεισμοὶ τῶν ἐτῶν 1955 καὶ 1957 ἔπληξαν καὶ τὰ Μουσεία τῆς Θεσσαλίας, μάλιστα δὲ τὸ Μουσεῖον τοῦ Βόλου, τὸ ὁποῖον κατέστη ἐτοιμόρροπον. Εὐτυχῶς, αἱ εἰς ἐκθέματα ζημίαι ὑπῆρξαν ἀσήμαντοι, ἐπειδὴ τὸ κτήριον εἶχεν ἐγκαίρως ὑποστυλωθῇ, τελικῶς δὲ ἐξεκενώθη. Ἐξαιρετικῶς δυσχερὴς ὑπῆρξεν ἡ ἀποκαθίστασις τῶν γραπτῶν στηλῶν τῆς Δημητριάδος, αἱ ὁποῖαι τελικῶς διεφυλάχθησαν ἀσφαλῶς, χωρὶς νὰ ὑποστοῦν ἐμφανεῖς φθοράς καὶ βλάβας.

Ἡ ἀντισεισμικὴ ἀνοικοδόμησις τοῦ κτηρίου τοῦ Μουσείου ἐπερατώθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1959, ἀπὸ τῆς ἀνοίξεως δὲ τοῦ 1960 ἐτέθησαν ἐν χρήσει αἱ νέαι, εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς αὐλῆς ἀνεγερθεῖσαι, ἀντισεισμικαὶ ἀποθήκαι.

Ζημίας ὑπέστησαν καὶ τὰ κτήρια τῶν Μουσείων Ἀλμυροῦ καὶ Λαρίσης. Ἡ ἐπισκευὴ αὐτῶν ὅμως ὑπῆρξε πρόχειρος καί, κατὰ συνέπειαν, ὑπάρχει

πάντοτε λανθάνον τὸ πρόβλημα ἀσφαλείας τῶν ἀρχαίων.

Τὸ λεγόμενον Μουσεῖον τῆς Ν. Ἀγχιάλου, παλαιὰ ἀποθήκη, κατέστη ἐπικινδύνως ἐτοιμόρροπον, ἐσχάτως δὲ ὑπεστυλώθη, ἐπειδὴ ἐκινδύνευσε νὰ καταρρεύσῃ. Διὰ λόγους ἀσφαλείας παραμένει κλειστόν.

Ἐργασίαι Ἐπανεκθέσεως. Ὑπὸ τὰς ἀνωτέρω ἐκτεθείσας συνθήκας, ἐπανεκθετικαὶ ἐργασίαι δὲν ἦσαν δυνατὰ μεταξὺ 1955 καὶ 1959.

Εἰς τὸ Μουσεῖον Βόλου κατεβλήθη προσπάθεια ταξινομήσεως καὶ καταγραφῆς τοῦ πλουσιωτάτου προϊστορικοῦ ὕλικου (προερχομένου ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἀρβανιτοπούλου, τοῦ Wace κλπ.), ὡς καὶ τῶν μικροτεχνημάτων. Διὰ τὰ γλυπτὰ καὶ τὰς ἐπιγραφὰς εἶχεν ἤδη προηγηθῇ ἀξιόλογος ἐργασία ταυτίσεως.

Εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Λαρίσης μετεφέρθησαν τὸ 1957 τὰ ἀπὸ τοῦ πολέμου ἐγκαταλελειμμένα εἰς τὸ λεγόμενον «Φρούριον» λίθινα ἀρχαῖα τῆς Συλλογῆς Λαρίσης. Ἡ ἐργασία ἐγένετο μὲ τὴν ἔνθερμον ὑποστήριξιν τοῦ φιλαρχαίου Δημάρχου τῆς Λαρίσης κ. Δημητρίου Χατζηγιάννη, διὰ μεταφορικῶν μέσων τοῦ Στρατοῦ.

Ἐπικολούθησε κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος καὶ τὸ ἐπόμενον ἡ ἐργασία ταυτίσεως καὶ νέας καταγραφῆς τῶν πολυαριθμῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν γλυπτῶν τοῦ Μουσείου καὶ ἡ προσωρινὴ ἐκθεσις τῶν σπουδαιότερων ἀρχαίων εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ ὡς Μουσείου χρησιμοποιομένου τουρκικοῦ τεμένους. Εἰς τὴν κατάταξιν, συμπλήρωσιν καὶ ἐκθεσιν συνέβαλε μεγάλως τὸ Γερμανικὸν Ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτούτον διὰ τοῦ Η. Biesantz. Ἐξ ἄλλου, μέρος τοῦ πλουσίου ὕλικου τῶν τελευταίων γερμανικῶν ἀνασκαφῶν τῆς περιοχῆς τῆς Λαρίσης ἐξετέθη ἐντὸς μικρῶν προθηκῶν μερίμνη τοῦ διευθύνοντος τὰς ἐργασίας V. Milojević.

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΝ ΙΩΛΚΩ (1956 - 1957)

Περὶ τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐδημοσιεύθησαν προσωριναὶ ἐκθέσεις (Πρβλ. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑταιρ. 1956, 43 ἐξ. καὶ ΠΑΕ 1956, Archaeology, 11 (1958) 13 ἐξ.), ὥστε παρέλκει ἐνταῦθα ἐκτενέστερος περὶ αὐτῶν λόγος. Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1956 ἔδειξαν, ὅτι ὁλόκληρος ἡ ἑκτασις τοῦ γηλόφου τοῦ «Κάστρου» τοῦ Βόλου («Παλιά» σήμερον), μήκους 400 καὶ πλάτους 270 μ. περίπου, ἀπετέλει τὸν πυρῆνα τῆς Μυκηναϊκῆς Ἰωλκοῦ. Αἱ ἐπιχώσεις ἔχουν πᾶχος 12 μέτρων, ἐξ αὐτῶν δὲ τὰ 7 μ. καταλαμβάνουν τὰ μυκηναϊκὰ καὶ προμυκηναϊκὰ λείψανα. Ἀπεδείχθη ἐπίσης, ὅτι, παρὰ τὰ γραφέντα ὑπὸ

παλαιότερων ἐρευνητῶν, δὲν ὑφίστανται νεολιθικὰ στρώματα αὐτόθι (Πρβλ. Θεσσαλικά Α' (1958) 3 ἐξ.). Μυκηναϊκὸν ἀνάκτορον, εἰς δύο ἐπαλλήλους ἀρχιτεκτονικὰς φάσεις σφζόμενον (πιθανῶς δὲ καὶ μὲ ἴχνη τρίτης, παλαιότερας), ἐνετοπίσθη κατὰ τὸ ΒΔ. ἄκρον τοῦ λόφου. Τὸ ἐκ λευκοῦ ἀσβεστοκονιάματος (stucco) δάπεδον τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου, τὸ ὅποιον κατέστρεψε τρομακτικὴ πυρκαϊὰ ὀλίγον μετὰ τὸ 1200 π.Χ., εὗρέθη εἰς βάθος 6.00 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας.

Τέσσαρες ἀρχιτεκτονικαὶ φάσεις τῆς Μέσης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ δύο τοὐλάχιστον τῆς Πρωίμου ἀπεκαλύφθησαν ὑπὸ τὰ μυκηναϊκὰ λείψανα.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1957 (Πρβλ. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑτ. 1957, 31 ἐξ.) περιωρίσθη, ἐλλείψει ἐπαρκῶν μέσων, εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς στρωματογραφίας τῆς παρὰ τὴν Ἰωλκὸν μυκηναϊκῆς καὶ προμυκηναϊκῆς θέσεως «Πευκάκια» (ταυτιζομένης πρὸς τὴν ἀρχαίαν Νήλειαν), ἐκ τῆς ὁποίας προήρχοντο ἀξιόλογα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα (Πρβλ. P. Wolters, AM 14 (1889), 262 ἐξ.). Ἡ ἐπιχώσις εἶχε πᾶχος 8,50 μ., διεχωρίζετο δὲ εἰς τρία μείζονα μέρη, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὴν Πρωτοελλαδικήν, τὴν Μεσοελλαδικήν καὶ τὴν Ὑστεροελλαδικήν περίοδον. Ἡ πρώτη ἀντιπροσωπεύεται διὰ τριῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων, ἡ μεσαία διὰ πέντε καὶ ἡ ἀνωτέρα διὰ τριῶν.

Εἰς ἄλλην θέσιν τοῦ συνοικισμοῦ εὗρέθησαν χαρακτηριστικὰ λείψανα τῆς Νεωτέρας Νεολιθικῆς Περιόδου (Πρβλ. Θεσσαλικά Α' (1958) 10 ἐξ., εἰκ. 10 καὶ 12).

Λείψανα μεγαλοπρεποῦς κτηρίου ἐντὸς μυκηναϊκῆς ἐπιχώσεως, λίαν τεταραγμένης ὅμως, ἐσημειώθησαν εἰς μικρὸν ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας βάθος. Ὁ πλοῦτος τῆς κεραμικῆς, ἡ ὁποία εὗρέθη ἔξω τοῦ κτηρίου αὐτοῦ καὶ τὸ μέγα πᾶχος τῶν κυρίων τοίχων του, ἐπιτρέπει τὴν τολμηρὰν εἰκασίαν ὅτι πρόκειται περὶ τῆς κατοικίας τοῦ ἄρχοντος τοῦ συνοικισμοῦ.

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ μυκηναϊκὸς συνοικισμὸς τῆς θέσεως αὐτῆς, ἡ ὁποία δεσπάζει τοῦ ἀσφαλεστέρου λιμένος τοῦ ἐνδοτέρου μυχοῦ τοῦ Παγασιτικοῦ κόλπου, ὑπῆρξε τὸ ἔμπορεῖον τῆς Ἰωλκοῦ καὶ ὁ λιμὴν διὰ τοῦ ὁποίου εἰσήγοντο ἐκ τοῦ Νότου καὶ διεκινοῦντο πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Θεσσαλίας τὰ μυκηναϊκὰ προϊόντα.

2. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΝ ΤΡΙΚΚῃ (1956-1958)

Ἐντὸς τῆς πόλεως τῶν Τρικάλων, τῆς ἀρχαίας Τρίκκης, ἐνηργήθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1956 καὶ 1957 ἀνασκαφαί, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἐν μέρει δὲ καὶ τοῦ Ὑπουργείου Δημοσ.

Ἔργων καὶ τῆς « Φιλارχαίου Ἑταιρείας » τῆς πόλεως. Αἱ ἀνασκαφαὶ συνεχίσθησαν τὸ 1958 ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Πρβλ. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑταιρ. 1958, 68 ἐξ.), ἔκτοτε δὲ διεκόπησαν, ἐν ἀναμονῇ ἀπαλλοτριώσεων. Ἡ ἔρευνα διεξήχθη ἐν μέσῳ μυρίων δυσχερειῶν, ἐντὸς ὁδῶν τῆς πόλεως, πλατειῶν καὶ παρὰ τὰ θεμέλια οἰκημάτων.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1956 περιορίσθη εἰς ἔρευναν τοῦ χώρου, ὅπου τῷ 1902 ὁ Π. Καστριώτης (Περὶ τοῦ ἐν Τρίκκῃ Ἀσκληπείου, 1903) ἀνέσκαψε κτήριο, ταυτισθὲν πρὸς τὸ Ἀσκληπεῖον τῆς Τρίκκης (κατὰ τὸν ἀνασκαφέα, πρόκειται περὶ τοῦ « Ἀβάτου » ἢ τοῦ « περιβόλου » τοῦ Ἀσκληπείου τοῦ Δ' π.Χ. αἰ.).

Αἱ εἰκασίαι δὲν ἐπεβεβαιώθησαν διὰ τῶν νέων ἐργασιῶν, ἀντιθέτως δὲ ἀπεδείχθη, ὅτι πρόκειται περὶ λουτρῶνος τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, προσηρτημένου εἰς μέγα κτήριο, δημοσίου προορισμοῦ. Ἀπεκαλύφθησαν ψηφιδωτὰ δάπεδα, κοσμούμενα διὰ συνήθων γραμμικῶν σχεδίων, τὸ ὑπόκαυστον τοῦ λουτροῦ καὶ ἀνάλημμα ἐκ κυβολίων, πλάτους 1,05 μ. (Πίν. 152 γ). Τὸ κτήριο κατεστράφη κατὰ τὸν Δ' αἰ. μ.Χ.

Παρὰ τὸ ἀποκαλυφθὲν ἀνάλημμα ἡ σκαφὴ ἔφθασε μέχρι βάθους 5,05 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας· περαιτέρω σκαφὴ ἦτο ἀδύνατος, ἔνεκα τῶν πηγαίων ὑδάτων.

Εἰς βάθος 3,40 μ. συνηντήσαμεν στρώμα μελανόν, περιέχον ἄφθονον τέφραν, ἄνθρακα καὶ ὁστὰ ζῶων κεκαυμένα. Ἐκ τῆς κεραμικῆς συνάγεται, ὅτι τὸ στρώμα χρονολογεῖται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Γ' αἰ. π.Χ. Ἀλλαχοῦ ἐσημειώσαμεν ὁστρακα καὶ τοῦ Δ' αἰῶνος (Πίν. 152 α).

Βαθύτερον, τέλος, εὑρέθησαν καὶ τινα προϊστορικά ὁστρακα καὶ ἐν μυκηναϊκόν. Κατὰ τὸ 1957 συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ κτηρίου καὶ ἐπεσημάνθη ἀρίστης τεχνικῆς ἀνάλημμα, ἀποτελούμενον ἐξ ὀρθοστατῶν ἐγχωρίου πωρολίθου. Ἡ σκαφὴ εἰς βάθος, ἐξ ἄλλου, ἀπεκάλυπεν ἄφθονα κεραμικὰ λείψανα τῆς μυκηναϊκῆς, τῆς Μεσοελλαδικῆς καὶ ἱχνὴ τῆς Πρωτοελλαδικῆς Περιόδου. Τὰ ὀλίγα γραπτὰ μυκηναϊκά ὁστρακα εἶναι ἀσφαλῶς ἐντόπια, ἀνάγονται δὲ κοσμητικῶς εἰς τὴν ΥΕ III Β φάσιν, ἐνῶ τεχνικῶς φαίνονται πρωτογεωμετρικά.

Τὸ 1958 αἱ ἀνασκαφαὶ συνεχίσθησαν δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Πρβλ. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑτ. 1958, 68 ἐξ.). Ἐπεξετάθη ἡ ἔρευνα τοῦ μεγάλου ρωμαϊκῶν χρόνων δημοσίου κτηρίου πρὸς τὰ ΒΔ., ἥτοι πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Ἀγ. Νικολάου καὶ ἐξηκριβώθη, ὅτι τὸ ὅλον μῆκος (ἢ πλάτος) τοῦ κτίσματος ὑπερέβαινε τὰ 64 μ. Εἰς βά-

θος 2,00 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας ἀπεκαλύφθησαν ψηφιδωτὰ δάπεδα ἀρίστης τέχνης (Πρβλ. Τὸ Ἔργον ἐ.ἀ. εἰκ. 72 καὶ 73) ἐντὸς αἰθούσης πλάτους 10,45 μ., βορειοδυτικῶς τοῦ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος ἀποκαλυφθέντος ἀναλήμματος.

Τὰ ψηφιδωτὰ κοσμοῦνται διὰ παραστάσεων διονυσιακοῦ, πιθανώτατα, χαρακτῆρος (Πίν. 151 γ, δ). Ἀλλὰ καίτοι παρόμοια θέματα δὲν εἶναι ἀπίθανα διὰ τὸν ξενῶνα ἢ ἀνάλογα κτήρια τοῦ Ἀσκληπείου, δὲν δυνάμεθα πρὸς τὸ παρὸν νὰ βεβαιώσωμεν, καίτοι φαίνεται λίαν πιθανόν, ὅτι τὸ ἀποκαλυφθὲν μέγα δημόσιον κτήριο ἀνήκει εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

Σπουδαῖα ἦσαν ἐξ ἄλλου τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν διὰ τὴν προϊστορίαν τῆς Τρίκκης (Πρβλ. Μ. Παπαδοπούλου-Θεοχάρη, Θεσσαλικά Β' (1959) 69 ἐξ.). Πρωτοελλαδικὰ, Μεσοελλαδικὰ καὶ Μυκηναϊκὰ κεραμικὰ λείψανα ἀποδεικνύουν, ὅτι ὁ παλαιότερος προϊστορικὸς συνοικισμός, ἐκ τοῦ ὁποῦ προήλθεν ἡ Τρίκκη τῶν μυκηναϊκῶν καὶ ἱστορικῶν χρόνων, ἰδρύθη κατὰ τὰ μέσα τῆς Γ' π.Χ. χιλιετηρίδος, τοῦλάχιστον. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐπιβεβαίωσις τῆς ὑπάρξεως τῆς Τρίκκης κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους ἀπετέλεσε τὸ σημαντικώτερον καὶ τὸ μᾶλλον εὐοδαῖνον στοιχεῖον τῶν νέων ἐρευνῶν, αἱ ὁποῖαι δυστυχῶς διεκόπησαν ἔλλειψει χώρου πρὸς σκαφήν.

ΔΟΚΙΜΑΣΤΙΚΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

1. Πύρασος

Ὁ προϊστορικὸς συνοικισμὸς τῆς Πυράσου, πόλεως μνημονευομένης εἰς τὸν « νηῶν κατάλογον » (Β 695), ἡρευνήθη δοκιμαστικῶς τὸ φθινόπωρον τοῦ 1956. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς δοκιμῆς ἐδημοσιεύθησαν ἤδη ἑκτενῶς (Πρβλ. Θεσσαλικά Β' (1958) 29 - 68), ὥστε δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐκτεθοῦν πάλιν. Σημειοῦμεν ἀπλῶς, ὅτι πλὴν τῶν πλουσίων νεολιθικῶν εὐρημάτων, διεπιστώθη ἡ ὕπαρξις ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τοῦ Ε' καὶ Δ' π.Χ. αἰῶνος, κεραμικῆς τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων καὶ — τὸ σπουδαιότερον πάντων — Μυκηναϊκῆς κεραμικῆς, σποραδικῶς μὲν καὶ ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Πυράσου, ἐντὸς καθαροῦ δὲ στρώματος εἰς μικρὰν ἀπόστασιν νοτιώτερον, παρὰ τὴν Βασιλικὴν Γ. Ἐχομεν δηλαδὴ καὶ ἐντεῦθεν ἄλλην μίαν ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας τῆς ἐπικῆς παραδόσεως καὶ τῆς ἀξίας αὐτῆς διὰ τὴν μυκηναϊκὴν τοπογραφίαν τῆς Θεσσαλίας.

2 Σέσκλο

Ἡ στρωματογραφία τῆς γνωστῆς προϊστορικῆς ἀκροπόλεως τοῦ Σέσκλου ἡρευνήθη δοκιμαστικῶς κατὰ τὸ 1956 καὶ τὸ ἐπόμενον ἔτος,

ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων. Περιληπτικαὶ ἀνακοινώσεις περὶ τῆς ἐρευνῆς αὐτῆς ἐδημοσιεύθησαν (Πρβλ. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 1957, 151 ἐξ. καὶ Θεσσαλικά Α' (1958) 74 ἐξ.), ἀπομένει δὲ νὰ τοινοσθῇ μόνον, ὅτι, καίτοι τὰ διατεθέντα μέσα ἦσαν πενιχρότατα, τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν ἄξια πολλοῦ λόγου: Ἀπεδείχθη δηλαδὴ ἡ παρουσία, εἰς τὰ κατώτατα στρώματα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Σέσκλον, τῆς ἀποκληθείσης «Προκεραμεικῆς», Νεολιθικῆς καὶ τῶν πρῶιμων φάσεων τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς, αἱ ὁποῖαι συμβατικῶς πάλιν ὠνομάσθησαν «Προ-Σέσκλον», «Πρωτο-Σέσκλον» κλπ. Εἶναι ἀπολύτως βέβαιον, ὅτι ἂν ποτε ἐπανεξετασθῇ εἰς εὐρύτεραν κλίμακα ἡ στρωματογραφία τῆς ἀκροπόλεως (καὶ ὑπάρχει, εὐτυχῶς, ἐπαρκὴς πρὸς ἐρευνᾶν χώρος), τὰ πορίσματα θὰ εἶναι κατὰ πολὺ σημαντικώτερα.

3. Σουφλί Μαγούλα

Ἡ τυχαία κατὰ τὰ μέσα Μαΐου 1958 εὑρεσις πρωτοφανοῦς ἐν Ἑλλάδι ἀναγλύπτου στήλης - menhir (Πίν. 153 β) (Πρβλ. Arch. Anz. 1957, 37 ἐξ. ἐγένετο ἀφορμὴ τῆς δοκιμαστικῆς ἐρευνῆς τοῦ προϊστορικοῦ αὐτοῦ συνοικισμοῦ, ὁ ὁποῖος κεῖται παρὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Πηνειοῦ, εἰς ἀπόστασιν πέντε χιλιομέτρων ΒΑ. τῆς Λαρίσης. Τὴν δοκίμην ἐπὶ τοῦ συνοικισμοῦ ἀνέλαβεν ὁ γράφων (Πρβλ. Θεσσαλικά Α' (1958) 78 ἐξ.), ἐνῶ ὁ Η. Biesantz τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου ἐπώπτευσε τὴν ἐρευνᾶν τοῦ χώρου, ὅπου εἶχεν εὐρεθῇ ἡ στήλη - menhir (Πρβλ. Arch. Anz. 8. ἁ.).

Τὸ σημαντικώτερον πόρισμα ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ συνοικισμοῦ ὑπῆρξεν ἡ εὑρεσις πλουσίου στρώματος τῆς «Προκεραμεικῆς» Νεολιθικῆς, πάχους μέχρις 1.00 μ., ὑποδιαιρουμένου μάλιστα εἰς τρία στρώματα.

Μεγάλην ἐξ ἄλλου ἐπιστημονικὴν ἀξίαν ἔχει ἡ ὑπὸ τοῦ Biesantz ἀνακάλυψις Ὑστερονεολιθικοῦ νεκροταφείου παρὰ τὸν συνοικισμόν.

4. Κουφόβουνο-Βόλου

Δοκιμαστικὴ σκαφὴ ἐπὶ τοῦ συνοικισμοῦ αὐτοῦ τοῦ Βόλου ἀπεκάλυψεν ἐνδιαφέροντα λείψανα τῆς «Προ-Διμηνιακῆς» φάσεως τῆς Νεωτέρας Νεολιθικῆς καὶ ἴχνη τῆς Ἀρχαιοτέρας, εἰς τὸν πυθμένα τοῦ στρώματος (Πρβλ. Θεσσαλικά, 8. ἁ., 5 ἐξ.).

5. Νεσσωνίς

Τέσσαρες νεολιθικοὶ συνοικισμοὶ ἐπεσημάνθησαν πρὸ τοῦ χωρίου Τζαμί (ἐπισ. Νέσσων) καὶ τοῦ παρακειμένου χωρίου Τόϊμπασι, εἰς ἀπόστασιν 13 χιλιομέτρων περίπου ΒΑ. τῆς Λαρίσης. Δύο ἐκ τῶν ἀγνώστων τέως συνοικισμῶν

αὐτῶν ἀνεσκάφησαν δοκιμαστικῶς, βεβαιωθῆσης τῆς ὑπάρξεως αὐτόθι τῆς ἀρχαιοτάτης φάσεως τῆς κεραμεικῆς Νεολιθικῆς (τὸ Frühkeramikum τοῦ Milojević). Ἐτερον ἰδιάζον στοιχεῖον τῆς θέσεως εἶναι ἡ ἀφθονος παρουσία λιθίνων ἀγγείων τῆς ἀρχαιότε. Νεολιθικῆς, τὰ ὁποῖα κατεσκευάζοντο προφανῶς κατὰ χώραν.

Ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέροντα εἶναι ἐπίσης τὰ πῆλινα νεολιθικὰ εἰδῶλια καὶ ἐν λίθινον, πολὺ πρῶιμον καὶ ἐσχηματοποιημένον. Παραστάσεις κεφαλῶν ζώων καὶ ἀνθρώπων, πλαστικῶς δεδηλωμένοι ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων ἀγγείων τῆς Ἀρχ. Νεολιθικῆς, περιλαμβάνονται ἐπίσης μεταξὺ τῶν σπουδαιότερων εὐρημάτων τῶν δοκιμῶν τοῦ 1957.

6. Μαγουλίτσα-Καρδίτσης

Νεολιθικὸς συνοικισμὸς γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα «Μαγουλίτσα» ἠρευνήθη δοκιμαστικῶς κατὰ Σεπτέμβριον 1957 ἔξω τοῦ χωρίου Πιτσαρί (ἐπιστήμ. Ἀρτεσιανόν), παρὰ τὴν ὁδὸν Τρικάλων - Καρδίτσης καὶ πέντε χιλιόμετρα πρὸ τῆς δευτέρας. Τὰ εὐρήματα ἐδημοσιεύθησαν (Πρβλ. Θεσσαλικά Α' (1958) 39 ἐξ.). Ἄλλοι προϊστορικοὶ συνοικισμοὶ μεταξὺ Καρδίτσης καὶ Τρικάλων ἐπεσημάνθησαν κατὰ τὴν αὐτὴν περιόδον, ἐξ αὐτῶν δὲ ὁ σημαντικώτερος τοπογραφικῶς εἶναι ὁ παρὰ τὸ χωρίον Λέστενο (Διπτόταμον), 5 χιλιόμετρα δυτικῶς τῶν Τρικάλων. Ἐπὶ τοῦ συνοικισμοῦ αὐτοῦ παρατηρήσαμεν ὄστρακα τοῦ ρυθμοῦ Β3α (Διμηνίου).

7. Θολωτὸς τάφος Γεωργικοῦ (Τσαούσι)

Ἀρχαιοκάπηλοι κατέστρεψαν κατὰ Μάρτιον τοῦ 1957 τμήμα τῆς θόλου τοῦ ἄριστα διατηρουμένου θολωτοῦ τάφου ἔξω τοῦ χωρίου Τσαούσι (Γεωργικόν), 5 χιλίον. ΝΑ. τῆς Καρδίτσης. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ καταστραφέντος τμήματος ἠρευνήθη τμήμα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ τάφου αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος παρέμεινεν ἄγνωστος, ἐπειδὴ εὐρέθη τὸ 1917 σεσυλημένος (Ἀνασκαφὴ Α. Ἀρβανιτοπούλου· πρβ. BCH 44 (1920), 395). Ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως εὐρέθησαν μόνον τεμάχια ἀμαυροχρῶμων ἀγγείων, δυνάμενα νὰ τοποθετηθοῦν εἰς τὴν ΥΕΙ Περίοδον. Κατὰ συνέπειαν, ὁ θολωτὸς αὐτὸς τάφος εἶναι ὁ πρῶιμώτερος ἐν Θεσσαλίᾳ, πρέπει δὲ νὰ μελετηθῇ λεπτομερῶς. Ἡ διάμετρος τῆς θόλου εἶναι 8,70 - 8,85 μ., ἡ δὲ εἴσοδος ἔχει εὐρὸς 2,40 μ. καὶ εἶναι ἐν μέρει ἐστεγασμένη διὰ μεγάλων πλακῶν. Ἡ πλησιεστέρα μυκηναϊκὴ θέσις, εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι δυνατόν νὰ ἀνῆκεν ὁ τάφος, δὲν ἔχει ἀκόμη ἐντοπισθῇ· ὑποθέτω, ὅτι πιθανωτέρα εἶναι τὸ ὕψωμα τοῦ ἀνατολικῶς τῆς Καρδίτσης χωρίου Κουρτέσι.

8. Κουτσόχερο

Εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ χωρίου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον κεῖται παρὰ τὴν δεξιὰν ὁχθὴν τοῦ Πηνειοῦ, 17 χιλιόμε. δυτικῶς τῆς Λαρίσης, μέγας προϊστορικὸς συνοικισμὸς ἀνεσκάφη δοκιμαστικῶς τὸ 1958. Τὰ νεολιθικὰ στρώματα εἶναι μᾶλλον λεπτά (1,50 μ.), ἐνθ' τεράστια φαίνονται αἱ ἐπιχώσεις τῆς Πρωίμου Χαλκοκρατίας. Ἡ χαρακτηριστικὴ κεραμικὴ τῶν στρωμάτων τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι ἐδῶ τὰ ἀγγεῖα Urfirnis, ἐντόπια καθ' ὁλοκληρίαν καὶ ἐξαιρετικῶς ἄφθονα.

Ἐν μόνον γραπτὸν ὄστρακον εὐρέθη ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας. Εἰς τὴν παρακειμένην ὁμῶς «Μαγούλα Βραστήρα», δύο χιλιόμετρα νοτιοδυτικῶς τοῦ χωρίου καὶ παρὰ τὴν δεξιὰν ὁχθὴν τοῦ Πηνειοῦ, τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα ἦσαν ἄφθονα (γραπτὰ ΥΕ III A: 2 - III B). Ὁ συνοικισμὸς παρέσχε κυρίως ἀφθονώτατα νεολιθικὰ ὄστρακα (ἰδίᾳ νεώτερα Νεολιθικὰ τοῦ ρυθμοῦ Β3a1), τὰ ὁποῖα παραδόξως κοσμοῦνται μὲ βερνίκιον παρόμοιον κατὰ τὴν ὕφην πρὸς τὸ γάνωμα τῶν ἀγγείων Urfirnis τῆς Πρωτοελλαδικῆς Περιόδου. Τὸ φαινόμενον ὀφείλεται ἀσφαλῶς εἰς τὸν τρόπον τῆς ὀπτήσεως τῶν ἀγγείων εἰς τὰ τοπικὰ ἐργαστήρια.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΙΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΙΣ
ΑΡΧΑΙΩΝ ΧΩΡΩΝ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

1. Ἀκρόπολις Σέσκλου

Κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1957 ἐγένετο συντήρησις τῶν προϊστορικῶν οἰκημάτων τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Σέσκλου. Ἐκαθαρίσθησαν καὶ ἐνισχύθησαν οἱ τοῖχοι τοῦ «μεγάρου» τῆς ἐποχῆς τοῦ Διμηνίου (Πρβλ. Χ. Τσουντα, Αἱ προϊστορ. ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου, 1908, Πίναξ III, ἀρ. 1, 2, 3, 5, 6), ἡ «μεγαροειδὴς» οἰκία 7, 8, 9 τῆς Ἀρχ. Νεολιθικῆς καὶ τὸ οἶκημα 38, τῆς Ἀρχ. Νεολιθικῆς ἐπίσης. Τὰ ἄλλα οἰκήματα ἐκαθαρίσθησαν ἀπλῶς, ἐνισχύθη δὲ ἐπίσης ἡ περίφραξις τοῦ χώρου. Τμήμα τῆς ἀκροπόλεως κατὰ τὸ ΒΑ. ἄκρον κατέπεσε μετὰ τὸν ἰσχυρὸν σεισμόν τοῦ 1955, ἐδημιουργήθη δὲ ἐνταῦθα κάθετος τομὴ τῶν ἐπιχώσεων, ἡ ἐξέτασις τῆς ὁποίας ἐπέτρεψε νὰ γίνουν σπουδαῖαι στρωματογραφικαὶ παρατηρήσεις.

Κατὰ τὸ 1957 ἀπεκόπη τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ἀκροπόλεως, ἐφ' οὗ ἐδράζεται ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ μεγάρου τῆς ἐποχῆς τοῦ Διμηνίου, τὸ ὁποῖον θὰ καταστραφῇ ἀφεύκτως, ἂν δὲν ὑποστηρίχθῃ διὰ τοῖχου ἀντιστηρίξεως.

2. Ἀρχαῖον Θέατρον Δημητριάδος

Πρωτοβουλία τῆς ἐν ἔτει 1957 συσταθείσης ἐν Βόλῳ «Φιλαρχαίου Ἐταιρείας», ἐγένετο κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1958 ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ γρά-

φοντος ἀποχωμάτωσις τῆς σκηνῆς καὶ τῆς ὀρχήστρας τοῦ ἀρχαίου θεάτρου τῆς Δημητριάδος¹. Ἡ ἐργασία ἐσχεδιάσθη καὶ ἐξετελέσθη ὡς ἀπλὴ ἀποχωμάτωσις καὶ ἀνάδειξις τοῦ μνημείου, χωρὶς ἀνιχνευτικὰς εἰς βάθος τομὰς καὶ λεπτομερειακὴν σπουδὴν τῶν ἐπὶ μέρους. Κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῆς ὁμῶς ἤλθον εἰς φῶς, ὡς ἦτο φυσικόν, ἐνδιαφέροντα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα καὶ ἐπιγραφαί.

Τὴν θέσιν τοῦ θεάτρου εἶχε παρατηρήσει ἤδη ὁ Leake (Travels North. Gr. IV, 369), δοκιμαστικῶς δὲ ἀνέσκαψεν ὁ Στάης (ΠΑΕ 1901, 40). Ὁ Ἀρβανιτόπουλος τὸ 1907 (ΠΑΕ 1907, 180 ἐξ.) ἀπεκάλυψε μέρος τῆς σκηνῆς, τὴν ὁποίαν ἐξέλαβεν ὡς «μεσαιωνικὸν» ἢ «τουρκικόν» οἰκοδόμημα, κατέχον τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας σκηνῆς καὶ «πολὺ τῆς κονίστρας». Δοκιμὰς ἐνήργησε καὶ κατὰ τὸ 1912 (ΠΑΕ 1912, 156 ἐξ.), ἀλλὰ τὰ πορίσματα ὑπῆρξαν ἐξ ἴσου ἀπογοητευτικά.

Παραδόξως τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ἀπεδέχθη ἄβασανίστως καὶ ὁ Stählin (Pagasai und Demetrias, 119 ἐξ.), ὁ ὁποῖος ἐπίσης ὁμιλεῖ περὶ «μεσαιωνικοῦ» κτηρίου. Ἀντιθέτως, μετὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ ἐδείχθη σαφῶς, ὅτι πρόκειται περὶ αὐτῆς τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου, σωζομένης κατὰ τὴν μορφήν, ἣν τὸ θέατρον εἶχε κατὰ τὴν ἐσχάτην φάσιν τῆς υπάρξεώς του, δηλ. τὸν Δ' μ.Χ. αἰῶνα (Σχ. 1).

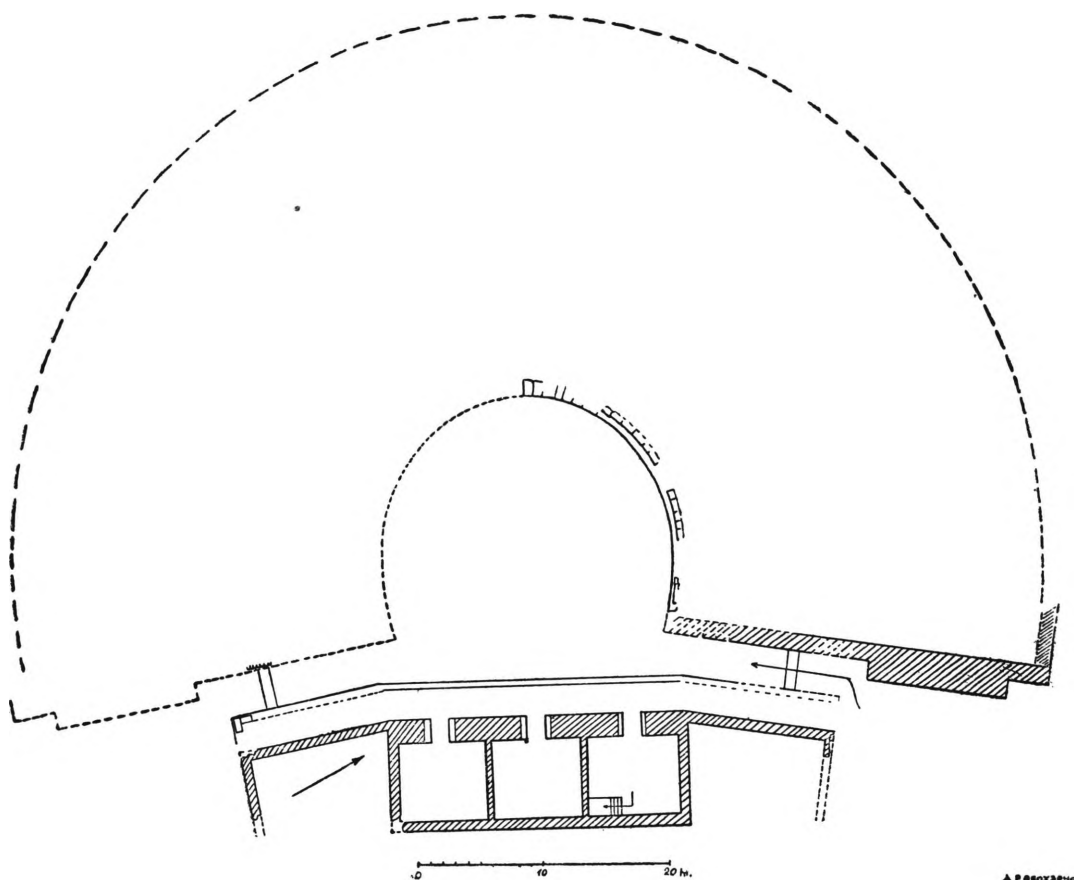
Ἡ σκηνὴ εἶναι ἐκτισμένη κατὰ μὲν τὴν κρηπίδα, ἡ ὁποία διετηρήθη πολλαχοῦ εἰς τὸ ἀρχικόν ὕψος, δι' ἀπλῆς λιθοδομῆς, συνδεομένης διὰ κονιάματος, κατὰ δὲ τὴν ἀνωδομίαν δι' ὀπτοπλινθίων, φερόντων τοὺς γνωστοὺς ἐκ συγχρόνων κτισμάτων τύπους δακτύλων. Τὸ μήκος τῶν τριῶν αὐτῆς δωματίων, πλὴν τῶν παρασκηνίων, εἶναι μ. 23,75 ἐξωτερικῶς, τὸ δὲ πλάτος μ. 8,75 ἐξωτερ. καὶ 6,07 ἐσωτερικῶς. Τῶν τοίχων τῆς σκηνῆς ὁ πρὸς τὸ προσκηνίον ἔχει πάχος 1,88 μ., ἐνθ' ὁ ὀπίσθιος μόλις τὸ ἥμισυ (0,90 μ.). Τὰ δωμάτια διετήρησαν εἰς τινα σημεῖα τὰ κονιάματα, ἐφωτίζοντο δὲ διὰ διλόβων παραθύρων. Εἰς τὸ βορειότερον δωμάτιον διετηρήθη κλίμαξ ἐκ τεσσάρων βαθμίδων, πλάτους 1,52 μ., ὡς καὶ τὸ κατώφλιον τῆς εἰσόδου, τὸ ὁποῖον εἶναι μαρμάρινον (μήκος 1,44 μ., πλάτ. 0,90 μ.). Τὸ θεμέλιον τοῦ προσκηνίου εὐρέθη εἰς ἐλαφρῶς βαθύτερον ἐπίπε-

1. Τὰ πορίσματα τῶν ἐργασιῶν ἀποχωμάτωσεως τοῦ θεάτρου ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ γράφοντος εἰς Θεσσαλικά Γ' (1960) 57 ἐξ. Τὰ οἰκονομικὰ μέσα ἡρύσθη ἡ «Φιλάρχαιος Ἐταιρεία» ἐκ δωρεῶν τοῦ Δήμου Βόλου, τῆς Νομαρχίας Μαγνησίας, τῆς ἐν Ἀθήναις «Λέσχης τῶν Θεσσαλῶν» καὶ ἐξ εἰσφορῶν φιλαρχαίων πολιτῶν τοῦ Βόλου.

Μερικὴ ἀποχωμάτωσις τοῦ κοίλου ἐγένετο τὸ 1959 τῇ ἐποπτείᾳ τοῦ πτυχ. τῆς Ἀρχαιολογίας κ. Θ. Παπαθωμάδη.

δον και εις απόστασιν 2,75 μ. από της ὄψεως τῆς σκηνῆς, ἀποτελεῖται δὲ ἐκ λαξευτῶν λίθων, φερόντων τοὺς συνήθεις τὸρμους· τὰ ἀνευρεθέντα λείψανα αὐτοῦ δὲν εἶναι ἐπαρκῆ διὰ τὴν ἀναπαράστασιν τῆς μορφῆς του, βέβαιον δὲ μὴ φαίνεται, ὅτι τοῦτο χρονολογεῖται εἰς τοὺς

Ἐπιδαύρῳ θεάτρῳ (μ. 12,24). Ἡ ἐξωτερικὴ περιφέρεια τοῦ κοίλου, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν διαστάσεων τοῦ περισωθέντος, ἐλληνιστικῶν ἐπίσης χρόνων, ἀναλήματος τοῦ ἀριστεροῦ κέρατος, πρέπει νὰ εἴχῃ διάμετρον 40 μ., ὅσῃν καὶ τὸ κυρίως θέατρον τῆς Ἐπιδαύρου. Ἐκ τῶν δε-

Σχ. 1. Δημητριάς. Κάτοψις τοῦ Θεάτρου (Ἀνασκαφαὶ 1958)

Ἑλληνιστικοὺς χρόνους καὶ δὲν ἦτο ἐν χρήσει κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς ζωῆς τοῦ θεάτρου.

Αἱ πάροδοι ἔχουν πλάτος 3,10 μ., κλείονται δὲ διὰ διπλῶν πυλῶν, τῶν ὁποίων ἐσώθησαν τὰ κατώφλια. Ἐκ τῶν πλευρικῶν ἀναλημάτων μόνον τοῦ ἀριστεροῦ ἐσώθησαν λείψανα. Ἡ ὀρχήστρα δὲν ἀνεσκάφη εἰς βάθος καὶ οὕτω δὲν γνωρίζομεν πρὸς τὸ παρὸν ἀκριβῶς τὰ κατ' αὐτήν· ὁ ἐσωτερικὸς αὐτῆς κύκλος, ἀπὸ τοῦ θεωρητικοῦ κέντρου μέχρι τῆς ὄψεως τοῦ προσκηνίου, ἔχει διάμετρον 19,20 μ. περίπου καὶ ἐπομένως ἀκτίνα 9,60 μ., ἐνῶ ἡ ἀκτίς μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ κοίλου εἶναι μ. 12,22 (40 ποδῶν), ὅση δηλ. καὶ ἡ τοῦ ἐν

δομένων αὐτῶν δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξαγωγή χρονολογικῶν συμπερασμάτων, φρονῶ δὲ μὴ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία περὶ τῆς ἡλικίας τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος· τὸ θέατρον εἶναι τοῦλάχιστον σύγχρονον πρὸς τὴν κτίσιν τῆς Δημητριάδος (293 π. Χ.). Ἄν εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν προϋπήρξε παλαιότερον θέατρον (τῶν Παγασῶν, βεβαίως), εἶναι πρόβλημα, τὸ ὁποῖον, μὲ τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἔχομεν σήμερον, δὲν δύναται νὰ λυθῇ.

Εἰς τὸ κοῖλον, τὸ ὁποῖον μερικῶς μόνον ἀνεσκάφη, δὲν εὐρέθησαν κατὰ χώραν ἐδῶλια λίθινα, πλὴν τινῶν προεδριῶν ἐκ μαρμάρου, τεμαχίων θρόνων καὶ πωρίνων ἐδωλίων εἰς δευτέραν χορη-

σιν. Μόνον ἡ ἐξ εὐθρύπτου λίθου ὑπόστρωσις τῶν ἐδωλίων διετηρήθη εἰς πλείστας σειράς.

Πολλὰ τεμάχια ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν εὐρέθησαν κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποχωματώσεως, δυστυχῶς ὅμως τὰ πλείστα εἶναι λίαν μικρά. Τὰ μόνα πλήρη ὁπωσδήποτε ἀνήκουν εἰς τὸ θέατρον τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων (γείσα, κιονόκρανον κλπ.).

Ἐκ τῶν ἄλλων εὑρημάτων σπουδαιότερα εἶναι αἱ ἐπιγραφαί, μεταξὺ τῶν ὁποίων καταλέγεται ψήφισμα τιμητικὸν τοῦ Κοινοῦ τῶν Μαγνήτων, ἔχον ὥς ἑξῆς:

*Μάγνητες Δημήτριον Ὁρέστου Δημητρίῃ
τὸν γραμματέα τῶν συνέδρων ἀρετῆς ἔνεκεν
καὶ εὐνοίας τῆς εἰς αὐτούς.*

(Στέφανος)

[Λα]έρτιος Διονυσογένης Δημητρίους ὁ στρατηγὸς καὶ/[ῆ] συναρχία εἶπαν. Ἐπεὶ Δημήτριος Ὁρέστου Δημητρίους ὁ γραμματεὺς τῶν συνέδρων πεποιή-
ται τὴν ἀνα[σ]τροφήν ἐν τῇ ἀρχῇ ὅν τρόπον ἐπέ-
βαλλεν ἀνδρὶ καλῷ(ι) καὶ ἀγαθῷ ἀξίως αὐτοῦ τε
καὶ τῶν Μαγνήτων, ἐνχει/ρυσάντων αὐτῷ τὴν ἀρ-
χήν, τοῖς τε χρεῖαν ἔχουσιν καὶ ἐντυγχάνουσιν αὐτῷ
ἴσον παρεχόμενος πᾶσιν διατετέ/λεκεν, ὅπως οὐκ
καὶ εἰς τὰ μετὰ ταῦτα οἱ προαιρούμενοι πα/ραγί-
νεσθαι ἐπὶ τὴν ἀρχὴν ταύτην, θεωροῦντες τὴν τῶν/
συνέδρων καὶ τοῦ κοινοῦ τῶν Μαγνήτων ἐπίγνοσιν
ὑπὲρ/τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν ἀνδρῶν καὶ ἦν ποιούν-
ται μεγαλο/μέρειαν καὶ ἐκτένειαν εἰς τοὺς καλῶς
ἀναστρεφόμε/νους ἐν ταῖς ἀρχαῖς, παρορμῶσιν ἐπὶ
τὰ βέλτιστα καὶ/συμφέροντα τοῖς κοινοῖς πράγμα-
σιν, δεδόχθαι τοῖς/συνέδροις καὶ τῷ κοινῷ τῶν
Μαγνήτων· ἐπαινεῖσαι τε/ἐπὶ τούτοις Δημήτριον
Ὁρέστου Δημητρίῃ τὸν γραμμα/τέα τῶν συνέδρων
καὶ στεφανῶσαι αὐτὸν τῷ ἐκ τοῦ νό/μου στεφάνῳ
καὶ εἰκόνη γραπτὴ εἶναι δὲ αὐτῷ καὶ προε/δρίαν ἐν
ταῖς κατὰ Μαγνησίαν πόλεσιν τὸ δὲ ψήφισμα τοῦ/
το ἀναγραφῆναι εἰς στήλην λιθίνην καὶ ἀναθῆναι ἐν
Δη/μητριάδι ἐν ᾧ ἂν αὐτὸς αἰρῇται τόπωι κολα-
φθῆναι δὲ εἰς/αὐτὴν καὶ τὸν στέφανον καὶ ἐπιγρά-
ψαι: Μάγνητες/Δημήτριον Ὁρέστου Δημητρίῃ τὸν
γραμματέα τῶν συνέ/δρων ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ εὐ-
νοίας τῆς εἰς αὐτούς. Ἀνα/θεῖναι δὲ καὶ τὴν εἰκόνα
ἐν ᾧ ἂν αὐτὸς αἰρῇται τόπωι καὶ/ποιήσασθαι τὴν
αὐτὴν ἐπιγραφὴν. Τὸ δὲ ἐσόμενον ἀνή/λωμα εἰς
ταῦτα δοῦναι τὸν ταμίαν· προνοηθῆναι δὲ/τὸν αὐτὸν
καὶ τῆς ἐγδόσεως τῶν προειρημένων./Ἐδοξεν.
Ἐδοξεν καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ.

Τὸ ψήφισμα, χρονολογούμενον εἰς τὸ δεῦτερον ἡμισυ τοῦ Β' π.Χ. αἰῶνος, εἶναι λόγῳ τῆς πληρό-
τητός του πολῦτιμον ἐπιγραφικὸν εὑρημα, βοη-
θεῖ δὲ καὶ εἰς ἀκριβεστέραν συμπλήρωσιν ὁμοίων
ψηφισμάτων τοῦ Κοινοῦ τῶν Μαγνήτων (IG
IX² 1102, 1103, ἰδίᾳ). Πλήρης δημοσίευσιν αὐτοῦ

θὰ γίνῃ ἀλλαχοῦ, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων ἐπιγρα-
φῶν καὶ λοιπῶν ἐκ τοῦ θεάτρου εὑρημάτων.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ, ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΑΙ ΑΡΧΑΙΩΝ

1. *Δημητριάς.* Εἰς τὴν θέσιν «Πλαγιά», 500
περίπου μ. βορειότερον τῆς θέσεως «Μπουρμπου-
λήθρα» καὶ ἐν μέσῳ ἀγροτικῆς ὁδοῦ, ἀγούσης
εἰς τὸ χωρίον Διμήνη, ἀνεσκάφησαν τάφοι τῶν
ὀψίμων ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ τῶν ρωμαϊκῶν,
οὐδὲν ἄξιον λόγου περιέχοντες (κάλυψις πηλίνη,
ὁστεοθήκη λιθίνη κλπ.).

Κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ἐντὸς τῆς περιοχῆς
τῆς ἀρχαίας πόλεως καὶ εἰς ἀπόστασιν 350 μ.
περίπου ΒΑ. τοῦ ἀρχαίου θεάτρου ἀνευρέθη κατὰ
τὴν ἀνόρουξιν φρέατος μαρμαρίνος ἀνδριάς τῶν
αὐτοκρατορικῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Λείψανα
μεγάλου κτηρίου, ἀσφαλῶς δημοσίου προορισμοῦ,
ἐπεσημάνθησαν παρὰ τὴν θέσιν αὐτήν.

Ἐξ ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαὶ περισυνελέγησαν
ἐπίσης ἐκ διαφόρων θέσεων τῆς πόλεως, αἱ πλεί-
σται τῇ ὑποδείξει τοῦ τ. φύλακος ἀρχαιοτήτων
Θ. Πολυζώη.

2. *Λάρισα.* Ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ Ἀεροδρομίου
τῆς Λαρίσης ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ ἐκτ. Ἐπιμελητοῦ
γυμνασιάρχου κ. Μ. Τσίλαγα τάφος θαλαμοειδῆς,
ἐλληνιστικῶν χρόνων, σεσυλημένος ἐν μέρει.
Δύο πῆλινα μικρὰ κωμικά προσωπεῖα καὶ πλῆθος
ἀστραγάλων ἦσαν τὰ μόνα εὑρήματα.

Ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐκτ. Ἐπιμελητοῦ περισυνελέ-
γησαν ἐκ καταστραφέντων κατὰ τὰς ἰσοπεδωτι-
κὰς ἐργασίας τῆς Ἀεροπορίας τάφων ἀξιόλογα
μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα (Πρβλ. Θεσσαλικά Γ' (1960)
47 ἑξ.) Πρόκειται περὶ τῆς πρώτης ἀσφαλοῦς
μαρτυρίας περὶ τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Λαρίσης κατὰ
τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν τοποθετή-
σεως ἀποχετευτικῶν ἀγωγῶν καὶ θεμελιώσεως
οἰκημάτων, ἀνευρέθησαν ποικίλα ἀρχαῖα λείψανα
ἐντὸς τῆς πόλεως· ψηφιδωτὸν δάπεδον ρωμαϊκῶν
χρόνων ἀπεκαλύφθη οὕτω ἐντὸς τῆς κεντρικῆς
ὁδοῦ τῶν Ἐξ, εἰς βάθος 2,85 μ. Ἐκοσμεῖτο διὰ
γραμμικῶν σχεδίων (ρόμβων, τετραγώνων καὶ
πλοχμῶν· χρώματα ἐρυθρόν, κίτρινον καὶ μέλαν).
Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν, αἱ ὁποῖαι περισυνελέγησαν,
αἱ πλείσται εἶναι ἐπιτύμβιοι, ἐκ τῶν λοιπῶν δὲ
ἄξια μνείας εἶναι ψήφισμα ἀπελευθερωτικόν,
ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ λίαν ἐνδιαφέρον ἐπιτύμ-
βιον ἐπίγραμμα (Πίν. 152 β), ἔχον ὥς ἑξῆς, κατὰ
πρόχειρον μεταγραφὴν:

A

*Διογένους θύγατρ[α] μ[μ]ε Λέων ἡρμόσατο
νύμφην, Τρίκκης ἐξίσ(ας) ὀ[δ]ίτ[ι]α, Ἀριστόπολιν.*

Ἔζων δ' οὐ[-] μακρὸν βίοντος χρόνον ἀλλ' ἔτι κούρη κἀνθάναον, εἰμερτὴ μητρὶ τε καὶ γαμέτῃ.

B

*Τρὶκλιν ἦν ἔλθης, φράσον, ὦ ξένη, τῷδ' ἐνὶ τύμβῳ Διογένους θυγάτηρ κεῖται
Ἀριστόπολις· πένθος μὲν πάτερ πένθος
δὲ Λέοντι συνένω, πένθος μητρὶ φίλῃ
[πέ]νθος ἐὼ γενέτῃ νύμφῃ καὶ μήτῃρ
[μικρ]ὸν χρόνον, ἀντὶ δὲ παστῶν καὶ θα-
[λάμ]ων ναίει, δύσμορος, εἰν Ἀΐδῃ*

Ἐκ τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται εἰς τὸν Δ' αἰῶνα μ.Χ.

3. *Τέμπη.* Κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1957, κατὰ τὴν διάρκειαν ἐκσκαφῶν μονάδος τοῦ Μηχανικοῦ τοῦ Στρατοῦ διὰ τὴν θεμελίωσιν πέλματος τῆς μεγάλης νέας γεφύρας τῶν Τεμπῶν, ἔναντι τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, καὶ μικρὸν πρὸ τῆς ἐξόδου τοῦ στενοῦ, κατὰ τὴν δεξιάν τοῦ ποταμοῦ ὄχθην, ἀνευρέθησαν σπουδαιότατα λείψανα, ἀνήκοντα εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος. Δυστυχῶς ἡ καταστροφή εἶχε συμπληρωθῇ, ὅταν ἐλάβομεν γνῶσιν τοῦ τυχαίου εὐρήματος καὶ περαιτέρω ἔρευνα δὲν ἦτο πλέον δυνατὴ. Εἰς τὸ βάθος τῶν σκαμμάτων καὶ ὀλίγον ἀνωτέρω τοῦ βράχου διεσάζετο μόνον μικρὸν τμήμα τῆς γωνίας στυλοβάτου(;), πλάτους 0,90 καὶ μήκους 1,60 καὶ 1,30 μ., ἐξ ἐνὸς δόμου, κειμένου ἐντὸς στρώματος μελανοῦ, ὑποδηλοῦντος πιθανῶς τὴν παρουσίαν βωμοῦ. Ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἡδράζετο τοῖχος παλαιοχριστιανικοῦ ἢ πρωίμου βυζαντινοῦ ναοῦ, σωζόμενος μέχρις ὕψους 1,50 μ., συνεχόμενος δὲ πρὸς τμήμα κόγχης. Ἐντὸς αὐτῆς διετηρεῖτο μάλιστα ἐλάχιστον τμήμα κονιάματος γραπτοῦ.

Ἐκ τοῦ ὀρύγματος εἶχον ἀπορριφθῇ εἰς τὰ χώματα, τὰ ὁποῖα ἡρευνήσαμεν μετὰ προσοχῆς, ἀρχιτεκτονικά τινα μέλη, βάσεις ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν καὶ τέσσαρες ἐπιγραφαί, ἔχουσαι ὡς ἐξῆς (Μουσεῖον Λαρίσης ἀριθ. εὔρετ. 741, 742, 743 καὶ 744, κατὰ σειρὰν) καὶ χρονολογούμεναι εἰς τὸ τέλος τῶν ἑλληνιστ. χρόνων :

- (1) Ἀπλουνι
- (2) Ἀπλουνι Πυθίου Κράτει[α]
Συρεία ἐλευθέρια
- (3) [Ἀπλ]ουνι Πυθίου Ἀκρίβεια
[. .]γενεῖα γυνὴ ὀνέθεικε (Πίν. 152 α).
- (4) Ἀμφωνεῖς
Λεοντιππέος
ὀνέθεικε

Τὰ λείψανα αὐτὰ τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος Πυθίου εἰς τὰ Τέμπη ἐπιβάλλουν τὴν ἐξερευνή-

σιν τῆς περιοχῆς, παρὰ τὰς ἀνυπερβλήτους σχεδὸν δυσχερείας, τὰς ὁποίας παρενέβαλεν ἡ κατασκευὴ τῆς νέας ὁδοῦ καὶ τῆς γεφύρας.

4. *Φάρσαλος.* Ἐκ τυχαίων σκαμμάτων ἐντὸς τῆς πόλεως τῶν Φαρσάλων προέρχονται ἐνδιαφέροντα πηλῖνα εἰδώλια τοῦ Ε' αἰ. π.Χ., δύο ἐπιγραφαὶ καὶ τινα νομίσματα.

Ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, ἀνωθὶ τῶν πηγῶν τοῦ Ἀπιδανοῦ ποταμοῦ, ἱσοπεδωτικαὶ ἐργασίαι καὶ θεμελιώσεις οἰκημάτων ἀπεκάλυψαν εἰδώλια κλασσικῶν χρόνων, θεμέλια ἀρχαίων κτισμάτων καὶ ἄφθονα μυκηναϊκὰ ὄστρακα (YE III A - B).

5. *Καλὸ Νερό (Σουλεμέζη) - Λαρίσης.* Τάφοι τοῦ τέλους τοῦ Δ' αἰ. π.Χ. ἀνεσκάφησαν ἐντὸς τοῦ χωρίου. Μέγας προϊστορικὸς συνοικισμὸς (Μαγούλα) ὑπάρχει παρὰ τὴν πηγὴν τοῦ χωρίου (Νεολιθικὰ καὶ Χαλκοκρατικὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα). Ἄλλος προϊστορικὸς συνοικισμὸς, ἐξ ἴσου ἄγνωστος μέχρι τοῦδε, τὸ ὄψωμα « Γκιόζ Τεπέ », περίπου 1,5 χιλιόμετρα δυτικῶς τοῦ χωρίου, ἀνάγεται ἐπίσης εἰς νεολιθικοὺς χρόνους.

6. *Μέγδοβα.* Τυχαίως εὐρέθησαν κατὰ τὰς ἐργασίας τοῦ ὑδροηλεκτρικοῦ ἐργοστασίου Μέγδοβας (Ταυρωποῦ), νοτίως τῆς Καρδίτσης, χαλκοῦν ἀγαλμάτιον πολεμιστοῦ γεωμετρικῶν χρόνων καὶ ἀλλαχοῦ διάφορα ἄλλα ἀντικείμενα, προφανῶς ἐκ τάφων προερχόμενα (ἀργυροῦν ἐνώτιον, χαλκοῦν ψέλλιον καὶ δακτύλιος κλπ.).

7. « *Κιόσκι* » *Λαρίσης.* Κατὰ τὰς ἀρχὰς Μαρτίου 1959 εἰς θέσιν « Κιόσκι », ΒΔ. τῆς Λαρίσης καὶ οὐχὶ μακρὰν τῆς ὄχθης τοῦ Πηνειοῦ, κατὰ τὴν πρὸς Ἀργισσαν ὁδόν, ἀπεκαλύφθη τυχαίως ὑπὸ ἀμμουκτῶν τάφος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὐρέθησαν πολύτιμα κτερίσματα: Σπουδαιότερα αὐτῶν εἶναι δύο ἀργυροὶ σκύφοι μὲ παράστασιν Νηρηίδων, κομιζουσῶν τὰ ὄπλα τοῦ Ἀχιλλέως, χρυσοὺς δακτύλιος μὲ λίθον, ἐφ' οὗ παράστασις ἐρωτιδέως, ἀργυρὰ ἀγγεῖα καὶ φύλλα χρυσοῦ στεφάνου. Τὰ εὐρήματα μετεφέρθησαν εἰς τὸ Ἑθν. Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον πρὸς καθαρισμόν καὶ συντήρησιν.

8. *Κραννών.* Ὑπὸ τῆς συναδέλφου Εὐαγγ. Πρωτονοταρίου - Δεῖλακη ἀνεσκάφη ἐν Κραννῶνι, μετὰ τὴν σύλησίν του ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλων, τὸ θέρος τοῦ 1959, πυραμιδοειδὲς τάφος τοῦ Δ' π.Χ. αἰῶνος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὐρέθη τεθραυσμένη ὑπὸ τῶν συλητῶν σαρκοφάγος γραπτή, ἐξόχου διακοσμητικῆς τέχνης (Πρβλ. Ε. Πρωτονοταρίου - Δεῖλακη, Θεσσαλικά Γ' (1960) 29 ἐξ.).

Ἐξω τοῦ τάφου αὐτοῦ, εἰς τὰ ἀπορριφθέντα

ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπῆλων χρώματα, εὐρέθη ὑπὸ παιδίσκης καὶ παρεδόθη εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν χρυσοῦν κόσμημα (καρφίς) (Πίν. 154 α.).

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΤΟΥ 1960

ΕΠΑΝΕΚΘΕΤΙΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ (1960)

1. *Μουσείον Βόλου.* Ἀπὸ τοῦ Μαΐου μέχρι τέλους Νοεμβρίου αἱ ἐπανεκθετικαὶ ἐργασίαι εἰς τὸ Μουσεῖον Βόλου ἀπετέλεσαν τὸ κύριον ἔργον ἡμῶν. Ἡ καταγραφὴ καὶ ταξινόμησις τοῦ ὕλικου συνεχίσθη καὶ ἡ ταῦτις συνεπληρώθη. Τὰ ἀρχαῖα κατεγράφησαν εἰς τέσσαρα κεχωρισμένα εὐρετήρια κατὰ τὴν ἐξῆς τάξιν : Λίθινα, Ἐπιγραφαί, Μικροτεχνήματα, Κεραμικὴ. Προετάχθη δὲ τοῦ ἀριθμοῦ τὸ ἀρχικὸν γράμμα ἐκάστης κατηγορίας· τῶν γλυπτῶν καὶ τῶν ἐπιγραφῶν ἐξηρήθησαν οἱ ἀριθμοὶ τοῦ παλαιοῦ εὐρετηρίου, διὰ πρακτικοὺς κυρίως λόγους.

Συνεχίσθη ἐπίσης ὁ καθαρισμός, ἡ συγκόλλησις καὶ συμπλήρωσις τῆς κεραμικῆς καὶ τῶν γλυπτῶν, δι' εἰδικῶν τεχνιτῶν, ὡσαύτως δὲ ἡ ἀποκατάστασις τῶν γραπτῶν στηλῶν τῆς Δημητριάδος, αἱ ὁποῖαι μέχρι τοῦδε παρέμενον ἀποθηκευμένα².

Εἰς τὰς αἰθούσας τοῦ ἀνακατασκευασθέντος κτηρίου τοῦ Μουσείου κατεσκευάσθησαν βάθρα ἐπενδεδυμένα διὰ μαρμάρου πρὸς ἑκθεσιν τῶν γραπτῶν στηλῶν (Αἰθουσαι Α, Β, Δ καὶ Ε) καὶ συνεπληρώθησαν ἀλλαγαί τινες εἰς τὴν διάταξιν τῶν ἐκθεμάτων τοῦ προθαλάμου τοῦ Μουσείου.

Εἰς τὰς νέας ἀποθήκας, ἐξ ἄλλου, ἀπετέθησαν τὰ ἐκθέματα κατὰ κατηγορίας (Ἀποθήκη γλυπτῶν καὶ ἐπιγραφῶν, μικροτεχνιμάτων καὶ κεραμικῆς) καὶ ἐτοποθετήθησαν μεταλλικὰ στηρίγματα καὶ ρυμοὶ ἐξ ὕλικου dexion.

Ἡ κατάταξις τοῦ ἀπεράντου προϊστορικοῦ ὕλικου τοῦ Μουσείου συνεπληρώθη κατὰ τὸ παρὸν ἔτος, ἀφῆθη δὲ διὰ τὸ μέλλον μόνον ἡ συμπλήρωσις τῶν ἀγγείων.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν, ὥς ἦτο ἐπόμενον, πολλὰ παλαιὰ εὐρήματα συνεπληρώθησαν ἢ κατενοήθησαν ἀκριβέστερον, ἄλλα δὲ ἐνεφανίσθησαν μὲ νέαν μορφήν, μετὰ τὸν λεπτομερῆ καθαρισμόν. Ἡ ἀνακοίνωσις τῶν περιπτώσεων αὐτῶν θὰ γίνῃ ἀλλοχού.

2. *Μουσείον Λαρίσης.* Κατὰ τοὺς μῆνας Ὀκτωβρίου, Νοέμβριον καὶ Δεκέμβριον ἐπανεκθετικαὶ ἐργασίαι ἐγένοντο καὶ εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Λα-

ρίσης, ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν ἡμῶν, διὰ τῶν ἀρχαιολόγων Μαρίας Θεοχάρη καὶ Ἑλένης Γουριώτη καὶ εἰδικῶν τεχνιτῶν.

Συνεπληρώθη ἡ καταγραφὴ τῶν γλυπτῶν καὶ τῶν ἐπιγραφῶν εἰς εἰδικὰ δελτία καὶ ἐφωτογραφήθη τὸ σύνολον σχεδὸν τοῦ ὕλικου αὐτοῦ, κατὰ τὸ δυνατόν δὲ προωθήθη καὶ ἡ καταγραφὴ τῶν μικροτεχνιμάτων καὶ τῆς κεραμικῆς. Τὰ εὐρήματα τῶν Γερμανικῶν ἀνασκαφῶν τῆς περιοχῆς Λαρίσης ἐπεξεργάσθησαν καὶ ἐφέτος οἱ ἀνασκαφεῖς, προετοιμάζοντες τὴν τελικὴν αὐτῶν δημοσίευσιν.

Τὰ κυριώτερα γλυπτὰ τοῦ Μουσείου ἐξετέθησαν ἐπὶ βάθρων προσωρινῶς, ἐνῶ ἔλλειπει χώρου ἐντὸς τῆς μοναδικῆς αἰθούσης τοῦ Μουσείου, αἱ πλεῖσται τῶν ἐπιγραφῶν παρέμειναν εἰς τὸ προαύλιον, ὅπου ἀνηγέρθη ὑπόστεγον καὶ μικρὸν φυλακεῖον. Τὴν ἐπισκευὴν τῆς ὀροφῆς τῆς αἰθούσης καὶ τὴν τοποθέτησιν φωτιστικῶν σωμάτων ἀνέλαβεν ὁ Δήμος τῆς Λαρίσης.

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΝ ΙΩΛΚΩ

Μετὰ διετὴ διακοπὴν, ἐπανελήφθησαν αἱ ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Ἰωλκῷ, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Πρβλ. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1960, 55 ἐξ.). Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἡ Ἀρχαιολ. Ἑταιρεία ἐξηγόρασε δύο τῶν ὑπερκειμένων τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου οἰκημάτων, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Βελισσαρίου· ἐπειδὴ ὅμως ἡ κατεδάφισις αὐτῶν δὲν ἐπετεύχθη ἐν τῷ μεταξύ, αἱ ἀνασκαφαὶ προσέλαβον τὸν χαρακτῆρα στρωματογραφικῆς ἐρεῖνης.

Εἰς τὸ μυκηναϊκὸν ἀνάκτορον ἐμελετήθη κυρίως τὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς καὶ διεπιστώθη, ὅτι ἡ καταστρέψασις τὸ κτήριο πυρκαϊὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ χρονικῶς εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙ C:Ι περίοδον καὶ μάλιστα περὶ τὸ τέλος τῆς πρωιμωτέρας αὐτῆς φάσεως, ἥτοι περὶ τὸ 1200 π.Χ. Ἐν μέσῳ μυρίων δυσχερειῶν, λόγῳ τοῦ ἐπικρεμένου μεσαιωνικοῦ τείχους, ἀπετολήθη ἡ ἀνασκαφὴ τμήματος μεγάλης αἰθούσης τοῦ ἀνακτόρου, περικλειομένης ὑπὸ μακροῦ τοίχου (μήκους 11 μ. περίπου). Ἐπειτα ἐμελετήθη ἡ θεμελίωσις τοῦ ἀνακτόρου ἐν τομῇ καὶ ἐγένοντο λίαν ἐνδιαφέρονται παρατηρήσεις περὶ τῆς ἀμέσως παλαιότερας ἀρχιτεκτονικῆς φάσεως (ΥΕ ΙΙΙ Α).

Εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων δεκάδων μέτρων νοτιώτερον τοῦ ἀνακτόρου, ἡ σκαφὴ ἐντὸς μεγάλης τάφρου εἰς βάθος ἐπέτρυνε τὴν λεπτομερῆ σπουδὴν τῶν ἀλλεπαλλήλων στρώσεων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τῆς Πρωτογεωμετρικῆς Περιόδου. Εἰς τὰ ἀνώτατα στρώματα, πλὴν μεταγε-

2. Εἰς τὴν καταγραφὴν τῶν ἐκθεμάτων ἐβοήθησαν αἱ ἀρχαιολόγοι Αἰκατέρ. Παπαζαφείρη καὶ Μ. Θεοχάρη· ἡ συγκόλλησις τῶν ἀγγείων ἀνετέθη εἰς τὸν Ἀ. Μαρῖνην, τῶν δὲ γλυπτῶν εἰς τὸν Μ. Νικολάκην.

νεστέρων κτισμάτων και τάφων, εύρεθησαν κεραμικά λείψανα των ελληνιστικών χρόνων, του Δ' και Ε' π.Χ. και τινα παλαιότερα (ἀρχαϊκά και γεωμετρικά).

Τὸ Πρωτογεωμετρικὸν στῶμα εἶχε πάχος 1,50 ἕως 2,00 μ., περιελάμβανε δὲ οἰκοδομικὰ λείψανα τ ε σ σ ἄ ρ ω ν ἔ π α λ λ ἡ λ ω ν φ ἄ σ ε ω ν. Καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἡ Ἰωλκὸς εἶναι ἡ πρώτη θέσις ἐν Ἑλλάδι εἰς τὴν ὁποίαν γίνεται παρομοία διαπίστωσις.

Τὰ οἰκήματα ἔχουν λιθόκτιστον κρηπίδα καὶ εἶναι εὐθυγράμμου κατόψεως· περισσότερα ὅμως στοιχεῖα πρὸς τὸ παρὸν ἔλλειπουν, ἐπειδὴ τὰ οἰκήματα ἀπεκαλύφθησαν ἐν τομῇ· θὰ ἀπαιτηθῇ προφανῶς πολὺ εὐρύτερα ἔρευνα εἰς τὸ μέλλον διὰ τὴν συλλογὴν ἐπαρκῶν στοιχείων περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Πρωτογεωμετρικῆς Περιόδου ἐν Ἰωλκῷ. Τὸ πρόβλημα ἐνέχει ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν ἑλληνικὴν πρωτοϊστορίαν.

Μέγα πλῆθος ὀστράκων ἀγγείων συνελέγη ἐκ τῶν ἀλλεπαλλήλων στρώσεων τῆς ἐπιχώσεως, ἀλλὰ τὸ ὕλικόν δὲν ἐμελετήθη ἀκόμη πλήρως. Ἐξ ἄλλου, λίαν ἐνδιαφέροντα ὑπῆρξαν τὰ εὐρήματα τάφων παιδικῶν, οἱ ὅποιοι ἔκειντο μεταξὺ τῶν οἰκημάτων.

Τὸ σπουδαιότερον πόρισμα τῶν ἀνασκαφῶν ὑπῆρξεν ἡ διαπίστωσις συνεχείας εἰς τὴν κεραμικὴν τῶν ὀψίμων μυκηναϊκῶν καὶ τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων.

Τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώματος ἡρευνήθη μόνον τὸ ἀνώτατον μέρος καὶ εἰς ἔκτασιν περιορισμένην. Μεταξὺ τῶν σπουδαιωτέρων εὐρημάτων περιλαμβάνονται τεμάχια μεγάλου κρατήρος μὲ παραστάσεις μορφῶν ἐν σειρᾷ, ὅπως τὸ περίφημον ἐκ Μυκηνῶν «ἀγγεῖον τῶν πολεμιστῶν».

Ι. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΝ ΚΡΑΝΝΩΝΙ

Ἡ ἀγρία ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων σύλησις τάφων κατὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1959 καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα σκαφὴ αὐτῶν κατὰ τὸ θέρος τοῦ αὐτοῦ ἔτους (Πρβλ. Ε. Πρωτονοταρίου - Δεϊλάκη, Κτιστὸς πυραμιδοειδὴς τάφος ἐκ τοῦ νεκροταφείου Κραννῶνος, Θεσσαλικά Γ' (1960) 29 ἑξ.), ὑπῆρξεν ἡ ἀφορμὴ εὐρύτερας ἐρεύνης τῆς θέσεως κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1960. Κατ' αὐτὴν ἀνεσκάφησαν πλήρως δύο κτιστοὶ τάφοι, καλυπτόμενοι ὑπὸ τύμβων, δοκιμαστικῶς δὲ ἀνεσκάφησαν τρεῖς τύμβοι παρὰ τὴν ἀκρόπολιν, ἐπὶ τῶν ὁποίων οἱ ἀρχαιοκάπηλοι, ἐπανελθόντες εἰς τὸ μεταξὺ, εἶχον ἤδη ἀνεπιτυχῶς ἐπέμβει.

Ὁ χώρος τῆς ἀκροπόλεως καὶ ἡ περίξ ἔκτασις ἡρευνήθησαν, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, ἐπισταμένως, περισυνελέγησαν δὲ σπουδαῖα γλυπτὰ καὶ ἐπιγραφικὰ μνημεῖα· συνετελέσθη δὲ καὶ ἡ τοπογρά-

φησις τῆς ἐκτάσεως, διὰ νὰ διευκολυνθῇ ἡ κήρυξις τοῦ χώρου ὡς ἀρχαιολογικοῦ. Τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν καὶ ἐρευνῶν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐκτεθοῦν ἐνταῦθα διὰ μακρῶν, παρέχονται ὅμως ἐν συνεχείᾳ τὰ κυριώτερα αὐτῶν, ὑπὸ μορφὴν προσωρινῆς ἐκθέσεως. Ἡ ὀριστικὴ δημοσίευσις εὐρίσκεται εἰς τὸ στάδιον τῆς τελικῆς ἐπεξεργασίας.

Τὰ κατὰ τὴν τοπογραφίαν τῆς ἀρχαίας Κραννῶνος εἶναι ὅπωςδῆποτε γνωστὰ (R.E. ἄρθρ. *Krannon Stählin*, Hellen. Thessal. 1924, III ἑξ.)· τοῦ τοπίου κυριαρχεῖ ἡ μεγάλη ἀκρόπολις («Κάστρο»), χαμηλὴ τραπεζιόσχημος ἑξάρσις μήκους 520 μ. καὶ πλάτους 350 μ., ἀπέχουσα 25 χιλίομ. ΝΔ. τῆς Λαρίσης καὶ 2,5 χιλ. πρὸς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν ὑπὸ τοῦ ὁμωνύμου χωρίου (Χατζηλάρ). Κατὰ μήκος τῆς ἀγροτικῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία ἀπὸ τοῦ Κάστρου ἄγει πρὸς τὸ νοτιώτερον κείμενον χωρίον Δοξαρά, ἀκολουθοῦσα ἐν μέρει τὴν κατεύθυνσιν τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς, διακρίνονται τύμβοι κατὰ σειράν, χωροῦντες μέχρις ἀποστάσεως 3 περίπου χιλιομέτρων πρὸς τὰ ΝΑ. Δεκαπέντε τοῦλάχιστον τύμβοι εἶναι σήμερον ὁρατοί, ἄλλοι δὲ τινες ἔχουν ἰσοπεδωθῇ διὰ τοῦ μηχανικοῦ ἀρότρου. Ἐξ ἄλλου οἱ πλείστοι ἀνεσκάφησαν ἀπὸ δεκαετηρίδων ὑπὸ τῶν χωρικῶν ἢ ὀργανωμένων ἀρχαιοκαπήλων.

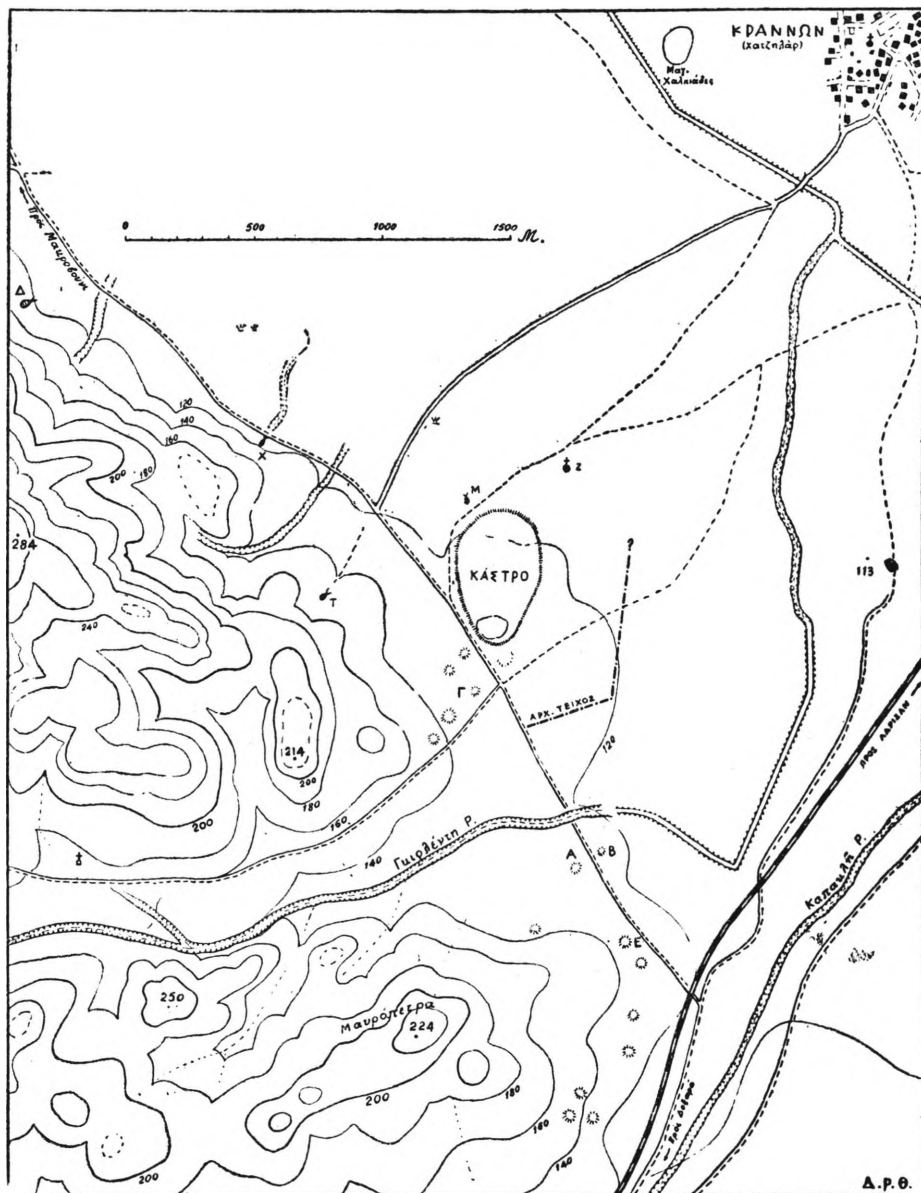
Οἱ δύο πλήρως ἀνασκαφέντες ὑφ' ἡμῶν τάφοι κεῖνται πλησιέστατα ἀλλήλων, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ πρὸς Δοξαράν καὶ εἰς ἀπόστασιν 1,5 χιλιομ. νοτιώτερον τῆς ἀκροπόλεως (Πρβλ. Τοπογρ. σχέδιον 3 Α καὶ Β).

Ὁ τάφος Α (Σχ. 3) εἶχε κατὰ τὸ ἀνώτερον μέρος ἀνασκαφῇ ὑπὸ τῆς Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη (Πρβλ. Θεσσαλικά Γ', ἑ.ἀ., 44 - 45 καὶ εἰκ. 11), εὐρέθη δὲ πλήρως σεσυλημένος. Ἐκτισμένος ἰσοδομικῶς ἐκ λαξευτῶν πορολίθων, ἀποτελεῖται ἐκ τετραγώνου θαλάμου, πλάτους μ. 3,15 καὶ μήκους 3,17 μ., θύρας εὗρους μ. 1,03 καὶ στομίου μήκους 1,18 μ. καὶ πλάτους 1,37 μ. Τὸ δάπεδον, μ. 0,16 χαμηλότερον τῆς φλιάς τῆς θύρας, εἶναι ἐστρωμένον διὰ μεγάλων πλακῶν πάρου, ἐνῶ τὸ στόμιον εἶναι κατὰ 0,22 μ. ὑψηλότερον τοῦ κατωφλίου. Δρόμου κτιστοῦ λείψανα δὲν ὑπάρχουν. Ἡ θύρα εὐρέθη πεφραγμένη διὰ λίθων ἀτάκτων, ἀποτελούντων προφανῶς τὸν διαλυθέντα ὑπὸ τῶν συλητῶν τοῖχον ἀποφράξεως. Τὸ ὀριζόντιον ἐνταῦθα ὑπέρθυρον εἶναι διερρηγμένον ἐν τῷ μέσῳ καὶ χρηθεῖς στηριξεως (Πίν. 154 δ, ε).

Ἡ στέγασις τοῦ θαλάμου γίνεται διὰ διπλῆς συγκλίσεως τῶν τεσσάρων πλευρῶν αὐτοῦ, ἀπὸ ὕψους 1,31 μ., ὅσον εἶναι τὸ ὀρθογώνιον παραλ-

ληλεπίπεδον τμήμα τῆς βάσεως τοῦ θαλάμου. Δημιουργεῖται οὕτω μία κόλινος πυραμὶς καὶ ἐπ' αὐτῆς δευτέρα, ὀξυτέρα. Κατὰ τὴν γένεσιν

δεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ἐπεὶδὴ ἡ σύγκλισις τῶν τοιχωμάτων εἶναι ὁμοιόμορφος καὶ διότι ὁ κορυφαῖος λίθος (« τὸ κλεῖδι ») εὗρέθη ἐντὸς τοῦ

Σχ. 2. Κραννών. Τοπογραφικὸν διάγραμμα τῆς περιοχῆς

τῆς δευτέρας πυραμίδος ὑπάρχει στενὴ ἐξέχουσα ταινία, δίκην διαζώματος ἢ κοσμοφόρου. Ὡς εἰπομεν, τὸ ἄνω μέρος τοῦ τάφου εἶναι κατεστραμμένον καὶ οὕτω δὲν σώζεται πλήρως ἡ ἰδιόρρυθμος αὕτη στέγη· περὶ τῆς μορφῆς ὁμῶς αὐτῆς οὐ-

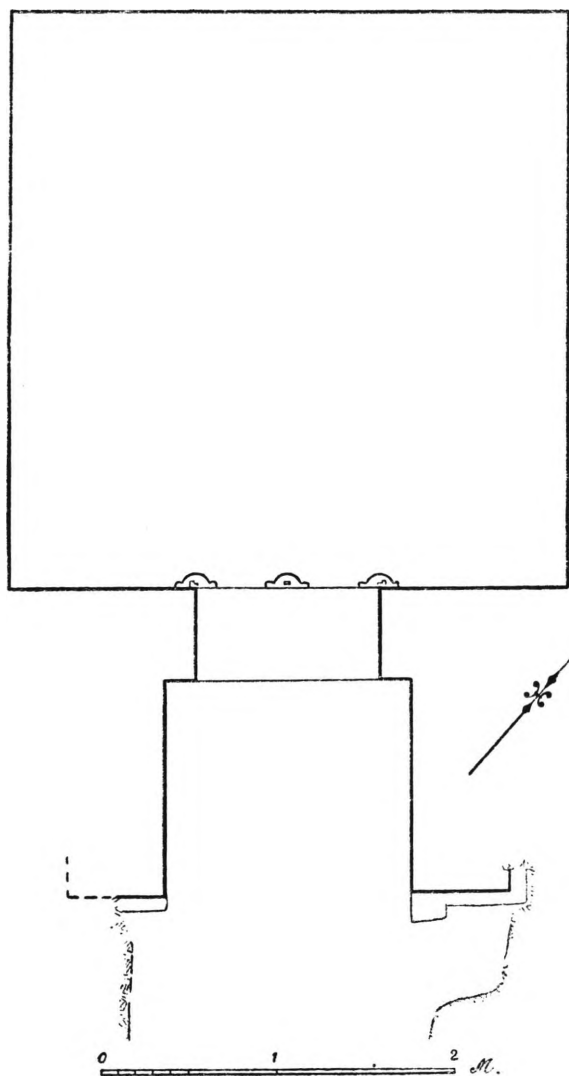
τάφου (διαστάσεις: 0,28 X 0,33 μ., πᾶχος 0,18 μ.). Τὸ σωζόμενον ὕψος τοῦ τάφου εἶναι ἀπὸ τοῦ δαπέδου μ. 3.23, ἐνθ' τὸ ἀρχικὸν ὑπολογίζεται εἰς 4.20 καὶ πλέον.

Εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ θαλάμου εὗρέθησαν τε-

μάχια άγγείων μελανομόρφου ρυθμού (Kleinmisterschalen), έρυθρομόρφων του Ε' π.Χ. αιώνας καί τινων του Δ' αί. Έξ αυτών ο τάφος δέν είναι δυνατόν νά χρονολογηθῇ άκριβώς, άλλ' εκ των

νά υπάρχουν πολλά, αλλά αί επί τού άρχαιότερον διαφοραί του τάφου Α είναι καταφανείς.

Ο τάφος Β (Σχ. 4) κείται όλίγα μέτρα πρὸς άνατολάς του πρώτου (Α), καλύπτεται ό-

Σχ. 3. Κρανών. Κάτοψις τάφου Α

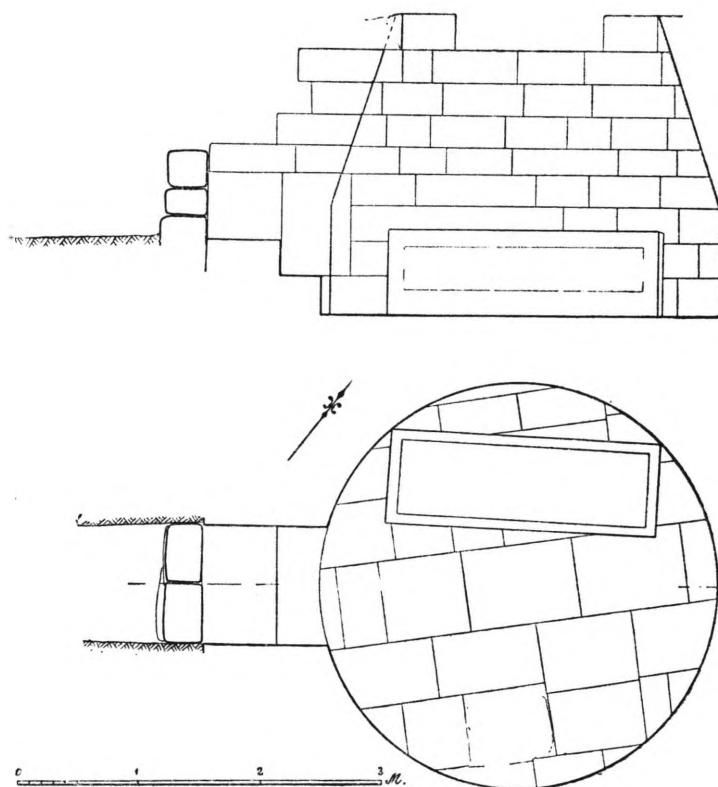
επί μέρους μορφικών αυτού στοιχείων (τρόπος στεγάσεως, έλλειψις δρόμου κλπ.) συνάγομεν ότι είναι πιθανή ή τοποθέτησίς του εις τās άρχάς του Δ' αιώνας π. Χ. Διότι φαίνεται κατά πολύ πραιμώτερος του πυραμιδοειδοϋς τάφου τῆς Κρανώνος, τόν όποϊον άνέσκαψεν ή Ε. Πρωτονοταρίου Δεϊλάκη (Θεσσαλικά, ξ.ά., 29 έξ.), του β' ήμισιου του Δ' αιώνας. Στοιχεΐα κοι-

μοίως υπό τύμβου καί ειχεν επίσης συληθῇ από μακροϋ ό ιδιοκτήτης του άγροϋ μάλιστα ειχε καταστρέψει τὸ άνωτερον μέρος του τάφου, άποκαλυθέν διά τῆς καλλιιεργείας, χάριν των ωραίων κυβολίθων, τούς όποίους μετεκόμισεν εις τὸ χωρίον.

Είναι εκτισμένος ισοδομικώς διά θαυμασίως είργασμένων κατά τήν επιφάνειαν κυβολίθων

σκληροῦ ἐπιχωρίου πωρολίθου, με ἄρμους τριχοειδεῖς, τονιζομένους διὰ λοξοῦ λαξεύματος (Πίν. 154 β). Ὁ θάλαμος εἶναι κυκλικός, διαμέτρου 3,28 μ., ἡ εἰς αὐτὸν δὲ εἰσοδος γίνεται διὰ στενοῦ στομίου ἐκ δύο βαθμίδων (Πίν. 154 γ) πλάτους 0,97 μ. καὶ μήκους μόλις 0,62 μ., ἄνευ θυροφύλλων. Τὸ στόμιον ἀποφράσσει ἐξωτερικῶς τειχίον πάχους 0,32 μ., σωζόμενον εἰς ὕψος 0,70 μ.

τὴν παράδοσιν τῶν ἀρχαϊκῶν, γεωμετρικῶν καὶ μυκηναϊκῶν θολωτῶν τάφων τῆς Θεσσαλίας (Ἀρχαϊκὸς τῆς Φαρσάλου, Ν. Βερδελῆς, ΠΑΕ 1951, 157, 1952, 185 καὶ 1953 πίν. II, Πρωτογεωμετρικὸς-γεωμετρικὸς Ἰωλκοῦ κλπ.), τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ τὴν τελείωσιν, με τὸ πνεῦμα καὶ τὴν τεχνικὴν τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ Ε' π.Χ. αἰῶνος.

Α. Ρ. Ο.

Σχ. 4. Κρανῶν. Τομή καὶ κάτοψις τάφου Β

καὶ εἰς τρεῖς δόμους. Δρόμον κτιστὸν δὲν παρετηρήσαμεν, ἀλλὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐλλείψει χρόνου, ἡ ἔρευνα τοῦ τάφου δὲν ὠλοκληρώθη κατὰ τὸ σημεῖον αὐτό.

Ὁ θάλαμος στεγάζεται κατὰ τὸν ἐκφορικὸν τρόπον, εἶναι δηλ. θολωτός, τοῦ κώνου ἀρχομένου ἀπὸ ὕψους 0,89 μ. καὶ σχηματιζομένου διὰ λαξεύσεως τῶν δόμων, ὥστε ἡ γενέτειρα τοῦ κώνου νὰ εἶναι εὐθεῖα ἢ τοῦλάχιστον περίπου εὐθεῖα. Τὸ σωζόμενον ὕψος τῆς θόλου ἀπὸ τοῦ δαπέδου εἶναι μ. 2,45, τὸ ἀρχικὸν ὅμως, ἐὰν ὁ κῶνος ἦτο πλήρης, πρέπει νὰ ἔφθανε τὰ 5 μέτρα.

Καθ' ὅλου ὁ τάφος αὐτὸς φαίνεται νὰ συνεχίζη

Πράγματι, τὰ ἐντὸς τῆς θόλου τοῦ τάφου γεγνόμενα εὐρήματα μαρτυροῦν περὶ μιᾶς τόσον ὑψηλῆς χρονολογίας, ὡς θὰ εἶδομεν ἐν συνεχείᾳ.

Ἐπὶ τοῦ διὰ πλακῶν πώρου ἐστρωμένου δαπέδου τῆς θόλου εὐρέθη ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου σαρκοφάγος πωρίνη, μήκους 2,22 μ. καὶ πλάτους 0,77 μ., φέρουσα πρὸς κόσμον ἀπλοὺν πλαίσιον· ἵχνη τῶν γραφῶν δὲν διετηρήθησαν, ἐκ τῶν εἰς τὸν πυθμένα ὅμως φαινομένων τὸρμων εικάζεται ἡ παρουσία ξυλίνης λάρνακος. Ἄλλης σαρκοφάγου τεμάχια καὶ μέρος τοῦ πυθμένου εὐρέθησαν πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ τάφου.

Ἐλάχιστα ὅσα εὐρέθησαν ἐντὸς τῆς θόλου

και ἔτι ὀλιγώτερα ἴχνη καύσεως, παρὰ τὰ ὁποῖα και τεμάχια ἀλαβάστρου. Ἐπὶ τοῦ διαπέδου τέλος και κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τὰ τεμάχια τῆς δευτέρας σαρκοφάγου εὐρέθησαν πολλὰ τεμάχια μεγάλου ἀγγείου (στάμνου), κοσμουμένου κατὰ τὸν ἐρυθρόμορφον τρόπον διὰ παραστάσεως διονυσιακοῦ χαρακτήρος, συνήθους εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ (Πίν. 155 α).

Τὸ ἀγγεῖον αὐτό, χρονολογούμενον περὶ τὰ τέλη τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ Ε' π. Χ. αἰῶνος, ἐπιτρέπει τὴν χρονολόγησιν και τοῦ τάφου εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ Ε' αἰῶνος· διότι και ἂν ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχικὴν ταφήν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατετέθη εἰς τὸν τάφον πολὺ μετὰ τὴν πρόσκτησίν του, ἀφ' ἑτέρου δὲ τίποτε νεώτερον δὲν εὐρέθη ἐν τῇ ἐπιχώσει.

Ἐπὶ τριῶν ἐτέρων τύμβων ἀνεσκάψαμεν δοκιμαστικῶς διὰ νὰ προλάβωμεν τὴν σύλησιν. Και

0,58 μ., πάχος 0,10-12 μ. Ἀνάγλυφος παράστασις ἐφήβου ἱσταμένου πρὸς δεξιὰ, φέροντος ἱμάτιον και προτείνοντος τὴν δεξιὰν κεκαμμένην και ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἄνω, διὰ τῆς ἀριστερᾶς δὲ κρατοῦντος γραπτῶς δεδηλωμένην ποτὲ ράβδον. Γραπταὶ ἦσαν προφανῶς και ἄλλαι λεπτομέρειαι (ἀνθέμιον, σάνδαλα). Ἡ κεφαλὴ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀποτετριμμένη και ἡ ἔκφρασις ἀδηλος, ἀλλ' ἡ ἐλαφρὰ αὐτῆς κλίσις εἶναι φανερά και προσδίδει τόνον θλίψεως εἰς τὴν φυσιογνωμίαν τοῦ νέου. Τὴν μορφήν χαρακτηρίζει στατικότης μᾶλλον ἢ κίνησις και αὐτὴ δὲ ἡ ἄνεσις τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους μόλις ὑποδηλοῦται. Τὰ γυμνὰ μέρη φαίνονται ὑπὲρ τὸ δέον ἴσως τρυφερά και ἄτονα, ἐνῶ τὸ ἱμάτιον προσκολλᾶται εἰς τὸ σῶμα κατὰ τρόπον ὅχι πολὺ πειστικόν. Ἀτέλεια καταφανὴς ἐνός ἐπαρχιακοῦ ἐργαστηρίου, θεσσαλικοῦ ἀσφαλῶς (Λάρισα;). Εἰς τὴν σειράν τῶν προϊόντων

Σχ. 5. ΙΛQXINO MNAMA = Ἰλqξίνο μνᾶμα

οἱ τρεῖς κεῖνται πολὺ πλησίον τῆς ἀκροπόλεως και πρὸς τὰ ΝΔ., παρὰ τὴν ὁδὸν ἣ ὁποία ὁδηγεῖ πρὸς τὸ χωρίον Βούναινα. Εἰς τοὺς δύο ἡ δοκιμὴ ἔδειξεν ὅτι ἡ καταστροφὴ ἦτο ὁλοκληρωτικὴ, ἐνῶ εἰς τὸν τρίτον, τὸν μεγαλύτερον, ἀπεδείχθη ὅτι δὲν ὑπεκρύπτετο κτιστὸς τάφος, ἀλλὰ πιθανῶς τάφοι κιβωτιόσχημοι ἢ σαρκοφάγοι. Τὸ μέγα βάθος και ὁ ὄγκος τῶν ἐπιχωμάτων δὲν ἐπέτρεψαν πλήρη τοῦ τύμβου σκαφήν μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τῶν τάφων. Ἡ ἔρευνα και εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πρέπει νὰ συνεχισθῇ.

Ἡ εἰκονιζομένη (Πίν. 156 γ) ἐπιτύμβιος στήλη τοῦ Ἰλξίνου (;) εὐρέθη πρὸς τὰ ΒΔ. τῆς πόλεως, ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ πρὸς τὸ χωρίον Ταουσάνη και τὸν ἀρχαῖον Ἀτραγα (Ἀλήφακα), πλησίον τῆς πηγῆς «Διμονέρι» (θεωρουμένης ὑπὸ τῶν ἐπιχωρίων ἱαματικῆς και παρετυμολογουμένης ἐκ τοῦ Δαιμονονέρι). Ἡ στήλη ἀπειχίσθη μερίμνη τοῦ Σταθμάρχου χωροφυλακῆς Ἀγ. Ἀναργύρων ἐκ τῆς οἰκίας τοῦ ἐδρόντος χωρικοῦ τοῦ συνοικισμοῦ «Σταυροδοδωραϊκά» και μετεφέρθη ὑφ' ἡμῶν εἰς τὸ Μουσεῖον Λαρίσης (ἀριθ. εὑρετ. 798), ὅπου συνεκολλήθησαν τὰ δύο τμήματα αὐτῆς και συνεπληρώθησαν τὰ ἐλάχιστα ἐλλείποντα τμήματα.

Ύψος μετὰ τοῦ ἀνθεμίου 1,80 μ., πλάτος 0,535-

τοῦ ἐργαστηρίου αὐτοῦ ἢ στήλη τῆς Κραννῶνος προσθέτει ἓνα ἀκόμη τύπον χρονολογούμενον εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ Ε' π.Χ. αἰῶνος. Διότι πλὴν τῶν μορφικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα συνηγοροῦν διὰ μίαν ὁπωσδήποτε ὑψηλοτέραν, ἐντὸς τῶν ὁρίων αὐτῶν χρονολόγησιν, ἐπιγραφὴ, κεχαραγμένη κατὰ τὸ μέσον περίπου τῆς δεξιᾶς στενῆς πλευρᾶς, παρέχει και ἐπιγραφικὰ τεκμήρια.

Τὸ κόππα εἶναι καθαρὸν μετὰ τὸ Λ, ὥστε φρονῶ ὅτι πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ ἀνάγνωσις Ἰλ ο χ ί ν ο. Ἀφ' ἑτέρου, ἐνῶ τὸ διπλοῦν Q X = Ξ εἶναι ὅχι ἀσύνηθες, ὁ τύπος Ἰλξίνος δὲν μαρτυρεῖται, καθ' ὅσον γνωρίζω (Τὸ ὑπὸ Διοσκουρίδου φερόμενον Ἐλξίνη, φυτόν, ἔχει πιθανῶς σχέσιν τινά· Ἐλξίνος-Ἰλξίνος;). Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων πάντως ἀνάγεται εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ Ε' αἰῶνος.

Ἀξιόλογος ἐπιγραφὴ εἰς θεσσαλικὴν διάλεκτον, μνημονεύουσα ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Κραννῶνι, εὐρέθη εἰς θέσιν «Χαβούζι» (κατὰ τὴν δήλωσιν παρעρεθέντος εἰς τὴν εἵρεσιν χωρικοῦ), περίπου 500 μ. ΒΔ. τῆς ἀκροπόλεως, παρὰ τινα πηγὴν. Ἡ στήλη (Μουσεῖον Λαρίσης, ἀριθ. εὑρ. 761) εἶναι ἐλλιπής, περιλαμβάνει δὲ τμήματα δύο τιμητικῶν ψηφισμάτων τῶν Κραννω-

νίων· τὸ πρῶτον ἀναφέρεται ὅτι κατετέθη ἐν τὸν ναὸν τοῖ Ἄπλωνος τοῖ Προϋρνίου. Ἡ τελευταία λέξις δὲν ἀναγινώσκεται εὐχερῶς (Προϋρνίος Ἀπόλλων, ἤτοι Προέρνιος - Πρόερνα, πόλις θεσσαλική, δὲν εἶναι γνωστός ἄλλοθεν). Εἰς τὸ δεύτερον ψήφισμα τιμᾶται *Θιόδουρος ὁ στρατ/- - /ος*. Στρατηγός, εἶναι βεβαίως εὐκόλος συμπλήρωσις, ἀλλ' ὅχι πολὺ ἀσφαλής.

Δευτέρα ἐπιγραφή περισυνελέγη ἐκ τῆς θέσεως «Καραέρι», 1,5 χιλίωμ. ἀνατολικῶς τῆς πόλεως, ὑποδείξει τοῦ φιλαρχαίου κ. Ἰωάννου Ζαχαριά. Εἶναι ψήφισμα προξενικὸν τῶν ἀρχῶν τοῦ Β' αἰ. π.Χ. (Μουσεῖον Λαρίσης ἀριθ. 760).

Τρίτη ἐπιγραφή ἀπετειχίσθη ἐξ οἰκίας τοῦ βορείωτερον τῆς Κραννῶνος συνοικισμοῦ «Σταυροδοχωραῖκα», ὑποδείξει τοῦ αὐτοῦ φιλαρχαίου Ι. Ζαχαριά καὶ μετεφέρθη εἰς τὸ Μουσεῖον Λαρίσης (ἀριθ. 762). Εἶναι προξενικὸν ψήφισμα, τῶν Ἀτραγίων (;), ἃν ἡ ἀνάγνωσις εἶναι ὀρθή.

Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή *Διὶ νοτίωι* ἐπὶ μνημειώδους στήλης, ὕψους 1,91 μ. καὶ πλάτους 0,51 - 0,53 μ., εὐρέθη ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ Ἀναστασίου, εἰς ἀπόστασιν 60 περίπου μέτρων νοτιώτερον τῆς Ἀκροπόλεως. Τὸ μνημεῖον ἔκειτο πιθανώτατα κατὰ χώραν ἐπὶ τῆς βάσεώς του, ὡς ἔδειξε πρόχειρος ἔρευνα.

Κραννῶν. Ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Κραννῶνος ἐπιφανειακά ἐρευνᾶται ἔδειξαν ὅτι ἡ θέσις κατοκεῖτο ἤδη ἀπὸ τῶν Νεολιθικῶν χρόνων (Πίν. 155 β). Λείψανα ἐπίσης ὄλων τῶν περιόδων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, περιλαμβανομένων μινυείων ἀγγείων καὶ ἀφθόνων μυκηναϊκῶν, εὐρίσκονται κατεσπαρμένα ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ «Κάστρου». Πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὸ παλαιότερον ὄνομα τῆς πόλεως Ἐφύρα δύναται ν' ἀποδοθῇ εἰς τὸν μυκηναϊκὸν τοῦλάχιστον συνοικισμόν. Μικρὰ τομὴ κατὰ τὸ ΝΔ. ἄκρον τῆς ἀκροπόλεως ἔδειξεν, ὅτι τὰ ἐπιφανειακά ὁστρακα δὲν εἶναι τυχαῖα καὶ σποραδικὰ λείψανα, ἀλλὰ προέρχονται ἐκ στρωμάτων τοῦ προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ. Παραδόξως, τὸν συνοικισμόν αὐτὸν παρῆδον οἱ παλαιότεροι.

Δι' ἐπιφανειακῶν ἐπίσης ἐρευνῶν ἐξηκριβώθη εἰς πλείστα σημεῖα ἢ ὑπαρξίς τείχους ὀχυρωματικοῦ τῆς ἀρχαίας πόλεως (τὰ λείψανα σημειοῦνται μὲ κάποιαν ἐλευθερίαν εἰς τὸ τοπογραφ. σχέδιον τῆς σελ. 178), πάχους 3,00 μ. Τὸ τεῖχος αὐτὸ κατεστράφη κατὰ μέγα μέρος πρὸ ἐτῶν, διὰ τὴν ἀπόληψιν λίθων, ἀλλὰ τὰ θεμέλια διατηροῦνται εἰς ἱκανὴν ἑκτασιν.

ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΛΑΡΙΣΗΣ

Ἡ ἀνακάλυψις παλαιολιθικῶν λειψάνων εἰς τὰς ὄχθας τοῦ Πηνειοῦ κατὰ τὸ 1958 ὑπῆρξε μία τῶν σπουδαιοτέρων ἐπιτυχιῶν τῶν Γερμανικῶν ἐρευνῶν εἰς τὴν Θεσσαλίαν (Πρβλ. V. Milojević, *Germania*, 36 (1958) 319 ἐξ.). Τὰ εὐρήματα αὐτά, ἀναγόμενα ἐν μέρει εἰς τοὺς μέσους χρόνους τῆς Παλαιολιθικῆς Ἐποχῆς (Μουστιαία Περίοδος), παρουσιάζουν ἐντελῶς ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, ἐπειδὴ εἶναι τὰ παλαιότερα καὶ ἀσφαλέστερα μέχρι τοῦδε Παλαιολιθικά λείψανα ἐν Ἑλλάδι, καίτοι δὲν προέρχονται ἐκ στρωματογραφικῶν θέσεων καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν εἶναι γεωλογικῶς χρονολογημένα. Ἀλλὰ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς στρωματογραφίας καὶ τῆς γαιοχρονολογίας ἐργάζεται ἤδη ὁ γεωλόγος H. Schneider, προετοιμάζων σχετικὴν δημοσίευσιν. Εἰς τὸ συγκεντρωθὲν εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Λαρίσης πλούσιον ὕλικόν, προστίθεται τῶρα καὶ τὸ προερχόμενον ἐκ περισυλλογῶν, γενομένων κατὰ Νοέμβριον 1960 εἰς τὴν παραπήνειον περιοχὴν τῆς Λαρίσης, ἐξ εἰκοσι νέων θέσεων.

Πρόκειται περὶ ἀποθέσεων τοῦ ποταμοῦ (Πίν. 157 α), εἰς τὰς ὁποίας τὰ ἐκ πυρίτου ἐργαλεῖα καὶ τὰ ἀπολιθωμένα ὀστᾶ ζῶων εὐρίσκονται ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας, κυρίως ἐκεῖ ὅπου τὰ παχέα στρώματα τῆς ἄμμου ἔχουν ἀποληφθῇ ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικόν ἢ ὑπὸ τῶν ὑδάτων τοῦ ποταμοῦ, ἀποκαλύπτονται στρώμα ποταμίων χαλίκων.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι οὐδαμοῦ τὰ λείψανα ταῦτα δύναται νὰ θεωρηθῶν ὡς εὐρίσκόμενα «κατὰ χώραν» καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ ἡ χρονολογία αὐτῶν μόνον ἐπὶ τῆς τυπολογίας στηρίζεται.

Ἐκ τῶν λιθίνων ἐργαλείων (ὑπὲρ τὰ 200), πολλὰ δύναται νὰ θεωρηθῶν δείγματα τῆς Μουστιαίας περιόδου (περίπου 100.000 π.Χ.)· εἶναι μετρίου μεγέθους ἀπολεπίσματα (ξέστρα, αἰχμαί, σπανιότερον λεπίδες) ἐκ καρνελίου (157 δ), εἰς αὐτὰ δὲ δύναται νὰ προστεθοῦν καὶ δύο πυρῆνες ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὕλικου. Ἀλλὰ τὰ πλείστα δυσκόλως προσδιορίζονται, ἐπειδὴ δὲν παρέχουν τὰ γνωστὰ τυπικὰ τῆς περιόδου αὐτῆς γνωρίσματα. Πιθανώτατα πρόκειται περὶ μιᾶς τοπικῆς παραλλαγῆς τῆς μουστιαίας τεχνικῆς, ἢ ὁποία, ὡς γνωστόν, εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένη καὶ εἰς τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολήν.

Ἄλλα φαίνονται ἀνήκοντα εἰς τὴν Νεωτέραν Παλαιολιθικὴν καὶ μάλιστα εἰς τοὺς προώμους αὐτῆς χρόνους (aurignacien), ἐνῶ μερικά—προερχόμενα μάλιστα ἐκ τεσσάρων μόνον θέσεων—δυσκόλως δύναται νὰ θεωρηθῶν Πα-

λαιολιθικά. Τινά τῶν τελευταίων αὐτῶν ὁμοιάζουν καταφανῶς πρὸς Μεσολιθικά ἐργαλεῖα, ἀλλὰ ἄνευ στρωματογραφικῶν δεδομένων εἶναι λίαν ἐπισφαλῆς ὁ χαρακτηρισμός.

Ἐκ τῶν ἀφθόνων ἀπολιθωμάτων τὰ ὁποῖα συνελέξαμεν (157 β), πλείστα ἀνήκουν εἰς μεγάλα ζῷα (ἐλέφαντας, ἵπποποτάμους, ρινοκέρους καὶ βοῦς (*Bos primigenius*), ἀλλὰ ἀκριβῆς προσδιορισμός αὐτῶν ὑπὸ εἰδικοῦ παλαιοζωολόγου ὁὐκ ἔγινεν ἀκόμη. Σημειοῦμεν ἐπίσης τμήμα ὅσπου ἵπποειδοῦς, μικρᾶς ἡλικίας.

Ἐπὶ τινων ἐκ τῶν ὁστῶν εἶναι φανερά ἡ ἐπέμβασις τῆς χειρὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἶναι οὕτω βέβαιον, ὅτι ἐκρησιμοποιήθησαν ὡς ἐργαλεῖα, προτοῦ ἀπολιθωθῶν. Ἀλλὰ τὰ βέβαια παραδείγματα εἶναι ἐλάχιστα καὶ νομίζω ὅτι πρὸς τὸ παρὸν δὲν δυνάμεθα νὰ ἰδῶμεν εἰς αὐτὰ τύπους ἢ νὰ ἐλέγξωμεν τὴν χρῆσιν.

Ἀκόμη σπουδαιότερα εἶναι τὰ ὀλίγα ἀπολιθωμένα σκελετικά λείψανα ἀνθρώπων, τὰ ὁποῖα καταρθώσαμεν νὰ ἀνεύρωμεν εἰς τρεῖς θέσεις, ἐγγύτατα τῆς Λαρίσης. Ἀνήκουν εἰς τὴν κρανιακὴν κάψαν ἀνθρώπου (Πιν. 157 γ), ὁ ὁποῖος ὀλίγον διέφερε τοῦ συγχρόνου *homo sapiens modernus* καὶ οὐδεμίαν ὁμοιότητα παρουσιάζει πρὸς τὸν Ἀνθρώπον τοῦ Neanderthal. Αὕτῃ τοῦλάχιστον εἶναι ἡ γνώμη Ἀμερικανῶν ἀνθρωπολόγων, οἱ ὅποιοι ἐξήτασαν τὰ λείψανα εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Λαρίσης (τρία τμήματα κρανίων, ἐξ ὧν τὰ δύο ἱνικά καὶ ἓν τμήμα μριαίου ὅσπου). Ἄλλο μεγαλύτερον τμήμα κρανίου εὗρέθη ἐν ἀπουσίᾳ μου εἰς τὰς ὄχθας τοῦ Πηνειοῦ, παρὰ τὴν Γεωργικὴν Σχολήν, ἀλλὰ δὲν φαίνεται τόσον ἰσχυρῶς ἀπολιθωμένον, ὡς τὰ ἄλλα.

Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετασθῶν ὑπὸ εἰδικῶν τὰ σπουδαιότατα αὐτὰ ἀνθρωπολογικὰ λείψανα, ἐκ τῶν ὁποίων πιθανῶς θὰ πλουτισθῶν αἱ γνώσεις μας περὶ τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ τύπου τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις ἔζησεν ἐν Θεσσαλίᾳ δεκάδας χιλιάδων ἐτῶν πρὸ ἡμῶν! Μέρος τῶν εὐρημάτων ἐκτίθεται εἰς τὸ Μουσεῖον Λαρίσης καὶ εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βόλου.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ — ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΑΙ ΑΡΧΑΙΩΝ

1. Δημητριάς

Στήλη ναϊσκόσχημος ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (ὕψ. 0,88 πλάτ. 0,78 μ.) με ἀνάγλυπτον παράστασιν ἱππέως καὶ γυνῆς ἱσταμένης εὗρέθη ἐντὸς ἀγροῦ τοῦ Θ. Πολυζῶη, παρὰ τὸ Ἱερὸν τῆς Πασικράτας, ἐν Δημητριάδι. Ἐπιγραφὴ πρωίμων ρωμαϊκῶν χρόνων: Ἀττικὸς Νικέρωτος ἡρώς (Μουσεῖον Βόλου ἀριθ. 718).

2. Φθιώτιδες Θῆβαι

Εἰς θέσιν «Στρώμα» πλησίον τῆς Ἀκροπόλεως (Κάστρο) εὗρέθησαν καὶ παρεδόθησαν ὑπὸ ιδιωτῶν τὰ ἐξῆς ἀρχαῖα, μνηνύοντα τὴν ὑπαρξιν Ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ: α. Κορμός ἐφήβου ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ἐλλιπὴς τὴν ἐνθετον κεφαλὴν καὶ τοὺς πόδας κάτω τῶν γονάτων· ἱμάτιον βαρὺ, πορπούμενον δεξιᾷ, ἐργασία καλὴ, ἐλληνιστικῶν χρόνων, ὕψος 0,51 μ. (ἀριθ. 720), β. Κορμός Ἀσκληπιοῦ ἐκ μαρμάρου, ἀκέφαλος, ἐλλιπὴς τὸν ἀριστερὸν πόδα καὶ τὴν δεξιάν (σώζεται μέρος τῆς ράβδου, ἐφ' ἧς ὄφεις). Ὑψος 0,47 μ. (ἀριθ. Μουσ. Βόλου 720), γ. Κορμός γυναικὸς ἀκέφαλος, ὕψ. σωζομένου 0,41 μ. δ. Τμήμα ἄνω μέρους κορμοῦ γυναικὸς ἐκ μαρμάρου (ἀριθ. 722), ε. Κεφαλὴ Ἀσκληπιοῦ (Σαράπιδος;) ἐκ μαρμάρου, ὕψους 0,20 μ., τέχνης μετρίας, ὁψίμων ἐλληνιστικῶν χρόνων (Πιν. 156 α) (ἀριθ. 723), ς. Κεφαλὴ παιδὸς ἐκ μαρμάρου, ἀποτετριμμένη, μεγέθους φυσικοῦ καὶ καλῆς ἐργασίας (ὕψ. 0,18. Ἀριθ. 724).

Ἐπιβάλλεται ἡ ἀνασκαφὴ τῆς θέσεως διὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Ἱεροῦ.

3. Πύθιον

Ἐξ οἰκιῶν τοῦ χωρίου περισυνελέγησαν καὶ κατετέθησαν εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Συλλογὴν Ἐλασσόνος (στεγαζομένην προσωρινῶς εἰς τὸ τουρκικὸν τέμενος) τέσσαρες ἀρχαῖαι ἐπιγραφαί, ἐξ ὧν μία ἀναθηματικὴ εἰς Ἀπόλλωνα καὶ ἑτέρα ἑμμετρος. Ἐξ ἄλλου παρὰ τὸν λόφον τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ὅπου τοποθετεῖται τὸ ἀρχαῖον Πύθιον καὶ εἰς τὴν θέσιν «Παλιόχανο», ἐντὸς ἀγρῶν ἰδιοκτησίας Σκρέτα, παρετηρήσαμεν λείψανα θεμελίων ἐκ πώρου, ἐν εἰδῇ στερεοβάτου, ἀνήκοντα πιθανῶς εἰς ναὸν (τοῦ Ἀπόλλωνος;). Τὸ θεμέλιον κατέστρεψαν οἱ ἰδιοκτῆται τοῦ ἀγροῦ καὶ διὰ τῶν λίθων ἐκτίσαν πρόχειρα οἰκήματα. Παρ' αὐτὰ σώζεται εἰς δύο τεμάχια βάθρον μαρμάρινον, ἐξεδροειδὲς μετ' ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς εἰς Ἀπόλλωνα, τὸ ὅποιον λόγῳ τοῦ ὄγκου ἀφέθη κατὰ χώραν.

Παρὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ λόφου τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀπεκαλύφθη τυχαίως κίων μονόλιθος καὶ ἀρράβδωτος, πιθανῶς παλαιοχριστιανικῶν χρόνων.

4. Δίλοφος (Χαλίτσι)—Λαρίσης

Εἰς τὴν θέσιν «Σαρλῖκα» τοῦ χωρίου αὐτοῦ, τὸ ὅποιον κεῖται 23 περίπου χλμ. ΝΝΑ τῆς Λαρίσης, ἀνευρέθη τυχαίως εἰς μικρὸν ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας βάθος πωρίνη πλάξ (0,95 X 0,48 μ., πάχος 0,135

μ.) με ἐνθέτους κατὰ σειρὰν τρεῖς γυναικεῖας κεφαλὰς ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (Πίν. 156 β), ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ὁ ἀναθηματικὸς χαρακτήρ τοῦ μνημείου εἶναι προφανής, ποία δὲ ἔρμηνεῖα πρέπει νὰ δοθῇ εἰς τὰς τρεῖς ἀναδυομένας κεφαλὰς δὲν εἶναι εὐκόλουν νὰ λεχθῇ (Χάριτες ;). Ἐπὶ τῆς ἰσοπέδου κορυφῆς τοῦ ὑψώματος « Σαρλῖκα » παρετηρήσαμεν πολλὰ ὀστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων (Δ' - Γ' αἰ.) καὶ ἄλλα μεταγενέστερα. Ἡ πωρίνη πλάξ εὐρέθη κατὰ τὴν ἀνατολικὴν κλιτὸν τοῦ λόφου, μετεφέρθη δὲ εἰς τὸ Μουσεῖον Λαρίσης (ἀριθ. 948).

5. Λάρισα

Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τῶν θεμελιῶν οἰκίας ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Παπακυριαζῆ εὐρέθη ἐλλιπὴς ἐπιγραφή (ἀναγραφὴ ὀνομάτων) τῶν ἀρχῶν τοῦ Γ' αἰ. π.Χ. (ἀριθ. 784). Ἄλλη, ἐπιτύμβιος, τῶν τελευταίων ρωμαϊκῶν χρόνων, περισυνελέγη ἐκ τοῦ ἀγροκηπίου Πυργιώτη κατὰ τὰ ΝΑ κράσπεδα τῆς πόλεως.

Εἰς τὸ Μουσεῖον Λαρίσης μετεφέρθησαν ἐπίσης γλυπτὰ τινα καὶ ἐπιγραφαί, ἀποκείμεναι εἰς τὸ Δημαρχεῖον τῆς πόλεως καὶ ἀποτελοῦσαι μέρος τῆς ἀξιολόγου συλλογῆς, τὴν ὅποιαν καταρτίζει ὁ Δήμαρχος κ. Δ. Χατζηγιάννης πρὸς πλουτισμὸν τοῦ Μουσείου.

Σπουδαῖα εὐρήματα ἤλθον εἰς φῶς κατὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ εἰς ἀποθήκην μετατραπέντος πρὸ πολλῶν ἐτῶν παλαιοῦ τεμένους τῆς Λαρίσης « Τεσλί Τζαμί », κειμένου ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Λ. Κατσώνη καὶ κατὰ τὸ τέρμα τῆς ὁδοῦ Κούμα. Τὴν κατεδάφισιν ἐπληροφορήθημεν τυχαίως, διὰ τῆς συνεχοῦς δὲ παρακολουθήσεως τῆς ἐργασίας καταρθώθη ἡ διάσωσις πολυτίμων ἀρχαίων, τὰ ὅποια ἄλλως θὰ ἐξεπιοῦντο ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν. Πρὸ τῆς ἐπεμβάσεώς μας ἦδη μέρος τῶν μαρμάρων, διὰ τῶν ὁποίων ἦτο ἐκτισμένον τὸ τουρκικὸν τέμενος, εἶχε πωληθῇ εἰς μαρμαρογλύφον τῆς Λαρίσης, ἀλλ' ἡ γενομένη ἐκ τῶν ὑστέρων ἔρευνα οὐδὲν ἀπέδωσε.

Ἡ ἐν Πίν. 156 β ἀποδιδομένη ἀνάγλυπτος στήλη εἶναι ἀσφαλῶς ἓν ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων ἔργων τέχνης, τὰ ὅποια εὐρέθησάν ποτε ἐν Θεσσαλίᾳ. Εἶναι ἀτυχῶς κολοβὴ ἄνω καὶ κάτω, κατὰ τὴν ἐξαγωγήν δὲ ἐκ τοῦ τοίχου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐκεῖτο μετὰ τὴν ἀναγεγλυμμένην ἐπιφάνειαν πρὸς τὰ κάτω, ἐθραύσθη εἰς δύο τεμάχια καὶ ἀπελείσθη εἰς τινα σημεῖα τὴν συγκόλλησιν ἐξετέλεσεν ἐπιτυχῶς ὁ ἀριστος τεχνίτης Μ. Νικολαράκης. Σωζόμενον ὕψος 0,70 μ., πλάτος 0,54, πάχος 0,20 μ., μάρμαρον λευκὸν (ἀριθ. εὐρ. 945).

Παράστασις κόρης ἐν καταγραφῇ πρὸς δεξιὰ,

διὰ τῆς κεκαμμένης δεξιᾶς κρατούσης καρπὸν διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς, πρὸς τὰ ἄνω ὑψουμένης ἀλάβαστρον. Τὰ ψέλλια εἰς ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας, τὸ πλούσιον περιδέριον, ἀκόμη καὶ αἱ πόρπαι τοῦ χιτῶνος δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ἡθελημένου φόρτου κοσμημάτων. Παρὰ τὰς λεπτομερεῖας δὲ, αὐτάς, αἱ ὁποῖαι τονίζουν ἐτι μᾶλλον τὸν « ἰωνικὸν » χαρακτῆρα τοῦ ἔργου, ἡ πτυχολογία παρουσιάζει ἐνιαχοῦ κάποιαν σκληρότητα καὶ σχηματοποίησιν ὁ τρόπος μετὰ τὸν ὁποῖον ἀναβάλλεται τὸ ἱμάτιον ἐπὶ παραδείγματι, εἶναι ὀλίγον συμβατικός. Θαυμαστὴ ἐξ ἄλλου εἶναι ἡ εὐγραμμία τοῦ νεανικοῦ σώματος καὶ ἡ προβολὴ τοῦ στήθους, ἡ ἀβρότης τῶν χειρῶν, τὸ μαλακὸν περίγραμμα τῆς γνάθου καὶ ἡ χάρις τοῦ μειδιήματος. Ἡ σύνθεσις ἐπίσης μαρτυρεῖ περὶ τῆς σοφίας τοῦ τεχνίτου, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν ἀπλὴν ἐμπνευσιν τῆς ἐξάρσεως τῆς ἀριστερᾶς καὶ τοῦ ἀποθαυμασμοῦ τοῦ ἀλαβάστρου, ἔδωσε τὴν θαυμαστὴν αὐτὴν εἰκόνα τοῦ παρθενικοῦ σώματος.

Ἀπὸ τὸ ἀρχικὸν κάλλος τῆς μορφῆς λείπει τώρα ἡ λάμψις τοῦ ὀφθαλμοῦ καὶ ἡ χάρις τῆς κομμώσεως· ἀλλὰ τὰ ἀπομείναντα στοιχεῖα εἶναι νομίζω ἄρκετὰ διὰ νὰ κατατάξουν τὴν στήλην τῆς Λαρίσης εἰς τὰ καλὰ ἔργα τῆς ἐλληνικῆς πλαστικῆς τοῦ Ε' αἰῶνος. Ὡς πρὸς τὴν χρονολογικὴν αὐτῆς κατάταξιν μεγάλαι δυσχέρειαι δὲν ὑπάρχουν, καίτοι τὰ σύγχρονα περίπου θεσσαλικά ἔργα δὲν βοηθοῦν οὔτε προσφέρονται εἰς συγκρίσεις. Ἡ ἀνάλογος ἐξ ἄλλου στήλη τῆς Ρώμης (πρβλ. προχείρως G. Richter, Handbook, 96, εἰκ. 128) εἶναι πολὺ πρωιμώτερα. Μία χρονολόγησις πρὸς τὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνος μοῦ φαίνεται πιθανώτερα τοῦ 470/460 π.Χ., ἔστω καὶ ἂν ἡ ἑλλειψις ἀναλόγων μνημείων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἐμποδίζει τὴν ἀκριβεστέραν τοποθέτησιν.

Μετά τὴν ἐκ Φαρσάλων γνωστὴν στήλην τοῦ Λούβρου, τίποτε ωραιότερον δὲν ἔχει μέχρι τοῦδε ἀναφανῇ εἰς τὴν γῆν τῆς Θεσσαλίας.

Περὶ τοῦ τεχνίτου καὶ τοῦ ἐργαστηρίου, ἀπὸ τὸ ὁποῖον προήλθεν ἡ θαυμαστὴ αὐτὴ στήλη, εἰκασίας θὰ ἡδυνάμην μόνον νὰ προσαγάγω· παλαιότερα μὲ κάποιαν εἰρωνείαν ἐγένετο λόγος περὶ « θεσσαλικῆς σχολῆς » πλαστικῆς. Σήμερα γνωρίζομεν πλείονα τοπικὰ ἐργαστήρια, μὲ ἔντονον μάλιστα ἰδιομορφίαν καὶ μὲ προέχον κέντρον μεταξὺ αὐτῶν τὴν Λάρισαν. Ἡ θητεία τοῦ μεγάλου Τηλεφάνους εἰς τὴν καθέδραν τῶν Ἀλευαδῶν, πρὸ τῶν μέσων τοῦ Ε' αἰ., δὲν θὰ πρέπει νὰ ἔμεινε χωρὶς ἐπιδράσεις. Εἶναι πιθανὸν μαθηταὶ τοῦ Τηλεφάνους νὰ ἔδρασαν εἰς τὴν πλουσίαν Λάρισαν περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος ἢ καὶ μετέπειτα καὶ εἰς ἓνα ἐξ αὐτῶν, μὲ πολλὴν ἐλευθερίαν, νὰ

ἀποδώσωμεν — ἂν εἶναι ἀνάγκη — τὴν στήλην.

Ἐκ τῆς κατεδαφίσεως τοῦ αὐτοῦ τεμένου προέρχονται ἐπίσης ἀρχιτεκτονικά μέλη καὶ ἀξιόλογοι ἐπιγραφαί. Ἐξ αὐτῶν σπουδαιότερα εἶναι ἡ τοῦ Πίν. 158, τοῦ Γ' αἰ. π.Χ. ἐν τῇ ὁποίᾳ μνημονεύονται ναοί, ἱερὰ καὶ μνημεῖα τῆς Λαρίσης, προφανῶς, ὡς « *κίουν Διὶ ὑπερδεξίου* », « *Ἱερὸν Ἀπλουνοῦ* », « *Δαμμάτερος Πλουτί-ς κίουν* », « *Πύθιον* », « *Πυθιονεῖον τοῦ ἐν Κραννοῦνα* », « *Ἐννοδίας* » κ. ἄ. Ἡ στήλη ἔχει ὕψος 0,98 μ., εἶναι ἐλλιπὲς ἄνω καὶ δεξιὰ καὶ ἔχει 42 στίχους γραμμῶν (Ἀριθ. εὐρετ. 787). Ἡ ἀνάγνωσις εἰς τινὰ σημεῖα εἶναι δυσχερεστάτη.

Ἄλλη στήλη μαρμαρίνη, ὕψους 1,00 μ., πλάτους 0,42 μ., φέρει τὴν ἐνδιαφέρουσαν ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν: *Διονύσο Καρπίο* (ἀριθ. εὐρ. 788).

Ἐπὶ ἄλλης μαρμαρίνης ἐπίσης στήλης, ὕψους 1,03 μ. καὶ πλάτους 0,38 εἶναι γεγραμμένη ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς ἡ ἐπιγραφὴ:

Ἀρμονίαι (ἀριθ. εὐρ. 789).

Ἀμφότεραι ἀνάγονται εἰς τὰ τέλη τοῦ Ε' αἰῶνος π.Χ. Ὁ Διόνυσος Κάρπιος εἶναι γνωστὸς ἐκ Λαρισαϊκῆς ἐπιγραφῆς ρωμαϊκῶν χρόνων (IG IX² 573).

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι τέλος τετάρτη ἐπιγραφὴ ἐκ τοῦ αὐτοῦ τεμένου, ἀγωνιστικὴ (ἀριθ. εὐρ. 785. Ὑψ. 0,98, πλάτ. 0,45 - 49, πᾶχ. 0,135 μ., ἐλλιπὲς κάτω):

*Ποπλίου Οὐτέ[τ]ίου Σέξ-
στου νιού ταγεύοντος τὴν
πρώτην χώραν καὶ τιθέντος
τὸν ἀγῶνα τοῖς προκινδυνεύσα-
σιν ἱππῶν στενῶν ὃν τίθησιν ἡ πό-
λις ἢ Λαρευσίων στρατηγούντος
Μονίμου οἱ νενεικηότες*

*Κέλῃτι πωλικῶ Γάιος Ο- -ος Φρόντωνος υἱός[ς].
Τελήω Λύκος Κέββου. Ταυροθηρίαν Κρίτων
Κυνάγου. Προσδρομὴν ἱππέων Στρατό-
νικος Στρατονεῖκου. Ἄλλην τὴν Ἡγ[η]-
σαρέτω Ἡγησάρετος Κεφάλου. Προσδρ-
μὴν πεσῶν Κρατήσιππος Γλανκέτου.
Ἀμφιπολαμπίδα Κρίτων Κυνάγου. Καταλο-
γὴν παλαιάν Ἀσκληπιόδωρος Δημητρί[ι]-
ον. Κήρυκα Δημήτριος Δημητρίων.
Σαλπιστάς Παρμενίσκος Παρμενίσ-
[κ]ου. Στάδιον παίδων Πόπλιος Τίτο[ς]
Ποπλίου υἱός. Ἀνδρῶν Μενέ-*

στρατος Μενεστράτου. Δίαυλον

----- -νος Εὐβούλου. Ἀνδρῶν

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐπανεκθετικῶν ἐργασιῶν εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Λαρίσης ἐγένοντο ἐπίσης περιορισμέναι τοπογραφικαὶ ἐρευναι, διὰ τῶν ὁποίων ἐπεσημάνθησαν νέοι σταθμοὶ τοῦ προϊστορικοῦ πολιτισμοῦ τῆς περιοχῆς:

1. Πέντε περίπου χιλιόμετρα πρὸς νότον τῆς Λαρίσης καὶ ἀριστερὰ τῆς πρὸς Φάρσαλα δημοσίας ὁδοῦ κεῖται μόλις διακρινομένη ἐξαρσις γῆς, ἐπὶ τῆς ὁποίας συνελέξαμεν ἄφθονα ὄστρακα ἀγγείων, ἀναγόμενα εἰς τὰς πρωιμωτάτας φάσεις τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς (ἰδίᾳ τὸ κατὰ τὸν Milošić « Frühkeramikum », τὴν πρώτην φάσιν τῆς κεραμικῆς Νεολιθικῆς, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τὴν « Προκεραμικὴν »).

2. Ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ ἐκ παλαιότερων ἐρευνῶν νεολιθικοῦ συνοικισμοῦ (Μαγούλας Καραγάτς ἢ Βραστερό), 4 χιλιόμ. νοτίως τῆς Λαρίσης, ἐγγύτατα τοῦ ὁποίου ἀνηγέρθη προσφάτως τουριστικὸς ξενὼν (Μοτέλ), εὐρέθησαν μετὰ τὴν ἄρσιν ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέροντα τεμάχια νεολιθ. ἀγγείων (ἀρχαιότερα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον) καὶ τμήματα πηλίνων εἰδωλίων.

3. Προϊστορικὴ ἀκρόπολις τοῦ τύπου τοῦ Σέσκλου ἀνεκαλύφθη ἐπὶ λόφου καλουμένου « Σαρλίκι », τρία χιλιόμετρα ΝΔ. τοῦ χωρίου Νέαι Καρυαί, τὸ ὁποῖον κεῖται ἐπὶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ 19 χιλιόμετρα πρὸς Ν. τῆς Λαρίσης. Ἡ ἀκρόπολις περιβάλλεται ὑπὸ ρευμάτων καὶ εἶναι λίαν ἀπότομος κατὰ τὴν νοτ. πλευράν. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἀνερρέθησαν ἄφθονα ὄστρακα ἀγγείων καὶ ἄλλα λείψανα τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς, κυρίως, ἀλλὰ καὶ νεώτερα (νεώτ. Νεολιθικά, τῆς Χαλκοκρατίας), ὡς καὶ Μυκηναϊκά. Ἄφθονα ἐξ ἄλλου ὄστρακα τοῦ Δ' π.Χ. αἰῶνος καὶ ἐλληνιστικά κατεσπαρμένα ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου καὶ τῶν συνεχομένων πρὸς Δ. ράχων ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ θέσις κατ'ὀρεῖται καὶ κατὰ τοὺς κλασσικοὺς καὶ μετέπειτα χρόνους. Ἀκόμη σπουδαιότερα εἶναι ἡ παρατήρησις πολλῶν μικροσκοπικῶν ἀπολεπισμάτων ὀψιανοῦ καὶ πυρίτου, τὰ ὁποῖα ὁμοιάζουν πρὸς τὰ τῆς Προκεραμικῆς Περιόδου. Ἡ ἀνάγκη νὰ διατηρηθῇ ἡ ἀκρόπολις αὕτη καὶ ἐρευνηθῇ ἐν καιρῷ εἶναι προφανής: ἡ προϊστορικὴ ἀκρόπολις τοῦ Σέσκλου ἐθεωρεῖτο, τυπολογικῶς, μοναδικὴ μέχρι τοῦδε, ἐνῷ διὰ τὴν περιοχὴν τῆς Λαρίσης

ἐπιστεύετο ὅτι οἱ παλαιότεροι συνοικισμοὶ εἶχον τὸν τύπον τῆς « μαγούλας » μόνον.

4. Παρὰ τὸ χωρίον Ζάππειον, τὸ ὁποῖον ἀπέχει 25 περίπου χιλιόμετρα νοτ. τῆς Λαρίσης καὶ πρὸς τὰ ΝΑ. αὐτοῦ ἀνεκαλύφθη ἄλλος συνοικισμὸς τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς (ἔξοχος γραπτὴ κεραμικὴ τοῦ ρυθμοῦ solid style κ.ά. ἐνδιαφέροντα ἐπιφανειακά εὐρήματα).

5. Τέσσαρα χιλιόμετρα ΒΑ. τοῦ Τυρνάβου, εἰς θέσιν « Βρύση » (ἢ Βρύσες) ὑψοῦται γήλοφος (μαγούλα) ἐπὶ τοῦ ὁποίου προσφάτως ἐγένοντο τομαὶ πρὸς διευκόλυνσιν τῆς ἀρδεύσεως τῶν ἀγρῶν ἐκ τῶν παρακειμένων μεγάλων πηγῶν. Ἐκπληκτικῶς πλούσια στρώματα τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς παρατηρήσαμεν ἐνταῦθα, ἐρευνήσαντες προχειρῶς. Εἰς τὸ βαθύτατον στρώμα φαίνεται ὅτι ἔχομεν Προκεραμεϊκὰ λείψανα, ἀλλὰ ἄνευ σκαφῆς τὸ πρᾶγμα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ βεβαιωθῇ.

Ἀπὸ τὸν συνοικισμὸν αὐτὸν ἐπίσης προέρχεται τὸ ἄνω μέρος γυναικείου εἰδωλίου τῆς Ἀρχ. Νεολιθικῆς, τὸ ὁποῖον εἰκονίζομεν (Πίν. 151 α). Τὸ εἰδῶλιον ἐδωρήθη εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Λαρίσης ὑπὸ τοῦ εὐρόντος Δημητρ. Τζινάλη.

6. Σὺλλογαὶ ὀστράκων ἐγένοντο καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων προϊστορικῶν συνοικισμῶν τῆς περιοχῆς τῆς Λαρίσης, γνωστῶν ἀπὸ μακροῦ ἐκ τῶν ἐρευνῶν τοῦ Τσοῦντα. Σημειοῦμεν ἐξ αὐτῶν τοὺς συνοικισμοὺς παρὰ τὰ χωρία Ὁμορφοχώριον (Νέχαλη), Μελισσοχώρι (Μετισελί) καὶ Πλατύκαμπος (Τοπουσλάρ), ὅπου εὐρέθησαν μονόχρωμα καὶ « πρῶιμα γραπτὰ » ὀστρακα ἀγγείων τῶν πρωιμωτέρων φάσεων τῆς Ἀρχ. Νεολιθικῆς.

7. Παρὰ τὴν θέσιν ὅπου κατὰ τὴν ἐπικρατεστέραν ὑπόθεσιν (Πρβλ. Stählin, *Hell. Thessal.*, 133) ἔκειτο ἡ ἀρχαία πόλις Φύλλος (καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Φυλλίου Ἀπόλλωνος), εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους Δογαντζή (ὑψομ. 530 μ.), ἐν μέσῳ ἐλῶδους ἐκτάσεως καὶ πλησιέστατα τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς, ἐνετοπίσθη ἡ θέσις σπουδαίου Μυκηναϊκοῦ συνοικισμοῦ καὶ νεκροταφείου (Πρβλ. Μ. Θεοχάρη, *Θεσσαλικά Γ'* (1960) 47 ἐξ., εἰκ. 9). Πρὸς τὸ παρὸν ἔχομεν μόνον ἀφθονα καὶ χαρακτηριστικὰ ὀστρακα ἀγγείων ἀπὸ τὸν συνοικισμὸν αὐτόν, ὃ ὁποῖος ἐπίσης πρέπει νὰ ἐρευνηθῇ εἰς τὸ μέλλον.

ΔΗΜ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ

★

ÜBERBLICK ÜBER DIE DEUTSCHEN AUSGRABUNGEN UND FORSCHUNGEN IN THESSALIEN 1953 - 1959

Thessalien gehört neben anderen griechischen Landschaften zu jenen Gebieten, in denen sich seit je die Einflüsse höherer Gesittung aus dem Süden mit den rauheren Lebensformen der nördlich angrenzenden Länder berührten.

Mit ihren reichen Siedlungsresten bietet diese Landschaft wie kaum eine andere günstige Möglichkeiten, die Berührungen der Kulturkreise zu erfassen und in ein Verhältnis zueinander zu bringen. Diese Erkenntnis brachten schon die ersten Forschungen des 19. Jahrhunderts, denen dann die epochemachenden Arbeiten des Griechen Chr. Tsountas und die das Bild ergänzenden Arbeiten der beiden Engländer A.J.B. Wace und M.S. Thompson noch vor dem ersten Weltkrieg folgten. Seit 1912, dem Beginn des Balkankrieges und seit dem ersten Weltkrieg ruhte die systematische Ausgrabungstätigkeit in diesem Raume fast völlig bis 1953. Trotzdem wurde über die Problematik verschiedener Perioden viel Wertvolles geschrieben, jedoch haben sich in dieser langen ausgrabungslosen Periode durch den Mangel an neuen Funden viele Fragen und Widersprüche angesammelt, und die neue Zeit hat Antworten auf alte und neue Fragen gesucht.

Die alten Grabungen ergaben drei steinkupferzeitliche und zwei bronzezeitliche Perioden, die man als Seslo-, Dimini und Rachmaniperiode sowie als frühe und späte Bronzezeit bezeichnete. Die Funde einer Periode, die der so glänzenden mykenischen Zeit im Süden entsprechen könnte, blieben im inneren Thessalien fast völlig aus. Nur an der Küste ist einiges gefunden worden. Dies führte zu der Annahme, dass im innerthessalischen Gebiete mit dem Fortleben der mittelbronzezeitlichen Kultur bis zur Einwanderung der Thessaler zu rechnen sei.

Was die Begriffe Seslo-, Dimini und Rachmanikultur im einzelnen umfassen, blieb unpräzisiert, ebenso, was sie historische gesehen zu bedeuten haben. Eine Verbindung zu dem so überaus reichen thessalischen Sagenkreis gab es nicht einmal in Ansätzen, sondern der Befund schien sogar zu den Überlieferungen in vollem Gegensatz zu stehen.

Im Jahre 1953 begann der Unterzeichnete mit Hilfe des Deutschen Archäologischen Institutes und der Deutschen Forschungsgemeinschaft mit einer Sondierung an der Otzaki-Magula beim Dorfe Dendra nördlich von Larissa seine Forschungen, die in die eben skizzierten Probleme ein wenig Licht bringen sollten. Sie sollten aber auch die Anfänge des sesshaften Bauerntums — die Grundlage jeder Zivilisation und Kultur — beleuchten. Gegen die fast allgemein akzeptierte Hypothese, dass die Seschkultur die älteste Kultur des Südostens sei, haben wegen der hohen materiellen Entwicklung dieser Kultur schon immer Bedenken bestanden.

Schon die Sondierungen auf der Otzaki-Magula zeigten die volle Berechtigung dieser Bedenken. Nach Möglichkeit sollten allmählich die ersten Besiedlungsspuren dieses Raumes gefunden werden um festzustellen, wann die thessalische Ebene überhaupt zum ersten Male besiedelt war.

Andererseits sollte überprüft werden, ob die angenommene Hypothese vom Fehlen einer Kultur, die der mykenischen des Südens entspricht, tatsächlich zutrifft. Darüberhinaus sollte verfolgt werden, wie die Entwicklung bis zur Entstehung der geometrisch-archaischen Kultur-Koine des antiken Griechentums verlaufen ist.

Freilich war man sich bewusst, dass die Probleme bei diesen Untersuchungen nur angeschnitten werden können und eine genaue Schilderung der einzelnen Perioden zukünftigen Forschungen vorbehalten bleiben müsste. Es waren von Anfang an keine grossen Siedlungsgrabungen beabsichtigt, sondern die Arbeiten mehr darauf gerichtet, die Kulturabfolge festzustellen.

Entsprechend dieser Zielsetzung ist man bei den Arbeiten vorgegangen. Die Ergebnisse beruhen im wesentlichen auf den Schnitten, die meist um 30 m lang und bis zu 8 m breit waren. Mit diesen Schnitten konnten zuverlässig die Kulturabfolge, die Häusertypen und ihr Verhältnis zueinander innerhalb der Siedlung festgestellt werden. Freilich liess sich dabei ein Gesamtbild der Siedlungsart in den einzelnen Perioden nicht ermitteln. Dies bleibt die Aufgabe künftiger Ausgrabungen. Aufgrund unserer bisherigen Arbeiten auf den von uns erforschten Fundorten, der Otzaki-, Arapi-, Argissa- und der Soufli-Magula sowie in

Petra, Atrax und Kierion ergibt sich nachfolgend geschildertes Bild der Kulturentwicklung.

Es muss dabei ausdrücklich betont werden, dass damit keineswegs sämtliche Kulturphasen dieses Raumes erfasst worden sind. Wir haben an verschiedenen Fundorten neben dem genau bestimmbaren Material mehrere Einzelfunde gemacht, die nicht in die bisher von uns erarbeitete Periodenabfolge eingereiht werden können. Dies ist eine deutliche Warnung vor der Annahme, dass wir jetzt in diesem Raume alles überblicken.

Die Altsteinzeit

Die ältesten Funde, die wir machten, gehören der mittleren und der jüngeren Steinzeit an. Entlang des Peneios von Larissa aufwärts bis zum Dorfe Gunitza wurde an 14 Stellen altsteinzeitliches Material gefunden. Die meisten Fundstellen liegen auf den Schotterbänken im Flussbett selbst. Es handelt sich dabei um herausgewaschene Werkzeuge und fossile Knochen, die auf den Flussbänken bei Hochwasser abgelagert wurden. An einigen Stellen liegen die Fossilknochen und Werkzeuge eingebettet in einer alten Schotterterrasse und sind dort wohl von den Jägern, die am einstigen Flussufer ihre Mahlzeiten hielten, hinterlassen worden.

Es handelt sich hauptsächlich um Geräte — Handspitzen, Schaber, Klingen, Stichel, Bohrer undsofort — der Levallois-Mousterien — und der Aurignacienkultur. Einige auf Taf. 159 a gezeigte Beispiele mögen den Formschatz dieser beiden Perioden verdeutlichen. An den Stellen, an denen die Funde noch «in situ» waren, lagen sie tief unter der jetzigen Humusoberfläche. Das Profil des gewachsenen Bodens zeigt, dass sich über der Zone der altsteinzeitlichen Funde drei mächtige Seeablagerungen befinden, die durch drei Humuszonen unterbrochen sind. Diese dunkleren Humuszonen beweisen, dass die nordost-thessalische Ebene bis zum Beginn der Gegenwart dreimal von einem mächtigen See überschwemmt war, zwischendurch aber immer wieder eine fruchtbare Landschaft gewesen ist.

Mit der Entdeckung dieser Funde wurden zum ersten Mal aus Griechenland und den übrigen Teilen der südlichen Balkanhalbinsel Funde der mittleren Altsteinzeit bekannt. Diese Entdeckungen werfen eine Reihe von Pro-

blemen auf, die hier natürlich nicht behandelt werden können, da vorher ein genaues Studium des vorhandenen Materiales sowie seine Ergänzung dringend notwendig sind. Wir können uns zunächst mit der Feststellung begnügen, dass die Hypothesen, die davon ausgehen, dass dieser Raum in der Altsteinzeit unbesiedelt war, jetzt unhaltbar geworden sind. Die Besiedlung muss, wie ein leider nur als Oberflächenfund geborgenes, in abbevilleientechnik hergestelltes Kernstück zeigt, spätestens während des mittleren Abschnittes der Altsteinzeit eingesetzt haben. Dieses Fundstück sowie die erwähnten Funde der Levallois-Mousterien — und Aurignacienkultur aus der Umgebung von Argissa und jene spätjungpaläolithischen Funde aus der Seidihöhle in Böotien sprechen eindeutig für die kontinuierliche Besiedlung Griechenlands mindestens während der zweiten Hälfte der Altsteinzeit.

Die mittlere Steinzeit

In der Aufschüttung des grossen Tumulus nordwestlich der Argissa-Magula am Peneios wurden zwei typische mikrolithische Geräte in Form eines Trapezes und eines Halbmondes gefunden.

Es gelang aber nicht, die Stelle zu finden, von der diese für die mittlere Steinzeit typischen Geräte stammen. Ihr Vorkommen lässt nur darauf schliessen, dass Siedlungen dieser Periode im thessalischen Raume zu erwarten sind.

Das präkeramische Neolithikum (Argissa I)

Im Sommer 1956 stiess man auf der Argissa Magula bei den Abschlussausgrabungen am Boden der Magula auf eine stellenweise bis zu 1 m mächtige Schicht, die deutliche Kultureinschlüsse enthielt, jedoch durch das völlige Fehlen von Keramik gekennzeichnet war. Im ersten Moment war unklar, um was für eine Ablagerung, die mit Kohle, Asche, Knochen, Muscheln und Steinwerkzeugen vermengt war, es sich handelt. Die Schnitte zeigten aber bald, dass es sich um die Reste von Hütten und Gruben handelt und damit um eine Siedlungsstelle. Es wurden auch Reste von Getreide und verschiedenen anderen Früchten gefunden. Die Knochen stammten ganz eindeutig überwiegend von kleinen Wiederkäuern (Schaf in allen Fällen, in denen die Bestimmung möglich war!). Durch

diese Beobachtungen wurde klar, dass es sich um die Reste einer Siedlung handelt, deren Bewohner Ackerbau und Viehzucht betrieben haben, aber noch keine Keramik herstellten.

Diese Entdeckung war eine kulturhistorisch sehr bedeutsame Feststellung, weil sie zeigte, dass die Besiedlung des thessalischen Raumes durch Ackerbauer schon zu einer Zeit stattgefunden hat, in der diese noch kein Tongeschirr hatten. Entsprechend diesem niedrigen Zivilisationsniveau sind die Funde ärmlich und bestehen im wesentlichen aus einer recht atypischen Steinindustrie. Charakteristisch sind dafür kleine trapezförmige Pfeilspitzen, Bohrer, Eckstichel, Kratzer und vor allem längere Klingen, die wohl in eine Holzfassung geschäftet waren (159 c).

Diese Klingen zeigen oft auf einer Seite eine glänzende Politur, die erkennen lässt, dass sie als Sicheleinlagen zum Schneiden silikathaltiger Gräser benutzt wurden. Neben diesen Werkzeugen gibt es sogenannte Ohrknöpfe aus Speckstein und gebranntem Ton, Perlen aus Schieferplättchen, Anhänger aus fossilen Knochen und Steatit, aus Marmor geschnittene Schminkpaletten undsoweiter. Schliesslich ist eine Schleuderkugel aus gebranntem Ton zu erwähnen. Eine Eigenart der Ablagerungen dieser Periode sind die in Massen vorhandenen, in kleinste Stücke zertrümmerten Tierknochen.

Bemerkenswert ist weiter das Vorkommen der durch Hitze zerplatzten Kieselsteine. Es handelt sich hier offenbar um die Bruchstücke von Steinen die zerplatzt sind, als man sie erhitzt zum Garkochen in die Holz oder Kürbisgefässe mit der zubereiteten Speise geworfen hat. Die Nahrung bestand hauptsächlich aus Getreide, Hülsenfrüchten, Schaffleisch und Milch. Wie die Knochenuntersuchungen zeigten, spielte die Jagd keine nennenswerte Rolle. Die Menschen dieser Zeit bauten Hütten aus Pfosten und Lehm und verschiedenartige Gruben, die ihnen als Speicher, Keller undsoweiter dienten.

Nach der Entdeckung der Funde dieser Periode auf der Argissa-Magula konnten ähnliche Funde auf der Soufli-Magula, in Sesklo und auf anderen Fundorten festgestellt werden. Wir können daraus schliessen, dass der thessalische Raum damals bereits sehr dicht von einer Ackerbau treibenden Bevölkerung besiedelt war und dass die

Träger dieser Wirtschaftsform keineswegs erst in einem fortgeschrittenen Stadium (Sesklo-Kultur) von auswärts eingewandert sind, wie das früher oft vermutet wurde. Da unter den Formen der Geräte manches an die mesolithische Kultur erinnert, könnte man annehmen, dass sich der Übergang von der Wirtschaftsform der Jäger und Sammler zum Bauerntum in Thessalien kontinuierlich vollzogen hat. Manche Anregung und diese oder jene Form mag vielleicht aus Vorderasien gekommen sein.

Die frühkeramische Periode

Oberhalb des eben beschriebenen Stratum wurde auf der Argissa-Magula ein Horizont (Argissa II) festgestellt, in dem sich die Reste einer viereckigen Pfostenhütte befanden. Diese Hütte hatte einen Fussboden aus gestampftem Lehm, eine Herdstelle und eine Feuergrube. Im Schutt der verbrannten Hütte und um sie herum fand man zahlreiche Bruchstücke von Gefässen noch wenig entwickelten Charakters.

Der Ton ist meistens braun und leicht gemagert und die gelblich, bräunlich, rötlich oder grau bis schwarze Oberfläche ist gut geglättet und oft mechanisch poliert. Einige Scherben haben einen dünnen rötlichen Überzug. Entsprechend der noch recht wenig entwickelten Herstellungs- und Brandtechnik sind auch die Formen noch wenig entwickelt. Es handelt sich um kugelige und halbkugelige Formen, die keinen ausgeprägten Rand haben. An den Aussenwänden finden sich Schnurösen und der Boden ist abgerundet (Taf. 159 b). Hierzu kommen die üblichen Knochenfunde und etwas seltener Steingeräte, fast ausnahmslos Steinklingen. Die Mikrolithen der vorausgehenden Periode scheinen ausnahmslos zu fehlen, dagegen sind Schleuderkugeln eine übliche Erscheinung. Zwischen der präkeramischen und dieser Schicht scheint auf der Argissa-Magula eine Besiedlungslücke zu sein und es ist fraglich, ob ein direkter Zusammenhang auch anderswo besteht. Ähnliche Funde machten wir auch auf der Otzaki-Magula. Auch auf der Soufli-Magula und in Sesklo konnte festgestellt werden, dass eine ähnliche — wenn auch etwas anders geartete Schicht — die präkeramischen Ablagerungen dort überlagert.

Ähnliche Funde gibt es aus Halae, Nemea und Korinth sowie von Skyros und Nea Makri.

Die Proto-Sesklo-Periode (Argissa III, Otzaki IB)

Oberhalb der eben beschriebenen Ablagerungen setzen die Funde jener eigenartigen Kultur ein, deren Reste wir provisorisch als Proto-Sesklo-Kultur bezeichnet haben. Die Funde dieser Phase wurden zuerst von uns 1953 auf der Otzaki-Magula in den untersten Ablagerungen angetroffen. Auffallend für diese wohl länger andauernde Periode sind die hochentwickelte und reichhaltige Keramik und die aus Lehmziegeln erbauten Häuser.

Die Grundform bei der Keramik ist eine Kugel beziehungsweise Halbkugel, die mit einer Standleiste oder einem Konusfuss versehen ist (Taf. 160 b). Diese Keramik ist vorwiegend mit einem dicken kirschroten Überzug versehen. Daneben gibt es auch andersfarbige Überzüge sowie monochrome Gattungen, unter denen besonders eine porzellanartige auffällt.

Eine für diese Periode sehr typische Gattung ist die sogenannte «blacktopped» Ware, bei der Gefässrand und -inneres schwarz, die Aussen-seiten dagegen weiss bis cremegelb sind. Plastische Zierleisten und kleine Knubben sind nicht selten. Eine Besonderheit ist das Auftauchen der bemalten Keramik. Hier wird mit Kirsch- oder Ockerrot auf einen weissen Überzug oder auf den Tongrund gemalt. In einem Falle finden sich gemalte Menschendarstellungen. Neben den Tonvasen gibt es jetzt häufiger hervorragend gearbeitete Steinvasen. In dieser Zeit gibt es unter den Idolen wohlausgebildete plastische Frauendarstellungen.

Die Häuser sind in dieser Periode aus Lehmziegeln gebaut. Daneben gibt es aber auch Pfostenbauten und Kellergruben. Die Toten werden zum Teil innerhalb der Siedlung bestattet und erhalten Beigaben. Die Ernährungsgrundlage bildeten — wie schon in der vorhergehenden Periode — die Ertragnisse des Ackerbaues und der Viehzucht, wobei Schaf und Ziege stark dominieren. Knochen von Rind und Schwein kommen selten vor, und die Knochen von wilden Tieren sind kaum vertreten.

Die Vor-Sesklo-Periode (Otzaki II, Arapi I)

In dem gerade besprochenen Zeitabschnitt war eine blühende Kultur entstanden. Auf der Otzaki-, der Argissa- und der Arapi-Magula

sind die Funde der darauffolgenden Periode durch einen starken Rückfall ins Primitive gekennzeichnet. Die bemalte Keramik ist verschwunden und die übrige Keramik ist dickwandig, gröber und weniger gut gebrannt. Dasselbe kann von der Behandlung der Oberfläche gesagt werden. Es lassen sich bei der Keramik drei Stufen unterscheiden. Die erste Stufe enthält monochrome, grobe geglättete Ware. Die Formen erinnern nur entfernt an jene der vorausgegangenen Periode und es ist auffallend, dass die Gefässe jetzt immer häufiger einen flachen Boden haben. In der nächsten Unterstufe taucht die sogenannte Barbotinekeramik auf, bei der die Oberfläche mit Finger- und Nagelabdrücken und -zwicken rauh-bäuerlich verziert ist. Am Schluss dieser Phase treten mit einem kammartigen Gerät eingedrückte Ornamente (sog. « Cardiumware ») auf (Taf. 105 c).

Neben den aus Lehmziegeln weniger solide gebauten Häusern gibt es jetzt häufiger kleine Hütten, deren Wände aus Reisig und Lehm errichtet waren. Von diesen Hütten ist oftmals nur der schlecht gestampfte Boden erhalten. Es fällt auf, dass es jetzt viele schematisch geformte Idole gibt, die weder in der Ausführung noch in der Haltung den schönen Idolen der vorhergehenden Periode entsprechen. Füsse, Hände und sonstige Körperteile sind lediglich durch Einritzungen in den Tonklumpen angedeutet.

Die Überreste dieser Phase sind seit einiger Zeit von etlichen Stationen in Nordostthessalien bekannt. In den letzten Jahren fand man die Reste dieser Periode auch in West- und Südthessalien. Dies zeigt deutlich, dass es sich bei diesen Funden nicht um eine Lokalentwicklung in Nordostthessalien handeln kann.

Die Sesklo-Periode (Otzaki III)

In den folgenden Ablagerungen beginnt auf der Otzaki-Magula bei 4 m unter dem Nullpunkt eine neue Periode, die im wesentlichen das enthält, was wir bis jetzt als Sesklo-Kultur bezeichnen. Die Ablagerungen dieser Kultur sind auf der Otzaki-Magula fast vier Meter stark und es lassen sich acht Bauperioden unterscheiden. Dabei konnte beobachtet werden, dass die Häuser bis zu fünfmal auf der gleichen Stelle und in der gleichen Grösse übereinander gebaut worden sind. Neben den Häusern vom so-

nannten Tsanglityp kommen öfters einfache Rechteckformen vor. Zwei Gebäude haben Megaronform.

Die Häuser sind, wie auch die Herdstellen, aus grossen Lehmziegeln errichtet und die Fussböden sind sorgfältig hergerichtet. Die Häuser standen in Zeilen hintereinander, so dass in der Siedlung schmale Gassen entstanden.

Aufgrund der stratigraphischen Beobachtungen lassen sich auf der Otzaki-Magula drei ineinanderübergehende Entwicklungsphasen der Sesklo-Kultur unterscheiden, in denen die Gefässformen, die Maltechnik und die Ornamente eine deutliche Entwicklung durchmachen (Taf. 161 a).

In der ersten Periode sind die Motive der Bemalung straff und präzise gezeichnet. Im Laufe der Zeit verfallen sie aber immer mehr. Neben der bemalten Keramik, die relativ selten ist, besteht die Masse des Hauhaltsgeschirrs aus monochromen, zum Teil mit rotem Überzug versehenen Gattungen. Die Tonidole der « Magna Mater » sind jetzt wieder wohlgeformt und daneben gibt es auch Tauben- und Widderdarstellungen. Wie die Maltechnik weisen auch die Idolformen Zusammenhänge mit der Proto-Sesklo-Kultur auf. Die Ernährungsbasis sind ausschliesslich Ackerbau und Viehzucht und neben Schaf und Ziege beginnen jetzt Rind und Schwein eine grössere Rolle zu spielen.

Von gejagten Tieren sind nur wenige Reste gefunden worden. Innerhalb der Siedlung wurden keine Spuren von Bestattungen gefunden.

Die Dimini-Periode (Otzaki IV, Arapi II und III, Argissa)

Phase der neolithischen mattbemalten Ware (Arapi II)

Auf der Otzaki-, der Arapi- und der Argissa-Magula wurden reichlich Reste der Dimini-Periode gefunden, aber diese Ablagerungen sind auf allen Fundstellen sehr gestört. Freilich ist eindeutig, dass diese Schichten jünger sind, als die der Sesklo-Kultur. Auf der benachbarten Arapi-Magula sind die Ablagerungen der Dimini-Periode beinahe 3 m stark und hier zeigte sich zum ersten Male deutlich, dass die bisher als Reste einer einheitlichen Dimini-Kultur bezeichneten Funde eigentlich von mehreren verschiedenartigen Kulturen stammen. Insgesamt lassen sich stratigraphisch mindestens

vier Phasen die vielleicht gar einzelne Kulturen darstellen, mehr oder weniger deutlich voneinander unterscheiden.

Die älteste ist durch die bemalten keramischen Gattungen gekennzeichnet, die wir in Mittellgriechenland reichlich antreffen und dort neolithische Mattmalerei nennen. Neben dieser mattbemalten Keramik gibt es viele monochrome Gattungen, die meist ledegelb, rötlich, grau und schwärzlich gefärbt sind. Bei der schwarz polierten Gattung kommen oft einpolierte Ornamente oder dickstrichige weisse Bemalungen vor.

Auch Ritz- und Rillenornamente sind üblich. Es taucht jetzt eine ganze Reihe neuer Gefässformen mit Knick auf, ausserdem zweihenkelige Amphoren, Schalen undsofort (Taf. 161 b). Über die Siedlungsart lässt sich aufgrund unserer Grabungen wenig sagen, es scheinen aber Lehmziegelhäuser, wenn auch sehr wenig solide gebaut, zu existieren. Daneben gibt es Pfostenbauten.

Arapi-Phase (Arapi III, Otzaki, Argissa)

Auf die Ablagerungen dieser Periode auf der Arapi-Magula folgt, wie später von D. Theocharis auch an anderen Siedlungsplätzen in Thessalien festgestellt wurde, ein fast 1 m mächtiges Stratum mit ganz anders gearteter Keramik.

Eine der Gattungen hat himbeerroten Überzug, auf den mit weisser oder grauschwarzer Farbe in dicken Bändern gemalt ist. Die Mäander oder Spiral motive fehlen noch. Auffallend sind häufig vorkommende Motive, die wie stilisierte Tier- und Menschendarstellungen wirken (Taf. 161 c).

Bei der zweiten Gattung wird mit dunkelbrauner Farbe (B 3a 3) und oft zusätzlich noch mit einer warmen, ockerroten Farbe (B 3γ) (polychrom) auf mattem, weissem Überzug gemalt. Daneben gibt es zahlreiche andere Gattungen, von denen einige in der bäuerlichen «Barbotineart» mit Nageleindrücken verziert sind.

Daneben gibt es schwarzpolierte Keramik, die jedoch dünnwandig und auf der Innenseite fast ausnahmslos braunrötlich ist. Jetzt erscheinen die eleganten Fruchtständer und -schalen mit leicht eingezogenem Rand. Die Erzeuger dieser farbenfrohen Keramik lebten in Häusern, die aus Lehmziegeln oder Pfosten gebaut waren.

Kennzeichnend sind für diese und die folgenden Perioden die tiefen Befestigungsgräben, die sie um ihre Siedlungen gezogen haben, durch die die darunterliegenden Schichten oft schwer in Mitleidenschaft gezogen wurden.

Die Otzaki-Periode (Otzaki IV, Argissa)

Ein schöner, geschlossener Befund dieser Zeit stammt aus den Gruben der Argissa-Magula. Weitere reiche Funde sind in den oberen Ablagerungen der Dimini-Zeit auf der Otzaki-Magula gemacht worden. Diese Periode ist ohne Zweifel eine Fortsetzung der vorangehenden, bereichert durch verschiedene neue Elemente, die die Annahme nahe legen, dass fremde Einflüsse gewirkt haben müssen. Das Fortleben spiegelt sich hauptsächlich in der Keramik (Taf. 162 a).

Zunächst fällt auf, dass die beiden Gattungen mit Bemalung auf weissem, mattem Überzug stark zurücktreten. Trotzdem scheint die jetzt übliche Malweise mit weisser und schokoladebrauner Farbe auf himbeerrotem Überzug eine direkte Entwicklung der gleichen Gattungen der vorhergehenden Stufe zu sein. Auch das Grundprinzip der ornamentalen Bemalung, eine Art Rahmenstil, ist das gleiche. Daneben treten aber zahlreiche neue Momente auf.

Es sind dies die spiraloiden und sonstigen kurvilinearen Motive, die alles beherrschen. Dazu kommen die echten Spiral- und Mäander motive, die im Laufe der Zeit zu immer komplizierteren Motivkombinationen vereinigt werden. Gleichzeitig wird die mit grossen Spiralen polychrom verzierte B 3β - Gattung üblich.

Halten wir nach neuen Elementen in dem Material der Otzaki-Periode Ausschau, so fällt auf, dass in dieser Periode die Keramik mit geritzter Verzierung eine besondere Rolle spielt. Von Otzaki und Argissa selbst haben wir relativ viele Funde dieser Art. Der Ton, aus dem diese Stücke hergestellt sind, ist erstaunlich schlecht durchgearbeitet, mit grobem Sand gemagert und ungenügend gebrannt. Die Oberfläche ist bei dieser «barbarischen» Gattung mit Ornamenten aus scharf eingeschnittenen Linien verziert. Zu diesen eigenartig primitiven technischen Merkmalen kommen neue Motive: Winkelbänder, Treppmuster, Mäanderhaken, Mäandergeflechte, Spiralen undsofort

und vor allem das System der unendlichen (Rapport) Muster. Manches Stück dieser Gruppe erinnert an die Erzeugnisse der Theiss- und der späten Bückkultur in Ungarn, wenn auch die Gefässformen fast völlig anders sind. Man kann sich des Eindruckes nicht erwehren, dass die Hersteller dieser primitiven Keramik nicht identisch sind mit den Erzeugern der feinen, technisch hochentwickelten bodenständigen Gattungen. Man ist geneigt, anzunehmen, dass die Erzeuger der « barbarischen » Ware Fremdlinge waren. Die Herkunft dieser « prähistorisch-barbarischen » Gruppe bleibt ein Problem.

Über die Siedlungsart und die Bauweise dieser Leute wissen wir wenig. Auffallend ist, dass das Material dieser Periode in sehr geräumigen Gruben, Befestigungsgräben und grossen Pfostenlöchern gefunden wurde. Erst grössere Flächengrabungen werden Aufschluss über die Siedlungsart geben können.

Die klassische Dimini-Periode (Otzaki IV)

Der Übergang zu der nächsten und letzten Stufe der Dimini-Kultur ist auf der Otzaki-Magula fließend. Die polychromen Gattungen scheinen völlig zurückzutreten und auch die Keramik mit weissem Überzug verliert sich ganz. Der Überzug der Gefässe wird immer dünner, die Durcharbeitung des Tones und der Brand besser. Es wird fast ausschliesslich mit dunkelbrauner Farbe gemalt. Die Ornamente nehmen immer mehr jenen heterogenen Charakter an, wie er zur Genüge von den klassischen Dimini-Vasen bekannt ist, die ein Bild völliger ornamentaler Auflösung zeigen. Auf der Otzaki-Magula erscheint jetzt auch die echte importierte Dimini-Ware.

Über die Bautätigkeit lässt sich aufgrund unserer Ausgrabungen wenig sagen, da die entsprechenden Strata sehr umgelagert sind. Ohne Zweifel spielten auch jetzt Befestigungsgräben eine grosse Rolle.

Larissa-Kultur (Otzaki V, Arapi, Soufli-Magula)

Die Zeitstellung dieser Kultur ist noch nicht völlig gesichert. Wir wissen bisher, dass die schwarzpolierte Keramik während der Sesklo-Kultur nicht üblich ist und mit der Stufe der « neolithischen » Malerei am Anfang der Dimini

-Periode in Thessalien zum ersten Male reichlicher auftritt und seitdem, in Gebrauch bleibt. Es ist also falsch, sämtliche schwarzpolierten Vasen der Larissa-Kultur zuzuschreiben. Durch die reichlichen Funde von Otzaki und aus der Grube der Arapi-Magula sind die charakteristischen Eigenschaften dieser Kultur genügend geklärt.

Die Keramik (Taf. 162 b) ist oft erstaunlich dünnwandig und im Bruch einfarbig schwarz bis grau. Innen- und Aussenseite sind von annähernd gleicher Farbe. Als Verzierungen treten feine Riffelung und dünnstrichige weisse Bemalung auf, sowie sehr charakteristische kleine plastische Dellen unter dem Gefässrand und an der Schulter. Auch gibt es feingeritzte Mäander- und Spiralmuster. Nur vereinzelt kommen einpolierte Ornamente vor.

Sehr typisch sind Gefässe mit S-förmigen Profilen, die die bekannten Edelmetallvasen von Euböa variieren. Fast alle Vasentypen ahmen Metallvorbilder nach.

Über die Bauweise der Erzeuger dieser Keramik wissen wir wenig. Es wurden glockenförmige Vorratsgruben, flache Gruben — wohl Wohngruben — Verteidigungsgräben und Wallanlagen mit mächtigen Pfosten und Pfostenlöchern von grossen Bauten festgestellt.

Auf der Soufli-Magula machten wir die überraschende Entdeckung, dass die Träger dieser Kultur einige hundert Meter von der Siedlung entfernt in Brandgräbern bestattet hatten.

Die Rachmani-Periode (Otzaki VI)

Auf der Otzaki-Magula fand man — in die Ablagerungen der Dimini- und der Larissa-Periode eingegraben — grosse Kellergruben und Verteidigungsgräben, die eine beträchtliche Anzahl der schon genügend bekannten Funde der Rachmani-Periode erbrachten. Es handelt sich um eine eigenartige Keramik mit orange-farbenem bis himbeerrotem Überzug, der oft fleckig gebrannt ist. Dieser fleckige Brand ist ohne Zweifel eine bewusste Verzierung. Weiter fanden sich hier viele Stücke der Gattungen mit der « crusted » Verzierung in weisser und rosa-roter Farbe. Neben zahlreichen Schalen und Topfformen taucht jetzt auch der Askos auf (Taf. 162 c).

Die frühe Bronzezeit (Argissa)

Auf der Argissa-Magula liegen oberhalb der

Ablagerungen der Dimini-Periode, beziehungsweise in diese hineingegraben, umfangreiche Reste der frühen Bronzezeit. Aufgrund der Überschneidungen lassen sich drei Perioden unterscheiden, von denen die erste unmittelbar an die Rachmani-Periode anschliesst. Die Funde der frühen Bronzezeit sind hier in den Gefässformen den Funden der Früh-Helladisch I Periode in Mittel- und Südgriechenland ähnlich.

In der nächsten Periode erscheint auf der Argissa-Magula reichlich das aus Mittelgriechenland importierte Urfirnisgeschirr. Bei den einheimischen Vasen sind die Formen der importierten Keramik nachgeahmt worden (Taf. 163 a, b), allerdings sind sie meistens nur gebläut und mit einem polierten Überzug versehen.

Eine echte einheimische thessalische Urfirnisware scheint zu fehlen.

Die dritte Phase ist gekennzeichnet durch das geringe Vorkommen der importierten Urfirnisware und durch eine einheimische Keramik, die mit einem rötlichen oder braunen Überzug versehen ist. Die Formen sind jenen der späten früh-helladischen Kultur in Mittelgriechenland sehr ähnlich. Bemerkenswert ist, dass in den verbrannten Häusern des letzten Abschnittes der frühen Bronzezeit eine primitive, handgemachte Keramik erscheint, die schlecht geformt und mangelhaft gebrannt ist. Die Stücke sind schwärzlich oder grau und die Oberfläche mit Streichpolitur versehen. Mit dieser Ware kündigt sich eine neue Zeit an. Um die früh-bronzezeitliche Siedlung auf der Argissa-Magula zogen sich tiefe Verteidigungsgräben. Die Häuser waren viereckig aus Pfosten und Reisig gebaut und mit Lehm verschmiert. Dieser Periode machte eine Katastrophe ein Ende, in der sämtliche Häuser verbrannten.

Die Feststellung, dass diese Periode in Thessalien existiert und die Dimini-Schichten überlagert, hat den eindeutigen Beweis erbracht, dass die Reste der Dimini-Periode älter als die der Früh-Helladischen-Kultur sind. Damit ist ein langumstrittenes Problem gelöst worden.

Die mittlere Bronzezeit (Argissa, Soufli-Magula)

Auf der Argissa-Magula sind mächtige Ablagerungen der mittleren Bronzezeit mit insgesamt sieben übereinanderliegenden Bauperioden gefunden worden, die eine — wenn auch lang-

same — Entwicklung während dieses Zeitabschnittes erkennen lassen. Diese Entwicklung kann hier im einzelnen nicht beschrieben werden.

Die Keramik ist besonders am Beginn schlecht geformt. Jetzt gibt es zahlreiche zweihenkelige Vasentypen und die grossen kesselartigen Schalen. Die Formen unterscheiden sich grundlegend von jenen der frühen Bronzezeit und wir müssen — nicht nur wegen der Zerstörung der frühbronzezeitlichen Siedlung — annehmen, dass jetzt eine neue Bevölkerung nach Thessalien eingewandert war. Die in den südlicheren Regionen Griechenlands so übliche, auf der Drehscheibe hergestellte mynische Keramik kommt in Thessalien nur als Import vor (Taf. 163 c).

Die Häuser des frühen Abschnittes dieser Periode sind verhältnismässig leichte Bauten, die unter Zuhilfenahme von Lehmziegeln errichtet wurden. Später haben die Häuser fast ausnahmslos — dies zeigte sich zum ersten Male auf den von uns erforschten Fundorten — Steinfundamente. Hier und da scheinen auch die aufgehenden Mauern aus Stein gebaut gewesen zu sein und sonst aus Lehmziegeln. In allen Häusern finden sich kastenförmige, aus Ton gebaute Getreidespeicher und dicht daneben die viereckigen, offenen Herdstellen. Die Häuser erinnern zum Teil sehr stark an jene der mittel-helladischen Zeit aus Eutresis.

Die späte Bronzezeit (Taf. 164 b, c, 165)

Ähnliche Häuser entdeckten wir bei den Ausgrabungen auf der Halbinsel Petra am Boibisee. In diesen Häusern fand sich eine späte Fortsetzung der Keramik, wie sie auf der Argissa-Magula reichlich angetroffen wird. Daneben gibt es hier auch Bruchstücke von mattbemalten Vasen und, was noch wichtiger ist, Stücke, die mit einem roten Überzug versehen sind, wie er im Süden nicht selten auf Vasen der Spät-Helladisch I-Periode vorkommt. Weiter fand man hier wie auch auf der Argissa-Magula über den Ablagerungen der mittleren Bronzezeit die Reste einer einheimischen Keramik, die etwa den Funden der Spät-Helladisch II-III Periode im Süden gleichgesetzt werden können. Die gemalten Ornamente sind hier gröber ausgeführt, die Bänder weit gezogen und der Firnis nicht so gut. Trotzdem kann aber kein Zweifel sein — umsomehr, als

diese Keramik in grossen Mengen auftritt — dass es sich um eine thessalische Produktion der mykenischen Zeit handelt. Wichtig erscheint, dass diese einheimische mykenische Keramik reichlich in der Ebene um die Argissa-Magula und um andere Magulen in Thessalien zu finden ist, sowie um die Inselberge Petra, Ktouri und sofort. Diese Beobachtungen, die jetzt auch durch die Forschungen von D. Theocharis bestätigt wurden, zeigen immer deutlicher, dass keine Rede davon sein kann, dass die bäuerliche Kultur der mittleren Bronzezeit in Thessalien bis in die klassische Zeit angedauert habe und es nie zur Ausbildung einer einheimischen mykenischen Periode gekommen sei.

Eisenzeit

Die Untersuchungen auf der Argissa-Magula und in ihrer Umgebung, auf Petra, in Atrax und in Kierion zeigten, dass an allen diesen Fundorten die Entwicklung kontinuierlich bis in die hellenistische Zeit angedauert hat. Es würde zu weit führen, die Kontinuität hier im einzelnen zu belegen. Es mag nur gesagt sein, dass eine echte geometrische Periode in Thessalien durchaus vorhanden war und dass diese Landschaft in der archaischen Zeit eine Blüte erlebt zu haben scheint.

Mit diesen kurzen Ausführungen sind die Ergebnisse unserer Arbeiten in Thessalien von 1953 bis 1959 nur angedeutet. Ein genaueres Bild geben folgende vorläufige Veröffentlichungen :

- V. Milojević, Vorberichte. Arch. Anz. 1954, 1 ff.
- V. Milojević, Forschungsberichte, Die Ausgrabungen in Thessalien (Ergebnisse und Probleme). Historia IV (1955), H. 4. Arch. Anz. 1955, 157 ff. und 182 ff.
- P.R. Franke, Eine bisher unbekannte thessalische Münze aus Argissa. Arch. Anz. 1955, 231 ff.
- V. Milojević, Die erste präkeramische bäuerliche Siedlung der Jungsteinzeit in Europa. Germania 34 (1956), 208 ff. Arch. Anz. 1956, 141 ff.
- P.R. Franke, Drei neue Inschriften aus Thessalien. Arch. Anz. 1956, 183 ff.
- J. Boessneck, Zu den Tierknochen aus neoli-

thischen Siedlungen Thessaliens. 36. Ber. RGK 1955 (1956) 1 ff.

- V. Milojević, Die neuen mittel- und altpaläolithischen Funde von der Balkanhalbinsel. Germania 36, (1958), 319 ff.
 - V. Milojević, Die Ausgrabungen bei der Soufli-Magula. Arch. Anz. 1958, 56 ff.
 - H. Biesantz, Bericht über Ausgrabungen im Gebiete der Gremnos-Magula bei Larissa im Frühjahr 1958. Arch. Anz. 1957, 37 ff.
 - H. Biesantz, Griechisch-römische Altertümer in Larissa und Umgebung, Arch. Anz. 1958, 74 ff.
 - V. Milojević, Ausgrabungen in Thessalien. in : Neue Deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im Vorderen Orient (1959) 225 ff.
 - V. Milojević, Bericht über Ausgrabungen in Thessalien 1958. Arch. Anz. 1959, 36 ff.
 - V. Milojević, Präkeramisches Neolithikum auf der Balkanhalbinsel. Germania 38 (1960), 320 ff.
 - V. Milojević, Hauptergebnisse der Deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953 - 1958 (1960) auch : Jahrb. RGZM 6 (1959), 1 ff.
 - V. Milojević, Bericht über die Ausgrabungen und Arbeiten in Thessalien im Herbst 1959. Arch. Anz. 1960, 150 ff.
- Endgültige Veröffentlichungen sind im Gange und soeben ist der erste Band einer solchen Reihe « Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeerkulturraumes » unter dem Titel « Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien I : V. Milojević, J. Boessneck u. M. Hopf, Das präkeramische Neolithikum sowie die Tier- und Pflanzenreste » (1962) erschienen.

VLADIMIR MILOJEVIĆ

*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΝΕΑ ΑΓΧΙΑΛΟΣ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΘΗΒΑΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων ἀνετέθη τὸ 1959 εἰς τὸν Ἐπιμελητὴν (Π. Λαζαρίδην) δαπάναις τῆς Ὑπηρεσίας, ὁ γενικὸς καθαρισμὸς τῶν μνημείων καὶ ἡ περιφραξὶς ὀλοκλήρου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου μετὰ τοῦ λόφου τῆς Πυράσου καὶ τῶν ἀνεσκαμμένων παλαιοχριστιανικῶν κτισμάτων.

Ἐπίσης ὁ Ἐπιμελητὴς ἐνήργησε κατὰ τὸ 1960, ὡς συνεργάτης τοῦ ἀνασκαφέως τῆς Ν. Ἀγχιάλου καθηγητοῦ κ. Γ. Σωτηρίου, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀνασκαφικὴν ἔρευναν, ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς πλήρη ἀποκάλυψιν τῆς βασιλικῆς Β' (βλ. Γ. Σωτηρίου, Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, Ἀθήναι 1931, σ. 111 - 138). ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς διερεύνησιν τῶν θεμελίων κοσμοκοτίσματος εἰς τὸν μεταξὺ τῶν βασιλικῶν Α καὶ Β χώρον, κάτωθεν τοῦ λόφου τῆς Πυράσου, τοῦ ὁποῦ ἡ κλιμαξ ἐπεσημάνθη κατὰ τὰς δοκιμὰς τὰς ἐνεργηθείσας ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Σωτηρίου τὸ ἔτος 1956 (ΠΑΕ 1956, σ. 111 - 113, εἰκ. 2).

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρεῦνης ταύτης ἐδημοσιεύθησαν ἤδη εἰς τὸ Ἔργον 1960 (σ. 61 - 67).

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

ΑΙΤΩΛΙΑ

Ἐν Ἀγρινίῳ χάρις εἰς τὴν γνωστὴν γενναϊοδωρίαν τῶν ἀδελφῶν Παπαστράτου ἀνηγέρθη ἐπὶ οἰκοπέδῳ τοῦ Δήμου Μουσείου, ὅπου συνεκεντρώθησαν τὰ παρὰ τοῦ τέως φύλακος Νικ. Μόσιου κυρίως περισυλλεγένητα ἀρχαῖα. Εἰς τὴν πρώτην τῶν δύο εὐρυχωρῶν αἰθουσῶν τοῦ Μουσείου ἐξετέθησαν τὰ διάφορα ἐπιτύμβια ὡς: Μικρὸν μαρμάρινον ἀναγλύφον κόρης ἐκ Πλευρώ-
νος (5ου αἰ.), τμῆμα ἑτέρου ὀλίγον νεωτέρου μαρμαρίνου ἀναγλύφου μὲ παράστασιν κόρης, σειρὰ ἐνεπιγράφων ἐκ λίθου Ἀστακοῦ στηλῶν, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ τὸ τμῆμα στήλης μετ' ἀναγλύφου σειρήνος ἐπὶ ρόδακος ἐξ Ἀρσινόης¹, μαρμάρινον τεμάχιον διασῶζον τμῆμα τοῦ ἱματίου καὶ τῆς δεξιᾶς χειρὸς νέου κρατοῦσης ἀρύβαλλον,

τεμάχιον μαρμαρίνου ἀναγλύφου μετὰ ἑλληνιστικοῦ κράνου², δύο γυναικεῖα ἀγάλματα καὶ κορμὸς γυνῆς Ἀφροδίτης μικρότερα τοῦ φυσικοῦ ἐκ Τριχονίου (Γαβαλοῦς), ὡς καὶ διάφοροι ἐπιγραφαί, ἐξ ὧν δύο στήλαι ἐκ Παλαιομανίνης, φέρουσαι ἢ μία τὴν ἐπιγραφή ἸΤΡΟ ἐ μ ι (6ου αἰ.) καὶ ἢ ἄλλη μετὰ τριγωνικοῦ ἀετωματίου τὰς ἐπιγραφὰς *Θίβρωνος Μυίλου* (5ου αἰ.), *Λαδάμας* (2ου π.Χ. αἰ.).

Εἰς τὴν δευτέραν αἶθουσαν ἐκτίθενται πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ, ἐπιτύμβιοι στήλαι προσωρινῶς καὶ ἐντὸς προθήκης ἀγγεῖα, εἰδῶλια πῆλινα καὶ χαλκᾶ ἀντικείμενα κυρίως ἐκ Στράτου.

Μεγάλῃ συλλογῇ προϊστορικῶν αἰχμῶν δοράτων καὶ βελῶν ἐκ πυριτολίθου, λεπίδες ὀφινανθῶ, προέρχονται, πλὴν ὀλίγων ἐξ ἀρχαίου Ἀγρινίου, ἐκ τῆς παρὰ τὴν Στράτον θέσεως Παλιόκαστρο, ὅθεν πιθανώτατα περισυνελέγησαν καὶ λίθιναι ἀξίνας καὶ σμίλη, σφονδύλια ἐκ στεατίτου, μολύβδου καὶ πηλοῦ, ὄστρακον μετὰ τῆς λήξεως τῆς λαβῆς ἐγχρώμου ὑστερονεολιθικοῦ ἀγγείου, τμῆμα τοῦ ποδὸς τεφρᾶς μινυεῖου ὑψίποδος κύλικος, ὁ πούς μετὰ τῆς βάσεως ὑψίποδος ὑστεροελλαδικῆς κύλικος.

Τὸ Μουσεῖον δὲν εἶναι ἀκόμη προσιτὸν εἰς τοὺς ἐπισκέπτας.

Ἐν Πλευρώνῃ ἢ εἰς τὸ κέντρον τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου ἀσβεστοκάμιнос³ δὲν λειτουργεῖ πλέον, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐπεχώσθη ἄγνωστοι δὲ αἱ προξενηθεῖσαι ζημίαι εἰς τὸ κοῖλον, διότι τὰ ἐδῶλια ἐπικαλύπτονται διὰ τῶν πρὸς ἀσβεστοποίησιν ἀργολίθων. Περισσότεροι τῶν τριῶν τάφων μακεδονικοῦ τύπου ἔχουν συληθῇ, ἐξ ὧν δύο ἢ τρεῖς παρὰ τὴν πύλιν τοῦ φρουρίου Α καὶ ὁ μεγαλύτερος εἰς μικρὰν ἀπόστασιν πρὸς Δ παρὰ τὴν ἀτραπὸν τῆς ἀγούσαν ἐκ τῆς πύλης τοῦ φρουρίου Β κατὰ τὸ σχέδιον τοῦ Noack⁴.

Τοῦ κατὰ τὸ ἰσοδομικὸν σύστημα ἐκ πλίνθων ἀμμολίθου ἐκτισμένου τάφου⁵, γνωστοῦ εἰς τοὺς περιοίκους ὡς τάφου τοῦ Εὐήνου, ἐν θέσει Παλιόρογγο ἐπὶ τῆς δεξιᾶς δὲχθης τοῦ Εὐήνου παρὰ τὸν ἀγροτικὸν συνοικισμὸν Μπερμπάτι, ἔχει κατακρημνίσαι ὁ ποταμὸς τοὺς δύο παραπλεύρους θαλάμους (διαστάσεων 2,20 X 1,10 μ. ἐκάστου)· διασώζεται ὁ μεγαλύτερος θάλαμος ὕψ. 1,75 μ., μήκ. 2,50 μ., πλάτ. 1,85 μ. Πίν. 166 β).

2. Τοῦ τύπου Winter, Alexander Sarkophag Πίν. 2, 5, 6 ἰδῶς· Κράνος ἐκ Μήλου εἰς Antiquarium Βερολίνου καὶ εἰς Μουσεῖον Λούβρου, von Lipperheide, Antike Helme eik. 157 ἀρ. 8, 158, ἀρ. 367.

3. Kirsten, A A 1941, 101.

4. R. E, XXI, 249.

5. Ρωμαῖος, Ἀρχ. Δελτίον 1916, Παράρτημα 45.

1. Fraser and Rönne, Boeotian and West Greek tombstones Π 142 κ. ἐ. Πίν. 25, Strat. 2; Ars. 2, 4, 5.

Ἐπὶ τοῦ περιβαλλομένου διὰ τείχους ἱστορικῶν χρόνων παρὰ τὸ χωρίον Κάτω Βασιλικὴ λοφίσκου Ἀγία Σωτήρα (Πίν. 166 α), ἐνθα τοποθετεῖται ἡ ὁμηρικὴ « ἀγχίαλος » Χαλκίς (Β 640), ἀνευρέθησαν λεπίδες ὀψιανοῦ. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λοφίσκου σώζονται τὰ ἐρείπια τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ (εἰς ὕψος 1 μ., πᾶχ. 1,92 μ.) μετὰ τμήματος 5 μέτρων τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (πλάτ. 16 μ. περίπου).

ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ

Ἀπετέθησαν εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Συλλογὴν Θυρρείου ἐνεπίγραφοι ἐπιτύμβιοι στῆλαι καὶ τμήμα συνθήκης εἰρήνης μεταξὺ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀκαρνάνων καὶ Ἀμπρακιωτῶν (3ον αἰ.).

ΕΥΘ. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ

*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Κατὰ τὸ 1959 ὁ Ἐπιμελητὴς Π. Λαζαρίδης περιώδευσεν εἰς Αἰτωλοακαρνανίαν καὶ ἐπεσκέφθη τὰ ἑξῆς :

α'. Μεσολόγγιον

Τὸ πρὸς βορρᾶν τῆς πόλεως σωζόμενον τμήμα τοῦ τείχους μετὰ τῆς Πύλης καὶ τοὺς 2 προβαλλομένους τετραγώνους πύργους.

Τὰ ἐν τῇ πόλει μνημεῖα, τὰ συνδεόμενα κυρίως μετὰ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως κατὰ τὴν ἐπανάστασιν, ὡς εἶναι ὁ προμαχὼν τοῦ Φραγκλίνου, ἡ θέσις ἑνθα ἦτο ἡ οἰκία τοῦ Λόρδου Βύρωνος, ἡ οἰκία Τρικούπη, καὶ ἡ θέσις ἑνθα ἦτο ἡ οἰκία τοῦ ἐπισκόπου Ρωγῶν Ἰωσήφ.

β'. Αἰτωλικόν

1. Ναὸς Ταξιαρχῶν. Νεωτέρα ἐκκλησία διαδεχθεῖσα ἑτέραν κτισθεῖσαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἐντὸς τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν ἐνδιαφέροντα ἀπὸ ἀπόψεως τέχνης ξυλόγλυπτα ἔργα, τῶν ἀρχῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος : τέμπλον, δεσποτικὸς θρόνος καὶ προσκυνητᾶριον. Τὸ κάλυμμα τοῦ στομίου τοῦ ἐντὸς τοῦ ναοῦ ἱστορικοῦ φρέατος εἶναι ἐξ ἀργύρου, καὶ διακοσμεῖται μετὰ τὴν παράστασιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ὑπὸ χρονολογίαν 8 Νοεμβρίου 1823.

2. Ναὸς Παναγίας (Κοιμήσις τῆς Θεοτόκου). Μονόκλιτος βασιλικὴ (μήκους 24,85 μ. πλάτους 10,10 μ.), καλυπτομένη ἐσωτερικῶς μὲν ὑπὸ τοξωτῆς ὀροφῆς, ἐξωτερικῶς δὲ διὰ δικλινοῦς κεραμωτῆς στέγης. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν φέρει πολὺπλευρον ἀψίδα, εἰς δὲ τὴν δυτικὴν κωδωνοστάσιον (Πίν. 168 β).

Τὸ δάπεδον τῆς ἐκκλησίας εὐρίσκεται κατὰ 0,65 μ. χαμηλότερον τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς, δι' ὃ καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ ἔτος καλύπτεται ὑπὸ τῶν ὑδάτων.

Τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἀπόψεως ἐργασίας. Ἐπίσης ἐνδιαφέρουσαι εἶναι δύο μεταβυζαντινὰ εἰκόνες, μία τῆς Ὁδηγητρίας ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν « Ἡ φοβερά προστασία », καὶ ἑτέρα τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, μετὰ χρονολογίαν 1777, καθὼς καὶ κεντητὸς ἐπιτάφιος τοῦ 18ου αἰῶνος πιθανῶς.

Τὸ κτήριον, δυνάμενον νὰ χρονολογηθῇ περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος ἢ ἀρχὰς τοῦ 19ου δὲν παρουσιάζει τι τὸ ἄξιον λόγου.

3. Οἱ ναοὶ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, Ἀγ. Γεωργίου καὶ Ἀγ. Νικολάου οὐδὲν τὸ ἀξιόλογον παρουσιάζουν.

γ'. Ζαπάντι ἢ Μεγάλη Χώρα
(παρὰ τὸ Ἀγρίνιον)

Ἐκ τῶν κτισμάτων τῶν πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 Μουσουλμάνων κατοίκων τοῦ χωρίου σώζεται σήμερον μόνον ὁ μιναρὲς τοῦ τζαμίου τῶν (Πίν. 166 γ).

Ἐκ τῶν χριστιανικῶν κτισμάτων ἰδιαιτέρας σημασίας εἶναι ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὅστις ἀρχικῶς μὲν ἦτο τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (6ου αἰῶνος μ.Χ.), εἶτα δὲ περιωρίσθη εἰς μονόκλιτον, καλυφθέντα διὰ κυλινδρικής καμάρας, καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν ταύτης διὰ ξυλίνης ὀροφῆς. Εἰς τὸ κτιστὸν τέμπλον, τὸ ὁποῖον σήμερον καλύπτει μεταγενέστερον ξύλινον, σώζονται τοιχογραφίαι εἰς δύο στρώματα.

Πρὸ τῆς θύρας τοῦ νοτίου τοίχου ὑπάρχει μέγα κατώφλιον (μήκους 1,80 μ., πλάτους 0,66 μ.), ἐκ λατρίου λίθου, ἀνήκον προφανῶς εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικήν. Ἐγένετο καταμέτρησις καὶ φωτογράφησις τοῦ κτίσματος. Τοῦτο ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Α. Ὀρλάνδου, ἐν Α.Β.Μ.Ε. Τόμος Θ' (1961) σ. 43 - 53.

Εἰς ἀπόστασιν 100 μ. περίπου ΝΑ τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως, ἐκεῖ ἑνθα σήμερον ὑπάρχει σικκῆ, εὐρέθη παλαιότερον, κατὰ τυχαίαν σκαφήν, ψηφιδωτὸν δάπεδον, τμήμα τοῦ ὁποίου φυλάσσεται σήμερον εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Ἀγρινίου. Ἄτερον ψηφιδωτὸν ἐπεσημάνθη ἐντὸς τοῦ κτήματος πρὸς βορρᾶν τῆς ἐκκλησίας.

δ'. Χωρίον Καινούργιον

Ἐξέτασις καὶ φωτογράφησις τῆς ἀρχαίας κρήνης « Βεῖνόβρυση », κατεσκευασμένης ἐκ μεγάλων ὀρθογωνίων δόμων ἐκ λατρίου λίθου κατὰ τὴν ἰσόδομον τεχνικήν.

ε'. Χωρίον Παραβόλα

Ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τοῦ ἀρχαίου Βουκατίου ὑψοῦται ξυλόστεγος μονόκλιτος βασιλική, ἀφιερωμένη εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, μήκους 16,75 μ., πλάτους 7,45 μ., ἡ ὁποία παρουσιάζει ἐνδιαφέρον κτηριακόν. Ὁ ἀρχικὸς ναὸς ἐκτίσθη ὡς τρίκλιτος βασιλική, τῆς ὁποίας διασώζεται ἡ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίς (ἐσωτερικῆς διαμέτρου 4,62) μέχρι ὕψους 3,50 μ. (Πίν. 169 α) καὶ αἱ ἀρχαὶ τῶν ἀνατολικῶν τοίχων τῶν δύο πλαγίων κλιτῶν.

Ὁ κύλινδρος τῆς ἀψίδος διετρυπᾶτο ὑπὸ τριλόβου ἀνοίγματος (πεφραγμένου νῦν), ἕκαστος λοβὸς τοῦ ὁποίου φέρει πλίνθινον τοξωτὸν ὑπέρθυρον ἐπιστεφόμενον δι' ὀδοντωτῆς ταινίας (Πίν. 169 β).

Ἡ τοιχοδομία εἶναι πολὺ ἰσχυρά, δι' ἀμελῶς εἰργασμένων λίθων, ἀπλῆς ἢ διπλῆς σειρᾶς ὀριζοντίως τοποθετημένων πλίνθων διακοπτομένων κατὰ διαστήματα ὑπὸ καθέτων καὶ κορασάνιου ὡς συνδετικοῦ μίγματος.

Μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου ἡ βασιλικὴ περιορίσθη εἰς τὸ μεσαῖον μόνον κλίτος, συνεπληρώθη δὲ καὶ ἡ ἀψίς κατὰ τὸ ἄνω ἡμισυ αὐτῆς δι' ἐτέρας, ὁμοίως ἡμικυκλικῆς, ἀλλὰ μικρότερας ἐξωτερικῆς διαμέτρου, διακοσμηθείσης διὰ πέντε ἡμικυλινδρικών κογχῶν. Οὕτως ἡ ἀψίς ἀπέκτησεν ἐξωτερικῶς βαθμιδωτὴν διάταξιν.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν κτηριακῶν μεταβολῶν τοῦ μνημείου, αὕτη δέον νὰ γίνῃ κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ ἔτερον κτίσμα τῆς ἐπαρχίας Τριχωνίδος, τὴν βασιλικὴν δηλαδὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἰς Ζαπάντι ἢ Μεγάλῃν Χώραν, περὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο λόγος ὀλίγον ἀνωτέρω.

Πράγματι τὰ δύο αὐτὰ κτίσματα πλὴν τῆς ἰδίας προσωνυμίας τὴν ὁποίαν φέρουν ἔχουν τὰ αὐτὰ κτηριακὰ στοιχεῖα, εἶναι τοῦ ἰδίου ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου καὶ ἔχουν ὑποστῇ τὰς αὐτὰς μεταβολὰς (βλ. ἀνωτέρω περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἰς Ζαπάντι καὶ Α. Ὁρλάνδου, ἐν Α.Β. Μ.Ε., τόμ. Θ' (1961) σ. 43 - 53). Τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαίας ἀκροπόλεως σώζεται εἰς μεγάλα τμήματα ἐν καλῇ καταστάσει, ἔχει ὅμως ἀνάγκην στερεώσεως (Πίν. 169 α).

Εἰς τὸ βόρειον σκέλος αὐτοῦ ἔχει ὑποστῇ καταστροφὴν διὰ τῆς ἀνοικοδομήσεως ἐπ' αὐτοῦ τὸ ἔτος 1929 τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου.

στ'. Χωρία Τράφος καὶ Βαρεῖα

Παρὰ τὰ χωρία ταῦτα καὶ ἀριστερὰ τῆς ἀπὸ Ἀγρινίου εἰς Θέρμον ὁδοῦ εὐρίσκεται ἡμιερεπωμένος βυζαντινὸς ναῖσκος, τιμώμενος εἰς μνή-

μην τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, γνωστὸς εἰς τοὺς ἐντοπίους ὡς Παληομονάστηρο. Τὸ κτίσμα ἀποτελεῖται ἐξ ἐνὸς ὀρθογωνίου χώρου, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 5,70 X 2,55 μ., καλυπτομένου διὰ καμάρας, εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ὁποίου προβάλλει ἡμικυκλικὴ κόγχη καὶ ἐξ ἐνὸς ἐπιμήκους νάρθηκος, διαστάσεων 5,25 X 4,15 μ., ἐξέχοντος ἐκατέρωθεν τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναῖσκου, εἰς τὴν στέγην τοῦ ὁποίου σχηματίζεται σταυρὸς μὲ μακροτέρας τὴν βορείαν καὶ νοτίαν κεραίας καὶ ὁκτάπλευρον τρούλλον εἰς τὴν διασταύρωσιν τῶν κεραιῶν. Καὶ ὁ μὲν ναῖσκος διατηρεῖται ὅπως δὴποτε καλῶς, ὁ νάρθηξ δὲ ὡς εἶναι κατεστραμμένος κατὰ τὸ βόρειον αὐτοῦ ἡμισυ (Πίν. 167 α). Ἐκ τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου σώζονται μεγάλα τμήματα εἰς τὸν κυρίως ναὸν καὶ τὸν νάρθηκα. Ἐκαστὴ πλευρὰ τῆς καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ διαιρεῖται καθ' ὕψος εἰς τρεῖς ζῶνας. Εἰς τὴν πρώτην ἐκ τῶν ἄνω παρίστανται ἐντὸς πλαισίων ἀνὰ τέσσαρες σκηναὶ ἐκ τοῦ Δωδεκαῶρου, εἰς τὴν δευτέραν εἰκονίζονται στηθάρια ἁγίων καὶ εἰς τὴν κατωτέραν ὁλόσωμοι ἅγιοι. Εἰς τὴν κόγχην τοῦ Ἱεροῦ, ἄνω μὲν εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα, κάτω δὲ τέσσαρες ἱεράρχαι, ἀνὰ δύο ἐκατέρωθεν τοῦ κενοῦ θρόνου.

Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον παρίστανται, ἄνω ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος, χαμηλότερον ὁ Εὐαγγελισμὸς (ἀριστερὰ τῆς κόγχης ὁ Ἀρχάγγελος, δεξιὰ ἡ Θεοτόκος), καὶ κάτω ἀριστερὰ ὁ πρωτομάρτυς Στέφανος, δεξιὰ ὁ ἅγιος Κύριλλος.

Εἰς τὸ ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ τμήμα τοῦ βορείου τοίχου εἰκονίζεται τὸ δράμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Τὸ κυριώτερον θέμα τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τοῦ νάρθηκος ἦτο ἡ Β' Παρουσία, ἡ ὁποία κατελάμβανε ὁλόκληρον τὸν νότιον τοῖχον αὐτοῦ καὶ τὸ ἡμισυ τοῦ ἀνατολικοῦ. Εἰς τὸ τύμπανον τοῦ τρούλλου εἰκονίζονται οἱ Προφῆται.

Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων δύναται νὰ χρονολογηθῇ, βάσει τῶν κτηριακῶν στοιχείων ἀφ' ἐνός, τῆς τέχνης καὶ τῶν θεμάτων τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου ἀφ' ἑτέρου, μεταξὺ τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰ. μ.Χ.

ζ'. Μυρτιά (πρῶν Γουρίτσα)

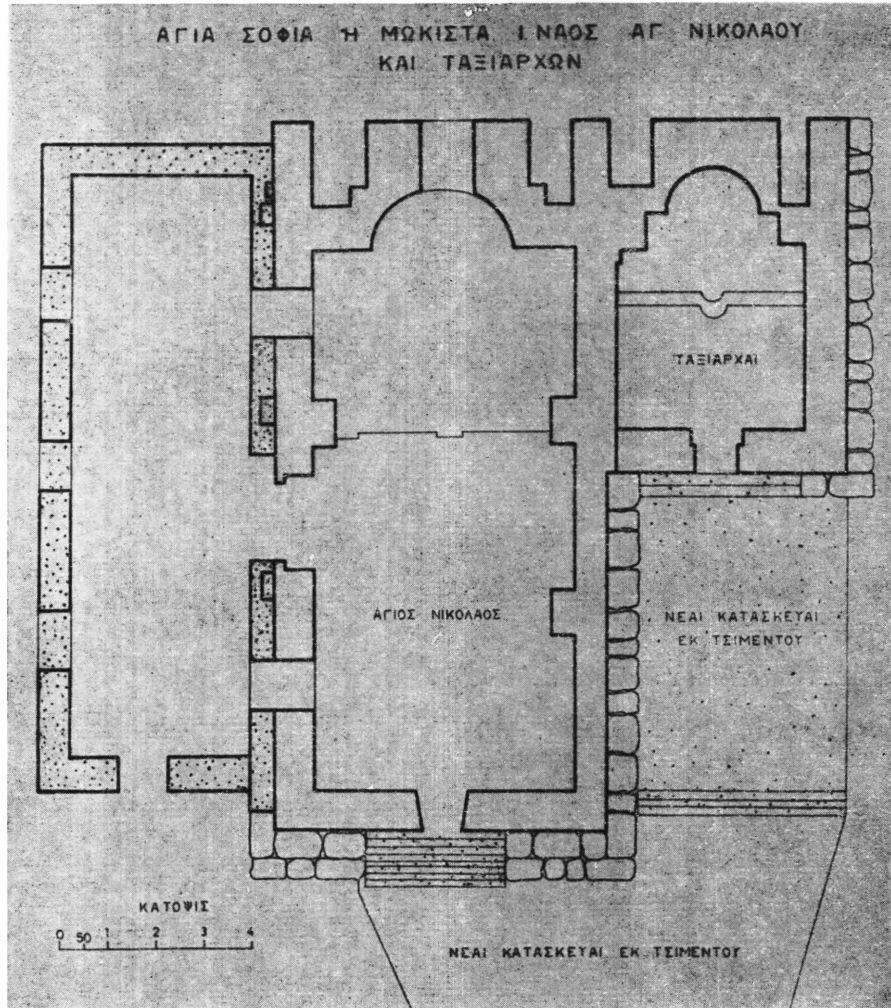
1. Ἐξητάσθη, κατεμετρήθη καὶ ἐφωτογραφήθη ἡ παρὰ τὴν λίμνην τῆς Τριχωνίδος βυζαντινὴ Μονὴ Μυρτιάς, ἐνθα διατηροῦνται εἰς καλὴν κατάστασιν τοιχογραφίαι τοῦ 12ου, 15ου, 16ου καὶ 18ου αἰῶνος. Κατὰ τὴν διεύρυνσιν ὑπὸ τινος τῶν μετὰ τὸν πόλεμον Ἡγουμένων τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος κατεστράφησαν δύο ἐκ τῶν 24 Οἰκῶν τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, οἱ φέροντες τὰ γράμματα Μ

καὶ Ν (1712 μ.Χ.) (Α.Β.Μ.Ε. τόμ. Θ' (1961) 74 - 112). Τὰ κτήρια τῆς Μονῆς ἐπουρολήθησαν ὑπὸ τῶν Γερμανῶν.

2. Ἐξέτασις τοῦ ἐν τῷ βράχῳ ἐσκαμμένου διπλοῦ ναύσκου τῆς Ἀγ. Ἑλεούσης. Ἐχει ὀλίγας τοιχογραφίας τοῦ 15ου αἰῶνος, καλῆς τέχνης.

ρικοῦ 4,40 μ. καὶ πλάτους 3,80 μ. προσκεκολλημένος εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ προηγουμένου, τιμᾶται εἰς μνήμην τῶν Ταξιαρχῶν (βλ. Σχεδ. 1).

Ἡ δομὴ τῶν ναῶν τούτων παρουσιάζει ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐντεχνον ἅμα καὶ γραφικὴν χρησιμοποίησιν τοῦ ἀρχαίου ὀλικοῦ (Πίν. 167 β).

Σχεδιογράφημα 1. Ἀγία Σοφία ἢ Μώκιστα. Κάτωψις Ἀγ. Νικολάου καὶ Ταξιαρχῶν

η'. Χωρίον Ἀγία Σοφία (πρῶν Μώκιστα)

1. Ναοὶ Ἀγ. Νικολάου καὶ Ταξιαρχῶν

Ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ νεκροταφείου τοῦ χωρίου καὶ ἐπὶ τῆς ἰδίας θέσεως καὶ διὰ τοῦ οἰκοδομικοῦ ὀλικοῦ ἀρχαίου κτηρίου ἔχουν κτισθῆ κατὰ τὸν 13ον αἰ μ.Χ., πιθανῶς, δύο μονόκλιτοι ναοί, ἐξ ὧν ὁ μεγαλύτερος, μήκους ἐσωτερικοῦ 11,10 μ. καὶ πλάτους 5,35 μ., τιμᾶται εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Νικολάου, ὁ δὲ μικρότερος, μήκους ἐσωτε-

ρικοῦ 4,40 μ. καὶ πλάτους 3,80 μ. προσκεκολλημένος εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ προηγουμένου, τιμᾶται εἰς μνήμην τῶν Ταξιαρχῶν (βλ. Σχεδ. 1).

2. Ναὸς Ἀγ. Σοφίας

Εἰς ἀπόστασιν 15 μέτρων πρὸς βορρᾶν τῶν δύο προηγουμένων ναῶν, ὑψοῦνται ἐν μέσῳ πλουσίας βλαστήσεως τὰ ἐρείπια ἐτέρου ναοῦ ἀφιερωμένου εἰς τὴν Ἀγ. Σοφίαν, εἰς σχῆμα τρικλῖτου βασιλικῆς μετὰ νάρθηκος (13ος αἰ. πιθανῶς).

θ'. Μονή Φωτεινῆς (Φωτεινῆς), παρὰ τὴν βορείαν ὄχθην τῆς Τριγωνίδος λίμνης. Ἐγένετο καταμέτρησις καὶ φωτογραφήσις τοῦ ναοῦ (Πίν. 170α).

Οὗτος εἶναι εὐρύχωρον καμαροσκεπὲς δωμάτιον, ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ ὁποίου σώζονται ἱκανὰ τμήματα τοιχογραφιῶν, λαϊκωτέρας τέχνης, τῶν ἐκ Καστορίας ζωγράφων Μιχάλη καὶ Κώστα τοῦ 1589 (βλ. Λουκοπούλου, ἐν Ἑμμερολ. Μεγάλης Ἑλλάδος 1928, σ. 312).

Α' ΕΥΡΥΤΑΝΙΑ

Ὁ Ἐφορος κ. Μ. Χατζηδάκης περιώδευσεν εἰς Εὐρυτανίαν, ἐπισκεφθεὶς τὰς ἱστορικὰς Μονὰς Τατάρνας, Προυσοῦ κ. ἄ. καθὼς καὶ τοὺς Ναοὺς πολλῶν χωρίων.

Τὰ συμπεράσματα ἐκ τῆς περιοδείας ταύτης ἔχουν ὡς ἀκολούθως :

1. ΚΑΡΠΕΝΗΣΙΟΝ

Ναὸς Ἀγίας Τριάδος, κτισθεὶς κατὰ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνος ὑπὸ Εὐγενίου Αἰτωλοῦ. Εἰκόνες 16ου - 18ου αἰῶνος. (Ἐπιγραφαὶ ἐν Ε.Ε.Β.Σ., Γ, (1926, 257).

2. ἈΓΡΑΦΑ

Ναὸς Ταξιαρχῶν χωρίου Μαράθου (τέως Μυρρεσι). Σταυροειδὴς ναὸς μετὰ τρούλλου καὶ χορῶν. Ἐκτίσθη τὸ 1760 καὶ διεκοσμήθη τὸ 1769 καὶ τὸ 1791. (Ἐν Ε.Ε.Β.Σ., τ. Γ (1926) σ. 300). Ἡ ἐπιγραφὴ δημοσιεύεται μὲ ἔτος 1591). Ξυλόγλυπτον τέμπλον 18ου αἰ. μετὰ δεσποτικῶν εἰκόνων ἡπειρωτικῆς τέχνης τοῦ 1746 (βλ. Μ. Chatzidakis, « Contribution à l'étude de la peinture postbyzantine », H.C. Mai 1953, σ. 213, Πίν. XIX).

3. ΜΟΝΗ ΤΑΤΑΡΝΑΣ

Ἡ ἱστορικὴ Μονὴ πυρποληθεῖσα κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821, ἀνεκτίσθη κατὰ τὸ 1841.

Ἐν αὐτῇ φυλάσσονται κειμήλια μεγίστης ἀξίας ὡς π.χ.

α. μικρὰ ψηφιδωτῆ εἰκὼν « ὁ Βασιλεὺς τῆς Δόξης » ἔργον ἀρίστης παλαιολογικῆς τέχνης.

β. Μέγας Ἐπιτάφιος τοῦ 1583/4, ἔργον Ἀρσενίου Μοναχοῦ.

γ. Ἀἷρ τοῦ αὐτοῦ ἔτους καὶ πιθανῶς τοῦ αὐτοῦ κεντητοῦ.

δ. Ἐπιτραχήλιον τοῦ 1609.

ε. Ἐτερον ἐπιτραχήλιον τῆς αὐτῆς ἐποχῆς μετ' ἀφιερωτικῶν ἐπιγραφῶν.

στ. Μέγα ἐγκόλπιον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ μετ' ἐσματωμένης ἀργυρᾶς θήκης ἀρίστης τέχνης τοῦ 16ου αἰῶνος μὲ ἑλληνικὰς καὶ σλαβικὰς ἐπιγραφάς.

ζ. Περί τὰ 200 βιβλία καὶ ὀλίγα χειρόγραφα.

Τὰ κειμήλια ταῦτα κατεγράφησαν καὶ ἐφωτο-

γραφήθησαν (βλ. ἐπιγραφὰς ἐν D. Quinn « Ἀρμονία » τ. 3 (1902) σ. 75. Π. Πουλίτσα Ε.Ε.Β.Σ. τ. Β'. 1926. Τὸν Ἐπιτάφιον ἐδημοσίευσεν ἡ Μ. Θεοχάρη ἐν Θεολογίᾳ. Τόμ. ΚΖ'. Τεύχος Α').

4. ἘΠΙΣΚΟΠΗ

Παρὰ τὴν ἀπόκρημνον ὄχθην τοῦ Ἀχελώου καὶ πλησίον τοῦ χωρίου Ἐπισκοπῆ, ἵσταται ἀκέραιος εὐμεγέθης σταυροειδὴς ναὸς μετὰ ὕψηλῳ τρούλλου καὶ τριῶν ἡμικυλινδρικών ἀψίδων, μετὰ συνθρόνου καὶ Ἐπισκοπικοῦ θρόνου ἐν τῇ μεσαίᾳ, ἀφιερωμένος εἰς τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, γνωστός ὁμῶς εἰς τοὺς Εὐρυτάνους ὡς « Ἐπισκοπῆ ». Λόγω τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ιδιορρυθμιῶν δύναται νὰ τοποθετηθῇ τὸ ἀργότερον εἰς τὸν 10ον αἰ. (Πίν. 163 α).

Ἐξωτερικῶς ἐμφανίζει ἐπιμελῆ τοιχοδομίαν — οὐχὶ πλινθοπερίκλειστον — ἐσωτερικῶς ὁμῶς ἔχει ὁλόκληρος ἐπιχρισθῇ ἐπανειλημμένως δι' ἀσβέστου, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὴ ἡ διαπίστωσις περὶ ὑπάρξεως τοιχογραφιῶν, ἥτις εἶναι πιθανή. Ὁ ναὸς, ὅστις σημειωτέον μέχρι τότε (1951) παρ' οὐδενὸς εἶχεν ἀναφερθῇ, διατηρεῖται καλῶς, θὰ ἡδύνατο δὲ διὰ μικρᾶς σχετικῶς δαπάνης νὰ ἀποκατασταθῇ εἰς τὴν ἀρχικὴν του μορφήν διανοιγομένων τῶν ἐμφραχθέντων πλαγιῶν παραθύρων αὐτοῦ, ἀφαιρουμένων τῶν ἐπιχρισμάτων, ὡς καὶ τοῦ νεωστὶ κατασκευασθέντος μικροῦ κωδωνοστασίου.

Τὸ μνημεῖον διέτρεχε μέγαν κίνδυνον ἐκ τῆς διαβρώσεως τῆς ὄχθης ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ, τὸ χεῖλος τῆς ὁποίας εὕρισκετο πλησιέστατα τούτου. Ἐπροτάθη τότε ἡ λήψις ἀντιπλημμυρικῶν μέτρων, κατόπιν δὲ τούτου ἀνηγέρθη τὸ 1958 ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως κατὰ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τούτου ἰσχυρὸς προστατευτικὸς τοῖχος (βλ. Ἔργον 1958 σ. 187, 1959 σ. 178).

Ἐσχάτως ἡ Ἐπισκοπὴ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ κ. Α. Ὁρλάνδου (Α.Β.Μ.Ε. τ. Θ', 1961 σ. 3 - 20).

5. ΒΕΛΩΤΑ

Ναὸς Ζωοδόχου Πηγῆς. Μικρὸς τετράγωνος μετὰ τρούλλου, ὠραίας κατασκευῆς, τοῦ 1791.

6. ΜΟΝΗ ΠΡΟΥΣΟῦ

Ἡ Κρύπτη εἶναι κατεσκευασμένη ἐντὸς τοῦ βράχου, διαστ. 4,00 μ. X 2,70 μ. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς δυτικῆς πλευρᾶς εἰκονίζεται ἡ Βάπτισις, πέντε σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου καὶ εἰς τὴν κορυφὴν ὁ Παλαιὸς τῶν Ἑμμερῶν. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται εἶναι ἔργον καλῆς ἀλλὰ ἐπαρχιακῆς τέχνης τοῦ 13ου - 14ου αἰῶνος (Πίν. 170 β). Ἐσωτερικῶς

φέρει δύο στρώματα τοιχογραφιών. Τὸ νεώτερον στρώμα χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ 1518 δὲν διακρίνεται, ὡς κεκαλυμμένον ὑπὸ παχέος στρώματος αἰθάλης.

Τὴν κρύπτην περιβάλλει τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς, κτισθὲν τὸ 1754 εἰς τύπον τοῦ σταυροειδοῦς μετὰ τρουίλλου ναοῦ, διακοσμηθὲν τὸ 1785 ὑπὸ τῶν ζωγράφων Γεωργίου Γεωργίου καὶ Γεωργίου Ἀναγνώστου, τῶν αὐτῶν οἱ ὅποιοι διεκόσμησαν τὸν ναὸν Ταξιαρχῶν Μαράθου.

Ἐντὸς τῆς Κρύπτης φυλάσσονται 288 βιβλία καὶ 68 χειρόγραφα (Ν. Ἑλληνομνήμων, 10. 289 κ.ε.). Τὰ πολυώροφα νεώτερα κτήρια τῆς Μονῆς ἐκάψαν ὑπὸ τῶν Γερμανῶν κατ' Αὐγουστον τοῦ 1944.

Κ λ α υ σ ε ῖ ο ν

Κατόπιν τυχαίου εὐρήματος (1956), διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς παρὰ τὸ χωρίον Κλαυσεῖον (Κλαψί) Εὐρυτανίας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (βλ. BCH, 1957, σ. 581), τῆς ὁποίας ἡ πλήρης δι' ἀνασκαφῆς ἀποκάλυψις ἐγένετο εἰς δύο περιόδους 1958 καὶ 1959 ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου βοηθουμένου ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Πρόκειται περὶ τρικόγχου ναοῦ μετὰ νάρθηκος 5ου-6ου αἰῶνος, ἀφιερωμένου εἰς τὸν Ἅγιον Λεωνίδην, τὸ ἀξιόλογον ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ ὁποίου φέρει πλείστας ἐνδιαφερούσας ἐπιγραφάς (βλ. Τὸ Ἔργον 1958, σ. 63 - 68, 1959 σ. 31 - 32 καὶ BCH, 1958 σ. 663 - 4).

Αἱ φωτογραφίαι καὶ τὰ σχέδια τοῦ ἀνασκαφέντος κτίσματος καὶ ἡ λεπτομερὴς ἀποτύπωσις τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ δαπέδου ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ.

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΗΠΕΙΡΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Δωδώνη

Περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν ἐξωραϊσμοῦ καὶ διαμορφώσεως τοῦ Ἱεροῦ ὡς καὶ περὶ τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τακτοποιήσεως τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου γίνεται λόγος εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ παρόντος τόμου.

Περιοχὴ Λάκκας - Σουλίου

Εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ἐργάζεται μετὰ πολὺν ζήλον ὁ ἑκτακτος Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων κ. Νικ. Παπαδόπουλος, Διευθυντὴς τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου Ρωμανοῦ. Εἰς τὸ ἐνδιαφέρον τούτου ὁ-

φείλονται αἱ πρῶται μέχρι σήμερον γνώσεις μας περὶ τῆς ἀνεξερευνήτου ἀρχαιολογικῆς Λάκκας - Σουλίου.

Ρωμανόν

Εἰς τὸ χωρίον Ρωμανόν, πλησίον τῆς νέας οἰκίας Ἀθανασίου Τσουμάνη, ἀπεκαλύφθη λακκοειδὴς τάφος, καλυπτόμενος μετὰ ἀκανόνιστον πλάκα ἀσβεστολιθικὴν, διαστ. 1.28X0.62 μ., πάχους 0.12 μ. Ἐντὸς τοῦ λάκκου εὐρέθησαν, καθέτως τοποθετημένα, δύο εὐμεγέθη χειροποίητα ἀγγεῖα, διαμ. 0.48 καὶ 0.46 μ., μετὰ δύο λαβάς καὶ βάσιν ἀπεστρογγυλευμένην, περιέχοντα καυσιν νεκροῦ. Τὰ ἀγγεῖα, διαλυθέντα ἐξ αἰτίας τῆς ἀτελοῦς ὀπτήσεως καὶ τῆς κακῆς ποιότητος τοῦ πηλοῦ (barbotine, κατηγορία II), ἔφερον εἰς τὴν ζώνην τῶν ὤμων, ὡς μόνην διακόσμησιν, τὴν χαρακτηριστικὴν διὰ τὰ προϊστορικὰ ἀγγεῖα τῆς Ἡπείρου πλαστικὴν ἄλυσιν (ΠΑΕ 1951, σ. 178, 1952, σ. 281 - 282, σ. 368 - 369, ΑΕ 1956, σ. 130). Ἀπὸ τὸ πρῶτον σκαρίφημα τοῦ Παπαδοπούλου εἶναι ἴσως δυνατόν νὰ χρονολογήσωμεν τοὺς τάφους εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ σιδήρου¹.

Εἰς τὸν ἀγρὸν Βασ. Τζαρτζούλη τυχαίως ἤλθεν εἰς φῶς τάφος κιβωτιόσχημος, 0.35 μ. ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, μετὰ τελευτήσαν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Ὁ τάφος, κατεσκευασμένος μετὰ κανονικὰς, ἀλλὰ ἀλαξεύτους ἀσβεστολιθικὰς πλάκας, ἐκαλύπτετο μετὰ ἄλλην ὁμοίαν θραυσμένην, διαστ. 0.67 X 1.93 μ. Ὁ νεκρὸς, ὑπτιος, μετὰ τὰς χεῖρας κατὰ μῆκος τῶν πλευρῶν του, ἀνευρέθη ἀκτέριστος. Μεταξὺ τοῦ ἀντίχειρος καὶ τοῦ δείκτου τῆς δεξιᾶς χειρὸς ὑπῆρχον δύο χαλκὰ νομίσματα, ἰσχυρῶς ὠξειδωμένα, ὁ νεκρικὸς ὀβολός, τῶν χρόνων τοῦ Ἡπειρωτικοῦ Κοινοῦ (234 - 168 π.Χ.). Τὸ ἐν ἀναγνωρίζεται ἀσφαλῶς ὡς νόμισμα τῆς Ἀμβρακίας· ἐπὶ τῆς προσθίας ὀψευς κεφαλὴ Διῶνης δεξιᾶ, ἐπὶ τῆς ὀπισθίας βαίτυλος Ἀπόλλωνος Ἀγνιέως ἐντὸς στεφάνου κοτίνου (πρβλ. Σβορώνου - Head, Ἱστορ. Νομισμάτων σ. 401, ἰδίως P. Franke, Die Antiken Münzen von Epirus 1961, σ. 323 - 327, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τὰ νομίσματα αὐτὰ εἰς τοὺς μετὰ τὸ 148 π.Χ. χρόνους, ἀνασκαφικῶς ὁμῶς ἀποδεικνύεται ἡ κυκλοφορία τῶν ἀρχαιότερα τοῦ 168 π.Χ., ἔτους καταστροφῆς τῆς Ἡπείρου ὑπὸ τῶν Ρωμαίων (Πρβλ. Σ. Δάκαρη, ΑΔ 1960, 32 κ.ε.).

Κουπάκια

Εἰς τὸν ἀγρὸν Γεωργίου Λέζου, εἰς θέσιν Κουπάκια (τὸ ὄνομα ὀφείλεται εἰς τὴν ὑπαρξίν

1. Πρβλ. γεωμετρικοὺς πίθους ἐξ Ἀργούς, M. Hood, JHS 1959, Archaeology, 7, εἰκ. 5.

άγγειων, τὰ ὅποια ὁ λαὸς ὀνομάζει Κοῦπες, καὶ Κουπάκια) τῆς περιοχῆς Κοινότητος Ρωμανοῦ, ἀνευρέθησαν δύο τάφοι κιβωτίσχημοι, μὲ ἐπένδυσιν ἐσωτερικῶς κανονικῶν ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν. Τοῦ ἐνὸς τάφου, διαστ. 2.00 X 0.90 μ., αἱ πλάκες φέρουν ἀναθῦρῳσιν πρὸς καλυτέραν προσαρμογὴν. Εἰς τὸν ἄλλον ἀνευρέθησαν, παρὰ τοὺς πόδας τοῦ νεκροῦ, ὀλίγα κτερίσματα, δύο σιδηρᾶ αἰχμαὶ δόρατος, ὑάλινον δοχεῖον θραυσμένον, πήλινος λύχνος (Πίν. 171 α) καὶ μεγάλη φιάλη χαλκῇ (Πίν. 171 γ), ἡ ὅποια ἐκάλυπτε τὰ ἀνωτέρω κτερίσματα (πρβλ. καὶ BCH 83 (1959), σ. 673). Ἡ φιάλη σφυρήλατος, ὕψους 0,145 μ., διαμ. 0.40 μ. περίπου, ἔχει ἰδιαίτερον δακτυλιοειδῆ πόδα. Κοσμεῖται μὲ 24 αὐλακώσεις καὶ ἰσαριθμούς ἀκμάς, εἰς δὲ τὸ κέντρον τοῦ πυθμένος ἐσωτερικῶς ὑπάρχει μικρὸς ὀμφαλός (φιάλη μεσόμφαλος). Ἡ εἰς τὸ μέσον τοῦ πηλίνου λύχνου ἀνάγλυφος παρίστασις εἰκονίζει ἀριστερὰ πάνοπλον μονομάχον, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν δεξιὰν κρατεῖ ἐγχειρίδιον, ἐνθ' μὲ τὴν ἀριστερὰν βυθίζει εἰς τὸν λαίμῳ τοῦ ἀνατραπέντος ἀντιπάλου τὸ δόρυ (Πίν. 171 α) (3 μ.Χ. αἰών)².

Εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν ἀναφέρονται ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Ν. Παπαδοπούλου τάφος καὶ λείψανα ἀρχαίων οἰκοδομημάτων.

Κοινότης Σειστρουνίου

Εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην περὶ τὰ 150 μ. ΝΑ τῆς ἀρχαίας ἀκροπόλεως «Καστρί—Ἀγ. Ἰωάννης», εἰς θέσιν «Λάκκος Σιοῦρος», ὁ ἱερεὺς τῆς Κοινότητος σκάπτων ἀνεῦρε τυχαίως τεφροδόχον ἄγγειον μὲ μελανὸν γάνωμα, περιέχον κεκαυμένα τὰ ὅστ' αὐτοῦ νεκροῦ, τὸ ὅποιον κατεθρυμμάτισεν ὁμως, μὲ τὴν ἐλπίδα ἀνευρέσεως θησαυροῦ ἐντὸς αὐτοῦ. Ἐκ τῆς ἐρεῦνης τοῦ σημείου τούτου διεπιστώθη ἡ θέσις τῆς καύσεως τοῦ νεκροῦ, περιέχουσα τέφραν, ἀνθρακας καὶ κεκαυμένα ὅστ' αὐτοῦ, πλησίον δὲ δακρυδόχον καὶ λύχνον ἐκ πηλοῦ (Πίν. 171 β) τοῦ 4 π.Χ. αἰῶνος. Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ τάφου καὶ τῆς πυρᾶς, ἐπὶ τοῦ λόφου, διατηροῦνται τὰ λείψανα ἀρχαίου πολυγωνικοῦ τείχους.

Εἰς θέσιν «Σιοῦρος - Νικ. Στρατῇ» ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὴν διάνοξιν τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Σειστρουνίου - Ρωμανοῦ, καὶ εἰς βάθος 0.80 μ., δύο κιβωτίσχημοι τάφοι μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ. Ἐντὸς τῶν τάφων, πλὴν τῶν ὁσῶν τῶν νεκρῶν, τὰ ὅποια ἀνευρέθησαν μετακινημένα, ὑπάρχον καὶ ὅστρακα προϊστορικῆς κεραμικῆς

μὲ πλαστικὴν διακόσμησιν δισκαρίων εἰς τοὺς ὦμους καὶ τὰ χεῖλη.

Ἐκ τῶν εὐρημάτων τούτων καὶ ἐκ τῶν ὑπηρεσιακῶν ἐκθέσεων τοῦ κ. Ν. Παπαδοπούλου διαφαίνεται ὅτι ἡ περιοχὴ αὕτη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα δὲν ἦτο τόσον ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸν λοιπὸν κορμὸν τῆς Ἡπείρου, ὅσον εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους. Ἐνωρίς, πιθανώτατα κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ 4 π.Χ. αἰῶνος, ἐμφανίζεται ἡ ὁχύρωσις τῶν ἀκροπόλεων μὲ τείχη (Καστρί—Ἀγ. Ἰωάννης Σειστρουνίου). Ἡ εἰκὼν, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζουν τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, δὲν εἶναι διαφορετικὴ τῶν ἄλλων ἀρχαίων κέντρων τῆς Ἡπείρου καὶ μάλιστα τῶν παραθαλασσίων, τὰ ὅποια παρουσιάζουν ἐντονωτέραν ἐπαφὴν μὲ τὸν πολιτισμὸν τῆς νοτίου Ἑλλάδος. Πιθανώταται ὁδοὶ ἐπικοινωνίας εἶναι ἡ βορεῖα διάβασις Κοπάνης - Δωδώνης, ἡ διερχομένη διὰ τῶν νοτίων προπόδων τοῦ Τομάρου, καὶ ἡ νοτιοδυτικὴ, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ὁ ἄνω ροῦς τοῦ Ἀχέροντος καὶ ὁδηγεῖ εἰς τὴν περιοχὴν Ριζῶν-Παλαιοροφύλου συνδέουσα τὴν ἀποκλεισμένην αὐτὴν περιοχὴν μὲ τὴν πεδιάδα τῆς Πρεβέζης.

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΗΣ

Περιοχὴ Φαναρίου

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Νεκρομαντεῖον, πλησίον τῆς συμβολῆς τοῦ Κωκυτοῦ εἰς τὸν Ἀχέροντα (Τὸ Ἔργον 1958, σ. 95 - 103, 1960, σ. 102 - 110, 1961 σ. 118 - 125. BCH, 83 (1959) σ. 665 - 669, 85 (1961) σ. 737. JHS, 1959 Archaeology, σ. 11 - 12, 1961, σ. 15 - 16. AJA, 63 (1959) σ. 282, καὶ 65 (1961) σ. 302) μοῦ ἐδόθη ἡ εὐκαιρία νὰ περιέλθω ὁλόκληρον τὴν περιοχὴν τοῦ Φαναρίου.

Ἡ πεδιάς, ἡ ὁποία ἔλαβε τὸ ὄνομα ἀπὸ Φάρον (Φανάρι), εὐρισκόμενον εἰς τὸν ὄρμον τῆς Ἀμμουδιάς ἢ Σπλάντζας (ἀρχαῖος Γλυκὺς λιμὴν), περικλείεται πρὸς ἀνατολὰς καὶ βορειοανατολικῶς ἀπὸ τὴν ὑψηλὴν καὶ ἀπόκρημνον ὄροσειράν τῆς Παραμυθιάς (Κουρίλας), τὸ Ζάβροχο καὶ τὴν Τούρλια, βορειοδυτικῶς ἀπὸ τὰ ὑψώματα Λίπας καὶ Γκρόπες, ὅπου τὰ χωρία Θέμελο καὶ Κορώνη, πρὸς νότον ἀπὸ τὰ βουνὰ τοῦ Βαλανιδοράχου, Τσουκνίδας, Κουκλιῶν, Μπούντας καὶ πρὸς δυσμὰς ἀπὸ τὸ Ἴόνιον πέλαγος, τὸ ὅποιον σχηματίζει δύο ὄρμους, τὸν μικρότερον πρὸς νότον τῆς Κερέντζας καὶ τὸν βορειότερον τῆς Ἀμμουδιάς ἢ Σπλάντζας (Spiaggia. Βλ. Χάρτην Ἀχερουσίας Φαναρίου σ. 202).

Κύριαι φυσικαὶ διαβάσεις, διὰ τῶν ὁποίων διέρχονται καὶ αἱ σημεριναὶ ἀμαξιτοὶ ἀρτηρίαι, εἶναι ἡ διὰ τῆς Παραμυθιάς πρὸς Δωδώνην, Πα-

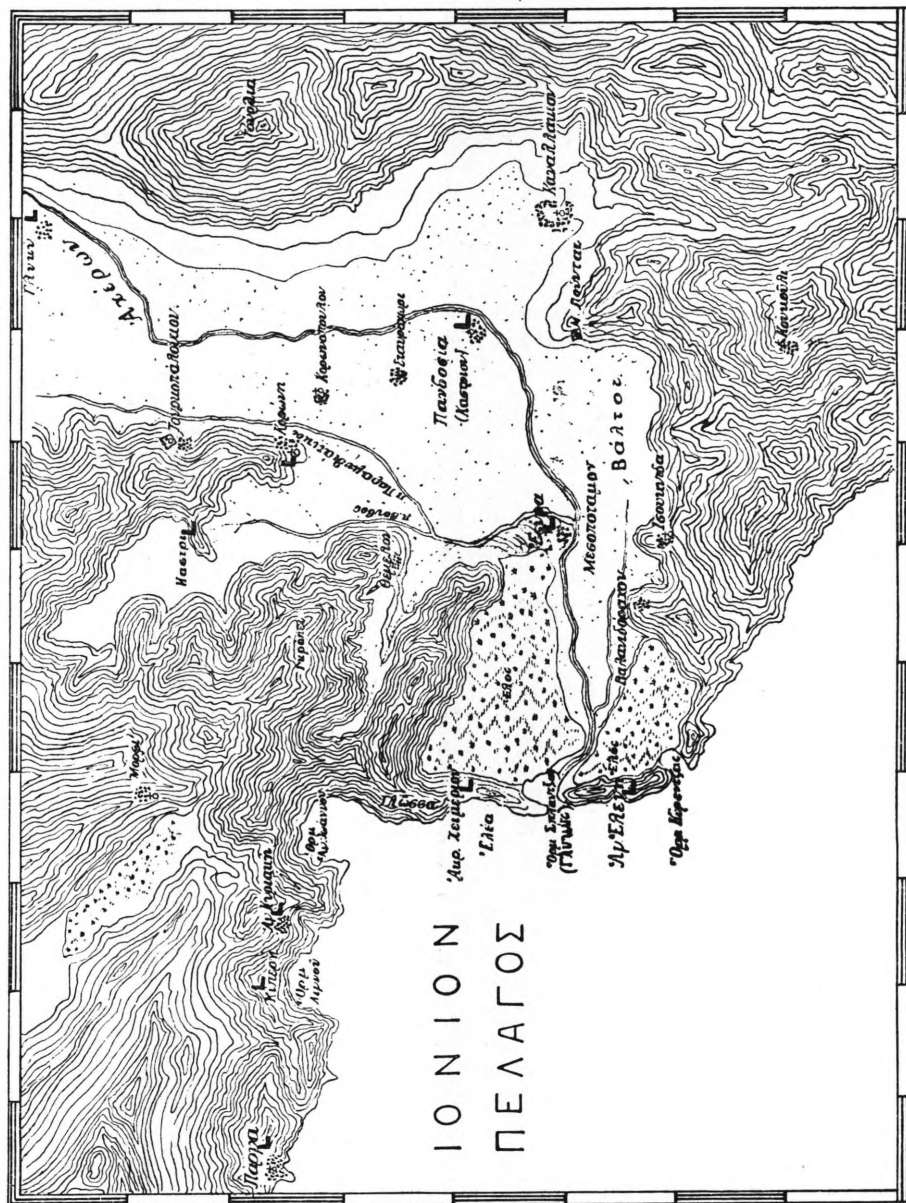
2. Ἐπὶ τῆς ἐλλιποῦς βάσεως διακρίνονται τὰ γράμματα ΙΗ.

ραμυθιδᾶς πρὸς Καλαμᾶν, ἡ διάβασις πρὸς Σοῦλι καὶ ἡ πρὸς νότον τοῦ Κουρίλα διάβασις διὰ τῶν δυτικῶν παρυφῶν τοῦ Ζαλόγγου εἰς τὸν Ἀμβρα-

τρων, ποταμὸς Ἀχέρων (ΑΕ 1956, σ. 121 - 122).

Τὴν πεδιάδα τοῦ Φαναρίου διαρρέει ὁ Ἀχέρων ποταμὸς (ἡ Μαῦρος), ἀπὸ τῆς ἐξόδου τοῦ διὰ

ΧΑΡΤΗΣ ΑΧΕΡΟΥΣΙΑΣ ΦΑΝΑΡΙΟΥ

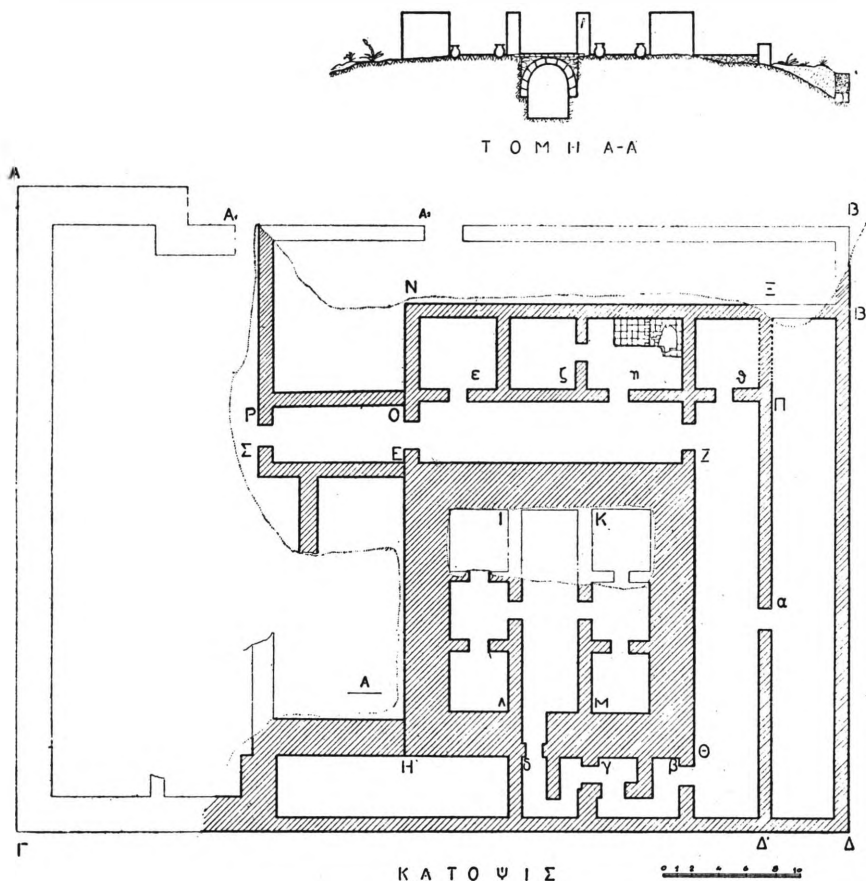
κικόν. Ἡ πρὸς Μαργαρίτιον, Ἵγουμενίτσαν καὶ Πάργαν ὁδὸς ἐπικοινωνίας εἶναι ἐπίσης εὐχερής. Σημαντικὴ δὲ ὑπῆρξε κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους καὶ ἡ διὰ τοῦ κόλπου τῆς Ἀμμονιδᾶς θαλασσίᾳ ἐπικοινωνία μὲ τὴν νοτίαν Ἑλλάδα, τὴν ὁποίαν διηκόλυνε ὁ πλωτὸς μέχρι τοῦ Καστρίου, ἥτοι εἰς βάθος 8 χιλιομέ-

έσους τῶν ὁρέων τοῦ Σουλίου μέχρι τῶν ἐκβολῶν τοῦ εἰς τὸ Ἰόνιον πέλαγος. Περί τὸ μέσον περίπου τῆς πεδιάδος δέχεται τὰ ὕδατα τοῦ ἀπὸ βορρᾶ κατερχομένου Κωκυτοῦ, ὁ ὁποῖος σχηματίζεται ἀπὸ δύο βραχίονας, τὸν Παραμυθιώτικον (Κωκυτὸν) καὶ τὸν Βουβόν. Βορείως τῆς συμβολῆς τοῦ Κωκυτοῦ εἰς τὸν Ἀχέροντα, περί τὰ 150 μ., ὑψώνεται

ὁ λόφος τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, ἐνθα τὸ γνωστὸν θεσπρωτικὸν νεκυομαντεῖον (βλ. Σχ. 2), 600 δὲ μέτρα περίπου βορειότερον ὁ λόφος τοῦ Ξυλοκάστρου, μετὰ τὰ ἀρχαῖα τῆς ὁμηρικῆς Ἐφύρας (Τὸ Ἔργον 1958, σ. 96 - 97, εἰκ. 101).

Περὶ τὰ 4 χιλιόμετρα πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς

Τὴν 24ην Αὐγούστου ἐπεσκέφθην μετὸν ἄσκον ἐρευνητὴν τῆς Θεσπρωτίας κ. Σπύρ. Μουσελίμην τὸ πρὸς βορρᾶν τῆς Ἐφύρας χωρίον Κορώνην εὐρισκόμενον ἐπὶ λόφου (ὕψους 79 μ.). Δυτικῶς τούτου ἐπὶ χαμηλοῦ ὕψωματος εὐρίσκεται ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἀνεγερθεὶς τὸ 1904.

Σχ. 2. Κάτοψις Νεκυομαντείου Θεσπρωτικῆς Ἐφύρας

πεδιάδος (ἀνατολικῶς), παρὰ τὸ χωρίον Καστρί, διαγράφονται ἐπὶ δεσπόζοντος μαστοειδοῦς λόφου (ὕψ. 102 μ.) εὐκρινῆ τὰ ἐπιβλητικὰ ἑρείπια τῶν πολυγωνικῶν τειχῶν μιᾶς τῶν μεγαλυτέρων καὶ σημαντικωτέρων ἀκροπόλεων τῆς Ἡπείρου, τῆς ἀρχαίας Πανδοσίας, ἀποικίας τῶν Ἡλείων (Πίν. 171 δ, ε). Ἡ ὑπὸ τοῦ N. Hammond (Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον 1954, σ. 32 - 33) τοποθετησὶς ἐδῶ τῆς Ἐφύρας, τῆς δὲ Πανδοσίας εἰς τὸ ἐσωτερικόν, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Σουλίου, παρὰ τὸ Τρίκαστρον (Γόρανα), μετὰ τὴν ἀσφαλὴ ταύτισιν τῆς Ἐφύρας πρὸς τὰ ἑρείπια τῆς ἀκροπόλεως Ξυλοκάστρου ἢ Ξυλοκάστρα τοῦ Μεσοποτάμου στερεῖται πλέον ἑρείσματος.

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ περιβόλου διακρίνονται ἐντετειχισμένοι ἀρχαῖοι μεγάλοι δόμοι, εἰς δὲ τὴν μεσημβρινὴν μερικοὶ μαρμαρίνοι κιονίσκοι. Ἐντὸς τῆς αὐλῆς ἀνεύρομεν βυζαντινὸν μαρμαρινὸν κιονόκρανον, διλόβου παραθύρου. Θεμέλιον, ἀνήκον εἰς τὴν νοτίαν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τρικλίτου βασιλικῆς, διακρίνεται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, παρὰ τὸν νότιον τοῖχον τοῦ περιβόλου.

Ὀλίγον νοτιώτερον τῆς Κορώνης, ἐπὶ γηλόφου, γνωστοῦ μετὰ τὸ ὄνομα « Τσουμπάρι », διακρίνονται λίθοι θεμελίων καὶ ἀνωδομίας ἀρχαίου ναοσκήμου οἰκοδομήματος μετὰ κατεύθυνσιν ΒΔ - Δ πρὸς ΝΑ - Α, πρὸς τὸ κέντρον τῆς πεδιάδος Φα-

ναρίου, όπου ο δεσπότης Λόφος του Καστρίου με τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Πανδοσίας, περὶ ὧν προσεχῶς. Πρὸς ἀνατολὰς τοῦ γηλόφου « Τσουμπάρι » διέρχεται ὁ Παραμυθιώτικος. Κατὰ τὴν διάνοξιν τῆς νέας κοίτης του καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὁχθῆς εἶχεν ἀποκαλυφθῇ τάφος κιβωτιόσχημος, περιέχων τρίλοβον οἶνοχόην με ἀμαυρὸν γάνωμα, τοῦ 4ου - 3ου π.Χ. αἰῶνος, τὸ ὁποῖον κατέχει κάτοικος Κορώνης, δνόματι Τζιάκος.

Δύο χιλιόμετρα πρὸς ΒΔ, ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ Κορώνης - Μαργαριτίου, ἐπὶ χθαμαλῆς βραχώδους ἐκτάσεως, γνωστῆς μετὰ τὸ ὄνομα Καστρίτσα ἢ Καστρίτζα, διατηροῦνται λείψανα πολυγωνικοῦ τείχους ἀρχαίου φρουρίου μικρᾶς περιμέτρου, τοῦ 4ου - 3ου π.Χ. αἰῶνος, ἄγνωστα μέχρι σήμερον. Οἱ λίθοι εἶναι τραχεῖς, ἀδρομερῶς λαξευμένοι, δυσκόλως ἀναγνωρίζομενοι ἐκ τοῦ μακρόθεν ἀπὸ τῶν φυσικῶν βράχων τοῦ ἐξάρματος.

Ἡ κατέναντι μεσημβρινῇ παρυφῇ τῆς πεδιάδος τοῦ Φαναρίου κατεῖχτο κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἀπὸ τὴν Ἀχερουσίαν λίμνην, ἡ ὁποία ἠπλώνετο ἀπὸ τὴν περιοχὴν τοῦ Καναλακίου μέχρι τοῦ Ἰονίου πελάγους περίπου. (Ἡ ὑπὸ τοῦ Παπαγεωργίου διατυπωθεῖσα ἄποψις, ὅτι ἡ Ἀχερουσία λίμνη κατεῖχε ὅλην σχεδὸν τὴν πεδιάδα τοῦ Φαναρίου μέχρι Κορώνης καὶ ἐξόδου τοῦ Ἀχέροντος διὰ μέσου τῶν στενωπῶν παρὰ τὸ χωρίον Γλυκὺ εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Φαναρίου, Ἡπ. Ἔστ. 1953, τευχ. 13, σ. 476 - 481. Πρβλ. καὶ E. Vanderpool : AJA 58 (1954) σ. 236, ἐν ᾧ τῶν τυχαιῶν ἀρχαίων εὐρημάτων δὲν φαίνεται ὀρθή). Ἐνεκα τῶν προσχώσεων τῶν ποταμῶν, κυρίως τοῦ Ἀχέροντος, ἡ λίμνη βαθμιαίως μετεβλήθη εἰς ἕλος, ἀποτελοῦν ἐστὶν μονίμου ἐλονοσίας. Πρὸ ὀλίγων μόλις ἐτῶν τὸ ἕλος τοῦτο ἀπεξηράνθη, πλὴν τοῦ βορειοδυτικοῦ, μεταβληθὲν εἰς εὐφορώτατην πεδιάδα, ὅπου καλλιεργοῦνται μετὰ μεγάλην ἀπόδοσιν ρύζι καὶ βάμβαξ. Ἡ ἐξυγίανσις τῆς πεδιάδος καὶ ἡ ἀξιοποίησις τοῦ « βάλτου » συνετέλεσαν εἰς τὴν ραγδαίαν αὐξησιν τοῦ πληθυσμοῦ.

Μεταξὺ τοῦ Καναλακίου καὶ τῆς ὀρεινῆς γλῶσσης τῆς « Μπούντας », ἡ ὁποία εἰσδύει βαθέως εἰς τὴν πεδιάδα, σχηματίζεται εἶδος χερσαίου κόλπου, ἄλλοτε λιμναῖος κόλπος, καὶ παρ' αὐτὴν μικρὸς ὄρμος, γνωστὸς μετὰ τὸ ὄνομα « Σκάλωμα », δηλαδὴ ἀποβάθρα τῆς ἐκλιπούσης Ἀχερουσίας λίμνης. Δυτικώτερον τῆς « Μπούντας » καὶ μέχρι τῆς Τσουκνίδας, ἐκτείνεται ὁ ἀποξηρανθεὶς ἐπίσης « Βάλτος ». Περὶ τοῦ βάλτου αὐτοῦ, μεταξὺ « Τσουκνίδας » καὶ « Μπούντας », οἱ κάτοικοι τοῦ Φαναρίου διηγοῦνται τὸ ἐξῆς φυσικὸν φαινόμενον. « Ἀπὸ τὸ Μάρτη ὡς τὸν Ἰούνη, ὅταν ᾤεται νουνταν τὰ νερά, ἀκούγονταν τὸ « Στοιχειὸ τοῦ

Βάλτου ». Στὴν ἀρχὴ κάνει σᾶν νὰ βῇ χειρὶς δύο τρεῖς φορές, ὕστερα βουίζει δυνατὰ ἄλλες δύο - τρεῖς φορές καὶ ξανά πάλι κάθε πέντε λεπτά βῇ χειρὶς καὶ βουίζει. Μία φορά τὸ ἀκούγεται ἐδῶ κι' ἄλλη φορά μακρὰ. Ὅταν ξηράθηκε ὁ βάλτος τὸ Στοιχειὸ δὲν ξανακούστηκε » (Παναγιώτης Πανούσης, ἐτῶν 45, κάτοικος Μεσοποτάμου - Φαναρίου). Προφανῶς οἱ βρυχηθμοὶ τοῦ Στοιχειοῦ, προήρχοντο ἀπὸ τὰ ὑπόγεια ὕδατα, τὰ ὁποῖα εἰσέδυναν διὰ μέσου τῶν διόδων τῶν ἀσβεστολιθικῶν πετρωμάτων τῆς Μπούντας καὶ Τσουκνίδας. Τὴν ἐποχὴν ποὺ ὑπῆρχε τὸ ἕλος τῆς « Μπούντας » ἔρρεε ἐκεῖ μικρὸς ποταμὸς, ὁ ὁποῖος ἐξηφανίσθη μετὰ τὴν ἀποξήρανσιν τοῦ ἔλους. Τὴν νύκτα οἱ ἄνθρωποι ἐβλεπον εἰς τὰ νερά τοῦ ποταμοῦ φωσφορισμούς, ὀφειλομένους βεβαίως εἰς ὑδροβίους ὀργανισμούς. Παρόμοιον φαινόμενον φωσφορισμοῦ παρουσιάζει καὶ ὁ Βουβὸς κατὰ τὸν Παπαγεωργίου (Ἡπ. Ἔστ. ἐ.ἀ., σ. 479 - 480). Δοθέντος ὅτι εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Ἀχερουσίας ἀναγνωρίζεται ἡ ὁμηρικὴ περιγραφή τῆς Ὀδυσσεΐας (10. 508 ἐξ., 11.24 ἐξ., πρβλ. καὶ Πaus. I, 17.5, τὸ Ἔργον 1958, σ. 95 - 96 καὶ 1960, 107 - 108. E. Vanderpool, AJA 65 (1961), σ. 302. M. Hood, JHS, 1961, Archaeology, 15 κ.έ.), ἡ δὲ ταύτισις τῶν ὁμηρικῶν ποταμῶν Κωκυτοῦ καὶ Ἀχέροντος εἶναι βεβαία, δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι ὁ ἐξαφανισθεὶς μετὰ τὴν ἀποξήρανσιν ποταμὸς τοῦ « Βάλτου » ἢ ἴσως ὁ Βουβὸς εἶναι ὁ Πυριφλεγέθων, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Ὅμηρος.

Κατὰ τὸ ἔτος 1960 ἡ Γεωργικὴ Ὑπηρεσία Πρεβέζης προέβη εἰς τὴν διάνοξιν ἀποξηραντικῆς τάφρου κατὰ μῆκος τῆς νοτίας παρυφῆς τῆς πεδιάδος ἀπὸ Καναλακίου μέχρι τῆς θαλάσσης. Κατὰ τὴν διάνοξιν τῆς τάφρου, εἰς θέσιν « Δρόμος Σκαλώματος », ἀνατολικῶς τῆς Μπούντας, ἡμισειαν ὥραν περίπου ΝΔ τοῦ Καναλακίου, πλησίον τοῦ σημερινοῦ Κεραμουργείου τοῦ Εὐθυμίου, ὁ ἐκσκαφεὺς ἀνέσυρε περὶ τοὺς δέκα δρυῖνους κορμούς, ἐπεξεργασμένους ἀδρῶς μετὰ ἀξίνην (Πίν. 172 α). Ἐχουν μῆκος 4 - 6 μέτρα, τομὴν τετραγωνικὴν, διαστάσεις 0.30 - 0.45 μ., σχῆμα ἄλλοτε χαλαροῦ S, ἄλλοτε δὲ ἐλαφρῶς καμπύλον μετὰ τὴν μίαν ἐδραν ὑπόκυρτον καὶ τραχυτέραν, τὴν δὲ ἀπέναντι ὑπόκυλλον καὶ λειοτέραν. Ὅτι οἱ κορμοὶ οὗτοι ἀπετέλουν τμήματα τροπιδῶν ἀρχαίων πλοιαρίων τῆς Ἀχερουσίας, τὸ πρῶτον ἢ τὸ πρυμναῖον, δὲν πρέπει νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία. Τὸ βαθύτερον στρώμα ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ἀνευρέθησαν εἶναι πηλῶδες καὶ ἀνοικτὸν τεφρὸν (μάργη), ἔνεκα τῶν προσμείξεων μετὰ ἀσβεστοῦχα ἰζήματα τῆς παλαιᾶς λίμνης. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ τοπωνύμιον

«Σκάλωμα», δηλωτικὸν τοῦ λιμένος τῆς Ἀχερουσίας, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνευρέθησαν.

Περιοχὴ Πάργας

Ἀγ. Κυριακὴ (παλαιότ. Σεντιέλλα). Τὸ χωρίον εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ βουνοῦ τῆς Πάργας, εἰς ὕψος 230 μ. ὑπὲρ τὴν θάλασσαν, παρὰ τὸν ἀμαξιτὸν δρόμον Καναλακίου - Πάργας καὶ 6 χιλιόμετρα ἀνατολικῶς τῆς πολίχνης. Εἰς τὸ μέσον τοῦ δρόμου πρὸς Πάργαν εὐρίσκεται μυκηναϊκὸς θολωτὸς τάφος (Ἔργον 1960, σ. 110 - 111). Ἡ περιοχὴ εἶναι κατάφυτος ἀπὸ ἐλαιῶνας καὶ ἐσπεριδοειδῆ, παρέχει δὲ θαυμασίαν θέαν πρὸς τὸ Ἰόνιον. Ἐκεῖθεν, δύναται νὰ κατοπτρεύσῃ κανεὶς μέχρι τῆς Λευκάδος καὶ τοῦ εἴσπλου τοῦ Ἀμβρακικοῦ, τῶν Παζῶν καὶ Ἀντιπάξων μέχρι καὶ τοῦ νοτίου ἄκρου τῆς Κερκύρας. Αἱ βραχώδεις καὶ ἀπόκρημνι ἀκταὶ τοῦ Ἰονίου σχηματίζουν πρὸς ὑσμῖνα τὸν ὄρμον τοῦ Λιχνοῦ, ἀκατάλληλον διὰ πλοῖα, καὶ τὸν ὄρμον τοῦ Αἰ-Γιαννάκη πρὸς ἀνατολὰς, ὁ ὁποῖος εἶναι βαθὺς καὶ ἀσφαλῆς, κατὰλληλος διὰ προσόρμιν πολλῶν πλοίων. Πλησίον τῆς δυτικῆς ἀκτῆς, πρὸς τὸ μέρος τοῦ χωρίου, ἀναβρύει ἀπὸ τὸ βάθος τῆς θαλάσσης μεγάλη πηγὴ γλυκέος ὕδατος, τὸ ὁποῖον ἀνέρχεται μέχρι τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης. Ταύτην ἀναφέρει ὁ Πausanias παρὰ τὸ Χειμέριον ἀκρωτήριον (8.72. Πρβλ. καὶ H. Treidler, *Epirus im Altertum* 1917, σ. 111 - 112. A. Philippson, *Die Griechischen Landschaften* II, 1, σ. 101 καὶ E. Kirsten, αὐτ. σ. 101, 1). Εἰς περίοδον κακοκαιρίας τὰ πλοῖα εὐρίσκουν καταφύγιον εἰς τὸν ἀσφαλῆ αὐτὸν λιμένα καὶ ἐφοδιάζονται μὲ τὸ πόσιμον ὕδωρ τῆς θαλασσίας πηγῆς. Εἶναι σήμερον ὁ ἀσφαλέστερος καὶ εὐρυχωρότερος λιμὴν μεταξὺ τοῦ Ἀμβρακικοῦ καὶ τοῦ κόλπου τῆς Ἠγουμενίτσας. Ἐντὸς τοῦ χωρίου διακρίνονται, σποραδικῶς, λείψανα ἀρχαίου τείχους καὶ οἰκοδομημάτων, ἄγνωστα πάντα μέχρι σήμερον. Εἰς τὸν κῆπον τῆς οἰκίας Σωτηρίου Μπέλλου διατηρεῖται εἰς μήκος 3.15 μ. στρῶσις ἐκ τριῶν ἰσοδομικῶν λίθων μὲ τεκτονικοὺς ἀγκῶνας, ὕψους 0.55 μ., πάχους 1.40 μ. (Πίν. 172 β), εἰς δὲ τὸν ἀγρὸν Ἡλία Μπότση ὀγκόλιθοι ἰσοδομικοί, χρησιμοποιηθέντες παρ' αὐτοῦ ὡς ἀνάλημμα τοῦ ἀγροῦ του. Ἐκ τῆς Ἀγ. Κυριακῆς προέρχεται μαρμάρινος κορμὸς γυναικός, μικρότερος τοῦ φυσικοῦ (ὕψ. 0.20 μ.), ρωμαϊκῶν χρόνων, διατηρούμενος ἀπὸ τῆς ὁσφύος μέχρι τῆς βάσεως τοῦ λαιμοῦ, παραδοθεὶς τὸ 1960 εἰς τὴν Ἐφορείαν Ἀρχαιοτήτων ὑπὸ τοῦ ἱερέως τῆς Κοινότητος Γεωργίου Παλαβίτσιου.

Οἱ νεώτεροι ἔρευνηται τοποθετοῦν κατὰ κανόνα ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Πάργας τὴν ἀρχαίαν

Τωρὼνην ἢ Τορύνην (H. Treidler, ἔ.ἀ., σ. 111 - 112· Fiehn RE ἐν λ. *Toryne*, N. Hammond JHS 45 (1945) σ. 29, ὕποσ. 13· τοῦ αὐτοῦ, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἠπειρον, σ. 29. Ὁ A. Philippson, ἔ.ἀ. 100, ἀμφιβάλλει ἀντιθέτως E. Kirsten, αὐτ., ὕποσ. 5). Κατὰ τὸν Πτολεμαῖον (3.14.5) ἡ Τορύνη ἔκειτο μεταξὺ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἀχέροντος καὶ τῶν νήσων Συβότων, κατὰ δὲ τὸν Πλούταρχον (Ἀντώνιος 62) εἰς τὸν κόλπον τῆς Τορύνης προσωρμίσθη ὁ στόλος τοῦ Ὀκταβίου, πρὸ τῆς ἀποφασιστικῆς νίκης του κατὰ τὴν ναυμαχίαν παρὰ τὸ Ἀκτιον (31 π.Χ.). Συμφώνως πρὸς τὴν τελευταίαν εἰδησιν, ἡ θέσις τῆς Τορύνης πρέπει νὰ εἶναι τοιαύτη, ὥστε ὁ στόλος τοῦ Ὀκταβίου νὰ ἠδύνατο νὰ παρακολουθῇ τὰς κινήσεις τοῦ Ἀντωνίου, περὶ τὸν εἰσπλουν τοῦ Ἀμβρακικοῦ, ὁ δὲ κόλπος τόσον μεγάλος, ὥστε νὰ ἐπαρκῇ, καὶ νὰ παρείχεν ἀσφάλειαν εἰς πολυάριθμον στόλον. Ἐξ ἀμφοτέρων τῶν κόλπων τῆς Πάργας καὶ τῆς Ἀγ. Κυριακῆς, ἡ παρακολούθησις τῶν κινήσεων εἶναι δυνατὴ· ἀλλ' ὁ ὁρμίσκος τῆς Πάργας οὔτε ἀσφαλῆς οὔτε εὐρύχωρος εἶναι. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον τὰ ἐρεῖπια τῆς Ἀγ. Κυριακῆς δύνανται νὰ διεκδικήσουν μὲ μεγαλυτέραν πιθανότητα τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας Τορύνης, ὁ δὲ λιμὴν τοῦ Αἰ-Γιαννάκη μὲ τὴν πηγὴν ὕδατος, νὰ θεωρηθῇ ὡς κόλπος τῆς Τορύνης, ὅπου ἠγκυροβόλησεν ὁ στόλος τοῦ Ὀκταβίου. Τὰ ἐλληνιστικῶν χρόνων λείψανα οἰκοδομημάτων καὶ τείχους καὶ ὁ ρωμαϊκῶν χρόνων μαρμάρινος κορμὸς γυναικὸς ἀποτελοῦν πρόσθετον ἐνίσχυσιν τῆς γνώμης αὐτῆς. Τὸ πρὸς νότον ἀκρωτήριον Γλῶσσα (Σχεδ. 1), ἔνθα ἄγνωστα μέχρι σήμερον ἔκτενῃ λείψανα πολυγωνικοῦ τείχους, εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ἄκρα Χειμέριον, συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν (Θουκ. I. 46.4, Στράβ. 7.4, Πaus. 8.7.2.). Τὸ ἀκρωτήριον τοῦτο προστάτευσεν ἀπὸ βορρᾶ τὸν εὐρύτερον κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους κόλπον τοῦ Γλυκέος, μετατραπέντα βαθμιαίως εἰς ἀβαθὴ ὄρμον ἐκ τῶν προσχώσεων τοῦ Ἀχέροντος.

Περιοχὴ Νικοπόλεως

Εἰς τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον Νικοπόλεως ἔγιναν, κατὰ τὸ ἔτος 1960, αἱ κάτωθι ἐργασίαι, δαπάναις τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας καὶ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Προεδρίας.

Διετέθη παρὰ τῆς Διευθύνσεως Τεχν. Ὑπηρεσιῶν τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας πίστωσης ἐξ 100.000 δραχμ., πρὸς ἀνέγερσιν μικροῦ Μουσείου εἰς Νικόπολιν, ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίου τῆς αὐτῆς Ὑπηρεσίας. Τὸ Μοσεῖον ἔχει ἐξωτερικὰς διαστάσεις 7.20 X 28 μ., περιλαμβάνει δὲ δύο αἰθούσας, διαστάσεων 6 X 8.50 μ., γραφεῖον Ἐφόρου, δωμά-

τιον φύλακος και λοιπούς βοηθητικούς χώρους. Εἰς τοῦτο πρόκειται νὰ στεγασθοῦν εὐρήματα καὶ ἄλλων περιοχῶν, ἀλλὰ κυρίως τῆς Νικοπόλεως, ὅσα διεσώθησαν μετὰ τὸν ἰταλικὸν βομβαρδισμόν τοῦ τουρκικοῦ τεμένους Ἰμαρέτ Πρεβέζης, περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1941 (Φ. Πέτσας, ΑΕ 1950 - 51, Παράρτημα, σ. 32 - 36), καὶ ὅσα ἐν τῷ μεταξύ νέα προσετέθησαν. Τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ Μουσείου, τοῦ ὁποίου ἤδη κατεσκευάσθη ὁ σκελετός, ἀνέλαβεν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ψηφίσασα συμπληρωματικὴν πίστωσιν ἐκ δραχμῶν 100.000 διὰ τὸ ἔτος 1961.

Διὰ πιστώσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου τῆς Προεδρίας ἐκ δραχμῶν 200.000 προέβημεν μετὰ τῆς δ. Πέπης Κρυστάλλη, πτυχιούχου τῆς Ἀρχαιολογίας, εἰς τὸν καθαρισμόν ἐκ τῆς ἀγρίας βλαστήσεως τῶν σημαντικωτέρων οἰκοδομημάτων τῆς Νικοπόλεως, τοῦ μεγάλου θεάτρου, τοῦ οἰκοδομήματος « Μπουφι », τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τείχους, τῶν χριστιανικῶν βασιλικῶν. Προσέτι ἐπεχειρήσαμεν τὴν ἐκσκαφὴν τοῦ μικροῦ, ἀλλὰ καλῶς διατηρουμένου θεάτρου (Ὁδείου) « Σκοτεινῆς ». Ἀπεκαλύφθησαν ὁλόκληρον τὸ κοῖλον τοῦ θεάτρου καὶ ἐν μέρει ἡ ἡμικυκλικὴ ὀρχήστρα μετὰ τὴν σκηνὴν (Πίν. 172 γ). Τὸ Ὁδεῖον, εὐρισκόμενον εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων ἑκατοντάδων μέτρων ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἰουστινιανείου τείχους, εἶναι προσιτὸν διὰ τῆς μνημειακῆς δυτικῆς πύλης, τῆς « Ἀραπόπορτας » (ΠΑΕ 1913, σ. 109). Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ μνημείου οὗτου φκοδομημένου ἐπὶ ἐπιπέδου ἐπιφανείας, ἔγκειται εἰς τὴν ἰδιάζουσιν κατασκευὴν τοῦ ὑπὸ τὸ κοῖλον οἰκοδομικοῦ σκελετοῦ του, εἰς τὴν σχεδὸν ἀρίστην διατήρησίν του καὶ εἰς τὴν κομψότητα τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος. Ἐχει κατασκευασθῇ ἐξ ὁλοκλήρου μετὰ ὀπτοπλίνθους, ἐξαιρέσει μερικῶν ζωνῶν τῶν καθέτων ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων, αἱ ὁποῖαι ὡς ζωφόροι ποικίλλουν τὰς ἐνιαιίας ἐκ πλίνθων ἐπιφανείας μετὰ ἐνθέτους τετραπλεύρους λίθους (opus incertum).

Τὸ κοῖλον, σχήματος ἡμικυκλίου, περιλαμβάνον 20 σειρὰς ἐδωλίων, ὕψους 0.40 μ., ἐπενδεδυμένων μετὰ ἐγχωρίας χονδρὰς πλάκας λευκοῦ ἀσβεστολίθου, διαιρεῖται εἰς δύο κερκίδας διὰ τριῶν κλιμάκων, μιᾶς κατὰ τὸ μέσον καὶ δύο κατὰ τὰ ἄκρα τοῦ κοίλου, διαμετρικῶς ἀντιθέτων, ἐνῶ τὸ ἀνώτερον τμήμα τοῦ κοίλου, περιλαμβάνον 11 σειρὰς ἐδωλίων, διαιρεῖται μετὰ ἄλλας δύο ἐνδιάμεσους κλίμακας εἰς τέσσαρας κερκίδας. Εἰς τὴν βᾶσιν τῶν ἐδωλίων τῆς δεκάτης σειρᾶς διακρίνονται, κατὰ συμμετρικὰς ἀποστάσεις, μικρὰ ὀρθογώνια ἀνοίγματα, συγκοινωνοῦντα μετὰ τὰς ὑπὸ τὸ κοῖλον ἡμικυκλικὰς καὶ ὁμοκέντρους σήραγγας, ἐνίσχυ-

τικὰ τῆς ἀκουστικῆς τοῦ ὀδείου. Εἰς τὸ μέσον τοῦ κοίλου, ὑπὸ τὴν μεσαιὴν κλίμακα, καὶ κατὰ τὰ δύο ἄκρα τούτου ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰς παρόδους, τρεῖς ἐστεγασμένοι διάδρομοι ἐπικοινωνοῦν μετὰ τὰς ὑπὸ τὸ κοῖλον τρεῖς « σκοτεινάς » σήραγγας (ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ οἰκοδομήματος « Σκοτεινὴ »), ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐρείδεται ὁλόκληρον τὸ συγκρότημα τοῦ κοίλου.

Αἱ σήραγγες αὗται, ὁμοκέντροι μετὰ τὴν ἡμικυκλικὴν ὀρχήστραν, εἶναι κυρίως εἰπεῖν, ἡμικυκλικοὶ διάδρομοι, διαφέροντες εἰς ὕψος, βαίνοντες ἐπὶ ἰσχυρῶν πεσσῶν, οἱ ὁποῖοι ἀνέχουν τόξα. Ἡ πρώτη μετὰ τὴν ὀρχήστραν, πλάτους 1.65 μ. καὶ ἡ μετὰ αὐτὴν ὑψηλοτέρα δευτέρα, πλάτους διπλασίου, 3.30 μ., καλύπτονται μετὰ τεταρτοκυλινδρια, ἡ δὲ πλεον ὑψηλὴ τρίτη σήραγγ, περιβάλλουσα ἐξωτερικῶς τὰς ἄλλας δύο, πλάτους 2.50 μ., στεγάζεται μετὰ ἡμικυλινδρικήν καμάραν.

Διὰ τοῦ συστήματος τούτου τῶν τριῶν διαδοχικῶν σήραγγων, μετὰ ὕψος βαθμηδὸν ἀνερχόμενον ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν, ἐπιτυγχάνεται ἡ κατασκευὴ τοῦ τεχνητοῦ κοίλου ἐπὶ ἐπιπέδου ἐδάφους, μετὰ τὴν ἐπιθυμητὴν ὁμῶς κλίσιν. Τοιοῦτον σύστημα ὑπῆρξεν ἀγνωστον καὶ περιττὸν κατὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν θεάτρων, διότι τὴν κλίσιν τοῦ κοίλου παρείχον αἱ φυσικαὶ ἐξάρσεις τῶν λόφων, καταλλήλως διαμορφούμεναι.

Τρίτη σημαντικὴ ἐργασία ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἐπισκευὴν καὶ στερέωσιν τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τείχους τῆς Νικοπόλεως. Συνεπληρώθησαν τὰ μεγάλα χάσματα τοῦ τείχους ὁλοκλήρου σχεδὸν τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς περισσότερον ἐκτεθειμένης εἰς τὴν βροχὴν καὶ τὸν Νότον (Πίν. 172 δ, 173 α, β). Ἡ συνέχισις τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἰς τὴν καλύτερον σωζομένην δυτικὴν πλευρὰν καὶ ἀκολουθῶς εἰς τὰς λοιπὰς δύο, πολὺ κακῶς διατηρουμένας, θὰ ἀποβῇ σωστικὴ διὰ τὸ παλαιοχριστιανικὸν τεῖχος τῆς Νικοπόλεως.

Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος « Μπουφι » Νικοπόλεως (ΠΑΕ 1913, σ. 107 - 109, εἰκ. 13, ΑΕ 1955, Παράρτ. 16, σ. 17 - 18) καὶ εἰς τὸν ἀγρὸν τοῦ Λάμπρου Μπανάκου, κατοικοῦ Μύτικα, ἀνευρέθη καὶ παρεδόθη εἰς τὴν Ἐφορείαν Ἀρχαιοτήτων ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Π. Ἀρβανίτη, κατοικοῦ ἐπίσης Μύτικα, μικρὸν χάλκινον ἀγαλμάτιον, ὕψους 0.085 μ., ρωμαϊκῶν χρόνων (Πίν. 173 ε). Τὸ ἀγαλμάτιον παριστᾷ Γαλάτην γυμνὸν μέχρι τῆς ὀσφύος, ἡμιανακεκλιμένον, ὁ ὁποῖος στήριζεται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ἐνῶ ἀνατείνει τὴν δεξιάν, ὡς νὰ ἰκετεύῃ ἐπερχόμενον ἔφιππον (;) ἐχθρόν. Ἡ ἀνώμαλος καὶ τραχεῖα ἐπιφάνεια τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς, ὁ ἐπ' αὐτῆς συμ-

φυής χαλκοῦς γόμφος καὶ ἡ ἀνάγλυφος ἐν γένει ἀπόδοσις τῆς μορφῆς μαρτυροῦν, ὅτι τὸ ἀγαλματιον ἐκόσμη ἐπιφάνειαν ἀγγείου ἢ ἄλλου σκεύους καὶ ἀπετέλει τμήμα ἀναγλύφου συνθέσεως μὲ παράστασιν μάχης Ἑλλήνων ἢ Ἀμαζόνων καὶ Γαλατῶν.

Εἰς τάφον, τυχαίως ἐλθόντα εἰς φῶς, τὴν 2.6.60 εἰς τὰ ὑψώματα βορειοανατολικῶς τοῦ μεγάλου θεάτρου τῆς Νικοπόλεως καὶ εἰς θέσιν «Κολιαδήμα», ἀνευρέθησαν ὑπὸ τοῦ Λαζάρου Πεινιρτζόγλου, κατοικοῦ Σμυρτούλας, χαλκῇ σφαιρικῇ κάλπῃ, ἀκόσμητος, φέρουσα κωνικὸν κάλυμμα, (διαμ. 0.265, ὕψους μετὰ τοῦ καλύμματος 0.32 μ.), ἐντὸς τῆς ὁποίας περιείχοντο τὰ καμένα ὀστᾶ τοῦ νεκροῦ (Πίν. 173 ζ). Ἐντὸς τούτου ὑπῆρχον ἐπίσης μικρὰ φιάλη ἐκ ξύλου καὶ ἑξ̄ μικρότατα ἀγγεῖα, δυνάμενα νὰ χρονολογηθοῦν ἐντὸς τοῦ 5 π.Χ. αἰῶνος. Εἰς ἕκαστον τῶν εὐρετῶν ἐχορηγήθη παρὰ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Προεδρίας ἀμοιβὴ ἐξ 700 δραχμῶν.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Κατὰ τὴν κατασκευὴν ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας Ὁδῶν καὶ Καταστρωμάτων φράγματος τοῦ ποταμοῦ Καλαμᾶ, εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ὁ Καλαμᾶς, ἐγκαταλείπων τὴν στενωπὴν κοιλάδα, εἰσέρχεται εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Ἑγουμενίτσας, ἤλθον εἰς φῶς, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ 1960, μερικοὶ κιβωτιόσχημοι τάφοι μὲ καθῖς νεκρῶν καὶ κανονικὴν ταφὴν ἐκ τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου τῆς ἐρειπωμένης ἀκροπόλεως Γκούμανης (Πρβλ. καὶ AJA 65 (1961) σ. 302. Περιγραφὴν τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας πόλεως ἰδὲ Φ. Πέτσαν, ΑΕ 1952, Παράρτ., σ. 13 - 14, ἐνταῦθα (Πίν. 173 γ). Περιέχον οὗτοι ἀγγεῖα τοῦ 3 π.Χ. αἰῶνος (Πίν. 173 δ). Ἐκ τῆς αὐτῆς περιοχῆς προέρχεται ἑλλιπὲς ψήφισμα ἀπελευθερωτικὸν τοῦ Κοινοῦ τῶν Θεσπρωτῶν ἐπὶ λίθου, τῶν μέσων περίπου τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ἀνευρεθὲν ὑπὸ τοῦ Χρίστου Μπάλλου τὸ 1960 καὶ μεταφερθὲν εἰς τὸ Δημοτικὸν Μουσεῖον Ἰωαννίνων. Εἶναι τὸ δεύτερον γνωστὸν ψήφισμα εἰς τὸ ὅποιον ἀναφέρεται «Κοινὸν τῶν Θεσπρωτῶν» (Πρβλ. ἕτερον ψήφισμα ἐκ Δωδώνης, »SGDI 1370), καθ' ὃν χρόνον οἱ Θεσπρωτοὶ συνετέλουν εἰς τὸ Κοινὸν τῶν Μολοσσῶν, εἰς τὴν ἐπιρροὴν τῶν ὁποίων ὑπήγοντο ἀπὸ τῶν ἀρχῶν περίπου τοῦ 4 π.Χ. αἰῶνος (Σ. Δακάρης, ΑΕ 1957, σ. 88 κ. ἐξ.). Ἡ διαπίστωσις ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ὅτι ἡ ἀρχαία πόλις τῆς Γκούμανης ἀπετέλει κέντρον τοῦ Θεσπρωτικοῦ Κοινοῦ ἐπιτρέπει τὴν ταύτισιν τῆς πόλεως μὲ τὴν ἀρχαίαν Γιτάνην (;), ἔδραν τοῦ Κοινοῦ τῶν Θεσπρωτῶν (Liv. 42.38). Ἡ ὑπὸ τοῦ Λατίνου ἱστορικοῦ τοποθέτησις τῆς «Γιτάνης» δέκα μίλια ἐσωτερικῶς τῆς

θαλάσσης, ἀπέναντι τῆς Κερκύρας, ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν θέσιν τῆς Γκούμανης. Περί τοῦ ὀνόματος καὶ τῶν ἐρειπίων τῆς πόλεως, τῶν ἐρειπίων καὶ τῆς ἐπιγραφῆς θὰ ἀσχοληθῶμεν ἄλλαχοῦ.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ

Εἰς τὴν πόλιν Ἄρταν (ἀρχαίαν Ἀμβρακίαν) καὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Καραϊσκάκη, πρὸ τοῦ οἰκήματος τῆς Στρατολογίας, κατὰ τὴν διάνοξιν ὑπὸ τοῦ Δήμου Ἀρταίων τάφρου πρὸς τοποθέτησιν ὕδραγωγοῦ, ἀπεκαλύφθησαν γωνία θεμελίου ἀρχαίου οἰκοδομήματος καὶ μερικοὶ σφόνδυλοι δωρικοὶ ἐκ πωρολίθου καὶ ψαμμιτολίθου, μὲ 20 ραβδώσεις, τῶν ὁποίων ἡ ἐπιφάνεια ἐκαλύπτετο ἀρχικῶς μὲ ἐπίχρισμα μαρμαροκονίας (αἱ ἐπιφάνειαι φέρουν τύπους κρούσεων σφύρας). Εἰς σφόνδυλος, μήκους 1.35, ἔχει κάτω διάμετρον 0.41 μ., ἄνω 0.35 μ.

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ

Κατὰ τὸ ἔτος 1960 ἐξετελέθησαν ἐπίσης ἐργασίαι ἐπισκευῆς καὶ στερεώσεως, ἐνίοτε καὶ ἀποκαταστάσεως τῆς μορφῆς βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ναῶν τοῦ νομοῦ Ἰωαννίνων, διὰ πιστώσεως ἐκ δραχμῶν 100.000, τὴν ὁποίαν διέθεσεν ἡ Διεύθυνσις Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου τῆς Προεδρίας. Μερικαὶ τῶν ἐργασιῶν τούτων ἀπετέλουν συνέχισιν ἐργασιῶν, ἀρξαμένων ἀπὸ τοῦ 1958 διὰ πιστώσεων τῆς αὐτῆς ὑπηρεσίας. Τοιαῦται ἐργασίαι ἐξετελέσθησαν εἰς τὰ Καθολικὰ τῶν Μονῶν Νήσου, τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῶν Φιλανθρωπινῶν, τῆς Ἑλεούσης, τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ εἰς τὰ κελλιά τῆς Μ. Παντελεήμονος, εἰς τὰ ὁποῖα στεγάζεται σήμερον μικρὸν Μουσεῖον τῆς Προεπαναστατικῆς περιόδου, ἰδρυθὲν τὸ 1958 μὲ δαπάναν τοῦ Σωματείου «Οἱ Φίλοι τῶν Ἰωαννίνων».

Εἰς τὸ Βυζαντινὸν Καθολικὸν τῆς Μ. Ἀγ. Νικολάου Ντίλιου ἢ Στρατηγοπούλου τῆς Νήσου, ὁ καθηγητὴς Δημ. Εὐαγγελίδης εἶχε προβῇ εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ πρὸς νότον νεωτέρου καὶ ἀκαλαισθήτου μαγειρείου, κατὰ τὸ ἔτος 1957. Πέρυσιν, προέβην εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν καὶ τοῦ ἐτέρου ἡμιερειπωμένου προσκτίσματος ἐπὶ τῆς ΒΔ πλευρᾶς τοῦ Καθολικοῦ, εἰς τὴν ἐπισκευὴν τῆς στέγης καὶ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἄνω ζώνης τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Οὕτω ὁ ναὸς ἀπληθευρώθη ἐκ τῶν προχείρων τούτων κτισμάτων καὶ ἀνεδείχθη ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις του (Πίν. 174 α).

Εἰς τὸ Βυζαντινὸν καθολικὸν τῆς Μονῆς Μολυβδοσκεπάστου προέβην κατὰ τὰ ἔτη 1958 - 1960 εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς προσκτισμάτων, εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν τῆς στέγης διὰ βυζαντινῶν κε-

ράμων και εις μερικὰς ἄλλας ἐργασίας στερεώσεως τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων (Πίν. 174 β). Παρόμοιαι ἐργασίαι, ἤτοι ἀνακούφισις τῆς στέγης ἐκ τοῦ βάρους τῶν πλακῶν διὰ βυζαντινῶν κεράμων, ἀπομάκρυνσις τοῦ δυτικοῦ προχείρου κατεσκευασμένου ἐξωάνθρωπος καὶ στερέωσις τῶν τοίχων, ἐγένοντο καὶ ἐπὶ τοῦ σταυρεπιστέγου βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Κωστάντιανης-Δωδώνης (Πίν. 174 γ).

Ἐπίσης, εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου Κάτω Μερόπης (16ος αἰών), ἐγένοντο ἀντικατάστασις τῶν πλακῶν διὰ κεράμων, στερέωσις τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων καὶ ἐνίσχυσις τοῦ δυτικοῦ τοίχου διὰ δύο ἀντηρίδων. Τέλος, μικρότεραι ἐργασίαι ἐπισκευῆς τοίχων καὶ στέγης ἐξετελέσθησαν εἰς τὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως Παλαιουρῆς, παρὰ τὸ 28ον χιλιόμετρον τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Ἰωαννίνων - Ἡγουμενίτης (18ος αἰών), εἰς τὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ραβενίαν - Δωδώνης, εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Ἀποστόλων Μολυβδοσκεπάστου καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, Κοινότητος Κορίτιανης - Δωδώνης.

ΣΩΤ. ΔΑΚΑΡΗΣ

*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΗΠΕΙΡΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ (Πίν. 175)

Εἰς τὴν Νικόπολιν τῆς Ἡπείρου συνεχίσθη κατὰ τὸ ἔτος 1957 ἡ περαιτέρω ἀποκάλυψις τῆς ἑξῶς τῶν τειχῶν βασιλικῆς Δ. Διὰ προσεκτικοῦ καθαρισμοῦ τοῦ πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ χώρου κατωρθώθη νὰ ἐξακριβωθῇ τὸ ἀκριβὲς σχέδιον τῆς διὰ πολυχρῶμων μαρμαρίνων πλακιδίων στρώσεως τοῦ διαπέδου αὐτοῦ ὡς καὶ τοῦ ἀμέσως πρὸ τοῦ ἱεροῦ πρὸς Δυσμᾶς ἐκτεινομένου τμήματος τοῦ μέσου κλίτους. Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ τελευταίου τούτου τμήματος διεπιστώθη ὅτι τὸ δυστυχῶς ἐξ ὀλοκλήρου κατεστραμμένον τέμπλον, ἔφερε κατὰ τὴν Ὁραϊάν αὐτοῦ Πύλιν τετρακίονιον, οἷον ἔφερον καὶ ἄλλαι βασιλικαὶ τῆς Νικοπόλεως.

Ἀνεσκάφη κατόπιν ἐξ ὀλοκλήρου τὸ νότιον περύγιον τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, ὅπερ εὐρέθη ἐστρωμένον δι' ἀκανονίστου ποικιλοχρώμου μαρμαροθετήματος. Καὶ ἐντὸς μὲν τῆς ἐπιχώσεως εὐρέθησαν πολλὰ τεμάχια ἐκ τῶν διατρήτων θωρακίων τοῦ τέμπλου ὡς καὶ πεσίσκοι αὐτοῦ. Κατὰ δὲ τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ περυγίου ἀπεκαλύφθη ἡ μαρμαρίνη βάσις μικροῦ ὀρθογωνίου διαμερίσματος (1.50 Χ 3.00) ἣτις ὑπεβάσταζε θωράκια καὶ πεσίσκον κλείοντα τὸ ἐν λόγῳ διαμερίσμα, ὅπερ πιθανῶς θὰ ἐχρησίμευε πρὸς φύ-

λαξιν τῶν ἐκ τῆς Θείας Εὐχαριστίας περισσευμάτων ἢ καὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν.

Ἐπροχώρησεν ἐπίσης ὀλίγον καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ βορείου περυγίου, ἥρκεσεν ὁμως ἡ μικρὰ αὕτη σκαφὴ διὰ νὰ ἐξακριβωθῇ ὅτι κατὰ τὴν μετὰ τοῦ βορείου κλίτους συνάντησιν τοῦ περυγίου ἐσχηματίζετο δίβηλον, τοῦ ὁποίου εὐρέθη κατὰ χώραν ἡ ἰωνικὴ βάσις τοῦ κίονος.

Ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνεσκάφησαν μόνον τμήματα τοῦ στυλοβάτου τῆς βορείου κιονοστοιχίας, ὅστις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ὀλοσχερῶς ἐξαφανισθέντα τῆς νοτίας κιονοστοιχίας, διατηρεῖ κατὰ χώραν τὰς ἰωνικὰς βάσεις τῶν κίωνων του, ἐξ ὧν συνήχθη, ὅτι ὁ ὀλικὸς ἀριθμὸς κίωνων ἑκατέρας τῶν κιονοστοιχιῶν ἀνῆρχετο εἰς 8. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ταύτην εὐρέθησαν προσέτι δύο καλῆς ἐργασίας κορινθιακὰ κιονόκρανα ὅμοια πρὸς τὸ πάλαι εὑρεθέν, πρὸς τούτοις δὲ καὶ δύο κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα ἔχοντα τὴν στενὴν κεκλιμένην πλευρὰν αὐτῶν κεκοσμημένην δι' ἀναγλύφου σταυροῦ περιβαλλομένου ὑπὸ φύλλων ἀκάνθης. Εὐρέθησαν ὡσαύτως καὶ τινες πῶρινοι, τραπεζίσχημοι θολῖται, προερχόμενοι ἐκ τῶν τόξων, ἅτινα ἐγεφύρουν τὰ μεταξὺ τῶν κίωνων κενά. Τέλος, πρὸ τῆς βασιλείου πύλης, ἤλθον εἰς φῶς πολλὰ μαρμάρινα τεμάχια φέροντα πολλαπλὰς γλυφὰς ἀρίστης ἐργασίας, προερχόμενα ἀναμφιβόλως ἐκ τοῦ περιθύρου τῆς πύλης ταύτης.

Τάφροι ἀνοιχθεῖσαι κατὰ τὸν νάρθηκα ἀπεκάλυψαν κατὰ μὲν τὸ μέσον αὐτοῦ καὶ πρὸ τῆς βασιλείου πύλης τοῦ ναοῦ ψηφιδωτὸν δάπεδον εἰκονίζον μικροὺς διατεταμένους κύκλους περιβάλλοντας στεφάνην ἀνθέων συγκαταουμένων δι' ἐλικοειδῶς βαينوῦσης ταινίας, κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν ἐξωτερικῶς τὴν βάσιν μαρμαρίνου ἀμφικιονίσκου παραθύρου. Ἀπεκαλύφθη ἐπίσης ἐξωτερικῶς, πρὸς νότον καὶ πρὸς βορρᾶν, ἀνὰ μία κτιστὴ παραστάς, αἵτινες θ' ἀντίκρυζον βεβαίως ἀντίστοιχον κιονοστοιχίαν τοῦ αἱθρίου. Καὶ τὸ μὲν αἶθριον δὲν ἀνεσκάφη, ἐλλείψει χρόνου, ἐξηκριβώθησαν ὁμως αἱ διαστάσεις του· διότι παρηκολουθήθη διὰ σκαφῆς ὁ βόρειος ἐξωτερικὸς τοίχος του, ὅστις, προχωρῶν πρὸς Δυσμᾶς ἐπὶ 18 μέτρα, κάμπτεται ἐκεῖ πρὸς Νότον. Ἡ ἀνασκαφὴ θέλει συνεχισθῇ πρὸς τελείαν ἀποκάλυψιν τοῦ μνημείου.

Κατὰ τὴν ἐκχωμάτωσιν τοῦ νάρθηκος εὐρέθη ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως μαρμαρίνη ἐπιγραφὴ ρωμαϊκῶν χρόνων τεθραυσμένη λέγουσα:

Η ΠΟΛ[ΙΣ] (διαστ. μ. σ. 0,40 Χ 0,35)
Η ΝΕΙΚΟΠ[ΟΛΙΤΩΝ]

Γ Ν Κ

Γ (αἰο) Ν Κ - -

ΑΝ. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ

ΚΕΡΚΥΡΑ

1. Έργασιαί επανεκθέσεως

Έν άναμονή της οίκοδομήσεως του νέου αρχαιολογικού Μουσείου Κερκύρας, προπαρασκευαστική εργασία συντηρήσεως, καθαρισμού και προσωρινής επανεκθέσεως εις τας αίθούσας των Άνακτόρων της πόλεως συνετελέσθη, άφωρῶσα τόνον εις τὰ πήλινα άντικείμενα της Συλλογής, ὅσον και εις τας πολυτίμους μεταβυζαντινάς εικόνas, περί των οποίων πρβλ. 'Ι. Παπαδημητρίου, Άνακοίνωσις περί των μεταβυζαντινών εικόνων του Μουσείου Κερκύρας, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 1937, σ. 283 - 292.

Ο καθαρισμός και στερεώσις των εικόνων εξετελέσθη υπό του έμπείρου τεχνίτου κ. 'Α. Μαργαριτώφ, βοηθουμένου υπό του 'Αλ. Ραφτάκη. Κατά την εργασίαν αυτήν άπεκατεστάθησαν εικόνες έπιζωγραφισμέναι, αλλά καλῶς διατηρούμεναι υπό τὸ νεώτερον χρωματικόν στρώμα. Τὸ αποτέλεσμα του καθαρισμοῦ υπήρξεν άποκαλυπτικόν ὡς πρὸς τήν φορητὴν εἰκόνα της Θεοτόκου ('Ι. Παπαδημητρίου έ.ά. σ. 284, I) και τήν εἰκόνα του 'Αγ. Παντελεήμονος (έ.ά. σ. 286,8). 'Η πρώτη άπεδείχθη ὅτι άνάγεται εις τὸ τέλος του 15ου ἢ τας αρχάς του 16ου αἰῶνος, κατὰ προφορικὴν άνακοίνωσιν του Καθηγ. κ. Ξυγγοπούλου, ἡ δὲ δευτέρα εἶχεν έπιζωγραφισθῇ ἤδη κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα. 'Η κατάστασίς της πρὸ του καθαρισμοῦ παρουσιάζετο ὡς ακόλουθος: 'Η έπιφάνεια του χρωματικοῦ στρώματος εἶχεν άποχωρισθῇ κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος από τήν βάσιν (λινάτσαν), ἡ ὁποία πάλιν εἶχεν άποκολληθῇ από τὸ σεσηπὸς και πληγερές ρωγμῶν ξύλον. Μετὰ τὸν καθαρισμόν της έπιζωγραφίσεως, προέκυψεν ὅτι ἡ παλαιά άγιογραφία ἦτο κατὰ τι μεγαλυτέρων διαστάσεων της νεωτέρας. Τὸ αρχικόν βάθος (έδαφος) ἦτο κίτρινον άντί χρυσοῦ, ὃ φωτοστέφανος πράσινος με έρυθρὰν ταινίαν, τὸ ένδυμα του αγίου έρυθρόν. Τὸ νεώτερον πρόσωπον, κατέχον τήν ιδίαν θέσιν του αρχικοῦ, ὡς διεπιστώθη άκτινογραφικῶς, άφέθη ὡς εἶχε. 'Αντικατεστάθη ἡ έφθαρμένη λινάτσα διά νέας, έφ' ἣς έκολλήθη τὸ χρωματικόν στρώμα, τοποθετηθεῖσα ἐπὶ νέου ξυλίνου πλαισίου. 'Η προκύψασα έντελῶς νέα ὄψις της εἰκόνας καταφαίνεται διά της παραβολῆς της ένταῦθα δημοσιευομένης φωτογραφίας (Πίν. 176 α, β) πρὸς τήν πρὸ του καθαρισμοῦ, 'Ι. Παπαδημητρίου έ.ά. σ. 286,8.

Εἰς ειδικὴν αίθουσαν των Άνακτόρων Κερκύρας

έξετέθησαν 50 μεταβυζαντιναί εἰκόνες, ὅπως και τὰ στερεωθέντα και καθαρισθέντα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτὰ της βασιλικῆς της Παλαιοπόλεως, τὰ ὁποία φέρουν πολυχρώμους παραστάσεις πτηνῶν και ζῴων. 'Επίσης, έντὸς προθήκης ειδικῶς κατασκευασθείσης, εξετέθησαν αἱ μικραὶ φορηταὶ εἰκόνες ὡς και άλλα άντικείμενα της παλαιοχριστιανικῆς έποχῆς και της Ένετοκρατίας.

Διά τὰ αρχαῖα πήλινα εἰδῶλια και διά τὰ άγγεία κατεσκευάσθησαν τρεῖς προθήκαι, αἱ ὁποῖαι εξετέθησαν εις αίθουσαν της αρχαιολογικῆς Συλλογῆς. Εἰς τας εργασίας επανεκθέσεως έδαπανήθη συνολικῶς τὸ ποσόν δραχ. 65.000.— εκ της πιστώσεως των επενδύσεων.

2. Βυζαντινὸς Ναὸς 'Αγ. 'Ιάσονος και Σωσιπάτρου

Πιστώσεις του Ταμείου αρχαιολογικῶν άπαλλοτριώσεων εκ δραχ. 180.000.— διετέθησαν πρὸς διαμόρφωσιν του περιβάλλοντος χώρου, συντήρησιν του Μνημείου και καθαρισμόν των τοιχογραφιών και φορητῶν εικόνων.

Κατεσκευάσθη περίφραγμα 230 μ. περίπου, εκ κιγκλιδώματος ἐπὶ της άνατολικῆς και δυτικῆς πλευρᾶς. 'Εκτίσθη χαμηλὸς τοίχος πρὸς ύποδοχὴν του κιγκλιδώματος, εκ λαξευμένων πλακοειδῶν λίθων συνηρμοσμένων (177 α), ὁπῶς ὥστε ἡ ὄψις του έλαβε μορφήν τοιχοδομίας χωρικοῦ τύπου. 'Η αὐλὴ πρὸ της εισόδου έστρώθη διά πλακῶν άκανονίστως πολυγωνικῶν, έγχωρίου προελεύσεως (177 β).

Εἰς τὸ έσωτερικόν εξετελέσθη υπό του τεχνίτου κ. 'Α. Μαργαριτώφ, βοηθουμένου υπό του 'Α. Ραφτάκη, εργασία καθαρισμοῦ και στερεώσεως των σωζομένων τμημάτων τοιχογραφιών καθῶς και των φορητῶν εικόνων. 'Ενεκα έξογκώσεως και άποκολλήσεως του κονιάματος, άφηρέθη ἡ τοιχογραφία του 'Αγ. 'Αρσενίου (πρβ. Α.Ε. 1934 - 1935, σ. 52, εἰκ 21), ἣτις καθαρισθεῖσα και στερεωθεῖσα έντὸς μεταλλίνου πλαισίου, εξετέθη ἐπὶ του τοίχου του νάρθηκος (178 α). 'Υπὸ τήν τοιχογραφίαν ταύτην άπεκαλύφθησαν ίχνη αρχαιοτέρας, ἡ ὁποία εἰκονίζει τὸν 'Αγ. Γεώργιον έφιππον, πρὸς δεξιὰ, κρατοῦντα δόρυ. Τῆς αρχαιοτέρας ταύτης τοιχογραφίας σώζεται μόνον τὸ μέλαν περίγραμμα (178 β). 'Εκαθαρίσθησαν και έστερεώθησαν ὡσαύτως τὰ λοιπὰ ὑπολείμματα τοιχογραφιών, εις τὸν νάρθηκα και ἐπὶ των τοίχων του ιεροῦ (Προθέσεως), τὰ ὁποία εἶχον άποκαλυφθῇ κατὰ τας εργασίας συντηρήσεως του Μνημείου, εκτελεσθεῖσας τῇ έπιβλέψει του ὑπογράφοντος κατὰ τὸ έτος 1957. Δείγμα μῆδς των τοιχο-

γραφιών αὐτῶν δεικνύει ὁ Πίν. 177 γ. Αἱ ἐντὸς τοῦ Ναοῦ φορηταὶ εἰκόνες τοῦ Τζάνε καὶ ἄλλων ζωγράφων τοῦ 17ου αἰῶνος ἐκαθαρίσθησαν καὶ ἐστερεώθησαν. Ἀπεκαλύφθη, ὡς ἀνεμένετο, ἡ ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου Ἑμμανουὴλ Τζάνε ἐπὶ τῶν εἰκόνων τοῦ Νάρθηκος (Ἑλ. Ἰάσων καὶ Ἑλ. Σωσίπατρος), καλυπτομένη ὑπὸ τὸ στρώμα νεωτέρων ἐπιζωγραφίσεων. Αἱ εἰκόνες διατηροῦνται εἰς καλὴν κατάστασιν.

3. Ἀνασκαφὴ ἐν Παλαιοπόλει

Κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἔτους 1959, συνεπείᾳ ἐργασιῶν ἰσοπεδώσεως τοῦ ἐδάφους ἐντὸς τοῦ Δημοσίου κτήματος τοῦ Ἰνστιτούτου Ἑλαίας, εἶχον ἔλθει εἰς φῶς τοῖχοι ἐξ ὀπτῶν πλίνθων συνδεομένων δι' ἀσβεστοκονιάματος, οἱ ὅποιοι ἀπεδείχθησαν, κατόπιν μικρᾶς ἐρευνῆς, ὅτι ἀνήκον εἰς βαλανεῖον ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Ἡ θέσις ἀπέχει 80 μ. ΒΔ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ὅπου ἀπὸ ἐτῶν διεξάγῃ ἀνασκαφὰς δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἐπικειμένης τῆς οἰκοδομήσεως, ἐντὸς τοῦ κτήματος, τῶν κτηριακῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ Ἰνστιτούτου ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας, διενεργήθη δοκιμαστικὴ ἀνασκαφή, ἀπαραίτητος τόσον διὰ τὴν μελέτην τοῦ ἀποκαλυφθέντος ρωμαϊκοῦ κτηρίου ὅσον καὶ διὰ τὸ γενικώτερον κέρδος στοιχείων τῆς τοπογραφίας τῆς ἀρχαίας πόλεως, τῆς ὁποίας προσφάτως ἀκόμη ἡ ἀκριβὴς θέσις ἔγινεν ἀντικείμενον ἀμφισβήτησεως.

Κατὰ τὴν δοκιμαστικὴν ἐρευναν, διενεργηθεῖσαν δαπάνῃ τοῦ Ὑπουργείου, ἀπεκαλύφθη μεγάλη αἶθουσα τοῦ βαλανείου (διαστ. 10,50 X 8 μ.) πρὸς τὴν ὁποίαν συνάπτονται, κατὰ τὴν βορείαν καὶ τὴν νοτίαν πλευράν, ἀνὰ μία ἡμικυκλικὴ δεξαμενὴ. Τὸ δάπεδον τῆς αἰθούσης, κοσμούμενον διὰ ψηφιδωτοῦ, εἶχεν ὑποχωρήσει κατὰ μέγα μέρος, διότι ἐστηρίζετο ἐπὶ πηλίνων στυλίσκων ὑποκαύστου, οἱ ὅποιοι ἔχουν καταρρεῦσαι. Ὡς ἐκ τούτου τὸ ψηφιδωτὸν εὐρέθη, κατὰ τὸ πλεῖστον, διαλυμένον. Συνίσταται ἐκ ψηφίδων κυβικῶν, πλευρᾶς 1-2 ἐκ., αἱ ὁποῖαι ἐσχημάτιζον γεωμετρικὰ κοσμήματα. Ἀνεσκάφησαν, ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς αἰθούσης, δύο ἄλλαι μικροτέρων διαστάσεων, τῶν ὁποίων ἡ μία, πρὸς δυσμὰς, ἦτο ὑποκαυστος, τὸ δὲ δάπεδόν της ἔχει καταρρεῦσαι. Ἡ ἐρευνα τοῦ κτηρίου θὰ συνεχισθῇ ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, αἵτινες διενεργοῦνται εἰς τὴν Κέρκυραν.

ΒΑΣ. Γ. ΚΑΛΑΙΠΟΛΙΤΗΣ

*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ

ΛΕΥΚΑΣ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ

Ἐν Λευκάδι ἐξετελέσθησαν στερεωτικαὶ ἐργασίαι εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας Ὁδηγητρίας παρὰ τὸ χωρίον Ἀπόλπεναν, περὶ τὰ δύο χιλιόμετρα νοτίως τῆς πόλεως τῆς Λευκάδος. Εἶναι ἐκκλησία μονόκλιτος ξυλόστεγος, χρονολογούμενη περὶ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος. Ἐσωτερικῶς διασώζει μέρη ἐκ τῶν λίαν ἀξιολόγων τοιχογραφιῶν της¹. Τὸ μνημεῖον ἦτο ἐτοιμόροπον· οἱ τοῖχοι του εἶχον ἐπικινδύνως διαρραγῇ, ἡ δὲ στέγη του εἶχε σαπίσει. Κατὰ προγενεστέρως στερεωτικὰς ἐργασίας ἐκ μέρους τῶν κατοίκων εἶχεν ἀφαιρεθῇ μέρος ἐκ τοῦ ὕψους τῶν τοίχων πρὸς ἐλάφρυνσιν τῶν βαρῶν των καὶ ἀνακούφισιν τοῦ μνημείου ἀπὸ τῶν ὑψηλῶν πιέσεων.

Κατὰ τὰς προκειμένας στερεωτικὰς ἐργασίας, γενομένας κατ' ἐντολὴν τῆς Διευθύνσεως Ἀναστήλωσεως, ἐκρίθη ὅτι διὰ νὰ συγκρατηθῇ τὸ μνημεῖον ἔπρεπε ν' ἀντικατασταθῇ ἡ στέγη, νὰ «δεθοῦν» οἱ τοῖχοι δι' ἐνιαίας ζώνης ἐξ ὀπλισμένου τσιμεντοκονιάματος (chainage) ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν τοίχων περιμετρικῶς καὶ νὰ ἐντειχισθῇ ἡ νοτία θύρα. Διὰ λόγους αἰσθητικῶν ἢ συνεκτικῆς αὐτῆς ζώνης ἀπεκρύβη ἐκατέρωθεν ἐντὸς ἀργολιθοδομῆς, χρησιμοποιοῦμένης ἀντὶ ξυλοτύπων. Διὰ τῆς προσθήκης τῆς ἐν λόγω ζώνης ἐπετεύχθη μερικὴ ἀποκατάστασις τῶν ὑψηλῶν ἀναλογίων τοῦ κτηρίου, ἀπεφεύχθη ὅμως ἡ πλήρης ἀποκατάστασις των ὡς ἄνευ νοήματος². Ἐπίσης ἀπεφεύχθη ἡ μίμησις τῆς τοιχοδομίας, ὅπου αὕτη ἦτο πλινθοπερίβλητος· ὅπου δὲ ἦτο κοινὴ ἀργολιθοδομὴ ἐπεδιώχθη νὰ γίνεαι αἰσθητὴ ἡ διάκρισις τοῦ παλαιοῦ ἀπὸ τοῦ νέου. Ἐσωτερικῶς ἡ ἀνωτέρω προσθήκη ἀφέθη ἄνευ ἐπιχρίσματος. Χάριν δὲ ἀερισμοῦ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ μνημείου — πρὸς καταπολέμησιν τῆς ὑγρασίας — ἀπεφεύχθη ἡ παρεμβολὴ τοιχοδομίας μεταξὺ τῆς κορυφῆς τῶν τοίχων καὶ τῆς ξυλίνης στέγης (ἀστράχα)· ἐπίσης, χάριν προστασίας τῶν τοιχογραφιῶν ἀπὸ τῆς ὑγρασίας, ἐπεξετάθη ἡ στέγη κατὰ τι πρὸς τὰ ἔξω. Οὕτω εἰς τὸν ἐπισκέπτην θὰ εἶναι σαφὲς ὅτι τὰ ἄνω μέρη τῶν τοί-

1. Πρβλ. BCH LXXX (1956) 292 εἰκ. 6 καὶ τὸ δημοσίευμα τοῦ Π. Ροντογιάννη, περιοδ. Ζυγὸς τεύχ. 55, Ἰουνίου 1960, 27 κ.έ.

2. Ἐκ προνοίας, ὅπως μὴ προστεθοῦν βάρη καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ ἀκριβοῦς ὕψους ἄφινε περιθώριον ἀδυνατείας.

χων του μνημείου δὲν ἀνήκουν ὀργανικῶς εἰς τοῦτο, ἀλλ' ὅτι ἔχουν τὸν χαρακτῆρα προσωρινότητος, προστεθέντα κατ' ἀνάγκην χάριν προστασίας τῶν μερῶν τοῦ μνημείου, ὧν ἔχουν διασωθῇ· ἐπομένως θὰ ἀφίνεται ἐλεύθερος ὁ ἐπισκέπτης νὰ συμπληρώσῃ διὰ τῆς φαντασίας του τὸ μνημεῖον.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ὡς ἀνωτέρω στερεωτικῶν ἐργασιῶν ἀφηρεθῆσαν τὰ νεώτερα ἐξωτερικὰ ἐπιχρίσματα, ὅπου τοῦτο ἦτο δυνατόν ἢ ἐπεβάλλετο νὰ γίνῃ, ἀπεκαλύφθη δὲ οὕτω ἡ πλινθοπερίβλητος τοιχοδομία, ἡ ὁποία, ὡς συχνάκις συμβαίνει, εἶχε χρησιμοποιηθῇ μόνον εἰς ὅσα μέρη τῶν τοίχων τῆς ἐκκλησίας προσεφέροντο πρὸς θέαν (Πίν. 179 α). Ἐπίσης ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὸ μέγιστον μέρος τῶν ὅσαι ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν διατηροῦνται εἰς σχετικῶς καλὴν κατάστασιν, προστατευόμεναι ὑπὸ βαθυδὸν σχηματισθέντα φλοιὸν ἐκ χρίσεων διὰ γαλακτώματος ἀσβέστου. Ἡ ἐργασία αὕτη ἔγινε μετὰ προσοχῆς καὶ μόνον ὅπου ἦτο εὐκόλος ἡ ἀπόσπασις τοῦ ἐν λόγῳ φλοιοῦ· ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι εἴτε τελείως κατεστραμμένον εἴτε διεσώθη εἰς κακὴν κατάστασιν, διότι φαίνεται ὅτι τὸ μνημεῖον παλαιότερον εἶχεν ἐπὶ πολὺ παραμένει ἀνευ στῆγης.

Αἱ τοιχογραφίαι τῆς Ὁδηγητρίας, χρονολογούμεναι συγχρόνως πρὸς τὸ οἰκοδόμημα περὶ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος—εἶναι ἐξόχως ἐνδιαφέρουσαι, διότι εἶναι ἔργα Ἑλλήνων ζωγράφων καὶ δι' ἐκκλησίαν τοῦ ἀνατολικοῦ δόγματος, ἀλλ' ἐπηρεασμένων ἐκ τοῦ ὕφους, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐκ μορφῶν τῆς ὁψίμου γοτθικῆς ζωγραφικῆς, τῆς γνωστῆς ὡς ζωγραφικῆς « κοσμοπολιτικοῦ » ἢ « διεθνοῦς » ὕφους (Πίν. 179 β)³.

Διὰ τῶν ὡς ἀνω στερεωτικῶν ἐργασιῶν ἐπετεύχθη προσωρινὴ ἐξασφάλισις τοῦ μνημείου. Ὑπολείπεται νὰ στερεωθοῦν αἱ τοιχογραφίαι ἀπαραιτήτως παρ' εἰδικῶν τεχνίτου, νὰ ὀλοκληρωθῇ δὲ καὶ ἡ ἀποκάλυψις καὶ ὁ καθαρισμός τῶν. Ἐπειδὴ δ' αἱ τοιχογραφίαι τῆς Ὁδηγητρίας ἀντιπροσωπεύουν καλλιτεχνικὴν τάσιν, παραδείγματα τῆς ὁποίας σπανίζουν εἰς τὴν Ἑλλάδα, λόγῳ δ' ἐπίσης τῆς ἐξαιρετικῆς ποιότητός τῶν ὡς καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐξησφαλισμένη ἡ ἀντοχὴ τοῦ κτηρίου, μάλιστα εἰς περιοχὴν πληττομένην ὑπὸ σεισμῶν, φρονῶ ὅτι θ' ἀπετέλει πρᾶξιν προνοίας ἡ ἔγκαιρος ἀποτεχίσις τῶν.

Δ. Γ. ΠΑΛΛΑΣ

ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΕΙΣ ΖΑΚΥΝΘΟΝ

Τὸ 1952 ἀνετέθη εἰς τὸν Ἐφορον κ. Μ. Χατζηδάκην ἡ τακτοποίησις τοῦ παλαιοῦ Μουσείου Ζακύνθου καὶ ἡ ἐπίβλεψις τῶν ἐπισκευῶν τῆς οὐρανίας τοῦ ναοῦ Φανερωμένης, ὡς καὶ ἄλλων ναῶν τῆς πόλεως.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ περισυνελέγησαν ἐκ τῶν ναῶν τῆς πόλεως 36 ἀξιόλογοι μεταβυζαντινὰ εἰκόνες. Κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ Αὐγούστου 1953 ἐκῆν τὸ διὰ Μουσεῖον προοριζόμενον καὶ ἐπισκευαζόμενον κτήριο τοῦ ἐνετικοῦ Ἐνεχυροδανειστηρίου, ὡς καὶ πολλὰ εἰκόνες εὐρισκόμεναι ἐν αὐτῷ. Τότε ἀνετέθη ὑπὸ τοῦ κ. Ὑπουργοῦ εἰς τὸν Ἐφορον ἡ διάσωσις ἐκ τῶν ἐρειπίων καὶ τῶν πυρκαϊῶν, ἐντὸς τῆς καταστραφείσης καὶ καιομένης ἐκ τῶν σεισμῶν πόλεως, ὧς τὸ δυνατόν περισσοτέρων ἐργῶν τέχνης. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐκεῖ συνεχοῦς ἐπὶ δίμηνον παραμονῆς, περισυνελέγησαν τέμπλα καὶ ἄλλα ξυλόγλυπτα, φορητὰ εἰκόνες, πίνακες καὶ ἄλλα ἔργα τέχνης ἐκ τῶν κατερειπωθέντων πεντήκοντα περίπου ναῶν, πολλοὶ τῶν ὁποίων ἐγένοντο ἀμέσως κατόπιν παρανάλωμα τοῦ πυρὸς ἢ κατεδαφίσθησαν πλήρως διὰ λόγους ἀσφαλείας. Τῶν σωθέντων ἐργῶν —πλέον τῶν 800— ἤρχισεν ἀμέσως ἡ καταλογογράφησις, καὶ εἶτα ἡ συντήρησις διὰ τοῦ συντηρητοῦ τῆς Ἐθν. Πινakoθήκης κ. Κ. Κουτσουρή. Διὰ τοῦ αὐτοῦ καλλιτέχνου ἀπετεχίσθησαν, προτοῦ κατεδαφισθῶν, ἐκ τῶν ἐρειπίων ναῶν περὶ τὰ 50 τετρ. μ. τοιχογραφιῶν, ἀποκαλυφθεισῶν μετὰ τοὺς σεισμοὺς (12ου, 17ου - 18ου αἰῶνος). Βλ. Μ. Χατζηδάκη, Τοιχογρ. στῇ Ζακύνθῳ, « Ζυγὸς » 1956. Μάρτιος 14 - 16, Ἀπρίλιος, 16 - 18. Ἀργότερον δὲ ἀπετεχίσθη τὸ σύνολον τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἐτοιμορρόπου ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου παρὰ τὸ χωρίον Βολύμες (17ου αἰῶνος), αἱ ὁποῖαι καὶ ἐκτίθενται ἐν τῷ νέῳ Μουσείῳ Ζακύνθου.

Τὸ 1959 ἀνετέθη εἰς τὸν Ἐφορον ἡ τακτοποίησις τοῦ ἀνεγερθέντος μεγάλου Μουσείου Ζακύνθου, ἣτις καὶ σχεδὸν ἐπερατώθη.

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΕΡΕΥΝΑΙ ΚΑΙ ΑΛΛΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ
ΕΙΣ ΔΥΤ. ΚΑΙ ΚΕΝΤΡ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ

ΠΕΛΛΑ

Περὶ τῶν ἀνασκαφῶν Πέλλης (1957 - 1960)
γίνεται λόγος εἰς εἰδικὸν ἄρθρον τοῦ Ἐφόρου

3. XIIIe Congrès International des Études Byzantines. Ochride 1961. Résumés des Communications, Beograd-Ochride 1961, 83 - 84 (D. Pallas).

Ἀρχαιοτήτων Κεντρ. Μακεδονίας κ. Χ. Μακαρόνα, δημοσιευόμενον εἰς τὸ Α' μέρος τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Α. Δ.

*

ΠΑΛΑΤΙΑΝΟΝ - ΚΙΛΚΙΣ

Παρά τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου «Τορτσέλι», πλησίον τοῦ χωρίου Παλατιανόν (περὶ τὰ 15 χιλιόμετρα βορείως τοῦ Κιλκίς) ἀπεκαλύφθη ταφικὸν ἡρῶν, ἐντὸς τοῦ ὁποῦ εὐρέθησαν τέσσαρα ἐπιτύμβια ἀγάλματα (Πίν. 180 α-γ), ὧν τὰ μὲν δύο ἀκέραια, τὰ δὲ λοιπὰ δύο ἀκέφαλα καὶ ἐλλιπῆ. Ταῦτα ἦσαν τοποθετημένα εἰς κοινὸν βάθρον, κάτωθι δὲ ἐκάστου ἀγάλματος εὐρέθησαν τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν :

ΑΜΜΙΑ ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ
ΜΗΔΗΣ ΠΑΤΡΑΟΥ
ΖΩΙΛΟΣ ΠΑΤΡΑΟΥ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΤΡΑΟΥ

Χρονολογία πιθανή : τέλη πρώτου αἰῶνος μ. Χριστόν.

Τορώνη - Χαλκιδικῆς

Κατὰ τὴν περιοχὴν τῶν νεκροταφείων τῆς ἀρχαίας Τορώνης (μεταξὺ τοῦ σωζομένου τείχους τῆς πόλεως καὶ τοῦ φυσικοῦ λιμένος «Πόρτο-Κουφὸ»), ἀνευρέθη ἐντὸς τάφου ὀρειχαλκίνη ὑδρία καλῆς τέχνης, τῆς ὁποίας ἡ κάθετος λαβὴ καταλήγει εἰς Σειρήνα (Πίν. 181 α-γ). Χρονολογεῖται εἰς τὸν 4ον αἰῶνα π.Χ.

ΧΑΡ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ

*

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ ΒΕΡΓΙΝΗΣ

Ἡ παροῦσα ἔκθεσις ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ παρὰ τὴν Βεργίναν ἀρχαίου ἀνακτόρου, τὴν ἐκτελουμένην ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων τῆς ΙΑ' Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας κ. Χ. Μακαρόνα καὶ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς κ. Ν. Μουτσοπούλου. Αἱ ἐργασίαι τῆς δευτέρας, διὰ τοὺς ὑπογράφοντας τὴν ἔκθεσιν ταύτην, ἀνασκαφικῆς περιόδου, διήρκεσαν ἀπὸ τῆς 24ης Αὐγούστου μέχρι καὶ τῆς 30 Σεπτεμβρίου 1960. Ἐδαπανήθησαν δι' αὐτάς τὰ ποσὰ ἀμφοτέρων τῶν σχετικῶν κονδυλίων τοῦ προϋπολογισμοῦ, ἥτοι ἐν συνόλῳ δραχμ. 85.000 (70.000 καὶ 15.000), ἔλαβον δὲ μέρος εἰς αὐτάς κατὰ καιροὺς ἑπτὰ φοιτῆται καὶ φοιτήτριαι τῆς

σχολῆς. Ἡ σχετικὴ συμβολὴ τοῦ Ἰδρύματος Σίγγερ-Πολινιάκ, τοῦ ἐκπροσωπούμενου ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου κ. Χ. Μακαρόνα, ἀπετελεῖτο ἐκ τοῦ κατ'αλοῖπου τῶν 3.000 δραχμῶν.

Αἱ ἐργασίαι ἐνετοπίστησαν εἰς τοὺς ἐξῆς τομεῖς :

1. Εἰς τὴν δυτικὴν πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου ἀπεκαλύφθησαν ἐξ ὁλοκλήρου αἱ αἰθουσαὶ Μ1 καὶ Μ2, τῶν ὁποίων κατὰ τὰς προηγουμένας ἐργασίας τοῦ ὁμοτίμου καθηγητοῦ τῆς Σχολῆς κ. Κ. Ρωμαίου εἶχον ἀναζητηθῆ μόνον οἱ τοῖχοι. Ἀνεσκάφη ὡσαύτως τὸ βορειοδυτικὸν τμήμα τῆς πρὸ αὐτῶν δυτικῆς στοᾶς τῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου, ὥστε σήμερον πλέον ἔχουν ἀποκαλυφθῆ καὶ αἱ τέσσαρες πλευραὶ τῆς στοᾶς ταύτης (Πίν. 182 α).

Τοῦ κοινοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς καὶ τῶν ὑπερμεγέθων αἰθουσῶν Μ1 καὶ Μ2 δὲν ἔχομεν δυστυχῶς παρὰ μόνον τὴν κατωτάτην σειρὰν τῶν λίθων τῆς θεμελιώσεώς του. Ἡ ἀφαίρεσις τῶν λίθων ἀκριβῶς τοῦ τοίχου τούτου προεκάλεσε καὶ τὴν πτώσιν τοῦ περιθέντος τὸ δάπεδον τῶν αἰθουσῶν ψηφιδωτοῦ πλαισίου. Διὰ τὴν συντήρησιν τῶν διασωθέντων κατὰ χώραν τμημάτων τοῦ πλαισίου τούτου καὶ διὰ τὴν ἐπανατοποθέτησιν τῶν καταπεσόντων ἀπληγήθη ἡ κατασκευὴ τοιχαρίου ἐξ ἀργῶν λίθων—ξερολιθιά—τὸ ὁποῖον οὐδόλως ἀντίκειται αἰσθητικῶς εἰς τὴν ὄψιν τοῦ ἔρειπίου.

Τὰ ἐκ μαρμαροθετημάτων δάπεδα τῶν αἰθουσῶν δὲν σφύζονται ἐξ ὁλοκλήρου (Πίν. 182 β). Εἰς τὸ κέντρον τῆς αἰθούσης Μ2 εἶχεν ἀποκαλύψει ὁ κ. Ρωμαῖος τετράπλευρον φρεάτιον, τοῦ ὁποῦ τοῦ κάλυμμα (μεταξὺ τῆς ἐπιφανείας τοῦ δαπέδου καὶ τοῦ σωζομένου κάτωθι τούτου πώματος ἐκ δύο πλακῶν) εἶχε καταρρεῦσει.

Ὁ προορισμὸς τοῦ φρεάτος ἐκείνου, ἀβέβαιος μέχρι τοῦδε, ἐβεβαιώθη διὰ τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐφετεινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου. Τὸ φρεάτιον ἐχρησίμευε διὰ τὴν ἀποχέτευσιν τῶν ὑδάτων καθαρισμοῦ τοῦ δαπέδου τῆς πελωρίας αἰθούσης (διαστάσεις ταύτης 16 X 16 μ.). Τοῦτο συνάγεται ἐκ τῆς ἀνευρέσεως ὁμοίου ἀντιστοίχου φρεατίου, ἄριστα διατηρουμένου εἰς τὸ κέντρον τῆς παραπλεύρου αἰθούσης Μ2. Δι' ὁπῆς διαμέτρου 0,085 μ. (Πίν. 182 γ), ἀντιστοιχοῦσης εἰς πῆλινον αὐλόν, κάθετον πρὸς τὸ πῶμα τοῦ φρεατίου, διωχετεύοντο τὰ ὕδατα εἰς τὸ φρεάτιον καὶ ἐκεῖ «ἐχωνεύοντο».

Ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως τῆς καλυπτούσης τὰ δάπεδα τῶν αἰθουσῶν Μ1 καὶ Μ2 κατέκειτο πλῆθος θραυσμάτων κεράμων, στρωτήρων καὶ καλυπτῆρων, ὥστε σήμερον εἶναι πλέον ἢ βέβαιον ὅτι αὗται ἦσαν κεκαλυμμένα διὰ ξυλίνης στέγης,

Ίσως δὲ καὶ ξυλίνης ὀροφῆς. Μεταξὺ τῶν θραυσμάτων τῶν κεραμίδων ἀνευρέθησαν πολλοὶ σιδηροὶ ἥλιοι διαφόρων μεγεθῶν, ἀπὸ 0,10 μέχρι καὶ 0,32 κ., καὶ τινα σιδηρὰ ἀντικείμενα, δι' ὧν συνεδέοντο δοκοὶ ἐκ περισσοτέρων τεμαχίων ἀποτελεσθεῖσαι. Τὸ πρόβλημα τῆς στεγάσεως τῶν πελωρίων αἰθουσῶν ἦτο ἄρκετὰ δύσκολον, δεδομένου ὅτι δὲν παρετηρήθησαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἴχνη στηριγμάτων ὀροφῆς. Ἐπετεύχθη τὸ ζεῦγμα τῆς μεγάλης ἀποστάσεως τῶν 16 μ., προφανῶς διὰ τῆς ἀφθονούσης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ γνωστῆς διὰ τὴν ἐξαίρετον ποιότητά της μακεδονικῆς ξυλείας. Ἐπὶ τοῦ μαρμαροθετήματος τῆς αἰθούσης M2 ἀνευρέθη χαλκοῦν νόμισμα Ἀμφικολιτῶν, τῶν μέσων τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ ἀποτελέσῃ ἔνδειξιν διὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ ἀνακτόρου. Τὸ μαρμαροθέτημα τῆς αἰθούσης M1 ἀπετελεῖτο ἐκ τεμαχίων λεπτοκόκκου μαρμάρου καὶ κιτρινωποῦ χρώματος κονιάματος. Τῆς M2 καὶ M3 ἐκ τεμαχίων μαρμάρου ὁμοίου ἀλλὰ κονιάματος χρώματος ἐρυθροῦ (πομπηϊανοῦ).

Βορείως τῆς αἰθούσης M2, ὅπου ὁ κ. Ρωμαῖος εἶχεν ὑποθέσει τὴν ὑπαρξίν διαδρόμου ἀντιστοίχου πρὸς τὸν τοῦ «χώρου τοῦ ὀχέτου», ἀνευρέθησαν υπολείμματα μαρμαροθετήματος καὶ ψηφιδωτοῦ πλαισίου μιᾶς τρίτης, καθ' ὅλα ὁμοίας πρὸς τὰς δύο ἄλλας, αἰθούσης (M3). Ὁ κοινὸς μεσότοιχος τῶν αἰθουσῶν M2 καὶ M3 δὲν σφῆζεται, ἡ ὑπαρξίς του ὅμως δύναται νὰ θεωρητῇ βεβαία. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον τῆς δυτικῆς στοᾶς, ὁ ὁποῖος διακόπτεται, καταστραφεὶς κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ περιστυλίου τῆς αὐλῆς. Ὁ βόρειος τοῖχος τῆς νέας ταύτης αἰθούσης εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου κατεστραμμένος, βεβαιώνεται ὅμως ἡ ὑπαρξίς του ἀπὸ τὰ σχέδια τῶν Γάλλων ἀνασκαφῶν. Ἡ ἀσφαλεστέρα ἐπιβεβαιώσις τῆς ὑπάρξεως καὶ τῶν διαστάσεων τῆς αἰθούσης M3 εὐρίσκεται εἰς τὸ ὅτι εἰς τὸ πρηνὲς κράσπεδον τοῦ σημερινοῦ λόφου ἀνευρέθη τὸ φρεάτιον τοῦ δαπέδου της, κείμενον εἰς τὸ κέντρον ἀκριβῶς τοῦ χώρου. Καὶ τὸ φρεάτιον τοῦτο εἶναι καθ' ὅλα ὅμοιον πρὸς τὰ δύο ἄλλα, δὲν σφῆζει ὅμως τὸ ἀρχικὸν βάθος του (Πίν. 182 δ).

Αἱ τρεῖς αἰθούσαι M1 - M3 ἀποτελοῦν ἐνότητα. Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις διὰ τὸ σημεῖον προσπελάσεως πρὸς αὐτάς. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι τὸ δάπεδον τῆς μεσαίας—M2—εἶναι ὀλίγον χαμηλότερον τοῦ δαπέδου τῶν δύο παρακειμένων—M1 καὶ M3—ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ M2 ἀπετέλει τὸν κοινὸν χώρον προσπελάσεως πρὸς τὰς δύο ἄλλας. Οἱ τοῖχοι ὅλων αὐτῶν τῶν αἰθουσῶν εἶναι κατεστραμμένοι, ὥστε δὲν ἔχο-

μεν κατ'ὼφλια. Μόνον ἐλάχιστα θραύσματα ἀμφικιόνων ἀνηκόντων προφανῶς εἰς τὴν πρόσωπιν τῆς M2 (πρβλ. καὶ νοτίαν πλευράν) ἀνευρέθησαν.

2. Εἰς τὴν Βορείαν πλευράν τοῦ ἀνακτόρου, ἡ ὁποία μέχρι τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ περιστυλίου τῆς αὐλῆς ἀπετέλεσε τὸν β' τομέα ἐφετεινῶν ἐργασιῶν, ἡ κατάστασις εἶναι ἀπελπιστική. Ὁλόκληρος ἡ πτέρυξ αὕτη εἶχεν ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαίότητα καταρρεῦσει, συνεπείᾳ πιθανὸν σεισμοῦ, τὸ ἔργον δὲ τῆς καταστροφῆς ὠλοκλήρωσεν ἡ λιθολόγησις τῶν νεωτέρων περιοίκων (Πίν. 182 ε). Ἡ μεσαιωνικὴ ἐπίχωσις ἐφθανεν εἰς τὸ μέσον τῆς βορείας στοᾶς εἰς βάθος μεγαλύτερον καὶ αὐτοῦ τοῦ δαπέδου τῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου. Εἶναι λυπηρὸν ὅτι ἡ βορεία πλευρά τοῦ ἀνακτόρου καὶ ἡ πέραν τοῦ χώρου τῶν κατεστραμμένων διαμερισμάτων της (ἐκείθεν τῆς βορείας στοᾶς) ὑπαρξίς «βεράντας» θὰ παραμείνῃ πάντοτε ὑποθετική, διότι ἐκτὸς τοῦ ἐξωτερικοῦ βορείου τοίχου τῆς οἰκοδομῆς οὐδεὶς ἄλλος ἐνδιάμεσος τοίχος διατηρεῖται. Μικράν συμβολὴν εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἀρθρώσεως τῆς βορείας πτέρυγος ἀποτελοῦν νέα πεσσόσχημα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, σφῆζόμενα εἰς κακὴν καὶ αὐτὰ κατάστασιν.

3. Ἡ ἀφαίρεσις τῆς ἐπιχώσεως τῆς μεγάλης αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου ὑπῆρξε τὸ τρίτον ἔργον τῆς ἐφετεινῆς ἀνασκαφῆς. Πλὴν τοῦ τελευταίου, κατωτάτου, στρώματος, τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀφαιρεθῇ διὰ τὸ βροχερὸν τοῦ καιροῦ, ἡ μεγάλη αὐλὴ ἔχει πλέον καθαρισθῇ, ὥστε δύναται ὁ ἐπισκέπτης νὰ ἔχῃ συνολικὴν τὴν εἰκόνα αὐτῆς. Ὄταν ἀφαιρεθῇ τὸ ὑπολειπόμενον κατωτάτον στρώμα τῶν 0,20 μ. περίπου καὶ ἀπὸ τὸ τελευταῖον 1/3 τῆς ἐκτάσεώς της, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ κατὰ τὸ κέντρον αὐτῆς φρεάτιον ἢ ἄλλο ὄρυγμα τὸ ὁποῖον θὰ ἐδέχετο τὰ ὀμβρία ὕδατα, ἐφ' ὅσον δὲν ἐβεβαιώθη ἄλλη ἐξοδὸς τῶν.

4. Τελευταῖος τομεὺς τῶν ἐφετεινῶν ἐργασιῶν ἦτο ἡ ΝΑ γωνία τοῦ ἀνακτόρου εἰς τὴν ὁποίαν, ἐκτὸς τῆς παρακολουθήσεως τῶν τοίχων καὶ μεσοτοιχῶν, οὐδεμία ἀνασκαφικὴ ἐργασία εἶχε γίνῃ προηγουμένως. Ἡ ἐργασία εἰς τὸ τμήμα τοῦτο καὶ μέχρι βάθους 1 μ. ἦτο ἔργον ἄχαρι ἀποχωματώσεως. Ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως, εἰς τὰ ἀνώτερα στρώματα, εὐρέθησαν ἐλάχιστα μικροαντικείμενα, ἐν οἷς καὶ ἀργυρὰ «ἄσπρα», φέροντα ἀραβικὰς ἐπιγραφάς. Εἰς τὸ στρώμα ὅμως ὅπου διεκόψαμεν τὰς ἐργασίας, αἱ διαλελυμέναι ὠμαὶ πλίνθοι, αἱ καταπεσοῦσαι ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα σημεῖα τῶν μέχρι τινὸς λιθοκτίστων τοίχων, μετεβλήθησαν ἐν

μέρει εις όπτοπλίνθους, διότι τό τμήμα τούτο κατεστράφη, φαίνεται, ύπό πυρκαϊάς. Παχύ στρώμα μελαίνης γής, τέφρας, ξυλανθράκων έκάλυπτε τόν χώρον. Εύχόμεθα νά δυνηθώμεν προσεχώς νά χρονολογήσωμεν τό ενδιαφέρον τούτο στρώμα καθορίζοντες ούτω τόν χρόνον τής πυρκαϊάς τού κτηρίου ή τουλάχιστον τού τμήματος τούτου τού κτηρίου, μετά τήν όποιαν θά πρέπει νά υποθέσωμεν ότι έγκατελείφθησαν και τά άλλα τμήματα τού άνακτόρου. Τοιουτοτρόπως δύναται νά έρμηνευθί και ή άπουσία κινητών ευρημάτων εκ τού άνακτόρου, τό όποιον εξεκενώθη, φαίνεται, μετά τήν μερικήν αποτέφρωσίν του. Ίχνη πυρός είχον παρατηρηθί κατά τās εργασίας τού παρελθόντος έτους περί τό μέσον τής νοτίας στοάς, δέν είχον όμως τήν έκτασιν και τήν μορφήν, τήν όποιαν ευρομεν εις τήν ΝΑ γωνίαν.

Έκτός τούτων ή άνασκαφή τού έτους τούτου απέκάλυψε νέα άρχιτεκτονικά μέλη, έντός τής επιχώσεως τής αύλης άνευρεθέντα, ως και όστρακα κορινθιακά και άττικά παλαιότερα τών έλληνιστικών χρόνων, εις ούς χρονολογείται τό άνάκτορον. Ταύτα βεβαιούν τήν και πέρυσιν διατυπωθεΐσαν άποψιν ότι επί τού λόφου ύφίστατο πολύ παλαιότερος συνοικισμός.

Κατά τήν έφετεινήν άνασκαφικήν περίοδον εκτός τών κυρίως άνασκαφικών έργων προέβημεν εις τήν κατασκευήν αναλήμματος τών δυτικών διαπέδων διά « ξερολιθιάς » (Πίν. 182 ζ). Έπίσης ήναγκάσθημεν νά προμηθευθώμεν γρύλλον, λαστούς, μαδέρια κλπ. διά τήν μετακίνησιν τών κατακειμένων έντός τής επιχώσεως τής αύλης άρχιτεκτονικών μελών. Τέλος ήγοράσθησαν μετάλλινοι ρυμοί (ράφια) διά τήν μικράν αποθήκην, ένθα έτοποθετήθησαν προχείρως μέν, άλλ' ευπρεπώς και με τάξιν, τά διάφορα κινητά ευρήματα (άρχιτεκτονικά μέλη και πήλινα τεμάχια κεραμώσεως). Διά τήν προστασίαν ώρισμένων άρχιτ. μελών τού θριγκού, τά όποια, αν και θραυσθέντα διατηρούν άνέπαφον σχεδόν τήν επιφάνειάν των, είναι άνάγκη νά κατασκευασθί κατά τό προσεχές έτος, παρά τήν μικράν αποθήκην και ύπόστεγον.

Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ

*

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΙΣ ΔΥΤ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ

Λόγω άπουσίας τού Έφόρου κ. Πέτσα εις τό έξωτερικόν, ή άφορώσα εις τās εργασίας τής Έφορείας του εκθεσις θά δημοσιευθί εις τόν προσεχή τόμον τού Α. Δ.

*

« ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΙ » ΤΑΦΟΙ ΞΕΡΟΚΩΜΗΣ ΛΑΚΚΩΜΑΤΟΣ

Κατά μήνα Μάρτιον τού 1960 άπεκαλύφθη ύπό χωρικού, εργαζομένου εις τόν άγρόν του, κείμενον εις θέσιν Ξεροκώμην τού χωρίου Λακκώματος Χαλκιδικής (περί τά 35 χλμ. ΝΑ τής Θεσσαλονίκης), καμαρωτός τάφος έλληνιστικών χρόνων. Είδοποιηθείσα ή Έφορεία Άρχαιοτήτων προέβη άμέσως μέν εις τās ένδεδειγμένας ένεργείας, έζητήσε δέ σχετικήν πίστωσην παρά τής Διευθύνσεως Άρχαιοτήτων διά τήν διενέργειαν τής άπαιτούμενης άνασκαφικής έρευνής, ή όποία έπραγματοποιήθη κατά τόν Αύγουστον (9 - 16) τού αύτου έτους.

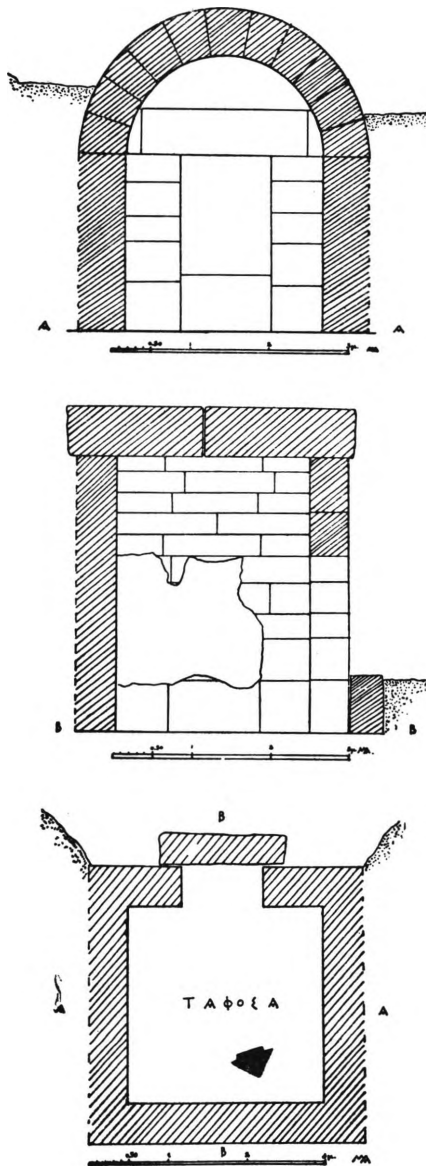
Η άνασκαφή άπεκάλυψε έντός χθαμαλού τύμβου δύο καμαρωτούς τάφους, τού τύπου τών λεγομένων « μακεδονικών », παρ' άλλήλους κειμένων. Η συνύπαρξις έντός τού αύτου τύμβου δύο τοιούτων τάφων δέν είναι γνωστή άλλοθεν. Συνήθως οί καμαρωτοί τάφοι τής Μακεδονίας εύρίσκονται απομεμονωμένοι ύπό τήν γήν είτε έντός τύμβου άλλωστε, αί διαστάσεις των είναι αρκετά μεγάλαι, ώστε νά μη επιτρέπουν τήν κατασκευήν δευτέρου όμοίου μνημείου έντός τού αύτου τύμβου.

Ο πρώτος άποκαλυφθείς ύπό τού χωρικού τάφος (Α) σώζεται εις καλήν κατάστασιν (Πίν. 183 α, β) και μόνον μικρά όπή εις τό βόρειον τμήμα τής καμάρας (εις τό άνω πέρας τού όπισθίου δηλαδή τοίχου) ήνοιχθη ύπό τών χωρικών εύθους μετά τήν άποκάλυψιν, περιέργων να εισέλθουν έντός αύτου, ίνα άνακαλύψουν τόν πάντοτε εις παρομοίας περιπτώσεις προσδοκώμενον « θησαυρόν ». Ο « θησαυρός » ούτος άπετελείτο φαίνεται έξ όλίγων μόνον πηλίνων άγγείων, τά όποια οί πρώτοι εισελθόντες συνέτριψαν και διεσκόρπισαν. Έκ τών διασωθέντων ύπολειμμάτων συμπεραίνομεν ότι έντός τού τάφου πρέπει νά ύπήρχον τουλάχιστον έν ή δύο « άωτα σκυφίδια (bowls) και άτρακτόσχημον μυροδόχον άγγείο (unguentarium), πηλού φαιού με κόσμησιν καστανεύθρων ταινιών, περιβαλλουσών τήν κοιλίαν αύτου. Η εις τόν 2ον π.Χ. αΐωνα χρονολόγησις τούτου φαίνεται λίαν πιθανή.

Ο τάφος άπετελείτο έξ ένός θαλάμου μήκους 2,46 μ. (διά τήν άκρίβειαν πρέπει νά προσθέσωμεν ότι 2,46 μ. έμέτρει ή ανατολική πλευρά, ένω ή δυτική έφθανε μόνον τά 2,43 μ.), πλάτους 2,50 μ. και ύψους 3,40 μ. (βλ. Σχεδ. 1). Η γένεσις τής καμάρας ήρχιζεν από τού ύψους τών 2,18 μ., από τού ύψους δηλαδή τού υπερθύρου, τό όποιον διήκε καθ' όλον σχεδόν τό πλάτος τού νοτίου τοίχου, έχον μήκος 2,10 μ. Εις τόν νεκρί-

κόν θάλαμον εισήρχετο τις δι' ανοίγματος ὕψους 2,18 μ. καὶ πλάτους 1,16 μ., θύρα ὅμως δὲν φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε. Τὸ ἀνοῖγμα ἐκλείετο ἐξωτερικῶς

ἀνοικτοῦ φαιού, διασωθέντος εἰς πολλὰ σημεῖα. Ἡ πρόσοψις τοῦ τάφου δὲν ἔχει τὴν γνωστὴν ἐξ ἄλλων ὁμοίων μνημείων ἀρχιτεκτονικὴν ναό-

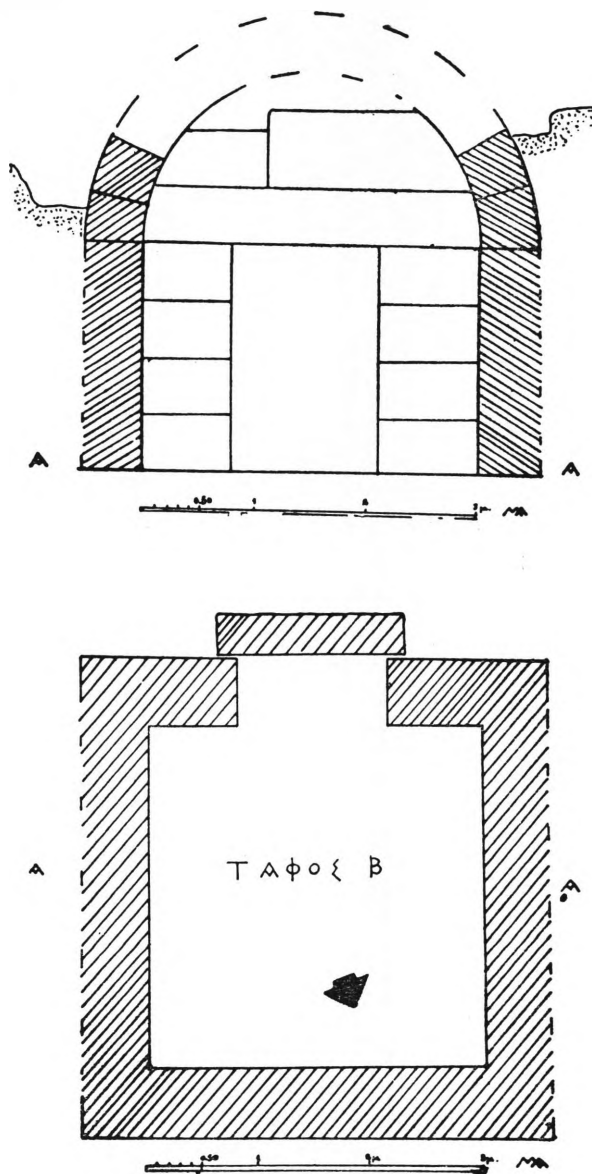
Σχεδ. 1. Τάφος Α Λακκώματος Χαλκιδικῆς.
Κάτοψις καὶ τομαί

διὰ τοίχου ἐκ πωρολίθων, τοποθετημένων βεβαίως μετὰ τὴν ταφὴν· τοῦτο εἶναι σύνθηες εἰς τοὺς «μακεδονικοὺς» τάφους καὶ ὅταν ἀκόμη ὑπάρχη θύρα. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν οἱ λίθοι ἐκαλύπτοντο διὰ καλοῦ κονιάματος, χρώματος

μορφον διαμόρφωσιν, ἢ ὅποια ἀποκρύπτει τὴν ὀπισθεν ταύτης ὑπάρχουσαν καμαρωτὴν κατασκευὴν, προσκολλημένη πρὸς ταύτην ἄνευ ὀργανικοῦ τινος δεσμοῦ, καὶ παραμένονσα πάντοτε στοιχεῖον ξένον πρὸς τὸ κύριον σῶμα τοῦ μνη-

μείου. Ἐν τούτοις ἡ ἀπλή ὄψις τοῦ τάφου τοῦ Λακκώματος δὲν στερεῖται μνημειακῆς ἐπιβολῆς, προκαλουμένης κυρίως ἐκ τοῦ ἐντυπωτικοῦ

ἐξ ἑνὸς μεγάλου θαλάμου, τετραγώνου σχεδὸν (μήκους 3,03 μ. καὶ πλάτους 3,05 μ.) ἔχοντος ὕψος, μέγροι τοῦ ἄνω πέρατος τοῦ ὑπερκειμένου τοῦ

Σχ. 2. Τάφος Β Λακκώματος Χαλκιδικῆς

ὑπερθύρου καὶ τοῦ ὑπερκειμένου λίθου, ἐχόντων, ἀμφοτέρων, μήκος πλέον τῶν 2μ. καὶ ὕψος 0,55 μ. καὶ 0,66 μ. ἀντιστοίχως.

Ὁ δεύτερος τάφος (Β) εἶχεν ἀνοιχθῇ πρὸ πολλοῦ, ἀφαιρεθέντων τῶν λίθων τῆς καμάρας, ὥστε εὐρέθη πλήρης χωμάτων. Καὶ οὗτος ἀποτελεῖται

ὑπερθύρου λίθου, 3,18 μ. Καὶ τοῦ τάφου τούτου τὸ ὑπερθύρον ἦτο ἐπιβλητικόν, διῆκον καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως (νοτίου), ἔχον δὲ ὕψος 0,50 μ. (Πίν. 183 γ, δ καὶ Σχεδ. 2). Ἡ εἴσοδος τοῦ θαλάμου, πλάτους 1,35 μ., δὲν εἶχε, φαίνεται, θύραν, ἀλλ' ἐφράσσετο ἐπίσης

έξωτερικώς διὰ τοίχου ἐκ πωρολίθων. Κονίαμα δὲν ἐσώθη εἰς τοὺς τοίχους τοῦ τάφου τούτου, ἀλλὰ εἶναι βέβαιον ὅτι οἱ τοῖχοι δὲν εἶχον ἀφεθῆ γυμνοί.

Ἀμφότεροι οἱ τάφοι εἶναι κατεσκευασμένοι ἐκ πωρολίθων, καλῶς ἡρμοσμένων· ἡ δομὴ τῶν εἶναι ἐπιμελὴς καὶ ἡ ἐν γένει ἐργασία δεικνύει καὶ φροντίδα καὶ πείραν οἰκοδομικὴν ἀξιόλογον. Ἐκ τῆς τοιχοδομίας, ἀλλὰ πρὸ πάντων ἐκ τῆς σχέσεως τῆς διαμέτρου τῆς καμάρας πρὸς τὸ ὅλον ὕψος τοῦ τάφου δυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν ἀμφοτέρους τοὺς τάφους εἰς τὰ τέλη τοῦ τρίτου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 2ου π. Χ. αἰῶνος¹.

ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

*

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΚΑΙ ΑΛΛΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΕΙΣ Α. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ

Κατὰ τὸ ἔτος 1960 ἐν τῇ ΙΓ' Ἀρχαιολογικῇ Περιφερείᾳ ἐγένοντο αἱ κάτωθι ἀνασκαφαί, ἀνασκηώσεις καὶ ἐργασίαι ἐντὸς τῶν Μουσείων :

1. Ἀμφιπόλις

Συνεχίσθησαν αἱ ἀρξάμεναι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1956, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀνασκαφαὶ τῆς Ἀμφιπόλεως. Εἰς τὴν θέσιν τῆς ἐλληνιστικῆς νεκροπόλεως ἡρευνήθη κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο νέος τομεύς, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνευρέθησαν δέκα ἐννέα τάφοι (βλ. σχετικῶς Α.Κ. Ὀρλάνδου, Τὸ Ἔργον τῆς Ἑταιρείας 1960). Ἐκτὸς τῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἄλλων εὐρημάτων, ἀνευρέθησαν καὶ διάφορα χρυσᾶ κοσμήματα, ἦτοι δύο στέφανοι ἐκ φύλλων ἐλαίας, περιδεραιοὶ ἐκ λεπτῆς ἀλύσεως, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα κοσμοῦνται ὑπὸ κεφαλῶν ζώων ἐκ σκληροῦ λίθου, βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος, ζευγὸς ἐνωτίων μὲ παράστασιν Ἑρωτιδῶν, δύο δακτύλιοι καὶ ἄλλα χρυσᾶ κοσμήματα.

Ἄλλαι ἐρευναι, διενεργηθεῖσαι εἰς τὴν θέσιν «Καστάς», κειμένην εἰς μεγάλην ἀπόστασιν βορείως τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἀπεκάλυψαν ἓνα ἐκ τῶν ὠραιότερων τάφων τῆς Ἀμφιπόλεως, ἀποτελούμενον ἐκ προθαλάμου καὶ νεκρικοῦ θαλάμου, μήκους 9 καὶ πλάτους 3,07 μέτρων. Τὸ δάπεδον τοῦ προθαλάμου φέρει ψηφιδωτὸν μὲ διακόσμησιν πολυχρῶμων ρόμβων, τὸ δὲ ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου χωρίζεται διὰ πλαι-

σίων εἰς τρεῖς ἐπιμήκεις ἐπιφανείας, βαθέος ἐρυθροῦ καὶ κιτρίνου χρώματος. Ἐντὸς τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου ἀνευρέθησαν, διηυθετημένοι ἐντὸς τοῦ δαπέδου, δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι συλημένοι δυστυχῶς. Τὰ τοιχώματα ἀμφοτέρων καλύπτονται ὑπὸ κονιαμάτων ζωηρῶν χρωμάτων, ὃ εἰς δὲ ἐξ αὐτῶν φέρει τοιχογραφίας μὲ διακόσμησιν βλαστῶν, ἀνθέων, πτηνῶν, ἀγγείων, κατόπτρου, κυματίου, πλοχμοῦ κ.λ.π.

Τόσον τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα, ὅσον καὶ αἱ τοιχογραφίαι τοῦ τάφου, δαπάναις τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως, ἀντεγράφησαν ὑπὸ τοῦ ζωγράφου κ. Κώστα Ἀλεξίου, ἀπεικίστησαν ὑπὸ τοῦ τεχνίτου τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀνασκηώσεως κ. Δημ. Σκόρδου, ἐν συνεχείᾳ δὲ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Καβάλας, ἔνθα καὶ ἀποκαθίστανται διὰ νὰ ἐκτεθοῦν.

Δι' ἐτέρων ἐρευνῶν ἀνατολικῶς τῆς ἀρχαίας πόλεως καὶ ἐγγὺς τῆς δημοσίας ὁδοῦ, ἀνευρέθησαν τρία ἀκέραια ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα καὶ ἀξιόλογα τμήματα τριῶν ἄλλων ἀναγλύφων τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ἅτινα δεικνύουν ἐπίδρασιν τῆς ἀττικῆς ἐπιτυμβίου πλαστικῆς. Τὸ ἀρτιώτερον ἐξ αὐτῶν ἐπαναλαμβάνει τὸ θέμα τῆς περιφύμου Ἥγησοῦς, τὸ δεύτερον ἀπεικονίζει ἡμίγυμνον γενειοφόρον ἄνδρα, τὸ δὲ τρίτον παριστᾷ ἔφηβον, ἐνδεδυμένον χιτῶνα καὶ χλαμύδα (Πίν. 184 γ).

Πλείστοι δοκιμαστικαὶ ἐρευναι διενεργήθησαν ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς ἀρχαίας πόλεως, αἵτινες εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνεύρεσιν διαφόρων οἰκίων ἢ ἀγνώστων οἰκοδομῶν. Πρὸς τούτοις ἀνευρέθη καὶ ἀπεκαλύφθη, ἐπὶ μήκους 143,30 μέτρων, τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου τῆς πόλεως. Τὸ σφζόμενον ὕψος τοῦ τείχους εἶναι 0,95 μ. τὸ πολὺ, τὸ δὲ πλάτος τοῦ 1,80 μ., παρουσιάζει δὲ τοιχοδομίαν πολυγωνικὴν, ἀποτελουμένην ἐκ μεγάλων ἀκανονίστων πλίνθων σκληροῦ τιτανολίθου, ἀδρομερῶς εἰργασμένων. Τὰ μεταξὺ τῶν μεγάλων πλίνθων κενὰ συμπληροῦνται διὰ μικρῶν λίθων, ἐπιμελῶς εἰργασμένων κατὰ τοὺς ἄρμούς, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἐφαρμογὴ νὰ εἶναι τελεία. Τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ τείχους ἀνήκει εἰς τὸν ἀρχαιότερον περίβολον τῆς πόλεως τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, μνημονευόμενον πολλάκις ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου (IV 102 κ.ἐ.).

Τὸ σημαντικώτερον ὅμως εἶρημα ἐγένετο πρὸς τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου, ὅτε ἐξαντληθείσης πλήρως τῆς σχετικῆς πιστώσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, αἱ ἐργασίαι συνεχίσθησαν δαπάναις τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀνασκηώσεως. Πρόκειται περὶ ἐνὸς μεγάλου μακεδονικοῦ τάφου, εὑρισκομένου ἐντὸς τεχνητοῦ τύμβου ἐπὶ τῶν προπόδων τοῦ Παγγαίου,

1. Βλ. προχείρως σχετικὸν συγκριτικὸν πῖνακα εἰς Χ.Ι. Μακαρόνα, Ἀνασκαφὴ «μακεδονικοῦ» τάφου Καρύτσης, ΠΑΕ, 1955, σ. 158, Εἰκ. 5. Οἱ τάφοι τοῦ Λακκόματος ἔχουν περὶ τὰς ἀναλογίας τῶν τάφων τῆς Πύδνης καὶ τῆς Καρύτσης.

περί τὰ 1500 μέτρα ἀνατολικῶς τῆς Κοινότητος Ἀμφιπόλεως. Ὁ τάφος οὗτος, ἐκτισμένος διὰ μεγάλων πλίνθων πωρολίθου, ἀποτελεῖται ἐκ δρόμου καμαροσκεποῦς, προθαλάμου καὶ κυρίως νεκρικοῦ θαλάμου, ὀλικοῦ μήκους 11,30 μέτρων (Πίν. 184 δ). Διεπιστώθησαν ἐντὸς τοῦ τάφου τούτου ἕξ ἐν ὄλῳ ταφαί. Ἐντὸς τοῦ προθαλάμου ὑπάρχει κλίνη, ἐκτισμένη διὰ πλίνθων πωρολίθου πρὸς ἀπόθεσιν τοῦ νεκροῦ, δύο δὲ ἑτεροὶ κλῖναι, σχηματίζουσαι ὀρθὴν γωνίαν, ὑπάρχουν καὶ εἰς τὸ βάθος τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου. Ἡ κυρία ἐπιφάνεια τῶν κλινῶν φέρει διὰ ζωηρῶν χρωμάτων (ἐρυθροῦ, πρασίνου, κιτρίνου, μέλανος, ροδίνου κλπ.) ζωγραφικὴν διακόσμησιν, τόσον εἰς τοὺς πόδας, ὅσον καὶ ἐντὸς μιᾶς κοσμοφόρου ταινίας εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς κλίνης. Εἰκονίζονται διονυσιακαὶ μορφαὶ καθήμεναι ἐπὶ βράχων ἢ ἡμικεκλιμέναι ἐπὶ τοῦ ἐδάφους μετὰ θύρσων, λέοντες, ἀσπίδες, βωμοί, φύλλα κλπ.

Τὰ εὐρήματα τοῦ τάφου τούτου ἦσαν πολλὰ καὶ πολύτιμα. Ἀνευρέθησαν εἰς στέφανος ἐκ φύλλων ἐλαίας, φέρων εἰς τὸ μέσον σκληρὸν λίθον ἐρυθροῦ χρώματος, ἄνθη καὶ ἐλάσματα ἐκ χρυσοῦ, χρυσοὺς ὀβολός, ζευγὸς ἐνωτίων ἐκ χρυσοῦ μὲ διακόσμησιν λεοντοκεφαλῶν, ἀργυροῦν κάτοπτρον μετὰ καλύμματος, διατηρηθὲν εἰς ἀρίστην κατάστασιν, ἀλάβαστρα, πυξίδες καὶ διάφορα ἀγγεῖα. Μεγίστην ὅμως ἐντύπωσιν προκαλοῦν οἱ ἀνευρεθέντες ἐντὸς τοῦ τάφου δύο χρυσοὶ δακτύλιοι, τόσον διὰ τὸ μέγεθος καὶ τὸ βάρος αὐτῶν, ὅσον καὶ διὰ τὴν τέχνην των. Ὁ εἰς ἕξ αὐτῶν φέρει μέγαν σκληρὸν λίθον πρασίνου χρώματος μετὰ λευκῶν κυματώσεων, ἐνθ' ὃ ἕτερος σφραγοδόλιθον βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος. Ἐπ' αὐτοῦ ὑπάρχει ὠραιότητι παράστασις γυμνοῦ νέου, στεφανοῦντος τὴν κεφαλὴν, πρὸ βωμοῦ. Πρόκειται πιθανῶς περὶ ἀντιγράφου πλαστικοῦ ἔργου.

Αἱ τοιχογραφίαι καὶ τοῦ τάφου τούτου ἀνεγρῆφθησαν, ἀπετελιχίσθησαν καὶ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Καβάλας, εἰς αἰθούσαν τοῦ ὁποῦ ἐγένετο ἀναπαράστασις τῶν κλινῶν.

Ἐν τέλει, συνεπληρώθη ἡ ἀποκάλυψις τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς Γ (βλ. Α.Κ. Ὁρλάνδου, τὸ Ἔργον 1959, σελ. 41) καὶ ἐγένοντο ἐργασίαι διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ ψηφιδωτοῦ (Πίν. 185 α, β).

2. Γαληνός

Ἡ θέσις τῆς Γαληνῶς, « ἐμπορίου » τῶν Θεσίων εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Συμβόλου καὶ ἐγγὺς τῆς θαλάσσης, ἀνατολικῶς τῶν ἐκβολῶν τοῦ Στρυμόνος, εἶναι γνωστὴ πρὸ πολλοῦ, ὅπως καὶ

ἡ ὑπαρξίς ἐκτεταμένης νεκροπόλεως, ἀρχαϊκῆς καὶ κλασσικῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνευρέθησαν κατὰ διάφορα χρονικὰ διαστήματα λίαν ἀξιόλογα εὐρήματα. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο διενεργήθη, διὰ τῆς Ἐπιμελητρίας Αἰκατερίνης Ρωμοπούλου, μικρὰ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὴν θέσιν τῆς νεκροπόλεως αὐτῆς, διαρκείας μιᾶς περιόδου ἑβδομάδος. Ἀνευρέθησαν καὶ ἡρευνήθησαν δέκα ἕξ ἐν ὄλῳ τάφοι, οἵτινες ἀνήκουν εἰς διάφορα εἶδη, ἤτοι κιβωτίοι, λακκοειδεῖς, πῆλιντοι σαρκοφάγοι, τάφοι ἐντὸς μεγάλων πίθων μὲ κεκαυμένα τὰ ὀστέα. Ἀνευρέθησαν ψέλια καὶ δακτύλιοι ἕξ ἀργύρου καὶ χαλκοῦ, ζευγὸς ἐνωτίων ἐκ χαλκοῦ καὶ διάφορα ἄλλα εὐρήματα.

3. Νικήσιανη

Βορείως τῆς Κοινότητος Νικησιάνης, εὕρισκομένης ἐπὶ τῶν βορείων προπόδων τοῦ Παγγαίου καὶ εἰς ἀπόστασιν μιᾶς ὥρας πορείας ἀπὸ αὐτῆς ἐντὸς τῆς πεδιάδος, ὑπάρχει μέγας τύμβος διαμέτρου 45 καὶ ὕψους 15 περίπου μέτρων. Αἱ γενόμεναι ἐνταῦθα ἔρευναι, κατὰ τὸ ἔτος 1959, ἀπεκάλυψαν πέντε κιβωτίοις τάφους, τοὺς ὁποῖους τὰ εὐρήματα χρονολογοῦν εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν βασιλέων Φιλίππου Β' καὶ Μ. Ἀλεξάνδρου. Οἱ τάφοι οὗτοι περιεῖχον χρυσοὺς στατήρας τοῦ Φιλίππου, ἀργυρὰ καὶ χαλκὰ νομίσματα τῶν ὡς ἄνω βασιλέων, ὠραιότατα εἰδῶλια διατηροῦντα καὶ τὴν πολυχρωμίαν των (Πίν. 186 α), πῆλινα, ἀργυρὰ καὶ χαλκὰ ἀγγεῖα καὶ σκεύη, χρυσὰ κοσμήματα καὶ διάφορα ἄλλα πολύτιμα εὐρήματα (βλ. Α.Κ. Ὁρλάνδου, τὸ Ἔργον 1959, σ. 44).

Αἱ ἐργασίαι ἐντὸς τοῦ τύμβου τούτου συνεχίσθησαν καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1960, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, εἶχον δὲ ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνέυρεσιν καὶ ἔκτου κιβωτίοις τάφου (Πίν. 186 β). Ὁ τάφος οὗτος ἦτο δυστυχῶς πτωχὸς εἰς κτερίσματα, τὸ μόνον δὲ εὕρημα τούτου ἦτο μελαμβαφῆς σκύφος τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, περιέχων ἓν ἀργυροῦν καὶ ἐξήκοντα τέσσαρα χαλκὰ νομίσματα τοῦ βασιλέως Μ. Ἀλεξάνδρου.

4. Φίλιπποι

Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἤρχισαν ἐνταῦθα μεγάλαι ἐργασίαι ἀποχωματώσεως καὶ διαμορφώσεως τοῦ χώρου τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς. Αἱ ἐργασίαι αὗται συνεχίσθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1960. Ὁλόκληρος ἡ πλατεῖα τῆς ἀγορᾶς, διαστάσεων 100 X 50 μέτρων, ἀπεκαλύφθη καθ' ὅλοκληρίαν (Πίν. 187 α, β). Αὕτη φέρει πλακόστρωσιν ἐκ

μεγάλων μαρμαρίνων πλακών. Είς δύο σημεία της πλατείας της αγοράς ἐγένοντο μικρᾶς ἐκτάσεως δοκιμαστικαὶ ἔρευναι ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν πλακόστρωσιν πρὸς στρωματογραφικὴν μελέτην καὶ διαπίστωσιν ὑπάρξεως οἰκοδομῶν ἀρχαιοτέρας ἐποχῆς. Οὐδὲν θεμέλιον ἀρχαιοτέρας οἰκοδομῆς ἀνευρέθη, διεπιστώθη δὲ μόνον, ὅτι τὸ στῶμα τῆς ἐπιχώσεως περιεῖχεν ὄστρακα ἀγγείων, λύχνους, νομίσματα καὶ τμήματα εἰδωλίων ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Αἱ ἀρξάμεναι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1957 καὶ συνεχισθεῖσαι κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη ἐργασίαι ἀποκαλύψεως ὁλοκλήρου τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου, ἀνακατασκευῆς τῶν κτιστῶν ἐδωλίων, μερικῆς ἀναστηλώσεως καὶ διαμορφώσεως τοῦ χώρου, ὡλοκληρώθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1960 (Πίν. 187 γ, δ). Διὰ τῶν ἐργασιῶν τούτων ἐπανεκτίσθη τὴν χρησιμότητά του τὸ ἀρχαῖον θέατρον Φιλίππων, δυνάμενον νὰ περιλάβῃ περί τοὺς 4.000 θεατάς, εἰς τρόπον ὥστε ἐντὸς αὐτοῦ νὰ δίδονται κατ' ἔτος παραστάσεις ἀρχαίου δράματος.

Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ ἔτους τούτου εἶχον ὡς σκοπὸν τὴν μελέτην τῆς ὀρχήστρας καὶ τῶν παρόδων καὶ τὴν ἀνεύρεσιν στοιχείων τῆς παλαιοτέρας περιόδου τοῦ θεάτρου. Εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς ὀρχήστρας ἀνευρέθη, ὑπὸ τὸ ἐπίπεδον τῆς πλακοστρώσεως, ἀγωγὸς ἀποχετεύσεως τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, λαξευτὸς ἐπὶ τοῦ βράχου (Πίν. 188 α). Ὁ ἀγωγὸς οὗτος, ἐγγὺς τῆς ἀνατολικῆς παρόδου, ἐκαλύπτετο ὑπὸ ἀναγλύφου πλακός, προερχομένης πιθανῶς ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ προσκηνίου. Ἡ πλάξ αὕτη φέρει ἀνάγλυφον βούκρανον μετὰ πλοχμοῦ ὡς καὶ δύο κεφαλὰς γυναικῶν (Πίν. 188 β), τὰ δὲ ἄκρα τῆς ἔχουν διαμορφωθῇ εἰς μικροὺς ἡμικίονας.

Τὸ πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς σκηνῆς ἡμισὺ τῆς ὀρχήστρας ἀνεσκάφη μέχρι τοῦ βράχου, ὅστις φέρει ὀρθογώνιον λάξευμα, βάθους 3,85 μέτρων. Πιθανῶς, πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ θεάτρου, εἰς τὴν θέσιν τῆς ὀρχήστρας ἦτο διηυθετημένη οἰκοδομὴ τις ἀγνώστου προορισμοῦ. Πρὸς τούτοις μέγα μέρος τῶν παρόδων ἀνεσκάφη μέχρι τοῦ αὐτοφουῶς βράχου. Αἱ ἐργασίαι αὗται οὐδὲν εὗρημα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀπεκάλυψαν, τὰ δὲ ἀνευρεθέντα νομίσματα εἶναι ρωμαϊκῶν χρόνων.

Πρὸς τούτοις ἐγένοντο εἰς τὸν ἀρχαιολογικὸν χῶρον τῶν Φιλίππων διάφοροι ἐργασίαι συντηρήσεως καὶ ἐξωραΐσμου, ἐφυτεύθησαν δενδρύλλια πεύκης εἰς τὰς δυτικὰς κλιτῆς τοῦ λόφου τῆς Ἀκροπόλεως καὶ κατεσκευάσθη ἀτραπός, ἄγουσα ἐκ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῶν Φιλίππων.

5. Καβάλα

α. Ἀνασκαφὴ Ἱεροῦ Παρθένου: Συνεχίσθη ἡ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἀρξαμένη ἔρευνα εἰς τὴν θέσιν τοῦ Ἱεροῦ τῆς τοπικῆς θεᾶς Παρθένου. Κατὰ τὰς ἐργασίας τοῦ ἔτους τούτου ἡρευνήθη τὸ οἰκόπεδον τῆς οἰκοδομῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Θεοδώρου Πουλίδου, ἀριθ. 40, ἡ παρακειμένη πάροδος καὶ μέγα τμήμα τῆς ὁδοῦ μετὰ τοῦ πεζοδρομίου, περιλαμβανόμενον μεταξὺ τῶν δύο μεσημβρινῶν εἰσόδων τοῦ βακουφικοῦ κτήματος Ἱμαρέτ. Αἱ ἔρευναι ἐνταῦθα ἦσαν ὁλοκληρωτικά, ἤτοι μέχρι τοῦ αὐτοφουῶς βράχου (Πίν. 188 γ), περισυνελέγη δὲ πλῆθος ὀστράκων ἀγγείων τοῦ 7ου καὶ 6ου π.Χ. αἰῶνος, εἰδωλίων καὶ πλαστικῶν ἀγγείων (Πίν. 189 α καὶ 190 α, β). Πρὸςτούτοις ἡρευνήθη ἀρχαῖον φρέαρ, βάθους 8 περίπου μέτρων, λαξευθὲν ἐντὸς τοῦ γρανιτώδους ἐδάφους. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν, αἵτινες συνεχίζονται εἰσέτι, εἶναι λίαν σημαντικά, διότι πλὴν τῶν διαφόρων ἀξιολόγων εὐρημάτων τὰ ὅποια ἀνάγουν τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἱεροῦ, ἐπομένως καὶ τῆς ἀρχαίας Νεαπόλεως, εἰς τὸν 7ον π.Χ. αἰῶνα (Πίν. 184 α), ἀνευρέθησαν διὰ πρῶτην φορὰν καὶ τμήματα τῆς βορείας καὶ δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀρχαικοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παρθένου (Πίν. 184 β). Τοιοῦτοτρόπως κατέστη δυνατὴ ἡ ἀκριβὴς τοποθέτησις τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παρθένου, καὶ ὠρίσθη ἡ ἑκτασις τούτου κατὰ προσέγγισιν. Ὁ περιβόλος εἶναι οἰκοδομημένος διὰ πλίνθων ἐκ γρανίτου λίθου, λίαν ἐπιμελοῦς ἐργασίας, μετ' ὁμοῦς ἰσοῦψεις. Εἰς τινὰ σημεία τὸ διατηρούμενον ὕψος τούτου ὑπερβαίνει τὰ 2,20 μέτρα.

Τὰ ἀνευρεθέντα ἀγγεῖα ἀνέρχονται εἰς ἑκατοντάδας, πολλὰ δὲ ὄστρακα φέρουν ἀναθηματικά ἐπιγραφάς. Ἐκ τῶν πλεόν ἀξιολόγων εὐρημάτων ἦτο μέγας μηλιακὸς ἀμφορεὺς, ἐξόχου ἐργασίας, τοῦ ὁποίου τὸ σφῆγμα ὕψος ἀνέρχεται εἰς 0,80 μ. Ἐπ' αὐτοῦ παρίστανται κατὰ ζῶνας γυναῖκες καὶ ἄνδρες, κρατούμενοι ἐκ τῶν χειρῶν ἢ ἀντιμέτωποι, ζῶναι μετ' ἑωκαὶ πτηνὰ, φυτικὰ καὶ γραμμικὰ κοσμήματα. Ὁ ἀμφορεὺς οὗτος εἶναι ὅμοιος κατὰ τὴν τέχνην μετ' ὅς τοις μηλιακοῦς ἀμφορεῖς τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.

Πλουσία εἶναι ἡ συλλογὴ τῶν ἀττικῶν μελανομόρφων ἀγγείων, ἰδίᾳ ἀμφορέων καὶ κυλίκων ἐξόχου τέχνης, ἀνηκόντων εἰς μεγάλους ἀγγειογράφους. Πλεῖστα ὄστρακα μελανομόρφου ἀγγείου μετ' ἀπάρσασιν σιληνῶν, ἀπασχολουμένων μετ' ἐν τῇ παρασκευῇ οἴνου ἐντὸς κάδου, ἀνῆκουν εἰς τὸν τεχνίτην Ἀμασιν. Αἱ μικρογραφικαὶ ἐπίσης κύλικες τοῦ τύπου *petits maîtres* εἶναι πολλαί, μετ' πλούσια θέματα ἐξόχου τέχνης (Πίν.

189 β). 'Ανευρέθησαν επίσης μεγάλοι άμφορείς μελανομόρφου ρυθμοῦ αττικῶν καὶ κυκλαδικῶν ἐργαστηρίων. Ὁ πλέον ἀξιόλογος ἐξ αὐτῶν φέρει θήραν καλυδωνίου κάπρου καὶ ἔχει ἐγχάρακτον ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν.

Κατὰ τὰς ἐρεῦνας ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παρθένου περισυνελέγησαν ἐπίσης πολλὰ κορινθιακὰ ἀγγεῖα, ἀρύβαλλοι διαφόρων μορφῶν (Πίν. 190 α) καὶ πινάκια. Μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μέγας κρατὴρ τοῦ τύπου τῶν ἀθηναϊκῶν μελανομόρφων μὲ βάθος ἐρυθρόν, χρονολογούμενος περὶ τὸ ἔτος 570 π.Χ. καὶ φέρον παράστασιν γοργόνων καὶ ζώων.

Εἰς τὴν σχηματισθεῖσαν μεγάλην συλλογὴν τῶν ὀστράκων καὶ ἀγγείων, ἀντιπροσωπεύονται ὅλα τὰ ἀρχαῖα ἐργαστήρια ἥτοι ἰωνικά (east Greek), ροδιακὰ, κυκλαδικὰ, λακωνικά, ναυκρατικά κ.λ.π. Τοῦτο μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ Νεάπολις ἀπὸ τῶν πρώτων ἡδὴ χρόνων τῆς ἰδρύσεώς της εἶχε συνάψει ἐμπορικὰς σχέσεις μετὰ τῶν μεγάλων πόλεων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, εἰς τὰς ὁποίας ὑπῆρχον, κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν, ἀξιόλογα ἐργαστήρια ἀγγειοπλαστικῆς.

Ἐκτὸς τῶν ἀγγείων ἀνευρέθησαν καὶ εἰδῶλια διαφόρων τύπων, ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Μεταξὺ τούτων διακρίνονται ὁ τύπος τῆς καθήμενης θεᾶς ('Αρτέμιδος), φερούσης ὑψηλὸν πόλον ἢ κάλυμμα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ὁ τύπος τῆς κόρης, κρατούσης διὰ τῆς δεξιᾶς πτηνὸν ἢ ἄνθος ἐπὶ τοῦ στήθους, ἀνασυρούσης δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸν χιτῶνα, ὅπως καὶ γελοιογραφικοὶ τύποι ἀνδρῶν.

Πρὸς τούτοις ἀνευρέθησαν καὶ πλαστικὰ ἀγγεῖα, μὲ παράστασιν κορῶν, κεφαλᾶς ζώων ἢ ὀλόκληρα ζῶα. Ἐν τέλει, ἀνευρέθη μικρὸν πλακίδιον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ, μήκους 0,04 μὲ παράστασιν ἐξηπλωμένου λέοντος, λίαν ἐπιμελοῦς ἐργασίας τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος.

β. *Μουσεῖον Καβάλας*. Τὸ Μουσεῖον ἐπλουτίσθη διὰ νέων προθηκῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐξετέθησαν ἀγγεῖα, εἰδῶλια, κοσμήματα καὶ διάφορα χαλκὰ ἢ ἀργυρὰ σκεύη, προερχόμενα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παρθένου (Καβάλας), τῆς νεκροπόλεως Ἀμφιπόλεως καὶ ἐνὸς τύμβου τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, εὐρισκομένου εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κοινότητος Νικησιάνης, βορείως τοῦ Παγγαίου.

Πρὸς τούτοις ἐντὸς αἰθούσης τοῦ Μουσείου ἐξετέθησαν αἱ ἀποτεχισθεῖσαι τοιχογραφίαι τῶν κλινῶν τοῦ ἀνευρεθέντος ἐντὸς τύμβου μακεδονικοῦ τάφου Ἀμφιπόλεως καὶ ἐγένετο ἀναπαράστασις τῶν κλινῶν τούτων. Αἱ τοιχογραφίαι καὶ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ ἀνευρεθέντος εἰς τὴν θέσιν «Καστὰς» Ἀμφιπόλεως ἐλληνιστικοῦ τάφου ἐστε-

ρεώθησαν καὶ ἀποκατεστάθησαν, ἐγένοντο δὲ ἐντὸς τοῦ Μουσείου καὶ διάφοροι ἄλλαι ἐπανεκθετικαὶ ἐργασίαι.

6. Θάσος

α. *Θέατρον*. Συνεχίσθησαν καὶ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο δαπάναις τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων, αἱ ἀρξάμεναι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1958 ἐργασίαι ἀνασκαφῆς, διαμορφώσεως καὶ μερικῆς ἀναστηλώσεως τοῦ γραφικοῦ θεάτρου τῆς Θάσου (Πίν. 190 γ), ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς χρησιμοποίησέως του διὰ τὴν διδασκαλίαν ἀρχαίου δράματος. Κατὰ τὰς ἐργασίας αὐτὰς ἀπεκαλύφθησαν καὶ νέαι σειραὶ μαρμαρίνων ἐδωλίων εἰς τὸ ὑψηλότερον μέρος τοῦ κοίλου. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν φέρουν ὀνόματα θεατῶν. Ἀνακατεσκευάσθη κατὰ μέγα μέρος ὁ ἐπὶ τῆς περιφερείας τῆς ὀρχήστρας τοῖχος ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, συμφώνως πρὸς τὰ ἐναπομείναντα ἐπὶ τοῦ κυκλικοῦ τοιχοβάτου τῆς ὀρχήστρας τμήματα θεμελίου (Πίν. 188 δ) καὶ ἀνεστηλώθησαν αἱ τρεῖς πρώται σειραὶ τῶν μαρμαρίνων ἐδωλίων, χρησιμοποιηθέντων ἀπάντων τῶν τμημάτων ἐδωλίων ἅτινα κατέκειντο ἐπὶ τῆς ὀρχήστρας ἢ τῶν παρόδων. Πρὸς τούτοις ἀποκατεστάθησαν καὶ πλεῖστα ἄλλα μεμονωμένα ἐδῶλια, ἅτινα μετεκινήθησαν ἐκ τῆς ἀρχικῆς τῶν θέσεως, εἴτε ἔνεκα τῆς μεγάλης κλίσεως τοῦ ἐδάφους εἴτε ἔνεκα τῆς πλουσιωτάτης βλαστήσεως.

Ἐκ τῆς ὀρχήστρας ἀπεμακρύνθησαν ἅπαντα τὰ κατακείμενα μάρμαρα, ἀφθεισῶν μόνον τῶν ἐνεπιγράφων πλακῶν τοῦ προστατευτικοῦ θωρακίου τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος. Πέντε μάλιστα πλάκες τοῦ θωρακίου τούτου, φέρουσαι τὰ περισσότερα γράμματα τοῦ ὀνόματος ΗΡΑ[ΓΟ]ΡΑΣ Ε[Υ]-Φ[Ρ]Ι[ΛΛΟΥ], προσώπου σχετιζομένου μὲ τὴν ἀνακατασκευὴν καὶ ἀναμαρμάρωσιν τοῦ θεάτρου κατὰ τὸ β' ἡμῖς τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος (βλέπε *Revue des Études anciennes*, LXI, J. Pouilloux, *La dédicace de la balustrade du théâtre* σελ. 277), ἀνεστηλώθησαν εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν θέσιν.

Πρὸς τούτοις ἀνεσκάφησαν τὰ διαμερίσματα τῆς σκηνῆς καὶ ἀνεστηλώθησαν οἱ μαρμάρινοι πεσσοί, οἱ ἀποτελοῦντες τὸν ἀρχιτεκτονικὸν διάκοσμον τῆς προσόψεως αὐτῆς.

β. *Μουσεῖον*. Ἐντὸς τοῦ Μουσείου Θάσου ἐγένοντο διάφοροι ἐπανεκθετικαὶ ἐργασίαι. Μέγα μέρος τῶν εὐρημάτων τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος (τῆς ἐχούσης τὸ ἐπώνυμον Πολὼ) ἐξετέθη ἐντὸς τῆς πέμπτῃς αἰθούσης τοῦ Μουσείου. Τέσσαρες προθήκαι περιέχουν τὰ πῆλινα εἰδῶλια τοῦ Ἱεροῦ, ἅτινα ἐκτίθενται κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν καὶ κατὰ τύπους. Ἐντὸς τεσσάρων ἐτέρων προθηκῶν ἐκτίθενται τὰ ἀγγεῖα

καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα ὄστρακα τοῦ Ἱεροῦ. Μία προθήκη τοῦ τοίχου περιέχει τὰ πινάκια τοῦ 7ου καὶ 6ου π.Χ. αἰῶνος καὶ ἑτέρα προθήκη σχήματος τραπέζης περιέχει τὰ χρυσᾶ κοσμήματα, τὰ ἀγαλμάτια καὶ ἀντικείμενα ἐξ ἐλεφαντοστοῦ καὶ ἄγγεῖα καὶ ἀντικείμενα ἐκ πολυχρώμου ἢ λευκῆς ὑάλου.

Ἐπὶ στηλῶν φερουσῶν μικρὰς προθήκας, ἐκτίθεται μία θαυμασία κεφαλὴ λέοντος ἐξ ἐλεφαντοστοῦ τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος, βάσις χαλκοῦ κατόπτρου μὲ παράστασιν πεπλοφόρου τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος, οἶνοχόη τῆς Ρόδου ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ καὶ διάφορα ἄλλα ἄγγεῖα.

Ἐντὸς ἑτέρας αἰθούσης τοῦ Μουσείου ἀνεστηλῶθησαν ἐπὶ τῶν βάσεων τῶν τὰ ἀγάλματα τοῦ Διονύσου καὶ τῆς πεπλοφόρου γυναικός, τὰ προερχόμενα ἐκ τινος χορηγικοῦ μνημείου ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Διονύσου.

Ἐν τέλει, ἐντὸς ὑποστέγων στοῶν, οἰκοδομηθεῖσιν ὀπισθεν τοῦ κτηρίου τοῦ Μουσείου, ἐστεγάσθῃ μέγα πλῆθος ἐπιγραφῶν καὶ τμημάτων γλυπτῶν, μὴ παρουσιαζόντων ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τοὺς ἐπισκέπτας τοῦ Μουσείου.

ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

*

THASOS

L'exploration reprise en 1946 a porté essentiellement sur la région de l'agora, dont la fouille exhaustive a été entreprise en 1948, et poursuivie jusqu'en 1955, progressant du Nord au Sud. A la fin de la campagne de 1955, l'aulé et les constructions qu'elle renferme avait été entièrement fouillée, ainsi que les portiques riverains, la basilique Est, et le secteur du « passage des théores ». En 1953 a été reprise pendant une campagne la fouille du quartier d'habitation archaïque dit « champ Dimitriadis ». A partir de 1957 et jusqu'en 1960 a été menée à bien l'exploration exhaustive du sanctuaire d'Artémis, à l'Est de l'agora. Le plan complet de l'enceinte sacrée a été reconnu ; les fouilles ont permis surtout de recueillir dans les remblais profonds du sanctuaire et de ses abords plusieurs dépôts contenant des résidus sacrificiels et des objets votifs brisés ou déclassés, pour la plupart archaïques : nombreux fragments de vases, dont les plus anciens remontent à la première moitié du VIIe siècle ; figurines de terre cuite, objets précieux de bronze, d'ivoire et d'or. De 1958 à 1960 a été achevée la fouille du sanctuaire de l'Acropole connu comme «Py-

thion», et qui s'est révélé être le sanctuaire d'Athéna Poliouchos : l'état ancien de la terrasse et les fondations du temple primitif ont été reconnus ; l'analyse des remblais a fourni de nombreux fragments d'ex-votos du VIIe au Ve siècle. Au théâtre, le dégagement repris à partir de 1957 avec le concours du service hellénique des antiquités a abouti à la mise au jour entière de la ruine. Au Dionysion, des sondages en 1957 et 1958 ont conduit à la découverte de statues nouvelles, de la fondation d'un édifice nouveau, d'une entrée, et ont permis la compréhension du plan d'ensemble du sanctuaire, dont la majeure partie est encore sous un pâtre d'habitations modernes. A l'Héracléion la partie centrale de la galerie conventionnellement appelée «Lesché» a été dégagée en 1957. Des recherches ont été faites à la porte d'Héraclès et de Dionysos (1957), à la porte dite de Zeus (1960), au sanctuaire hors-les-murs d'Arkouda, à la nécropole ; de nombreux sondages pratiqués dans l'enceinte de la ville antique ont permis de préciser la topographie et les états successifs d'occupation. En 1960 on a retrouvé pour la première fois les vestiges d'installations de l'âge du fer, antérieures à la colonisation parienne (région du «champ Héraclis»).

Les rapports préliminaires concernant la fouille thasienne ont paru annuellement dans le Bulletin de Correspondance Hellénique (Chronique des Fouilles) ; dans la même revue ont été publiés de nombreux articles. La collection des Études Thasiennes s'est augmentée des volumes suivants :

- Fasc. II A.E. Bakalopoulos : Thasos. Son histoire, son administration de 1453 à 1912 (1953).
- Fasc. III. J. Pouilloux: Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos. I. De la fondation de la cité à 196 av. J.C. (1954).
- Fasc. IV A.M. et A. Bon: Les timbres amphoriques de Thasos (1957).
- Fasc. V. C. Dunant et J. Pouilloux: Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos. II. De 196 av. J.C. jusqu'à la fin de l'antiquité (1958).
- Fasc. VI R. Martin: L'agora (premier fascicule) (1959).
- Fasc. VII. L. Ghali-Kahil: La céramique grecque (Fouilles 1911-1956) (1960).

Fasc. VIII. Ch. Picard: Les murailles: les portes sculptées (1962).

(Une bibliographie détaillée de 1909 à 1957 est donnée dans le fascicule V, p. 236 à 252; pour les années suivantes, on se reportera essentiellement au BCH).

*

FOUILLES DE THASOS 1960

La fouille de l'Artémision et celle du sanctuaire d'Athéna ont été achevées en 1960. A l'Artémision le péribole entier a été dégagé; on signale de nouvelles trouvailles de céramique du VIIème siècle (plat rhodien portant la représentation d'une Chimère) et la découverte d'un nouveau dépôt d'ex-votos comprenant une grande quantité de figurines de terre-cuite (Pl. 191 c, 192 b, c), pour la plupart de type hellénistique; on a recueilli également des fragments nombreux de grandes statues archaïques de terre-cuite: ce sont les restes très mutilés de plusieurs corés de taille humaine; un groupe de fragments appartient à une statue plus ancienne, qu'il faut dater du VIIème siècle. Au sanctuaire d'Athéna a été reconnu entièrement le tracé de la terrasse archaïque; la fouille du remblai à l'intérieur des fondations du grand temple a livré un matériel d'ex-votos qui a donné de précieuses indications pour la date du bâtiment (1er quart du Vème siècle).

Dans la ville basse, entre le Dionysion et l'Artémision, des sondages ont été repris qui permettent de préciser le dispositif des rues antiques; deux larges voies dallées convergeant vers le «passage des théores» ont été partiellement reconnues. Un sondage profond dans une insula d'habitation a rencontré une stratigraphie bien conservée dans les couches basses, correspondant à l'époque archaïque et remontant aux premiers temps de l'occupation parienne. Une maison du VIème siècle avec façade en bel appareil polygonal a été superposée à une demeure du VIIème siècle dont les murs de brique crue reposaient sur des socles de petits moellons de gneiss. Dans cette maison du VIIème siècle deux niveaux successifs, chacun marqué par un foyer en plaques de terre-cuite, ont été relevés; on y a recueilli sur les sols divers échantillons de céramique orientalisante. A 2 m. au-dessous de ces fonda-

tions, subsistent les restes d'une construction absidale, dont les murs de briques crues prenaient appui sur une base faite de petits blocs de gneiss grossièrement entassés. Les vases retrouvés à ce niveau, faits à la main ou tournés, sont analogues aux types de la céramique de l'âge du fer en Macédoine et en Thrace. On citera une belle oenoché globulaire à embouchure échancrée. Ce matériel atteste pour la première fois l'existence à Thasos, au moment où s'y installèrent les colons pariens, d'une civilisation autochtone apparentée à celle dont les traces étaient déjà connues sur le continent. D'autres fragments, recueillis dans le même niveau stratigraphique, appartiennent à des vases importés: bucchero gris «éolien», et surtout lot de fragments appartenant à un groupe céramique connu par des trouvailles de Troie (G 2-3 ware), Samothrace, Lesbos, Lemnos.

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Αἱ διδόμεναι ἐνταῦθα συνοπτικαὶ εἰδήσεις, ἀφορῶσαι εἰς τὸ ἔργον τῆς καθ' ἡμᾶς Ἐφορείας κατὰ τὰ ἔτη 1950 - 1960, δύνανται νὰ εἶναι χρήσιμοι ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ ὡς παρέχουσαι, τινὲς ἐξ αὐτῶν, ἀφορμὴν εἰς τοὺς νεωτέρους νέων παρατηρήσεων ἢ περαιτέρω ἐρεῦνης.

1. Θεσσαλονίκη

Διὰ συστηματικὰς ἀνασκαφικὰς ἐρεῦνας εἰς τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης ἔδωκαν ἀφορμὴν κυρίως ἡ ἀναστήλωσις τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, καὶ ἡ ἐσωτερικὴ διαμόρφωσις, ἰδιαιτέρως τοῦ δαπέδου, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (Ροτόντα).

Ἡ ἀποκομιδὴ τῶν κρημνισμάτων, τὰ ὅποια εἶχον σωρευθῇ κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ἀπεκάλυψε, ἐκτὸς τῶν δύο προπύλων, ἐξ ὧν, τὸ μὲν ἐξώθεν τῆς ἀποτεχισθείσης βορείας πύλης τοῦ ναοῦ, τὸ δὲ ὡς προστατευτικὸν τῆς βορ. εἰσόδου παρὰ τὸ βορ. περύγιον (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθήναι 1952, 81 κ. ἐξ.), καὶ πλῆθος ἄλλων κτηρίων, τὰ ὅποια εἴτε ὡς προσκτίσματα τοῦ ναοῦ ὠκοδομήθησαν εἴτε ἦσαν προγενέστερα κτίσματα, ἀνήκοντά ποτε εἰς τὸν ρωμαϊκὸν λουτρῶνα, χρησιμοποιοθέντα δὲ μεταγενεστέρως ὡς βοηθητικοὶ χώροι τῆς βασιλικῆς. Πρὸς διακρίβωσιν τῆς μορ-

φής και τοῦ προορισμοῦ τῶν ἀναφανέντων τούτων κτισμάτων ἐνηργήθη τὸ φθινόπωρον τοῦ 1959, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, μεταξὺ τῆς ΒΑ πλευρᾶς τοῦ μνημείου καὶ παραλλήλως πρὸς τὸν βόρειον αὐτοῦ τοῖχον μέχρι τοῦ ὡς τάφου τοῦ Ἀγίου φερομένου παρεκκλησίου καὶ τῆς Ὁδοῦ Κάδμου, σκαφικὴ ἔρευνα. Δι' αὐτῆς διεπιστώθη ὅτι εἰς βάθος 2,40 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ σημερινοῦ καταστρώματος τῆς Ὁδοῦ Νικολάου, συνεχίζεται ἡ πρὸ ἐτῶν ἀναφανείσα λιθόστρωτος ἀρχαία ὁδὸς (Πίν. 193 α) πλάτους 3,00 μ. συνεχιζομένη πρὸς Βορρᾶν ὑπὸ τὴν ὁδὸν Κάδμου. Ἐπίσης μεταξὺ ἄλλων ὑπολειμμάτων ἀνομοιομόρφων κτισμάτων διαφόρων χρονικῶν περιόδων καὶ εἰς χαμηλότερον τούτων ἐπίπεδον ἀπεκαλύφθησαν ἕτερα ἀρχαιότερα κτίσματα καὶ τάφοι παλαιοχριστιανικοὶ διατηροῦντες τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν μιμουμένων ὀρθομαρμάρωσιν μετὰ ρομβοειδῶν ὁμαλιῶν. Ἐντὸς τῶν τάφων τούτων, ὡς καὶ εἰς μεταγενεστέρους βυζαντινοὺς, εὐρέθησαν ὑάλινα δοχεῖα καὶ πήλινα ἀκόσμητα καὶ κεκοσμημένα ἀγγεῖα (Πίν. 193 β, γ) (βλ. Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1959, ἐπιμελεῖα Α.Κ. Ὁρλάνδου, Ἀθῆναι 1960, 33 κ. ἐξ.).

Συγχρόνως ἐγένοντο πρόχειροι δοκιμαστικαὶ σκαφαὶ εἰς τὸ βορείως τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς τμήμα, ἀποκαλυφθείσης, μεταξὺ ἄλλων, μεγάλης τετραγώνου μνημειακῆς αἰθούσης, ἥτις κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν κοσμεῖται διὰ παραστάδων χαμηλῶν, ἐφ' ὧν ἔβαινον κίονες ὑποβαστάζοντες τὴν ὀροφὴν. Τούτων βάσεις τινὲς καὶ κορμοὶ εὐρέθησαν κατὰ χώραν.

Ἡ ἀνασκαφὴ δυστυχῶς δὲν συνεχίσθη. Ἐπιβάλλεται ὅμως ἡ συνέχισις αὐτῆς, ἥτις θὰ ἀποκαλύψῃ εἰς τὸ σύνολον αὐτῶν τὰ προσκτίσματα τῆς βασιλικῆς καὶ θὰ διευκρινίσῃ τὰ ποικίλα προβλήματα τὰ ἀνακύπτοντα ἐκ τῆς ἐνσωματώσεως τῶν κοσμικῶν κτηρίων τῆς ρωμαιοκρατίας εἰς τὸν ναόν.

Πολλοὺ λόγου ἄξιοι διὰ τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, τὴν μορφήν τῶν τάφων καὶ τὴν διακόσμησιν αὐτῶν, ὡς ἐπίσης διὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ζωγραφικὴν, εἶναι οἱ ἀποκαλυπτόμενοι κατὰ τὴν Α. καὶ Δ. ἐκτὸς τῶν τειχῶν πλευρὰν τῆς ἀρχαίας πόλεως ὡς καὶ εἰς τὴν περιφέρειαν Ἀγίας Τριάδος - Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, τάφοι. Εἰς τὰ δύο πρῶτα ἀναφερόμενα τμήματα τῆς συγχρόνου πόλεως καὶ εἰς μεγάλην ἑκτασιν διεπιστώθη καὶ ἀπὸ παλαιότερα εὐρήματα (βλ. Χαρ. Μακαρόνα, Χρονικὰ Ἀρχαιολογικά εἰς τὸ περιοδ. Μακεδονικά 2, 19 - 41, 1952 (1953), 598 κ. ἐξ.) ὅτι ἀπὸ τῶν πρώτων χρό-

νων τῆς ρωμαιοκρατίας ὑπῆρχον συγκεκριμένη ἀνακροταφεία, τὰ ὅποια καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ 5ου ἢ καὶ τοῦ 6ου αἰῶνος, συστηματικῶς ἐχρησιμοποιοῦντο.

Ἡ τρίτη περιφέρεια, Ἀγίας Τριάδος - Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, φαίνεται ὅτι δὲν ἀπετέλει συστηματικὴν νεκρόπολιν ἀλλ' ὅτι μεμονωμένων μόνον τμημάτων αὐτῆς ἐγένετο χρῆσις πρὸς ταφὴν τῶν κατὰ τὴν περιφέρειαν ταύτην ἐν ἐπαύλεσι ἐν μέσῳ κήπων, ὡς ἀναφέρει ὁ μεταγενέστερος Καμενιάτης (10 αἰών), κατοικοῦντων.

Καὶ εἰς τὰς τρεῖς ταύτας περιοχὰς ἀπεκαλύφθησαν τάφοι εἰς συστάδας ἢ μεμονωμένοι, διαφόρων μορφῶν: κιβωτιόσχημοι ἢ καμαρωτοί, μετὰ ἢ ἄνευ δρόμου, μονόσωμοι ἢ δίσωμοι. Ἐκ τούτων πολλοὶ ἦσαν ἐσωτερικῶς κεκοσμημένοι εἴτε ἐν τῷ συνόλῳ εἴτε ἀπὸ τῆς γενέσεως τῆς καμάρας καὶ ἄνω καὶ κατὰ τοὺς στενοὺς τοίχους, ἐνῶ τὰ κάθετα τοιχώματα μέχρι τοῦ πυθμένος εἶχον ἐπένδυσιν μαρμάρου.

Δυτικῶς τῆς πόλεως καὶ εἰς τὴν ὁδὸν Λαγκαδᾶ, εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 58 οἰκόπεδον, ἀνῆκον σήμερον εἰς τὸ ΠΙΚΠΑ, ἀπεκαλύφθησαν τάφοι πολλοί, μεμονωμένοι ἢ κατὰ συστάδας, διαφόρων ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν, ἐξ ὧν πολλοὶ εἶναι κατάγραφοι διὰ συμβολικῶν παραστάσεων, ἥτοι προβάτων ἑκατέρωθεν σταυροῦ, παγωνίων, γεωμετρικῶν ποικίλων κ. ἄ. (S. Pelekanidis, *Archaeology* II (1949) No 1 (Spring) σ. 49 εἰκ. 7 - 8).

Λίαν ἀξιόλογος ἐπίσης εἶναι ὁ εἰς τὸν Συναγισμὸν Τυρολόης, κατὰ τὴν ὁδὸν Νίγδης, ἀριθ. 8, εἰς τὸ προαύλιον τῆς οἰκίας τοῦ κ. Δημοσθ. Ἰωαννίδου ἀποκαλυφθεὶς τάφος, κατάγραφος καὶ αὐτὸς διὰ συμβολικῶν παραστάσεων ἐκ πτηνῶν, τὰ ὅποια πίνουν ἐκ κύλικος ἢ κρατῆρος, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀναπηδᾷ τὸ « ζῶν ὕδωρ » (Πίν. 194 α), δι' ὀπωρῶν καὶ φύλλων τοξοειδῶν, καὶ διὰ πολυχρῶμων ταινιῶν. Εἰς τὸν τάφον τοῦτον παρὰ τὸν δεξιὸν ὦμον τοῦ νεκροῦ εὐρέθη περόνη κεκοσμημένη διὰ σταυροῦ ἐν κύκλῳ καὶ ἄλλων γεωμετρικῶν παραστάσεων in niello (Πίν. 195 β).

Ἄλλοι τάφοι πολλοί, διαφόρων μορφῶν κατὰ συστάδας (Πίν. 195 α), ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὴν Α. πλευρὰν τῆς πόλεως καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς θέσεως ὅπου τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ τείχους τῆς πόλεως, ὅτε διηνοίγετο ἡ ὁδὸς Ἀγίου Δημητρίου, ἢ διερχομένη Β. τῆς Πανεπιστημιακῆς πόλεως καὶ ὀπισθεν τοῦ κτηρίου τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς. Οἱ παλαιοχριστιανικοὶ οὗτοι τάφοι διακρίνονται διὰ τὴν ποικίλειαν τῶν θεμάτων τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν. Μιμήσεις ὀρθομαρμαρώσεων ὁμοίαι πρὸς ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι

ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ Μ. Καλλιγᾶ εἰς τὸν περίβολον δυτικῶς τῆς Ἀγίας Σοφίας (Μ. Καλλιγᾶ, Ἀνασκαφαὶ ἐν τῷ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναῷ τῆς Ἀγίας Σοφίας, ΠΑΕ 1939 (1940), 78 κ. ἐξ. εἰκ. 5) ἀνευ τῶν ἐπ' αὐτῶν ἀπομιμήσεων κιονοστοιχιῶν. Ἐπίσης παγῶνια μεταξὺ ἀνθέων καὶ κληματίδων μετὰ σταφυλῶν (Πίν. 194 β) καὶ τέλος λειτουργικαὶ παραστάσεις, ὡς οὐράνια δεῖπνα (*fractio panis*) καὶ ἡ Θεία Εὐχαριστία, ὁμοίᾳ περίπου πρὸς τὴν παράστασιν τῆς Κατακόμβης τοῦ Ἀγίου Καλλίστου ἐν Ρώμῃ (Πίν. 196 β). Ἡ ἀνεύρεσις τάφων καθ' ὅλην τὴν οἰκοδομουμένην ἔκτασιν τῆς ἀνεγειρομένης Πανεπιστημιουπόλεως συνεχίζεται.

Ἀξιόλογος τάφος, ἐκτὸς τῶν ἄλλοτε καὶ ἐσχάτως κατὰ συστάδας ἀποκαλυφθέντων κατὰ τὰς ὁδοὺς Σπάρτης καὶ Σπάρτης - Ἀγίας Τριάδος, εἶναι ὁ κατὰ τὸ ἔτος 1957 ἀποκαλυφθεὶς ὑπὸ τὸ πεζοδρόμιον τῆς ὁδοῦ Μπιζανίου καὶ πρὸ τῆς ὑπ' ἀριθ. 12 οἰκίας. Οὗτος κοσμεῖται κατὰ τὰς μὲν μακρὰς πλευρὰς διὰ κήπου μετὰ κιγκλιωμάτων ἔχοντος εἰς τὸ μέσον ἀναβρυτήριον ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου παριστάνονται ἀνὰ ἓν παγώνιον, κατὰ δὲ τὰς στενὰς εἰς μὲν τὴν μίαν διὰ τοῦ Χρίσματος ἐντὸς κύκλου, φερομένου ὑπὸ δύο ἀγγέλων μορφῆς ἐρωτιδέων, εἰς δὲ τὴν ἑτέραν διὰ παραστάσεως ὁλοσώμου ἀνδρὸς φέροντος βραχύν, χειριδωτὸν χιτῶνα (ὁ Καλὸς Ποιμὴν ;) (Πίν. 195 γ, 196 α).

Τυχαιὰ κινητὰ εὐρήματα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη δὲν ἠτύχησαμεν νὰ ἔχωμεν εἰμὴ μόνον κατὰ τὸ ἔτος 1956, τὸν περίφημον βυζαντινὸν θησαυρὸν τῆς Θεσσαλονίκης ἀποκαλυφθέντα κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν θεμελίων εἰς τὸ οἰκόπεδον ἀρ. 12 τῆς ὁδοῦ Δωδεκανήσου παρὰ τὴν Πλατεῖαν Μεταξᾶ. Ὁ θησαυρὸς οὗτος ἀποτελεῖται ἐκ χρυσῶν βυζαντινῶν κοσμημάτων ἥτοι δύο ζευγῶν χρυσῶν ἐνωτίων, σταυροῦ χρυσοῦ, περιάπτου ὑπολεύκου καὶ ἐξωγραφημένου λίθου, μικροῦ σφαιρικοῦ κομβίου καὶ δύο ἐξόχων τὴν μορφήν καὶ τὴν τέχνην χρυσῶν περικαρπίων μετὰ διαφράκτων χυμευτῶν πλακιδίων ἐχόντων ἐναλλασσομένας παραστάσεις πτηνῶν ποικίλων, ροδάκων καὶ δένδρου τῆς ζωῆς. Μετὰ τῶν ἀνωτέρω εὐρέθησαν καὶ ἐξήκοντα δύο νεώτερα χρυσᾶ νομίσματα, αὐστριακὰ, τουρκικὰ καὶ βενετικὰ ἀνήκοντα εἰς τὸν 17ον αἰῶνα (Στυλ. Πελεκανίδου, Τὰ χρυσᾶ βυζαντινὰ κοσμήματα τῆς Θεσσαλονίκης, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Περ. Δ', 1, 55 - 57, Πίν. 23 - 28).

Μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ Ἀγίου Δημητρίου καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς κρύπτης τοῦ ναοῦ, ὥστε αὕτη νὰ προσφέρεται

ὡς χώρος συστηματικῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς, πάντα τὰ ὑπὸ τοῦ Γ. Σωτηρίου καὶ ἐμοῦ κατὰ περιόδους συγκεντρωθέντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ, ψηφιδωτά, παραστάσεις τινες καὶ βυζαντινὰ ἀγγεῖα, ἀνήκοντα εἰς τὴν βασιλικήν, ἐταξινομήθησαν καὶ ἐτακτοποιήθησαν εἴτε ἐπὶ τῶν τοίχων εἴτε ἐπὶ εἰδικῶν βάθρων εἴτε ἐν προθήκαις, ὥστε σήμερον ἡ κρύπτη νὰ ἀποτελῇ μικρὸν μουσεῖον τοῦ ναοῦ, ἄξιον πολλοῦ λόγου καὶ διὰ τὰ ἐν αὐτῷ ἀρχαῖα καὶ διὰ τὴν ἐνάρθρωσιν ἀρχαίου χώρου καὶ ἀντικειμένων.

Ἡ προσπάθεια τῆς συντηρήσεως τῶν μνημείων ἢ τῆς ἀποδόσεως εἰς αὐτὰ τῆς πρωταρχικῆς τῶν μορφῆς, ἡ ὁποία ἡλλοιώθη κατὰ τὰ ἔτη τῆς δουλείας διὰ τῆς μετατροπῆς τῶν ἐκκλησιῶν εἰς μουσουλμανικὰ τεμένη, ἡ ἀρξαμένη κυρίως μετὰ τὴν κατοχὴν (Βασιλικὴ Ἀγίου Δημητρίου, ναὸς Ἀγίας Αἰκατερίνης), συνεχίσθη μὲ τὸν αὐτὸν ρυθμόν.

Εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν, ἐκτὸς τῶν δαπάναις τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν τοῦ Μ. Καλλιγᾶ καὶ τῶν ἐν τῷ ναῷ ὑπὸ τῆς ἡμετέρας ὑπηρεσίας ἀναληφθεισῶν διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ δαπέδου καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν μεγάλων κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ μνημείου τοξωτῶν ἀνοιγμάτων - εἰσόδων, (περὶ ὧν βλ. Χαρ. Μακαρόνα, Χρονικὰ Ἀρχαιολογικά, περιοδ. Μακεδονικά II (1941 - 1952), 604 κ. ἐξ.), ἡρευνήθη ἡ δυτικὴ πρόσοψις τοῦ μνημείου καὶ ὁ ὑπὲρ τὸν νάρθηκα νεώτερος γυναικωνίτης. Τὰ ἐκ τῆς ἐρεῦνης ταύτης λίαν ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα ἀφορῶντα εἰς τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ μνημείου ἐκθέτω διὰ μακρῶν εἰς μελέτην μου εἰς τὰ Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Ἀθῆναι 1955, I, 398 κ. ἐξ. εἰκ. 1.

Κατὰ τὸν αὐτὸν πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἔρευναν χρόνον (1952) ἀνελήφθησαν ἐργασίαι καθαρισμοῦ τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ θόλου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (Ροτόντα), ἐκτελεσθεῖσαι ὑπὸ συνεργεῖου ὑπὸ τὸν ζωγράφον Φ. Ζαχαρίου (βλ. ΠΑΕ 1953, 312 κ. ἐξ.). Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῶν ἐργασιῶν τούτων ἐξετελέσθησαν ὑπὸ τοῦ ζωγράφου, καθηγητοῦ τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Χρ. Λεφάκη ἀντίγραφα προτομῶν τῶν εἰς τὰ ἐπὶ μέρους διάχωρα εἰκονιζομένων ἁγίων. Ἡ τεχνικὴ τῶν ἀντιγράφων τούτων καὶ ὁ πιστὸς τρόπος τῆς ἀποδόσεως τοῦ προτύπου εἶναι ὑποδειγματικά.

Παραλλήλως πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἐργασίας ἐγένετο συστηματικὴ ἔρευνα τοῦ δαπέδου τοῦ κτηρίου. Διεπιστώθη εἰς τὸ κέντρον αὐτοῦ φρέαρ, τοῦ ὁποίου ἡ ὑπαρξίς ἐκ πρώτης

ὅπως ἐφάνη παράδοξος χωρίς νὰ ἀπεκλειέτο ὅτι τοῦτο εἶχε σχέσιν πρὸς ὅποιον τοῦ θόλου τοῦ κτηρίου. Ἡ γνώμη αὕτη ἀπεδείχθη ὀρθή, ὅτε κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ μεταγενεστέρου (τουρκικοῦ) κονιάματος ἐκ τῆς κορυφῆς τοῦ θόλου, κατὰ τὴν κλεῖδα αὐτοῦ ἐφάνησαν δύο χιαστί τοποθετημέναι δοκοί, αἵτινες ἐχρησιμοποiehθησαν διὰ τὴν κάλυψιν τοῦ ὁπαίου ὅτε τὸ ἔθνικόν, ἀγνώστου προορισμοῦ κτήριον, μετετράπη εἰς χριστιανικὸν ναὸν (370 - 390). Ἐπίσης εἰς τὸ Ἱερὸν Βῆμα καὶ εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς τοῦ τετραγώνου, τοῦ σχηματιζομένου ὑπὸ τῶν τεσσάρων κατὰ χώραν βάσεων τοῦ ἀρχαίου κιβωρίου τῆς Ἀγίας Τραπέζης, ἀπεκαλύφθη τὸ κρηπίδωμα αὐτῆς μετὰ τοῦ ἐγκαινίου καὶ τῆς «θαλάσσης», περὶ ὧν διέλαβον εἰς τὴν μελέτην μου, «Ἡ ἔξω τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων», Ἀρχ. Ἐφημ. 1956 (1960) 121 εἰκ. 5.

Συγχρόνως, τὸ συνεργεῖον καθαρισμοῦ τῶν ψηφιδωτῶν εἰργάσθη καὶ εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Λατόμου (δσιος Δαυίδ) ἔνθα τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ὁράματος τοῦ Ἰεζεκιήλ, ἀνακαλύφθη ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Ἀνδρ. Ξυγγοπούλου κατὰ τὸ ἔτος 1921 (βλ. Ἀνδρ. Ξυγγοπούλου, Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ τὸ ἐν αὐτῷ ψηφιδωτὸν Α.Δ. 1929, Πίν. 5 - 8).

Ἐπίσης ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συνεργείου ἐγένετο καὶ ὁ καθαρισμὸς τῶν ψηφιδωτῶν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων.

Ἀποκατάστασις τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς μικρᾶς βασιλικῆς τῶν Ταξιαρχῶν καὶ τῆς κρύπτης αὐτῆς ἐγένετο κατὰ τὸ ἔτος 1957, περισωθείσης οὕτω τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ μνημείου μετὰ τὴν παραμόρφωσιν τοῦ ὑπολοίπου κτίσματος διὰ νεωτερικῶν κατασκευῶν.

Σπουδαιοτάτης σημασίας ἐργασίαι διὰ τὴν περίσωσιν τοῦ ναῖσκου τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ὁρφανοῦ καὶ τῶν τοιχογραφιῶν αὐτοῦ ἀνελήφθησαν ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων. Μετὰ τὴν στερέωσιν τοῦ μνημείου, ἐγένετο τῇ ἐποπτεῖα τοῦ Ἀνδρ. Ξυγγοπούλου ὁ καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν. Αὗται ἀντιπροσωπεύουν τὴν πλέον καλὴν ποιότητα τῆς παλαιολογεῖου ζωγραφικῆς, ἀποτελοῦν δὲ σύνολον μοναδικὸν δίδον εἰς τὸν ἐπισκέπτην τὴν πραγματικὴν μορφήν βυζαντινῆς ἐσωτερικῆς διακοσμῆσεως ναοῦ.

Ἐπίσης ἐκαθαρίσθησαν εἰς τὴν Ἀχειροποίητον αἱ ἀπὸ πολλοῦ εἰς τὴν νοτίαν παρεῖάν τοῦ ἄνωθεν τῆς νοτίας τοξοστοιχίας τοῖχου τοιχογραφίαι τῶν Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, οἵτινες παριστά-

νονται ὁλόσωμοι καὶ ἐν προτομαῖς ἐναλλάξ (βλ. Ἀνδρ. Ξυγγοπούλου, Αἱ τοιχογραφίαι τῶν Ἀγ. Τεσσαράκοντα εἰς τὴν Ἀχειροποίητον τῆς Θεσσαλονίκης, Ἀρχ. Ἐφημ. 1957 (1961) 6 κ. ἑξ.).

2. Βέροια

Ἡ μικρὰ βασιλικὴ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ ἢ «ὁ Χριστός», ὅπως ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς πόλεως λέγεται, ἔτυχε ἰδιαιτέρας μερίμνης διότι εἶναι ἐν ἑκ τῶν ἀρχαιοτέρων κτισμάτων τῆς πόλεως, ἰδίᾳ ὅμως ἔνεκα τῶν ἐν αὐτῇ ἀρίστης τέχνης τοιχογραφιῶν, ἐκτελεσθεισῶν ὑπὸ τοῦ Θεσσαλονικέως ζωγράφου Γεωργίου Καλιέργη καὶ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1315. Ἐκτὸς τῆς στερεώσεως καὶ ἀρμολογήσεως τῶν κατεστραμμένων τοίχων τῆς βασιλικῆς ἀντικατεστάθη ἡ στέγη διὰ ξυλίνης ὁμοίας πρὸς τὴν παλαιάν. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἡ βασιλικὴ ἀπέκτησε τὸ ἀρχικὸν αὐτῆς ὕψος καὶ τὴν ἀρχαίαν μορφήν τῶν ἀετωμάτων, εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ὅψιν τῶν ὁποίων ἀπεκαλύφθησαν νέαι τοιχογραφίαι. Ἐπίσης πρὸς προστασίαν τῶν ἐξωτερικῶν τοιχογραφιῶν κατεσκευάσθη, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς καταστραφείσης παλαιᾶς, νέα τοξωτὴ στοά, περιβάλλουσα βορείως καὶ δυτικῶς τὸ κτίσμα (Πίν. 197 β). Κατὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς στοᾶς ταύτης εὐρέθησαν ἐντὸς κρημνισμάτων τμήματα ἐκ τοῦ μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου τῆς Βασιλικῆς ὅμοια πρὸς τὰ διατηρούμενα εἰσέτι εἰς τὸ πρὸ τοῦ Ἀγίου Βήματος δάπεδον. Ἐπίσης εὐρέθησαν καὶ οὐχὶ ὀλίγα θραύσματα παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων καὶ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (Πίν. 197 α).

Περιελθόντες ἐρευνητικῶς τὴν περὶ τὴν Βέροϊαν περιοχὴν μεταξὺ Βερμίου καὶ Πιερίων διεπιστώσαμεν πλεῖστα μνημεῖα ἀνήκοντα εἰς διαφόρους ἐποχάς.

Ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Βεροίας-Βεργίνης καὶ παρὰ τὸ φράγμα τοῦ Ἀλιάκμονος κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἐκατέρωθεν τῶν ὀχθῶν τοῦ ποταμοῦ χώρου διεπιστώθη εἰς τὴν ἀριστερὰν ὀχθὴν παλαιοχριστιανικὸν κτίσμα μετὰ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, τὸ ὁποῖον ἐκαλύφθη πάλιν, μέχρι τῆς ἀναλήψεως ἐργασιῶν συστηματικῆς ἀνασκαφῆς.

Εἰς τὸ χωρίον Σφυκιά ἐπὶ τῶν Πιερίων αἱ δύο ἐκκλησίαι, ἡ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (Πίν. 198 α) καὶ ἡ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, ἀμφότεραι μονόκλιτοι ξυλόστεγοι βασιλικαί, εἶναι κατάγραφοι διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 17ου αἰ.

Ἡ πρώτη βασιλική, ἡ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, μετὰ ἡμιεξαγωνικῆς κόγχης, εἰκάζω ὅτι εἶναι ἀρχαιότερα τῶν ἐν αὐτῇ τοιχογραφιῶν.

Νοτίως τοῦ χωρίου τούτου καὶ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ οὐχὶ πολὺ ἀπέχοντος χωρίου Ριζώ-

ματα, ἐν μέσῳ ὑψηλῶν εὐσκιοφύλλων δένδρων κεῖται ἡ ξυλόστεγος βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου. Αὕτη ἰδρύθη ἐπὶ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ κόγχη διατηρεῖται ἀκεραία. Ἐμφανὴς ἐπίσης ἐντὸς τῆς νεωτέρας ἐκκλησίας εἶναι ὁ βόρειος στυλοβάτης τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς, ἐξωτερικῶς δὲ καὶ τὸ κρηπίδωμα ἐφ' οὗ ἠδράζετο αὕτη. Πρὸς τούτοις ἐκτὸς τῶν πολλῶν παλαιῶν κεράμων, αἵτινες εἶναι ἐγκατεσπαρμένοι εἰς ὅλον τὸν ἐκτεταμένον χώρον παρετηρήσαμεν καὶ μέγαν ἀριθμὸν παλαιοχριστιανικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, κιόνων, κιονοκράνων, ἀμφικιονίων, πεσσίσκων, θωρακίων, θυρωμάτων κ. ἄ. (Πίν. 198 β). Ἐσωτερικῶς ἡ ὑπάρχουσα ἐκκλησία εἶναι κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ ἔτους 1625. Κάτωθι τούτων διαφαίνεται ἀρχαιότερον στρώμα τοιχογραφιῶν ἀνηκουσῶν πιθανώτατα εἰς τὸν 15ον αἰ. Εὐκταία θὰ ἦτο ἡ γενικὴ ἔρευνα τοῦ ἀξιολόγου τούτου μνημείου.

ΒΑ τῆς Βεροίας καὶ εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Βερμίου, εἰς τὸ χωρίον Τριπόταμος, ἐσημειώσαμεν δύο μικρὰς βασιλικὰς τοῦ Ἀγίου Νικολάου καὶ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, καταγράφους διὰ καλῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνος. Ἀμφότερα τὰ κτίσματα ταῦτα δυστυχῶς καταρρέουν χρήζοντα ἀμέσους συντηρήσεως.

3. Περιφέρεια Ἑδέσσης

Κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1957 ἐπεχειρήσαμεν δαπάναις τῆς Νομαρχίας Ἑδέσσης μικρὰν σκαφικὴν ἔρευναν παρὰ τὸ χωρίον Νησί ἐπὶ νησίδος τοῦ ἔλους, ἔνθα μικρὰ μονόκλιτος ξυλόστεγος βασιλικὴ τοῦ 16ου αἰῶνος κατάγραφος δι' ἀξιολόγων τοιχογραφιῶν. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδειξε ὅτι τὸ ναὸν ἱδρύεται ἐπὶ παλαιότερας βυζαντινῆς βασιλικῆς, ἣτις διεδέχθη παλαιοχριστιανικὸν ναὸν (Πίν. 199 α).

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν, μεταξὺ τῶν χωμάτων καὶ τῶν ὑψηλῶν θάμνων, ἀνεύρομεν πολλὰ μαρμάρια ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὡς κιονόκρανα ἰωνικά μετὰ σταυροῦ καὶ κισσοφύλλων, μετ' ἀκάνθους πριονωτῆς, θυρώματα μετὰ γλυφῶν, ἐπιστύλια βυζαντινὰ κ. ἄ. (Πίν. 199 β, δ).

Ἐρευνητικὴ πορεία εἰς τὸν Λόγγον Ἑδέσσης κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον ἀπέδωκεν ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα. Διεπιστώσαμεν τμήμα τείχους ἴσως ἐλληνιστικοῦ (ἡ τοιχοποιία εἰς τὴν περιφέρειαν ταύτην συνεχίζεται ἡ αὐτὴ καθ' ὅλας τὰς ἐποχὰς) μετὰ προσθηκῶν μεταγενεστέρων, ἴσως βυζαντινῶν, ἐν κτίσμα χριστιανικὸν πέριξ τοῦ ὁποῖου παρετηρήθησαν τεμάχια πολλὰ κεράμων, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, καὶ τάφους καμαροσκεπαστοὺς ἀνοικτοὺς ἐρευνηθέντας πιθανῶς ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλων. Εἰς τὴν μεγάλην αὐλὴν τῆς

εἰς τὸν αὐτὸν Λόγγον κειμένης γυναικείας μονῆς τῆς Ἀγίας Τριάδος εὐρίσκονται ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω ἀρχαίου κτηρίου ἢ ἄλλου τινὸς ἀγνώστου πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, θυρώματα μετὰ γλυφῶν, ἐπίκρανα ἀμφικιονίων, κιονόκρανα θεοδοσιανά, ἕτερον κιονόκρανον δίζωνον μετὰ ἀετῶν κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας καὶ ἐνὸς λείοντος κατὰ τὸ μέσον, ἀπάντων καθεζομένων ἢ ἱσταμένων ἐπὶ καλὰθου διατρήτου μετὰ φύλλων ἀμπέλου καὶ βοτρυῶν (Πίν. 199 γ). Τέλος, εἰς τὸν αὐτὸν περίβολον τῆς Μονῆς, διεκρίναμεν ἐντὸς τοῖχου παλαιοχριστιανικὴν ἐπιγραφὴν (Πίν. 199 ε), τὴν ὁποίαν ἐλευθερώσαντες ἐκ τῆς θέσεως αὐτῆς, παρεδώσαμεν πρὸς φύλαξιν εἰς τὰς μοναχάς. Ἡ ἐπιγραφὴ ἐν μεταγραφῇ ἔχει ὡς ἑξῆς:

[Μημ]όριον Ἰου
[στ]ίου ἱποῖα[τροῦ]
[κα]λὶ τῆς συμβίου [αὐ]
[τ]οῦ Δημητρί[ας]

ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. Περιφέρεια Κοζάνης

Ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσαι καὶ ἀποδοτικαὶ ἦσαν αἱ περιοδεῖαι ἡμῶν εἰς τὴν Ἄνω Μακεδονίαν.

Νοτίως τῆς Κοζάνης καὶ εἰς ἀπόστασιν 22 χιλμ. ἀπ' αὐτῆς, εἰς τὸ χωρίον Αἰανή, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὴν ἀρχαίαν Αἰανὴν (βλ. Σ. Πελεκανίδου, Ἑρευναὶ ἐν Ἄνω Μακεδονίᾳ, Μακεδονικά V (1962) 364 κ. ἑξ.), διεπιστώσαμεν ὅτι ἡ ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ χωρίου ἐκκλησία τῆς Παναγίας εἶναι βυζαντινὸν κτίσμα ἀναγόμενον εἰς τὸν 12ον αἰῶνα. Ἰδιαιτέρας σημασίας εἶναι ὠρισμένα μορφολογικὰ στοιχεῖα τοῦ ναοῦ τούτου ὡς τὸ τρίβηλον ἐκ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν, τὰ κρεμάμενα μεγάλα τόξα αὐτοῦ καὶ ὁ σχηματιζόμενος κατὰ τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ μνημείου τοξωτὸς τάφος.

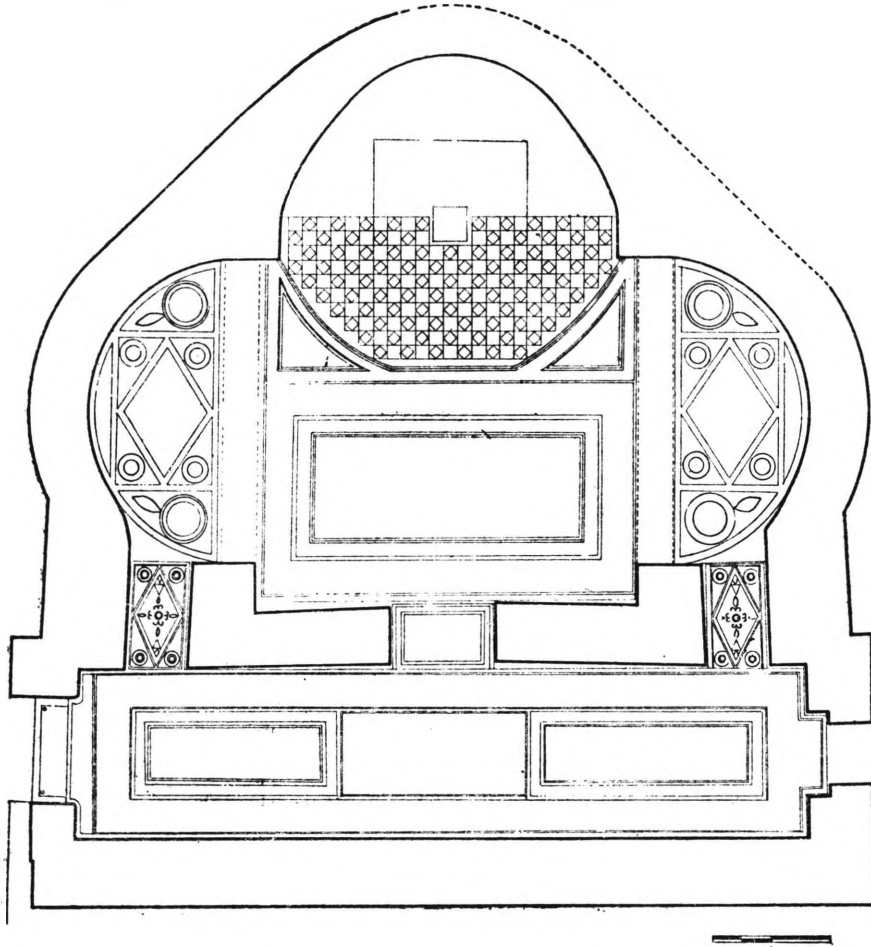
Ἐξω τοῦ χωρίου καὶ δυτικῶς αὐτοῦ, εἰς ἀπόστασιν περίπου τριῶν χιλμ., εἰς τόπον χαρακτηριζόμενον « Τὰ βακούφικα » κατεγράψαμεν δύο βασιλικὰς. Ἡ μία διατηρουμένη καλῶς, τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, εἶναι τρίκλιτος ἀνατολίζουσα, κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 15ου αἰῶνος. Κάτωθι τοῦ δευτέρου αὐτοῦ στρώματος διεπίστωσα τὴν ὑπαρξιν ἐτέρων τοιχογραφιῶν (Πίν. 200 α), αἵτινες εἶναι αἱ ἀρχικαὶ καὶ σύγχρονοι πρὸς τὸ κτίσμα, τὸ ὁποῖον διὰ πολλοὺς λόγους πρέπει νὰ χρονολογήσωμεν εἰς τὸ τέλος περίπου τοῦ 11ου αἰῶνος.

Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς τοῦ

Ἁγίου Δημητρίου εὐρίσκεται εἰς ἐρειπιώδη κατάστασιν, διατηρουμένων εἰσέτι τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης μετὰ λειψάνων τινῶν ἐκ τῆς Πλατυτέρας καὶ τῶν σεβιζόντων Ἀγγέλων καὶ ἐλαχίστου τμήματος μετὰ τῆς εἰσόδου καὶ τῆς ὑπεράνω αὐτῆς τοξωτῆς κόγχης τοῦ δυτικοῦ τοῖχου, ἑτέρα βασιλική, τὴν ὁποῖαν ὁ λαός, Ἰσως

τοιχογραφιῶν, γενομένων ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου Ζαχαρίου, διακόνου τῆς μὲν πρώτης κατὰ τὸ ἔτος 1549 τῆς δὲ ἑτέρας τὸ ἔτος 1552.

Εἰς τὸ χωρίον Ἀκρινή, κείμενον ΒΑ καὶ εἰς ἀπόστασιν τριάκοντα περίπου χλμ. τῆς Κοζάνης καὶ εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Βερμίου, ἀπεκαλύφθη τὸ ἔτος 1958 τυχαίως καὶ ἐν συνεχείᾳ

Τρίκογχος παλαιοχριστιανικός ναὸς Ἀκρινῆς. Κάτωψις

ἔνεκα τῆς γειτονίας της μετὰ τῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, χαρακτηρίζει ὡς βασιλικὴν τοῦ Ἁγίου Νέστορος. Ὁ ναὸς αὐτὸς χρονολογεῖται εἰς τὸ μέσον τοῦ 16ου αἰῶνος.

ΝΑ τοῦ χωρίου Αἰανή, εἰς ἀπόστασιν δύο περίπου χλμ. ἀπ' αὐτοῦ καὶ πλησίον τοῦ ποταμοῦ Ἀλιάκμονος, ἐπεσημάναμεν ἑτέρας δύο μονοκλίτους ξυλοστέγους βασιλικὰς τῆς Τουρκοκρατίας, τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἀμφότεραι εἶναι κατάγραφοι διὰ καλῶν

διὰ μικρᾶς ἀνασκαφῆς, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, παλαιοχριστιανικὴ ἐκκλησία, τρίκογχος ἐσωτερικῶς καὶ σχεδὸν ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικῶς, μετὰ στενομήκους νάρθηκος ἔχοντος ἀνὰ μίαν εἴσοδον κατὰ τὴν νοτίαν καὶ βορείαν στενὴν πλευρὰν αὐτοῦ. Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν κόγχην, ἥτις παραλλάσσει τῶν δύο πλαγίων, ἔχουσα σχῆμα μᾶλλον πεταλοειδές, ἀνοίγεται ἐντὸς βράχου τετράγωνον λάξευμα, τὸ ἐγκαίνιον, περιβαλλόμενον κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς διὰ μαρ-

μαροθετήματος καλύπτοντος όλον τὸ πρὸ τῆς κόγχης δάπεδον (βλ. Σχεδιογράφημα).

Ἐκτὸς τῆς ἰδιαιτέρας σημασίας, τὴν ὁποίαν κέκτηται τὸ κεντρικὸν τοῦτο κτίσμα διὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἀρχιτεκτονικὴν, πολλοὺ λόγου ἄξια εἶναι τὸ ψηφιδωτόν, καὶ τὰ μαρμαροθετήματα, τὰ ὁποῖα καλύπτουν εἰς διάφορα διάχωρα, ἀνταποκρινόμενα πρὸς τὴν μορφήν τῆς κατόψεως τοῦ κτίσματος καὶ τονίζοντα τὴν διαίρεσιν αὐτῆς, ὅλον σχεδὸν τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ.

Αἱ παραστάσεις τοῦ ψηφιδωτοῦ (Πίν. 200 β) εἶναι συμβολικαὶ ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ, εἰκονίζουσαι θέματα ὥς τοῦ φοῖνικος, τοῦ ἀγγείου ἐξ οὗ ἀναβρύζει ὕδωρ, πρὸς τὸ ὁποῖον προχωροῦν ἔλαφοι καὶ παγῶνια διὰ τὰ πύον. Μοναδική, ἐκτὸς εἰς μίαν παλαιοχριστιανικὴν Ἀγίαν Τράπεζαν, μέχρι σήμερον παράστασις εἶναι ἡ συμβολικὴ εἰκόνισις εἰς τὸν οὐδὸν τῆς εισόδου ἐκ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν δώδεκα περιστέρων διατεταγμένων εἰς δύο ἐπαλλήλους σειράς, ἀνὰ ἕξ ἐκατέρωθεν δένδρου (Πίν. 201 α). Αἱ περιστῆραι, συμβολίζουσαι τοὺς Δώδεκα Ἀποστόλους, φέρουν ποικιλοχρόμους φωτοστεφάνους.

Ἔνεκα τῆς ἀρίστης ποιότητος τῆς τέχνης τοῦ ψηφιδωτοῦ, τῶν λεπτῶν ψηφίδων, τῆς ποικιλίας τῶν χρωμάτων, τῶν συμβολικῶν παραστάσεων καὶ τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων τῶν παρυφῶν, χρονολογῶ τὸ κτίσμα ὥς καὶ τὸ ψηφιδωτόν εἰς τὸν 5ον αἰῶνα.

Ἐπὶ τοῦ Καλίστρατιου Ὁρους, τμήματος τῶν Καμβουνίων Ὁρέων, ἐπεσκέφθημεν τὴν Μονὴν τῆς Ζάβορδας, Ἰδρυμα τοῦ Ἁγίου Νικάνορος, εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου καὶ τιμᾶται, γνωστὴν διὰ τὴν πλουσίαν βιβλιοθήκην χειρογράφων καὶ τὴν πολύτιμον συλλογὴν κειμηλίων, πολλὰ τῶν ὁποίων μετεφέρθησαν ἐνταῦθα ἐκ τῆς Μονῆς Σπηλαίου ἢ Πυλαίου τῆς Ζάκας (βλ. Ν. Κοτζιά, Σπίλο, Σπύλιο, Σπήλαιον, Πύλαιον καὶ ἡ ἐν αὐτῷ Ἱ. Μονή, ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1950 - 1951, Ἀρχαιολ. Χρονικά σελ. 14 κ. ἐξ.). Εἰς τὸ καλῶς διατηρούμενον καθολικὸν διεπιστώσαμεν ὅτι αἱ τοιχογραφαίαι αὐτοῦ ἀνήκουν εἰς τὸ ἔτος 1534 καὶ ὅτι κατὰ τὸν 19ον αἰ. ἐπεξωγραφήθησαν εἴτε ἐν τῷ συνόλῳ εἴτε ἐν μέρει. Ὅλῃγαι μόνον δὲν ἐθίγησαν. Αὗται εἶναι ἐξαιρετικῆς ποιότητος. Ἄγνωστος ἦτο ἡ τύχη τῶν χειρογράφων καὶ τῶν κειμηλίων τῆς Μονῆς κατὰ τὴν Κατοχὴν καὶ τὴν περίοδον τοῦ Συμμοριτοπολέμου. Οὐτε καὶ σήμερον εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθῶν ἀπόλεια διότι ἡ μέχρι πρὸ τινος ἐπιμονὴ τῶν μοναχῶν νὰ μὴ παρουσιάζουν τὰ χειρόγραφα καὶ τὰ κειμήλια οὔτε πρὸς μελέτην εἰς τοὺς ἐπιστήμονας (βλ. Ἀντ. Σιγάλα, Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν

τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας, Παράρτημα Δ' τόμ. Ἐπετηρίδος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Α' Ἀρχεῖα καὶ Βιβλιοθήκαι Δυτικῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1936, 197), καθιστᾷ ἀνέφικτον τὴν διαπίστωσιν τίνα χειρόγραφα ἢ κειμήλια ἐνδεχομένως ἔλλείπουν. Ὅπωςδὴποτε μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον πόλεμον τὰ πράγματα ἤλλαξαν, χάρις εἰς τὴν φωτισμένην προσωπικότητα τοῦ Μητροπολίτου Γρεβενῶν κ. Χρυσόστομου. Τώρα τὰ χειρόγραφα καὶ τὰ κειμήλια εἶναι προσιτὰ εἰς πάντα μελετητὴν.

Κατὰ τὴν πρώτην ἐπίσκεψίν μας (1959) εἰς τὴν Μονὴν ἀνέσुरα τὰ χειρόγραφα ἐκ δύο μεγάλων κιβωτίων εἰς κατάστασιν οὐχὶ εὐχάριστον καὶ ἔλαβα ἐκ τῶν ἐνόντων προσωρινὰ μέτρα περισώσεως καὶ καλῆς διατηρήσεως αὐτῶν. Ἐπίσης ἐτακτοποίησα κατὰ τὸ δυνατόν, κατέγραψα καὶ ἐφωτογράφησα τὰ κειμήλια καὶ τὰ ἄμφια τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ δημοσιεύσω προσεχῶς. Ἐνταῦθα δίδω φωτογραφίαν τοῦ Ἐπιταφίου τῆς Μονῆς (Πίν. 201 β), ἐργοχείρου τοῦ Μοναχοῦ Ἀρσενίου, χρονολογουμένου εἰς τὸ ἔτος 1588. (Περὶ τοῦ κεντητοῦ Ἀρσενίου καὶ τοῦ ἔργου του βλ. Δ. Ι. Πάλλα, Ὁ Ἐπιτάφιος τῆς Παραμυθιάς, ΕΕΒΣ, ΚΖ' (1957) 127 κ. ἐξ., ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

Τὴν μελέτην καὶ τὴν δημοσίευσιν τῶν χειρογράφων ἀνέλαβε ὁ καθηγητὴς κ. Α. Πολίτης, ὁ ὁποῖος ἔκτοτε ἐπραγματοποίησε συχνὰς ἐπισκέψεις εἰς τὴν Μονὴν μετὰ τῶν βοηθῶν καὶ φοιτητῶν τοῦ πρὸς μελέτην τῶν χειρογράφων, συγχρόνως δὲ καὶ καταλογογράφησιν καὶ συστηματικὴν τακτοποίησιν αὐτῶν ἐν μεταλλίνοις βιβλιοθήκαις εἰς τὰ ἰσόγεια δωμάτια τοῦ νέου, ἀκαλαισθήτου μὲν ἀλλ' ἀσφαλούς κτηρίου, ξενώνου τῆς Μονῆς. Ὁ κ. Πολίτης εἶχε τὴν τύχην μεταξὺ τῶν ἐν λόγῳ χειρογράφων νὰ ἀνακαλύψῃ καὶ τὸ πλῆρες χειρόγραφον τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Φωτίου (βλ. L. P. Politis, Die Handschriftensammlung des Klosters Zaworda und die neu aufgefundene Photioshandschrift, Philologus, 105 (1961) 136-144).

ΒΑ τῆς Μονῆς καὶ εἰς ἀπόστασιν μιᾶς καὶ ἡμισείας ὥρας, ἔξωθι τοῦ χωρίου Τουρνίκιον, παρὰ τὸν ποταμὸν Ἀλιάκμονα, ἐσημειώσαμεν τὸ διώροφον ναὸν τῆς Παναγίας. Τοῦτο εὐρίσκεται δυστυχῶς εἰς οὐχὶ καλὴν κατάστασιν ἀπὸ ἀπόψεως στερεότητος. Εἶναι κατάγραφον εἰς μὲν τὸν ἄνω ναῖσκον διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ ἔτους 1400, εἰς τὸν κάτω δὲ τοῦ ἔτους 1730.

Εἰς τὸν Βελβενδὸν διεπίστωσα τὴν ὑπαρξιν τῆς ἀξιολόγου μικρᾶς μονοκλίτου καὶ ξυλοστέγου βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἡ ὁποία

κοσμεῖται δι' ἀξιολόγων τοιχογραφιῶν τοῦ ἔτους 1591 (Πίν. 202 α). Εἰς τὴν ἰδίαν χρονολογίαν, ἐκτελεσθὲν δαπάναις τοῦ ἰδίου Νικολάου Μουτάρφης τοῦ καὶ διὰ τὴν τοιχογράφησιν τοῦ ναοῦ χορηγήσαντος, ἀνήκει καὶ τὸ θαυμάσιον ξυλόγλυπτον τέμπλον τοῦ ναῖσκου, διατηρούμενον εἰς ἀρίστην κατάστασιν. Καθ' ὅσον γνωρίζω εἶναι τὸ ἀρχαιότερον μέχρι σήμερον χρονολογημένον τέμπλον τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.

Παρά τὰ Σέρβια, εἰς τὸ χωρίον Λάβα καὶ εἰς τὸν ἄγρον Γεωργ. Καραγιάννη, ἐπεσημάνθη ἀρχαῖον κτίσμα μετὰ ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Ἐπιβάλλεται ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος εἶναι κεκαλυμμένος διὰ θραυσμάτων ἀρχαίων κεράμων, ὀστράκων τῆς ὁψίμου ἀρχαιότητος καὶ τινῶν μικρῶν τεμαχίων μαρμάρων.

2. Καστορία καὶ περιφέρεια αὐτῆς

Εἰς τὴν πόλιν τῆς Καστορίας, ἐντολῇ τῆς Ὑπερσίας Ἀρχαιοτήτων, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1949 ἤρχισα τὰ ἀναστηλώσεις τῶν σπουδαιότερων ἐκκλησιῶν.

Ἐκτὸς τῆς Παναγίας τῆς Κουμπελίδικης, τῆς ὁποίας ὁ τροῦλλος καταστραφεῖς ἐκ βομβαρδισμοῦ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ Πολέμου, ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ μορφήν, ὅλη δὲ ἡ ἐκκλησία εὔρε τὰς παλαιάς τῆς ἀναλογίας ἐκχωσθεῖσα, ἀνεστηλώθησαν πλήρως αἱ βασιλικαὶ τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων, τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Κασνίτζη, τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου τοῦ Μουζάκη, τῆς Παναγίας τῆς Μαυριωτίσσης καὶ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Ἐγένοντο δὲ περιορισμέναι ἐργασίαι συντηρήσεως εἰς τοὺς ναοὺς τῶν Ταξιάρχων, τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων κ.ἄ.

Ἐν συνεχείᾳ τῶν ἐργασιῶν τούτων ἐκαθαρίσθησαν ἐπιπολαίως αἱ τοιχογραφαὶ τῶν ἀνωτέρω μνημείων, ἐφωτογραφήθησαν δαπάναις τοῦ Δήμου Καστορίας καὶ ἐδημοσιεύθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1953 (Σ. Πελεκανίδου, Καστορία I. Τοιχογραφίαι, Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953) μετ' εἰσαγωγῆς καὶ διαφόρων εὑρετηρίων, ὥστε ὁ ἐκ 550 πινάκων ἀποτελούμενος τόμος νὰ καταστῇ εὐχρηστος. Τοῦτον θὰ ἀκολουθήσῃ καὶ ὁ τόμος κειμένου, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπεξεργασία προχωρεῖ ἱκανοποιητικῶς.

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς μακρᾶς κατὰ περιόδους παραμονῆς μου εἰς Καστορίαν περισυνέλεξα πολλὰς εἰκόνας βυζαντινὰς καὶ μεταβυζαντινὰς, ξυλόγλυπτα καὶ δέκα τρία χειρόγραφα λειτουργικοῦ περιεχομένου. Ἄπαντα ταῦτα κατέθεσα πρὸς φύλαξιν εἰς τὸ παλαιὸν σκευοφυλάκιον τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως.

Ἐξῶθι τοῦ Ἀργους Ὁρεστικοῦ παρὰ τὰ ἐργαστάσια πλινθοποιίας ἀπεκαλύφθη μέγα ψηφιδω-

τὸν δάπεδον μετὰ παραστάσεως πτηνῶν (Πίν. 202 β). Δυστυχῶς μὴ δυνηθέντες νὰ προβῶμεν εἰς σκαφικὴν ἐρευναν τοῦ συνόλου ὥς καὶ τοῦ κτηρίου, τὸ ὅποιον τοῦτο κοσμεῖ, περιορίσθημεν ἐκ τοῦ προχείρου εἰς τὴν συντήρησιν αὐτοῦ καὶ τὴν κάλυψιν τοῦ δι' ἄμμου μέχρις ὅτου ἀναληφθῶσι συστηματικαὶ σκαφικαὶ ἐργασίαι.

Οὐχὶ μακρὰν τῆς αὐτῆς πόλεως, εἰς θέσιν Παραβέλλα δυτικῶς τοῦ χωρίου Ἀρμενοχώριον καὶ παρὰ τὸν Ἀλιάκμονα, εὐρέθη τάφος καμνωτὸς μετὰ δρόμου διαστ. 2,04 X 1,60. Ἐντὸς αὐτοῦ τρεῖς σκελετοὶ παραλλήλως τεθειμένοι, ἐν ἄγγειον καὶ ἐν νόμισμα τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων.

Εἰς τὸ χωρίον Ὁμορφοκκλησιά κείμενον ΝΑ τῆς Καστορίας καὶ εἰς ἀπόστασιν εἰκοσι περίπου χλμ. ἀνεστηλώθη ὑπὸ τοῦ Εὐστ. Στίκα ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (Ε. Stikas, Une église des Paléologes aux environs de Castoria ἐν Byz. Zeit. 51 (1958) 100 κ. ἔξ.), ἥτις ἔνεκα τοῦ χρόνου καὶ τῶν πολλῶν δεινῶν, τὰ ὅποια ὑπέστη κατὰ τὸν συμμοριτοπόλεμον, εὐρίσκετο εἰς λίαν ἐπικίνδυνον κατάστασιν.

3. Π ρ έ σ π α

Ἐπὶ τῆς νησίδος τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου ἀνεστηλώθη κατὰ τὸ 1952 μερικῶς τὸ μικρὸν καθολικὸν τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Πορφύρας, ἡ ὁποία εἶχε ἐρειπῶθῃ κατὰ τὴν Κατοχήν. Ἡ ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀναστηλώσεως πρώτη αὐτῇ ἐπίσκεψίς μου εἰς Πρέσπαν μοῦ ἔδωκε τὴν εὐκαιρίαν νὰ προσέξω περισσότερον τὰ μνημεῖα τοῦ τόπου, νὰ ἐνίδω τὴν σπουδαιότητα καὶ τὴν σημασίαν των καὶ νὰ ἐπιχειρήσω δευτέραν ἐπίσκεψιν κατὰ Ἰούλιον 1954, καθ' ἣν περιῆλθον τὴν περιοχὴν μέχρι τῶν συνόρων Γιουγκοσλαβίας καὶ Ἀλβανίας. Κατὰ τὴν περιοδεῖαν, ἥτις ἐγένετο δαπάναις τοῦ Ἰδρύματος Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἐμελέτησα, ἐφωτογράφησα καὶ ἀπετύπωσα ὅλα τὰ εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος μνημεῖα. Καρπὸς τῆς λίαν κοπιώδους καὶ πολλὰς ἐπικινδύνου αὐτῆς ἐργασίας εἶναι τὸ βιβλίον μου « Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας » (ἔκδ. Ἰδρ. Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου) Θεσσαλονίκη 1960.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Ι. Σ έ ρ ρ α ι

Βάσει σχεδίων καὶ ὑπὸ τὴν παρακολούθησιν τοῦ Εὐστ. Στίκα ἀνεστηλώθη ἡ περίφημος βασιλικὴ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (Παλαιὰ Μητρόπολις), ἡ ὁποία κατεστράφη διὰ πυρκαϊᾶς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους.

Κατὰ τὰς ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας καὶ τὴν περὶ τὸ μνημεῖον ἀποχωμάτωσιν ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν αὐτοῦ παλαιὸν παρεκκλήσιον τῶν παλαιολογίων χρόνων μετὰ τοιχογραφιδῶν, τὸ ὁποῖον ἀποκατεστάθη εἰς τὴν παλαιάν αὐτοῦ μορφήν.

Πέριξ τοῦ μνημείου εὐρέθησαν μεταξύ τῶν χωμάτων πολλὰ καὶ λίαν ἐνδιαφέροντα παλαιο-χριστιανικά καὶ βυζαντινὰ γλυπτὰ. Τὰ περὶ τῆς ἀναστηλώσεως τῆς βασιλικῆς ὡς καὶ τὰ πλούσια εὐρήματα θὰ δημοσιευθοῦν ὑπὸ τοῦ κ. Στίκα.

2. Δράμα

Πολλοῦ λόγου ἀξία διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς μορφῆς εἶναι ἡ ἐν Δράμᾳ βυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Σοφίας. Αὕτη μετὰ προχείρους τινὰς ἐπισκευὰς καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ἐκ τῶν χωμάτων, ἐμελετήθη συστηματικῶς καὶ πρόκειται νὰ δημοσιευθῇ εἰς τὸν προσεχῆ τόμον τοῦ Δελτίου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Ἐκ τῶν εἰς τὸν περίβολον τῆς ἐκκλησίας εὐρεθέντων γλυπτῶν, παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν, τεκμαίρεται ὅτι ἡ βυζαντινὴ αὕτη ἐκκλησία, ἥτις ἔχει πολλὰ ἀρχαῖζοντα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, διεδέχθη παλαιοχριστιανικὸν κτίσμα. Τῆς ἐποχῆς αὐτῆς διεσώθησαν ὠραιότατα κιονόκρανα κεκοσμημένα δι' ἀμπέλου, βοτρυῶν καὶ σταυροῦ.

3. Ἀμφίπολις

Ἐν Ἀμφίπολει κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων ΙΓ' Περιφερείας (Καβάλας) Δημ. Λαζαρίδου διενεργουμένης ἀνασκαφᾶς ἀνεφάνησαν δύο μεγάλοι παλαιοχριστιανικοὶ βασιλικοὶ μετὰ πλουσίου ἀρχιτεκτονικοῦ διακόσμου καὶ ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Κιονόκρανά τινα μετὰ προτομῶν κριῶν ἀρίστης τέχνης, προερχόμενα ἐκ τῆς παρὰ τὸ μέγα τετράγωνον κτίσμα βασιλικῆς, μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Καβάλας.

4. Φίλιπποι

Εἰς Φιλίππους αἱ ἀπὸ τοῦ 1956 ἀρξάμεναι ἀνασκαφαί, πρῶτον εἰς τὴν ἐξω τῶν τειχῶν τῆς πόλεως βασιλικὴν καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀνατολικῶς τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς, συνεχίζονται κατ' ἔτος διὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τὴν διευθύνσιν τοῦ υπογράφοντος.

Τὰ πορίσματα τῆς πρώτης ἀνασκαφῆς, ἥτις ἐγένετο δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἐδημοσιεύθησαν ἤδη εἰς Α.Ε. 1955 (1960) 114 - 179.

Ἀπὸ τοῦ 1958 ἤρchiσεν ἡ ἀνασκαφὴ ἀνατολικῶς

τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς, ἥτις ἀπέδωκε μέχρι σήμερον ἰδιαίτερος ἐνδιαφέροντα παλαιοχριστιανικά κτίσματα, μεταξύ τῶν ὁποίων τὸ σπουδαιότερον ὁ ὀκτάγωνος ναὸς, μοναδικὸς πρὸς τὸ παρὸν τοῦλάχιστον ἐν Ἑλλάδι καὶ ὁ ἀρχαιότερος τῶν γνωστῶν ὀκταγώνων κτισμάτων (Βλ. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 1958, 76 - 80. 1959, 46 - 52. 1960, 80 - 87). Βορείως τοῦ ναοῦ καὶ ἐπικοινωνοῦσα μετ' αὐτοῦ ἀπεκαλύφθη ἡ φιάλη, ἐν συνεχείᾳ δὲ καὶ ἀνατολικῶς αὐτῆς, εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον δύο ἕτερα διαμερίσματα, τὰ ὁποῖα, ἐκ τῶν ἀποκαλυφθέντων ἐν αὐτοῖς κτιστῶν κατασκευασμάτων, ταυτίζω πρὸς τὴν πρόθεσιν καὶ τὸ διακονικὸν (Πίν. 202 γ).

Πρὸς τούτοις ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ ἐντὸς τῶν τειχῶν χώρου τῶν Φιλίππων διεπιστώθη δυτικῶς τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς μέγα χριστιανικὸν κτήριο, τοῦ ὁποίου ἀρχιτεκτονικά τινα μέλη, μεγάλα κιονόκρανα μετ' ἀετῶν, τῶν ὁποίων αἱ πτέρυγες καλύπτουν ὅλον τὸ σῶμα τοῦ κιονοκράνου, κυρτὰ θωράκια μετὰ σταυρῶν, ἐπίσης τμήματα τόξων ἐκ πλίνθων, παρετηρήθησαν μεταξύ τῶν πυκνῶν καὶ ὑψηλῶν θάμνων.

5. Κρηνίδες

Εἰς τὸ χωρίον Κρηνίδες καὶ εἰς τὴν κάτω πλατεῖαν αὐτοῦ, πλησιέστατα τῆς δημοσίας ὁδοῦ Δράμας - Καβάλας, ἐπεσῆμανα συστάδας παλαιοχριστιανικῶν τάφων μετὰ τοιχογραφιδῶν.

ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Καθ' ὅλα τὰ ἔτη ταῦτα ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία διὰ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως ἐξέτελεσε ἐργασίας ἀναστηλώσεως, συντηρήσεως καὶ ἀποκαλύψεων τοιχογραφιδῶν. Σπουδαιότεραι ἐξ αὐτῶν εἶναι : ἡ ἀποκατάστασις τοῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου ἐν Καρυαῖς εἰς τὴν πρωταρχικὴν αὐτοῦ μορφήν, ἡ στερέωσις καὶ ὁ καθαρισμὸς τῶν περιφῆμων τοιχογραφιδῶν αὐτοῦ, ἡ στερέωσις τοῦ ἀρχαίου πύργου τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα καὶ ἡ χρησιμοποίησις αὐτοῦ ὡς βιβλιοθήκης καὶ σκευοφυλακίου, ἡ ἐπανάδρυσις τῶν καταστραφειῶν ἐκ πυρκαϊᾶς « χορδῶν » τῶν Μονῶν Ξηροποτάμου καὶ Παντοκράτορος, ἡ κατασκευὴ μουσειακοῦ κτηρίου καὶ ὁ μερικὸς καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιδῶν τῆς Τραπεζῆς τῆς Μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύρας, αἱ συντηρητικαὶ ἐργασίαι εἰς τὰ κτήρια καὶ ὁ καθαρισμὸς εἰκόνων εἰς τὴν Μοῖνῃν Χελανδαρίου, αἱ ὑποθεμελιώσεις ἀπὸ θαλάσσης τῆς Μονῆς Ἐσφιγμένου καὶ ἔργα συντηρήσεως εἰς ἄλλα κτήρια τῆς Μονῆς.

Ἐκτὸς τούτων κατὰ διαφόρους περιόδους ἡμῶν καὶ ἄλλων συναδέλφων εἰς τὸν Ἄθω ἀπεκαλύψα-

μεν σπουδαιότατα έργα τέχνης : 'Ο Μ. Χατζηδάκης εὑρεν εἰς τὸν Ἀρσανᾶν (νεώριον) τῆς Μονῆς Διονυσίου πλάκα ἐξ ἑλεφαντόδοντος, ἐπὶ τῆς ὁποίας παριστάνεται ἡ Σταύρωσις τοῦ Κυρίου, ἀνήκουσαν πιθανώτατα εἰς τὸν 10ον αἰῶνα. Ἐπίσης εἰς τὴν αὐτὴν Μονὴν ἐπρόσεξε καὶ ἀπέδωσε τὴν δέουσαν σημασίαν εἰς σειρὰν πέντε εἰκόνων συνιστωσῶν τὴν Μεγάλην Δέησιν, ἔργων τοῦ ἀγνώστου ἄλλοθεν ζωγράφου Εὐφροσύνου καὶ χρονολογουμένων εἰς τὸ ἔτος 1542 (βλ. Μαν. Χατζηδάκη, 'Ο Ζωγράφος Εὐφρόσυνος, Κρητικά Χρονικά Γ' (1956) 274 κ. ἐξ.). Ἐπίσης ἀπεκαλύφθησαν ὑπ' ἐμοῦ τέσσαρα ἐξαιρετικῆς τέχνης ἔργα :

1. Εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Χελανδαρίου φορητὴ εἰκὼν τῆς Ὁδηγητρίας, ἔργον τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος (βλ. Σ. Πελεκανίδου, 'Η φορητὴ εἰκὼν τῆς Ὁδηγητρίας τῆς Μονῆς Χελανδαρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1953 - 54 (1956) 75 κ. ἐξ.).

2. Εἰς τὸν δεῦτερον ὄροφον τοῦ Πύργου τοῦ Πρωτάτου εἰκὼν τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου χρονολογουμένη εἰς τὸν 12ον αἰῶνα, ἀδημοσίευτος εἰσέτι.

3. Εἰς τὸν αὐτὸν πύργον καὶ εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν βυζαντινὸν βημόθυρον μετὰ ἐνθέτων ἐξ ἑλεφαντοστοῦ διακοσμήσεων καὶ ἐνὸς εἰκονιδίου ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης. Τὸ βημόθυρον χρονολογεῖται εἰς τὸν 10ον αἰῶνα (βλ. Στυλ. Πελεκανίδου, Βυζαντινὸν Βημόθυρον ἐξ Ἀγίου Ὁρους, Ἀρχ. Ἐφημ. 1957 (1960) 51 κ. ἐξ.).

4. Εἰς τὸ Ἱερὸν Βῆμα τοῦ νέου καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ξενοφώντος ἐντὸς ἀργυρᾶς λειψανοθήκης εἰκονίδιον ἐξ ὀφίτου λίθου τῆς Μεταμορφώσεως, ἀνέκδοτον εἰσέτι.

Κατὰ τὸ ἔτος 1954 μετὰ τοῦ καθηγητοῦ κ. Μ. Μανούσακα ἀπετελέσαμεν τὴν πρώτην ἐπιστημονικὴν ἀποστολὴν εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος πρὸς ἔλεγχον ὑπὸ μὲν τοῦ κ. Μανούσακα τῶν χειρογράφων, ὑπ' ἐμοῦ δὲ καταγραφὴν τῶν κειμηλίων τῶν Μονῶν. Κατὰ τὴν μηνιαίαν παραμονὴν ἐν Ἀθῶν ἑκαταλογογράφησα τὰ κειμήλια τῶν Μονῶν Παντοκράτορος, Σταυρονικήτα, Κουτλουμουσίου, Ξενοφώντος, Δοχειαρίου καὶ Ξηροποτάμου.

ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ

★

ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΕΙΣ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Ἐντὸς τοῦ κρατικοῦ προγράμματος διὰ τὴν συντήρησιν καὶ διάσωσιν τῶν κτηρίων καὶ τῶν θησαυρῶν τοῦ Ἀγίου Ὁρους ὁ Ἐφορος Βυζ. Ἀρχαιοτήτων κ. Μαν. Χατζηδάκης ἐπεφορτίσθη ὑπὸ

τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας μετὰ τὴν καταλογογράφησιν τῶν φορητῶν εἰκόνων καὶ τῶν κειμηλίων τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Κατὰ τὴν διάρκειαν δύο ἀποστολῶν (1954 καὶ 1956) κατεγράφησαν εἰς δελτία καὶ ἐφωτογραφήθησαν φορηταὶ εἰκόνες καὶ κειμήλια τῶν Ἱ. Μονῶν Βατοπεδίου, Ἰβήρων, Λαύρας, Διονυσίου, Γρηγορίου καὶ Παύλου.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν ἀπεκαλύφθη σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀγνώστων μέχρι τοῦδε εἰκόνων τῶν 12ου - 15ου αἰώνων, ἐξαιρέτου τέχνης (Πίν. 503 γ), καθὼς καὶ μεγάλῃ σειρᾷ ἀρίστης τέχνης εἰκόνων τοῦ 16ου αἰῶνος (βλ. Μ. Chatzidakis, L'icone Byzantine, Saggi e Memorie di storia dell' arte. Istituto Cini, τομ. Β', Βενετία 1960, σ. 11 - 40, εἰκ. 1 - 27, καὶ Μ. Χατζηδάκη, Ὁ ζωγράφος Εὐφρόσυνος, Κρητ. Χρον. τ. 10 (1956) σ. 273 - 292, πίν. ΚΑ - ΚΗ). Ὡς πρὸς τὰ κειμήλια, πλείστα ἀγνώστα κατεγράφησαν, ἂν καὶ τὰ Σκευοφυλάκια τῶν Μονῶν Βατοπεδίου καὶ Ἰβήρων δὲν ἠγνοίχθησαν. Ἐκ τῶν σημαντικωτέρων εὐρημάτων εἶναι πλακίδιον ἐξ ἑλεφαντοστοῦ μετὰ τὴν παράστασιν Σταυρώσεως, ἀρίστης τέχνης 10ου αἰ. μ.Χ. (Πίν. 203 α. βλ. BCH LXXXI (1957) II, σ. 604, πίν. XVII. Πρβλ. Ἀρχιμανδρίτου Γαβριήλ, Ἡ ἐν Ἀγίῳ Ὁρει Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ἀγίου Διονυσίου, Ἀθῆναι 1959, σ. 79 - 90 καὶ ἰδίᾳ σελ. 90), ἐπίσης Σταυρὸς καὶ Δίπτυχον μετὰ μικρογραφικὰς παραστάσεις, βενετικῆς τέχνης, τέλους τοῦ 13ου αἰῶνος, ἰσχυρᾶς βυζαντινιστοῦσης τεχνοτροπίας (Πίν. 203β) καὶ πλείστα ἄλλα. Τὰ καταγραφέντα δελτία παρεδόθησαν εἰς τὰς οἰκείας Μονάς.

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

★

EXCAVATIONS AT SAMOTHRACE

In his last annual bulletin to our sponsors, friends and colleagues, in 1959, Professor Lehmann announced our intention of enlarging the Museum in Samothrace and subsequently resuming excavations in the Sanctuary of the Great Gods, and outlined plans and progress in connection with the publication of Samothrace, Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts, New York University (Bollingen Series LX). I am glad to report that in spite of his death on December 17, 1960 this program has been followed.

Thanks to funds granted by the Charles and Rosanna Batchelor Memorial Inc., the Museum has been substantially enlarged by the construction of a northern wing that closes the

last open side of the rectangular courtyard about which the complex of exhibition halls, storage and workrooms, and the guard's house has been built. Stuart M. Shaw, who provided the plan for the first unit of this long-envisioned building project when it was begun, in 1939, again was responsible for the design of this latest addition. It provides two new galleries, D and E, counterparts to B and C, where sculptures, ceramics and smaller finds from the excavations are now exhibited, in addition to generous quarters for storage, restoration and study which supplement the two rooms previously allotted to such work. We hope that as many as possible of our colleagues will take advantage of these more convenient quarters in which to examine Samothracian finds. Our long-range plan provides that Hall D (Plates 204 a, b, 205 b), which opens off the large hall for architectural reconstructions, A, be used for similar reconstructions of the buildings to be explored in the next years and that E (Pl. 204 b, c) be largely reserved for exhibition of the rich finds from the several nekropoleis. But for the present, we have arranged a provisional display in Hall D (Plate 205 b) of the most interesting recent finds from tombs, including ceramics, terracottas, glass, and jewellery, especially from the Southern Nekropolis. From this hall, too, the visitor now gains a splendid view of the inner Corinthian order of the reconstructed gallery of the Arsinoeion in Hall A (Plate 205 a, b) which, though previously accessible, could not be seen to proper advantage.

As we anticipated, additional elements of the post-antique structure encountered in the depths beneath Hall A and in the courtyard in the course of our building activity in 1939 and 1954 appeared beneath the new northern wing of the Museum. Very preliminary consideration of both the partially recovered plan of this structure (no elements of the superstructure survive) and the finds in this area indicates that it is a Christian church oriented toward east (the apse lying beneath Hall D) and equipped with a parekklesion on its southern side and that it was built over and adjacent to a Christian cemetery. The presence of graves on the north side of the building suggests that that cemetery was an extension or outgrowth of the pagan nekropolis beneath the Hotel Nike immediately to the north. Judging by a group

of bronze coins and lead seals discovered just inside the foundation for the western wall of the church, it was built early in the seventh century during the reign of Heraclius. The occurrence of lead seals bearing the names and titles of officials of the empire (including those of prefect and consul) is of special interest, implying that they were attached to documents connected with the founding of the church. Fragments of its marble furniture and installation, including re-used antique building blocks and inscriptions and a considerable quantity of window glass were also recovered.

By far the most interesting finds, however, were a great stone-lined and marble-covered tomb containing the skeletons of four adults and three oval markers. The former, situated in the north-eastern corner of the church, near and slightly to the north of the apse, may well have been the tomb of martyrs or individuals believed to have been martyrs; the latter, inside the western wall of the church, appear to commemorate earlier burials at a lower level, being markers rather than graves. For, when one of the three, which had been damaged, was removed for structural reasons, no trace of a skeleton was found immediately beneath it while, at a lower level, considerably beneath it, there lay a normal grave covered by stone slabs. These monuments are oval in shape, framed by an outer border of small stones, marked in the centre of the field by a slightly raised cross made of a series of thin bricks or strips of tile and otherwise paved with similar bricks laid in herringbone pattern. We considered the two better preserved «markers» as well as the great tomb near the apse of sufficient historical interest to surround them with concrete frames and leave them permanently visible below the floor of Hall E as built-in exhibits in this gallery designed primarily for finds from the nekropoleis. The other tombs discovered in or near our foundation ditches were photographed, recorded and either dismantled or left in situ, depending on the building requirements. They were, without exception, wholly lacking in finds.

In the summer of 1960, Philip Oliver-Smith and I attacked the last unsolved problem connected with the reconstruction of the Hieron: the exact form of the floral akroteria that once crowned its pediments. Like the lateral figural akroteria of Nikai pouring libations, they were

added to the late fourth-century building when it was completed in the second half of the second century B.C. All three akroteria of the northern façade remained in position until the Hieron collapsed in the earthquake that destroyed the Sanctuary in the sixth century A. D. But the original late Hellenistic akroteria surmounting the rear pediment were replaced by Roman counterparts (presumably as the result of damage incurred in a lesser shock in imperial times) and buried close to the building they had once adorned. Examination of the many fragments of this original floral akroterion recovered at the south side of the building in 1953 has yielded sixty-one crucial fragments which, supplemented by three from the northern façade and a fourth discovered by our predecessors, hence in Vienna, have allowed this beautiful piece of sculpture to be reconstructed with exceptional precision. It is, in fact, the best preserved of the openwork floral akroteria that have come down to us from Greek antiquity and stands slightly over 2 m. in height. It consists of four mighty stalks rising from a luxuriant calyx of acanthus leaves and terminating in half-palmettes, the central pair uniting to form the double palmette which crowns the akroterion in traditional fashion. Still another lesser pair of stalks spring up in the centre of the akroterion, merge and then fork to support a central motif, seemingly a flower, which blossoms in the oval space below the crowning palmette of this four-tiered sculpture. Its dynamic, undulating stalks burst into curling leaves and drooping tendrils ingeniously designed to allow the shoots of this virtuoso piece of sculpture to buttress each other and yet leave openings for the wild Samothracian winds to blow through. Obviously, this akroterion is a descendant of the great classical forerunners of the fifth and fourth centuries which were themselves rooted in late archaic and early classical tradition. Indeed, in spite of its primary debt to the naturalistic forms created for the akroteria of the Parthenon, it shares with the ornamental mid-fifth century relief akroterion from Caulonia an exceptional multiplicity of stalks, and thus carries the vital forms of the classical floral akroterion to unparalleled exuberance. It is a pleasure to add that our venerable restorer, Georgios Kontogeorgios, himself originally a sculptor, has begun to make a full-sized plaster model of

this akroterion on the basis of Mr. Oliver-Smith's drawings and that we hope to be able to place it on exhibition close to representative fragments of the original late in 1962. The drawings will be published in Volume 3.

Although it proved necessary to postpone resumption of fullscale excavation in the Sanctuary till the coming summer of 1962, we undertook supplementary excavations in and around the Anaktoron in 1961 with a view to its ultimate publication in Volume 6, part 1. This task had long been envisaged, largely because of the loss, during the Bulgarian occupation of the island in World War II, of a great portion of the finds from that building, hence of the evidence for its chronology. In the course of this work, we made the startling discovery—a major one for the history of the Sanctuary—that a wall constructed of green porphyry field-stones to the west of the Anaktoron which we had previously assumed to be a strong terrace wall built to retain it on its exposed western side facing the river valley was, on the contrary, nothing less than the western wall of a predecessor of this building in which the primary rite of initiation into the Samothracian mysteries took place. This proto-Anaktoron differs slightly in orientation from its successor but its northwestern corner appears to have virtually coincided with that of the Anaktoron as it seems, too, to have been similar in dimensions—certainly, in length. For we uncovered a portion of its southern wall in the depths below the southern wall of the Anaktoron, which rests directly upon it at a point close to the southwestern corner of the present building. Beyond that point, it appears to have been broken down or interrupted when the western wall of the Anaktoron was built. Obviously, we must search for the parallel eastern wall of this forerunner. But the one area in which there is hope of finding it within the main hall of the Anaktoron cannot be excavated until the adjacent section of the eastern wall of the later building has been dismantled and rebuilt, for it has long been necessary to retain it. It is my hope that the anastelosis service of the Greek government will be able to undertake this modest repair in the next months and that we may pursue our investigation of this vital problem further in the course of the coming summer. Until that time, it would be premature to make further statements about

the nature and date of this forerunner or the light that this latest investigation casts on the character and chronology of the Anaktoron itself.

Our second major objective in these years has been the carrying on of work on Bollingen Series LX. Late in 1960, both parts of Volume 2 were published: The Inscriptions on Stone by P. M. Fraser and The Inscriptions on Ceramics and Minor Objects by Karl Lehmann. In May of this year, Professor Lehmann's volume on The Hall of Votive Gifts (4, part I), with contributions by Charles H. Brown, Martha Leeb Hadzi, Elaine P. Loeffler, Iris C. Love and Stuart M. Shaw will be published. It will be followed, in the autumn, by Volume 4, part II, The Altar Court, by Karl Lehmann and Denys Spittle, with contributions, again, by Miss Love, Miss Loeffler, and Mrs. Hadzi. Mr. Jones' and my Volume 3, The Hieron, will go to press in the course of 1962. It will contain a precious chapter on the epopteia and the function of the Hieron by Professor Lehmann who, before his death, had also completed working out with Mr. Spittle the reconstruction of the fourth-century Propylon which will be published in due time in Volume 5. Finally, let me add that a revised, second edition of Professor Lehmann's *Samothrace, A Guide to the Excavations and the Museum* was issued by J.J. Augustin, Locust Valley, New York, in 1960, and that my little volume on *The Pedimental Sculptures of the Hieron in Samothrace* (The Second Annual Walter W.S. Cook Alumni Lecture) will be published in the Institute's lecture series in the course of the next months.

I have referred to the present provisional exhibition of recent finds from the nekropoleis in Hall D of the Museum and to our intention of ultimately devoting the large new gallery E to finds from the various nekropoleis that are at present distributed in several parts of the collection. Both Mrs. Dusenbery and Mr. Vavritsas, under whose joint direction the excavation of the South Nekropolis took place in 1957, spent a number of weeks studying this material in the summer of 1960, by which time restoration of the finds neared completion. In a few weeks, they will inaugurate the forthcoming season's work in Samothrace, by another, we trust final, campaign in the South Nekropolis preliminary to the preparation of

part II of Volume 8 on The Nekropoleis. They will again be assisted by Miss Loeffler. As in 1957, we are indebted to a long-standing friend and anonymous supporter of Samothracian activities for the means to carry on this phase of our work.

Shortly afterward, we shall resume excavations within the Sanctuary by attacking the region of the great stoa that once dominated the western hill to the north of the Nike Fountain. In this work, I shall be assisted by James R. McCredie and a staff composed of the veteran Samothracians Miss Love, Mrs. Thompson and Mr. Oliver-Smith as well as three new recruits: Nancy Patterson, Joanna Clapton and Raymond Liston. We shall be joined, too, by Messrs. Shaw and Spittle, who will continue investigation of the Arsinoeion and the Anaktoron.

In concluding this brief report on the Fund's activities in the past two years, I should like to pay warm tribute to all those collaborators and members of the staff who have faithfully continued work on their contributions to the final publication of our earlier excavations; to those others largely responsible for the organization and installation of our new quarters in the Museum; to Andreas Vavritsas who, thanks to his own generosity and that of Mr. J. Papadimitriou and Mr. and Mrs. Christos Karousos, has again been able to put his special experience of Samothracian problems at our disposal in completing the new wing of the Museum and planning for the protection of our monuments; to the Greek Archaeological Service for substantial help in the installation of the new wing of the Museum; to D. Papaefstratiou for indispensable assistance in practical arrangements; to Professor Henry S. Robinson and the Managing Committee of the School for their continuing support of our work. That work continues to be made possible by grants from the Batchelor Memorial Inc. (excavation), and the Bollingen Foundation (publication), to whose presidents we are profoundly grateful for their sustained interest in carrying the excavation and publication of the Sanctuary of the Great Gods to its logical conclusion.

Last of all, I should like to record my own personal debt to the staff of Bollingen Series, in particular to William McGuire, Wolfgang Sauerlaender and Jean Kyle, for the infinite patience and skill with which they have coped

with the difficult and wholly unanticipated problems attendant upon a change in the editorship of the publication; and to John D. Barrett, Craig Hugh Smyth, Peter H. von Blanckenhagen and Homer A. Thompson for their counsel and help. With the support of these loyal and dedicated friends and colleagues, it should be possible to complete the excavation and publication of the Sanctuary in a fashion worthy of their founder.

PHYLLIS WILLIAMS LEHMANN
Acting Director
Haydenville, Massachusetts
March 1962

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΜΥΤΙΑΗΝΗ

Ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Μυτιλήνης προέρχονται, ἐκτὸς ἄλλων μικρᾶς σημασίας τεμαχίων ἀγαλμάτων, ἀγγείων, εἰδωλίων καὶ πολλῶν νομισμάτων διαφόρων ἐποχῶν, παραδοθέντων εἰς τὸ Μουσεῖον καὶ τὰ ἐξῆς γλυπτὰ :

1. Κεφαλὴ ἀναγλύφου πολεμιστοῦ (;) μὲ ζωηράν κίνησιν καὶ δυνατὸν πάθος, ἡ ὁποία λέγεται ὅτι εἶχεν εἰσθῆναι εἰς τὸ θέατρον (Πίν. 206 α).

2. Πιλάξ (ὀρθοστάτης) μὲ ἀνάγλυφον τρόπαιον, ἡ ὁποία ὡς ἐκ τοῦ μεγέθους τῆς καὶ τῶν πολλῶν ὀπίσω τόρμων φαίνεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸν διάκοσμον βάσεως μεγάλου μνημείου. Ἡ θέσις ἀνευρέσεως τῆς πλακῆς, κατὰ τὴν νοτίαν προβλήτα τοῦ νοτίου λιμένος, ἴσως εἶναι ἐν προκειμένῳ ἐνδεικτικὴ (Πίν. 206 β).

3. Εἰς δευτέραν χρήσιν, ὡς κάλυμμα προστομίου παλαιοῦ φρέατος, ἀνευρέθη ἐντὸς τῆς πόλεως τὸ πληρὲς Ἑλληνιστικῶν χρόνων νεκρόδειπνον τοῦ Πίν. 206 δ.

Εἰς ταῦτα προσθετέα καὶ ἐκ τῆς νοτίας νεκροπόλεως :

4. Μικρὰ ἐπιτύμβιος ἀετωματικὴ στήλη (Πίν. 206 γ) μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Θεοδότα Διογένη/χαῖρε* καὶ ἦτις χρονολογεῖται εἰς τοὺς ὑστέρους ἑλληνιστικούς χρόνους. Ἡ θέσις ἀνευρέσεως, εἰς τὴν οἰκίαν Πορτοκάλλη εἶναι καὶ κατὰ τοῦτο ἐνδιαφέρουσα, διότι ἐκεῖθεν προέρχεται καὶ εἰς τῶν λίθων τοῦ ἐπιτυμβίου μνημείου IG XII, 2, 382 - 384, ἐνῶ οἱ λοιποὶ ἐκ τοῦ γειτονικοῦ ἐκκλησιδίου τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς, δεξιὰ τῆς πρὸς Χάλικα ὁδοῦ.

Μέγας εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν τεμαχίων τουρκικῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν, κρηνῶν καὶ ἄλλων διακοσμητικῶν γλυπτῶν εἴτε ἐκ περισυλλογῆς συγ-

κεντρωθέντων εἴτε εἰς διαφόρους ἐργασίας ἀνευρεθέντων. Δωδεκάς ἐπιτυμβίων στηλῶν προέρχεται ἐκ τοῦ κάστρου, ἐνθα εἶχε χρησιμοποιηθῇ πρὸς κάλυψιν ὑπονόμου ὑπὸ τοῦ στρατοῦ. Τέλος πολλαὶ στήλαι, κρήναι καὶ πλευραὶ κεκοσμημένων τάφων μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον ἐκ τῆς ἀποθήκης τοῦ Δήμου Μυτιλήνης, ἐνθα εἶχον συγκεντρωθῇ μετὰ τὴν διάλυσιν τῶν τουρκικῶν νεκροταφείων τῆς Ἐπάνω Σκάλας (βλ. τὸ τοπογραφικὸν σχέδιον τοῦ Koldewey πίν. 1 - 2 ἢ τὸ εἰς τὰς IG XII, πίν. 1 προσηρημένον).

Σημαντικὸν τυχαῖον εἶρημα ὑπῆρξεν ἡ εἰς τὴν κατὰ τὰ νότια τῆς πόλεως συνοικίαν τῆς Χρυσομαλλούσης ἐντὸς χειμάρρου ὑπὸ παιδῶν ἀνεύρεσις χαλυβδίνης πανοπλίας (Πίν. 206 ε) συνισταμένης εἰς κράνος μετὰ δικτυωτοῦ πλέγματος, λόγχην ἀκοντίου, λόγχην διχαλωτὴν, ζεῦγος πελέκεων, ὧν ὁ ἕτερος μετὰ τοῦ σιδηροῦ στυλεοῦ του, καὶ κνημίδα. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια πάντων τῶν ὄπλων τούτων (πλὴν τοῦ στυλεοῦ) φέρει ἐπιπεδόγλυφον διάκοσμον περσικῆς τέχνης ἐκ φυτομόρφων στοιχείων εἰς πυκνὴν πολὺπλοκὸν διάταξιν, ἐνίστε μετὰ τοξευόντων ἱππέων ἐντὸς αὐτοῦ.

Εἰς τὴν πρὸς νότον τῆς πόλεως, μεταξὺ τῆς θαλάσσης καὶ τοῦ κόλπου τῆς Γέρας σχηματιζομένην χερσόνησον τῆς Ἀμαλῆς ἔχουν πολλὰκις σημειωθῇ ἱχνη διαφόρων ἐποχῶν μαρτυροῦντα ἀνάλογον πρὸς τὴν σημερινὴν ἐντατικὴν χρήσιν τῆς, ὡς ἀγροτικῆς περιοχῆς καὶ θερέτρου τῶν Μυτιληναίων. Τὰ κατὰ μήκος τῆς χερσονήσου διήκοντα βουνὰ διασχίζει στενὴ συνεχὴς φάραγξ ἀπὸ τοῦ χωρίου Ἀκρωτήρι πρὸς τὰ Λουτρά. Ἐκ τοῦ εἰς τὸ δεξιὸν (βόρειον) τῆς φάραγγος ὑπὸ τὸ μακρόθεν διακρινόμενον καὶ ἐπὶ τοῦ βράχου ἰδρυμένον ἐξωκλήσιον τοῦ ἁγίου Βαρθολομαίου ὑπάρχοντος σπηλαίου προσεκομίσθη ὑπὸ μαθητῶν χειροποίητος πρόχους. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ παρέχω φωτογραφίας (Πίν. 206 ζ καὶ 207 α - δ) τῶν ὑπὸ τοῦ ἐφόρου κ. Στρ. Παρασκευαῖδῃ ἀνευρεθέντων ἄλλοτε ἐκεῖ χειροποιήτων προϊστορικῶν ἀγγείων. Ἡ ἀνεύρεσις ἱκανοῦ ἀριθμοῦ ἀκεραίων (ἢ σχεδὸν πλήρων) ἀγγείων μαρτυρεῖ ταφικὴν χρήσιν τοῦ σπηλαίου.

Κατὰ τὴν ἐτέραν πλευρὰν τῶν ὕψωμάτων, καὶ ἀκριβῶς κατὰ τὸ 4 + 700 χιλιόμετρον τῆς ὁδοῦ ἀπὸ Μυτιλήνης εἰς Κουντουρουδιάν, κατὰ τὴν ἀνόρυξιν ἀγωγοῦ ἐκροῆς τῶν ὀμβρίων ὕδατων, ἀνευρέθη λαρνακοειδὲς τάφος, ἀποτελούμενος ἐκ τεσσάρων πλακῶν λευκάζοντος τραχύτου (« φωκιανὴ πέτρα ») ἐσωτερικῶν διαστάσεων 1.93 X 0.70 καὶ βάθους 0.85 μ. Ἐπίσης κάλυμμα ἐκ 4 πλακῶν, πλάτους 1.00 καὶ πάχους 0.90 μ. τοῦ αὐτοῦ ὕλικου. Ἡ λάρναξ περιεῖχε σκελετὸν

νεκρού έκτάδην με την κεφαλὴν πρὸς Β. ὥριμου ἡλικίας (μῆκος 1,73) καὶ δύο εὐτελεῖ ἀγγεῖδια τοῦ 4ου π.χ. αἰ. ἥτοι φιαλίδιον μελαμβαφὲς καὶ ἀμφορίσκον ἀβαθῆ (Περὶ τῆς ὑπάρξεως ἀρχαίων λειψάνων εἰς τὴν γειτονικὴν περιοχὴν, διατηροῦσαν τὸ ὄνομα Φαρά, βλ. Κ. Ματζουράναρον ἐν Πλάτωνι 3 (1951) 257 - 259).

Ἐντὸς τοῦ χωρίου Λουτρά καὶ εἰς τὸν κήπον τοῦ Φωτίου Χαράλαμπος, ἔνθα καὶ ἄλλα ἀρχαῖα τεμάχια, ἐν οἷς καὶ παλαιοχριστιανικὸν ἐπίκρανον, παρατηροῦνται, ἐσημείωσα τὴν ἀκόλουθον ἐπιγραφὴν ἐπὶ βάσεως (;) τεφροῦ ἀσβεστολίθου μεγ. πλάτους 0.56 μετ. ὕψους 0.28 καὶ πάχους 0.27 μετ. ὕψος γραμμάτων 0.023 - 0.027 :

ΔΟΝΕΠ ΙΟΜΙΝC

ος γραμματέως δὲ [— — — — — ἀγορα- /
νόμου δὲ Γναίου [— — — — — /
εὐσάντα καὶ ἱερὰ [τεῦσαντα. — — — — — κα /
ἰ ἀγορανομήσαν [τα καὶ. . . — — — — — σαν /
τα μηνὸς [ΙΓ

Βορειόθεν τῆς πόλεως καὶ εἰς τὰ ὄνωματα ἄνωθεν τοῦ Καρά - Τεπέ, ἐντὸς τοῦ κτήματος τοῦ Στρατῆ Σταυρινοῦ εὐρέθῃ λαρνακοειδῆς (καθεαυτὸ κιβωτιόσχημος) τάφος ἐκ πλακῶν λευκάζοντος τραχύτου (φοκιανὴ πέτρα) Α — Δ κατευθύνσεως καὶ διαστάσεων ἐσωτερικῶν 1.90 X 0.46 (Δ), 0.54 (Αν) X 0.56. Αἱ πλάκες ἔχουν πάχος 0.135. Τὸ κάλυμμα, μονοκόμματον, ἀπετελεῖτο ἐκ πλακῶς μήκους 2.32, πλάτους 0.74 (Δ) - 0.81 (Α) καὶ πάχους 0.14 μ. Ὁ νεκρὸς, τὰ ὁστά τοῦ ὁποῦ εὐρέθησαν πολὺ ἐφθαρμένα, ἔκειτο μετὰ τὴν κεφαλὴν πρὸς Α. Ὡς κτερίσματα εἶχον ἐναποτεθεῖ μελαμβαφῆς πελίκη καὶ ζευγὸς σιδηρῶν στλεγγίδων. Δύο ἄλλα πλάκες ἔκειντο πλησίον τοῦ τάφου προερχόμεναι πιθανῶς ἐκ παλαιότερου τεταραγμένον τάφου διαστάσεων ἢ μὲν 1,30 X 0,80 X 0,14 ἢ δὲ 1,13 X 0,84 X 0,14, ἢ δευτέρᾳ αὐτῇ μετὰ ὀρθογώνιον ἐγκοπὴν, πρὸς ἀρτιωτέραν συναρμογὴν, κατὰ τὴν στενὴν πλευρὰν (0.025 X 0,03 μ.).

ΘΕΡΜΗ

Ἀπεικονίζομεν ἐνταῦθα (Πίν. 208 β) τεμάχιον ἐπιγραφῆς ἀποκειμένης εἰς τὸν περίβολον μικροῦ σταυρικοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Τρουλλωτῆς τῶν Πύργων Θερμῆς, ἐχούσης οὕτω:

Ἀθ[ῆλιος]. Κό [μυοδ] — — — — /
ΤΩΤΩ [— — — — — /
ΠΑΙΝΤ[— — — — — /
Θεᾶς Ἀ [— — — — — /
αδος Ι [— — — — — /
Θεομ[— — — — — — — — — — /

Προστίθεται οὕτω μιὰ εἰσέτι ἐπιγραφὴ ἐκ τῶν εἰς τὴν λατρείαν τῆς θερμῆς Ἀρτέμιδος ἀναφερομένων¹.

Εἰς τὰ ὄνωματα ὑπερθεν τοῦ χωρίου τῆς Θερμῆς καὶ πρὸς τὰ ΝΑ ταύτης, εἰς τὴν θέσιν Καρυὲς καὶ ἐντὸς τοῦ κτήματος τοῦ Ἀγγέλου Ράλλη, εὐρέθησαν ἱκανὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη Βασιλικῆς (Πίν. 208 α, γ, δ). Ἡ δι' ἰδιωτικῶν ὁμῶς μέσων, ἐκ θρησκευτικοῦ ζήλου, ἀρξαμένη ἐν τῷ μεταξὺ ἔρευνα δὲν ἐπέτυχε εἰσέτι τὴν ἀποκάλυψιν τῆς βασιλικῆς, εἰ μὴ μόνον μεταγενεστέρων τάφων καὶ λειψάνων ἐκκλησιδίου.

Ἐτι βορειότερον, κατὰ τὴν ἀπὸ Πηγῆς εἰς Κώμην ὁδὸν καὶ περὶ τὸ Ι χιλιόμετρον πρὸ τῆς τελευταίας εἰς τὸ ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ κτῆμα τοῦ Σταύρου Ἰωαννίδου, ἔνθα τὸ ἐκκλησιδίου τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων, ὑπάρχουν ἱχνη ἀρχαίων κτισμάτων ὑπαιθρίου πιθανῶς ἱεροῦ τῆς ὑστερας ἀρχαιότητος (βλ. Πίν. 209 α, δ). Ἐκτὸς τμήματος τοίχου ἐκ μεγάλων ἀκανονίστων ἀσβεστολίθων ὁρατοῦ εἰς τρεῖς δόμους συνολικοῦ ὕψους 1.40 μ. σημειῶ τὰ ἑξῆς :

1. Σφόνδυλος ἀρραβδῶτου κίονος ἐκ φαιοτέφρου τραχύτου μετὰ ἰσχυρὰν μείωσιν.

2. Ὀρθογώνιος βωμὸς ἐκ τεφροῦ ἀσβεστολίθου ἐν τῷ ἑδάφει ἐμπεπηγμένος, ὁρατοῦ ὕψους 0.84 μ. καὶ πλάτους ἐλαχίστου ἄνω 0.58 κατὰ δὲ τὴν ἐπίστεψιν 0.70.

3. Βάθρον περιρραντηρίου ἐκ ροδίζοντος γρανιτολίθου ὕψους 0,61 διαμ. 0,22 - 0.40 μ.

4. Μικρὸν χαμηλὸν ἰωνικὸν κιονόκρανον (Πίν. 209 α, δ) καὶ ἑλῖξ ἐτέρου ὁμοίου.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΟΛΙΧΝΙΤΟΥ

Ἀφθονα λείψανα ἀρχαιότητος παρατηρήθησαν εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην τὴν ἐκτεινομένην κατὰ τὰ ΝΑ τοῦ κόλπου τῆς Καλλονῆς.

Εἰς τὸ μικρὸν ἐπίνειον τοῦ Λισβορίου, τὸ ὀνομαζόμενον Σκαμιούδι ἢ Μπινιάς, ἐκ τῶν ἀφθόνων λειψάνων τοίχων μετ' ἀσβεστοκονιάματος (οὕτως ἀποκαλουμένων ἐν τῇ νήσῳ), ἐπὶ μικροῦ ὄψωματος γειτνιάζοντος πρὸς τὴν θάλασσαν, ἐντὸς τοῦ κτήματος τοῦ Ἰγνατίου Ζυγουρέλη ὑπάρχουν ἐρείπια κτίσματος τὸν χαρακτήρα καὶ χρονολογίαν τῶν ὁποίων καθορίζει μονόγραμμα τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου (Πίν. 208 ε) ἐπὶ πλακῶς κυανοτέφρου ἀσβεστολίθου διαστάσεων 0.66 X 0,40 X 0,20 ἐντετειχισμένον εἰς τὸ ὀλίγα μέτρα ἀνατολικώτερον κείμενον ἐκκλησιδίου καὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν αὐτοῦ τοῦ ἀνεγείραντος τοῦτο τὸ 1911 ἰδιοκτήτου ἐξ αὐτῶν τῶν ἐρειπίων τοῦ κτί-

1. Πρβλ. Β. Καλλιπολίτου, Ἀπὸ τὴν λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Λέσβο, « Λεσβιακαὶ Σελίδες » (1950) 206 - 11.

σματος προερχόμενον (Περὶ τῆς διαμονῆς τοῦ Μαν. Παλαιολόγου ἐν Λέσβῳ βλ. Μακεδονικά 4 (1955) 60, 38-46· τὸ εἰσαγωγικὸν ὑπόμνημα τοῦ R. J. Loenertz αὐτ. σ. 35-37 δὲν φαίνεται νῦν ἐν παντὶ ὀρθόν).

Οὕτω ὁ πύργος οὗτος ταυτίζεται ἀσφαλῶς μετὰ τὸν πύργον τῶν Βασιλικῶν τὸν εἰς τὸν χάρτην τοῦ Buondelmonti σημειούμενον.

Ἐξ ἄλλων σημείων τοῦ κτήματος ἔχει ἐπίσης ἐντειχισθῇ εἰς τὴν πρόσωπιν τοῦ ἐκκλησιδίου παλαιοχριστιανικὸν ἀρχιτεκτονικὸν ὕλικόν, ὡς κολουροκωνικὸν κιονόκρανον μετὰ σταυρὸν ἐντὸς κύκλου, πυραμιδικὸν ἐπίθημα κιονοκράνου μετὰ ἐγγράκτον σταυρὸν καὶ τεμάχιον θωρακίου ἐκ λευκάζοντος τραχύτου μετὰ σταυρὸν καὶ στέφανον, ἐνθυμίζον τὰ θωράκια τῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου (Α. Ὁρλάνδος ἐν ABME 7 (1951) 31. Εἰκ. 23 ἀριστ., 65 εἰκ. 45) μετὰ σταυρὸν ἐντὸς στεφάνου δάφνης.

Ἀσφαλῆς ὑπαρξίς ἀρχαίας βασιλικῆς ἐσημειώθη εἰς τὰ Μπάνια, τὴν περὶ τὰ 2 χιλιόμετρα ΝΔ τοῦ χωρίου θερμοπηγὴν τοῦ Λισβορίου, κατὰ τὴν ἀνόρυξιν θεμελίων πρὸς ἀνέγερσιν ἐκκλησιδίου, (ματαιωθεῖσαν κατόπιν τῶν εὐρημάτων) ὀλίγα μέτρα πρὸς βορρᾶν τοῦ ὑπάρχοντος ἐξωκκλησίου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

Παρὰ τὴν Σκάλαν τοῦ Πολιχνίτου, εἰς τὴν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν (ΒΑ) κυρίως ἐκτεινομένην περιοχὴν τ' Ἀρά, ἔνθα καὶ αἱ IG XII, 2, 489 καὶ 490, ἃς μάτην ἀνεζήτησα, παρατηροῦνται ἐκτεταμένα λείψανα ἀρχαίου οἰκισμοῦ. Ἐκεῖθεν προέρχεται καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. εὐρετηρίου 1487 κεφαλὴ πηλίνου εἰδωλίου γυναικὸς τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς ἐν τῷ Μουσείῳ Μυτιλήνης.

Νοτιώτερον παρὰ τὴν παραλίαν εἰς τὴν θέσιν Ἀμπέλια εὐρίσκονται συγκεντρωμένα παλαιοχριστιανικὰ λείψανα εἰς τὸν ἐξοχικὸν οἰκίσκον τοῦ Στρατῆ Σπακουρᾶ, ἄλλα μὲν ἀποκείμενα εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ οἰκίσκου ἢ χρησιμοποιοιθέντα εἰς τὸ λιθόστρωτον αὐτῆς ἢ τὸ περιχεῖλωμα τοῦ φρέατος, ἄλλα δὲ ἐντειχισμένα εἰς αὐτὸν τὸν οἰκίσκον. Ἐκτὸς τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἐκ τοῦ ἀποκειμένου εἰς τὴν αὐλὴν ὕλικου σημειωτέα ἢ ἐπὶ τεμαχίου πεσσοῦ (μεγ. ὕψους 0.30, πλ. 0.20 καὶ πλάτους 0.25) ἀκόλουθος ἐπιγραφὴ (ὕψος γραμμάτων 0.022):

ΙΝΔ[(ικτιῶνος) - -]
ΤΩΝ ΕΙΔΩΙ
ΤΟΔΕΟΝΟΜΑ
ΤΟΥΙΕΡΕΩΙΩ
ΑΝΝΗΧΕΤΙΝ +

Ἄλλα ἀσφαλῆ λείψανα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς μετὰ πλούσιον ἀρχιτεκτονικὸν ὕλικόν

ὑπάρχουν ἐν νοτιώτερον εἰς τὴν θέσιν Περιβόλα ἐντὸς τοῦ κτήματος τῆς οἰκογενείας Γεωργίου Μουτάφη, ἐξ ὧν ἰδιαιτέρως ἀξιοσημείωτα: ἄνω μέρος διζώνου κιονοκράνου μετὰ πτηνὰ, κάτω μέρος ἑτέρου μετὰ κάνιστρον (Πίν. 208 ζ), (πρβλ. τὸ ἐξ Ἀρνίθας τῆς Ρόδου, βλ. Α. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, 312 εἰκ. 267, τύπος σπάνιος ἐν Ἑλλάδι).

Μεταξὺ δὲ τούτων καὶ ἄλλων ἀξιολόγων παλαιοχριστιανικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν εὐρίσκεται καὶ τεμάχιον τοιχοβάτου ἢ ἐπικράνου κλασσικῶν χρόνων μετὰ ἰωνικὸν κυμάτιον (Πίν. 209 β) ἐκ κιτρινωποῦ πορώδους τραχύτου (ὕψους 0.20, πλ. ἄνω 0.61, μέγ. μήκ. 0.61) μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξίς κτίσματος εἰς οὐχὶ μεγάλην ἀπόστασιν, προερχόμενον δὲ πιθανῶς ἀπὸ τὴν ὀλίγον νοτιώτερον κειμένην θέσιν Χαλακιές, ἔνθα εἰς τὸ κτῆμα τοῦ Ἰω. Γ. Μουτάφη παρατηροῦνται μικρὰ ἀρχιτεκτονικὰ τεμάχια. Ἄλλοι ἀρχαῖοι λίθοι παρατηροῦνται εἰς τὸ εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν, ἀμέσως νοτιώτερον, κτῆμα τοῦ Στέλιου Κορδῶνη, ὅπου καὶ πλουσίως κεκοσμημένον τμήμα θωρακίου ἄμβωνος (Πίν. 209 γ) ἐκ λευκάζοντος πορώδους τραχύτου, ἀπὸ τὴν βασιλικὴν ἴσως τῆς Περιβόλας καὶ τοῦτο προερχόμενον.

Ἐνδείξεις, τέλος, ἄλλης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς μετὰ χονδροειδέστερον ὕλικόν ὀφίστανται ἐν νοτιώτερον εἰς τὸ κτῆμα τοῦ ὁδοντιάτρου Σάββα Κουλούρη.

Ἀλλὰ τὸ σημαντικώτερον στοιχεῖον ἀρχαιοτήτος εἰς τὴν ἐκ τῆς ἀφθονίας τῶν ἔρειπίων ἀποκληθεῖσαν θέσιν Χαλακιές εἶναι προϊστορικὸς οἰκισμὸς σχηματίζων γλωσσοειδῆ προεξοχὴν πρὸς τὴν θάλασσαν. Ἀπὸ τὰ συλλεγέμενα ὀστρακα, εἰς ἃ προσθετός καὶ ἀμφορεὺς σχεδὸν πλήρης, ἀποτελεσθεῖς ἀπὸ τεμάχια ἐξαχθέντα κατὰ τὴν ἀνόρυξιν φρέατος, ὁ συνοικισμὸς χρονολογεῖται ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς χαλκῆς, ἴσως ἀκόμη καὶ εἰς τὸ τέλος τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, μετὰ ἀγγεία συγγενῆ πρὸς τὰ τοῦ σπηλαίου εἰς ἈγιοΓάλας τῆς βορείου Χίου (πρβλ. JHS 58 (1938) καὶ 59 (1939) 203).

ΕΡΕΣΟΣ

Παρέχω ἐνταῦθα φωτογραφίας τμήματος τοῦ πολυγωνικοῦ τείχους (μετ' ἀναλημματικοῦ τοίχου ὑψηλότερον (Πίν. 210 β) ὡς καὶ τῆς πύλης (Πίν. 209 γ) γνωστῶν μέχρι τοῦδε μόνον ἐκ τῶν σχεδίων τοῦ R. Koldewey (Die antiken Baureste der Insel Lesbos, Berlin 1890, πίν. 9).

Τὸ ἄνω μέρος τοῦ μικροῦ ἐπιθαλαττίου λόφου τῆς Ἀκροπόλεως, Βίγλα καλουμένου, καταλαμβάνει μεσαιωνικὸν κάστρον σημειούμενον εἰς

τὸν χάρτην τοῦ Buondelmonti μετέσσαρας πύργους. Τοῦτο ἔχει μορφήν σφηνὸς μετὰ τὴν κορυφήν ἀνατολικῶς. Τὸ ἄκρον τῆς σφηνὸς συμπίπτει καὶ μετὰ τὸ καλῦτερον σωζόμενον τμήμα του περιλαμβάνον δύο παρακειμένους πύργους, ὧν εἰς τετραγωνικὸς πρὸς Β. ὁ δ' ἕτερος κυκλικὸς ὀλίγον χαμηλότερον πρὸς Ν. (Πίν. 211 α). Ἡ διαφορά αὕτη εἰς τὸ σχέδιον τῆς κατόψεως, ἀκόμη καὶ τὴν θέσιν τῶν δύο πύργων βαίνει παραλλήλως μετὰ τὸ σύστημα τοιχοδομίας, εἰς μὲν τὸν πρῶτον προσεγγίζον τὸ ἰσοδομικὸν μετὰ κανονικὰς ὀρθογωνίους πλίνθους καὶ εὐρεῖαν χρῆσιν ἀρχαίου ὕλικου, εἰς δὲ τὸν κυκλικόν, τὸν ἐν εἵδει προμαχῶνος μεταγενεστέρως προστεθέντα εἰς τὴν ἀρχομένην κλιτύν, μετὰ ἀκανόνιστους τὸ πλεῖστον λίθους, ἐν οἷς ἐλάχιστοι ἐξ ἀρχαίων οἰκοδομημάτων εἰλημμένοι. (Πρὸς τὰς παρατηρήσεις ταύτας πρβλ. τὰς εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ κάστρου τῆς Μυτιλήνης ἀναφερομένας κατωτέρω, σ. 240 κ. ἑ.).

ΑΝΤΙΣΣΑ

Περιοχὴ Σιγρίου

Ἡ ἀφθονία λειψάνων τῆς ὑστερας ἀρχαιότητος παρὰ τὸ Παλαιόκαστρον ἤγαγε τὸν Conze εἰς τὴν ἐσφαλμένην ταύτισιν τοῦ Σιγρίου πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἀντισσαν. Στοιχεῖα μεγάλου κτηρίου (ἢ κτηρίων), ἐν οἷς καὶ τεμάχια μωσαϊκοῦ ἄνευ σχεδίου, ἀνεφάνησαν κατὰ τὴν διὰ μηχανικοῦ ἐκσκαφῆς ἄρσιν τοῦ κτήματος Μολιοῦ.

Ἀπὸ τὴν ἀμεσωτέραν γειτνίασιν τοῦ ἡρειπωμένου πύργου, ὅστις καὶ ἔδωκε τὴν ὀνομασίαν εἰς τὴν περιοχὴν, συνελέγησαν βυζαντινὰ ὄστρακα. Ἀπὸ τὸν πύργον τοῦτον ἔχουν ἀπομείνει μόνον τὰ κατακρημνισμένα ἐρείπια σχηματίζοντα κωνικὴν ἑξαρσιν τοῦ ἐδάφους ἐνθυμίζουσιν τὸν ἐρειπίωνα τοῦ Μπινιᾶ τοῦ Λισβορίου, ὅστις καὶ ἀποδίδεται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον εἰς τὸν χάρτην τοῦ Buondelmonti ὡς μεμονωμένος πύργος. Ἡ ἐπιθαλάττιος, καὶ δεσπόζουσα μικροῦ ἐπινείου, θέσις ἀμφοτέρων δεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ ὀχυρώσεων εἰς τὸ αὐτὸ σύστημα ἀνηκουσῶν, αἵτινες θὰ πρέπει πιθανώτατα νὰ συναφθοῦν πρὸς τὰς ἀπὸ τοῦ 12ου αἰ. παρασχεθείσας προνομίας εἰς τοὺς γενοτάτας ἢ ἐνετοὺς ἐμπόρους. Διάδοχος τοῦ κατὰ τὸ βόρειον τμήμα τοῦ ὑπὸ τῆς ἐπιμήκους νησίδος τοῦ Σιγρίου κλεισμένου ὁρμου ὑπῆρξεν τὸ νοτιώτερον ἀνεγερθὲν τουρκικὸν κάστρον, παρὰ τὸ ὅποιον καὶ ἐσχηματίσθη τὸ σημερινὸν χωρίον οὗτινος παρέχω φωτογραφίαν ἀπὸ τῆς θαλάσσης (ΝΔΔ) ληφθεῖσαν (Πίν. 210 γ).

Παρὰ τὸ Παλαιόκαστρον (καὶ ὀλίγον πρὸς Β. τοῦτου) ἀπεκαλύφθη πρὸ ἐτῶν ἐν μέρει ὑπὸ τῶν

χωρικῶν σημαντικὴ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, τῆς ὁποίας ἔχει φανῇ μέρος τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ καὶ δωμάτιον μετὰ ὀρθομαρμάρωσιν παρ' αὐτὴν (παστοφόριον;). Εἰς τὴν βασιλικὴν ταύτην πιθανώτατα ἀποδοτέα διάσπαρτα ἀνὰ τοὺς γειτονικοὺς ἀγροὺς ἀρχιτεκτονικὰ μέλη¹.

Ἄλλης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἔχει παλαιόθεν ἀποκαλυφθῇ ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ εἰς τὴν θέσιν Ἁγίου Νικόλαος περὶ τὴν ὥραν πρὸς Β. τοῦ χωρίου, ἐντὸς αὐτῆς δὲ ἔχει συγκεντρωθῇ ἱκανὸν ἀρχιτεκτονικὸν ὕλικόν, ὡς καὶ κατώφλιον ἐκ λευκοτέφρου ἀσβεστολίθου. Ἐκτὸς δὲ τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τοῦτου ὕλικου φυλάσσεται ἐκεῖ καὶ κάτω ἀριστερὰ γωνία νεκροδεῖπνον (Πίν. 211 γ).

Τρίτη παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ δύναται μετ' ἀσφαλείας νὰ τοποθετηθῇ ἔτι βορειότερον εἰς τὴν θέσιν Σταμάτα ἢ Μάνδρες εἰς τὸ κτῆμα τοῦ Στεφάνου Σουλιῶ. Ἐκ τοῦ ὕλικου τοῦτου ἄλλο μὲν (μαρμαρίνη ἰωνικὴ βάση καὶ πεσσίσκος τέμπλου) εὐρίσκονται ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ κτήματος, ἄλλα δὲ ἔχουν ἐντειχισθῇ εἰς τὸ ὑπερκείμενον ἐξωκκλήσιον τῆς Παναγίας ἀνεγερθὲν τὸ 1904 (τρία τεμάχια κορινθιαζόντων κιονοκράνων, ἐπίθημα πεσσίσκου τέμπλου καὶ τεμάχιον μαρμαρίνου γείσου). Ἀφθονον τέλος οἰκοδομικὸν ὕλικόν ἔχει χρησιμοποιοθῇ εἰς ἀγροτικὸν οἰκίσκον ὀλίγον ἀνατολικώτερον κείμενον.

Ἐντὸς δὲ τοῦ ἐκκλησιδίου ἀπόκειται τμήμα ἀναγλύφου ἀετωματικῆς στήλης, λίαν ἐφθαρμένον, σφῶζον κεφαλὴν.

Πολλὰ ἀρχαῖα τεμάχια ἔχουν ἀκόμη ἐντειχισθῇ καὶ συγκεντρωθῇ εἰς τὸ ἐξωκκλήσιον τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς κατὰ τὸν μικρὸν οἰκισμὸν τοῦ Παλαιοχωρίου κείμενον περὶ τὰ 3/4 τῆς ὥρας πρὸς Β. τοῦ Σιγρίου. Ἐκ τούτων σημειῶ ἰδιαιτέρως ἄνω μέρος ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου ἀπαραγνώριστον σχεδὸν ἀπὸ τὰ ἀλλεπάλληλα στρώματα ἀσβέστου (Πίν. 211 δ). Εἰς τὸ ἐντειχισμένον ὕλικὸν περιλαμβάνονται πάλιν καὶ δύο παλαιοχριστιανικὰ τεμάχια (ἐπίθημα κιονοκράνου καὶ πεσσίσκος τέμπλου).

Ἄλλη, τέλος, μικρὰ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ἔχει σχεδὸν πλήρως ἀποκαλυφθῇ παρὰ τὴν νοτιάν ἐσχατιάν τῆς νησίδος τοῦ Σιγρίου (Νησώπης), ἡ ὁποία μετὰ τὸ μικρὸν τῆς μέγεθος καὶ τὰς εὐρείας ἀναλογίας ἐνθυμίζει τὴν βασιλικὴν τοῦ Χαλινάδου (ABME 3 (1937) 117 εἰκ. 2).

Παρέχεται ἐνταῦθα φωτογραφία (Πίν. 211 β) τμήματος πολυγωνικοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας πό-

1. Reise auf der Insel Lesbos, Hannover 1863, 25 - 26. Βλ. καὶ χάρτην πίν. 1 καὶ τοπογρ. διάγραμμα πίν. 1 α κάτω ἀριστερά.

λεως άναφανέν εις την παρεϊάν της πρὸς τὸ χωριον ἀγούσης ἀμαξιτῆς ὁδοῦ κατὰ τὴν δυτικὴν ἀπότομον κλιτύν.

ΚΑΣΤΡΟΝ ΜΥΤΙΑΗΝΗΣ

Τὸ φθινόπωρον τοῦ 1960 ἐπραγματοποιήθησαν αἱ πρῶται ἐργασίαι εὐπρεπισμοῦ τοῦ λαμπροῦ, ἀλλ' ἐπιστημονικῶς ἐλάχιστα γνωστοῦ¹ μεσαιωνικοῦ μνημείου, τὸ ὁποῖον παρὰ τὰς πολλαπλᾶς ζημίας σώζεται πληρὲς καὶ ἐλέγχεται καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν ὑπὸ τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας. Αἱ ἀναληφθεῖσαι ἐργασίαι ἀπέβλεψαν ἀκριβῶς εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ ἐλέγχου τοῦτου, ἐφ' ὅσον αἱ τεράστιαι στερεωτικαὶ καὶ ἀναστηλωτικαὶ ἀνάγκαι δὲν ἦτο δυνατόν πρὸς τὸ παρόν, ἔστω καὶ στοιχειωδῶς, ν' ἀντιμετωπισθοῦν. Οὕτω ἐτοποθετήθησαν ἀπλαῖ σιδηραῖ κικκλιδωταὶ θύραι τόσον εἰς ὅσας πύλας δὲν ὑπῆρχον ὅσον καὶ εἰς τὰς πυλίδας τῆς κιστέρνας καὶ τῆς μεγάλης Νοτιοδυτικῆς ὑπογείου κρύπτῃς. Εἰς τινὰ σημεῖα ἐπιτρέποντα τὴν ἀναρρίχῃσιν, οἱ τοῖχοι, τόσον τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου ὅσον καὶ τοῦ περιχειλώματος τῆς τάφρου, ἀνυψώθησαν, ὅπου δὲ τὰ χαίνοντα τμήματα ἦσαν πολὺ ἐκτεταμένα καὶ ἡ ἀνύψωσις τῶν κατεκρημνισμένων τοίχων δὲν ἦτο ἐφικτὴ μὲ τὰ εἰς τὴν διάθεσίν μας μέσα, ἐτοποθετήθησαν συρματοπλέγματα δικτυωτά. Μὲ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐξησφαλίσθη καὶ τὸ κλείσιμον τῶν ἀνοικτῶν μερῶν τῆς τάφρου παρὰ τὴν ΒΔ πύλην ('Ορτά-Καποῦ) καὶ τὴν εἰσοδὸν τοῦ κάτω κάστρου. Ἄλλοι, ὅπως παρὰ τὴν νοτίαν πύλην, ἐπετεύχθη τὸ ἀπαραβίαστον διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως νεωτέρων ἐπιχώσεων, αἵτινες διηκόλουν τὴν πρόσβασιν εἰς τὰ τείχη. Εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν ἐγένετο καὶ ἀπομάκρυνσις νεωτέρων προσκτισμάτων καὶ ἀποκάθαρσις τῆς ὄψεως τῶν τειχῶν ἀπὸ συναφῆ κονιάματα. Καὶ εἰς τὰ παρὰ τὴν αὐτὴν νοτίαν πύλην κανονιστάσια συνεπληρώθησαν ἐλλείποντα τεμάχια τῶν πλαισίων μὲ συγγενῇ πρὸς τὸ χρησιμοποιηθὲν ὕλικόν ροδόχρουν τραχύτην (πέτρα Μυστεγγῶν). Συμπλήρωσις ἐγένετο καὶ εἰς τεμάχιον τῆς παραστάδος τῆς ἐσωτερικῶς τῆς 'Ορτά-Καποῦ ΒΔ πύλης τῶν Γατελούζων.

Ἄλλ' ἡ συστηματικωτέρα ἐργασία ἀποκαταστά-

σεως ἐγένετο εἰς τὰ δωμάτια τοῦ κεντρικοῦ περιβόλου εἰς τὸ ΝΑ τοῦ κάστρου πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς πρακτικῆς τῶν χρησιμοποιήσεως ὡς χώρων ἀποθηκεύσεως. Ἐτοποθετήθησαν πρῶτον ἀπλαῖ ξύλινοι θύραι μὲ σφυρηλάτους ἡλους (γυφοκάρφια) τόσον εἰς τὴν ἐξωτερικὴν θύραν τοῦ περιβόλου ὅσον καὶ εἰς τὰ δωμάτια τῆς πυριτιδαποθήκης. Τὰ φραγμένα παράθυρα (Πίν. 212 α) τῶν δωματίων τούτων ἠνοίγησαν καὶ ἐτοποθετήθησαν εἰς αὐτὰ σιδηρᾶ κικκλιδώματα κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ μόνου ἀνευρεθέντος εἰς τὴν θέσιν του μετὰ τὴν ἀποκάθαρσιν ἐνὸς τῶν παραθύρων, ἀφοῦ συνεπληρώθησαν αἱ ἐλλείπουσαι ἐκ μαρμάρου ἢ τραχύτου παραστάδες (Πίν. 212 δ).

Τὰ δωμάτια ταῦτα ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς ἀποθήκαι ὕλικῶν καὶ ἐργαλείων ἐν δὲ ἐξ αὐτῶν καὶ διὰ τὴν ἐναπόθεσιν τῶν ὀλιγώτερον σημαντικῶν ἀρχαίων ἐξ ὅσων περισυνελέγησαν κατὰ τὴν τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν εἰς τὸ κάστρον. Χαρακτηριστικώτερα τεμάχια μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον. Ἰδιαιτέρα μνεῖα πρέπει νὰ γίνῃ μῖα μαρμαρίνης πλίνθου (ἀριθ. εὐρ. 2528), ἡ ὁποία εὑρέθη κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, μὲ ἀνάγλυφον, ἐπὶ τῆς ὄψεως, κεφαλὴν κατ' ἐνώπιον περιβαλλομένην ἀπὸ πλουσίαν κόμην (Μέδουσα;). Ἡ σημασία τοῦ ἀρχαίου ἐγκτεται εἰς τὸ σχῆμα τῆς πλίνθου, ἡ ὁποία μειοῦται πρὸς τὰ κάτω (πλάτος κάτω πλευρᾶς 0.41 ἔναντι 0.46 τῆς ἄνω ἐπὶ ὕψους 0.46) καὶ εἶναι προφανὲς ὅτι ἀνήκει εἰς « κλειδί » καμάρας-πύλης πιθανώτατα.

Ἰχνη ἀρχαιότητος διεπίστωσα καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ κάστρου, περὶ αὐτῶν δὲ διαλαμβάνω εἰς εἰδικὸν ἄρθρον τοῦ ὑπογράφοντος, εἰς τὸ ὁποῖον περιλαμβάνονται αἱ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν ἐργασιῶν παρατηρήσεις μου περὶ τῶν ἀλληλοδιαδόχων φάσεων τοῦ κάστρου, τὸ ὁποῖον ἐπιπολαίως ἢ λίαν σχηματικῶς καλεῖται συνήθως γενοατικόν² ἐνῶ

2. Βλ. π.χ. 'Ορλάνδου, ἔ.ἀ. 121. Πρέπει ὅμως καὶ νὰ σημειωθῇ ἡ ὀρθὴ μνεῖα τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς εἰς ἄλλους μελετητάς, ὡς ὁ C. Cichorius AM 13 (1888) 42, ὁ A. Conze Reise auf der Insel Lesbos, Hannover 1865 4. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι μία τῶν πράξεων ἀποκαθάρσεως τοῦ κάστρου ἦτο ἡ ἀπομάκρυνσις πινακίδων, ὅπου ἡ Ἀρχ. Ὑπηρεσία ἀνέγραφε: « ἐκτίσθη ὑπὸ Φραγκίσκου Γατελούζου τὸ 1373 ».

Πρέπει προσέτι νὰ τονισθῇ ὅτι καὶ ἡ περίοδος τῶν Γατελούζων, περίοδος τοπικῆς κυριαρχίας μῖας γενοατικῆς οἰκογενείας, ἡ ὁποία ἠρύσθη τὴν ἐξουσίαν τῇ ἐπινεύσει τῶν Παλαιολόγων καὶ ἐλθοῦσα εἰς ἐπιγαμίαν πρὸς αὐτοὺς, εἶναι, τουλάχιστον μὲ τὰ κριτήρια τῆς ἐποχῆς καὶ βάσει τῶν ἀρχῶν τοῦ φεουδαλικοῦ συστήματος, καὶ αὐτὴ βυζαντινῇ. Χαρακτηριστικὰ ἐν προκειμένῳ εἶναι τὰ οἰκόσημα τῶν Γατελούζων (βλ. Hasluck ἔ.ἀ.) μὲ τὰ 4 Β καὶ τὸν ἀετὸν τῶν Παλαιολόγων, καὶ μάλιστα καὶ τὸν εἰς σύμβολον ἀναχθέντα δικέφαλον ἀετὸν (βλ. Σπ. Λάμπρου, 'Ο δικέφαλος ἀετὸς τοῦ Βυζαντίου, Ν. Ἑλληνισμ. 6 (1909) 433-473, εἰδικῶς 445-446).

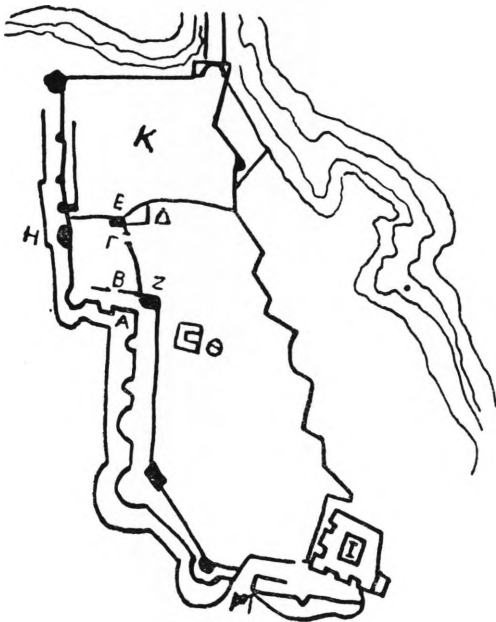
1. Ἡ μόνη ὑπολογίσμος συμβολῇ εἶναι τὸ ἄρθρον τοῦ F. W. Hasluck, The Monuments of the Gattelusii at Lesbos, BSA 15 (1908/09) 248-290, μὲ τὸ ἀκριβέστερον σχέδιον τοῦ κάστρου. Μία εἰσέτι λατινικὴ ἐπιγραφή (τῶν Γατελούζων) Νέος Ἑλληνομνήμων 7 (1910) 342-343 καὶ 8 (1911) 94-95.

Ἐμμέσως μόνον ἐνδιαφέρει τὸ ἄρθρον τοῦ Α. Κ. 'Ορλάνδου ἐν Ἡμερολ. Μεγ. Ἑλλάδος 8 (1929) 121-128 περὶ τοῦ Μενδρεσέ τοῦ κάστρου, ὅπου ὅμως δὲν θίγονται χρονολογικά προβλήματα.

μέγα μέρος αὐτοῦ ἀνάγεται ἀσφαλῶς εἰς τὴν βυζαντινὴν, καὶ μάλιστα πρῶτον, ἐποχὴν.

Χρονολόγησις τοῦ Κάστρου τῆς Μυτιλήνης

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν ἀναληφθεισῶν ἐργασιῶν διαμορφώσεως, προέβην εἰς μίαν πρώτην ἐξέτασιν

A = Ὀρτά - Καπού, B = Πύλη Φρ. Γατελούζου, Γ = Ἐσωτερικὴ ΒΔ Πύλη, Δ = Δεξαμενὴ, E, Z = Βυζαντινοὶ Πύργοι, H = Πολυγωνικὸς Πύργος, Θ = Μενδρεσές, I = Κεντρικὸς Περίβολος, K = Κάτω Κάστρον, M = Μεσημβρινὴ Πύλη.

Σχεδιογράφημα Κάστρου Μυτιλήνης (ἔχει ληφθῇ ἐκ τοῦ Hasluck ἐν BSA 15 (1908/9)).

τοῦ κάστρου πρὸς διαπίστωσιν κυρίως τῶν χρονολογικῶν ἐνδείξεων περὶ τῆς ιδρύσεώς του.

Καίτοι γενικῶς, ἐκ τοπογραφικῶν λόγων, κρατεῖ ἡ πεποίθησις ὅτι τοῦτο καλύπτει τὸν χώρον τῆς ἀρχαίας ἀκροπόλεως¹, ὁρατὰ λείψανα ἀρχαιότητος δὲν ὑφίστανται, ἡ δὲ μοναδικὴ ἐν αὐτῷ

ἐκτελεσθεῖσα, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου, ἀνασκαφὴ πενιχρότατα, καὶ τοπογραφικῶς ἀρνητικά, ἔσχεν ἀποτελέσματα². Εἶναι ἀληθές ὅτι ἐν μεγίστῃ ἀφθονίᾳ ἔχει χρησιμοποιηθῇ κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομικὸν ὕλικόν περιλαμβάνον καὶ πλῆθος ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὸ σύνολον ὅμως τῶν ὁποίων, ἐκ πρώτης τουλάχιστον ὁψεως, χρονολογεῖται εἰς τὴν ὑστέραν ἀρχαιότητα.

Τὰ μόνα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἴχνη ἀρχαιότητος, ἅτινα διεπίστωσα, ἀποτελοῦνται ἐκ λαξευμάτων τοῦ βραχῶδους (ἀβεστολιθικοῦ) ἐδάφους βαίνοντα κατ' Α - Δ κατεύθυνσιν, ἐγκαρσίως πρὸς τὴν τάφρον, κατὰ τὸ παρὰ τὴν βορειοδυτικὴν πύλην (Α) — τὴν Ὀρτά-Καπού τῶν Τούρκων — τμήμα της, ὅπισθεν τοῦ σημερινοῦ Ὀρφανοτροφείου (εἰς τὸ τοπογραφικὸν διάγραμμα τῶν IG XII, 2 ἀναγράφεται ὡς Κονάκι). Τὰ λαξεύματα ταῦτα προωρίζοντο διὰ τὴν ἐπ' αὐτῶν θεμελίωσιν τοίχων· ἄλλωστε, ἐπὶ τοῦ βορειότερου ἐξ αὐτῶν, τοῦ πλησιεστέρου πρὸς τὴν Ὀρτά-Καπού, διατηρεῖται ὁ κατώτατος δόμος τοῦ ἐπ' αὐτοῦ βαίνοντος τοίχου (Πίν. 212 β), πάχους 0.60 μ. Οὗτος καὶ ἐκ τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς του φαίνεται ἀρχαῖος κατὰ δὲ τὸ καθάρισμά του συνελέγησαν ὀστρακὰ τινά, ἅτινα παρὰ τὴν εὐτέλειαν καὶ τὸ μικρόν των μέγεθος δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίαν ὅτι ἀνάγονται εἰς κλασσικοὺς χρόνους. Ἀνερμήνευτος ἐν τούτοις παραμένει ὁ προορισμὸς τῶν τοίχων τῶν ὑπὸ τῶν λαξευμάτων μαρτυρουμένων, διότι καὶ ἡ ἔρευνά των πέραν τῶν ὁρίων τοῦ πλάτους τῆς τάφρου καθίσταται ἀνέφικτος καὶ τὰ ἐναπομένοντα τμήματα, ἐξαιρέσει τῶν πτωχικῶν ὑπολειμμάτων τοίχου ἐπὶ τοῦ βορειότερου λαξεύματος, παραμένον ἀπογυμνωμένα πάσης ἐπ' αὐτῶν κατασκευῆς.

Ἡ ἔρευνα τοῦ ἰδίου τοῦ κάστρου, ὡς κατασκευῆς, μόνον ἀντιστρόφως, ἦτοι ἀπὸ τῶν νεωτέρων πρὸς τὰ ἀρχαιότερα, δύναται νὰ χωρήσῃ, ἐφ' ὅσον ἡ ἀρχικὴ αὐτοῦ φάσις δὲν μᾶς εἶναι γνωστὴ, ἐνῷ ἀντιθέτως αἱ νεώτεραι κατασκευαὶ ἀσφαλῶς ταυτίζονται καὶ χρονολογοῦνται.

Ἡ Ὀρτά-Καπού ἀποτελεῖ πάλιν τὸ σημεῖον ὅπου ἡ ἀσφαλῶς χρονολογημένη νεώτερα κατασκευὴ συνδυάζεται πρὸς σαφὴ διάκρισιν τῶν παρακειμένων ἀρχαιοτέρων φάσεων. Ἡ πύλη αὕτη χρονολογεῖται ἐκ τῆς ὑπὲρ αὐτὴν τουρκικῆς ἐπιγραφῆς εἰς τὸ ἔτος 1770³, ἀποτελεῖ δὲ ἐνιαῖον ὄχυ-

1. Βλ. A. Conze, Reise auf der Insel Lesbos, Hannover 1865, 4-5, C. Cichorius AM 13 (1888) 42 καὶ πρβλ. R. Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos, Berlin 1890, 8 καὶ τὴν τοπογραφικὴν ἀναπαράστασιν τῆς ἀρχαίας Μυτιλήνης ἐν τῷ μικροτέρῳ σχεδίῳ τοῦ πίν. 1-2.

2. ΠΑΕ 1913, 69-70 καὶ 117-118 καὶ ΑΕ 1914, 140-141.

3. F. W. Hasluck, The Monuments of the Gattelusii, BSA 15 (1908/9) 259-265, ἀθροῖον περιλαμβάνον πάντα τὰ οἰκόσημα τοῦ κάστρου, πλὴν μίᾳς ἐπιγραφῆς ἐν τῷ κεντρικῷ περιβόλῳ, ἐνθα δὲν τοῦ εἶχεν ἐπιτραπὴ ἡ εἰσοδος (κατωτ. σημ. 8),

ρωματικών σύνολον με τὸ ἐκεῖ καμπτόμενον καὶ πρὸς νότον βαῖνον ἐξωτερικὸν τεῖχος, ὡς καὶ μετὰ τὸ παράλληλον περιχεῖλωμα τῆς τάφρου — ἡ ἐσχάτη, πιθανῶς, ἐνίσχυσις τοῦ φρουρίου, προκληθεῖσα, προφανῶς, ἀπὸ τὴν εἰς τὸ Αἰγαῖον ἐμφάνισιν τοῦ ρωσικοῦ στόλου. Ἡ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἀνέγερσις τοῦ ἐδῶ τεύχους ἐπιβεβαιούται καὶ ἐκ τεμαχίου οἰκοσμήμου τῶν Γατελούζων, ἐφ' οὗ ἀναγινώσκεται ἡ χρονολογία 1373, χρησιμοποιομένη, μετὰ τὴν θραυσίν του, εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς πύλης ἀπόστασιν (Πίν. 212 ε).

Ἔτερον ὅμοιον, ἀκέραιον τοῦτο οἰκόσημον⁴, εὐρίσκεται εἰσέτι ἐντετελισμένον εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ θέσιν (Πίν. 212 ζ)· ἀποτελεῖ τὸ χρονολογικὸν σήμαντρον τῆς ἐσωτερικῆς πύλης (Β) ὑπὲρ τὴν ὁποίαν ἔχει στηθῆ, καὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς ταύτης βαίνοντος τεύχους. Εἶναι δὲ αὕτη ἡ ἰδρυτικὴ ἐπιγραφή τοῦ πρώτου τῶν Γατελούζων, τοῦ Φρατζέσκου, ἡ μνημονεύουσα τὰς ὑπ' αὐτοῦ γενομένας ὀχυρώσεις, μετὰ τὴν αὐτὴν χρονολογίαν (1373).

Ἐνῶ ὁμοῦ πρὸς ἀνατολὰς τῆς πύλης τὸ τεῖχος συνεχίζεται, πρὸς δυσμὰς ἐλάχιστα προχωρεῖ διακοπτόμενον ὑπὸ τετραγώνου πύργου, ἐφ' οὗ ἐρείδεται (Πίν. 212 γ)· τοῦτο δὲ λέγεται κατὰ κυριολεξίαν, διότι τὸ τεῖχος δὲν εἶναι συμφυὲς μετὰ τὸν πύργον. Φαίνεται ὅτι ὁ πύργος προϋπήρχεν, ὡς μαρτυρεῖ καὶ ἡ μετὰ ἰσοδομικὸν περίπτου σύστημα τοιχοδομίας μετὰ μεγάλας πλίνθους τραχύτου καὶ πολλὰ εἰργασμένα μάρμαρα ἐξ ἀρχαίων κτηρίων εἰλημμένα· εἶναι δὲ φυσικὸν τὸ ἀρχαῖον τοῦτο ὑλικὸν νὰ ἦτο διαθέσιμον εἰς μεγαλυτέραν ἀφθονίαν κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους⁵. Μετὰ τὸ αὐτὸ σύστημα τοιχοδομίας προχωρεῖ τὸ τεῖχος κατ' ἀμφοτέρας τὰς κατευθύνσεις ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ πύργου, τόσον πρὸς νότον ὅσον καὶ πρὸς βορρᾶν (πρβλ. Πίν. 213 γ) καθέτως πρὸς τὸ τεῖχος τοῦ Φρατζέσκου Γατελούζου. Εἰς τὸ βόρειον μάλιστα σκέλος τοῦ τεύχους, εἰς ἀπόστασιν πεντήκοντα περίπου μέτρων ἀπὸ τοῦ πύργου, ὑπάρχει καὶ τρίτη ἐσωτάτη σήμερον πύλη (Γ), (Πίν. 213 β), ἐξωτερικὴ ὁμοῦ ἀσφαλῶς εἰσοδος τοῦ βυζαντινοῦ κάστρου ἀπὸ τοῦ βορείου λιμένος. Ἡ πύλη ἐνισχύεται βορειόθεν ὑπὸ ὀγκώδους τετραγώνου πύργου χαρακτηριζομένου ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἀφθονον χρῆσιν ἀρχαίου ὑλικοῦ, καθ' ὅμοιον δὲ τρόπον συνεχίζεται τὸ τεῖχος καὶ ἀφοῦ καμφθῇ, κατ' ὀλίγον, πρὸς τ' ἀνατολικά, ὅπου μακρόθεν ἐντυπωσιάζει ἡ μαρμαροπερίβλητος ὄψις τοῦ⁶ (Πίν. 213 δ). Ἐ-

σωτερικῶς τὸ τεῖχος τοῦτο συνδέεται πρὸς τὴν κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν (καὶ τὸ ταπεινότερον σημείον τοῦ ἀρχαιοτέρου περιβόλου) ἰδρυμένην δεξαμενὴν (Δ), ὅπου ἀφθονος καὶ πάλιν ἡ χρῆσις ἀρχαίου ὑλικοῦ, ἐνῶ ἡ πυλὶς πλαισιούται ἄνω μετὰ τὸ χαρακτηριστικὸν βυζαντινὸν κεραμοσυγκολλητικὸν κόσμημα (Πίν. 213 α).

Διεπιστώθησαν οὕτω εἰς ἓνα τομέα αἱ τρεῖς κύριαι οἰκοδομικαὶ περίοδοι τοῦ κάστρου καὶ ἐπεβεβαιώθη καὶ ἐκ τῆς κατασκευαστικῆς ἀλληλουχίας ἐν, καὶ λογικῶς ἐξαγόμενον, γνωστὸν καὶ ἐξ ἄλλων περιπτώσεων (βλ. σημ. 5), χρονολογικὸν τεκμήριον· ἡ ἀφθονωτέρα χρῆσις ἀρχαίου ὑλικοῦ, συνδεομένη πάντοτε μετὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν καὶ δὴ μετὰ τὰς ἀρχαιοτέρας φάσεις τῆς.

Σαφῶς ἐπίσης διακρίνονται αἱ τρεῖς οἰκοδομικαὶ περίοδοι καὶ κατὰ τὴν διαμετρικῶς ἀντιθέτον γωνίαν τοῦ κάστρου, νοτιοανατολικῶς, ἐκεῖ ὅπου σφηνοειδὴς περίβολος ἐνισχυόμενος ὑπὸ πέντε πύργων σχηματίζει, εἰς τὸ ὑψηλότερον σημεῖον ὅλου τοῦ κάστρου, τὸν ὀχυρωματικὸν πυρῆνα τοῦ I (keep, donjon).

Ἐκ τῶν πέντε πύργων ὁ μεσαῖος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (Πίν. 214 α) χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ ἐντετελισμένον οἰκόσημον⁷ εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Γατελούζων. Ἐκ τοῦ ἀδιασπάστου τρόπου συνδέσεως, τῆς τοιχοδομίας καὶ τῆς ὅλης κατασκευῆς, σύγχρονοι θεωρητέοι καὶ οἱ λοιποὶ πύργοι. Διάφορος ὁμοῦ, ἐπενδεδυμένη ὅλη διὰ μαρμάρων, εἶναι ἡ ὄψις τῆς ἀνατολικῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου, ἡ ἀποτελοῦσα καὶ τὴν βάσιν τῆς ἀκωκῆς τῆς σφηνῆς. Ἡ κορυφὴ δὲ αὕτη τῆς σφηνῆς τοῦ περιβόλου, ἡ πρὸς ἀνατολὰς βλέπουσα, σχηματίζει ἐσωτερικῶς πολυτελές, καί, διὰ τὰς συνθήκας τοῦ φρουρίου, εὐρύχωρον διώροφον ἴσως ἄλλοτε διαμέρισμα συγκείμενον ἐκ προθαλάμου καὶ αἰθούσης μετὰ παράθυρον πρὸς νότον πλαισιωμένον διὰ μαρμάρου.

Ἡ καιρία θέσις καὶ ἡ σχετικὴ πολυτέλεια τοῦ διαμερίσματος ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἐδῶ εὐρίσκεται ἡ ἐπισημοτέρα κατοικία τοῦ κάστρου· ἂν δὲ ἡ μαρμαρίνη ἐπένδυσις τοῦ τοίχου δὲν ἀποτελεῖ ἀπατηλὸν τεκμήριον, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὸ σημεῖον αὐτὸ ὡς ὑπόλειμμα τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ἐνσωματωθὲν εἰς τὴν κατόπιν ὑπὸ τῶν Γατελούζων γενομένην ἐπέκτασιν πρὸς δημιουργίαν ὀχυρωματικοῦ περιβόλου.

Ἐντὸς τοῦ περιωρισμένου τούτου χώρου προσετέθη καὶ τῆς οἰκοδομικῆς τῶν Τούρκων δραστηριότητος δείγμα· εἶναι δὲ τοῦτο σειρὰ δωματίων κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν ἔχουσα πρὸ αὐτῆς

4. Ἐ. ἄ. ἀριθ. 3.

5. Πρβλ. K. Andrews, Castles of the Morea, Princeton 1953, 220-221 καὶ σ. 86 εἰκ. 91, 121-122, 123, 129 εἰκ. 138 καὶ 144.

6. Σημειωτέα ἡ στενὴ ὁμοιότης τοῦ τομέως τούτου πρὸς τὸ βόρειον τεῖχος τοῦ κάστρου τῶν Πατρῶν, Andrews Ἐ. ἄ. 126 εἰκ. 144.

7. Hasluck Ἐ. ἄ. ἀριθ. 8.

στοάν εκ χαμηλῶν πεσσῶν στηριζόντων ὀξυκόρυφα τῶσα (Πίν. 212 δ), ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα χαρακτηρίζοντα καὶ τὸν Μενδρεσέν (Θ) τοῦ κάστρου ⁸.

Τὰ δωμάτια μετὰ τῆς στοᾶς πατοῦν ἐπὶ ὑψωμένου ἐπιπέδου, ὑπ' αὐτὰ δὲ σχηματίζονται ἰσάριθμοι ἀποθήκαι. Ἡ εἰς τὸ ἀνώγειον ἀνάβασις τελεῖται διὰ κτιστῆς διπλῆς λιθίνης κλίμακος ἐχούσης ἀνά ὀκτῶ ἀναβαθμοὺς καθ' ἑτέραν πλευράν. Ἡ κλίμαξ εἶναι κατὰ τοῦτο ἐνδιαφέρουσα, ὅτι εἰς αὐτὴν ἔχει ἐντειχισθῇ τεμάχιον ἐπιγραφῆς λατινικῆς, ἐξ οὗ βεβαιοῦται ἡ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν κατασκευὴ τῆς. Ἡ ἐπιγραφή ⁹ μνημονεύει τὴν οἰκοδόμησιν *loggia* ὑπὸ τοῦ τελευταίου τῶν Γατελοῦζων, τοῦ Νικολάου, τὸ 1460, δύο μόλις ἔτη πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς Μυτιλήνης (καὶ ὅλης τῆς νήσου). Τὴν *loggia* ἴσως ταύτην διεδέχθη ἡ συγγενὴς τουρκικὴ κατασκευὴ τῶν διὰ προστώφου ἐφωδιασμένων δωματίων, ἅτινα καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς πυριτιδαποθήκη.

Διεπιστώθησαν οὕτω εἰς δύο σημαντικοὺς τομεῖς αἱ τρεῖς κύριαι οἰκοδομικαὶ περίοδοι τοῦ κάστρου. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐνωρὶς ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τῆς βασιλείας ἡδὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ πῦθανός, εἶχε κτισθῇ, κατὰ μέγα μέρος μετ' ἑτοιμον ἀρχαῖον ὕλικόν, ἓν σημαντικὴς ἐκτάσεως κάστρον. Ὁ πρῶτος Γατελοῦζος, ὁ Φρατζέσκος, δέκα μόλις ἔτη μετὰ τὴν ἐν τῇ νήσῳ ἐγκατάστασίν του, ἐνισχύει τὸ ὑπάρχον (καὶ παλαιὸν ἡδὴ) φρούριον μετ' σημαντικὰς προσθήκας, ὡς ὁ περὶ τὴν βορειοδυτικὴν πύλην προμαχῶν, ὅστις ἐββαίνεν βορειότερον, ἐξικνούμενος τουλάχιστον μέχρι τοῦ κεκλιμένου νῦν ἐξαγωνικοῦ πύργου ¹⁰ (Πίν. 214 β). Δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ἂν αὐτὸς οὗτος ὁ Φρατζέσκος ἦ εἰς τῶν διαδόχων του ἀνήγειρε τοὺς πύργους τοῦ κεντρικοῦ περιβάλλου, τὸν ὅποιον ὁ τελευταῖος ἐξ αὐτῶν, ὁ Νικόλαος, δεικνύων ὑπέρμετρον, ὡς ἐκ τῶν ὁστέρων κρίνομεν, αἰσιοδοξίαν, ἐκόσμηι δι' ἐξωστῶν τὰς παραμονὰς τῆς τουρκικῆς εἰσβολῆς.

Τελευταῖοι οἱ Τοῦρκοι προβαίνουν εἰς σημαντικὰς προσθήκας. Πρὸς βορρᾶν περικλείουν ἐντὸς

τῶν ὀχυρώσεων ὅλην τὴν πρὸς τὴν θάλασσαν ὑπὸ τοὺς ἀποτόμους βράχους τῆς βορείας πλευρᾶς ταπεινότεραν ἑκασιν σχηματίζοντες οὕτω τὸ Κάστρον (Κ). Βορειοδυτικῶς ἐνισχύουν τὴν ἐκεῖθεν εἰσοδὸν εἰς τὸ κάστρον ἀνεγείροντες τὴν Ὀρτά-Καπού, τὴν ὁποίαν ἐνσωματώνουν εἰς νέαν γραμμὴν ἀμύνης μετ' πρόσθετον ἐξωτερικώτερον τεῖχος, ἐκτεινόμενον πρὸς νότον, καὶ παράλληλον προτείχισμα, δημιουργοῦντες οὕτω καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης, τῆς δυτικῆς, καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς καὶ νοτίου ἐν συνεχείᾳ, ζώνην ἀσφαλείας καταχρηστικῶς ἀποκαλουμένην τάφρον, καίτοι, ἐξ αἰτίας τοῦ βραχώδους ἐδάφους, ὁ μεταξὺ ἐξωτερικοῦ τεύχους καὶ προτειχίσματος χώρος δὲν εἶναι ἐσκαμμένος εἰς βάθος, ὅπως συμβαίνει μετὰ τὸ βορειὸν τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Ἀντίστοιχος μετὰ τὴν Ὀρτά-Καπού πύλη (Μ) δημιουργεῖται μετὰ τὴν νέαν ταύτην γραμμὴν παρὰ τὸν νοτιοανατολικὸν περιβάλλον, παρὰ τὴν ὁποίαν καὶ διαρρυθμίζονται κανονιστάσια πρὸς τὴν θάλασσαν ἐστραμμένα.

Αὐτονόητον τυγχάνει ὅτι αἱ ἀνωτέρω σκιαγραφηθεῖσαι τρεῖς κύριαι οἰκοδομικαὶ φάσεις κλιμακοῦνται καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν ἐκάστης ἐκπροσωπουμένης ἐποχῆς, ἔστω καὶ ἂν συμβαίῃ ἡ μεγαλυτέρα δραστηριότης νὰ περιορίζεται εἰς ὀρισμένον χρονικὸν διάστημα. Ἀλλὰ καὶ ἡ διάκρισις τῆς συμβολῆς ἐκάστης περιόδου δὲν εἶναι πάντοτε σαφής, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀδύνατος, διότι φυσικὸν εἶναι τμήματα ἀναγόμενα εἰς ὀρισμένην ἐποχὴν νὰ ἐπεσκευάσθησαν ἢ νὰ μετεποiehthσαν εἰς μεγαλύτερον ἢ μικρότερον βαθμὸν κατὰ μίαν τῶν μεταγενεστέρων περιόδων. Ἀσφαλῶς ἡ κατάστασις τοῦ κάστρου, ὅταν τὸ παρέλαβον οἱ Γατελοῦζοι, δὲν θὰ ἦτο καὶ τόσον λαμπρὰ καὶ ἱκαναὶ ἐπισκευαὶ θὰ ἀπλητέησαν, οἱ δὲ Τοῦρκοι θὰ ἠναγκάσθησαν νὰ προβοῦν εἰς μεγάλης ἐκτάσεως ἐπισκευὰς μετὰ τὰς σημαντικὰς, ἄνευ ἀμφιβολίας, ζημίας τῆς ἰδίας τῶν πολιορκίας. Ἀλλὰ καὶ αἱ φθοραὶ πολυχρονίου διαμονῆς τετρακοσίων πεντήκοντα ὅλων ἐτῶν οὐκ ὀλίγας ἀφορμὰς μεριμνῶν θὰ παρέσχον εἰς τοὺς κυρίους τοῦ τόπου. Πολλὰ τῶν ἐπεμβάσεων τούτων εὐχερῶς διακρίνονται ἐκ τῆς διαφορῆς, καὶ κατὰ κανόνα προχειροτέρας, μετ' μικροτέρους καὶ μᾶλλον ἀκανονίστους λίθους, τοιχοδομίας τῶν (Πίν. 213 β).

Χαρακτηριστικὸν δὲ δείγμα μετασκευῆς προκληθείσης ἐκ τῆς ἀνάγκης προσαρμογῆς πρὸς τὰς νέας πολεμικὰς συνθήκας ἀποτελεῖ ἡ ὑπὸ τῶν Τούρκων προσθήκη κανονιστάσιον εἰς τὸ ἀμέσως πρὸς νότον τοῦ προμνησθέντος ἐξαγωνικοῦ πύργου τμήμα τοῦ δυτικοῦ τεύχους, τὸ ὅποιον

8. Α. Κ. Ὀρλάνδος. Ὁ Μενδρεσέν τοῦ κάστρου τῆς Μυτιλήνης, Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος 8 (1929) 121-128 εἰκ. 1 καὶ 3.

9. Νέος Ἑλληνομνήμων 8 (1911) 94-95 (καὶ 7 (1910) 342-343)· πρβλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 3.

10. Ἡ ἀπόδοσις τοῦ πύργου εἰς τοὺς Γατελοῦζους, τεκμηριωμένη καὶ ἀπὸ τὴν διακρίνουσαν καὶ τοὺς πύργους τοῦ κεντρικοῦ περιβάλλου χαλαρὰν ἰσοδομικὴν τοιχοδομίαν (πρβλ. Πίν. 212 γ) βεβαιοῦται ἐκ τοῦ ἐντειχισμένου ὀψηλά ἐπὶ τῆς μεσαίας πλευρᾶς οἰκοσῆμου (Hasluck ἑ.ἀ. ἀρ. 1) μόλις διακρινόμενον εἰς τὴν φωτογραφίαν τοῦ Πίν. 214 β.

μέχρι τοῦ ὕψους τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης τοῦ διατηρεῖ ἀνέπαφον τὴν ἀρχικὴν, εἰς τοὺς Γατελοῦζους ἀναγομένην, ὄψιν τοῦ.

ΛΗΜΝΟΣ

Κατὰ τὴν ἀνέγερσιν συνεταιριστικοῦ τυροκομείου πρὸς τὰ δυτικὰ τῆς πόλεως ἀνευρέθησαν δύο ἀρχαῖοι τάφοι, ὧν ὁ εἰς ἐντὸς πίθου, ὁ δ' ἑτερος ἐντὸς σαρκοφάγου μὲ τέσσερα μικρὰ ἀττικά ληκύθια τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. καὶ λευκὴν ληκύθον ἄνευ παραστάσεως, καθὼς καὶ σκύφον τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἐρευνηθέντες ὑπὸ τοῦ ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων Χρ. Ντούμα.

Εἰς τὸ νεοῖδρυθὲν Μουσεῖον τῆς Λήμνου παρεδόθησαν προσέτι δύο μελανόμορφα ἀττικά ἀγγεῖα τῶν περὶ τὸ 500 χρόνων, ἐκ τάφων ἀσφαλῶς καὶ ταῦτα προερχόμενα καὶ εἰς τὴν ἴδρυσιν πιθανῶς τῆς ἀθηναϊκῆς ἀποικίας ἀναγόμενα.

ΣΕΡ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ

*

LAVORI NELL' ISOLA DI LEMNO

Durante l'anno 1960 la Scuola ha contribuito, d'accordo con la Direzione alle Antichità del Governo ellenico, all'ultimazione del restauro e alle rifiniture della graziosa palazzina (Tav. 213 e), situata presso al mare nella capitale dell'isola di Lemno, Myrina, già prima della guerra destinata ad accogliere il Museo ove ospitare i trovamenti degli scavi italiani nell'isola; effettuato il necessario consolidamento dei pavimenti, si è fornito l'edificio di tutte le vetrine occorrenti per l'esposizione dei materiali archeologici. La Direzione del Museo Nazionale di Atene, d'accordo con la Direzione delle Antichità, ha consentito a far confluire al Museo tutti i trovamenti degli scavi italiani ancora rimasti nei depositi di Atene e che non riteneva poter esporre ivi al pubblico; inoltre, a cura dell'Ispettore delle Antichità Doumas si sono concentrati nel Museo di Myrina i materiali provenienti da Imbro, e altri, che in tempi precedenti erano stati raccolti nel Museo di Mitilene. Una missione, capeggiata dal Prof. Luigi Bernabò Brea, Soprintendente alle Antichità della Sicilia Orientale, è stata invitata dalla Scuola a recarsi a Lemno, per attendere al completamento dei restauri dei materiali della città preistorica di Poliochni, e di quelli della città tirrenica di Efestia, nonché del Santuario dei Kabiri a Chloi, curare il tras-

porto di tutti i materiali da Kaminia a Myrina e provvedere all'esposizione di detti materiali entro al Museo. La missione comprendeva, oltre al Prof. Bernabò Brea, la Sig. na Madeleine Cavalier, il restauratore Gaetano Bottaro e l'Assistente-Disegnatore D'Angelo, tutti della Soprintendenza di Siracusa; tutti i membri si sono trattenuti nell'isola dalla metà di Giugno fino ai primi di Novembre, meno il Prof. Bernabò Brea che ha raggiunto la missione verso la metà di Luglio. L'ordinamento dei materiali, ispirato a un severo criterio scientifico, ha tuttavia curato l'armoniosa ed efficace esposizione al pubblico e cercato di facilitare la comprensione anche ai non specialisti mediante piante dello scavo, fotografie, sezioni e cartelli esplicativi. Nel pianterreno l'atrio è destinato alle sculture in pietra e alle iscrizioni, le sale attorno ai materiali della civiltà tirrenica e di quella ellenica da Efestia, mentre una saletta raccoglie le antichità rinvenute nella città di Myrina e un'altra i rinvenimenti del Kabirion di Chloi; il primo piano è tutto dedicato ai materiali preistorici di Poliochni. Dietro al Museo un ben ordinato magazzino-laboratorio conserva i frammenti di materiali non ancora restaurati o non esponsibili. L'inaugurazione ufficiale del Museo è avvenuta il 20 Aprile 1961 con partecipazione di tutte le autorità religiose e civili di Lemno e della capitale della provincia Mitilene, del Direttore della Scuola e del Prof. Bernabò Brea, è stata inoltre onorata dalla presenza del Ministro alla Presidenza del Governo Greco S.E. Tsatsos, del Direttore alle Relazioni Culturali del Ministero degli Esteri ellenico A.S. Beinoglou, dall'Ambasciatore d'Italia ad Atene S.E. Mario Conti, dall'Ambasciatore S.E. Giulio Del Balzo, Direttore Generale alle Relazioni Culturali del Ministero degli Esteri, del Direttore Generale alle Antichità greche Giovanni Papadimitriou e del Direttore Generale alle Antichità e Belle Arti del Ministero Italiano della Pubblica Istruzione, Bruno Molajoli.

DORO LEVI

*

EXCAVATIONS AT CHIOS

(1952 - 1955)

From 1952 - 5 excavations were made in Chios. Soundings on a limited scale on the Kofina ridge on the north edge of the ancient

city produced graves of the Late Hellenistic and Early Roman periods together with Archaic and later deposits (J.K. Anderson, BSA (1954) p. 123 f.). In 1952 excavations were also begun by M.S.F. Hood at Emporio on the south coast of Chios. These were continued from 1953 - 5 by Hood and J. Boardman. The main objective was a large Prehistoric settlement by the harbour with occupation ranging from Early Neolithic to the very end of Bronze Age. An Early Christian Basilica church on the edge of the Prehistoric site was also explored. This was found to have stood on the site of an earlier sanctuary with an interesting apsidal temple built in the early 5th century B.C. In early Christian times the hill by the harbour with the Prehistoric settlement was defended by a wall with towers. This fortified town was destroyed in the time of the Arab invasions towards the end of the 7th century A.D. A number of houses were cleared in a town of the Archaic period high on the slopes of Mount Profitis Elias north of the harbour. A small temple of Athena inside the walled acropolis above the town was also cleared. Isolated Classical farm houses at Pindakas north of Emporio and at Delfinion on the north-east coast of the island were examined by J. Boardman (BSA 51 (1956) p. 41 f.; 53 - 4 (1958 - 9) p. 295 f.). At Delfinion the site of the Athenian Camp during the Peloponnesian War was identified.

SINCLAIR HOOD

*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

Εισαγωγικά : Τῆς Δ' Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων προΐστατο ὁ Ἐφορος κ. Ἑμμ. Χατζηδάκης ἀπὸ τοῦ ἔτους 1949. Τὴν Ἐφορείαν ἀπασχόλησαν ἡ διάσωσης τῶν τειχῶν τῆς Μυτιλήνης καὶ Χίου, καὶ ἡ στερέωσις τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Νέας Μονῆς.

Ὁ Ἐφορος περιώδευσεν εἰς Μυτιλήνην ἐξετάσας τὸ Φρούριον, τὰ ἱστορικὰ μνημεῖα καὶ τοὺς ναοὺς τῆς πόλεως, καταγράψας καὶ πλείστας σημαντικὰς εἰκόνας μὲ τὰς ὑπογραφὰς τῶν ζωγράφων Ἀγγέλου Χίου, Ἰακώβου θύτου, Μουράτ, Μάρκου Τρουληνοῦ (1646) κ.ά. Ὁ Ἐφορος ἐπεθεώρησεν ἐπίσης τὰς Μονὰς Περιβολῆς, Λειμῶνος καὶ Μυρσινιωτίσσης καταγράψας κειμήλια, εἰκόνας καὶ χειρόγραφα, καθὼς καὶ τοὺς ναοὺς τῶν χωρίων

Χάλικα, Μώρηα Θερμῆ, ὅπου ἡ Παναγία Τρουλωτῇ (δίστυλος ἑλλαδικὸς σταυροειδὴς τύπος), Ἀνεμώτια (ναὸς Ἀγίου Γεωργίου μὲ τοιχογραφίας τοῦ 1702, ἔργον Ἰωάννου Χοματζᾶ Χίου), Τζήθρα (ναὸς Ἀγ. Νικολάου μὲ τοιχογραφίας τοῦ 1543), Ἀντισσα (ναὸς Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου μὲ εἰκόνα τοῦ Μ. Δαμασκηνοῦ—βλ. Κρητ. Χρονικά, τ. 10 (1956) σ. 287 πιν. ΚΗ1—καὶ ἄλλας καλῆς τέχνης, ὡς καὶ ἀξιόλογα ἄμφια), Καλλονὴ (ναὸς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς· ὠραῖον τέμπλον μὲ εἰκόνας τοῦ Ἀθανασίου Ἰωάννου τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν (1769) καὶ ἄλλας παλαιότερας εἰκόνας).

Κατὰ τὸ 1952 ἐστερεώθησαν ἐν Χίῳ ψηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς διὰ τοῦ Ἰταλοῦ μουσειωτοῦ κ. Τότῃ καὶ τοῦ καλλιτέχνου συντηρητοῦ τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης κ. Κουτσουρή, τῇ ἐπιβλέψει τοῦ Ἐφόρου.

Κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος συνεχίσθη ἐν Χίῳ ἡ ἐργασία στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Νέας Μονῆς διὰ τῶν τεχνιτῶν Δ. Σκόρδου καὶ Βάρβογλη, τῇ ἐπιβλέψει τοῦ Ἐφόρου.

Τῷ 1958 ὁ Ἐφορος ἐπισκεφθεὶς τὴν Μήλον ἐξήτασε τὰς ἀνάγκας καὶ τῶν αὐτόθι κατακομβῶν καὶ πολλῶν παλαιῶν ἐκκλησιῶν τῆς νήσου.

Τῷ 1959 ἐγένοντο ἐν Χίῳ διὰ τοῦ ἐκτάκτου ἐπιμελητοῦ κ. Ἀντων. Στεφάνου ἐργασίαι περιφράξεως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τοῦ φρουρίου καὶ ἀναστηλώσεως αὐτοῦ.

Ὁ Ἐφορεύων τῆς Δ' Περιφέρειας κ. Καλοκύρης, ἀπὸ Ἰουνίου 1959 περιώδευσεν εἰς Χίον, Νάξον καὶ Ἀμοργὸν ἐξετάσας τὰς ἀνάγκας τῶν μνημείων αὐτῶν.

Κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος ὁ Ἐφορεύων μεταβάς εἰς Λέσβον διεπίστωσεν ὅτι ἡ ἀποκαλυφθεῖσα βασιλικὴ ἐν Καρυαῖς Θερμῆς εἶναι ὄντως παλαιοχριστιανικὴ. Ὡσαύτως διεπίστωσεν καὶ ἑτέραν βασιλικὴν ἐν Θερμῇ.

MAN. XATZHAAKHIS

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΔΗΛΟΣ

Κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ἔτη συνεχίσθησαν αἱ ἐργασίαι συντηρήσεως τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων καὶ μικρῶν ἀναστηλώσεων κατὰ τὸ σύστημα, ἡ σκοπιμότης τοῦ ὁποῖου ἀνεγνωρίσθη καὶ εἰς BCH 1959, 567. Τὸ πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως περιέλαβε ὅλας τὰς οἰκίας τῆς συνοικίας τοῦ θεάτρου — insulae II, III, IV, VI — καὶ κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ἤδη ὡς

περατωθείσαι. Περαιτέρω έπεξετάθησαν εις τὰ ιερὰ τῶν ξένων θεῶν καὶ εις τὰς οἰκίας τῆς συνοικίας τοῦ Ἴνωποῦ. Ἦρχισεν ἐπίσης ὁ καθαρισμὸς τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἴνωποῦ, ἀλλ' ἡ ἐργασία παρέστη ἀνάγκη νὰ διακοπῇ, μέχρις ὅτου ἐξευρεθῇ τρόπος ἀποχετεύσεως τῶν ἀφθόνως ἀναβλυζόντων ὑδάτων. Ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι ἐνηργήθησαν εις μικρὰν κλίμακα, κυρίως εις τοὺς τοίχους τῶν οἰκιῶν, διὰ νὰ καταστῇ σαφέστερον τὸ διάγραμμα, καὶ τὸ ἀνάλημμα τοῦ Σεραπείου Γ.

Εἰς τὴν *insula III* κατὰ τὴν τακτοποίησιν τῶν πλακῶν τοῦ δρομίσκου (*ruelle*) δ' ἀνευρέθησαν ἐντὸς τοῦ ἐδάφους εις μικρὸν βάθος ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν 34 ἀργυρὰ ἀττικά τετράδραχμα τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος.

Ἐν τῷ Μουσεῖῳ Δήλου, ἤρχισε διὰ τοῦ γλύπτου κ. Σ. Τριάντη ἡ ἀνιδρύσις ἐπὶ βάθρων τῶν ἀγαλμάτων τῆς ἀρχαϊκῆς αἰθούσης.

ΠΑΡΟΣ

Κατὰ τὴν ΒΑ παρυφὴν τοῦ συνοικισμοῦ Παροικιάς, ἐνθα ἔχει ἤδη διαπιστωθῇ ἡ ὑπαρξίς νεκροταφείου ἑλληνιστικῶν-ρωμαϊκῶν χρόνων (*AM* 1901, πίν. 10), κατὰ τὰς ἐργασίας ἐκβαθύνσεως τῆς κοίτης τοῦ διαρρέοντος τὴν περιοχὴν χειμάρρου, ἀπεκαλύφθησαν τέσσαρες μικροὶ κιβωτιόσχημοι τάφοι. Οἱ δύο τούτων περιεῖχον ὡς κτερίσματα 17 ἐν συνόλῳ μικρὰ ἀγγεῖα, ὃ εἰς τοῦ 6ου καὶ ὃ ἄλλος τοῦ 4ου αἰῶνος. Εἰς τὸν ἀρχαϊκὸν τάφον εὐρέθησαν ἐπίσης εἰς χρυσοῦς δακτύλιος, ἐν ἀργυροῦν ψέλλιον καὶ ἐν ἀργυροῦν ἐπίσης ἀσπίδιον. Εὐρέθησαν πρὸς τούτοις τρεῖς μαρμαρίνοι τεφοδόχοι καὶ μία σαρκοφάγος ἄνευ κοσμήσεως ἢ ἐπιγραφῆς. Κατόπιν τούτου ἀνεσκάφη δοκιμαστικῶς εἰς βάθος μικρὰ ἑκτασις 3 X 3 μ. Ἀπεκαλύφθη μία ταφὴ «ἐγχυτρισμοῦ» καὶ τὸ κρηπίδωμα τάφου ἐκ καλῶς ἐξεργασμένων λίθων, οἵτινες ἐξήχθησαν, διὰ νὰ ἀνασυγκροτηθῇ ἐν τῇ αὐτῇ τοῦ Μουσείου. Ἰσως ἡ σαρκοφάγος ἀνήκει εἰς τὸ κρηπίδωμα τοῦτο κατὰ τὸν γνωστὸν ἐν Πάρῳ τύπον (πρβλ. *JdI* 1937, 67, εἰκ. 12). Εὐρέθησαν ἐπίσης ὄστρακα μελανομόρφων καὶ ἀρκετὰ τεμάχια μηλιακῶν ἀγγείων. Ἀλλὰ τὸ σημαντικώτερον εἶναι ὅτι κατὰ τὴν βάσιν τοῦ κρηπιδώματος εὐρέθη μαρμαρίνη ἐπιτύμβιος στήλη (Πίν. 215), ἥτις χρονολογεῖται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰῶνος καὶ μαζὺ μὲ τὸ ἐπιτύμβιον τῆς Κιμῶλου (*Festschrift Schuchhardt* 131) ἀποτελοῦν τὰ παλαιότερα γνωστὰ παραδείγματα τοῦ εἶδους. Εἰς ταπεινὸν ἀνάγλυφον καὶ ἐν μέρει διὰ χαράξεων εἰκονίζεται γυναικεία μορφή καθήμενὴ ἐπὶ θρόνου· φέρει πέπλον μὲ βραχείας χειρίδας καὶ ἔχει τὰς χεῖρας

καθειμένας κατὰ μῆκος τοῦ σώματος· ὑπεράνω τῆς παραστάσεως ὑπάρχει ταινία μὲ σειρὰν ἐγχαράκτων ζητοειδῶν γραμμῶν. Τὸ ὕψος τῆς στήλης εἶναι 1,19 καὶ τὸ πλάτος 0,46 μ. Περισσότερον πρὸς Β. ἤλθον εἰς φῶς πέντε στήλαι ἐκ μαρμάρου, ὁμοίαι πρὸς ἀλλήλας καὶ φέρουσιν τὴν ἐπιγραφὴν :

ΟΡΟΣ ΧΩΡΙΟ
ΙΕΡΟ ΑΠΟΛΛΩ
ΝΟΣ ΔΗΛΙΟ

Γράμματα τοῦ β' ἡμίσεος 5ου αἰ. ὕψος στήλων 1,00, πλάτος 0,36 μ.

Ἐν συνεχείᾳ καὶ πρὸς τὸ μέρος τῆς θαλάσσης ἀνεφάνη τοῖχος ἐκ πλακοειδῶν λίθων, ὅστις βαίνει ἐκ Β. πρὸς Ν. καὶ σφύζεται εἰς μῆκος 3,50 μ., κατόπιν διακόπτεται καταστραφεῖς. Εἰς τὴν ἐρευνηθεῖσαν εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ μικρὰν ἑκτασιν ἀπεκαλύφθησαν ἐντὸς τῆς ὑπὲρ τὸν τοῖχον ἐπιχώσεως δύο μεταγενέστεροι τάφοι. Ὁ εἰς ἡτο κατεσκευασμένος διὰ μεγάλων ὀρθογωνίων πηλίνων στρωτήρων καὶ περιεῖχεν ἐν μόνον δακρυδόχον ἀγγεῖον, ὃ ἄλλος εἶχε κτιστὰ τοιχώματα καὶ οὐδὲν κτέρισμα. Ἀλλὰ διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τάφου εἶχε χρησιμοποιηθῇ παλαιότερον ὑλικὸν καὶ οὕτω εὐρέθη μετὰ τῆς βάσεως ὄραία μαρμαρίνη ἐπιτύμβιος στήλη τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰῶνος, φέρουσα ἐπίστεψιν ἐξ ἀναγλύφου ἀνθεμίου ἐπὶ ἐλίκων· τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἀνθεμίου εἶναι ἀποκεκρουμένον, ὕψος σωζόμενον 0,915 μ. Ἐπίσης εὐρέθη καὶ ἄλλη μικρὰ στήλη φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν :

ΑΝΤΙΦΙΛΟΜΗΚΙΝΕ

Ὑψος 0,535 μ.

Ἐκ τῶν εὐρημάτων τούτων καθίσταται προφανές ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ἐξετείνετο νεκροταφεῖον ἀρχαϊκῶν χρόνων, τὸ ὅποιον ἀργότερον κατεστράφη καὶ ἐπεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ ἑλληνιστικοῦ. Ἀλλὰ παρὰ τὴν καταστροφὴν ἐνδείκνυται νὰ ἐνεργηθῇ μία εὐρυτέρας ἐκτάσεως ἀνασκαφικὴ ἐρευνα τοῦ χώρου, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἄλλα νεκροταφεῖα τῆς περιόδου ταύτης δὲν ἔχουν γίνει γνωστὰ ἐν Πάρῳ.

Μουσεῖον Πάρου. Εἰσῆχθησαν τὰ κάτωθι ἀρχαῖα:

1. Πέντε ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαί,
2. Ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος. Ἀριστερά, παρίσταται πωγωνοφόρος ἀνὴρ καθήμενος ἐπὶ θρόνου· φέρει χιτῶνα καὶ ἱμάτιον περιβάλλον ὄλον τὸ σῶμα καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς

κρατεί επίμηκες ἀντικείμενον, πιθανῶς αὐλούς. Δεξιὰ, ἴσταιται γυνὴ περιβεβλημένη χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, ὅπερ ἀνασυρόμενον καλύπτει τὴν κεφαλὴν, κατὰ τὸν τύπον τῆς Pudicitia. Ὑψος 0,50 πλάτος 0,32 μ.

3. Τὸ ἀκέφαλον ἄγαλμα Ἀρτέμιδος ἐκ τοῦ χωρίου Κώστος, βλ. AM 1901 159, ὅπερ ἐθεωρεῖτο ἀπολεσθῆν καὶ ἀνευρέθη κατὰ τὴν διάλυσιν μανδροτοιχοῦ.

Δήλιον

Πραγματοποιηθείσης ἐπὶ τέλους τῆς ἐξαγορᾶς τοῦ χώρου κατέστη δυνατόν νὰ ληφθοῦν μέτρα προστασίας καὶ συντηρήσεως τῶν ἀρχαίων ἑρειπίων. Οὕτω διελύθησαν οἱ διὰ μέσου τοῦ ἱεροῦ καὶ εἰς τὴν περίξ περιόχῃν διήκοντες μανδρότοιχοι, ἐνηργήθη περίφραξις τῆς ὅλης ἐκτάσεως καὶ ἐτακτοποιήθη τὸ ἀρχιτεκτονικὸν ὕλικόν. Ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι ἐνηργήθησαν εἰς μικρὰν μόνον κλίμακα, κυρίως εἰς τμήματα τοῦ περιβόλου καὶ εἰς τὸ πρὸς Δ. τοῦ ναοῦ ἀνδρῶν. Κατὰ τὰς ἐργασίας αὐτὰς παρουσιάσθη ἀπροσδοκῆτως πληθὺς εὐρημάτων, τὰ ὅποια εἶχον διαλάβει κατὰ τὴν παλαιὰν ἀνασκαφὴν τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, διότι φαίνεται ὅτι δὲν ἤρευνῆθη πλήρως ὁ χώρος τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ περίξ ἐκτασις. Τὰ σημαντικώτερα εὐρήματα εἶναι :

Α' Ἀρχιτεκτονικά : 1) τεμάχια γείσων, κίωνων καὶ ἐπιστυλίου, 2) δύο ἀκέραιαι τρίγλυφοι καὶ τεμάχια ἄλλων, 3) πολλοὶ ἀκροκέραμοι, 4) δύο γωνιαὶ ἀκρωτήρια κοσμούμενα δι' ἀνθεμίαν καὶ ἐλίκων.

Β' Γλυπτά : 1) τεμάχια ἐνδεδυμένου ἀγάλματος ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ὕστεροαρχαϊκῶν χρόνων, 2) τὸ ὀπισθεν τῆς κεφαλῆς μετὰ τῆς κόμης καὶ τῶν ὤμων ἀρχαϊκοῦ ἀγάλματος, 3) τὸ πρόσθιον τμήμα τοῦ κορμοῦ ἀρχαϊκῆς κόρης, 4) κεφαλὴ ἀρχαϊκοῦ λέοντος, 5) τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ τοῦ γνωστοῦ ἤδη ἀγάλματος τῆς Ἀρτέμιδος (AA 1923 - 24, 119), πρὸς τὸ ὅποιον προσαρμόζεται ἡ κεφαλὴ, ὥστε τὸ ἄγαλμα τῶρα ἀποκαθίσταται ὁλόκληρον.

Γ' Πήλινα : Μέγας ἀριθμὸς κεφαλῶν καὶ ἄλλων τεμαχίων εἰδωλίων καὶ πηλίνων ἀναγλύφων, ἅτινα χρονολογοῦνται κυρίως ἀπὸ τοῦ βου ἕως τὸν 4ον αἰῶνα. Μεταξὺ τούτων ὑπάρχουν μία ἀνδρική γεωμετρικὴ κεφαλὴ, δύο κεφαλαὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰῶνος, δύο δαιδαλικά κεφαλαί, δυστυχῶς ἐφθαρμένοι, ἀλλὰ διδακτικά διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ ρυθμοῦ εἰς τὰς Κυκλάδας καὶ ὠραία κεφαλὴ ὕστεροαρχαϊκῆς κόρης.

Δ' Ἀγγεῖα : Εὐρέθησαν ἐν ἀφθονίᾳ ὄστρακα γεωμετρικῶν ἀγγείων, ἐπίσης καὶ πολλὰ ἀρχαϊκῶν χρόνων (πρωτοκορινθιακά, κορινθιακά, μηλιακά, ροδιακά καὶ ἄττικὰ μελανόμορφα), ὀλιγώτερα δὲ τοῦ 5ου αἰῶνος (ἐρυθρομόρφων, ἀκόμη καὶ λευκῶν ἄττικῶν ἀγγείων). Τὰ γεωμετρικά ἀνήκουν κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὰς ομάδας Αα, Αβ, καὶ Αc, αἱ ὁποῖαι προσγράφονται εἰς τὴν Πάρον (E. Buschor, AM 1929, 142 κ.ε.) ἀλλ' ἀντιπροσωπεύεται ἐπαρκῶς καὶ ἡ ὁμάς Βb (Νάξος), ἐνῶ ἐλάχιστα εἶναι τὰ τῆς ὁμάδος Αd (Σίφνος).

Ε' Διάφορα : Ἀρκετὰ εἶναι τὰ χαλκὰ εὐρήματα (δακτύλιοι, πόρπαι, ἐνώτια), ἐπίσης εὐρέθησαν τρεῖς σκαραβαῖοι, εἰς σφραγιδόλιθος φέρων παράστασιν λέοντος ἀνατολικοῦ τύπου καὶ πολλὰ ἀντικείμενα ἐξ ἐλεφαντοστοῦ (πόρπαι, περίαπτα καὶ τρεῖς μικροὶ λέοντες). Ἐνδιαφέρον εἶναι πλακίδιον μετ' ἐγχαράκτου παραστάσεως γεωμετρικῆς ἐποχῆς : ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως παρίσταται λαβύρινθος, ἐπὶ τῆς ἄλλης δύο ὀρχοῦμενοι ἄνδρες καὶ ὡς παραπληρωματικά ἰχθύς, πτηνὸν καὶ ἵππος.

Τὰ ἀρχαῖα ταῦτα εὐρέθησαν εἴτε κατὰ τὴν διάλυσιν τῶν μανδροτοιχῶν εἴτε κατὰ τὰς σκαφὰς διὰ τὴν στερέωσιν τῶν κτηρίων τοῦ ἱεροῦ ἢ τὴν θεμελίωσιν τῆς περιφράξεως. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρέπει νὰ ἐπιχειρηθῇ συστηματικῶς μία συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου.

Δεσποτικόν

Εἰς τὴν παρὰ τὴν Ἀντίπαρον ἐρημικὴν νησίδα Δεσποτικὸν εἶχον ὑπὸ τοῦ Χρ. Τσοῦντα (AE 1898, 140 κ.ε.) ἐξακριβωθῇ καὶ μερικῶς ἀνασκαφῇ δύο πρωτοκυκλαδικὰ νεκροταφεῖα εἰς θέσιν «Ζουμπάρια» καὶ «Λειβάδι». Τὸ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀναπτυχθῆν ἐνδιαφέρον διὰ τὰς κυκλαδικὰς ἀρχαιότητας ὠδήγησε τοὺς ἀρχαιοκαπήλους νὰ ἐπιδοθοῦν εἰς ἐντονον τυμβωρυχικὴν δραστηριότητα, ὥστε εἰς τὰς δύο ταύτας θέσεις πολλὰ δεκάδες τάφων ἐσυλήθησαν καὶ κατεστράφησαν. Περιορισμένης ἐκτάσεως—διότι δυστυχῶς ὀλίγα πράγματα ὑπελείποντο πλέον διὰ νὰ διασωθοῦν—ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐπεχειρήθη παρὰ τῆς ὑπηρεσίας κατὰ τὸν Ὀκτώβριον 1959 εἰς θέσιν «Ζουμπάρια». Ἡ ἀνασκαφὴ, ἥτις ἐνηργήθη τῇ βοηθείᾳ τῶν ἀρχαιολόγων δδ. Φ. Παπαδοπούλου καὶ Α. Λεμπέση, ἔφερεν εἰς φῶς εἴκοσι πρωτοκυκλαδικούς τάφους (Πιν. 216 γ) καὶ ἓνα τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Οἱ πρωτοκυκλαδικοὶ τάφοι εἶχον σχῆμα τραπεζίου, τὰς πλευράς τοῦ ὁποῦ ἀπετέλουν καθέτως ἐμπεπηγμέναι πλάκες, πλὴν τῆς μιᾶς, ἥτις ἐνίοτε ἐφράσσετο διὰ τοιχαρίου ἐκ λίθων. Ἐκα-

λύπτοντο διὰ μεγάλων πλακών, ἐπὶ τῶν ὁποίων συχνὰ ἐτοποθετοῦντο καὶ ἄλλαι μικρότεραι (Πίν. 216 β). Εἰς τινὰς περιπτώσεις ἢ μία τῶν καθέτων πλακῶν, ἔχουσα ἄνω τριγωνικὴν διαμόρφωσιν, ὑπερεῖχε τῆς ἄλλης κατασκευῆς. Ὁ νεκρὸς εἶχε πάντοτε ἐνταφιασθῇ εἰς θέσιν συνεσταλμένην καὶ ἦτο κατακεκλιμένος ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ πλευροῦ μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς Δ. (Πίν. 216 γ). Ἐκ τῶν τάφων δέκα μὲν οὐδὲν κτέρισμα περιεῖχον, εἰς τοὺς ὑπολοίπους ἀνευρέθη ἀνὰ ἓν πῆλινον ἄγγειον, τέσσαρα τῶν ὁποίων ἦσαν διαλελυμένα καὶ δὲν κατέστη δυνατόν νὰ συγκολληθῶν. Σχήματα τῶν ἄγγειων εἶναι κυλινδρικά πυξίδες, ἀπίοσχημα ἄγγεα καὶ κρατηθῆσκει μεθ' ὕψηλῳ ποδὸς — πρβλ. ΑΕ 1898 πίν. 9, 1.6.18.— Ὅλα φέρουν εὐθύγραμμον χαρακτὴν διακόσμησιν καὶ ἀνήκουν εἰς τὴν ὁμάδα τοῦ Πηλοῦ. Εἰς τὴν περιοχὴν ὁμοῦ τῶν παρὰ τῶν ἀρχαιοκαπήλων συληθέντων τάφων περισυνελέγησαν καὶ ὄστρακα τῆς ὁμάδος Σύρου, — τεμάχιον τηγανοειδοῦς σκεύους κοσμούμενον διὰ σπείρας, — ὥστε ἢ ἐπὶ τοῦ Δεσποτικοῦ πρωτοκυκλαδικῇ ἐγκατάστασις φαίνεται ὅτι εἶχε μακρὰν χρονικὴν διάρκειαν.

Μικρὰ δοκιμαστικὴ ἐρευνα ἐξετελέσθη καὶ κατὰ τὴν ΒΑ. ἀκτὴν τῆς νήσου εἰς θέσιν « Μάντρα », ἐνθα πρὸ πολλῶν ἐτῶν εἶχεν ἐπιστημανθῇ ἢ ὑπαρξίς ἀρχαίου ἱεροῦ (G. Bursian, *Geographie von Griechenland* II 282). Ἀπεκαλύφθη τμημα οἰκίας ρωμαϊκῶν πιθανῶς χρόνων, διὰ τὴν οἰκοδομὴν τῆς ὁποίας εἶχον χρησιμοποιηθῇ μαρμαρίνοι πλίνθοι κτηρίου καλῆς ἐποχῆς. Ἐντὸς τῆς οἰκίας ἢ περὶ αὐτῆς ἀνευρέθησαν διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ μαρμαροῦ — τρίγλυφα, γείσα, τεμάχια κιονοκράνων, μέγα κατώφλιον — ἅτινα προήρχοντο ἐκ δωρικοῦ ναοῦ ἀρχαίων χρόνων, καὶ ἐπὶ πλέον ἐν τεμάχιον κούρου (ὁ ἀριστερὸς ὤμος μετὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ βραχίονος). Ἡ θέσις τοῦ ναοῦ δὲν κατέστη δυνατόν νὰ προσδιορισθῇ.

Ἀλλὰ καὶ αἱ ἄλλαι παρὰ τὴν Ἀντίπαρον νησίδες φαίνεται ὅτι δὲν στεροῦνται παντελῶς ἀρχαιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος. Οὕτω ἐπὶ τῆς νησίδος « Τσιμνητῆρι » παρατηροῦνται λείψανα ἀρχαίων κτηρίων καὶ περισυνελέγησαν ὄστρακα ἀρχαϊκῶν ἄγγειων καὶ τεμάχιον πίθου φέρον ἀνάγλυφον διακόσμησιν ἐκ σειρᾶς ροδάκων καὶ ἀνθεμίων ἐναλλασσομένων πρὸς ἀνθὴ λατοῦ. Ἐπὶ τῆς νησίδος « Σάλιακος » ἀπαντοῦν ἄφθονα ὄστρακα προϊστορικῶν ἄγγειων καὶ ὀψιανοὶ καὶ εἶναι ἐμφανεῖς κατὰ τόπους τοῖχοι μικρῶν κτισμάτων μαρτυροῦντες τὴν ὑπαρξίν πρωτοκυκλαδικοῦ συνοικισμού.

Ἀπὸ τὸν συνοικισμόν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τῆς Ἀντιπάρου μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Πάρου μία ἐπιτύμβιος ἐπιγραφή, τμήμα νεκροδείπνου τῆς

ὑστάτης ἀρχαιότητος καὶ δύο παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα.

ΜΗΛΟΣ

Κατὰ τὴν δημοσίαν ὁδὸν ἀπὸ Πλάκα πρὸς Πολώνια μικρὰ καθίζησις τοῦ καταστρώματος ἀπεκάλυψε τὴν ὑπαρξίν ὑπογείου νεκρικοῦ θαλάμου (Πίν. 216 δ).

Οὗτος εἶναι λαξευμένος ἐντὸς τοῦ μαλακοῦ πετρώματος καὶ ἀποτελεῖται ἐκ δύο διαδρόμων εἰς σχῆμα Γ, ὧν ὁ εἰς ἔχει μῆκος 6,12 καὶ πλάτος 1,86 μ. κατὰ μέσον ὅρον καὶ ὁ ἕτερος μῆκος 3,05 καὶ πλάτος 2,03 μ. Ἡ εἴσοδος τοῦ θαλάμου ἔχει μῆκος 1,05 καὶ πλάτος 0,93 μ., ἢ δὲ κατὰ βας γίνεται διὰ κλίμακος. Εἰς τὰς πλευράς τοῦ διαδρόμου εἶναι λαξευμένοι ἐννέα σαρκοφάγοι, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον αἱ δύο ἔχουν χρησιμοποιηθῇ διὰ ταφῆν. Τὸ ἄνω μέρος τῶν τοιχωμάτων περιθεῖται ταινία φέρουσα ἀναγλύφους κεφαλὰς κριῶν.

Οἱ δύο τάφοι ἐκαλύπτοντο διὰ πλακῶν, τῶν ὁποίων οἱ ἄρμοι εἶχον φραχθῇ διὰ πηλοῦ. Ἐπὶ τῶν καλυμμάτων τοῦ ἐνὸς τάφου εὐρέθησαν δύο μελαμβαφεῖς οἰνοχοαί, ἐπὶ τῶν τοῦ ἑτέρου μία σιδηρὰ στλεγγίς καὶ εἰς μελαμβαφῆς σκύφος· ἄλλοι δύο μελαμβαφεῖς σκύφοι ὑπῆρχον ἐντὸς κόγχης ὑπεράνω τοῦ τάφου. Ἐντὸς τῶν σαρκοφάγων εἶχεν ταφῇ ἀνὰ εἰς νεκρὸς. Τὰ κτερίσματα ἦσαν εἰς λύχνος καὶ δέκα ἐν συνόλῳ ἄγγεα ἅπαντα μελαμβαφῇ—ἐν μόνον ληκύθιον φέρει κόσμησιν δι' ἐρυθροφύρων ἀνθεμίων. Τὰ ἄγγεα χρονολογικῶς ἀνήκουν εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 4ου αἰῶνος. Αἱ διαστάσεις τῶν τάφων εἶναι 1,68 X 0,50 καὶ 1,83 X 0,55 μ.

Τοιοῦτου τύπου νεκρικοὺς θαλάμους, ἀλλὰ μικροτέρους, εἶχεν ἰδεῖ εἰς τὴν περιοχὴν Τρυπητῆς καὶ περιγράψει ὁ Ross, (βλ. I. Χατζηδάκη, Ἱστορία τῆς Μήλου 76 κ.ε.).

Παρὰ τὸ χωρίον Κώμια εἰς τὸ Α. ἐπίσης τμήμα τῆς νήσου εὐρέθη τυχαίως ταφὴ ἐντὸς πίθου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον καὶ δέκα ἔξ μικρὰ ἄγγεα, ὥς καὶ ἐν πῆλινον εἰδῶλιον πτηνοῦ, ἀρχαϊκῶν χρόνων. Τὰ ἄγγεα ταῦτα εἶναι κορινθιακά ἢ ἐγχώριοι ἀπομιμήσεις. Ἀπὸ τὴν ἰδίαν περιοχὴν περισυνελέγη καὶ ἐν ἐπιτύμβιον μὲ δύο μορφὰς ἀνάγλυφον ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Νέα ἀποκτήματα τοῦ Μουσείου Μήλου εἶναι, πλὴν εὐαρίθμων ἐπιγραφῶν :

1. Ἀναθηματικὸν ἀνάγλυφον εἰς χθόνιον ἥρωα κατὰ τὸν τύπον τῶν νεκροδείπνων. Δεξιὰ, παρίσταται πωγωνοφόρος ἀνδρική μορφή ἐξηπλωμένη ἐπὶ κλίνης, ἥτις φέρει ἱμάτιον ἀφῆνον γυμνὸν τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ καὶ κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς φιάλην, πρὸς τὴν ὁποίαν ἀνελίσσεται ὄφις. Ἀριστερά, εἰκονίζεται γυναικεία

μορφή καθυμένη επί κλισίου καὶ περιβεβλημένη χιτῶνα καὶ ἱμάτιον· διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ στρογγύλον ἀντικείμενον. Σχετικῶς καλὴ ἐργασία τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνος.

2. Ὡραία εἰκονιστικὴ κεφαλὴ ἀνδρὸς τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος.

Εἰς τὸ Μουσεῖον Μήλου κατεσκευάσθησαν νέαι προθήκαι καὶ ἐτακτοποιήθη ἡ ἐκθεσις τῶν ἀγγείων καὶ ἄλλων μικρῶν ἀντικειμένων.

ΑΝΔΡΟΣ

Εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Συλλογὴν τῆς Ἀνδρου ὑπάρχει μία ὁμᾶς πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων (Desborough, *Protogeometric Pottery* 161 κ.έ.), τὰ ὁποῖα προέρχονται ἐκ τάφων εἰς τὴν θέσιν «Ζαγορά» κατὰ τὴν ΝΔ. παραλίαν τῆς νήσου, ἔνθα πρὸ πολλῶν ἐτῶν εἶχον ἐπισημανθῆ λείψανα ἀρχαίων κτηρίων (Δ. Πασχάλη. Ἡ Ἀνδρος 72). Ἡ σημασία των ὡς ἀνηκόντων εἰς ἐκτεταμένον συν-οικισμὸν γεωμετρικῶν χρόνων ἀνεγνωρίσθη παρὰ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ν. Κοντολέοντος καὶ κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον τοῦ 1960 διὰ χορηγίας τοῦ «Ἀνδριακοῦ Ὁμίλου», ὅστις ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ φιλομούσου κ. Α. Κασιμάτη ἐργάζεται ἀόκνως διὰ τὴν προώθησιν τῶν ἀρχαιολογικῶν ζητημάτων τῆς νήσου, ἤρchiσεν ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ χώρου τῇ βοηθείᾳ τῶν ἀρχαιολόγων δδ. Α. Λεμπέση καὶ Α. Χριστοδουλοπούλου.

Ἡ Ζαγορά εἶναι μία ὑψηλὴ καὶ ἐπίπεδος ἑκτασις εἰσχωροῦσα εἰς τὴν θάλασσαν, ἡ ὁποία σχηματίζει ἐκατέρωθεν δύο μικροὺς ὄρμους, καὶ περιβαλλομένη κατὰ τὰς τρεῖς πλευράς ὑπὸ ἀποτόμων κρημνῶν. Οἱ ἀπορρώγες βράχοι, οἵτινες ὡς συνεχὲς τεῖχος περικλείουν τοὺς ὄρμους καὶ δυσχεραίνουν τὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τὴν θάλασσαν, καὶ ἡ ἐρημία τοῦ ἀνοικτοῦ ὀρίζοντος προσδίδουν εἰς τὸ τοπίον ὑποβλητικὴν μεγαλοπρέπειαν.

Ἡ ἀνασκαφὴ κατὰ τὸ πρῶτον αὐτῆς, κατατοπιστικοῦ χαρακτῆρος, στάδιον ἐπεξετάθη εἰς τρεῖς τομεῖς, εἰς τοὺς ὁποίους καὶ ἔφερεν εἰς φῶς πολλὰ εῤείπια ἀρχαίων οἰκημάτων, ἀλλὰ δὲν ἐπροχώρησε τόσον, ὥστε νὰ ἀποκατασταθῶν πλήρως τὰ διαγράμματα. Οἱ τοῖχοι εἶναι κατεσκευασμένοι διὰ πλακοειδῶν λίθων ἴχνη ἐπιχρίσματος δὲν παρετηρήθησαν. Τὰ οἰκήματα ταῦτα εἶναι εὐθύγραμμα, ἀλλὰ τὰ δωμάτια, ὡς εἶναι ἄλλωστε φυσικόν, δὲν σχηματίζουν κανονικὰ ὀρθογώνια. Τὸ μέγεθός των ἐκ πρώτης ὥψεως θὰ ἐξένιζε διὰ τὴν ἐποχὴν—τὸ ἐμβαδὸν φθάνει τὰ 50 τετρ. μέτρα—, ἐὰν καὶ εἰς τὸν γεωμετρικὸν συνοικισμὸν τῆς Σμύρνης δὲν ὑπῆρχον ἀνάλογα παραδείγματα (Ε. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens*, 9). Ἡ διάταξις τῶν δωματίων εἶναι τοιαύτη, ὥστε δὲν ἐπικοινωνοῦν μεταξύ των, ἀλλ' ἔχουν ἀνεξάρτητον εἴσο-

δον, κείμενα εἴτε κατὰ σειρὰν μετὰ τὸ μέτωπον πρὸς τὴν ἰδίαν πλευράν εἴτε τὸ ἔν ὀπισθεν τοῦ ἄλλου. Εἰς τὴν τελευταίαν περίπτωσιν εἶναι πιθανώτερον ὅτι πρόκειται χωρίσται οἰκίαι, αἵτινες συνάπτονται διὰ μεσοτοιχῶν καὶ ἀποτελοῦν εὐρύτερα οἰκοδομικά συγκροτήματα. Ἐνίοτε, ἐντὸς τοῦ κλειστοῦ χώρου τῆς οἰκίας ἀποχωρίζεται μικρότερον τετράπλευρον δωμάτιον (Πίν. 217 α). Τοιαύτη διαίρεσις καὶ ἡ παράπλευρος διάταξις τῶν δωματίων παρουσιάζει ἀναλογίαν πρὸς τὰ ἀρχαῖα οἰκήματα εἰς τὸ Ξώμπουργο τῆς Τήνου (βλ. ΠΑΕ 1952, 540 καὶ 1953, 259).

Τὰ ἀρτιώτερον σωζόμενα εῤείπια εἶναι ἐνὸς συγκροτήματος εἰς τὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ ὁψώματος, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει δύο κύρια δωμάτια, ὧν τὸ μεγαλύτερον ἔχει διαστάσεις 5,55 X 5,35 μ. καὶ τὸ μικρότερον 3,65 X 2,95 μ. Ἀμφοτέρων ἡ εἴσοδος βλέπει πρὸς Α. Πρὸ τοῦ μεγαλύτερου δωματίου ὑπάρχει ἀνοικτὸς χώρος, σχηματιζόμενος διὰ τῆς προεκτάσεως τοῦ Ν. τοῖχου εἰς μήκος 3,65 μ., ἐνθ' ἣν Β. πλευράν ἀποτελεῖ ἡ προέκτασις τοῦ ἀντιστοίχου τοῖχου κατὰ 2,40 μ. Κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τούτου ὑπάρχει πεζούλι ὕψους 0,43 καὶ πλάτους 0,50. Ἡ θύρα τοῦ δωματίου ἔχει ἀνοιγμα 1,30 μ., ἐπὶ τοῦ κατωφλίου δὲν παρατηροῦνται λαξεύσεις τὸρμων (Πίν. 217 β). Τὸ μικρότερον δωμάτιον συνάπτεται πρὸς τὸν Β. τοῖχον τοῦ προηγουμένου, ἀλλὰ κεῖται εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον. Τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας εἶναι 0,75 μ. καὶ ἀπὸ τὸ κατώφλιον λείπουν ἅλιν οἱ τὸρμοι. Τὰς παραστάδας, αἵτινες σφύζονται κατὰ χώραν, ἀποτελοῦν δύο μεγάλοι πλάκες ἐκ σχιστολίθου, τὸ δὲ δάπεδον ἦτο, ἐν μέρει τουλάχιστον, πλακόστρωτον (Πίν. 217 γ). Εἰς ἀπόστασιν 3,95 μ. ἀπὸ τὸν Α. τοῖχον, ὅπου ἡ θύρα, διήκει ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ἄλλος τοῖχος παράλληλος πρὸς αὐτόν.

Ὁ μεταξὺ τῶν δύο τοίχων χώρος κλείεται κατὰ τὴν Β. πλευράν διὰ τοῖχου, ὅστις ἀφίνει κατὰ τὸ μέσον περίπου ἀνοιγμα πλάτους 0,80 μ. Κατὰ τὴν Ν. πλευράν τὸ ἔδαφος ἀνυψώνεται καὶ βαθμίδες, ἀδρομερῶς εἰργασμένα ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, ὀδηγοῦν εἰς τὸν πρὸ τοῦ μεγαλύτερου δωματίου ἀνοικτὸν χώρον. Οὕτω σχηματίζεται κλειστός, ἀλλ' ὑπαίθριος πιθανῶς χώρος, ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποιεῖτο δι' οἰκιακὰς ἀνάγκας, καθ' ὅσον εἰς μίαν γωνίαν εὐρέθη εἰς πῖθος καὶ παρ' αὐτὸν ἔν ἄλλο μικρότερον ἀγγεῖον.

Τὰ κεραμικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφείσαν ἔκτασιν ἦσαν πῖθοι, συχνὰ μετ' ἀναγλύφου διακοσμῆσεως (μαῖανδροι, κλιμακωτὰ) καὶ ἄφθονα ὄστρακα, ἐκ τῶν ὁποίων δύνανται νὰ συγκολληθῶν ἄρκετὰ ὁλόκληρα ἀγγεῖα. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα εἴτε

είναι κοινής χρήσεως είτε φέρουν γραπτήν διακόσμησην. Ἀνάγονται εἰς τὴν τελευταίαν φάσιν τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ καὶ εἶναι κατὰ μέγα μέρος ἐγχωρίου κατασκευῆς, ἀλλ' ἀντιπροσωπεύονται καὶ αἱ ομάδες τῆς Πάρου. Ἀξίον μνείας εἶναι τεμάχιον ἀμφορέως φέρον παράστασιν ἐφορμώντων πολεμιστῶν μετ' ὀκτώσχημον ἀσπίδα. Αἱ παραστάσεις ἀνθρωπίνης μορφῆς εἶναι ἄλλως σπανιόταται εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἀγγειογραφίαν τῶν Κυκλάδων — ἄλλα γνωστὰ παραδείγματα βλ. Délos XV πίν. 43 καὶ ΠΑΕ 1939, 120.

Ὅστρακα ἀγγείων νεωτέρων τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς, πλὴν ὀλίγων τεμαχίων πῖθων μετ' ἀναγλύφου διακοσμῆσεως κατὰ τὸν ἀνατολίζοντα ρυθμόν, τὰ ὅποια περισυνελέγησαν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, δὲν εὐρέθησαν, ὥστε φαίνεται ὅτι ὁ συνοικισμὸς ἐγκατελείφθη ἐνωρὶς καὶ ὁ χῶρος παρέμεινεν ἀδιατάρακτος ἀπὸ μεταγενεστέρων ἐγκαταστάσεων.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐπίσης καὶ ἡ ἀποκάλυψις εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ ὑψώματος τῶν ἔρειπών ἐνὸς μικροῦ διμεροῦς ναοῦ, ὅστις ἔχει μήκος 10,42 καὶ πλάτος 7,55 μ. (Πίν. 217 δ). Οἱ τοῖχοι του εἶναι κατεσκευασμένοι ἐκ μεγάλων σχετικῶς λίθων, οἱ ὅποιοι πλησιάζουν τὸ ὀρθογώνιον σχῆμα, καὶ ἐμφανίζουν γενικῶς προχωρημένην τοιχοδομίαν. Ὁ σηκὸς τοῦ ναοῦ διαστάσεων 5,72 X 6,27 μ. ἔχει τὴν μεγαλύτεραν διάστασιν κατὰ τὸν ἐγκάρσιον ἄξονα καὶ ὁ πρόναος εἶναι κλειστὸς κατὰ τὴν Α. πλευράν. Εἰς τὴν θύραν τοῦ προνάου, ἥτις ἔχει πλάτος 1,17 μ., σφάζεται τὸ κάτω τμήμα τῆς μίας παραστάδος ἐκ πλακῶς σχιστολίθου. Ἐντὸς τοῦ σηκοῦ, τοῦ ὁποίου τὸ δάπεδον ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν, ὑπάρχει βωμὸς κατεσκευασμένος διὰ μεγάλων πλακῶν· μήκος ἔχει 1,78, πλάτος 1,36 καὶ ὕψος 0,34 μ.

Ὁ ἐγκάρσιος σηκὸς ἀπαντᾷ εἰς τοὺς ἀρχαϊκωτέρους ναοὺς τῆς Δήλου (Α καὶ Ε), παραδείγματα δὲ κλειστοῦ προνάου βλ. παρὰ R. Vallois, *L'architecture hellénique à Délos* IL3 κ.έ.

Ἀλλὰ τὴν στενοτέραν συγγένειαν πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ζαγοράς, ὡς πρὸς τὸν συνδυασμὸν κλειστοῦ προνάου καὶ ἐγκαρσίου σηκοῦ, ἐμφανίζει ὁ ἀρχαϊκὸς ναὸς εἰς Ἑώμπουργο τῆς Τήνου (ΠΑΕ 1952, 532 - 3). Ἡ χρονολογία τοῦ ναοῦ παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀκαθόριστος, διότι ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἐφθάσεν μέχρι τοῦ βήθους τῶν θεμελίων. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἀνάγεται εἰς τὸν 7ον αἰῶνα. Ἡ λατρεία φαίνεται ὅτι ἐξηκολούθησε καθ' ὅλην τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν, διότι ἐμπροσθεν τοῦ προνάου εὐρέθησαν ὄστρακα μελανομόρφων ἀττικῶν ἀγγείων. Εἰς ἓν τούτων εἰκονίζεται ἡ ἄρπαγὴ τῆς Θέτιδος ἀπὸ τὸν Πηλέα.

ΣΑΜΟΣ

Κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν κοινοτικῶν ἔργων ἔξωθι τοῦ χωρίου Μύλοι, ΒΔ. τοῦ Ἡραίου, ἤλθεν εἰς φῶς λαξευτὸς μυκηναϊκὸς τάφος. Εἶναι μικρῶν διαστάσεων καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ κυκλικὸν θάλαμον διαμέτρου 1,62 καὶ ὕψους 0,84 μ. καὶ δρόμον μήκους 0,84 καὶ πλάτους 0,62 μ. Ἐντὸς τοῦ τάφου εὐρέθησαν δύο σκελετοὶ καὶ τὰ ἐξῆς κτερίσματα :

1. τρεῖς χρυσοὶ ρόδακες
2. δύο χρυσᾶ ἐνώτια
3. μία χρυσὴ χάνδρα
4. δύο ψευδόστομοι ἀμφορεῖς
5. εἰς τρίωτος ἀμφορίσκοι
6. τρεῖς μακρόλαιμοι ἀμφορίσκοι, ὧν οἱ δύο φακοειδοῦς τύπου
7. πολλὰ πλακίδια ἐκ κυανῆς ὑαλομάξης μετὰ ποικίλων διακοσμητικῶν θεμάτων κλπ.

Τὰ ἀγγεῖα φέρουν κόσμησιν ἀποτελουμένην ἐκ λεπτῶν γραμμῶν καὶ πλατυτέρων ταινιῶν, ὁμοκέντρων τόξων καὶ ἐσχηματοποιημένων ἀνθέων· χρονολογικῶς ἀνήκουν εἰς τὴν ΥΕ IIIA. Πρόχειρος δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ πρὸς ἐξακρίβωσιν τῆς τυχόν ὑπάρξεως καὶ ἄλλων τάφων ἀπέβη ἄκαρπος, διότι εἰς μὲν τὸν ἐλεύθερον χῶρον οὐδὲν ἀνεφάνη, περαιτέρω δὲ σχηματίζεται ὑψηλὴ ἐπιχωσις, ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐλαιών, ὥστε ἡ ἔρευνα ἦτο ἀδύνατος.

ΝΑΞΟΣ

Παρὰ τὴν δημοσίαν ὁδὸν πρὸς Ἐγγαρές, 1 χιλ. περίπου ΒΑ. τῆς πόλεως Νάξου, ὑψοῦται μικρὸς γήλοφος γνωστὸς εἰς τοὺς παλαιότερους ὑπὸ τὸ ὄνομα « Καμίνι ». Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας σχεδὸν τοῦ ἐδάφους ὁ ἐξαίρετος φύλαξ ἀρχαιοτήτων Ν. Γαβαλάς, εἰς τὸν ὁποῖον τόσα πολλὰ ὀφείλει ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῆς Νάξου, εἶχε κατὰ καιροὺς περισυλλέξει διάφορα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα. Εἰς δύο χρονικὰς περιόδους, κατὰ Νοέμβριον 1959 καὶ Δεκέμβριον 1960, ἐπεχειρήθη ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου τῇ βοηθείᾳ τῶν ἀρχαιολόγων Α. Λεμπέση καὶ Φ. Παπαδοπούλου. Αἱ πιστώσεις διετεθήσαν κατ' ἀρχάς παρὰ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ κατόπιν παρὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς ἔχουν ὡς ἐξῆς :

Εἰς τὰ πρὸς Ν. καὶ Δ. πρηνὴ τοῦ λόφου ἀπεκαλύφθησαν τρεῖς λαξευτοὶ μυκηναϊκοὶ τάφοι. Τὸ πέτρωμα τοῦ λόφου εἶναι εὐθρυπτος κιμιλιὰ καὶ δι' αὐτὸ καὶ τῶν τριῶν τάφων ἡ ὁροφὴ εἶχε καταρρεύσει καὶ παρουσιάσθησαν ἀρκετὰ δυσχέρειαι κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐργασίας.

Ὅλων τῶν τάφων ἡ εἴσοδος βλέπει πρὸς Δ. Ὁ νοτιώτερον κείμενος τάφος Α (Πίν. 218 α - γ) εἶναι ἀκανονίστου κυκλικοῦ περιπού σχήματος, διαμέτρου κατὰ τὸν ἄξονα 3,65 μ. Ὁ δρόμος ἔχει μήκος 2,50 καὶ πλάτος 1,10 καὶ ἐφράσσετο διὰ τοιχαρίου ἐξ ἀκανονίστων λίθων. Τὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου κεῖται 0,50 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν εἴσοδον. Τὰ ἀνευρεθέντα λείψανα ὁστῶν δεικνύουν ὅτι ὁ τάφος ἐχρησιμοποιήθη διὰ δύο τουλάχιστον ταφάς, ἀλλ' ἡ δευτέρα εἶχε γίνει καθέτως μετὰ τὴν καταρρευσιν τῆς ὀροφῆς. Εἰς τὸν τάφον τοῦτον διεπιστώθησαν καὶ βέβαια ἴχνη πυρᾶς καὶ ἀνθράκων, ὑπολείμματα ἴσως καθαρμοῦ.

Ὁ τάφος Β ἔχει σχῆμα περιπού τετράπλευρον καὶ δρόμον μήκους 3,75 καὶ πλάτους 1,10 μ. Εἰς τὴν δεξιάν πλευρὰν τοῦ δρόμου ὑπῆρχε τοιχαρίου μήκους 1,52 μ. ἀναλημματικοῦ πιθανῶς χαρακτηροῦς. Ἡ θύρα ἐφράσσετο διὰ μιᾶς πλακόσ. Δύο ἄλλαι μικρότεραι πλάκες ἐσημάτιζον κατῶφλιον, ἐνθὺ τὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου κεῖται 0,25 χαμηλότερον. Ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου εὐρέθησαν συγκεντρωμένα τὰ ὁστὰ ἑξ νεκρῶν, ὑπῆρχε δὲ καὶ ἐβδόμη ταφή κατὰ τὸ μέσον εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον. Ὁ τάφος Γ (Πίν. 219 α) κεῖται περισσότερον πρὸς Β., εἶναι δὲ καὶ αὐτὸς τετραπλευροῦ σχήματος, ἀλλὰ μικρότερος (μήκος κατὰ τὸν ἄξονα 2,40, πλάτος 3 μ.). Ὁ δρόμος ἔχει μήκος 3,70 καὶ πλάτος 0,85 μ., ἐφράσσετο δὲ διὰ τοιχαρίου ἐξ ἀκανονίστων λίθων. Κατὰ τὴν δεξιάν παρειὰν ὑπῆρχε καὶ πάλιν τοιχαρίου, τὸ ὅποιον τὴν φορὰν αὐτὴν ἐκλείε λαξεύμα πλάτους 0,35 μ., ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὐρέθη μία διάτρητος φιάλη — πιθανῶς πρόκειται κόγχη διὰ βρεφικῆν ταφήν κατὰ τὴν γνωστὴν καὶ ἄλλοθεν συνήθειαν (G. Mylonas, *Studies Robinson* 84 κ.ε.). Ἐντὸς τοῦ τάφου ὑπῆρχον τὰ ὁστὰ ἐνὸς μόνον νεκροῦ.

Περὶσσότερον ἰδιόρρυθμος ἦτο ἡ ταφή κατὰ τὸ πρὸς Β. πρᾶνές τοῦ ὑψώματος (Πίν. 218 δ). Ἐνταῦθα ἀπεκαλύφθη ἰσοπεδωμένη ἑκτασις, περιπού τετράπλευρος, τὴν ὁποίαν κατελάμβανε πληθος ἀγγείων πυκνῶς τοποθετημένων. Κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν παρυφήν ἐξετείνετο στρώμα πυρᾶς, μήκους 2,80 καὶ πλάτους 2,60 μ., ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον ὁστὰ μικρῶν ζώων καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς ἀγγείων, ἅτινα ὅμως πλην ὀλίγων ἐξαιρέσεων δὲν ἔφερον ἴχνη πυρᾶς. Εἰς τὴν θέσιν τῆς πυρᾶς εὐρέθησαν τὰ ὁστὰ ἀνθρωπίνου σκελετοῦ μετὰ τὴν κεφαλὴν πρὸς Δ., εἰς καλὴν σχετικῶς κατάστασιν, ὥστε φαίνεται ὅτι ὁ νεκρὸς εἶχε ταφή, χωρὶς νὰ ὑποστῇ καυσιν. Ὅλιγα ὁστὰ εἰς ἀρκετὴν ἀπ' αὐτὸν ἀπόστασιν καὶ συσσωρευμένα ὁστρακα ἀγγείων παρὰ τὸν σκελετὸν δεικνύουν ὅτι εἰς τὸν

χώρον εἶχε προηγηθῇ ἄλλη ταφή. Δυστυχῶς δὲν ἔχει ἀκόμη συμπληρωθῇ ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συγκόλλησις τῶν ἀγγείων τῆς ἀνασκαφῆς, ὥστε νὰ καθορισθοῦν αἱ λεπτομέρειαι τῶν ἐνταφιασμῶν εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν, ὡς καὶ εἰς τὰς ἄλλας περιπτώσεις.

Εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου ἀπεκαλύφθη μία παιδικὴ ταφή, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν εὐρημάτων, διότι ὁστὰ δὲν εὐρέθησαν, ἐντὸς λάκκου, τὴν μίαν πλευρὰν τοῦ ὁποίου ἐσημάτιζε τοιχαρίου μήκους 1,12· τὸ πλάτος τοῦ λάκκου ἦτο 0,80 μ.

Τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ἦσαν μέγας ἀριθμὸς ἀγγείων (ὑπὲρ τὰ ἑκατὸν πεντήκοντα) ποικίλων σχημάτων (Πίν. 219 β - ε). Τὰ συνηθέστερα σχήματα εἶναι ἀμφορεῖς διῶτοι ἢ τετράωτοι, ψευδόστομοι, στάμνοι, οἶνοχοαί, λεκάναι καὶ κύπελλα. Ὑπάρχουν ἐπίσης ὑδρίαι, πυξίδες, κέρνοι καὶ ὀλίγαι κύλικες. Δύο πῆλινα εἰδῶλια καὶ δύο πτηνόμορφοι ἄσκοι προέρχονται ἀπὸ τὸν τάφον Γ. Ὅπλα εὐρέθησαν εἰς μὲν τὸν τάφον Α ἐν χαλκοῦν ξίφος (μήκους 0,81 μ.), δύο χαλκαὶ λεπίδες καὶ σιδηροὺν ἐγχειρίδιον, εἰς δὲ τὴν πυρὰν δύο χαλκαὶ αἰχμαὶ λόγχης καὶ εἰς σαυρωτήρ. Ἀπὸ τὴν παιδικὴν ταφήν προέρχονται τέσσαρα χρυσοὶ ἐλάσματα φέροντα ἑκτυπον παράστασιν παιδός, ἀπὸ τὴν πυρὰν ἐννέα κεφαλαὶ ταύρων ἐκ χρυσοῦ ἐλάσματος καὶ ἀπὸ τὸν τάφον Γ κεφαλὴ ἐπίσης ταύρου ἐκ μελανοῦ λίθου ἐνθέτου εἰς χρυσοῦν ἔλασμα. Ἄλλα κοσμήματα ἦσαν μία χρυσοῦ ταινία ἐκ τοῦ τάφου Α καὶ περαιτέρω τρεῖς σφαγιδόλιθοι μετὰ παραστάσεις ζώων, δύο περιάπτα, περὶ τὰς πεντήκοντα χρυσαὶ χάνδραι καὶ ἄλλαι ἐξ ἡμιπολυτίμων λίθων, τρία χρυσοὶ κογχύλια, πέντε δακτύλιοι χρυσοὶ καὶ ἰσάριθμοι ἀργυροὶ κλπ. Μία χαλκὴ πόρπη εὐρέθη εἰς τὸν τάφον Α.

Τὰ ἀγγεῖα εἶναι ἐγχωρίου κατασκευῆς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χωρὶς ἰσχυρὰν ὀπτησιν καὶ φέρουν συνήθως ἀπλὴν διακόσμησιν. Χρονολογικῶς ἀνήκουν εἰς τὴν ΥΕ III Γ. Ἰδιαιτέραν ὁμάδα ἀποτελοῦν οἱ ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, τῶν ὁποίων ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται ὑπὸ πλουσίας διακοσμήσεως κατὰ τὸν πυκνὸν ρυθμὸν περιλαμβανούσης μεταξὺ τῶν θεμάτων πτηνὰ, ἰχθῦς, ὀκτάποδας, θαλασσίους ἀστέρας κ.λ.π. (Πίν. 219 β - δ). Χαρακτηριστικὸν σχῆμα εἶναι αἱ ὑδρίαι μετὰ ἡθμοειδῇ προχοῇ (Πίν. 219 ε).

Αὗται φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευον διὰ νεκρικών σπονδῶν, διότι τέσσαρες τοιαῦται εὐρέθησαν ἐξω τῶν τάφων. Μία ἐξ αὐτῶν φέρει, μοναδικὴν διὰ τὴν ἐποχὴν, παράστασιν χοροῦ (Πίν. 219 ε ἀριστερά).

Πλην τῆς ὡς ἄνω ἀνασκαφῆς ἐκαθαρίσθη καὶ ἐν ἀρχαίῳ φρέαρ ὀπισθεν τοῦ Γυμνασίου τῆς

πόλεως. Ἀνεσύρθησαν ἑκατοντάδες ἀγγείων — κυρίως οἶνοχοίαι καὶ ὑδρίαι — ἀνευ γανώματος καὶ ὀλίγα πήλινα εἰδώλια· ἐπίσης τέσσαρες μαρμάρειναι στῆλαι φέρουσιν τὴν ἐπιγραφὴν :

ΟΡΟΣ
ΟΔΟΥ

Εἰς τὸ ἴδιον μέρος εἶχον παλαιότερον εὑρεθὴ ἐπιγραφὴ ἀναθηματικὴ εἰς Δῆμητρα, Κόρην καὶ Δία Εὐβουλέα (ΑΔ 1931 - 2, παρὰρτ. 50) καὶ πλῆθος εἰδωλίων ἀρχαϊκῶν καὶ κλασσικῶν χρόνων, τὰ ὅποια ὑποδηλοῦν τὴν ὑπαρξίν ἱεροῦ εἰς τὴν περιοχὴν. Ἀπὸ τὸ ἱερὸν πρέπει νὰ προέρχωνται καὶ τὰ ἀγγεῖα τοῦ φρέατος, ἅτινα περιορίζονται εἰς ὀλίγα τυπικὰ σχήματα. Ἀλλὰ τὸ πλεόν ἀξιοσημείωτον καὶ περιέργον εὑρημα ἐκ τοῦ φρέατος εἶναι εἰς λίθος εἰς σχῆμα ὀρθογωνίου παραλληλεπίπεδου, ὅστις ἐπὶ τῆς προσθίας ὀψεως φέρει ἀνάγλυφον παράστασιν πρωτογόνου τέχνης ἐμφανίζουσαν ἐντελῶς ἐπιπέδους μορφάς, χωρὶς πλαστικὴν διαμόρφωσιν.

Παρίσταται γυμνὴ ἀνδρική μορφή τοξεύουσα πρὸς δεξιὰ καὶ ἔμπροσθεν μὲν αὐτῆς ἔλαφος καὶ λέων βαίνων ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν, ὀπισθεν δὲ ἀνωρθωμένος ὄφις. Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ἔργον τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰῶνος, ἀλλὰ σύγκρισις πρὸς ἄλλα ἰωνικά ἔργα τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἡ πηλινὴ ἀσπίς τῆς Σάμου (ΑΜ 1933, Beil. 37,3) ἢ τὸ ἐπιτύμβιον τῆς Πάρου, εἰς τὰ ὅποια γίνεται ἀκόμη αἰσθητὴ ἡ γεωμετρικὴ κληρονομία, δεικνύει ὅτι ὀλίγη συγγένεια ὑπάρχει. Ἀλλὰ καὶ ἡ πρακτικὴ σημασία τοῦ ἀναγλύφου παραμένει ἀκαθόριστος, διότι δὲν παρατηροῦνται τὸρμοι ἢ ἄλλα ἴχνη τῆς χρήσεως.

Εἰς τὸν χώρον τέλος τοῦ ἐπὶ τῆς νησίδος « Παλάτια » ἀρχαϊκοῦ ναοῦ διελύθη εἰς οἰκίσκος. Ὅστις εἶχε κατασκευασθῇ κατὰ τὰ ἔτη τοῦ πολέμου παρὰ τῶν Ἱταλικῶν στρατευμάτων κατοχῆς δι' ἀρχαίου ὀλικοῦ πολλαχῶς ὑποστάντος φθοράς.

ΝΙΚ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

*

ΝΑΞΟΣ

Ἐν Νάξῳ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἐνήργησε διὰ τοῦ Καθηγητοῦ κ. Ν. Κοντολέοντος ἀνασκαφὴν εἰς τὴν περιοχὴν ἀμέσως μετὰ τὰ κράσπεδα τοῦ λόφου τῶν Ἀπλωμάτων κ. ἄ. Σχετικῶς βλ. Ἔργον 1960 σ. 185 - 192.

*

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΙΣ ΚΕΑΝ - 1960

Μία δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ διεξήχθη εἰς τὸ ἀκρωτήριον τῆς Ἀγίας Εἰρήνης ἐντὸς τοῦ μεγάλου λιμένος τοῦ Ἀγίου Νικολάου εἰς Κέα ἀπὸ 25ης Ἰουλίου ἕως 5ης Αὐγούστου 1960. Ἡ ἔρευνα αὐτῆς τῆς τοποθεσίας ἀνελήφθη ὑπὸ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σινσιννάτι καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν. Ὁ κ. Τζὼν Κάσκη ἦτο ἐπὶ κεφαλῆς, βοηθοῦμενος ὑπὸ τῆς κυρίας Κάσκη.

Εἶναι φανερόν ὅτι ὁλόκληρον τὸ ἀκρωτήριο κατ'ὅλητον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Χαλκοῦ. Τώρα ἔχει μῆκος 150 μ. ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον καὶ περίπου 100 μ. μέγιστον πλάτος. Ἡ παραλία φαίνεται ὅτι ἔχει ὑποστῇ διάβρωσιν ὑπὸ τῆς θαλάσσης εἰς τὰ δυτικὰ καὶ νοτιοανατολικά, καὶ εἰς σύγχρονος αὐτοκινητόδρομος διασχίζει τὸ βορεινὸν τμήμα τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ. Μικρὰ ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Εἰρήνης εὐρίσκεται εἰς τὸ νότιον-κεντρικὸν τμήμα τοῦ ἀκρωτηρίου. Πλησίον ὑπάρχουν εὐκάλυπτοι.

Ἀνεσκάφησαν ἑξ τάφροι, εἰς διαστάσεων 2 μ. Χ 15 μ. καὶ οἱ ἄλλοι περίπου 2 μ Χ 5 μ. Σχεδὸν παντοῦ ἦλθον εἰς φῶς λίθιναι τοῖχοι ἀμέσως κάτωθεν τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Εἶναι καλοκτισμένοι καὶ ἔχουν οἱ περισσότεροι πλάτος περίπου 1 μ. καὶ μερικοὶ ὕψος περισσότερον τῶν 2 μ. Ἐν ἐκ τῶν ἀποκαλυφθέντων δωματίων εἶναι ἐστρωμένον μὲ μεγάλους λίθους. Εἰς ἕν ἄλλο εὐρέθησαν δύο διαδοχικαὶ στρώσεις ἐπιχώσεων εἰς ἀρκετὸν βάθος, ἐκάστη τῶν ὁποίων περιελάμβανεν ἀποθέματα ἀγγείων. Αὐτὸ τὸ δοματίον, πιθανόν ἦτο ὑπόγειον καὶ εὐρέθησαν ἴχνη κλίμακος ὁδηγούσης πρὸς αὐτό. Εἰς πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐρευνηθέντα μέρη εὐρέθησαν τοῖχοι οἱ ὅποιοι εἶχον καταστραφῇ καὶ συντρίμμια ἐκ τῶν ἄνω εἶχον πέσει ἐντὸς, προφανῶς λόγῳ σεισμοῦ. Τεμάχια χρωματισμένου κονιάματος, μὲ ἐρυθρὸν καὶ μαῦρον χρῶμα, εὐρέθησαν εἰς τὰ ἐρείπια.

Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἀκρωτηρίου παρετηρήθησαν τμήματα τείχους κυκλωπέας κατασκευῆς. Εἰς τὴν ἀκτὴν φαίνονται μεγάλοι ἄμορφοι ὄγκοι λίθων καὶ μία τάφος ἀπεκάλυψεν ἕν ἔτερον τμήμα τοῦ τοίχου μὲ ἀνατολικὴν κατεύθυνσιν. Εἶναι πολὺ πιθανόν ὅτι τὸ τεῖχος αὐτό, τὸ ὅποιον ἀντικρύζει τὸ βόρειον τμήμα τῆς ξηρᾶς, ἐχρησίμευσεν πρὸς ἀμυναν τοῦ οἰκισμοῦ εἰς τὸ ἀκρωτήριο. Ἐν ἀνοιγμᾷ εὐρέθη εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τμήμα αὐτοῦ, μικρὸν ὥς θύρα, ἀλλὰ δύναται νὰ θεωρηθῇ κατάλληλον ὥς μεγάλος ὀχετός. Τὸ ἐσωτερικὸν τμήμα δὲν ἠρευνήθη ἀκόμη.

Εἰς μίαν τῶν τάφρων κατέστη δυνατὴ ἡ εἰς βάθος ἀνασκαφὴ κάτωθεν τοῦ δαπέδου τοῦ τελευταίου κτίσματος καὶ ἡ ἀποκάλυψις τοίχων δύο διαδοχικῶν παλαιότερων κτηρίων, ὡς φαίνεται, μικροτέρων διαστάσεων.

Τὰ ἀνευρεθέντα ἀγγεῖα εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξ ἀκατεργάστου ἐρυθροῦ πηλοῦ καὶ πολὺ κακῆς ποιότητος, ἄνευ διακοσμήσεως. Περιλαμβάνονται πολλὰ μικρὰ κωνικοῦ σχήματος κύπελλα ἢ κύλικες, μικροὶ πρόχοι καὶ μεγάλοι στάμνοι. Ὑπάρχουν ἄφθονα τεμάχια πίθων. Εὐρέθησαν εἰς λύχνος καὶ τεμάχια τριῶν θυμιατηρίων. Ἐκτὸς αὐτῶν τῶν ἐγχωρίων ἀγγείων εὐρέθησαν τεμάχια Μυκηναϊκῶν ἀγγείων, ἅτινα ἐν συσχετίσει πρὸς τὰ μεγάλα τεῖχη τῶν τελευταίων οἰκοδομημάτων, δεικνύουν ὅτι ὁ οἰκισμὸς ἦνθησε κατὰ τὴν Ὑστεροελλαδικὴν II καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς Ὑστεροελλαδικῆς III ἐποχῆς. Τὰ κατώτερα στρώματα ἔδωσαν θραύσματα τεφρῶν Μινυακῶν καὶ ἀμαυροχρῶμων ἀγγείων. Κυκλαδικὰ ἀγγεῖα μὲ θαμπὰ χρώματα διακεκοσμημένα παρουσιάστησαν εἰς σημαντικὴν ποσότητα. Δὲν κατέστη βέβαιον μέχρι τοῦδε ἂν ὑπάρχουν λείψανα τῆς Πρωίμου Χαλκῆς ἐποχῆς εἰς τὴν τοποθεσίαν ταύτην.

Λείψανα ἐνὸς οἰκισμοῦ καὶ νεκροταφείου, πιθανῶς τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς ἐποχῆς ἠρευνήθησαν συντόμως εἰς τὸ ἀκρωτήριο Κεφάλαιον. Ἡ τοποθεσία ἐκεῖ ἔχει ὑποστῇ μεγάλην διάβρωσιν καὶ τὰ τεῖχη δὲν διακρίνονται εὐκόλως, ἀλλὰ ὑπάρχουν πολλὰ ἄτεχνα ἀγγεῖα καὶ πολὺς ὀψιανὸς εἰς τὴν ἐπιφάνειαν. Εἰς τάφος ἡ ὀστεοφυλάκιον ἀνευρέθη περιέχον πολλὰ τετραγυμῆνα ὀστᾶ ὡς καὶ εἰς πῖθος - τάφος μὲ κόκκαλα παιδίου.

Τὰ κατὰ τὴν προκαταρκτικὴν ταύτην ἀνασκαφὴν εὐρεθέντα ἀντικείμενα ἐτοποθετήθησαν εἰς ἀσφαλῆ καὶ καλῶς φυλασσομένην ἀποθήκην ἢ ὁποῖα εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ Προέδρου τῆς Κοινότητος, κ. Β. Ψύλλα. Ἐλπίζομεν νὰ συνεχίσωμεν τὴν ἐργασίαν εἰς μεγαλυτέραν κλίμακα κατὰ τὸ 1961.

ΤΖΩΝ Α. ΚΑΣΚΗ

*

FOUILLES À DÉLOS

De 1946 à 1949, l'exploration archéologique, progressivement reprise, a comporté tout d'abord des recherches profondes et des sondages de vérification : Palestres, terrasse des Lions et Létéon, chapelle d'Anios. Dans le sanctuaire, un lot très important d'objets my-

céniciens et géométriques a été découvert en 1946 près du temple d'Artémis ; les vestiges d'habitats mycéniens ont été systématiquement relevés.

Des recherches nouvelles ont été entreprises sur le tracé du mur de Triarius, et, dans la basse vallée de l'Inopos, a été fouillée la riche demeure dite maison de l'Hermès.

De 1950 à 1956, la fouille proprement dite a été suspendue, tandis que progressait l'étude des inscriptions, de la sculpture, de la céramique hellénistique.

En 1958, la fouille a précisé la topographie du quartier situé entre l'Aphrodision et la Rue Supérieure du Théâtre : ont été explorées deux maisons bordant cette rue ; la principale trouvaille est un grand réchaud de terre-cuite à décor plastique, qui a été publié BCH 1961, p. 479 sqq.

Au Nord de l'Aphrodision, en 1958 et 1959, une rue dallée, bordée de colonnes de granit, a été explorée sur une longueur de trente mètres : cette voie importante, orientée Ouest-Est, semble relier l'agora des Compétaliastes au quartier du haut Inopos. Une maison bordant la rue au Sud a été complètement fouillée ; les pièces d'habitation s'y ordonnent autour d'une petite cour dallée. Les vestiges de l'étage sont particulièrement intéressants : on a retrouvé de nombreux fragments de décoration stucquée. Cette maison est bordée à l'Ouest par une ruelle perpendiculaire à la rue aux colonnes ; deux boutiques riveraines de cette ruelle ont été explorées, où l'on a rencontré un très abondant dépôt de lampes et de céramique du Ier siècle av. J.C.

L'étude des inscriptions, de la sculpture, et de la céramique hellénistique a été poursuivie.

En 1957 et 1958, des travaux de nettoyage et de dégagement ont été effectués au sanctuaire extérieur d'Aphrodite, situé sur la pente Nord de la colline du Théâtre, et dont les ruines, identifiées depuis 1912 par P. Roussel, n'avaient pas été entièrement dégagées. On a pu déterminer l'emplacement des cinq oikoi mentionnés dans les textes épigraphiques ; — l'étude du temple, bien connu par les inventaires déliens, et celle de l'autel voisin, a été reprise. Les accès du sanctuaire, situés au Sud et à l'Est, ont été reconnus.

La campagne de 1960 a été consacrée à la fouille d'une habitation de grandes dimen-

sions située au Sud de la ville à 300 mètres au-dessus de la baie de Fourni. L'exploration de ce bâtiment avait déjà été amorcée en 1935-36 (v. F. Robert et J. Coupry (BCH 1935, p. 299 - 300 et 1936, p. 483).

Construite à flanc de colline, la maison s'étage sur trois paliers: le palier inférieur est occupé par des boutiques s'ouvrant sur une rue, au-dessus, on a le péristyle et l'oikos, enfin, au palier supérieur se trouve une grande salle de réception pavée en mosaïque à dessins géométriques. Le corps de bâtiment principal est flanqué, au Nord, d'une aile pourvue d'une entrée indépendante, et, au Sud, d'une autre, de construction plus rudimentaire, séparée par un large couloir du corps de logis central dans une fosse, ont été découverts deux squelettes suppliciés; et, dans les pièces d'habitation, une série de petits masques décoratifs de terre-cuite, reproduisant des types connus de la comédie nouvelle (Pl. 220).

Contrairement à l'habitude délienne, l'approvisionnement en eau n'était pas assuré par une citerne creusée sous le péristyle, mais par deux réservoirs ménagés entre le rocher auquel est adossée la maison et le mur de fond de celle-ci; un réseau de conduites assure la distribution et l'évacuation des eaux; ces conduites alimentent un nymphéum taillé dans le rocher, au niveau de la pièce pavée en mosaïque.

Dans la fosse où se rassemblaient les eaux usées, on a trouvé deux squelettes d'individus suppliciés et décapités; les bras et les jambes ont conservé les clous qui y étaient enfoncés. Il faut sans doute y reconnaître les victimes des pirates de Mithridate. Il est en effet certain que la maison a été incendiée au Ier siècle av. J.C. puis, lors d'une réoccupation tardive, vidée de tous les débris qu'elle contenait. En effet, à l'extérieur, en contre-bas de la rue qui borde la façade, au-dessus des ruines de petits magasins détruits en même temps que la maison, on a trouvé une épaisse couche de cendres contenant une grande quantité de céramique hellénistique tardive: coupes à rebord droit, vaisselle «pergaménienne», plats à cuire dont une grande marmite de 50 cm. de diamètre, des bols mégariens dont 25 ont pu être reconstitués et plusieurs réchauds dont l'un de type jusqu'alors connu seulement par des fragments.

Enfin, il faut signaler que la façade du bâtiment était ornée de reliefs de marbre ou de

poros dont plusieurs ont été retrouvés tombés au pied du mur: en particulier, un Apollon entouré de petites figures de sphinx et de nikés, et un symbole isiaque, témoignage de l'influence des cultes orientaux à Délos.

La fouille de cet ensemble a été achevée en 1961.

En 1953 a paru un album de Documents sur Les constructions antiques de Délos, illustrant l'étude de R. Vallois publiée en 1944: L'architecture hellénique et hellénistique à Délos jusqu'à l'éviction des Déliens (166 av. J.C.) Première partie: Les Monuments. En 1958 a été publié un autre ouvrage de synthèse, dû à H. Gallet de Santerre, Délos primitive et archaïque.

Des rapports sur les fouilles de Délos ont paru dans les Chroniques annuelles du Bulletin de Correspondance Hellénique. Des articles ont été publiés dans la même revue; signalons par exemple l'article de J. Tréheux et H. Gallet de Santerre, BCH 1947, p. 148 à 254, Rapport sur le dépôt égéen et géométrique de l'Artémision à Délos; et les études de J. Delorme et J. Marcadé sur l'architecture et les trouvailles de la Maison de l'Hermès, BCH 1953, p. 444 à 615.

La série de l'Exploration archéologique de Délos s'est augmentée de six nouveaux volumes.

- Fasc. XX. F. Robert: Trois sanctuaires sur le rivage occidental: Dioscourion, Asclépiéion, Sanctuaire anonyme (Leucothion?) (1952).
- Fasc. XXI. Ch. Dugas: Les vases attiques à figures rouges (1952).
- Fasc. XXII. E. Will: Le Dôdékathéon (1955).
- Fasc. XXIII. A. Laumonier: Les figurines de terre cuite, 2 vol. (1956).
- Fasc. XXIV. H. Gallet de Santerre: La terrasse des Lions, le Létoon et le monument de granit (1959).
- Fasc. XXV. J. Delorme: Les Palestres (1961).

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Εισαγωγικά : Κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος, ἡ Κρήτη ἐχωρίσθη καὶ πάλιν εἰς δύο ἀρχαιολογικὰς περιφερείας, τὴν ΙΕ' καὶ ΙΣΤ', καὶ ὁ Ἐπιμελητὴς Στ. Ἀλεξίου, προαχθεὶς εἰς Ἐφορον, ἀνέλαβε τὴν δευτέραν, τῆς Δυτ. Κρήτης. Εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ μετετέθη εἰς Ἡράκλειον ἐξ Ἀττικῆς ὁ Ἐπιμελητὴς Κωνσταντῖνος Δαβάρας. Ἀφ' ἐτέρου, ὁ Ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Μύρων Μιχαηλίδης ἀντικατέστησε τὸν Ἐπιμελητὴν Κ. Καλοκύρην, μετατεθέντα εἰς Ἀθήνας καὶ ἀναλαβόντα τὴν διεύθυνσιν τῆς Δ' Ἐφορείας Βυζαντινῶν καὶ Μεσαιωνικῶν Ἀρχαιοτήτων Νήσων.

ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΑΙ

Μουσεῖον Ἡρακλείου

Ἀπεπερατώθησαν καὶ κατὰ τὰς λεπτομερείας αἱ νέαι μεγάλοι ἀποθήκαι. Οὕτω βαίνει πρὸς ὀριστικὴν λύσιν τὸ πρόβλημα τῆς ἀποθηκεύσεως τῶν ἀπειραριθμῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς ἐξ αὐτῶν ἀποσυμφορήσεως τῶν ἐργαστηρίων καὶ αἰθουσῶν μελέτης. Παραλλήλως διεμορφώθη ὁ περίβολος τοῦ Μουσείου διὰ κατασκευῆς κιγκλιδώματος καὶ πεζοδρομίου καὶ διὰ φυτεύσεως 100 καλλωπιστικῶν δενδρυλλίων. Ἀφ' ἐτέρου, ἀνεβλήθη καὶ πάλιν ἡ συμπλήρωσις τῆς Ἐπιγραφικῆς Συλλογῆς τοῦ Μουσείου καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ μικροῦ ἀμφιθεάτρου εἰς τὸν γῶρον ἐπὶ τοῦ ἔναντι τοῦ Μουσείου προμαχῶνος.

Σημαντικὴ πρόοδος ἐτελέσθη εἰς τὸ ἔργον ἐπανεκθέσεως τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, διὰ δαπανηθέντος συνολικῶς ποσοῦ 415.000 δραχμῶν. Συνεπληρώθη ἡ εἰς τὸ σύνθηδες κοινὸν τῶν ἐπισκεπτῶν προστιτὴ ἐκθεσις διὰ προσθήκης νέων ἀξιολόγων ἀντικειμένων, προπαρεσκευάσθη ἡ ἐκθεσις τῆς νέας πτέρυγος καὶ ἐπληρώθησαν αἱ νέαι αἰθουσαι τῆς Ἐπιστημονικῆς Συλλογῆς διὰ ταξινομήσεως μεγάλου ἀριθμοῦ νέων ὁμάδων ἀρχαίων καὶ διὰ κατασκευῆς πολλῶν νέων δρυίνων κρυσταλλοφράκτων προθηκῶν. Διὰ τῆς ἀρχαιολόγου Αἰκ. Μαυριγιαννῆς ἤρχισεν ἡ ταξινόμησις τοῦ περιεχομένου τῶν ἀποθηκῶν, ὅπου ἐτοποθετήθησαν μεταλλικὰ ράφια τύπου Dexion, ἀξίας 150.000 δραχ. Συνεχίσθη ἡ ἰδιαιτέρως σημαντικὴ ἐργασία τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν μινωικῶν τοιχογραφιῶν. Ὁ Ἐφορος Ν. Πλάτων, βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ εἰδικευμένου ζωγράφου Θωμᾶ Φανουράκη, προέβη εἰς μίαν νέαν ἀνασύνθεσιν τριῶν ἐκ τῶν σημαντικωτέρων ἐξ αὐτῶν, τῆς μεγάλης συνθέσεως τῆς περιλαμβανούσης τὴν «Παριζιάναν», τῆς

τοιχογραφίας τῶν αἰλούρων ἐκ τῆς Ἐπαύλεως τῆς Ἀγίας Τριάδος καί, τέλος, τοῦ Κροκοσυλλέκτου. Μελέτη σχετικὴ πρὸς τὴν ἀνασύνθεσιν τῆς πρώτης ἐδημοσιεύθη ἤδη εἰς τὰ Κρητικὰ Χρονικά. Διὰ τὸν Κροκοσυλλέκτην ἐπεβεβαιώθη ὀριστικῶς ὅτι πρόκειται περὶ πιθήκου καὶ ὄχι παιδός, ὅπως ἐπίστευον πολλοί. Ἡ τοιχογραφία ἐμεγάλωσε σημαντικῶς διὰ τῆς ἀνακαλύψεως καὶ προσθήκης νέων τεμαχιῶν, εἰς τὰ ὅποια εἰκονίζεται καὶ δευτέρος πίθηκος ἀντιπὸς πρὸς τὸν πρῶτον, ὡς καὶ κάλαθος πλησίον τῆς κεφαλῆς του.

Διὰ τῆς προσλήψεως καὶ νέων ἐκτάκτων τεχνιτῶν, τῶν Κ. Βιτωράκη, Γ. Ἡλιάκη, καὶ Κ. Κωνσταντάκη, ἐξηκολούθησεν ἡ ἐντατικὴ ἐργασία εἰς τὰ ἐργαστήρια τοῦ Μουσείου, ὅπου ἀποκατεστάθησαν πολλαὶ ὁμάδες τῶν νέων καὶ παλαιῶν ἀνασκαφῶν. Οὕτως ἀνασυνεκροτήθησαν τὰ ἀγγεῖα τῆς Μυρσίνης, τῆς Φορτέτσας καὶ διάφορα ἄλλα γεωμετρικά, τὰ ὑπονεολιθικά τῆς Φουρνῆς, τὰ ἀγγεῖα καὶ οἱ πίθοι ἐκ Χόνδρου Βιάννου καὶ ἐγένετο νέα ἐργασία εἰς τὰ σφυρήλατα τῆς Δρήρου, εἰς πολλὰ τῶν χαλκῶν τῆς ἐκθέσεως καὶ τῶν ἀποθηκῶν καί, τέλος, εἰς τὰ χαλκὰ τῆς ὁμάδος τῆς Ἀγ. Γαλήνης. Τεχνικὸν ἐπίτευγμα ἀπετέλεσεν ἡ στερέωσις καὶ ἐκθεσις τῶν σκελετῶν τῶν ἀνευρεθέντων ἐντὸς σαρκοφάγων λαξευτοῦ τάφου εἰς Ἀρχάνες. Ἐκ παραλλήλου, οἱ τεχνῖται τῶν ξένων Σχολῶν ἀποκατέστησαν τὰ πολυπληθῆ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ. Εἰς τὴν ζωγραφικὴν ἀποκατάστασιν εἰργάσθη ὁ εἰδικευμένος ζωγράφος Θωμᾶς Φανουράκης. Ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀπόψεως ἦτο ἡ ἐργασία τοῦ ζωγράφου Κ. Πετράκη, διορθώσαντος τὰς παλαιὰς συμπληρώσεις πολλῶν ἀγγείων, ἐν πολλοῖς ἀκαλαισθήτους ἢ ὑπερβολικῶς ὁμοίας πρὸς τὰ ἀρχαῖα μέρη καὶ πλαστογραφούσας τοιοῦτοτρόπως τὸ σύνολον.

Συνεχίσθη ὑπὸ τοῦ ἐφόρου Ν. Πλάτωνος καὶ τοῦ ζωγράφου Θωμᾶ Φανουράκη ἡ προπαρασκευὴ τοῦ Corpus τῶν μινωικῶν σφραγίδων καὶ σφραγισμάτων, ἐκδιδομένου ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῆς Μαγεντίας, διὰ περαιτέρω μελέτης, ταξινομήσεως καὶ σχεδιάσεως τοῦ ὅλικοῦ.

Διάφορα νέα βιβλία ἀπέκτησεν ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου, καθισταμένη βαθμὴδὸν ἀξιόλογον βοήθημα ἀρχαιολογικῆς μελέτης.

Τέλος, ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Κ. Δαβάρα κατεγράφη εἰς τὰ εὐρετήρια μέγας ἀριθμὸς ἐκ τῶν ἀκαταγράφων ἀντικειμένων τοῦ Μουσείου.

Ἱστορικὸν Μουσεῖον Κρήτης

Τὸ ἐν Ἡρακλείῳ Ἱστορ. Μουσεῖον ἀπέκτησε πολλὰ καὶ ἀξιόλογα νέα ἀντικείμενα τοῦ κύκλου

τῆς ἀρμοδιότητός του. Σχετικῶς διαλαμβάνει ἡ ἑκθεσις πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν.

Ἀντιθέτως πρὸς τὰς Ἀρχαιολογικὰς Συλλογὰς Νεαπόλεως καὶ Ἱεραπέτρας, αἱ ὁποῖαι παρέμειναν οὐσιαστικῶς στάσιμοι, ἱκανὴ πρόοδος συνετελέσθη εἰς τὰ λοιπὰ Μουσεία τῆς Κρήτης. Οὕτω, διὰ τὸ Μουσεῖον Ἀγίου Νικολάου διεργυθμίσθη χῶρος λίαν ἱκανοποιητικῆς ἐμφανίσεως εἰς τὸ ἰσόγειον τοῦ Δημαρχείου, περιλαμβάνων δύο αἰθούσας καὶ ἀποθήκην. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν ἀκαταπόνητον δραστηριότητα καὶ ἀρχαιοφιλίαν τοῦ δημάρχου κ. Ρούσσου Καπετανάκη. Ἐνταῦθα ἐστεγάσθησαν τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν Ὀλοῦντος καὶ Κριτσᾶς, τὰ ὁποῖα καὶ ἀνεσυγκροτήθησαν ἐνταῦθα ὑπὸ τεχνιτῶν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.

Εἰς τὸ Ἡράκλειον ἰδρύθη νέα ἰδιωτικὴ ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ ὑπὸ τοῦ μηχανικοῦ κ. Ν. Μεταξᾶ, τῆς ὁποίας προβλέπεται ταχεῖα ἡ ἀνάπτυξις.

ΑΛΛΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΤΗΣ ΙΕ' ΕΦΟΡΕΙΑΣ

Εὐρὺς ὑπῆρξεν ὁ καθαρισμὸς τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων. Οὕτω, πλὴν τῆς Κνωσοῦ, Ἀγ. Τριάδος, Τυλίσου, Μεγάλου Νίρου καὶ κυρίως τῶν Μαλίων, ἐκαθαρίσθησαν ριζικῶς διὰ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Κ. Δαβάρρα καὶ τὰ Γουρνιά. Ἡ μινωικὴ πολίχνη ἔλαβε νέαν ὄψιν διὰ τῆς ἀποκαλύψεως μεγάλων ἐκτάσεων δαπέδου οἰκίδων καὶ λιθοστρώτων τῶν ὁδῶν, ὡς καὶ διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως μεγάλων ὀγκῶν χωμάτων ἐκ τῆς κεντρικῆς πλατείας, ἅτινα εἶχον συσσωρευθῇ κατὰ τὸν ἀπὸ τῶν ἀνασκαφῶν διαρρέυσαντα ἡμισυν αἰῶνα.

Ἰκανοποιητικῶς ἐπροχώρησαν τὰ ἔργα ἀποκαταστάσεως ἀρχαιολογικῶν χώρων.

Κνωσὸς

Αἱ ἐργασίαι ἐγένοντο διὰ τοῦ Ἐφόρου Ν. Πλάτωνος, τεχνικῶς ἐπιβλέποντος τοῦ ἀρχιτεχνίτου τοῦ Μουσείου Ζαχ. Κανάκη. Συνεχίσθη τὸ ἔργον ἀποκαταστάσεως τοῦ Ἀνακτόρου, ἰδίως εἰς τὴν νοτίαν εἰσοδον, τὰς περὶ αὐτὴν οἰκίας καὶ τὴν βαθμιδωτὴν στοάν, ὅπου διὰ πρώτην φοράν ἐγένετο συστηματικὴ στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις, ἀνακαλυφθέντων καὶ νέων τμημάτων αὐτῆς (Πίν. 221 α).

Μέγαρον Νίρου

Εἰς τὸ μινωικὸν τοῦτο μέγαρον ἐγένετο συστηματικὴ στερέωσις τῶν δαπέδων καὶ τοίχων, τῶν πλακοστρώτων αὐλῶν, τῶν ὀρθομαρμαρώσεων κλπ. (Πίν. 221 β, 222, 223).

Ἰδίως διεσαφῆθη ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου διὰ τῆς γενικῆς ἐργασίας τὸ σύστημα ἀποθηκῶν μετὰ τοῦ διαδρόμου τῶν καὶ ἡ παρακειμένη κλίμαξ πρὸς τὸν ἄνω ὄροφον. Ἀπεμακρύνθησαν πάντα τὰ νεωτερικὰ ἐρείπια, τὰ καταλαμβάνοντα μέρος τῆς αὐλῆς, καὶ διὰ τῆς ἐξαγορᾶς ζώνης ἐκ τῶν παρακειμένων ἀγρῶν κατέστη δυνατόν νὰ κατασφαλισθῇ ὁ χῶρος διὰ περιφράξεως.

Μάλια

Ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς ἐκτάσεως τοῦ ἀνακτόρου (Πίν. 224 α - γ) ἐστερεώθησαν καὶ ἀποκατεστάθησαν τὰ δάπεδα, οἱ τοῖχοι καὶ αἱ κλίμακες. Διεσαφῆθη τὸ δάπεδον τῶν βορείων ἀποθηκῶν καὶ συνεπληρώθησαν αἱ βάσεις τῶν παραστάδων τοῦ πολυθύρου μεγάρου. Εἰς τὴν νοτίαν πτέρυγα ἀποκατεστάθησαν τὰ ὑπερβολικῶς ἀνεσκαμμένα παλαιότερον δάπεδα. Τέλος, ἐγένετο ἀποχωμάτωσις καὶ στερέωσις ἐκτάσεως εἰς τὸ Β.Δ. τμήμα τῆς δυτικῆς αὐλῆς καὶ ἀποκατεστάθη συστηματικῶς ἡ πομπικὴ ὁδὸς καὶ τὸ πλακόστρωτον. Εἰς τὰς ἐργασίας συνέβαλον ἡ ἀρχαιολόγος Αἰκ. Μαυριγιαννάκη καὶ ὁ ἀρχιτεχνίτης Ζαχαρίας Κανάκης.

Φαιστός

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς, ἐγένοντο αἱ ἀπαραίτητοι ἐργασίαι στερεώσεως τῶν ἀποκαλυφθέντων.

Τεῖχη Ἡρακλείου

Διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἐνετικῶν τειχῶν ἤρχισαν αἱ προεργασίαι κατασκευῆς τῆς γεφυρώσεως τοῦ ρήγματος τοῦ παρὰ τὴν πύλιν Βηθλεέμ, κατόπιν δὲ ἀπομακρύνσεως οἰκογενειῶν τινῶν κατεδαφίσθη σειρὰ προχείρων οἰκοδομημάτων ἐπὶ τῶν τειχῶν, ὅπου ἡ γεφύρωσις.

Ἡράκλειον

Ἦρχισεν ἡ Δ' φάσις ἀναστηλώσεως τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Μάρκου ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐπίβλεψιν τοῦ Ἐφόρου Ν. Πλάτωνος, διὰ τῆς διαμορφώσεως τοῦ προστώου καὶ συμπληρώσεως τῶν μαρμαρίνων πλακῶν τῶν δαπέδων, ὡς καὶ διὰ τῆς κατασκευῆς βοηθητικῶν χώρων εἰς τὴν νοτίαν αὐλὴν.

Εἰς τὴν Παναγίαν Σταυροφόρων ἐκαθαρίσθη ὁ χῶρος καὶ ἀπεκαλύφθησαν ἱκανὰ δάπεδα.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Πλουσία ὑπῆρξεν ἡ ἀνασκαφικὴ δρᾶσις εἰς τὴν Κεντρικὴν Κρήτην:

Ἀρχάνες

Οἱ τυχαίως ἀνακαλυφθέντες εἰς θέσιν Ἀνήφορος δύο λαξευτοὶ ΥΜ III τάφοι ἀνεσκάφησαν διὰ

τοῦ Ἐφόρου Ν. Πλάτωνος βοηθουμένου ὑπὸ τῆς Αἱκ. Μαυριγιαννάκη. Κατ' ἀρχὰς περισυνελέγη κιβωτιόσχημος μὲ ἐξίτηλον διακόσμησιν λάρναξ, ἐξαχθεῖσα ἐκ τοῦ ἐνὸς τῶν τάφων ὑπὸ τῶν ἀνευρόντων τοῦτον χωρικῶν, ὁμοῦ μετὰ συνοδευούσης ραμφιδοστόμου προχοΐσκης. Δοθέντος ὅτι τὸ μέγεθος τῆς λάρνακος ἦτο σμικρότατον, τὰ δὲ ὅσῃ ἀνήκον εἰς ἐνήλικα, εἶναι φανερόν ὅτι ἡ λάρναξ ἐχρησιμοποιήθη ὡς ὀστεοφυλάκιον. Εἰς τὸ δάπεδον τοῦ τάφου τούτου εὐρέθησαν δύο βόθροι μὲ τοὺς εἰς συνεσταλμένην στάσιν νεκροὺς εἰς τὴν θέσιν των. Τὸ κρανίον τοῦ ἐνὸς κατηυθύνετο πρὸς Νότον, τοῦ δὲ ἐτέρου πρὸς Δυσμὰς. Τρίτος βόθρος ἐκαλύπτετο ὑπὸ ἀνεστραμμένης ἑλλειψοειδοῦς λάρνακος ΜΜ χρόνων, ἐπαναχρησιμοποιηθείσης. Ὁ νεκρὸς, ἀριστα διατηρούμενος, εἶχε τὸ κρανίον πρὸς Νότον καὶ ἔφερεν ἄπλοῦν χάλκινον δακτύλιον εἰς ἓνα τῶν δακτύλων. Λόγῳ τῆς ἀρίστης του διατηρήσεως ὁ σκελετὸς οὗτος, στερεωθεὶς διὰ τεχνικῶν μέσων, ἀπεσπάσθη μετὰ τοῦ βόθρου καὶ μετεφέρθη εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου. Παραπλεύρως τῆς σαρκοφάγου ταύτης ἔκειτο τὸ τεμαχισμένον κάλυμμά της, τὸ ὁποῖον ἔφερε μικρὰς λαβὰς καὶ ἕτερος νεκρὸς. Ὅλιγα ἀγγεῖα, ὡς τρεῖς ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, δύο πρόχοι καὶ μία κύαθος, συνώδευον τοὺς νεκροὺς.

Ὁ δεύτερος τάφος, μετὰ δρόμου ἀπὸ Β. πρὸς Ν. εἶχε ἀκανόνιστον κυκλικὸν σχῆμα καὶ εὐρέθη ἀσύλητος. Μία σαρκοφάγος κατὰ τὴν ΒΑ. πλευράν, ἐφ' ἧς δὲν διεκρίνετο διακόσμησις, περιείχε δύο νεκροὺς. Τὸ σαγματοειδὲς κάλυμμά της, μετὰ μεσαίας ράχεως καὶ τεσσάρων λαβῶν κατὰ τὰς γωνίας, ἔκειτο τεθραυσμένον. Τὰ συνοδευόντα κτερίσματα ἦσαν τρία ἀγγεῖα.

Κατσαμπᾶς Ἡρακλείου

Περὶ συνελέγησαν, ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου, βοηθουμένου ὑπὸ τῆς ἀρχαιολόγου Αἱκ. Μαυριγιαννάκη, τέσσαρες σαρκοφάγοι ἐντὸς ΥΜ III λαξευτοῦ τάφου, τοῦ ὁποῖου ἡ ὄροφὴ εἶχε καταπέσει καὶ ὅστις ἀνεκαλύφθη τυχαίως κατὰ τὴν διάνοξιν θεμελίων. Αἱ σαρκοφάγοι ἦσαν κιβωτιόσχημοι μετὰ διακοσμήσεως μὴ διακρινομένης. Ἡ μία ἐξ αὐτῶν ἔφερε κάτωθεν τοῦ γείσου εἶδος ἀναγλύφου σχοινίου.

Παναγία Φόρου, Ἡρακλείου

Εἰς τὸ κέντρον τοῦ Ἡρακλείου, ὑπὸ τὸν ἐνετικὸν τοῦτον ναόν, ὁ Ἐπιμελητὴς Βυζαντ. Ἀρχαιοτήτων Μ. Μιχαηλίδης προέβη εἰς δοκιμαστικὴν ἀνασκαφὴν, ἀποκαλύψας θεμέλια τοῦ πρώτου βυζαντινοῦ ναοῦ, χρονολογουμένου πιθανῶς εἰς τοὺς ἀμέσως μετὰ τὸν Νικηφόρον Φωκᾶν χρόνους.

Μητρόπολις Γόρτυνος

Κατόπιν ἀνευρέσεως τμήματος ψηφιδωτοῦ κατὰ τὴν διάνοξιν θεμελίων οἰκίας τοῦ Γεωργ. Λουπάκη, ἡ Ἀρχαιολ. Ὑπηρεσία διὰ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Κ. Δαβάρρα διενήργησε δοκιμαστικὴν ἀνασκαφὴν. Διὰ ταύτης ἦλθον εἰς φῶς τμήματα μεγάλου πολυτελοῦς ψηφιδωτοῦ διαπέδου, διαστάσεων τουλάχιστον 7 τ. μ., ὀριζομένου πρὸς Δ. ὑπὸ τοίχου φέροντος πολυχρῶμον ὀρθομαρμάρωσιν. Ἐκ τοῦ τοίχου τούτου ἀπεσπάσθησαν ὑπὸ τοῦ ιδιοκτήτου κατὰ τὴν ἀνέυρεσιν δύο ἐντετειχισμένα εὐμεγέθη ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἐν κορινθιακὸν κιονόκρανον καὶ ἐν τμήμα ἐπιστυλίου μετ' ἐπιγραφῆς ἀναφερούσης τὸν αὐτοκράτορα Τραϊανόν. Διὰ ταύτης ὁδηγούμεθα, φαίνεται, ἐπὶ τὰ ἴχνη ἐνὸς ἀγνώστου μέχρι σήμερον, Ἰσως γειτονικοῦ πρὸς τὸ ψηφιδωτόν, μνημειώδους κτηρίου τῆς Γόρτυνος, ἀνήκοντος εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Τραϊανοῦ. Ὑπεράνω τοῦ διαπέδου εὐρέθησαν οἱ κέραμοι τῆς καταπεσούσης στέγης. Τὸ ψηφιδωτόν, μετὰ ψηφίδων μεγέθους 0,005 - 0,01, χωρίζεται ὑπὸ λωρίδων ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν εἰς τρία μέρη, ἕκαστον τῶν ὁποίων κοσμεῖται αὐτοτελῶς. Τὸ πρῶτον τμήμα φέρει εἰς τὸ κέντρον κύκλον μετὰ στροβιλιζομένων πολυχρῶμων φύλλων, περὶ δὲ τοῦ κύκλου ὁμοκέντρους ταινίας μὲ σειρὰς τριγώνων, ἐναλλάξ ἐρυθρῶν καὶ κυανῶν, συγκλινόντων πρὸς τὸ κέντρον. Τὸ δεύτερον τμήμα περιλαμβάνει ἐν ἐξάγωνον περικλείον πολυπλοκὸν σπειροειδὲς κόσμημα. Πρὸς τὸ ἐξάγωνον συνάπτονται ἐναλλάξ τρίγωνα καὶ τετράγωνα, περικλείοντα, τὰ μὲν πρῶτα ἀνὰ ἓν μικρότερον τρίγωνον, τὰ δὲ δεύτερα κόσμημα ἐκ τεσσάρων φύλλων χιαστί τεταγμένων. Ἡ φῶ κοσμεῖται διὰ ταινίας μετὰ φύλλων κισσοῦ. Τὸ τρίτον, τέλος, τμήμα, τὸ καὶ ὠραιότερον (Πίν. 224 δ), ἔχει κεντρικὸν πίνακα μετὰ πτηνῶν, ὡς ἱέρακος, πέρδικος κ.ἄ. καὶ ἀνθέων μεγάλης λαμπρότητος. Ὁ κεντρικὸς οὗτος πίναξ πλαισιούται ὑπὸ ταινιῶν φερουσῶν διάφορα κοσμήματα, ὅπως σειρὰν βαθμιδωτῶν πυραμίδων, πλοχμόν, τέλος δὲ καμπυλογράμμους ρόμβους ἐγγεγραμμένους ἐντὸς ἐφαπτομένων κύκλων καὶ φέροντας εἰς τὸ κέντρον σταυρόσχημον κόσμημα. Τὸ χρῶμα τῶν ψηφίδων εἶναι ἰδιαίτερος λαμπρόν. Ἐφάνησαν ἤδη 15 διάφορα χρώματα. Τὸ ψηφιδωτὸν διατηρεῖται καλῶς, ἂν καὶ ἐνιαχοῦ ἐν καθιζήσει. Μετὰ τὴν δοκιμήν, αἱ διανοιγεῖσαι τάφροι ἐπληρώθησαν πάλιν διὰ χώματος, ἐν ἀναμονῇ τῆς τελικῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ ὑπαρξίς τμήματος ἀψίδος ἱεροῦ, κειμένης ὄχι μακρὰν τοῦ ψηφιδωτοῦ, ὡδήγησε τὸν Ἐφορον Ν. Πλάτωνα εἰς τὴν σκέψιν ὅτι ἰσως πρόκειται περὶ μεγάλης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ὄχι ἀπιθάνως εἰς τὴν θέσιν τοῦ μαρτυρίου τῶν τοπι-

κῶν Ἀγίων Δέκα, ἥτις, ὥς ἔδρα χριστιανικῆς Μητροπόλεως, θὰ ἔδωσε τὸ δυσερμήνευτον μέχρι σήμερον ὄνομα Μητρόπολις εἰς τὸ χωρίον.

Ἀγία Γαλήνη

Κατόπιν νέας ἀνευρέσεως χαλκῶν ἀντικειμένων ὑπὸ ἀλιέων παρὰ τὴν ἀκτὴν μεταξύ Ἀγίας Γαλήνης καὶ Κόκκινου Πύργου, εἰς θέσιν ὅπου τὸ 1936 εἶχεν εὐρεθῇ θησαυρὸς χαλκῶν ἀντικειμένων ἀποτεθεῖς εἰς τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνου, διενηργήθη ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Πλάτωνος, ὑποβρύχιος ἔρευνα καὶ περισυλλογή, τῇ βοηθείᾳ καταδυτικοῦ συνεργείου τοῦ σκάφους Π/ΑΚ 21 τοῦ Β.Ν., εὐγενῶς τεθέντος εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Τὰ διάφορα χαλκᾶ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα περισυνελέγησαν κατόπιν δωδεκαώρου ἐργασίας ὑπὸ τὸ ὕδωρ, ἦσαν διεσκορπισμένα ἐπὶ τοῦ βυθοῦ εἰς βάθος 4 - 5 μ. καὶ εἰς ἑκτασιν 300 τ.μ., εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς ἀκτῆς. Λεῖψανα πλοίου οὐδαμοῦ εὐρέθησαν, συνεκεντρώθησαν ὅμως πλεῖστα ὅσα τεμάχια χαλκῶν ἐλασμάτων, πολλάκις τμηθέντα διὰ βιαίας, ὥς φαίνεται, ἐκτινάξεως, ἢ ὁποῖα ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐγινεν εἰς ἀρχαίους χρόνους. Ἐκ τούτου, πιθανὸν συμπέρασμα φαίνεται ὅτι χαλκοῦν κιβώτιον ἀρχαίου ναυαγίου, ἢ ἴσως ἀπορριφθὲν κατὰ ἀβαρίαν ἀρχαίου πλοίου, ἐνετοπίσθη τυχαίως κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους καὶ ἐν ἀδυναμίᾳ ἀνεγκύσεως ἐπεχειρήθη ἢ ἀνατίναξις του, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται ἡ μεγάλη διασπορά τῶν τοιχωμάτων τοῦ κιβωτίου καὶ τοῦ περιεχομένου του. Τὴν σύλησιν ἀπέδειξε καὶ τὸ γεγονός τῆς εὐρέσεως πολλῶν βάσεων εἰδωλίων ἀλλ' ἐλαχίστων ἐκ τῶν εἰδωλίων αὐτῶν. Ἐκ τῶν πλεόν ἐνδιαφερόντων εὐρημάτων ἦτο εἰς θησαυρὸς ἐκ 259 ρωμαϊκῶν νομισμάτων, μῖας ὁλοκλήρου σειρᾶς αὐτοκρατόρων ἀπὸ τὸν Αὐγουστον μέχρι τοῦ Πρόβου, ἀποτελοῦντος καὶ τὸ *terminus post quem* τοῦ ναυαγίου. Τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ἀνήκον εἰς τὸν Γ' αἶ, πολλὰ δὲ ἦσαν ἐξαιρέτου διατηρήσεως. Ἐνδιαφέρουσα ἐφάνη ἡ συνύπαρξις τῶν νομισμάτων τριῶν αἰώνων. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέροντος ἦσαν ἐν μικρὸν εἰδωλίον Ἀφροδίτης πραξιτελείου τύπου (Πίν. 225 α) διαβεβρωμένον ὀλίγον τὴν ἐπιφάνειαν, εἰς μικρὸς Ἑρωτιδεὺς οἶονει τρέχων καὶ μία προτομὴ Δήμητρος - Ἰσιδος μὲ στέμμα μηνίσκου, στάσεων καὶ ἡλιακοῦ δίσκου (Πίν. 225 β). Περισυνελέγησαν ὅμως καὶ τμήματα μεγαλύτερων ἀγαλματίων, ὅπως ἀριθμὸς ἐλασμάτων μὲ πτυχὰς ἐσθῆτος καὶ δεξιὰ χεῖρ εὐμεγέθους ἀγαλματίου, κρατοῦσα ἀσαφές τι ἀντικείμενον. Ἀφθονα ἦσαν τὰ ἐξαρτήματα σκευῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἀξιοπρόσεκτα ἦσαν εἰς πούς τριποδικοῦ σκεύους, ἴσως κάδου, εἰς σχῆμα πτερωτῆς Με-

δούσης κρατοῦσης κυρτόν τι ἀντικείμενον, ἴσως ἄρπην (δρέπανον), μία λαβή, προφανῶς τοῦ αὐτοῦ σκεύους, εἰς σχῆμα ἀνθεμίου μὲ ἐκατέρωθεν προτομάς λαγωνικῶν κυνῶν, ἔχουσα ἄνω κρίκον ἐξαρτήσεως, πόδες σκευῶν εἰς σχῆμα ποδῶν λέοντος καὶ ἵππου, τμήμα ἀλύσεως, ἄγγιστρον κ.ἄ. Ἐνδιαφέρουσα ἦτο μία σειρὰ κλείθρων, διαφόρων μεγεθῶν καὶ σχημάτων, ἐχόντων τὸ πλεῖστον προέχον πλακοειδὲς στέλεχος καὶ τρητὴν βάσιν διὰ τὴν προσαρμογὴν τοῦ κλείοντος ἐλάσματος. Περισυνελέγη ἐπίσης ἀριθμὸς ἐργαλείων, ἥλων μὲ θολωτὴν κεφαλὴν, λύχνων, κωδωνίσκων, ἀρμῶν, στροφάλων, γομφώσεων, πωμάτων, σφραγιστικοὶ τινες δακτύλιοι, ἐν ἅκρον ἐρεισινώτου, ὥς ἡρμηνεύθη, ἰδιόρρυθμόν τι ἀντικείμενον μὲ ἐξέχον θολωτὸν κόσμημα, τέλος δὲ ἐν κηροπήγιον ἐπὶ τρισκελοῦς βάσεως καὶ τεμάχια χαλινοῦ ἵππου. Τὰ ἀνωτέρω ἀντικείμενα ἐκαθαρίσθησαν καὶ ἐφωτογραφήθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου, μετὰ δὲ τὸ πέρας τῆς μελέτης τῶν θὰ ἀποτεθοῦν εἰς τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνου. Ἡ ὑποβρύχιος ἔρευνα θὰ ἐπαναληφθῇ κατὰ τὸ ἐρχόμενον ἔτος.

ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ

*

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΛΕΒΗΝΟΣ

Εἰς Λεβῆνα (Λέντα) συνεχίσθησαν διὰ τρίτην περίοδον αἱ ἀνασκαφαὶ τῶν προανακτορικῶν λαξευτῶν τάφων ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Στ. Ἀλεξίου διεξαχθεῖσαι λίαν συστηματικῶς καὶ μὲ ἀκριβεῖς στρωματογραφικὰς παρατηρήσεις.

Αἱ ἀνασκαφαὶ¹ διήρκεσαν ἀπὸ τῆς 9 μέχρι τῆς 29 Ἰουνίου 1960. Ἀνεσκάφη ὁ γνωστὸς ἦδη ἀπὸ τοῦ 1958 τάφος εἰς θέσιν Ζερβοῦ, ἀνατολικῶς τοῦ Λέντα, ἀνεκαλύφθη δὲ διὰ δοκιμῶν καὶ ἀνεσκάφη καὶ ἕτερος εἰς θέσιν Παπούρα (Πίν. 225 γ), συνεχόμενος μετὰ τοῦ τάφου Ι καὶ ἀποτελῶν ἐπομένως τμήμα ταφικοῦ συστήματος, ὥς τὸ τοῦ Γεροκάμπου (Πίν. 226 α).

Ὁ τάφος εἰς Ζερβοῦ, κληθεὶς III, εὐρίσκεται εἰς τὴν κλιτὸν μικροῦ ὑψώματος. Ἐχει διάμετρον ἐσωτερικὴν 5,20 - 5,40 μ., πᾶχος τοιχωμάτων 1,50 - 2 μ., μέγιστον σωζόμενον ὕψος 98 ἐκ. Ἡ θύρα, κειμένη κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, ἔχει ὕψος 50 ἐκ. καὶ πλάτος 85 ἐκ. Πρὸ αὐτῆς ἐξωτερικῶς κεῖται ἡ πλάξ, δι' ἣς ἐκλείετο.

Παρὰ τὴν βορείαν πλευρὰν ἐσώζοντο τμήματα

1. Περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν προηγουμένων ἐτῶν βλ. BCH 83 (1959) *Chronique des Fouilles en 1958*, καὶ BCH 84 (1960) *Chron. des Fouilles en 1959* σελ. 841-6. Ἐπίσης I. London News 8.6.1960 σ. 225-7. Ἐκ τῶν τάφων τῆς Λεβήνος ὁ II (Γεροκάμπου) ἀπέδωκε τὸ μεγαλύτερον γνωστὸν σύνολον προανακτορικῆς κεραμικῆς (Εἰκ. 226 α).

τοῦ καταπεσόντος θόλου ἐκ πλακῶν ὑπερκειμένων ἀλλήλων καὶ ὑπὸ αὐτὰ ἤρχιζε τὸ ταφικὸν στρώμα, ἀποτελούμενον ἐκ πυκνῶν ὀστῶν καὶ ὀλίγων ἀγγείων. Ταῦτα ἀνήκουν εἰς τοὺς ΠΜ II - MM I χρόνους. Οὐδὲν ἀπολύτως ἀγγεῖον τῶν ΠΜ I ρυθμῶν Ἀγ. Ὀνουφρίου καὶ Πύργου προῆλθεν ἐκ τοῦ τάφου τούτου.

Τὸ ἀνώτερον τμήμα τοῦ ταφικοῦ στρώματος ἀπέδωσε κύπελλα μόνωτα καὶ ἄωτα ἐνίοτε μὲ μεγάλην λαβὴν, προχοῖδια μὲ «ὀφθαλμόν», καὶ ἐνίοτε μὲ λαβὴν τεθειμένην καθέτως πρὸς τὴν πρόχυσιν, ἐκ χονδροῦ, ὠχροῦ πηλοῦ, ἐν ἀγγεῖδιον μὲ σωληνωτὴν πρόχυσιν «barbotine», ἐν λίθινον μικρὸν ἀγγεῖον ἐκ πολυχρώμου λίθου. Ἀπαντοῦν ἤδη τὰ κυματοειδῆ στόμια.

Ἡ κεραμικὴ τοῦ ταπέδου παρουσιάζει κατὰ τὸ πλεῖστον ΠΜ II χαρακτηριστικά : μία λοιπὰς, ἐν μικρογραφικὸν προχοῖδιον ἐντοπίου ρυθμοῦ Βασιλικῆς, ἕτερον μὲ ὠχρὰν ἐρυθρὰν διακόσμησιν, ἐν πυξιδίον σφαιροειδοῦς τύπου, ἐν εἰδῶλιον κυκλαδικοῦ τύπου πεπλατυσμένον.

Ὁ τάφος ἀπέδωκεν ἐπίσης ἐξ σφραγίδας, ἀπλῶν καὶ γνωστῶν σχημάτων, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον δύο ἐλεφάντιναι. Μία ἐκ πρασίνου στεατίτου ἔχει κοχλιοειδὲς σχῆμα καὶ χαρακτὸν S.

Ὁ νέος τάφος τῆς Παπούρας, κληθεὶς ΙΒ, ἔχει διάμετρον 4,50 μ. περίπου, μέγιστον πᾶχος τοιχωμάτων 1,90 μ., ὕψος 1,40 μ. Ὑπῆρχον πρὸ τῆς εἰσόδου διατεταγμένα διαμερίσματα λατρείας, ἐξ ὧν προῆλθον δύο λοιπάδες μετὰ προχύσεων καὶ διακοσμήσεως φαιῶν παχειῶν ταινιῶν, ἐν ἀθυρματικόν, λίθινον, ἀβαθὲς κυπελλίδιον καὶ δύο κύαθοι.

Ὁ κυρίως τάφος, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν λίθων τοῦ καταρρεύσαντος θόλου, ἐν μέρει σωζομένων, ἀπέδωσε MM I ἀγγεῖα ἐξ ὠχροῦ ἀκαθάρτου πηλοῦ, κύπελλα μὲ πίεςεις δακτύλων παρὰ τὴν βάσιν, προχοῖδια, καὶ ἐν λίθινον ἀγγεῖδιον MM I τύπου.

Τὸ κατώτερον στρώμα (ΠΜ II) διακρίνεται καὶ ἐδῶ σαφῶς, χαρακτηριζόμενον ἐξ ἐνὸς ἀγγειοῦ ἐκ πρασίνου στεατίτου μὲ πυκνὴν γραμμικὴν χάραξιν, ἐνὸς πυξιδίου μὲ χαρακτὰ ἡμικύκλια, καὶ ἐνὸς εἰδωλίου κυκλαδικοῦ τύπου. Ἑτερον εἰδῶλιον κυκλαδικὸν εὐρέθη καὶ ἐπιφανειακῶς, ἐξαχθὲν πιθανῶς ἐκ τοῦ βαθυτέρου στρώματος κατὰ παλαιὰν τινα διατάραξιν. Οἱ ΠΜ I ρυθμοὶ Ἀγ. Ὀνουφρίου καὶ Πύργου, οἱ γνωστοὶ ἐκ τοῦ βαθυτέρου στρώματος τοῦ τάφου II τοῦ Γεροκάμπου, ἀπουσιάζουν καὶ ἐδῶ τελειῶς.

Ὁ τάφος ἀπέδωσε καὶ τινὰς πενιχρὰς σφραγίδας καὶ ἐξαρθήματα καὶ τινὰς λεπίδας ὀψιδιανοῦ.

Εἶναι πιθανόν ὅτι ὁ τάφος καὶ πρὸ τῆς τελικῆς ἐγκαταλείψεώς του εἶχε καταρρεύσει καὶ ἀνακατα-

σκευασθῇ, διότι παρατηρήθησαν ταφαὶ ὑπερκείμεναι σωρῶν πλακῶν καταπεσουσῶν ἐκ τοῦ θόλου.

ΣΤΥΛ. ΑΛΕΞΙΟΥ

*

ΕΡΕΥΝΑΙ ΤΗΣ Α. Ε. ΕΙΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΝ ΚΑΙ ΚΕΝΤΡΙΚΗΝ ΚΡΗΤΗΝ

Χόνδρος Βιάννου

Ὁ Ἐφορος Ν. Πλάτων δαπάνη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας καὶ διὰ λογαριασμὸν αὐτῆς προέβη εἰς τὰς ἀκολουθοῦσας ἀνασκαφὰς (βλ. ἐκτενέστερον εἰς τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας 1960, ὅπου καὶ σχετικαὶ φωτογραφίαι) :

α. Ἐκαθαρίσθη, ἐστερεώθη καὶ διεσαφήθη πληρὲστερον τὸ ἐπὶ τοῦ διασέλου Κεφάλι συγκρότημα ΥΜ III οἰκιῶν.

β. Ἐπὶ τοῦ ἀμέσως δυτικοῦ ὁψώματος Λαζανά Κεφάλι ἀπεκαλύφθη μεγάλη μινωικὴ ἀγρέπαυλις, μὲ ἰσχυροὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους, ἐν μέρει μόνον διατηρουμένους. Χρονολογεῖται, ὡς ἐκ τῆς κεραμικῆς ἀποδεικνύεται, εἰς τοὺς MM IIIβ χρόνους καὶ φαίνεται ὅτι κατεστράφη ὀλοκληρωτικῶς αἰφνιδίως, ἴσως κατὰ τὴν περὶ τὸ 1600 π.Χ. σεισμικὴν καταστροφὴν. Βραδύτερον ἀφηρέθη ἐξ αὐτῆς τὸ ἐκ μεγάλων πελεκητῶν λίθων ὕλικόν, ἵνα χρησιμοποιηθῇ εἰς τὸν γεγνησάντα ΥΜ III συνοικισμόν· ἰδίως ἀπεγυμνώθησαν τὰ διαμερίσματα τῆς κορυφῆς. Ἡ διάταξις τῶν δωματίων ἔχει γίνει κλιμακωτῶς κατ' ἀνδρα. Τὸ καλὺτερον διασωζόμενον τμήμα εἶναι τὸ δυτικόν, ἐνθα ἡ κυρία θύρα πρὸς τὴν ὁποίαν φέρει κλιμακωτὴ πρόσβασις. Διεσώθη ἱκανοποιητικῶς τὸ μονόλιθον κατώφλιον μετὰ τῶν ὑποδοχῶν τῶν στροφίγων. Ἐξω τῆς κυρίας εἰσόδου, ἡ προέχουσα γωνία τῆς δυτικῆς προσόψεως εἶχε διαμορφωθῇ εἰς ἀναπαυτήριον μὲ χαμηλὸν θρανίον. Κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον ὁ χώρος οὗτος ἐχρησιμοποιήθη ὡς τόπος ἀπορρίψεως τῶν τεθραυσμένων σκευῶν.

γ. Εἰς τὴν κατέναντι πρὸς νότον κλιτὸν ἔκειτο προφανῶς ὁ κύριος μινωικὸς συνοικισμὸς τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς, ἐκτεινόμενος εἰς τὰς περιοχὰς Τούρκισσα καὶ Ξυναχλάδα. Δοκιμαστικὴ σκαφή εἰς περιοχὴν τῆς πρώτης θέσεως, ὅπου ἦσαν ἐμφανῆ ἀξιόλογα λείψανα, ἀπεκάλυψε συγκρότημα ἐκτεταμένης οἰκίας τῶν ΥΜ I α χρόνων, τοῦ οὐλοῦ ἀνεσκάφησαν πέντε δωμάτια, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀποθῆκαι, διατηροῦντα τὰ σκεῦη τῶν κατὰ χώραν. Δυστυχῶς ἡ διατήρησις τῶν δωματίων καὶ τοῦ περιεχομένου των, λόγῳ τῆς βαθείας καλλιερ- γείας δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὴ. Περισυνελέγη ὁμοῦς

ολόκληρος σειρά μικρών πύλων, αμφορέων, τριώνων άγγείων, πρόχων και κιάθων.

δ. 'Επί τοῦ ὑψώματος Μπουμπούλι μικρά δοκιμαστική σκαφή, γενομένη ἐξ ἀφορμῆς τυχαίας ἀνευρέσεως ΠΜ ἀντικειμένων, ἀπεκάλυψεν ἐνδιαφέρον κτήριον προανακτορικῶν μινωικῶν χρόνων, ἀτυχῶς οὐχὶ καλῶς διατηρημένον. Ὅχι μακρὰν, εἰς θέσιν Ἀμύδαλοι, ἀνιχνεύθη ἄλλο κτήριο τῶν αὐτῶν χρόνων, περισσότερον κατεστραμμένον. 'Επί τοῦ βραχώδους καὶ λίαν ὄχυροῦ ὑψώματος Κάστελλος ἄλλη ἐπίσης παλαιὰ ἐγκατάστασις, ἰδρυθεῖσα προφανῶς ἐκεῖ ὡς κρησφύγετον.

ε. 'Επί τῆς ὑψηλοτάτης καὶ δεσποζούσης κορυφῆς γνωστῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα Ρουκούνη Κορφῇ ἀνεσκάφη ἐξόχως σημαντικὸν κυκλικὸν οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἦτο πύργος φρουραρίας. Ἀνάγεται εἰς τοὺς τελευταίους ἑλληνιστικοὺς καὶ παλαιότερους ἑλληνορρωμαϊκοὺς χρόνους, ἂν κρίνῃ τις ἀπὸ τὴν ἀνευρεθεῖσαν κεραμεικὴν. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο δακτυλίου τοίχων, οἵτινες σώζονται ἱκανοποιητικῶς μέχρις ὕψους 2 μ. Ὁ ἐσωτερικὸς κυρτοῦται ἐλαφρῶς θολοῦμενος πρὸς τὰ ἔσω. Ὁ ἐσωτερικὸς βαίνει κατακορύφως. Εἰς τὸν μετὰ τῶν δύο δακτυλίων χώρον σχηματίζονται διὰ διατελισμάτων τέσσαρα διαμερίσματα· εἰς τὸν κεντρικὸν χώρον, προσεῖτον διὰ δύο κατέναντι ἀλλήλων θυρῶν, ἀνευρέθη κεντρικὴ ἐστία ἐφ' ἧς ἠνάπτετο ἡ πυρά. Θρανία περιβάλλουν κύκλῳ, κατὰ τὰ τοιχώματα τοῦ ἐσωτερικοῦ δακτυλίου, τὸν προφανῶς ὑπαίθριον πλακόστρωτον κεντρικὸν ἄντρον. Ἡ συνολικὴ διάμετρος τοῦ κτηρίου ὑπερβαίνει τὰ 11,50 μ. Εἰς τὴν θέσιν τῆς κεντρικῆς ἐστίας, ἐπὶ ἀφθόνου τέφρας καὶ πυρκαϊόστου στρώματος, ἀνευρέθη πῆλινον εὐμέγεθες πύραυλον. Μέγα λίθινον ἰδιόσχημον σκεῦος ἔκειτο ἀνεστραμμένον ὄχι μακρὰν τῆς ἐστίας. Μαγειρικὰ σκεῦη εὐρέθησαν κατὰ χώραν, μάλιστα πλησίον ἐνὸς σκευοφυλακείου τοῦ πρώτου ἐπὶ δεξιὰ μετὰ τὴν εἰσοδὸν διαμερίσματος. Μετὰ τῶν λίθων τοῦ ἀνωτέρου στρώματος διὰ τῶν ὁποίων ἐπεχώσθη τὸ κτήριο περισυνελέγη εὐμέγεθες λίθινον ζώδιον παριστῶν, ὡς φαίνεται, ταῦρον. Ὑπάρχουν λόγοι νὰ πιστευθῇ ὅτι τοῦτο ἀνήκει εἰς ΠΜ χρόνους καὶ ὅτι μετεφέρθη μετὰ τῶν ἄλλων λίθων ἐκ τοῦ παρακειμένου πρωτομινωικοῦ συνοικισμοῦ τοῦ Καστέλλου.

Τουρτουλοὶ Σητείας

Εἰς τὴν θέσιν Προφήτης Ἡλίας, ἡ Ἀρχαιολ. Ἐταιρεία διενήργησε διὰ τοῦ Ἐφόρου Ν. Πλάτωνος ἀνασκαφὴν λίαν ἐκτεταμένης μινωικῆς ἀγροικίας τῶν μεταβατικῶν ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ Ια χρόνων (βλ. Τὸ Ἔργον κλπ. 1960, σ. 308 κ.ε. ὅπου

καὶ σχετικαὶ φωτογραφίαι). Ἀπεκαλύφθησαν πλέον τῶν τριάκοντα διαμερισμάτων, μικρῶν κλιμακοστασίων, διαδρόμων, ἀποθηκῶν κλπ. διατεταγμένων κατ' ἀνδρὰ ἐπὶ τῆς ἡπίας κλιτύος μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου. Ἡ διατήρησις δὲν ἦτο πανταχοῦ καλὴ· διαταράξεις ἐπῆλθον κατὰ τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ λόφου διὰ ταφᾶς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ πάλιν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ὅποτε ὁ χώρος ἐχρησιμοποιήθη ὡς πρόχειρον λατομεῖον. Μετὰ τῶν μᾶλλον ἐνδιαφερόντων διαμερισμάτων εἶναι τὸ « δωματίον τοῦ ληνοῦ » μετὰ τὰ σκεῦη τοῦ ἐπὶ τόπου, τὸ « μαγειρεῖον » καὶ μία ἀποθήκη πλήρης πύλων. Ἀφθονα σκεῦη κοινῆς χρήσεως, πίθοι, μικρὰ χαλκᾶ ἀντικείμενα, ἐνδιαφέρον λίθινον κιονόκρανον ἡμικίονος κοσμηματικοῦ ἦσαν μετὰ τῶν εὐρημάτων.

Εἰς τὴν γειτονικὴν περιοχὴν τῆς Πραισοῦ καὶ εἰς θέσιν Φωτοῦλα ἀνεσκάφη, ἐπίσης διὰ λογαριασμόν τῆς Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας (βλ. Τὸ Ἔργον κλπ. 1960, 212 κ.ε.), σημαντικὸς ὀρθογώνιος θολωτὸς τάφος τῶν ΥΜ ΙΙΙγ χρόνων, ὁ ὁποῖος ἀπέδωσε λουτροειδῆ σαρκοφάγον, μετὰ τὸν νεκρὸν in situ φέροντα κοσμήματα (ὠραιότατον χρυσοῦν δακτύλιον μετὰ κοκκιωτὴν διακόσμησιν, χρυσοῦν ἔλασμα μετὰ παράστασιν ναυτίλου) καὶ ἔχοντα ὡς κτερίσματα κυλινδρικὸν σκεῦος ξύλινον μετὰ ἐπένδυσιν ἐκ χαλκῶν σειρητιῶν καὶ ἡμισφαιριδίων, καὶ χρύσθλον, μετὰ ἐπικάλυψιν ἐλεφαντίνων πλακῶν, λαβὴν ἴσως ριπιδίου. Μία κυλινδρική κάλπη μετὰ κεκαυμένα ὀστὰ παιδίου εἶχεν ἀποτεθῆ ἐντὸς τῆς λουτροειδοῦς λάρνακος.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Πλουσία ὑπῆρξεν ἡ δρᾶσις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας καὶ εἰς τὴν Ἀ. Κρήτην. Ὅλως ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος, κυρίως δὲ διὰ τὰ ἐξαιρετὰ εὐρήματα, ἦτο ἡ διὰ τοῦ Ἐφόρου Ν. Πλάτωνος γενομένη ἀνασκαφὴ ἐνὸς μεγάλου ἀποθέτου εἰς Ὀλοῦντα. Ἐρευνα μεγάλου γειτονικοῦ κτηρίου, κειμένου πρὸς τὰ Β.Α., κατέδειξεν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τοῦ ναοῦ, ὡς ἐπιστεῦθη ἀρχικῶς, ἀλλὰ περὶ τινος οἰκοδομήματος ἀνήκοντος προφανῶς εἰς τὸ ἱερόν. Ἀπαραίτητος τυγχάνει μία μελλοντικὴ ἔρευνα πρὸς ἐντοπισμὸν τοῦ ναοῦ. Ὡς ὁ χώρος διὰ τὴν ἀπόθεσιν ἐχρησίμευσαν αἱ πολυάριθμοι σχισμαὶ ἐνὸς μεγάλου βράχου. Τὰ ἀνευρεθέντα ἀντικείμενα ἀνέρχονται εἰς ὑπερχίλια, χρονολογούμενα ἀπὸ τὰ τέλη περίπου τοῦ 7ου αἰ., μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου. Μετὰ τῶν παλαιότερων εἶναι μία ἐξαιρετὸς μικρὰ δαιδαλικὴ προτομὴ καὶ διάφορα εἰδῶλια ἐπὶ πλακιδίων. Μεγάλῃς πλαστικῆς ἀξίας εἶναι σειρά ἀρχαϊκῶν γυναικείων προτομῶν, μικρῶν καὶ μεγάλων. Μία ἐξ αὐτῶν

είναι αξιοσημείωτος διὰ τὸ μέγεθος. Ἐκ τῶν εἰδωλίων, σχεδὸν πάντων γυναικείων, εἰς ποικίλας στάσεις, ἀνευρέθη ὁλόκληρος λαός. Τὴν πλειοψηφίαν ἔχουν αἱ ἑνθρόνοι θεαί, μερικαὶ τῶν ὁποίων εἰκονίζονται, ὡς εἰκάζεται, ἀρχαῖκόν ξόανον τῆς Ἀθηνᾶς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀπαντᾶται καὶ ὁ κρητικὸς τύπος τῶν ὕψ' ἑνα πέπλον ἐνθρόνων διδύμων θεαινῶν. Ἐνδιαφέροντα ἦσαν ἐν ἑλλίπεδες εἰδώλιον Λήδας καθήμενης ἐπὶ τοῦ κύκνου, μία καθήμενη γυναικεία μορφή κρατοῦσα κιβωτίδιον ἐπὶ τῶν γονάτων καὶ πολλοὶ ἐκφραστικοὶ ὁκλάζοντες ἰθυφαλλικοὶ σειληνοί. Εἰς μέγαν ἀριθμὸν ἀντιπροσωπεύονται τὰ ἱστάμενα γυναικεία εἰδώλια τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ. Καλὴ πτυχολογία παρατηρεῖται εἰς πολλὰ τῶν εἰδωλίων. Ὁ ἀποθέτης ἀπέδωσε πολλὰ ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων μίαν μεγάλην σειρὰν πρωτοκορινθιακῶν μικρογραφικῶν ἀγγείων, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων εἶναι κοτυλίσκει, ὡς καὶ τινα μελανόμορφα μετρίας τέχνης, κυρίως σκύφους καὶ κοτύλας. Ἐπὶ ἑνὸς τούτων ζωηρὸς ἰθυφαλλικὸς σειληνὸς διώκει αἶγαγον. Μεγάλων διαστάσεων εἶναι μία μελανογάνωτος κοτύλη. Μεταξὺ τῶν παμπληθῶν λύχνων ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει εἰς ἔχων 70 μύζας, τεταγμένας εἰς δύο σειράς, ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν. Τὰ εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης ἀπετέθησαν εἰς τὸ νεοῖδρυθὲν Μουσεῖον τοῦ Ἀγίου Νικολάου. Ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς ἀνασκαφῆς περισυλλέγησαν καὶ τινες ἐπιγραφαί, μία ἐκ τῶν ὁποίων ἀναγράφει : « Πεισίλα / Ἀνδρούχου / Θεαὶ νῶι / Τεισικρατεὺς ».

Εἰς Ὀλοῦστα ἐπίσης, κατὰ τὴν θέσιν Πόρος, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διὰ τοῦ καθηγητοῦ Ἀν. Ὁρλάνδου καὶ τοῦ ἑπιμελητοῦ Μ. Μιχαηλίδου συνέχισε τὰς ἐρεῦνας τῆς πρὸς ἐξακρίβωσιν τοῦ σχεδίου τῆς βασιλικῆς εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκον τὰ δημοσιευθέντα ἤδη (ΠΑΕ 1955) (βλ. φωτογραφίας εἰς «Τὸ Ἔργον κτλ.» ἔ.ἀ. ψηφιδωτὰ τοῦ μέσου κλίτους αὐτῆς. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψε τρίκλιτον βασιλικὴν ὀλικοῦ πλάτους 17.10 μ. καὶ μήκους 34.90 μ. καταλήγουσαν πρὸς ἀνατολὰς εἰς ὑπερυψωμένην κυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ, διαμέτρου 6.12 μ. Αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ τὰ μικρότερα ἀρχιτεκτονικὰ διακοσμητικὰ μέλη τῆς βασιλικῆς ἀπετέθησαν εἰς τὸ νέον Μουσεῖον τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

Περὶ τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν ἐκ ταύτης εὑρημάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχει ἐλληνιστικὴ ἐπιγραφὴ φέρουσα συνθήκην συμμαχίας Ὀλουντίων καὶ Ροδίων, βλ. Τὸ Ἔργον ἔ.ἀ.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Πλουσιώτατα ὑπῆρξαν, ὡς συνήθως, καὶ τὰ τυχαῖα εὑρήματα ἀνὰ τὴν νῆσον, ἐρχόμενα σχεδὸν

κατὰ κανόνα εἰς φῶς διὰ τῆς μηχανικῆς καλλιεργείας. Μικρὸν μέρος τούτων φθάνει ἀσφαλῶς εἰς τὰ Μουσεία, διότι συνήθως οὐδὲ εἰδοποιεῖται κἄν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία.

Εἰς Κνωσόν, κατὰ τὰς ἐργασίας καθαρισμοῦ καὶ στερεώσεως τοῦ Ἀνακτόρου, ἀνευρέθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιτεχνίτου τοῦ Μουσείου Ζαχ. Κανάκη ἐν πώρινον τεμάχιον μὲ ἀνάγλυφον πάπυρον ἢ κρίνον δυτικῶς τῆς Κλιμακωτῆς Στοᾶς. Κατὰ τὸν ἀγρὸν τοῦ κ. Φρουδαράκη εὑρέθησαν διάφορα ρωμαϊκὰ ἀγγεῖδια καὶ εἰς πολὺμυξος λύχνος, κοσμούμενος δι' ἀναγλύφον φύλλων ἀκάνθης. Εἰς τὰ θεμέλια τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κατὰ γενομένης ἐργασίας εὑρέθη μία τεμαχισμένη ρωμαϊκὴ πρόχους. Ἐκ Περιδῆ Μετόχι Ἡρακλείου ἐκομίσθησαν 2 ΠΜ ἡμισφαιρικὰ ἀγγεῖα μετὰ 4 διατρήτων λαβῶν καὶ χαμηλοῦ κυλινδρικοῦ λαιμοῦ, ὡς καὶ 3 πώματα, ἐν τῶν ὁποίων, ἀρχαῖκῶν χρόνων, φέρει ἰδιότυπον πλέγμα.

Εἰς Ἄνω Ἀρχάνες, κατὰ τὴν θέσιν Χωματόλακκος, εὑρέθη ἀριθμὸς σφαιρικῶν ὕφαντικῶν βαρῶν, εἰς τριπτῆρ καὶ τμήμα κεραμικοῦ τροχοῦ κοσμουμένου δι' ἐγχάρακτον ἰχθυακάνθης. Ἐξ Ἀγ. Βλασίου Τεμένους ἐκομίσθησαν 4 γεωμετρικὰ ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο προχοῖσκα μὲ ὁμοκέντρους κύκλους καὶ εἰς ἀρύβαλλος.

Εἰς Γάζι Τεμένους, κατὰ τὴν θέσιν Μακράκη Μετόχι, ὅπου προφανῶς ὑπῆρχον τάφοι ὑπὸ προπέτασμα βράχου, εὑρέθησαν δύο μικρὰ σφαιρικὰ ΠΜ ἀγγεῖα μετὰ ζεύγους λαβῶν διατρήτων δις καθέτως. Τὸ ἐν φέρει ἐγχάραξιν ἐξ ὁμοκέντρων ἡμικυκλίων, τὸ δὲ ἕτερον ἐκ λεπτοτάτου πλέγματος εἰς τρεῖς ζώνας. Ὅμοι ἀνευρέθησαν καὶ οἱ πόδες μαρμαρίνου κυκλαδικοῦ εἰδωλίου. Ἐκ τῆς περιοχῆς Ρογδιᾶς, ἐκ μὲν τῆς θέσεως Κακάσι ἐκομίσθη εἰς χαλκοῦς διπλοῦς πέλεκυς, ἐκ δὲ τῆς θέσεως Ἑλληνικὸ μία σειρὰ μεγάλων μινωικῶν ὕφαντικῶν βαρῶν.

Εἰς Χουδέτσι Πεδιάδος καὶ κατὰ τὴν θέσιν Φλαμπουριάρη εὑρέθη μικρὸν λίθινον ἀμφικωνικὸν ἀγγεῖον μετὰ δακτυλοειδοῦς ποδὸς καὶ χαμηλοῦ λαιμοῦ. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέροντος εἶναι τὰ ἐκ θέσεως Μεσάρμι Κασταμονίτσας Πεδιάδος κομισθέντα λείψανα πηλίνου ἡμιελλειψοειδοῦς τομῆς διαζώματος ἢ περιθύρου, πλάτους περίπου 0.25 μ., φέροντος πλοχμοειδῆ διακόσμησιν ἐξ ἀκανονίστων βαθειῶν αὐλακώσεων. Τὸ ὅλον ἦτο χυτὸν ἐντὸς μήτρας, ἱκανὰ τεμάχια τῆς ὁποίας ἦσαν ἐπικεκολλημένα εἰσέτι ἐπ' αὐτοῦ. Αἱ αὐλακώσεις εἶναι ὀφιοειδεῖς καὶ βραχεῖαι καὶ δίδουν εἰς τὸ σύνολον, ὡς ἐλέχθη ἤδη, πλοχμοειδῆ ὄψιν.

Εἰς Κόξαρη Πεδιάδος, κατὰ τὴν θέσιν Ἀλῆ Χωράφι, ἀνευρέθη εἰς τεμαχισμένους γεωμετρικὸς

πίθος φέρων εις τὸ χεῖλος ἐγχαράκτους ὁμοκέντρους κύκλους. Ἐνδιαφέροντα ἦσαν τὰ παραπλεύρως ἐμφανισθέντα λείψανα λιθοστρώτου δρόμου καὶ κτιστοῦ ἀγωγοῦ κεκαλυμμένου διὰ λίθων. Ἄλλα γεωμετρικὰ ἀντικείμενα ἤλθον εἰς φῶς εἰς Νιπηδητὸν Πεδιάδος, ὅπως μικρὰ τριφυλλόστομος πρόχους, σιδηρὰ πόρπη καὶ δύο ψῆφοι.

Ὁ Ἐπιμελητὴς Κ. Δαβάρας περισυνέλεξεν εἰς Ἀστρίτσι Πεδιάδος καὶ κατὰ τὴν θέσιν Ἑμινάκη Πλάι ἓνα πώρινον κορμὸν δαιδαλικοῦ ἀγάλματος, ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἂν καὶ εἰς κακὴν, δυστυχῶς, κατάστασιν. Ἐπὶ τῶν ὤμων εἶναι ἐρριμμένον ἐπίβλημα, ἡ δὲ μέση περισφίγγεται ὑπὸ πλατείας ζώνης. Ἡ κόμη εἶναι τοῦ τύπου τῆς αἰγυπτιακῆς ὀροφωτῆς φενάκης. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ περισυνελέγη καὶ μετεφέρθη εἰς τὸ Μουσεῖον τὸ γυναικεῖον ἄγαλμα τὸ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ P. Faure BCH LXXXII (1958), 505.

Εἰς Μουκτάρω Πεδιάδος καὶ κατὰ θέσιν Παναγιά εὐρέθη εἰς ρωμαϊκὸς λύχνος μετ' ἐκτύπου παραστάσεως Ἑρωτιδέως τοξοφόρου. Ὁραῖος ἀνάγλυφος σπειρομαϊάνδρος ἐκόσμει τεμάχιον πίθου κομισθέντος ἐκ Λύττου. Ἄλλα τεμάχια μινωικῶν πίθων καὶ σαρκοφάγων ἀνευρέθησαν εἰς Σμάρι Πεδιάδος, κατὰ τὴν θέσιν Λειβαδίτσα.

Ὁ Ἐφορος Ν. Πλάτων εἰς τὴν περιοχὴν Ποτάμων Ἀϊτανίων καὶ κατὰ τὴν θέσιν Γρίδια περισυνέλεξεν εὐμεγέθη γεωμετρικὴν τεφροδόχον κάλπην, ἔχουσαν πῶμα καὶ κυλινδρικοὺς τρητὸν πόδα πλήρη κεκαυμένων ὀστέων, προσέτι δὲ μίαν μελαμβαφῆ στρογγυλόστομον πρόχουν καὶ τρία κύπελλα. Τὰ ἀνωτέρω εἶχον ἀποτεθῆ ἐντὸς λαζευτοῦ τάφου.

Ὁ Ἐπιμελητὴς Κ. Δαβάρας διενήργησεν εἰς Πέρι Μεσσαράς ἀνασκαφικὴν περισυλλογὴν πίθων ρωμαϊκῶν χρόνων. Οὗτοι ἤλθον εἰς φῶς κατὰ διαπλάτυνσιν τῆς ἀγοῦσης πρὸς τὸ χωρίον ὁδοῦ καὶ ἔξω αὐτοῦ. 12 ἐξ αὐτῶν, μεγάλων διαστάσεων, συναπτόμενοι σχεδὸν καὶ εἰς μίαν σειρὰν ἀπὸ Β. πρὸς Ν., ἦσαν ἐντετειχισμένοι μέχρι τοῦ χεῖλους σχεδὸν ἐντὸς χαμηλοῦ τοίχου ἐκ λίθων καὶ ἀσβέστου (Πίν. 225 δ). Ὁ τοίχος οὗτος συνήπτετο πρὸς ἄλλον, λεπτότερον καὶ ὑψηλότερον, ἀποτελοῦντα προφανῶς τὸ ἀνατολικὸν ὄριον τῆς μεγάλης ταύτης ἀποθήκης. Μία μεγάλη ρωγμὴ εἰς ἓνα τῶν πίθων εἶχε στερεωθῆ διὰ σιδηροῦ συνδέσμου. Πρὸς Β. καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν εὐρέθησαν 3 μικρότεροι πίθοι. Δὲν κατέστη δυνατόν νὰ διατηρηθοῦν οἱ πίθοι κατὰ χώραν ὡς τέμνοντες τὴν δημοσίαν ὁδόν, ὡς ἐκ τούτου δὲ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου. Μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν των σχεδιάζεται νὰ τοποθετηθοῦν οὗτοι

ὑπὸ στέγαστρον κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ χωρίου.

Ἐκ Κορφῶν Μαλεβιζίου καὶ ἐκ τῆς θέσεως Καμινάκια ἐκομίσθησαν 5 ΜΜ ραμφόστομοι προχοῖσκαί, ἐν κωδωνόσχημον εἰδῶλιον καὶ ἐν λίθινον φωλεόσχημον ἄγγειον. Μία μικρὰ ραδινὴ γεωμετρικὴ πρόχους εὐρέθη κατὰ τὰ ἔργα ὁδοποιίας μεταξὺ Ἀγ. Εἰρήνης καὶ Κρουσῶνος Μαλεβιζίου.

Παρὰ τὸ Ἀστυράκι Μονοφατσίου κατὰ θέσιν Ἑρμα Ἀνώγεια ἀνεκαλύφθη τάφος περιέχων λύχνον, δύο ἄγγεῖα καὶ τεμάχια πηλίνων πλακιδίων.

Ἐκ Καπετανιανῶν Μονοφατσίου καὶ ἐκ θέσεως Μετζολατί, κειμένης ὑπὸ τὴν ὑψηλότεραν κορυφὴν τῶν Ἀστερουσίων Κόφινας, συνεχίσθη καὶ ἐφέτος ἡ προσκόμισις εἰς τὸ Μουσεῖον σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ΜΜ εἰδωλίων καὶ ζωδίων. Ὁ Ἐφορος, φρονῶν ὅτι πρόκειται περὶ ἱεροῦ κορυφῆς, ἀπεφάσισε νὰ προβῇ εἰς κανονικὴν ἀνασκαφὴν κατὰ τὸ ἐρχόμενον ἔτος.

Εἰς θέσιν Κάτω Τζιγρίνια Μητροπόλεως Γόρτυνος περισυνελέγησαν τεμάχια πίθου καὶ ψευδοστόμου ἀμφορέως ὑστάτων μυκηναϊκῶν χρόνων. Ἐκ Γόρτυνος, ἐπίσης, περισυνελέγησαν διάφορα θραύσματα ἀρχαϊκῶν καὶ νεωτέρων ἐπιγραφῶν.

Ὑποσχέσεις διὰ πλούσια εὐρήματα παρέχει ἡ περιοχὴ Κάτω Ζάκρου Σητείας, ὅπου ὁ Ἐφορος Ν. Πλάτων προτίθεται νὰ διενεργήσῃ προσεχῶς ἀνασκαφάς. Ἐφέτος ἐκομίσθησαν ὑπὸ τοῦ βοηθοῦντος τὴν Ὑπηρεσίαν κ. Ἑμμ. Φυγετάκη — ὅστις, σημειωτέον, προσεκόμισε εἰς τὸ Μουσεῖον τὰ πλεῖστα τῶν τυχαίων εὐρημάτων ἐξ Ἀνατολικῆς Κρήτης — λίθινος χρωματοτρίπηρ, λίθινον ἐπίσης πῶμα ἄγγείου, βάσις διπλοῦ πελέκεως ἐκ στεατίτου καὶ τέλος σειρά ὕφαντικῶν βαρῶν. Ἐκ γειτονικῆς περιοχῆς παρεδόθησαν ἄγγεῖα τινὰ ἐσχάτων μυκηναϊκῶν χρόνων, ὡς κύπελλον καὶ κύαθος ἀσυνήθους σχήματος.

Ἐν ὥραϊον ἀπόκτημα τοῦ Μουσείου ἦτο τὸ εἰς Λίθινες Σητείας καὶ κατὰ τὴν θέσιν Βίγλες εὐρεθὲν κομψὸν μικρὸν ΠΜ ἄγγειον ἐκ πολυχρώμου κροκαλοπαγοῦς λίθου, κυπελλοειδοῦς σχήματος, μετὰ προχοῆς καὶ τριῶν ἀποφύσεων - λαβῶν (Πίν. 226 β).

Εἰς θέσιν Λαψανάρι Ἀχλαδιῶν Σητείας προωθητὴρ ἔφερεν εἰς φῶς διάφορα ἐνδιαφέροντα ἀρχαῖκα ἀντικείμενα, ὅπως 2 εἰδῶλια γυμνῆς θεᾶς, κεφαλὴν ἄλλου εἰδωλίου, λύχνον καὶ τεμάχιον πλακιδίου μετ' ἀνάγλυφον ἀνδρικήν μορφήν.

Ἐξ ἄλλου, προερχόμενα ἐκ γεωμετρικοῦ τάφου εὐρεθέντος εἰς Ἀνδρομύλους Σητείας κατὰ τὴν περιοχὴν Καντέμι Κεφάλι, ἐκομίσθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον διάφορα ἄγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων

ἐν θήλαστρον, δύο αἰχμαὶ δοράτων, δύο χαλκαὶ περόναι καὶ ἐν σιδηροῦν μαχαίριον.

Τεμάχια πίθων καὶ σαρκοφάγων ἐκομίσθησαν ἐκ Πραισοῦ καὶ ἐκ Παλαικάστρου Σητείας, θέσις Κουρεμένος, ἐνῶ ἐκ καταστραφέντος ΥΜ ΙΙΙ τάφου, εἰς Σφάκαν, ὁ κ. Φυγετάκης περισυνέλεξε κύπελλον καὶ τεμάχια ἄλλου γραπτοῦ ἀγγείου. Κάτωθεν τοῦ ἱεροῦ τῆς Πραισοῦ εὐρέθη μελανογάνωτος κώθων ἐφ' ὕψηλῳ ποδὸς καὶ μία μεγάλη στρογγυλόστομος πρόχους κοσμουμένη διὰ στεφάνης φύλλων πλήρων μετὰ περιγράμματος. Ἐξ οἰκίας τῆς πόλεως Σητείας, πλησίον τοῦ Τελωνείου, ἀπετεichίσθησαν 2 κορινθιακὰ κιονόκρανα καὶ μετεφέρθησαν εἰς Ἡράκλειον.

Ἐπὶ τῆς νησίδος Μόχλος κατ' ἀρχαιολογικὴν ἐκδρομὴν τῶν ἀρχαιολόγων Πλάτωνος καὶ Ἀλεξίου περισυνελέγησαν δύο λίθινα ἀγγεῖα, μετὰ τῶν ὁποίων ἐν ὠραιότατον ἐκ φλεβωτοῦ πολυχρώμου σταλακτίτου, ἐλλειψοειδοῦς, μοναδικοῦ μέχρι σήμερον σχήματος καὶ ἀνοικτὸν ἄνω μετὰ προχοῆς, σχήματος βέλους, ὡς ἐπίσης ἄλλο λίθινον ἐκ κροκαλοπαγοῦς λίθου καὶ ἐνδιαφέρουσα τεῖοδόχη ρυθμοῦ Βασιλικῆς εὐμεγέθους. Ταῦτα ἀπετέθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀγ. Νικολάου, τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν, ἀσφαλῶς, τὰ πολυτιμότερα ἀποκτῆματα.

Δύο ταφικοὶ πίθοι κατατεμαχισθέντες ὑπὸ πρωθητήρος τῆς ὁδοποιίας περισυνελέγησαν ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Κ. Δαβάρα εἰς Δρῆρον. Τὸ στόμιον τῶν πίθων ἦτο πρὸς Α. καὶ ἐφράσσετο διὰ λιθίνης πλακός. Ἐντὸς τοῦ ἐνὸς εὐρέθη τεμαχισμένη κύλιξ τοῦ ΣΤ' αἰ. π.Χ. Τὰ ἀντικείμενα ταῦτα ἀπετέθησαν εἰς τὴν Συλλογὴν Νεαπόλεως.

Ὁ αὐτὸς Ἐπιμελητὴς περισυνέλεξεν εἰς Χριστὸν Ἱεραπέτρας καὶ ὑπεράνω τῆς πηγῆς τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς διαφόρους ρωμαϊκοὺς λύχνους, ὕφαντικά βάρη κ.ά. Ἡ περιοχὴ αὕτη ἐμφανίζει ἄφθονα ἴχνη οἰκισμοῦ ρωμαϊκῶν χρόνων ἐπὶ τῆς ὑπεράνω τῆς πηγῆς κλιτύος τοῦ λόφου, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ κατεστραμμένον δάπεδον οἰκίας μετὰ ψηφιδωτοῦ ἐκ θαλασσίων λίθων.

Εἰς τὸ Μουσεῖον παρεδόθη, τέλος, σημαντικὸς ἀριθμὸς ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν νομισμάτων καὶ ἱκανοὶ σφραγιδόλιθοι, τινὲς τῶν ὁποίων εἶναι ἀξιόλογοι.

Ν. ΠΛΑΤΩΝ

*

ACTIVITIES OF THE BRITISH SCHOOL AT CRETE (1952-1960)

Crete has continued to be a main scene of the School's activities. Mrs. M. Seiradaki has published the pottery from Pendlebury's ex-

cavations at Karphi in Lasithi in 1938-9 (BSA 55 (1960), p. 1 f.). In 1955 submarine explorations were made at selected points on the north and south coasts of the island (J. Leatham and M.S.F. Hood, BSA 53-4 (1958-9), p. 263 f.). Geometric cemeteries excavated in the area of Knossos before the war were published by J. Brock, Fortetsa (1957), and Proto-geometric graves found at Ayios Ioannis north of Knossos in 1939, together with others cleared in 1953 by J. Boardman (BSA 55 (1960), p. 128 f.). A Late Minoan Warrior Grave, and Late Minoan tholos tombs, together with some Geometric graves excavated by R.W. Hutchinson between 1938-40 have been published by him in BSA 49 (1954), p. 215 f.; 51 (1956), p. 68 f. An archaeological Survey of the Knossos Area compiled by Hood with a map surveyed by D. Smollett was published in 1958.

Work in the Middle Minoan cemetery on the slopes of Ailias East of the Kairatos stream at Knossos was completed by Hood in 1953. At the request of the Ephor of Antiquities, N. Platon, a Warrior Grave of the Late Minoan period, with fine bronze weapons and a gold cup, was cleared by Hood in 1953 at Ayios Ioannis (BSA 51 (1956), p. 81 f.). A second Late Minoan chamber tomb was cleared at Ayios Ioannis in 1958, and a Middle Minoan built tholos tomb was explored on Gypsades south of the Palace of Minos in 1957. A Late Minoan cemetery further south of Gypsades was excavated by Hood, G. Huxley and Miss N. Sandars in 1954 (BSA 53-4 (1958-9), p. 194 f.). Roman tombs on the site of the new hospital immediately north of the Palace of Minos were cleared by P. de Jong (1952) and J.M. Cook (1953). An early Christian Basilica church built above part of the cemetery with graves, some of which seem to be Christian, came to light here in 1953 and was subsequently explored by W. Friend (1955-60). From 1957-60 M. Gough completed the clearing of the Roman Villa Dionysos with fine mosaic pavements which was partly excavated just before the war.

In 1957 a campaign of systematic excavations was begun in the area of the Minoan city at Knossos. In the course of these a sanctuary of the Classical period was found and explored on the north slopes of Gypsades immediately south of the Palace (1957-60). A sounding into the Neolithic deposits below the Central Court

of the later Palace of Minos was begun in 1957 and completed by J. Evans in 1958-60.

The main series of excavations from 1957 onwards have had as their object the obtaining of stratified deposits of all the Minoan periods with a view to testing and where necessary amplifying or correcting the system of Minoan periods devised by Sir Arthur Evans. In the main the results of the excavations have confirmed the validity of the system of Evans at Knossos, although some modifications are necessary, particularly in regard to the phases of Early Minoan. The three main areas of excavation inside the Minoan city were beside, the Late Minoan houses on Gypsades excavated by Hogarth in 1900, and on the south and north sides of the Royal Road immediately West of the Palace. In 1961 these stratigraphic excavations were brought to a close with the completion of work in the sounding on the north side of the Royal Road. This site had been chosen because it was next to the Armoury explored by Evans from 1904 onwards. Here Evans recovered an interesting series of Linear B tablets listing military equipment and supplies in the ruins of a building which he assigned to the Late Minoan II period. But in the new sounding since 1957, although several scraps of tablets have been found, they all appear to have come from a mixed deposit of rubbish with pottery of all periods ranging from Neolithic to the end of Late Minoan III. The latest Minoan building in this area of which any substantial traces remain seems to have been destroyed during the Late Minoan I B period. A large deposit with many fine decorated vases assignable to the Late Minoan I B period was recovered here in 1959-61. The largest part of this deposit, which was only found last year, included the upper part of a large jar with octopus designs in the finest Marine Style, and several seal stones. Other finds from the Late Minoan I B deposit include the debris of an ivory worker's shop and some complete ivory objects, notably an ivory bird, perhaps a dove, carved in the round, and the arm of a statuette grasping a dagger-like object. A number of fragments of similar but even larger ivory statuettes was recovered in 1957 from Late Minoan deposits in the sounding on the south side of the Royal Road.

*

KNOSSOS

NEOLITHIC EXCAVATIONS 1960

The Neolithic excavations begun in 1957 on the site of the Bronze Age Palace at Knossos were completed by Professor John Evans of London University during four weeks of August and September 1960.

The South-West quarter (A) of the main 11-metre square sounding in the Central Court was carried down through the lowest Neolithic (Early Neolithic 1) levels to the rock. The top of the Early Neolithic 1 deposits at this point was found to be only three metres below the surface of the Central Court. A series of small compartments, with flimsy clay walls, sometimes on stone foundations, appeared to be working areas, since one of the compartments contained a clay-lined cooking hole, in which lay an ox jaw-bone; but others may have been pens for animals. Immediately below this complex was another, consisting of more solid walls of stones faced with mud plaster, but again more like out-buildings than houses.

A striking series of figurines was the most interesting find from these Early Neolithic 1 levels. They differed completely from the series of clay figurines found in the upper levels in this quarter in 1959, being made of stone or shell, and representing standing figures (except in one case) with elongated featureless heads, which bear a strong resemblance to Cycladic types.

Below these two Early Neolithic 1 architectural levels came a thick, almost featureless deposit corresponding with the similar level found in the S.E. quarter (C) of the sounding in 1959. Below this was a room of about the same shape and dimensions as the one found in 1959 in the S.E. quarter (C) and adjacent to it. This had a similar floor of stamped mud, with two cooking holes, while in the North West corner a small area enclosed by lines of stones had a flooring of baked clay. As usual the floor had been kept clean and little material was found on it. This second room had a door in the North East corner which opened upon the cobbled area found in 1959 to the North.

Between the remains just described and bed-rock there lay rather over a metre of deposit, and the excavation of this brought the most surprising discoveries of the year. Here was a

series of architectural remains constructed, not of packed mud on stone foundations as elsewhere in the Neolithic levels, but to a large extent of fired mud brick. The bricks were of different sizes, and stones, often discarded quernstones, were sometimes mixed indiscriminately with them, rather than set below them as foundations. In the highest of these levels with the burnt mud-bricks were the remains of a rectangular room, on the floor of which traces of what were probably two rectangular brick ovens, with a pit beside them into which the ashes of fires appeared to have been raked.

Below this again was another room which appeared to have been several times remodelled with floors at different levels. This was the earliest building on the site, and the foundation of its East wall went down almost to bedrock. Below the West wall, however, was a gap of about 0.25-0.30 m. between the bottom of the wall and the lowest floor, which was at the same level, and bedrock. In the dark deposit which filled the gap was a small «cemetery» of children. There were 7 skeletons in all, ranging from the foetal stage to about 8 years of age (Plate 227 a). They were strung out more or less in a line, though in some cases interments had been made one above the other. There was no special orientation, but all that were sufficiently well preserved to see, were in the crouched position. An eighth child skeleton just to the West had been interred in a small pit cut into bedrock and covered by a stone (Plate 227 b).

In the central part of this S. end of the main sounding (AC), also below the level of the lowest Early Neolithic I building, were found remains of what appeared to be a corn-drying area. Here was much carbonised grain, in an area circumscribed by a ring of stake-holes, the foot of one of which was well preserved in a carbonised condition.

In the last 0.30-0.40 m. of the deposit pottery became extremely rare, then disappeared entirely. This presumably means that there was a phase before pottery production was properly organised on the new site, not that the people were in a «pre-pottery» stage when they arrived. On the other hand stone querns and mortars are exceptionally common in the lowest levels, and show a wide variety of shapes. Finds of exceptional interest in these lowest

Early Neolithic I levels were small pieces of blue frit and malachite, and two bone spatulae similar to those found in early contexts in Anatolia; also a small clay female figurine of a new type. The bedrock itself was full of pits and stake and post-holes, but it was impossible to make out any plans of structure, other than the one mentioned.

What seemed to be the North wall of a substantial house of the Middle Neolithic period was showing in the South side of the main sounding. A new area was opened to the South of the sounding in the hope of recovering something of a plan of this house. The house had been much destroyed, but a most interesting seated male figurine and a group of clay weights (perhaps loom weights) were recovered here.

A small cutting near what appears to be the extreme North edge of the Neolithic settlement just North of the Palace borders produced no remains of the Late Neolithic period; these may have been removed by erosion of the site or owing to other disturbances in later times. Below the ruins of Middle Neolithic house was another of E.N. 2 date, a feature of which were small «cupboards» containing pots, similar to those found in the M.N. house in the main sounding in 1959. Bedrock was reached 2.75 m. below the Minoan surface here. A little E.N. 1 pottery was found at the bottom, but there was no real E.N. 1 level, and it seems a legitimate conclusion that the E.N. 1 settlement was smaller than that of later phases. The M.N. and E.N. 2 houses had an identical orientation to those found in the main sounding under the Central Court, which confirms overall planning of the settlement from E.N. 2 times. It was noticeable that the orientation of the E.N. 1 houses in the main sounding was somewhat, though not greatly, different, and differed slightly from house to house in these levels. So planning may only have started with the E.N. 2 expansion and may indicate a stricter organisation of the community.

*

EXCAVATIONS AT KNOSSOS, 1960

Excavations at Knossos were continued during six weeks of July and August by the Director assisted by Messrs. N. Coldstream, H. Sackett, E. Jones, A. Snodgrass, G. Cadogan and Mrs.

D. French in charge of different areas. Miss S. Hoult and Mr. J. Burd acted as architects, Mrs. Snodgrass and Mrs. Jones as draughtsmen.

1. *Classical Sanctuary on Gypsades south of the Palace.* Excavation of the Sanctuary begun in 1957 was completed. Work was mainly concentrated in the north-west part of the area. At the end of the season all the excavations were filled with the help of a bulldozer.

The Temple foundations discovered last year were further examined, and from a deposit of votives found running beneath the foundation blocks it appears that the Temple was built in the 4th century B.C. No trace of any earlier Temple was detected, but there were remains of what appears to have been an earlier terrace wall (A) cut by the Temple foundations. The back of the Temple on the west coincided with a well-preserved terrace wall (B), (Plate 227 c) beyond which had been dumped a mass of Sanctuary debris, forming a heap with alternate layers of ash and small stones full of terracottas and other votives, some in the earlier levels Classical, but mostly Hellenistic in date. On the north, down the slope of the hill, this mound of debris was held in place by a retaining wall (C). Large numbers of clay lamps dating from the 1st century A.D. were found above this pile of debris. Also to this Roman period belong a number of small clay ovens, built in the open air outside the retaining wall. These had apparently been used for cooking, perhaps on the occasion of festivals at the Sanctuary. Still later, and presumably after the Temple and Sanctuary had gone out of use, a large building with concrete foundations about half a metre or more deep was erected in this north-west part of the Sanctuary area. This appears to date from the 4th century A.D. or later, and may have been a house or farm.

Objects recovered this year include a remarkable fibula with the bow of bone or ivory in the form of a bird with two smaller birds on its back (Plate 227 d).

2. *Royal Road: north side.* Excavation was continued in depth in the Minoan sounding on the north side of the Royal Road. A well containing Late Archaic pottery of about 500 B.C. was of considerable interest, since little or no material of this period had previously been recovered at Knossos. A few more scraps of Linear B tablets were found; but it was realised that all the scraps of tablets so far reco-

vered here come from a deposit of rubbish filling great pits left by quarrying for stones from earlier buildings. The precise date of this quarrying cannot be fixed with precision until the pottery from the fill of rubbish has been examined in detail. The impression to date is that the quarrying took place some time after the great destruction at the end of Late Minoan II (about 1400 B.C.), perhaps in connection with the building of fortifications for the existence of which in a late period at Knossos there is some slight evidence (see below (4)).

Some, and perhaps all, of the new fragments of Linear B tablets belong to the same group as those found by Evans in the Armoury a few metres to the east. There seems little doubt that they date from the Late Minoan II period, as Evans thought, although the deposit of rubbish from which they came appears to be later.

On the other hand the debris from an Ivory worker's shop (Plate 228 a), part of which was cleared last year, was evidently in the ruins of a building which had been destroyed apparently by fire at the time of the great destruction of the Palace itself about 1400 B.C. A mass of fragmentary pottery, some with decoration characteristic of the Late Minoan II period but much of it with designs in a style more typical of Late Minoan IB, was mingled with the ivory objects and chips of ivory waste. The building with the ivory-worker's shop appears to have been substantial, although little except the foundations had survived the intensive quarrying of Late Minoan III times.

A remarkable find among the ivories was the figure of a bird (dove?) (Plate 228 b), semi-flattened, but worked in relief on both sides and in very fine condition. The surface had been polished, except in places (round the head, for example, and the upper edge of the wing) where it had probably been covered with gold leaf in its original state.

A probe was made to the rock, below the level of the floor of the building with the ivories, revealing Late Minoan IA, Middle Minoan IIIB and Middle Minoan IA deposits. In one place Middle Minoan IA buildings appeared to be well-preserved.

3. *Trials in the Early Houses south of the Palace.* Small soundings were made in the area of the Early Minoan II Houses on the south edge of the Palace in the hopes of recovering stratified Early Minoan material. These revea-

led successive floors, the latest at any rate dating from Middle Minoan A. Below were deposits that may be classifiable as Early Minoan, with Neolithic beneath them. There seems to be no trace of Early Minoan I here.

4. *Minoan fortification wall (?) by the South House.* A massive wall, over 2 metres thick, on the south edge of the South House looks very much as if it had been built for defence. The wall is not marked on any existing plan of the Palace, and does not appear to have been described by Evans. Tests revealed that it was founded on the rock, not at a great depth below the surface here. Unfortunately no dating evidence was obtained, although from the position of the wall it appears most probable that it was built after the destruction of the South House in Late Minoan times; but it might be earlier. It would be interesting if the building of such a defence wall could be equated with the intensive quarrying for stone observed on the north side of the Royal Road.

5. *Late Minoan tombs south of the Palace.* At the request of Dr. Platon, Ephor of Antiquities for Crete, a group of four tombs revealed by deep ploughing on the slopes east of the Kai-ratos stream opposite the Temple Tomb was examined. The tombs were all close together, and three of them cut into each other. One, perhaps the latest, was an ordinary chamber tomb with a single burial in a wooden coffin accompanied by three steatite «blossom bowls» (Plate 229 a). The other three tombs were of a peculiar type, with chambers open on one side which had been blocked by a massive wall, like the pit-caves found by Evans in the Zafer Papoura cemetery. One with larnax burials had been thoroughly plundered and wrecked. Another produced a jar decorated in the finest Late Minoan II «Palace Style». The third tomb had been re-used three times with the floor at three different levels, a single burial on each floor, two of them in wooden coffins (Plate 229 b). In the cases of the second burial the wooden coffin was clearly traceable, long and narrow like a modern coffin, with low feet at the corners.

6. *Trials west of the main Herakleion road.* At the request of Dr. Platon trials were made along the west side of the main Herakleion road opposite the modern entrance to the Palace where widening of the road is contemplated. Roman, Classical, Geometric, Protogeo-

metric, and Minoan deposits ranging from Middle Minoan IA onwards, were noted here. An interesting group of Late Geometric vases was recovered from a circular pit, which may have been an abortive well.

*

EARLY CHRISTIAN BASILICA CHURCH

Early Christian Basilica Church on the site of the new hospital (Plate 229 d). Supplementary investigations were made by Dr. W.H.C. Frend of Cambridge University during two weeks of September with the object of learning more about the annexes to the north and south of the Early Christian Church in the Roman cemetery area north of the ancient city.

On the south side of the Church a structure which was originally thought to have been a large Roman tomb was examined. It now seems that this may in fact have been the bottom of a low campanile or bell-tower. It was rectangular, measuring about 3 by 2 metres, and built of massive blocks of limestone. The foundations were comparatively shallow, but the amount of building debris overlying the structure suggested that it might have been tower-like. Inside at ground level was a room with a cobbled floor which continued outside across a passage 1.45 m. wide dividing the structure from the south wall of the Church. In the room were traces of occupation by squatters after the Church had fallen into disuse. Below the cobbled floor and continuing underneath the north wall of the structure was a large stone-lined tomb containing four levels of burials, both adults and children.

On the north side of the Church a cobbled courtyard was revealed beyond the annexe abutting on the north aisle of the Church. On the west this courtyard was bounded by a wall which was traced for some eighteen metres running north-east at an angle from the Church. The wall seems to have been originally constructed as a boundary between two parts of the cemetery. It was earlier than the Church in date, and a lamp with a peacock design assigned to the 2nd or 3rd century A.D. was found in the debris of its foundations. Below the courtyard were tombs of the Roman period. These had not the strict north-east-south-west orientation of the tombs on the south side of the Church,

and are therefore more likely to have been pagan than Christian. Below the skull of one of these burials was a silver signet ring with an engraved carnelian gem thought to be Hermes carrying a cloak over his shoulder and a fish in his right hand (Plate 229 c).

It now seems clear that the Church itself was built early in the 6th century A.D., no in the 7th century or later as was originally thought to be the case. The Church covered two distinct areas of graves, one where the graves were strictly orientated north-east-south-west, and the other with graves not strictly orientated although most of them lay north-south. It seems likely that the first group of graves were Christian and the church itself was built therefore on top of what had been the Christian area of the cemetery in the 3rd and 4th centuries A.D. From the literature (Eusebius, H.E. IV. 23) it is known that a Christian bishopric existed at Knossos by 170 A.D.

SINCLAIR HOOD

*

SCAVI A FESTÒS 1960 (Tav. 230 - 2)

Gli scavi effettivi a Festòs sono durati dal 1 Agosto al 3 Settembre, ma sono stati preceduti peraltro da molti lavori di sistemazioni dei materiali e di riordinamento del Museo stratigrafico. Hanno partecipato a tali lavori, assieme al Direttore e a tutti gli alunni della Scuola compreso il Dr. Scichilone, gli ex-alunni Dott. Clelia Laviosa, Dott. Lucia Guerrini e Dott. Luigi Rocchetti, la prima dal 30 Luglio alla fine di Agosto e gli altri due per gli interi mesi di Luglio e Agosto; la Dott. Laviosa ha in seguito, dal 1 al 10 Settembre, fatto delle escursioni in Attica e nel Peloponneso onde approfondire lo studio affidatole sulla ceramica della fase micenica a Creta, e la Dott. Guerrini nello stesso periodo ha visitato alcune isole dell'Egeo. L'Arch. Fiandra, continuando le sue indagini sulla tecnica dell'architettura minoica, ha studiato inoltre il problema del passaggio attraverso al Corridoio 7 del Palazzo di Festòs, in maniera da lasciar visibile in basso il lastricato del corridoio del I Palazzo, nonché il problema di un'eventuale copertura di questo delicato ambiente. La Dott. Pelagatti si è trattenuta nell'isola dall'inizio di Luglio alla fine di Ottobre, per coordinare i lavori dei fotografi e della disegnatrice, nonché l'ordi-

namento dei materiali nel Museo e la loro catalogazione, e ha inoltre avviato uno studio sul forno del quartiere geometrico della città sul margine meridionale del Palazzo. Hanno atteso all'allestimento delle fotografie la Signorina Monica Brill, trattenutasi nell'isola per i tre mesi di Luglio-Settembre, e il Signor Guido Ciarriello, che invece ha soggiornato a Festòs dal 15 Luglio alla fine di Agosto. La Signorina Andy Seuffert è stata aggregata alla missione per eseguire disegni ed acquerelli dei più significativi trovamenti, trattenendosi a Candia dalla metà di Giugno alla metà di Agosto.

Nella campagna del 1960 la Scuola Archeologica Italiana di Atene da un lato ha continuato gli scavi sul margine occidentale dei primitivi palazzi minoici di Festòs, allo scopo di arrivare a un limite ben definito dei ruderi antichi e iniziare la sistemazione di tutte le rovine al pubblico; dall'altro ha ripreso i sondaggi per determinare l'estensione della città nei vari periodi dell'antichità, nonché studiare i caratteri dei resti archeologici delle case primitive in confronto con quelli dei palazzi minoici.

Sul margine occidentale dei palazzi sono stati messi in luce tre vani dell'abitato geometrico, che s'è sovrapposto parzialmente al lastricato del piazzale occidentale antistante il palazzo, e si estendeva più a Ovest di esso al medesimo livello. Uno dei tre vani (GG) è collocato a Occidente e in comunicazione col vano CC precedentemente scavato, gli altri due (FF e HH) a Nord di esso; ma tutti e tre i vani sono fiancheggiati a Ovest da una bella strada lastricata che scende il colle da Nord, e che all'altezza del vano GG piega verso Ovest, strada fiancheggiata sul lato opposto alle case da un muretto alto circa m. 0,50, e che nel punto della svolta verso Ovest invece che le consuete lastre presentava come uno sbarramento di pietre poste per ritto, verisimilmente per arrestare possibili slittamenti di carri nella curva.

Così si è raggiunto un possibile confine della zona archeologica, e nello stesso tempo s'è procurato qualche elemento di una fisionomia urbanistica all'abitato geometrico. A Sud del vano GG non vi sono altri vani, ma solo un muretto di contenimento, a una certa distanza e per protezione dell'ampio vano AA, precedentemente scavato, e di uno più piccolo (EE) messo in luce ora presso al

suo spigolo sud-ovest. Sotto al livello geometrico a Sud di GG s'è scavato fino alla roccia scoprendo profondamente resti di abitazioni e suppellettili dei palazzi minoici, muri minoici che sono collegati con altri da noi scavati sotto ai pavimenti dei vani AA e CC. Rimossi in un sol blocco i resti di un focolare ovale sul pavimento geometrico in AA si sono trovati precisamente cospicui muri di due stanze della tarda fase protopalaziale, sulla sommità dei quali posavano le pietre poste per ritto del focolare stesso, mentre sotto la base di essi in qualche punto si sono trovati presso alla roccia più modesti ruderi di muri e resti di suppellettili delle fasi precedenti. Una stratigrafia assai completa si è potuta osservare sotto il focolare —lasciato in posto— nel centro del vano CC: qui muri, pavimenti e frammenti ceramici hanno testimoniato ricostruzioni dell'abitato in età micenea, nell'età tardo-palaziale, nella terza fase proto-palaziale, come in una fase precedente, fino, presso alla roccia, ai ruderi di case pre-palaziali corrispondenti a quelli scavati più ad est sotto al lastricato del piazzale occidentale.

Per i saggi nella città di Festòs è stato scelto un quartiere che si estendeva lungo il pendio del colle subito sotto all'angolo sud-est del cortile centrale del palazzo. Tutta l'area ha risentito fortemente della frana che ha travolto quest'ala del palazzo; molti resti di muri e di ruderi in varie direzioni affioravano un po' dappertutto sul terreno. Si sono aperti due focolari di scavo, a poca distanza l'uno dall'altro, in località detta Halara (Χάλαρα) i quali hanno dimostrato l'estensione della città da questa parte a cominciare dall'inizio dell'età palaziale se non prima, come pure la manomissione della zona attraverso a tutti i tempi sino all'avanzata età ellenistica, manomissione che tuttavia ha lasciato i ruderi assai importanti e significativi, e tali da offrirci il quadro più consistente finora acquisito dai nostri scavi per la storia edilizia della città. Infatti nella fase dell'età storica le costruzioni sono avvenute, lungo il ripido declivio del colle scendente da Ovest verso Est come anche da Nord verso Sud, con una sistemazione a terrazze, terrazze ritagliate fra i ruderi spesso lasciando tuttavia alle spalle e più in alto degli edifici di nuova costruzione resti di quelli antichi, fino proprio a quelli iniziali.

Nella sezione nord precisamente una casa di

vari piccoli ambienti, di cui uno pavimentato in stucco bianco, è stato fondato proprio verso l'inizio dell'età protopalaziale, e dopo la distruzione riempita di frammenti ceramici che hanno dato resti di quasi un centinaio di vasi, comprendenti alcuni delle più antiche fasi palaziali come quella della categoria da noi chiamata di H. Fotini, similmente al riempimento a suo tempo scoperto sotto ad alcuni pavimenti appunto nel quartiere di H. Fotini; alla più antica casa s'è sovrapposta, a un livello di un metro più in alto, una seconda, della quale si sono scavate due stanze disposte a L, e un corridoio. La maggiore delle due stanze presenta un pavimento a lastre di gesso e due banchine, originariamente pure ricoperte di lastre alabastrine, su una delle quali posavano vari vasi e una delle consuete lampade protopalaziali a superficie rossa lucente, materiali che datano la costruzione nella seconda fase protopalaziale. Una terza casa di simile età è stata scavata un po' più a monte della precedente, e addossato a questa un piccolo pozzetto cilindrico, senza intonaco sui fianchi e sul fondo, di uso incerto. Più a Sud di questo primo gruppo, sopra a tre altri vani protopalaziali che hanno lasciato scarsi ruderi, s'è posato, fondandosi su una massicciata di pietre di riempimento, un quartiere dell'età protogeometrica, che ha palesato tre successivi rimaneggiamenti di questa medesima età. Un'ancora più radicale trasformazione ha subito la zona in età ellenistica, quando sulla terrazza più bassa dell'area da noi scavata, ai margini del quartiere minoico in parte abbattuto a questo scopo, si è levato un ampio edificio, di cui abbiamo scavato tre spaziose stanze. La maggiore di queste presenta una vasca in muratura, presso alla quale posavano sul terreno due mezzi pithoi rovesci, elementi che hanno suggerito che l'edificio fosse una fabbrica di «pesi» discoidali da rete in terracotta, dei quali s'è trovato un notevole numero in tutte le stanze, alcuni con iscrizioni, mentre una catasta di altri ancora crudi e quindi pronti per la cottura, giaceva sul pavimento. Degli edifici di età ellenistica di una terrazza più alta, proprio sul ciglio superiore del nostro scavo, s'è messo in luce solo un profondo pozzo a bottiglia.

Una simile alternanza di relitti di edifici di età diverse si presenta anche nella sezione sud dello scavo, dove avanzi di edifici medio-minoici, e resti ceramici posti in mezzo ad essi,

si sono rinvenuti vicino a due lunghi muri paralleli di terrazzamento estesi in direzione nord-sud. Sotto l'estremità di uno di questi s'è notato un deposito di frammenti ceramici, sigillati da una colata di astraki, appartenenti a età prepalaziale e all'inizio della prima fase protopalaziale. Sotto all'estremità meridionale del più basso dei due muri di terrazzamento è venuto in luce un vano della più tarda età micenea, di cui si sono conservate tre pareti, mentre quella orientale è stata asportata da una frana, che nella sua caduta ha lasciato presso al ciglio del pavimento conservato una teierina di tipo Patrikiès; più in là invece sul medesimo pavimento giaceva un'anforetta a staffa appartenente alla suppellettile della stanza micenea stessa. Più in alto di questa stanza, sulla china del colle, sempre presso all'estremità meridionale dei due muri di terrazzamento, si sono conservati invece ruderi dell'età geometrica, tra cui quelli di un ampio vano lastricato con resti di focolare presso al quale giacevano diversi vasi. La parte nord di questa stanza era costeggiata da una strada geometrica scendente da Sud-Ovest, dove passava davanti a una grotta contenente uno strato alto di ceramica geometrica e uno più basso di ceramica protopalaziale. L'età ellenistica invece è rappresentata, oltre che dai resti di un piccolo vano a Ovest della stanza geometrica, da un grandioso edificio sottostante all'inferiore dei due muri di terrazzamento, edificio consistente in una ben costruita scala a due rampe, in parte limitata da grandi lastroni rettangolari, colle spalle posate sui muri e riempimenti minoici, scala che scende in un vasto ambiente non ancora completamente sgomberato. Numerosi frammenti ceramici ellenistici aderenti al pavimento ne determinano l'età.

Degna di nota l'assenza di relitti di età romana da entrambe le arce cittadine, fatto che si può ricollegare con la notizia fornitaci da Strabone della distruzione di Festòs da parte di Gortina verso la metà del II sec. a. C. La scarsità, qui come nell'area del palazzo, di relitti micenei, e al contrario l'entità dei ruderi del periodo geometrico, testimoniano l'esistenza a Festòs di uno dei più grandi centri finora conosciuti dell'età omerica: città geometrica di cui un tratto di cinta dell'acropoli è stato da noi messo, in luce sulla sommità del colle presso la zona del Museo stratigrafico, acropoli di cui abbiamo visto resti di strade scendenti alla città bassa,

della quale si sono incontrate cospicue rovine sul versante nord-est presso H. Fotini, su quello sud-est presso Halara, a Ovest presso S. Giorgio in Falandra, mentre più in là a Ovest altri ruderi sono stati constatati anticamente fin sulle pendici dell'Aphendi Christòs.

DORO LEVI

*

MALLIA

Interrompue depuis 1938 (à cause de la guerre et de ses suites), l'exploration du site de Mallia a été reprise au mois d'août 1946 par l'Ecole française d'Athènes. Des sondages et des vérifications ont été faits en 1946 et 1947; des recherches plus importantes ont été menées dans les campagnes de 1948, 1949, 1951, 1952, 1953, 1956 et 1957. La fouille du palais a été complétée; et l'attention des chercheurs s'est portée sur les quartiers d'habitations environnant le complexe palatial: quartiers Z et maison E.

On se reportera aux Chroniques du Bulletin de Correspondance hellénique qui donnent un résumé des travaux effectués à chaque campagne. La publication des Etudes crétoises s'est enrichie pendant cette période de quatre des Etudes crétoises s'est enrichie pendant cette période de quatre fascicules nouveaux:

- Fasc. VIII: H. Van Effenterre, *Nécropoles du Mirabello* (1948).
- Fasc. IX. P. Demargne et H. Gallet de Santerre, *Mallia, Maisons* (I) (1953).
- Fasc. X: Agnès Xénaki-Sakellariou, *Les cachets minoens de la collection Giamalakakis* (1958).
- Fasc. XI: J. Deshayes et A. Dessenne, *Mallia, Maisons* (II) (1959).

En 1960 a été achevé le déblaiement de la cour Ouest, avec, pour la partie Nord, la collaboration du Service hellénique des Antiquités. La cour (Planche 233 a) se présente comme un vaste quadrilatère pavé d'un calderim bien conservé le long de la façade du palais; au centre affleurent des alignements appartenant à des constructions antérieures (tessons du style de Vassiliki). La cour est traversée d'une chaussée dallée Nord-Sud, avec un système très intéressant de voies secondaires dans la moitié Sud; l'existence de ces voies souligne le rôle capital que les silos jouaient dans la vie du Palais. La fonction économique de celui-ci semble encore accusée

par la découverte d'une série de magasins, destinés pour la plupart à abriter des pithoi. Cet ensemble date de la 1ère époque, et se trouve en bon état de conservation.

A la maison de la plage (maison Θ), qui a abrité une intéressante installation artisanale de la première époque, on a procédé à des nettoyages complémentaires.

Entre le quartier Δετ l'entrée N.O. du palais, un mur d'*ammouda* repéré en 1957 s'est révélé appartenir à un vaste ensemble architectural que l'on appellera provisoirement «crypte hypostyle». Sur 21 m. de long et sur 5 m. de large se succèdent 5 salles d'apparat communiquant entre elles, dont le sol est situé à 2 m. au-dessous du niveau de la rue (Planche 233 b, c).

Cette enfilade de pièces communique avec une suite de magasins situés à un niveau supérieur. Sols et parois des murs étaient stuqués; les pièces 1 et 5 sont bordées de 3 côtés par des banquettes également stuquées. Trois bases de colonnes ont été découvertes en place; en maints endroits on conserve l'empreinte des montants de portes, des gonds ou des taquets de fermeture aujourd'hui disparus. Pour la première fois à Mallia, on a la hauteur des pièces fouillées: la porte et la fenêtre séparant les pièces 4 et 5 ont des embrasures stuquées qui ont été dégagées entières. Quelques beaux vases ont été retrouvés au Nord de cet ensemble dans un bâtiment plus ancien. Selon H. Van Effenterre, la crypte hypostyle pourrait constituer une sorte d'aile avancée du premier palais.

Une reconnaissance plus étendue a été faite de la basilique paléochrétienne découverte en 1957.

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

*

ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Α'. ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Εισαγωγικά: Τὸν Αὐγούστου 1960 ἀναλαβὼν ὁ νέος Ἐφορος Στ. Ἀλεξίου τὴν διεύθυνσιν τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δυτικῆς Κρήτης ἐπέδωξε τὴν ὁργάνωσιν τῆς ὑπηρεσίας, τὴν βελτίωσιν τῆς ἐκθέσεως τοῦ ὑπάρχοντος εἰς Χανιά μικροῦ Μουσείου, τὴν περισυλλογὴν διαφόρων ἀρχαιοτήτων καὶ τὴν ἐξερεύνησιν τῆς περιοχῆς. Ἀναλυτικῶς ἐξετελέσθησαν τὰ ἀκόλουθα :

1. Ὁργάνωσις τῆς ὑπηρεσίας

Ὁργανώθη ἐργαστήριον ἀποκαταστάσεως τῶν ἀρχαίων, ἐξοπλισθὲν διὰ τῶν ἀναγκαίων ἐργαλείων καὶ σκευῶν, ἀποθήκη, εἰς ἣν ἐταξινομήθησαν καταλλήλως αἱ ὁμάδες εὐρημάτων καὶ γραφεῖον ἐφοδιασθὲν διὰ τῶν ἀπαραιτῶν εἰδῶν. Ἐγίνεν ἀναταξινομήσις τῆς ὑπαρχούσης μικρᾶς βιβλιοθήκης καὶ ἤρχισεν ἡ βιβλιοδεσία τῶν τόμων αὐτῆς.

2. Ἐκθεσις τοῦ Μουσείου

Ἀποκατεστάθησαν πάντα τὰ χρῆζοντα ἀποκαταστάσεως ἀντικείμενα καὶ δὴ τὰ προερχόμενα ἐκ τῶν νέων ἀνασκαφῶν Μαζαλῆ, Λισοῦ, Μοδίου, Ἀπτεράς καὶ Τάρρας. Ἀποκατεστάθησαν ἐπίσης πλείστα γλυπτά, ἐπιτύμβιαι στήλαι καὶ ἐπιγραφαί, παλαιὰ ἀποκτήματα τοῦ Μουσείου, προερχόμενα ἐκ διαφόρων χώρων. Τὰ γλυπτά ταῦτα ἦσαν εἰς τεμάχια καὶ νῦν τὸ πρῶτον συνηρμολογήθησαν διὰ μεταλλικῶν γόμφων, συνεκολληθήσαν καὶ συνεπληρώθησαν. Πολλὰ ἐκ τῶν παλαιῶν εὐρημάτων ἐκαθαρίσθησαν ἐκ νέου. Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἀποκατάστασις τοῦ ὑπερφυσικοῦ ἀνδριάντος τῆς Ἑλῦρου, ὅστις εἶχε καταστραφῆ κατὰ τὴν πυρκαϊάν τοῦ 1934 καὶ παρέμενεν ἔκτοτε εἰς τεμάχια. Ἡ ἐργασία αὕτη ἐξετελέσθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιτεχνίτου κ. Ζαχαρία Κανάκη παραμεινάντος ἐπὶ τρίμηνον εἰς Χανιά. Ἐγένετο ἐπισκευὴ τοῦ παρὰ τὴν παραλίαν τουρκικοῦ τεμένους, ὅπου στεγάζεται τὸ Μουσεῖον. Ὁ χώρος ἀπέκτησε ἤδη νέαν ὄψιν μὲ τὴν γενομένην νέαν τοποθέτησιν τῶν ἀντικειμένων, τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ δευτερεύοντος ὕλικου εἰς τὴν ἀποθήκην καὶ τὴν βελτίωσιν τῶν χρωματισμῶν τοῦ κτηρίου. Κατεσκευάσθη μία νέα προθήκη, ὅπου ἐξετέθησαν ὀρισμένα ἀντικείμενα ἀπομακρυνθειῶν τριῶν ἐκ τῶν παλαιῶν ἀκαταλλήλων προθηκῶν. Οὕτω ἀφ' ἑνὸς τὰ ἀντικείμενα εἶναι ἔτοιμα διὰ τὴν μεταφορὰν των εἰς τὸ νέον Μουσεῖον, ἀφ' ἑτέρου δὲ κατέστη καὶ τὸ ὑπάρχον Μουσεῖον ἐπισκέψιμον. Τοῦτο μετὰ τὴν ἐκκένωσιν τοῦ θὰ μετατραπῇ εἰς τουριστικὸν περίπτερον.

3. Κτήριον τοῦ νέου Μουσείου

Ὁ μεσαιωνικὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου, ὁ ὁποῖος ἀναστηλοῦται ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς Μουσεῖον, δὲν ἐπερατώθη ἀκόμη. Πάντως προωθεῖται καὶ τὸ ἔργον τοῦτο, ἐποποθετήθησαν τὰ κιγκλιδώματα καὶ αἱ θύραι καὶ ἐγένοντο οἱ κατάλληλοι ὕδροχρωματισμοί. ἤρχισεν ἡ διαμόρφωσις τῶν βοηθητικῶν χώρων ἥτοι ἐργαστηρίου καὶ ἀποθήκης, ἐπίσης δὲ τοῦ πυλῶνος καὶ τοῦ παρα-

θύρου της προσόψεως. Έχει ζητηθῇ ἡ ἀπαλλοτριώσις τῶν παρακειμένων χώρων διὰ τὴν πλήρη ἀξιοποίησιν τοῦ μνημείου.

4. Μουσεῖον Ρεθύμνου

Τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνου ἀπέκτησε τὰ εὐρήματα τῆς ὑποβρυχίου ἐρεύνης τῆς Ἀγίας Γαλήνης, καθιστάμενον οὕτω ἀξιόλογον καὶ διὰ τὰς συλλογὰς χαλκῶν ἀντικειμένων καὶ νομισμάτων.

5. Παναγία Κερᾶς

Ἀνεστηλῶθη ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παναγίας Κερᾶς Χρωμοναστηρίου Ρεθύμνης, τὸ πλεῖστον ἐρειπωμένος, διὰ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Βυζαντ. Ἀρχαιοτήτων Μ. Μιχαηλίδου, οὗτω δὲ περιεσώθησαν αἱ ὑπάρχουσαι τοιχογραφίαι, αἱ ὁποῖαι ἄλλως θὰ κατέπιπτον.

6. Ἅγιος Γεώργιος Ξιφηφόρου

Ὁ αὐτὸς Ἐπιμελητὴς προέβη εἰς τὴν στερέωσιν καὶ ἀνακεράμωσιν τῆς στέγης τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ξιφηφόρου εἰς Ἀποδούλου Ἀμαρίου Ρεθύμνης.

7. Περισυλλογὴ ἀρχαιοτήτων

Περὶ συνελέγησαν πλεῖσται ἀρχαιότητες, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλαι μὲν μετεφέρθησαν δι' εἰδικοῦ συνεργείου ἐκ τοῦ τόπου προελεύσεως, ἄλλαι δὲ προσεκομίσθησαν ὑπὸ ἰδιωτῶν. Οὕτω ἐξ Ἀπτεράς περισυνελέγη μία ἀνάγλυφος ἐπιτύμβιος στήλη, ἐκ Κουκουναρᾶς τεμάχιον μὲ μακρὰν ἐπιγραφὴν, δι' οὗ ὁλοκληροῦται ἡ γνωστὴ στήλη τῆς Συμφερούσης, ἡ προερχομένη ἐξ Ἀπτεράς. Ἐκ Χανίων περισυνελέγη μικρὰ ἀνάγλυφος ἐπιτύμβιος στήλη. Πᾶσαι αἱ στήλαι αὗται εἶναι ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἐκ Φαλασάρνης περισυνελέγησαν δύο ταφικοὶ πίθοι ἐλληνικῶν χρόνων. Ἐξ Ὑρτακίνης περισυνελέγη ἀξιόλογον ρωμαϊκὸν ἄγαλμα τοῦ Πανός, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀνευρεθῇ τυχαίως πρὸ τοῦ πολέμου. Ἐκ ρωμαϊκῶν θηκοειδῶν τάφων παρὰ τὴν Σκλαβοπούλαν Σελίνου περισυνελέγη ἀξιόλογος ὁμᾶς ὑελίνων ἀγγείων. Ἐκ Χανίων περισυνελέγη μέγας ἐνετικὸς λέων, μία ἐνετικὴ δεξαμενὴ μὲ οἰκόσημα ἀνάγλυφα καὶ τινα δευτερεύοντα ἄλλα γλυπτά. Ἐκ τῶν παραδοθέντων ὑπὸ ἰδιωτῶν τὰ ἀξιολογώτερα εἶναι τὰ χαλκᾶ εὐρήματα τῶν Βρυσῶν Κυδωνίας (Πίν. 234 γ), ἀνήκοντα εἰς γεωμετρικοὺς χρόνους καὶ προερχόμενα ἐκ ταφικοῦ πίθου : μεταξὺ τούτων ὑπάρχουν δύο μικρὰ ὁμοιώματα διπλῶν πελέκων ἀναθηματικοῦ χαρακτῆρος, ἀποτελοῦντα ἀξιόλογον ἐπιβίωσιν ἐκ τῆς μινωικῆς ἐποχῆς. Ἐπίσης ἀξιόλογα εἶναι ἓν χαλκοῦν εἶδωλιον τοῦ Ἡρακλέους ἀγνώ-

στου προελεύσεως (Πίν. 234 β), μία μικρὰ πηλίνη κεφαλὴ ἐξ Ἀπτεράς καὶ ἑτέρα ἐκ Βρυσῶν καὶ τὰ εἰδώλια καὶ πλακίδια ἐκ τοῦ σπηλαίου Ἀρκούδας, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ καλλίστης κλασσικῆς τέχνης παραστάσεις τοῦ Ἀπόλλωνος (Πίν. 234 α) καὶ τῆς Ἀρτέμιδος. Περισυνελέγησαν καὶ τινα ἀγγεῖα Δ' π.Χ. αἰῶνος ἐκ θέσεως Βαροῦσι Χανίων, ὡς καὶ σημαντικὴ σειρὰ μεσαιωνικῶν ἀγγείων ἐκ Γαβαλοχωρίου.

ΕΞΕΡΕΥΝΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

Ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου τῆς ΙΣΤ' Περιφερείας Στυλ. Ἀλεξίου ἐξετελέσθησαν αἱ κάτωθι ἐξερευνήσεις : Εἰς τὴν περιοχὴν Φαλασάρνης, ἐπὶ τῶν ὑψώματων Καστρί καὶ Μισσὸ Καστρί, διεπιστῶθη ἡ ὑπαρξίς ἀξιολόγων ψευδισδομικῶν οἰκοδομημάτων πιθανώτατα ναῶν (Πίν. 234 ε). Αὐτόθι ἐκαθαρίσθησαν οἱ τυχαίως ἀνακαλυφθέντες θηκοειδεῖς τάφοι Δ' π.Χ. αἰῶνος κατὰ τὴν διάνοξιν ὁδοῦ πρὸς Μονοδάσι. Ἐγένοντο αὐτοψίαι τῶν χώρων Καντάνου, Λισοῦ, Δικτυνναίου, καὶ Φοῖνικος, ὡς καὶ τῆς Ἐλύρου, ὅπου ἤλθον τυχαίως εἰς φῶς θηκοειδεῖς τάφοι ἐλληνικῶν χρόνων κατὰ τὴν διάνοξιν ὁδοῦ. Ἐπεσημάνθησαν (διὰ πρώτην φοράν ἐν δυτικῇ Κρήτῃ) λείψανα προϊστορικῶν συν-οικισμῶν εἰς Ἀγίαν Εἰρήνην Κολουμπαρίου, ὁπόθεν προῆλθε διὰ μικρᾶς δοκιμῆς τμήμα ὠραίου μυκηναϊκοῦ κρατήρος καὶ ἐπίσης εἰς Στύλον Ἀποκορώνου, ὅπου κατὰ τὴν διάνοξιν θεμελίων ναοῦ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ σχολείου ἀνευρέθησαν ΥΜ ΙΙΙ δστρακα. Τοῖχοι συγχρόνων πιθανῶς κτηρίων εἶναι ὁρατοὶ εὐθὺς πρὸ τοῦ Σχολείου. Εἶναι πιθανὴ ἡ ὑπαρξίς συγχρόνου συν-οικισμοῦ καὶ παρὰ τὸ Γαβαλοχώρι εἰς θέσιν Ἀμμοῦτσες. Αὐτοψία διενεργήθη καὶ εἰς τὸν θολωτὸν ΥΜ ΙΙΙ τάφον παρὰ τὸ Μάλεμε, ὡς καὶ εἰς τὰ σπήλαια Ἀγίας Μαρίνας (τούτου ἀπετράπη ἡ περαιτέρω λατόμησις) καὶ Κερᾶς Σπηλιώτισσας Βρυσῶν, ὅπερ ἀπέδωκεν ἐνδιαφέροντα δστρακα νεολιθικὰ καὶ προανακτορικά.

Σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ βοήθεια τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἡρακλείου κ. Ν. Πλάτωνος προθύμως διαθέσαντος τὸν ἀρχιτεχνίτην κ. Ζ. Κανάκην ἐπὶ τρίμηνον καὶ ἅπαξ τὸ συνεργεῖον μεταφορᾶς διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς περιφερείας Χανίων. Ὁ Δῆμος Χανίων χάρις εἰς τὸ προσωπικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ Δημάρχου κ. Ν. Σκουλᾶ ἐβοήθησεν εἰς τὸ ἔργον ἐπανεκθέσεως καὶ εἰς τὰς ἀνασκαφὰς Μαζαλῇ καὶ Λισοῦ διὰ σημαντικῆς ἀρωγῆς.

Β'. ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Εἰς τὸν Νομὸν Ρεθύμνης ἐξετελέσθη εὐρεῖα ἐξερευνήσις καὶ περισυλλογὴ ἀρχαιοτήτων τῇ

βοηθεία καὶ τοῦ ἐκτ. Ἐπιμελητοῦ κ. Χρ. Μακρῆ.

Εἰς Μειζόρρουμα, ὁπόθεν εἶχε προέλθει λίθινος μινωικὸς λύχνος, διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς οἰκοδομήματος μετὰ πίθων διακοσμουμένων διὰ σχοινίων εἰς θέσιν Κωστήλη. Τὸ οἰκοδόμημα ἀνήκει εἰς τοὺς χρόνους ἀκμῆς τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐξ Ἀγίας Πελαγίας περισυνελέγησαν πέντε πήλινα εἰδώλια τῶν αὐτῶν χρόνων εὐρεθέντα ἐντὸς λοπάδος εἰς θέσιν Κατσάρες.

Ἐξ Ἀξοῦ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνης τρία τεμάχια ἐπιγραφῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ τμήμα συνθήκης Ἀξοῦ καὶ Γορτυνός. Ἐκομίσθη, ἐπίσης, ἀγαλμάτιον γυναικὸς φεροῦσης ποδῆρη χιτῶνα, ἐλλιπὲς τὸ ἄνω ἥμισυ, χαμηλῶν ἑλληνικῶν χρόνων.

Ἐξ Ἀνωγείων παρελήφθησαν τὰ εἰς τὸν αὐτόθι Ἀστυνομικὸν Σταθμὸν ἀρχικῶς παραδοθέντα καὶ ἐκ θέσεως Γαλένι Ἀξοῦ προερχόμενα ἀντικείμενα, ἥτοι εἰς χρυσοῦς δακτύλιος μετὰ σαρδίου λίθου, φέροντος παράστασιν χειρὸς κρατούσης στάχους καὶ μήκωνας, εἰς ἀργυροῦς δακτύλιος μετὰ σταυροῦ καὶ τεμάχια χαλκῶν καὶ ὑελίνων σκευῶν.

Εἰς Πατσὸν ἐξερευνήθη ἐκ νέου ἡ φάραγξ τοῦ Ἑρμοῦ Κραναίου (ΥΜ Ι ὁστρακα παρατηρήθησαν πρὸ τοῦ σπηλαίου Φουρναρῆ) καὶ ἐλήφθη, ἐν συνεννοήσει μετὰ τῶν ἀρμοδίων δικαστικῶν ἀρχῶν, πρόνοια διὰ τὴν προστασίαν τῆς βλαστήσεως αὐτῆς. Ἐν λίθινον μινωικὸν φωλεόσχημον παρεδόθη ὑπὸ ἰδιοῦτο.

Εἰς Ἀποστόλους καὶ Γένναν διενεργήθη αὐτοψία, ἀνακαλυφθέντος κατὰ τὴν κτηρίου μετὰ πίθων ὑστάτων ἑλληνιστικῶν χρόνων εἰς θέσιν Ἀγία Φωτεινή. Ἑλληνιστικὰ εἰδώλια προήλθον ἐκ τοῦ βορείως κειμένου ἀγορῶς εἰς θέσιν Λαγκός.

Εἰς Μοναστηράκι ἐξητάσθη ἡ κατάστασις τῆς ἀνασκαφείσης κατὰ τὸν πόλεμον μινωικῆς ἐπαύλεως, εἰς δὲ τὸν Πρινὲν ἀπετράπη παραμόρφωσις τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Ἐλευθέρνης, ἥτις θὰ ἐπῆρχετο διὰ τῆς διελεύσεως ὁδοῦ. Ἐντεῦθεν μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνης τρία τμήματα ἀρχαϊκῶν ἐπιγραφῶν φυλασσόμενα ἕκτοτε εἰς τὸ σχολεῖον.

Εἰς Σταυρωμένον Ρεθύμνης ἀνεσκάφη συστηματικῶς, κατὰ τὸν Νοέμβριον 1960, ΥΜ ΙΙΙ β τάφος, ὅστις εἶχεν αὐτόθι ἐπισημανθῆ κατὰ προηγουμένην ἐξερεύνησιν βάσει παρατηρηθείσης κοιλότητος τοῦ ἐδάφους προκληθείσης ἐκ τῆς καταρρέυσεως τῆς ὁροφῆς. Ὁ τάφος ἦτο λαξευτὸς εἰς τὸν μαλακὸν βράχον καὶ θαλαμοειδὲς μετὰ δρόμου πρὸς ἀνατολὰς (Πίν. 234 δ). Περιεῖχε πέντε λάρνακας μετὰ γραπτῆς διακοσμήσεως καὶ ἱκανὰ μικρὰ ἄγγεα. Τὰ εὐρήματα, μὴ συγκο-

ληθέντα εἰσέτι, εὐρίσκονται εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Μουσείου Ρεθύμνης. Ἡ ἀνασκαφὴ διενεργήθη δαπάναις τοῦ Δήμου Χανίων.

ΣΤΥΛ. ΑΛΕΞΙΟΥ

*

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΙΣ ΧΑΝΙΑ, ΡΟΚΚΑΝ ΚΑΙ ΛΙΕΟΝ

Διὰ τοῦ Ἐφόρου κ. Ν. Πλάτωνος ἐγένοντο κατὰ τὸ 1960 αἱ κάτωθι ἀνασκαφαί :

1. Μαζαλῆ Χανίων

Εἰς τὸ ἄνω τῶν Δικαστηρίων ἰσόπεδον Μαζαλῆ Χανίων καὶ δι' οἰκονομικῆς συμβολῆς τοῦ Δήμου Χανίων συνεκίσθη, εἰς δύο περιόδους, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ΥΜ ΙΙΙ νεκροταφείου. Ἐκαθαρίσθησαν καὶ ἐσχεδιογραφήθησαν οἱ πέρυσιν ἐκσκαφέντες, ἀνεσκάφησαν οἱ πέρυσιν ἀνιχνευθέντες 7 θαλαμοειδεῖς τάφοι καὶ ἐπεσημάνθησαν νέοι. Πολλοὶ τῶν ἀνασκαφέντων τάφων εἶχον συληθῆ ὀλικῶς ἢ μερικῶς. Εἰς εἶχε καταστραφῆ τελείως ἐκ τῶν θεμελίων ὑπερκειμένου νεωτερικοῦ κτίσματος. Τὸ σχῆμα τῶν περισσοτέρων ἦτο ἀκανόνιστον τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον, ἀπαξ δὲ κυκλικόν. Ὁ τάφος Α εἴχετο εἰς μίαν τῶν πλευρῶν θρανίον καὶ 2 βόθρους εἰς τὸ δάπεδον καὶ ἀπέδωσε πενιχρά τινα κυθία καὶ ἓν θυμιατήριον. Δύο τῶν τάφων συνήπτοντο διότι τὸ ἐνδιάμεσον τοίχωμα εἶχε καταπέσει. Ἐκ τούτων ὁ Η εἶχε θύραν τοξωτὴν καὶ εἰς τὸ δάπεδον 4 βόθρους καὶ ἀπέδωσε σειρὰν ψευδοστόμων ἀμφορέων· εἰς τούτων διεκοσμεῖτο μὲ φύλλα παπύρου, ἄλλος μὲ ἡμικύκλια. Εἰς τὸν Ι εὐρέθησαν 18 ἄγγεα διαφόρων σχημάτων ὅπως : φιάλαι, ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, πυξίδες, εἰς ἀρυτήρ, ἓν εἰδώλιον λατρευτοῦ καὶ μία μικρὰ ὀστεινὴ περιστέρα. Ὁ τάφος Ν περιεῖχεν ἓν παράδοξον τρισκελὲς ἀντικείμενον, ἴσως κηροπήγιον. Ἄλλος μικρὸς τάφος, πιθανῶς παιδίου, ἀποτελούμενος ἐκ στενοῦ δρόμου καὶ λαξευτοῦ θυλάκου περιεῖχε 3 ἄγγεα. Κείμενος ἐντὸς τοῦ ἀνωτέρω νεκροταφείου καὶ λίαν σημαντικὸς διὰ τὸ σχῆμα τοῦ ἦτο εἰς μέγας λαξευτὸς ἐννεάκογχος τάφος τοῦ Α' αἰ. π.Χ., μὲ τὴν εἰσοδὸν ἐκάστης κόγχης κλειομένην διὰ πλακῶν ἄριστα προσαρμοζομένων εἰς τὰς ἐγκοπὰς τῶν παραστάδων (Πίν. 235 α). Μόνον ἐν τῶν θηκοειδῶν σκαμμάτων τῶν κογχῶν εὐρέθη ἀδιατάρακτον, ὅπου ὁ νεκρὸς συνωδεύετο ὑπὸ ληκυθίου καὶ κατόπτρου. Στλεγγίδες, κάτοπτρα, ληκυθία, χύτραι, ἀμφορίσκοι καί, τέλος, μία μικρὰ πηλινὴ κεφαλὴ κόρης περισυνελέγησαν ἐκ τῶν λοιπῶν διαταραχθέντων σκαμμάτων καὶ ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ θαλάμου καὶ τοῦ δρόμου. Παραλλήλως περισυνελέγησαν ἀντικείμενα γειτονικοῦ ἑλληνιστικοῦ τάφου ἐκ κεραμίδων, τὸ ση-

μαντικώτερον τῶν ὁποίων ἦτο μία γελοιογραφικὴ πλαγῶν δυσμόρφου ἐγκύου γυναικός, γυμνῆς καὶ μὲ ἀρθρωτὰ μέλη μὴ εὐρεθέντα, ἐχούσης εὐμεγέθεις μαστοὺς καὶ αἰδοῖον δηλούμενον διὰ βαθείας ἐντομῆς. Ἐκαθαρίσθη ἐν μέρει καὶ ὁ γνωστός ὡς «κατακόμβη» μέγας τάφος μετὰ 13 κογχῶν καὶ διηνοιχθῇ τὸ ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ βάθους ἀπολήγον ἀρχαῖον φρέαρ ἐξαερισμοῦ.

2. Ρόκκα

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐγένετο περισυλλογὴ τῶν κτερισμάτων ἐνὸς ἑλληνιστικοῦ τάφου εἰς Ρόκκαν, ὅπου ἡ ἀρχαία Κεραία. Οὗτος ἦτο ὀρθογώνιος κτιστὸς διὰ πελεκητῶν λίθων καὶ ἀπετελεῖτο ἐκ 2 ὑπερκεμμένων θηκῶν. Ἡ ἄνω θήκη ἐκαλύπτετο διὰ σειρᾶς ἐκ 5 πλακῶν καὶ ἀπέδωσε μόνον ὀλίγας δακρυδόχους. Εἰς τὴν κάτω θήκην εὐρέθησαν ὅστ' ἀνέφερον ἐντὸς ἀμφορέας ἔχοντος λεπτὰς ραβδώσεις, στρεπτάς λαβὰς καὶ πλαστικὴν παράστασιν ἥρωος ἀγωνιζομένου πρὸς λέοντα καὶ ὄφεις. Κισσόφυλλα ἐκόσμουσαν τὸν λαιμὸν τοῦ ἀγγείου. Παραπλεύρως, ἀνευρέθη εἰς κἀνθαρος, εἰς λύχνος καὶ ἐν πυξοειδὲς ἀγγεῖον. Κατὰ γενομένην ἐπιθεώρησιν τῆς περιοχῆς ἐπεσημάνθησαν νεοὶ τάφοι, ὡς καὶ λαξευταὶ εἰς τὸν βράχον οἰκίαι μὲ ἐδῶλια, κόγχας καὶ κλιμακίδας, τέλος δὲ μία εὐρύχωρος δεξαμενὴ.

3. Ἀσκληπιεῖον Λισοῦ

Συνεχίσθησαν διὰ τρίτην περίοδον αἱ ἀνασκαφαὶ εἰς τὸ Ἀσκληπιεῖον Λισοῦ (Πίν. 235 β, γ, δ).

Ἡ κρήνη ἀπηλλάγη τῶν καλυπτόντων αὐτὴν ὀγκῶν χωμάτων καὶ λίθων, ἐμφανίσασα ἐνδιαφέρον σχέδιον ἐγκαταστάσεων. Ὁ μέγας ἀναλημματικός πολυγωνικός τοῖχος, ὁ συναπτόμενος πρὸς τὴν κρήνην, ὑποβασιάζει τὸ ὑπερκείμενον ἐπίπεδον. Ὑπεράνω τῆς κρήνης ὁ τοῖχος οὗτος διακόπτεται ὑπὸ μακρῆς κλίμακος, πλάτους 1.40 μ. ἐχούσης 8 βαθμίδας, πλάτους 0.50 μ. Ἐλλείπουν αἱ δύο κατώταται πρὸς τὴν κρήνην βαθμίδες. Πρὸς τὰ ἄνω, ἡ κλίμαξ ἀπολήγει εἰς ἐν πλατὺ, τριγωνικὸν ὡς φαίνεται, κεφαλόσκαλον, τὸ ὅποιον, ὡς καὶ ἡ λοιπὴ κλίμαξ, ἐστερεώθη καὶ συνεπληρώθη διὰ σιμέντου. Πρὸς Βορρᾶν ἡ κρήνη περιέχει μίαν μεγάλην δεξαμενὴν ἔχουσαν τὸν πυθμένα ἐστρωμένον δι' ὕδραυλικὸν κονιάματος. Ἐντὸς αὐτῆς διὰ διατειχίσματος σχηματίζεται μικροτέρα δεξαμενὴ. Ὁ συναπτόμενος πολυγωνικός τοῖχος φέρει εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐν μικρὸν ὀρθογώνιον διὰ τὴν διέξοδον τοῦ ὕδατος.

Ἐν συναπτόμενον διαμέρισμα περιεῖχεν ἀβαθὲς φρέαρ, συνδεόμενον ἐξωτερικῶς πρὸς τὰ τοιχώματα τοῦ διαμερίσματος δι' ἐγκαρσίων τοιχαρίων.

Ἐπὶ τῶν ὀγκολίθων τῆς κρήνης ἀνευρέθησαν κεχαραγμένοι ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν σταυροί. Δυσχερὴς ὑπῆρξεν ἡ ἐργασία καθαρισμοῦ τῶν ἀγῶν τῆς κρήνης. Μετὰ τὴν περάτωσιν τοῦ ἔργου τούτου, ἐπετεύχθη ἡ ἐλευθέρα ροὴ τοῦ ὕδατος εἰς τοὺς ἀρχαίους αὐτοῦ δρόμους καὶ κατέστη οὕτω δυνατὴ ἡ ἐπαναλειτουργία τῆς κρήνης ὡς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Παραλλήλως, ἐξηκολούθησεν ἡ ἐργασία εἰς τὸν ναὸν καὶ τὰ περίξ. Δυσχερὴς ὑπῆρξεν ἡ μετακίνησις μεγάλων καταπεσόντων βράχων, τῇ βοηθείᾳ καὶ δυναμίτιδος. Ἐγένετο ἐπίσης εἰς εὐρείαν κλίμακα ἐπανατοποθέτησις τῶν τεμαχίων καὶ συνολικὴ στερέωσις τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ. Σημαντικὴ βοήθεια διὰ τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ναοῦ ὑπῆρξεν ἡ ἀνεύρεσις πλήθους ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅπως τμημάτων τοῦ ἐπιστυλίου καὶ παραστάδος θύρας, ὡς καὶ ἐνὸς ἐπικράνου. Διεπιστώθη τελικῶς ὅτι ὁ ναὸς ἐστερεῖτο προνάου, ἀντικαθισταμένου ὑπὸ χαμηλῆς κρηπίδος, ἥτις συνέχιζε τὴν δυτικὴν κρηπίδα, τὴν ἀποτελοῦσαν τὸ ὄριον τοῦ πρὸ τοῦ ναοῦ χώρου. Συνεχίσθη ἡ ἔρευνα τοῦ παραλλήλου πρὸς τὸν ναὸν τοίχου, τοῦ ἀποκαλυφθέντος πέρυσιν. Οὗτος φαίνεται ὅτι ἦτο ἀναλημματικός καὶ μεταγενεστέρων χρόνων. Τὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς δὲν ἦσαν ἀξιόλογα. Εἰς στῶμα κατώτερον τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ εὐρέθη πηλινὴ κεφαλὴ γυναικείου εἰδωλίου, χρονολογούμενῃ περίπου εἰς τὴν στροφὴν τοῦ Δ' πρὸς τὸν Γ' αἰ. π.Χ. Μετρίου ἐνδιαφέροντος ἦτο μαρμαρινὴ κεφαλὴ Ἀσκληπιοῦ μέσου μεγέθους καὶ κακῆς διατηρήσεως. Μεταξὺ τῶν ἀνευρεθέντων ὀλίγων ἐπιγραφῶν εἶναι στήλη ἀετωματώδους ἀναγράφουσα: Πολύδωρος Τλάσιος κτλ. Παραλλήλως, ἐμελετήθησαν αἱ πέρυσιν εὐρεθεῖσαι ἐπιγραφαί. Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Ἀσκληπείου θὰ συνεχισθοῦν.

N. ΠΛΑΤΩΝ

*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΡΗΤΗΣ

Εἰσαγωγικά: Τῆς Ἐφορείας προϊστάτο ὁ Ἐφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Ἐμμ. Χατζηδάκης ἀπὸ τοῦ 1949 μέχρι τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1959. Ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Κρήτης διωρίσθη ὁ κ. Κ. Καλοκύρης ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1951.

Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο τὴν Ἐφορείαν ἀνησχόλησαν συνεχῶς τὰ θέματα τῶν τειχῶν Ἡρακλείου καὶ Χανίων, ἡ διάσωσις σημαντικῶν μνημείων ὡς τοῦ Ἀγίου Φραγκίσκου Χανίων, τῆς Ἐνετικῆς Λέσχης Ρεθύμνης, τῆς Παναγίας Σταυροφόρων Ἡρακλείου καθὼς καὶ ἄλλων ἡσσονος σημασίας.

Κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1950 ὁ Ἐφορος περιώδευσεν εἰς Κρήτην ἐπισκεφθεὶς τὰς μεγαλυτέρας πόλεις τῆς νήσου καὶ ἐξετάσας ἐπὶ τόπου διάφορα ἀρχαιολογικὰ προβλήματα, ὥς εἶναι τὸ τῶν ἀρχαιολογικῶν μνημείων τὰ ὁποῖα ὑπάγονται εἰς τὰ ἀνταλλάξιμα. Ἐπεσκέφθη ὡσαύτως παλαιὰς Μονάς, ὅπως ἡ Μονὴ Βροντήση, Βαλσαμονέρου, Γκουβερνιώτισσας, Ἀρκαδίου καὶ τοὺς καταγράφους ναοὺς πολλῶν χωρίων τῶν Νομῶν Λασηθίου καὶ Ἡρακλείου, ὧν διεπίστωσε τὰς ἀνάγκας. Διὰ τὰς Βυζαντινὰς τοιχογραφίας τῶν ναῶν τούτων ἐδημοσίευσεν μελέτην εἰς Κρητ. Χρονικά, 6 (1952) 59-91, ὑπὸ τὸν τίτλον : Τοιχογραφίαις στὴν Κρήτη.

Τῷ 1951 διὰ τοῦ τεχνίτου τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κ. Ζαχαρίου Κανάκη ἐκαθαρίσθησαν εἰς τὸ Καστέλλι Μεραμβέλλου, αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Πέτρου καὶ Παύλου. Ὡσαύτως ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Ἐφόρου καὶ τοῦ τότε Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων Κρήτης κ. Στ. Ἀλεξίου ἐστερεώθησαν ναοὶ τῆς Ἐπαρχίας Πεδιάδος Κρήτης, ἰδίᾳ δὲ ὁ ναὸς τῆς Γκουβερνιώτισσας καὶ αἱ τοιχογραφίαι αὐτῆς διὰ τοῦ τεχνίτου κ. Ζαχ. Κανάκη καὶ τοῦ καλλιτέχνου κ. Φ. Ζαχαρίου (περὶ τῶν τοιχογραφιῶν ἐδημοσίευσεν μελέτην ὁ Ἐφορος ὑπὸ τὸν τίτλον *Rapports entre la peinture de Crète et de la Macédoine*, Πειραγμένα Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθήναι 1954, τ. Α', 136-148, πίν. 7-13).

Στερεωτικαὶ ἐργασίαι ἐγένοντο κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος διὰ τοῦ τότε Ἐπιμελητοῦ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Κρήτης κ. Κ. Καλοκύρη εἰς τὴν Μορὴν Ἀρκαδίου (κλάουστρα, Τράπεζα). Ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ἰδίου ἀνεστηλώθη ἐν Ρεθύμνῳ ἡ Ἐνετικὴ Λέσχη, ἐν ἣ ἐστεγάσθη τὸ Μουσεῖον τῆς πόλεως (Βλ. ἔκθεσιν περὶ τῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν εἰς Κρητ. Χρονικά, 5 (1951) 451-454). Τὰ προσκεκολλημένα ἀπὸ ἀνατολῶν εἰς τὴν Λέσχην καταστήματα κατεδαφίσθησαν βραδύτερον, ἀφοῦ ἐγένετο ἀπαλλοτριώσις αὐτῶν. Ὁ αὐτὸς Ἐπιμελητὴς περιώδευσεν ἀνὰ τὸν Νομὸν Ρεθύμνης ἐξετάσας τὰς ἀνάγκας τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς, ἰδίᾳ δὲ τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου. Ἐκ τῶν ναῶν τοὺς ὁποίους ἐπεσκέφθη ἐδημοσίευσεν ἐπιγραφὰς καὶ χαράγματα εἰς Κρητ. Χρονικά, 5 (1951) 337-348. Ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ἰδίου ἐστερεώθησαν καὶ ἐκαθαρίσθησαν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου ἐν Κριτσῷ (Βλ. Κ. Καλοκύρη, Κρητ. Χρονικά 6 (1952) 211-270).

Τῷ 1953 διὰ τοῦ τεχνίτου κ. Ζαχ. Κανάκη ἐγένοντο ἐργασίαι στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ Παναγία ἐν τῷ χωρίῳ Λαμπινῇ Ἀγίου Βασιλείου Ρεθύμνης τῇ ἐπιβλέψει

τοῦ Ἐπιμελητοῦ. Ἀπεκαλύφθη ὁλόκληρος ὁ γραπτὸς διάκοσμος τελείως ἀθέατος προηγουμένως, ἀναγόμενος εἰς δύο περιόδους.

Τῷ 1954 ὁ Ἐπιμελητὴς ἀνέσκαψεν εἰς ἀνα Μαλάκι Ρεθύμνης δίκλιτον βασιλικήν.

Κατὰ τὸ 1955 ἐγένοντο τὰ κάτωθι :

Ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Κρήτης κ. Ν. Πλάτων συνέχισε τὴν ἀνασκαφὴν παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς εἰς θέσιν Κερά Γουλεδιανῶν Ρεθύμνης (Τὸ Ἔργον 1955 σ. 102-103 καὶ τὸ Ἔργον 1956, σ. 116-117). Ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Ἐπιμελητοῦ ἐγένοντο ἐργασίαι στερεώσεως τῆς στέγης τοῦ εἰς Ἀράδεναν Σφακιῶν μεσαιωνικοῦ ναοῦ τοῦ Ἀρχιστρατήγου. Κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῶν διεπιστώθη ὅτι ὁ ναὸς εἶναι ὀκδομημένος ἐπὶ τρικλίτου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἥς ἡ ἀψὶς, διασφύζουσα μέρος τοῦ συνθρόνου, περιβάλλει κύκλῳ ὥς ἰσχυρὰ κρηπίς τὴν ἀψίδα τοῦ μεσαιωνικοῦ ναοῦ.

Ὁ Ἐπιμελητὴς διενήργησεν ἐν Ἡρακλείῳ δοκιμαστικὴν σκαφὴν ἐπὶ οἰκοπέδῳ τοῦ ἱατροῦ Εὐαγ. Χατζάκη, ἐγγὺς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἤλθεν εἰς φῶς τμῆμα τῆς ἀνατολ. γωνίας τοῦ βυζαντινοαραβικοῦ τείχους τοῦ Χάνδακος, αὐλαξ ὕδραγωγείου καὶ βαθὺ μεσαιωνικὸν φρέαρ.

Κατὰ τὸ 1955 ὁ Ἐπιμελητὴς περιώδευσεν ἀνὰ τὴν Δυτικὴν Κρήτην ἐπισκεφθεὶς 38 βυζαντινοὺς ναοὺς, ἐξετάσας τὰς ἀνάγκας αὐτῶν καὶ φωτογραφήσας τοιχογραφίας τῶν.

Ὁ αὐτὸς διενήργησεν ὡσαύτως συμπληρωματικὴν ἀνασκαφὴν εἰς τὴν ἐν Πανόρμῳ Ρεθύμνης παλαιοχριστιανικὴν βασιλικήν, ἀνασκάψας τὸ αἶθριον καὶ προσκτίσματα αὐτῆς (Βλ. Τὸ Ἔργον 1955, 107-109).

Τῷ 1955 ἡ Διεύθυνσις Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἀνεστήλωσε τὸν ἐν Ἀλυκιανοῦ Κρήτης ναὸν τοῦ Αἱ-κὺρ Γιάννη (περὶ αὐτοῦ ὁ κ. Ἀ. Ὀρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε., τομ. Η' (1955-56, 170-205).

Ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Ἐπιμελητοῦ ἀνεστηλώθη ὁ ἐτοιμόρροπος βόρειος τοῖχος τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ ναοῦ τῆς Παναγίας τῶν Σταυροφῶρων. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι κατὰ καιροὺς κατεβλήθησαν πολλοὶ κόποι καὶ προσπάθειαι ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας διὰ τὴν σωτηρίαν ἀπὸ τῆς ἐπαπειλουμένης κατεδαφίσεως τοῦ ναοῦ τούτου, ὅστις ἀνήκων εἰς ἰδιωτὴν ἀπηλλοτριώθη ἐν τέλει.

Ὁ Ἐπιμελητὴς ἐπάπτευσεν καὶ τῶν ἐργασιῶν ἐπισκευῆς καὶ στερεώσεως τοῦ παρὰ τὸ χωρίον Γερακάρι Ἀμαρίου Κρήτης ἐτοιμορρόπου ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου κειμένου εἰς θέσιν Φώτης.

Ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ ἰδίου, δαπάναις τῆς Ἐταιρείας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν διὰ τοῦ τεχνίτου κ. Ζαχ. Κανάκη ἐστερεώθη ὁ εἰς Σπηλιὰ Κισσάμου ναὸς τῆς Θεοτόκου καὶ ἐκαθαρίσθησαν αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι του.

Τὸ 1956 ὁ Ἐφορος ἐπεθεώρησεν ἐν Δυτικῇ Κρήτῃ μονὰς καὶ ναοὺς καὶ ἡσχολήθη μὲ θέματα τῶν τειχῶν Χανίων καὶ Ἡρακλείου.

Ὁ Ἐπιμελητὴς ἤρχισε τὴν ἀνασκαφὴν τῆς ἐν Βυζαρίῳ Ἀμαρίου βασιλικῆς δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (Κρητ. Χρονικά, 13 (1959) 7-38. Ἡ βασιλικὴ τῆς Βυζαντινῆς Συβρίτου). Κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος συνεχίσθησαν αἱ ἐργασίαι στερεώσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου εἰς θέσιν Φώτης παρὰ τὸ χωρίον Γερακάρη. Τοῦ ναοῦ ἐστερεώθησαν καὶ αἱ τοιχογραφίαι. Ὡσαύτως ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ Ἐπιμελητοῦ κ. Καλοκύρη ἐγένετο στερεώσις καὶ ἀνακεράμωσις τοῦ εἰς τὸ χωρίον Γέννα Ἀμαρίου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ὀνούφριου (1329), οὗ ἐστερεώθησαν καὶ αἱ τοιχογραφίαι.

Τέλος, ὁ Ἐπιμελητὴς ἀνέσκαψεν εἰς τὸ χωρίον Βερὰν Ἐπισκοπὴ Ρεθύμνης τρίκλιτον βασιλικὴν (βλ. Τὸ Ἔργον 1959, 153-157).

Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Κατὰ τὸ 1960 τὰς ἐργασίας τῆς Κ' Ἀρχαιολογικῆς Περιφέρειας ἐξετέλεσεν ὁ Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων κ. Γ. Κωνσταντινόπουλος, ἐποπτευόμενος ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Β' Ἀρχαιολογικῆς Περιφέρειας καὶ ἐν συνεχείᾳ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων κ. Ἰ. Δ. Κοντῆ. Ἡ κατέχουσα τὴν ἐτέραν τῶν θέσεων Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων τῆς Περιφέρειας δ. Κ. Φατούρου διετέλεσε κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὑπότροφος τοῦ Κράτους εἰς τὸ ἐξωτερικόν.

Περὶ τῆς ἐν γένει δράσεως τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, ἀπὸ τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῶν Ἑλληνικῶν ἀρχῶν κατὰ τὸ 1947 καὶ ἐξῆς, θὰ ἐκδοθῇ ἰδιαιτέρον τεύχος ἐπὶ τῇ συμπληρώσει δεκαπενταετίας ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν νήσων. Ἐνταῦθα σημειοῦνται ἀπλῶς τὰ κυριώτερα τῶν ἐκτελεσθέντων ἔργων, ὥς εἶναι ἡ συντήρησις καὶ ἀναστήλωσις τῶν ἐκ τῶν βομβαρδισμῶν τοῦ τελευταίου πολέμου καταστραφέντων ἢ βλαβέντων μνημείων τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως τῆς Ρόδου, ἢ συντήρησις τῶν μνημείων τῆς ὑπαίθρου τῆς Ρόδου, τῆς Κῶ, τῆς Ἀστυπάλαιας, ὥς ἐπίσης καὶ ἡ λίαν ἐκτεταμένη ἀναστήλωτικὴ ἀποκατάστασις τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεο-

λόγου εἰς τὴν Πάτμον (Πίν. 236) μετὰ τὸν καταστρεπτικὸν σεισμὸν τοῦ 1956. Κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τούτου τοῦ ἔργου ὑπὸ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων ἐβοήθησεν αὐτὴν τεχνικῶς ἡ Διεύθυνσις Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου.

Ἐκ τῶν ἐργασιῶν αἱ ὁποῖαι ἐγίναν εἰς τὰ Μουσεία τῆς Δωδεκανήσου σημειοῦνται ἡ τακτοποίησις τοῦ Μουσείου τῆς Κῶ, εἰς τὸ ὅποιον, πλὴν μικρᾶς συλλογῆς ὑστεροαρχαϊκῶν καὶ κλασσικῶν γλυπτῶν, περιελήφθη μεγάλη συλλογὴ ἑλληνιστικῶν γλυπτῶν, ὥς καὶ συλλογὴ μυκηναϊκῶν καὶ γεωμετρικῶν ἀγγείων. Ἐπίσης σημειοῦται ἡ κατάρτισις ἰδιαιτέρας, λίαν ἐνδιαφερούσης συλλογῆς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (ἑλληνιστικῶν, ρωμαϊκῶν, παλαιοχριστιανικῶν), ἡ ὁποία ἐξετέθη εἰς οἶκμα εὐρισκόμενον ἐντὸς τοῦ μεσαιωνικοῦ Κάστρου τῆς Κῶ. Εἰς τὴν Μονὴν τῆς Πάτμου ἐξετέθη μουσειακῶς, εἰς ἰδιαιτέραν αἶθουσαν, μέρος τοῦ σκευοφυλακείου, τὸ ὅποιον τελικῶς θὰ στεγασθῇ ἐν συνόλῳ εἰς εἰδικὸν οἶκον, κατασκευασθὲν ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ συνεχιζόμενα ἀναστηλωτικὰ ἔργα.

Ἡ ἐπανεκθέσις τοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου περὶωρίσθη κυρίως εἰς τὴν τακτοποίησιν τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν ἱποτικῶν γλυπτῶν, ἐπίσης δὲ καὶ εἰς τὴν πρόχειρον δειγματικὴν παρουσίαν συλλογῆς ἐκ τῶν λοιπῶν ἀντικειμένων. Ἡ καθυστέρησις τῆς ἐπανεκθέσεως τοῦ συνόλου τῶν ἐκθεμάτων ὀφείλεται εἰς τὰς συνεχιζόμενας εἰσέτι ἐργασίας ἐπισκευῆς τοῦ κτηρίου. Εἰς τὴν πόλιν τῆς Ρόδου, πλὴν τῆς τακτοποιήσεως τῆς συλλογῆς τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν ἐπίπλων εἰς τὸ Παλάτιον τοῦ Μ. Μαγίστρου, εἰς τὸ ὅποιον εἶναι τοποθετημένα καὶ περὶ τὰ 30 ψηφιδωτά, προερχόμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ Κῶ, ἐπανεξετέθη κατὰ μέγα μέρος, συμπληρωθεῖσα διὰ νέων ἀντικειμένων, ἡ Συλλογὴ Λαϊκῆς Κοσμητικῆς τοῦ Μουσείου. Αὕτη ἐξετέθη εἰς ἰδιαιτέρον οἶκμα τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος τοῦ ἱποτικοῦ Ὀπλοστασίου. Ὡσαύτως παρεσκευάσθη οἶκμα ἐντὸς τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος τοῦ Μουσείου διὰ τὴν στέγασιν τῆς Βυζαντινῆς Συλλογῆς.

Ὡς πρὸς τὸ προσηρτημένον εἰς τὴν Ἐφορείαν Ἀρχαιολογικὸν καὶ Ἱστορικὸν Ἰδρυμα Δωδεκανήσου, ἐλήφθη κυρίως μέριμνα ἐνημερώσεως καὶ συμπληρώσεως τῆς πλουσίας βιβλιοθήκης του.

Ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι ἐξετελέσθησαν, ἀπὸ τοῦ 1951 καὶ ἐξῆς, διὰ δαπάνης τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων καὶ ἀρωγῆς, τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, εἰς τὴν πόλιν τῆς Ρόδου κυρίως. Μικραὶ ἔρευναι ἐγίναν ἐπίσης εἰς τὴν πόλιν τῆς Κῶ καὶ τὴν ἀκρόπολιν τῆς Πάτμου.

Εἰς τὴν ἐκτέλεσιν ὅλων τῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν ἐβοήθησαν τὸν Ἐφορον Ἀρχαιοτήτων οἱ παλαιοὶ Ἐπιμεληταὶ τῆς Περιφέρειᾶς κκ. Σ. Χαριτωνίδης, Γ. Δοντᾶς Π. Λαζαρίδης ὡς καὶ οἱ ἤδη ὑπηρετοῦντες εἰς τὴν Περιφέρειαν Δις Κ. Φατούρου καὶ κ. Γ. Κωνσταντινόπουλος.

Ἐκ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ ἀναστηλώσεως τῶν μνημείων, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν κατὰ τὸ 1960, ἀναφέρεται ἡ συνέχισις τῆς ἐπισκευῆς τῶν στεγῶν τοῦ Νοσοκομείου τῶν Ἱποτῶν (Μουσείου) καὶ τοῦ Παλατίου τοῦ Μ. Μαγίστρου, ὡς καὶ ἡ ἐκτέλεσις ἐργασιῶν συνήθους συντηρήσεως τῶν λοιπῶν μνημείων τῆς Ρόδου. Εἰς τὴν Μονὴν τῆς Πάτμου κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο αἱ ἐργασίαι περιωρίσθησαν εἰς τὴν συμπλήρωσιν τοῦ οἰκοδομήματος, τοῦ μέλλοντος νὰ στεγάσῃ τὸ σκευοφυλακεῖον.

Ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς πόλεως τῆς Ρόδου, αἱ ὁποῖαι συνεχίσθησαν καὶ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, χρήσιμον εἶναι νὰ σημειωθοῦν τὰ ἑξῆς. Τὴν διενέργειάν των ἐπέβαλεν ἡ ἐπείγουσα ἀνάγκη ἐξερευνησεως τῶν χώρων, οἱ ὅποιοι εἶχον ὑπολειφθῇ ἀκάλυπτοι ἐντὸς τῆς πόλεως καὶ ἐκινδύνευον νὰ οἰκοδομηθοῦν ἀνεξερεύνητοι, καὶ ἡ ἀνάγκη τοῦ καθορισμοῦ τῆς τύχης ἀφθόνων ἐκτάσεων, ἀνηκουσῶν εἰς τὸ δημόσιον, αἱ ὁποῖαι, συμφώνως πρὸς νομοθετικὴν διάταξιν, θεσπισθεῖσαν τῇ μερίμνῃ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, θὰ ἐχαρακτηρίζοντο ὡς ἀρχαιολογικὰ κτήματα καὶ θὰ ἐξηροῦντο τῆς ἐκποίσεως, ἐφ' ὅσον θὰ ἀπεδεικνύετο ὅτι παρουσιάζουν ἀρχαιολογικὸν ἐνδιαφέρον. Τοῦτο εἶχεν ὅλας ἰδιαιτέρας σημασίας προκειμένου περὶ μῆς τῶν σπουδαιοτέρων καὶ μεγαλυτέρων πόλεων τῆς κλασσικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς ἀρχαιότητος, τῆς ὁποίας ἐπιπροσθέτως ἡ θέσις εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς πολεοδομίας ἦτο γνωστὴ, ὅπως ἐπίσης γνωστὴ ἦτο ἡ ἀρίστη ποιότης τῶν ἐντὸς αὐτῆς ἀποκαλυπτομένων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων. Δυστυχῶς ὁμως ἡ σημασία τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ρόδου ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης δὲν κατέστη δυνατόν νὰ κατανοηθῇ ἐπαρκῶς ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων καὶ τοῦτο παρὰ τὰς ἐπανελημμένας σχετικὰς ὑπομνήσεις καὶ τὰς φορτικὰς ὀχλήσεις τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων. Οὕτω, καθ' ὅλον τὸ διαρρεῦσαν διάστημα ἀπὸ τῆς ἐνάρξεώς των, αἱ ἔρευναι ἔπρεπε νὰ ἐκτελεσθοῦν κυρίως διὰ τῶν λίαν περιορισμένων χρηματικῶν μέσων τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, διὰ τῶν ὁποίων, πρὸς τοῦτοις, ἀντιμετωπίζεται καὶ ἡ συντήρησις καὶ ἀποκατάστασις τῶν ἀφθόνων μνημείων τῆς Δωδεκανήσου. Ἡ ἐκ μέρους τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας παρασχεθεῖσα ἀρωγὴ ἦτο ἐλαχίστη, λαμβανομένης ἰδίᾳ ὑπ' ὅσιν τῆς ἐκτάσεως τῶν ἐργασιῶν,

αἱ ὁποῖαι, καθ' ἀνάγκην ἔπρεπε νὰ συνεχίζονται ἀδιαλείπτως καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους καὶ διὰ πλείονων συνεργειῶν.

Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους εἶναι αὐτονόητον ὅτι, παρὰ τὰς προσπάθειάς τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων καὶ ἀνεξαρτήτως τῶν ἐν γένει ἐπιτυχῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν, δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ἐξερεύνησις τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τῶν ἐντὸς τῆς πόλεως δημοσίων κτημάτων πρὸ τῆς ἐκποίσεώς των καὶ ὅτι πρὸς τοῦτοις εἰς πλείστας περιπτώσεις ἀνασκαφέντων δημοσίων ἢ ἰδιωτικῶν χώρων δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ πλήρης ἢ καὶ ἀπλῶς ἡ ἐπαρκὴς ἐξερεύνησίς των.

Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὅλως ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα ἔχει τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὸ 1960 ἐπετεύχθη ἡ ἀποκάλυψις ἐνὸς ἐνιαίου, λίαν ἐκτεταμένου τμήματος τῆς ἀρχαίας πόλεως, παρὰ τὰς ὁδοὺς Βασιλίσσης Φρειδερίκης καὶ Ἑλ. Βενιζέλου, περιλαμβάνον μίαν ὁλόκληρον περίπου πολεοδομικὴν ὑποδιαίρεσιν, ἴσην πρὸς τὸ ἐν τέταρτον τετραγωνικοῦ σταδίου, τμήματα παρακειμένων ὁμοίων ὑποδιαίρεσεων καὶ τμήματα δύο παρακειμένων ἀρχαίων ὁδῶν. Ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ χώρου ἀπεκαλύφθη καὶ λίαν ἐνδιαφέρον ὑπόγειον σύστημα ὑδρομαστεύσεως καὶ ὑδρεύσεως μετὰ σπηλαιοιδῶν κατασκευῶν, κρήνης κ.λ.π. (Πίν. 237 καὶ 238).

Ἀφορμὴν εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἔρευναν παρέσχεν ἡ σκαφὴ θεμελίων ὑπὸ τῆς Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ ΕΟΤ, προτιθεμένης νὰ ἐπεκτείνῃ τὰς ἐγκαταστάσεις τοῦ παρακειμένου ξενοδοχείου « Ἥλιος » καὶ τῆς προσηρτημένης εἰς τοῦτο Σχολῆς Τουριστικῶν Ἐπαγγελμάτων. Μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῶν ἀρχαίων λειψάνων, ἐπειδὴ ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων διὰ τοὺς σημειωθέντας λόγους εὐρίσκετο ἐν ἀδυναμίᾳ νὰ ἐκτελέσῃ μόνη τὰς ἐπιβαλλομένας ἐρέυνας, προσεφέρθη νὰ βοηθήσῃ αὐτὴν ὁ ΕΟΤ, καταβάλων πρὸς τοῦτο ὑπὲρ τὰς 400 χιλ. δραχμῶν. Ἐν συνεχείᾳ, ἀφοῦ διεπιστώθη ἡ σπουδαιότης τῶν ἀποκαλυφθέντων λειψάνων, ἐξ ἴσου προθύμως ὁ ΕΟΤ ἐδέχθη νὰ ματαιώσῃ κατὰ τὸ μέγιστον μέρος τὸ σχέδιον τῆς ἐπεκτάσεως τῶν ξενοδοχειακῶν του ἐγκαταστάσεων, διὰ νὰ παραμείνῃ ἐλεύθερος ὁ ἀποκαλυφθεὶς ἀρχαῖος χώρος.

Εἰς βάθος ἐχώρησεν ἡ σκαφὴ μόνον εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ οἰκοπέδου παρὰ τὴν λεωφόρον Βασιλίσσης Φρειδερίκης, τὸ περιλαμβάνον τὰς ἐγκαταστάσεις τῆς ὑδρεύσεως. Δυτικώτερον, ἐνθα ἀπεκαλύφθησαν οἰκίαι, ἐξηρευνήθη μόνον τὸ ἀνώτερον στρώμα, ἀνεβλήθη δὲ ἡ εἰς βάθος ἐξερεύνησις, διὰ νὰ γίνῃ βραδύτερον συστηματικῶς ἔνεκα τῶν σοβαρῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἐλπίζεται ὅτι θὰ ἐπιλυθοῦν δι' αὐτῆς. Συγκεκριμένως, θὰ

ἀντιμετωπισθοῦν στρωματογραφικὰ προβλήματα ἐπίσης δὲ θέματα συνδεόμενα πρὸς τὴν ἀκριβῆ διάρθρωσιν τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων κατὰ ἐποχάς, πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἐν γένει μορφήν τῶν οἰκίων κ.τ.τ., τὰ ὅποια δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ἱκανοποιητικῶς εἰς τὰς προηγουμένως γενομένας, περιορισμένης κατ' ἀνάγκην ἐκτάσεως, ἀνασκαφάς.

Δι' ἄλλων μικροτέρων ἐρευνῶν, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν νοτιώτερον παρὰ τὴν ἰδίαν λεωφόρον Βασιλίσσης Φρειδερίκης καὶ βορειότερον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς νέας ἀγορᾶς, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἀποτελέσματα τῶν προηγουμένων ἐτῶν, συνεπληρώθη ἡ γνῶσις τῆς πολεοδομικῆς διαρθρώσεως καὶ ἰδίᾳ τοῦ ρυμοτομικοῦ σχεδίου τῆς ἀρχαίας πόλεως πέραν τῆς δευτέρας ἐπὶ τοῦ προκειμένου

ἐπισκοπήσεως, ἡ ὁποία μετὰ νέου ρυμοτομικοῦ διαγράμματος, βασισθέντος εἰς τὰ μέχρι τοῦ 1958 δεδομένα τῶν ἐρευνῶν, ἐδημοσιεύθη εἰς ΑΜ (1958) σ. 146 κ.έ., πίν. III - IV, εἰκ. 119 - 132.

Σημαντικὴ ὡσαύτως διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως τῆς Ρόδου μετὰ τὴν ἀρχαιότητα εἶναι ἡ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἀνεύρεσις εἰς τὴν παρὰ τὴν ἀκρόπολιν περιοχὴν, πλησίον τοῦ τέρματος τῆς ὁδοῦ Χειμάρας, ἀψιδωτοῦ κτίσματος μετὰ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ἀνήκοντος εἰς οἰκοδομικὸν συγκρότημα παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς. Σημειωτέον ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ πρώτου ἀνευρισκομένου ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς πόλεως κτίσματος τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἐκ τῆς ὁποίας μέχρι τοῦδε μόνον μεμονωμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἦσαν γνωστά.

I. KONTHI

Φ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ ΚΑΙ Κ. ΜΙΧΑΛΑ

